

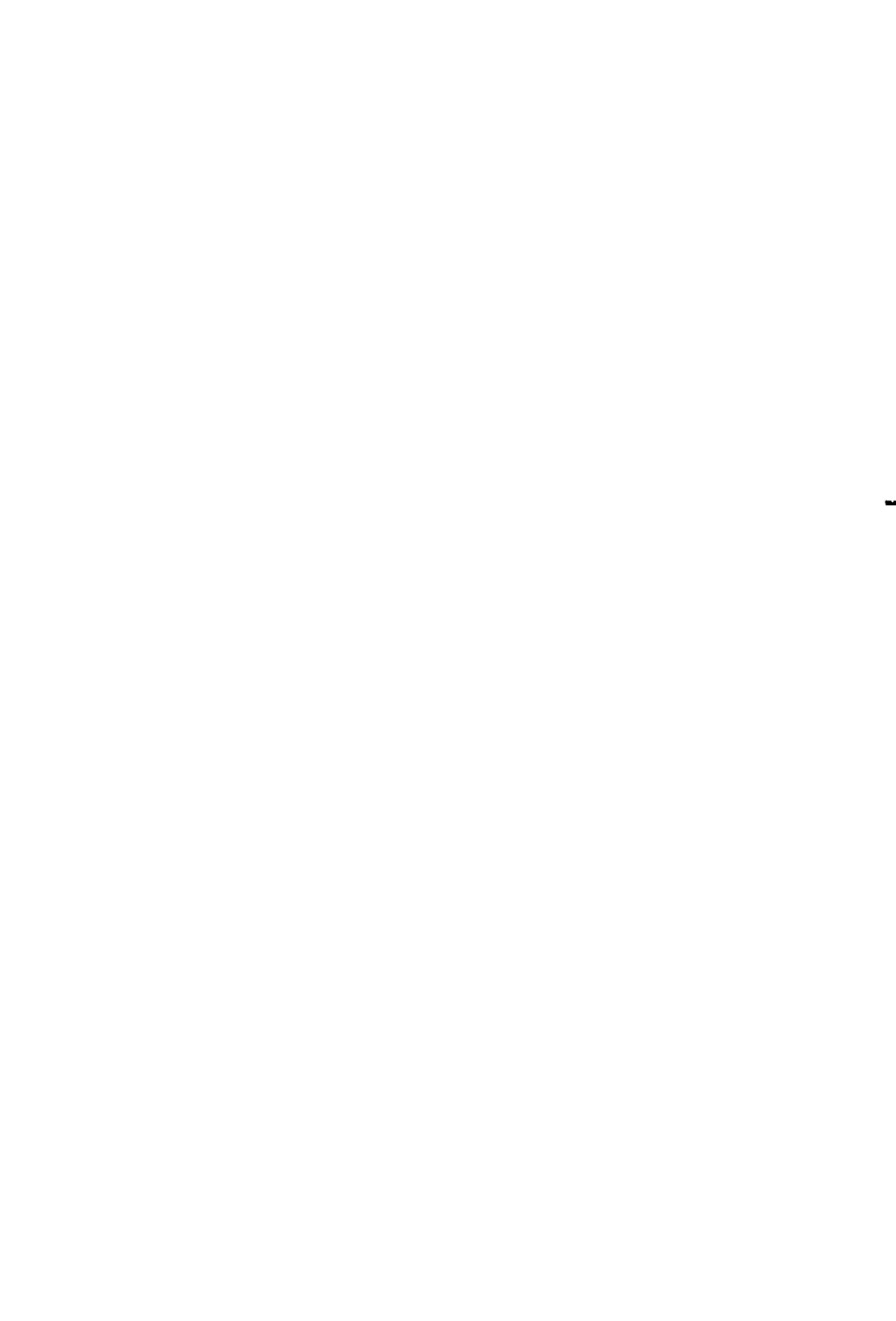
516 261

IX

Társadalom- tudományi Közlemények

1982 | 1

9

Társadalom- tudományi Közlemények

1982·1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XII. évf. 1982/1.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

1982. január 15.
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Tartalom

TANULMÁNYOK

Héthy Lajos:

Vállalatirányítás és demokrácia (Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei) — — — — — 5

Akszentievics György:

Az iparban dolgozók helyzetének összehasonlító vizsgálata öt európai szocialista országban — — — — — 26

Varga László:

A csepeli nagyüzemi munkásság kialakulásának történeti-szociológiai elemzése — — — — — 50

VITA

A politika társadalmi szükséglete és a politikatudomány (*Hülvelly Istrán*) 66

A marxista politikatudomány néhány aktuális ismeretelméleti és módszertani kérdése (*Polgár Tibor*) — — — — — 80

A politikai kultúra mint a marxista politikatudomány kategóriája (*Szretytkó György*) — — — — — 86

A politikatudományról a tudományos szocializmus oldaláról nézve (*Nagy Ferenc*) — — — — — 95

Politikatudomány és tudománypolitika (A vita főbb kérdéseinek összefoglalása) (*Szoboszlai György*) — — — — — 100

MŰHELY

Az ifjúság és társadalom kutatócsoport kutatási terve 1981—1985-re (*Gazsó Ferenc*) — — — — — 108

A mai szociáldemokrácia (Kutatási elgondolások) (*Havas Péter*) — — — 118

TAJÉKOZÓDÁS

Rurálszociológiai kérdőjelek (*Bóhm Antal*) — — — — — 127

HÍREK

Vita az üzemi demokráciáról (<i>Simonyi Ágnes</i>) — — — — —	138
A kommunista és munkáspártok tudományos intézeteinek igazgatói tanácskozásáról (<i>Homonnai Márta</i>) — — — — —	146
Magyar—holland kerekasztal konferencia a szocializmus politikai rendszeréről (<i>Forgács Imre</i>) — — — — —	148
Konzultáció a szovjet szociológusok struktúrakutatásairól (<i>B. A.</i>) — — —	150
Disszertáció-védések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján	
Décsy Jenő: A termelési eszközök tulajdonának fejlődése a fejlett szocializmus építésének időszakában (<i>Farkasdi Sándor</i>) — — — — —	152
Emődi Gyula: Az ipari munka szerepe a munkásosztály kulturális-technikai színvonalának emelésében (<i>Tóth Loránd</i>) — — — — —	156
Sidó Eta: A személyiség sokoldalú fejlesztésének szellemi alapjai a fejlett szocializmus építésének időszakában (<i>Bereczki Elemér</i>) — — — — —	160
Szarka Géza: Az ember biológiai és társadalmi tényezői kölcsönhatásának filozófiai elemzése (<i>Révész Ferenc</i>) — — — — —	164
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1981. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>) — — — — —	168
Idegen nyelvű összefoglalók — — — — —	184
Idegen nyelvű tartalom — — — — —	189

HÉTHY LAJOS

Vállalatirányítás és demokrácia

(Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei)

A tanulmány, címének megfelelően, kettős feladatot tűz maga elé. Egyrészt, meg kívánja fogalmazni az üzemi demokrácia (a vállalatok irányításában való részvétel) szociológiai koncepcióját, másrészt e koncepcióból kiindulva vizsgálni kívánja azokat a lehetőségeket, amelyeket mai szervezeti-társadalmi viszonyaink az üzemi demokrácia fejlesztésére kínálnak. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciójának megfogalmazásában a tanulmány a szociológiai érdekkutatások elméleti alapjaira épít, illetve az e kérdésben eddig született konkrét társadalomtudományi (mindenekelőtt közgazdaságtudományi) ismeretekre, míg a társadalmi cselekvés lehetőségeinek feltárásában az üzemi demokrácia fejlesztésének gyakorlatából, a párt ezzel kapcsolatos ideológiájából, illetve maguknak napjaink szervezeti-társadalmi viszonyainak a vizsgálatából indul ki. Ez a megközelítés szükségképpen magában foglalja az üzemi demokráciával kapcsolatos egyes elméleti tételek, ideológia és gyakorlat kritikáját is.

A TUDOMÁNYOS KONCEPCIÓ ÉS A POLITIKAI PROGRAM

Az üzemi demokrácia tudományos, illetve ideológiai megfogalmazását az elmúlt 25 év politikai, társadalmi és gazdasági fejlődése alapozta meg, tette szükségessé. Ennek főbb tényezői a következők voltak: 1. a párt megszilárdította vezető szerepét, szocialista építésünk céljainak szolgálatában egészében véve kielégítő mértékben integrálta a társadalmat — aminek fontos eszköze volt a szocialista demokrácia fejlesztése —, illetve, mint felismerte, az ennek keretében megvalósuló érdekegyeztetés. 2. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása, a gazdaság és a társadalom egészében uralkodóvá váltak a szocialista tulajdonviszonyok, ami széles utat nyitott a társadalmi és gazdasági fejlődésnek. 3. Kialakult gazdaságunk ipari jellege s megerősödött ipari munkássága, azaz a vállalatok irányításában való részvétel gazdasági és társadalmi bázisa. 4. A hatvanas években az extenzív fejlődésről az intenzívre való áttérés kezdetei, majd napjainkban a világgpiaci változásokra való reagálás követelményei fényt de-

ritettek a gazdasági munka hatékonyságának gyengéire s egyre inkább felhívták a figyelmet a gazdaság emberi tényezőinek jelentőségére. 5. A gazdaságirányításban 1968-ban bekövetkezett változások megteremtették a részvétel alapvető szervezeti feltételeit és a vállalati önállóságot. 6. A munkás-ság iskolázottsága, szakképzettsége, kulturáltsága jelentősen nőtt, s — részben ezzel, részben alapvető anyagi szükségleteinek jobb kielégítettségével — megnőtt az igénye is arra, hogy sorsa intézésébe fokozott mértékben beleszólhasson. A gazdasági, illetve társadalmi-politikai fejlődés széles alapjain, illetve részeként bontakozott ki az üzemi demokrácia intézményrendszere, amely napjainkban működő formáját 1980-ban a szakszervezeti bizalmiak középpontba helyezésével nyerte el.

Az üzemi demokrácia tudományos elméleti koncepciójának a fejlődése követte (esetenként megelőzte) a társadalmi gyakorlatét: a szocializmus szervezeti, társadalmi viszonyainak attól a hagyományos leegyszerűsítő felfogásától, amely a részvétel lényegét a marxizmus általános tételeiből való dedukcióval határozza meg, az elméleti koncepció előrehaladása napjainkig jutott el egy olyan megközelítésig, amely az általános elvek és ideák szem előtt tartásával együtt szervezeti-társadalmi viszonyaink marxista álláspont-ról történő konkrét vizsgálatára épít s ennek alapján próbálja értelmezni az üzemi demokrácia tartalmát. Ezen értelmezés alapjait a közgazdaságtudományi kutatások vetették meg, majd tovább vitte az a szociológiai koncepció, amely a hagyományos leegyszerűsítő ideológiai megközelítés ellenpontjaként az élő társadalmi organizmusnak a mozgás, a változás dinamikájában való vizsgálatára vállalkozik.

Az ilyen leegyszerűsítő felfogás — amely abból indul ki, hogy a társadalom cselekvését egyetlen egységes érdek vezérli, amelynek érvényesülését egységes, osztatlan hatalom támasztja alá, azaz a társadalmon belüli együttműködés szocialista viszonyaink között eleve megoldott — a részvétel funkcióját a párt által „tudományos alapon” meghatározott célok megismertetésében, az egyetértés kinyilvánításában, rituális jóváhagyásában látja s legfeljebb a célok elérését biztosító módszerek, eszközök kiválasztásában nyújt cselekvési teret. E megközelítés elmulasztja a társadalmi valóság feltárását, és a tudományos elméletalkotást dedukcióval, illetve spekulációval helyettesíti; ezáltal túlbecsüli az irányítás lehetőségeit a politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok befolyásolására, és figyelmen kívül hagyja az irányítás korlátait, ugyanakkor lebecsüli az irányítottak cselekvési lehetőségeit, autonómiáját. A szakszervezetek tevékenységében, illetve szélesebben a társadalom szervezeteinek működésében mutatkozó problémák szubjektívizálása, a szervezeti-társadalmi viszonyokban rejlő objektív eredetük tagadása együtt járt a létező szervezeti, társadalmi viszonyok apológiájával, sőt idealizálásával, s ezáltal belső ellentmondásaik — egyebek közt az érdekek és hatalmi konfliktusok — tagadásával. Az üzemi, munkahelyi (és közéleti) demokrácia e formalista felfogása leválasztotta a demokráciát a szervezeti, társadalmi mozgás lényegi folyamatairól, így az érdekegyeztetés és érvényesítés folyamatairól, a célok meghatározásának folyamatáról. E megközelítés tudományos hiányosságainak közvetlen következménye a távlatok devalválódása is.

A szocialista céljainkon és a tudományos valóságfeltáráson alapuló üzemi demokrácia felfogást a hatvanas években e téren kezdődött *közgazdaságtu-*

dományi kutatások alapozták meg. Szakítva az idealizálással és apologetikával, megkezdték gazdasági problémáink objektív (szervezeti-társadalmi viszonyainkban rejlő) eredetének feltárását s bizonyították, hogy az üzemi demokrácia maga is ezeknek az objektív viszonyoknak a függvénye. Felismerték a gazdasági szervezetek cselekvési autonómiáját, szakítva azzal a hagyományos leegyszerűsítő megközelítéssel, amely a szervezeteket a szocializmusban érvényes gazdasági és társadalmi törvények pusztá eszközévé degradálta, és a részvételt szervezeti jelenségként interpretálták. Számos vonatkozásban feltárták a szervezeteket, a társadalmat feszítő érdekkülönbségeket és ellentéteket (ezek leírására bevezették az egyéni, csoport-, társadalmi érdek hármasságát) és az üzemi demokrácia fejlesztését olyan feladatként fogalmazták meg, amely egyszerre fakad az érdekellentétek megoldásának szükségességéből és abból, hogy az irányítás erre önmagában — az érintettek részvétele nélkül — nem képes. Az üzemi demokrácia, a vállalati önállóság, illetve a gazdaságirányítás decentralizációjának (s nem kevésbé a szervezeten belüli decentralizációnak) az összefüggéseit elemezve e kutatások (implicite) bemutatják, hogy a részvétel fejlődése követelményeket támaszt az érdekérvényesítési képességek viszonyainak alakulásával szemben is, mind szervezeti, mind társadalmi szinten. — A közgazdaságtudományi elemzésben az üzemi demokrácia (amelynek főként a gazdasági hatékonysággal való kapcsolata kerül előtérbe) már szerepet kap a célok meghatározásában is.

Az üzemi demokrácia szociológiai felfogása — amelyet a jelen tanulmány kísérel meg körvonalazni — a közgazdaságtudomány által megkezdett elméletalkotási folyamatot viszi tovább a szociológia sajátos szemléletének, érdeklődésének, lehetőségének megfelelő irányba. Megközelítésében az üzemi demokrácia nem egyszerűen gazdasági, hanem mindenekelőtt olyan társadalmi-politikai koncepció, amely a társadalmi és a szervezeti mozgás alapvető folyamatával, az együttműködés kimunkálásával, fenntartásával kapcsolódik egybe (s csupán mint ilyen, közvetetten hat a gazdasági hatékonyságra). A részvétel a szociológiában is szervezeti jelenség, de nem egyszerűen a gazdasági szervezethez — a vállalathoz —, hanem a politikai-társadalmi szervezetek működéséhez kötött, s működését legalább annyira meghatározzák ez utóbbiak sajátosságai, mint a vállalati belső irányítási rendszer jellege. A társadalomban, a szervezeteken belül megvalósuló érdekegyeztetés folyamatában — amelynek az üzemi demokrácia is egyik lehetséges tereuma — nem csupán az alapvető anyagi-gazdasági érdekek, hanem a nem anyagi érdekek is szerepet kapnak, sőt a társadalmi cselekvés olyan „érdeken-tüli” mozgatóerői is hatnak, mint az értékek, az érzelmek stb. Az érdekegyeztetés folyamatában, következőképpen a részvétel lehetőségeiben is, e felfogás döntő jelentőséget tulajdonít azoknak az eszközöknek, amelyeket a folyamatban résztvevők (objektív szervezeti-társadalmi pozícióikból adódóan) birtokolnak s amelyeket érdekeik érvényesítésére mozgásba tudnak hozni, azaz az érdekérvényesítési képességek viszonyainak (illetve a hatalmi viszonyoknak). Ezért a szervezeten belüli érdekek és érdekérvényesítési képességek viszonyainak mozgását — amely tehát a demokratikus intézmények keretében megvalósuló érdekegyeztetés lehetőségeit is megalapozza — a társadalom, illetve a politikai rendszer egészében megvalósuló érdek- és hatalmi mozgások alapvetően meghatározzák.

A valóságfeltáráson alapuló szociológiai megközelítés arra törekszik, hogy túllépjen a statikus — az adott állapot megőrzését szolgáló — működési funkció leírásán, és a fejlődés mozzanatait ragadja meg, keresve a tudatos cselekvő társadalmi ráhatás-fejlesztés irányait.

A közgazdaságtudományi és a szociológiai megközelítések között (szoros egymásraépültségük és kölcsönös feltételezettségük mellett) számos természetükből fakadó különbség is mutatkozik. Ez leginkább a demokrácia fejlesztését célzó rövid távú erőfeszítések irányának, feladatainak kijelölésében jelentkezik (pl. a közgazdaságtudományi megközelítés képviselői a dolgozóknak közvetlenül a vállalati stratégiai döntéshozatalba való bevonását szorgalmazzák, holott a szociológia logikája szerint, mint látni fogjuk, ehhez ma még nem érettek a szervezeti-társadalmi feltételek).

A társadalmi gyakorlat és a tudományos elmélet fejlődésével összefüggésben a párt ideológiájának üzemi demokrácia képe is jelentős — jóllehet korántsem egyenletes és ellentmondásoktól mentes — átalakuláson ment keresztül. A fejlődésben közrehatottak a szervezeti-társadalmi viszonyok mozgásáról s mindenekelőtt ezek gazdasági aspektusairól az elmúlt huszonöt évben született felismerések, illetve végső soron a szocialista építésnek azok az aktuális gazdasági és társadalmi-politikai problémái, amelyek a tudományos elemzést s mindenekelőtt magát a politikai ráhatást is szükségessé tették. A párt ideológiájában (mind a közgazdaságtudományi elmélet hatására, mind a gyakorlat tapasztalataiból adódóan) fokozatosan teret hódított az a felismerés, hogy a társadalomban, a szervezetekben objektív eredetű érdekkülönbségek vannak, az érdekegyeztetés megvalósításának gazdasági, s nem kevésbé társadalmi, politikai jelentősége van s ennek lehetséges és fontos eszköze (aminek felismerésében talán már a szociológiai kutatásoknak is szerep jutott) az üzemi demokrácia. A párt felismerte az üzemi demokrácia fejlesztésének szervezeti meghatározottságát (a vállalati belső irányítási rendszer által) s nagy súlyt helyezett ennek fejlesztésére, utóbb pedig az érdekképviselői intézmények hatékonyságának javítására, ugyanakkor az üzemi demokrácia ideológiai koncepciójából napjainkig jórészt hiányoztak azok a társadalmi és szervezeti szintű politikai-társadalmi összetevők, amelyeknek vizsgálata a közgazdaságtudományi megközelítés természetétől idegen, s amelyekre vonatkozóan a szociológia még nem hozott elégséges megalapozott eredményt.

Ebből adódóan az üzemi demokrácia politikai koncepciója ma még számos vonatkozásban egyoldalú s némileg eklektikus.

A VÁLLALATI SZERVEZET*

Miután az üzemi demokrácia egyik lényegi mozzanata az érdekegyeztetés, mégpedig a vállalati szervezeten belül, választ kell keresni arra a kérdésre, hogy a szocialista vállalat mai struktúrája és működése mennyire képes biztosítani az érdekegyeztetés megoldását, illetve mennyire nyit teret az érdek-

* Az üzemi demokrácia szervezeti összefüggéseivel a szerző bővebben is foglalkozott a Társadalomtudományi Közlemények 1979/4. számában megjelent írásában (38—51. old.).

egyveztetés megvalósulásának — egy sajátos módon: a vezetésben, az irányításban való részvétellel —, azaz az üzemi demokrácia kibontakozásának.

A vállalatot úgy foghatjuk fel, mint egymással szorosan összefüggő, kölcsönhatásban levő műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai oldalakkal rendelkező, összetett társadalmi jelenséget. A vállalati szervezet nem csupán különböző elemeinek, mechanizmusainak, a benne zajló különféle folyamatoknak, tevékenységeknek az egyszerű összessége, hanem összetevőinek együttesétől minőségileg eltérő jelenség: a társadalom, a politika, a gazdaság olyan egysége, amelyeket a társadalom, a politika, a gazdaság átfogó fejlődési folyamatain belül saját specifikus törvényei mozgatnak. Más szavakkal: a vállalat általános társadalmi meghatározottságának keretein belül jelentős autonómiával, önálló mozgással rendelkezik, amelynek lényegi mozzanata az érdekvizonyok alakulása, fejlődése. Ezért a szervezet autonóm mozgása, a szervezeten belüli magatartások és az érdekek egymástól függetlenül aligha elemezhetők. Ez határozza meg az üzemi demokrácia vállalati funkcióját, lehetőségeit is.

A vállalatnak gazdasági, társadalmi és egyben politikai funkciói vannak: az anyagi javak előállításának, a gazdálkodásnak éppúgy fontos területe, mint a közéletnek, a politikai aktivitásnak, a cselekvési egység kovácsolásának, a társadalmi konfliktusoknak és megoldásuknak stb. E funkciókat a vállalat felépítése és működése a maga egészében, teljességében hordozza. *A szocialista vállalat komplex szervezet*, amely legalább három szorosan egymásra épülő szervezetről tevődik össze: a gerincét alkotó gazdasági szervezetről, a pártszervezetről és a szakszervezetről. A szocialista vállalatban belüli műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai folyamatok — ideértve az érdekegyeztetés alapvető jelentőségű folyamatát is — a gazdasági szervezet, a párt és a szakszervezet tevékenységével egyaránt egybekapcsolódnak, ezek együttes működésének hatásait hordozzák magukon. Ez egyrészt maguknak a műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai folyamatoknak az összefonódásából, másrészt a gazdasági szervezet és a politikai-társadalmi szervezetek strukturális és személyi összekapcsolódásából következik. Ugyanakkor együttműködésükben érvényesül a feladatok olyan megosztása, amely megfelel az egyes szervezetek sajátosságainak, lehetőségeinek és korlátainak. Témánk szempontjából az a kérdés: hogyan valósul meg ez az együttműködés és feladatmegosztás az érdekegyeztetésben — ezzel összefüggésben: az üzemi demokrácia fejlesztésében —, és milyen követelményeket támaszt ennek előrehaladása a gazdasági szervezeten túl a párttal és a szakszervezettel szemben?

Ami a *gazdasági szervezetet* illeti, a közgazdaságtudományi kutatások számos követelményt fogalmaztak meg: 1. az üzemi demokrácia fejlődését megfelelő érdekeltségi viszonyoknak kell alátámasztaniuk (ezt az új gazdasági irányítási rendszerrel együtt bevezetett nyereségérdekeltséggel alapjában megoldottnak tekintik); 2. olyan belső elszámolási rendszert kell kialakítani, amely áttekinthetővé teszi a gazdálkodást a kollektíva számára; 3. a döntési jogköröket oly módon kell telepíteni, hogy az elősegítse a dolgozók beleszólását az irányításba: azaz a döntési hatáskör és a részvétel kerüljön szinkronba; 4. ennek megfelelően a döntési rendszert a korábbiakhoz képest általában decentralizálni kell; 5. felül kell vizsgálni az egyszemélyi vezetés hagyományos intézményét, amelyben a kollektíva egyoldalúan függ a vállala-

lat vezetésétől, míg az utóbbiak központi irányító szervektől függenek; 6. a szervezet egészét a lehetőségekhez képest egyszerűbbé, áttekinthetőbbé kell tenni (pl. le kell rövidíteni az úgynevezett irányítási láncot); 7. a belső irányítási rendszer működését „külső” feltételként a gazdálkodás kérdéseiben ki kell egészítenie a megfelelő vállalati önállóságnak. A közgazdaságtudományi megközelítés a részvétel intézményeit, ideértve annak szakszervezeti (tehát a politikai-társadalmi szervezetekhez kötődő) formáit is, az általa alapvetőnek ítélt vállalati belső irányítási rendszer függvényének tekinti.

Az üzemi demokrácia mai hiányosságait elemezve azt tapasztalhatjuk, hogy a közgazdaságtudomány által szabott számos követelmény nem teljesült (pl. vállalatok tömegének ma sincs megfelelő belső költségelszámolási rendszere, jórészt változatlan az egyszemélyi vezetés intézménye, a gazdaságirányításban s a vállalatokon belül változatlanul centralizációs tendenciák hatnak stb.).

A *pártszervezetek* vállalati jelenléte szocialista fejlődésünk mai szakaszában a politikának a gazdasággal szembeni elsődlegességét fejezi ki: üzemi szervezeteinek funkciója annak biztosítása, hogy a szocialista vállalat működése, az ott dolgozó egyének, kollektívák cselekvése megfeleljen a munkás-ság, a társadalom érdekeinek, a szocialista építés céljainak. Következésképpen tevékenységük központi kérdése az üzemekben, a vállalatoknál az egyéni és a kollektív érdekeknek a társadalom érdekeibe való integrálása. Ezt a folyamatot, amelyet a párt az elmúlt 25 év során egészében véve megoldott, az egyes üzemekben különféle ellentmondások kísérték. Ez elsősorban abból fakadt, hogy az érdekek, érdekkülönbségek eredete a szervezeti-társadalmi (mindenekelőtt a gazdasági) viszonyokban rejlik, amelyeket a gazdasági vezetés döntései alakítanak, azaz ezekre a pártnak — mint szervezetnek — közvetlen befolyása nincs. Az érdekek egyeztetéséhez elengedhetetlen, hogy láthatóvá váljanak, megfogalmazódjanak, intézményesüljenek, ami — bár ilyen funkciókat a gazdasági vezetés s maga a párt is vállalt — elsődlegesen a szakszervezet feladata, azaz a párt tevékenységéhez ugyancsak közvetlenül kötődik. Az tehát, hogy a vállalati, illetve üzemi pártszervezet hogyan képes elősegíteni az érdekek integrációját, elsődlegesen a gazdasági vezetés-től és a szakszervezettől függ, illetve attól, hogy tevékenységüket a párt mennyiben képes a szocialista építés céljainak aspektusából érdemben ellenőrizni. A párt a gazdasági szervezetben és a szakszervezetben dolgozó párttagok tevékenységén keresztül valósítja meg vezető, ellenőrző funkció-ját, jollehet bizonyos kérdésekben mint szervezetnek saját jogkörei is vannak (pl. olyan jelentős személyi ügyekben, mint a vezető kiválasztás). A párt tehát érdekfolyamatokra kíván hatni, és tagjai is érdekhordozó emberek — legyen szó gazdasági vezetőkről, szakszervezeti funkcionáriusokról vagy egyszerű dolgozókról —, viszont cselekvésük befolyásolásában a párt elvileg nemcsak mai érdekeikre, hanem inkább a jövő érdekeire apellál, amelyek értékekben, elvekben jelennek meg. Az üzemi pártszervezetek ugyanakkor — valójában — jelentős ellenőrzést gyakorolnak tagjaik s a pártonkívüliek mai érdekeinek érvényesítése fölött (pl. a személyi kérdésekben birtokolt jogosítványaik révén), s azt nem kerülhetik el, hogy esetenként tagjaiknak vagy azok egy részének érdekeit képviseljék, azaz a vállalati, üzemi érdekegyeztetési folyamatban végül is sajátos részérdekek hordozójaként is megjelenjenek.

Ez akkor jelent problémát, ha a vállalati, üzemi pártszervezet által hor-
dozott részérdek tartósan eltér a párt egésze által képviselt társadalmi ér-
dektől, illetve ha egy pártszervezet tagjainak cselekvése eltér a párt által
követett normáktól (pl. bekapcsolódik a vállalati hatalmi villongásokba, a
vállalat és a központi szervek közti tárgyalások folyamatában a vállalat ér-
dekében „kijáró” szerepre vállalkozik stb.). A párton belül az elmúlt 25 év
során az ilyen negatív tendenciáknál erősebbnek bizonyultak a szervezet bel-
ső értékei, normái, amelyek biztosították a tagok egységét (esetenként rövid
távú érdekeikkel szemben is, de leginkább érdekeikkel együttesen), és a
vállalati pártszervezeteket is a szélesebb cselekvési egység, az érdekinTEGRÁCIÓ
jelentős letéteményeseivé tették.

A vállalatokon belüli érdekegyeztetés és integráció folyamatában a párt
— mint mondtuk — a gazdasági szervezeten túl a szakszervezetre támasz-
kodik.

A *szakszervezet* hivatott ellátni szocialista vállalatainknál a dolgozó kol-
lektívák érdekképviseletét, megvalósítani az irányításban való közvetett
(képviseleti) részvételüket, és jelentős funkciói vannak a közvetlen részvé-
tel intézményeinek (például a termelési tanácskozásnak) a működtetésében
is. A szakszervezet érdekképviseleti, érdekvédelmi feladatának ellátását —
elvileg — számos körülmény segíti: e területen évszázados tapasztalatokkal
rendelkezik, nagy történelmi gyakorlata van a munkásság egységének ková-
csolásában, fenntartásában, figyelemreméltóak belső demokratizmusának ha-
gyományai, a vállalatok dolgozóinak túlnyomó többségét tagjai közé sorol-
ja, s széles körű — mondhatni: egyre növekvő — jogosítványai lehetővé te-
szik számára a döntések széles körében való részvételt. Ennek megfelelően
az elmúlt 25 év során a szakszervezetek képviselői tevékenyen részt vettek a
vállalatok, üzemek irányításában. Mégis azt kellett tapasztalni, hogy a vál-
lalati, üzemi szakszervezeti szervek az esetek jelentős részében korántsem
voltak képesek eléggé hatékonyan és differenciáltnan betölteni azt a szerepet,
amely az érdekegyeztetésben — ezen belül mindenekelőtt az érdekek feltá-
rásában, képviseletében — rájuk hárult, s működésüknek ezt a hiányosságát
az érdekegyeztetés folyamata s az üzemi demokrácia fejlődése egyaránt
megsínylette.

Milyen körülmények gátolják a szakszervezet hatékony működését az ér-
dekegyeztetés folyamatában? Miután a szakszervezet tagsága lényegében
azonos a vállalati kollektívával, soraiban valamennyi vállalati konfliktus
szükségképpen reprodukálódik: a funkciója betöltéséhez szükséges belső ér-
dekegység az érdekegyeztetésnek olyan folyamatát feltételezné, amely lénye-
gében azonos a vállalat egészének érdekegyeztetési eljárásával, ami megold-
hatatlan feladat. Ilyen körülmények között, ha a szakszervezet vezetése,
funkcionáriusai bizonyos részérdekeket mások rovására preferálnak — mert
ezt kell tenniük —, semmiképpen nem élvezhetik a tagság egészének (így az
adott kérdésben hátrányosan érintetteknek is) a támogatását; de gondokat
okoz számára az egységes cselekvés megteremtése saját vezetésének, funk-
cionáriusainak soraiban is, hiszen ennek érdekében sem a gazdasági vezeté-
séhez, sem a pártszervezetéhez hasonló erős eszközöket (anyagi érdekeltég-
teremtés, politikai értékekre, elvekre való apellálás) nem tud felvonultatni.
Következésképpen vezetői, funkcionáriusai saját részérdekeiket, értékeiket
követik. Ezek az érdekek pedig legtöbbször azonosak a gazdasági vezeté-

sével vagy annak egyes csoportjaival, mivel a két szervezet szoros személyi összefonódása folytán gazdasági vezetők sora tölt be szakszervezeti funkciókat. Ez utóbbiak ugyanakkor, a gazdasági szervezettől nyert eszközeik folytán, hatalmi súlyukban is erősebbek a többiekénél. A szakszervezet saját káderei rendszerint gyengébb felkészültségűek a gazdasági vezetés, illetve a pártszervezet kádereinél, hiszen a három szervezet között a jó képességű káderekért folyó „versenyben” a szakszervezet tud a legkevesebbet nyújtani embereinek. Továbbá a szakszervezetben azoknak az — ötvenes évekre visszanyúló — tradícióknak a hatásával is számolni kell, amelyek érdekképviselési, érdekvédelmi funkciójának korántsem kedveznek. A vállalati, üzemi szakszervezetek ilyen tevékenységét nemegyszer a helyi pártszervezetek sem nézik jó szemmel, s saját integrációs funkciójuk aláaknázásaként, „egységbontó” törekvésekként értelmezik s akadályozzák.

A szakszervezet érdekképviselési tevékenységét nehezítette az is, hogy a közvetlen demokrácia intézményei (pl. a termelési tanácskozás) konstrukciós hibáik miatt nem biztosítottak számára megfelelő visszajelzést.

Az elmúlt 25 évben s napjainkban is a szocialista vállalat szervezetében az érdekegyeztetés megvalósításának biztosítékát elsődlegesen az alapvető műszaki-gazdasági és társadalmi-politikai folyamatokért felelős gazdasági vezetés és a pártszervezet jelenti. E két szervezet kénytelen átvenni s betölteni jól-rosszul a szakszervezet érdekképviselési funkcióit is, ami a folyamat hatékonyságát jelentősen rontja, hiszen erre (konstrukciójuknál fogva) nem alkalmasak. A szakszervezettől elválaszthatatlan képviselési részvételnek, végző soron pedig az üzemi demokráciának a lehetőségei ebben a helyzetben rendkívül csekélyek. Ebből is adódik, hogy az érdekegyeztetés ma döntően nem a részvétel útján, hanem a gazdasági vezetés egyoldalú, ún. tekintélyelvi döntésein keresztül valósul meg vállalatainknál, s ebben a gazdasági vezetést érdemben rendszerint csupán a pártszervezet segíti, támogatja, ellenőrzi.

AZ ÉRDEKEK ÉS AZ ÉRDEKELTSÉG

Az érdekviszonyok és az irányításban való részvétel összefüggése központi helyet foglal el mind az üzemi demokrácia fejlesztésének politikai programjában, mind pedig a tudományos felfogásban. Ezt főként (vagy kizárólag) olyan aspektusban tárgyalják, hogy az üzemi demokrácia lényegi funkciója az eltérő, olykor ellentétes érdekeknek egymással, illetve a magasabb rendű (vállalati, társadalmi) érdekekkel való egyeztetése s ezáltal az együttműködés, az egységes cselekvés előmozdítása. De az üzemi demokrácia más módon is kapcsolódik az érdekekhez: *a dolgozó kollektíváknak a vezetésben való részvételét mint szervezeti cselekvést* elsősorban (jóllehet nem kizárólag) *érdekek motiválják*, azaz tényleges üzemi demokrácia nem képzelhető el a részvételhez fűződő érdekek, ilyen irányú érdekelttség híján.

Az irányításban — az üzemi demokrácia útján történő — részvételnek különféle érdekindítékai lehetnek: egyrészt érdekük lehet a dolgozóknak a részvétel azért, mert az érdekegyeztetésnek ezen az útján tudják a legkedvezőbb feltételeket kiharcolni érdekeik érvényesüléséhez. Ilyen érdek viszont csak akkor áll fenn, ha az üzemi demokrácia keretében tárgyalásra, döntésre

kerülő kérdések valóban szorosan összefüggnek a dolgozók érdekeinek érvényesítésével, szükségleteinek kielégítésével, és ha az üzemi demokrácia fórumai, eljárásai valóban hatékony eszközül szolgálnak az érdekegyeztetéshez, kedvező feltételeket biztosítanak a dolgozók szükségletkielégítéséhez. Másrészt érdekük lehet a dolgozóknak az irányításban való részvétel azért is, mert ez a tevékenység közvetlenül is kielégítheti bizonyos — nem anyagi — szükségleteiket: érdekesebbé, tartalmasabbá teszi vállalati tevékenységüket, segít képességeik fejlesztésében új típusú társas kapcsolatokat biztosít számukra, fokozott társadalmi megbecsültséget juttat nekik stb. A részvételnek ez utóbbi jelentősége napjainkban (miután a dolgozók alapvető anyagi szükségletei egyre inkább kielégítettek) fokozódóban van. A dolgozóknak végső soron akkor érdeke a részvétel, ha az ezzel járó — s anyagiakra le nem szűkíthető — előnyök, a haszon és az értük fizetett ár, illetve költségek viszonya kedvezőnek bizonyul (az érdekegyeztetésre, az érdekérvényesítésre nyíló egyéb cselekvési alternatívákkal egybevetve).

Bár az előzőekben azt bizonyítottuk, hogy az üzemi demokrácia fórumai — egyebek közt a szakszervezet érdekképviselői tevékenységének elégtelensége folytán — nem jelentenek hatékony eszközt az érdekegyeztetésre s általa az érdekérvényesítésre, szükségesnek látszik, hogy az *üzemi demokrácia útján történő érdekegyeztetés realitását a szervezetek és a társadalom érdekviszonyainak szélesebb összefüggésrendszerében is megvizsgáljuk*. Mégpedig a következőket kell áttekintnünk:

1. Mai szervezeti-társadalmi viszonyaink között milyen közös érdekek fűzik össze a vállalatok kollektíváit, ezek milyen irányban és mértékben követelik meg a dolgozó egyéntől és kollektívától azt az együttműködést, amelynek a kimunkálása, fenntartása, erősítése az érdekegyeztetés és a részvétel funkciója és célja.

2. A jelenlegi (mint láttuk: számos szempontból kedvezőtlen) szervezeti-társadalmi viszonyok között a dolgozóknak és a dolgozó kollektíváknak mennyiben érdekük, hogy az érdekegyeztetés útjaként az üzemi demokrácia rendelkezésre álló intézményes kereteit, így elsősorban a szakszervezeti intézményeket válasszák az egyéb lehetséges cselekvési alternatívákkal szemben.

3. Milyen lehetőségei vannak az irányításnak arra, hogy az érdekeltégeteremtés eszközeivel a demokratizálás szempontjából kedvező változásokat érjenek el a vállalatok, a társadalom érdekviszonyaiban?

A vállalatok irányításában való részvételt a vállalati kollektíva, a dolgozók többsége által követett közös érdek, az ún. *vállalati érdek* alapozza meg, amely döntően anyagi-gazdasági tartalmú, mégpedig — a közgazdaságtudomány eredeti tételezése szerint — a nyereség növelésére, a gazdálkodás hatékonyságának, eredményességének a fokozására irányul. Utóbb, részben a közgazdaságtudományi, részben pedig a szociológiai kutatások is arra hívták fel a figyelmet, hogy míg a vállalati érdek szinte minden esetben tartalmazza a dolgozók — vezetők és beosztottak, fizikaiak és nem fizikaiak — törekvését anyagi boldogulásukra, jövedelmük fokozására, de korántsem foglalja magában azonos súllyal (s az anyagi boldogulással szoros összefüggésben) a gazdálkodás nyereségességét fokozó, a gazdálkodás eredményességét, hatékonyságát növelő erőfeszítéseiket. A vállalati kollektíva érdeke — úgy tűnik — nem a hatékonyság maximalizálását kívánja meg, hanem sokkal

inkább egyfajta „elfogadható” produktum nyújtását (s ezzel együtt járhat a lehetséges teljesítmény egy részének visszatartása).

Az a nyereségérdekeltség, hatékonyságra való törekvés, amellyel a társadalomirányítás a vállalatok esetében rendszerint természetes adottságként számol, valójában a vállalati érdekekben legfeljebb nyomaiban lelhető fel, mivel napjainkig még nem alakult ki olyan egységes, megbízható kritériumrendszer, amely az egyes vállalatok, vállalati kollektívák tevékenységének hatékonyságát, eredményességét megfelelően mérhetővé tenné — a nyereség sem ilyen —, s arányos anyagi javadalmazásukhoz reális alapot adna. Ennek híján a társadalom irányítása arra kényszerül, hogy kerülje vagy legalábbis szűk korlátok közé szorítsa a vállalatok kereseti színvonalának a differenciálását, amit elősegítenek a vállalatoknál és a társadalom egészében a kereseti kiegyenlítést favorizáló érdekekstruktúrák, illetve azok a gazdaságban a politika által képviselt preferenciák, amelyek az üzemek viszonylagos konfliktusmentességét, a teljes foglalkoztatottságot, a vásárlóerő és a fogyasztói árualap egyensúlyát stb. a keresetszabályozás eszközével igyekeznek biztosítani. S ebben az irányban hatnak a társadalmunkban gyökeret vert olyan értékek is, amelyek az egyenlőségre hivatkozva ellenállnak a végzett munkát kifejező, ösztönző kereseti különbségek kialakulásának.

Ilyen körülmények között az az elentmondásos helyzet alakul ki, hogy a vállalatoknál dolgozó embereknek ugyan érdekük lenne, hogy a többletkereset eléréseért többet dolgozzanak (hiszen alapvető anyagi szükségleteik csak részben kielégítettek), ami szükségessé tenné együttműködésük megszilárdítását, érdekeik egyeztetését, de a társadalomirányítás gátat vet a kereset vállalaton belüli növekedésének, ezzel valójában akadályozza a jobb gazdálkodást, a nyereségesség érdekelttségének létrejöttét. Így a jobb gazdálkodást célzó kollektív együttműködés lehetősége is szűk térre szorul, s az ezzel összefüggő érdekegyeztetés is jórészt elveszti funkcióját. Az üzemi demokrácia fejlődését ma hazánkban — szemben a közgazdaságtudományban a gazdasági reform kimunkálása során megfogalmazott feltételezésekkel — nem támasztja alá olyan erős vállalati kollektív érdek, amely az ott dolgozó emberek (és a társadalom) anyagi boldogulását egyszerre szolgáló nyereségesebb, eredményesebb vállalati gazdálkodást célozná.

Miután a nagyobb rendszer, a társadalom működése alapvetően meghatározza a részeként funkcionáló kisebb rendszer, a vállalat funkcionálását, a vállalati vezetők és dolgozók érdekelttsége fő sajátosságaiban a vállalat egészének leírt érdekelttségét követi. (Annál is inkább, mivel a vállalat belső érdekelttségi rendszere maga is csak azokon a határokon belül funkcionálhat, amelyeket a központi keresetszabályozás s általában a népgazdasági szintű érdekelttségi rendszer számára megszab.)

Miután a vállalatok tevékenységének tényleges megítéléséhez nincs megbízható kritériumrendszerünk, ilyen a vezetők megítéléséhez sincs. Ezért a gazdasági vezetők személyes értékei, elvei ugyan mozgatóerőt nyújthatnak számukra a minél eredményesebb, hatékonyabb gazdálkodásra, de ilyen érdeket, érdekeltséget a szervezeti-társadalmi viszonyok csak esetlegesen teremtenek számukra. Viszont erős érdekük kötődik azoknak a kritériumoknak a teljesítéséhez, amelyek a vállalati teljesítménytől gyakorta eltérnek (esetenként függetlenek, sőt azzal szembenállóak), amelyekről a vezetők pozíciója, személyes anyagi és erkölcsi megbecsülésük, esetleges előmenetelük

függ. E kritériumokat pedig (legjobb tudásuk és szándékaik szerint) a felettes ágazati minisztériumok és a területileg illetékes pártbizottságok fogalmazzák meg és érvényesítik velük szemben. E kritériumok között rendszerint ott szerepel a „demokratikus vezetési stílus”, „az üzemi demokrácia fejlesztése”, s a vezetők e feladatot a felettes szervek számára mérhető, megragadható (tehát formális, külsődleges) módon igyekeznek is teljesíteni. Annál is inkább, mert az üzemi demokrácia tényleges fejlesztése e túlterhelt vezetők számára olyan időigényes feladat, amely (egyébként is korlátozott) eszközeik megosztását vonja magával, kritikának teszi ki őket s ezért — saját érdekeik alapján nézve — vajmi kevés előnyt hoz.

Hasonlóan látják az üzemi demokráciát a közép- és alsósintű vezetők is a maguk szemszögéből.

A beosztottakat, mindenekeelőtt a munkásokat is elsődlegesen anyagi-gazdasági érdekeik ösztönöznék az egyéni teljesítményekre — s a részvétel által elősegített kollektív vállalati erőfeszítésekre. Anyagi perspektívát azonban a vállalati viszonyok csak a munkások egy része számára nyújtanak (így azoknak, akiknek az anyagi aspirációi csekélyek, illetve azoknak, akik a keresetnövelés olyan sajátos lehetőségéhez jutnak, mint például a túlórázás). A többiek számára ez nem adatik meg, mivel vállalataink, üzemeink egy részének szervezetlensége (különösen az építőiparban) eleve megakadályozza a reális többletjeljesítést; valamint a vállalati ösztönzési rendszerekbe olyan tényleges vagy láthatatlan „plafonok” vannak beépítve (az előbbire példa a teljesítménybér helyett is gyakran alkalmazott időbér, az utóbbira a műszakilag indokolatlan normakarbantartások gyakorlata), amelyek eleve megghiúsítják a többletkereset — legalábbis tartós — elérését. Emiatt a munkások és egyéb dolgozók jelentős része az úgynevezett második vagy kiegészítő gazdaságban keres és talál anyagi perspektívát, ami egyúttal azt is jelenti, hogy teljesítményét vállalatánál szándékosan és tudatosan visszafogja. Ilyen körülmények között a részvétel — amely a hatékony gazdálkodást hivatott szolgálni — a munkások jelentős része számára érzelmileg esetleg vonzó feladatnak tűnhet, de azt a mai szervezeti-társadalmi viszonyokból kinövő érdekei nem támasztják alá. Sőt ellene szólnak, hiszen a részvétel munkát jelent számukra, idejüket veszi el, olyan összeütközésekbe sodorhatja őket a vezetőkkel, amelyre csak ráfizethetnek.

Vállalatainknál tehát az üzemi demokrácia működése — s számos vonatkozásban maga az érdekegyeztetés egész folyamata — nem kielégítő, s ezt a szervezeti feltételek hiányosságai illetve az érdekviszonyok sajátosságai hozzák magukkal. Hogy vállalataink, üzemeink mégsem váltak súlyos társadalmi konfliktusok színterévé, az ugyancsak az érdekstruktúra leírt sajátosságaival magyarázható. Miután nincs olyan erős kollektív érdek, amely a közös célokért való együttműködés feltétlen kimunkálását szorgalmazná, hiányoznak az e folyamatot szükségképpen kísérő konfliktusok is. Ehelyett mind a vezetésben, mind a munkásságon belül, illetve egymáshoz való viszonyukban az eltérő, de nem szükségképpen szemben álló egyéni és csoportérdekek laza egymás mellett élése tapasztalható. Az ilyen, korántsem pozitív értelemben konfliktusmentes, üzemi társadalomban a jól működő biztonsági szelepet az üzemen kívüli cselekvési lehetőségek, az úgynevezett második vagy kiegészítő gazdaság nyújtja, az üzemi demokráciára mint az érdek-

egyeztetés sajátos (de ily módon kevésbé funkcionáló) intézményére gyakran nem hárul több feladat, mint hogy a külső világ felé a kollektivitás látszatát keltse.

AZ ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI KÉPESSÉGEK

Még mielőtt az üzemi demokrácia érdekösszefüggései felmerültek volna, már nyilvánvaló volt — s ez a felismerés a politikai és a tudományos felfogásban egyaránt helyet kapott —, hogy a részvétel és a hatalom kérdése elválaszthatatlan egymástól. Abban a kérdésben, hogy az üzemi demokrácia a gazdaság terén való hatalomgyakorlás formája, tulajdonképpen egyetértés van a hagyományos leegyszerűsítő társadalomelméleti megközelítés és a társadalmi valóság feltárására irányuló felfogások között. A nézeteltérések akkor kezdődnek, amikor a részvétel, a hatalomgyakorlás megnyilvánulásának hogyanjáról van szó. A hagyományos megközelítés a proletárdiktatúra léte és a munkásoknak az irányításban való részvétele között szoros, közvetlen és elmentmondásmentes kapcsolatot lát, amelyben az üzemi demokráciának — éppúgy, mint az egységes hatalom más megvalósulási formáinak — a funkciója végső soron az ugyancsak egységes társadalmi érdek szolgálata. Ezzel szemben a szociológiai felfogásból — s implicite a közgazdaságtudományi vizsgálatokból is — olyan kép bontakozik ki, amelyben az üzemek, a társadalom strukturált érdekviszonyait az érdekérvényesítési képességek hasonló strukturáltsága egészíti ki (hiszen a vállalati önállóság elismerése azzal jár együtt, hogy a szervezetet saját részérdek hordozójaként s egyúttal olyan autonóm hatalmi központként is értelmesszük, amelynek bizonyos objektív lehetősége van saját érdeke érvényesítésére).

A társadalmon, a vállalatokon belüli érdekérvényesítési képességek viszonyainak a vizsgálata a szociológiában kezdődött el — e munkálatokhoz a közgazdasági kutatások csupán bizonyos kiindulópontokat adtak —, s az érdekvizsgálatokhoz képest is kezdeti szakaszban tart. Eddigi eredményei a következőkben összegezhetők:

1. A társadalomban (ez esetben a szociológiai kutatás elsősorban a gazdasági szférára koncentrálna) a hatalom nem egységes — monolit — egészként funkcionál, hanem egyének, csoportok gyakorolják, s mivel ez utóbbiak érdekei eltérőek, az általuk alkalmazott hatalmi eszközök is elkülönülten működnek, gyakorta szembekerülnek egymással, azaz a hatalom a gazdaságban — amelyet a politikai szférára fenntartott elnevezés helyett talán helyesebb érdekérvényesítési képességként jelölni — megosztott. 2. Az egyes társadalmi csoportok, egyének kezében levő eszközök mennyiségét, érdekérvényesítési pozíciókat alapvetően a szervezeti-társadalmi viszonyok határozzák meg, s mivel az egyes csoportok és egyének (továbbmenve: rétegek és osztályok) szervezeti-társadalmi pozíciói nagymértékben eltérőek, érdekeik érvényesítésére rendelkezésre álló eszközeik is különböznek. 3. Az érdekütközések, konfliktusok kimenetelét, illetve az érdekegyeztetés végeredményét végső soron az határozza meg, hogy az egymással kapcsolatban levő csoportok és egyének az érdekérvényesítés milyen képességeit tudják érdekeik szolgálatában felvonultatni.

Az érdekegyeztetés eredményes megvalósulásának — akár a vállalatnál

az üzemi demokrácia keretein belül kerül sor erre vagy azon kívül — elemi feltétele az érdekérvényesítési képességek egyfajta egyensúlya. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy az egyes egyének, csoportok — vezetők, beosztottak, ezek csoportjai — kezében levő eszközök, az általuk birtokolt pozíciók erőssége nem haladhatja meg a többiekét, hanem azt, hogy a közöttük kialakult egyezkedési, tárgyalási folyamatban saját érdekeik szempontjából képesek elfogadható feltételeket elérni. Ilyen értelemben az érdekérvényesítési képességek egyensúlya olyan kölcsönös függőségi viszonyként is felfogható, amelyben minden félnek lehetősége van arra, hogy saját érdekei érvényesítésének szolgálatában a másik, illetve a többiek érdekeinek érvényesítésére, szükségleteinek kielégítésére megfelelő befolyást gyakoroljon. Ily módon az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztésének lehetőségei vagy akadályai ma nem egyszerűen egyik vagy másik üzemi, vállalati csoport érdekérvényesítési képességeinek alakulásában keresendők, hanem ezek viszonyaiban (mint ahogy nem is egy-egy részérdek alakulásában, hanem érdekviszonyaiban).

A kérdés az, hogy a szocialista vállalat belső viszonyai, illetve szélesebben, társadalmi viszonyaink ma mennyiben teremtik meg az üzemekben dolgozó emberek együttműködéséhez, egységes cselekvéséhez olyannyira szükséges kölcsönös függőséget?

Miután a vállalatoknál jórészt hiányzik az eredményes, a nyereséges gazdálkodásban való kollektív érdek (ebben a dolgozók és csoportjaik legfeljebb korlátozottan, esetlegesen érdekeltek), nincs meg közöttük az az erős, kölcsönös függőség, egymásrautaltság sem, amely az együttműködést parancsoló kényszerként írná elő. Bár ritkább esetekben előfordul, hogy a vállalat sajátos működési feltételei létrehozzák az erősebb egymásrautaltság viszonyait a vezetők és munkások, illetve ezek egyes csoportjai között — ami egyúttal konfliktusokkal jár —, de a munkások érdekei és törekvései a legtöbbször alig gátolják a vezetőket érdekeiknek érvényesítésében. Ugyanakkor a vezetés — szándékosan, saját érdekei szolgálatában is — elvétve állja csak útját a munkásérdekek érvényesülésének, még ha ez utóbbi — a vezetés hatalmi helyzetéből adódóan — gyakrabban is előfordulhatna. Amennyiben akár a vezetői érdekek, akár a munkásérdekek érvényesítése jelentős akadályokba ütközik a vállalaton belül, ez rendszerint rajtuk kívül álló körülményeknek tudható be (például a vezető érdekeinek nincs ellenére a munkások béremelési törekvésének kielégítése, de ezt a központi szabályozás egyszerűen lehetetlenné teszi).

E helyzet nem jelenti ugyanakkor, hogy a vállalaton belüli csoportok azonos eséllyel rendelkeznének érdekeik érvényesítésére, illetve egymás érdekérvényesítésének ellenőrzésére.

A vezetők rendszerint olyan erős hatalmi pozícióban vannak beosztottaikkal, így a munkásokkal szemben, amelyet ez utóbbiak csak kivételes esetben, a körülmények igen kedvező alakulása mellett képesek ellensúlyozni. A vezetőket a vállalat gazdasági szervezetében elfoglalt helyük — aminek az érdekérvényesítési képesség szempontjából döntő szerepe van — olyan eszközök birtokába juttatja, amelyek segítségével a beosztottak jelentős szükségleteinek (anyagi boldogulásának, társadalmi előmenetelének) kielégítését nagymértékben ellenőrizni tudják. A vezetők a vállalat legmagasabban kvalifikált csoportját adják, mind a szakmai, mind a politikai iskolázottság te-

rén, továbbá a vezetők adják a politikai-társadalmi szervezetek tagságának és vezetésének legkvalifikáltabb részét, ami lehetőséget ad arra, hogy az e pozíciókban rejlő ugyancsak jelentős eszközöket a gazdasági szervezetben birtokolt eszközeikkel egyesítsék. Így sajnálatosan nemegyszer azok a politikai-társadalmi szervezetek, amelyek éppen a beosztottaknak a vezetők fölötti fokozott kontrollját, azaz a kölcsönös függőség erősítését lennének hivatva előmozdítani, maguk is a gazdasági szervezetre jellemző egyenlőtlen hatalommegoszlás konzerválásának válnak részeseivé. A vezetők továbbá informális kapcsolataikat is érdekérvényesítésük szolgálatába állíthatják. Végül a vezetők egyoldalúan előnyös hatalmi helyzetét erősíti magának az üzemi demokráciának a gyengesége is, hiszen a részvétel egyben hatalommegosztást is jelent.

Ezzel szemben csak ritka esetben fordul elő, hogy munkások, munkáscsoportok hasonlóan erős hatalmi pozíciókba kerülnek — a termelési folyamatban kialakult monopolhelyzetek, kivételes képzettség, összetartás, a munkaerőpiacon élvezett sajátos kedvezményezett helyzet stb. vezethet ide. Az pedig eleve kizárt, hogy a saját érdekeik érvényesítése szempontjából erős helyzetben levő munkások hasonlóan erős ellenőrzést gyakoroljanak a vezetők fölött, hiszen ez (például az anyagi boldogulás, az előmenetel stb. ügyekben) vagy magasabb vezetői szintek vagy a vállalaton kívüli főhatóságok számára van fenntartva. Ebből adódóan a vállalatoknál a vezetők és a munkások között (de esetenként a két csoporton belül is) sokszor oly mértékben hiányzik a kölcsönös függőség, olyan egyenlőtlenek az erőviszonyok, hogy jogosan beszélhetnénk egyes egyének és csoportok egyoldalú függőségéről, netán kiszolgáltatottságáról, ha nem léteznének az érdekegyesítés üzenen kívüli lehetőségei, amelyek ezt mintegy „biztonsági szelepként” levezetik, illetve azok a központi szabályozás által állított korlátok, amelyek mintegy „biztonsági fékként” megakadályozzák az egyes egyének és csoportok érdekeinek objektíve gyenge érdekérvényesítési képességeiből adódó tartós sérelmét. (A központi keresetszabályozás e vonatkozásban pozitív hatást gyakorol — legalábbis a vállalati szervezet mai belső viszonyai mellett.)

A kölcsönös függőség hiánya — s ezzel együtt a szervezeten belüli érdekérvényesítés, érdekegyeztetés meghiúsulása — a szocialista vállalat szervezeti struktúrájának tökéletlenségéről tanúskodik: arról állít ki meglehetősen kedvezőtlen bizonyítványt, hogy az egyének, csoportok érdekeinek intézményesülése számos relációban megoldatlan, az érdekvédelem intézményes biztosítékai elégtelenek, a szakszervezet működése nem eléggé hatékony, a részvétel intézményes formái sok kívánnivalót hagynak, s mindent egybevetve a gazdasági és a politikai-társadalmi szervezeteknek az a jól kimunkált együttese, amely elvileg az együttműködés, az egységes cselekvés számos garanciáját foglalja magában, a gyakorlatban sokszor képtelen a kooperáció elemi problémáinak rendezésére, a magasabb rendű kollektív érdek kimunkálására és érvényesítésére; ehelyett részérdekek kiszolgálójává válik, miközben a külvilág számára több-kevesebb sikerrel fenntartja az egység, az integráltság, a kollektív erőfeszítések — sőt az eredményes gazdálkodás, a hatékonyság — látszatát és ideológiáját. Mindezt a vállalati szervezeten (s a kebelében működő politikai-társadalmi szervezeteken) túl a társadalomirányítás teremtette környezeti feltételek is felelősek.

AZ ÉRTÉKEK

Az üzemi demokrácia kérdéseit ez ideig üzemeink, társadalmunk érdekvizonyaival összefüggésben elemeztük. Ez a megközelítés indokolt, hiszen az érdekektől különválasztva az üzemi, munkahelyi demokrácia elveszti értelmét, a szervezeti-társadalmi viszonyokhoz való kötöttségét s olyan ritussá szűkül, amelynek létét csupán érzelmi-tudati tényezők magyarázzák, indokolják. Mégis súlyos tévedés lenne, ha az érdekek elsődleges jelentőségének hangsúlyozása oda vezetne, hogy a részvétel kizárólagos indítékát az érdekekben, s kizárólagos funkcióját az érdekegyeztetésben látnánk. A részvétel s a legtöbb szervezeti cselekvés az érdekvényesítés mozzanatán túl — azzal elválaszthatatlan módon egybekapcsolódva — szükségképpen magában foglalja bizonyos *elvek, értékek* szolgálatát, érzelmek kinyilvánítását. S bár erről a hazai szociológiai kutatások mind ez ideig meglehetősen kevés ismeretet hoztak felszínre, jelentőségük érzékeltetése a jelen elemzésben elkerülhetetlen.

Az emberek cselekvésében az érdekeknek, az érdekvényesítési képességeknek a mozgása mint döntő, de gyakran fel nem ismert, előttük is rejtett lényegi folyamat van jelen, és éppen ilyen jellege folytán ritkán veszi át cselekvésük közvetlen — úgy is fogalmazhatjuk: tudatos — vezérlését, és soha sem válik e cselekvés kizárólagos mozgatójává. Az érdekek rendszerint kritikus helyzetekben kerülnek előtérbe, amikor a dolgozókat érdeksérelem fenyegeti vagy éri, azaz úgyszólván rákényszerülnek, hogy érdekeiket — szükségleteiket, szervezeti-társadalmi pozícióikat — átgondolják. Normális esetben — akármilyen paradoxonnak is tűnik — nem törődnek érdekeikkel. Az érdek így általában hatását nem közvetlenül, hanem egyéb — vele rendszerint szorosabban vagy lazábban összefüggő, de önállóan létező — motivumokon keresztül fejti ki. Jellegzetesen ilyen indítékoknak tekinthetők az *értékek*, amelyeknek — egyéb érdeken túli indítékokkal együtt — abban sem csekély a szerepük, hogy maga az érdek hogyan tudatosul, azaz hogyan alakul az objektív szervezeti-társadalmi viszonyokból kinövő érdekhez képest annak szubjektív képe, az *érdektudat*.

Az érték a cselekvés vezérlésében jelentős szerepet tölt be: a mindennapi életben megkíméli az embereket az érdekeik folytonos átgondolásával, újrafogalmazásával járó szellemi, idegi erőfeszítésektől, és azok számára is biztos utat jelöl a cselekvésben, akik érdekeik pontos definiálására nem is képesek. Az érték olyan magatartásszabály, amely meghatározott helyzetekben kész, sztereotíp cselekvési utakat jelöl, megkönnyíti az emberek dolgát a környezetük változásaira való mindennapos reagálásukban, némi leegyszerősítéssel úgy is fogalmazhatunk: biztos támpontot ad számukra a „jó” és a „rossz” megkülönböztetéséhez, a helyes és helytelen viselkedés közötti különbség világos felismeréséhez. Ebből ugyanakkor az is adódik, hogy az érték sokkal állandóbb indítéka a cselekvésnek, mint az érdek, az az indíték, amelyben a tudat önálló autonóm szabályozó hatása a legjobban megtestesül. Az érték elsősorban nem a jelen szervezeti-társadalmi szituációnak, hanem a szervezeti, társadalmi viszonyok történeti fejlődésének, az emberek történeti, kulturális, morális hátterének a hatásait összpontosítja.

Az értékek — így a részvételt meghatározó normák — kialakulásában ugyanakkor jelentős szerepe van azoknak az érdekeknek, amelyeket a vál-

tozó szervezeti-társadalmi viszonyok történeti fejlődésük során tartósan ki-termeltek, illetve fenntartottak. Az érdek ugyanis úgy teremti (teremtheti) meg az érték alapját, hogy azonos vagy hasonló szervezeti-társadalmi szituációkban bizonyos cselekvések az emberek szükségleteinek kielégítése szempontjából rendre azonos vagy hasonló eredményre vezetnek, azaz a szervezeti-társadalmi helyzet, az érdek és a cselekvés összefüggése stabilan állandó. Ez a stabilitás vezethet el az érdek újrafogalmazásának — ezáltal az érdek-indítéknak — a „kiiktatásához”, és egy tartós magatartásszabállyal, az értékkel való helyettesítéséhez. (Így termelte ki a jó minőségű munkavégzés értékét — amely egyebek közt a selejt szegyeállításában nyilvánult meg — a munkásoknak az a létérdeke, hogy hazánk korábbi tőkés ipari viszonyai között munkahelyüket megtarthassák.)

Az üzemi demokrácia fejlesztési lehetőségeinek megítélése során a kutató számára az a kérdés merül fel, hogy *mennyiben fejlődtek, fejlődhettek ki napjainkig az üzemekben dolgozó emberek tudatában — érdekeik történelmi alakulásával összefüggésben — olyan értékek, amelyek a részvételt követendő magatartásszabályként írják elő.*

Bár e területről kevés megalapozott tudományos ismeretünk van, nagy valószínűséggel az alábbiakat fogalmazhatjuk meg: 1. a felszabadulás előtti időszak ipari, társadalmi viszonyai, az akkor szerzett tapasztalatok egyértelműen úgy hatottak a munkás és paraszti tömegekre (az utóbbiakból nőtt ki a mai munkásság és értelmiség jelentős része), hogy a szűkebb munkájukat meghaladó ügyekbe (még a bérkérdésekbe) való beleszólást is jól felfogott érdekeik ellen való, nemkívánatos cselekvésnek tekinték, azaz általánosan uralkodó magatartásszabály volt (az öntudatos munkások szűk csoportját leszámítva) a „nem szól szám, nem fáj fejem”. 2. A szervezeti-társadalmi viszonyokban a felszabadulással döntő fordulat következett be, de az ötvenes évek első felében a fejlődés ellentmondásai — így a politikai demokrácia, sőt a pártdemokrácia szabályainak sorozatos megsértése, figyelmen kívül hagyása — késleltette, akadályozta új értékek, magatartásnormák kialakulását, sőt esetenként kifejezetten hozzájárult a részvételt kizáró korábbi értékek újratermelődéséhez, konzerválásához. 3. Az értékek átalakulása szempontjából viszonylag rövidnek tekinthető elmúlt 25 év szervezeti, társadalmi átalakulása, az üzemi és a politikai demokrácia valóságos fejlődése érdekében tett politikai erőfeszítések — úgy hisszük — kedvező változásokat indítottak el a részvétel szempontjából is az értékek területén. A korábbi, szinte „tiltó” parancs ereje jórészt fellazult, azaz a korábbi helyzet negatívumai jelentősen csökkentek, sőt eltűnőben vannak, ugyanakkor még ma sem mondható el, hogy helyüket egyértelműen pozitív tendenciák vették volna át. Ahhoz, hogy a dolgozó kollektívák számára a részvétel értékévé, a cselekvésüket tartósan meghatározó normává váljék, az szükséges, hogy tartósan érdekük is legyen, és ilyenként tudatosuljon, rögzítődjön bennük.

A társadalomirányítás, a párt, amikor az üzemi, a munkahelyi demokrácia fejlesztését politikai programként hirdeti és megvalósítását a szervezetek gyakorlatában szorgalmazza, elsődlegesen a dolgozó emberek öntudatára, mindenekelőtt az ún. tulajdonosi tudatra, azaz a tudatukban élő (illetve feltételezett) értékekre apellál. Ez indokolt, szükséges, de korántsem elégséges: a létező vagy a tételezett értékekre való hivatkozás csak abban az esetben mozdítja elő az üzemi demokrácia kibontakozásának folyamatát, ha

—, s ez döntő jelentőségű mozzanat az elmúlt 25 év során a párt cselekvésében s egyre inkább ideológiájában is jelen volt — közben olyan változtatásokat hajtott végre a szervezeti-társadalmi viszonyokban (egyebek közt a demokrácia intézményrendszerének, az intézményes érdekvédelemnek a fejlesztésével), amelyek az érdekviszonyok és az érdekérvényesítési képességek oldaláról megalapozták a részvétel előrehaladását.

Azt is látnunk kell, hogy a részvétel ugyanakkor nem csupán feltételezi az ezt alátámasztó értékek, magatartásszabályok létét, hanem maga is egyike azoknak a szervezeti-társadalmi tényezőknek, amelyek az értékek pozitív átalakulását magukkal hozzák.

Az értékek kapcsán — de nem kevésbé az érdekekkel és az érdekérvényesítési képességekkel összefüggésben is — szükséges kitérni a *kollektívák* problémájára.

A részvétel és a kollektívák léte kölcsönösen feltételezi egymást. Egyrészt maga a részvétel olyan kollektív cselekvési forma, amely a közös, a „kollektív” érdeken nyugszik, az érdekérvényesítés kollektív eszközeit hozza mozgásba, s a mindennapokban a dolgozók kollektív értékei kormányozzák. Másrészt, az irányításban való részvételnek a funkciója ennek a kollektivitásnak az újratermelése magasabb szinten, azaz a kollektív érdekek megerősítése, fenntartása, az érdekérvényesítési képességek alkalmazása — a politikai szférában politikai szóhasználat: a hatalomgyakorlás —, a kollektív értékek megszilárdítása. Éppen ezért az a tény, hogy szervezeti-társadalmi viszonyaink számos vonatkozásban nem teremtenek kedvező feltételeket az érdekegyeztetés vállalaton belüli sikeres megvalósításának — s még kevésbé annak, hogy ez az üzemi demokrácia intézményes keretei között menjen végbe — egyúttal azt is jelenti, hogy valódi kollektívák is csak korlátozott számban alakulhatnak ki. Ez nem egyszerűen az erős kollektív érdekek hiányával jár együtt, hanem azzal is, hogy nem érvényesülhet a szervezetben belüli érdekérvényesítési képességek viszonyaiban a kollektívák (főként a munkás, a beosztott csoportok) erejének kiegyensúlyozó szerepe s nem jönnek létre erős, kollektív értékek.

Csupán utalásszerűen kívánjuk jelezni, hogy egyebek közt e helyzetből fakadnak azok a gyakran bírált (az értékekkel összefüggő) jelenségek, amelyeket individualizmus, egoizmus, kispolgáriság stb. címszóval szoktunk illetni.

AZ ÉRDEKEGYEZTETÉS LÉPCSŐFOKAI ÉS AZ IRÁNYÍTÓ SZERVEK SZEREPE

Az érdekegyeztetés — s ezen belül is az üzemi demokrácia kereteiben megvalósuló érdekegyeztetés — előmozdításánál abból kell kiindulnunk, hogy a vállalatoknál tevékenykedő dolgozók, dolgozói csoportok érdekei strukturáltak (például az érdekeken belül vannak anyagiak és nem anyagiak, rövid és hosszú távúak, egyéniak és kollektívak; az érdekérvényesítési képességek között lehetnek olyanok, amelyek az üzemen belüli érdekérvényesítést segítik, míg mások az üzemen kívülit stb.). A vállalatoknál, az üzemekben dolgozó emberek legerősebb érdeke azokhoz a cselekvésekhez kötődik, amelyek közvetlenül összekapcsolódnak erős (ma leginkább anyagi-gazdasá-

gi) szükségleteik kielégítésével, azaz közvetlen üzemi, társadalmi környezetük, munka- és életfeltételeik változásával rövid távon függnek össze. Így számukra az érdekérvényesítési képességeknek azok a típusai a legfontosabbak, amelyek ezen érdekeik érvényesítésében közvetlenül relevánsak. (Ily módon a munkásnak erősebb érdeke következő havi bérének növelése, mint a vállalat évi nyereségének fokozása — még akkor is, ha esetleg ez a kettő szorosan egybekapcsolódik —, s jelentősebb érdekérvényesítési képességet jelent ennek befolyásolása, mint a vállalat hosszú távú terveinek alakításába való érdemi beleszólása, ami persze nem vonja kétségbe az utóbbiak közvetett fontosságát.) Ebből adódóan az érdekegyeztetésnek, illetve a részvételnek a logikája is csak az lehet, hogy először csoportszinten az emberek érdekeit közvetlenül és erőteljesen érintő — jóllehet szervezeti és társadalmi méretekben igen korlátozott és rövid távú — ügyekben kell megteremteni az érdekek egységét, az egyetértést, s ez alapozza meg az érdekegyeztetés folyamatát a szélesebb — a vállalat egészét, netán a társadalmat hosszabb távon érintő — kérdésekben. Az érdekegyeztetésnek, illetve a részvételnek ez a „technológiai” sorrendje mással nem helyettesíthető, egyes lépései nem cserélhetők fel egymással s az alaplépések nem küszöbölhetők ki. (Ezért is látszik szociológiai szempontból megalapozatlannak a közgazdaságtudományi üzemi demokrácia felfogásnak az a programja, amely a dolgozóknak a vállalati stratégiai döntésekbe való bevonását tekinti napjaink soron levő feladatának.)

Az érdekegyeztetés sikere szempontjából döntő kérdés, hogy e feladat elvégzésének felelőssége hogyan oszlik meg a társadalomirányítás különféle szintjei között: milyen szerep jut (és kell, hogy jusszon) ebben a vállalatok vezetésének és a központi állami szerveknek. Funkcióik kölcsönös feltételezettségét és egyben ellentmondásos voltát az alábbi tényezők határozzák meg:

1. A központi szervek szintjén születnek azok a gazdasági, társadalmi viszonyaink általános fejlődését meghatározó nagy horderejű, átfogó döntések, amelyek végső soron az egész társadalom érdekeinek az érvényesítését hivatottak biztosítani, s kijelölik azoknak az elhatározásoknak a kereteit — lehetőségeit és korlátait is —, amelyek között a vállalatok és más szervezetek saját viszonyait érintő elhatározásaikat meghozzák.

2. Az emberek (egyének, csoportok, végső soron rétegek, osztályok) szükségleteinek a kielégítését, érdekeinek érvényesítését közvetlenül — rövid távon — mégsem a központi szerveknek a társadalom és a gazdaság egészét vagy jelentős területeit — hosszú távon is — átfogó döntései határozzák meg, hanem azok a vállalatoknál és más szervezetek keretében született intézkedések, amelyek erre direkt módon és ezáltal erőteljesen hatnak.

A két szféra kölcsönös egymásrautaltságának, kölcsönös feltételezettségének viszonyában — az érdekegyeztetés folyamatában is — az optimális állapot: egymás kölcsönös támogatása, segítése (ami egyben a társadalomirányítás hatékonyságának fő biztosítéka). Ez esetben a központi szervek olyan kedvező lehetőségeket teremtenek a vállalatok számára, amelyeket azok rendeltetésszerű funkcionálásukkal megfelelően kiaknáznak, azaz — lényegében — végrehajtják a központi elképzeléseket. Ugyanakkor e viszonyban elvileg — s a gyakorlatban is — létrejöhet az a kedvezőtlen helyzet, amikor a központi döntések lehetetlen működési feltételeket szabnak a vállalatok

számára, míg az utóbbiak a központi elhatározásokat szabotálják, csak lát-szólag teljesítik vagy visszájára fordítják (ami azt jelenti, hogy a társadalom-irányítás hatékonysága igen csekély). A társadalom, a gazdaság létező való-sága rendszerint a két szélsőség közötti átmenet valamely (kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb) állapotát mutatja.

Az érdekegyeztetés folyamatában a központi szervek és a vállalatok közöt-ti funkciómegosztás nem valamiféle önkényes elhatározás kérdése, hanem a két terület (fent leírt) objektív társadalmi lehetőségeiből eredő szükségszerű-ség. A társadalomban, a gazdaságban csupán a központi szervek vannak ab-ban a helyzetben, hogy szocialista társadalmi és gazdasági építésünk céljait, az ország társadalmi, gazdasági és politikai (így egyebek közt a gazdasági és a társadalmi viszonyokra épült érdekek és érdekérvényesítési képességek struktúráit) szem előtt tartva, a társadalom, a gazdaság, a politika mozgás-törvényeit (s ezen belül a szervezeti mozgás sajátos szabályszerűségeit) figye-lembe véve megfogalmazzák a társadalom hosszú távú érdekeit és kijelölik az ezt szolgáló cselekvés fő irányait. Viszont csak a vállalatok és az egyéb szervezetek képesek arra, hogy a kereteik között működő egyének, csoport-tok (végső soron: rétegek, osztályok) tevékenységét bekössék a társadalmi (hosszú távú) érdekeket szolgáló együttes cselekvés áramába, mégpedig olyan konkrét feltételek kimunkálásával, amelyek között a hosszú távú tár-sadalmi és egyben vállalati érdek szolgálata lehetővé teszi az egyének, a csoportok számára, hogy a mindennapokban (tehát rövid távon), konkrét élet- és munkakörülményeiket illetően érvényesíthessék érdekeiket.

Ebből adódik tehát, hogy az *érdekegyeztetés közvetlen megvalósítására a vállalatok s a kebelükben működő politikai-társadalmi szervezetek helyi egységei hivatottak*, míg a központi szervekre az a funkció hárul, hogy tár-sadalmi, népgazdasági méretekben igyekezzenek olyan feltételeket létre-hozni, amelyek az érdekegyeztetés konkrét helyi folyamatainak a hatékony megvalósulását elősegítik, s ezzel együtt örködjenek a részérdekek egyezteté-si eljárása által is igazolt társadalmi érdek megvalósulása fölött. Ez a megközelítés egyúttal azt a követelményt is magában foglalja, hogy az érdek-egyeztetés területén is ott szülessenek a szükséges döntések, ahol ehhez leginkább megvannak a feltételek: az informáltság, a döntéshozók érdekelt-sége és (kedvező esetben) eszközei, jogköre.

Mégis: az elmúlt három évtizedes fejlődésünk során a társadalomirányítás központi szervei ismételten megkísérelték olyan érdekegyeztetési döntések — nyílt vagy rejtett — központosítását, amelyek hatékony meghozatalához csupán vállalati, szervezeti szinten voltak, illetve vannak meg az objektív feltételek.

A központi bérszabályozás elmúlt másfél évtizedes gyakorlata talán a leg-pregnánsabb kifejeződése annak a tendenciának, amely az érdekeket legin-kább érintő — így az érdekegyeztetésben központi szerepet játszó — dönté-seket igyekszik a központi irányítás kizárólagos jogkörében megtartani. Eb-ből a szempontból másodlagos, hogy a központi bérszabályozás melyik for-máját alkalmazzák (az átlagbérszínvonal-szabályozást, a bértömeg-szabályo-zást, a szabályozásnak a vállalati teljesítményhez kötött vagy attól függet-lenített változatát) mindaddig, amíg ezek az egy főre jutó bérszínvonalat és az elérhető bérkülönbségek mértékét olyan szinten rögzítik, amely mellett — figyelembe véve a teljesítménykülönbségeket és az adott megélhetési vi-

szonyok között a dolgozók aspirációit — hatékony belső érdekeltségi rendszer nem működtethető, az érdekegyeztetés a szervezeten belül sikeresen legfeljebb igen részleges fokon vagy nem valósítható meg.

A vállalaton belül megvalósuló érdekegyeztetés sikerének alapvető eleme, hogy a vállalat a rendelkezésére bocsátott anyagi eszközökből a dolgozó egyének és csoportok többlet-erőfeszítéseit — ha nem is arányosan, de legalábbis ösztönző mértékben — honorálni tudja. Az érdekegyeztetés keretében megvalósuló kompromisszumnak, megegyezésnek ugyanis nyilván két fő tétele van: a munka, az erőfeszítés, amelyet a vállalat a dolgozóitól elvár és az anyagi (illetve egyéb) ellenérték, amelyet cserében fel tud ajánlani. Amennyiben a vállalat a dolgozói számára az elvárt (és reálisan elvárható) többlet-erőfeszítéseikért nem tud számottevő, ösztönző többletbért adni, azaz számukra munkájuk révén nem tudja kínálni az anyagi boldogulás, az érzelhető előrehaladás perspektíváját — holott dolgozói jelentős része ezt megkívná —, akkor a vállalat egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy velük megállapodjon, azaz érdekeiket a vállalat érdekeivel egyeztesse, cselekvésüket a vállalat — végső soron a társadalom — céljainak szolgálatába bekapcsolja.

Ez a helyzet, szociológiai értelemben, a társadalomirányítás túlzott centralizációjaként értelmezhető. A túlzott gazdasági centralizációt — a vállalat önállóságának nagymértékű korlátozását, döntési jogköreinek nagyfokú beszűkítését — a vállalat működésének *gazdasági hatékonysága* sínyli meg. Szociológiai értelemben viszont a túlzott centralizáció a vállalat autonómiájának olyan jellegű és mértékű korlátozását testesíti meg, amikor is képtelenné válik a keretei között végbemenő alapvető társadalmi-politikai folyamatok kontrolljára: így képtelen saját lehetőségein belül az érdekegyeztetést megoldani, a gazdálkodás sikeres menetéhez nélkülözhetetlen együttműködést, cselekvési egységet biztosítani, tehát működésének „*társadalmi hatékonysága*” nem megfelelő. E kettő pedig aligha választható külön.

Miközben az érdekegyeztetési folyamat túlzott centralizációját, s ezen belül a központi bérszabályozást bíráljuk, látnunk kell azokat a szervezeti-társadalmi okokat, amelyek ezt a kedvezőtlen helyzetet fenntartják, mégpedig:

1. A központi szervek, éppen a bérszabályozás eszközének segítségével, öröködnék néhány olyan társadalmi preferencia maradéktalan érvényesülése fölött, amelyek — társadalmi szinten — ugyancsak az érdekek összhangja, legalábbis a konfliktusok elkerülése szempontjából igen jelentősek (a vásárlóerő és a fogyasztói árualap egyensúlyának fenntartása, a teljes foglalkoztatottság biztosítása stb.).

2. A központi bérszabályozás kényszerű biztonsági fékként funkcionál a teljesítményfedezet nélküli béркиáramlással szemben, aminek következményeit (indokolatlan konfliktusokat) a társadalom nem vállalhatja. E szerepet azért kell betöltenie, mert a vállalati teljesítmények megbízható mérését a gazdasági szabályozás, ezen belül az ár- és jövedelemszabályozás mind ez ideig nem tudta biztosítani. Ez esetben pedig állandó a veszélye annak, hogy a társadalom eszközeit rosszul használják fel.

3. A vállalati szervezeten belül nem alakult ki, mint láttuk, az érdekek intézményesítésének, ütköztetésének, egyeztetésének az a hatékony mechanizmusa, amely garantálná, hogy a folyamatban valamennyi jelentősebb cso-

port az érdekérvényesítés megfelelő esélyével vegyen részt. Egyesek kiszolgáltatottságának, egyoldalú függőségének a kialakulását csak az érdekegyeztetés mechanizmusába (egyebek közt a bérszabályozás eszközeivel) való központi intervenció akadályozza meg. A szakszervezeti érdekvédelem mai állapota mellett ez nélkülözhetetlen.

4. A társadalomban, illetve annak egyes területein uralkodó értékek, illetve a mögöttük álló (rövid távú) érdekek nem kedveznek a nagyobb kereseti különbségek megvalósításának, sem a vállalaton belüli, sem az azokon kívüli szférákban.

Bár az üzemi demokrácia fejlesztését mindenekelőtt a társadalomirányítás, elsősorban a párt központi szervei szorgalmazzák, az a tény, hogy az érdekegyeztetés megvalósítása társadalmunkban jórészt a társadalomirányítás központi szerveinek a kezében van, s kívül kerül a vállalati szervezeten, az üzemi demokrácia lehetőségeit is behatárolja. Ha ugyanis az üzemi demokrácia lényege az érdekegyeztetés, akkor ez csak ott bontakozhat ki, ahol az érdekegyeztetés érdemi megvalósításához megvannak a feltételek.

●
Fejtetéseink végére érve — az üzemi demokrácia szociológiai összefüggérendszerének felvázolása és mai állapotának, lehetőségeinek értékelése után — nem tehetjük meg, hogy ne térjünk vissza a cselekvés, az előrelépés lehetőségeinek mérlegelésére.

A jelen helyzet túllépése, meggyőződésem szerint, csak átgondolt szervezeti-társadalmi változások sorozatának útján mehet végbe: úgy tűnik, hogy a vállalati szervezetet és a központi irányító szervek működését egyaránt érintenie kell a szükséges strukturális korrekcióknak, s az sem igen vitatható, hogy a kívánatos változások nem korlátozódhatnak a gazdaság, a gazdasági irányítás, a gazdasági szervezetek területére, hanem ki kell terjedniük a politika, a politikai irányítás, a politikai szervezetek szférájára és mindenekelőtt a két terület viszonyára, illesztésére. Szocialista társadalmi-gazdasági rendszerünkben, ahol a politikum a gazdasági folyamatokban is olyan erőteljesen jelen van, a politikai elem mérlegelése, alakítása még az érdekegyeztetésnél, a részvételnél kevésbé politikai jellegű folyamatok előmozdításában sem mellőzhető. Úgy hiszem, hogy az ilyen komplex szervezeti-társadalmi változások megalapozásához a társadalomtudomány is egyre több megbízható ismeretet nyújt, s ezek egyik forrása éppen az érdekek, az érdekegyeztetés, az érdekérvényesítés hazai közgazdaságtudományi, szociológiai kutatása.

S bár a jelen tanulmány az üzemi demokráciáról szól, amelynek politikai-társadalmi s még inkább gazdasági jelentőségét gyakran indokolatlanul lebecsüljük, a jelen helyzetből való előrelépést nem csupán és talán nem is elsődlegesen ennek a fejlődési programja kívánja, hanem egész társadalmi-gazdasági fejlődésünk.

AKSZENTIEVICS GYÖRGY

Az iparban dolgozók helyzetének összehasonlító vizsgálata öt európai szocialista országban*

A szocialista országok tudományos akadémiáinak sokoldalú együttműködése keretében hat** európai szocialista ország kutatói 3 éves előkészítő munka után 1979-ben felmérést végeztek az iparban dolgozók körében. A kutatás célja az osztályok közeledése folyamatainak feltárása, s első lépésként az iparban dolgozók rétegeinek egymáshoz viszonyított helyzetét, távolságait, illetve különbségeit vizsgáltuk, arra törekedve, hogy az országok közötti egyéb különbségek minél kisebb mértékben zavarják a rétegek egymáshoz viszonyított helyzetének országok közötti összehasonlítását.

A kutatás az európai KGST-országok tudományos akadémiáinak együttműködése keretében, a XVI. sz. Problémabizottság irányításával folyt.

Országonként kétezernél több személyt kérdeztek meg az állami iparhoz tartozó különböző vállalatoknál. A megkérdezett személyek kiválasztását két országban véletlenszerűen, háromban pedig kvóta szerinti (arányos) mintavételi eljárással végezték. A kiválasztott minta összetétele megegyezett az adott ország ipari aktív keresőinek képzettség és foglalkozási főcsoport szerinti összetételével.

Az adatokat Prágában, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Számítógéppontjában dolgozták fel.

* A kutatás fő témái közül 1981 őszéig négy téma kutatási jelentése készült el. Az egyes jelentéseket egy-egy ország kutatói készítették, s munkájukba más ország(ok) kutatóit is bevonták. E témák és az „értük felelős” országok a következők: 1. Mobilitás (Csehszlovákia), 2. Anyagi életkörülmények (Magyarország), 3. A munka tartalma és körülményei (NDK), 4. Kultúra és szabad idő (Lengyelország). Jelen írásom a fenti négy (összesen kb. 400 oldal terjedelmű) kutatási jelentés rövid ismertetését tartalmazza, melynek elkészítésében csak a jelentések adatait használtam fel, szövegét nem.

** A Szovjetunióban ezt a kutatást más kutatásokkal is összekapcsolták, az adatok feldolgozása ezért még most fejeződik be.

Az európai KGST-országokban hatalmas politikai, társadalmi és gazdasági változások mentek végbe az elmúlt három évtizedben. Mindegyikük szinte ugyanazt az utat járta be, amelynek fő mérföldkövei a következők voltak:

- erősen központosított hatalom kialakítása a kommunista párt vezetésével;
- a kapitalista viszonyok felszámolása a nem mezőgazdasági termelőeszközök túlnyomó többségének, a pénzintézetek és a külkereskedelem egészének államosítása révén;
- erőltetett iparosítás, különösen a nehéziparban (elsősorban a lakossági fogyasztás, a többi ágazat, különösen a mezőgazdaság rovására);
- a mezőgazdaság kollektivizálása, majd modernizálása (kivéve Lengyelországot).

Mindezek azonos ideológia alapján mentek végbe. Az azonos utakra törekvés és az egyes országok eltérő adottságai azonban időről időre konfliktusokat okoztak, s ezek különböző megoldása nyomán — a legfontosabb lépések azonossága mellett — az egyes országokban a szocializmus építésének nemzeti sajátosságai is érvényre jutottak.

A gazdaság fejlesztése — különösen az első évtizedekben — extenzív módon, vagyis a munkaerő-tartalékok erős, sokszor erőltetett mobilizálásával történt. (Ennek főbb eszközei: a bérek alacsony szinten tartása, ami a megélhetés biztosítása érdekében minden munkaképes embert munkavállalásra készítet, paraszti munkaerő felszabeditása a mezőgazdaság kollektivizálásával, a munkavállalást adminisztratív eszközökkel is kényszerítették stb.) Az extenzív gazdaságfejlesztés idején a termelés mennyiségi növelése volt a fő cél, s a minőség kérdése háttérbe szorult. Ilyen helyzetben egy-egy új munkaerő munkába állítása mindenképpen a fejlődést segítette elő, bármilyen keveset vagy gyenge minőséget produkált is. A munkaerő-tartalékok kimerülésével azonban nem járható tovább a fejlődésnek ez az útja.

Az extenzív gazdaságfejlesztés hatalmas, népvándorlásszerű társadalmi mozgásokkal járt együtt. Az intenzív fejlesztésre történő átmenet idejére ezek a mozgások lelassulnak, a társadalmi átrétegződés veszít vehemenciájából. Ezeket a társadalmi mozgásokat és hatásait helyszűke miatt nem vizsgálhatjuk a következő, a mobilitással foglalkozó részben, említésük azonban a továbbiak értelmezése szempontjából nélkülözhetetlen.

I. MOBILITÁS*

A következőkben az egyénnek az egyik társadalmi rétegből a másikba foglalkozásváltás révén történő átkerülését nevezzük mobilitásnak. Országaink felmérései nem a teljes lakosságot, hanem csak az ipari dolgozókat reprezentálják, ezért csak az ún. „belépési” mobilitást vizsgálhatjuk, vagyis azt, hogy az iparban dolgozók mely rétegből, honnan „léptek be” jelenlegi társadalmi rétegükbe.

A rendelkezésre álló adatok a mobilitás két fő aspektusának: a nemzedékek közötti (intergenerációs) és a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobi-

* A témát csehszlovák szerzői kollektíva dolgozta fel Antonin Matejovski vezetésével.

litásnak a vizsgálatát teszik lehetővé. Az ipari dolgozók négy csoportját különböztettük meg: 1. szakképzetlen fizikaiak; 2. szakképzett fizikaiak (szakmunkások); 3. alkalmazottak (alacsony és középszintű végzettségű szellemiek); 4. értelmiségiek (felsőfokú végzettségű szellemiek).

Az ipari dolgozók származásának vizsgálatánál (intergenerációs mobilitás) az apák foglalkozását* szintén e négy csoportba soroltuk be.

A vizsgált ipari dolgozók *nemzedékek közötti mobilitása* Magyarországon és Bulgáriában volt a legkisebb, vagyis e két országban a legmagasabb azok aránya, akiknek apja a válaszadóval azonos foglalkozási csoporthoz tartozott (43—44 százalék). Ez az arány Csehszlovákiában és az NDK-ban volt a legalacsonyabb (34—35 százalék), tehát az ipari dolgozók intergenerációs mobilitása itt a legnagyobb. Ugyanakkor e legnagyobb mobilitást felmutató két országban a mobilitás homlokegyenest ellentétes tendenciája valósult meg: Csehszlovákiában kiugróan magas (44 százalék), az NDK-ban pedig a vizsgált országok közül a legalacsonyabb (24 százalék) volt a társadalmi hierarchiában *felfelé mobilak* aránya.**

A társadalmi hierarchiában apjukénál alacsonyabb szinten elhelyezkedő (*lefelé mobil*) ipari dolgozók Lengyelországban vannak a legtöbben (26 százalék), de ezek aránya az NDK-ban is viszonylag magas (24 százalék).

A vizsgált öt európai szocialista ország ipari dolgozóinak vertikális mobilitási *tendenciáit tekintve* Magyarország és Bulgária a középmezőnyben helyezkedik el szinte teljesen azonos adatokkal. Csehszlovákiában a legnagyobb a felfelé irányuló és a legkisebb a lefelé irányuló mobilitás. A harmadik csoportot Lengyelország és az NDK alkotja, ahol a legalacsonyabb a felfelé irányuló és a legmagasabb a lefelé irányuló intergenerációs mobilitás.

* Az apának azt a foglalkozását vettük figyelembe, amelyet gyermekének (a válaszadónak) 16 éves korában folytatott.

** Közismert, hogy a társadalmat hierarchikusan rendező elvek többsége alapján az értelmiség a társadalmi hierarchia legmagasabb, a szakképzetlen fizikai dolgozók rétege pedig a legalacsonyabb szintjén helyezkedik el (pl. hatalmi, tudás, presztízs stb. hierarchiák). Közismert az is, hogy az átrétegződés a fizikai rétegeken belül a szakképzetlentől a szakképzettek felé, a szellemieken belül az alkalmazottaktól az értelmiség felé, s a szellemi és fizikai rétegek között pedig a fizikaiaktól a szellemi felé halad. A *mobilitásnak ezt a fő irányát* a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mobilitás tanulmányunkban bemutatott adatai is egyértelműen bizonyítják.

1. sz. táblázat

A válaszadók megoszlása az apák foglalkozásához mért (intergenerációs) mobilitás irányai szerint* (százalék)

Ország	Felfelé mobil	Nem mobil	Azonos szinten mozgó	Lefelé mobil	Együtt
Bulgária	33	44	9	14	100
Csehszlovákia	44	34	13	9	100
Lengyelország	25	38	11	26	100
Magyarország	33	43	9	15	100
NDK	24	35	17	24	100

* Az irányt az alábbi szintek alapján számítottuk:

Felső szint: értelmiségi

Alsó szint: szakképzetlen fizikai

Középső szint: minden egyéb foglalkozási csoport

Csehszlovákiában, Bulgáriában és Magyarországon nagymértékben stabil a szakképzetlen fizikai dolgozók rétege. Ezekben az országokban a szakképzetlen fizikai dolgozók körülbelül 70 százalékának apja is szakképzetlen volt. Lengyelországban ez az arány közepes (43 százalék), az NDK-ban pedig az öt ország közül a legalacsonyabb (26 százalék). A többi réteg közül a szakmunkásoknál figyelhető meg viszonylag magas önreprodukciós arány (Lengyelországban 50, az NDK-ban 45 és Magyarországon 42 százalék).

Az alkalmazotti réteg önreprodukciója az NDK-ban (29 százalék) és Csehszlovákiában (25 százalék) a legmagasabb, Magyarországon (12 százalék) és Bulgáriában (13 százalék) a legalacsonyabb. Az iparban dolgozó értelmiségieknek az NDK-ban 27, Csehszlovákiában viszont csak 12 százalékát teszik ki azok, akiknek apja is értelmiségi volt. A másik három országban ez az arány 20 százalék körül alakult.

Az önreprodukció mértékének értékelésekor a vizsgált országok korábbi eltérő fejlettségi szintje mellett figyelembe kell venni a második világháború utáni nagy társadalmi átalakulás hatásait, amelynek során főként a szellemi dolgozók létszáma (és az első évtizedekben a szakmunkásoké is) olyan nagy mértékben nőtt, hogy az utánpótlás nem történhetett csak az adott rétegből.

2. sz. táblázat

Az apjukkal azonos foglalkozású csoporthoz tartozók (a nem mobilak) százalékos aránya rétegenként (önreprodukciós arányok)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	72	31	13	18
Csehszlovákia	73	26	25	12
Lengyelország	43	50	17	21
Magyarország	67	42	12	22
NDK	26	45	29	27

Már említettük, hogy a *szakképzetlen fizikai dolgozók* jelentős hányadának apja is szakképzetlen fizikai dolgozó volt Csehszlovákiában, Bulgáriában és Magyarországon. E réteg *származás szerinti összetétele* Csehszlovákiában és Bulgáriában, e két erősen eltérő fejlettségű és eltérő adottságokkal rendelkező országban szinte teljesen megegyezik. (72—73 százalékuk apja is szakképzetlen fizikai dolgozó volt, 18—20 százalékuk szakmunkás, 7—7 százalékuk alkalmazott és 1—2 százalékuk értelmiségi foglalkozású apától származott.) Magyarországon valamivel magasabb (28 százalék) a szakmunkás apától, és valamivel alacsonyabb (67, illetve 4 százalék) a szakképzetlen fizikai, illetve alkalmazotti foglalkozású apától származók aránya ebben a rétegben. A szakképzetlen fizikai dolgozók származás szerinti összetétele a fennmaradó két országban csak annyiban hasonlít egymáshoz, hogy azonos — és viszonylag magas — azok aránya (48—48 százalék), akiknek apja szakmunkás volt. Az NDK-ban a legmagasabb viszont az alkalmazotti (16 százalék) és az értelmiségi (10 százalék) foglalkozású apától származó szakképzetlen fizikai dolgozók aránya, míg Lengyelországban a megfelelő arányok a többi országhoz hasonlóak (6 és 3 százalék). Lengyelországban ugyanakkor jóval magasabb (43 százalék) azoknak a szakképzetleneknek az aránya, akiknek apja is szakképzetlen volt, mint az NDK-ban (26 százalék).

A *szakmunkás* tradíciók átörökítése — amint azt már az immobilitással kapcsolatban mondtuk — Lengyelországban, az NDK-ban és Magyarországon tűnik a leggyakoribbnak (50, 45 és 42 százalék). A szakképzetlen apától származó szakmunkások aránya Bulgáriában, Csehszlovákiában és Magyarországon 51 és 53 százalék között van. Ezzel szemben igen alacsony az NDK-ban (17 százalék) és közepes mértékű (34 százalék) Lengyelországban.

A szakmunkásoknak az NDK-ban 21, Csehszlovákiában 17 százaléka alkalmazotti foglalkozású apától származott. Bulgáriában és Lengyelországban ez az arány 11—11, Magyarországon pedig csak 5 százalék volt.

Az értelmiségi származású szakmunkások aránya egyedül az NDK-ban magas (18 százalék), a másik négy országban 3 százalék (Magyarországon) és 6 százalék (Lengyelországban) között van.

Az *alkalmazottaknak* Bulgáriában 56, Csehszlovákiában 44, Magyarországon 38 százaléka szakképzetlen fizikai foglalkozású apától származik. (Az NDK-ban ez az arány csak 11 százalék.) Lengyelországban, Magyarországon és az NDK-ban viszont erre a rétegre leginkább a szakmunkás származás jellemző (43—44 százalék). Az alkalmazottak rétegének önreprodukciója az NDK-ban (29 százalék) és Csehszlovákiában (25 százalék) magasabb az átlagosnál, s egyedül az NDK-ban jelentős közöttük azok aránya (17 százalék), akiknek apja értelmiségi volt. (A többi országban utóbbiak aránya 3—9 százalék.)

A szakképzetlen apától származó *értelmiségiek* aránya kiemelkedő Csehszlovákiában és Bulgáriában (39 és 30 százalék). Míg Magyarországon 19, Lengyelországban 16, az NDK-ban pedig 10 százalék volt.

A lengyel iparban van a legtöbb szakmunkás származású értelmiségi (42 százalék). Magyarországon és az NDK-ban ezek aránya 36—37, Csehszlovákiában pedig 20 százalék volt.

Alkalmazott volt az apja a csehszlovák értelmiség 30, a bolgár és az NDK-beli 27—27, valamint a magyar és a lengyel 21—22 százalékának. A cseh-

szlovák értelmiségiek mindössze 12 százalékának apja volt értelmiségi, s ez az arány az NDK-ban a legmagasabb (27 százalék).

A *nemzedéken belüli (intragenerációs)* mobilitás szempontjából az öt ország közül kétségtelenül az NDK ipari dolgozói a legstabilabbak, s Bulgáriában tapasztaltuk a legnagyobb mértékű mobilitást.

A vizsgált rétegek közül a *szakképzetlen fizikai dolgozók* a legstabilabbak: legalább háromnegyed részük (Csehszlovákiában és Magyarországon 84—84 százalékuk) első foglalkozásában is szakképzetlen fizikai dolgozó volt.

A *szakmunkások* az NDK-ban (73 százalék) és Magyarországon (65 százalék) a legstabilabbak, Bulgáriában és Csehszlovákiában viszont csak körülbelül egyharmaduk kezdett szakmunkásként dolgozni.

Az *alkalmazottak* rétege szintén az NDK-ban a legstabilabb (71 százalék), azt követően pedig Csehszlovákiában (61 százalék). A szakmunkásokhoz hasonlóan az alkalmazottak rétege is Bulgáriában a legmobilabb (csak körülbelül egyharmaduk kezdett alkalmazottként dolgozni).

Az *értelmiségi* réteg viszont — a többi rétegtől eltérően — Bulgáriában a legstabilabb (49 százalék) s az NDK-ban a legmobilabb. (Csak 36 százalékuk kezdett értelmiségiként dolgozni.)

3. sz. táblázat

Az első és a jelenlegi foglalkozásuk alapján azonos foglalkozási csoportokhoz tartozók (a nem mobilak) százalékos aránya rétegenként (stabilitási arányok)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	75	33	34	49
Csehszlovákia	84	35	61	39
Lengyelország	74	50	55	41
Magyarország	84	65	42	42
NDK	73	73	71	36

Mindegyik vizsgált országban a válaszadók több mint fele első foglalkozása alapján is a társadalmi hierarchiában a jelenlegivel azonos szintre sorolható. Ezek aránya Magyarországon és az NDK-ban a legmagasabb (65—66 százalék). Négy országban a válaszadók közel egynegyede a társadalmi hierarchiában a jelenleginél alacsonyabb szinten kezdett dolgozni, s ez az arány egyedül Csehszlovákiában magasabb (39 százalék). A társadalmi hierarchiában lefelé mozgó aránya csak Bulgáriában és Lengyelországban haladja meg a 10 százalékot, a másik három országban 4—6 százalékot tesz ki.

4. sz. táblázat

*A válaszadók megoszlása az első foglalkozásukhoz mért (intragenerációs) mobilitás irányai szerint**

Ország	Felfelé mobil	Nem mobil	Azonos szinten mozgó	Lefelé mobil	Együtt
Bulgária	25	54	8	13	100
Csehszlovákia	39	52	5	4	100
Lengyelország	23	60	6	11	100
Magyarország	23	65	6	6	100
NDK	22	66	6	6	100

* A következő szintek alapján számítva:

Felső szint: értelmiségi

Alsó szint: szakképzetlen fizikai

Középső szint: szakmunkás és alkalmazott

A mobil *szakképzetlen* fizikai dolgozók zöme szakmunkásként kezdett dolgozni. Egyedül az NDK-ban éri el a 10 százalékot azoknak a szakképzetlen fizikai dolgozóknak az aránya, akik alkalmazotti munkát cseréltek fizikaira. (Ez az arány Bulgáriában 7, a többi országban 3—4 százalék.)

Bulgáriában és Csehszlovákiában — ahol nemzedéken belüli mobilitásuk a legnagyobb volt — a *szakmunkások* több mint fele (52, illetve 60 százalék) szakképzetlen munkásként kezdett dolgozni. (Ezek aránya Lengyelországban 42, Magyarországon 34, az NDK-ban pedig 19 százalék volt.) Egyedül Bulgáriában haladja meg a 10 százalékot azoknak a szakmunkásoknak az aránya, akik alkalmazottként kezdték pályájukat, az értelmiségiként kezdőké pedig Bulgáriában 3 százalék, a többi országban viszont 1 százalék alatt maradt.

Amelyik országban az *alkalmazottak* rétege mobil volt, ott a többségük fizikai dolgozóként kezdte pályáját. (Bulgáriában például inkább a szakképzetlen, Magyarországon pedig a szakképzett munkásból lett alkalmazottak aránya magasabb.) Az értelmiségiként kezdő alkalmazottak aránya egyik országban sem éri el a 3 százalékot.

Az iparban dolgozó *értelmiségieknek* mind az öt országban több mint a fele más társadalmi rétegben kezdte a pályáját. Az értelmiség az NDK-ban és Csehszlovákiában volt a legmobilabb. Amíg azonban az NDK-ban az értelmiség 42 százaléka szakmunkásként kezdett, Csehszlovákiában viszont ez az arány csak 12 százalékos, utóbbi országban az alkalmazottból lett értelmiségiek aránya viszonylag magasabb (32 százalék, szemben az NDK-beli 16 százalékos aránnyal). Magyarországon a más rétegben kezdett értelmiségiek nagyjából azonos arányban oszlottak meg a többi három réteg között. Lengyelországban ugyanakkor az értelmiség mobil részének többsége (az összes értelmiségi egyharmada) alkalmazottként kezdett dolgozni. (Bulgáriában is az alkalmazottból lett értelmiségiek jelentették a mobilak legnagyobb csoportját.)

A *mezőgazdasági foglalkozású apától származók* aránya a szakképzetlen fizikai foglalkozásúak körében a legmagasabb és a társadalmi hierarchiá-

ban az értelmiség felé haladva csökken. Ez a tendencia — bár különböző mértékben — mindegyik vizsgált országban érvényesül, ami az ún. lépcsőzetes mobilitás általános meglétére utal ezekben az országokban.

A mezőgazdasági származásúak aránya Bulgáriában a legmagasabb (közel 50 százalék), Lengyelországban és Magyarországon valamivel meghaladja a 30 százalékot, Csehszlovákiában nem éri el a 20, az NDK-ban pedig a 10 százalékot. Ez a sorrend fordítottja az érintett országok gazdasági fejlettségi szintje szerinti sorrendjüknek, amelynek egyik mutatója a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának a fejlődéssel párhuzamos csökkenése. Ezzel függ össze, hogy magasabb a mezőgazdasági származásúak aránya a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjein álló országokban.

Szintén a szakképzetlen fizikai dolgozók között vannak a legtöbben azok, akik *pályájukat a mezőgazdaságban kezdték*, s arányuk a szellemi dolgozók körében a legalacsonyabb, s ez arra utal, hogy a nemzedéken belüli mobilitásnál is érvényesül bizonyos — persze jóval kisebb — mértékben a lépcsőzetes jelleg.

A pályájukat a mezőgazdaságban kezdők aránya szintén Bulgáriában a legmagasabb (kb. 20 százalék), majd Magyarország következik (15 százalék). A másik három országban viszont 4—8 százalék között van, tehát nem mutatkozik összefüggés a gazdasági fejlettség országonkénti szintje és a pályájukat a mezőgazdaságban kezdő ipari dolgozók aránya között.

A *fizikai származásúak* aránya magas a szellemi rétegekben. Az alkalmazottak körében ez az arány Bulgáriában és Magyarországon a legmagasabb (80 százalék feletti), Lengyelországban és Csehszlovákiában 70 százalék körüli, az NDK-ban pedig alig haladja meg az 50 százalékot. Az értelmiségiek között már kevesebben vannak a fizikai származásúak: arányuk az NDK-ban 46, a másik négy országban 55—58 százalék.

A *pályájukat fizikai dolgozóként kezdő* alkalmazottak aránya az egyes országokban (20—30 százalékponttal lemaradva) követi a fizikai származásúakét. Az értelmiség esetében azonban más a helyzet: e rétegnek éppen az NDK-ban kezdett legnagyobb hányada (48 százalék) munkásként dolgozni. Ezután Magyarország (37 százalék), majd Bulgária és Csehszlovákia következik (30—30 százalék). A sort Lengyelország zárja, ahol az értelmiségieknek alig egynegyede kezdett munkásként dolgozni.

II. ANYAGI ÉLETKÖRÜLMÉNYEK*

A vizsgált öt európai szocialista ország közül a gazdasági fejlettség szintjét tekintve az NDK vezet. Utána Csehszlovákia következik (az NDK-t 100-nak véve) körülbelül 80 százalékos szinttel, s a másik három ország alkotja a harmadik szintet 60 százalék körüli értékkel. (1978. évre vonatkozó adatok.)

Az országok gazdasági fejlettségi szint szerinti sorrendje már 1950-ben is ugyanaz volt, mint 1978-ban, de a közöttük levő távolság az említett közel

* A témát Kolosi Tamás és Lidia Beskid (Lengyelország) dolgozta fel. Munkájuk eredményét folyóiratunk előző számában (1981. 4. sz. 495—524. old.) részletesen ismertették.

három évtized folyamán változott. Az NDK fejlődési üteméhez képest például Csehszlovákia kissé lemaradt, Bulgária nagymértékben, Lengyelország és Magyarország pedig kisebb mértékben felzárkózott.

5. sz. táblázat

*A vizsgált országok gazdasági fejlettségi szintje az egy főre jutó nemzeti össztermék (GNP) USA-dollárban számított értéke alapján 1978-ban (NDK = 100 százalék)**

1. NDK	100	4. Magyarország	61
2. Csehszlovákia	83	5. Bulgária	56
3. Lengyelország	65		

* A GNP a nem anyagi szolgáltatásokat is tartalmazó *halmozott mutatószám*, amelynek értéke a technológiai és szervezeti munkamegosztás fokozódásával párhuzamosan nő. *Forrás:* L'Expansion, 1980. július 18./szept. 4. sz. 60., 66. old. *Megjegyzés:* A fenti sorrend szerint közöljük az országokat az e fejezetben szereplő táblázatokban (6—11. táblázat).

Az Egyesült Államok gazdasági fejlettségéhez viszonyítva — szintén az idézett folyóirat adatai szerint — az NDK 58, Csehszlovákia 49, Lengyelország 38, Magyarország 36 és Bulgária 33 százalékos szinten volt 1978-ban.

A vizsgált társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított anyagi helyzetének áttekintése során az egyes országokban az anyagi viszonyok jellemzői közül a kereseteket, az egy főre jutó családi jövedelmeket, a lakáshelyzetet és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot mutatjuk be (az összehasonlítás megkönnyítésére nem nemzeti valutákban, illetve más abszolút számokkal, hanem viszonyszámok segítségével).

A társadalmi hierarchia két szélső pontján elhelyezkedő rétegek: a szakképzetlen fizikai dolgozók és az értelmiség kereseti átlagai között Csehszlovákiában és Magyarországon a legnagyobb a különbség (60 százalék körüli). Az iparban dolgozó *értelmiség átlagkeresete* Lengyelországban 44, az NDK-ban 40, Bulgáriában pedig mindössze 28 százalékkal haladja meg a szakképzetlen fizikai dolgozókéét.

Az *alkalmazottak átlagkeresete* — az NDK kivételével — meghaladja a szakképzetlen fizikai dolgozókéét, de (Lengyelországot kivéve) elmarad a szakmunkásokétól. Csehszlovákiában és Lengyelországban — más-más szinten, de — majdnem megegyezik a szakmunkásokéval, míg az NDK-ban és Bulgáriában nagymértékben, Magyarországon kisebb mértékben elmarad attól. Az alkalmazottak átlagkeresete az NDK-ban a szakképzetlen fizikai dolgozók átlagkereseténél is alacsonyabb.

A *szakmunkások átlagkeresete* Csehszlovákiában haladja meg a legnagyobb mértékben (36 százalékkal), Lengyelországban pedig a legkisebb mértékben (10 százalékkal) a szakképzetlen fizikai dolgozókéét.

6. sz. táblázat

Az egyes rétegek átlagkeresete a szakképzetlen munkásokéhoz viszonyítva

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	100	124	95	140
Csehszlovákia	100	136	133	164
Lengyelország	100	110	113	144
Magyarország	100	123	114	156
Bulgária	100	122	104	128

Az egyes rétegeken belüli keresetkülönbségeket, a keresetek szóródását jellemző egyik mutatószám az ún. *decilis eloszlás* két szélső értékének hányadosa (range). Ennek alapján a *rétegen belüli* keresetkülönbségek Csehszlovákiában és (az értelmiség kivételével) Lengyelországban magasak. A másik három országban viszont az *egyes rétegek közötti* eltérések a jelentősebbek. Bulgáriában például a szakképzetlen fizikai dolgozók körében a legalacsonyabb, a szellemi dolgozóknál pedig magas a keresetek szóródása. Magyarországon a szakmunkásoknál a legalacsonyabb és az értelmiségnél a legmagasabb. Az NDK-ban viszont az értelmiség körében alacsonyabb és az alkalmazottaknál magas.

7. sz. táblázat

A keresetek szóródása*

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	2,5	2,3	2,9	2,4
Csehszlovákia	2,9	2,9	2,7	2,8
Lengyelország	2,8	2,9	2,9	2,5
Magyarország	2,4	2,2	2,5	2,7
Bulgária	3,0	2,5	2,8	2,9

* Az egyes rétegekhez tartozó válaszadók keresetnagyság szerinti sorában a felső és alsó tized („decilis”) átlagkeresetének hányadosa.

Az életszínvonalat különböző mutatókkal szokták jellemezni. Ilyen például az *egy főre jutó jövedelem*, amelynek átlaga a vizsgált országokban rétegenként még a keresetekénél is kisebb mértékben különbözik. A rétegenkénti eltérés (az átlagkeresethez hasonlóan) Bulgáriában a legkisebb: a bolgár értelmiségi családok egy főre jutó átlagjövedelme mindössze 12 százalékkal haladja meg a szakképzetlen fizikai dolgozókéét. (Az alkalmazottaké 2, a szakmunkásoké 6 százalékkal magasabb.) E rétegenkénti különbségek alig nagyobbak Csehszlovákiában. Ezután Magyarország, majd az NDK következik, de az értelmiség egy főre jutó átlagos jövedelme itt is csak 26 százalékkal magasabb a szakképzetlen fizikai dolgozóknál. Az egy főre jutó jövedelem rétegek közötti különbsége Lengyelországban a legmagasabb, sőt itt meghaladja még az átlagkeresetek különbségét is. (Lengyelországban —

amint már említettük — az értelmiségi réteg átlagkeresete 44 százalékkal, egy főre jutó jövedelme viszont 48 százalékkal magasabb a szakképzetlen fizikai dolgozókéénál.)

Az egy főre jutó jövedelem szempontjából az alkalmazottak helyzete a „legváltakozatosabb” a különböző országokban. Csehszlovákiában az értelmiségéhez áll közelebb, Lengyelországban a szakmunkásokéhoz. Magyarországon és az NDK-ban gyakorlatilag megegyezik a szakmunkásokéval, Bulgáriában pedig nagyon közel áll a szakképzetlen fizikai dolgozókéhoz.

8. sz. táblázat

Az egyes rétegek átlagos egy főre jutó jövedelme a szakképzetlen fizikai dolgozókéhoz viszonyítva

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	100	107	106	126
Csehszlovákia	100	105	112	116
Lengyelország	100	103	117	148
Magyarország	100	104	105	122
Bulgária	100	106	102	112

Annak ellenére, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozók rétegének kereseti (és jövedelmi) átlaga a többi rétegéhez viszonyítva a vizsgált országokban a legalacsonyabb, mégis ezen a rétegen belül a legnagyobbak az egy főre jutó jövedelemmel mért életszínvonal-különbségek mindegyik országban. Ha a viszonylag alacsony átlagszámokon belül nagy különbségek vannak, ez azt jelenti, hogy az átlagok mögött jelentős azok száma, akik igen szerény körülmények között élnek.

Az viszont, hogy a keresetek átlaga rétegenként nagyobb mértékben különbözik az egyes országokban, mint az egy főre jutó jövedelemé, a rétegen belüli szóródásnál viszont éppen fordított a helyzet, azaz az egy főre jutó jövedelem rétegen belüli szóródása a nagyobb, arra mutat, hogy az életszínvonal különbségeit nem annyira a rétegek között, hanem rétegen belül, illetve más dimenziókban kell keresni.

9. sz. táblázat

*Az egy főre jutó jövedelem szóródása**

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	6,9	4,5	4,9	4,1
Csehszlovákia	5,6	5,2	3,9	4,2
Lengyelország	7,6	7,3	7,5	4,3
Magyarország	5,5	4,0	4,4	4,0
Bulgária	3,8	2,8	3,7	3,2

* Az egyes rétegekhez tartozó válaszadók egy főre jutó jövedelem nagyság szerinti sorában a felső és alsó tized („decilis”) átlagos egy főre jutó jövedelmének hányadosa.

A lakáshelyzet mindegyik vizsgált országban problematikus, ezért erre vonatkozóan viszonylag kevés adatot bocsátottak rendelkezésünkre.

Nincs önálló lakása Bulgáriában a válaszadók 24, NDK-ban 20, Magyarországon 18, Lengyelországban 16 és Csehszlovákiában 13 százalékának. Eből a szempontból különösen kedvezőtlen a helyzete a bolgár értelmiségnek. Míg a többi országban az értelmiség 10—14 százalékának nincs önálló lakása, addig Bulgáriában ez az arány 31 százalék, és ez az arány felülmúlja a vizsgált országok (beleértve Bulgáriát is) minden rétegét. A bolgár értelmiségnek a másik három társadalmi réteghez viszonyított helyzete az anyagi életkörülmények más vonatkozásaiban is kedvezőtlenebb, mint a többi országban, ami egyik velejárója volt az extenzív gazdasági fejlesztés időszakának más szocialista országokban is. Majdnem ilyen magas (29 százalék) az önálló lakással nem rendelkezők aránya az NDK iparának szakképzetlen fizikai dolgozói között.

A többi lakásjellemzőt (laksűrűség és komfortfokozat) is figyelembe vevő összevont lakáshelyzet-index az NDK-ban mutatja a legnagyobb különbséget a négy társadalmi réteg között. Itt az értelmiség és az alkalmazottak lakáshelyzete nagyjából azonos (kedvező), a szakképzetleneké kifejezetten kedvezőtlen, a szakmunkásoké pedig e két szélsőség között van. Lengyelországban viszont a két munkásréteg lakáshelyzete hasonlít egymáshoz (kevésbé kedvező) és az alkalmazottaké jobb a közepesnél, tehát ők vannak közelebb a kedvezőbb helyzetű értelmiséghez. Magyarországon és Csehszlovákiában is a szakképzetlen munkások lakáshelyzete a legkedvezőtlenebb és az értelmisége a legkedvezőbb, a két másik réteg azonban a két szélsőtől nagyjából azonos távolságra helyezkedik el, így ezekben az országokban az ipari dolgozók lakáshelyzete elsősorban a szellemi-fizikai munka választóvonal mentén különbözik. Bulgáriában az alkalmazottak lakáshelyzete a legjobb, az értelmisége pedig — amellet, hogy átlagát tekintve kedvezőtlen — még a leginkább szélsőséges is, vagyis mind az igen jó, mind az igen rossz lakáskörülmények között élők aránya magasabb az értelmiségben, mint a többi rétegben.

Az iparban dolgozók lakáshelyzete Csehszlovákiában a legkedvezőbb és mind a rétegek között, mind a rétegeken belül a legkiegyenlítettebb. Ezután az NDK, Magyarország és Lengyelország következik. Végül — az előbbi hármas csoporttól alig lemaradva — Bulgária zárja a sort.

A lakáshelyzet illusztrálására a már említett összevont lakáshelyzet-index alapján kedvezőtlennek mondható lakáskörülmények között lakók arányát mutatja a következő táblázat:

10. sz. táblázat

A kedvezőtlen lakáskörülmények között lakók aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szaktmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	41	26	16	14
Csehszlovákia	19	16	12	10
Lengyelország	32	31	16	14
Magyarország	35	30	19	15
Bulgária	32	32	21	44

A nemzetközi kutatás résztvevői nem törekedtek arra, hogy az egyes országok ipari dolgozóinak helyzetét közvetlenül összehasonlítsák, mivel céljuk a vizsgált rétegek között mért távolságok összehasonlítása volt az érintett országok között. Ez különösen a tartós javak esetében okozott gondot, amikor az egyes országok ellátottsági szintjében fennálló különbségek hatását kívánták — a réteghelyzetek különbségeinek világosabb megjelenítése érdekében — kiszűrni. Ennek során az egyes tartós javak (valamint a nyaraló és a gépkocsi) különböző pontértékeket kaptak, amelyek az adott cikkek az országban való gyakoriságával fordítottan voltak arányosak, vagyis a javak ritkasági értékét pontozták.

A tartós javakkal való ellátottság fentebb ismertetett pontrendszer szerinti különbségei rétegenként nagyobbak mind a kereseti és jövedelmi, mind a lakáshelyzet különbségeinél. Az ellátottság szintje mindegyik országban az értelmiségnél a legkedvezőbb, s a rétegek közötti különbség Magyarországon és Lengyelországban a legnagyobb. Csehszlovákiában közepes, az NDK-ban és Bulgáriában pedig viszonylag kis mértékűek a rétegek közötti különbségek.

11. sz. táblázat

A tartós javakkal való ellátottság rétegenkénti átlagpontszámai a szakképzetlen fizikaiak százalékában

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
NDK	100	122	123	149
Csehszlovákia	100	119	138	160
Lengyelország	100	121	150	173
Magyarország	100	129	151	180
Bulgária	100	113	125	143

Az országokon belüli rétegenkénti különbségeket jól érzékeltetik a gyengén ellátottak százalékos arányai. A szakképzetlen munkásoknak Csehszlovákiában 56 százaléka, Magyarországon kereken a fele a gyengén ellátottak kategóriájába tartozik (az adott ország átlagához viszonyítva!). A másik három országban ez az arány ugyanakkor nem haladja meg a 40 százalékot.

A szakmunkások helyzete kiegyenlítettebb, a gyengén ellátottak aránya 23 százalék (NDK) és 30 százalék (Magyarország) között változik. Az alkalmazottak közül a gyengén ellátottak aránya már nagyobb különbségeket mutat országonként: legalacsonyabb Lengyelországban (14 százalék) és Csehszlovákiában a legmagasabb (25 százalék).

Az értelmiség ellátottsága a legkiegyenlítettebb: a gyengén ellátottak aránya csupán 9 és 13 százalék között mozog.

Az anyagi helyzetre vonatkozó adatok feldolgozásakor — a jövedelmi és lakáshelyzet, valamint a tartós javakkal való ellátottság alapján — összevont életfeltétel-mutató is készült, amely az egy főre jutó jövedelemhez viszonyítva valamivel nagyobb különbségeket mutat az egyes rétegek között. Az egyes rétegek országonkénti különbségeinek nagysága azonban az országoknak ugyanazt a sorrendjét eredményezi az összevont mutató alapján, mint az egy főre jutó jövedelem szerint.

A megkérdezett ipari dolgozók (országokénti) átlagos életszínvonalához* viszonyítva mind az öt országban az értelmisége a legmagasabb, s a szak-képzetlen munkások rétegéé a legalacsonyabb. Az *értelmiség életfeltételei* Lengyelországban haladják meg a legnagyobb mértékben az átlagot, de ez a „meghaladás” is csupán 27 százalékot tesz ki. Ezután Magyarország következik 23 százalékkal, majd az NDK 17 százalékos aránnyal. Az értelmiség életfeltételei Csehszlovákiában 12, Bulgáriában pedig 10 százalékkal magasabbak az átlagosnál.

A *szakmunkások* rétegének átlagos életfeltételei Bulgáriában és Magyarországon megegyeznek az ipari dolgozók átlagával, a másik három országban elmaradnak attól 2—5 százalékponttal. Az *alkalmazottaké* mindegyik országban magasabb az átlagosnál; például Lengyelországban 11, Magyarországon 9, az NDK-ban pedig 4 százalékkal. A *szakképzetlen munkások* életfeltételei az NDK-ban marad el leginkább az átlagostól (annak csak 83 százaléka). Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában egyaránt az átlagnak körülbelül 90 százalékát, Bulgáriában pedig 95 százalékát éri el.

III. A MUNKA TARTALMA ÉS KÖRÜLMÉNYEI**

E fejezet azokra az adatokra támaszkodik, amelyeket a felmérésben érintett személyek közvetlen vezetői vagy más, az érintettek munkáját és munkakörülményeit ismerő szakértők*** állapítottak meg. Ezeket — a szubjektív értékelésen alapuló adatokat a kérdőbiztosok külön kérdőív segítségével, külön felmérés során gyűjtötték össze, s az adatok feldolgozása folyamán az egy-egy személy munkájára és munkakörülményeire vonatkozó mintegy 40 elemi információból néhány összevont index készült. A következőkben e munka fontosabb eredményeit ismertetjük.

Mindegyik vizsgált országban a szakképzetlen fizikai dolgozók végzik a legnehezebb fizikai munkát. A *munka fizikai nehézségét* egy 1-től 9-ig terjedő skálán értékelve (ahol 1 a minimális, 5 a közepes és 9 a maximális fizikai nehézséget jelenti) a szakképzetlenek munkája Bulgáriában a legnehezebb (a mutató átlaga 5,7) és az NDK-ban viszonylag a legkönnyebb (4,8). Viszonylag nehéz még Lengyelországban (5,5) és könnyebb Magyarországon (5,0).

A szakképzetlen és a szakképzett munkások munkája között — a fizikai nehézséget tekintve — Magyarországon van a legkisebb (0,1) és Lengyelországban a legnagyobb (0,5) különbség. A szakképzetleneknél tapasztaltakhoz hasonlóan a szakmunkások munkája szintén az NDK-ban jár a legkevesebb fizikai megterheléssel (4,4) és Bulgáriában a legnehezebb (5,4).

A szellemi munka is együtt jár bizonyos mértékű fizikai megterheléssel — különösen az alkalmazottak körében —, ez azonban jóval kisebb a munkásokénál. Az alkalmazottak munkájának fizikai nehézsége szintén Bulgáriá-

* Tudnunk kell, hogy mind az életfeltételeknek, mind az életszínvonalnak jóval több összetevője van, mint amennyi kutatásunkban szerepelt.

** A témát Manfred Lötsch, Joachim Freitag és Irene Hartmann (NDK) dolgozták fel.

*** Ehhez a munkához a szakértők azonos szövegű instrukciókat kaptak mindegyik országban.

ban a legnagyobb (3,8), ugyanakkor nem az NDK-ban, hanem Magyarországon a legkisebb (2,6) és ugyanezt mondhatjuk el az értelmiségiekről is (Bulgáriában 3,1 és Magyarországon 2,3).

A végzett munka fizikai nehézsége tekintetében a négy vizsgált réteg az NDK-ban áll a legközelebb egymáshoz, mivel ott a fizikai munka a többi országhoz viszonyítva a legkisebb, a szellemi munka ugyanakkor viszonylag nagyobb fizikai megterheléssel jár.

A munka fizikai nehézsége Csehszlovákiában választja el a leginkább a szellemi rétegeket a munkásoktól, de hasonló a helyzet Lengyelországban és Magyarországon is.

Bulgária helyzete eltér a többi országétól. Mind a négy vizsgált réteg munkáját tekintve itt a legnagyobb a fizikai megterhelés, ugyanakkor itt vannak a legnagyobb „átfedések” is az egyes rétegek között. A bolgár alkalmazottak közül például néhánynak a fizikai megterhelése meghaladja az átlag szakmunkását, és számos értelmiségi nagyobb fizikai megterhelésnek van kitéve, mint a legjobb helyzetben levő szakképzetlen fizikai dolgozók. (Az utóbbi érdekes módon az NDK-ban is viszonylag gyakori, csak alacsonyabb fizikai megterhelés mellett.)

12. sz. táblázat

A munka fizikai nehézségének indexe*

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakt munkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	5,7	5,4	3,8	3,1
Csehszlovákia	5,4	5,1	3,1	2,6
Lengyelország	5,5	5,0	2,9	2,6
Magyarország	5,0	4,9	2,6	2,3
NDK	4,8	4,4	3,0	3,0

* Átlagos érték az 1—9-ig terjedő skálán.

Ha a munkások közül kiemeljük a magas és igen magas fizikai megterhelés mellett dolgozókat, ezek aránya az NDK-ban kiemelkedően alacsony a többi országhoz viszonyítva; a továbbiakban viszont az országok sorrendje nem egyezik meg a gazdasági fejlettség szerinti sorrendjükkel.

13. sz. táblázat

A nagy és különösen nagy fizikai megterhelés mellett dolgozó munkások aránya (százalék)

Ország	szakképzetlen fizikaiak	Szakt munkások
Bulgária	33,6	25,9
Lengyelország	27,6	19,2
Csehszlovákia	21,9	14,3
Magyarország	18,5	12,2
NDK	9,9	5,0

A munkával kapcsolatos *szellemi megterhelés* a szakképzetlen fizikai dolgozóktól az értelmiség felé haladva egyre magasabb, feltűnő viszont, hogy a szellemi megterhelés mutatószámai jelentősen felülmúlják a fizikai megterhelését. A szakképzetlen fizikaiaknál is a 2,8—3,6-os értéket mutat a szellemi megterhelés, az értelmiségnél pedig ez a mutató 6,4—7,3 közötti értéket ér el. Mindezt összevetve ez arra utal, hogy az iparban dolgozók munkájára az érintett országokban nagyobb mértékben jellemző a szellemi, mint a fizikai megterhelés.

Közel áll egymáshoz — 5 körüli értékekkel — a szakmunkások és az alkalmazottak szellemi megterhelése; viszonylag legközelebb az NDK-ban és Magyarországon (a különbség 0,4, illetve 0,6). Amíg azonban Magyarországon — a többi országhoz hasonlóan — az alkalmazottak szellemi terhelése meghaladja a szakmunkásokét, az NDK-ban fordítva van, vagyis a fizikai dolgozónak tekintett szakmunkások szellemi megterhelése nagyobb, mint a szellemi foglalkozásúaknak számító alkalmazottaké!

A munkavégzéssel együtt járó *fizikai megterhelés* mértéke szerint az ipari dolgozók két csoportra: a fizikai és a szellemi dolgozók csoportjára különülnek el. A *szellemi megterhelés mértéke* viszont három csoportot különít el: a két szélső réteg között a nagyjából hasonló szellemi megterhelésnek kitett szakmunkások és alkalmazottak a harmadik csoport.

14. sz. táblázat

A munka szellemi nehézségének indexe*

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	3,2	4,6	5,6	7,3
Csehszlovákia	2,9	4,2	5,3	6,4
Lengyelország	3,6	4,7	6,0	7,0
Magyarország	2,9	4,8	5,4	6,8
NDK	2,8	4,8	4,4	6,9

* Átlagos érték az 1-től 9-ig terjedő skálán.

Az előbbi adatok megfelelően kifejezik, hogy az értelmiség magas szellemi megterheléssel végzi munkáját. Szembetűnőbbé válnak viszont a többi réteg közötti különbségek, ha kiemeljük az *alacsony és igen alacsony szellemi megterhelés mellett dolgozók arányát*.

A szakképzetlen fizikai dolgozók munkája Magyarországon igényli a legkevesebb szellemi erőfeszítést. A többi ország 50—60 százalékos arányával szemben itt a szakképzetlen fizikaiak 71 százaléka alacsony szellemi megterhelésnek van kitéve. A szakmunkások között ugyanakkor éppen Magyarországon és az NDK-ban vannak a legkevesebben azok, akiknek munkája nem kíván különösebb szellemi erőfeszítést (20—21 százalék). Az alkalmazottak között az NDK-ban viszonylag többen (20 százalék) végeznek alacsony szellemi erőfeszítést igénylő munkát, mint a többi országban. Ezek aránya Lengyelországban a legalacsonyabb (10 százalék), ami azt mutatja, hogy itt az alkalmazottak rétege e tekintetben is közelebb áll az értelmiséghez, mint a többi országban.

15. sz. táblázat

Az alacsony és igen alacsony szellemi megterhelés mellett dolgozók aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakt munkás	Alkalmazott
Bulgária	59	32	17
Csehszlovákia	66	38	14
Lengyelország	53	28	10
Magyarország	71	21	16
NDK	61	20	20

A fizikai és szellemi megterhelésen kívül fontos tényező a munkával kapcsolatos *idegi megterhelés*, amely mind a fizikai, mind a szellemi munkavégzés során felléphet. Az idegi megterhelés mértéke a vizsgált országokban a szakképzetlen fizikaiak rétegében a legalacsonyabb és az értelmiségnél a legnagyobb. Lengyelországban a fizikaiak és a szellemiek e tekintetben is elkülönülnek egymástól. Itt kisebbek ugyan a rétegenkénti különbségek, mint a többi országban, a két szellemi réteg adata azonban majdnem azonos, és a két munkásréteg is igen közel áll egymáshoz. A szellemieké viszont határozottan meghaladja a fizikaiakét.

Az NDK-ban viszont a szakt munkások és az alkalmazottak idegi megterhelése közel azonos, s ennél jelentősen alacsonyabb a szakképzetlen fizikaiaké és jelentősen magasabb az értelmiségieké. A többi országban pedig a szakképzetlen fizikaiaktól az értelmiség felé haladva egyre nagyobb az idegi megterhelés, és a rétegek e tekintetben nagyjából egyforma távolságban vannak egymástól. Említésre méltó még, hogy az értelmiség idegi megterhelése Csehszlovákiában és Lengyelországban körülbelül 30 százalékkal, a másik három országban pedig 60—65 százalékkal haladja meg a szakképzetlen fizikai dolgozókéét.

16. sz. táblázat

*A munkával kapcsolatos idegi megterhelés indexe**

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakt munkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	4,2	5,1	6,0	6,7
Csehszlovákia	4,5	4,7	5,1	5,8
Lengyelország	4,5	4,9	5,7	6,0
Magyarország	3,7	4,5	5,4	6,1
NDK	3,5	4,7	4,5	5,7

* Átlagos érték az 1-től 9-ig terjedő skálán.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mekkora rétegenként a magas és igen magas idegi megterhelés mellett dolgozók aránya, az országok között éles különbségeket találunk. A *szakképzetlen munkásoknak* például Magyarországon, az NDK-ban és Bulgáriában mindössze körülbelül egytizede, Lengyelországban

ugyanakkor 22 százaléka, Csehszlovákiában pedig körülbelül 30 százaléka nagy vagy igen nagy idegi megterhelésnek van kitéve. Bulgáriában viszont kiemelkedően magas (56 százalék) és Magyarországon is magas (48 százalék) az ilyen idegi megterhelés mellett dolgozó *értelmiségi*ek aránya. Az NDK-ban a legalacsonyabb a nagy és igen nagy idegi megterhelésnek kitett értelmiségi aránya (34 százalék).

17. sz. táblázat

A nagy és igen nagy idegi megterhelés mellett dolgozók aránya rétegenként (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	12	31	45	56
Csehszlovákia	29	19	19	41
Lengyelország	22	26	42	45
Magyarország	10	15	28	48
NDK	11	21	10	34

Az ipari dolgozók munkájával kapcsolatos tanulmány szerzői a témának még további számos vonatkozását vizsgálták, amelyekből most csak két dolgot érintünk: a nagymértékű munkahelyi megterheléssel elégedetlenek arányát és az elvégzett faktor-elemzés néhány eredményét.

A dolgozók leginkább a *munkaidő-beosztással* elégedetlenek (Lengyelországot kivéve, ahol ezek aránya elenyésző, 2—4 százalék), és ez általában a szellemi dolgozók körében magasabb, mint a fizikaiak között. Csehszlovákiában például a kedvezőtlen munkaidő-beosztásban* dolgozó munkások közel 60 százaléka, a szellemieknek pedig több mint kétharmada elégedetlen a munkaidő-beosztással. Ez az arány Magyarországon a legalacsonyabb, de itt is minden rétegnél meghaladja a 35 százalékot.

Elsősorban Bulgáriában és Lengyelországban jelentős azok aránya, akik a *nagy idegi megterhelést kifogásolják*, elsősorban a szellemi rétegek körében (41—52, illetve 36—38 százalékos arányban). A munka *higiéniai és egészségi* feltételeivel elsősorban a munkások elégedetlenek, szintén főként Bulgáriában és Lengyelországban (31—35 százalék).

A *nagy szellemi megterheléssel* erősen elégedetlenek aránya csak a bolgár értelmiség körében jelentős (47 százalék), s utána a magyar értelmiség következik 21 százalékos aránnyal. Nagyon érdekes, hogy az ipari dolgozóknak a munkával kapcsolatos *fizikai megterhelés okozza a legkevesebb problémát*. A nagy fizikai megterhelés mellett dolgozó szakképzetlen munkások között Bulgáriában vannak a legtöbbben, akik emiatt erősen elégedetlenek, de ezek aránya itt is csak 24 százalékos, s a bolgár szakmunkásoknál pedig csak 18 százalék. A többi országban még kevesebben elégedetlenek a nehéz fizikai munkával, Bulgária után például Lengyelország következik, ahol a nehéz fizikai munkával erősen elégedetlen a szakképzetlen munkásoknak 17, a szakmunkásoknak pedig 12 százaléka.

A *faktoranalízis* során az eddig tárgyalt tényezőkön kívül a képzettség, a

* A műszakszám, illetve a munkaidő kezdetének és végének időpontja alapján.

munkahelyi kommunikáció és a közvetlen termelő tevékenység, illetve az ettől való távolság bizonyultak jelentősebbnek. Az elemzés során *négy faktor* alakult ki, amelyek együttesen a vizsgált összes tényező szóródásának 95 százalékát magyarázzák. A négy faktor közül az első — amelyet a *szellemi erőfeszítés faktorának* nevezhetnénk, mivel a munkával kapcsolatos szellemi igénybevétel mellett a munkához szükséges iskolai végzettség és szakképzettség, valamint szakmai továbbképzés mutatóit tartalmazza — az elemzésben érintett összes munkával kapcsolatos mutató változatosságának több mint a felét (57 százalék) magyarázza. A második, a fizikai munkavégzés faktora már csak 18 százalékos súlyt képvisel. A harmadik faktor, amely az értelmiségi jellegű tevékenységet, s a negyedik, amely a munkahelyi kommunikáció szintjét képviseli, még kisebb jelentőséggel bír.

Mindez arra mutat, hogy *a munka tartalmában és körülményeiben a vizsgált országok ipari dolgozói körében fennálló különbségek viszonylag kisebb mértékben függenek a fizikai munka mértékétől, sokkal inkább azzal függenek össze, hogy milyen mértékű a munkavégzéssel kapcsolatos szellemi erőfeszítés.*

A *szellemi erőfeszítés faktorának differenciáló szerepe* az NDK-ban a legnagyobb, s Bulgáriában viszonylag a legkisebb, a másik három országban pedig nagyjából azonos mértékű. Ha a két szélső foglalkozási csoportnak: a szakképzetlen munkásoknak és az értelmiségnek ebből a szempontból (ti. a szellemi erőfeszítés differenciáló szerepének nagysága szempontjából) vett egymástól való távolságát tekintjük, akkor az egyes országokról ugyanazt mondhatjuk el.

Természetes, hogy a szellemi erőfeszítés differenciáló szerepe, jelentősége mindegyik vizsgált országban az értelmiség körében a legnagyobb, s a szakképzetlen munkásoknál a legkisebb. Figyelemre méltó azonban, hogy a szakmunkások e tekintetben nagyon közel állnak az alkalmazottak rétegéhez, illetve Magyarországon és az NDK-ban teljesen azonos a helyzetük. Meg kell említeni továbbá, hogy ebből a szempontból Lengyelország sem tér el a többi országtól, s a szellemi és fizikai rétegek között korábban többször megfigyelt távolság itt nem tapasztalható. Érdekes továbbá, hogy a többi országra jellemző háromlépcsős rétegmodell (értelmiség — szakmunkás és alkalmazott — szakképzetlen munkások) az NDK-ban kétlépcsőssé vált, mivel az értelmiség körében a szellemi erőfeszítés differenciáló szerepe csak alig nagyobb, mint az alkalmazottak és a szakmunkások esetében, s ettől csak a segédmunkásoknál marad el.

IV. A KULTURÁLIS TEVÉKENYSÉG NÉHÁNY JELLEMZŐJE*

A televízió nézés a legelterjedtebb kulturálódási forma az érintett országokban: mindössze néhány százalék azoknak az ipari dolgozóknak az aránya, akik egyáltalán nem néznek televíziót.

A dolgozók többsége naponta nézi a tv-t, ezek aránya azonban országonként jelentősen eltér. A naponta tévénézők Magyarországon és az NDK-ban

* A témát Kovács Ferenc és Edmund Wnuk-Lipiński (Lengyelország) dolgozták fel.

vannak a legtöbben, feltűnően alacsony viszont arányuk Csehszlovákiában: itt a válaszadóknak alig több mint a fele nézi naponta a televíziót.

18. sz. táblázat

A válaszadók megoszlása a televízió nézés gyakorisága szerint (százalék)

Ország	Naponta	ennél ritkábban	Egyáltalán nem	Összesen
Bulgária	69	27	4	100
Csehszlovákia	56	43	1	100
Lengyelország	74	25	1	100
Magyarország	83	15	2	100
NDK	82	16	2	100

Bulgáriában és Lengyelországban a naponkénti tévé nézés elsősorban az alkalmazottak rétegére jellemző (mintegy 10 százalékponttal haladja meg arányuk a többi rétegnél tapasztalhatót). Csehszlovákiában és az NDK-ban a szakmunkások nézik legtöbbit a televíziót. Mindegyik vizsgált országra jellemző viszont, hogy az értelmiségiek között jóval alacsonyabb a naponta tv-t nézők aránya, mint a többi rétegben, vagyis az értelmiség a többi rétegnél nagyobb mértékben válogat a műsorban.

Bulgária kivételével, a másik négy országban az *értelmiségi nők a férfiaknál ritkábban néznek tv-t*. A két munkásrétegben és az alkalmazottaknál Bulgáriában és Lengyelországban figyelhető meg a nemek között hasonló irányú eltérés.

A témában elkészült jelentés szerzői a kulturális tevékenységen belül kiemelték az ún. „*tévénéző típust*”, aki:

- mindennap nézi a televíziót;
- legfeljebb havonta egy szépirodalmi könyvet olvas;
- legfeljebb havonta egyszer jár moziba;
- legfeljebb évente egyszer megy színházba, hangversenyre, múzeumba, kiállításra, cirkuszba és sportmérkőzésekre;
- semmilyen amatőr művészeti tevékenységet nem folytat.

A „*tévénéző típus*” számára tehát a televízió a kultúra majdnem egyetlen forrása.

Az NDK kivételével a másik négy országban a „*tévénéző típus*” aránya a *szakképzetlen munkások körében többszörösen meghaladja a többi rétegnél tapasztalhatót*. A szakmunkások és az alkalmazottak körében minden országban közel áll egymáshoz (7—11 százalék között alakul) a „*tévénéző típus*” aránya, s mindenütt az értelmiségnél a legalacsonyabb (2—4 százalék). A két szellemi és a szakmunkás rétegben a „*tévénéző típus*” aránya országonként alig különbözik. A szakképzetlen munkások esetében azonban az egyes országok adatai jelentősen eltérnek. Magyarországon például a *szakképzetlen munkásoknak 27, az NDK-ban viszont csak 10 százaléka tartozik a „tévénéző típushoz”*.

19. sz. táblázat

A „tévénéző típus” előfordulási aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	16	7	7	2
Csehszlovákia	23	9	7	3
Lengyelország	23	11	7	4
Magyarország	27	11	10	2
NDK	10	10	9	4

A „tévénéző típus” mellett megfigyelhető egy szélesebb körben elterjedt „tévénéző és szórakozó típus”:

- naponta nézi a televíziót;
- hetenként jár moziba;
- évente legalább 2—3 alkalommal részt vesz könnyűzenei koncerten, operettelőadáson, cirkuszi előadáson vagy sportmérkőzésen.

A „tévénéző és szórakozó típus” mindegyik vizsgált országban elsősorban a szakmunkásokra jellemző. (Bulgáriában a szakmunkásoknak közel fele, a többi országban legalább egynegyede ebbe a típusba sorolható.) Ez a „szórakozva kulturálódás” Bulgáriában terjedt el a leginkább: itt a szellemi rétegeknek is körülbelül 40 százalékára jellemző. A kulturálódásnak ez a módja Magyarországon és az NDK-ban a szakmunkások után a szakképzetlen fizikaiak körében a legnépszerűbb, a másik három országban pedig a szakmunkásokat az alkalmazottak és az értelmiségiek követik.

20. sz. táblázat

A „tévénéző és szórakozó típus” előfordulási aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	29	45	41	41
Csehszlovákia	12	27	20	18
Lengyelország	17	29	28	24
Magyarország	20	26	16	13
NDK	25	28	16	20

A televízió nézés után a szépirodalom-olvasás a legelterjedtebb kulturálódási tevékenység. A tapasztalatok szerint a válaszadók — a valóságosnál szebb képet akarván festeni magukról — általában a ténylegesnél több könyv elolvasását szokták említeni. Reálisabb ezért, ha azok arányát vizsgáljuk, akik „bevallották”, hogy a felmérést megelőző körülbelül egy év alatt egyetlen szépirodalmi könyvet sem olvastak. Bulgáriában voltak a legtöbben (29 százalék), ezután Lengyelország (23 százalék), majd Magyarország (18 százalék) következik. A nem olvasók aránya Csehszlovákiában és az NDK-ban a legalacsonyabb (13—14 százalék).

Mindegyik országban a segédmunkások között vannak a legtöbben, akik nem olvasnak szépirodalmat, s ezek aránya az értelmiség felé haladva egyre

csökken, meglehetősen szabályosan: a szakmunkások között például körülbelül fele annyi a nem olvasók aránya, mint a szakképzetlen munkások esetében, s az alkalmazottaknál szintén körülbelül fele a szakmunkásokénak. Ez a „feleződési” tendencia az értelmiségieket az alkalmazottakhoz viszonyítva csak az NDK-ban és Lengyelországban folytatódik. Bulgáriában és Magyarországon ötször, illetve négyszer kisebb a nem olvasó értelmiségiek aránya az alkalmazottakénál, Csehszlovákiában ugyanakkor a nem olvasók aránya a két szellemi rétegben nagyjából azonos.

21. sz. táblázat

A szépirodalmat egyáltalán nem olvasók aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szadmunkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	40	18	11	2
Csehszlovákia	24	11	6	5
Lengyelország	33	16	7	4
Magyarország	29	14	8	2
NDK	25	14	8	3

Bulgáriát kivéve a másik négy országban a szakmunkás és a szellemi foglalkozású nők közül többen olvasnak szépirodalmat, mint a férfiak (Magyarországon a szakképzetlen munkások körében is). A többi országban viszont (Bulgáriát is beleértve) a szakképzetlen munkásnők közül kevesebben olvasnak szépirodalmat, mint a férfiak. Bulgáriában a szépirodalom olvasása nemek szerint a többi országtól részben eltérően alakul, itt a szakmunkások és az értelmiségiek körében is a férfiak közül olvasnak többen szépirodalmat.

Tudományos ismeretterjesztő és szakirodalmat általában kevesebben olvasnak, mint szépirodalmat. Az ilyen irodalmat *nem olvasók aránya* szintén Bulgáriában a legnagyobb (63 százalék). Ezután Lengyelország (45 százalék), Csehszlovákia (43 százalék) és Magyarország (38 százalék) következik. Az említett irodalmakat nem olvasók aránya az NDK ipari dolgozói körében a legalacsonyabb (34 százalék).

A tudományos ismeretterjesztő és a szakirodalom olvasásában jóval nagyobbak a rétegek közötti különbségek, mint a szépirodalom esetében. A szakképzetlen fizikai dolgozóknak Bulgáriában negyötöde, Csehszlovákiában háromhegyede s a másik három országban egyaránt körülbelül 60 százaléka nem olvas tudományos ismeretterjesztő, illetve szakirodalmat. A rétegek között a szépirodalmat nem olvasók arányával kapcsolatban megfigyelt lépcsőzetes „felezési” tendencia itt csak a szakképzetlen és a szakképzett munkások között áll fenn, amennyiben a szakmunkások között körülbelül fele akkora a nem olvasók aránya, mint a szakképzetleneknél. Az alkalmazottak Bulgáriában, Magyarországon és az NDK-ban a szakmunkásokhoz hasonló arányban olvasnak tudományos ismeretterjesztő, illetve szakirodalmat, Csehszlovákiában és Lengyelországban pedig kissé elmaradnak a szakmunkásoktól. Az értelmiség körében ugyanakkor az említett irodalmat nem olvasók aránya egyik országban sem éri el a 10 százalékot, sőt Magyarországon csak 2 százalék, Lengyelországban pedig 4 százalék volt.

22. sz. táblázat

A tudományos ismeretterjesztő és a szakirodalmat nem olvasók aránya (százalék)

Ország	Szakképzetlen fizikai	Szakt munkás	Alkalmazott	Értelmiségi
Bulgária	81	45	48	9
Csehszlovákia	74	39	27	7
Lengyelország	62	32	22	4
Magyarország	61	27	24	2
NDK	58	30	35	7

A tudományos ismeretterjesztő, illetve a szakirodalom olvasása mindegyik országban és mindegyik rétegben *elsősorban a férfiakra jellemző*. A szóban forgó irodalmat nem olvasók aránya a szellemi rétegeknél a nők körében több országban három-négyszerese a férfiaknál tapasztalhatóan. (Magyarországon például az értelmiségi férfiak között egy sem akadt, aki ne olvasott volna a vizsgált időszakban tudományos ismeretterjesztő vagy szakirodalmat.)

Mivel ez az írás egy körülbelül tízszeres terjedelmű anyag fontosabb mondanivalóit foglalja össze, egy újabb „összefoglalás” helyett ezért csak néhány jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

Az extenzív iparfejlesztés felfutásának idején tapasztalható nagymértékű *mobilitás* az extenzív korszak vége felé — főként intragenerációs viszonylatban — erősen csökken. Ez túljajdonképpen természetes, mégis problematikusnak érezzük, mivel eddig a nagymérvű mobilitást a szocializmus velejárájának tartottuk, s ennek csökkenésében sokan a fejlődés szocialista jellegének gyengülését látják, a felszíni jelenségek együttfutását — tévesen — okozati összefüggésnek tekintve. A szocializmus fejlődésének kezdeti évtizedei egybeestek az extenzív iparfejlesztéssel, amely nemcsak a szocialista országokban, hanem minden országban erőteljes mobilitással járt. A szocialista országokban azonban a fokozott nehézipari fejlesztés s ennek előmozdítására a központi irányítás erőteljes beavatkozásai a társadalom életébe viszonylag rövid idő alatt nagy társadalmi mozgásokat, mobilitást eredményeztek. E rövid idő alatt végbement heves mobilitást — amely mindegyik vizsgált országban nagyjából hasonlóan ment végbe — azonban nem tekinthetjük a szocialista építés egész időszakára általános velejárájának.

Az anyagi életkörülmények vizsgálatának tanulságai közül azt emelem ki, hogy az életkörülmények (illetve elsősorban az életszínvonal) különbségei ma már nem a társadalom klasszikus osztály-, illetve rétegtagozódása szerint, hanem más — még kellően fel nem tárt — dimenziók mentén rendeződnek el.

A munka és körülményeinek vizsgálata alapján elmondható, hogy a fizikai megterhelés mértéke még elválasztja egymástól a fizikai és a szellemi dolgozókat. A szellemi megterhelés viszont mindegyik vizsgált ipari rétegre jellemző, eltérő mértéke a dolgozókat három csoportra különíti el (a szakmunkások és az alkalmazottak — egymáshoz erősen hasonló szellemi terhelésük miatt — mintegy középen helyezkednek el.

A kulturális tevékenység néhány érintett eredménye alapján is nyilvánvaló, hogy a kultúrálódás terén a szakképzetlen fizikai dolgozók erősen eltérnek a másik három rétegtől, mégpedig kedvezőtlen irányban.

Az adatok jelentős része alapján végül úgy tűnik, hogy a *vizsgált rétegek egymástól való távolsága szerint* háromféle rétegmodell fordul elő: egy *háromszintes „középréteges” modell*, amelyben a két szélső réteg között a szakmunkások és az alkalmazottak állnak egymáshoz hasonló szinten (ez sok esetben az NDK ipari dolgozóira jellemző); egy *kétszintes modell*, amelyben a szellemi és a fizikai munkát végző rétegek között húzódik egy erőteljes választóvonal (ez például Lengyelországra jellemző); végül pedig egy *lépcsőzetes modell*, amelyben a rétegek között nagyjából azonos távolságok fordulnak elő. (Ez többnyire Magyarországon, Csehszlovákiában és Bulgáriában figyelhető meg.)

AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÚJ KIADVÁNYA

Havas Péter

Nagy-Britannia
Kommunista Pártjának
helyzete és politikája
a második világháború után
(1945—1957)

VARGA LÁSZLÓ

A csepeli nagyüzemi munkásság kialakulásának történeti-szociológiai elemzése

Ma már közhelynek számít, hogy a társadalomtudományokban nélkülözhetetlen a komplexitás, s bár ezen belül a történelem mintegy az „anyatudomány” szerepét tölti be, mégsem térhet ki a társtudományok kihívása elől. A jelenlegi társadalmi struktúra elemzése már létével két ilyen kihívást intézett a történelemtudományhoz. Egyrészt kérdésfeltevéseivel és módszereivel új, korábban elhanyagolt szempontokat adott a társadalomtörténet kutatóinak, másrészt tudván, hogy a jelenlegi strukturális fejlődés történelmileg meghatározott, maga is ösztönzőjévé vált ezeknek a kutatásoknak. E munka, a maga szerény keretei között, tehát egyik válaszadási kísérlet erre a kihívásra.

Közhely az is, hogy a történést a szociológussal ellentétben megkötik a rendelkezésre álló, fennmaradt adatok korlátai. Tekintettel azonban arra, hogy az iparosodás időben egybeesett a modern bürokrácia elhatalmasodásával, nem is beszélve a statisztika viszonylag korai eredményeiről, a történelemtudomány sem teljesen tehetetlen, még akkor sem, ha a források egy jelentős részét elpusztította az ötvenes évek papírhánya. Szerencsére ezt a sorsot elkerülte mintegy 500 első világháború előtti munkakönyv Csepelen. Ezek fennmaradása ugyan véletlen, mégsem teljesen véletlenszerű. Kizárólag olyan munkásokról van szó, akik a két világháború között is a Weiss Manfréd gyárban dolgoztak, sőt egyes esetekben még később is. Az adatok vizsgálatánál ez bizonyos torzulásokat eredményez, különösen a munkások és nemzetiség szerinti összetételénél, de egyben azt is jelenti, hogy vizsgáljunk alapvetően a csepeli törzsgárdára terjedt ki. Ugyanakkor a rendelkezésre álló adatok lehetővé tennének egy valódi reprezentációt is — a munkakönyvek feldolgozása eredetileg ezt készítette volna elő —, de miután léteznek — feltehetően gazdasági — priorítások, a bővebb forrásanyag feldolgozására nem kerülhetett sor. Rendelkezésre állnak ugyanis Csepelen 1911-től — ha nem is hiánytalanul — a társadalombiztosítási nyilvántartások, kiegészítve a gyár korabeli nyilvántartásával, ez utóbbi kereken 25 000 kartont, azaz munkást jelent. Ennek feldolgozása azonban csak számítógéppel történhetett volna, amire az előkészületek ellenére végül nem kerülhetett sor. A történész tehát a forrásbőség ellenére is mentegetőzni kénytelen, tudván

azonban, hogy a feldolgozott 500 munkakönyv — említett korlátai ellenére is — még mindig egyedüli forrásértéket képvisel.

A munkakönyvek forrásértékét elsősorban az adja meg, hogy ezek *egy* vállalattól származnak, még hozzá a kor legdinamikusabban fejlődő vállalatától, amely az első világháború éveiben az ország legnagyobb ipari vállalkozásává vált, s ezt a jellemzőjét az eltelt közel 70 év minden megpróbáltatása ellenére mindmáig megőrizte. A téma további sajátossága, hogy számos kérdés, amelyet a gazdaság- és munkásmozgalom-történet már feldolgozott, egy adott üzemben, az „élet sűrűjében” másként, helyenként az országosan jellemző folyamatoktól gyökeresen eltérően jelentkezik. Ha van az üzemtörténetírásnak létjogosultsága, akkor az éppen ebben a tényben rejlik.

A csepeli munkások összetételét döntően az üzem jellege és földrajzi fekvése határozta meg. A Weiss Berthold és Manfréd által 1892—1893-ban alapított csepeli gyártelep szerves folytatása volt az akkor már 10 éve működő — szintén általuk létrehozott — budapesti konzervgyárnak. A fémipari tevékenység ugyanis eredetileg a konzervgyár területén folyt, ennek keretében a hadseregnek gyártottak tölténydobozokat, táraikat és hüvelyeket. A kilencvenes évek legelején a Weiss fivérek tervbevették az éles löszerek gyártását, de miután a konzervgyár területe már alkalmatlan volt további bővítésekre, új gyártelep létesítését határozták el. Hosszas megfontolás után esett a választásuk Csepel-szigetre. Csepel ugyanis — eltekintve a közlekedés megoldatlanságától — rendelkezett azokkal az előnyökkel, amelyekkel a főváros, vagy az akkor már iparosodott Újpest. Külön előnye volt viszont Csepelnek a fővároshoz képest rendkívül olcsó ingatlan és szintén olcsó — bár teljesen képzetlen — munkaerő.

Csepelen kezdetben mindössze a konzervgyárban előállított töltényeket szerelték élesre, majd ez a tevékenység kiegészült a kilőtt vagy elavult löszerek újrahasznosításával. Így a csepeli gyár a századforduló előtt a konzervgyár nem túl lényeges telephelyének szerepét töltötte be, annak ellenére, hogy a munkáslétszám a kezdeti 30—40 főről alig három év alatt mintegy 400-ra emelkedett. A századvégi konjunktúrát követő recesszió éveiben azonban Weiss Manfréd jelentősen kiszélesítette a gyártási vertikumot: létrehozta az ország legnagyobb fémhengerművét, megkezdte tüzérségi löszerek és táborigényező sütőkemencék gyártását is. Ezzel a fémfeldolgozás súlypontja a konzervgyárból Csepelre helyeződött át, amely így az ország legnagyobb egyéni tulajdonban levő gyártelepévé vált.

1902 végén — a konzervgyártást nem számítva — a befektetett tőke kereken 3,5 millió korona volt, ebből legnagyobb arányban a tüzérségi löszergyártás részesedett (1,2 millió), ezt követte a gyalogsági löszerek élesre szerelése (870 ezer), a hengermű (760 ezer), végül a konzervgyár területén működő gyalogsági löszergyártás és az ehhez kapcsolódó fémfeldolgozás (650 ezer). A munkáslétszám a fejlesztések után — a válság dacára — meghaladta az 1200 főt, a termelési érték pedig kereken évi 9 millió korona volt.

Ezt követően a gyár fejlődésében a hazai illetve monarchiai megrendelések mellett már egyre nagyobb szerepet játszottak a külföldi megrendelések. Ettől az időszaktól már bizvást mondhatjuk, hogy alig volt a világon olyan fegyveres összecsapás, amelynél legalább az egyik fél ne használt volna csepeli löszert. Egy konzervatív támadásra válaszolva Sztérényi József állam-

titkár az országgyűlés előtt hosszan ecsetelte a csepeli gyár jelentőségét: „Weiss Manfréd telepe Magyarországnak egyik legnagyobb, a külföld előtt is legismertebb gyártelepét képezi, mely csak a múlt évben (1905-ben) az orosz kincstár számára 100 millió töltényt (azaz megrendelést) nyert el, legyőzve a német és osztrák versenyt, mivel, azt hiszem, a magyar iparnak dicsőséget szerzett. Ebbe a gyárba 7 400 000 korona van befektetve, 2800 magyar munkást foglalkoztat és tizenhét és fél millió koronát forgalmaz. Hivatalnoki kara 72 tagból áll.”¹

A csepeli gyár, egész fennállását figyelembe véve, ezekben az években éli fénykorát. A monarchia egyik legjelentősebb hadiüzeme, berendezései valóban korszerűek és a termelés dinamikusan fejlődik. 1907-ben új fémcső- és fémrúdgyárat helyeznek üzembe. Két évvel később, korabeli kifejezéssel, katonai járműgyárat (főzőkocsi, sütőkemence, főzőláda) létesítenek. Ezt a fejlődést tetőzi be a hatalmas erőfeszítések után 1912 májusában beinduló acélmű, amivel sikerült a gyártás teljes vertikumát megvalósítani.

A kezdeti években, amíg pusztán a töltények összeszerelése folyt Csepelen, a gyár elsődlegesen képzetlen férfi- és nőmunkásokat foglalkoztatott. A századforduló után a gyár termékstruktúrájának szélesedésével, ami lassan kiterjedt az alapanyaggyártástól a késztermékig, egyre nagyobb szerephez jutottak a szakmunkások, arányuk ezt követően mintegy negyedét tette ki az összmunkásságnak. Képviselve volt közöttük a vas- és fémiparra, illetve gépgyártásra jellemző szinte összes szakma, sőt, nem kis mértékben a faipari szakmunkásság is.

A munkásság egyes rétegeinek státusa és pozíciója a gyár belső hierarchiájában nagymértékben különbözött egymástól. A legegységelműbben a segédlevéllel rendelkező, felszabadult *szakmunkások* különültek el, de még az egyes szakmák között is voltak jelentős eltérések. Kiemelkedtek közülük az esztergályosok, a szerszámlakatosok, az idomszerészek, géplakatosok, a rézművesek, a cinezők, a vasöntők, az olvasztók, a kőművesek és a mintaasztalosok. Őket követték a villanyszerelők, az egyéb lakatosok, kovácások, gyalusok, hegesztők, bádogosok, vésnőkök, marósok, fémnyomók, magkészítők, szijgyártók. Újabb csoportot alkottak a köszörűsök, lágyítók, pácolók, sárgítók, fűtők, gépápolók, darusok, gépformázók, kályhaleszűrők, öntvénytisztítók, adagolók, mázolóok, asztalosok, kádárok, bognárok stb. Végül a szakmunkások legalsó csoportját alkották a hengerműben dolgozó egyéb szakmunkások, akik már alig különböztek a gépmunkásoktól.²

A gyári hierarchiában a szakmunkásokat a *betanított gépmunkások* követték, akik maguk is tovább differenciálódtak. Felsőbb rétegüket alkották a különböző esztergákon, marógépeken, préseken, húzógépeken, lemezollókon és automatákon dolgozó munkások, a köszörűsök, a csiszolók, hüvelytisztítók, homokfúvók stb., alsóbb rétegüket pedig a fúrók és a hengerműben foglalkoztatott gépmunkások.

Segéd munkásnak számítottak a raktárakban, műhelyekben, udvaron, kázan- és gépházakban, a kályhánál stb. dolgozó szakmunkásokhoz beosztott munkások, a szállítók, a drót- és csököttők, csökenők, fémsodrók stb.

A *nőmunkások* kisebb mértékben differenciálódtak. Két egymástól viszonylag elkülönülő csoportjuk volt: a gépmunkások és a termelést kiszolgálók. A gépmunkások egyszerű gépeken dolgoztak, amelyek nem igényeltek

komoly betanítást, így a munkásnők két kategóriája között tulajdonképpen nem volt lényeges különbség.

Csepelen a termelés jellege eltért a hagyományos vas- és fémipari, vagy gépgyártó üzemekétől. Ez megnyilvánult a munkásság összetételében is. Amíg a nagyobb gépgyárakban a kezdeti időszakban 50—80 százalék között mozgott a szakmunkások aránya,³ addig Csepelen mindössze minden negyedik munkás rendelkezett segédlevéllel. Másfelől viszont az iparág egyéb üzemeihez viszonyítva magas volt a nők részaránya, ami kezdetben meghaladta a szakmunkásokét, majd a világháborúig fokozatosan csökkent, de még akkor is meghaladta a 20 százalékot.

A munkásság kor szerinti összetétele nem szakmák szerint tagozódott, hanem lényeges különbségek csak a férfi- és nőmunkások között figyelhetők meg. A világháború előtti években a munkásnők több mint 90 százaléka még nem töltötte be a negyvenedik életévét. A szakmunkásoknál 77 százalék ez az arány, a képzetlen férfimunkásoknál pedig 72 százalék. A nőknél ezen belül feltűnő a 20 éven aluliak magas aránya (kerekén 70 százalék).

A *gyár vonzási körzete* a kezdeti időszakban viszonylag szűk volt. Még a századfordulót követő években is a gyár munkásságának túlnyomó többsége Pest megyében született. A képzetlen férfiaknál a csepeli (község és sziget) születésűek, a nőknél a csepeli (község) és budapesti születésűek domináltak, a szakmunkásoknál elsődlegesen a fővárosiak, bár náluk a migrációs folyamat sokkal határozottabban érvényesült, különösen a Közép- és Dél-Dunántúlról. Ez az évtized második felében egyre inkább kiterjedt a képzetlen munkásokra is, s ebben az időszakban már kialakult a gyár végleges migrációs környezete, ami a gyár viszonylag közvetlen környezetén túl elsősorban éppen a Közép- és Dél-Dunántúlt foglalta magába. A monarchia Lajtán túli és horvát területeiről elenyészően csekély számú munkás került Csepelre, leginkább szakmunkások és nők. Még ennél is kevesebben voltak azonban az erdélyi, illetve az észak- és kelet-felvidéki születésűek. (1. táblázat.)

A gyártelep tehát különösen az alapítást követő években a környék — és ezen belül is elsősorban a község — képzetlen munkásságára épült, ami kiegészült a főváros által biztosított szakmunkássággal. Így Csepelen az országosnál is jobban elkülönült a hazai munkásság két alapvető típusa. Ugyanakkor *életútjuk*, amelynek során eljutottak a csepeli gyárba, szintén jelentősen eltérő volt. A munkásnők döntő többsége (kerekén háromnegyede) részére a Weiss Manfréd gyár jelentette az első ipari munkahelyet. Sokan közülük átmenetnek tekintették ezt az állapotot a házassághoz szükséges minimális anyagi szükségletek, a stafirung biztosításához. Mindössze mintegy negyedüket jellemezte a generáción belüli mobilitás, ezek korábban a mezőgazdaságban, illetve cselédként dolgoztak. Ipari tevékenységüket szinte kizárólag nagyüzemekben kezdhették. A Csepelen dolgozó nők többsége tehát minden előzetes ipari tapasztalat nélkül került a gyárba, kisebb része viszont budapesti — elsősorban dél-pesti — nagyüzemből került Csepelre. A megváltásként várt házasság csak nagyon ritkán eredményezte a szabadulást. Legtöbbjük már gyermekként kezdett dolgozni, és ha megérte, öregasszonyként fejezte be.

A képzetlen férfimunkások életpályája hasonló volt a nőkéhez. Minden negyedik dolgozott korábban cselédkönyvvvel, s minden második a csepeli

1. táblázat

A csepeli munkások megoszlása szakképzettség, nem és születési hely szerint százalékban

Év Szakképzettség	Fő %	Pest megye				Alföld (Pest m. nélkül)	Dunán- túl	Fel- vidék	Erdély	Külföld	Összesen
		Csepel község	Csepel- sziget	Budapest	Egyéb						
1901—1905											
szakmunkások	26,8	15,8	—	31,5	10,5	15,8	10,5	5,3	5,3	5,3	100
képzetlen nőmunkás	28,1	40,0	10,0	25,0	10,0	—	—	10,0	—	5,0	100
képzetlen férfimunkás	45,1	37,5	12,5	3,1	18,8	—	21,9	6,2	—	—	100
Összesen:	100,0	32,4	8,5	16,9	14,1	4,2	12,7	7,0	1,4	2,8	100
1906—1910											
szakmunkások	31,0	8,3	—	29,2	16,7	14,6	16,7	6,3	4,1	4,1	100
képzetlen nőmunkás	22,0	26,5	5,9	35,3	8,0	2,9	11,8	5,9	—	2,9	100
képzetlen férfimunkás	47,0	15,0	13,7	11,0	23,3	8,2	23,3	5,5	—	—	100
Összesen:	100,0	15,5	7,8	21,9	18,1	9,0	18,7	5,8	1,3	1,9	100
1911—1914*											
szakmunkások	29,5	9,1	3,0	28,8	10,6	10,6	24,3	6,0	3,0	4,6	100
képzetlen nőmunkás	24,1	24,1	3,7	24,1	12,9	3,8	22,3	7,4	—	3,7	100
képzetlen férfimunkás	46,4	11,5	11,5	10,6	20,2	7,7	29,8	7,7	—	1,0	100
Összesen:	100,0	13,9	7,1	19,2	15,7	7,6	26,3	7,1	0,3	2,2	100

* 1914. júl. 31-ig.

Forrás: CSM Munkásiroda munkakönyvek.

gyár révén került az iparba. A többiek — akik már korábban is végeztek ipari tevékenységet — túlnyomórészt a nőkhöz hasonlóan nagyüzemekben dolgoztak, bár előző munkahelyük tekintetében nagyobb volt a változatoság.

A szakmunkások életútja gyökeresen eltért a képzetlenekétől. Pályájukat magától értetődően kivétel nélkül ipari munkásként — tanoncként — kezdték, nagy részük kisiparosnál. A századforduló utáni években a Csepelen dolgozó szakmunkásoknak még mindig több mint a felét alkották azok, akik pályájukat kisiparosnál kezdték. Ez az arány azonban a világháborúig rohamosan csökkent, és az 1910-es években már csak a szakmunkásoknak mintegy negyedét ölelte fel.

A munkások életpályájának ugyan döntő állomása volt az első munkahely, de innen esetenként még hosszú út vezetett a WM gyárig. A századforduló időszakában még azonos arányban kerültek szakmunkások közvetlenül vas- és gépipari nagyüzemből, illetve a kisiparból a csepeli gyárba, a világháború előtti években azonban már 2 : 1-re módosult ez az arány. A gépzetlen férfimunkásoknál nem történt ilyen lényeges változás, bár némileg csökkent azoknak az aránya, akik más iparágból kerültek Csepelre. Miután a munkásnők túlnyomó többsége a WM gyárban kezdett el dolgozni, náluk szinte egyáltalán nem beszélhetünk korábbi munkás-életútról, a kevés kivételre pedig leginkább az volt — érthető módon — a jellemző, hogy nem kötődtek az iparághoz.

A munkások előző munkahelyét tekintve a csepeli munkásság csak annyiban különbözött a budapesti gyárakban dolgozó munkásoktól, amennyiben eltérő volt a szakmai (képzettségi) összetétele. (2. táblázat.)

2. táblázat

Budapesti gépgyári és a csepeli munkásság előző foglalkozása 1913-ban százalékban

	CSEPEL			Összesen	Budapesti gépgyár
	Szakmunkás	Képzetlen			
		Férfi	Nő		
Vas- és gépipari gyári munkás	52,9	22,2	—	26,5	41,15
Vas- és gépipari kisipari munkás	11,6	—	—	3,5	8,44
Egyéb munkás	15,4	25,9	27,0	22,9	11,50
Külföldről	1,9	—	—	0,6	—
Mezőgazdaságból	—	9,9	16,2	8,2	4,17
Tanonc, ill. első munkahely	9,6	39,5	56,8	34,1	9,37
Ismeretlen	9,6	2,5	—	4,2	25,37

Forrás: CSM Munkásiroda munkakönyvek; Lackó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Budapest 1961. 103. old.

Az életpályában meghatározó szerepet játszott a viszonylag magas fluktuáció. Így az 1910 és 1914 között Csepelen dolgozó munkásoknak több mint fele már korábban is dolgozott, vagy Csepelen, vagy a Weiss Manfréd-féle kon-

zervgyárban. Ez a fluktuáció csak részben jelentette az osztályharc egy sajátos formáját, vagyis azt, hogy a munkások a munkahely változtatásával kívánták életkörülményeiken javítani, nagyobbrészt a konjunkturális ciklusoktól függött, amelynek hatására a csepeli munkásság létszáma szinte egyik napról a másikra többszörösére nőtt, vagy akár törtrészére csökkent.

A *gyári munkásság életszínvonalának fejlődéséről* a hazai szakirodalomban alapvetően egységes nézet alakult ki. Eszerint a reáljövedelmek a kilencvenes évek közepéig — a századfordulóig — lassan emelkedtek, majd a századforduló után — a világháború előtti évtizedben — előbb lassan, majd gyorsuló ütemben csökkentek.⁴ Hosszú ideig a nemzetközi szakirodalomban is hasonló nézetek domináltak.⁵ Az utóbbi évtizedben több olyan számítás látott azonban napvilágot, amely szerint a reáljövedelmek 1890 és 1913 között dinamikusan fejlődtek.⁶ A csepeli munkások béréből végzett számítások hasonló eredményre vezettek. A munkások egyes kategóriái között azonban jelentős eltérések voltak. Nagyon erőteljesen és szinte töretlenül nőtt a szakmunkások reáljövedelme, lassúbb ütemben, de szintén egyenletesen a képzetlen férfimunkásoké, a nőké viszont a századforduló után stagnált, sőt, mintegy négy százalékkal vissza is esett. Ugyanakkor fokozatosan erősödött a munkásságon belüli differenciálódás, a világháború előtt a jól fizetett szakmunkások már közel *négyszeresét* keresték a munkásnők bérének. (3. és 4. táblázat)

3. táblázat

A csepeli munkásság reálbérének alakulása 1893 és 1913 között (Arindex = 156)

	1893	1899	1913
Művezető	100	133	180
Szakmunkás	100	122	142
Képzetlen férfimunkás	100	120	123
Képzetlen nőmunkás	100	107	103

4. táblázat

Bérek aránya szakmák szerint

	1893			1899			1913		
Művezető	369	200	133	457	213	145	667	304	175
Szakmunkás	277	150	100	314	147	100	381	174	100
Képzetlen férfimunkás	184	100		214	100		219	100	
Képzetlen nőmunkás	100			100			100		

Az ipari forradalom vívmányainak széles körű elterjedése, a gépesítés ki szélesítése következtében megváltozott a munkásosztály struktúrája. A szakmunkásokhoz képest nőtt a képzetlen munkások és munkásnők aránya. A nagyipari szakmunkásság jellegében és munkavégzésében egyre inkább

különbözött a kisipari szakmunkásságtól, egyben nagymértékben nőtt a súlya a nagyipari termelésben és hierarchiában.

A munkásság reáljövödelmének — és így életszínvonalának — alakulása közvetlenül kihatott a munkásmozgalom erejére, fejlődésére. 1901 és 1907 között tizenháromszorosára emelkedett a szakszervezetek taglétszáma, ugyanakkor 1904—1906-ban került sor a világháború előtti korszakban talán a legerőteljesebb mozgalmi megnyilvánulásokra. Ezt követően azonban a konjunktúra kibontakozásának hatására minimálisra csökkent a bérharc, és az államhatalom végül is sikeresen kísérrelhette meg a mozgalom szervezeti kereteinek széttűzését. Csepelen erre már 1907 márciusában sor került, de 1908 végén a kormány a vasasok központi vezetőségének működését is felfüggesztette. A több mint 60 000 fő részvételével megtartott tömegsztrájk látványos válasz volt ugyan erre az intézkedésre, de a mozgalom vissza-szorítását nem tudta feltartóztatni. 1909-re szinte teljes „szélcsend” állt be, és a szakszervezetek összlétszáma a két évvel korábbinak a kétharmadát sem érte el.

A hazai *munkásság szerveződésének* fő bázisát kezdettől a szakmunkásság jelentette, amely jelentős részben német volt, vagy legalábbis beszélt a német nyelvet, s szinte állandó érintkezésben volt a gazdaságilag fejlettebb német területek munkásságával. A termelés korabeli gépesítése révén ez a szakmunkásság ugyan megtartotta döntő szerepét a termelésben, de egyben kialakult a képzetlen, betanított gépmunkások és az igénymunkások tömege is. Ez utóbbiak társadalmi helyzetükkel is különböztek a szakmunkástól, hosszú ideig sajátos átmenetet képezve az agrárproletariátus és a modern ipari proletariátus között.

Mindez tükröződött a *munkásság mozgalmában* is. Az első világháborúig alapvetően harmonikus maradt a párt- és szakszervezeti vezetés, valamint a mozgalom bázisát képező szakmunkásság viszonya. A munkásosztályon belül természetesen voltak ellentétek is, de ezeknek középpontjában a képzettség, s az ezzel szorosan összefüggő szervezethez tartozás kérdése állt. Ugyanakkor a mozgalom tudományos doktrínája — ellentétben a korábbi messianizmussal — a társadalom forradalmi átalakítását csak mint perspektivikus célt ígérte. A mozgalomban tehát a gyakorlati, elsődlegesen szociális, politikailag pedig végső soron polgári demokratikus célok kerültek előtérbe, amelyeknél nemcsak hogy nem volt ellentét a szervezett munkásság és vezetői között, hanem a vezetés kezdeményezése egyenesen nélkülözhetetlen volt. Ezt az alapvető harmóniát elősegítette maga a mozgalom struktúrája is. A bizalmi rendszer kialakítása, megvédése és elismertetése az egyik legfontosabb célkitűzéssé vált. Minden olyan koncepció, törekvés, amely nem egyezett a párt és a szakszervezet hivatalos, deklarált elveivel, az üzemekben szembekerült a hagyományos bizalmi rendszerrel, így elsősorban a „sárga” (keresztényszocialista alapon szerveződő) szakszervezet jelentett potenciális veszélyt a munkásság egyik fő vívmányára, a mozgalom struktúrájára.

A világháborúig az osztályharc minden megnyilvánulása megmaradt e keretek között, vagyis egyrészt a szociális helyzet javítására irányult, másrészt demokratikus politikai célok elérésére és végül nem utolsósorban a szakszervezeti mozgalom erősítésére, a bizalmi rendszer, a szakszervezeti munkaközvetítés (főleg a szakmunkásoknál) stb. elismertetésére.

Az osztályharc három területe között nem lehet értékkülönbségeket tenni, az üzem mindennapjaiban azonban természetesen nem jelentkeztek egyenlő súllyal. A munkásság a szabadságköveteléseket nem spontán termelte ki, a szociáldemokrácia egyik legnagyobb érdeme, hogy ezek erjesztője tudott lenni. A társadalom demokratizálásáért folytatott küzdelem permanensen a pártvezetésből indult ki, s a gyári munkásság „csak” ennek tömegbázisát biztosította. Ilyen jellegű önálló kezdeményezésekre a munkás-tanácsok 1918-as megalapításáig az üzemekben nem került sor.

A szervezeti keretek kialakítása a gazdasági jellegű szociális célok megvalósításának eszköze volt, de előbb-utóbb épp a fontossága miatt egyre inkább öncéllá is vált. Ez azonban csak a maga teljes dialektikájában érthető meg. A munkások, a szervezeteik elleni támadásra válaszoltak szinte a legélesebben, ugyanakkor ezek átmeneti visszaszorítása nem mindig hatott közvetlenül a munkások szociális helyzetére, miután az függött az országtól, az adott vállalat gazdasági helyzetétől is. Más szóval, konjunktúra időszakában a szervezeti formák vesztettek jelentőségükből, ha visszaszorításuk nem járt együtt a munkások szociális helyzetének romlásával. A bizalmi rendszer ugyanakkor egyre inkább nélkülözhetetlenné vált a tőkés számára is, miután kialakította a munkások és a tőkés közötti viszonyt konvencionális, lehetőleg békés szabályozásúvá, vagyis olyan csatornává vált, amely viszonylag pontosan érzékeltette a tőkések és a munkások mozgásszabadságának határait. Az 1910-es években a nagyvállalatok vezetése tehát nem magát a bizalmi rendszert támadta, hanem annak képviselőit, akik azonban ennek következtében a bizalmi rendszer megszemélyesítőivé váltak, vagyis ugyanolyan tabuvá, mint maga a mozgalmi szervezet. Így került sor Csepelen a gyár történetének egyik legjelentősebb sztrájkjára: arra — az egyébként hamis — hírre, hogy a gyár főbizalmiját letartóztatták.

Ugyanez a folyamat figyelhető meg Csepelen is. 1906 nyarát követően alig került sor bérmozgalmakra, és azok is jelentéktelenek voltak. Munkásgyűléseket sem tartottak, a helyi csoport felfüggesztése nem váltott ki nagyobb ellenállást, jelentős akciókat kizárólag a központi vezetés szervezett. A konjunktúra visszaesése ismét növelte 1910-től a mozgalom élénkségét. A Weis Manfréd gyár sajátos gazdasági helyzetébe ebben az időszakban hatott a gyári munkásságra is. 1910 elejétől ismét működhetett a helyi csoport, de a szervezkedés nagyon lassan folyt, s 1911 végén mindössze 173 szervezett vas-munkás dolgozott Csepelen.⁷ A balkáni helyzet hatására és az acélmű létesítése következtében újabb erős gazdasági fellendülés bontakozott ki; az országos helyzet hatására azonban Csepelen a konjunktúra nem vezetett a mozgalom további hanyatlásához. 1912 márciusában új szervező bizottságot választottak, s rövidesen már 600 főre emelkedett a helyi vasas csoport taglétszáma. Az új vezetés tudatosan törekedett arra, hogy feltárja a mozgalmi életet gátló tényezőket. Ezek közül elsősorban a szervezetlen munkások és az egyes szakmák közötti gyűlölet volt jelentős. Ezek visszaszorítására került sor 1912 szeptemberében az első közös (szakmaközi) szervező bizottság, majd külön nőszervező bizottság megválasztására. Ez utóbbi hatására az év végéig 800 nőmunkás lépett be a szakszervezetbe. A gyár gazdasági fellendülésének és a munkásmozgalom megélénkülésének egybeesése minden korábbi felülmúló sikereket eredményezett. Rövid munkabeszüntetések 10—40 százalékos béremelésekhez vezettek, rendezték a túlórákat, több műhelyben rög-

zítették a nők minimális bérét, egyes műhelyekben kollektív szerződést kötöttek és végül a jelentősebb vasipari szakmáknál bevezették a szakszervezeti munkaközvetítést.⁸

1913-ban tovább folytatódott a mozgalom megerősödése, a munkaügyi kérdésekben lassan a szakszervezet szinte korlátlan hatalommal rendelkezett. Februárban a Kislővegosztály nőmunkásai követelték három szervezetlen munkásnő elbocsátását. Márciusban az Általános üzem munkásai elhatározták, hogy csak legalább három hónapja szervezett munkást lehet az üzembe felvenni, kizárólag a szakszervezet közvetítésével. Nyáron előbb a Tárostyál munkásai, majd a hengerdei lakatosok, végül a Csőhúzó munkásai szüntették be a munkát. Kilencheti harc után a Weiss Manfréd gyár 1913. július 31-én kollektív szerződést kötött a Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségével, a Famunkások Országos Szövetségével, az Építőmunkások Országos Szövetségével, a Földmunkások Országos Szövetségével, ami így kiterjedt az összes szakmára és valamennyi munkásra.⁹

A kollektív szerződést a korabeli munkássajtó joggal érezhette jelentős vívmánynak, bár néhány kérdésben korlátozta a munkások korábbi — de hivatalosan a gyárvezetőség részéről el nem ismert — hatáskörét. Így pontosan szabályozta a munkásfelvételek és elbocsátások rendjét. A gyár kötelezettséget vállalt, hogy csak szervezett szakmunkást vesz fel a gyárba és a többi munkásnál is a lehetőségeknek megfelelően élni fog a szakszervezeti munkaközvetítéssel. Elbocsátásoknál ugyanakkor a szervezettség sem pro, sem kontra nem lehet szempont.

A gyár vezetését a kollektív szerződés megkötésénél az inspirálta, hogy a továbbiakban esetleges sztrájkok és „amerikázások” ne akadályozzák a folyamatos termelést. A szerződés ennek megfelelően ki is mondja — általános politikai sztrájktól eltekintve — a sztrájktilalmat. Ennek fejében pontosan rögzítették a minimális béreket, a kötelező bérencléseket, az akkordbéreket, a munkaidőt, a túlóra és a munkaszüneti napokon végzett munkák díjazását. Ugyanakkor a gyár vezetése elismerte a szakszervezeti jogokat és a munkaközvetítést. A vitás kérdések rendezésére létrehozták a munkásválasztmányt, amelybe a gyár összes osztálya két-két rendes tagot, és ugyanannyi póttagot jelölt. Ezek közül választott a gyár vezetése osztályonként egy-egy rendes póttagot. A kollektív szerződés — annak ellenére, hogy erősen korlátozta az osztályharc konkrét formáit —, komoly előrelépést jelentett egyrészt a munkásság szociális helyzetének és biztonságának javításában, másrészt a szakszervezeti keretek elismertetésében és továbbfejlesztésében.¹⁰

A csepeli munkások a világháború előtti években nappali műszakban heti 53 órát dolgoztak (délelőtt 7⁰⁰—11⁵⁵-ig, délután pedig 13³⁰ és 18²⁵ között), és 55 órára kaptak fizetést, éjszakai műszakban heti 50,5 órát (18⁴⁰—5⁵⁵ között, egyórás szünettel) 57,5 órás fizetésért. Öltözködésre, mosakodásra minden alkalommal negyedóra állott rendelkezésükre. A törvényes munkaszüneti napokon kívül a gyárban munkaszünetnek számított a húsvét két napja, pünkösd két napja, karácsony két napja, újév napja, december 24 és 31 délutánja, valamint május 1. Az ezeken a napokon végzett munkát azonban mozgósítás és háború esetén nem kellett külön díjazni. Az órabérek szakmától és kortól függően 0,18—1,10 korona között mozogtak. Akkordmunkával mintegy 25—30 százalékkal lehetett ennél többet keresni, túlóráért pedig 25—50 százalékos pótlékot fizettek.

Az első világháború előtti években tehát csökkent a munkások átlagos munkaideje, csökkent a halálos balesetek száma. Az ipartörvények és a baleset- és betegbiztosítás — ha szerény keretek között is — bizonyos gazdasági és szociális biztonságot nyújtottak. A gazdasági növekedés üteme lehetővé tette a munkások vásárlóerejének mérsékelt emelését, ami természetesen messze elmaradt Weiss Manfréd nyereségének növekedésétől.

A mozgalmi tevékenység egyik különálló — de ugyanakkor nagyon is jelentős — területét jelentette a *képzési és kulturális tevékenység*. Csepelen a szakszervezet helyi csoportja szervezett különböző tanfolyamokat, így rajztanfolyamot a gyár egyik építésmérnökének vezetésével, írás—olvasás tanfolyamot az analfabéták számára stb. 1911-ben a helyi csoport hozta létre a vigalmi bizottságot, azzal a céllal, hogy „a munkástársakat elvonja a korcsmától, az alkohol élvezésétől, s megismertesse őket az irodalomban és művészetben fellelhető magasabb rendű élvezetekkel”¹¹.

Eleinte megfelelő hely hiányában kocsmákban rendezték az előadásokat, majd miután a helyi szakszervezeti csoport a központi szövetség támogatásával felépítette a Munkásotthont, ott kaptak színpadot. A vigalmi bizottság tánciskolát, amatőr színelőadásokat, kabaré- és dalárdaesteket rendezett. Ezeknek a rendezvényeknek a bevétele biztosította a Munkásotthon fenntartásához szükséges anyagi eszközöket. A bemutatott darabok sem művészileg, sem politikailag nem voltak jelentősek.

A helyi könyvtár kölcsönző könyvtárat is tartott fenn, a tagdíjakból befolyt összegek egy részét rendszeresen annak bővítésére fordították. A néhány száz kötetes könyvtár a marxista alapirodalom (Marx, Engels, Lasalle, Kautsky, Kunfi) mellett tartalmazta a polgári radikálisok egyes műveit (Jászi, Szende), Kropotkin könyveit, valamint szép számú szépirodalmi művet (Verne, Jókai, Zola, Ohnet, Mikszáth, Tolsztoj, Csizmadia, Herczeg, Bródy, Gorkij stb.).

A több évszázados társadalmi keretek felbomlásának hatására a dualizmus korának társadalma, összehasonlítva a korábbival, vagy akár a két világháború közöttivel, sokkal nyitottabbá vált, viszonylag *tömeges mobilitást* tett lehetővé. A társadalom egyik legzártabb rétege eközben a szakmunkás-ság volt. Amíg az ágrárproletariátus viszonylag széles körei válhattak ipari munkássá, a segédmunkások, beleértve a nőket is, gépmunkásokká, addig egyfelől a szakmunka elsődlegesen „öröklődött” és a hagyományos ipari rétegből rekrutálódott, ugyanakkor pedig alig nyílt lehetőség a további felemelkedésre. Az egyetlen utat a termelést közvetlenül irányító tevékenységet magába foglaló rang megszerzése jelentette, amely túl azon, hogy eleve szűk volt, komoly identitási válsággal járt együtt. Magyarországon éppen ez a felemelkedő réteg jelentette a munkásarisztokráciát, túlnyomó többsége a gyári hierarchiában már nem tartozott hivatalosan a munkások közé, hatalma a termelésben — éppen a beosztott munkások felett — korlátlan volt. Nemcsak a vidéki munkások kedveskedtek a művezetőnek baromfival, tojással stb. állás reményében, hanem gyakran még szakmunkások is erre kényyszerültek, különösen felszabadulásuk után.

A *művezetők* szerepénél ugyanakkor rendkívül fontos volt, hogy ők jelentették az osztályharcban a fő ütközési felületet. A munkások ösztönös indu-

lata elsődlegesen mindig a hajcsár ellen irányult. Öntudatos, szervezett munkás számára tehát a felemelkedésnek ez a lehetősége eleve magában hordozta az említett identitási válságot. A másik oldalon — a művezetőknél — rögtön megjelent ennek kompenzálása, sőt, túlkompenzálása, az új identitás keresése. Nem véletlen és egyáltalán nem meglepő, hogy a Művezetők Lapja sokkal határozottabban lépett fel a munkásság követeléseivel szemben, összehasonlíthatatlanul kritikátlanabb volt a tőkésekkel szemben, mint a GYOSZ bármelyik kiadványa. A munkások sajtóorgánumai ugyanakkor tele voltak az egyes művezetőknek címzett fenyegetésekkel. A századforduló utáni évek sztájkmozgalmának legnagyobb eseményét, az 1905-ös vasas sztrájkot is végül egy művezetői pofon váltotta ki.

A szakmunkásság és a művezetők között mintegy átmenetet képeztek az előmunkások és a csoportvezetők. Bérük megegyezett a legjobban fizetett szakmunkások bérelével — esetenként némileg meghaladta azt. Hivatalosan munkásnak számítottak, annak ellenére, hogy a csoportvezetők esetenként több mint 40 munkást irányítottak. Ugyanakkor a művezetők között is határozott belső rétegződés alakult ki. Az alsó szintet a segédművezetők képezték, őket követték a tényleges művezetők, a felső szintet pedig a főmesterek jelentették. Ez utóbbiak hatásköre, sőt fizetése is már-már megegyezett az üzemvezetőével.

A művezetők bérezési formája is különbözött a munkásokétól, akik akkord-, vagy órabérben dolgoztak, míg a művezetők napi-, heti- vagy havidíjasként. Többségük napi- vagy hetidíjban kezdett, és csak néhány év múltával lépett elő (gyakorlatilag a fizetés nagyságától függetlenül) a havidíjasok közé, ami jogilag a véglegesítésnek felelt meg. A vizsgált művezetőknek mintegy harmada kétséggkívül szakmunkásként dolgozott Csepelen (esetleg a Konzervgyárban), megközelítőleg fele pedig feltehetően már művezetőként került be a gyárba.¹²

A gyárban felemelkedő művezetők születési helyüket tekintve nem különböztek a szakmunkásoktól. A többieknél viszont nagyobb arányban voltak külföldiek és felvidékiek, ezzel szemben kisebb volt a dunántúliak aránya. A művezetők képzettsége megegyezett a szakmunkásokéval, bérük viszont összehasonlíthatatlanul magasabb volt.

A *tisztviselők* elsődlegesen beosztásuk, másodlagosan képzettségük alapján erősen differenciálódtak. A tisztviselőknél általában 4 polgárival rendelkeztek, gyakran kiegészítve kereskedelmi tanfolyammal. A munkásnőkhöz hasonlóan leginkább fiatal lányokról volt szó, hiszen a világháború előtt közülük kevesen (alig 18 százalék) töltötték be 25. életévüket. Túlnyomó többségük a közvetlen környékről, elsősorban Budapestről származott. Fizetésük hozzávetőlegesen megegyezett a képzetlen férfimunkásokéval. A férfi tisztviselők között elég sok volt a külföldi születésű, bár arányaiban kevesebb, mint a művezetőknél. Képzettségük meglehetősen eltérő volt, többségüknél megegyezett a tisztviselőknőkével, bizonyos mértékig jobban specializálódtak. Egy részük azonban rendelkezett érettségivel vagy felsőfokú szakiskolai végzettséggel. Átlagos fizetésük némileg meghaladta a szakmunkásokét.

Születési helyüket tekintve a tisztviselők lényegesen különböztek a munkásoktól, de a tisztviselők egyes rétegei között már alig volt különbség (eltekintve a tisztviselőknőtől, akiknek több mint a fele budapesti születésű

volt). A vezető tisztviselők (igazgatók, főmérnökök, üzemvezetők stb.) közel fele a Felvidéken, negyede külföldön, s mintegy ötöde Budapesten született. A kiemelt tisztviselők (irodavezetők, osztályvezetők stb.) kerekén ötöde született Budapesten, negyede a Felvidéken, másik ötöde a Dunántúlon¹ és csak nyolcada külföldön. A beosztott tisztviselők közel harmada származott Budapestről, közel ötöde viszont külföldről. A többi (Erdélyt leszámítva) szinte az ország valamennyi vidékéről.

Mindez azt jelenti, hogy a Budapesttől távolabb eső helységeeknek az a rétege volt a legmozgékonyabb, amelyik képzettség volt, és így alkalmas a szellemi munka végzésére. Intragenerációs mobilitás szinte alig létezett, az előrejutást — különösen a fiatalabb nemzedékeknél — eleve meghatározta a képzettség, még akkor is, ha a képzettségi szint tekintetében a tisztviselők egyes rétegei között elég nagy volt az átfedés. A végzettséget illetően azonban az általános képesítésnél nagyobb szerepe volt a szakképesítésnek, ezen belül pedig különösen a műszaki végzettségnek, ugyanakkor azonban a szakképesített tisztviselők között a kereskedelmi képzettségük domináltak. Részben éppen ezzel — a műszaki végzettségük alacsony számával — magyarázható a művezetők viszonylag magas fizetése is.

A gyári hierarchia csúcán állt a mintegy tucatnyi vezető tisztviselő: az igazgató, fontosabb üzemek vezetői, a főkönyvelő és a főpénztáros. Két gyökeresen eltérő generációt képviseltek. Az egyik, a régi generáció szinte a gyár alapításától Weiss Manfrédnál dolgozott és legjobb esetben érettségivel rendelkezett. Fiatalon kerültek a gyárba (Stern Richárd igazgató 1892-ben 23 évesen, Deutsch-Detre Vilmos kereskedelmi igazgató 1883-ban 17 évesen, Hiller Gábor főkönyvelő 1894-ben szintén 17 évesen) és a gyárral együtt nőttek fel az egyre bonyolultabb feladatokhoz. Az „új” generáció a századforduló utáni nagyobb bővítések révén került a gyárhoz, zömmel külföldről. Így Párizsból (az egyébként magyar) Nágel Bernát a Fém-mű létesítése, Németországból Schwengber Henrik, Svájcban Studer Hermann a lőszer-gyártás bővítése kapcsán. Kodár Jenő, fokozatosan magyarosodó osztrák katonatiszti család sarja, maga is őrnagyi rangban, hadmérnökként a haditengerészetnél tevékenykedett, míg 1905-ben át nem vette a Lőszerüzem műszaki irányítását. Ők már mindannyian nemcsak egyetemi végzettséggel, de komoly műszaki tapasztalattal is rendelkeztek. Hozzájuk csatlakozott már a tizes években a német Mars György, aki az Acélmű főmérnöke, majd igazgatója lett.

Weiss Manfréd mindkét generációt megbecsülte. Fizetésük a világháború előtt meghaladta az évi 10 ezer koronát, s ezzel több mint tizenötszörösét keresték a nőmunkások bérének. Weiss Manfréd 1913 decemberében javasolta a Hadügyminisztériumban és a Honvédelmi Minisztériumban Stern és Kodár legmagasabb kitüntetését a „Hadseregszállítás körül szerzett érdemeik, különösen pedig az 1912/1913. évben fennállott külpolitikai válság alatt fel-tétlen megbízhatóságukkal, odaadó ügybuzgalmukkal és pontosságukkal tel-jesített jelentékeny szolgálataik elismeréséül”.¹³ Így Stern megkapta a királyi tanácsosi címet, Kodár pedig a Ferenc József lovagkeresztet.

A tisztviselők többsége státusát tekintve jóval közelebb állt a szakmunkás-sághoz, mint a vezető tisztviselőkhöz. A döntő különbség azonban pozíció-jukban rejlett. A gyár struktúrájában egységes réteget képeztek, mereven elkülönülve a munkásoktól. Saját kaszinót létesítettek, saját könyvtárral, ami

a könyvek számát és jellegét tekintve nem volt semmivel sem értékesebb a szakszervezeti könyvtárnál. Előnyben részesítették a tetszetős külsejű könyveket, de a világirodalom (nem is beszélve az elméleti művekről) csak egy-két kötettel szerepelt.

A különállás sajátos megnyilatkozása volt az 1911-ben létesített *tisztviselői és művezetői nyugdíjintézet*. A 18—45 év közötti, legalább két éve véglegesített alkalmazottak részére a cég a belépést kötelezővé tette (1911-ben ez mindössze 80 főt érintett). A tagok törzsfizetésüknek (a teljes fizetés 75 százaléka) öt százalékát fizették a nyugdíjra, valamint fizetésemelés esetén egy éven keresztül az emelés ötven százalékát. A cég hasonló arányban támogatta a nyugdíjintézetet. Nyugdíjra csak az tarthatott igényt, aki a cégnél töltött tízéves szolgálatot követően munkaképtelenné vált, vagy önhibáján kívül elbocsátottat. (Üzemi balesetnél eltekintettek a tízéves szolgálati viszonytól.) 58 éves kor felett 38 évi szolgálat után nem kellett külön igazolni a munkaképtelenséget. Mindezek teljesítése esetén az intézet tízévi munkaviszony után nyugdíjként folyósította a törzsfizetés 40 százalékát, minden további szolgálati év újabb 2 százalékot jelentett, a végösszeg azonban nem haladhatta meg a törzsfizetés 80 százalékát. Az özvegyi nyugdíj a rendes nyugdíj felét tette ki, minimálisan azonban évi 400 koronát, a hátramaradt gyermekek 20 éves korukig nevelési járulékból részesülhettek.

A nyugdíjjogosultság feltételei mai szemmel igen szigorúak voltak, s láthatóan a tisztviselők és művezetők helyhezkötését szolgálták (ha például a tízévi tagságot megelőzően a munkaviszony az alkalmazott önkéntes távozása miatt szűnt meg, még korábban befizetett összeg megtérítésére sem tarthatott igényt). Az adott viszonyok között azonban — figyelembe véve a cég hozzájárulását — jelentős szociális juttatásnak számított.

1914 nyarán a munkáslétszám Csepelen napok alatt szinte a kétszeresére nőtt, s már augusztus elején elérte a 6000 főt, de 1916-ban a háborús csúcstermelés évében már ennek háromszorosát is meghaladta. A háború kitörésekor a munkásság alapvetően elégedett volt az addig kivívott, valóban nem lebecsülhető eredményekkel, s ez kedvező alapot nyújtott az „osztálybéke” megteremtésére. A gyors győzelem vetett hit szintén erősítette a tőke és a munka „szolidaritását”. A gyors győzelem végül elmaradt, sőt a háború évei rohamosan pusztították el a munkásság több évtizedes osztályharcának minden eredményét. Ezzel a csepeli munkásság is eljutott történelmének egy újabb szakaszához.

JEGYZETEK

¹ Képvisezőházi Napló, 1906. okt. 23.

² Az egyes szakmák presztízsének megítélésekor a kereseti viszonyokat vettük alapul. Ez nyilván torz és feltétlenül egyoldalú. Más — és nélkülözhetetlen — szempontok érvényesítésére nem találtunk megbízható adatokat (például egyes szakmák „korszerűsége”).

³ Az itt közölt számítások a munkakönyvek és nyilvántartó kartonok alapján készültek. A művezetőknél és a tisztviselőknél a világháború alatt (általában 1916-ban) készített nyilvántartó kartonok maradtak fenn. Hiányoznak tehát azok-

nak az adatai, akik 1916 előtt távoztak a gyárból. (Csepel Vas és Fémművek, Felvételi Iroda)

⁴ A gyári munkások reáljövédelmé Berend T. Iván és Ránki György szerint 1900 és 1913 között mintegy 5—6 százalékkal csökkent. (Magyarország gyáripára 1900—1914. Budapest 1955. 214. old.) Hasonló nézetet képvisel Laskó Miklós (Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Budapest 1961. 104. old.) és Katus László (Magyarország története, 7. köt. Budapest 1978. 267. old.)

A reáljövédelmek kiszámításánál kétségkívül meghatározó szerepe van a populációnak. Más szóval, a reáljövédelmek adott változásai nem feltétlenül a valós jövedelmi viszonyokat, hanem a populáció változásait tükrözik. Így tehát feltehetően valóban beszélhetünk a munkásság reáljövédelmének csökkenéséről, de ez nem a tényleges jövédelmek alakulásából adódik, hanem a munkásság összetételének változásaiból. Saját számításainknál azonban nem tekintettük a munkásságot egységes populációnak, s így adataink is a valós jövedelmi viszonyokat tükrözik. Ezenkívül külön vizsgálat tárgyát képezi az a kérdés, hogy a csepeli reáljövédelmek alakulása mennyiben tükrözi az országos helyzetet. A reáljövédelmek számítása az adott időszakban — figyelembe véve a munkaidő csökkenését — egyébként is rendkívül problematikus. A csepeli munkásság esetében a reálbért vettük alapul, vagyis a reáljövédelmek növekedése — tekintettel például a magasabban dotált túlórák lehetőségére — ennél magasabb lehetett.

Vö. J. Kuczynski: *Germany, 1800 to the Present Day* (London 1945); *uő*: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Berlin 1967) 326—380. old.; *uő*: *Klassen und Klassenkämpfe im imperialistischen Deutschland und in der BRD* (Frankfurt 1973) 262—263. old.; G. Bry: *Wages in Germany 1871—1945* (Princeton 1960).

⁶ A reáljövédelmek emelkedését mutatja ki A. V. Desai: *Real Wages in Germany 1871—1913* (Oxford 1968). E szerint a nem mezőgazdasági munkavállalók átlag reáljövédelmé a következőképpen alakult:

1890 = 100

1900 = 112

1913 = 125

J. Kocka számítása szerint (*Klassengesellschaft in Krieg 1914—1918*. Göttingen 1973. 9. 15. 21.)

1890 = 100

1900 = 116

1913 = 131

Az ezzel kapcsolatos eltéréseket ugyanő ismerteti részletesebben. *Id. mű*, 152. old.

Saját számításainknál a munkásság átlagos reáljövédelmének tekintettük egy szakmunkás, egy képzetlen férfimunkás és egy nőmunkás reáljövédelmének átlagát. Nem vettük tehát figyelembe a munkásosztály struktúrájában végbemenő változásokat.

⁷ *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1913. 10. sz. Az egyetlen jelentős eredmény ebben az időszakban a munkaidő csökkentése heti 57 órára.

⁸ Ugyanott.

⁹ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége Vezetőségének mozgalmi jelentése 1903—1927. 55. old. *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1913. 8., 12., 32. sz.

Kriegsarchiv Wien (KA) KM MS 1914. 46 169., 94., 332.

¹⁰ Már 1913 februárjában született egy megállapodás a gyárigazgatóság és a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége között, ami elvben szintén tiltotta a sztrájkot. A kollektív szerződés ellenére már 1914 elején hatnapos sztrájk zaj-

lott le 2800 munkás részvételével, aminek révén sikerült újabb béremelést ki-
harcolni. A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége az 1914. évben (Budapest
1917) 29. old.

¹¹ Proletár, 1919. jan. 4.

¹² A fennmaradó résznél még feltételezéseként sem valószínűsíthető.

¹³ KA KM 1914 Präs, 5—48/3; Magyar Gyártás, 1914. 6. sz.

ÚJRA MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

Társadalmi struktúránk fejlődése

- I. TÁRSADALMUNK SZERKEZETÉNEK
FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI
349 oldal/37,— Ft
- II. RÉTEGZÖDÉS, MOBILITÁS,
EGYENLŐTLENSÉG
374 oldal/40,— Ft
- III. GAZDASÁG, TELEPÜLÉS,
TÁRSADALOMSZERKEZET
289 oldal/34,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei
és kerületi kirendeltségein,
a könyvesboltokban és az intézet pénztárában

A politika társadalmi szükséglete és a politikatudomány

Molnár Tivadar tanulmányának, a politikatudomány létét igazoló „védirtának” tartalma túlvezet a cím által sugallt „néhány tudományelméleti” kérdésen. Nyilván ebből származik előnye, de hátránya is. Mert amikor összefoglal és részben új módon fogalmaz meg egy meghatározott értelmezési törekvést, akkor nem kerülheti el, hogy ne a lényegről mondjon valamit; mégpedig arról a lényegről, mely aligha ragadható üstökön pusztán tudományelméleti problémaként.

Mert a politikatudomány akceptálásának és főleg „intézményesítésének” a kérdése korántsem egyszerűen tudományelméleti kérdés. Még mielőtt azzá válna, előbb egy sor értelmezésre és pontosításra váró kérdést kell feltennünk, hogy tisztázódjék: nem egyszerűen a tagolódó tudományegyüttes egy újabb tagjának „eladásáról” van szó, még kevésbé a hatalom számára való „felkínálkozásról”, noha el kell ismerni, hogy „irányított társadalmakban” talán ez is nélkülözhetetlen mozzanat. De ha a politikatudománynak mint tudománynak a kérdése túlvezet a közvetlen tudományelméleti kérdéseken (még ha feltételezzük is, hogy ezek a problémák mélyebbek a mindenkor kialakult tudományos tagoltság szociológiai-akadémiai aspektusainál, s az óhatatlanul felvetődő didaktikai-képzési szempontoknál), akkor azok a politikatudomány *mibenlétére* vonatkozó kérdések, hogy mi lehet az a „fehér folt”, amelyet az önmaga emancipációjára törő politikatudomány betölteni hivatott?; mi az a harmadik, ami nem filozófia és nem is szociológia? stb., csak akkor válaszolhatók meg, ha előzetesen egy ennél mélyebben fekvő, mögöttes összefüggésre is rákérdezzünk. Nevezetesen arra, hogy mi az az integrációs tevékeny erő, amely e tudományt létrehozta, és saját belső — és ezért autonóm — dinamizmusát megadja. Annál is inkább, mert politikatudomány mégiscsak létezik, akár akarjuk, akár nem, akár „akademizálódott”, akár nem; sőt még attól is függetlenül, hogy éppen mit gondol róla vizsgálódásainak egyik legkritikusabb tárgya, a mindenkori hatalom. Sőt: éppen e megváltoztathatatlan „objektivitása” hordozza elfogadásának kényszerítő erejét is, s bizonyára ez eredményezte azt a folyamatot is, amelynek eredményeként a vele kapcsolatos politikatudományi, sőt tudománypolitikai kérdések felé tolódt el a hangsúly.

Mégis: a problémák kezelése, s a vele kapcsolatos fejtegetések nemegyszer

hagynak hiányérzetet maguk után, s ez mégiscsak azt jelzi, hogy az előrelépés ellenére tisztázandó kérdések sora maradt még hátra. Tegyük hát egy lépést hátra, hogy valóban kettőt léphessünk előre!

1. ELŐZETESEN A POLITIKATUDOMÁNY SZÜKSÉGLETÉRŐL

Tegyük fel hát még egyszer a kérdést: Mi az az integrációs erő, amely a politikatudományt mai értelmében létrehozta, függetlenül attól, hogy maguk az érdekeltek hogyan reflektálnak erre az új alakulatra? Ha a tudományon belül maradunk, s a mai társadalomtudományi struktúra absztrakciós szintjeit hívjuk segítségül, aligha juthatunk dűlőre. Hiszen nehezen képzelhető el, hogy messzebbre jutnánk a szociológiával kapcsolatban már megfogalmazott bölcsességeknél, nevezetesen, hogy a politikatudomány „általános is, meg nem is”, hogy „filozófia is, meg nem is”, vagy éppen „szociológiai is, meg nem is”, és így tovább a reménytelenségig. S még nehezebben képzelhető el, hogy a társadalomtudományok képzelt térképén fellelhető lenne egy olyan, még be nem töltött absztrakciós szint, amelyet — pusztán ez okból — a politikatudomány befedhetne.

Dehát mindez végül is természetes. A társadalomtudományok struktúrája — és általában a valóságreprodukció — nem egyszerűen egy absztrakciós skála fokozatai mentén bontakozik ki. hanem a társadalmi-történelmi praxis konstitutív, szükségletteremtő hozzájárulásával. A döntő mindig az, milyen annak a társadalmi problematikának a természete, amelyen mintegy „fennakad” a társadalom, s amelyen nem képes túljutni addig, amíg rá nem talál a dolog belső mértéke által megkövetelt elméleti és gyakorlati reagálási módokra és formákra. S egy ilyen szükségletet, illetve problémamegoldást kikényszerítő helyzet ezúttal bizonyára maga határozza meg megragadhatóságának mindenkor adekvát absztrakciós lehetőségét is. Teszi ezt még akkor is, ha a társadalomtudományok már kialakult formáinak tévutaktól sem mentes korábbi intézményesülései és „beállítódásai” persze befolyásolják az új tudomány születését és intézményesülésének indokoltságát. Mert minden további nélkül előfordulhat, hogy egy-egy tudomány (s az értéket és ideológiai tartalmat hordozó társadalomtudománynál ez mindig reális veszély) reflexiós viszonya tárgyának és szükségletének természetével ellentétesen formálódik, és ezzel diszfunkciói révén maga teremt olyan hiátust, amelynek kitötése valami mással egy merőben történelmi kontextusban értelmezhető csak megfelelően. (Számomra úgy tűnik például, hogy az utóbbihoz hasonló tudományos és politikai-társadalomtörténelmi helyzet zavaró hatásának eredményeként jelenhetett meg az „általános szociológiának” a történelmi materializmussal való azonosítása, amikor is az intézményesülő szociológia saját elméleti alapjait és kiindulópontjait keresve mintegy rákényszerült arra, hogy a történelmi materializmus, azaz a marxi társadalomfilozófia lényeges összefüggéseit megkísérelje rekonstruálni, miután mit sem kezdhetett az „intézményesült” marxizmus akkor uralkodó elvontságaival.)

Az alapkérdés ily módon a politikatudomány szerveződési pontja mögött meghúzódó, s e pontot létrehozó társadalmi szükséglet és „megbízás”. *A politikatudomány esetében olyan vonatkozási pontról van szó, amely új módon szervezi meg ön maga körül a tudományos társadalomismereteknek*

azokat a mozzanatait, amelyek az „irányított” társadalmak korában különböző összefüggésekben érintik állam és társadalom, politikai és társadalmi intézményrendszer, szakigazgatás és öngazgatás, egyén és állam, politikai hatalom és össztársadalmi fejlődés viszonyát. Mégpedig abból a kényszerből kiindulva, hogy — miután a társadalom önműködésének politikai beavatkozás nélküli, harmóniát teremtőnek tételezett mechanizmusai a társadalmi praxisban nem nyertek bizonyítást — az államnak, illetve a politikának aktívan és reaktívan kellett reagálnia létének feltételeire, lehetőségei kibontakoztatására.

2. A POLGÁRI POLITIKAELEMÉLETEK KÉRDÉSÉHEZ

Természetesen e megfogalmazást fel kell bontanunk, hogy tárgyunk értelmének történelmileg létrejött és kialakult alakzatai a maguk konkrétabb formáiban is magyarázatot nyerjenek. Annál is inkább, mert a genezisben a polgári politikatudomány kialakulását illeti meg az elsőbbség. Anélkül, hogy a létrehozó okok teljességének tagolásába belemennénk, csak néhány fontos csomópontot ragadunk ki. Az egyik ilyen csomópont az a politikafelfogásban bekövetkező fordulat, amely a múlt század utolsó évtizedeire vezethető vissza, s plasztikusan bontakozik ki a századforduló tájékán. Lényegét abban jelölhetjük meg, hogy szemben a klasszikus polgári liberális felfogással, a társadalmi evolúció gondolatába *konstitutív* mozzanatként lép be a politika mozzanata. Az „éjjeliőr” állam liberális képletében — bármennyire egyszerűsít is ez a jellemzés — dominált az a gondolat, hogy a politikától emancipálódott társadalomban a civilizációs fejlődéssel párhuzamosan működésbe lépnek olyan automatizmusok is, amelyek garantálják a liberális eszmrendszer gyakorlati megvalósulását. A politika feladata ebben a felfogásban inkább abban állt, hogy felszabadítsa a társadalmi közeget, eltávolítsa belőle a hűbéri társadalom által erőszakkal rákényszerített köteléket, megdöntse a zsarnokság uralmát, és érvényre juttassa a társadalom valóságos, haladást és felvirágzást eredményező logikáját. A társadalmi viszonylatok mozgásteret, emberi-állampolgári szabadságot garantáló kibontakozása a társadalom természetes mozgásának, az árutermelés világának szabadjára engedésével tűnt elérhetőnek. A politika ezért merő önkénynek nyilvánított, ha bele kívánt avatkozni ebbe az önmozgásba. Ezt a képletet azonban nem igazolta a múlt század végére kialakuló urbánus ipari társadalmak „anoním” szervezeteket működtető, bürokratizálódó valósága, még kevésbé a kapitalizmus imperializmusba forduló harcias barbársága, az állami beavatkozás, sőt a politika hatalmi mozzanatának nyers kibontakozása. A politikának bizonyos mértékig rehabilitálnia kellett. Mivel a válság tényszerűen mutatta fel a civilizációs fejlődés és a liberális értelemben elképzelt eszményi társadalom közvetlen összekapcsolhatóságának illúzióját, s ezzel együtt a társadalomban létező szintetizáló egység hiányát, a politikafelfogásban radikális fordulat állt be: a politikai tevékenységet nélkülözhetetlen és behelyettesíthetetlen, szükségszerű formának nyilvánították a társadalmi problémák kibontásában, a fejlődéshez szükséges társadalmi egyetértés, valamint a gyakorlati megoldásig vivő cselekvési formák és viszonyok megteremtésében. A politika — bontakozik ki az újfajta értelmezésben — a társadalom

közvetlenségében uralkodó ellentétekből és összeegyeztethetlenségekből szintetizált, újfajta egységeket és totalitásokat teremt, amelyekre az erők permanensen egymáshoz feszülő, illetve egymáshoz kapcsolódó rendszere, az érdekfelfogások és képviselők, az érzelmi és akarati elhatározások és elkötelezettségek közvetített, kompromisszumos formája a jellemző. E formák funkciója pedig abban áll, hogy stabilizáljon egy hatalmi viszonyt, továbbá előteremtse azt a fajta nemzeti akaratot és tettekkésztséget, amely a mindenkori nehézségek leküzdéséhez nélkülözhetetlen. A politika rendszerének, s a politikának mint tevékenységnek a kérdése ezzel vált centrális kérdéssé: „tudománya és művészete” abban áll, hogy a társadalomban egyébként nem létező mozgásokat váltson ki, energiákat szabadítson fel, s ezzel megszabadítsa a társadalmat attól a szétaprózottságtól és cselekvésképtelenségtől, amelyet közvetlen valóságának nyers érdekelletéi és egyoldalú tagadásai idéznek elő.

Kétségtelen, hogy ez a „szociálliberális” vagy tetszik: „szociálreformista” felfogás keletkezésének időpontjában anticipálta azt a valóságos politikai rendszert, amely a II. világháború után a mai fejlett kapitalista társadalmakban általános politikai rendszerré vált, még akkor is, ha egy pillanatra sem állíthatjuk azt, hogy ez a rendszer a mai valóságában valóban képes lenne azokat a transzformációkat végrehajtani, amelyek eredményeként a közönségnek a liberalizmus által ideologikusan tételezett mozzanatát saját magából elővarázsolhatná. Ám, ha ebben az ideális értelemben nem is jött létre a közösségiség és a szociálliberális „modell” elvárásaival ellentétben az új formában is csak a represszív hatalmi mozzanat beépülésével stabilizálható a társadalmi egyensúly (és a demokratikus forma fenntarthatósága, illetve reális értéke a baloldali demokratikus, illetve szocialista erők ellenállásának függvénye), egy hétköznapi-pragmatikusabb értelemben a XX. század társadalmiasult kapitalizmusának állama feltétlenül arra kényszerült, hogy két szempontból is reflektáljon a „közösségiségre”. Egyrészt, hogy az önmagában működőképtelenséggel fenyegető magánkapitalista rendszer funkcionálásának feltételeit preventív, illetve válságmenedzselő intézkedésekkel biztosítsa, s ezzel kiindulópontjává váljon különböző gazdasági mozgásoknak, vagy éppen megakadályozza őket. Másrészt, csak úgy helyezkedhet osztályalapra, hogy tevékenységében — a konszenzus, illetve legitimitás biztosítása érdekében — bizonyos mértékben integrálja, tevékenységében kifejezésre juttatja széles társadalmi rétegek szociális és kulturális érdekeit is. Ily módon azonban, míg a klasszikus kapitalizmusra az volt a jellemző, hogy kezdeményezői, illetve mozgásai alulról, a társadalom politika előtti intézményeiből indultak ki elsődlegesen, a XX. században ez a helyzet megváltozik, s a döntési centrumok áttevődnek az állami, illetve a termelés kiterjedt szervezeteinek kvázi-politikai szférájában, megfordítva a korábbi tendenciákat. A társadalom ebben az értelemben valóban repolitizálódik.

A kapitalizmusnak ez a kétségtelen „civilizálódása”, persze, aligha érthető meg a munkaszolgálat osztályharca, illetve egy humanizálódott közép- és értelmiségi réteg politikai és közéleti közreműködése nélkül. Számunkra azonban inkább az az eredmény a fontos, ami a „civilizálódással” együtt járt. Nevezetesen, hogy az erőszak nyers mozzanata a korábbi időszakhoz képest sokkal nagyobb mértékben vált ellensúlyozhatóvá, illetve hosszabb periódusokban kiiktathatóvá, s helyette a politika *teljesítőképeségének* részben

a gazdaságot, a szociális és kulturális problémákat érintő pozitív-gyakorlati vonatkozásai, részben pedig a legitimitást és konszenzust teremtő mozzanatai kerültek előtérbe.

Ily módon, ha összegezni kívánjuk a politikumnak a polgári elméletben és társadalomban reflektált tartalmát, akkor ezt két mozzanatban ragadhatjuk meg. Egyrészt megjelenik a politikum, mint a társadalmi érdekellentétekből és előzetes strukturáltságból kinövő részvételi-hatalmi törekvés vagy éppen a mindenkori hatalommal szembeni ellenállás; másrészt, megjelenik mint a létező politikai rendszer teljesítőképességének problémája, mint „kormányozhatósági” kérdés. S tegyük mindjárt hozzá: a *teljesítőképesség* nem egyszerűen egy gazdaságpolitikai vagy éppen szociálpolitikai kontextusban felmerülő feladat, hanem visszavonakoztatható a politikai rendszer egészére, annak formájára is. Ha ugyanis a modern parlamenti demokráciák történelmileg kialakult rendszereiben az erőszak represszív mozzanatát az alkotmányosság, illetve a konszenzus és a legitimáció követelményei határolják be, s továbbá, ha ezek a liberalizmustól származtatható intézmények mint politikai-kulturális *értékek* megőrzendő mozzanatként jelennek meg a politikai cselekvés tagoltságában — akkor a teljesítőképesség nemcsak a társadalom más alrendszereire vonatkozatható értelmet kap, hanem ezen túl saját, par excellence politikai tárgyjal és jelentéssel is rendelkezik. A teljesítőképesség elsődleges politikatudományi értelme ebben a liberális, szociálliberális felfogásban azért egy olyan politikai rendszer, egy olyan állam eszménye, amely magára tudja vállalni, illetve gyakorlatilag magára is vállalja, hogy a társadalomban mutatkozó ellentétességet és anarchiával fenyegető széthullottságot meghaladja, a társadalmi cselekvés egységét megteremtse, mégpedig azáltal, hogy a társadalmi élet egyenlőtlen és ellentmondó elemeit a politika szintjén organikus egésszé egyesíti.

S ezzel tulajdonképpen el is jutottunk az alkotmányos demokratizmus politikatudományi szükségletének legfontosabb mozzanatához: nevezetesen ahhoz a kérdéshez, miként realizálható és stabilizálható egy olyan politikai rendszer, amelynek vonatkozási pontjait és stabilitását egy ellentmondásos és érdekellentétekkel terhelt társadalmi folyamatban kell újra és újra megteremtteni, s amely ennél fogva szükségszerűen magán hordja a viszonylagosság és labilitás számos jellemzőjét; vagy másként fogalmazva, hogyan társadalmasisíthatók a partikuláris elemek a meglévő társadalmi intézményrendszer — beleértve a tőkés árutermelést is — mellett.

A mai polgári politikatudomány lényegében e probléma körül szerveződik meg. Teszi ezt még akkor is, ha maguk a kérdések egy-egy hosszabb fel lendülési periódusban háttérbe szorulnak, illetve a válaszok nem mennek túl a „szociáltechnikák” eszköztárának megújítását sürgető kívánalmakon, s maga a tudomány is az „ideológia” végéről, s a társadalom politikai meghatározottságai helyett civilizációs követelményekről vagy éppen „Sachzwang”-ról beszél. Válság időszakában azonban újra felmerülnek a politikai rendszert meghatározó kompromisszumok, mint adekvát vagy inadekvát feltételei annak, hogy a társadalmi-nemzeti fejlődéshez szükséges innovációk kitermelődjenek. Ilyenkor a viták a politikum társadalmi mibenlétének újraértelmezésére irányulnak, s kritikai észrevételeiket a társadalmi létezés alapintézményeire terjesztik ki, amelyeknek — a politikai cselekvés útján történő — megváltoztatása nélkül nem tartható fenn a politikai rendszer legitimációs

közege. Kiderül, hogy a demokratikus forma mögött továbbra is olyan történelmi erők harca folyik, amelyeknek ellentétei túlmutatnak a létrehozott mindenkori kompromisszumok határain, s a hatalom „újraelosztását” vagy éppen megváltozását feltételezik. Ilyenkor felmerül az igény, hogy a válságban felszínre kerülő nyers problémákat, társadalmi töréseket és antagónizmusokat *vonatkoztatássá* a politikai rendszer örökölt és egyúttal értékévé vált formájára, amely vonatkoztatás, persze, új alternatíva nyújtásával is együtt járhat.

Persze, mindennek ellene lehetne vetni, hogy ezen a módon leszűkül a politika polgári értelmezéseinek köre, hiszen csak a liberális tradíciót továbbvivő politikafelfogás, illetve politikai gyakorlat került tárgyalásra. Azonban nem szabad elfelejteni: önkényuralom nem igényel valóságos tudományos igazságokat is magában hordó politikatudományt. A fasizmus például eleve irracionalizálja a hatalmi akaratot, s a mögötte húzódó, egzisztencialista módon tételezett barát—ellenség viszonyt. Politikai mítoszra, a szó szoros értelmében vett ideológiára és rossz értelemben vett „technokratákra” van szüksége, nem pedig politikatudományra. Igaz, a polgári alkotmányos demokráciák maguk is igénylik ezt a fajta ideológiát. Ám mégis kiteszik magukat annak a kényszerhelyzetnek, hogy ellentétes vélemények is mozgásteret kapjanak; s mihelyt ezt teszik, már nem kerülhetik el, hogy saját ideológiájukat ne kíséreljék meg racionalizálni. Másrészt (s ez bizonyára nem kevésbé nyomós érvnek számít), amit eddig egy ellentmondásos történelmi mozgás eredményeként szemléltünk, az egyúttal olyan forma, amelyben a politikai kompromisszumok történetének ma már semmiképpen sem negligálható eredményei mutatkoznak meg. S ez egy marxista szempont számára már csak azért sem mellékes, mert éppen napjainkban a társadalmi és világproblémákban való előrehaladás, a szocializmus és a kapitalizmus erőinek a harca az atomháború civilizációt veszélyeztető árnyékában átfogóbb értelemben sem mellőzheti a politikai harcoknak elméleti szempontból klasszikusnak nevezhető kompromisszumos formáját; az elveknek és a normáknak olyan nemzetközi intézményesítését, amelyek a nemzetközi politikában mintegy a közös játékszabályok szerepét töltenék be, s megnyithatnák az utat a mai erőkonfrontációktól a versengés békésebb formái felé.

A polgári társadalmak politikatudományának társadalmi megbízatásánál maradván azonban, a fentiek alapján talán logikus következtetésként fogalmazható meg, hogy a mai polgári társadalmak politikatudományának szerveződési centruma az alkotmányos demokrácia polgári rendszerének problematikája körül alakul ki, s részben ennek lényegére, részben pedig azokra a válságtünetekre és diszfunkciókra keresi a választ, amelyek végigkísérték e rendszert történetének eddigi folyamatában, s amelyek kiküszöbölése — a hatalmas társadalmi és politikai intézményekből kiinduló döntések korában — mindenképpen a politikai rendszer feladataként jelenik meg. A polgári politikatudomány olyan fontos társadalmi önértelmezési forma tehát, amelyik a társadalomtudományok egyes ágazatainak a politikára vonatkozó általános és empirikus ismereteit a társadalmi forma egészében rejlő politikum és a politikai rendszer által akceptált politikum viszonyának tisztázására használja fel. Másrészt arról folyik a vita, hogy szűkíteni vagy bővíteni kell-e azoknak a társadalmi problémáknak a körét, amit a politika szférájába emelnek. S valóban azt látjuk, hogy az alkotmányos demokráciát alapul vevő

politikai törekvések és vélekedések aszerint oszlanak reformista és konzervatív irányzatokra, hogy az előbbiek a társadalmi repolitizálást sürgetik, s például a tőkeérdekek korlátozásával bővítik az állam intervencionista kompetenciáját, s más formában is a politikai akarat tárgyává tesznek addig érintetlenül hagyott társadalmi vonatkozásokat; míg az utóbbi irányzatok a szabad vállalkozás elve stb. ürügyén inkább a depolitizálást, például a társadalmi egyenlőtlenségek menedzselése helyett ezek természet adta érvényesülését hangsúlyozzák, mivel e tendenciákat olyan tisztító és fegyelmet is teremtő társadalmi mechanizmusnak tekintik, amelyek nem helyettesíthetők semmiféle politikai indíttatású intervencionizmussal. Végül, a politikai rendszerre koncentráltan, a stabilitás és változás dialektikájának olyan, előzetes értékeléseken nyugvó vizsgálatáról van szó a politikatudományban, amely az inézményesült és meghatározott szervezeti keretekkel rendelkező politikai szférának belső, minden politikai szándéknál figyelembe veendő törvényszerűségeivel foglalkozik. (Egyúttal indok a politikatudomány szűkebb értelmezése számára.)

3. A POLITIKA ÉS A POLITIKATUDOMÁNY SZÜKSÉGLETE A SZOCIALIZMUSBAN

A marxista politikatudomány egyik előzményének azok a marxi és engelsi vizsgálatok tekinthetők, amelyek a polgári demokrácia politikai intézményrendszerét a szocializmusba való békés átmenet lehetősége szempontjából vizsgálják. Marx és Engels kijelentései a szocializmusba vezető békés átmenetről nem értelmezhetők másként, mint hogy feltételezték az imént tárgyalt alkotmányos demokratizmusban rejlő lehetőség kihasználhatóságát. Legalábbis ott, ahol ennek normái és játékszabályai részben általános kultúrává válnak, részben pedig a kedvező erőeltolódások következményeként hatékony eszköznek tűnnek forradalmi változások megindítására is; vagy pedig ott, ahol a demokratikus elvek megvédése eleve a munkásságra átháruló történelmi-nemzeti feladatként jelenik meg. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy ez a kérdés mindig konkrét lehetőségekhez kötötten merült fel, s az elmélet centrumába inkább azok a problémák kerültek, amelyek a hatalom megragadása után az „állam elhalásának” elméletéből következtek. Paradox módon ebben az összefüggésben a klasszikusok, beleértve a NEP előtti időszakban Lenint is, felfogásukban sokkal közelebb álltak a klasszikus liberális elméleteknek a politikát redukáló, majd eltüntető nézeteihez, illetve Saint-Simon elképzeléseihez, mint a korabeli polgári felfogásokhoz, illetve az azokat több vonatkozásban is akceptálni kezdő reformista-revizionista irányzatokhoz. A politikai praxis számukra a szocialista forradalomban éri el csúcspontját, kiteljesedését; s mivel ez a forradalom végleg megszűnteti az embernek ember feletti uralmát (amennyiben a tőkés áruterelés intézményét számolja fel), ez a kiteljesedés egyúttal a politikai szféra leépülésének kezdete is, mert az érdekekből eredő hatalmi harc átadja helyét a dolgokat irányító és igazgató közösségi társadalom öntevékenységének.

Valójában azonban a történelem menetének ilyenén elképzelése mögött teoretikus és gyakorlati tételezések sora állt. Olyanok, mint a tőkés árutereléssel együtt az áruterelés megszüntetése (vagyis a közvetlen értelemben

vett társadalmi termelés megvalósíthatósága), az állami tulajdonnak a közösségi tulajdonnal való azonosíthatósága, egy időben nem messze kitolódó világorradalom lehetőségének feltételezése stb. Csupa olyan feltételezés, amelyet keresztezett a XX. század tényleges fejlődése, s amely ugyanakkor többnyire reflektálatlan maradt abban az ideológiában, amellyel a forradalom valóban megdöntötte a régi rendszert, s amellyel átélte, illetve értelmezte — vagy éppen még ma is értelmezi — a két rendszer szembenállását. Lenin hamar felismerte az ebből fakadó veszélyt, s kritikus megjegyzései az ideológiával szemben éppen arra vonatkoznak, hogy az újat építeni kezdő társadalom nem elégedhet meg „a kapitalizmus rossz — a szocializmus jó” elvont szemléletével, mert egy kérdés az, hogy milyen társadalomkép lebeg a szemünk előtt a jövőbe vetítetten, a kellés, az akarás szintjén, és más kérdés, hogy a társadalmi fejlődés konkrét nemzetközi és nemzeti körülményei között, a konkrétan felmerülő ellentmondások és problémák mellett milyen mérték szerint szabhatjuk meg az előrelépés gyorsaságát, útját és módját. De ugyanez a felismerés, a beállítódás és váltás szükséglete jelenik meg nála a politikum társadalmi helyével kapcsolatban is, amikor az önkényeskedés, a bürokratizmus jelenségeivel találja magát szemben. Semmi mást nem kell tennünk, mint az *Allam és forradalom* című művét összehasonlítani utolsó írásainak tartalmával és szellemével, hogy lássuk: a társadalmi problémák újragondolásának folyamata az illúzióknak és utópisztikusnak bizonyult elemeknek a felszámolására, s a konkrét helyzettel való józan számvetésre utal.

Természetesen szó sincs arról, hogy közvetlen kapcsolatot lehetne találni a mai politikatudományi szükséglet és a NEP-korszak problematikája és szükségletei között. De ugyanakkor el kell ismerni, hogy a párhuzam nagyon is csábító. Csábító azért, mert végül is a politikatudomány ideologikus „megvédésének” a szükséglete és intézményesítésének igénye aligha magyarázható mással, mint azzal a társadalmilag és politikailag is egyre inkább érzett és kinyilvánított törekvéssel, hogy megszüntessük azokat a társadalmi önismerettel kapcsolatos elvont beállítódásokat és elvárásokat, amelyek az élet valóságos törvényeivel és menetével szemben illuzórikusnak és utópisztikusnak bizonyultak. Annál is inkább, mert azok továbbélése csak hátráltatja és gátolja azoknak az ellentmondásoknak és feszültségeknek konkrét megközelítését és gyakorlati megoldását, amelyek jelenlegi helyzetünkben kívülről és belülről is behatárolják lehetőségeinket.

De lépünk túl a politikatudomány ideologikus igényének sajátosságain. A politikatudomány alakulásának, illetve jelentkezésének problémája végül is ahhoz az objektív történelmi folyamathoz kötődik, amelyben egyértelművé vált, hogy a szocialista hatalom megteremtése nem jelentette a társadalmi egyenlőtlenségeket és ellentmondásokat újratermelő társadalmi meghatározottságok megszüntetését. A társadalmi munkamegosztás, a termelés közvetve társadalmi (azaz: árutermelő) jellege akkor is megmaradt, amikor a tőkés magántulajdon eltűnt, s a magántulajdonnak mint kistulajdonnak a lehetőségei a minimumra redukálódtak. A szocialista hatalom társadalomformáló akarata ezzel olyan tényezőkkel került szembe, amelyek objektív körülhatárolták mozgásterét, s egyúttal a voluntarizmus veszélyét kockáztatták minden olyan lépéssel, amely e tényezőket és objektív meghatározottságukat figyelmen kívül hagyta. Ma már, persze, könnyű megállapítani, hogy a termelési egységek fejlettségi szintje, elkülönültsége és belső tagoltsága mel-

lett az állami tulajdon nem teszi lehetővé, hogy a megtermelt javak társadalmisága ne utólag, az árutermelés közvetítő mechanizmusain keresztül igazolódjék, arról már nem is beszélve, hogy a világgazdasággal való érintkezés szükségszerűségeiből következően a magyar munkás termékeinek az értékét egyre inkább csak a világpiacon mércéjével mérhetjük. De mihelyt idáig jutunk, egyúttal kritikailag kell átgondolnunk azt az ideologikus szemléletet is, amelyből a konzekvenciák levonása még hiányzik. Hiszen például kiderül, hogy a fejlődés irányának gazdasági, politikai és kulturális meghatározása és kontrollja nagyon is reális problémákba ütközik, például abba, hogy mennyiben indokolt, illetve egyáltalán mennyire *lehetséges* az ösztársadalmi érdek elvonatkoztatása a társadalmi termelés partikuláris érdekeket is hordozó közegétől, s mennyire lehet ezt az ösztársadalmi érdeket mint akarattá formált elemet visszaközvetíteni ebbe a közegbe. Hiszen, ha a munkásosztály érdeke, az ösztársadalmi érdek, a valóságos teljesítmény stb. közvetlenül csak az általános politikai-ideológiai értékrendszer összefüggésében tisztázható egyértelműen, s ezen túl nem vonatkoztatható el a különös érdekkonfigurációk belső közegétől, akkor a „civiltársadalom” olyan, az adott történelmi fejlődési periódusban feloldhatatlan autonómiával rendelkezik, amely megköveteli a különös érdekek manifesztálódásának meghatározott politikai-demokratikus formáit. Ellenkező esetben a különös érdekek lehetőségére nyílik arra, hogy saját magát — a nyilvános megvitatási lehetőségeket kizárva, s kivonva magát a társadalmi valóság objektív folyamataiban való igazolódás követelménye alól — közvetlenül politikai-ideológiai síkra csúsztatott ösztársadalmi érdekként tüntesse fel, és bürokratikus módon kísérelje meg érvényre juttatását. Ez azonban oda vezethet — s a dogmatizmus szocializmusbeli jelentkezése ehhez gyakorlati bizonyítékul is szolgál —, hogy magát a politikai hatalmat fenyegeti a partikularizálódás veszélye, s képtelenné válik arra, hogy a társadalmi összmozgásnak a fejlődést szolgáló formáit magából a társadalmi közegből kibontsa és ezzel valóban betöltse történelmi küldetését.

Ily módon azonban egy olyan ellentmondás-rendszerrel találjuk magunkat szemben, amely a politikumnak a szocializmusbeli helyét egészen másként határozza meg, mint ahogyan ez az ideológiában, az állam elhalásának közvetlen és folyamatos lehetőségként értelmezett felfogásában előzetesen és preconcepcionálisan megjelent. A szocialista hatalomnak szembe kellett és szembe kell néznie ma is azzal az objektív tényállással, hogy a társadalomirányítás mozgásterét erősen befolyásolja a tervezhetőségnek az árutermelés logikájából származó relatív bizonytalansága, hiszen azt, hogy mi számít „ösztársadalmi érdekek”, számos, a politikai akaraton túlmutató, s nem egyszer csak később ismertté váló tényező határozza meg konkrétan. S ez még pontosabban azt jelenti, hogy a társadalom repolitizálásának, pontosabban közvetlen társadalmiasításának gátat szab a társadalom mai termelésének, egyenlőtlenségeinek belső ellenállóereje és törvényszerűsége.

De mit jelent mármost mindez közvetlenül a politikára nézve? Azt mindenesetre, hogy a társadalom „átpolitizálása” egyrészt nem állhat meg a szocialista tulajdonformák megteremtésének politikai-jogi aktusánál, másrészt nem iktathatja ki egyszerű adminisztratív-hatalmi módszerekkel a társadalom belső, természetesen nagyon ellentmondásos, egyenlőtlenségeket termelő önmozgását. Ha ezt teszi, azoktól a teljesítményektől fosztja meg magát,

amelyek a mindenkori nemzetközi és belső helyzetben elfogadottságát, legitimitációját erősítheti. A felfokozott beavatkozás a társadalom viszonyainak alakításába a társadalom alapvető csoportjainak, mindenekelelt a munkásosztálynak az érdekeire való hivatkozás formájában legitimálható csak; de ez a legitimizálás feltételezi a beavatkozás eredményességét. Ugyanakkor, természetesen, nemcsak erről van szó. A teljesítőképesség szocializmusbeli lehetőségeit számos nemzetközi körülmény, történelmi sajátosság befolyásolja. Fennáll ezért a veszély, hogy a túlságosan centralizált, a politikai intézményrendszer csúcsaiba koncentrált döntésmechanismusok egyáltalán lezárják a lehetőségét annak, hogy a helyzet ellentmondásossága, például a világgazdasági helyzet negatív hatásai az alsóbb termelési egységekben, s ezzel együtt a társadalom nagyobb csoportjai számára saját tapasztalatok, döntésbeli kockázatvállalás révén közvetlen tapasztalattá váljon. Enélkül pedig a passzív elvárásoknak olyan konzervatív centrumai alakulhatnak ki a társadalomban, amelyek — különösen nehezebb gazdasági körülmények között — a hatalom számára óriási és veszélyes megerhelést jelentenek.

A politika pozitív, mással nem helyettesíthető mozzanata éppen itt, az utóbbi ellentmondásoknál lép fel mint objektív követelmény. Hiszen a *politikum* ebben az esetben azt jelenti, hogy a szétaprózott és egymással konkuráló érdekek világából létre kell hozni az integrációnak és a közmegegyezésnek s vele együtt az elhatárolódásnak azt a fokát, amely sem adminisztratív-normatív irányítással, sem pedig önmagában, csak spontánul nem áll elő, hiánya viszont gazdasági, szociális és kulturális-erkölcsi problémákkal jár együtt. A politika ebben a meghatározottságában a társadalmi valóság konstitutív része. Politikai tevékenység nélkül nem bontakozhatnak ki azok a materiális és szellemi-erkölcsi megoldási formák és intézmények, amelyek segítségével a társadalmi-nemzeti ellentmondások és feszültségek a tudatba emelkednek és létrejönnek a megoldáshoz vezető akarati-szolidaritási formák. A társadalom, amely elmerülne problémáiban, és megrekedne bennük, kibontakozik belőlük és a megoldás alternatívájának kidolgozásáig jut el. A politika tehát lényeges mozzanat egy társadalom és nemzet önmagához való szabad viszonyának kialakításában, a „szükségszerűségtől a szabadságig” való előrehaladásban. Ez az a folyamat, amelyet Gramsci a „katarzisz” kifejezésével illet: „A »katarzisz« kifejezést alkalmazhatjuk a tisztán ökonómiai vagy egoista-szenvedélyes mozzanatról az etikai-politikai mozzanatra való átmenetnek, vagyis annak a folyamatnak a jelölésére, amelynek során a struktúra az emberek tudatában felépítménnyé dolgozódik át. Ez egyben az »objektívból a szubjektívba« a »szükségszerűségből a szabadságba« való átmenetet is jelenti. A struktúra az emberre ránehezedő külső erőből — amely az embert magához asszimilálja, passzívvá teszi — a szabadság közegevé, új etikai-politikai formák megteremtésének eszközevé, új kezdeményezések kezdetévé alakul át” — írja Gramsci, s ezzel a politikának és a hatalom kérdésének a társadalmi-nemzeti fejlődés számára kohéziós erőt jelentő pozitív oldalát emeli ki, mint olyan követelményt, amely hatásaiban alapvető kérdés a hatalom stabilítása szempontjából is.

Mindez azonban arra utal, hogy a politika — saját alapjára vonatkoztatottan is — a társadalmi gyakorlat szükségszerű mozzanataként él tovább, mert a *politikum* a társadalmi fejlettség mai szintjén belülről kitermelődő és permanensen létező, be nem helyettesíthető meghatározottság. Mégpedig olyan

meghatározottság, amelyiknek valóságos mélysége és tartalmassága csak a dogmatizmus látványos és kevésbé látványos csődjével, valamint a társadalmi fejlődés szocializmusbeli előrehaladtával kezdett számunkra feltárulkozni.

A politikatudomány kérdésének és szükségességének a vitatása, illetve előtérbe kerülése egy olyan társadalmi folyamatban történik meg, amelyben egyre világosabbá válik a szocializmus építésében a politika *valóban politikai tartalmú* értelmezésének a fontossága; másrészt egyre egyértelműbbé válik, hogy a *konkrét* társadalomismeret és önismeret nem formálódhat ki e fontos és a társadalmi problémamegoldás szempontjából alapvető és centrális mozzanat tekintetbevétele nélkül. Ha az utóbbi időben a politikatudomány hangsúlyozása előtérbe került, akkor ebben a fenti társadalmi szükséglet és „megbízatus” erejét és ösztönzését kell látnunk. Hiszen a politika ebben a belső összefüggésben a szocializmusban is az a szükséges „kerülőút”, amelyel a hatalom számára közvetlenül rendelkezésre nem álló akarati tényezők előteremthetőek és dinamizálhatóak, azaz, a hatalom hegemon helyzetbe juthat.

De hogy fest ez most már a politikatudomány saját mibenlétének vonatkozásában?

4. A POLITIKATUDOMÁNY TÁRGYÁNAK ÉS HELYÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

En úgy látom, hogy a politikatudomány önreflexiója körüli bonyodalmak mögött végül is a politika mibenlétének a kérdése és az ezzel a kérdéssel összefüggő különböző értelmezések problematikája húzódik meg, ezért folytassuk ott, ahol abbahagytuk! Tulajdonképpen kettős értelemben beszéltünk eddig politikáról. Szó volt a *politikumról*, mint a politikai cselekvés szükségességének és megkerülhetetlenségének az alapjáról, végső tartalmáról, és szó esett a *politikai gyakorlatról és intézményrendszeréről*, mint amelyben ez a tartalom életre kel és — legalábbis potenciálisan — betöltheti funkcióját. A politika társadalmilag egyáltalán lehetséges kiteljesedésében (a hegemoniában) a két mozzanatot a *tartalom—forma* viszony kapcsolja szerves egységbe egymással. Ebben a viszonyban egy olyan kölcsönös meghatározottság jut kifejezésre, amelyben a politikai rendszer mindenkori végső tartalmát és értelmét a „*politikum*” *objektivitásából* kapja; ugyanakkor azonban a „*politikum*” objektivitása önmagában, az őt hordozó politikai gyakorlat és intézményrendszer nélkül pusztán negatívitás, hiszen a politikának csak a problémákat megoldó és társadalmi-nemzeti kohéziót (s ezért a maga számára) hatalmat teremtő politikai gyakorlatban jelenik meg *pozitív érteleme*. (Ebből is ered a politika tulajdonképpeni „tárgy-nélkülisége”, azaz az a sajátosság, hogy — a sui generis politikai intézményrendszert leszámítva — a konkrét tárgyiasságtól elvonatkoztatott és vele csak kívülről és esetlegesen — de nem véletlenül! — összekapcsolódó kvalitásként létezik.)

Ha azonban valóban egy ilyen tartalom—forma viszonyként értelmezhető a politika mint társadalmi jelenség és valóságterület, akkor a politika a politikatudomány tárgyaként is csak ebben a tartalom—forma relációban ragadható meg adekvátan. Hiszen — mint láttuk — valójában csak ebben a

viszonyban létezik. S ez a sajátosság mindjárt perdöntő is lehet abban a vitakérdésben, hogy a politikatudomány tárgyát „szűken” avagy „tágan” kell-e értelmeznünk. Persze, egyetérttek Ágh Attilával abban, hogy a kérdésfeltevés tulajdonképpen elhibázott, legalábbis abban a formájában, ahogyan jelentkezett. Én azonban a probléma végső gyökerét a szélesebb értelmezésben látom. Mégpedig azért, mert úgy gondolom, hogy a szélesebb értelmezésben összerosódnak a társadalomirányítás technikai-szakigazgatási oldala és a politika ettől elvileg-módszertanilag lehatárolható minősége vagy mozzanata. Nem hiszem, hogy ennek a lehatárolásnak a szükségességén változtat az, hogy ma, a magas fokon társadalmiasult termelőerők és szervezetek világában a politikai tevékenységre vár a szakértelem társadalmi termelése, mert a szakértelem hiánya vagy hiányosságai politikai problémát gerjesztenek. Mégis, egy dolog az, hogy az önmagára hagyott társadalom mennyire képes „össztársadalmi méretű önszabályozásra” (hogy tehát a hatalom kritikus feladatává válik a szabályozás megszervezése és biztosítása), és megint más dolog, hogy ez a szabályozás egy meghatározott, ilyen és ilyen társadalmi-hatalmi rendszer keretében és hatalmi célok érdekében történik. Sőt: a modern politikai-ideológiai csatározások egyik központi témája éppen a politikának a társadalomba való belenyúlását, pontosan ennek határait vitatja, s éppen úgy beszélhetünk túlzó és megalapozatlan beavatkozásokról, mint ahogy az ilyen beavatkozás hiányosságairól is. Az sem tűnik megalapozottnak, hogy az intenzív gazdaságfejlesztésre való átmenet égető problémájában a politikának és a társadalmi mozgásnak még szorosabb összekapcsolódásáról lenne szó. Legalább ilyen súllyal beszélhetünk a társadalom önmozgásának szélesítéséről, a társadalom valós érdekvizonyainak teret biztosítva. De túl ezen, a modern társadalmak megterhelik ugyan államaikat és kormányukat a gazdasági, szociális és kulturális szükségletek kielégítését követő teljesítménykényszerekkel, s ez valóban a politikum modern meghatározottságaihoz tartozó új helyzet, de e feladat megoldása aligha egyszerűsíthető le egy sikeres társadalomtervező munkára (aminek messzemenő esélyeket csak egy közvetlenül társadalmi termelési forma nyújthatna, azaz az áruterelés kiiktatása), már csak azért sem, mert a teljesítmény a társadalmi érdekek által mozgatott ágensek előzetes megnyerése és a feladat megoldásában való aktív közreműködése nélkül aligha állhat elő. Ha egy elért teljesítmény (s ez mindig nagyon viszonylagos a mai világban) elfogadott, akkor ebben nemcsak a társadalomigazgatás munkája van benne, hanem az a legitimitást és konszenzust teremtő tevékenység is, amely — az előbbtől tárgyilag is jól elkülöníthetően — a hatalom tulajdonképpeni politikai tevékenységének a lényegét alkotja. A politika ezért nem oldódik fel gazdaság-, szociál-, művelődés- és kultúrpolitikában, bár a mai társadalmakban szükség-szerűen ilyen „ágazatokra” kell tagolódnia, mert céljai nem érhetők el nélkül. Amíg a dolgok igazgatása párosul az emberek igazgatásának politikai-hatalmi mozzanatával, addig a politika minden társadalmiasultsága, intervencionizmusa stb. ellenére egy különös, ebben a tartalmi minőségében elkülöníthetően jelenlevő társadalmi meghatározottság, amelynek tartalmi és formai oldalát a politikatudomány vizsgálja.

Mégis, a hosszúra nyúlt okfejtés után valljuk be: mindez eléggé absztraktnak tűnik a Molnár Tivadar által követelt és szerintem is messze túlhangsúlyozott „szaktudomány-jelleghez” képest. Ennek egész, Schlett István által

elemzett problematikáját most felesleges lenne megismételni. Molnár mintha áldozatul esett volna a „társadalomtervezés” nagyon is képlékeny és utópisztikus fogalmának. Ez az utópia éppen azon alapszik, hogy a társadalmi folyamatokra való elméleti és gyakorlati reflektálásokat, ezeknek ellentmondásos, önmagukban is szuverén, ám mégis egymást kiegészítő mozzanatait és különböző (helyi, ágazati, funkcionális stb.) centrumait be lehet helyettesíteni egy centralizált tudományos társadalomszervezés ellentmondásokat és problémákat kiszűrő közegébe. Csakhogy, ha lenne ilyen, akkor az éppen nem a politikai rendszer lenne. Ott, ahol politika van, éppen azért van, mert amaz nem létezik. A politika nemcsak tervez, hanem életre hív, kibont, integrál, hogy ott és azok tevékenykedjenek és „tervezzenek”, ahol és akik tudnak.

A politikatudomány funkcióját és helyét ezért ebben az összefüggésben mélyebben és egyúttal kevésbé praktikusán kell felfognunk. A politikatudomány lehet a „politikai gyakorlat önismerete”, de csak közvetetten, az ideológián keresztül. Mert a politikai gyakorlat önismerete sohasem a tudomány, hanem az ideológia, s ha a politika tudományosnak nyilvánítja magát, ez maga is ideológia (s ez egyáltalán nem pejoratív kitétel, hanem, ha tetszik, maga is politikai törvényszerűség). S ezért, ha — önismeretről beszélünk — ezt abban a szélesebb társadalmi kontextusban kell tennünk, amelybe beletartozik minden másfajta társadalmi-nemzeti önismeret is, s amelyet azok a fejlődésbeli ellentmondások kényszerítenek ki, amelyek megoldásához hozzátartozik az is, hogy a „magas kultúrán” belül néven nevezzük őket.

Ugyanakkor, természetesen, minden csupán az érem egyik oldala. A másik, a politikai vezetéstől és irányítástól ösztönzött, s e tevékenységhez közvetlenül, kötődő kutatás. Ez vonatkozhat a döntéshozatal mögött lappangó érdekek kiderítésére, egy-egy döntés konkrét materiális és ideológiai hátterének feltárására, a végrehajtási folyamat menetére, a bürokratizálódás okaira, egy-egy társadalmi réteg konkrét jellemzőinek a feltárására stb. stb. S ha ezt nézzük, akkor úgy tűnik, hogy akár megismétlődhet a nyugati politikatudománnyal megérett eset: nevezetesen, hogy a „politikai tudomány” és a „politikai szociológia” két vetélkedő táborra szakadva esküdött saját magára, miközben a másik oldalt tagadta.

Felesleges lenne ezeket a vitákat megismételnünk. A politikatudomány iránti szükséglet ma kétségtelenül mind a két szinten felmerül. A társadalmi önismeret szintjén oly módon, hogy a hetvenes évektől a világ folyásában bekövetkezett kedvezőtlen változások kikezdték a társadalom korábbi „optimistább” valóság szemléletét. Ezzel együtt tapasztalni lehet, hogy a régi szemléletből áradt nyugalom most nemegyszer számonkérő ideológiaként érkezik vissza magához a vezetéshez. Hiszen, hogy csak a legújabb keletű példát hozzam, „ha a szocialista tulajdonforma a magasabb rendű, miért lépünk vissza, a magántársulások maszek-világához?” A politikatudomány konkrétabb szemléleteinek itt valóban szükséges és nélkülözhetetlen mozzanatként kell megjelenni a közgondolkodásban. De nemcsak a közgondolkodásban. Nemegyszer előfordul, hogy a gyakorlati élet előbb kényszerít bennünket lépésekre, mint ahogy a probléma összes vetületének tudományos feltárása megtörténik. Mindez a legmélyebben veti fel ismét a társadalom és a politikai szféra viszonyának, kölcsönös meghatározottságának kérdését, beleértve azt is, hogy mit nyújthat a politikai szféra, s mit kell a társadalomnak magának megteremtenie szükségletei kielégítése számára.

Érinthet ez eleven érdekeket, „szerzett” jogokat? Furcsa lenne, ha éppen a politikatudományról értekezve mondanánk nemet. Hát persze, hogy érint! Molnár Tivadar mintha éppen ezt akarná elkerülni. Dehát éppen itt van az alapellentmondás: úgy akarni politikatudományt, hogy közben nem vállalni a benne rejlő „katartikus” mozzanatot? Lehet, csak nem érdemes.

Molnár Tivadar sok vonatkozásban értőbben nyúlt a kérdéshez annál, hogy ezt be ne láthatná.

Hülvelly István

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE ÉS AZ INSTITUT FÜR MARXISTISCHE
STUDIEN UND FORSCHUNGEN (FRANKFURT
AM MAIN) KÖZÖS TANULMÁNYKÖTETE

A MUNKÁSOSZTÁLY
ÉS AZ ÉRTELMISÉG
MAGYARORSZÁGON
ÉS AZ NSZK-BAN

181 oldal/26,- Ft

Megvásárolható az intézet pénztárában

A marxista politikatudomány néhány aktuális ismeretelméleti és módszertani kérdése

1. A VITAINDÍTÓRÓL

A hatvanas évek közepétől a marxista politológiának* mint önálló társadalomtudományi diszciplínának a kialakulását jelezték hazánkban is a viták és publikációk azokban a kérdésekben, amelyeket Molnár Tivadar vitaindító írása is felvázol: vagyis a marxista politológia tárgya, viszonya a társadalomtudományokhoz és a politikai gyakorlathoz. Ismervén e témákban folytatott alapvető hazai vitákat és a megjelent hazai, illetve külföldi alapvető publikációkat, megállapítható az, hogy a vitaindító — eltekintve a politikatudományi megismerés néhány metodikai mozzanatától — új hipotéziseket és megállapításokat nem tartalmaz. (Sőt, mivel néhány vonatkozásban — főleg a politikai rendszer és elemei, a politikatudomány és a marxista filozófia viszonya, a politikatudomány és a politikai gyakorlat viszonya elemzésében — figyelmen kívül hagyja a hazai kutatások eredményeit, a tanulmányt még az e témákban az elmúlt évtizedben folytatott viták és kutatási eredmények szintézisének sem tudom tekinteni.)

A fenti okok miatt véleményem szerint a tanulmány nem volt képes vitaindításra, olyan terméketlen vitát eredményezhet, amelyben a hazai politológusok ismert álláspontjukat ismét kifejthetik. (Az eddigi hozzászólások többsége, mivel alapvetően nem a vitaindítóban vázolt kérdésekre reflektált, ezt a zsákutcát kikerülte.)

Miért tartom zsákutcának a vitaindítót? Alapvető fogyatékoságát abban látom, hogy az eddigi kutatási eredményekhez viszonyítva nem előre, hanem hátra lépett a politológia ontológiai státusának meghatározásában a teoretikus megismerés általános szintjén (a filozófiai szinten), ennek következtében pedig a konkrét (a szaktudományi) szinten is. Alapvetően ez a tény okozza azt is, hogy bár a tanulmányban nagy teret kap a politológia és a „politikai-tudományok” (vagyis azon társadalomtudományok, amelyeknek közvetlen a politikai relevanciája) viszonyának elemzése, ez ténylegesen csak formális marad. Eltekintve attól a nem lényegtelen mozzanattól, hogy a marxista elméleti örökség egyik alkotórészét, a tudományos szocializmust is a

* A terminus technicus vitákat elkerülendő, a politológiát és a politikatudományt szinonim fogalmakként használom.

társadalomtudományok közé sorolja a szerző, lényegesebb probléma az, hogy nem vizsgálja a marxizmus (és annak egyes alkotórészei), illetve a politológia viszonyát sem ismeretelméleti, sem metodológiai vonatkozásban. Erre annál inkább szükség lenne, mert a vitaindítóval ellentétben véleményem szerint ez az alapvető kérdés, nem pedig „a diszciplináris határaik tisztázatlansága”.¹

A politikatudomány és a többi társadalomtudományok (főleg a közgazdaságtan, a szociológia, az állam- és jogtudomány) kapcsolatában sem a diszciplináris határok tisztázatlansága az alapvető probléma, hanem e tudományok *viszonyának* feltárása, amelynek megválaszolásában a kiindulópont csakis az lehet, ha elemezzük ezen társadalomtudományok tárgyának differencia specifikáját*. Enélkül ugyanis, ahogy az eddigi tapasztalatok is bizonyítják, csak parttalan és terméketlen viták alakulhatnak ki az egyes szaktudományok (és képviselőik) között a diszciplináris határokról, amely csak marginális tudományrendszertani kérdés.

Végül és nem utolsósorban a marxista politológia tárgyának meghatározása lehet a kiindulópontja annak, hogy a viták a politikatudomány funkciójáról ne váljanak terméketlenné; az apologetizmus és a kriticizmus hamis alternatívája helyett a tudomány tényleges társadalmi funkcióját, egyúttal a politikatudomány és a politikai gyakorlat viszonyát helyesen határozzuk meg.

A vitaindító az eddigi vitákhoz viszonyítva új mozzanatokat azért sem tartalmazhat, mert az abban felvázolt tudományelméleti problémák mélyebb és sokoldalúbb megválaszolását is segítő azon elméleti és empirikus kutatások — amelyek a politika (és egyes objektívációi) történeti fejlődését az általános, illetve a konkrét szintjén hivatottak feltárni — még napjainkban is csak a kezdeti stádiumban vannak. Ezeknek a kutatásoknak a várható eredményei egyúttal lényeges feltételek és kiindulópontok is lesznek a marxista politológia középszintű elméletének, fogalmi rendszerének és konkrét (szaktudományi) metodikájának kidolgozásához.

Éppen ezért a vitaindítóban felvetett témákban napjainkban még (és már) csak tautologikus és szofisztikus viták lehetségesek, amelyeket a tudomány további fejlődése szempontjából károsnak is tartok, mert elvonják a kutatók figyelmét azokról az alapvető kutatási feladatokról, amelyek a tudomány és a gyakorlat fejlődését is segítik.

Hozzászólásom a politikatudomány tárgyához és funkciójához alapvetően hipotetikus jellegű adalék csupán, amelyet a fentiekben jelzett kutatások eredményei a jövőben nemcsak elmélyíthetnek, hanem módosíthatnak, és meg is cáfolhatnak.

* Ilyen elemzés alapján valószínűleg több mint megkérdőjelezhető a vitaindító azon hipotetikus állítása, hogy a szociológia és a politológia közötti különbség nem a tárgyukban van, „hanem mindenekelőtt abban, hogy különböző szintű politikakutatást valósítanak meg”.²

2. ADALÉKOK A POLITIKATUDOMÁNY TÁRGYÁHOZ ÉS FUNKCIÓJÁHOZ

A marxista politológia tárgyát előzetesen elméletileg meg kell alkotni, tekintettel arra, hogy az — a többi szaktudomány tárgyához hasonlóan — nem adott a maga empirikus valóságában. A politikatudomány tárgyának meghatározását legalábbis hipotetikus fogalomalkotás szintjén napjainkban már lehetségesnek tartom, mivel a hazai és a külföldi marxista filozófiai és politikaelméleti kutatások az elmúlt évtizedben — nem utolsósorban a klasszikusok vonatkozó nézeteinek rekonstruálásával — az általános szintjén feltárták a politika (egyúttal a politikai viszonyok) alapvető vonásait.³ A meghatározást másrészt szükségesnek tartom, mivel enélkül a konkrét szinten a politológiai kutatások szisztematikus megvalósítása elképzelhetetlen.

Egy hozzászólás nem vállalkozhat a politika alapvető vonásainak kifejtésére, ugyanakkor szükségesnek tartom, hogy néhány vonását a megismérlés általános szintjén jelezzem.

A politika társadalmi-történeti termék, kialakulásának folyamata az ös-közösségi viszonyok felbomlásával kezdődött és a kapitalizmusban teljesedik ki. A politika, mint az osztályok akarati viszonya, a társadalom feletti hatalom megszerzésére, illetve megtartására irányul; mivel az alapvető osztályérdekek érvényesülését és az osztályok közötti alapvető viszonyokat elsődlegesen az állam realizálja, illetve azok alakulásában is meghatározó szerepet játszik, a hatalom központi kérdése az egyes társadalmi csoportok viszonya a politikai hatalomhoz. A politika tehát meghatározott érdekekkel rendelkező társadalmi nagycsoportok totális akarati viszonya, azzal a céllal, hogy alapvető, az egész közösséget érintő érdekeiket más csoportok ellenében vagy azokkal együtt érvényesítse.

A politikai viszonyok tehát a gazdasági-társadalmi viszonyok termékei, ami azt is jelenti, hogy azok alakulását, változását végső soron a társadalmi viszonyok fejlődése határozza meg; ebben a fejlődésben azonban a politikai viszonyok nem passzív, hanem aktív szerepet játszanak. A politika mint akarati (egyúttal objektív gyakorlati) viszony tudatosságra épül, így a politika részei a politikai ideológiák, a jog éppúgy, mint a köznapi politikai tudat, amelyek a társadalmi viszonyok szabályozásában normatív és regulatív funkciót is ellátnak. A politika tehát végső soron „az államhatalom megszerzésére irányuló, felépítésében, vezetésében, az államhatalom gyakorlásának módjában megnyilvánuló, vagy mindezeket befolyásolni törekvő, tudatos emberi tevékenység, amelynek minden elemében megtaláljuk az érdekek mérlegelését, súlyozását, esetleg egyeztetését”.⁴ A politika része tehát a külpolitika is, vagyis a politikai hatalom megszerzése és megtartása külső feltételeinek biztosítása.

A külpolitika szűkebb értelemben az uralkodó osztálynak (egyúttal államának) viszonya a más társadalmak uralkodó osztályához (egyúttal államához), amely a nemzetközi kapcsolatok rendszerében konkretizálódik, illetve az uralkodó osztályok antagonisztikus érdekviszonyai erőviszonyok formájában jelennek meg.*

* Egy adott állam külpolitikája tehát alapvető vonásaiban nem véletlenül belpolitikájának a folytatása.

A politika egyes oldalainak viszonylagosan önálló fejlődése és kognitív szerveződése — vagyis a politikai közösségek, az egyén viszonya a közösségekhez és a hatalom — történetileg konkrét társadalmi fejlődés által meghatározottan olyan sajátos rendszert alkot, amelynek alapvető elemei „a politikai tevékenység szférájában kialakult normák, szervezetek és szerepek, valamint az ezeket megvalósító emberi magatartások”,⁵ alrendszerekben objektívizálódnak és azok funkcionálisan is összefüggő rendszert képeznek. (A politikai rendszer alrendszerei közül alapvetőnek tartom a formális és informális politikai szervezeteket, az államot és intézményrendszerét, a jogrendszert, a politikai kultúrát és a nemzetközi viszonyok rendszerét.)

A teoretikus kutatások alapján általános vonatkozásaiban helyesen állapítja meg a vitaindító tanulmány a politikatudomány tárgyát: „A politika mint az osztálytársadalmak attributív jelensége, társadalmilag-történelmileg meghatározott szociális komplexitás.”⁶ Ez a sajátos szociális komplexitás, amely konkrét történelmi fejlődés eredménye, sajátos objektíváció; azaz politikai rendszer.

A marxista politológia — eltérően a filozófiától és más társadalomtudományoktól — a politikai rendszert történetileg konkrét totalitásában strukturálisan és funkcionálisan vizsgálja, illetve annak alrendszereit és egyes elemeit, a fejlődésüket meghatározó külső és belső környezettel is kölcsönhatásban elemzi. Vizsgálja tehát a politikai rendszer és egyes alrendszereinek, illetve elemeinek kölcsönhatását éppúgy, mint a fejlődésüket alapvetően meghatározó belső és külső társadalmi környezet hatását (és azok közvetítését), másrészt a politika (és egyes alrendszerei, illetve elemei) közvetlen-közvetett hatását és hatásmechanizmusait a belső és külső társadalmi környezetre, tekintettel arra, hogy az (illetve azok) történeti-strukturális-funkcionális kölcsönhatásban vannak a társadalom többi alrendszerével és a nemzetközi viszonyok rendszerével. (A politológia tárgyát tehát helytelen leszűkíteni arra, hogy az „a marxizmus általános politikaelmélete”.⁷)

A politikai rendszer, illetve a belső és külső társadalmi környezet viszonyának elemzésében lényeges mozzanat, hogy megismerjük a különböző osztályok és rétegek alapvető érdekviszonyai (illetve azok tudati kifejeződése) politikai akarattá transzformálódásának folyamatát, egyúttal feltárjuk a politikai rendszer keretei között az érdekviszonyok legitím megoldási mechanizmusait is.

A politikatudomány tárgyából következően a kutatásokban a szinkronikus és a diakronikus módszereknek szerves egységet kell alkotniuk. Azt pedig, hogy az adott kutatás milyen mértékben teoretikus, illetve empirikus jellegű, a kutatás előzetes elméleti kerete (hipotézisei) határozzák meg. A politikaelméleti kutatásoknak ugyanakkor, ha nem akarnak üres absztrakciókká válni, fel kell használniuk az empirikus politológiai kutatásoknak, illetve a többi szaktudománynak a témára vonatkozó kutatási eredményeit, az empirikus kutatásoknak pedig az empirizmus elkerülése érdekében a marxista filozófia (illetve egyes alkotórészei) ismeretelméleti és módszertani bázisán kell alapulniuk, egyúttal a kutatásokat a vonatkozó marxista politikaelméleti és fogalmi rendszer kontextusában szükséges megvalósítani. Ez azt is jelenti, hogy a politika-elméleti és az empirikus politológiai megközelítés mint a politológiai megismerés két szintje csak egymással kölcsönhatásban

tud fejlődni, kutatási eredmények általánosítása pedig a marxista filozófia továbbfejlődését is segítheti.

Ezeknek az ismeretelméleti és módszertani elveknek a megvalósulása olyan „történelmi folyamat”, amely alapvetően a következőket igényli:

a) A marxista filozófiai (főleg a társadalom-filozófiai) örökség feltárását és fejlesztését a társadalomtudományi kutatások eredményeinek általánosításával, olyan vonatkozásokban, mint a termelési mód általános és specifikus vonásai (különös tekintettel az ázsiai termelési módra, illetve a szocializmusnak mint átmeneti társadalom termelési módjának alapvető vonásaira); a politika és a gazdaság viszonya történeti fejlődésének (és változásának) megismerése, egyúttal a politika általános természetének és konkrét történeti fejlődésének vizsgálata.

b) A marxista filozófia ismeretelméletéből és módszertanából kiindulva a marxista politikaelméleti örökség feltárása, illetve a nem marxista politológiai történeti-kritikai elemzése segítséget adhat a politika középszintű elméletének kidolgozásához olyan alapvető kategóriák vonatkozásában is, mint az állam, a hatalom és struktúrája, a politikai uralom, a legitimitáció, a politikai szocializáció és identifikáció, a politikai nyilvánosság stb.⁸

c) A marxista filozófia általános, illetve a politikaelmélet különös szintjéből kiindulva szükséges és lehetséges a politikai rendszer, illetve egyes alrendszerei és elemei történetileg konkrét fejlődésének kibontása. Ez a szocialista társadalom relációjában is a következőket foglalja magában:

- a politikai rendszer és belső társadalmi környezete viszonyának elemzését;
- az alapvető érdekviszonyok politikai transzformációjának, vagyis az érdekközvetítés formális és informális csatornái (a politikai szervezetek, az informális politikai csoportok és a politikai nyilvánosság) szerveződésének, funkciójának és működési mechanizmusának feltárását;
- az államszervezet és intézményei tényleges működésének és funkcióinak vizsgálatát, amely magába foglalja a manifesztált és a látens funkciók elemzését is;
- a politika szubjektív szférájának (a politikai tudatnak), illetve a különböző szintű szerveződésének és objektivációinak feltárását és funkcionálásuk vizsgálatát a politikai kultúrában és a jogrendszerben;
- a politikai részvételt (a magatartást és aktivitást), illetve annak motivációit;
- a nemzetközi kapcsolatok rendszere részeként az adott állam külpolitikájának vizsgálatát.

A politológiai megismerés folyamatában valószínűleg e tudomány is differenciálódni fog általános politológiára (amely a politológia középszintű elméletét, fogalmi rendszerét és konkrét, szaktudományi metodikáját foglalja magában) és viszonylag önálló politológiai szakágazatokra (például pártviszonyok politológiája), másrészt fokozatosan kialakulnak az egyes határtudományok is (lásd politikai szociológia). Ez a fejlődés azonban nem zárja ki azt, hogy az egyes konkrét kutatások tárgya interdiszciplináris, esetenként multidiszciplináris vizsgálatokat is igényelhet (például a politikai kultúra), amelyet valószínűleg a politikai gyakorlat növekvő szükségletei is motiválni fognak.

A marxista politológia tudományos megismerő funkciójának lényeges vo-

nása, hogy az egy sajátos politikai axiológiával kapcsolódik össze; vagyis nemcsak feltárja, hanem expressis verbis a munkásosztály érdekeiből kiindulva értékeli is a vizsgált politikai jelenséget; ezáltal haladja meg az apologetizmus, illetve az utópisztikus jellegű kritizmus hamis antinómiáját is. A politikatudomány ezen pártossága tudja csak biztosítani e tudomány objektívását és autonómiáját is, amelyek nélkül a politológia társadalmi funkcióját sem tudja hatékonyan realizálni.*

A politikatudomány — tárgyából következően — a többi társadalomtudományoknál közvetlenebbül és hatékonyabban is segítheti a politikai gyakorlatot, de annak funkcióját már csak kognitív szerveződésük és funkciójuk lényegi eltérései miatt sem veheti át.⁹ (A politikatudomány és a politikai gyakorlat viszonya már csak e tényezők miatt sem lehet kizárólagosan konfliktusmentes.) A politikatudomány tehát „csak” a politikai gyakorlat tudományos megalapozásához nyújthat ismereteivel és értékelésével közvetett-közvetlen segítséget. (Az utóbbit főleg alkalmazott kutatásaival, de még ebben az esetben sem lehet e kutatások eredményeit a politikai gyakorlatban közvetlenül felhasználni, azokat a politikai gyakorlat számára operacionálizálni kell.) Másrészt a tudat (s egyúttal a gyakorlat) fejlődésében is közvetlen-közvetett szerepet játszhat és játszik is a politológia valóságfeltáró-valóságátalakító (vagyis ideologikus) funkciója. A marxista politológiában és az egyes kutatásokban is véleményem szerint szerves egységet kell képezniük a megismerő, az ideologikus és az értékelő funkcióknak.

Polgár Tibor

JEGYZETEK

¹ Molnár Tivadar: A marxista politikatudomány néhány elméleti kérdéséről. I. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/1. sz. 75. old.

² Ugyanott, 77. old.

³ E kutatások eredményei közül alapvetőnek tartom A. A. Fedoszejev, F. M. Burlackij, J. Wiath, Tókei Ferenc, Ágh Attila, Kulcsár Kálmán, Samu Mihály, Kiss Arthur és Gombár Csaba ismert tanulmányait.

⁴ Kulcsár Kálmán: Társadalom, politika, jog. Gondolat Könyvkiadó 1974. 27. old.

⁵ Kulcsár Kálmán: Szociológia, Kossuth Könyvkiadó 1981. 181. old.

⁶ Molnár Tivadar: A marxista politikatudomány ... II. rész, Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 244. old.

⁷ Ugyanott.

⁸ Az a) és b) pontokban foglaltak jelentőségére hívta fel a figyelmet többek között Louis Althusser is *A marxista filozófia történeti feladata* című tanulmányában. Lásd L. Althusser: Marx — Az elmélet forradalma. Kossuth Könyvkiadó 1968. 272—284. old.

⁹ Részletesebben lásd: *Bevezetés a marxista politológiába* című tanulmányt (Polgár Tibor szerk.: Politikatudományi tanulmányok, Kossuth Könyvkiadó 1981. 10—12. old.)

* A vitaindítóban is kimutatható marxista politológia funkciójának apologetikus megközelítése, ahogy ezt Schlett István hozzászólásában részletesen kifejtette. Lásd: Társadalomtudományi Közlemények, 1981/3. sz.

A politikai kultúra mint a marxista politikatudomány kategóriája

1. ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK

Polgár Tiborral egyetérték abban, hogy a vitaindító tanulmány új hipotéziseket és megállapításokat nem tartalmaz, ezért a vele folytatott vita terméketlen marad.¹ Tanulsgképpen levonható az a következtetés, hogy egy kialakulófélben levő diszciplína, jelen esetben a politológia összes kérdéses pontjainak megközelítése objektíve is irracionális vállalkozás, inkább racionálisabbnak tartanám egy-egy témakör kiemelését vita tárgyául, így például a politológia tárgyát vagy struktúráját, s a többi társadalomtudományokhoz való viszonyát, vagy funkcióit, kategóriáit stb.

A marxista politológia interdiszciplináris jellegéből következően nem értek egyet Molnár Tivadar azon állításával, hogy a diszciplináris határok tisztázatlansága az alapvető probléma a politikatudomány és a többi társadalomtudományok kapcsolatában.² E véleményem alátámasztására a *Politikatudományi tanulmányok* című kötetben tett kísérletekre hivatkozom, amelyek — ha nem is a legtökéletesebben, de — elemzik a marxista politológia és a filozófia, a tudományos szocializmus, az állam- és jogtudomány kölcsönös viszonyát.

Úgy tűnik, Molnár Tivadar tájékozatlan a marxista politológia és a szociológia tárgyát és struktúráját illetően is, ha a két diszciplína közötti különbséget nem tárgyukban, hanem a különböző szintű politikakutatásokban jelöli meg.³ Mivel ezzel a kérdéssel a fent említett kötet sem foglalkozik, ezért szükségesnek tartom, hogy röviden megvizsgáljam.

A marxista politológia és a szociológia tárgyának különbsége a társadalmi jelenségek eltérő megközelítésében fedhető fel. Módszertanilag a kérdés megoldásakor a társadalmi viszonyok elemzéséből kell kiindulnunk, amelyek az emberek között együttes gyakorlati és szellemi tevékenységük folyamatában kialakuló viszonyokat jelentik; a társadalom négy alapvető szférájából adódóan megkülönböztethetünk gazdasági, politikai, szociális és ideológiai-kulturális viszonyokat. Következésképpen míg a marxista szociológia a társadalmi jelenségeket totalitásukban a szociális viszonyok, addig a politológia a politikai viszonyok szemszögéből vizsgálja.

Nézzük meg, hogy a társadalmi viszonyok rendszerében hol helyezkednek el a szociális és a politikai viszonyok.

Közismert az a marxi tétel, hogy a politikát a társadalom gazdasági élete határozza meg.

A gazdaság és a politika kölcsönviszonya nemcsak a gazdaság meghatározó szerepét jelenti a politikával szemben, hanem a politika viszonylagos elsődlegességét is a gazdaság felett.

Lenin a politikát úgy is megfogalmazta, mint a gazdaság koncentrált kifejezését, amit a következőképpen értelmezett: „ha politikailag nem nyúlunk helyesen a kérdéshez, akkor a szóban forgó osztály nem fogja megtartani uralmát, ennél fogva nem oldhatja meg termelési feladatát sem”.⁴ Ebben az esetben Lenin a politikát a gazdasági és más társadalmi problémák megoldásának eszközeként fogta fel.

A politika viszont nem mechanikusan válik e problémák megoldásának eszközévé, hanem viszonylagos önállóságát megtartva hat az osztályok, társadalmi rétegek egymás közötti, illetve őket az államhoz fűző kapcsolataira, amelynek során a politika mint akarati viszony a különböző fajsúlyú érdekek mérlegelésére és kifejezésére hivatott. Tehát a politika viszonylag önálló mozgása következtében jelentősen visszahat a társadalom nem politikai szféráira, így a gazdaságra is.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a gazdasági alap és a társadalmi felépítmény dialektikája alapján nyilvánvaló a gazdasági és a politikai viszonyok helye és szerepe a társadalmi viszonyok struktúrájában. De vajon hol helyezkednek el a szociális viszonyok? Egyes kutatók helytelenül a gazdasági és a politikai viszonyok között vélik megtalálni őket. Mivel a szociális viszonyok gazdasági és felépítménybeli elemeket egy időben tartalmaznak, ezért egyszerre vannak jelen a gazdasági, politikai és ideológiai-kulturális viszonyokban. Ebből következik a marxista szociológiának az a sajátossága, hogy az egyes társadalmi problémákat (például a családot) mint társadalmi jelenségeket közelíti meg, összes társadalmi összefüggéseivel együtt.⁵

Amint látjuk, a marxista szociológia nemcsak empirikus tudomány, ahogy azt Molnár Tivadar tartja, hanem belső elrendezésében megkülönböztethetünk általános szociológiát, szakszociológiákat és empirikus kutatásokat. Hasonló módon a politológia struktúrájában is megjelölhetünk empirikus politológiai kutatásokat (a politikaelmélet, a politológia ágazatai és a politikai tanok története mellett), amelyekről a szerző megfeledezett.⁶ Igaz viszont, hogy az empirikus politológiai kutatások módszerei és technikája ugyanazok, mint az empirikus szociológiai kutatásoké. A marxista politológia a szociológiától eltérően a társadalom politikai rendszerét, s annak egyrészt a társadalom többi alrendszerével (gazdasági, szociális, ideológiai, kulturális), másrészt a nemzetközi politikai viszonyokkal való kölcsönhatását vizsgálja. Politikai rendszeren az állami és politikai szervezetek kölcsönös viszonyának rendszerét, működésüknek és fejlődésüknek mechanizmusát értjük. Ennek megfelelően a *szocialista társadalom politikai rendszere* mint a marxista politológia tárgya a következő elemekből áll: 1. a társadalom állami, politikai szervezeteiből, ahová sorolandók az állami, politikai intézmények és a munkáskollektívák; 2. a szocialista társadalom politikai szervezetei nem egyformán részesülnek a hatalomból, ezért a közöttük levő kapcsolatok politikai viszonyokban fejeződnek ki; 3. a politikai rendszer magatartásbeli oldalából, vagyis a politikai kultúrából. Számolnunk kell a mar-

xista szociológia és politológia kölcsönös viszonyával is, ami a legszembetűnőbb módon a politikai szociológiában nyilvánul meg, mivel mindkét diszciplína egyik ága. Hazánkban a politikai szociológia a szociológiai szakágak közül az első között jött létre a szocialista társadalom politikai irányítása szükségleteként. Milyen szükségletről van itt szó? Mindenekelőtt az érdeklődések, a közvélemény, a politikai szervezetek döntésmechanizmusai, egyszóval a politikai rendszer reálisabb ismeretének szükségességéről.⁷ Amint látjuk, a politikai szociológia kutatási területei hasonlóak a marxista politológia tárgyához. Egyrészt ezért, továbbá mivel korábban jelent meg, mint a politológia, nagy segítséget nyújthat a politikai elmélet kategóriáinak és módszereinek kidolgozásához. De vajon a politológia mely kategóriáinak kidolgozása jelenleg a legsürgősebb feladatunk? Elsősorban azok, amelyek a szocialista társadalom politikai rendszerének magatartásbeli oldala vizsgálatával kapcsolatosak. Ilyenek például a politikai hatalom, a politikai uralkodás, a politikai identitás, a politikai tudat, a politikai kultúra stb.

A marxista politológia tárgyának és kategóriáinak részletesebb vizsgálatakor mindenképpen egyet kell érteni Ágh Attila azon álláspontjával, hogy a hazai politológia alapvető feladata a politikai rendszerek dinamikájának érdemi tárgyalása.⁸

E törekvést támogatva, hozzászólásomban elsősorban a szocialista társadalom politikai rendszerének magatartásbeli oldala, vagyis a politikai kultúra néhány kérdésének a felvázolására vállalkozom.

2. A POLITIKAI KULTÚRA MINT A SZOCIALISTA TÁRSADALOM POLITIKAI RENDSZERÉNEK ELEME

A politikai kultúra elemzése⁹ a marxista politológiában a szocialista társadalom politikai rendszerének továbbfejlesztésével, a szocialista demokrácia kibontakozásával került előtérbe. A marxista szakirodalomban a politikai kultúra számos meghatározásával találkozhatunk. Véleményem szerint *a politikai kultúra a politikai tevékenységnek az a módja, amely a magatartás formáiban és szintjeiben jelenik meg, s elsősorban a társadalom politikai rendszerében funkcionál.*

A politikai kultúra strukturális elemeit illetően jó néhány megközelítés ismert. Nem értek egyet Gombár Csaba megállapításával, amely szerint a politikai kultúra, az ideológia, a közvélemény és a közkerkölcs együttesen alkotják a politikai tudat összetevőit. A szerző ezt a következőképpen indokolja: „az ún. politikai tudat vizsgálata és értelmezése azonban nem képzelhető el a lélektani ismeretek valamikénti hasznosítása nélkül, és az itt feltáruló jelenségek nem értelmezhetők teljességgel az ideológia, az eszmetörténet, a közvélemény vagy a közkerkölcs kategóriáival. Ezért vált indokolttá a politikai kultúra terminusának a használata.”¹⁰ Úgy vélem, hogy ez az elképzelés nagyban hasonlít azokra a polgári koncepciókra, amelyeknek fő jellemzője a társadalmi jelenségek pszichologizálása.¹¹

Megítélésem szerint a politikai tudat nem más, mint a politikai ideológia és a politikai pszichológia kölcsönhatása. A politikai tudatot, mint ahogy más társadalmi tudatformát is, lehet elméleti és köznapi szinten elemezni. Viszont köznapi szinten domináló szerepe van a politikai pszichológiának,

amely olyan elemeket tartalmaz, mint a politikai érzelmeket, hangulatot, akaratot, meggyőződést, megszokásokat, átéléseket. Következésképpen éppen ezért nem tartom logikusnak Gombár Csaba azon állítását, hogy a politikai kultúra terminus létrejöttét a politikai tudat vizsgálatához kapcsolódó pszichológiai elemek tették szükségessé.

A politikai kultúra kutatását a politikai rendszer működésének alaposabb megismerésére való törekvés tette szükségessé, amelynek célja az állampolgárok közvetlen bevonása az állami-politikai, gazdasági feladatok megvitatásába, a döntések előkészítésébe, meghozatalába, s azok végrehajtásának ellenőrzésébe.

E kritikai megjegyzéssel természetesen nem a politikai kultúra pszichológiai komponensének fontosságát vonom kétségbe, csupán annak és a tudati tényezőknek dialektikus egységére szeretném a figyelmet felhívni. A politikai kultúra struktúráját a marxista politológiában röviden úgy lehet meghatározni, mint az emocionális, kognitív, normatív és magatartásbeli komponensek kölcsönhatását, amelyek végeredményben politikai és jogi véleményekben, továbbá a politikai aktivitás szintjeiben nyilvánulnak meg.

Nézzük meg röviden, hogy mit tartalmaznak ezek a komponensek. Az emocionális komponens magában foglalja a szociális attitűdöket és a nemzeti karaktert, a kognitív komponens a politikai és jogi ismereteket, értékeket, a normatív komponens a politikai, jogi és erkölcsi normákat, szokásokat és hagyományokat. Míg az emocionális és a kognitív komponensek együttesen alkotják a politikai meggyőződést, addig e három komponens kölcsönhatása a politikai és jogi véleményekben, továbbá a politikai aktivitás szintjeiben fejeződik ki.

Hangsúlyozni szeretném, hogy e komponensek relatíve önállóan is léteznek, viszont a politikai kultúra esetében egymást feltételezve egységet alkotnak.

A politikai kultúrát — a politikai tudathoz hasonlóan — lehet elméleti és köznapi szinten vizsgálni. Ugyanakkor ezek a szintek kölcsönkapcsolatban állnak egymással (a gyakorlat és elmélet viszonya alapján). Például a politikai kultúra normatív komponensei közül a jogi normák tipikusan elméletiek, míg a politikai, jogi szokások, hagyományok sokkal inkább köznapiak. Viszont a politikai gyakorlatban e szintek egybeolvadva, egymást feltételezve jelennek meg.

Ennek megfelelően a politikai kultúra tradicionális és aktuális kultúrából áll, amelyek a legnyilvánvalóbban a *szociális attitűdök és a nemzeti karakter* relációiban nyilvánulnak meg. Az attitűd nemcsak pillanatnyi, hanem tartós pszichikai állapotot jelent. Ebből a megközelítésből helyesnek tartom Lestaw Wojtasik meghatározását a politikai attitűdről: „az attitűd — a tapasztalat, a propaganda, a nevelés hatásai alatt formálódott ismeretek, értékek, érzelmek, motívumok viszonylag szilárd szervezetét alkotja, amely a politikai magatartás formáiban fejeződik ki.”¹²

A szocialista társadalom politikai rendszerének elemzésekor a szociális attitűdök ismerete mellett nagy jelentősége van a nemzeti karakternek is. A marxista szakirodalomban a nemzeti karakter különböző aspektusaival találkozunk. Ezek közül azt az álláspontot tartom helyesnek, amely a „nemzet pszichikus struktúrájáról” szól, hangsúlyozva a nemzeti kultúrával való kapcsolatát.¹³ A marxizmus klasszikusai is foglalkoztak az egyes nemzetek

karakterével. Például Engels a németekről úgy nyilatkozott, hogy nagymértvű pedánságukkal már természetüknél fogva különböznek más népektől, és olyan országban élnek, ahol a passzív hallgatás a rend alapja. A franciákról beszélve Marx megemlítette, hogy az antikvitás óta materialista nép, „ezért politikai, s ezért fog részt venni a politikai forradalmakban”.¹⁴ Engels az angolokat úgy jellemezte, mint az előítéletekkel szembeni csúszómászókat, akikről ez a magatartás mindennapos áldozatot követel. Ezek az utalások is alátámasztják, hogy szoros kapcsolat van a nemzeti karakter és a politikai kultúra között, s ez a nemzeti politikai kultúrában testesül meg.

A politikai kultúra struktúrájában fontos helyet foglal el a *kognitív komponens*. Ez a politikai és jogi ismereteket, értékeket tartalmazza.

A politikai és jogi ismeretek a társadalom politikai rendszere működési mechanizmusáról és fejlődésének törvényszerűségeiről, valamint az állampolgárok jogairól és kötelességeiről szerzett és rendszerezett formában alkotott nézetek összessége. Viszont a politikai kultúrát nemcsak a politikai és jogi ismeretek alkotják. Ezeknek az ismereteknek a meggyőződés részévé kell válniuk, s e meggyőződés politikai cselekvésre invitál. Ez a politikai kultúra (ideális) működési mechanizmusa!

A politikai és a jogi ismeretek általános műveltségünk egyik alkotóelemét jelentik. Ugyanakkor szociológiai kutatások megállapítják, hogy politikai és jogi ismeretszintünket nem elsősorban általános műveltségünk, iskolai végzettségünk határozza meg, hanem a társadalmi réteghelyzet, s csak ezután következik az iskolai végzettség, valamint a lakóhely és a munkahely jellege.¹⁴ Figyelemre méltó tény, hogy a politikai végzettség emelkedésével nem nő jelentősen a hallgatók politikai és jogi ismeretszintje, ami szükségképpen felveti az oktatás hatékonyságának kérdését.

E kérdés további problémáját abban látom, hogy egyelőre a felsőfokú intézményekben nincs olyan oktatási diszciplína a marxista tárgyak között, amely a társadalmi jelenségeket a gazdaság és a politika összefüggéseiben vizsgálná. Meggyőződésem, hogy erre éppen a marxista politológia hívott.

A politikai és a jogi ismeretek mellett a kognitív komponens részei a politikai és a jogi értékek is, olyan politikai jelenségek, tárgyak s azok jellemző vonásai, amelyek a szubjektumok számára értékként fogalmazódnak meg. Ilyenek például a politikai cselekvések eszméi, a demokrácia, az igazságosság. Ebből következik, hogy a politikai értékek egyben a politikai cselekvés motívumai.

A szociológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a politikai értékeknek a magyar lakosság értékorientációiban nincs túlzottan nagy jelentősége.

A politikai értékekkel kapcsolatos vizsgálatok a következő megállapításhoz vezettek: „... adataink fényében nem megnyugtató a magyar társadalom politikai kultúrája és tudatossága... A vizsgált népesség nagy hányada... távol érzi magától a politika világát.”¹⁵

A politikai értékek normatív jelleggel is rendelkeznek, ezért a politikai kultúra rendszerében meg kell különböztetni *normatív komponens*t is, amely magában foglalja a politikai, jogi, erkölcsi normákat, valamint szokásokat és hagyományokat. Ezért nem tartom szükségesnek a szocialista társadalom politikai rendszere struktúrájában külön elemként megjelölni a politikai normákat.

E normák közül a politikai kultúra struktúrájában első helyen szerepelnek a pártélet lenini normái. A jogi normák a társadalmi viszonyok és az állampolgár magatartásának szigorú szabályozói. A jogi és az erkölcsi normák közötti különbség abban van, hogy amíg az erkölcsi normákat a közvélemény elfogadja és támogatja, addig a jogi normák minden esetben osztály- és rétegdérekek kifejezői. Viszont megfigyelhető a jogi és az erkölcsi normák közeledése, illetve kölcsönös kapcsolata. Ez azt jelenti, hogy néhány erkölcsi norma jogivá válhat, a jogi normák pedig erkölcsi tartalommal is kiegészülhetnek. Éppen ezért az erkölcsi normák az állampolgárok magatartásának szabályozásában egyre nagyobb szerepet játszanak.

Ugyanakkor nem értek egyet azzal az érveléssel, hogy a politikai szokások és hagyományok csak negatívumokat tartalmaznak. Nyilvánvaló, hogy van konzervatív funkciójuk is, de emellett van újítást serkentő funkciójuk, amelyről a szerzők gyakran megfélemlenek. Tekintsük át, hogy milyen funkciókat látnak el a politikai kultúra normái a szocialista társadalomban: 1. megerősítik az alapvető társadalmi-politikai értékeket; 2. a társadalmi élet politikai szférájában értékorientációk minőségében lépnek fel; 3. a politikai élet területén az állampolgárok magatartásának értékelő kritériumai-ként működnek.

Ennek megfelelően próbáljuk konkretizálni a politikai kultúra normatív komponensét a politikai gyakorlat szintjén. Mit is jelent ez valójában? Mindenekelőtt az elviség követelését a politikai életben (ide tartoznak az elvi kompromisszumok is), továbbá az emberi gyengeségek, a karrierizmus, a konformizmus elleni küzdelmet.

A politikai kultúra normatív komponense — mivel a politikai magatartás, cselekvések szabályozója — szoros kapcsolatban van a *magatartásbeli komponenssel*. Ez a komponens a következő elemekből áll: meggyőződésből, politikai és jogi véleményekből és a politikai aktivitás szintjeiből.

L. A. Szmirnov találóan fogalmazza meg: „A meggyőződés olyan ítélet vagy prognosztikus jellegű ítéletek összessége, amely meghatározott ismereteken és a cél eléréséhez szükséges akaraton alapul, s áthatja az ember egész pszichikumát. A meggyőződés a valóság visszatükröződésének specifikus és szükséges formája, amely arra szolgál, hogy aktívan hasson rá.”¹⁶

Ebből a meghatározásból világosan kitűnik, hogy a meggyőződés strukturális elemei az ismeret, a cél eléréséhez szükséges akarat, s végül a gyakorlati tevékenység, cselekvés, amely szoros kapcsolatban van az ember pszichikumával. Ezért a meggyőződés a politikai magatartás ösztönzője.

A meggyőződés egyrészt a politikai és jogi véleményekben, másrészt a politikai aktivitás szintjeiben mutatkozik meg.

Polgár Tibor a politikai vélemények vizsgálatának tapasztalatait a következőkben foglalta össze:¹⁷

— A különböző osztályokhoz és rétegekhez tartozók többsége véleményt nyilvánít még „kényes” politikai kérdésekben is. (Ugyanakkor külön tanulmányt érdemelne annak feltárása, miért bizalmatlanabb és óvatosabb a lakosság véleménye a munkahelyi kérdésekről, mint az országos politikai kérdésekről.)

— A globális politikai kérdések megítélésében a lakosság véleménye nem strukturált (homogén), de pozitív jellegű.

— Konkrét politikai kérdésekről a lakosság különböző rétegeinek politi-

kai véleménye bár alapvetően pozitív, de jelentősen strukturált; a kritikus vagy erősen kritikus vélemények többségben vannak a konkrét politikai kérdések megítélésében. (Ez a beállítottság főleg a szakmunkásokra és a fiatalokra jellemző.)

— A társadalmilag hátrányos rétegek körében (főleg a parasztságnál és a segédmunkásoknál) figyelhető meg a politikai véleményektől való tartózkodás (amit a megkérdoztetek politikai ismerethiánnyal indokolnak).

A politikai aktivitás napjainkban a következő főbb tényezőkből tevődik össze: 1. az állami, politikai szervezetekhez való tartozásból; 2. következképpen politikai munkából, amely a szervezethez tartozás alapfeltétele; 3. a politikai információs igényből és az információáramlás folyamatába való bekapcsolódásból.

Meg kell állapítanunk, hogy a marxista szociológusok, politológusok között még ez idáig nincs egységes vélemény a politikai aktivitás szintjeit illetően. Néhány kutató ezt olyan paraméterekkel próbálja meghatározni, mint például a politikai tevékenységben való részvétel pusztá ténye, vagy az arra fordított idő stb.

Véleményem szerint a politikai aktivitás szintjeinek megállapításakor alapvető tényként a politikai tevékenység eredményének minőségi és mennyiségi oldalát kell mérvadóként kezelni.

Ebből a szempontból érdekes felidézni Balogh József szociometrikus vizsgálatának eredményeit¹⁸, amelyből az tűnik ki, hogy amíg a szervezetek vezetői pozitív magatartásnak a funkció és a feladat vállalását tekintették, addig a brigádtagok az önálló véleményalkotást és véleménykifejtést. A vezetők a kritikus gondolkodást nem tekintették a magatartás szoros részének, a tagok (brigád) viszont azt tekintették a legfontosabbnak. Szerintük első-sorban annak van politikai tekintélye, aki önállóan, kritikusan gondolkodik és bátran véleményt nyilvánít. Mindez arra utal, hogy az értékelés alapja különböző. Éppen ezért a politikai aktivitás szintjeinek megállapításakor a politikai tevékenység eredményének minőségi és mennyiségi oldalát egyaránt szemügyre kell venni.

3. A POLITIKAI KULTÚRA FUNKCIÓI A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

A politikai kultúra funkcióinak megállapításakor — mivel a politikai kultúra a politikai rendszer eleme — a szocialista társadalom politikai rendszerének funkcióiból kell kiidulnunk.

A szocialista társadalom politikai rendszerének funkcióit illetően egyet-érték F. M. Burlackij koncepciójával, aki a következő funkciókat jelölte meg:¹⁹ 1. a társadalmi feladatok és célok meghatározása; 2. a társadalmi tevékenységek megszervezése a kitűzött célok megvalósítása érdekében; 3. a társadalom politikai-ideológiai egységének erősítése; 4. az értékek elosztása.

Logikusnak tűnik ebből a megközelítésből a politikai kultúra funkcióit a következőképpen csoportosítani:

1. A politikai kultúra *ideológiai-elméleti funkciója* szoros kapcsolatban van a társadalmi célok és feladatok, programok kidolgozásával, főleg a politikai és jogi szférákban. Ugyanakkor e direktívák nemcsak a politikai rendszer

feladatait határozzák meg, hanem gazdasági és szociális életünk célkitűzéseit is. Ezért úgy vélem, hogy a politikai kultúra ezekben a szférákban is funkcionál.

2. Ahhoz, hogy ezeket a programokat, célokat alkotó módon megvalósítsuk, előbb azokat meg kell ismertetni az állampolgárokkal. Ez a politikai kultúra *identifikációs funkciója*, amely a kognitív, adaptív és szignifikatív alfunkciókat foglalja magában.

Nem értek egyet azzal a szociálpszichológiában elterjedt véleménnyel, amely szerint a szociális adaptáció az életkörülményekhez csupán passzív alkalmazkodást jelent, mivel a szociális adaptáció során az emberi alkalmazkodás folyamata a tudat aktív részvételével megy végbe; továbbá az a környezet, amelyben az adaptáció folyamata lejátszódik, nem más, mint az emberi tevékenység terméke; valamint az ember nemcsak passzívan fogja fel az adaptáció eredményeit, hanem azzal a képességgel is rendelkezik, hogy azt céltudatosan megváltoztassa.

A szociális adaptáció feltételezi a politikai kultúra kognitív alfunkcióját, amely tapasztalatokban (közvetlen és közvetett), illetve a politikai magatartásban fejeződik ki. Ez utóbbi alfunkció alapvető eszközei az oktatás, a tömegkommunikáció, az agitáció, melyek hozzájárulnak a politikai és jogi ismeretek elsajátításához. A szignifikatív alfunkció pedig mindenekelőtt a politikai jelenségek értékelésével kapcsolatos.

3. Amint látjuk, a politikai kultúra identifikációs funkciója alkotó jellegű politikai tevékenységet is jelent. Ezért tartom szükségesnek külön kiemelni a politikai kultúra *alkotó funkcióját*, amely az irányító-ellenőrző tevékenységből áll, szoros kapcsolatban van a jogi kultúrával, mint a politikai kultúra részével. E tevékenység következtében az alkotó funkció a politikai gyakorlatban a politikai kultúra központi funkciója.

A politikai kultúra irányító tevékenysége alatt azt értem, hogy az állampolgár részt vesz egyrészt az állami-politikai feladatok kidolgozásában, megvitásában, másrészt azok céltudatos megvalósításában, harmadrészt annak ellenőrzésében. Éppen ezért nem értek egyet G. H. Sahranazovval abban, hogy az állampolgárnak az irányításban való részvétele alapvetően az ellenőrzésben realizálódik.²⁰

4. A politikai kultúra, mint minden egyes kulturális tevékenység, elsősorban a kommunikáció segítségével bontakozik ki, illetve valósul meg. Ezért célszerű a *kommunikatív funkció* megjelölése. E funkció a vitakultúrában, vitakészségben, a vitatkozás módjaiban realizálódik.

Összegzésképpen megállapíthatom, hogy a politikai kultúra nemcsak a szocialista társadalom politikai rendszerében, hanem gazdasági, jogi és erkölcsi szféráiban egyaránt funkcionál. Viszont a politikai kultúra elemzése ez utóbbi szférákban még várat magára.

Szretyko György

JEGYZETEK

- ¹ *Polgár Tibor*: A marxista politológia néhány aktuális ismeretelméleti és módszertani kérdése. (Szélgjegyzetek egy természetlen vitaindító margójára.) Társadalomtudományi Közlemények, 1982/1. sz. old.
- ² *Molnár Tivadar*: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. Első rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/1. sz. 75. old.
- ³ Ugyanott, 77. old.
- ⁴ Lenin Összes Művei, 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 272. old.
- ⁵ *Kulcsár Kálmán*: Szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1981. 42. old.
- ⁶ *Molnár Tivadar*: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. Második rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 251. old.
- ⁷ Lásd részletesebben: *Kulcsár Kálmán*: Társadalom, politika, jog című munkáját, ahol a szerző az I. fejezetben a politikai szociológia kérdéseivel foglalkozik. Gondolat Könyvkiadó 1974, továbbá A szociológia ágazatai című kötetet, ahol szintén Kulcsár Kálmán foglalkozik a marxista politikai szociológia helyzetével és feladataival. Kossuth Könyvkiadó 1975. 164—170. old.
- ⁸ *Ágh Attila*: Politikatudomány: illúziók és igények. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 251. old.
- ⁹ A politikai kultúra elmélete a szocialista országok viszonylatában a lengyel politológiában a legjobban kidolgozott. Lásd W. Markiewicz: Kultura polityczna społeczeństwa, w zbiorze tegoż autoria „Szociológia a służba społeczna” Poznań 1972. Knobbelesdorff: Kultura polityczna, jej miejsce i rólą w systemie politycznym społeczeństwa socjalistycznego. Katowice 1974. Z. badan nad kultura polityczna. Szerk. W. Markiewicz. Warszawa 1977.
- ¹⁰ *Gombár Csaba*: Politikai tudat — politikai kultúra. OM Tájékoztató, 1978. 4. szám, 34. old.
- ¹¹ Vö.: Almond G. and Verba S. The Civic Culture. Princeton Univ. Press. 1963. p. 13—15; Pye L. and Verba S. Political Culture and Political Development. Princeton. Univ. Press 1965. p. 513.
- ¹² Lestaw Wojtasik: Psychologie propagandy politycznej. Warszawa 1975. 223—224. old.
- ¹³ V. I. Cshikvisvili: Narod i kultura. Tbiliszi 1974. 79. old.
- ¹⁴ A szocialista tudat fejlődése. Zárótanulmány. Szerkesztette: Polgár Tibor és Bayer József. Társadalmi Szemle, 1980. 8—9. sz., 96. old.
- ¹⁵ Id. mű, 94. old.
- ¹⁶ L. A. Szmírnov: Ubezsgyenyije kak filozofszkaja katygorija. Kalinyin 1973. 14. old.
- ¹⁷ *Polgár Tibor*: Politika a köznapi tudatban. OM Tájékoztató, 1978. 2. sz., 74—75. old.
- ¹⁸ *Balogh József*: A politikai magatartáskutatásokról. Társadalomtudományi Közlemények, 1979/4. sz. 58. old.
- ¹⁹ F. M. Burlackij: Polityicseszkaja szisztyema razvitovo szocializma. „Voproszi Filozofii” 1977. 8. sz., 21—22. old.
- ²⁰ G. H. Sahnazarov: Szocialisztyicseszkaja gyemokratyija. Moszkva 1974. 175—198. old.

A politikatudományról a tudományos szocializmus oldaláról nézve

Ma már senki sem vitatja, hogy létrejöttek a politikatudomány művelésének hazai feltételei, és szükségességét a társadalom is igényli. A tudomány nevét adó „politika” értelmezése és társadalmi értékelése viszont további új gondolatok megfogalmazására vagy esetleg a korábbi marxista gondolatok újraértelmezésére készíthet. Azonban mindenképpen összhangban kell lennünk abban, hogy a politika az általános, a különös és az egyes dialektikus összefüggéseiben nem vizsgálható a társadalom adott gazdasági állapotának és ennek megfelelő intézményrendszerének elemzése és ismerete nélkül. A politika mindig tükrözi saját gazdasági alapját és a gazdaság intézményrendszerének mozgását, de ugyanakkor a politika érdekviszonyokként és politikai hatalomként, illetve annak intézményrendszereként formálja, vagy deformálhatja is a társadalom gazdasági viszonyait.

Amikor a politikatudománnyal kapcsolatban társadalmi igényről és felmerült szükségletéről beszélünk, minden bizonnyal benne van ebben az igényben és szükségletben az a társadalmi valóság, hogy szocialista rendszerünk gazdasági bázisa minden korábban elképzeltnél bonyolultabb körülmények közé került, rugalmasabb és állandósult alkalmazkodási igényt hordoz magában. Politikai mechanizmusunk is jóval gazdagabb struktúrájú és változásigényesebb lett, mint ahogyan azt klasszikusaink gondolták. A politikát illetően olykor megrekedtünk az állam — politika szinonimájánál, noha Engels már 1842-ben mélyértelműen — ma is aktuálisan — fogalmazott ebben a vonatkozásban: „... az érdekek, és nem az elvek, fogják e forradalmat megindítani és végrehajtani; csak az érdekekből fejlődhetnek ki az elvek, vagyis a forradalom nem politikai, hanem társadalmi forradalom lesz.”¹ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy szocialista társadalmunk fejlettebb szakaszába történő tartalmas előrehaladás feladatainak és módszereinek kialakításában korántsem csak a politikatudomány az egyedüli üdvöztető. Viszonylag fejlett politikatudományi kutatások árnyékában is adódtak már komoly társadalmi konfliktusok, s ennek ellentétéként politikatudományi diszciplína nélkül is eredményes lehet a mai súlyos gazdasági és külpolitikai problémák árnyékában a kiegyensúlyozott politikai légkör fenntartása.

Úgy tűnik, hogy szilárd materialista világnézeti alapon álló és a tudományos szocializmus jelene és perspektívája iránt elkötelezett, a politika szövevényes szféráinak alapkérdéseiben eligazodni tudó társadalomkép meg-

alkotása a döntő, amely természetesen a növekvő igényeket kielégíteni képes gazdasági-anyagi bázison realizálódik.

A tudományos szocializmus ennek megalkotásához adja meg a vezérfonalat: a munkásosztály osztályharcának, politikai forradalma legcélravezetőbb stratégiájának és taktikájának megfogalmazásához és sikerre viteléhez. Csak ennek alapján nyújthat tudományos és ideológiai alapot a szocialista-kommunista társadalom megteremtése legfontosabb eszközeknek, a politikai hatalomnak a megszervezéséhez; a hatalom, az állam birtokában azután az átmenet történelmi időszakában, majd a több fejlődési szakaszt is betöltő szocializmus építésében, gyors fejlődésre képes kiteljesedésében, és az osztály nélküli öngazgatású kommunista társadalom felépítésében. Vagyis a társadalmi forradalom egészének menetében szolgál vezérelvként és a társadalom önismereteként.

A politikatudománynak — ami a tárgykörét illeti — valószínűleg sokkal konkrétabbnak és ennél fogva sokkal körülhatároltabbnak kell lennie. A történelmi folyamatban megvalósuló és állandóan fejlődő tudományos szocializmusnak — vagyis a reális, a valóságos szocializmusnak — az előrehaladása szempontjából az elsőrendű gazdasági mellett egyenrangúan fontos a politikai rendszer — és annak is „epicentruma”, a dolgozó nép hatalmát megvalósító szocialista állam optimális működési feltételeinek, módjainak, fejlődés-perspektíváinak elemzése, jövőkutatása; ez képezi majd minden bizonnyal a politikatudomány tárgyát. Az eddig megfogalmazott és idevágó álláspontokat figyelembe véve Molnár Tivadar adta meg tanulmányában e tudomány tárgyköreit, ahogyan az mai ismereteink alapján megfogalmazható. Természetesen előrebocsátva, hogy korántsem egy már kész, zárt rendszerű tematikáról van szó, de politikai életünk tükrét, szembesítését és önismeretét a politikatudománynak mindenképpen vállalnia kell. Különösen a tervezet *Hazánk politikai rendszerének komplex elmélete* című fejezete lenne a politikatudománynak a társadalmi igényt és szükségletet legaktuálisabban kielégítő témája, ha a politikatudomány nem akar az általános és történelmi elemzés szintjén elidőzni.

A politikatudomány helyét illetően nem lenne célszerű Artur Bodnárnak a politikatudomány tárgyáról és módszeréről írott tanulmányában ajánlatakat követni, mert az éppen a talajától, a tudományos szocializmustól — különösen mint tudománytól — teszi azt függetlenné.⁴ Úgy tűnik persze, mint ha a politika alanyának értelmezésében lenne mindenekelőtt véleménykülönbségünk. Ami viszont a magyar politikatudományt mint marxista diszciplínát illeti, sokat ígérőnek tűnik az a törekvés, hogy ez az új tudomány a valóságos szocializmus komplexumának milyen jelenségeit kívánja mint számára legérdekesebbeket a saját tárgykörébe vonni anélkül, hogy valamilyen „helyettesítőként” lépne fel.

A politikatudomány, arisztotelészi eredetiségének megfelelően, a közügyek ismeretére, a nemzetközi és nemzeti viszonyok történetiségére orientálódik, pontosabban szólva a közügyek-államügyek intézésének, szervezésének, vezetésének és társadalmi kontrolljának kérdéseit elemzi a szocializmus még hatékonyabbá tétele érdekében. A politikatudomány ugyanis csak akkor tudja igazán önmagát megvalósítani, szocialista társadalmunk őszinte önmegismerő és korrektívumának szerepét betölteni, ha a politikának a magvát, a politikai felépítmény tudati-ideológiai, intézményrendszeri és gyakor-

lati oldalának a leglényegesebb elemét, az államhatalmat és azzal kapcsolatos politikai struktúrákat, mechanizmusokat, fejlődéstendenciákat emeli fókuszába. Ezzel a tudományos szocializmus tárgykerét még inkább az osztályharc és a forradalom mai kérdései irányába segíti.

A tudományok szocializmus és a politikatudomány kölcsönös viszonyának és határvonalaiak megközelítően elfogadható körülményeinek egyik legalapvetőbb kérdése a politika fogalmának értelmezése. Az osztálytársadalmak változását követve a történelem mentében a politika fogalmát hol ilyen, hol olyan tartalomra utaló jelzésekkel ruházták fel (s emiatt gyakran adódnak félreértések többek között az oktatásban is). Közismertek a következő megállapítások: a háború a politika folytatása más eszközökkel; a politika annak kifejeződése, hogy a társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával; a politika a gazdaság koncentrált kifejezése; a politikában a leglényegesebb az államhatalom berendezése; a politika tudomány és művészet; a politikának elsőbbsége van a gazdasággal szemben stb.

De Lenin, éppen a szocialista forradalom talaján mutat rá, hogy „Az állam irányításának, amely most a szovjethatalom számára előtérbe került, megvan még az a sajátossága is, hogy most — és a civilizált népek legújabbkori történetében alighanem első ízben — olyan irányításról van szó, amelyben nem a politikának van a legnagyobb jelentősége, hanem a gazdaságnak. Az »irányítás« szóval — fűzi hozzá Lenin — rendszerint éppen és elsősorban, sőt gyakran kizárólag politikai tevékenységet kapcsolnak össze. Holott a szovjethatalom alapja, a szovjethatalom lényege — mint általában a kapitalista társadalomból a szocialista társadalomba való átmenet lényege — éppen az, hogy a politikai feladatok a gazdasági feladatokhoz képest alárendelt helyet foglalnak el.”⁵

A politika tehát az egyik legáltalánosabb kategóriája, alapfogalma a társadalomtudományoknak. Olyan általános fogalomról van szó, amely a társadalomban keletkező, fejlődő és megszűnő minden érdekviszonyt magába foglal és azok megoldására ösztönöz. A politika tehát filozófiai értelmezésben a társadalom élete két fő oldala — a társadalmi lét és a társadalmi tudat — meghatározott viszonyát, összefüggését és kölcsönhatását (amelyek mind magasabb fokon és bonyolultabban újratermelődnek) az osztályok kialakulása óta a társadalmi formációk történelmileg adott konkrét viszonyai alapján és feltételei között döntően közvetíti és rendezi.

Mint a társadalomtudományoknak egyik legáltalánosabb kategóriája, a társadalom felépítményének olyan általános, lényeges tulajdonságait, oldalait és viszonyait fejezi ki, amelyek nem azonosíthatók sem a hatalommal, sem az állammal. Közvetítő és rendező szerepét az adja, hogy tartalmát és lényegét a mindenkori uralkodó osztály vagy osztályszövetség érdekei határozzák meg. A politikának ez a közvetítő, rendező szerepe ugyanakkor az állami, társadalmi intézményeken és szervezeteken keresztül valósul meg. Ennek a megvalósulásnak a folyamata nem más, mint a politikai tevékenység, más szóval politikai élet.

De véleményem szerint ez így túlságosan általános mozgástér a politikatudomány számára. A különböző méretű és szintű társadalmi csoportok érdekviszonyai ugyanis nemcsak a hatalom és az állam irányába orientálódnak. Nem véletlenül használjuk a gazdaságpolitika, a művelődéspolitikát, az agrárpolitika, a külgazdasági politika, a bel- és külpolitika, pénzügypolitika,

a párt- és állampolitika fogalmakat. A politikatudománynak tehát ezekre a társadalompolitikai jelenségekre is orientálódnia kellene, hogy ezekre alapozva a politika magját, a politikai rendszert, az állami berendezkedést tehesse kutatási tárgyává. Ugyanakkor a komplex és specifikus vonásokat, a diszciplináris és interdiszciplináris jelleget mindenképpen vállalnia kell.

Amikor Lenin az osztályharc teljes fejlettségét a politikára való kiterjesztésében, sőt a politika számára a leglényegesebbet az államhatalom berendezésének a megragadásában jelölte meg,⁶ maga is megkülönböztette a politika általános és különös értelmezését. A későbbiek során pedig különösen a szovjet államra, a saját államiság alakulására, formálására fordította figyelmét.

A magyar politikatudomány is itt találja majd meg életelemét. Nemzeti jellege domborítja majd ki tárgyának specifikumát, éppen a tudományos szocializmus vagy tudományos kommunizmus diszciplína elméleti-ideológiai bázisa alapján. A munkásosztály, a dolgozók érdekei és ideológiája mellett elkötelezett marxista politikatudomány tehát állandó részvevője a társadalompolitikának, a társadalomirányítás tényezőjeként, segítőként és ösztönzőjeként funkcionál, a társadalmi-gazdasági fejlődés konkrét mozgásait és változásait érzékelve.

A társadalom fejlődésével, a fejlett szocializmus építésével és politikai gyakorlatával összefüggésben is érvényes ugyanis, hogy „A gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban, a különböző politikai, nemzeti-kulturális, szociális stb. körülményektől függően különböző harci formák kerülnek előtérbe, válnak a harc fő formáivá, s ezzel kapcsolatban a harc másodrendű, mellékes formái is módosulnak.”⁷

A szocializmus fejlődésének „valóságos mozgalmában” a tudományos szocializmusnak minden kétséget kizáróan szoros kapcsolatban kell lennie, és támaszkodnia kell a szocializmus politikai gazdaságtana, a politikatudomány, a szociológia és más társadalomtudományok meg-megújuló eredményeire, mint ahogyan e társadalomtudományok is a tudományos szocializmussal több érintkezési ponton interdiszciplinárisan fejlődnek. Ilyen érintkezési pont éppen a politika, a politikát tudományosan koordináló párt tevékenysége, a társadalmi struktúrák és az azokat tükröző érdekviszonyok átrendeződése és a szocialista állam fejlődése általában.

A tudományos szocializmus tárgyköre — anélkül, hogy itt és most részleteznénk — a munkásosztály osztályharca, demokratikus és szocialista forradalma valóságát, e valóság kategóriáit, törvényszerűségeit, a munkáspártok stratégiájának és végső céljának feltételeit, erre épülő valóságos mozgalmát és annak legjobb lehetőségeit, a szocialista-kommunista társadalom megvalósításának folyamatát vizsgálja.

A tudományos szocializmus és a politikatudomány egymásra épülése és interdiszciplináris jellege ma már felismert szükségszerűség. E két viszonylagosan önálló tudomány nem helyettesíti, hanem kiegészíti egymást a marxizmus—leninizmus elméleti rendszerében.

Fentiekből is következik, hogy a tudományos szocializmus és a politikatudomány vizsgálódási köre és alkalmazott kutatási módszerei nem azonosíthatóak. Ha a marxista politikatudomány teljes karaktere kialakul, a tudományos szocializmus mint diszciplína is hatékonyabbá válhat, hiszen eddig olykor szükségből cipelt és megoldatlan témák „terheitől” is megsza-

badul. De a politikatudomány nem szakíthatja el köldöksinóriját a tudományos szocializmustól, és felhasználva a tudományos szocializmus eddigi eredményeit is, a politikatudomány új lendületet, friss életet hoz a szocialista politikai viszonyok ismeretébe és gyakorlatába. A marxista politikatudomány önálló diszciplínaként való megteremtésére egyébként közel ötvenöt évvel ezelőtt A. Gramsci is kezdeményező lépéseket tett.⁸

Ugyanakkor a tudományos szocializmus a tárgyában megvalósuló szintetizáló jellege ellenére sem képes ma már a politikai élet valamennyi területét átfogóan, mélyen vizsgálni és a gyakorlat számára alkalmazható impulzusokat adni. A politikatudomány által vizsgálandó terület és a vizsgálat során alkalmazott, a tudományos szocializmussal többé-kevésbé azonos fogalmi apparátus sokoldalúbb és pontosabb társadalomarcukat tükrökének megrajzolását teszi lehetővé, s ezáltal esetleges megrázkódtatásoktól óvhatja, s a fejlődésből eredő új problémák megoldásában segíti a politikai vezetést, a szocialista társadalom szervezését, irányítását.

Nagy Ferenc

JEGYZETEK

¹ Engels: A belső válságok. Marx—Engels Művei I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 459. old.

² Molnár Tivadar: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. II. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/2. sz. 251. old.

³ Ugyanott.

⁴ Politikatudományi tanulmányok. Tudományos szocializmus füzetek, 54. sz., 25—35. old. A Bodnár többi között olyan meghatározást is ad, hogy „A politika, alanya mindenekelőtt az állam”. (34. old.) Eszerint ha politikáról beszélünk, mindig az államról van szó. Nézetem szerint a politika sokkal szélesebb fogalom, mint az állam. Ha nem, akkor államtudományról lenne szó.

⁵ Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai című cikkének első fogalmazványa. Lenin Összes Művei, 36. köt., Kossuth Könyvkiadó, 1972. 122—123. old.

⁶ Lenin Összes Művei, 19. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 107. old.

⁷ Lenin: A partizánháború. Lenin Összes Művei. 14. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 2. old.

⁸ Palmiro Togliatti: A leninizmus Antonio Gramsci gondolkodásában és tevékenységében. A demokrácia és a szocializmus problémái. Kossuth Könyvkiadó 1965. 234—235. oldalon a következőkkel utal Gramsci politika felfogására és saját idevonatkozó álláspontjára: „Az egyes ember számára, aki elérkezett a valóság kritikai felfogásához és annak a feladatnak megértéséhez, amely rá a valóság átalakításában vár, erkölcsi létének lényege is a politikában rejlik . . . az ily módon felfogott politika — fogalmazza meg Togliatti —, amelyet az emberi tevékenység csúcspontjának tekintünk, tudományos jelleget ölt. Nem azonos többé a szenvedéllyel, sem a hitvány artístimutatvánnyal; az emberi társadalmak mozgásfeltételeinek, a társadalmat alkotó egyes csoportok és emberek mozgásfeltételeinek elmélyült kutatásán alapul. Lehetővé teszi, hogy megérthessük, s ennélfogva történelmileg indokolhassuk mind az előnyomulást, mind a visszavonulást vagy a megállást, mind a győzelmet, mind a vereséget. A megértés alapja önmagunk és mások bírálata, s ez a további cselekvés feltétele is”

Politikatudomány és tudománypolitika

(A vita főbb kérdéseinek összefoglalása)

A Társadalomtudományi Közlemények hasábjain Molnár Tivadar kétrészes vitaindító tanulmánya nyomán polémia bontakozott ki a politikatudomány¹ mai hazai helyzetéről, a vele szemben támasztott és támasztható követelményekről, a tudomány intézményesítésének gondjairól, feladatairól. A szerkesztőség felkérése alapján igyekszem röviden összefoglalni e vita tapasztalatait, leszűrni néhány már most megfogalmazható következtetést. A kialakult polémia nyilvánvalóvá tette, hogy néhány kérdésben felesleges a további vita. Sok területen azonban a vélemények tartós sokszínűségével kell számolnunk, s a vélemények további konfrontálását éppen a gyakorlati megoldások kimunkálása teszi szükségessé. Rögtön megjegyzem azonban, hogy nem kívánok döntőbíró módjára válaszolni az egymásnak sokszor elentmondó kérdésekre. Így az összegezés mellett a vita egy további — szándékoltan szubjektív — állásfoglalással is szaporodik.

VAN-E HAZAI POLITOLÓGIA?

Az egyik legfontosabb kérdéskomplexum, melyre a vita választ keresett, az, hogy van-e nálunk többé-kevésbé kialakult politikatudomány; s ha nincs, kell-e; s ha kell, milyen területet öleljen fel, mi legyen a specifikuma, hogyan alakuljon a viszonya a „bevett” tudományterületekkel? A vélemények a politikatudomány létét illetően eléggé egyértelműek: létezik olyan tudományos tevékenység, melyet politológiának tekinthetünk, s ennek specifikuma, hogy a politikai mozgásformákra irányul, magát a politikai rendszert és cselekvést ragadja meg. Mivel azonban hazánkban egy ilyen *intézményesen* is elkülönített tudományágnak nincsenek hagyományai, nem alakultak ki e kutatási terület többé-kevésbé pontos határai, hiányzik a tudomány egyfajta magára vonatkoztatott, egészséges önfejlődése, relative egységes kategóriarendszere. Az ide sorolható tudományos tevékenység ma úgy jelenik meg, mint egy sokszínű kaleidoszkóp, amely látszólag tetszőlegesen újrendezhető, ha komponensei változatlanok is. Nem vitatható tehát egy ilyen tudományterület léte, de vitathatatlan, hogy nem alakult szaktudománnyá és nincsenek erős gyökerei. Egyet lehet érteni azokkal, akik szerint egy tudomány indokoltságát nem a rá vonatkozó adminisztratív dön-

tés alapján lehet megítélni, egy viszonylagosan elkülönült kutatási terület léte vagy nem léte ténykérdés. Igaz viszont, hogy ma hazánkban ez a diszciplína intézményesítése lelegején tart, és sokan vitatják intézményesítésének jogosságát vagy célszerűségét. Ez a vita ma már — úgy érzem — túlhaladt. Ezt bizonyítják a megjelent hozzászólások is: senki sem támasztott kétséget a politológia jogossága, szükségessége iránt.

Az intézményesíttség alacsony fokának tudható be, hogy — Ágh Attilát idézve — a hazai politológia még „az önmagát gondoló gondolkodó” állapotában van és túlságosan elfoglalja magát tárgyának meghatározásával, helyének keresésével.² Úgy gondolom, hogy ez bizonyos fokig kézenfekvő, mint ahogy az is természetesnek tűnik, hogy a vitaindító eszmefuttatás is nagy teret szentelt a politikatudomány „illetékességi szférája” lehatárolásának. Ez azonban semmiképpen nem jelentheti azt — mint Molnár Tivadar állítja —, hogy a politológia létrehozandó³, mivel az intézményesíttség hiánya akadályozza ugyan a tudományterület fejlődését, egységesülését, de ezt a folyamatot — mivel végső soron reális társadalmi igények és szükségletek hívják életre — nem gátolhatja meg. Nem mintha értelmetlen vagy meddő dolog lenne egy újonnan intézményesülő, de sajátos praxissal, hagyományokkal rendelkező diszciplína tudományelméleti kérdéseiről elmélkedni. A politológia elhatárolása azonban — úgy vélem — nem elsősorban tudományelméleti, hanem — mai feltételeink közepette — inkább tudománypolitikai kérdés. Lényegében hasonló Schlett István álláspontja is, miszerint a politikatudomány fejlődését az a kérdés dönti el, hogy van-e helye, reális lehetősége a közéletben, „s ezért mindenekelőtt nem tudományelméleti, hanem tudománypolitikai problémáról van szó”.⁴

Nem véletlen tehát, hogy a vitaindító tanulmány sem elsősorban tudományelméleti kérdéseket boncolgat — mint ahogyan ezt címe alapján várhatnánk —, hanem Hüvelly István szóhasználatát kölcsönözve, a tudomány „védírata”, talán kissé elkésett törekvés arra, hogy e tudományterületet elfogadtassa azokkal, akik ma sem akarnak hallani róla. Azonban a meglevőt nem száműzi a nemlétezés állapotába, ha néhányan nem vesznek róla tudomást. E tekintetben Ágh Attila véleményéhez csatlakozhatunk: „Marxista politikatudomány nemcsak lehetséges, hanem már létezik is, talán más szocialista országokban inkább, mint nálunk, mégpedig azért, mert túljutottak az »önmagát gondoló gondolkodó« fázisán.”⁵ A feladat nálunk is az, hogy a minimumra csökkentve a terméketlen tudományrendszertani tépelődéseket, adjunk nagyobb teret magának a tudományos tevékenységnek és a politológia szükségességét, hasznát magán a tudományos teljesítményen mérjük. Egyetértően folytatva az előbb idézett gondolatot: „A politikatudományt csinálni kell, s nem lehetőségein és lehetséges tárgyán vitatkozni, ezt a tudomány fejlődése önmagában is meghozza majd.”⁶

POLITIKA ÉS POLITOLÓGIA

A vitának fontos elemét képezte a politikatudománnyal kapcsolatos túlzott, alaptalan elvárások, hamis illúziók megítélése. Kissé könnyeden fogalmazva: e tekintetben a vitaindító ugyancsak „feladta a labdát”, s Molnár Tivadar okfejtése a hozzászólókat határozott ellentmondásra indította. Az eszme-

cserét kezdeményező tanulmány szerint elsősorban azért van szükség a politikatudomány fenntartás nélküli elismerésére és mielőbbi teljes intézményesülésére, mivel „a »tudománytalanság« ma már rendkívül költséges dolog, megengedhetetlen »energiavesztés«, nemcsak a »nagypolitika«, de az azt realizáló »kispolitika« értelmében is”.⁷ A szerző tehát félreérthetetlenül utal arra, hogy a társadalom politikai szinten is jelentkező gondjainak megoldását a tudománynak is elő kell segítenie, a politológia a maga tudományos-gával eszköz lehet a politikai irányítás számára abban, hogy tevékenységét, úgymond maximálisan racionalizálja, s ezáltal egyúttal feltétlenül sikeresebbé, előrevivőbbé is tegye. „Sem a múlt és jelenbeli anomáliák, sem pedig az ezután következők nem látszanak elegendő oknak arra, hogy lemondjunk arról az aránytalanul nagyobb pluszról, amelyet a politika és a tudomány eddigénél sokkal szorosabb együttműködése által nyerhetünk. Az elvileg deklarált, de a gyakorlatban oly sokszor hiányolt garanciák pedig éppen ezen újszerű, konkrét kölcsönhatás folyamatában, nem utolsósorban a felmerülő konfliktusok konstruktív meghaladása útján fognak kikristályosodni, s egy munkastilus természetes elemeiként megszilárdulni.”⁸

A hozzászólók többsége elveti ezt a „hasznossági elven” nyugvó tudománylegalizációs álláspontot, érvelési típust. Schlett István hozzászólásának éppenséggel ez a fő mondanivalója: mivel a politika és a tudomány lényegesen eltérő minőségek, összeházasításuk — Molnár Tivadarnál még bizonyos fokig szervezeti értelemben is — vagy akár csak túlzott egymásra vonatkoztatottságuk kifejezetten káros a tudomány fejlődésére és maga a politika sem profitálhat belőle a vitaindító által feltételezett mértékben.⁹ Előbb-utóbb kiderül ugyanis, hogy a tudománnyal szemben hamis elvárás a politika „racionalizálása”, mivel a politika öntörvényű szféra, s ha a tudományos értékek befolyásolják is, mozgását a tudományos tevékenységen messze túlmutató értékek és főképp *érdekek* határozzák meg. Nem arról van szó, hogy a tudományos tevékenység pozitivista értelemben vett pártatlanságát vagy netán gyakorlati haszontalanságát bizonygatjuk a Molnár Tivadar által felidézett — egyébként tágabb körben valóságosan létező — elvárásrendszerrel szemben. De nyomatékosabban hangsúlyozni kell, hogy minden tudományos tevékenységnek megvan a maga „ontológiai ars poétikája”, amit Schlett István, Lukács György kérdésfeltevésének parafrázisaként a politológiára vonatkoztatva tömören így fogalmaz meg: „politika van — hogyan lehetséges ez?”¹⁰ A tudományos tevékenység társadalmi elfogadottsága tehát legalább két forrásból származik: eredményeinek gyakorlati alkalmazhatósága (alkalmazott tudomány jellege) csak a társadalommagyarázat szükségessége *mellett* vethető fel. Az „alkalmazhatósági kritérium” természetesen tudományáganként és időbeli síkon is változó megítélésű; bármely ún. alapkutatói eredményről kiderülhet roppant gyakorlati jelentősége, a tudományos eredmény alkalmazhatósága a társadalom befogadóképességétől is függ.¹¹

A tudomány és a politika kapcsolatának túlságosan operatív jellegét igénylő állásfoglalás azért is óvatosságra készítet, mivel a politológia esetében a tudományfejlődés kezdeti stádiumában válthat ki hamis illúziókat, éppen abban az időszakban, amikor a fejlődést talán az ellenkező véglet időleges elfogadása garantálhatná. A tudomány célracionális politikai szerepét túlhangsúlyozó érvelési mód — Ágh Attila szerint — ez esetben átve-

zet a jogászi fetisizmusból a politológiai fetisizmusba, melynek lényege, hogy nincs kéznél a nehézségeken tudományos eszközökkel átsegítő politikatudomány. Márpedig „ha a politológia ezen áll vagy bukik, akkor nyilván sohasem lesz marxista politológia, mert nyilván nem tud majd az így maga elé állított követelményeknek, a társadalommérnöki alkalmazott tudomány domináns pozíciójának megfelelni”.¹²

A tudományos gondolkodás, az objektívebb elvonatkoztatás és látásmód, a közvetlen politikai érdekeknek alá nem vetettség, a rendszerezett, kontrollált ismeretek összessége olyan eszközök kimunkálását segítheti elő, amelyeket felhasználhatunk a társadalom politikai szinten is megjelenő konfliktusainak megismerésében, természetük, okaik megértésében, s ezáltal talán kezelésében is. Azonban éppen a tudományos tevékenység védelmében óvakodni kell ama szerep eltúlzásától, melyet Molnár Tivadar a politológiának szán, vagyis, hogy ez a diszciplína váljon a politika „elméleti öntudatává”, sőt, legyen a „társadalmi összefolyamatok kontrollja”.¹³ Minden tudományos tevékenység magában rejt bizonyos — kisebb-nagyobb fokú — kritikai mozzanatot, ez objektív következmény. A tudomány azonban, ha racionális tevékenységi forma is, nem biztosíthat kívülről a politikai tevékenységnek egyfajta tételezett „racionalitást”, nem helyettesítheti az érdekmozgásokat a tudományos posztulátumok mégoly igaz és logikailag zártan felépített rendjével sem. Szükség van arra, hogy a politika rendelkezék a tudományos önismeret lehetőségével és hogy a tudományos ismeretek kerüljenek be a politikai értékelő folyamatokba. Ez azonban a tevékenység természetéből adódóan nem válhat a politika „túlsúlyos mozzanatává”. „A politika ugyanis az embercsoportok léthelyzetükből következő konfliktusainak végigharcolását jelenti, ahol is az érdekek, akaratok, szenvedélyek és nem a tudás és nem-tudás vagy helytelen tudás állanak szemben egymással, s ahol keveset nyom a latban az, hogy a cselekvést vezérlő tudat milyen mélységben tükrözi vizsgálva az ismeretelméleti értelemben vett igazságot.”¹⁴ A politika központi kategóriája a hatalom. Amikor Molnár Tivadar a politikai racionalitás szükségleteiről beszél, valószínűleg arra gondol, hogy a hatalmi helyzet kontinuitása tételezi az objektíválódott érdekekre való túlzott vonatkoztatottság meghaladását, vagyis a politika hétköznapi irracionalitásai ellen hadakozik. Ha ez így van, a javasolt terápia, a tudomány fegyverének bevetése, nem tűnik alkalmas eszköznek, könnyen visszafelé sülhet el... Ez azonban csak feltételezés, mivel a vitaindító nem teszi explicitté, hogy mit ért a politika racionalitás-igényén.

A már nálunk is komoly tradíciókkal rendelkező, de még korántsem kiforrott politológia intézményesítésekor tehát mindenképpen el kell határolódnia a fetisizáló tendenciáktól, az irreális, s éppen ezért hosszú távon káros elvárásoktól. Itt is Ágh Attilát idézhetjük, aki pontosan láttatja e momentum jelentőségét: „ha a politológia egyszer »felnőtt« társadalomtudomány lesz, amit mihamarabb szeretnénk, akkor sem lesz semmiféle privilegizált szerepe a politikai gyakorlat elméleti alátámasztásában és előkészítésében, semmiképpen nem lesz fontosabb például, mint manapság a szociológia avagy a jogtudomány, s elsősorban persze a közgazdaságtan.”¹⁵

Az eddigiekből talán úgy tűnik, hogy a politikatudomány intézményesítését problémamentesnek látjuk, de legalábbis kevésbé problematikusnak, mint ahogy azt a vitaindító tanulmány exponálja. Természetesen tudatában

kell lenni annak, hogy ez az intézményesítési folyamat nincs gondok, problémák nélkül. Erre utal az a korábban sokszor — ma már egyre kevésbé — tapasztalt értetlenség, amely a politológiát mint „törvényesített” tudományterületet fogadta, azok a nem ritka megnyilvánulások, amelyek sommásan a nyugati ideológiák „trójai falóvának” tekintették a politikatudomány tudatos fejlesztését, intézményesítő törekvéseit. Ma már ezek a viták elhalványultak, de inkább beszélhetünk a negatív vélemények hallgatásba szorulásáról, mint eltűnéséről.

Maga az intézményesítés feladata nemegyszer valóságos tudományrendszertani kérdésekbe ütközik, és reális akadályokat állít reflektorfénybe. A tudomány nemcsak ismeretek rendszere, hanem intézményi objektiváció is, elkülönült érdekekkel, szubjektív szereplőkkel, olykor megkövesedett zárványokkal is. Ki gondolná, hogy egy-egy ilyen zárványnak akár a megvilágítása is ne váltana ki ellenállást, tudománypolitikai hullámokat? A politológia intézményesítése nemcsak ideológiailag és tudományelméletileg vet fel valóságos napi gondokat, hanem kihívást intéz egy kialakult kutatási-oktatási-publikációs szisztémával szemben is — akár azáltal, hogy kihatás bizonyos kialakult, „birtokoltak” vélt kutatási területeket. akár úgy, hogy kimutatja az eddigi tudományos és egyéb tevékenységek hiányosságait, diszfunkcióit, fehér foltjait. Ezeket a kérdéseket a vitaindító tanulmány problémaérzékenyen feltárja, sokat sorra vesz közülük. A gondok láttatását a vitában hozzászólók egyetértően nyugtázták, ellenérveket többnyire azok a megoldási javaslatok és állásfoglalások váitottak ki, amelyeket Molnár Tivadar éppen az észlelt akadályok elhárítása érdekében vetett papírra.

A POLITOLÓGIA FELADATAI ÉS LEHETŐSÉGEI

A szóban forgó vita is érzékeltette: ha beszélhetünk is hazai politikatudományi tevékenységről és eredményekről, minden bizonnyal tényszerű az a megállapítás, hogy nálunk a politológia ma még *nem szaktudomány*. Ezen a ponton merül fel, hogy a szaktudománynak milyen módon kell megragadnia a politika jelenségét, egyáltalán, hogyan értelmezi a politika helyét a társadalmi összefolyamatokban. A marxi általános társadalomelmélet kellő fogódzókát ad a politika társadalmi helyének meghatározásához, ám meglehetősen elvont absztrakciós szinten — még akkor is, ha sokat tanulhatunk azokból a nevezetes „esettanulmányokból”, amelyeket a XIX. századi nagy politikai-társadalmi események váltottak ki az elmélet megteremtőiből. Részben a gazdasághoz hasonló mélységű, szisztematikus politikaelmélet hiányával magyarázható, hogy a marxi társadalmi formációelmélet politikaelméleti konzekvenciáinak levonására a hazai és a határainkon túli szakirodalomban is csak nagyon szerény mértékben került sor. Valószínűleg sok igazság van abban, amit Ágh Attila a kidolgozott marxi állam- és politikaelmélet hiányának magyarázatára felhoz, nevezetesen, hogy a politikai emancipálódását Marx és Engels csak a múlt század hetvenes éveitől észlelhette, és a politika relatív önállóságának jelentőségére vonatkozó engelsi megjegyzéseket ekképp csak részben jogos önkritikaként tekinteni. Mégis vitathatónak tartom azt a módot, ahogy Ágh Attila ezt a kérdéskört kezeli, hogy magától értetődőnek tekinti a polgári társadalom és a politikai állam történeti elvá-

lásának, viszonyuk alakulásának politológiai relevanciáját. Utalni kell arra, hogy ezt az elválást, majd a gazdaság ún. repolitizálódását a marxista szakirodalomban is a legkülönbözőbb szélsőséges értelmezések alapján közelítik meg — az elválás abszolutizálásától annak lényegi tagadásáig.¹⁶ Tehát koránt sincs egyetértés a kérdés megítélésében — nem is beszélve arról, hogy a polgári politológia többnyire nem is vesz tudomást a formáció alapú megközelítésről.

Természetesen elfogadjuk azt a következtetést, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elválásának — helyesen értelmezett — marxi gondolata egyik kiindulópontja kell legyen a marxista politológiának¹⁷, ám ma még csak ott tartunk, hogy még elmélettörténetileg is csak kiindulópont, de különösebb továbbvezető utak nélkül. Nem tudunk arról, hogy lenne átfogó intézménytörténeti és politikai szociológiai elemzés e szférák elválásának konkrét folyamatairól, magának az elválásnak átfogó értelmezéséről.¹⁸ Márpedig a politológia egyik legfontosabb feladata éppen az lenne, hogy a politikának mint elkülönült szférának ezt a történeti elkülönülését végigkövesse, dimenzionálja és a társadalmi létszférák egyéb területeire vonatkoztatva interpretálja, egészen odáig menően, hogy a gazdaság és politika szocializmusbeli viszonyát a ma közkézen forgó formális-funkcionális megközelítések helyett végre a konkrét helyzet konkrét elemzése igényével, valóságorientáltan közelítse meg. Hogy a tőkés korszakban emancipálódott politikum ún. alrendszere magán a tőkés fejlődésen belül is lényeges transzformációkon ment keresztül — nos, ez megint csak evidenciának tűnő kiindulópont; a feladat éppen az, hogy ezt a folyamatot a politológia — más tudományterületekkel karöltve, azok eredményeit felhasználva, de elsősorban a közgazdaságtanra építve — a maga fogalmi rendszerével és tárgyspecifikus kérdésfelvetéseivel: kié a tényleges hatalom és a hatalmi viselkedést milyen érdekek motiválják? — közelítse meg.¹⁹

Úgy vélem, hogy a politikatudomány szaktudománnyá válásának sarkköve az az igény, hogy kiérlelt fogalomrendszerén keresztül leképezze a politika valóságát — miközben a történeti folyamatok elemzésére is épít —, nem azért, hogy a politika „lelkiismerete” legyen — ami nem zárja ki, hogy az *is lehet* —, még csak azért sem, hogy ebben a tükörben a politika időnként megsemmisítse magát, hanem egyszerűen ama gyakorlati szükséglet alapján, hogy egy politikavezérelt társadalomnak pontosan ismernie kell azokat a létét, mozgását meghatározó folyamatokat, amelyekben a társadalmi részmozgások, partikularitások az egész társadalomra vonatkoztatottan totalitássá válnak.

A politikatudomány egyes soron levő, konkrét feladatait vázolja Kéri László cikke,²⁰ amelyhez egyetértőleg csak azt tehetjük hozzá, hogy a tudomány sajátos fogalmi apparátusának kialakítása a szaktudománnyá válás egyik fontos feltétele. Több mint természetes, hogy a polgári politológia több évtizedes „fogalmi hagyományai” számunkra nem lehetnek közömbösek, amint az is kézenfekvő, hogy nem kerülhetjük ki az egyes markáns módszertani iskolák, irányzatok — behaviourizmus, funkcionálizmus stb. — hatását sem. Nincs is szükség védekezésre. A tudományos tevékenységre csak az jelenthet veszélyt, ha a fogalmakat formálisan kezeljük, nem hasznosítjuk, nem illesztjük be a ma valósága által reprezentált tényvilágba. Így például valóban helye van a funkcionális elemzéseknek és ez mód-

szertanilag nem mond ellent a formációelméleti igényeknek, mint ahogy ezt Kulcsár Kálmán idézett tanulmánya és Molnár Tivadar vitaindítója is hangsúlyozza. Ám mégis úgy gondolom, hogy a funkcionális fogalmi apparátus empirikus kutatások nélkül könnyen a politikai ideológia eszközüvé, vagy ami még rosszabb, üres politizálásává válhat — amitől egyébként a vitaindító elemzés határozottan elhatárolja magát.

A fogalmi keretek kialakulását — ami természetesen csak kutatások által és tudományos vitákban mehet végbe — azért is tartom fontosnak, mert a markánssá váló szaktudomány csak így viszonyulhat kritikusan azokhoz a rossz fogalmi beidegződésekhez, amelyek sokszor zsákutcába viszik — ha nem lejárattják — a marxi kategóriák tudományos felhasználását. Alkalom nyílik például arra, hogy — hasznosítva az utóbbi évtizedek különböző tudományterületeken jelentkező eredményeit — újraértelmezzük és pontosítsuk a „gazdasági alap” és a „politikai felépítmény” kategóriáit, kiszabadítsuk a rendszerelméleti fogalmakat a maguk szimplifikáló formalizmusából. Egyúttal azonban a már ismert politológiai fogalmakat a mi viszonyainkra is alkalmazni kell, és le kell mérni empirikus érvényességüket, használhatóságukat. Nem azért — mint például a politikai hatalom legitimációja esetében —, hogy a fogalmaknak újabb dimenziókat keressünk, hanem elsősorban a társadalmi fejlődés által felvetett *politikai relevanciájú* kérdések megválaszolhatósága érdekében. A politikatudomány lehetőségeit körüljáró vita már erre a törekvésre is mutat példát, ha nem is mindig explicit módon.²¹

Rövid hozzászólásomban, melyben egyúttal a vita összefoglalására is törekedtem, szándékosan nem vettem sorra minden kérdést, amely a vitában szerepelt — csupán az általam leglényegesebbnek tartott összefüggésekre igyekeztem kitérni, reflektálni. A vita maga nagyon színes, gondolatébresztő és egyúttal elgondolkodtató is volt, már csak azért sem érzem igazoltnak Polgár Tibor ama megállapítását, mely szerint e sorok is egy „terméketlen vitaindító margójára” íródtak volna.

Szoboszlai György

JEGYZETEK

¹ A „politikatudomány” és a „politológia” kifejezéseket azonos értelemben használom.

² *Agh Attila*: Politikatudomány — illúziók és igények. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 571. old.

³ *Molnár Tivadar*: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 67. old.

⁴ *Schlett István*: Politikatudomány, politika, tudománypolitika. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 397. old.

⁵ *Agh Attila*: Id. cikk 573. old.

⁶ *Agh Attila*: Id. cikk. Uo.

⁷ *Molnár Tivadar*: Id. cikk, 67. old.

⁸ *Molnár Tivadar*: Id. cikk.

⁹ A gyakorlat felszíni vizsgálata is arra utal, hogy nincs szoros összefüggés a tudomány fejlettsége, intézményesültségi foka és a politika sikeressége között legalábbis rövid távon.

¹⁰ *Schlett István*: Id. cikk, 399. old.

- ¹¹ Erre felhozhatjuk a középkor végi Kína példáját: Cseng Ho világfelfedező útján a XV. században egészen Afrikáig eljutott, de a nyitási kísérletnek nem volt folytatása, Kínának a világrendszerbe való bekapcsolódása elsikkadt. Bár a földrajzi felfedezésekhez a technikai adottságok megvoltak, a termelési mód zártsága miatt a társadalom nem tudta hasznosítani az abban rejlő lehetőségeket. Az európai példa szembeállítására talán szükségtelen.
- ¹² *Ágh Attila*: Id. cikk, 572. old.
- ¹³ *Molnár Tivadar*: Id. cikk II. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 247., 249. old. Molnár Tivadart eme igény megfogalmazásában feltehetően Kulcsár Kálmán inspirálta. Kulcsár Kálmán azonban sokkal óvatosabban taglalja a politika és a tudomány viszonyát és semmiképpen nem szán a politológiának kontrollszerepet. Lásd *Kulcsár Kálmán: A politikatudomány a szocialista társadalomban. Társadalmi Szemle, 1979. 8—9. sz.*
- ¹⁴ *Schlett István*: Id. cikk, 403. old.
- ¹⁵ *Ágh Attila*: Id. cikk, 572. old.
- ¹⁶ Lásd az ún. frankfurti iskola képviselőit, a marxizmushoz közel álló J. Habermas ide vágó megállapításait, valamint Gramsci tételét, miszerint az elválást módszertani kérdésként kell kezelni.
- ¹⁷ *Ágh Attila*: Id. cikk, old.
- ¹⁸ Az egyik legbiztosabb kísérletet Somlai Péter tette. Lásd Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosodás. Akadémiai Kiadó 1977.
- ¹⁹ Az is természetes, hogy az elmélet történetisége szorosan kapcsolódik a folyamatok történetiségéhez — ahogyan ezt Ágh Attila kifejti.
- ²⁰ *Kéri László*: A politikatudomány információs rendszeréről. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz.
- ²¹ Hüvely István igényes tanulmányát az ebben az irányban tett lépésként értékelhetjük, s ez az igény fellelhető Nagy Ferenc, Polgár Tibor és Szretykó György írásában is.

Az ifjúság és társadalom kutatócsoport kutatási terve 1981—1985-re

A csoport kutatómunkája elsősorban *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások* című MTA tárcaszintű főirány* középtávú tervére épül, amelynek általános koordinációját a csoport látja el. Ennek keretében a csoport koordinálja „*Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének társadalmi jellemzői, konfliktusai és zavarai*, valamint *A politikai szocializáció problémái* című tematikus irányok munkálatait is, valamint elvégzi a kutatások egy részét. Ezenkívül a csoport részt vesz *Az ifjúságpolitika és az ifjúsági mozgalom aktuális kérdései* című tematikus irányú egyes kutatásaiban.

Nemzetközi együttműködés keretében a csoport folytatja *Az ifjúság életútja a szocializmusban* címmel 1976-ban elkezdett kutatásokat, és elvégzi azokat nemzetközi koordinációját. A középtávú tervidőszak előzetesen egyeztetett témája: *A fiatal munkásutánpótlás formálódásának társadalmi tényezői*. A feladatok tervezése 1981 második felében fejeződött be.

Kutatási eredményeink alapján a

* A főirány kutatási programjának ismertetését lásd: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 3. sz. 409—427. old.

tervidőszakban a politikai döntések előkészítését szolgáló anyagokat, elemzéseket, ajánlásokat készítünk; többek között az oktatási rendszer távlati fejlesztésének feladataival, valamint az ifjúság társadalmi helyzetének alakulásával kapcsolatos MSZMP KB előterjesztésekhez és más politikai döntésekhez. Mindezek a munkák az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által adott kutatási és vitaanyag-készítési megrendeléseket elégítik ki, s az ifjúságpolitikai döntések elemzésével képet adnak a tudományos eredmények társadalmi hasznosításának lehetőségeiről és problémáiról.

I. AZ ÖNÁLLÓ ÉLET- ÉS PÁLYAKEZDÉS TÁRSADALMI JELLEMZŐI, KONFLIKTUSAI ÉS ZAVARAI

A kutatási irány középpontjában két kérdés áll, amit az ifjúság élethelyzetének leglényegesebb változásaként foghatunk fel: a belépés, beilleszkedés a kereső munka világába, azaz az önálló pályakezdés, valamint az állandó párkapcsolat kialakítása, a családalapítás, a házastársi és szülői szerep vállalása. Mindkét folyamat rendkívül jelentős mind az ifjúság,

mind a társadalom egésze szempontjából. Az iskolarendszer, a pályaválasztás, a munkaerőmozgás, a szakmaelhagyás kutatásából szerzett ismeretek jelzik, hogy a fiatalok önálló pályakezdése feszültségekkel terhes.

1. A halmozottan hátrányos helyzet nemzedékek közötti újratermelődésnek társadalmi és pszichológiai tényezői

A kutatás azokra a kérdésekre keres választ, hogy a halmozottan hátrányos szociális helyzet milyen mértékben és módon termelődik újra az önálló élet- és pályakezdés folyamataiban, és a különböző hátránytényezők milyen szerepet játszanak ebben. A kutatás alapja az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fiatalok helyzetének vizsgálata. A kutatómunka része a gyermek- és ifjúságvédelem, a fiatalok bűnözés, a fizikai és szellemi fogyatékosok stb. köréből felhasználható elemzések, tudományos és egyéb információk másodlagos feldolgozása.

A hátrányos társadalmi helyzet létrejötte és fennmaradásának oka összefügg a társadalom elosztási viszonyaival (jövedelemhezjutás módjai, az ún. közvetett juttatások stb.), a szociálpolitikát érintő kérdésekkel (a családi pótlék és a gyermekszám összefüggései, testi vagy szellemi fogyatékosok stb.).

Igen jelentősen kapcsolódik ez a kérdéskör a társadalmi struktúra újratermelődési folyamataihoz (mint például a munkahelystruktúra változásai, a zárt munkaerőpiac, a munkaerőhiány, az iskolai végzettség stb. összefüggései). Fontos szempont a hátrányos helyzet kutatásában a szubkulturális mikrokörnyezet érték- és normaváltozása, illetve más tudati jellegű tényezők összefüggései

(például etnikai elemekkel — cigányság — vagy más kulturális elkülönüléssel, amelyek a társadalom egyes csoportjait érintik). A vizsgálat tehát azokból a társadalmi struktúra újratermelődési folyamataival és az elosztási viszonyokkal kapcsolatos tényezőkből indul ki, amelyek a társadalmi hátrányt létrehozzák. Ezen belül is kiemelt jelentőségűnek tartjuk az iskolázottságban és a szakképzettségben újratermelődő különbségeket, amelyek — mint azt az eddigi vizsgálatok bizonyították — meghatározzák a társadalmi munkamegosztásba való betagozódást és a társadalmi mobilitást is.

Mindezek figyelembevételével a kutatás arra keresné a választ, hogy az alacsony iskolai végzettség

— milyen lehetőséget nyújtott a társadalmi munkamegosztásba való betagozódásra és a társadalmi struktúrában elfoglalt hely megváltoztatására;

— a társadalmi struktúrában emiatt elfoglalt hely változatlanágának vagy megváltoztatásának ténye milyen társadalmi folyamatokkal függött össze és milyen mechanizmusokhoz kapcsolódott;

— az alacsony iskolázottság, a társadalmi folyamatok és az egyéni lehetőségek és törekvések eredőjeként létrejövő helyzetet jövedelem, javakkal való ellátottság stb. tekintetében mi jellemzi;

— az előbbieken leírt társadalmi helyzet átörökítésének vagy megváltoztatásának mik a lehetőségei és mechanizmusai.

2. A fiatalok lakáshelyzete

Magyarországon a fiatalok saját otthonhoz jutási esélyei meglehetősen éles társadalmi differenciálódással járnak együtt. Az önálló lakás meg-

szerzése ugyanis nem csupán lakhatást, az önálló élet szervezését jelenti, hanem a szakképzettség és a munkakörváltás stratégiáinak alakulását, az életmódváltozás lehetőségeit is maga után vonja.

Az új lakások épüléséről tudósító statisztikák csupán a lakásszerzés különböző módjait jelzik. Vizsgálatunk arra igyekszik választ találni — specifikusan a fiatalok szempontjából —, hogy a *különböző lakásszerzési módokhoz hogyan és miért sorolódnak be az állampolgárok*. A lakáshoz jutás esélyei ugyanis sokkal korábban határozódnak meg, mint amikor az adott fiatal kitölti lakásigénylési kérelmét, megvásárolja a lakást, vagy megkötí a beépíthető telek(rész) megvásárlására vonatkozó szerződést.

A lakáshoz jutási esélyeket döntően meghatározza a lakóhely, a végzett munka helye, minősége, a megszerzett képzettség és az annak fenntartásához szükséges életmód, életmínőség érvényesítésének lehetősége, a hagyományos családszerkezet és ennek befolyásoló szerepe.

A tervezett kutatás során a fiatal generáció lakáshoz jutási esélyeit, illetve lakáspiaci mozgásait kívánjuk feltárni, fiatalnak tekintve a 20-tól 35 évesig terjedő korcsoportot. A felső korhatár megválasztása bizonyos mértékig konvenció kérdése is. Az ifjúságkutatásokban vagy a 30., vagy a 35. életévet szokták felső korhatárként megszabni. Azonban a különböző intézmények is — elsősorban az állami dotáció (szociálpolitikai kedvezmény) szempontjai miatt — a fiatal életkor felső határát 35 évben állapították meg. Ez az életkor az iskolai végzettség különböző fokai szerint legalább 10, illetve legfeljebb 20 évi munkaviszonyt és ennek megfelelő keresetet jelent. A vizsgálat során egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy a különböző fokú iskolai vég-

zettség és ennek megfelelően munkában töltött idő — tipikusan — milyen családszerkezettel, egy főre jutó családi jövedelemmel és végül önálló otthonteremtési lehetőséggel jár együtt. Mivel köztudomású, hogy Magyarországon az első önálló lakás megszerzése a lakosság nagy többségénél igen hosszú évek fáradságos munkájának eredménye, valószínű, hogy a 25—29 év közötti korcsoportban (a férfimunkások átlagosan 24. életévükben kötnek házasságot) inkább csak az önálló lakás megszerzésére irányuló törekvéseket lehet nyomon követni, ennek eredménye későbbre tolódik. Ezért indokolt a magasabb felső korhatár megválasztása a kutatásban.

Nyilvánvaló, hogy a lakásmobilitási út legnehezebb megtehető szakasza az első önálló lakás megszerzése. Itt elég arra a tényre hivatkoznunk, hogy míg húsz évvel ezelőtt egy átlagos család hat évi jövedelmét tette ki egy kétszobás lakás építési költsége, addig mára, az életszínvonal-növekedés ellenére sem javult ez a mutató, sőt valamelyest romlott: ma az éves jövedelemnek mintegy hét-szeresére becsülhető. Nem kérdéses, hogy ez elsősorban a vizsgált generáció lakáshoz jutási esélyeit érinti a legsúlyosabban. Ugyanakkor a fiatal generáció tagjainak lakáshoz jutási esélyei nem egyenlők, a generáción belül társadalmi státus, életforma, jövedelem stb. alapján eltérő helyzetű csoportokat találunk.

A kutatás során tehát a következő kérdésekre keresünk választ:

— Az életciklusnak ebben a szakaszában melyek azok a tipikus lakásmobilitási utak, amelyeket a generáció különböző csoportjai bejárnak?

— Milyen tényezők határozzák meg e lakásmobilitási utakat?

— A különböző lakásmobilitási utak hogyan befolyásolják az adott

generáció különböző csoportjainak életlehetőségeit?

3. Az önálló pályakezdés és az önálló családalapítás összefüggései és szociálpolitikai vonatkozásai

A kutatás célja, hogy felderítse a fiatalok önálló családalapításának és az első két családi életciklus (a gyermek nélküli és az iskolás koron aluli gyermeket nevelő fiatal házaspárok) társadalmilag lényeges jellegzetességeit.

Több éves statisztikai adatok összevetése alapján feltűnő, hogy az első házasságkötés, az első gyermek, majd további gyermek(ek) születése és a válás is fiatalabb életkorban jelentkezik. Az adatok az önálló családalapítási szokásoknak, a család életciklusainak, funkciójának és a családon belüli szerepek értelmezésének módosulását jelzik.

a) Hipotézisünk szerint vannak veszélyeztetett házasságok. Jellemzőjük, hogy — jogstatisztikai nyelven szólva — a bontás oka a házasság előtt, illetve annak kötésekor (által) keletkezett.

b) A közfelfogás szerint a fiatalok önálló családalapításához szükséges anyagiakat, az új háztartás berendezését az állami támogatás és az érintett fiatalok erőfeszítése teremti meg. Szinte nincs ma olyan család-szociológiai irodalom, amely mindezt a tágabb értelmű család: a szülői család funkciói közé sorolná. Így fogja fel szociálpolitikai rendszerünk is.

Feltételezésünk szerint ez nem így van. A fiatal házások a lakáshoz — de nemcsak a lakáshoz, hanem minden egyéb szükséges anyagi feltétel előteremtéséhez és a kisgyermek gondozásához — hallatlanul nagy segítséget kapnak a szülőktől. Az önálló családalapítás egy sor feltételének megteremtése akarva, nem akar-

va a szülői család (családok) funkciójává vált. E nélkül ma a fiatalok többsége aligha boldogulhat.

Amennyiben a házasságkötésekre (a szülői családok szempontjából) a heterogén réteghelyzet jellemző, a helyzeti előnyök és hátrányok kiegyenlítik egymást, ha pedig e tekintetben a homogenitás a jellemző, akkor e helyzeti előnyök és hátrányok kumulációja jön létre.

c) A hazai statisztikai anyagok szerint a házasságkötők iskolai végzettség, illetve foglalkozási réteghelyzet szerint inhomogének. Kutatásunk azonban finomabb bontásban szeretné vizsgálni ezeket a tényezőket.

d) Az önálló élet- és pályakezdés kapcsolatának fontos vetületei a következők: milyen időtávolság van a kereső foglalkozás megkezdése és a házasságkötés között; mennyiben és hogyan függ ez az iskolai végzettségtől és (a szülők, továbbá a fiatal házások) réteghelyzetétől? Milyen munkaszervezeti és egyéb — munkával összefüggő — mozgásokat, törekvéseket hoz létre az önálló ott-hon megteremtésének szükséglete és a szülői szerepek ellátása?

E kérdésekre csak bizonyos tipikus összefüggéseket állapíthatunk majd meg, a városi, illetve a városban dolgozó falusi lakosokra korlátozva (az eredeti mintavételi eljárás miatt).

II. AZ IFJÚSÁG POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓJÁNAK PROBLÉMÁI

A kutatási irány elméleti alapjaként az a nézet szolgál, hogy a politikai szocializáció a politikai kultúra világának kulcskategóriája. A kutatások elsősorban a politikai szocializáció folyamatának vizsgálatára irányulnak. Ennek éppen az ifjúság szempontjából különös jelentősége van.

Éppen az ifjúkor az az életszakasz, amikor a politikai szocializáció intézményes és szándékolt csatornái, valamint a spontán társadalmi, politikai szocializációs folyamatok maradandó és hatékony politikai attitűdöket, beállításokat, cselekvési módokat építenek ki a formálódó állampolgári kultúrában. Tulajdonképpen az ifjúkori politikai szocializációs folyamatok körvonalazzák a személyiség politikai magatartásbeli tartópilléreit.

Elméletileg sokat tudunk a folyamatok általános jellemzőiről, de a hazai társadalomtudományi ismeretek eléggé hézagosak a tényleges folyamatokat, különösen a politikai szocializációt illetően. Ezért a tervidőszak elején először össze kell gyűjtenünk és rendszerezniük kell a politikai szocializációról rendelkezésre álló ismereteket. A tervidőszakban a kutatás eljuthat addig, hogy az ifjúság politikai szocializációjának problémáit operacionalizálható módon legyünk képesek felvetni. Ennek kapcsán különösen két kérdéskör igényel alaposabb figyelmet és kitarító munkát. Az egyiket úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a politikai szocializációs folyamatok többé-kevésbé már ismert csatornái *milyen hatékonysággal működnek, s milyen a kapcsolat e csatornák között.* A politikai szocializáció csatornái között általában a családot, az oktatási rendszert, a kortárs csoportokat, a munkahelyet, a tömegkommunikációs eszközöket, a politikai propaganda és meggyőzés eszközeit és rendszerét szokták említeni. Ezek, valamint azok az állami-társadalmi és nem politikai intézmények, amelyek hatására a felnövekvő állampolgár eltanulja a politikai magatartásmintákat, értékírányultságokat; mindezek többé-kevésbé azonos időszakban gyakorolnak hatást és formálnak politikai személyiségtipusokat. A politikai szociali-

záció a fentiek hatásösszességéként, eredményeként bontakozik ki. Mindezeket az összefüggéseket kell konkretizálnunk a különböző élethelyzetű ifjúsági csoportokra, hiszen az ifjúság belső tagolódása következtében az egyes ifjúsági csoportoknál merőben más és más szocializációs csomópontok ragadhatók majd meg domináns mozzanatként. A középfokú kutatások egyik lényeges feladata e téren, hogy ezeket a valóságos különbségeket kellő finomsággal megragadhatóvá tege a tovább kutatómunka számára. A már említett csatornákról az elmúlt 15 év kutatásai során igen sok ismeretünk halmozódott fel, a jelen kutatás során egyik legfontosabb feladatunk éppen az lesz, hogy ezen intézmények politikai szocializációs minőségét és valóságos szerepét kellő egzaktsággal fel tudjuk tárnunk. A másik, nem kevésbé fontos probléma az, hogy az ifjúság politikai szocializációjára milyen *nem szándékolt társadalmi-politikai folyamatok hatnak meghatározó jelleggel.* Ezek megragadásához más kutatások tanulságait kell majd hasznosítani (már lezárult, illetve e főirány és más főirányok keretei között párhuzamosan folyó kutatások eredményeit).

Végül is e kutatásoknak alapvetően azt kell feltárni, *miként* kerülnek a politikai értékek, beállítódások a személyiségbe, s milyen viselkedéskeretek kialakítását eredményezik.

A kutatás során külön problémaként jelentkezik majd az, hogy a politikai szocializációs folyamat történeti konkrétságát hogyan ragadhatjuk meg. Feltételezzük ugyanis azt, hogy a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején felnövekvő, „szocializálódó” ifjúság helyzete nagymértékben különbözik az akár tíz évvel ezelőtől. Nagymértékben megváltozott társadalmi körülmé-

nyek között zajlanak le ugyanazok a folyamatok, amelyekről korábbi utalások szolgáltatnak információkat számunkra, s ez azt is jelenti, hogy a korábbi kutatások információit egy jól kidolgozott interpretációs kereten belül tudjuk csak valóban hasznosítani. Ez az értelmezési keret pedig meghaladja a szűken vett politikai szocializáció jelenségeit. Központi problémaként jelenik meg a kutatás során az, hogy az önálló élet- és pályakezdetés társadalmi gondjai, konfliktusai milyen hatással vannak a politikai szocializációs folyamatokra, illetve azok⁺ mennyiben foghatók fel maguk is politikai szocializációs tényezőként. Különösen nagy kutatási feladatként jelentkezik majd a *munkaszervezet* interpretációja politikai szocializációs tényezőként. Ezek a kérdések adják a kapcsolódás lehetőségeit és a tájékozódást a többi kutatási irányhoz.

A kutatás várható haszna feltehetően az lesz, hogy néhány év múlva pontosabb képet kaphatunk az egyes ifjúsági csoportok politikai beállítódásáról, s ezek befolyásolhatóságáról. Feltehetően pontosabb képünk lesz e folyamatok hiányosságairól is, s ez lehetőséget ad majd, hogy konkrét ifjúságpolitikai következtetéseket is le lehessen vonni a kutatás alapján. Várható, hogy a kutatás során az egyes politikai szocializációs csatornák értéke és hatékonysága is világosabban körvonalazódik, valamint az is, hogy a különböző ifjúsági csoportok ezek közül melyiket milyen intenzitással igénylik, illetve érik el. Végül várható az is, hogy az alapozó munkák után magáról a politikai szocializációról mint elméleti problémáról is differenciáltabb képet tudunk majd alkotni.

A középtávú tervidőszak munkálatai mindemellett elsősorban megalapozó jellegűek lesznek. Először is ki

kell alakítani a téma tudományos feldolgozására alkalmas kutatói közösséget. Fontos feladat a politikai szocializáció-kutatás elméleti-interpretációs keretének kimunkálása és metodológiai-kutatásmódszertani megalapozása. Ehhez a hazai és külföldi szakirodalmat is feldolgozó, belső vitaanyagok készülnek, amelyek egyes külső szakemberek szakértői-tanácsadói közreműködésével belső vitákon kerülnek feldolgozásra. E munka eredményeinek összegezésére egy elméleti és egy kutatómódszertani zárótanulmány készül.

Miután politikai szocializációs kutatások közvetlenül nem folytak korábban Magyarországon, tervezzük olyan kutatások anyagának másodlagos feldolgozását, amelyek valamilyen módon érintették az ifjúság politikai szocializációjának kérdéseit.

Továbbá tervezzük egyes ifjúsági rétegek politikai beállítódását, illetve az elsődlegesen ideológiát közvetítő rendszer hatását vizsgálva kisebb igényű empirikus kutatások indítását.

E munkálatok 1983 végére várható eredménye, hogy a csoport megalapozottan vállalkozhat egy-egy ifjúsági réteg politikai szocializációs folyamatának empirikus vizsgálatára, a tervben jelzett témák intenzív kutatására.

III. AZ IFJÚSÁGPOLITIKA INTÉZMÉNYRENDSZERE ÉS A SPONTÁN SZERVEZŐDÉSŰ MOZGALMAK A MAI MAGYAR IFJÚSÁG KÖRÉBEN

A kutatás során tehát az ifjúság valóságos rétegződéséről, a létező ifjúsági politizálási és szocializációs színterekről, az ifjúságpolitika kialakításáról, az ifjúságpolitika intézményrendszeréről kívánunk képet adni a

főirányon belül folyó kutatások révén felhalmozott és elemzett vizsgálati eredmények alapján, illetve felhasználásával.

Az ifjúságpolitika meglevő intézményrendszere, valamint az ifjúságkutatás rendre feltár, de legalábbis érzékel különféle feszültségeket. Az ifjúságpolitika intézményrendszerére irányuló kutatómunka lehetséges maximális célkitűzése, hogy hozzájáruljon az ifjúsággal foglalkozó intézményrendszer alkalmas továbbfejlesztéséhez, gyorsan és hatékonyan reagálni képes intézményrendszer működésének és folytonos korrekciójának a megalapozásához.

Ehhez megbízható képre van szükségünk:

— az ifjúság tényleges helyzetéről;
— a meglevő intézményrendszer állapotáról;

— az ifjúsággal foglalkozó intézményrendszer kapcsolódásáról a nem ifjúságpolitikai célzatú és funkciójú intézményekhez.

Másfelől az is világos, hogy a szóban forgó feszültségek érzékelése, feltárása, illetve az erre kidolgozott intézményes reakciók önmagukban elégtelenek, a politikai döntéseknek megfelelően számolniuk kell azzal az ifjúságpolitikával szembeni alapkövetelménnyel, hogy az ifjúság társadalmi aktivitása — saját problémái megoldásában — ne maradjon kívül az intézményrendszeren, de legalábbis ne ütközzék azzal. Tehát az intézményrendszer egyidejűleg, s egymásba áthatoló módon eszköze a szocializációnak, a politizálásnak s a permanens integrációnak.

1. A pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége és a KISZ pártirányítása

A KISZ befolyásának, tevékenysége hatékonyságának, illetve a KISZ-

szervezetek oktató-nevelő és a munkaszervezetben kifejtett tevékenységének értékelése, az ennek nyomán levonható következtetések csak akkor válhatnak igazán érthetővé, ha vizsgáljuk azt a politikai és irányítási mechanizmust, amely általánosan meghatározza a politikai rendszer szervezeti tagolódását és működését. A társadalom intézményrendszerének funkcionális (esetenként diszfunkcionális) működése mindenkor hat az ifjúságra, illetve azokra a szervezetekre, amelyekben az ifjúság tevékenykedik. Míg a társadalom politikai rendszerének működését a Társadalomtudományi Intézet kiemelt kutatási témaként vizsgálja, addig azoknak a tényezőknek, hatásoknak a vizsgálata, amelyek közvetlenül hatnak az ifjúságra, illetve az ifjúsági szervezetre, az ifjúságkutatás feladatát jelentik. Ezért az ifjúsági mozgalom és az ifjúságpolitika időszzerű kérdéseinek kutatása során külön témaként szükséges kezelni a párt ifjúságpolitikájának és a KISZ pártirányításának kérdését.

Amikor a KISZ irányításáról beszélünk, ez számos irányítási effektust jelent: egyrészt a KISZ pártirányítása, másrészt a KISZ saját irányítási rendszere, harmadrészt a KISZ intézményi beágyazottságából eredő irányítási hatások. Míg az utóbbi kettőt korábbi és most induló kutatások tartalmazzák, feltáratlan a KISZ pártirányításának történeti fejlődése és mai gyakorlata, hiányzik a KISZ pártirányításának tudományos vizsgálata. Szükséges egy leíró jellelű vizsgálatot tervezni abban a témában, hogy miként működik a mindennapi gyakorlatban a pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége. A tervezett vizsgálat lehetővé teszi azt is, hogy a KISZ működésével kapcsolatos korábbi vizsgálatok eredményei, további feldolgozás révén,

megfelelő általánosításra adhassanak lehetőséget.

A kutatás tehát alapvetően leíró jellegű, s a cél (illetve az időarányos feladatok) megfogalmazásakor egyrészt az eddig felhalmozott kutatási eredmények, másrészt a konkrét felhasználási területek számbavétele a meghatározó.

Elsőbbséget élvez: az MSZMP KB 1982-re tervezett ifjúságpolitikai határozatának előkészítése; és az ifjúságpolitikai döntések megalapozásának, illetve realizálásának a tudomány és politika határterületén jelentkező információszükséglete.

Kiindulópontunk az, hogy a KISZ irányító tevékenysége egyrészt a párt politikájának szerves része, másrészt: a saját szervezési rendszerén belül megvalósuló irányítás. A pártirányítás a párt ifjúságpolitikájának részlete. Nagy horderejű politikai feladat, hogy a pártirányítás oly módon alakítsa ki a saját érdekekkel bíró ifjúság szervezett tömegei és a politikai döntésekben manifesztált, ezekkel adekvát szervezeti cselekvések egyensúlyát, hogy politikailag indokolt ellenőrző szerep ne csorbuljon (miközben az alkotó aktivitás alapját jelentő autonómia létrejön és stabilizálódik). Ez nemcsak politikai jelentőségű feladat, hanem közvetlen politikai *gyakorlat* is, melynek során a központi politikai döntések ténylegesen realizálódnak, s eközben a szükségessé váló újabb politikai döntések információbázisa kedvező esetben egyre kiterjedtebbé és megbízhatóbbá válik, vagy esetleg szűkül, torzul. Végső soron tehát kutatásunk a pártszervek és a pártalapszervezetek gyakorlatának megragadására irányul:

— a felsőbb pártszervek és fórumok ifjúságpolitikai tárgyú direktívái, illetve határozatai és ismétlődő döntés-ellenőrzési gyakorlata miként

határozza meg az ifjúságpolitikai döntések konkrét-gyakorlatias megvalósítását, s milyen is ez valójában, ha a KISZ tevékenységében vizsgáljuk (figyelman kívül hagyva tehát a KISZ-en kívüli ifjúság tevékenységét);

— ugyanezek a pártszervezetek munkáját befolyásoló követelmények miféle cselekvéseket generálnak a nem KISZ-tag ifjúságra is irányuló (illetve azt következményeiben érintő) konkrét operációk megtervezésekor és kivitelezésében.

Következésképpen: a pártirányítás vizsgálható (és vizsgálandó), mint *irányítás*, mely több szempontból is sajátos jellegzetességekkel bír (a hatások és a befolyásolás konkrét módzatai, az értékelés minőségi-politikai kategóriákban zajló menete, s az érintkező szervezetek helyenként eltérő, mégis különös egymásba hatolásának, illetve együttműködésének ténye miatt), amelyben megragadhatók az igazgatási, vezetési, szervezeti és politikai mozzanatok. Fel kell fejteni azt a hatásegüttest és tényezőrendszert, amely az ifjúság közéleti-politikai tevékenységének szervezeti lehetőségeit alakítja (milyen legyen, milyen lehet a KISZ); a szervezet lehetséges cselekvési repertoárját behatárolja és előhívja (mit csináljon, mit csinálhat a KISZ?).

Vizsgálatunk az ifjúságpolitikai döntések realizációjára koncentrál, ahogyan az a pártalapszervezetek ifjúságot célzó vagy érintő irányító tevékenységében megjelenik. Ebből következik, hogy a felsőbb pártszervek munkáját és az irányadó párt-dokumentumokat csak annyiban érintjük, amennyiben behatárolják (előírják vagy támogatják) a pártalapszervezeti tevékenységet, meghatározzák a lehetőségteret. A pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége nemcsak közvetlenül, a KISZ párt-

irányításaként, hanem az együttműködő gazdasági (vagy tanügyi, iskolai, hivatali stb.) szervek és vezetőik, továbbá egyéb párhuzamosan működő és ható szervezetek közvetítésével is megfogalmazódik és megjelenik.

E szervezeti típusok szerint is vizsgálnunk kell a KISZ pártirányítását befolyásoló tényezőket és a megvalósulás konkrét menetét. Le kell írni, miként jelenik meg a mindennapi gyakorlatban (és a visszatérő *önértékelő áttekintésekben*) az ifjúságpolitikai tevékenység. Az elemzés fő témái: a KISZ-tagság; az együttműködő párhuzamos szervezetek; az intézmény jellege (ahol a KISZ-szervezet működik); a KISZ-en kívül maradó ifjúság; a felsőbb KISZ- és párt-szervezetek felé visszajelzett információk.

Fel kell tární, hogy a közös döntésekben (amelyekben legalább a KISZ és a párt-szervezet részt vesznek) milyen konkrét formákban jelenik meg a pártirányítás, van-e, s miféle lehetősége van a KISZ-nek esetleg eltérő álláspontjának olyan érvényesítésére, hogy a későbbi döntési periódusban is partner maradjon.

Fel kell kutatni (minél nagyobb számban) hatásos és sikeres együttműködési eseteket párt- és KISZ-szervezetek között, olyan helyeket és helyzeteket, amelyekben a központilag megfogalmazott ifjúságpolitikai döntések konkrét kivitelezésének feltételrendszere megragadható.

Külön megvizsgálandó, hogy a pártalapszervezeti irányító tevékenység sikerei és kudarcai miként csatlódnak vissza a felsőbb párt-, illetve KISZ-szervekhez és fórumokhoz — tehát a gyakorlati munka tapasztalatai miként befolyásolják a pártirányítást és az ifjúságpolitikát.

2. *A spontán szerveződésű mozgalmak a mai magyar ifjúság körében*

A KISZ és az ifjúságpolitika megvalósítására szerveződött specifikus intézményrendszer nem „éri el” az ifjúság egészét, illetőleg számos lényeges életjelenség kívül marad ezen az intézményrendszeren. A kívül maradtak szerveződését tekinthetjük devianciának is, azonban e mozgalmakban pozitív értékek is megjelenhetnek, amelyek az intézmények számára a jelenlegi keretek között nem hozzáférhetőek, sőt a létező intézményrendszer számára diszfunkcionálisnak minősülnek, vagy az intézmények részbeni diszfunkcionalitását bizonyítják. A KISZ prioritását elismerve, feltétlenül kutatni szükséges az ifjúság egyéb szerveződéseit is, továbbá az intézményrendszer mindazon elemét, amelynek az ifjúságpolitikai konzekvenciái vannak.

Az 1960-as, majd az 1970-es években kibontakozó spontán ifjúsági mozgalmak igényes feldolgozása, értékelése néhány részlettől eltekintve elmaradt. Számos publicisztikai, szociográfiai és társadalmpolitikai megközelítésű tanulmány és koncepció adta az aktuális ifjúságpolitika operatív állásfoglalásának, feladatmeghatározásainak alapját, következőképpen a tervezett és megvalósított akciók zöme felületi kezelésnek bizonyult. Részben a jelentkező újabb mozgalmak társadalmi hatása, részben az ifjúságpolitika árnyaltabbá és gazdaságosabbá tételének követelménye határozottabban vetette fel az alaposabb vizsgálat, értékelés szükségességét.

Számos egyéni és szűkebb csoportindíttatású amatőr vizsgálódás indult e mozgalmak tanulmányozására, de esetleges problémafelvetésekkel és

csak szórványosan megbízható következtetésekkel. Mégis, az eddig elévített és folyamatban levő „spontán” kutatómunka felhalmozott tapasztalati anyaga lehetővé teszi, hogy szervezett és igényes felmérő munka induljon a spontán ifjúsági mozgalmak feltárására, ezek értékelésére és végezetül javaslatok kialakítására, melyek megalapozhatják az ifjúságpolitika cselekvési programjait, eszközeit és eredményességének megítéléséhez mércét adhatnak.

Előfeltevéseik szerint a spontán ifjúsági mozgalmak általában a meglevő intézmények mellett, azokkal alig vagy egyáltalán nem érintkező módon alakulnak. Valószínű, hogy létrejöttükben és fejlődési tendenciáikban a meglevő intézményi rendszer egyes konzervatív elemeit kérdőjelezzik meg, vagy azok hiányosságait fejezik ki közvetlen módon.

Feltehető, hogy e spontán ifjúsági mozgalmak alig elhatárolható két fő csoportja: azok az ifjúsági mozgalmak, amelyek az életkor és kulturális törekvések sajátosságaival jellemezhetők (zenei, viselkedési stb. áramlatok és divatok); és ifjúsági rétegmozgalmak, amelyek valamilyen lényeges társadalmi rétegmérv alapján körülírható közösségekben bontakoznak ki és arra a rétegre jellemző feszültségeket hordoznak (la-

kótelepi ifjúság, rendezetlen családból származók, egyéb, halmozottan hátrányos helyzetű városi és falusi fiatalok stb.).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az ifjúságpolitika megvalósítása egy alkalmas módon kiépített intézmény- és szervezetrendszerrel tétel fel. Ebben kétségtelenül döntő súlya van a KISZ-nek, annak, hogy miként politizál a KISZ, illetve miként politizál a KISZ-szel a párt. Megvizsgálandók a társadalom politikai rendszerének további tényezői is, továbbá a párhuzamosan futó vizsgálatok alapján elemezni kell azt is, hogy az ifjúsággal foglalkozó intézmény- és szervezetrendszer adekvát módon fedje-e le az ifjúságpolitikát, nem hiányoznak-e egyes elemek.

Kétségtelen, hogy az itt vázlatosan körvonalazott feladat nemcsak nagyon jelentős, hanem lehetőségeinket is meghaladja. Ezért a mozgósítható kutatói kapacitás és a meglevő, illetve a tervidőszakban várható kutatási eredmények függvényében szűkíteni kell. Így dominálni fog a szintetizáló másodelemzés és az altémák rész-eredményeinek integrálása, e témában empirikus vizsgálat csak a nyilvánvaló hiányok pótlására indítandó.

Gazsó Ferenc

A mai szociáldemokrácia

(Kutatási elgondolások)

A nemzetközi munkásmozgalom elméleti problémái intézetünk tudományos érdeklődésében mindig tekintélyes arányokkal szerepeltek. Az utóbbi években a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi, kommunista irányzata fejlődésével összefüggő kérdések mellett mind nagyobb figyelmet kelt reformista-szociáldemokrata (szocialista) irányzata. Ezzel függ össze, hogy az elkövetkező években kutatómunkánkban érdemibb helyet kívánunk biztosítani megismerésének, tanulmányozásának. Úgy véljük, hogy ezt az eddiginél megkülönböztetettebb figyelmet több tényező is indokolja. A történelmi tapasztalatok az utóbbi egy—másfél évtizedben arra utalnak, hogy a szociáldemokrácia a jelentős ideológiai, nemegyszer politikai különbségek ellenére potenciálisan (de mind több esetben ténylegesen is) a kommunista munkásmozgalom szövetségese a békéért és a társadalmi igazságosságért folyó világméretű küzdelemben. Ez már egymagában is indokolja a szociáldemokrácia alaposabb megismerésének szükségességét.

Számunkra nem kétséges, hogy a szociáldemokrácia az utóbbi évtizedben mind nemzeti, mind nemzetközi keretekben jelentősen növelte súlyát. Reformista politikája (és reformpo-

litikája) — az utóbbi években a tőkés válság okozta nehézségek ellenére — nem volt eredménytelen. Hatása a nemzetközi viszonyokra számottevően nőtt. Kétségtelen, hogy ismétlődő belső ellentmondásai, szinte állandó útkeresése ellenére, illetve ezekkel együtt, erőteljes megújódási kísérleteket tesz — nem ignorálható vívmányokkal.

A szociáldemokrácia iránti érdeklődést továbbá alátámasztja az a vélekedésünk, hogy a jelenlegi világproblémákra javasolt válaszok és megoldások széles skáláján a szociáldemokrácia eszmei, politikai alternatívái korunk sorskérdéseinek megoldására figyelemre méltó helyet foglalnak el. Lehetnek és vannak kétségeink ezen válaszok pontosságát, helyességét illetően, de a szociáldemokrácia megalapozott marxista kritikája, alternatívái jogosságának, felhasználhatóságának tudományos megítélése szükségessé teszi ezek alapos elemzését.

A szociáldemokrácia jelenségével már eddig is sokat és sikerrel foglalkozott a tudományos kutató munka itthon és külföldön egyaránt. Ezek között a politikai megközelítésűek voltak túlsúlyban. Anélkül, hogy vitatnánk ezek jogosultságát és szükségességét, úgy tűnik, hogy ily mó-

don inkább egyfajta pillanatkép alakítható ki, ami nem elegendő a szociáldemokrácia mint történelmi jelenség megismeréséhez. Ezért tudományos érdeklődésünk és elemzéseink középpontjába a szociáldemokrácia ideológiáját, történeti fejlődését kívánjuk helyezni. Mindig is vitatott volt ezen ideológia értelmezése. Volt, aki többé-kevésbé zárt elméleti rendszernek tartotta, illetve tartja, és van, aki tagadja ezt, s inkább bizonyos értékek alig rendszerezett összegenek tekinti. Vita tárgyát képezi a szociáldemokrácia ideológiájának önálló arculata, vonásai, értelmezése. Elsősorban tehát arra szeretnénk választ kapni, milyen értelemben beszélhetünk a szociáldemokrácia ideológiájáról. Ehhez fel kívánjuk tárni azokat az alapvető jegyeket, amelyekben a szociáldemokrácia ideológiája megegyezik, illetve eltér a polgári ideológiától és szemben áll a forradalmi marxizmussal. Feltételezésünk szerint egy ilyen tartalmú megközelítés talán közelebb hozhat bennünket a szociáldemokrácia politikai stratégiájának jobb megismeréséhez, és azon hosszabb távú, állandó elemeknek a megragadásához, amelyek meghatározzák a szociáldemokrácia politikáját — bár tudjuk jól, hogy pragmatista politikájának sok eleme nem vezethető le ideológiájából. Ez utóbbi fenntartásunk ellenére úgy véljük, hogy tanulmányaink hozzásegíthetnek a szociáldemokrácia várható politikájának, a politika irányainak pontosabb felfedéséhez, továbbá segítséget nyújthatnak e politika jobb kiszámíthatóságához, azon találkozási pontok megjelöléséhez, amelyekben a kommunista és a szociáldemokrata stratégia konfrontációja ellenére egyfajta kompromiszsum lehetséges.

Tudatában vagyunk, hogy elemzéseinkben szem előtt kell tartanunk

azon külső tényezőket, amelyek a szociáldemokrácia ideológiájára és politikájára hatást gyakorolnak. Itt elsősorban korunk objektív gazdasági, politikai, ideológiai folyamataira, a társadalmi háttérre, a monopolkapitalizmuson belüli változásokra, a két társadalmi rendszer viszonyára, továbbá a fejlődő világ problémáira gondolunk. A szociáldemokrácia rendkívül sokrétű, sokszínű mozgalom, ezért nem festhetünk róla egységes képet. Elképzeléseink szerint a szociáldemokrácia jelenségének leginkább általánosítható, jelenleg közösnek, uralkodónak tekinthető vonásait célszerű elemeznünk. Ez természetesen nem zárja ki az általánostól eltérő esetek, irányzatok megismerését; ez különösen most, amikor a szociálreformizmus differenciálódik, polarizálódik és berkeiben intenzív viták vannak a mozgalom megújulásának irányairól, igen aktuálisnak tűnik. Kutatásaink nem jelenthetnek egy elvont ideológiaelemzést. A probléma, amely méltán válthat ki tudományos érdeklődést, röviden így fogalmazható meg: milyen kölcsönhatás van a szociáldemokrácia ideológiája és a valóságos folyamatok, továbbá politikája — kormányzási gyakorlata — és ideológiája között. Ezen fontos összefüggések feltárása több különböző műfajú, felépítésű téma alapos megismerését feltételezi.

Kutatásainkban alapvető helyet kap a *szociáldemokrácia reformizmusa mai tartalmának* értelmezése. Ez feltételezi a reformizmus konkrét elméleti elemzését, továbbá a gazdaságról és a politikai rendszerről alkotott felfogása és gyakorlata tudományos áttekintését.

A szociáldemokrácia reformizmusának értelmezésében többfajta véleményvel találkozhatunk. Egyesek a szociáldemokráciát egyszerűen azo-

nosítják a reformizmussal, holott — bár nyilvánvaló, hogy a szociáldemokrácia a reformizmus egyik legfontosabb formájaként nyilvánul meg — más eszmei, politikai irányzatok, koncepciók is operálnak reformokkal. Ezért indokolt, hogy feltárjuk a szociáldemokrácia reformizmusának megkülönböztető jegyeit. Másrészt, a szociáldemokrácia reformizmusának megítélésében jelentkező különbségek okait szemlélve úgy tűnik, mintha nemegyszer valamilyen részleges szempont emelkedne az általános megítélés rangjára. Így például a reformizmust meg lehet határozni a forradalmi út alternatívájaként. Egy gyakorlati mozgalom esetében azonban a társadalmi reformok és a forradalom viszonya magának a politikának a kompromisszumos jellegéből és feladataiból következően is nemcsak egy másik mozgalommal szemben vetődik fel, hanem önmagán belül is. Aligha volna reális azonosítani, egyenértékűnek kikiáltani valamennyi, a szociáldemokrácia által kezdeményezett reformot. Egyesek közülük ugyanis kétségtelenül tartalmazznak társadalom-átalakító elemeket, még ha marxista értelmezésben nem is tekinthetjük őket forradalmiaknak. Kutatásaink fontos részét képezi e reformok objektív tartalmának, lehetőségeinek és korlátainak feltárása. Ismeretes, hogy tulajdonképpen ez a tárgya azoknak az élénk vitáknak, dialógusoknak, amelyek a hetvenes években a szociáldemokráciát áthattották, és ennek megfelelően érdeklődést váltottak ki a szociáldemokráciával foglalkozó kutatók munkáiban is.

E viták egyik jellegzetessége, hogy az elmúlt évtized világtendenciáinak hatásaként a szociáldemokrácia köreiben meglehetősen általánossá vált egy, a kapitalizmussal

szembeni kritikusabb álláspont. Megfogalmazást nyert, hogy a nyugat-európai társadalmak nem racionálisan épülnek fel, nem az egyenlőség elvén alapulnak, a tulajdon egyenlőtlenül oszlik meg, a hatalom kis csoportok kezében összpontosul, s nincs biztosítva a személyiség természetes fejlődése. A szociáldemokrácia konstatálja a kapitalizmus politikai, gazdasági és erkölcsi válságát. Megkérdőjelezi a demokrácia teljességét. Igaz, e kritikai hangvétel nem csökkenti a létező szocializmus bírálását, és továbbra is idealizálja a nyugati típusú demokratikus társadalmak lehetőségeit. Mindazonáltal eléggé egyértelmű abban, hogy e társadalmakat át kell alakítani, és ebben a folyamatban a szociáldemokráciának és reformjainak kell a mozgató erő szerepét játszani. Ami e reformok tartalmát illeti, a már említett viták ún. „rendszer-javító”, illetve „rendszer-változtató” reformokat különböztetnek meg. W. Brandt szerint a szociáldemokrácia — jobban, mint mások — érzékeli a mai „ipari társadalom” problémáit, és képes arra, hogy a szükséges reformokkal átalakítsa a létező társadalmi rendszert. Egyes felfogások szerint ezt úgy kell tenni, hogy közben meg kell őrizni a kivívott „ipari társadalom” alapértékeit, annak ellenére, hogy válságában nem kételkednek. Logikájuk elvezet odáig, hogy a kapitalizmus nem képes megoldani az egyre tornyosuló problémákat, ezért fokozatosan korlátozni és szűkíteni kell hatalmát, elsősorban azzal, hogy a demokráciát újabb és újabb szférákra terjesztik ki, főleg a gazdaság területén. Mások kétségbe vonják ugyan az „ipari társadalom” értékeit, de ezek között a demokráciát a jelenlegi tartalmában fontos és menthető értéknek vallják. Az első esetben a reformok fokozatos akkumulációja a cél, amely elvezethet az

irányításban való erőteljesebb részvételhez. A másik esetben tulajdonképpen egyfajta „rendszerátalakítás” igénye vetődik fel. Ám mindkét esetet reformista interpretációban kell érteni: bár elismerik a kapitalista társadalom demokráciájának elégtelenségét — egyesek egészen odáig mennek el, hogy kijelentik: a kapitalizmusban nem is lehet igazi demokrácia — nem szakítani akarnak alapelveivel, hanem „javítani”, szélesíteni és kiterjeszteni az élet újabb és újabb területére. Az olyan jegyek, mint például a pluralizmus, elgondolásaiknak megfelelően a demokrácia elválaszthatatlan tartozékai, és ezeket nem lehet megsérteni. Olyan demokráciára kell szerintük törekedni — ahogy mondják: igazi demokráciára —, amely a nép és nem a nagytőke hatalmát biztosítja, mindezt azonban úgy, hogy az átalakulás ne vezessen társadalmi megrázkódtatásokhoz. Nem változik tehát a szociáldemokrácia alapállása. Bárhogya is értelmezi, jellemzi és „rendszerátalakítóknak”, illetve „rendszerjavítóknak” nevezi az általa szükségesnek ítélt reformokat — végül is az a meggyőződése, hogy ezek vezetnek el a „demokratikus szocializmushoz”. Lényeges kérdés, hogy milyen lehet az állam szerepe ebben a folyamatban, továbbá a szociáldemokrácia — amikor kormányra jut —, hogy működteti a politikai rendszert, hogyan realizálódnak a „szociális partnerségre” vonatkozó elképzelései. Egyes szociáldemokrata tónusú vélemények szerint az állam semleges szerepet játszik. Mások azt állítják, hogy a szociáldemokrácia kihasználhatja az államot reformtörekvései érdekében. A szociáldemokrácia balszárnyán elhelyezkedők tagadják a mai tőkésállam kereteinek felhasználhatóságát, mivel az a nagytőke eszköze. Meglátásuk szerint

csökkenteni kell a tőkésállam működési körét az „önigazgatási” szerveik szerepének minőségi növelésével. Kétségtelen, hogy jelentősen különböző irányzatokról van itt szó, bár sok a közös vonás bennük (ilyenek a fokozatosság elve, a demokrácia szélesítése, hangsúlyozva, hogy ez nem járhat annak „aláásásával”).

Tudományos vizsgálódásunk egyik célja éppen az, hogy a szociáldemokrácia ezen új törekvéseit, változó reformizmusát pontosabban értelmezzük. Aligha kétséges, hogy ezek a törekvések az állammonopolkapitalizmus rendszerének egyfajta konzolidációja irányába hatnak. Hiba volna azonban nem látni, hogy ezzel elősegíthetik a kapitalizmus meghaladása fontos elemeinek létrejöttét is. Érdekes felfigyelni e törekvések megítélésében egy másik szempontra. Ma, amikor a nyugati társadalmak radikális, forradalmi átalakításra nincsenek meg az objektív körülmények, nem közömbös, milyen tényleges lehetőségei vannak a dolgozó tömegeknek a gazdaság és politika befolyásolásában. Az pedig, hogy milyen arányban részesülhetnek a nemzeti jövedelemből, érthetően sosem volt és nem is lehet mindegy számunkra. Érdeklődésre tarthat számot a szociáldemokrácia reformtörekvései hatásfokának elemzése: eredményességének, kudarcainak, belső ellentmondásainak kritikus vizsgálata. Felfogásunk szerint ezáltal kerülhetünk közelebb annak megítéléséhez, hogy milyen tényleges helyet foglal el a munkásmozgalom reformirányzata a mai világban, milyenek a valóságos manőverezési lehetőségei, melyek a belső átalakulásából fakadó reális alternatívák.

E témakörön belül vetődnek föl, s jelentős autonómiával rendelkeznek a *szociálreformizmus nézetei és politikája a gazdaságra, főleg az állam*

és a gazdaság viszonyára vonatkozóan. Ezek megítélése reformizmusának, állam- és demokrácia-felfogásának, tulajdon-felfogásának egyik sarkköve. Elemzéseink ebben az aspektusban elsősorban arra irányulnak, hogy megismerjük a gazdaságnak mint egésznek a helyét a szociáldemokrácia nézetrendszerében. Érdeklődésre tarthatnak számot azok a formák, amelyek révén a szociálreformizmus el kívánja különíteni saját álláspontját egyrészt a polgári liberalizmus és konzervativizmus, másrészt a marxizmus álláspontjától. Kutatásaink — feltételezéseink szerint — ezen a vonalon haladva sokat tehetnek annak feltárása érdekében, mennyiben való a szociáldemokrácia önálló gazdaságpolitikájáról szólni.

Úgy látjuk, ehhez elengedhetetlenül szükséges mélyrehatóan megismerni a szociáldemokrácia nézeteit és kormányzási gyakorlatát egyrészt az államosításokkal, másrészt a tőkés gazdaság állami szabályozásával összefüggésben (bár jól tudjuk, hogy itt korántsem csak a szociáldemokrata elvekről és politikáról van szó). Itt abból a valószínűsíthető feltételezésből indulunk ki, hogy a szociáldemokrácia a tőkés áruterelés talaján következetesebben képviseli a gazdaságba való állami beavatkozás politikáját, s messzebbre is hajlandó elmenni, mint a polgári politikai erők. Jól tudjuk azonban, hogy e témakörben igen differenciált véleményekkel lehet találkozni. Egyes szociáldemokrata irányzatok továbbra is az államosítást helyezik stratégiájuk tengelyébe, mások ezt másodlagos kérdésnek tekintik az állami beavatkozás struktúráján belül. Továbbra is vannak hívei az úgynevezett egyes gazdaságoknak ugyanúgy, mint a nem döntő mérvű és méretű, de a tudományos-műszaki tekintetben ve-

zető monopóliumokra kiterjedő államosításnak. Az utóbbi években a szociáldemokrácia is jobban megoszlik a tekintetben, hogy meddig lehet elmenni a gazdasági folyamatok szabályozásában. Bizonyos vélemények a burzsoá tulajdon lényegi transzformációjával indokolják azt, hogy a szociáldemokráciának felül kell vizsgálnia államosítási politikáját. Egyik alternatívaként vetik fel a „társadalmi ellenőrzés” gyakorlatát. Figyelmet érdemelnek a Szocialista Internacionálé pártjainak elgondolásai a multinacionális, transznacionális monopóliumok fokozott ellenőrzésével kapcsolatban is.

A „gazdasági demokrácia”, a „participáció” — bár ugyancsak nem szociáldemokrata találmány — egyre tekintélyesebb helyet foglal el a szociáldemokrácia gazdasági alternatívái között, de stratégiájában általában is. Ebben megítélésünk szerint jelentős szerepe van annak is, hogy megmaradt a szoros kapcsolat a szociáldemokrácia ténylegesen fennálló politikai arculata és a munkássághoz való kötődése között. A munkásérdekek, bár elsősorban gazdasági aspektusú védelme, továbbá az a törekvés, hogy soraikból minél többen kapcsolódjanak be a gazdaság ügyeinek intézésébe — vitán felül a szociáldemokrácia hagyományaihoz tartozik. Elemzéseink során kiemelten és kritikusan kívánjuk kezelni azt a felfogást, amely a „gazdasági demokrácia” kiterjesztését, a munkások, alkalmazottak és szervezeteik, elsősorban a szakszervezetek szélesedő beleszólását a döntésekbe úgy tekinti, mint a tőkés tulajdon relativizálását, illetve korlátozásának sajátos útját.

Alaposabban szeretnénk szemügyre venni a szociáldemokrácia szociáldemokráciáját, amely érthetően szervesen kapcsolódik a gazdasági folyamatokba való beavatkozás mértékéhez.

Vitathatatlan, hogy a szociáldemokrácia pártjainak lényegesen markánsabb a szociálpolitikája, mint a polgári pártoknak, és e szociálpolitika megvalósulása jelentősen hozzájárul a tömegek életszínvonalának javulásához. A jelenlegi körülmények között különösen az érdekel bennünket, hogyan alakul e szociálpolitika sorsa a tőkés termelés akadályoztatása és a válság körülményei között. E témához kapcsolva indokoltnak látszik a szakszervezetek és a szociáldemokrata pártok viszonyának elemzése, összevetve gazdaság- és szociálpolitikai elgondolásait. Tervezett elemzéseink lényeges pontja a szociáldemokrácia és a szakszervezetek kölcsönhatásának tisztázása. Ez feltételezi viszonyuk politikai, ideológiai értékelését szélesebb aspektusokban is. E tekintetben egyrészt azt látjuk, hogy a szociáldemokrata pártok fő támaszát, bázisát, egy-két esetben szervezetileg is integrált részét a szakszervezetek képezik. Másrészt érzékelhető, hogy viszonyuk lényegesen bonyolultabb, ellentmondásosabb annál, amit az előzőekből feltételezni lehet. A választások megnyeréséért folyó harcban a szociáldemokrata pártok általában élvezik a szakszervezetek támogatását, de különösen amikor hatalomra kerülnek, ki vannak téve a szakszervezetek nyomásának. Ennek célja, tartalma egy olyan gazdaságpolitika kivívása, amely a tömegek gazdasági-szociális érdekeit maximálisan figyelembe veszi. A szociáldemokrata pártoknak azonban akceptálniuk kell a nemzetgazdaságok lehetőségeit, ami nem egyszer a szakszervezetek és a szociáldemokrata pártok összeütközéséhez vezet és rontja viszonyukat. Az osztály- és nemzeti érdekek konfrontációja formálisan a gazdaság szintjén jelentkezik, de lényegét tekintve sok politikai, ideológiai követke-

ménnyel jár, ezért a problémakör kutatásainknak fontos területe.

A szociáldemokrácia ideológiájának tudományos megismerési folyamatában lényeges láncszem a *kultúra helyének és szerepének megítélése a szociálreformizmus nézetrendszerében*. Itt egyrészt a kultúra rendkívül fontos emancipációs, személyiség-felszabadító, kommunikációs funkciójából indulunk ki, másrészt abból, hogy a kultúra mint szervező és értékkeremtő szféra főleg a társadalmi konszenzus megteremtésének egyik eszközeként tölt be fontos szerepet a szociáldemokrácia ideológiájában. Hogy mélyebb összefüggésben lássuk ezt a szerepet, indokoltnak tartjuk megismerni a szociáldemokrácia kultúrakonceptiója eszmétörténeti hagyományait, főleg a kulturális pluralizmus koncepcióit, különös tekintettel ezek forrásaira. Össze kívánjuk vetni az ideológia és kultúra kapcsolatának értelmezésében erősen különböző szociáldemokrata és kommunista felfogást, számba véve ennek történeti okait. Úgy értékeljük, hogy a szociáldemokrácia a tőkés fejlődés negatív vonásainak, dehumanizáló tendenciájának kritikáját az „élet minősége” koncepciójában közelíti meg. Feltételezésünk szerint ez bizonyos újkantiánus szociáldemokrata hagyományokból fakad, de a megfelelő változtatásokkal a jelenlegi fejlett tőkésországok kritikai analizésének egyfajta eredménye. Tisztázni kívánjuk, hogy a demokratikus szocializmus koncepciójának etikai mozzanata hogyan fejeződik ki az „élet minősége” koncepcióiban. A fejlett tőkésországok dehumanizáló, elidegenítő tendenciáinak kritikája a szociáldemokrácia ideológiájában mint kapitalizmus-kritika fogalmazódik meg. Ebben a vonatkozásban fel kívánjuk tárnai a szociáldemokrata és a polgári kapitaliz-

mus-kritikák közös és eltérő vonásait. Ugyanakkor jelentősnek látjuk azt a szociáldemokrata gyakorlati politikai tevékenységet, amely vonatkozási pontjait az „élet minősége” koncepcióban találja meg. Az „élet minősége” koncepció ugyanis levezethető a szociáldemokrácia szociálpolitikájából is.

Különböző szociáldemokrata dokumentumokban számottevő helyet foglalnak el azok a problémák, amelyek az oktatáspolitikával mint mobilizációs faktorról, annak demokratizálási lehetőségeivel foglalkoznak. A „demokratikus szocializmus” koncepciójának szerves részévé válik az oktatáspolitikáé. Külön érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy gyakorlati oktatáspolitikájában a szociáldemokrácia milyen különbségeket mutat más, nem szociáldemokrata kormányzatokkal szemben.

Korunk szociáldemokráciáját aligha lehet megérteni anélkül, hogy ne tekintsük át jelentős aktivitását és dinamizmusát a *nemzetközi szintén*. Úgy véljük, hogy e jelenség összefüggéseinek megértése megkívánja, hogy egyrészt foglalkozzunk a Szocialista Internacionálé és pártjai álláspontjával és politikájával az 1970-es, 1980-as évek leginkább frekvenciát kapott nemzetközi problémáinak szférájában; másrészt nyomon kövessük azokat a tendenciákat, amelyeket röviden úgy szoktak jellemezni, hogy a szociáldemokrácia feladta eurocentrizmusát.

Ismeretes, hogy az utolsó 10—15 évben a szociáldemokrácia nemzetközi állásfoglalásaiban jelentős változás következett be, amelyek — bár nem voltak és ma se mentesek bizonyos ellentmondásoktól és törésektől — összességében oda vezettek, hogy a szociáldemokrata pártok Európában olyan erővé váltak, amelyek jelentősen hozzájárultak a különböző

társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élése politikájának erősödéséhez és eredményességéhez. Miután több szociáldemokrata párt kormányzó párt volt ez időben, egyértelműen állítható, hogy a változások hozzájárultak az európai viszonyok normalizálásához, és ez kihatótt a világpolitika alakulására is. Joggal vethető fel a kérdés: a szociáldemokrácia nemzetközi állásfoglalásainak erőteljes evolúciója a szociáldemokrácia hosszú távú érdekeivel összhangban jelentkezett-e, vagy inkább konjunkturális jellegű volt? Kutatásainkban abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a fordulat mögött a szociáldemokrácia tartós érdekei állnak: az enyhülés elősegíti a szociáldemokrácia reformtörekvéseit, Európa igényli az Egyesült Államoktól való nagyobb függetlenség kivívását, a hidegháború visszatérése nem érdeke a szociáldemokráciának már csak azért sem, mert az kedvező klímát teremthet a konzervatív erők előretöréséhez. Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk e tendenciákról, mozgatóikról, háttérükről, tartósságuk lehetőségéről, célszerű alaposabban megismerni a szociáldemokrácia nézetrendszerének evolúcióját olyan kérdésekben, mint a két rendszer viszonya, a leszerelés, a biztonság sokoldalú aspektusai, a tőkés gazdasági és politikai integráció, továbbá az 1970-es, 1980-as évek konkrét nemzetközi problémái, feszültségtényezői.

A nemzetközi szociáldemokrácia — ezt különösen jól tükrözik a Szocialista Internacionálé utolsó kongresszusai — jelentős erőfeszítéseket tesz egyetemes jellegűvé, „világmozgalmá” válása érdekében. Ebből az aspektusból nagy figyelmet érdemel a szociáldemokrácia fokozott érdeklődése az úgynevezett „globális kérdések” iránt, tehát azon problémák iránt, amelyeknek megoldásához nem

elégéségek a nemzeti, sőt regionális keretek s a két világrendszer dimenziói sem, és amelyek csak világmértekekben vehetők fel. Kísérletei ki-terjednek olyan problémák értelmezésére, illetve megoldásuk kidolgozá-sára, mint a demográfiai kérdés, a nyersanyagok, élelmiszerek iránti ke-reslet növekedése, az ökológiai egyensúly, a nukleáris technika el-terjedésének problémái, a föld, ten-ger, víz, levegő védelme. Érdekesek és tanulságosak a szociáldemokrácia törekvései a béke megőrzésére, ille-tve ennek összekapcsolása az úgyne-vezett új gazdasági világrend alter-natíváival. A szociáldemokrácia te-hát ott kíván lenni mindenütt, alter-natívát, ajánlást kínálva, ahol az em-beriség sorsával összefüggő nagy kér-dések napirendre kerülnek.

Érdeemes kitekinteni az utolsó egy-másfél évtizednek arra a jellegzetes-ségére, hogy a szociáldemokrácia erő-teljesen aktivizálódott a fejlődő vil-ágban. Ezen belül az képezi a tudom-ányos vizsgálódás tárgyát, hogy e térség számára milyen alternatívát kínál a szociáldemokrácia, mennyi-ben jelent ez reális megoldást, meny-nyire hatékonyak a szociáldemokrá-cia eszméi, nézetei a fejlődő világ-ban. Továbbá: a fejlődő világ létre-jötte és a bennük lefolyó tartalmas gazdasági, társadalmi, politikai vál-tozások módosítják-e és milyen irányba a szociáldemokrácia ideoló-giáját és politikai koncepcióit. Érde-mes elemezni az olyan politikai el-gondolásokat, kapcsolatokat, eszmé-ket, amelyek a fejlődő világ mozg-almaiban termelődtek ki, és hatással lehetnek a nemzetközi szociáldemok-rácia politikai gondolkodására. Ugyancsak érdeklődést válthat ki to-vábbá, hogy a fejlődő világ problé-máihoz való igazodás és válaszkere-

sés mennyiben módosítja, illetve vál-toztatja meg a szociáldemokrácia ha-gyományos felfogását például a for-radalomról vagy a parlamenti de-mokráciáról.

Tudományos érdeklődésünk fontos tárgyát képezik a *kommunista és szociáldemokráta viszony* elméleti kérdései. Először is valamennyi már említett problémafelvetés során ösz-sze kívánjuk vetni a kommunista és a szociáldemokráta alternatívákat, keresve a két mozgalom találkozási és elkülönési pontjait. Az a feltéte-lezésünk, hogy a két irányzat viszo-nyának és együttműködése lehetősé-geinek alapját az érdekek kapcsoló-dása, és ezzel összefüggésben a poli-tikai álláspontok hasonlósága képez-heti. Az egyes konkrét eseteket szem-lélve arra a kérdésre keresünk vá-laszt, hogy milyen lehetőségek van-nak a munkásegység megvalósulásá-ra, mennyiben és milyen területeken alakulhat ki együttműködés a szo-ciáldemokráciával, hol húzódnak az együttműködés határai, és milyen té-nyezők az akadályai.

A munkásegység lehetőségének fel-térképezése mellett a témának van egy további érdekes aspektusa is. Történetileg ugyanis a munkásmoz-galomban gyökerező két irányzat vi-szonya befolyásolja a szociáldemok-rácia eszméi, politikai arculatának formálódását, miközben az utóbbi maga is meghatározója, lendítője vagy fékezője a kapcsolat alakulásá-nak.

Úgy véljük, hogy sokoldalú tanul-mányozásaink, kutatómunkánk ered-ményeképpen közelebb kerülhetünk a szociáldemokrácia történelmi jelen-

ségének az eddigieknél mélyebb, alaposabb megismeréséhez. Egy ilyen — minden bizonnyal érdeklődést kiváltó — munka eredményeképpen összefüggő képet nyerhetünk a szociál-

demokráciáról, annak ideológiai jelentőségéről, mozgásirányáról és alternatívájának sajátos vonásairól.

Havas Péter

ÚJ KIADVÁNYUNK

A szocialista állam képviselési rendszere

SZERKESZTETTE:

LAKOS SÁNDOR ÉS D. A. KERIMOV

KÖZÖS MAGYAR–SZOVJET

TANULMÁNYKÖTET

Rurálszociológiai kérdőjelek

Kezdjük egy terminológiai kérdéssel! Mi a rurálszociológia magyar megfelelője? Fordíthatjuk-e faluszociológiának, agrárszociológiának, esetleg településszociológiának? Ha faluszociológiának tekintjük, akkor beletartoznak-e a szórványtelepülések, tanyák stb. s itt már nemcsak magyar települési jellegzetességekről van szó, hiszen számos más országban is funkcionálnak szórványtelepülések, gondoljunk csak a finn települések szétszórtságára, vagy arra, hogy például Svédországban a lakosság 17 százaléka él 200 főnél kisebb lélekszámú településeken.¹ Az értelmezést tehát alaposan megnehezíti, hogy vitatott, illetve relatív a falu definíciója. S ha mégis elfogadjuk a rurálszociológiát faluszociológiának, akkor további gondot okoz, hogy vajon az agrártársadalom kutatása kimerít-e ezt a fogalmat vagy sem. Hiszen már hazánkban sem jelent a falu kizárólagosan agrártelepülést és -társadalmat. Éppen ezért véleményem szerint elfogadhatóbb, ha a rurálist *vidékinek* tekintjük és a városoktól különböző, a városokkal ellentétes települési viszonyokat értjük alatta, ahogyan az angolszász szociológiai irodalomban is általában használatos. Ez ugyan nem oldja fel a város—falú dichotómiát, azonban elősegítheti a nem városi településekkel kapcsolatos szociológiai jelenségek értel-

mezését, s talán kutatásukat is megkönnyítheti.

A városok gyors fejlődése, az urbanizáció világszerte meghatározó tényezője a modern civilizált társadalmi fejlődésnek. (Bár a várost is különböző módon értelmezik világszerte, és a városnak sincs pontos definíciója.) Az urbanizáció folyamatát, dinamizmusát a szakemberek nem vitatják, annál inkább vitatott a vidék, a nem városi települések sorsa, *jövője* a szakemberek és a kérdésben érdekelték körében. Milyen tendenciák jellemzik a vidék fejlődését, van-e perspektívájuk modern világunkban a nem városi településeknek? Ez volt az alapkérdése a XI. *Európai Rurálszociológiai Kongresszusnak*,² s ehhez társultak az alábbi kiegészítő jellegű problémák: a vidéki lakosság foglalkoztatási gondjai, a nem városi települések lakosságának megőrzése, a vidéki életmódot vállalók rekompenzációja, a rurális tervezés céljai és társadalmi keretei, az erőforrások koncentrációja, és a környezetvédelem, a rurális szervezetek lehetőségei és az informális kooperációk szerepe stb.

A szakemberek többsége *kedvezőtlennek*, vagy legalábbis *problemátikusnak* ítélte meg a vidék jövőjét. Az elmúlt évtizedben alig változtak a településfejlődés fő tendenciái, a város vonzása tovább tart, és Euró-

pa-szerte a városok felé történő mozgás jellemzi a migrációs folyamatokat. A hetvenes évek elején sokan azt remélték, hogy a város felé irányuló mozgások lelassulnak, esetleg megfordulnak. Az Egyesült Államokban például a városközpontok „el-slumosodása” miatt tapasztalható volt a visszaáramlás a zöldövezetek és a vidéki területek felé, és ennek alapján joggal feltételezhatték, hogy másutt is — főleg az iparilag fejlett országokban — megindul az egészséges visszavándorlás a kisebb településekre. Ezek a remények azonban nem váltak valóra, s a városiasodás dinamizmusának csökkenése sem úgy következett be, ahogy korábban feltételezték. Vegyünk egy példát!

Svédországban a városi és a falusi népesség arányának változása másfél évtized alatt a következőképpen alakult:³

A városi és a falusi népesség arányának változása (százalékban)

	városi	falusi
1960 és 1965 között	+10,3	-14,2
1965 és 1970 között	+ 9,4	-14,4
1970 és 1975 között	+ 3,3	- 5,5

Komoly eredményként könyvelik el a svéd rurálszociológusok, hogy a városba történő mozgások lelassultak. Azonban a folyamat egyenlőtlen a különböző régiókban, és ebben pozitív és negatív jelenségek egyaránt tapasztalhatók. A nagyvárosok lakossága 1970 és 1975 között csökkent — az ötvenezer—százazezer lakosú települések esetében 1,2 százalékkal, a százezer felettiéknél 5,4 százalékkal volt a csökkenés. Nőtt viszont a közepes nagyságú városok lakossága, főleg a déli területeken, a nagyvárosi régióban Stockholm, Göteborg környékén és megállt a Stockholm kör-

nyéki szigetek elnéptelenedése is. Ezzel szemben változatlanul dinamikus csökken az északi területek népessége. (Különben 1975-ben a lakosság 33 százaléka lakott ötvenezernél több lakosú településeken, 16 százaléka kétezer—tízezer közötti, 11 százaléka kétszáz—kétezer közötti és 17 százaléka kétszáz lakosúnál kisebb településeken.)⁴

Hasonló példákat említettek a finn szociológusok; a hatvanas évektől a hetvenes évek közepéig gyorsabb változások játszódtak le a vidéki területeken, mint bármikor a korábbi évtizedekben. Az urbanizáció és az iparosodás ekkor érte el csúcspontját, s nem tagadva e változások pozitív hatásait, felhívták a figyelmet a változások negatív következményeire, nevezetesen a vidéken élő népesség meggyengülésére. Az ipar és a város egyre nagyobb számban szívta el a fiatal, produktív munkaerőt, a falvak és a vidéki lakosság elöregedett, az alapvető szolgáltatási eszközök — gyakran az iskolák is — megszűntek és további hanyatlás jellemezte a vidéki életformát. A farmerek átlagéletkora nagymértékben megnőtt, 1976-ban például már 53,9 év volt. (A finn farmerek több mint a fele 55 évesnél idősebb, míg 1959-ben az 55 évesnél idősebbek aránya még csak 35 százalék volt.)⁵ A vidéki területekről (főleg északról) — jól működő farmokat elhagyva — költözőnek városokba vagy városok környékére ma is. Leginkább természetesen a fiatalok hagynak fel szüleik tradicionális életmódjával a városi élet előnyeieért.⁶ Ha ez a tendencia folytatódik, akkor óhatatlanul az agrártermelés drasztikus csökkenése következhet be. S ne gondoljuk, hogy csak a Skandináv országok sajátos — az agrártermelésre kedvezőtlenebb — feltételei miatt áll fenn ez a veszély. Angol, holland és más országbeli szo-

ciológusok említettek hasonló példákat és vélekedtek hasonlóképpen, azaz ha az agrárnépesség csökkenése tovább tart, akkor az agrártermelés csökkenésével — a borulatóbbak szerint radikális visszaesésével — kell számolni.

Európa igen sok országában alapkérdés tehát a nem városi népesség *helyben, vidéken tartása*, és az urbanizáció dinamikájának csökkentése. Ez a foglalkoztatás tradicionális körülményeinek átalakításával, a munkakörülmények és a szociális ellátás javításával, a vidéken élők életkörülményeinek minőségi megváltoztatásával képzelhető el. Ne feledjük, a problémák olyan fejlett tőkésországokban is jelentkeznek, amelyekben az infrastruktúra legfontosabb elemeit (villanyhálózat, vízvezeték, telefon- és úthálózat) általában kiépítették a vidéki lakosság számára is! S a fejlett infrastruktúra ellenére is sokan hátrányosnak minősítették a nem városi településeken élők helyzetét a városok vélt vagy valóságos előnyeikhez képest.

A városi és falusi életkörülmények előnyös és hátrányos tényezőinek alakításában, formálásában meghatározó szerepe van a gazdasági tevékenységnek. Napjainkban a gazdaságot a mind erőteljesebb integrációs folyamatok jellemzik, a különböző országokon belül is. Mit jelent az *integráció* a város és a falu kapcsolatában? Jelentheti az együttműködés sajátos formáját, a kölcsönös előnyökön alapuló társulást a különböző célfeladatok elvégzésében. Ilyen esetekben a kölcsönös egymásrautaltság és a kölcsönös függőség jellemzi az integrációban érdekelt településeket. Ilyen együttműködésre azonban alig találunk példát, mivel az integráció általánosan elterjedt módja a város feltétlenül uralmát és a falu (a vidék) *egyoldalú* függőségét jelenti. Ennek

számos oka van, s ezek közül az alábbi fontosabbakat lehet kiemelni:

A város befolyását egyértelműen növeli a falusi népesség *folyamatos csökkenése*. Ezáltal a falusi népesség az adott populáción belül kisebbségbe szorul és a kisebbségre jellemző tendenciák érvényesülnek lehetőségeiben. Mint kisebbség elveszítheti relatív autonómiáját, vagy legalábbis bizonyos autonóm lehetőségeinek fenntartása mind nagyobb nehézségekbe ütközik.

A falusi térségek függőségét növeli a helybeli — főleg agrár jellegű — munkaalkalmak csökkenése. A város lényegesen előnyösebb helyzetben van a munkalehetőségek széles skálájának kínálatával, a falusi településeken viszont eleve korlátozottak a lehetőségek. Ennek következtében a városban alkalmazott falusi lakosok — főleg a nagy távolságból ingázók — arra törekcszenek, hogy beköltözhessenek a városokba.

További problémákat jelent, s általában a nem városi településeket sújtja a regionális és a szociális javak *egyenlőtlen elosztása*.

Abban egyetértettek a szociológusok, hogy ezek a tendenciák a kisebb, a nem városi területeket a városok függőségébe kényszerítik, s legfeljebb néhány, az adott ország tradíciójából származott sajátosságot emeltek ki még. Svédországban például a magántulajdonban levő művelhető szántóföld és erdő több mint 50 százaléka olyan városi állampolgárok tulajdonában van, akik már régóta városlakók. Olcsón szerzett földjüket általában farmerek bérlik. S ebben a példában nemcsak a várostól való függőség kiszolgáltatottsága érhető tetten, hanem az is, hogy ez a svéd szociológusok által „passzív tulajdonnak” nevezett tulajdonviszony akadály a rurális fejlődésnek.⁷

Akadályozó tényező lehet a helyi

politika meggyengülése is. Ha a helyi képviselői intézmények jogkörét megnyirbálják, vagy redukálják a képviselők számát, vagy összevonják a különböző lokalitások adminisztrációs apparátusát, mindez a helyi politika gyengüléséhez vezethet. Ismét svéd példa: az adminisztrációs reform kétezer községi önkormányzatot szüntetett meg és a helyi képviselők (local delegates) számát 1930 óta egynegyedére csökkentették. Az NSZK-ban hasonló tendenciákat tapasztaltunk: a közelmúltban Frankfurt környékén több korábban autonóm kis település közigazgatását vonták össze egy-egy nagyobb egységbe s ezáltal a jól működő lokális hatalmi struktúrákat bontották meg.⁸

Ha a fentieket az előnyök—hátrányok mérlegére tesszük, úgy gondolom, könnyebben belátható, miért is kapott nagy hangsúlyt a rurálszociológiai kongresszuson a városon kívül élők *rekompensációjának* kérdésköre. A rekompensáció eszközrendszere igen sokféle lehet. Mindenekelőtt a gazdasági feltételeket kell megerősíteni vagy megteremteni a vidéki életlehetőségek számára. Közismert, hogy az agrártermelést számos európai országban igen komoly szubvenciókkal támogatják. Hollandiában a poldereken mezőgazdasági termelésre előkészített területeket adnak át vállalkozó szellemű farmereknek jelentős kedvezményekkel, Finnországban az elhagyott területek újra művelői állami segítséget kapnak, ha akad vállalkozó. Kérdéses persze, hogy a farmer típusú gazdaságok mennyiben tudják ezt a kompenzációt vállalni — erről a szakemberek véleménye megoszlott. A munkaal-kalmak teremtése ugyanis nem merülhet ki az agrártermelésben, az ipari — leginkább a feldolgozóipari — és a szolgáltató tevékenységek fejlesztésére ugyancsak szükség van. Ez

utóbbi főleg a *vidéken élő öregek* helyzetének javításával kapcsolatban merült fel.

Egy 1980 őszen az NSZK-ban végzett szociológiai vizsgálat, amely nyolcszáz 65 évesnél idősebb és nyolcszáz 25 és 50 év közötti személyre terjedt ki, az alábbi fontos megállapításokra jutott:

Az öregek elégtelen¹ jövedelmi helyzetét a rurális övezetek tradicionális társadalmi szerkezete okozza, ugyanis a családi mezőgazdasági vállalkozások munkásai eleve kiesnek az állami szociális és jóléti juttatások lehetőségéből. Ezt csak részben ellensúlyozza az a körülmény, hogy a családtagok megosztják jövedelmüket a velük együtt élő öregekkel.

A lakáskörülmények regionális egyenlőtlensége a fiatalabb generációnál többé-kevésbé kiegyenlítődőtt, viszont az öregek lakáshelyzete megőrizte a korábbi egyenlőtlenséget.

A vizsgált személyek 40 százaléka rossznak vagy nem kielégítőnek ítélte saját egészségi állapotát, többségük az öregkorra jellemző krónikus betegségekben szenved.

A megkérdezettek egynegyede a ház fenntartásával kapcsolatos problémáiról panaszkodott (a bevásárlás, a háztartás és az apróbb javítások komoly gondot jelentenek számukra), további 50 százalék is megemlítette e gondokat, bár még maguk el tudják¹ végezni ezeket a teendőket. Különösen az egyedül élők esetében jelent ez nagy nehézséget — a mintában szereplők 11 százaléka tartozott ide. 21 százalékuk több generációs háztartásban él, de ezek között is nagy regionális különbségek vannak.

A jövedelem, a lakáskörülmények, az egészségi állapot, valamint a különböző juttatásokról, támogatásokról való ismeretük nemenként és társadalmi rétegenként szignifikánsan különbözik. Ezek a gondok a kisebb

településeken valamelyest erőteljesebben jelentkeznek. Az idősök támogatásának legfőbb eszköze a családi és a rokoni közösség. Amennyiben ez hiányzik, úgy a növekvő fontosságú társadalmi segélyeket (társadalmi szolgáltatásokat, betegápolókat) kell igénybe venni, hiszen a felmérés szerint a szomszédsági kapcsolatok és a baráti kör gyakorlatilag nem jön számításba.⁹

Az öregkor problémája nem egyszerűen szociális problémaként merül fel, hanem a vidéki lakosság perspektíváinak szempontjából is. Ha az öregkor idejére magára marad valaki, családi, rokoni és társadalmi segítség nélkül, az nyilvánvalóan elrettentő hatású a fiatalabb generáció számára, és még inkább a városok felé taszítja őket. Viszont, ha biztosítani lehet a városihoz hasonló szintű (orvosi, betegápolói, szolgálati) ellátást, az vonzóvá teheti a vidéki életmódot.

Az idős emberekről való gondoskodás átvezet a népességmegtartás másik fontos követelményéhez, a *társadalmi tervezéshez*. A szakemberek előtt ma már evidens, hogy megfelelő településfejlesztő, településtervező stratégiák nélkül az urbanizáció spontán folyamatai aligha változtathatók meg. És nem elegendő a város-tervezés: a vidék, a rurális övezetek fejlesztése, tervezése nélkül a népességmozgás egyoldalú marad. Ezért kapott megkülönböztetett figyelmet a területi stratégiák (locational strategy) tervezésének kérdésköre.

A ruálszociológiai kongresszuson a településfejlesztésről folytatott vitában D. G. Symes fogalmazta meg — számomra a legvilágosabban, s egyben legmarkánsabban — az angol településfejlesztési törekvéseken alapuló koncepcióját. És mivel megítélésem szerint igen sok nálunk is fel-

használható eleme van, kicsit részletesebben foglalkozom vele.¹⁰

A népesség területi elhelyezkedésében három fázist lehet megkülönböztetni:

a) a preindusztriális fázist, amelyben a kis települések lokális alrendszerekben önállóan, a városoktól függetlenül és kevésbé integráltan léteznek;

b) az urbanizáció korai fázisát, amelyben kialakul a városi koncentráció — a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt elszívja az ipar, a falu mind erősebben kötődik a városhoz, erőteljes integrációs folyamatok játszódnak le;

c) az urbanizáció késői fázisát amelyet a dekoncentrációs folyamatok jellemeznek, azaz a városi lakosság megindul a várost övező kisebb települések felé. Ez utóbbi fázisban a települések teljesen elveszítik függetlenségüket.

Ez a hármas felosztás, jóllehet tükrözi az alapvető folyamatokat, mégis túlságosan leegyszerűsíti a változásokat, hiszen a makroregionális körülményekre nincs tekintettel, azonkívül a népességmozgás egyes tendenciái gyakran át is fedik egymást (például napjainkban Angliában a fő mozgást még mindig a koncentráció jelenti, de tapasztalható már a városi lakosság bizonyos limitált disperziója is).

A népességmozgás idézett fázisai az európai országokban általában mindenütt három jól megkülönböztethető települési zónát alakítottak ki a rurális térségekben: a *szuburbánus*, a *mezőgazdasági* és a *távolabbi területek* szórványosabb településeinek zónáit. A szuburbánus területek a városok közvetlen környezetében — árnyékában — helyezkednek el. In-

tenzív interakciók jellemzik a várost és környékét, a szuburbánus területek gyors népességnövekedése és az ingázás egyfelől éles kontrasztot eredményez a város és városkörnyék szolgáltatásaiban, másfelől a zónán kívüli települések fejlesztését befagyasztja. A zónát a város expanziója és kontrollja jellemzi.

A várostól nagyobb távolságra helyezkedik el a *mezőgazdasági zóna*. Itt a foglalkoztatás hanyatló vagy stagnáló tevékenységi formákra épül. E térség masszív problémái: a csökkenő népesség, az elöregedés, az idősekről való gondoskodás hiánya stb. Kevés a kapcsolatuk a városokkal (a vasutak és a közutak közvetlen környezetét kivéve).

A távolabbi, *diszperz zóna* egyértelműen válságos terület, általában a hátrányok halmozódása jellemzi: rossz, mezőgazdasági művelésre alkalmatlan talaj, szélsőségesen szétosztott népesség, alacsony jövedelmek és életszínvonal — mindezek következménye a radikális népességcsökkenés. Ez utóbbi viszont ismételt strukturális hátrányokat idéz elő. A város hatása az esetleges turizmuson kívül minimális.

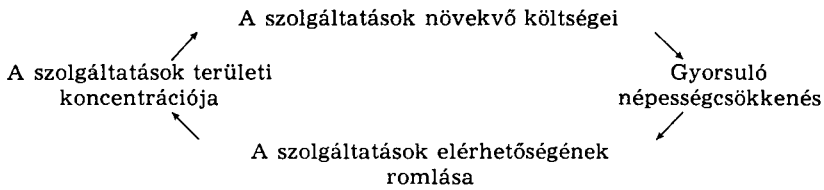
A településtervezésben ezt a három, jellegében különböző zónát kellene közös nevezőre hozni. Általában az infrastruktúra fejlesztésétől várják ezt, azonban az infrastruktúra kialakításának, fejlesztésének lehető-

ségei mindhárom zónában különbözőek.

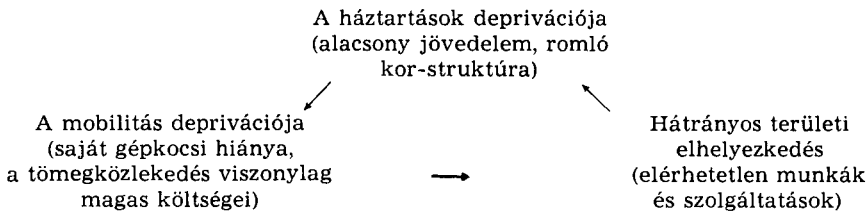
A tömegkommunikációs eszközök a városi és falusi életmód konvergenciáiról beszélnek, viszont a valóságban mindhárom zónában az életmód és az életlehetőségek növekvő divergenciája a jellemző. A változások közül igen fontos az informális közösségek hanyatlása; a településen kívüli munkavállalás, a más településeken élővel kötött házasság, a külső településekről történő bevándorlás egyértelműen meggyengítette az önszegélyező, önfentartó informális közösségeket, növelte az idősök társadalmi elszigetelődését. A zónák közötti életmód egyenlőtlenségét növelte, hogy egyenlőtlen a szolgáltatások hozzáférhetősége és növekednek árai. S ugyanez érvényes a magán- és tömegközlekedésre is. A három zónában az egyének lehetőségei nagyon differenciáltak, ezeket a lehetőségeket a hátrányos helyzet különböző fokozataival lehet kifejezni.

Mindhárom zónában tapasztalható kisebb-nagyobb depriváció, csak hogy a szuburbánus területeket inkább a rejtett *depriváció* (concealed deprivation) jellemzi, viszont a diszperz zónára a *nyílt depriváció* (overt deprivation) jellemző. Az utóbbi területeken circulus vitiosusként hat a lokalitásból származó és a személyi körülményekből fakadó hátrányok köre. Ezt mutatják be Symes sémái:

A) A lokalitásból származó hátrányok köre

B) Az individuális depriváció köre

A rurális övezetek Nyugat-Európában a *regionális politikában* is hátrányos helyzetben vannak. A központi hatalom általában az erőforrások koncentrálására törekszik, hiszen gazdaságtalan lenne szétszórni a fejlesztési eszközöket. Ez az erőforrások és lehetőségek egyenlőtlen elosztásához vezet. Kijelölnek kulcstelepüléseket (Key settlement) — ez nagyjából a magyar „településközpontnak” felel meg — s ezek kapják a központi beruházásokat, azzal a feladattal, hogy lássák el a környező településeket is megfelelő szolgáltatással. Eleve problematikus a települések szelektálása, igen gyakran pragmatikus szempontok alapján döntenek egy-egy település kiemelésével.

E szelektív településfejlesztési politika bírálata egyre jobban erősödik, elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt. A kritikák lényege:

a) A válogatás eleve bizonyos népességszűzökre épül, s ez nem lehet megfelelő (és elfogadható) bázis, hiszen a népességszűz is állandóan

változik a népesség, a gazdasági lehetőségek, a fogyasztás és szolgáltatás változásaival együtt.

b) A központi település — mivel nem képes elősegíteni a környéken fekvő települések népességének megtartását — a településhierarchiában alacsonyabb helyzetű települések szolgáltatásait is kisajátítja, ez viszont siettetti a ki nem választott települések hanyatlását.

c) A gazdasági racionalitásra való hivatkozásokból általában kimarad az elhanyagolt települések fejlesztésének hiányából származó társadalmi veszteségek „ára”.

d) A központi települések keretében nem lehet politikai koordinációt elérni — különösen a nyugat-európai vegyes gazdaságok esetében jellemző, hogy a szociális tervezés felelőssége megoszlik a központi és a helyi hatalom, az állami és a magánvállalatok között, s hiányzik az átfogó központi irányítás.

A településközpontok kialakítása helyett a *cluster-szisztéma* településfejlesztési lehetőségei valószínűleg

kedvezőbbek lehetnek a deprivációs zónák számára is. Ennek lényege abban áll, hogy a különböző település-csoportok együttes fejlesztésére nyílik lehetőség, amennyiben a fejlesztési eszközöket szélesebb körben osztják szét, és az érintett települések hierarchikus kapcsolatának erősítése helyett a települések funkció- és munkamegosztását segítik elő. Így a közigazgatásilag és funkciók tekintetében is egyenrangú településeket összekapcsolják a közös célok és a kölcsönös egymásrautaltság. Lehet, hogy ez a lokális politika további széttagolódását eredményezi, viszont cserébe az informális kapcsolatok megszilárdulására épülve minden biztonnal eredményesebb lehet. A hiányzó szolgáltatásokat a nagy beruházási költségek miatt a cluster-településeken célszerűnek látszik mobil szolgáltatási formákkal betölteni. Természetesen e szolgáltatások bizonyos köre helyhez kötött (iskolák, üzletek, orvosi rendelők, posta, könyvtár stb.), viszont egy részüket mobilizálni lehet (üzletek, könyvtárak, posta, az orvosi és szociális gondoskodás stb. is).

Nem véletlen, hogy a településtervezéssel kapcsolatban a rurálszociológiai kongresszuson igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a *lokális közösségek különböző formáinak* és a *lokális szervezeteknek*. Az adott település kohéziós ereje jelentős mértékben függ a helyi politikai lehetőségektől és a hatalmi viszonyoktól. Ha ezek az intézmények megfelelően működnek, esetleg alternatívát kínálhatnak az elköltözést tervezők szándékaival szemben. Népeségmegtartó erő lehet az informális kapcsolat köre, és részben rekompenzálhatja a rurális területek kedvezőtlenebb anyagi feltételeit, a szolgáltatások hiányosságait, azaz elősegítheti az egyoldalú migrációs folyamatok

lelassulását és esetleges megfordítását.

Varga Domokos írja: „Ma már mindenki tudja, hogy szükség van el-lensúlyokra. Ezért fejlesztik minden erővel a vidéki egyetemeket is, a zenei életet és a sok egyebet. A vidéki ipar és mezőgazdaság megfontolt fejlesztése nemkülönb. Minél több ember legyen, akit a közös ügyekkel való törődés, a helyi fejlődés reménye, a helyi gondok vállalása is oda-köt egy-egy tájhoz, vagy kisváros-hoz.”¹¹

De akiket nem köt oda vidéki lokalitás, azok közül is mind többen ismerik fel a vidéki életformában rejlő előnyöket. A városi lakosság elsősorban *rekreációs* funkciói miatt fordul érdeklődéssel a vidéki területek felé. Kialakulóban van jó néhány országban a munka és pihenés területi szétválasztása, amelynek jellegzetes formája a „második otthon” intézménye. És néhány nagyváros környékén megfigyelhető az ún. „ellen-urbanizáció” (counter urbanization) is, mind többen vállalják a városban lakás helyett a bejárást, azaz a kis távolságú naponkénti ingázást. Ezek az előjelek minden biztonnal a népességmozgás tradicionális folyamatainak változására utalnak.

És mi a helyzet nálunk?

Az Európai Rurálszociológiai Kongresszus vitáit felvázolva — amelyeken különben a szocialista országok szociológusai csak kis számban voltak jelen — eddig a nyugat-európai szakemberek körében felmerült fontosabb kérdésekkel foglalkoztam, de remélem, az olvasóban nem keltettem azt a látszatot, hogy ezek a kérdések tőlünk függetlenek, távoliak, s ha esetleg fel is bukkannak, mi ismerjük a megoldást. Meggyőződésem, hogy a kérdések zöme hasonló módon vethető fel, és hogy a településfejlesztéssel kapcsolatos anomá-

liáktól a mi társadalmunk sem mentes. A különbség inkább abban áll, hogy a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén mintegy fáziskéséssel érzékelhetők a hasonló problémák. Ez viszont azt is jelenthetné, hogy a fejlett nyugat-európai országok példáján okulva preventív eljárásokat dolgozhatnánk ki településpolitikánkban.

Lehet, hogy a magyar mezőgazdasági termelés sikereinek időszakában nem ildomos rurálszociológiai kérdőjeleket emlegetni, mégis úgy gondolom, hogy településstruktúráink elemzésére a részletesebben ismertetett Symes-modell jó néhány eleme adaptálható. A szuburbánus zóna megfelel a mi távlati fejlesztésre kijelölt agglomerációs övezeteinknek, megtalálható településhálózatunkban a mezőgazdasági zóna is, és fellelhetők a depressziós zónák, gondoljunk csak a Gyűrűfű-szindrómára és az apró falvakra általában.

Ezek a kérdések különben viták kereszttüzeiben állnak, és kevésbé mentesek egy-egy részjelenséggel kapcsolatosan az egyoldalúságoktól. Vagy szociográfikus ihletésű és szenvedélyű megállapítások hangzanak el például az elnéptelenedő falvakról, a kis települések hátrányos helyzetű lakosairól, vagy akadémikus megfogalmazások látnak napvilágot redisztribúcióról, közigazgatási törekvésekről, fejlesztési elvekről. A folyamatok egységes összefüggés-rendszerének, gazdasági, társadalmi komplexitásának — vagy ha úgy tetszik, totalitásának — igénye pedig mintha elsikadna. Valamiféle sajátos szereposztás folytán a humán tudományterületekhez közelebb állók a népesség bajai felett keseregnek, a távolabb álló tervezők, közgazdászok pedig a gazdasági racionalitás bővületében végzik dolgukat. A népességmozgás

társadalmi folyamatai pedig mennek a maguk útján.

Vitatott a hazai városfejlődés dinamizmusának megítélése is. Dinamikus, vagy késleltetett-e a magyar városfejlődés, így merült fel — lassan egy évtizede — a kérdés, s megnyugtató válaszok alig születtek. Valószínű, hogy ezt a kérdést sem lehet a fenti dichotómiában eldönteni, hiszen néhány település fejlődése (Veszprém, Zalaegerszeg, Dunaújváros) valóban dinamikus volt, másoké viszont ettől függetlenül lehetett „késleltetett”. Mindenesetre a városfejlődés tendenciáját aránytalanság és egyenlőtlenség jellemezte az elmúlt évtizedekben. És minden bizonnyal hasonlóak jellemezték a rurális övezetek fejlődését is. Arról nem is beszélve, hogy a társadalmi változások különböző periódusaiban az egyes tendenciák intenzitása is gyakran változhatott.

Ami a város—falu kapcsolat alakulását illeti, ma már evidensnek látszik — talán a laikusok számára is —, hogy a rurális övezetek települései *hátrányos helyzetben vannak* a városokkal szemben. Az elmúlt években igen sok kritika érte az Országos Településfejlesztési Konceptiót, amelynek hierarchizált rendszerében a városok és a kiemelt települések lényegesen előnyösebb gazdasági és társadalmi feltételekkel rendelkeznek, mint a hierarchiában alacsonyabb pozíciójú települések. Ismeretes a települések törekvése arra, hogy minél gyorsabban feljebb kerüljenek a települések rangsorában, gondoljunk az elsiertett (siettetett?) városiasodásra, vagy a városodás és a városiasodás diszkrepanciájára.

A településfejlesztési vitákban sohan úgy gondolják, hogy vagy a nagyobb községek urbanizálása, vagy pedig az infrastruktúra mind széle-

sebb területeken való kiépítése az egyedül járható út. Ezek szerint a rurális települések jövője az urbanizáció lehet.

Véleményem szerint a megoldás korántsem ilyen egyszerű, nem beszélve arról, hogy jelenlegi gazdasági helyzetünkben irreálisak az ilyen követelmények. Nem hiszem, hogy a fejlődés útja a kizárólagos urbanizáció lenne, és a rurális települések urbanizálására kellene törekedni. Társadalmi fejlődésünk jóval magasabb szintjén is életképesek maradhatnak a falusi települések, hiszen gazdasági, népesség-reprodukciós, rekreatív, ökológiai stb. funkcióikat aligha vehetik át a városok. E funkciók betöltéséhez viszont feltétlenül szükségük van egy arányosabb, méltányosabb településfejlesztési politika keretében az infrastruktúra és az elemi szolgáltatások mind szélesebb körű kiépítésére. Társadalomirányításunk felismerte a rurális területek funkcióinak fontosságát, és a VI. öt-éves terv célul tűzte ki a falun élő népesség megőrzését. Ez a program alapja lehet a méltányosabb településfejlesztésnek.

Ne gondoljuk azonban, hogy a falusi területek gondjait az infrastruktúra esetleges megteremtése, fejlesztése, a helyi lakosság életkörülményeinek javítása önmagában megoldja! Természetesen nem tagadom ezek fontosságát és szükségszerűségét, de ezek mellett hazánkban is igen jelentős a rurális területek informális közösségeinek fenntartása, fejlesztése és a helyi érdekképviselő megfelelő funkcionálása. Igen sok múlik tehát a helyi társadalom minőségén. Ha egy-egy településen a közösség problémáinak megoldásában kialakul bizonyos kohézió, ha belső ügyeinek rendezésére kifejlődik a helyi közélet, ha az adott településen létrejön valamiféle szolidaritás, vagy identitás-

tudat, akkor a népességmegtartás lehetőségei lényegesen kedvezőbbek lesznek, sőt, az adott település prosperálásához is hozzájárulhatnak.¹² Kívánatos lenne tehát az anyagi erőforrások, szükségletek mellett a nem anyagi természetű igényeket is figyelembe venni a településfejlesztésben. A helyi gazdasági, gazdálkodási feltételek, a helyi közösség ily módon természetszerűleg kapcsolódik egymáshoz és perspektívát kínálhat az adott településnek.

Jól tudom, hogy fejlődésünk mai szintjén ezek a követelmények még meglehetősen távolinak tűnnek, és a hazai rurálszociológia feladatai még korántsem merültek ki a kérdőjelek felvázolásában vagy a településszerkezeti változások megismerésében. Ennek ellenére úgy vélem, hogy lassan megérnek a feltételek a tradicionális dichotómiák (város—falu, város—vidék, ipari—agrár stb.) strukturáltabb értelmezésére és kezelésére. Ez viszont elengedhetetlen előfeltétele a települések minden típusára kiterjedő, a heterogén érdekeket figyelembe vevő településpolitika kialakításának.

Böhm Antal

JEGYZETEK

¹ *Lars Olof Persson: Agriculture and the Rural-Urban Dependencies in Sweden* (Az Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott előadás).

² A kongresszust 1981. augusztus 9—15. között rendezték Helsinkiben.

³ *Lars Olof Persson: Id. mű.*

⁴ Ugyanott.

⁵ *K. Hokkanen: The Development of Agriculture and the Rural Areas in Finland During the 1900's* (Az Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott előadás).

⁶ *Varga Domokos* hasonló tapasztalatokról számolt be Finn nyár című írásá-

ban. Lásd az Élet és Irodalom 1981. aug. 22. és 29. számában.

⁷ *Lars Olof Persson*: Id. mű.

⁸ Lásd Pál László beszámolóját a Társadalomtudományi Közlemények 1981/2. számában.

⁹ *E. Bröschen, W. Himmoghofen*: The Situation of Elder People in Rural Areas — Consequences for Social Planning. (Az Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott előadás.)

¹⁰ *D. G. Symes*: Social Aspects of Rural Planning — Settlement and Infrastructural Development. (Az Európai Rurálszociológiai Kongresszuson elhangzott előadás.)

¹¹ *Varga Domokos*: Id. mű.

¹² Erről bővebben lásd *Gombár Csaba*: A helyi társadalom hermeneutikája és *Bóhm Antal—Pál László*: A helyi társadalom című tanulmányokat. A Társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon — Információs bulletin III. 5—49. old.

MEGJELENÉS ELŐTT ÁLL

Pogány György

MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁS ÉS MUNKAERŐ-POLITIKA A SZOCIALIZMUSBAN

AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A KÖZGAZDASÁGI
ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
KÖZÖS KIADVÁNYA

Vita az üzemi demokráciáról

Héthy Lajos doktori disszertációjának* munkahelyi vitáján,** a Társadalmi Szemle szerkesztőségében — amely a disszertáció egyes elemeinek kimunkálásában a téma műhelye volt — lényegében folytatódott az a több éve tartó eszmecsere az üzemi demokráciáról, amely gondolataival, kérdésvetéseivel már eddig is gazdagította a témakör vizsgálatát. A disszertáció alapján a vitában az üzemi demokrácia politikailag aktuális

* Héthy Lajos disszertációjának tanulmányá átdolgozott részletét folyóiratunk 5—25. oldalán közöljük. A tanulmányhoz kapcsolódóan ismertetjük a disszertáció munkahelyi vitáját.

** A disszertáció munkahelyi vitáját 1981. június 1-én a Társadalmi Szemle szerkesztőségében tartották. A vitát, amelyen Benke Valéria, a Társadalmi Szemle főszerkesztője elnökölt, Pozsgay Imre kandidátus, művelődési miniszter vezette. A disszertációról szóban és írásban véleményt mondott: Andics Jenő, Benke István, Benke Valéria, Berend T. Iván, Buza Márton, Cseh-Szombathy László, Falusné Szikra Katalin, Herédi István, Laky Teréz, Lick József, Kovács Géza, Marosi Miklós, Mód Aladárné, Poros Tamás, Pozsgay Imre, Rozgonyi Tamás, Sárközy Tamás, Szalai Sándor, Szentpéteri István, Tahin Tamás, Vass Dezső, Zelkó Lajos. E cikk a munkahelyi vita jegyzőkönyve és az írásbeli vélemények alapján készült.

széles problémaköre fogalmazódott meg, e politikai aktualitást a hozzászólók egyöntetűen hangsúlyozták.

POLITIKAI IDŐSZERŰSÉG

Mind belső fejlődésünk, mind pedig a különböző világesemények sokoldalúan támasztották alá és folytonosan megerősítik, hogy szocialista építőmunkánk egyik központi kérdése a szocialista demokrácia fejlesztése. E kérdésnek pedig elemi sejtje a munkahelyi, illetve üzemi demokrácia (Lick József véleménye). A problémakör sokoldalú megvilágítása, a disszertáció valóságközelisége és elméleti igényessége sok újat nyújt a politika és a gyakorlat számára. Ez azért lényeges, mert az üzemi demokrácia fejlesztése politikai kérdésként fogalmazódott meg. Héthy Lajos tanulmánya tehát a politikai döntések nyomán kialakult helyzetet elemzi, és a politika számára fontos visszajelzéseket ad (Benke Valéria, Laky Teréz, Pozsgay Imre hozzászólása).

A téma elméleti és politikai összefüggéseit a hozzászólók több szempontból elemezték. Elismerően nyilatkoztak arról, hogy a tanulmány számos politikai vulgarizmust cáfol, a hagyományos, leegyszerűsítő társadalomideológia éles kritikáját adja. (Sárközy Tamás megállapítása.) Miel-

tatták, hogy kritikusan elemzi nemcsak a témájával szorosan összefüggő társadalmi viszonyrendszerek objektív folyamatait, valamint a társtudományok eredményeit, hanem a párt politikájának bizonyos tendenciáit, vonásait, a tárgyalat kérdéskörre vonatkozó határozatait, s mindezt a kommunista szociológus felelősségével, jobbitási szándékával; pártossága éppen abban áll, hogy nem kerül el a politikailag kényes kérdések felvetését (Benke István, Buza Márton, Lick József hozzászólása).

Ugyanakkor éppen az üzemi demokráciának a politikai viszonyokkal való összefüggése terén a leghiányosabb a társadalomtudományok empirikus tapasztalata (Rozgonyi Tamás felvetése). Az üzemi demokrácia politikai összefüggéseinek elemzésében a tudományos megközelítést még mindig fékezheti, hogy a hatalom konkrét kutatása, illetve ennek eredményei mindig közvetlenül érintik a tényleges hatalmi viszonyokat, s az ebből fakadó konzekvenciákat kevés kutató vállalja (Lick József megállapítása). Az üzemi demokrácia fejlesztésében viszont még számos kérdés, így éppen a gazdaság és a politika összefüggései további tisztázásra várnak (— hangsúlyozta Mód Aladárné).

E kérdéskörben az a nézet fogalmazódott meg — a disszertáció megállapításaival összhangban —, hogy az üzemi demokrácia fejlesztése a társadalmi-politikai viszonyokkal összefüggő, ám elsősorban politikai kérdés. Héthy Lajos sem szorította a vállalat kereteibe az üzemi demokráciát, és onnan nem zárta ki azokat a politikai viszonyokat, amelyek rá hatnak. Így nemcsak az üzemi demokráciát szükséges politikai kérdésként kezelni, hanem a vállalatok irányítását, igazgatását is, mivel a vállalati működés alapvető folyamatainak feltételeit a szocialista fejlődés

jelen szakaszában végső soron a politika határozza meg (Pozsgay Imre megállapítása).

E megközelítésben felvetődött az állami tulajdonban levő termelőszervezetek működtetésének problémája. Nem megoldott a tulajdonosi érdek megfelelő érvényesítése: ennek biztosítása végső soron az, hogy a vezetőt a felsőbb állami szervek nevezik ki, de ő egy olyan adminisztrációs láncban keresztül fejt ki működését, melyben fennáll az eredeti szándékok torzulásának veszélye (Szentpéteri István véleménye). Mivel az állami tulajdonnak nincs perszonalifikálható szubjektuma, ezért ezt a szerepet a politika veszi át, kénytelen átvenni. Ebből adódik, hogy a vállalatok kereteibe bizonyos közhatalmi funkciók is szükségképpen beköltöznek, s ezeket ma nem tudjuk és nem is akarjuk kiiktatni (Pozsgay Imre hozzászólása). Mások úgy látják, hogy az üzemi demokrácia éppenséggel annak az ellentmondásnak teremthet mozgásformát, amely a munkavállalói státusz és a köztulajdonosi státusz között áll fenn; átmeneti társadalmunkban ez az ellentmondás nem is oldható fel maradéktalanul (Vass Dezső, Kovács Géza felvetése).

Többen rámutattak ugyanakkor a politika cselekvési, beavatkozási lehetőségeinek korlátozottságára utaló jelekre. Így például arra, hogy minden politikai döntés és ráhatás ellenére a vállalatok belső elszámolási rendszere visszafejlődött, s ezzel visszafejlődött a vállalati belső érdekeltiségi rendszer is, ami lényegesen hátráltatta az üzemi demokrácia kibontakozását (Marosi Miklós megjegyzése).

Gazdaság és politika összefüggéseinek ismeretében megfogalmazódott, hogy bár egy helyes és szimpatikus cél megideologizálásáról van szó akkor, amikor a vállalatok belső működés

déséből kívánják levezetni az üzemi demokráciát, s ezt a szocializmus egyfajta belső mozgástörvényének tekintik, de e megközelítés túlságosan leszűkített; s azzal sem indokolható, ha a tőkés rend keretei között is megindult egy hasonló, munkahelyi demokratizálódási folyamat (a tőkés vállalatnál sem magából a szervezete-ből ered a részvétel, hanem ott is általános társadalmi-politikai folyamat). Nagyon hatékony vállalat képezhető el mind szocialista, mind tőkés viszonyok között anélkül, hogy az üzemi demokrácia útját járná (Berend T. Iván megállapítása). Az üzemi demokrácia fejlesztésében a politikai okok mellett a vállalati motívumokat is hangsúlyozták (Mód Aladárné felszólalása); a hatékonyságban és az ezt szolgáló érdekegyeztetés sikeres megvalósításában érdekelt tőkés vállalatoknál a részvétel mind-
ezeknek eszköze.

ÉRDEKEK, ÉRDEKEGYEZTETÉS, ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS

A vita során — tükrözve a magyar társadalomtudományokban mind elterjedtebb felfogást — széles körű egyetértés nyilvánult meg abban, hogy az üzemi demokrácia szociológiai koncepciójának, fejlesztési irányának az érdekekre, az érdekérvényesítési, érdekegyeztetési funkcióra kell összpontosítania. Volt hozzászóló (Poros Tamás), aki ezt szűknek érezte, és nem tagadva az érdekegyeztetés szükségességét, az üzemi demokrácia ezen alapuló fejlesztésének igényét, azt hangsúlyozta, hogy a részvétel a dolgozók számára emberi jogaik érvényesítése, s ennyiben nemcsak az irányítás eszköze. Más vélemény (Rozgonyi Tamásé) szerint viszont még korántsem olyan el-

terjedt az érdekeltérések, ütközések szükségességének felismerése, még mindig gyakori a konfliktusok takargatása, melyre olykor több energiát fordítunk, mint megoldásukra.

A hozzászólók Héthy Lajos érdemül tudták be, hogy sokoldalúan vizsgálta az üzemi demokrácia és az érdekek kétirányú összefüggésrendszerét. Az érdekek ugyanis egyfelől az üzemi demokrácia alapját képezik, másfelől az érdekek érvényre jutásának egyik feltétele az üzemi demokrácia. Ebben az összefüggésrendszerben az üzemi demokrácia feladata nem egyszerűen az érdekvédelem, hanem a közös célok, a közös érdekeket szolgáló együttműködés feltételeinek a kimunkálása. A szociológiai megközelítés — a közgazdaságtól eltérően — ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a vállalatokban működő és az üzemi demokráciát befolyásoló érdekek nem csupán gazdasági jellegűek, hanem egyúttal társadalmi tartalmuk is van (Lick József megállapítása).

Az érdekek természetét, meghatározottságát illetően a hozzászólók lényeges momentumokra tértek ki. Így arra is, hogy az érdekek alapjaikban a termelőerők fejlettségétől és a termelési viszonyoktól függően adóttak, és viszonylag lassan változnak, tehát csak kis mértékben, az objektíve létező létfeltételek, társadalmi, esetleg szervezeti viszonyok változtatásával módosíthatók. Erre pedig a központi gazdasági-társadalmi vezetésnek csak bizonyos korlátok között vannak lehetőségei. A társadalmi szintű, népgazdasági érdekeket — ha azok nem esnek egybe más érdekekkel — tehát csak úgy lehet érvényesíteni, hogy a népgazdasági érdekeknek megfelelő cselekvéstől, gazdálkodástól teszik függővé a vállalati és egyéni érdekek megvalósu-

lását, vagy ennek mértékét. Ezzel azonban nem új érdeket hoznak létre, hanem csak adott érdekeltiséget alakítanak ki. Ezért kerülni kellene az olyan megfogalmazásokat, hogy például a nyereség növelése, a hatékonyság fokozása, az exportárak növelése stb. a vállalat *érdeke*; ezekben az esetekben helyesebb az *érdekeltség* fogalmát használni. Az alacsonyabb szintű részérdekek érvényesülési mechanizmusából önmagában, „külső” beavatkozás nélkül nem alakul ki minden magasabb szintű vagy társadalmi érdek (Zelkó Lajos felszólalása).

A vitában többen reagáltak arra a kérdésfeltevésre, hogy vajon a magasabb szintű érdekek léteznek-e önmagukban, vagy csak az érdekegyeztetési folyamatban, az alacsonyabb szintű érdekekből alakulnak ki. Megfogalmazódott, hogy az ösztársadalmi érdek nem pusztán absztrakció, nem pusztán ideológiai tételezés még akkor sem, ha ennek lényegét a szociológiai kutatások még nem mindig tudják megragadni (Lick József észrevétele). Mások viszont egyetértettek a disszertációval abban, hogy a közérdek, így a népgazdasági érdek is, csakis alulról épülhet felfelé, s ezzel összefüggésben az érdekmozgás autonómiájára hívták fel a figyelmet; szemben azzal a gazdasági szabályozásban tapasztalható hamis feltételezéssel, hogy eszközeivel az érdekek mindig közös nevezőre hozhatók (Laky Teréz hozzászólása).

Egyetértő vélemények hangzottak el Héthy Lajosnak azzal a megállapításával kapcsolatban is, mely szerint a munkásrészvételnek két feltétele van: az erős közös kollektív érdek és az erős kölcsönös függés a vállalati kollektívában. A vállalatok jelenlegi gazdálkodási rendszerében azonban ritkán jön létre erős közös érdek a dolgozók között, miközben

viszont számos érdek a vállalatnál kívüli szférában érvényesül. A vállalatoknál dolgozók közötti kölcsönös függőség helyét az egyirányú függés és a kölcsönös tőrés viszonyai foglalják el. Helyeselték, hogy ennek végső okát a disszertáció a vállalati önállóság hiányában jelöli meg, bár vitatták, hogy ennek tartalmát némileg leszűkíti a bérezésre, keresetekre. Ilyen körülmények között azonban az érdekegyeztetés megvalósulása valóban a „második gazdaságban”, illetve az üzemen belüli informális érdekérvényesítés csatornáin zajlik — állapították meg. Enyhének tartották viszont azt a megfogalmazást, hogy ez „társadalmilag költséges” megoldás. Ennél többről van ugyanis szó. Arról, hogy innen egyszerűen nem vezet út a hatékony vállalati gazdálkodás felé (Mód Aladárné megállapítása). Felmerül ugyanakkor, hogy mennyiben kívánatos, mennyiben valósítható meg a kölcsönös függőség létrehozása, és ez vajon nem jelent-e kölcsönös kiszolgáltatottságot (Benke István felvetése).

Jelenlegi helyzetünk egyik jellemzője, hogy bár az érdekkonfliktusok „kiugratása”, intézményes megoldása nem mindig biztosított, az érdekérvényesítés szervezeteken kívüli lehetőségei igen nagyok, ezáltal nagyobb összeütközések nincsenek, és a felszínen nyugalom van (Zelkó Lajos véleménye). Mások is kritikával illeték a konfliktusmentes társadalomképet, és hangsúlyozták, hogy a konfliktusmentes állapot hosszú távon nem tartható fenn, még ha a konfliktusok levezetésére vannak is bevált csatornák (Falusné Szikra Katalin megjegyzése).

Az egyirányú függés gyengítését többen is kulcskérdésnek mondták az üzemi demokrácia fejlesztése szempontjából (Buza Márton, Laky Teréz, Mód Aladárné, Poros Tamás, Szent-

péteri István hozzászólása). Jelenleg ugyanis a dolgozók érdekképviseletét ellátó szervezetek és képviselők, például a bizalmiak, maguk is a gazdasági vezetéstől függenek. Felvetődött, hogy mennyire tudjuk megvédeni azokat, így a szakszervezeti bizalmiakat, akik a dolgozók érdekeinek védelme érdekében lépnek fel, és esetenként a gazdasági vezetéssel, de olykor a pártszervekkel is konfliktusba kerülnek (Buza Márton felvetése). Ennek ellenkezőjére is akad példa, a gazdasági vezető esetenként „le tudja kenyerezni” a bizalmi, vagy vállalati érdekre hivatkozva el tudja utasítani álláspontját (Poros Tamás megjegyzése). Nincsenek meg a kimunkált módszerek, s önmagában a jogi szabályozás nem elégséges ahhoz, hogy a dolgozókat szükség esetén meg lehessen védeni a vezetőkkel szemben, hogy megvalósuljon a vezetés feletti ellenőrzés (Szentpéteri István véleménye). Ezért jellemzőbbek ma vállalatainknál a rejtett konfliktusok, mint a nyíltak. S ha az arra hivatott szervezetek nem vállalják az érdekvédelmet, amikor az egyén konfliktusba keveredik, rendszerint egyetlen megoldás kínálkozik, elhagyja munkahelyét. Emiatt viszont egyre gyakrabban fordul elő, hogy a vállalatok vezetői erősebben képviselik a munkásérdekeket, mint a szakszervezet, amit az a tény is mutat, hogy igyekeznek a maximális béreket kifizetni.

Nem vitatták a disszertációnak azt a megállapítását, hogy az üzemi demokrácia objektív folyamatában jelenlegi helyzetünkben központi helye van az anyagi érdekeknek. A közvetlen érdekeltségen alapuló részvétel erősítésének koncepciójából következően széles körű egyetértés volt abban, hogy az érdekegyeztetés problémái szorosan összefüggnek a bérezéssel, a bérszabályozással. Az elő-

relépéshez azonban meg kell oldani a megfelelő teljesítménymérést. Az előrelépéshez a kutatóknak, a tudománynak az üzemi, vállalati viszonyokban kell támpontokat találniuk. Ezek meglelése nélkül a központi bérszabályozás nem lehet sikeres (Benke Valéria megállapítása).

Megfogalmazódott olyan vélemény is (Zelkó Lajos hozzászólása), hogy az erős érdekeket teremtő ösztönzés nagyon átfogó és sokoldalú intézkedésrendszert követel, mert az üzemi demokrácia bizonyos fokú korlátozása társadalmilag indokoltabb, súlyosabb lehet, mint az egyes korlátok lebontásával járó előny.

Volt ellenvélemény azzal kapcsolatosan, hogy a bérszabályozás korlátokat jelentene az érdekegyeztetés számára. Bizonyos vállalati tapasztalatok szerint az alacsonyabb bérfejlesztési lehetőségek elosztása is jelentős érdeklődést, aktivitást vált ki a dolgozókból (Poros Tamás véleménye).

Egyetértve a disszertációnak azzal a gondolatával, hogy a keresetek vállalatközi nivellálása gátolja az üzemi demokrácia fejlődését, többen rámutattak arra, hogy ennek fordítottja is érvényesülhet. Az üzemi demokrácia, legalábbis a vállalatokon belül átmenetileg erősítheti a nivelláló tendenciákat abból adódóan, hogy a hangjukat hallató dolgozók soraiban az átlagos képességűek vannak többségben, az ő érdekük pedig a kiegyenlítés. Ez főként olyan területeken fordul elő, ahol a teljesítmény egzakt módon nem mérhető (Benke Valéria, Falusné Szikra Katalin hozzászólása). Hasonlóképp kétirányú a hatás a centralizáció és az üzemi demokrácia fejlődése között. Helytálló-nak tartották Héthy Lajosnak azt a gondolatát, hogy a centralizáció akadályozza az üzemi demokrácia fejlődését, de megfigyelhető ennek for-

dította is: amikor a dolgozók nyomása alatt a vállalati vezetés nem vállalja a döntést, hanem a felelősség elkerülésére magasabb szintre továbbitja azt (Falusné Szikra Katalin észrevétele).

Az érdekegyeztetés, érdekvényesítés koncepciójáról szólva felvetődött, hogy a dolgozók számára az üzemi demokrácia egész munkahelyi életüket átható reagálási forma, ezért az egyéni magatartásoknak, az egyéni érdekek érvényesítésének a kollektív érdekek mozgásának vizsgálata mellett nagy hangsúlyt kell kapnia (Szalai Sándor hozzászólása).

Az érdekvényesítési képességek differenciáltságának bemutatását, a disszertációnak a hatalmi viszonyok strukturáltságára utaló elemzését figyelemreméltónak találták. A hatalom eltérő társadalomtudományi értelmezése azonban bizonyos vita alapjául szolgált. Egyes vélemények szerint (Benke Valéria, Laky Teréz megállapítása) a hatalom és az érdekvényesítési képesség szétválasztása Héthy Lajos korábbi munkáiban indokoltabb és helyesebb volt, mint a kettő egybemosódása. Más észrevétel (Lick Józsefé) a disszertációnak a hatalom osztottságára vonatkozó megjegyzéseit csak annyiban fogadja el, amennyiben ezek az érdekvényesítési képességekkel azonos hatalomra vonatkoznak, elutasítja viszont a hatalom hagyományosan értelmezett, a köztudatban meggyökerezett fogalma értelmében. Többen hangsúlyozták, hogy a problémakör további vizsgálódásokat kívánna a társadalomtudományok művelőitől.

dekek szervezeti-társadalmi determináltsága kapcsán némileg eltérő nézetek fogalmazódtak meg a vitában. A társadalmi viszonyok demokratizmusának két sikon, „makrotársadalmi”, illetve „mikrotársadalmi” szinten való vizsgálata egyértelműen a két szféra közötti erős kölcsönhatást bizonyította. Az üzemi demokrácia akkor töltheti be sokrétű társadalmi funkcióját, ha a mikrotársadalmi viszonyrendszer találkozik a makrotársadalmi folyamatokkal. E két szint egybekapcsolódásának módjáról szólva a vitában úgy vetődött fel a kérdés, hogy vajon a vállalati fejlődés területén kell-e elsőként előrelép-nünk, és ebből bontakozhat ki a részvétel társadalmi sikon, vagy arról van-e szó, hogy a demokrácia „makrotársadalmi” kibontakozása után ezt most „mikroszinten” kellene kifejlesztenünk. Az fogalmazódott meg, hogy a demokrácia fejlődése makro- és mikroszinten csak párhuzamosan haladhat előre. Helytálló az az érvelés, hogy bizonyos történelmi folyamatoknak, helyzeteknek döntő szerepük van. Hiba lenne azt hinni, hogy a szocialista tulajdonviszonyok létrejöttével a működésbe lépett egy olyan automatizmus, amely kibontakoztatja a demokratizmust. Jöllehet ez a változás önmagában is hordoz bizonyos demokratizmust, de általa mégsem automatikusan következik be a szocialista demokrácia fejlődése. Látni kell, hogy makrotársadalmi szinten is igen nagy feladatok állnak még előttünk; ma makroszinten több tenivaló van, mint mikroszinten (Berend T. Iván megállapítása).

TÁRSADALOM ÉS MUNKAHELY

Az üzemi demokrácia fejlesztése érdekében teendő lépések, a vállalatok belső viszonyai és külső, társadalmi-gazdasági meghatározottságuk, az ér-

SZAKSZERVEZET ÉS ÜZEMI DEMOKRÁCIA

A korábbiakhoz hasonlóan széles politikai-társadalmi-gazdasági összefüggésrendszerben ítélték meg a hoz-

zászólók a szakszervezetek szerepét is az üzemi demokrácia fejlesztésében. Héthy Lajosnak a szakszervezetek működésével kapcsolatosan kifejtett kritikájával a hozzászólók egyetértettek. Helyesnek tartották annak kimutatását, hogy itt nem egyesek szubjektív hibáiról, hanem konstrukciós ellentmondásokról van szó. A szakszervezet minden réteg érdekeinek képviseletére törekedve esik abba a hibába, hogy végül is senki érdekeit sem tudja megfelelően képviselni (Sárközy Tamás észrevétele). Fontos vállalati csoportok érdekei jelenleg nem intézményesülnek, s így ezek kimaradnak az érdekegyeztetés fő folyamataiból, rosszabb esetben pedig vállalati, társadalmi érdekként feltüntetve magukat más, gyengébb pozícióban levő dolgozói érdekek ellenében érvényesülnek (Andics Jenő hozzászólása).

Elhangzott, hogy a szakszervezetek ugyan gyakran a vállalati, vezetői érdeket védik, s így a vállalaton belül az egyoldalú függőséget erősítik, de ez abból fakad, hogy ezt is várják el tőlük. Miként az üzemi demokrácia más intézményei, például a termelési tanácskozások sem saját szervezeti sajátosságai miatt nem felelnek meg a követelményeknek, hanem strukturális okokból elégtelen a működésük (Mód Aladárné megállapítása).

A szakszervezetek működésével kapcsolatos konstrukciós, strukturális okok mellett kritikus megjegyzések hangzottak el a szervezet belső működését illetően is. Elhangzott, hogy a túlbonyolított, túlcentralizált és túlságosan felduzzasztott hivatalos szakszervezeti apparátus érdekei a közvetlen üzemi demokrácia kibontakozása ellen hatottak, és ezért is volt szükség arra, hogy a párt vezető szervei kívülről hassanak az üzemi demokrácia fejlesztése irányában. Emellett a szakszervezetek szerveze-

tére jellemző még az állami feladatok túlzott átvétele, államigazgatási jellegű működési jegyek elszaporodása, ami szintén nem segíti az érdekvédelmi funkciót (Sárközy Tamás véleménye).

Mind ezek mellett arra is felhívták a figyelmet, hogy a szakszervezetek helyét, szerepét illetően a közgondolkodásban és gyakran a tudományban is egyfajta leegyszerűsítő nézet él. Az üzemi demokrácia terén, s ezen belül a szakszervezetek feladatait illetően is meghatározó a párt szerepe. A szakszervezeteket ezért nem indokolt elmarasztalni olyan problémákért, amelyeket nem áll módjukban megoldani. Viszont látni kell, hogy a felső pártszervek üzemi demokráciával kapcsolatos állásfoglalásaiban már bennfoglaltatik a szakszervezetek véleménye. A felső pártszervek elhatározásai során témaszkodnak a szakszervezetek véleményére (Buza Márton hozzászólása).

A FEJLESZTÉS ÚTJAI

A disszertáció érdemeként méltatták a hozzászólók azt, hogy a helyzet átfogó értékelésére alapozva megfontolásra érdemes javaslatokat tett az üzemi demokrácia fejlesztési irányaira. Ennek keretében azt a területet igyekszik meghatározni, ahol ma reális lehetőség nyílik az előrelépésre. Többnyire egyetértés volt abban, hogy a cél a vállalatok dolgozóinak bevonása a stratégiai döntésekbe. Ehhez viszont ma a dolgozók érdekeit közvetlenül érintő, nem stratégiai jellegű döntésekben való részvétel nélkül át vezet az út (Benke Valéria, Mód Aladárné véleménye). Mások szerint szélesebb lehetőségek is nyílnak az előrehaladáshoz, a stratégiai döntéshozatal esetében sincs akadálya a dolgozók tájékoztatásának, ami

már csak azért is fontos lenne, mert a vezetés ellenőrzését szolgálná. Vitathatatlan, hogy a dolgozóknak objektív érdeke az üzemek irányításában való részvétel. A probléma eszerint abban rejlik, hogy ezt az objektív érdeket az érdektudat nem fejezi ki, azaz ennek megváltoztatására kell törekedni (Poros Tamás, Benke István megjegyzése).

A tudati tényezők olyan vonatkozásban is jelentősek, hogy ha az üzemi demokrácia valamely szervezete vagy a részvétel valamely intézménye egyszer elveszti a hitelét, akkor annak tekintélyét éppen a tudati tényezők erős befolyása miatt — rendkívül nehéz helyreállítani (Pozsgay Imre megállapítása).

A közvetlen részvételi formák erősítése kapcsán ugyanakkor felmerült az a probléma is, hogy nemzetközi tapasztalatok szerint a közvetlen üzemi fórumok szerepének növelésével együtt jár a szakszervezet vezetésben való részvételi szerepének csökkenése; azaz a közvetlen demokratikus fórumok erősítése és a szakszervezet vállalatvezetésben való részvételi jogainak párhuzamos növelése ellentmondásos folyamat (Sárközy Tamás álláspontja).

Egyetértés nyilvánult meg azzal a fejlesztési javaslattal, hogy a képviselői szervek belső demokráciáját növelni kell, az üzemi, munkahelyi operatív döntésekben pedig fokozni kell a dolgozók közvetlen részvételét. Ezzel együtt viszont a stratégiai kérdésekben döntő vezetői testületekbe teljes körű képviselőként kell beépíteni a vállalatoknál működő társadalmi szerveket. Az előrelépésnél tekintettel kell lenni a vállalatok

típusaira, mivel a probléma másképp merül fel egy összetett nagyvállalatnál és egy kisvállalatnál, egy kompetitív szférában tevékenykedő versenyvállalatnál és egy közüzemi vállalatnál.

Megfogalmazódott, hogy a szakszervezeti csoportokat is a közvetlen dolgozói részvétel fórumainak kellene tekinteni, nemcsak a termelési tanácskozásokat. E kettő között a szakszervezetek igyekeznek egyfajta munkamegosztást kialakítani oly módon, hogy a termelési tanácskozások a termelés, a szakszervezeti csoportok az elosztás, a munkakörülmények stb. problémáival foglalkozzanak (Buza Márton megjegyzése).

Végezetül a vita lényeges módszertani tanulsága: kitűnt, hogy a különböző társadalomtudományi diszciplínák művelői milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata során az interdiszciplinaritásnak. A disszertáció tartalmi eredményei mellett Héthy Lajos érdemének tudták be, hogy az interdiszciplinaritás következetes alkalmazásával magas színvonalon árnyaltta tudta tenni elemzését. Az üzemi demokrácia — de a gazdaság, a társadalom, a munka világa más jelenségeinek — további vizsgálata érdekében a vita résztvevői követendő példának mondták a szociológiai összefüggések feltárása mellett a közgazdasági, politikai, etikai, jogi szempontok érvényrejtését.

Simonyi Ágnes

A kommunista és munkáspártok tudományos intézeteinek igazgatói tanácskozásáról

A szocialista országok tudományos pártintézményeinek és néhány tőkésországban működő marxista kutatóintézetnek a vezetői között 1974 óta — másfél évenként — rendszeresek a találkozások. (Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1980-tól vesz részt az igazgatói tanácskozásokon, mivel az utóbbi években a tudományos pártintézetek kutatási témái között mind nagyobb számban jelennek meg — kiegészítve a korábbi, főleg párttörténeti és ideológiai jellegű vizsgálatokat — a szélesebb értelemben vett társadalmi-politikai kérdések.)

Az 1981 októberi várnai találkozóra 12 ország (Bulgária, Csehszlovákia, Görögország, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK, az NSZK, Románia, a Szovjetunió és Vietnam) kommunista és munkáspártjainak tudományos intézetei és marxista központjai küldték el delegációikat, továbbá részt vett a Francia Kommunista Párt és az Olasz Kommunista Párt elméleti intézetének egy-egy küldötte, valamint a Spanyol Kommunista Párt Marxista Alapítványának vezetőségi tagja.

Néhány szocialista országból több tudományos pártintézet vezetői vettek részt a várnai tanácskozáson, mivel külön intézet foglalkozik a párt-

és munkásmozgalom-történettel, külön intézet a jelenkor aktuális társadalmi-politikai kérdéseivel (így Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon és a Német Demokratikus Köztársaságban; a CSKP pedig külön Marxizmus—Leninizmus Intézetet működtet Prágában és Pozsonyban).

A magyar delegációban is két tudományos intézet munkatársai vettek részt: az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéből Nemes Dezső igazgató, és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéből Huszár István főigazgató vezetésével.

Mivel 1980—1981-ben szinte minden szocialista országban összeültek a pártkongresszusok, a tanácskozás résztvevői részletesen ismertették pártjuk kongresszusi határozatait, állásfoglalásait. E témában vitaindító előadást tartott Georgi Atanaszov elvtárs, a BKP KB titkára, aki a Bolgár Kommunista Párt XII. kongresszusa kapcsán a marxi—lenini elmélet és a szocialista gyakorlat kölcsönös fejlődéséről beszélt.

A tanácskozáson valamennyi társintézet beszámolt fő kutatási témáiról, az 1981—1985. évi kutatási tervéről és a nemzetközi tudományos együttműködésben való részvételéről. Az együttműködés főleg közös pub-

likációk megjelentetésében, tudományos tanácskozások és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő évfordulóinak megrendezésében nyilvánul meg.

Az érdekelt bázisintézmények áttekintést adtak néhány sokoldalú, komplex téma kutatásáról. Nemrég elkészült *A kommunista és munkáspártok szociálpolitikája a szocialista társadalomban* és *A munkásosztály egysége és az ideológiai harc* című két munka, befejezéshez közeledik két monográfia. Új közös monográfiák elkészítését is tervezik a dolgozók aktivitásának, illetve az érett szocializmus belső és külső tényezőinek témájáról.

A tanácskozás szakmai szempontból figyelemre méltó napirendje volt a párttörténet és pártelmélet metodológiai kérdéseiről folytatott eszmecsere, amihez az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet delegációja részletes bevezető előadást tartott.

A párttörténeti kutatásokkal foglalkozó intézmények egyik fontos feladata a dokumentumgyűjtemények, visszaemlékezések publikálása, a klasszikusok és a hazai marxista gondolkodók műveinek kiadása. Több hozzászóló hangsúlyozta a korszerű, műszakilag megfelelő archívum szükségességét.

Szinte valamennyi intézeti delegáció kitért a nemzetközi munkásmozgalom évfordulóinak megünneplésére; nemzetközi rendezvényekkel, kiadványokkal készülnek a megemlékezésekre. Több pártintézet szervez tudományos ülésszakot Karl Marx halálának 100. évfordulóján. A tanácskozás résztvevői megállapodtak, hogy jelen lesznek az 1983-ban, Moszkvában tartandó nemzetközi tudományos konferencián, amelyet az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet rendez meg *Marx ügye él és győzedelmeskedik* címmel.

A tanácskozáson alkotó szellemben, baráti légkörben zajlott le, a BKP KB mellett működő Párttörténeti Intézet mint házigazda a szakmai programokon kívül kulturális, idegenforgalmi programokat is szervezett. A résztvevők megismerkedhettek egy agrár-ipari kombináttal és a várnai hajógyárral, valamint a hajóépítő üzem tudományos kutatóintézetével.

A kommunista és munkáspártok tudományos intézeteinek következő igazgatói tanácskozása Havannában lesz, 1982 decemberében.

Homonnai Márta

Magyar—holland kerekasztal-konferencia a szocializmus politikai rendszeréről

A holland Kommunista Párt mellett működő Társadalomkutató Intézet szociológusokból és közgazdászokból álló hattagú delegációja 1981 őszén egy hetet töltött intézetünk vendégeként Magyarországon. A látogatás folytatása volt a korábbi találkozóknak, melyek keretében utoljára magyar küldöttség vett részt Amszterdamban 1980 tavaszán kerekasztal-beszélgetésen. Az akkori eszmecsere a politikai rendszer általános kérdéseivel foglalkozott, s a résztvevők megállapodtak abban, hogy a véleménycserét egy konkrétabb szinten folytatják. Így az újabb konferencia fő témájának az állam gazdaságirányítási tevékenységének és a demokrácia fejlesztésének összefüggéseit választották, mellyel kapcsolatban 1981 nyarán kétoldalú előkészítő munka folyt. A vita kereteit a magyar fél által készített tézisek (*Az állam gazdaságirányításának módszerei*), illetve a holland elvtársaknak erre küldött megjegyzései jelölték ki. A vitakérdések elsősorban az alábbi témaköröket fogták át: a) a népgazdasági irányítás és tervezés rendszere; b) a hatalmi és tulajdonviszonyok a szocializmusban; c) érdekülönbségek, döntési folyamat és demokratikus érdekegyeztetés; d) az

üzemi demokrácia fórumai és a szakszervezetek.

A szocialista gazdaságirányítással kapcsolatban több fontos, elméleti és gyakorlati szempontból is jelentős kérdés merült fel. Többek között felvetődött a vitában, hogy a gazdasági hatékonyságra, a teljesítményorientáltságra való törekvés konfliktusba kerülhet a szocialista társadalompolitika más, főbb elveivel; továbbá megfogalmazódott az a kérdés, hogy a piac szerepének fokozódása mellett miképpen tartható fenn a tervezés primátusa oly módon, hogy az ne vezessen adminisztratív módszerekhez vagy a döntések túlzott centralizációjához. A vita magyar résztvevői elmondták ez irányú tapasztalataikat, utalva arra is, hogy e területen még számos gyakorlati probléma létezik, és e kérdések elméletileg sem minden esetben megoldottak. Ezek körébe sorolható például a hatalmi és tulajdonviszonyokkal összefüggésben az állami tulajdon gazdaságmeghatározó szerepének értelmezése. A gazdálkodó egységeknek az újratermelési folyamatban játszott sajátos szerepe ugyanis láthatóvá teszi, hogy az egyes gazdálkodó szervek konkrét piaci magatartása gyakran függetlenné válhat a szocialista tu-

lajdon elképzelt és jogilag megfogalmazott formáitól. Az állami tulajdon egyfelől biztosítéka a szocialista gazdaság tervszerű fejlesztésének, nem helyes értelmezése azonban a gazdasági hatékonyság érvényesülését fékezheti is. Jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünk például nem teszi lehetővé, hogy az alacsonyabb nyereségű ágazatok vállalatvezetői az eszközöket a nagyobb nyereséget ígérő ágazatokba csoportosítsák át.

E kérdéskör természetes módon irányítja a figyelmet a szocializmus érdek-problematikájára. A vita résztvevői egyetértettek abban, hogy az érdekek ismert, háromszintű tagolása nem kielégítő. Ugyancsak egyetértés alakult ki az érdekegyeztetés demokratizmusa kérdésében, miszerint a társadalomvezetés csak akkor képes megfelelően ellátni gazdaságfejlesztő, érdekegyeztető funkcióját, ha támaszkodik a felhalmozott társadalmi tapasztalatokra, politikai mechanizmusát alkalmassá teszi az érdekviszonyok feltárására, az érdekek nyílt,

demokratikus ütköztetésére, egyeztetésére. E ponton azonban a vita résztvevői eltérően értékelték a szocialista országok politikai intézményrendszerét, különösen a szakszervezetek érdekképviseleti funkciójával kapcsolatban merültek fel nézetkülönbségek.

A kétnapos kerekasztal-konferencián kívül a holland vendégek más társadalomkutató intézeteket is felkerestek (Világgazdasági Kutatóintézet, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete) és meglátogattak néhány vállalati és szövetségi gazdálkodó szervezet is.

A látogatás befejeztével mindkét fél pozitívan értékelte az újabb találkozót, s egyetértettek abban, hogy a további kölcsönös véleménycserék jelentős mértékben hozzájárulhatnak a tudományos kutatómunka s ezzel a pártjaink közötti kapcsolatok továbbfejlesztéséhez.

Forgács Imre

MEGJELENT AZ MSZMP KB
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ KÖZÖS KÖTETE

Lengyel Zsuzsa

MEZŐGAZDASÁG,
SZÖVETKEZETEK,
PARASZTSÁG
A HETVENES ÉVEKBEN

Konzultáció a szovjet szociológusok struktúrakutatásairól

A hazánkba látogató A. G. Harcsev professzor, a Szovjet Szociológiai Társaság alelnöke, a Szociologicseskaja Isszledovanyija főszerkesztője 1981. november 19-én konzultációt tartott intézetünkben a szovjet struktúra-kutatásokról és a szovjet szociológia néhány aktuális kérdéséről. Többek között foglalkozott az 1981 őszén Tallinban rendezett össz-szövetségi struktúra-konferenciával, amelynek főreferátumát Rutkevics: Az érett szocializmus társadalmi és osztályviszonyainak szerves totalitása és dinamizmusa című tanulmánya jelentette. (Ezt a tanulmányt a Kommuniszt 1981/13. száma előzetesen közölte. A konferencián a betegsége miatt távollevő Rutkevics helyett Rjabuskin tartotta a főreferátumot.)

A konzultáción részt vevő intézeti munkatársak elsősorban arról kérdezték Harcsev professzort, hogy mit jelent a szovjet struktúra-kutatók és kutatások számára az SZKP XXVI. kongresszusán megfogalmazott azon tétel, hogy már a fejlett szocializmus gazdasági-társadalmi kereteiben megvalósulhat az osztály nélküli társadalomszerkezet, és hogyan fogadták ezt a tételt a szovjet szociológusok.

Harcsev professzor elmondta, hogy a struktúráról folyó vitákban kétféle

álláspont különböztethető meg: egyesek úgy vélik, hogy a társadalmi homogenizálódáson keresztül transzformálódnak át az osztályviszonyok az osztály nélküli szerkezetbe, mások viszont az osztályviszonyok transzformációja következményének tekintik a társadalmi homogenitás kialakulását. Véleménye szerint a *kétféle tulajdonforma egységesülése* meglehetősen előrehaladott folyamat. Ennek a mezőgazdaságban tapasztalható hatásaival évek óta foglalkoznak az általa szerkesztett folyóiratban, s e gondolatkör jegyében született meg Sztaroverov cikke is a horizontális és vertikális integráció kérdéséről.

Az osztályviszonyok átalakulásában megkülönböztetett szerepe van a *tervezésnek*. Elérhető cél egyfelől a nehéz fizikai munkák csökkentése, esetleges megszüntetése, másfelől a magasan kvalifikált — értelmiségi szintű — munkásréteg kialakítása.

Az osztályok között különben már ma is csak *minimális különbségek* léteznek, mivel mindenki a társadalmi tulajdon keretei között dolgozik, s mindenki munkája alapján részesül a társadalmi javakból. Ennek alapján feltételezhető a falu további átalakulása és a falusi életkörülmények felzárkózása a városi mellé — az anyagi, életmódbeli kiegyenlítő-

dést pedig valószínűleg a szocialista tudatosság kiegyenlítődése követi. Harcsev professzor e témakörből írta legújabb könyvét: *Életmód, erkölcs, nevelés* címmel. (Korábbi könyve *A szovjet család* címmel különben hamarosan magyarul is megjelenik.)

A kiegyenlítődesi folyamatokban gondot okoz az, hogy hogyan lehet egyidejűleg megvalósítani az életszínvonal kiegyenlítődesét és a munka szerinti elosztást. Kívánatos lenne ugyanis, hogy a *kiegyenlítődes ne a munka szerinti elosztás rovására történjen*, amelyre egyébként számos tény utal. Ezzel kapcsolatban érdekes kísérletek folynak — ilyen szo-

ciológiai ún. „pulzárkísérleteket” folytattak Lvovban, s erről a Szociológicsezkaja Isszledovanyija 1981/4. számában bővebben olvashatunk. A kísérlet lényege az, hogy hogyan alakíthatók ki a bérelosztás eddiginel rugalmasabb formái a munkaerő mozgásával összefüggésben és a dolgozók nagyobb bevonásával.

Látható tehát, hogy a szovjet és a magyar szociológia előtt számos hasonló kérdés vetődik fel, ezek megoldásának kutatásában a konzultációk, az információcserék és az együttműködés egyéb formái közös érdekünket szolgálják.

B. A.

A KÖZELJÖVŐBEN
JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÚJ KIADVÁNYA

Tolnai Gyula

ÜZEMI
RÉSZVÉTELI RENDSZEREK
A MAI KAPITALIZMUSBAN

A gyári kódextől
az ipari demokráciáig

Disszertáció-védések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján*

DÉCSY JENŐ: A TERMELESI ESZKÖZÖK TULAJDONÁNAK FEJLŐDÉSE A FEJLETT SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN
című értekezéséről

A fejlett szocializmus építésének időszakában különösen fontos a tulajdonviszonyok fejlesztésének kérdésköre; a kandidátusi értekezés témájának aktualitását a magyar és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt igazolják. A marxista közgazdasági irodalom még nem tárta fel kellő mélységben a szocialista tulajdonviszonyok összefüggéseit, bár a kérdésnek ma már nagyon jelentős irodalma van. Ugyanez mondható el a szocialista tulajdon továbbfejlesztésével kapcsolatos kutatásokról. Décsy Jenő kutatásai során arra törekedett, hogy elemezze a szocialista tulajdon két formájának fejlődését és közeledését egymáshoz, bevonva az elemzésbe a szocialista államközi tulajdon fejlődését is. Az elemzett és a feltárt fo-

lyamatok, következtetések a gyakorlati szakemberek számára is hasznosíthatók, mert perspektivikusan bemutatják, hogy a gyakorlatban a tulajdon fejlesztésénél milyen tényezőkre kell a fő hangsúlyt helyezni.

Az első fejezetben tárgyalja a szerző a tulajdonviszonyok sajátosságait a fejlett szocializmus építésének időszakában. Ezen belül részletes áttekintést ad a szocialista tulajdon lényegével és tartalmával kapcsolatos különböző álláspontokról. Kifejti, hogy a társadalmi tulajdon a szocializmus olyan közgazdasági kategóriája, amely a termelési eszközök elsajátításának új viszonyait fejezi ki a társadalom tagjai között, az elsajátítás társadalmi jellegéből lehet feltárni a fejlett szocialista társadalom tulajdonviszonyainak sajátosságait, legfontosabb jellemzőit. A továbbiakban — különböző koncepciókkal polemizálva — rámutat arra, hogy a fejlett szocialista társadalom gazdasági viszonyainak elemzésénél kiindulási alapot képeznek a tulajdonviszonyok, amelyek meghatározzák a termelési viszonyok egész rendszerének társadalmi-gazdasági jellegét, specifikumát. A tulajdon mint közgazdasági kategória összekapcsolja a termelési eszközök és a munkatermékek kapcsán keletkező viszonyok tel-

* Minden esztendőben, így most is, hírt adunk az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján megvédett disszertációkról, a hazai tudományos közlemény informálása céljából.

A fokozat honosítása után a disszertációk az MTA kéziratárában megtalálhatók.

jes komplexumát. Kifejti, hogy a fejlett szocialista társadalom tulajdonviszonyaira nem a statikus állapot a jellemző. Stabilitásuk mellett egyidejűleg állandó előrehaladó mozgásban vannak, ezt a mozgást elsősorban a szocialista társadalom növekvő érdekközössége, a kollektívák és a társadalom közötti, vállalati kollektívák egymás közötti, valamint a kollektíva és a dolgozók közötti gazdasági viszonyok érettebb formáinak kialakulása jellemzi.

A disszertáció második fejezetének fő gondolatköre a szocialista tulajdon két formájának fejlődése és közeledése. A szerző vizsgálja a termelés társadalmosítása színvonalának emelését mint a tulajdonviszonyok tökéletesítésének egyik tényezőjét. A szocialista tulajdon két formájának változásánál abból indul ki, hogy a szocialista termelési viszonyok fejlődése alapján a szocialista tulajdon két formája fokozatosan közeledik egymáshoz (de ezt a folyamatot nem szabad adminisztratív eszközökkel felgyorsítani). Az értekezés szerint a termelés társadalmosításának fontos formája a termelés koncentrációja és centralizációja, továbbá jelentős hatást gyakorol a különböző vállalatok együttműködési tevékenysége, a vállalatok közötti termelési kapcsolatok. A szerző áttekintést ad arról, hogy a termelési viszonyok továbbfejlődésével egységesebbé válik társadalmunk osztályszerkezete. Részletesen elemzi az állami (össznépi) tulajdon fejlődésének hatását a szövetkezeti tulajdonra. Taglalja azokat a konkrét tényezőket, melyek hozzájárulnak az állam gazdaságpolitikáján keresztül a mezőgazdasági termelőség szövetkezeti tulajdon továbbfejlődéséhez. A termelőség szövetkezetek gazdálkodásában kibontakozó csoporttulajdonosi érdekek éppen az állam gazdaságpolitikai eszközeinek

ráhatásával kerülnek összhangba a szocialista társadalom érdekeivel. A szerző szerint az össznépi tulajdon mozgását illetően kétoldalú folyamattal találkozunk: egyrészt az állami össznépi tulajdon a jelenlegi fejlettségénél fogva nagy hatást fejt ki a szövetkezeti, és ezen belül a mezőgazdasági termelőség szövetkezeti tulajdon fejlődésére, másrészt az állami tulajdon is továbbfejlődik, tökéletesedik. Az előbbiekre hatására a két tulajdonforma közeledik egymáshoz. A szerző megjegyzi, hogy a közgazdasági irodalomban hosszú ideje a figyelem csak a szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztésére irányult, és elemzi azokat az eszközöket, amelyek hozzájárulnak az állami tulajdon továbbfejlesztéséhez és az össznépi tulajdon jellegének tökéletesebb betöltéséhez. Majd áttekinti a mezőgazdasági termelőség szövetkezeti tulajdon további társadalmosításának kérdéseit. A fejlett szocializmust építő Magyarországon a szövetkezeti tulajdonforma nem gátja a termelőerők fejlődésének, hanem tág teret nyit előtte, így elesik a szövetkezeti tulajdon „államosításának” perspektívája és ennek helyére a két tulajdonforma összenövésének perspektívája lép. A szerző aláhúzza, hogy az utóbbi években Magyarországon jelentősen változott a termelőség szövetkezetek társadalmi, gazdasági viszonyainak egész rendszere. Lényeges momentum, hogy különböző tényezők hatására jelentősen növekedett a tagság jövedelme, ami kedvező hatással van a termelőség szövetkezetekben a munkaerő újrateljesítésének feltételeire is. Ehhez kapcsolódva mutatja be a háztáji gazdaságok szerepét. Majd elemzi a mezőgazdaság iparosodásának hatását a tulajdoni folyamatokra, s az agrár-ipari integráció különféle formáit. A legfejlettebb fokot az agrár-ipari komplexumok jelentik, mi-

vel állami és szövetkezeti vállalatokat foglalnak magukba, s ezáltal egyes tulajdon jön létre, ami magasabb szintre emeli a munka és a termelés társadalmasítását.

A kandidátusi értekezés harmadik fejezete a szocialista államközi (nemzetközi) tulajdon és a közös vállalatok keletkezésének, fejlődésének aktuális problémáival foglalkozik. A KGST-tagországok fokozódó együttműködése indokolja, hogy idejében felfigyeljünk a nemzetközi termelési viszonyok ma még elvétve jelentkező, de fontosnak tűnő formájára, a szocialista államközi (nemzetközi) tulajdonban levő közös objektumokra, vállalatokra. A KGST közösség tulajdonviszonyai rendkívül bonyolult rendszert alkotnak. A szerző először a nemzeti tulajdon főbb sajátosságait, jellemzőit taglalja, majd rámutat arra, hogy a szocialista állam, mint szuverén nemzeti tulajdonos lép fel, és a nemzeti tulajdon tárgyai feletti rendelkezési jogát úgy érvényesíti, hogy a külgazdaság minden ágazatára jogilag vagy ténylegesen monopóliumot létesít. Áttekinti a nemzeti tulajdonban levő anyagi javak különböző csoportjait, s ezen keresztül taglalja azokat az ellentmondásokat, amelyek a termelés nemzetközivé válásának a folyamatában jelentkeznek. A szerző aláhúzza, hogy ha késik, vagy nem megfelelő az érdekellentmondások felismerése, és az egyes külön nemzeti érdekek vagy háttérbe szorulnak, vagy eltúlzottan jelentkeznek, ez fékezheti magának az állami, nemzeti tulajdonnak a fejlődését, és ezen keresztül a szocialista gazdasági integráció továbbfejlődését.

A továbbiakban a szerző a nemzeti tulajdon szerepét a nemzetközi tulajdon kialakulásának folyamatában elemzi, és a nemzetközi tulajdon kialakulásának szakaszait (s ebben a

nemzeti tulajdon szerepét) a termelés nemzetközi társadalmasodásának tükrében vizsgálja.

Az értekezés a nemzetközi társadalmasítás szempontjából a KGST-országok együttműködésében három fő fejlődési szakaszt emel ki, melyben a nemzeti tulajdonok szerepe is eltérő. A szocialista országok nemzeti tulajdonának dinamikus fejlődése teremti meg a lehetőségét és szükségességét is annak, hogy a szocialista államközi (nemzetközi) tulajdon problémáival és konkrét megjelenési problémáival a fejlődés jelenlegi stádiumában behatóbban foglalkozzunk.

A szerző felteszi a kérdést, hogy a szocialista integráció jelenlegi stádiumában beszélhetünk-e már nemzetközi tulajdon és nemzetközi vállalat létezéséről. E kérdés tisztázásához elemzi a komplex programot és a gyakorlatban eddig kialakult nemzetközi vállalatok helyzetét. Arra a megállapításra jut, hogy a szocialista nemzetközi termelési viszonyok tartományában eddig létrejött tulajdon nem nemzetközi, hanem államközi tulajdonként értelmezhető. Ugyanis a szerző szerint a KGST keretén belül a nemzetközi tulajdon a távolabbi jövőben fog kialakulni, és várhatóan a jelenlegitől eltérően nemzetközi irányító apparátus fogja működtetni az összes KGST-tagországok érdekeit szolgálva: a nemzetközi tulajdonban levő vállalatoknál a megtermelt jövedelmet a KGST-tagországok közös érdekeinek és az internacionalista elveknek megfelelően osztja el, szem előtt tartva a lemaradók felzárkóztatásának szükségességét is; a nemzetközi tulajdonban levő vállalatok pénzügyi alapjaiból pedig olyan közös alapokat lehet majd létrehozni, amelyből a jelenleginél sokkal nagyobb közös feladatok megoldását tudják majd eszközölni. A fenti sa-

játosságokkal — mondja a szerző — az integráció jelenlegi stádiumában a közös vállalatok még nem rendelkeznek, az eddig létrejött közös vállalatok elsősorban az államközi tulajdonnak a megjelenési formái, de már magukban foglalják a nemzetközi tulajdon bizonyos jegeit is. A szocialista államközi (nemzetközi) tulajdon megjelölés egyrészt azt fejezi ki, hogy jóval több, mint a nemzeti tulajdon, de még kevesebb, mint a nemzetközi tulajdon, másrészt a szerző vitatja azt a véleményt, hogy a közös vállalat esetében a társult államok szövetkezeti tulajdonáról lenne szó.

A szerző a továbbiakban áttekinti a szocialista államközi közös vállalatok létrejöttének körülményeit és működésüket. Rámutat arra, hogy a közös vállalatok a szocialista integráció elmélyítésének fontos útját képezik. Az értekezés a meglévő közös vállalatok közül hármat emel ki (HALDEX, INTRANSZMAS, „Barátság” Fonógyár), és érzékelteti az eddigi tapasztalatokat.

Befejezésül megállapítja, hogy a szocialista államközi (nemzetközi) tulajdon alapján véve a termelőerők ésszerű nemzetközi elhelyezését szolgálja és kölcsönösen előnyös valamennyi érdekelt ország számára, tükrözi az adott szocialista nemzetközi viszonyokat, ennek előrevivő erejét, ugyanakkor tartalmazza azokat az ellentmondásokat is, amelyek a szocialista országok gazdasági kapcsolataiban rejlenek. A szocialista államközi közös vállalatok létesítése megfelel a termelőerők fejlődésének, a termelőerők fokozódó internacionalizálódásának.

Ahhoz, hogy megérlelődjenek a feltételek a közös vállalatok gyorsabb ütemű létesítésére, olyan kombinatív megoldásokat kell keresni, amelyek hozzájárulnak — a nemzetközi és

belső gazdasági mechanizmusok jelenlegi állapotát is figyelembe véve — a gazdasági kapcsolatok további elmélyítéséhez.

Sipos Aladár akadémikus opponensi véleményében többek között kifejtette, hogy a szerző fontos témát választott értekezése tárgyául, a gyakorlat és az elmélet idevonatkozó kérdéseinek teljesebb feltárásával mutatja be jelenlegi viszonyaink között a szocialista tulajdon fejlődését. Alapos és mértéktartó elemzései gazdagítják a szocialista tulajdonról, az annak továbbfejlesztéséről kialakított képet, és javaslatai jól szolgálják az ilyen jellegű gyakorlati munkát is. A szerző széleskörűen feldolgozta a szovjet és a magyar közgazdasági irodalmat, a polemikus hangvétel érdeme az értekezésnek. Bírálatában Sipos Aladár aláhúzza, hogy a szerző túlhangsúlyozza a koncentráció és a centralizáció jelentőségét a két tulajdonforma közeledésénél. Az opponensi vélemény szerint a magyar gazdasági mechanizmusban jelenleg fontos szerepet játszanak a kis- és középvállalatok is. Az opponens továbbá kifejtette, hogy a jövőben a két tulajdon közeledésének vizsgálatánál nagyobb mértékben kell felhasználni a többi szocialista ország tapasztalatait is. Végül megjegyezte, hogy az államközi (nemzetközi) tulajdon napjainkban még nem nagy jelentőségű, az értekezés azonban jelzi a szerzőnek az új jelenségek iránti fogékonyságát.

Az értekezés második opponense N. A. Zotova, a közgazdasági tudományok kandidátusa méltatta a munka tudományos értékeit, az értekezés érveivel jól alátámasztott új megállapításait. Az értekezés hiányosságaként azt említi meg, hogy a szerző a termelési viszonyok rendszerében mind a nemzetközi, mind pedig a belső társadalmi, gazdasági

viszonyokat egy síkon kezeli, abból a meggondolásból, hogy ezzel a nemzetközi szférában jelentkező új formákra is jobban felhívja a figyelmet — az opponens ezzel a véleménnyel nem ért egyet. Az értekezés megvitatása során a minősítő bizottság jelenlevő tagjainak kérdései a tulajdon közgazdasági értelmezéséhez, a háztáji tulajdon kategóriájához, a nemzetközi tulajdon tartalmához és fejlődéséhez kapcsolódtak.

A disszertáció tudományos értékeit és a gyakorlatban is hasznosítható következtetéseit méltányolva a Tudományos Minősítő Bizottság egyhangúlag ítélte oda Décsy Jenőnek a közgazdasági tudományok kandidátusa címet.

Farkasdi Sándor

EMÓDI GYULA: AZ IPARI MUNKA SZEREPE A MUNKÁSOSZTÁLY KULTURÁLIS-TECHNIKAI SZÍNVONALÁNAK EMELÉSÉBEN című értekezéséről

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiben jelentős helyet kapott a *munkával* kapcsolatos kérdések vizsgálata. Napjainkban, a fejlett szocializmus építésének időszakában, amikor társadalmi haladásunk alapvető feltételei között nap mint nap tanulmányoznunk kell a termelékenységgel, hatékonysággal, a munkaerő-gazdálkodással összefüggő elméleti és gyakorlati problémákat, egyre inkább előtérbe kerülnek az ipari munka szerepével kapcsolatos egyéb vizsgálódások is. Ezek közé tartozik a *szocialista munka* sokrétű tanulmányozása, amelynek eredményeként a munkaelmélet egyre inkább önálló tudománnyá válik. E tudományos diszciplína a munka társadalmi szerepének áttekintésével

sok értékes összefüggést tárt fel a munkásosztály felkészültségének, mindenekelőtt kulturális-technikai felkészültségének emelkedése és a társadalom egészének fejlődése között. Az MSZMP XII. kongresszusa is nagy jelentőséget tulajdonított a tudás, a felkészültség szerepének, a benne rejlő lehetőségek feltárásának és kihasználásának. A szubjektív tényezők mozgósítása nagy tartalék a szocialista fejlődésben jelentkező feladatok megoldásához, az egyéni törekvések, szándékok, képességek felhasználása elősegíti fejlődésünk meggyorsítását a tudományos-technikai haladás kibontakozásának feltételei között.

Emódi Gyula disszertációjának aktualitását tehát egyfelől: gyakorlati — gazdasági, politikai, kulturális — jelentősége; másfelől: tudományos, munkaelméleti vonatkozásai támasztják alá. A kérdéskör sokrétűségéből egyenesen következik, hogy a kutató nemcsak közművelődési, oktatáspolitikai konzekvenciákkal találja magát szemben, hanem szükségképpen be kellett vonni a vizsgálódás körébe filozófiai, szociológiai és közgazdaságtani törvényszerűségeket is, hatásukat elemezve. Ebből következett a disszertáció módszerének komplex jellege. A marxista elméleti megalapozottság végighúzódik az egész disszertáción, jól építve erre a hazai és külföldi szociológiai kutatások konkrét eredményeit, s mindezt kiegészítik a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete és a szerző által végzett vizsgálatok is.

A disszertációk bevezetőjében a szerző négy tényezőt jelöl meg, amelyek a fejlett szocializmus építésének feltételrendszerében ösztönző hatással vannak a munkások kulturális-technikai szintjének emelésére:

— az emberi tevékenység szférájának kiszélesedése a társadalom gaz-

dasági, politikai és szellemi életében, a termelés és az állam irányításában;

— a korszerű termelés bonyolultabbá válása, amely megköveteli a munkavégzés átalakítását, a szellemi és fizikai munka organikus egyesítését, az alkotó kezdeményezések körének bővítését;

— a dolgozók a szellemi értékeknek mind nagyobb körét sajátítják el;

— a munka humanizációja és további intellektualizálása a munka tartalmának megváltoztatásával, tökéletesítésével.

E tényezők felvázolásában, összefüggéseik elemzésében Emödi Gyula elsősorban szovjet és magyar tudósok (L. M. Bjelov, G. N. Volkov, N. V. Markov, L. A. Mojszejev, P. F. Petrocsenko, I. E. Rubcov, V. J. Szuszlov, I. I. Csangli és mások, továbbá Fukász György, Andics Jenő és Rudas János) eddigi kutatási eredményeire támaszkodik.

Mivel a tudományos irodalomban meglehetősen eltérően közelítik meg a „munka jellege” és a „munka tartalma” kategóriákat, a disszertáció első fejezetében a szerző e kérdések vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Összegyűjti a különböző értelmezéseket, és megmutatja e két fogalom elterjedését és ugyanakkor kapcsolatukat is. Az új munkástípus kialakulása, felől közelít a problémához, s így jut el a szocialista munka jellegének kifejtéséhez; olyan filozófiai és szociológiai kérdések sorát érintve ezzel, amelyek joggal tarthatnak igényt további kutatásokra.

Emödi Gyula dolgozata a munka jellege, illetve tartalma összevetése alapján kiemeli a munka szocialista jellegének közvetlen társadalmi természetét, szabadságát, humanista vonásait, továbbá tervszerűen szervezett, általános voltát.

A munka tartalmának kifejtésében

a szocialista tartalomra koncentrálnak a disszertáció írója, kimutatván ennek elemeit: tudományos-technikai megalapozottságát, bonyolultságát, intellektualizáltságának fokát, kvalifikáltságát. Mindebben főként Markov megállapításait tekinti iránymutatónak. Ezekhez kapcsolódik a szubjektív faktor megnövekedett szerepének vizsgálata a szocializmus viszonyai között. Jelentős mennyiségű empirikus anyagot sorakoztat fel a szerző álláspontjának igazolására. Olyan további problémákra is kitékint (mint például a munkásosztály fogalmának értelmezése; az ideológiai-politikai képzés helye és szerepe; a párt-tömegpropaganda szervezeti keretei és formái), amelyek messze túlnyúlnak a disszertáció tematikus keretein. Ez részint további kutatási aspektusok felvillantását teszi lehetővé, de némiképp teherterelt is jelent az adott téma áttekinthetőségét illetően.

Emödi Gyula összehasonlítást tesz a munka szocialista és kapitalista jellege között, elsősorban a munka elidegenedtségében jelölve meg a munka tőkés jellegének vonásait. A szocialista jelleg kifejtésében Lenin írásaira támaszkodik.

A disszertáció második fejezete a munka tartalmában bekövetkezett változások hatását tárgyalja a munkások szakmai-kvalifikációs és képzettségi szintjére. Markov elemzései nyomán a fő hangsúlyt a technika és a tudomány előrehaladására helyezi, mint olyan tényezőkre, amelyek alapvető befolyást gyakorolnak a képzettség alakulására, valamint a munka tartalmának változására. A szovjet és magyar kvalifikációs adatok, Rjabuskin, Rutkevics és mások szociológiai, statisztikai elemzései kétségtelenül a következtetés helyességét igazolják. Ugyanakkor e folyamat sok ellentmondáson keresztül

érvényesül, és egyáltalán nem tekinthető automatikusnak. Jellemzőek a disszertáció által is idézett adatok: Magyarországon „1977-ben a minisztériumi ipar összes fizikai dolgozóinak 50,6 százaléka dolgozott gépek és berendezések mellett, de csupán 27,1 százalék végzett gépesített munkát és 4,1 százalék végzett gépek, berendezések mellett ellenőrző-felügyelő tevékenységet”. Fontos az az utalás is, hogy a technikai haladás egyes fázisaihoz kapcsolódhat időleges, részleges dequalifikálódás is.

A szerző amellett, hogy bemutatja ezt a dialektikus folyamatot, s a munkások kvalifikációja változásának objektív, anyagi alapjaként a tudományos-technikai haladást jelöli meg, részletesen elemzi a szubjektív tényezőket is. A szocialista társadalmi-termelési viszonyok kialakulása megteremti a munkához való viszony *alkotó jellegének* kibontakozását, illetve annak reális lehetőségeit. E viszonyok lényegéből fakad — folytatja a gondolatmenetet a szerző —, hogy a munka társadalmi, anyagi és morális ösztönzői egybeesnek. A szocialista viszonyok között a néptömegek jólétének növekedése, az anyagi és szellemi szükségletek egyre teljesebb kielégítése, a szocialista demokratizmus szélesedése és mélyülése, a dolgozók politikai-társadalmi aktivitásának növekedése kedvező feltételeket teremt az alkotó viszony kibontakozásához. Az egyénnek a törekvése és célja a munkavégzés folyamatában és eredményét illetően egybeesik a társadaloméval, s nemcsak a termelési eszközök fejlődnek, hanem formálódik az embernek a munkához való viszonya is.

A munkához való alkotó viszony kialakulása egyben a szocialista személység nevelésének fő eszközeként jelenik meg. Ahogyan a munka tette az embert emberré, úgy a szocialista-

kommunista viszonyok keretei között a munka lehetővé teszi és megteremti az ember sokoldalú fejlődésének alapjait, önmaga kibontakozásának lehetőségeit. Ha a munka az ember elsődleges szükségletévé válik, amit értelmi és érzelmi indítékokból is fakadóan, számára sikerélményt nyújtóan végez, szilárd alapokra helyeződik és társadalmilag is táptalajra talál a munkához való új viszony. A szocialista társadalomhoz fűződő új típusú viszonyok minősége és mélysége arányában kap az egyén különböző impulzusokat a munkához való viszony új értékrendjének kialakításához. Ez az értékrend pedig szorosan összefügg a műveltségi szinttel — vonja le a következtetést Emödi Gyula. Ezek az új igények új eszközök létrehozását kívánják meg a dolgozók értelmi-érzelmi, szakmai-műveltségi felkészültségi szintjének emelésére.

A dolgozatban feltárt kölcsönös összefüggés a munka jellegének és tartalmának változásai, valamint a dolgozók szakmai felkészültségének és általános műveltségének alakulása között a társadalmi valóság fejlődési folyamatainak elemzésén és empirikus kutatási anyagok feldolgozásán alapul, így értékes adatokat szolgáltat a gazdasági-társadalmi tervezéshez is.

A disszertáció harmadik fejezete *A munkások kulturális-technikai színvonala emelésének útjai a szocialista munka fejlődése folyamatában* címet viseli. A szerző joggal emeli ki a modern termelésben, a szocialista üzemben, a társadalom és állam irányításában, a szocialista demokratizmus kiszélesítésében a kultúra szerepét. Ezen belül sajátos helyet foglal el az oktatás, amelynek nagy figyelmet szentel a szerző. Először a szovjet képzési-továbbképzési rendszert ismerteti és értékeli. (Kü-

lönösen a szakmai-technikai képzés keretei és tartalma szolgáltatnak továbbgondolásra érdemes adatokat a magyar kutatók számára.) Nagy teret szentel a disszertáció az ideológiai-politikai képzés kérdéseinek, beleértve ennek szervezeti kereteit is. Erre építi megállapításait a dolgozók erkölcsi nevelésének folyamatáról.

E kérdés elemzése során a szerző részletesen kitér — magyarországi tapasztalatok alapján — a szocialista brigádmozgalom szerepére. Rámutat arra, hogy ez a mozgalom a dolgozó tömegek kezdeményezéseként született, s ezért olyan kereteket biztosít a munkahelyi szocialista közösségek létrejöttéhez, amelyet semmiféle más eszközökkel, módszerekkel nem lehetne hasonló hatékonysággal kialakítani. A szocialista brigádok olyan alapvető közösségek, amelyek a munkaszervezetben, a demokratizmus szélesítésében betöltött szerepük mellett nem utolsósorban a tagok művelődésének, kulturáltságának fejlesztésében is nagy lehetőségekkel rendelkeznek. A szerző nem abszolutizálja a brigádok szerepét (s utal például a tömegesedés nyomán kialakuló bürokratizálódás veszélyére).

Az ipari munkásság kulturális szintjének emelésében fontos helyet foglal el a szabadidő-felhasználás is. A disszertáció adatokkal szemléltetve részletesen kitér a szabadidő-szokások alakulására. A magyar szociológiai kutatások rávilágítanak, hogy a munkásság egy részének művészet-észteitikai érdeklődése meglehetősen alacsony szinten mozog, és a lehetőségekhez viszonyítva nem eléggé hatékony a kulturális nevelőmunka.

Összefoglalásul hangsúlyozza a disszertáció, hogy a munkásosztály kulturális-technikai színvonalának emelése hosszú folyamat, amely

igényli a párt- és állami szervek tudatos irányítását, tervszerű kibontakoztatását. Ennek jó példái a Szovjetunióban a gazdaságra és a szociális fejlődésre vonatkozó komplex tervek, amelyeknek szerves részét képezi a kulturális terület is, igazolván a gyakorlatban is a munka és felkészültség, illetve kulturáltság között fennálló kölcsönhatást és szerves egységet.

Az opponensi véleményekben és a disszertáció vitáján a komplex és összehasonlító megközelítés igényének kiemelése mellett kritikai szempontok is megfogalmazódtak. Így például kissé mechanikusnak ítélték a szovjet és magyar tapasztalatok összehasonlítását, például a munkások képzettségi színvonalának adatai terén, vagy a képzés formái és módszerei tekintetében. Nem mindig kapott kellő hangsúlyt, hogy a közös vonások mellett az eltérő fejlettségi fázisból adódó különbségek is jelentkeznek. Továbbá a szerző jelentős mennyiségű statisztikai adatot dolgozott fel kutatása során az *ipari munkáról*, amely azonban nagyfokú általánosítást takar, hiszen magának az ipari munkának, az ipari termelőtevékenységnek is igen nagy a változatossága; ugyanakkor további vizsgálatokat igényel, hogy a megállapítások érvényessége, a következtetések mennyiben terjeszthetők ki az ipari termelőtevékenységen kívüli szférákra (így a mezőgazdasági, közlekedési-szállítási, sőt az egyre növekvő jelentőségű szolgáltatási tevékenységre is).

A disszertáció sikeres megvédése eredményeként a Társadalomtudományi Akadémia tudományos minősítő tanácsa Emödi Gyulának egyhangúlag a filozófiai tudományok kandidátusa címet adományozta.

Tóth Loránd

**SIDÓ ETA: A SZEMÉLYISÉG SOK-
OLDALÚ FEJLESZTÉSÉNEK SZEL-
LEMI ALAPJAI A FEJLETT SZO-
CIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK IDŐ-
SZAKÁBAN** című értekezéséről

Sidó Eta kandidátusi értekezésének témája közvetlenül kapcsolódik a szocialista társadalom építésének mindennapi feladataihoz, hiszen az emberi tényezők, a szocialista ember formálása egyre fontosabb szerepet játszik. A szocialista országok kommunista pártjai az utóbbi időben különösen nagy figyelmet szentelnek e témának, ez a kongresszusi dokumentumokból is kitűnik.

A szocialista társadalmi fejlődés fokozatosan teremti meg az új típusú személyiség kibontakozásának feltételeit. A Szovjetunióban is, hazánkban is megeremődtek a feltételei annak, hogy új, sokoldalúan fejlett személyiségek nőjenek fel. Az élet-színvonal fejlődése, a munkafeltételek javulása, a szolgáltatások, az egészségvédelem, a kulturális körülmények biztosítják és segítik az új típusú személyiség, a szocialista típusú ember kifejlődését. Ezt a folyamatot segíti a kibontakozó tudományos-technikai forradalom is, azáltal, hogy magasabb képzettséget, új magatartást kíván meg az emberektől.

A személyiség szellemi élete feltételeinek formálása a fejlett szocialista társadalmi viszonyok kialakításának, fejlesztési programjának szerkesztésére. Az eddigi kutatások eredményei megerősítették, hogy a sokoldalúan fejlett személyiség kialakítása elszakíthatatlan kapcsolatban van a társadalom egészének fejlődésével, összefügg a gazdasági feladatok megoldásával, az életszínvonal emelkedésével, az életfeltételeket új eszközökkel gazdagító tudományos-technikai forradalom eredményeivel,

a társadalom politikai és ideológiai életével, amelyek mindegyike hozzájárul a magas szintű kultúra létrejöttéhez, annak fejlődéséhez.

A témának gazdag irodalma van, mégis vannak olyan oldalai, vonatkozásai, amelyek kevésbé feldolgozottak, így például a személyiség sokoldalú fejlesztése és e folyamat szellemi előfeltételei. A szociális aspektussal gyakran összefonódnak a pedagógiai feladatok, hiszen az emberek neveléséről van szó. A szerző kifejezi egyetértését azokkal a véleményekkel, melyek szerint a személyiség sokoldalú fejlődésének anyagi és szellemi alapjai a szocializmus építésének folyamatára épülnek és azon szilárdulnak meg, miközben a személyiség fejlesztése egyúttal a kommunizmus építése feltételeként és céljaként jelenik meg. A szerző feldolgozta az új típusú ember nevelésével foglalkozó szovjet szakirodalmat és gyakorlati tapasztalatokat, s ezeket felhasználta a magyar tapasztalatok általánosításában. E probléma kutatása komplex feladat, amelyvel különböző szaktudományok képviselői foglalkoznak.

Mivel a magyar irodalomban többségben vannak az olyan művek, amelyek a témát valamelyik szaktudomány aspektusából vizsgálják, így a disszertáns munkájának egyik sajátossága, hogy a szerző a meglévő tudományos tapasztalatok általánosítására törekszik a tudományos kommunizmus nézőpontjából.

A disszertáció első fejezetének címe: *A sokoldalú személyiség fejlesztése mint a kommunizmus feltétele és célja*. Ebben a fejezetben a szerző a téma elméleti megalapozását adja, összegzi a marxista—leninista elmélet idevonatkozó tételeit és bizonyítja, hogy történetileg a téma kutatását a szocializmus építése alapozza meg. Elemzi a téma alapvető, a ku-

tatás során nélkülözhetetlen kategóriáit. Különös figyelmet szentel a társadalom és a személyiség fejlődése közötti viszonyoknak. A személyiség fejlesztésének különböző mozzanatainak között a legfontosabb az emberek teljes társadalmi egyenlőségének megteremtése, amelyet teljességgel csak a kommunizmus felső fázisa biztosít. De e feladat megoldásának alapvető eszköze a szocializmus építése idején végbemenő kulturális nevelő munka is. Tehát a személyiség sokoldalú fejlesztése megjelenik mint cél és mint az eredmények elérésének feltétele. A továbbiakban a szerző megvizsgál olyan kategóriákat, mint a személyiség struktúrája, típusa, ideálja. Kiemeli, hogy a szocialista társadalom egyre inkább biztosítja az új típusú személyiség létrejöttének anyagi és szellemi feltételeit, ugyanakkor meg is követeli a társadalom tagjaitól az új típusú tevékenységet, gondolkodásmódot, életmódot.

A második fejezet a személyiség sokoldalú fejlődése szellemi és anyagi feltételeinek kapcsolatát tekinti át. A szerző feltárja az új típusú személyiség megteremtésének legfontosabb szellemi előfeltételeit és vizsgálja annak anyagi meghatározottságát. Megjegyzi, hogy a szocialista társadalomban az anyagi javak termelésének növekedése olyan állandóan ható tényező, amely alapvetően meghatározza a szociális, politikai és szellemi élet fejlődését, és hogy a társadalmi élet minden területének fejlődése az emberi tevékenység színvonalától függ. Hangsúlyozza a kommunista párt és a szocialista állam nevelő munkájának és szociális tevékenységének különleges szerepét az új típusú személyiség formálásához szükséges feltételek megteremtésében.

A disszertáció elemzi a társadal-

mi-politikai fejlődés következményeit, azok hatását magának a személyiségnek a gondolkodására és magatartására, társadalmi aktivitására és életmódjára. Áttekinti azokat a tényezőket és feltételeket, amelyek részt vesznek a sokoldalú személyiség formálásában, aláhúzza a személyiség aktív társadalmi szerepének fontosságát.

A szellemi feltételek között a szerző külön is kitér az oktatásra, a művészetekre és az irodalomra, továbbá az agitációra és a propagandára, a tömegkommunikáció eszközeire, a tudományirányításra. Nagy hangsúlyt kap a család, a gyermeknevelés és oktatás intézményei és egyéb társadalmi intézmények szerepe.

Szól a szerző a jelenkor szellemi életének fokozódó nemzetközi jellegéről, vizsgálva a hazai és a külföldi kultúra szerepét és kölcsönhatását, a különböző népek közötti tapasztalatcserét, a szakemberek és tudósok együttműködését.

A harmadik fejezet címe: *A szellemi feltételek megteremtése és az új ember formálása a fejlett szocializmus építése szakaszában Magyarországon*. Nagy figyelmet fordít a szerző az emberi élet szocializációs, exteriorizációs és interiorizációs folyamataira, arra, hogyan kell nevelni az embereket a „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elv szellemében, és értelmezi az ezzel kapcsolatos feladatokat.

Ebben a fejezetben szó van a személyiség fejlesztése szellemi feltételeinek alakulásáról, változásáról Magyarországon, felvázolva a tudomány, az irodalom, az általános képzés, az informáltság, az agitáció és a propaganda, az oktatás, az erkölcs, az egészségvédelem fejlődésének jelentőségét. Mindezek erősítik a társadalom és a személyiség harmóniáját, hisz mind az elméleti ismeretek,

mind pedig a gyakorlati tevékenység szellemileg gazdagítja a társadalmat, s vele együtt a személyiséget is. A szociális különbségek fokozatos elmosódása segíti az emberi képességek fejlődését, a kultúra mind jobban áthatja nemcsak a társadalmi élet minden területét, de az egyes személyiségek, az egyes ember életét is. Ennek hatékony érvényesülését fékezik a még meg nem oldott szociális problémák (mint például a lakáshiány, különösen a fiatalok között, az alacsony nyugdíjak, az egyéb családi problémák stb.).

Az MSZMP XII. kongresszusa fontos feladatként jelölte meg a kulturális forradalom befejezését, a szocialista demokrácia továbbfejlesztését, hangsúlyozva azt a szoros kapcsolatot, amely a társadalmi, a gazdasági és a kulturális fejlődés között fennáll; a szocialista személyiség fejlődése szorosan összefügg mindezen folyamatok együttes eredményeivel.

A disszertáció befejező részében a szerző következtetéseket és általánosításokat fogalmaz meg, a gyakorlatban is hasznosítható javaslatokat tesz.

A disszertáció védésére a tudományos szocializmusra specializált filozófiai szakbizottság előtt került sor, A. A. Amvroszov professzor elnöklétével. A disszertánsnak feltett kérdések a sokoldalúan fejlett személyiség fogalmának további pontosítását, a magyar életmód sajátosságainak, specifikumainak, tradicionális vonásainak felvázolását igényelték. A disszertációról a Moszkvai Nemzetközi Állami Kapcsolatok Intézetének Tudományos Kommunizmus Tanszéke adott véleményt, amely hangsúlyozza a téma fontosságát és aktualitását, utalva rá, hogy a problémakör a fejlett szocializmus építése időszakában egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, mivel az öngazgatás ki-

bontakozása egyre fejlettebb személyiségeket kíván, csakúgy, mint a társadalom általános fejlődése. Továbbá a két világrendszer közötti ideológiai harcban is fontos szerepet játszik e kérdés értelmezése. A dolgozat törekszik a magyar és szovjet tudományos eredmények olyan általánosítására, amely a téma további magyarországi kimunkálását is segítheti, a gyakorlat számára is felhasználható elemeket tartalmaz. Hiányosságként említi, hogy nem kap kellő helyet a személyiség fejlesztésében az eszmei-politikai nevelő tevékenység, a nacionalista és más burzsoá nézetek elleni harc az új ember formálásában; hogy a kulturális forradalom leírásakor háttérben maradt a magyarországi specifikumok kiemelése. E hiányosságok ellenére a dolgozat értékei alapján elfogadásra ajánlja azt.

A disszertáció első opponense V. V. Kolobkov professzor, a filozófiai tudományok doktora volt. Elismeréssel szólt arról, hogy a szerző a szovjet és a magyar szocialista építés eredményeit bemutatva sokoldalúan értékeli a szellemi tényező helyét és szerepét a társadalom életében, az új típusú személyiség formálásában. Figyelemre méltó, hogy a nevelés mellett elemzi és értékeli az önképzés szerepét a személyiség fejlődésében, s az elért eredmények mellett szól a megoldásra váró társadalmi feladatokról is. Következtetései, ajánlásai helyesek, így a disszertációt egészében jónak ítélte, miközben felhívta a figyelmet a munka néhány fogyatékoságára is. Így néhány kategória használatában nem következetes (például a sokoldalúan fejlett személyiség szellemi alapjai, illetve szellemi előfeltételei). Nem határolódnak el kellően a személyiség fejlődésének jellegzetes szakaszai Magyarországon. Néhány helyen a szerző túlérté-

keli a már elért eredményeket, például amikor arról szól, hogy az alkotó jellegű munka a munka uralkodó típusa. E néhány kritikai megjegyzés mellett a disszertációt elfogadásra ajánlta.

A disszertáció másik opponense Balogh István, a filozófiai tudományok kandidátusa, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője volt. A disszertáció témáját aktuálisnak és az elkövetkező években egyre nagyobb fontosságúnak ítélte meg. A szocialista társadalmi fejlődés menetében a sokoldalúan fejlett személyiség kialakulása foglalkoztatja valamennyi társadalomtudomány képviselőit, így a filozófia részéről a téma kutatása interdiszciplináris jellegű kap, ami kiterjedt kutatómunkát igényel. A disszertáció eredményeiből kiemelte a sokoldalúan fejlett személyiség meghatározását, valamint a szellemi és anyagi feltételek szerepének értékelését a sokoldalúan fejlett személyiség formálásában. Úgyszintén helyesen értékeli a szerző a marxista gondolatot az elidegenedésről, bár ebben az esetben jobb lett volna egy történetileg mélyebben megalapozott elemzés, lévén a probléma mélyebb, mint ahogy az a disszertációban megoldásra kerül. Az időtényező alaposabb elemzése is kívánatos lett volna, hisz nemegyszer probléma, hogy a megfogalmazott ideálok elemzésekor elfeledkezünk erről. A szerző helyesen hangsúlyozza a kollektívizmus szerepét a sokoldalúan fejlett személyiség kialakulásában, amely mint objektív feltétel jelenik meg számára, bár itt is jobban figyelembe kellett volna venni, hogy maga az érdekek rendszere is változik, s az egyéni és a társadalmi érdekek viszonyának változását dialektikus mozgásukban kellett volna bemutatni. E kritikai megjegyzések a téma lehetséges

továbbfejlesztésére koncentráltak. Az opponens javasolta a disszertáció elfogadását.

A disszertáció harmadik opponense, Sz. T. Szpaszibenko, a közgazdasági tudományok kandidátusa szintén elismeréssel szövegezte a témaválasztásról, és arról a törekvésről, hogy minél jobban ismerjük meg a szocialista országok tapasztalatait. A disszertáció érdeme, hogy feldolgozza a személyiség harmonikus fejlesztésének eddigi tudományos eredményeit, és az általános elméleti összefüggések alapján vizsgálja meg a magyarországi fejlődés specifikumait. Néhány helyen azonban mélyebbre kellett volna mennie az összefüggések feltárásában, így például az oktatás és az ideológia viszonyának elemzésében, a társadalmi tevékenységi formákban való részvétel vizsgálatában. A szerző helyesen emeli ki a személyiség fejlesztésében szerepet játszó anyagi és szellemi tényezőket, de nagyobb figyelmet kellett volna fordítania az itt jelentkező ellentmondások elemzésére, okainak feltárására. Az opponensi vélemény nagyobb figyelmet szentelt a disszertáció hiányosságainak, azzal a szándékkal, hogy segítse a szerző további tudományos munkásságát; eddigi munkája alapján javasolta a kandidátusi cím megadását. A vitában A. Sz. Kovács professzor arról beszélt, hogy a téma kidolgozásához szükséges fogalmak rendszere még nem eléggé kimagyarázott, a személyiség komplex leírását eddig még nem tettük meg, csak mint probléma fogalmazódik meg egyre nagyobb szükségletként. Éppen ezért tartja értékesnek a szerző törekvését, hogy választ keres a személyiség fejlődésének összetett kérdésére, s a disszertáció figyelemre méltó eredményeket tartalmaz.

A vita után a tudományos tanács határozatot fogadott el a disszertá-

ció tudományos értékelését illetően, majd szavazattöbbséggel megadta Sidó Etának a filozófiai tudományok kandidátusa címet.

Bereczki Elemér

SZARKA GÉZA: AZ EMBER BIOLÓGIAI ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐI KÖLCSÖNHATÁSÁNAK FILOZÓFIAI ELEMZÉSE című értekezéséről

Az ember természetének, lényegének, élettevékenysége különböző szféráinak a kutatása mindig a filozófiai viták középpontjában állt. Azonban minden történelmi periódusban más-más okok váltották ki ennek a régi, de örökké új formában megjelenő problémának a megfogalmazását és megoldási kísérletét.

A szerző a marxista—leninista emberkoncepció továbbfejlesztését motiváló okokat a tudományos-technikai forradalomnak az ember életfeltételeire gyakorolt hatása, a „biológiai korának” humán tartalma és a fejlett szocializmus emberformáló tendenciája köré csoportosítja.

Szarka Géza dolgozatában középponti gondolatként húzódik végig az a feltételezés, hogy a marxista—leninista emberkoncepció továbbfejlesztésének egyik lehetséges módja: az ember bioszociális természetének, a biológiai és társadalmi tényezői bonyolult kölcsönhatásának elemzése.

A disszertáció a következő fejezetekből áll: 1. A komplex emberismeret és bioszociális ismeret tárgya. 2. A bioszociális ismeret analízisének metodológiai alapelvei. 3. A biológiai és szociális kölcsönhatása az ember keletkezésének, ontogenezisének folyamatában és jövőjének alakulásában.

Az első fejezetben a szerző áttekinti az emberrel foglalkozó tudomá-

nyok rendszerét, amelynek alsó szintjén helyezkednek az ember életének egy-egy részjelenségét vizsgáló természet- és társadalomtudományok, valamint filozófiai szaktudományok. E rendszer felső szintjét képviseli a marxista—leninista emberfilozófia, amelynek alapvető feladata az emberről szóló ismeretek átfogó világnézeti, módszertani megalkotása. A rendszer középső szintjét képező ún. komplex emberismeret a természet- és társadalomtudományok, valamint a technikai tudományok sajátos metszéspontjában alakul ki. A komplex emberismeret interdiszciplináris rendszert alkot, tartalmazza az ember kutatásának filozófiai szempontjait is.

A szerző szerint a komplex ember-tudomány egy sajátos metszetét alkotja a bioszociális ismeret. E témakörnek gazdag szovjet szakirodalma van (D. Beljajev, N. Dubinyin, D. Dubrovszkij, R. Karpinszkaja, T. Karszajevszkaja, I. Frolov stb.).

Szarka Géza a disszertációban kifejti, hogy napjainkban megfigyelhető a társadalomtudományok sajátos „biologizációja” és a biológiai tudományok „szociologizációja”. A biológiai és a társadalomtudományok egymásba való „átmenetének” kutatása lehetővé teszi, hogy a bioszociális ismeretet úgy értelmezzük, mint amelynek tárgya a bonyolult szociális rendszert alkotó ember, akiben a biológiai komponensek nem tisztán, csak a szociális prizmáján keresztül jelenhetnek meg. Az ember bioszociális megközelítése összhangban van a marxista—leninista emberfilozófiával; az ember bioszociális jellegének feltárása egyúttal az emberi lényeg komplex megközelítését is lehetővé teszi. Ugyanis az emberre jellemző „biológiai” komponenseket, az emberi adottságokat, képességeket, a gondolkodó egy sajátosságait, a munka-

végzésre alkalmas kéz tevékenységét felfoghatjuk úgy is, mint a társadalmi viszonyok sajátos megnyilvánulásait. Az emberi lényeg társadalmi meghatározottságának primátusa nem zárja ki ennek a lényeknek a bioszociális komplexitását sem.

A bioszociális probléma elemzésének metodológiai alapelvei című fejezetben a szerző megalkotja a kutatandó tárgy előzetes elméleti modelljét, s ezt a kutatás további menete szempontjából a megismerés világnézeti és metodológiai alapjaként értelmezi. A biológiai és a társadalmi között kölcsönhatást a dialektikus materialista monizmus, a mozgásformák összefüggése és fejlődése, a rendszeresség és a totalitás elvének a segítségével fejt ki a szerző, az absztrakttól haladva a konkrét felé.

A dialektikus materialista monizmus alapelve lehetővé teszi a biológiai és a társadalmi közti ontológiai és gnoszeológiai összefüggés alapjainak a feltárását. A biológiai és a társadalmi közti ontológiai összefüggés elsősorban azt jelenti, hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, a társadalom a természettörténet folytatása. Az ember az egyetlen lény, amely sajátos formában egyesíti magában a lét alapvető szféráit. A szerző bírálja a bioszociális probléma különböző antimarxista koncepcióit, így a biológizálásnak azt a tendenciáját, amely az állati és emberi organizmust teljesen azonosítja és az embert egyértelműen besorolja a biológiai faj fogalmába. Mivel az ember organizmusa társadalmilag determinált, ezért nem lehet tisztán biológiai képződménynek tekinteni. A szociológizáló tendencia kritikája kapcsán a szerző hangsúlyozza azt a gondolatot, hogy egyes marxista kutatók — félve a biológizálás vádjától — teljesen tagadják az emberi organizmusban

még a társadalom által determinált biológiai törvények érvényesülését is.

Az ember dualista felfogásáról szólva Szarka Géza megállapítja, hogy itt a biológizálás és szociológizálás helytelen kiindulópontjai egyesülnek: az emberben a biológiai nem társadalmi, a társadalmi pedig nem tartalmaz „biológiai”.

Az anyag és mozgásformák összefüggésének és fejlődésének Engels és Lenin által kifejtett elve alkalmas arra, hogy világosan elkülönítsük a biológiai és társadalmi mozgásforma összefüggésének és fejlődésének viszonylagosan különböző genetikustörténeti és strukturális-funkcionális szintjeit, törvényszerűségeit, amelyeket a dialektikus monizmus elve csak elvontan engedett megfogalmazni. A genetikustörténeti szinten a biológiai és a társadalmi szubsztanciális egységet alkot, a társadalmi mozgásforma a biológiai mozgásforma méhében alakul ki, mint magasabb rendű minőség.

A mozgásformák összefüggésének és fejlődésének a törvényszerűségeit figyelembe véve a szerző olyan megállapításra jut, hogy a társadalmi mozgásformán belül a társadalmi történeti törvények uralma alatt — noha az ember bioszociális organizmusa gyökeresen (fajilag) nem változik meg — a társadalmi viszonyok meghatározott irányú változásai, amelyek hatására az ember szociális lényege állandóan, minőségileg változik, nem hagyják érintetlenül az ember biotikus szubsztrátumát sem. Az ember bioszociális organizmusa nemcsak az antropo- és szociogenezis során változik (fejlődik), hanem az egymást váltó társadalmi-gazdasági alakulatok során is. Ebből a szempontból a tudományos-technikai forradalom hatása vitathatatlan.

A szerző kritikailag elemzi a szociobiológiai irányzatot, illetve a

frankfurti iskola egyes képviselőinek azon nézeteit, hogy semmibe veszik az ember természeti előtörténetét és vulgarizálják az ember társadalmiságát.

A rendszerszerű megközelítés jelentőségét a szerző abban látja, hogy segítségével a bonyolult biológiai és társadalmi rendszerek kölcsönhatásának és törvényszerű kapcsolatának a „titkaiba” tudunk behatolni. Ilyen többszörösen összetett rendszerek kölcsönhatása figyelhető meg a bioszféra és a társadalom, az ember és társadalom kapcsolatában is. Az ember rendszerszemléletű elemzése lehetővé teszi az ember biotikus és szociális determináltságának az árnyaltabb kimunkálását. A rendszerelmélet jelenlegi fejlettségi szintjének korlátai miatt azonban az ember bioszociális jellegének a teljességét, mint a fejlődés meghatározott állapotának eredményét a totalitás elvének a segítségével lehet megragadni, mivel a totalitás elve a szerves rendszerek összefüggéseinek, kölcsönhatásainak, sokoldalú determináltságának fejlettségét, e fejlettség meghatározott állapotát fejezi ki.

Az emberi lényeg és az ember bioszociális organizmusának a történelmi kiteljesedését megragadó totalitás elve összhangban van Marxnak az egyéniség történelmi alakzatai fejlődéséről szóló tanításával.

A disszertáció harmadik fejezete a bioszociális probléma alapelveit, tételeit konkretizálja a filogenezis, ontogenezis és a bioszociális prognosztika területén a genetikai és szociális program kölcsönhatásának az aspektusa szempontjából, vagyis az első és második fejezetben megrajzolt elméleti modell gyakorlati próbáját adja.

Az ember filogenezisének összefüggéseit még napjainkban is elsősorban a munka és anatómiai-fiziológiai vál-

tozások, munka és nyelv, munka és gondolkodás relációkban vizsgálják. A szerző véleménye szerint ezért az ember filogenezise fejlődésének törvényszerűségeit alapjaiban e kutatások alig érintették. Az ember filogenezisében a biológiai és szociális komponensek olyan egységet alkotnak, amelyben a társadalmi komponensek a biológiai mozgásforma keretei között fejlődtek, a mutációs-selektációs törvények pedig éppen a beinduló társadalmi mozgásforma hatására már nem teljesen úgy működtek, mint a tisztán biológiai evolúció folyamatában. A homo sapiens fokára történő fejlődés törvényszerűségének lényegét a szerző a szociális program uralkodóvá, rendszerré válásában, az emberi totalitás alapvető állapotának a kialakulásában látja.

Az ember ontogenetikus fejlődésének bioszociális törvényszerűségeit a szerző a biologizáló (klasszikus freudizmus), szociologizáló (szimbolikus interakció, kulturális-történeli módszer) értelmezések kritikája kapcsán fogalmazza meg. Az ember ontogenetikus fejlődésének folyamatát olyan teljes ciklusként értelmezi, amelyben a genetikai és szociális folyamatok kölcsönösen feltételezik egymást, ellentmondásos egységet alkotnak.

Az ember bioszociális jövőjének megítélése szempontjából a szerző a tudományos-technikai forradalom és az ember alkalmazkodóképességének viszonyát, a természetes kiválasztódás és a kontraszelekció kapcsolatát, az ember genetikai struktúrájába való beavatkozás problémakörét vizsgálja meg tüzetesebben. A szerző mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a társadalom előtt álló feladatok megoldása a jelenben is és a jövőben is társadalmi módszereket igényel. A leghatásosabb biológiai, genetikai módszerek sem lehetnek alkalmasak

az alapvetően szociális ellentmondások feltárásában és megszüntetésében. Az ember biológiai struktúrájában lezajlott negatív változások megszüntetése csak egy harmonikusan fejlett társadalomban, a szocialista társadalomban lehetséges, mert e társadalom biztosítja a tudományos kutatás és a humanisztikus eszmények egységét.

Szigeti József akadémikus opponensi véleményében Szarka Géza disszertációját örvendetes jelenségnek tekinti a téma magyar filozófiai irodalmában, mivel a magyar biológus-kutatók körében is tapasztalhatók olyan evolucionista nézetek, amelyekkel szemben a dolgozat megfelelő kritikái érveket vonultat fel. Az opponens a dolgozat fő érdemét abban látja, hogy Szarka Gézának alapjában véve sikerült a biológiai és szociális determináció kölcsönhatásának kérdését korántsem csupán szaktudományos oldalról megvilágítani, hanem mind világnézeti, mind társadalmi gyakorlat szempontjából releváns problémának tekinteni, amely megköveteli a szaktudományos együttműködéssel kapcsolatban a marxista—leninista filozófia elméletének és módszertanának heurisztikus felfogását. Szigeti József ugyanakkor joggal kifogásolja, hogy a szociális determináció fogalma helyett a disszertáció „a szociális program” terminust használja, mivel a szaktudományi fogalmaknak a marxista—leninista filozófiába való közvetlen átvitele együtt járhat bizonyos pozitivisták módszertanának az átvételével.

A dolgozat másik opponense, R. Sz. Karpinszkaja, a filozófiai tudományok doktora, a Szovjetunió Tu-

dományos Akadémiája Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa kiemelte a dolgozat szemléletének újszerűségét, amely főleg a metodológiai alapelvek rendszerére vonatkozik. Megállapítása szerint a dolgozat olyan filozófiai kérdéseket vet fel, amelyek a megismerés interdiszciplináris területére tartoznak, és ez egyre fontosabb szerepet játszik az embertudományban. A dolgozat első közt tesz kísérletet arra, hogy áttekinse az ember biológiai és társadalmi faktorai közötti kölcsönhatás kutatásának metodológiai alapelveit. Az opponens — a szerzőtől eltérően — a „mozgásformák összefüggésének és fejlődésének” elvét inkább a többi alapelv világnézeti alapjaként értelmezte.

A kandidátusi értekezés vitájában felszólalt M. A. Szeleznyev, aki a téma fontosságáról szólva kifejtette, hogy biológiai és a szociális kölcsönhatásának elmélete a környezetvédelem és a demográfiai probléma megoldásához is alapul szolgálhat; E. A. Arab-ogli professzor hangsúlyozta a dolgozat monografikus jellegét és magas tudományos színvonalát. Vitatta a szerzőnek azt a gondolatát, hogy az ember biotikus alapja a társadalmi-történelmi korszakban is fejlődik. A. Ny. Momdzsjan professzor javasolta a disszertáció publikálását, de rámutatott, hogy a dolgozat továbbfejlesztésénél jobban figyelembe kell venni az adott téma társadalmi-politikai aspektusait is.

A vita után a Tudományos Minősítő Bizottság titkos szavazás mellett egyhangúlag odaitélte Szarka Gézának a filozófiai tudományok kandidátusa címet.

Révész Ferenc

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1981. évi publikációi

ÁGOSTON László:

Ideológiai, kulturális szekció vitaösszefoglalója.

= A tudományos-technikai haladás, társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok — 1980. BP. 1981. 207—211. p.

Njakon teoretiko-metodologicseszkzi vöproszji na szöcsetavaneto na naucsno-tehnicesszkatata revoljucija sz predimsztvata na szocializma.

= Aktualni problemi na izgrazsdaneto na razvitoto szocialiszticeszko ob-sesztvo. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Szofija, 1980. 64—91. p.

Összefoglaló „A tudományos-technikai haladás, ideológia és kultúra” c. szekció munkájáról. (Szolnok, 1980. december 19—20.) Összeállította: *Agoston László*.

=Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 60—62. p.

Szibériai tapasztalatok — társadalomkutatók szemével.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 607—619. p.

Társszerző: BÖHM Antal

A tudományos-technikai forradalom értelmezéséről.

= A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok — 1980. Bp. 1981. 168—177. p.

A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei párosításának néhány elméleti-módszertani kérdése.

= A fejlett szocialista társadalom. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a Bolgár KP KB Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiája együttműködésében készült tanulmánykötet. Bp. 1980. 77—113. p.

Megjegyzés: A bibliográfiában 1980-as évszámmal szereplő művek vagy ténylegesen 1981. elején jelentek meg, vagy a külföldön megjelent publikációk csak 1981-ben jutottak el hozzánk. Nem közöljük ismételten a 2. kiadásban megjelent *Társadalmi struktúránk fejlődése* című 3 kötetes intézeti kiadványunkat, amelyet 1979-ben Akszentievics György, Bara János, Böhm Antal, Csákó Mihály, Gál Róbert, Gázsó Ferenc, Gombár Csaba, Halay Tibor, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc, Liskó Ilona, Módra László, Molnár Péter, Pál László, Papp Zsolt, Simó Tibor, Szpirulisz Ildikó neve alatt ismertettünk.

BALOGH István:

A szocializmus fejlődési tendenciái csoport középtávú kutatási tervéről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 597—600. p.

A társadalmi formáció problematikájához. (Társadalmi forma és a lukácsi Ontológia.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 139—161. p.

BARNA József:

A kultúra rendszere.

= A kultúra fogalmáról. [Bp.] 1980. 56—152. p.

BÉKÉS Zoltán:

Ifjúság és társadalom. Hozzászólás a kongresszusi levélhez.

= Magyar Ifjúság, 1981. 18. sz. 19. p.

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása.

= Ifjúsági Szemle, 1981. 3. sz. 61—68. p.

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 409—427. p.

A társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése.

= Ifjúsági Szemle, 1981. 4. sz. 19—30. p.

BENKŐ Judit:

„A falat kétfelől kell bontani”. (Vita a Fekete korallról.)

= Kritika, 1981. 11. sz. 21—22. p.

BÓHM Antal:

Az átalakult munkásosztály.

= Népszabadság, 1981. 303. sz. (dec. 29.) 4. p.

Társszerző: PÁL László

A dolgozók társadalmi-politikai aktivitása és a szociális életmód alakulása.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 97—137. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc

Az értelmiség szociológiai értelmezéséről.

= Elmélet és Politika, 1981. 1. sz. 123—143. p.

Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.

= Információs Bulletin, 1981. 3. sz. 5—27. p.

Társszerző: PÁL László

Az ingázásról. Hozzászólás egy recenzióhoz.

= Valóság, 1981. 1. sz. 96—97. p.

Társszerző: PÁL László

Ingázó. bejáró munkások.

= Ifjúkommunista, 1981. 1. sz. 54—55. p.

A magyar munkásosztály fejlődési tendenciái.

= A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Bp. 1981. 33—48. p.

Társszerző: PÁL László

A nagy szivattyú

= Budapest, 1981. 8. sz. 12—14. p.

Obszervencija-politiceszkiata aktivnoszt na trudesite sze i formiraneto na szocialiszticeszkiat nacsin na zsvot.

= Szocialiszticeszkiat nacsin na zsvot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Sofija, 1981. 99—142. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc

Recenzió: A megváltozott magyar falu. Bp. 1980, Magvető. c. könyvről.

= Szociológia, 1981. 1. sz. 132—134. p.

Socialism and the intelligentsia.

= Socialism in the World, (Beograd) 1980. 17. sz. 15—17. p.

Szabad idő és szocialista életmód.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 175—209. p.

Társszerző: PÁL László

Szibériai tapasztalatok — társadalomkutatók szemével.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 607—619. p.

Társszerző: ÁGOSTON László

Szociológiai tanácskozás a többoldalúan hátrányos helyzetű csoportokról. (A Magyar Szociológiai Társaság tudományos konferenciájáról. Bp. 1981. április 23—24.)

= Pártélet. 1981. 7. sz. 46—51. p.

Szvobodnoto vreme i szocialiszticeszkiat nacsin na zsvot.

= Szocialiszticeszkiat nacsin na zsvot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Sofija, 1981. 181—217. p.

Társszerző: PÁL László

Társadalomszerkezet és mobilitás — szociológiai kutatások Romániában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 292—302. p.

Társszerző: PÁL László

Vita a többoldalúan hátrányos helyzetű csoportokról. (A Magyar Szociológiai Társaság 1981. április 23—24-i tudományos konferenciáján elhangzott korreferátumokat és a szekciouléseket ismerteti BÓHM Antal.)

= Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 100—109. p.

DÖMÉNY Jánosné:

Recenzió: REMIREZ, Manuel: Estudios sobre la 2. República Española. (Tanulmányok a 2. spanyol köztársaságról.) Madrid, 1974. Tecnos. c. könyvről.

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982. Bp. 1981. 284—285. p.

FORGÁCS Imre:

Politikai játékok Salzburgban.

= Élet és Irodalom, 1981. 47. sz. 4. p.

A politikai pártok polgári elméletéről.

= Társadalmi Szemle, 1981. 3. sz. 82—91. p.

Recenzió Z. K. BRZEZINSKI: Ideology and Power in Soviet politics. New York, 1976, Praeger. c. könyvről.

= Elmélet és Politika, 1981. 3. sz. 65—71. p.

„Utak a politikai hatalomhoz” — szeminárium Salzburgban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 625—627. p.

GÁL Róbert:

A szakmunkásképzés és a termelés érdekviszonyai.

= Pedagógiai Szemle, 1981. 1. sz. 19—25. p.

GAZSÓ Ferenc:

Az iparban dolgozó fiatalok társadalmi mobilitásának tendenciái néhány szocialista országban.

= Szociológia, 1981. 1. sz. 1—24. p.

Az emberek szocialista közösségének kialakulása. Az egyenlőség-probléma a szocializmusban. (Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: *Lakos Sándor, Halay Tibor, Schmidt Péter, Gázsó Ferenc, Kolosi Tamás.*)

= Béke és Szocializmus, 1980. 10. sz. 63—73. p.

Osznovnue szocial'nue funkcii szovremennoj vengerszkoj szisztemü obucsenija i nektorüe problemü, szvjazannüe sz vüpolnieniem étah funkcij.

= Szisztema obrazovanija i szocial'naja sztruktüre. Informacionnüj Bjulleten' problemnüh komiszsizij predsztavitelej Akademij Nauk szocialiszticeszkih sztran. Budapest, 1980. 181—205. p.

Társszerző: FERGE Zsuzsa

A társadalmi egyenlőség és az ifjúság.

= Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 596—600. p.

A társadalmi, gazdasági változások és a közoktatási rendszer a 80-as években.

= Palócföld, 1981. 4. sz. 3—6. p.

Részletek: Látóhatár, 1981. szeptember. 142—145. p.

Társadalmi rétegződés és mobilitás. Kerekasztal-beszélgetés.

[Résztvevők]: *Gázsó Ferenc, Illés János, Kolosi Tamás és Kulcsár Kálmán.*

= Népszabadság, 1981. 92. sz. (ápr. 12.) 5. p.

Trudjasczaszja molodezs': orientacii i sziznennüe puti. (Opüt szravnitel'nogo mezsdunarodnogo szociologiceszskogo iszszledovanija.)

Red. *Ferenc Gázsó, Vladimir Subkin.* [Avtorü]: *T. Halay, F. Gázsó P. Molnár* i drug. Bp. 1980. Insztitut obszseszttvennük nauk pri CK VSZRP. 596+156 p.

GEDEON Péter:

Recenzió: Marija HEVESI: „Baloldaliság” a filozófiában. Bp. 1979, Kossuth K. c. könyvről.

= Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 5. sz. 804—809. p.

GERVAI Pál:

Bizonytalanság és kockázat a gazdasági döntésekben.

= Vezetéstudomány, 1981. 9. sz. 5—8. p.

Társszerző: CHIKÁN Attila

A „Demokrácia és gazdaság” c. cikk vitájához.

= Közgazdász, 1981. 2. sz. (febr. 5.) 4—5. p.

Szabó Kálmán akadémiai székfoglalójáról.

= Közgazdász, 1981. 3. sz. (febr. 19.) 4. p.

GOMBÁR Csaba:

A helyi hatalom hermeneutikája. Kutatási előtanulmány.

= Információs Bulletin, 1981. 3. sz. 29—48. p.

Mi fán terem a nemzeti érdek? Kísérlet egy fogalom megvilágítására.

= Új Forrás, 1981. 5. sz. 15—29. p.

Recenzió: MISKOLCZI Miklós: Város lesz csakazértis... Bp. 1980, Szépirod. K. c. könyvről.

= Szociológia, 1981. 2. sz. 270—272. p.

Recenzió: PAPP Zsolt: Hétköznapok és filozófiák. Bp. 1981, Kossuth K. c. könyvről.

= Valóság, 1981. 9. sz. 111—114. p.

Szocialista demokrácia. (1979. október 24.) A beszélgetés résztvevői: *Dányi Pál, Gombár Csaba, Héthy Lajos, Mód Aladárné, Schmidt Péter.*

= Tudósklub. Válogatás a televízió műsorából. Bp. 1981. 131—154. p.

HALAY Tibor:

La démocratie au poste de travail — système de participation en Hongrie.

= Socialism in the World, 1981. 24. sz. 107—115. p.

The development of the Hungarian social structure within the processe of socialist change.

= Socialism in the World, 1980. 17. sz. 48—52. p.

Az emberek szocialista közösségének kialakulása. Az egyenlőség-probléma a szocializmusban. (Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: *Lakos Sándor, Halay Tibor, Schmidt Péter, Gazsó Ferenc, Kolosi Tamás.*)

= Béke és Szocializmus, 1980. 10. sz. 63—73. p.

A gazdaság fejlesztésének végső célja: az ember. Beszélgetés.

= Szolnok Megyei Néplap, 1980. dec. 21. 7. p.

Nemzetközi fórum a munkásosztály és a munkásmozgalom történetéről. (UNESCO konferencia. Párizs, 1980. április 20—25.)

= Párttörténeti Közlemények, 1980. 4. sz. 199—204. p.

Társszerző: SIPOS Péter

Predgovor.

= Szocialiszticeszkijat nacsin na zsvot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Szofija. 1981. 3—5. p.

Társszerző: Cvetan CANEV

Quelques aspects d'interdépendance entre pays socialistes et pays en développement.

= Socialism in the World, 1979. 14. sz. 195—198. p.

Razvitieta na ungarszkata rabotnicesztva klasza v perioda na izgrazsdane na razvitija szocializm.

= Rabotniceszta klasza i antikommunizm. Nauka i iszkusztva. Szofija, 1979. 121—129. p.

A Román Kommunista Párt megalakulásának hatvanadik évfordulója.

= Pártélet, 1981. 6. sz. 43—45. p.

= Párttörténeti Közlemények, 1981. 3. sz. 193—195. p.

Társadalmi viszonyaink változásának főbb folyamatai.

= Pártélet, 1981. 1. sz. 35—40. p.

Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra.

= A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása Szolnok — 1980. Bp. 1981. 91—108. p.

Tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés, különös tekintettel a munkásosztályra. (Előadás a „Tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései” c. elméleti tanácskozáson. Szolnok, 1980. december 19—20.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 34—43. p.

HAVAS Péter:

A brit kommunisták és a munkáspárt

= Világtörténet, 1981. 3. sz. 139—158. p.

Nagy-Britannia útja a szocializmushoz. A kommunista párt programja. (1951—1952.)

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982. Bp. 1981. 74—82. p.

HUSZÁR István:

A hátrányos helyzetűek Magyarországon. (Elhangzott a Magyar Szociológiai Társaság tudományos konferenciáján. Bp. 1981. április 23—24.)

= Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz. 89—100. p.

= Reflektor, 1981. 2. sz. 129—156. p.

A párt szövetségi politikájáról. (Elhangzott 1980. december 10-én.) (Bp.) 1981, Kossuth K. 31 p.

(A M[agyar] Sz[ocialista] M[unkás] P[árt]i Központi Bizottsága Politikai Akadémiája.)

Összeadhatatlan mennyiség. Interjú Huszár Istvánnal, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatójával. (Riporter): Kovács Judit.

= Magyar Nemzet, 1981. 108. sz. (máj. 10.) 9. p.

HÜLVELY István:

A mai polgári demokrácia ideológiái. (1—3. rész.)

— Ifjúkommunista, 1981. 9. sz. 38—40. p., 10. sz. 34—36. p., 11. sz. 48—50. p.

Politika — közösség — ifjúság.

= Ifjúsági Szemle, 1981. 3. sz. 28—39. p.

A szocialista fejlődés polgári értelmezéseinek és kritikájának sajátosságairól.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 524—539. p.

KALOCSAI Dezső:

Egyén és közösség fejlődésének néhány társadalmi feltételéről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 209—221. p.

A közösségről. Megjegyzések Hankiss Elemér: Közösségek: válság és hiány c. tanulmányához.

= Valóság, 1981. 6. sz. 87—96. p.

Munka, munkaverseny és szocialista életmód.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 57—96. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc

Razvitie i szamoizjava na licsnosztta pri szocialiszticeszките brigadi v Ungarija.

= Izjavata. Szofija, 1980. 215—223. p.

Trud, trudovo szörevnovanie i szocialiszticeszki nacsin na zsvivot.

= Szocialiszticeszki nacsin na zsvivot. Bölgorszko—ungarszki szbornik. Szofija, 1981. 55—98. p.

Társszerző: KOVÁCS Ferenc

KARDOS Sz. András:

„Mit ér az irodalom, ha cigány?” (Vita a Fekete korallról.)

= Kritika, 1981. 11. sz. 22—23. p.

KEREKES György:

A katolikus egyház Latin-Amerikában, c. recenzió GRIGUL'EVICS, I. R.: Kereszt és kard. Bp. 1981, Kossuth K. c. könyvről.

= Népszabadság, 1981. 289. sz. (dec. 10.) 7. p.

A kommunizmushoz vezető gyorsabb út keresése Kubában az 1960-as évek második felében.

= Elmélet és Politika, 1981. 1. sz. 86—98. p.

Latin-Amerika sajátos világ a tudományos kutatás tükrében. Előszó.

= Eszmeáramlatok Latin-Amerikában. Bp. 1981. 5—35. p.

KOLOSÍ Tamás:

Beszélgetés a társadalom szerkezetéről. 2. [rész.] Azonosságok és különbségek. [Riporter]: Bánki András.

= Magyar Hírlap, 1981. 93. sz. (ápr. 22.) 5. p.

Egyenlőség és egyenlőtlenség. (1979. április 12.) A beszélgetés résztvevői: Erdélyi Sándor, Ferge Zsuzsa, Hoch Róbert, Kolosi Tamás.

= Tudósklub. Válogatás a televízió műsorából. Bp. 1981. 51—76. p.

Az emberek szocialista közösségének kialakulása. Az egyenlőség problémái a szocializmusban. (Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Lakos Sándor, Halay Tibor, Schmidt Péter, Gázsó Ferenc, Kolosi Tamás.)

= Béke és Szocializmus, 1980. 10. sz. 63—73. p.

Értelmiség, szaktudás, presztízs. A Tudósklub vitájából. Résztvevők: Bánlaky Pál, Erdélyi Sándor, Huszár Tibor, Kolosi Tamás, Soós Gábor. A vitát vezette: Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1981. 80. sz. (ápr. 4.) 11. p.

Az értelmiségről vitatkozva.

= Társadalmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 119—128. p.

Gazdaság, ösztönzés, erkölcs. (1980. február 8.) A beszélgetés résztvevői: Csák Gyula, Falusné Szikra Katalin, Hankiss Elemér, Huszár Tibor, Kolosi Tamás.

= Tudósklub. Válogatás a televízió műsorából. Bp. 1981. 179—203. p.

Rétegződés és anyagi életkörülmények. (Nemzetközi összehasonlítás.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 496—524. p.

Társszerző: Lidia BESKID

A rétegződéskutató csoport terveiről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 284—291. p.

Társadalmi rétegződés és mobilitás. Kerekasztal-beszélgetés.

[Résztevők]: *Gazsó Ferenc, Illés János, Kolosi Tamás és Kulcsár Kálmán.*

= Népszabadság, 1981. 92. sz. (ápr. 12.) 5. p.

A társadalmi struktúra átalakulása Magyarországon.

= A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Bp. 1981.

7—32. p.

KOVÁCS Ferenc:

A dolgozók társadalmi-politikai aktivitása és a szocialista életmód alakulása.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 97—137. p.

Társszerző: BŐHM Antal

Munka, munkaverseny és szocialista életmód.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 57—96. p.

Társszerző: KALOCSAI Dezső

A munkásosztály és az értelmiség társadalmi távolságának és közeledésének empirikus dimenziói Magyarországon.

= A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Bp. 1981.

59—81. p.

A munkásság és az értelmiség.

= Népszabadság, 1981. 194. sz. (aug. 19.) 4. p.

Obszervencija političeskoga aktivnosti na trudesite svez i formiranje na socijalističeskijoj nacini na zivot.

= Szocialiszticeszkiját nacsin na zivot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Sofija, 1981. 99—142. p.

Társszerző: BŐHM Antal

A társadalmi struktúra fejlődése témacsoport középtávú kutatási terve.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 279—283. p.

Társadalom tagozódása és a művelődés.

= Szocialista közművelődés. A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem tan-könyve. Bp. 1980. 363—385. p.

Trud, trudovo szörevnovanie i socijalističeskijoj nacini na zivot.

= Szocialiszticeszkiját nacsin na zivot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Sofija, 1981. 55—98. p.

Társszerző: KALOCSAI Dezső

LAKI László:

Beszámoló egy jugoszláviai tanulmányútról. (1980. november.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 103—104. p.

Élsport és társadalom.

= Tanárképzés — testnevelés — sport. Bp. 1980. 173—186. p.

Társszerző: NYERGES Mihály

Élsport, társadalom, csoporttudat.

= Ifjúsági Szemle, 1981. 4. sz. 86—101. p.

Társszerző: NYERGES Mihály

Élsportoló NB I-es kézilabdázók empirikus szociológiai vizsgálatának néhány módszertani kérdése.

= A Testnevelési Főiskola Közleményei, 1981. 1. sz. 205—213. p.

Társszerző: NYERGES Mihály

Az iparban dolgozó fiatalok mobilitásának néhány összefüggése.

= Változások tükrében. Tanulmányok az ifjúságról. (Bp.) 1981. 69—89. p.

LAKOS Sándor:

Az emberek szocialista közösségének kialakulása. Az egyenlőség problémái a szocializmusban. (Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: *Lakos Sándor, Halay Tibor, Schmidt Péter, Gázsó Ferenc, Kolosi Tamás.*)

= Béke és Szocializmus, 1980. 10. sz. 63—73. p.

Interesy i prawa obywatelskie.

= Demokracja, prawa czlowieka, socjalizm. (Miedzynarodowej konferencji 27—29 wrzesnia 1978 r.) Warszawa, 1980. 31—40. p.

A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Kiadja az MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete és az Institut für Marxistische Studien und Forschungen, Frankfurt am Main. (Szerk. és előszó: *Lakos Sándor.*) Bp. 1981. 181 p.

„A nemzeti és a nemzetközi dialektikája a munkásmozgalomban. A munkásosztály internacionalista és nemzeti tudatának és magatartásának formálása a mai körülmények között: a kommunisták harcának útjai és tapasztalatai”. Felszólalás nemzetközi tudományos-elméleti konferencián. Balatonföldvár, 1981. május 5—7.

= Béke és Szocializmus, 1981. 8. sz. 69. p.

Predstavitel'naja szisztema szocialiszticeszkogo goszudarsztva. (Na opite SZSZSZR i VNR.) [Izd.] Akademija obscsesztvennüh nauk pri CK KPSZSZ, Insztitut obscsesztvennüh nauk pri CK VSZRP. Red. D. A. Kerimov, Sándor Lakos. Avtorü: Berendeev, O. V., [Schmidt] Smidt Péter i drug. Moszkva, 1981. Müszl'. 255 p.

A szocialista állam képviseleti rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztala alapján. [Kiadja az] SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. D. A. Kerimov, Lakos Sándor. [Írták]: Berendejev, O. V., Schmidt Péter stb.) Bp. 1981. 303 p.

LENGYEL Zsuzsa:

Mezőgazdaság a fővárosban.

= Budapest, 1981. 9. sz. 2—4. p.

Néhány gondolat a szövetkezetek és a falvak kapcsolatáról.

= A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Tudományos ülészak. Túrkeve, 1981. április 6—7. (Szolnok, 1981.) 166—171. p.

MIKECZ Tamás:

Foglalkoztatás-politikai kutatások az NSZK-ban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 624—625. p.

Polgári kultúra-felfogások a hatvanas és a hetvenes években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 198—208. p.

MÓDRA László:

Értelmiségiek a fővárosban és vidéken. 1—2. rész.

= Budapest, 1981. 8. sz. 10—11. p., 9. sz. 14—15. p.

A fiatal diplomások helyzete.

= Változások tükrében. Tanulmányok az ifjúságról. (Bp.) 1981. 187—215. p.

MOLNÁR Tivadar:

A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. 1—2. rész.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 64—79., 2. sz. 243—257. p.

NEMESKÉRI István:

Adatfeldolgozás — adattárolás — adatbank.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin 2. sz. Bp. 1981. 35—44. p.

Társszerző: MANCHIN Róbert

PÁL László:

Az átalakult munkásosztály.

= Népszabadság, 1981. 303. sz. (dec. 29.) 4. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.

= Információs Bulletin, 1981. 3. sz. 5—27. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Az ingázásról. Hozzászólás egy recenzióhoz.

= Valóság, 1981. 1. sz. 96—97. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Konferencia a hátrányos helyzetűekről. (A Magyar Szociológiai Társaság 2. vándorgyűléséről. Bp. 1981. április 23—24.)

= Közgazdasági Szemle, 1981. 9. sz. 1111—1118. p.

A magyar munkásosztály fejlődési tendenciái.

= A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Bp. 1981. 33—48. p.

Társszerző: BÓHM Antal.

Párbeszéd a társadalmi struktúráról Frankfurtban. (1981. február.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 444—450. p.

Recenzió: ANDORKA Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979, Magvető K. c. könyvről.

= Társadalmi Szemle, 1981. 4. sz. 113—115. p.

Szabad idő és szocialista életmód.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 175—209. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Szvobodnoto vreme i szocialiszticeszkijat nacsin na zsvot.

= Szocialiszticeszkijat nacsin na zsvot. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Szofija, 1981. 181—217. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Társadalomszerkezet és mobilitás — szociológiai kutatások Romániában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 292—302. p.

Társszerző: BÖHM Antal

PAPP Zsolt:

Adalékok „a kor szellemi helyzetéhez” — nyugatnémet variánsban.

= Kritika, 1981. 12. sz. 13—15. p.

Beszélgetés a társadalmi szerkezetéről. 1. [rész.] A ló két oldalán. [Riporter]:

Bánki András.

= Magyar Hírlap, 1981. 92. sz. (ápr. 19.) 6. p.

Bibó István. Társadalmeelemzés és politika.

= Látóhatár, 1981. január. 101—129. p.

Eredeti: Kritika, 1980. 11. sz. 11—15. p.

Erdei Ferenc indulása.

= Forrás, 1981. 5. sz. 22—27. p.

Az értelmiség fogalma, tagolódása, funkciói és helyzete. Összeáll.: Papp Zsolt.

= A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról. Bp. 1981. 49—58. p.

Értelmiség, szaktudás, presztízs. A Tudósklub vitájából. Résztvevők: Bánlaky Pál, Erdélyi Sándor, Huszár Tibor, Kolosi Tamás, Soós Gábor. A vitát vezette: Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1981. 80. sz. (ápr. 4.) 11. p.

A filozófia megfejtése? című recenzió NYIRI Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Bp. 1980, Gondolat. c. könyvről.

= Valóság, 1981. 11. sz. 105—108. p.

Hétköznapiak és filozófiák. (Bp.) 1981, Kossuth K. 284 p.

Jürgen Habermas.

= Magyar Hírlap, 1981. 106. sz. (máj. 6.) 6. p.

Mezőgazdaságunk és a 80-as évek. A Tudósklub vitájából. Résztvevők: Csikós-Nagy Béla, Kádár Béla, Kozma Ferenc, Láng István, Márton János. A vitát vezette: Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1981. 97. sz. (ápr. 26.) 9. p.

Szegénymentő árokásás. Megjegyzések Orosz István: A cselekvő és a szenvedő hős című írásához.

= Mozgó Világ, 1981. 5. sz. 79—81. p.

A szociálpolitika mai kérdései. Részletek a Televízió Tudósklubjának 1981. február 6-i adásából. Résztvevők: Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Hoch Róbert, Szeben Éva és Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1981. február 8. (33. sz.) 9. p.

Társadalmi azonosulás és nemzeti tudat. Részletek a Magyar Televízió Tudósklubjának 1981. november 19-i vitájából. A beszélgetés résztvevői: Hanák Péter, Lackó Miklós, Pataki Ferenc, Szabó Miklós. Műsorvezető: Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1981. 280. sz. (nov. 29.) 9. p.

Tudósklub. Válogatás a televízió műsorából. (Szerk, és a vitákat vezette: Papp Zsolt.) Bp. 1981, (Közgazdasági és Jogi K.) 275 p.

PATKÓS János:

A termelőerők és a termelési viszonyok egyes kérdéseiről, szocialista fejlődésünk jelenlegi szakaszán. (Probléma-felvetés.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 222—233. p.

POGÁNY György:

A foglalkoztatottság várható alakulása Magyarországon a fejlett szocializmus építésének szakaszában.

= A fejlett szocialista társadalom. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a Bolgár KP KB Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiája együttműködésében készült tanulmánykötet. Bp. 1980. 115—155. p.

A munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 234—242. p.

A munkaerő-szükséglet és a foglalkoztatottság színvonala.

= Közgazdasági Szemle, 1981. 6. sz. 687—696. p.

Perspektivi na razvitie na zaetoszta na rabotnata röka v Ungarija prez perioda na sztroitelsztvoto na razvitija szocializöm.

= Aktualni problemi na izgrazsdenato na razvitoto szocialiszticeszko obesztvto. Bölgarszko—ungarszki szbornik. Szofija, 1980. 92—123. p.

Termelési kultúra, munkaerőkölcs, munkafegyelem.

= Szociológia, 1980. 3—4. sz. 339—360. p.

= Reflektor. Válogatás a Politikai Sajtó Cikkeiből, 1981. 1. sz. 327—366. p.

POKOL Béla:

Elitelméletek. Viták a polgári társadalomról.

= Magyar Hírlap, 1981. 9. sz. (jan. 11.) 9. p.

Politikai pártok és érdekegyesületek. Változások a polgári demokrácia struktúrájában.

= Világosság, 1981. 8—9. sz. 527—533. p.

A politikai pártok kutatása a polgári politológiában.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 541—555. p.

A rendszerek legitimitációja, c. recenzió: Legitimation of regimes. Ed. by Bogdan Denits. New York, 1977. c. könyvről.

= Valóság, 1981. 12. sz. 111—112. p.

Robert Michels pártszociológiája.

= Világosság, 1981. 2. sz. 80—87. p.

A törvényelőkészítés mechanizmusa (a szocialista és a fejlett tőkés országokban).

= Gazdaság és Jogtudomány, 1981. 15. köt. 1—2. sz. 215—255. p.

POLONYI Péter:

Adalékok a piac szerepéhez Kínában.

= Világtörténet, 1981. 3. sz. 68—72. p.

Csien Po-can.

= Világtörténet, 1981. 3. sz. 129—132. p.

Ismerjük-e már Lu Hszünt? című recenzió Lu Hszün: Irodalom, forradalom, társadalom. Bp. 1981, Európa. c. kiadványról.

= Nagyvilág, 1981. 12. sz. 1896—1897. p.

Mao Tunra emlékezik a Lityeraternaja Gazeta.

= Élet és Irodalom, 1981. 17. sz. 7. p.

Az oktatás helyzete Kínában.

= Köznevelés, 1981. 40. sz. 10. p.

Társadalomtudományi viták a Kínai Népköztársaságban. 1967—1980.

= Valóság, 1981. 1. sz. 16—30. p.

RATHMANNÉ TURY Mária:

A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása.

= A Politikai Főiskola Közleményei, 1981. 1. sz. 48—65. p.

SCHMIDT Péter:

Demokrácia, állam, jog.

= Propagandista, 1981. 2. sz. 43—50. p.

Az emberek szocialista közösségének kialakulása. Az egyenlőség-probléma a szocializmusban. (Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: *Lakos Sándor, Halay Tibor, Schmidt Péter, Gázó Ferenc, Kolosi Tamás.*)

= Béke és Szocializmus, 1980. 10. sz. 63—73. p.

Képviselői szervek a mai magyar társadalomban.

= Világosság, 1981. 8—9. sz. 560—567. p.

The nature of the economic, social and cultural rights.

= Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1980. 3—4. sz. 347—364. p.

Predstavitel'naja szisztéma szocialiszticeszkogo goszudarsztva. (Na opíte SZSZSZR i VNR.) [Izd.] Akademija obcsesztvennüh nauk pri CK KPSZSZ, Insztitut obcsesztvennüh nauk pri CK VSZRP. Red. D. A. Kerimov, Sándor Lakos. Avtorü: Berendeev, O. V., [Schmidt] Smidt Péter i drug. Moszkva, 1981, Müszl'. 255 p.

A szocialista állam képviselői rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztalata alapján. [Kiadja az] SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. D. A. Kerimov, Lakos Sándor. [Írták]: Berendejev, O. V., Schmidt Péter stb.) Bp., 1981. 303 p.

Szocialista demokrácia. (1979. október 24.) A beszélgetés résztvevői: *Dányi Pál, Gombár Csaba, Héthy Lajos, Mód Aladárné, Schmidt Péter.*

= Tudósklub. Válogatás a televízió műsorából. Bp. 1981. 131—154. p.

SIMÓ Tibor:

Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szerkezetében. [Kiadja a] Szövetkezeti Kutató Intézet. Bp. 1981. 60 p.

A[z] [ezerkilencszázhetvenes] [19]70-es évek társadalmi változásairól.

= A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Tudományos ülészak. Türkeve, 1981. április 6—7. (Szolnok, 1981.) 172—177. p.

A mai magyar mezőgazdaság.

= Magyar Nemzet, 1981. 166. sz. (júl. 17.) 7. p.

A parasztfiatalok emancipációja.

= Változások tükrében. Tanulmányok az ifjúságról. (Bp.) 1981. 161—186. p.

Social stratification in cooperative farms.

= New Hungarian Quarterly, 1981. 84. sz. 141—147. p.

SZOBOSZLAI György:

Az állami beavatkozás társadalmi formameghatározottságának néhány kérdése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 177—197. p.

Merikes empeiries shetika me ten anaptyxe tes sosialistikes demokratias sten Ungaria.

= E aletheia gia ton yparkto sosialismo. Epistemoniko symposio toy KME. (27—29. Máe 1981.) Athina, 1981. 123—131. p.

A politikai rendszerrel kapcsolatos kutatási tervekről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 591—596. p.

The socialist state, interest representation and social control.

= Socialism in the World, 1981. 25. sz. 101—106. p.

A településfejlesztés és a közigazgatási rendszer kapcsolata.

= Városépítés, 1981. 2. sz. 20—24. p.

Társszerző: WIENER György

Településpolitika és közigazgatás. (Erdei Ferenc közigazgatási reformterveihöz.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 331—345. p.

SZORCSIK Sándor:

Elgondolások „A gazdaság társadalmi összefüggései” kutatási irány koncepciójához.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 428—443. p.

Fejlődéstendenciák a társadalmi tervezésben.

= Társadalmi tervezés és társadalomstatisztika. A statisztika szerepe a népgazdaság fejlődésében című tudományos konferencia (Bp. 1980. május 13—14.) előadásai. 3. [köt.] Bp. 1980. 15—21. p.

A Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság 4. ülés-zsaka.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 600—606. p.

A magyar—szovjet társadalomtudományi tanácskozás mérlege. (Szorcsik Sándort, a bizottság titkárát kérdeztük.)

= Magyar Nemzet, 1981. 218. sz. (szept. 17.) 5. p.

Társadalmi tervezés és kultúra. (Elhangzott „A szocialista állam funkcióinak fejlődése” Bp. 1979. c. konferencián.)

= Politikai Főiskola Közleményei, 1981. 2—3. sz. 196—200. p.

Társadalompolitikai szekció vitaösszefoglalója.

= A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok — 1980. Bp. 1981. 141—146. p.

Összefoglalás „A tudományos-technikai haladás és a társadalmi fejlődés” című szekció munkájáról. (Szolnok, 1980. december 19—20.) Összeállította: Szorcsik Sándor.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 57—60. p.

A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági összefüggései. Propagandisták elméleti tanácskozása. Szolnok — 1980. Bp. 1981. 120—127. p.

Utószó helyett.

= Politikatudományi tanulmányok. (Bp.) 1981. 255—267. p.

SZPIRULISZ Ildikó:

Az életszínvonal alakulása és a szocialista életmód.

= A szocialista életmód. Eredmények és problémák. Bp. 1981. 243—279. p.
Társszerző: ILLÉS János.

A kereskedelem szerepe, szervezete. A bér és a kereset alakulása.

= TURGONYI Júlia: A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete. Bp. 1980. 1. fejezet. 5—22. p., 5. fejezet. 139—167. p.

Látogatás franciaországi társadalomkutatóknál.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1. sz. 99—102. p.

A munkássá válás új útjai.

= Változások tükrében. Tanulmányok az ifjúságról. (Bp.) 1981. 47—67. p.

A munkaszociológia egyik francia műhelye.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 451—456. p.

Razvitie na zsznzenoto ravnisz i szocialiszticeszkijat nacsin na zsvivot.

= Szocialiszticeszkijat nacsin na zsvivot. Bőlgarszko-ungarszki szbornik. Szofija, 1981. 248—283. p.

Társszerző: ILLÉS János

A nyugatnémet szakszervezeti politikáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 623—625. p.

TÓTH Zoltán:

Kerekasztal-beszélgetés az államigazgatásról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4. sz. 621—622. p.

A politika és tudomány = politikatudomány? c. recenzió Politikatudományi tanulmányok. Szerk.: Polgár Tibor. Bp. 1981, Kossuth K. c. könyvről.

= Népszabadság, 1981. 230. sz. (okt. 1.) 7. p.

TURGONYI Júlia:

A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete. [Kiadja az] MSZMP K[özponti] B[izottság] Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1980. 275 p.

A könyv 1. és 5. fejezetét Szpirulisz Ildikó, 6. fejezetét Garai Sári írta.

A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete.

= Kereskedelmi Szemle, 1981. 8—9. sz. 4—11. p.

Az egyenlő jog fejlődésének anomáliái.

= Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 590—595. p.

Egyenlőek-e az esélyek?

= Népszava, 1981. 51. sz. (márc. 1.) 3. p.

Fiatal nők a családban, a munkahelyen és a közéletben. Beszélgetés *Turgonyi Júliával*, az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársával. [Riporter]: Hajba Ferenc.

= Napló (Veszprém), 1981. okt. 31.

Az iparban foglalkoztatott nők foglalkozási-szakmai struktúrája, és a szakszervezetek feladatai. (Zárótanulmány.) [Kiadja a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Bp. 1981. 167 p.

Nemcsak karácsonykor. Beszélgetés Turgonyi Júlia szociológussal a nők társadalmi helyzetéről. Riporter: Udvarhelyi András.

= Kapcsoló (A VKBM dolgozóinak lapja), 1981. 25—26. sz. 5. p.

Öregek a családban — öregek otthon.

= Pártélet, 1981. 5. sz. 56—58. p.

Recenzió: KULCSÁR Kálmán: A mai magyar társadalom. Bp. 1980, Kossuth K. c. könyvről.

= Pedagógiai Szemle, 1981. 7—8. sz. 720—721. p.

VARGA Suplic Sándor:

Recenzió: HÉTHY Lajos: Az üzemi demokrácia és a munkások. Bp. 1980, Kossuth K. c. könyvről.

= Szociológia, 1981. 1. sz. 139—142. p.

A tsz-mozgalom érdekképviselésének kialakulása.

= Mezőgazdasági Szövetkezeti Élet, 1981. 6. sz. 14 p.

VÖRÖS Csilla:

Recenzió: UDVARHELYI László: Politika és gazdaság a kelet-nyugati kapcsolatokban. Bp. 1979, Kossuth K. c. könyvről.

= Valóság, 1981. 1. sz. 101—103. p.

A strukturalizmus után. c. ismertetés GELBER, A.—SULLIVAN, S.—KIRKLAND, R.: Life after structuralism. (Newsweek, 1981. 19. sz. 46—47. p.) cikkről.

= Jel—Kép, 1981. 4. sz. 173—174. p.

Idegen nyelvű összefoglalók

Лайош Хетхи:

УПРАВЛЕНЕ ПРЕДПРИЯТИЕМ И ДЕМОКРАТИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ВНУТРИЗАВОДСКОЙ ДЕМОКРАТИИ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕЁ РАЗВИТИЯ

В статье ставится двойная задача: изложить социологическую концепцию внутризаводской демократии (участия в управлении предприятием), и исходя из этого исследовать те возможности, которые создают наши современные общественно-организационные условия для развития внутризаводской демократии. Эта концепция была обоснована в 60-ых годах экономическими исследованиями (раскрытием автономии деятельности хозяйственных организаций и отношений интересов). По социологическому воззрению участие не является просто явлением связанным с хозяйственными организациями (которые определяются внутренней системой управления предприятия), а связано и с деятельностью общественно-политических организаций, особенности этих организаций также в основе влияют на их осуществление.

В процессе согласования интересов, которые происходят в обществе, в организациях, при основных материально-экономических интересах играют роль и нематериальные интересы, даже ценности.

Автор старается дать ответ на тот вопрос, что современная форма организации предприятия насколько даёт возможность осуществить согласование интересов через участие в руководстве. Исходит из того, что социалистическое предприятие является комплексной организацией, в которой помимо экономической существуют партийная и профсоюзная организации. Автор анализирует их взаимодействие и разделение труда между ними в процессе раскрытия отношений интересов и согласований интересов. Он исследует интересы трудящихся коллективов и их заинтересованность в участии в руководстве. Им ставится вопрос: насколько развились в сознании, работающих на заводе людей такие ценности, связанные историческим формированием ценностей, которые участие предписывают правилам поведения. В этой области исследование находится ещё в начальной стадии.

В тоже время с точки зрения социологии уже можно сформулировать ступени согласования интересов, которые осуществляются в рамках внутризаводской демократии и которые ведут к согласованию от непосредственных и кратко-срочных интересов до долгосрочных и более широких общественных интересов.

Дёрдь Аксентиевич:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЛОЖЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАБОЧИХ В ПЯТИ ЕВРОПЕЙСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

В статье излагаются результаты того совместного, международного анализа, который европейские страны члены-СЭВ при одинаковой методологии провели в конце 1970-ых годов. Целью исследования являлось выяснить положение сравнительно друг другу рабо-

чих и служащих, работающих в промышленности внутри данной страны, а затем эти реляции сравнить с данными странами. Положение трудящихся промышленности анализировалось в четырёх аспектах: 1. интер- и интрагенерационная мобильность, 2. материальные жизненные условия, 3. содержание и условия труда, 4. культурная активность.

В исследуемых странах, исходя из одинаковости пути социалистического развития мы могли наблюдать множество одинаковых явлений, но из-за различия в исторических и национальных особенностях могли встречаться и со многими различиями.

На основе значительной части данных в конечном счёте кажется, что по расстоянию друг от друга, исследуемых социальных слоёв в данных странах встречаются три модели слоя. *Трёхэтажная модель со «средним слоем»*, в которой между двумя крайними слоями квалифицированные рабочие и служащие стоят на примерно подобном уровне (например, во многих случаях в ГДР). *Двухэтажная модель*, в которой между слоями занятыми умственным, или физическим трудом находится сильная линия различия (это характерно, например, для Польши). *Ступенчатая модель*, в которой между слоями примерно одинаковые расстояния (это больше всего наблюдается в Венгрии, Чехословакии, Болгарии).

Ласло Варга: ИСТОРИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СФОРМИРОВАНИЯ КРУПНОПРОМЫШЛЕННОГО РАБОЧЕГО КЛАССА В ЧЕПЕЛЕ

Стимулируясь от современных исследований социальной структуры, в статье показывается состав рабочих и служащих Чепелевского завода «Вайс Манфред» перед 1914 годом. На заводе, основанном в начале 1890-х годов, в первую очередь работали неквалифицированные мужчины и женщины. Но с расширением производственной структуры завода всё большую роль играли квалифицированные рабочие. В начале 20 века их удельный вес составил примерно 1/4 всех рабочих.

Среди рабочих завода наблюдается довольно жёсткая иерархия: в первую очередь на основе квалифицированности, но внутри этого имели свою иерархию и отдельные профессии.

Эта дифференцированность относительно была меньшая среди работниц, но несмотря на это была более значительной, чем в среднем в стране, и представлялась не только в производственном процессе, но и в жизненных условиях, в политическом поведении, в происхождении, в месте рождения и местожительства и в полном жизненном пути.

В рабочем движении изначально квалифицированные рабочие играли определяющую роль. Под влиянием успешности этого движения в годы перед первой мировой войной вырос жизненный уровень рабочих, уменьшилось среднее рабочее время, уменьшилось число несчастных случаев. Промышленные законы, страхование от несчастных случаев и болезни — если даже в скромных рамках — обеспечили некоторые социальную и экономическую уверенность для рабочих.

Формирование реальных доходов рабочих в то же время повлияло на силу и развитие рабочего движения. Организационные рамки укрепились в первую очередь в периоды спада. До первой мировой войны несмотря на эти циклы отношение партийного и профсоюзного руководства и квалифицированных рабочих, являющихся базисом движения осталось гармоничным. Классовая борьба направлялась с одной стороны на улучшение социального положения рабочих, с другой стороны для осуществления демократических, политических целей и наконец для укрепления и защиты самого движения.

Lajos Héthy

COMPANY MANAGEMENT AND DEMOCRACY.
(SOCIOLOGICAL CONCEPTION OF INDUSTRIAL DEMOCRACY AND THE
POSSIBILITIES OF ITS DEVELOPMENT)

The study has a double task: to formulate the sociological conception of industrial democracy (participation in the management of the companies) and starting from this to examine the possibilities offered by our present organizational-social relations for the development of industrial democracy. The conception of industrial democracy was formulated by the politico-economic researches in the years 1960s (With the exploration of the autonomy of action of economic organizations and that of the interest relations). In the sociological approach the participation is not simply a phenomenon attached to the economic organization (which is determined by the inner management system of the company) but it is attached also to the functioning of political-social organizations and the characters of these organizations likewise influence essentially its effectiveness.

In the process of the interest reconciliation realized in the society and organizations, beside the fundamental material-economic interests, the non-material interests, even the values have a role.

The author seeks for an answer to the question of how the present form of company structure gives space to the realization of interest reconciliation through the participation in management. He starts from the fact that the socialist enterprise is a complete organization in which he analyses, beside the economic organization, the activity, cooperation and division of labour between the party organization and trade union of the enterprise in the process of the exploration of interest relations and of interest reconciliation. He examines the interests and interestedness of the working collectives in the participation. He puts the question: how in the consciousness of people working in factory — in connection with the historical development of their interests — developed such values which make the participation a rule of attitude to be followed. In this sphere the investigations are in initial stage. However from the viewpoint of sociology it is already possible to draw up the steps to be realized within the framework of industrial democracy which will lead from the reconciliation of immediate and short-range interests to the reconciliation of longer range and socially also broader interests.

György Akszentievics

COMPARATIVE INVESTIGATION OF THE SITUATION OF INDUSTRIAL WORKERS IN FIVE EUROPEAN SOCIALIST COUNTRIES

The study expounds the most important results of a common international comparative research carried out by the same method in the European COMECON countries at the end of 1970s. The aim of investigation was to gauge the situation of industrial worker and white collar strata *as compared to one another within the countries concerned* and to compare these relations among the countries.

The situation of industrial workers was examined from the viewpoint of four main aspects: 1. inter and intrageneration mobility, 2. material living conditions, 3. the condition and content of work, 4. cultural activity.

In the countries under survey, in consequence of the same way of socialist development many identical phenomena can be observed but because of the different historical and national peculiarities one can see many differences too.

On the basis of the significant part of data, it seems that according to the distance among the strata surveyed there are three types of stratum model in the countries concerned. *There is a three levels „middle layer” model* in which between the two outside strata the skilled workers and the clerical staff are on the same level (for example in many cases in GDR). *There is a two level model* in which a strong line of demarcation can be found between the strata doing intellectual and manual work. At last, *there is a gradual model* in which by and large the same distances can be observed among the strata. (Mainly in Hungary, Czechoslovakia and Bulgaria).

László Varga

HISTORICAL-SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF THE WORKERS OF CSEPEL WORKS

The study — inspired by the modern structure investigations — deals with the composition of workers and office clerks of the Weiss Manfred factory before 1914. In the plant established at the beginning of 1980s, in the first place unskilled man and woman workers worked, however with the extending of the product structure of the factory the skilled workers attained greater and greater role and their proportion constituted about a quarter of the total number of workers after the turn of century.

A more or less rigid hierarchy can be observed among the workers of the factory: first of all on the basis of qualifications and within them the individual trades had their hierarchy. This differentiation was relative the smallest among the woman workers but notwithstanding it was greater than anywhere in the country. This differentiation appeared not only in the process of production but in the living conditions, political attitude, origin, birthplace, home and in the whole course of life too.

In the labour movement, from the very beginning the skilled workers played the decisive role. As a result of the successfulness of this movement the living standards of the workers increased, the average working hours and the rate of fatality decreased before the First World War. The trade laws, the accident and health insurances — even if in a modest way — provided in some degree an economic and social security for the workers. At the same time the shaping of the real income of the workers had an effect on the strength and development of labour movement too. The organizational frameworks strengthened first of all during the periods of depression. Up to the First World War, in spite of these cycles, the relation between the party and trade union leadership and the skilled workers constituting the basis of the movement remained harmonic. On the one hand the class struggle was directed towards the improvement of the social situation of workers, on the other hand towards the realization of democratic, political objectives and at last towards the strengthening and protection of the movement.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Лайош Хетти</i> : Управление предприятием и демократия (социологическая концепция внутризаводской демократии и возможности её развития)	5
<i>Дёрдь Аксентиевич</i> : Сравнительный анализ положения промышленных рабочих в пяти европейских социалистических странах	26
<i>Ласло Варга</i> : Историко-социологический анализ формирования крупнопромышленного рабочего класса в Чепеле	50

ДИСКУССИЯ

Общественная необходимость политики и политическая наука (<i>Иштван Хюлвей</i>)	66
Некоторые актуальные гносеологические и методологические вопросы марксистской политической науки (<i>Тибор Полгар</i>)	80
Политическая культура как категория марксистской политической науки (<i>Дёрдь Сретько</i>)	86
О политической науке под углом зрения научного социализма (<i>Ференц Надь</i>)	95
Политическая наука и политика науки (обобщение главных вопросов дискуссии) (<i>Дёрдь Собослаи</i>)	100

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

Научный план исследовательской группы «Молодёжь и общество» на 1981—1985 годы (<i>Ференц Гажо</i>)	108
Социал-демократия в наши дни (научные замыслы) (<i>Петер Хаваш</i>)	118

ИНФОРМАЦИЯ

Руралсоциологические вопросы (<i>Антал Бём</i>)	127
---	-----

НОВОСТИ

Дискуссия о внутризаводской демократии (<i>Агнеш Шимони</i>)	138
О совещании директоров научных институтов коммунистических и рабочих партий (<i>Марта Хомоннаи</i>)	146

Венгеро-голландская конференция за круглым столом о политической системе социализма (<i>Имре Форгач</i>)	148
Консультация с советскими социологами об их исследованиях (<i>А. Б.</i>)	150
Защиты диссертаций в Академии общественных наук при ЦК КПСС	
Енё Дечи: Развитие собственности на средства производства в период строительства развитого социализма (<i>Шандор Фаркашди</i>)	152
Дюла Эмёди: Роль промышленного труда в повышении культурно-технического уровня рабочего класса (<i>Лоранд Тот</i>)	156
Эта Шидо: Духовные основы всестороннего развития личности в период строительства развитого социализма (<i>Елемер Берецки</i>)	160
Геза Сарка: Философский анализ взаимодействия биологических и социальных факторов человека (<i>Ференц Ревес</i>)	164
Список публикаций сотрудников Института общественных наук за 1981 год (Составитель: Маркелла Каройнэ)	168
Резюме	184

CONTENTS

STUDIES

Lajos Héthy:

Company Management and Democracy (Sociological Conception of Industrial Democracy and the Possibilities of its Development) 5

György Akszentievics:

Comparative Investigation of the Situation of Industrial Workers in Five European Socialist Countries 26

László Varga:

Historical-Sociological Analysis of the Formation of the Workers of Csepel Works 50

DISCUSSION

Social Necessity of Politics and Politology (*István Hülvely*) 66

Some Actual Epistemological and Methodological Questions of Marxist Politology (*Tibor Polgár*) 80

Political Culture as a Category of Marxist Politology (*György Szretykó*) 86

About Politology Seen from the Side of Scientific Socialism (*Ferenc Nagy*) 95

Politology and the Politics of Science (Summary of the Main Questions of Disussion) (*György Szoboszlai*) 100

WORKSHOP

The 1981—1985 Research Plan of the „Youth and Society” Research Team (*Ferenc Gzásó*) 108

Social Democracy of Today (Research Conceptions) (*Péter Havas*) 118

INFORMATION

Question-Marks of Rural Sociology (*Antal Böhm*) 127

NEWS

Discussion on the Industrial Democracy (<i>Ágnes Simonyi</i>)	138
On the Conference of the Heads of the Scientific Institutes of Communist and Worker's Parties (<i>Márta Homonnai</i>)	146
Hungarian-Dutch Round-Table Conference on the Political System of Socialism (<i>Imre Forgács</i>)	148
Consultation on the Structure Researches of the Soviet Sociologists (A. B.)	150
Defend of Dissertation at the Academy of Social Sciences of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union	
Jenő Décsy: The Development of the Ownership of Means of Production in the Period of the Building of the Developed Socialism (<i>Sándor Farkasdi</i>)	152
Gyula Emődi: The Role of Industrial Work in the Increase of the Cultural-Technological Level of the Working Class (<i>Loránd Tóth</i>)	156
Eta Sidó: Intellectual Foundations of the Many-Sided Development of Personality in the Period of the Building of the Developed Socialism (<i>Elemér Bereczki</i>)	160
Géza Szarka: Philosophical Analysis of the Interaction of Biological-Societal Elements of Man (<i>Ferenc Révész</i>)	164
The 1981 Publications of the Research Workers of the Institute of Social Sciences (Compiled by Mrs. Aniko Markella)	168
Summaries in Foreign Languages	184
Content in Foreign Language	189

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162).

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft.

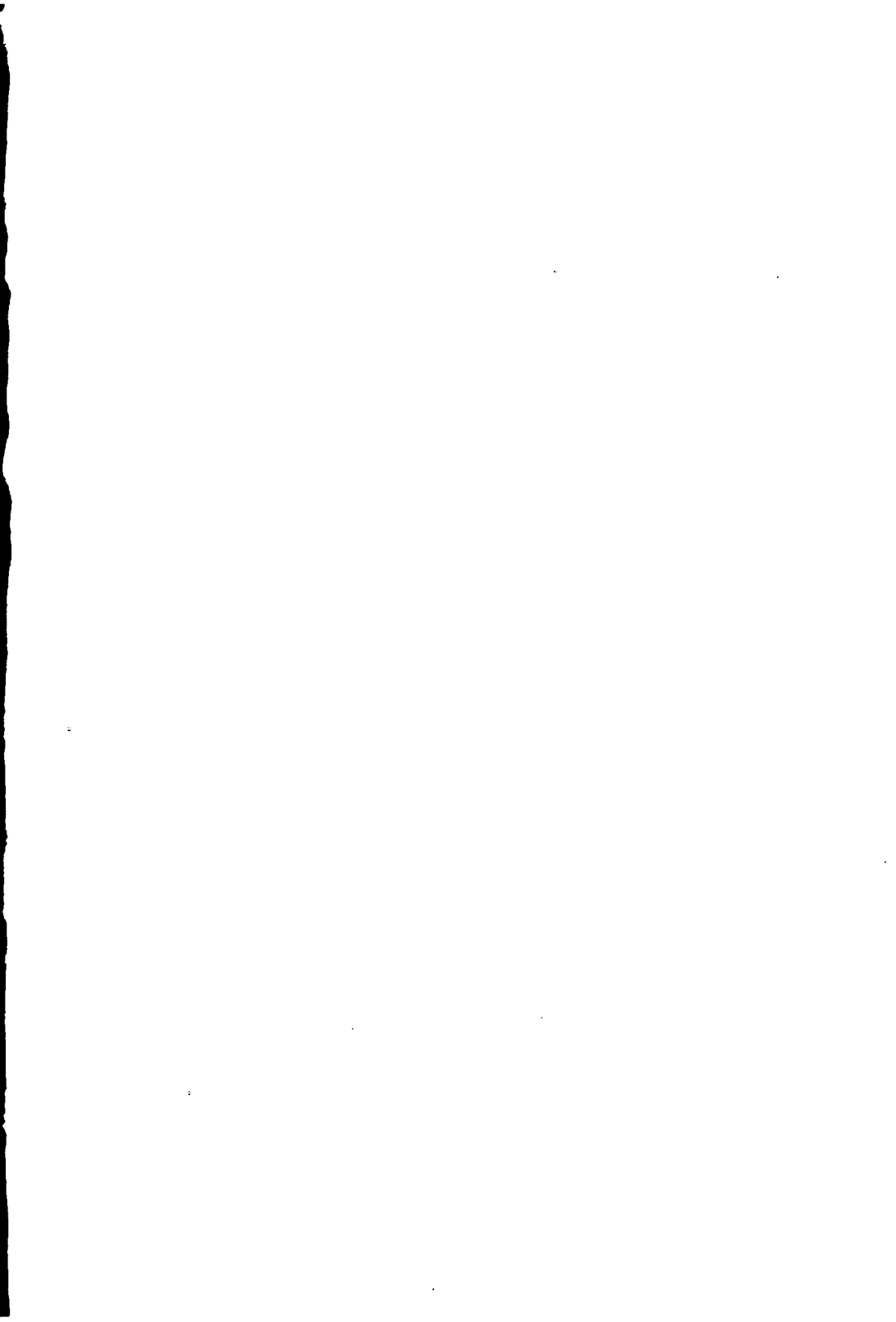
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 14,4 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest — 82.560

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,- Ft

316261

IX.

Társadalom- tudományi Közlemények

B

9

1982 | 2

Társadalom- tudományi Közlemények

1982·2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XII. évf. 1982/2.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

Szorcsik Sándor:

A társadalomtudományok és a politika kapcsolata — — — — — 197

Balogh István:

A társadalomtudományok változó funkciója és a politikai gyakorlat — — 213

Ágoston László:

A szocializmus specifikus termelőerői — — — — — 231

Szpirulisz Ildikó:

A munka jellege és tartalma — — — — — 250

Szirmai Viktória:

Metodológiai szempontok a helyi társadalom szerkezetének vizsgálatához 264

Mórda László:

Létviszonyok és életforma — egy falusi vizsgálat tükrében — — — — 278

TÁJÉKOZÓDÁS

A szocializmus eszméje és az ideológiai harc (Összefoglaló egy tudományos tanácskozás anyagából) (*Nuber István*) — — — — — 296

Tudomány-, társadalom- és életmódkutatás eredményei a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratban (Az 1981-es évfolyam áttekintése) (*Taksás Imre*) — — — — — 312

A német szociáldemokrácia a hetvenes évek nemzetközi viszonyairól. (A főbb elméleti és külpolitikai irányok áttekintése) (*Ruff Mihály*) — — — 330

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

A brit munkásmozgalom dilemmái (Tanulmányút tapasztalatai) (*Havas Péter*) — — — — — 343

Szociálreformizmus-kutatások (Tanulmányút tapasztalatai) *Kollár Nóra*) 353

Idegen nyelvű összefoglalók — — — — — 359

Idegen nyelvű tartalom — — — — — 368

SZORCSIK SÁNDOR

A társadalomtudományok és a politika kapcsolata

A tudomány és a politika viszonyának alakulása gyakran kerül a tudományos érdeklődés középpontjába; leginkább akkor, amikor valamilyen új jelenség — előrevivő vagy esetleg zavaró mozzanat — jelenik meg e kapcsolatban. A viták ritkán zárulnak teljes egyetértéssel, aminek egyik oka az lehet, hogy a tapasztalati tények rengetegében — a „máshonnan a dolgok másképpen látszanak” érvelés alapján — a pusztá eligazodás is meglehetősen nehéz. Pedig feltételezhető, hogy a vitákban résztvevőket ugyanaz a cél vezérli: biztosítani a tudomány és politika jó együttműködését, összhangot teremteni a tudomány és politika szüntelenül változó viszonyában.

A „tudomány és politika” címszó alatt folytatott viták rendkívül sok kérdést érintenek, amelyek a tudomány és politika bonyolult összefüggésrendszerének alábbi dimenzióiban helyezhetők el.

Az egyik dimenziót a *szűkebb értelemben vett tudománypolitika* problémaköre adja: hogyan viszonyul a politika a tudományhoz mint a társadalmi gyakorlat egyik szférájához; milyenek a tudományok fejlesztésére vonatkozó stratégiai és taktikai célok; milyen eszközökkel, módszerekkel irányítja, befolyásolja a politika a tudományos kutatás szféráját stb. Érzékelhető, hogy ebben az esetben a tudomány és politika viszonya a társadalmi gyakorlat egyik szférája — a *politika* — és a társadalmi gyakorlat egy másik részterülete — a *tudomány* — kapcsolatának *belső viszonyaként* jelenik meg. A kérdésfeltevés létjogosultsága az, hogy e dimenzióban, a tudomány és a politika kapcsolatának ebben az összefüggésében olyan kérdésekre kereshetünk válaszokat, mint például a tudomány részvétele a tudománypolitikai döntések alakításában, a tudományos közélet demokratizmusa stb.; bár első pillantásra is érzékelhető, hogy a kérdések szerteágaznak, sokszínűek, más problémakörök összetevőjeként is létezhetnek, magukban foglalhatják, érintetik a tudomány és a politika viszonyának más területeit is.

A tudomány és politika viszonyának másik dimenziója egyfelől a tudomány, másfelől a politika mint a társadalmi gyakorlat egészének „kezelője” közötti viszony. E kérdésben a problémák a *politikai döntések tudományos megalapozása* és ezzel összefüggésben a *kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása* körül sűrűsödnek. A tudomány és a politika viszonyának ez az aspektusa szervesen ágyazódik a tudomány és a legszélesebb értelemben vett társadalmi gyakorlat kontextusába, és arra az összefüggésre utal, hogy a

tudomány a politikán keresztül is, annak segédletével is kapcsolódik a társadalmi gyakorlathoz, s a tudomány eredményei a politika közvetítésével is gyakorlati alkalmazásra kerülnek. Ez az összefüggés nem meríti ki a tudomány és a legszélesebb értelemben vett társadalmi praxis összefüggését, de a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazásának minden kérdését sem. A politikai döntések tudományos megalapozása és a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása szűkebb, mint a tudomány és a társadalmi gyakorlat összefüggése.

A tudomány és politika viszonyának egy harmadik dimenzióját adhatják azok a kérdések, amelyek a tudomány és a *társadalmi gyakorlat egy-egy szférájára, illetve egészére* vonatkoznak, azaz arra, hogy a tudomány hogyan ágyazódik be a társadalomba. A tudományos és társadalmi gyakorlat olyan összefüggésrendszeréről van szó, amikor a tudományos kutatások eredményei nem a politika közvetítésével kerülnek alkalmazásra a gyakorlatban, hanem az oktatáson, a közgondolkodás formálásán, az ideológiai tevékenységen, az információs rendszeren stb. keresztül sokszoros áttétellel alkalmazzák azokat. Első pillanatra ez a kérdéskör aligha írható le a tudomány és a politika viszonyaként — nem véletlen, hogy a vitákban kevés szó esik erről — ám ha tüzetesebben megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi gyakorlatnak minden egyes alapszféráját, így a gazdaságot, a kultúrát, az oktatást vagy az irányítási rendszert — sőt a tudományt is — áthatja a politika, következőképpen a tudomány társadalmi beágyazódása sohasem politika-mentes.

A tudomány és politika viszonyának negyedik dimenzióját a „*tudomány elhelyezkedése a hatalmi struktúrában*” problémakörként szokás leírni. E dimenzióban olyan kérdésekre keresünk választ, hogy hogyan biztosított a tudományos szféra részvétele, érdekképviselete a politikában, a politikai döntésekben, vagy más oldalról: a politika hogyan integrálja a tudományok művelőinek — mint társadalmi rétegnek — az érdekeit, hogyan jelenti meg azt az ösztársadalmi érdek részeként. A tudomány és politika viszonyának ez az aspektusa elválaszthatatlan az értelmiségpolitika, a szövetségi politika, a szocialista demokrácia, vagy a politika szervezeti és intézményi rendszere, a politikai rendszer működésének kérdésétől.

A tudomány és politika viszonyának fenti metszetei a mindennapi gyakorlatban nagyon is összefüggnek, ugyanakkor gyakorlati jelentősége van annak is, hogy megkülönböztessük ezeket. Első lépésként elengedhetetlen, hogy a problémakört az alapösszefüggésben értelmezzük, s ezt követően helyezzük egyre tágabb környezetbe. A tudomány és politika viszonyát érintő valamely konkrét problémakörben is így célszerű eljárni.

A társadalomtudományok és politika viszonyának alakulása elválaszthatatlan a tudomány, illetve a politika általános fejlődésétől és konkrétan azoktól a történelmi-társadalmi folyamatoktól, amelyekben a tudomány és politika mindenkori viszonya nyugszik. E kérdéskör tudományos igényű feldolgozása még várat magára. A jelen tanulmány erősen gyakorlati indíttatású, elsősorban azokra az összefüggésekre kíván rámutatni, amelyek ma erősen befolyásolják a társadalomtudományok és a politika együttműködését.

ÚJ VONÁSOK A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÉS A TÁRSADALMI GYAKORLAT KAPCSOLATÁBAN

A társadalomtudományok fejlődésében napjainkban bekövetkezett változásokat sokféleképpen jellemezhetjük: a társadalomtudományok belső szerkezeti váltoásaival, a kutatási eredmények szaporodásával, új kutatási területekkel, a kutatás eszköztárának gazdagodásával, az inter- (multi-) diszciplinaritással stb. A legjelentősebb változásnak mégis azt tartjuk, hogy a tudomány és a társadalom viszonyában gyökeres fordulat következett be: *a tudományos kutatások eredményeit egyre közvetlenebbül és társadalmilag egyre szervezettebben használjuk fel az élet legkülönbözőbb területein.* Vagy más szavakkal: a tudomány egyre inkább a társadalmi gyakorlat feltételévé válik, s ez a tudomány termelőerővé válásának folyamatát jelenti. A hazai társadalomtudományok elmúlt 10—15 éves fejlődésére is jellemző, hogy kibontakozott és erősödött a kutatás és a társadalmi gyakorlat közötti sokirányú és több szintű kapcsolat.

Önmagában a tudomány és a társadalmi gyakorlat összekapcsolódása nem elvileg új vonása a tudományok fejlődésének, hiszen a tudomány mindig is társadalmi természetű jelenség volt, amelynek társadalmi eredete nyilvánvaló, amelynek változása, fejlődése is szorosan kapcsolódik a társadalmi gyakorlat változásaihoz, és amely funkciójában, céljában, rendeltetésében is társadalmi. Ugyanakkor léteznek szélsőséges felfogások; egyfelől a „tisztá tudomány” hirdetői csak a tudományok önfejlődését ismerik el, kiszakítva ezzel a tudományt a társadalmi összefüggésrendszerből, s a tudományos eredményt az „abszolút igazság” hordozójának tekintik; másfelől a társadalmi meghatározottság túlhajtása a tudományos igazság relativizálásához vezethet, e nézet a tudományok fejlődésében bekövetkezett változásokat csak a társadalmi gyakorlat összefüggésében érzékeli, nem ismeri el a tudományok önfejlődését. A kutatási eredmények közvetlenebb és társadalmilag szervezettebb felhasználásának — mint korunk tudományfejlődése alapvető jellegzetességének — hangsúlyozása abban kap értelmet, hogy a tudomány és a társadalmi gyakorlat kapcsolatában jelentkező, sok tekintetben minőségileg új vonásokra mutat rá.

A tudomány és a társadalmi gyakorlat összefüggésének egyik alapvetően újszerű vonása, hogy megnőtt a tudomány társadalmi szerepe és jelentősége; a tudomány a társadalmi élet minden területén közelebb került a gyakorlathoz. E változások mögött a *társadalmi gyakorlat tudományigényének változása* húzódik meg, melyben talán nem is az a döntő mozzanat, hogy a társadalmi gyakorlat feltétlenül több tudást igényel, hanem inkább az, hogy más jellegű tudásra van szükség. Olyan társadalmi jelenségek, mint a változások felgyorsulása, a fejlődés komplexebbé, bonyolultabbá válása, a megoldandó társadalmi problémák szaporodása stb. ugrásszerűen megnövelték a tudományos kutatásokkal szembeni politikai, gazdasági, kulturális, ideológiai szükségleteket.

E társadalmi szükségletek kimutatható sajátossága, hogy közvetlenül kapcsolódnak a megoldandó társadalmi problémákhoz, a társadalmi gyakorlat alakításához, s így a társadalomtudományi kutatások eredményeinek felhasználásával szemben is újszerű követelmények fogalmazódnak meg: a társadalmi jelenségek és folyamatok „egyszerű megismerése”, a lényeges, belső

összefüggések, fejlődési tendenciák stb. feltárása mellett egyre inkább *előtérbe kerülnek a társadalmi gyakorlat tudatos alakításához*, a jelentkező el-
lentmondások feloldásához, a társadalmi problémák megoldásához *szüksé-
ges ismeretek*. A valóságban azonban sokkal bonyolultabban, sokszor szélső-
ségesebben fogalmazódtak meg a követelmények; a tudomány gyakorlatra
orientáltságának túlértékelése könnyen torkollott voluntarizmusba, mint
ahogyan az alulértékelés is gyakran pragmatizmust váltott ki.

Mindenesetre a gyakorlati szükségletek ösztönzően hatottak a tudományok
fejlődésére, megnövelték az ilyen típusú kutatások szerepét, jelentőségét,
presztízsét, s egyben a társadalomtudományok belső strukturális átrendező-
désével is jártak.

A hazai társadalomtudományok fejlődésében is nyomon követhetők a tár-
sadalmi szükségletek változásainak hatásai, s ezzel összefüggésben kimutat-
hatók a különböző tudományágazatokban az eltérő tendenciák, sajátos útvo-
nalak, fejlődési ütemkülönbségek stb. A szociológia, a jövőkutatás, a poli-
tikatudományi kutatások fejlődésében, a közgazdaság-tudományok vagy a
történettudományok sajátos fejlődési útjában stb. — nem tagadva a tudo-
mányok önfejlődését — úgy tűnik, mégsem elsődlegesen a tudományok bel-
ső fejlődésének tényezői, hanem inkább a velük szemben támasztott társa-
dalmi szükségletek változásai játszották a nagyobb szerepet. Általában igaz
az, hogy az elmúlt évtizedekben a társadalmi gyakorlathoz közvetlenebbül
kötődő társadalomtudományok fejlődtek erősebben. A probléma lényege vi-
szont abban rejlik, hogy a tudományok mondtak-e valami olyan relevánsat,
amely segítette a politikának a társadalmi gyakorlat tudatos alakításában.
Másfelől pedig azt is érzékeljük, hogy a társadalmi gyakorlatban közvetle-
nül felhasználható ismeretek „termelésére” vonatkozó szükséglet, illetve az
a tény, hogy az ilyen ismeretek válnak a tudományos kutatás eredményessé-
gének mércéjévé, egyáltalán nem volt zavarmentes a tudományok fejlődé-
sében.

A társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat összefüggésének má-
sik újszerű, lényeges vonása, hogy — a gyakorlati orientálódással együtt —
a tudományos kutatás számára a politika jelenléte adottság lett. A jelenlét
egyfelől a politika funkciójával függ össze: a politika a társadalmi gyakorlat
egészét fogja át, dönt a társadalmi cselekvés irányáról, a társadalmi gyakor-
lat alakításáról, formálásáról; másfelől azzal a felismeréssel, hogy az új fejlő-
dési feltételek között a társadalmi folyamatok feletti „uralom”, a politika ha-
tékonyága alapvetően függ a tudományos felismerésektől, a felismerések
gyakorlati alkalmazhatóságától. A társadalmi gyakorlat igényei lényegében
a politika szükségleteinek formájában jelentkeznek, s a tudományoktól el-
várják, hogy a kutatás eredményeit az általános elmélet síkjáról vigyék át
az alkalmazott tudomány síkjára, tárják fel, modellezzék a társadalmi fejlő-
dés legfontosabb összefüggéseit, nyújtsanak támogatást a konkrét társa-
dalmi folyamatok elemzéséhez. Végül soron e szükségletek kielégítésének re-
ménye indította el a politika megkülönböztetett érdeklődését a tudományok
iránt, s eredményezte azt, hogy a politika egyre inkább jelen lett — vagy
megkísérelt jelen lenni — a tudományos tevékenység szinte minden fázisá-
ban: a kutatási célok megfogalmazásától kezdve a kutatás eredményeinek
terjesztéséig és felhasználásáig.

A társadalmi gyakorlat megváltozott szükségletei és a politika közvetle-

nebb jelenléte a tudományokban látszólag külsődleges tényezők a társadalomtudományok fejlődése szempontjából. Valójában azonban a tudományok önfejlődése sem választható el a társadalmi gyakorlattól, következőképpen a politikai szféra hatásától. A politika jelenléte tehát nem ún. külső tényező, nem „intervenció” a tudomány számára, hanem szükségszerűen jelenlevő, „belsővé váló” fejlődési tényező is. Ebben az összefüggésben a politika nem azonos az aktuális politikai hatalommal.

Tény, hogy a társadalomtudományok és a politika kapcsolatának kialakításában, létrehozásában a *politikáé a kezdeményező szerep*. Nem csupán azért, mert rendelkezik azokkal a feltételekkel — például a hatalom, az anyagi eszközök stb. —, amelyek birtokában nagyobb lehetősége van a kezdeményezésre, hanem sokkal inkább azért, mert a politika — különösen taktikai lépéseiben — természeténél fogva gyakorlatiasabb, mint a tudomány, és a praxisból fakad a társadalmi problémák kezeléséhez szükséges tudományos ismeretek iránti igénye. Mindezt fokozhatja a politikának az a felismerése, hogy hatékonysága nem független döntései tudományos megalapozottságától. A tudományos kutatás sohasem függetlenítette magát teljesen a társadalmi problémáktól — mégis szükségképpen fáziskéséssel reagál a gyakorlati szükségletek változásaira.

A társadalomtudományok — hazai tudományfejlődésben is nyomon követhető — kezdeményező készségének késése ma is érezteti hatását a tudomány és politika kapcsolatában. Ez jelentős részben összefüggött a társadalomtudományok eltérő fejlettségi színvonalával: a különböző tudományágak nem egyforma mértékben haladtak előre a társadalmi valóság összefüggéseinek feltárásában, és továbbéltek, jelen voltak olyan kutatási-művelési módszerek, tudományfelfogások, szemléletek, mint az elméleti tételek gyakorlatra történő „vontakoztatása”, a gyakorlat „belemagyarázása” az elméleti tételbe, az empirizmus elterjedése, vagy olyan értékítéletek továbbélése, amelyek „fejlett társadalomtudományt” társadalmi problémaérzékenység nélkül is elképzelhetőnek tartottak stb., mindezek valóságosan késleltették a tudomány kezdeményező-készségét. Végso soron ezzel magyarázható — de más okai is vannak —, hogy a politika előbb kiépítette-megteremtette azt az intézményrendszert, azokat a módszereket, eszközöket, közvetítő mechanizmusokat, amelyekkel — ilyen vagy olyan hatásfokkal, de — befolyásolni tudta a tudományokat, míg a tudományok gyakorlatra orientált aktív, kezdeményező szerepe — részben objektív okok miatt — kevésbé bontakozott ki.

A politika a társadalomtudományi kutatások két „végpontján” mutatott különleges aktivitást: erőteljesebbet és eredményesebbet a társadalmi gyakorlat szükségleteinek közvetítésében — s ezen keresztül — a kutatások politikai befolyásolásában, és kevésbé sikereset a tudományos kutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazásában, felhasználásában. De a társadalomtudományok és a politika kapcsolatának alakításában fontos szerep jutott azoknak a politikai összetevőknek, amelyek a szövetségi politika, értelmiségpolitika, társadalmi demokratizmus stb. fejlődése révén bontakoztatták ki hatásukat.

A társadalomtudományok és a politika közötti szorosabb kapcsolat kialakításában, a kutatómunka gyakorlati orientálásában — és politikai befolyásolásában — fontosak voltak azok a tudománypolitikai eszközök, amelyek a társadalmi igényeket kutatási feladatként közvetítették a tudományokhoz.

A tervezés rendszerén át közvetített társadalmi igények elsősorban az országos szintű távlati és középtávú kutatási főirányokban, programokban jutottak kifejezésre. A tudomány és a politika kapcsolatát erősítették azok a társadalomtudományi kutatási megbízások és ajánlások, amelyek a különböző pártdokumentumokban megfogalmazott elméleti és gyakorlati problémákon alapultak, és amelyeket első ízben az MSZMP X. kongresszusát követően fogalmaztak meg a pártfórumok. A „pártmegrendeléseként” közismertté vált kutatási feladatok a társadalmi fejlődés szempontjából időszerű és fontos kérdések elméleti vizsgálatára kérték fel és mozgósították a társadalomtudományok művelőinek széles körét.

E kutatási feladatokban és célokban fontosnak kell tartanunk, hogy a társadalmi szükségletek nem csupán a valóság, a társadalmi folyamatok és jelenségei okainak, összefüggéseinek feltárására irányultak, hanem a valóság átalakítására, a társadalmi gyakorlat tudományos megalapozására is. A politika kezdeményezőkézsége tehát nem állt meg a valóság feltárására vonatkozó kutatási igények pusztá megfogalmazásánál, hanem a politikai döntések előkészítésére, alternatív javaslatok kidolgozására, a célok megvalósítására, az alkalmazás feltételeinek kimunkálására, sőt a döntések hatásmechanizmusainak elemzésére és ellenőrzésére is megfogalmazta szükségleteit. E szükségletekben egyaránt kifejezésre jutottak a hosszabb távú alapozó kutatásokat indukáló igények éppúgy, mint a társadalmi gyakorlat alakításának rövidebb távú, közvetlenebb igényei. És mivel a politika által közvetített társadalmi gyakorlati szükségletek sohasem valamely tudományágazathoz, vagy a tudományok egyik-másik területéhez kapcsolódtak, a politika egyszerre kötődött a tudományágazatok sokaságához. Figyelemre méltó, hogy a szükségletekben markánsabban fogalmazódtak meg a gazdasági, a kulturális, a politikai szféra igényei és kevésbé markánsan az ideológiai tevékenység szükségletei.

A politika és a tudomány kölcsönkapcsolatának változása és közelebb kerülésük némiképpen *megváltoztatta a politika és a társadalomtudományok szereposztását is*. Az új körülmények közepette már elégtelennek bizonyult az a formula, hogy „a tudós feladata a társadalmi folyamatok és jelenségek összefüggéseinek feltárása, az eredmények produkálása, a politikáé pedig a döntés, az eredmények alkalmazása és annak minden problémája”. E hagyományos szereposztást egyes kutatók tagadhatatlanul „kényelmes” pozíciónak tekintették, és ez erősíthette a társadalmi problémáktól mentes társadalomtudomány képzetét. Más oldalról tovább élte azokat a nézeteket, amelyek csak a kritikai funkcióban vélik felfedezni a tudományok társadalmi szerepét.

A politika közelségével „nem járt rosszul” a tudomány: új fejlődési feltételeket, hajtóerőket, anyagi eszközöket, bizalmat, támogatást is kapott a politikától. Ennek révén is az elmúlt másfél évtized a hazai társadalomtudományok jelentős fejlődésének időszaka: terjedelmében nőtt, színvonalában emelkedett a társadalomtudományi kutatóbázis, növekedett — mind a kutatók létszámát, mind a kutatási-fejlesztési ráfordításokat tekintve — az egyes társadalomtudományi ágazatok súlya; sokszínűbbé váltak a kutatások és új — korábban nem művelt — területekre is kiterjedtek, új kutatási irányok jelentkeztek, általános elméleti-módszertani gazdagodás figyelhető meg a hazai társadalomtudományok fejlődésében.

A politika közelebb kerülése a társadalomtudományhoz nemcsak a kutatómunka, a tudományok fejlődése számára jelentett változásokat és új feltevéteket, hanem — főként pozitív tapasztalatokat — a politika számára is. A hazai társadalomtudományokban megnövekedett társadalmi fejlődésünk sajátosságainak, törvényszerűségeinek vizsgálata, a szocialista építés szempontjából fontos, a társadalmi igények kielégítését szolgáló kutatások aránya. A tudományos tevékenység a társadalmi élet minden területén közelebb került a gazdasági, kulturális, ideológiai, politikai gyakorlathoz. A szocializmus építése hazai gyakorlatának és történelmi tapasztalatainak tudományos elemzése, a társadalmi fejlődés szempontjából fontos elméleti kérdések tisztázása eredményesen járul hozzá az ideológiai tevékenységhez és a közgondolkodás alakításához.

A politika és a tudomány közötti szorosabb kapcsolat megteremtésében kiemelkedő fontosságú volt a társadalomtudományok hozzájárulása a politikai döntések előkészítéséhez és tudományos megalapozásához. A társadalomtudományi kutatók jelentős szerepet vállaltak a politikai döntések előkészítésében, a párthatározatok elemző munkálataiban, alternatív javaslatok kidolgozásában. A társadalomtudományok képviselői, a jelentősebb társadalomtudományi műhelyek közreműködtek például a gazdasági mechanizmus, az állami élet, az oktatási rendszer, közművelődésünk továbbfejlesztésével, a gazdasági szerkezet és a külgazdasági stratégia megalapozásával kapcsolatos nagy horderejű döntések kidolgozásában. Ennek a gyakorlatnak az állandósulása egyfelől elősegítette a társadalomtudományi kutatásoknak a társadalmi gyakorlattal való eleven és szoros kapcsolatát, másfelől a társadalmi gyakorlat során felvetődő kérdések tudományos elemzésével és megválaszolásával a politika tudományos megalapozásához is hozzájárult.

A tudomány és politika e rendszeres munkakapcsolata és az ennek keretében szerzett tapasztalatok nagymértékben növelték a kutatók felelősségérzetét, a társadalmi fejlődés ügye iránti elkötelezettséget kutatómunkájukban, s hozzájárultak a marxista—leninista elmélet és módszer térhódításához. Mindez nemcsak a társadalomtudományokban, hanem a társadalomtudományok eredményei révén az ideológiai tevékenységben is érezte hatását, biztosította a tudomány és politika harmonikusabb együttműködését.

A TUDOMÁNY ÉS A POLITIKA EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK PROBLÉMÁI

Bizonyos, hogy a politika és a társadalomtudományok együttműködése nem volt problémamentes: sokszor teremtett konfliktushelyzeteket, „határvillongásokat”, időnként illúziókat szült, máskor bátortalanságot, elbizonytalanodást váltott ki mind a politikában, mind a tudományban. A zavarok egyfelől a kibontakozás természetes velejárói voltak, de egyéb tényezőkkel is összefüggtek.

Azokban a társadalomtudományi ágazatokban, ahol kissé tovább élt a „tisztá tudomány” illúziója, s jelentékeny tudományos arisztokratizmus is létezett, vagy ahol a tudomány gyakorlati implikációi kevésbé voltak nyilvánvalóak, gyakran *egyfajta szembenállás* alakult ki a „*túl profán*” politikával szemben. Nem volt ritka az olyan kutatói magatartás, amikor a tudós a tör-

ténelmi régmúlt témáihoz menekült, a társadalmi gyakorlat perifériáin felmerülő kérdések kutatásába temetkezett, s így kísérelte meg távol tartani magát a politikától. A társadalomtudományi kutatások politikamentességét hangsúlyozó kutatói magatartás egyes társadalomtudományi ágazatokban az aprólékos részletkutatások elszaporodását eredményezte, míg más területeken a túlságosan is „elvon” témák kutatásába torkollott. Ezek a kutatói magatartások akkor válnak problematikussá, ha az adott tudományág ezekből a részeredményekből nem tud a politika, a társadalom számára releváns szintézist alkotni. A részletkutatások eredményeivel a politika sokszor „még” nem tud mit kezdeni, a túlzott elvontsággal pedig gyakran „már” nem; és mindkét esetben szűkül a tudományos kutatások és a társadalmi gyakorlat közötti közvetítés lehetősége.

Az ilyen kutatói magatartás egyfajta természetes idegenkedés a politikától, amely a kibontakozás stádiumában szükségszerűen jelen van még akkor is, ha a tudománypolitikai tevékenység „nem ad alapot” a bizalmatlanságra. A „tisztá tudományok” vagy az „értékmentes tudományok” hívei számára válsághangulatot okozhat az a — tisztán kitapintható — tény, hogy a tudomány nem független a politikától, hiszen a politika sajátos eszközeivel befolyásolni törekszik a tudományt, a kutatási feladatok meghatározásától kezdve az eredmények alkalmazásáig, a tudományos felismerések érvényesítéséig. Az is világosan látszik, hogy a politika — nem bármilyen, hanem — az érdekeit szolgáló tudományos eredményeket használja fel, s ha a kutatási eredmények „kényelmetlenek” vagy ellentmondanak a politika rövid távú, vagy taktikai érdekeinek, a kutatások korlátozása sem lesz idegen a politikától. Tudománytörténeti példák sokasága bizonyítja, hogy a tudomány sosem volt független a politikától, de ahogyan közelebb kerülésük mind nyilvánvalóbbá vált, ez eredményezhette azt, hogy helyenként és időnként bizalmatlansággal fogadta a tudomány a politika közeledését.

A politika és a tudomány „mindennapi” viszonya eltarthatja azt, hogy *végső soron mind a politika, mind a tudomány azonos értékekből táplálkozik*, s hogy hosszabb távon szükségszerű az összhang, valójában alapvető érdekazonosság létezik a tudomány és a politika között. Rövid távon azonban nem szükségszerű, hogy harmonizáljanak, hiszen a politika és a tudomány belső érdektagozódása eltérő. Csak fokozhatja az esetleges konfliktusokat, ha mind a tudomány, mind a politika tévesen ismeri fel és érvényesíti érdekeit.

Mivel a társadalomtudományok — tárgyukból, lényegükből következően — értéktartalmakat hordoznak, bennük szükségszerűen jelen van az ideológia; a politika közelebb kerülésével azonban ez az ideológiai tartalom még nyilvánvalóbbá vált a társadalomtudományokban. A hazai tudományos életben is fellelhető volt — gyakran a „túlideologizálással” szembeni jogos idegenkedésből fakadóan — az olyan kutatási pozíció, mely szerint az „ideológia kívül esik a szigorú tudományosságon”, s ideológiai szempontok „bevitele” lerontja a tudomány egzaktságát. E kutatói magatartás végső soron leszűkíti a társadalomtudományok feladatát a tények, a társadalmi valóság pusztá feltárására, s ezzel együtt kirekeszti a tudományos vizsgálódás köréből a társadalmi valóság megváltoztatására irányuló kutatótevékenységet. Ez esetben is — úgy tűnik — az ideológia nyíltabb jelenléte, a tudomány egzaktságának feltétele okozza a zavarokat, hiszen az ideológia abban az értelemben

mindig is jelen volt a társadalomtudományban, hogy a tények pusztá feltárása is kifejezésre juttat értéktartalmakat és rejt ideológiákat, mint ahogyan azoknak a szemléleti rendező elveknek is van értéktartalmuk és ideológiájuk, amelyekkel a tények feltáráshoz hozzákezdünk, függetlenül attól, hogy ez tudatosul-e vagy sem.

Végső soron az ideológia nyílt jelenlététől való idegenkedés húzódnak meg azok mögött a törekvések mögött, amelyek megkísérelték kettéválasztani a társadalomtudományok valóságfeltáró és ideológiai funkcióját, megkettőzni a társadalomtudományokat „ténytudományokra” és „ideologikus tudományokra” vagy „kemény” és „lágy” társadalomtudományokra. E megkettőzés nem csupán amiatt zavaró a politika és a tudomány együttműködésében, hogy megbontja a tudományok egységét, s utat nyit az ideologizálás és a pragmatizmus terjedése előtt, hanem sokkal inkább azon a következménye miatt, hogy az ideológiai tevékenységet kiiktatja a társadalmi gyakorlat egészéből, s valamiféle alárendelt vagy másodrendű társadalmi cselekvéssé is degradálja.

Közismert, hogy különböző társadalomtudományi ágazatok eltérő módon kapcsolódnak a társadalmi gyakorlathoz, eredményeik eltérő módon hasznosulnak: vannak olyan tudományos tevékenységi területek és kutatási eredmények, amelyek közvetlenebbül kötődnek a társadalmi gyakorlathoz, és vannak olyanok, amelyek a társadalmi tevékenység más szféráit átjárva csak sokszoros áttételeken keresztül és közvetítéssel (politikai mechanizmus, információrendszer, oktatás stb.) hatnak a társadalmi gyakorlat különböző területeire. Bizonyos az is, hogy némely kutatási terület közvetlen gyakorlati-politikai implikációi nyilvánvalóbbak, míg másoknak a tudatformáló hatása jelentékenyebb. Ebből a különbségből fakadhat az a hamis szembeállítás, mintha az ideológiai tevékenység, a tudatformálás, a közgondolkodás alakítása másodrendű társadalmi cselekvés lenne a gyakorlathoz közvetlenebbül kötődő tevékenységhez (például a gazdaságihoz) képest. Talán ezzel is összefügg, hogy a tudomány művelői nem értékelik kellően például a tudományos ismeretterjesztést, a nem szakmai körökben folyó „tudatformálást”, megfedkezve arról, hogy a társadalomtudományok ideologikus funkciójukat valóban a tudat formálásán keresztül, de ily módon is a társadalmi gyakorlat közvetlen elemeként fejtik ki. A megkettőzés éreztette hatását a tudomány-politikai tevékenység oldaláról is, például az olyan megkülönböztetésekben, mint az „ideológiai szempontból” és a „politikai szempontból” fontos társadalomtudományok formula alkalmazása, vagy az olyan magatartásban, amikor a tudománypolitika a „szaktudományosságot” hangsúlyozza vagy túlértékeli a „gyakorlatiasságot” stb.

A tudományos kutatás politikai befolyásolására irányuló törekvések nem mindig jártak együtt a tudomány társadalmi gyakorlati iránti érzékenységek növekedésével. A különböző társadalomtudományi ágazatok eltérő fejlettségi szintjei, a kutatóhálózat diszciplináris tagoltsága, az intézményesültség foka és egyéb történelmi-társadalmi tradíciók a politikai befolyásolás valóságos nehézségeit jelezték. A hazai társadalomtudományok közege ebből a szempontból bizonyosan nem homogén. Vannak olyan kutatási területek, mint például az állam- és jogtudományok egyes ágazatai, a nyelvtudomány, a zenetudomány stb., amelyek — jórészt történelmi tradíciók miatt — sajátos zárt struktúrákkal rendelkeznek. Régen kiépültek a stabil kutatási szer-

vezetek, vagy hagyományos — sokszor évtizedek óta művelt — témák kutatása folyik stb. Ezek esetenként az adott tudományterület belső fejlődését is akadályozzák, de sajátos problémát jelentenek a tudománypolitikai befolyásolás számára is. A közelmúltban kiépült új tudományágazatok, mint például a szociológia, vagy például az interdiszciplináris jellegű kutatások szükségszerűen nyitottabbak a tudománypolitikai irányítás által közvetített társadalmi szükségletek iránt. Bizonyos, hogy a tudománypolitikai tevékenységnek érzékelni és ismerni kell az egyes tudományterületek és intézményrendszerük strukturáját, belső összefüggéseit, mert ha homogén közegként kezeli a társadalomtudományokat, akkor gyakran többet árt, mint használ a tudomány és a politika kapcsolatának.

A hazai tudománypolitikai tevékenység „a társadalomtudományok közvetlenebb pártirányítása” formula alkalmazásával akként differenciált a társadalomtudományokban, hogy közvetlenebb politikai befolyást gyakorolt egyfelől az ideológiai és politikai szempontból legfontosabb társadalomtudományi ágazatokban, illetve kutatóhelyeken, mint például a közgazdaságtudomány, szociológia, filozófia stb.; másfelől közvetlenebb volt az irányítás az olyan tudományágazatokban, illetve kutatóhelyeken is, ahol a tudományok fejlődése vetett fel az ideológiai és politikai gyakorlat szempontjából fontos kérdéseket. Ugyanakkor sajátos problémája volt e „kezdeti” korszak tudománypolitikai tevékenységének, hogy a tudományirányítás elsősorban a társadalmi-politikai szükségletek oldaláról tudta érvényesíteni e differenciáltságot és kevésbé tudta „érezkelni” az egyes tudományos területek belső tagozódását. Bár a tudománypolitika felismerte, hogy különböző eszközökkel, módszerekkel kell irányítani az egyes tudományterületeket, de nem ismerte kellően az egyes tudományágazatok belső tagozódását, strukturáltságát — részben e területek feltáratlansága miatt —, s ez gyakran zavaró jelenségeket hozott a tudomány és a politika viszonyában. Például a társadalmi szükségletek közvetítésében, a kutatási célok befolyásolásában tetten érhető volt olyan tudománypolitikai szemlélet, amely egyformán tervezhetőnek tartotta a legkülönbözőbb területeken folyó kutatómunkát, vagy olyan magatartás, amely könnyen ragasztotta rá a „hobby-kutatás” bélyegét mindazon kutatási témákra, amelyek gyakorlati implikációi kevésbé voltak nyilvánvalóak. A tudománypolitikai tevékenység általános érvényű követelményeket támasztott, mint például a társadalmi gyakorlatban felhasználható ismeretek produkálása, az interdiszciplinaritás erősítése, a marxizmus—leninizmus pozícióinak kizárólagossága, a vitakészség fokozása stb., amelyek azonban az egyes kutatási területen, az adott konkrét körülmények között — a legkülönbözőbb objektív okok miatt — rendkívül eltérő mértékben voltak megvalósíthatóak. A gyakorlati tapasztalatok bizonyították, hogy tényleges tudományos teljesítmények nélkül a viták fokozására tett erőfeszítések a vitaforumok formális működéséhez vezethetnek, a kutatóbázis „szelektív” fejlesztése önmagában nem töri meg a társadalomtudományok diszciplináris tagoltságát, az ideológiai követelmények támasztása sokszor „ideologizálást” eredményezett a tudományok tényleges művelése helyett stb. Mindezek nem kellő érzékelése miatt időnként türelmetlenség jelentkezett a tudománypolitikai irányításban, és az időnként felerősödő tudományellenes hangulatok is részben erre vezethetők vissza.

A tudomány és a politika mindennapi viszonyának alakulásában meghatá-

rozó jelentősége van annak, hogy *mind a tudomány, mind a politika a társadalmi valóság eltérő dimenziói*: más a politika funkciója és szemlélete és ismét más a tudományé. Ha ez az objektív tény figyelmen kívül maradt, gyakran keletkeztek illúziók, túlzott elvárások mind a tudomány, mind a politika részéről, s ez komolyan akadályozta a jó együttműködést. Sokan úgy értelmezték a tudomány fokozottabb integrálódását a társadalmi gyakorlatba, hogy a tudomány átveheti a politika helyét, szerepét a társadalomirányításban, s a valóságfeltáró és tudatformáló funkció mellett már a társadalomtudományok önálló valóság-átalakító funkciójáról szóltak; míg mások a politika tudományá alakulásáról, a politikum szakszerűséggel történő felváltásáról, a politika teljes mértékű racionalizálásáról beszéltek.

Valójában a tudomány sohasem válhat politikává, bármennyire is integrálódik a társadalmi gyakorlatba, hiszen például a különböző társadalmi osztályok, rétegek érdekeinek egyeztetése — mint a politika egyik lényeges funkciója — sohasem lehet a tudomány feladata, bár lehet a kutatás tárgya. Ugyanúgy a politika sem veheti át a tudomány funkcióit és szerepkörét, bár a tudomány lehet a politikai cselekvés területe. Legalább ekkora különbségek léteznek a politika és a tudomány szemléleti módja, problémakezelése között: a politikai cselekvés bonyolultsága szükségszerűen szélesebb sávokon mozog, mint a tudományé; más az alapvető kérdésfeltevésük, más az időhorizontjuk, más a problémakezelésük stb.

A tudomány és a politika közötti különbségek nem kellő figyelembevételé miatt a politika kérdésfeltevéséi sokszor kezelhetetlennek bizonyultak a tudomány számára, de a politika sem mindig értette a tudomány nyelvezetét, s mindezek legtöbbször utólag derültek ki: a tudomány világosabb feladatmeghatározást, a politika alkalmazható ismereteket kért. De az eltérő nyelvezet, a megoldandó feladatok különböző megközelítési módjai akkor is válhatnak ki bizalmatlanságot, ha az együttműködés mintaszerű, például a gazdasági mechanizmusunk reformja a politika és a közgazdaságtudomány közös törekvésének jegyében fogant, mégis a reform végrehajtásának stádiumában keletkezett egyfajta bizalmatlanság a tudomány részéről is és a politika részéről is. A közgazdaságtudománynak a reformjavaslatban megtestesült egzakt ismeretanyaga — különösen a politika számára érzékenyebb területeken — nem állta mindenben a gyakorlat próbáját, túl szűk területen mozgott a társadalmi gyakorlat széles sávjához képest, annak ellenére, hogy a tudomány oldaláról megalapozott volt. Ez esetben a tudományos ismeret politikai kezelésének, illetve a politikai kérdések tudományos kezelésmódjának eltérései jelentős szerepet játszottak. A politika számára a tanulság semmi esetre sem az, hogy meginogjon a bizalma a tudományos eredményekben, kétségbe vonja a tudományosságot, mint ahogyan a kutató számára sem az, hogy maradjon a „tisztá tudomány” keretei között.

A társadalomtudomány és a politika mindenkori kapcsolatának alakulásában alapvető szerepet játszanak a tudomány és a politika érdekeinek különbözőségei, eltérő érdekviszonyai. Mint már hangsúlyoztuk, az érdekkülönbségek megléte nem zárja ki a politika és a tudomány alapvető érdekazonosságát, a tudomány és politika érdekeinek hosszabb távon szükséges összhangját, mint ahogy az együttműködés zavarai sem az érdekazonosságok, hanem az érdekkülönbségek találkozási pontjaira vezethetők vissza. Az elmúlt évtizedekben lényegében két területen jelentkeztek feszítő érdekellentmondá-

sok: egyrészt a társadalomtudományok belső fejlődéséből fakadó szükségletek kielégítése, másrészt a tudományokkal szembeni társadalmi-politikai elvárások területén.

A tudomány belső fejlődéséből fakadó szükségletek kielégítésének egyoldalú hangsúlyozása gyakran összeütközött a politika rövid távú érdekeivel, mint ahogyan a társadalmi gyakorlatban alkalmazható ismeretekhez kapcsolódó túlzott elvárások sokszor ütköztek a tudomány érdekeibe. A hosszú és a rövid távú érdekek keveredése, az érdekek téves értelmezése gyakran lerontotta a tudomány és politika együttműködésének eredményességét, s ez hosszabb távon sem a politikára, sem a társadalomtudományok fejlődésére nézve nem volt veszélytelen. A tudománypolitika — rövid távú érdekeket követve — gyakorta ránehezedett a társadalomtudományi kutatásokra, túl sok közvetlen kutatási megrendelést kért, a „közelebb a gyakorlathoz” hajszolása pedig sokszor a kutatási erők szétforgácsolásához is vezetett, fékezte a tudományok kezdeményezőképességét. A kutatások arányainak a gyakorlatban közvetlenül használható eredmények irányába történő eltolódása visszaszorította az alapkutatásokat, s ez hosszabb távon ronthatta a politikai döntések tudományos megalapozásának esélyeit. De nem szolgálta a tudomány hosszabb távú érdekeit a társadalmi elvárások „formális” kielégítése, a „cég-táblaátfestés”, vagy „bizzuk a tudományra a tudományfejlődést” szemlélet érvényesítése sem.

A tudomány és a politika konkrét viszonyának alakulásában jelentős szerepet játszanak a *tudományos szféra belső érdekviszonyai* is (a tudományok belső — diszciplináris, intézményi, valamint a tudományos értékrend, a tudományirányítási pozíciók, a tudományos hierarchia szerinti stb. — tagoltsága), ami rendkívül bonyolulttá teszi a tudomány és a politika mindenkori kapcsolatát. Az együttműködést zavaró tényezők abból is eredhetnek, ha a tudomány belső mechanizmusai nem biztosítják az érdekellentmondások feloldását, s azok megmerevedése elvtelen csoportosulások szerveződéséhez, monopolhelyzetek kialakulásához vezet. Az ilyen közvetítésekkel megjelenő érdekek ritkán esnek egybe akár a politika, akár a tudomány érdekeivel, még akkor sem, ha akként deklarálják magukat. A tudományos szféra e belső mechanizmusainak tökéletlenségével, rossz működésével függnek össze olyan — a tudomány és politika együttműködését károsan befolyásoló — jelenségek, mint például a tudományos fórumok „szürkülése”, a tudományos közélet demokratizmusának az érdemi viták híján jelentkező problémái, sokféle „tudományos” álláspont, a tudományos minősítés problémái stb. A kellően nem differenciáló vagy rosszul differenciáló tudománypolitikai tevékenység is zavaró hatásokat kelthet; rövid távú érdekeket követve gyakran maga a politika is erősít monopolhelyzeteket, „szelektál” a tudományos álláspontok között, vagy ellenkezőleg, eltérő álláspontok képviselőit próbálja „összébékíteni”. Tagadhatatlan, hogy a tudománypolitikai tevékenység legbonyolultabb területe ez, ahol legkevésbé feltártak az összefüggések, de a tudománynak és a politikának a mindennapi gyakorlatban akkor is együtt kell működnie, ha kapcsolatuk optimális alakításához még nem mindenben állnak rendelkezésre a szükséges tudományos ismeretek.

A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK ALKALMAZÁSÁNAK KÉRDÉSEI

A társadalomtudományi kutatások eredményeinek gyakorlati felhasználásával összefüggő problémák is hosszán idézhetők az elmúlt évek tapasztalataiból. A tudomány oldaláról legtöbbször úgy merült fel a kérdés, hogy nincsenek biztosítva azok az eszközök, módszerek, mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik a tudományos eredmények folyamatos beáramoltatását a politikába vagy a társadalmi gyakorlatba, s gyakran a politikai struktúra megmerevedését, „rugalmatlanságát”, a politikai szféra „befogadóképességének és készségének” hiányát jelölték meg a zavarok forrásaként, vagy arra hívtakoztak, hogy problematikus a „tudomány helye a politikai struktúrában”. A gyakorlati politikások ezzel szemben kifogásolták, hogy „nincs a társadalmi gyakorlatban felhasználható ismeret”, a tudomány „rugalmatlanságáról”, „tehetetlenségi nyomatékáról” beszéltek, és a tudománypolitikai irányítás nehezményezte, hogy a „tudomány elsősorban a politikai hatalomra akar hatni” és csak másodlagos kérdés számára a társadalmi gyakorlat egészének tudományos megalapozása.

A tudomány és a társadalmi gyakorlat összekapcsolódása újszerű vonásainak és a tudomány és a politika viszonyát befolyásoló néhány tényezőnek a felvázolása után bizonyossággal állítható, hogy *a tudományos kutatási eredmények gyakorlati felhasználása nem egyszerűen technikai vagy szervezeti-intézményi probléma, és nem is csupán a politika és a tudomány közötti közvetítő mechanizmusok kérdése*. A tudomány eredményei felhasználásának alapproblémája a tudomány és a legszélesebb értelemben vett társadalmi gyakorlat összefüggésében jelenik meg. Mint már említettük, ennek az összefüggés- és kölcsönhatás-rendszernek egyik dimenziója az, amikor a tudomány eredményeit a politika közvetlen segédletével és irányításával alkalmazzák, és így válnak a társadalmi gyakorlat részévé. Ebben az összefüggésben valóban nagy jelentőségűek azok a közvetítő mechanizmusok, amelyek biztosíthatják a politika döntéseinek tudományos megalapozását, a tudás, az ismeret folyamatos áramlását a politikai szférájára felé. A tudomány és a társadalmi gyakorlat összefüggésrendszerében a tudományos eredmények áramlásának másik fontos csatornája nem közvetlenül a politikán keresztül, hanem más, közvetlen vagy közvetett módon, tudatosan létrehozott vagy spontán módon kialakult mechanizmusok útján (az oktatási rendszer, az ismeretterjesztés, az információs rendszer, sajtó, tv stb. segédletével) juttatja el a tudomány eredményeit a társadalmi gyakorlatba. Mindkét dimenzióban nagy szerepe van a politikának, a politika által létrehozott mechanizmusoknak, de hibát követnénk el, ha a tudomány s a társadalmi gyakorlat kérdéskörét csak az elsőként említett dimenzióra redukálnánk, hiszen a tudományos társadalomirányítás, a politika tudatos akciói sohasem képesek a társadalmi gyakorlat egészét, annak minden mozzanatát átfogni; és a második-ként említett dimenzió jelentős szerepét is látnunk kell a társadalmi gyakorlat egészének tudományos megalapozásában.

Sokan a tudomány és a legszélesebben értelmezett társadalmi praxis összefüggését tovább szűkítik, s e kapcsolatot gyakran csupán a tudomány, a kutató tudós és a politikai szféra, a politikai hatalom kapcsolataként interpretálják, amikor azt hangsúlyozzák, hogy „döntő fontosságú a tudomány elhelyezkedése a hatalmi struktúrában”. Valójában ez esetben a tudomány és

a politika kapcsolatának arról az aspektusáról van szó, hogy biztosított-e a tudomány részvétele, képviselése a politikában, a politikai döntésekben. Ez fontos *politikai kérdés*, és nem egyszerűen a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásának a kérdése. A politikai rendszernek mindazok a szférái — a döntést hozó testületek, bizottságok, közéleti fórumok —, ahol a tudomány képviselői, tudósok, alkotó értelmiségiek részt vesznek és véleményt mondanak társadalomról, politikáról, társadalmi céljainkról, a mi politikai mechanizmusunkban nem alapvető csatornái a tudományos eredmények, a szakértelem beáramoltatásának; a tudomány és a politikai szféra ilyen együttműködését az *értelmiségi politika*, a *szövetségi politika*, a *szocialista demokrácia elvei vezérlik* és az ezeket szolgáló politikai mechanizmusok a társadalmi célok, döntések politikai elemét, politikai megalapozottságát biztosítják. E mechanizmusokban a társadalmi osztályok, rétegek meghatározó szerepe érvényesül, amellyel a *politika a tudomány érdekeinek képviselőjét is biztosítja*. Az a tény, hogy ez a mechanizmus nem alapvető csatornája a szaktudás, a kutatási eredmények beáramoltatásának, a döntések szaktudományos megalapozásának, természetesen nem zárja ki — bár sajátosan korlátozhatja —, hogy csak a politikai mechanizmusban keressük vagy találjuk meg a politikai döntések tudományos megalapozását, a kutatási eredmények felhasználását biztosító intézményi-szervezeti lehetőségeket.

A tudományos eredményeknek a társadalmi gyakorlatba történő beáramoltatását — ezt tapasztalatok igazolják — nem örök érvényű, tértől és időtől független szervezeti formák, mechanizmusok, intézmények biztosítják. A társadalomirányításban az elmúlt években kialakultak azok a formák, intézmények és módszerek, amelyek segítik a politikai döntések tudományos megalapozását, a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazását. A párt központi szervei mellett működő munkaközösségek, állandó bizottságok, a pártintézmények, a tudósok bevonása a politikai döntések előkészítésébe, a folyamatos konzultáció a tudomány és politika képviselői között, a pártmegrendelések rendszere stb. azok a formák, amelyek lehetőséget teremtenek arra, hogy a tudomány eredményei felhasználásra kerülhessenek a társadalmi gyakorlatban.

A tudomány és a társadalmi gyakorlat összekapcsolódásának azon a vonulatán, ahol a kutatási eredmények a politika közvetítésével kerülnek a társadalmi gyakorlatba, lényegében kiépült egyfajta mechanizmus: a társadalmi igények közvetítésének a rendszere. E mechanizmus annyiban féloldalas, amennyiben a politikától közvetít a tudomány felé, s egyben a politika kezdeményező szerepét is biztosítja. Nem alakult ki — hiányos, vagy rosszul működik — az a mechanizmus, amely a tudomány szférájából közvetít a politika felé, azáltal, hogy kezdeményez, előkészít döntéseket, előkészíti a kutatási eredmények felhasználását. Pedig a hazai társadalomtudományok rendszerében a pártintézményeknek, az Akadémia testületeinek, tudományos bizottságainak, a különböző tudományos társaságoknak, fórumoknak stb. mindez nemcsak lehetősége, hanem feladata is. A tudomány és a társadalmi gyakorlat összekapcsolódásának azon vonulatán, ahol az oktatás, a tudományos ismeretterjesztés, a tömegkommunikációs eszközök stb. segítségével „mennek át” az ismeretek a gyakorlatba, a mechanizmusok összehangolt rendszere még kevésbé biztosított. Mindezen mechanizmusokban nem meg-

felelő a folyamatosság, a rendszeresség, az összehangoltság, és így a tudomány kezdeményező szerepe kevésbé érvényesülhet.

Arra a kérdésre, hogy miért nem terjednek jobban a kutatási eredményeink, nem lehet csupán azzal válaszolni, hogy a tudomány és politika — fenti összefüggésben kifejtett — közvetítőrendszere hiányos vagy nem működik kielégítően, hiszen az alkalmazást csak a mechanizmusokkal nem lehet megoldani. A tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása szorosan kapcsolódik a társadalomirányítás egészéhez, illetve a tudomány struktúrájában és intézményi-szervezeti kereteiben rejlő feltételekhez is. A kutatási eredmények alkalmazása jelentős részben ezen struktúrák rugalmasságán, a mechanizmusok, intézmények, szervezetek működésén múlik, s nem csupán a szűkebb értelemben vett, a tudomány és politika között közvetlenül működő mechanizmusokon. A hazai társadalomtudományok intézményi-szervezeti rendszere — úgy tűnik — ma meglehetősen zárttá teszi a tudományt a társadalmi gyakorlat felé is, de a tudományok belső együttműködését is fékezi. Amikor tehát felmerül a tudomány és a társadalmi gyakorlat közötti kapcsolat erősítésének kérdése, akkor ennek érintenie kell a társadalomirányítás és a tudományirányítás intézményrendszerét is.

A tudományos kutatási eredmények felhasználása terén vannak olyan illúziók, amelyek gyakran a tudományos eredmények „abszolút igaz” hitéből táplálkoznak. Másfelől viszont az is tény, hogy a tudományos kutatások erőteljes specializálódásával, tematikai differenciálódásával, a tudomány ilyen irányú belső átrendeződésével, az „elméleti alap kutatásoktól a fejlesztésig” terjedő kutatási sáv rendkívüli széthúzódnásával keletkezik egyfajta szakadék a tudomány és a társadalmi gyakorlat komplexitása között. Tovább erősítheti a szakadékot az, hogy a tudományok belső struktúrájának átrendeződése nem mindig harmonizált az egyes társadalmi szférák, illetve társadalmi folyamatok tudományigényével. Nyilvánvaló, hogy nem minden — a társadalmi gyakorlat alakítását érintő — kérdésben kell biztosítani a tudomány és politika közvetlen együttműködését; vannak a társadalmi cselekvésnek olyan területei, amelyekben a politikum nyilvánvalóan elsődleges, amelyekre vonatkozó döntések közvetlenül a politikai-hatalmi szférához tartoznak. Sokszor éppen ezekben a kérdésekben a legnagyobb a politika függősége a tudománytól, mivel a tudomány által a legkevésbé feltárt területekről van szó. Továbbá — mivel nem lehet minden társadalmi folyamatot, jelenséget előre látni — a politikai gyakorlatban mindig számolni kell váratlan, meglepetésszerű jelenségekkel, amelyekben a politikának azonnal döntenie kell, függetlenül attól, hogy az adott kérdésben van-e akkor tudományos álláspont vagy sem.

A tudomány és a társadalmi gyakorlat viszonyának sajátossága, hogy a társadalmi fejlődés folyamatában változik a tudomány, de átalakul a társadalmi gyakorlat is. A politikának ezekben a változó, fejlődő folyamatokban kell alkalmaznia a tudományok eredményeit, így az is lényegessé válik, hogy a szüntelenül változó társadalmi gyakorlatnak milyen a tudományos eredmények iránti befogadóképessége.

A kutatási eredmények alkalmazásában a tudomány nincs „eleve” passzív szerepre kárhóztatva, jelentőségét abban a kapcsolatban nyeri el, amely a társadalmi célok, a politikai döntések tudományos megalapozása és a társadalmi cselekvés között fennáll: egyfelől a társadalmi valóság feltárásával

a tudomány közelebb kerül a politika stratégiai elemeihez, másfelől pedig a társadalmi gyakorlatra orientálódásával, a politikai döntések megalapozásával, a politika megvalósulását befolyásoló összefüggések feltárásával a valóság-átalakításhoz is. A politika stratégiai céljainak a megalapozása elválaszthatatlan a társadalmi valóság tényleges összefüggéseinek feltárásától, amely mindig is feladata volt a társadalomtudományoknak. Igaz viszont az, hogy alternatív javaslatok kidolgozása, az alkalmazás feltételeinek kimunkálása, a megvalósulás elemzése, korrekciós javaslatok kidolgozása mindmáig kevésbé előnyben részesített területe a társadalomtudományoknak. A tudomány ez utóbbi funkciója erősítésének inkább a politikai jelentősége a nyilvánvalóbb: tisztábban lehet látni, hogy mihez kell a tudomány segítsége, és mit kell a gyakorlatban jobban végezni. Ugyanakkor eloszlatja a politika tévedhetetlenségének illúzióját is, és világosabbá teheti, hogy a politika mozgásteret sem korlátlan.

MEGJELENT

Pogány György

MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁS ÉS MUNKAERŐ-POLITIKA A SZOCIALIZMUSBAN

**AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
KÖZÖS KIADVÁNYA**

Megvásárolható a könyvesboltokban

BALOGH ISTVÁN

A társadalomtudományok változó funkciója és a politikai gyakorlat

I

Tanulságos és hasznos eszmecsere zajlott le a közelmúltban a Társadalomtudományi Közleményekben a politikatudomány lehetőségeiről, a társadalomtudományokon belüli helyéről.¹ Politikatudományról lévén szó, logikusnak kell tartani, hogy a diskurzus középpontjába a politika és a társadalomtudományok viszonya került, hiszen e tudományág megszületésétől, illetve meghonosításától kezdve egy önálló diszciplína feladatává válik a politika tudományos elemzése; — mikor, ha nem most kell tisztázni e diszciplína és tárgya közötti viszonyt. S ha már erről van szó, tegyük mindjárt hozzá: a politikatudomány létrejöttével csupán folytatódik, de semmiképpen sem ér véget az a 19. század második felétől induló, majd századunk hatvanas évétől valóban viharos gyorsasággal kibontakozó tendencia, melyet a politika és tudomány egymásra rétegződésének, egymásra épülésének nevezhetünk. Mert a társadalom *legkülönbözőbb szféráit* átfogó és szabályozó politika nem csupán a specializálódás lehetőségét és szükségességét foglalja magában, melynek eredményeként létrejönnek a „részp politikák” (mint például gazdaságpolitika, iparpolitika, kulturális politika). Ebben a specializációban a politika részterületei eszközként használják fel a tudományt, hozzájárulva ezzel a tudományos specializáció folyamatához is. A folyamat másik oldala az, hogy a specializálódó társadalomtudományok alakulását, fejlődését tartalmilag befolyásolja a politikai szféra szakosodása: egyfelől a tudományos vizsgálatok gyakorlati konzekvenciáit maguk a kutatók is egyre inkább a politikai szféra közvetítésével igyekeznek érvényesíteni, másfelől pedig a részterületek szerint tagozódó politikai gyakorlat hozza létre annak szükségletét, hogy tevékenységének egyes területei speciális tudományos elemzés tárgyává is váljanak.

Nem csupán arról van tehát szó, hogy a társadalom legkülönbözőbb szféráinak irányítását, befolyásolását célul tűző politika nem mondhat le a tudománypolitika kialakításáról, hanem arról is, hogy ugyanez a folyamat hozza létre a tudományon belüli szakosodás révén a politikatudományt mint önálló diszciplínát, és a még további szakosodás szükségképpen létrehozza majd

a politikatudomány gyakorlati alkalmazását, részterületeinek további leágázásait, közöttük például a tudománypolitika tudományát.² Egyfelől tehát a politikai gyakorlat a tudományt úgy kezeli, mint a szabályozó, irányító tevékenység tárgyát, s ennek a tevékenységnek a folyamatossága, az általános politikai célokkal megteremtődő összhangja érdekében kialakítja a *tudománypolitikát*, s ugyanez a politikai gyakorlat másfelől általános céljainak kidolgozásában és egyes speciális tevékenységi körökön belül is *eszközként* felhasználja, alkalmazza a tudományt. Ezáltal a politikai gyakorlat mindinkább *tudományos megalapozottságúvá*, „tudományos politikává” válik: a politikán belül növekedik a szakértői racionalitás szerepe a politika által képviselt és vállalt érdekek megfogalmazásában és az érvényesítésükre alkalmazott eszközök kiválasztásában és alkalmazásában. Ennek következményeként sajátos módosulás megy végbe a politikai gyakorlat „szerkezetében”. Miközben a különböző politikai doktrínák közötti differenciák továbbra is fennmaradnak, esetleg még határozottabbá válhatnak a képviselt osztály-, illetve csoportérdekek következetességét, határozottságát illetően, kiszélesedik az a „semleges” sáv, amelyben *közvetlenül* nem az érdekképviselő, hanem az ezekkel szemben közömbös szakismeret, „technikai” ismeret és eljárás dominál, olyannyira, hogy a politikai gyakorlat napi eseményeiben, intézkedéseiben nincs is szükség arra, hogy minden esetben tisztázzák az érdekképviselő problémáját. *E semleges sávból tekintve* az alapjaiban különböző csoportok érdekeit képviselő pártok, illetve államok politikai gyakorlata számos ponton több hasonló vonást tud felmutatni.

Gunnar Myrdal így jellemzi ezt a folyamatot: „E fejtegetés nézőpontjából az új társadalom fokozatosan kialakuló fő jellemzője az, hogy egyre több a publikus, kvázi-publikus és személyes beavatkozás a társadalmi életbe. Egy további következetesen jellemző vonás az, hogy ezek a beavatkozások — azaz tágabb értelemben vett gyakorlati politika — már nem szörványosak, hanem mindinkább egy folyamatos tevékenység formáját öltik magukra, melyek bizonyos irányban befolyásolnak és ellenőriznek valamely társadalmi folyamatot. Mind kevésbé felel meg a valóságnak az, hogy a gyakorlati politika törvényhozói *rendeleteken* keresztül fejtene ki hatást. Ez mindinkább elhúzódó »adminisztráción« keresztül valósul meg. A változások új követelményeket állítanak a társadalomtudományokkal szemben... azt is elvárják, hogy a társadalomtudományok olyan terápiikus és technikai kiegészítéseket tartalmazzanak, mint amilyeneket az orvostudomány és a természettudományok már régóta tartalmaznak.”³ Mindazonáltal, ha sok tekintetben szembevetően megváltozik is a politika jellege, csupán egyes kutatókban támadhat az az illúzió, hogy a tudomány *irányítja* a politikát. A tudománynak ezen közvetlen együttműködés keretében a politikára gyakorolt hatása csupán a politika következetesebb, szakszerűbb megvalósításáig terjedhet, s nem eredményezi megváltoztatását: „A gyakorlati lépések szinte sohasem a tudósok előírásait fogják követni, hanem a politikai folyamatban fognak eldőlni. Attól függően, hogy tudományos hozzájárulásunkat e folyamatban hol — azaz mely stratégiai ponton — *alkalmazzák*, és természetesen ügyességüinktől és szerencsénktől függően, a racionalításra gyakorolt hatásunk kisebb vagy nagyobb lesz. A maximalistákat mindig ki fogja ábrándítani az, hogy mit lehet elérni gyakorlati ügyekben.”⁴

A társadalomtudományok és a politikai gyakorlat viszonyának átalakulá-

sa természetesen korántsem csupán a társadalomtudományok funkcióváltozását vonta maga után és nemcsak e tudományok művelőjének társadalmi-politikai szerepét változtatta meg, hanem a társadalomtudományok rendszerének „belső” alakulásában is szerepet játszott. Ennek az átalakulásnak leg-szembevetőbb megnyilvánulása új társadalomtudományi diszciplínák kiépülése (például szociológia, szociálpszichológia, politikai tudományok stb.), továbbá — ezzel is összefüggésben — a „hagyományos” társadalomtudományi diszciplínák belső struktúrálódása (például politikai gazdaságtan — közgazdaságtan, „ágazati” szociológiák stb.), melynek eredményeként kialakulnak a korábban hagyományosan elméleti tudományágak alkalmazási területei, módszerei. A *társadalomtudományokon belül* a természettudományi kutató-sokhoz erősen hasonló rétegzettség alakul ki: létrejön az alapkutatások — fejlesztő — és alkalmazott kutatások sajátos problémaköre, egymástól mind-inkább különböző módszere és szemléletmódja. Különösen az elméleti-alap-kutatások és az alkalmazott-empirikus kutatások képviselői között bonta-koznak ki — sokszor igen éles — viták.

E vitákat módszertani szempontból az a körülmény élezi ki, hogy az alap-kutatások problémáit, legalábbis közvetlenül, a tudomány belső fejlődésének szükségleteiből, problémáiból bontják ki, a másik esetben (az empirikus kutatások területén) viszont a kutatás közvetlenebbül politikai jellegű és ér-vényességű kérdésekhez kötődik, így a vita végül is a társadalomtudományok célja, társadalmi funkciója körül forog. S ha a társadalomtudományok eleve adott tárgyi kötöttsége nem is teszi lehetővé, hogy a természettudományokra alapozó *általános tudományelmélet* externalizmus kontra internalizmus vitá-ja erőteljesen építsen a társadalomtudományok fejlődésére,⁵ azért az állás-pontok itt is élesen megütköznek az (elméleti) alapkutatások és az (empiri-kus) alkalmazott kutatások egymástól eltérő társadalomkritikai funkciójá-nak megítélésében. Eszerint amíg a társadalomelmélet — ha közvetítések ré-vén is —, de előbb-utóbb egy lehetséges alternatíva irányába ágazik el, s ezzel a mindenkori politikai gyakorlat általános szintű kritikájának a — nem mindig kibontott — lehetőségét tartalmazza, addig az „alkalmazott” társa-dalomtudományok konkrét, empirikus megalapozottságú kritikája rendsz-erint körülhatárolható vagy lokalizálható az éppen aktuális politika keretei-ben, bármilyen élesen ütközik is a kutatás e körülhatárolt területen *belül* a kialakult és éppen megvalósuló politikai gyakorlat egyes elemeivel. A poli-tikai gyakorlat tudományos elemzésének és kritikájának ez az eltérése ki-indulópontot adhat a társadalomtudományok általános funkciójáról vallott ellentétes koncepciók kialakulásához: amikor például Karl Popper a társa-dalomtudományok feladatát a társadalom fokozatos megváltoztatásában lát-ja, szemben a történelmi erőrejelzéssel, vele szemben Maurice Cornforth azt hangsúlyozza, hogy a tudományos kutatás éppen ellenkezőleg „... mindig az emberi cselekvés, lehetőségét tárja fel”⁶, akkor egymással ellentétes állás-pontjuk igazolására egyaránt a társadalomtudományokra hivatkozhatnak. Ezen belül azonban a társadalomtudományi kutatások más-más rétegére, szintjére helyezik a hangsúlyt, mert ma már a marxista társadalomtudomány sem csak arra törekszik, hogy megmutassa „... a munkásosztálynak, hogy miként valósíthatja meg az emancipációt”, hanem arra is, hogy létrehozza azokat a szakdiszciplínákat, empirikus módszereket, elősegítse azoknak a terápikus és technikai eljárásoknak a kidolgozását, amelyek segítségével a

szocialista állam felismerheti, szabályozatja, keretek között tarthatja, feloldhatja a legkülönfélébb társadalmi ellentmondásokat és feszültségeket. Így azután Popper fokozatos társadalomjavító koncepciója ma már korántsem csupán a polgári társadalomtudomány keretein belül értelmezhető.

A politikai gyakorlatnak ily módon részévé vált társadalomtudományok további differenciálódása, ezen belül az egyes társadalomtudományos témák felmerülése, a problémakezelés módja, s ezzel összefüggésben a társadalomelmélet alapvető doktrínái és módszertani elvei egyre több szálon kerülnek kapcsolatba a politikai hatalom legitimációs problémáival. E kapcsolat hatása esetenként igencsak drámai formát öltött az elmúlt évtizedekben: így például hazánkban, az ötvenes évek első felében, amikor a politikai hatalom a szocializmus igen rövid időn belüli megvalósításának reményében legitimációs bázisát a jövőbe toltta át, illetve e jövő mielőbbi megvalósítását elősegítő gyors társadalmi és gazdasági átalakulásra helyezte, szükségképpen rákényszerült arra, hogy a leegyszerűsítő-idealizáló jövőképpel össze nem egyeztethető tényleges állapotokat, az ellentmondásokat és a nehézségeket konkrét összefüggéseiben vizsgáló és bemutató szociológiát felszámolja, függetlenül ennek a szociológiának ideológiai tartalmától. Mi sem tanúsítja ezt szemléletesebben, mint az, hogy a magyar szociológiai tradíció eredetileg *ideológiai tartalmánál* fogva inkább a párttal, a szocializmus programjával való szövetség és egyetértés alternatíváját kínálta, mintsem az ellentét kiélezését. „A történelmi materializmus... nem kevesebbet kínált a magyar szociológiának — itt csak a magyarról beszélünk, de hiszen az eszmék harcát, tisztázását minden országnak külön-külön át kell szenvednie —, mint azt a csábító lehetőséget, hogy a természettudomány mostohagyerekeiből valóban önálló tudománnyá válhat, mely sajátos társadalmi-gazdasági törvényeket kutat, s ezek alapján jelölheti meg a fejlődés irányát, utat mutatva a politikának is. Természetesen nem mondhatjuk, hogy a haladó magyar szociológusok többsége nyomban és következetesen a marxizmus alapjára helyezkedett, de annyit talán állíthatunk, hogy amint eddig az organikus szemlélet, azután a történelmi materializmus állt érdeklődésük és vitáik fókuszában.”⁸ Még mindig a szociológia felszámolásának példájánál maradva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy e felszámolási folyamat jöllehet „kívülről” indult, közvetlenül mégis a társadalomtudományokon belül ment végbe, mégpedig oly módon, hogy mint „polgári tudományt” egy meghatározott, dogmatikus ideológiai és elméleti koncepció álláspontjáról támadták. Vagyis az a történelmi materializmus, amelynek talaján állva globálisan kritika tárgyává tették a szociológiát a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején, korántsem ugyanaz, mint amellyel a szociológia az 1910-es évek táján kapcsolatba került, s amely akkor oly termékenyítő módon hatott rá. Ez viszont már arra utal, hogy a politika akkori legitimációs problémája lényeges változást idézett elő a társadalomelméleten és a filozófián belül is: a jelen és jövő szétbomlott kapcsolatát a társadalomelmélet csupán egy mechanikus természetfilozófiára alapozott szükségyszerűség és törvényszerűség koncepció segítségével, illetőleg egy messianisztikus etikára építve volt képes helyreállítani.

Természetesnek kell tehát tartanunk, hogy az ötvenes évek második felétől kezdve, amikor a politikai hatalom kiszélesíti legitimációs szféráját, s a jövőre vonatkozó lehetőségek realisabb számbavétele mellett egyre nagyobb

jelentőséget tulajdonít a fennálló, „itt és most” jelentkező ellentmondások, feszültségek felszámolásának, akkor fokozatosan megszűnik a mechanikus természetfilozófiára alapozott törvény és szükségszerűség koncepció iránti politikai igény. Mert ha a jövőbe a mai feszültségek és nehézségek megoldásán keresztül fokozatokon át vezet az út, akkor immár a társadalmon kívüli, a társadalomtól független objektivitású törvények mechanikus működésére sincs szükség a fejlődés elméleti koncepciójának kidolgozásához. Jóllehet e korszaknak legjelentősebb filozófiai kísérlete Lukács György Ontológiája, elvont természetontológiai koncepciójában s ennek a természetontológiának a társadalomontológiához való mechanikus kapcsolódásában éppenséggel azt mutatja, hogy a filozófián és a társadalomelméleten belül igencsak hosszadalmasan és ellentmondásosan megy végbe a kialakult elméleti egyoldalúság felszámolása, de az megállapítható, hogy e folyamat a döntő pontokon immár nem ütközik bele a hatalom legitimációs problémájába.

A politikai gyakorlat megváltozásával fordulat állt be a szociológia és más empirikus, alkalmazott társadalomtudományok megítélésében. Az „itt és most” jelentkező konkrét ellentmondások megoldásában, illetve kezelésében legitimációs lehetőséget és bázist teremtő politikának szüksége van az alkalmazott társadalomtudományokra. A tudománypolitika egyik legfontosabb feladata ettől kezdve az, hogy szorgalmazza e tudományágak fejlődését, továbbá az újonnan létrejövő tudományágak figyelmét olyan problémákra irányítsa, amelyek megoldásához a politika rendelkezik bizonyos eszközökkel — miután azok a területek, amelyeken nem hozhatók létre a szükséges technikus eszközök és technikák, a politika számára nem nyújtják a legitimációs bázis kiszélesítésének lehetőségét. És ha a szociológia korábbi felszámolása csupán meghatározott társadalomelméleti és filozófiai doktrínák segédletével mehetett csak végbe, most a szociológia újbóli fellendülésének gyakorlati indítékai önmagukban nem teszik feltétlenül szükségessé ezeknek a társadalomelméleti doktrínáknak a megszűnését: elegendő a fellendüléshez a társadalomelmélettől történő *elszigetelődés*.

A társadalomtudományok és a politika viszonyának e példái talán elegendő alapot adhatnak ahhoz, hogy pontosabbá tegyük Myrdal tézisét, miszerint: „Már kezdetben hasznos lehet felhívni a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományok lendületüket inkább abból nyerték, hogy sürgető feladat tá vált a társadalom tökéletesítése, nem pedig pusztán a társadalom működése iránti kíváncsiságból. A gyakorlati politika elsődleges, a társadalomelmélet másodlagos.”⁹ Kiegészítésekkel együtt tehát azt mondhatjuk:

— Mint láttuk, nemcsak hogy nem áll fenn merev összefüggés a társadalom „tökéletesítésének” menete és a társadalomtudományok fellendülése között — ezt az összefüggést maga Myrdal sem tekinti merevnek —, hanem előfordulhat és elő is fordult, hogy a társadalom „tökéletesítése” a társadalomtudományok széles körében tapasztalható hanyatlással kapcsolódik össze. (Erre a lehetőségre viszont Myrdal már nem gondol.)

— A politika társadalmon belüli helyzete változásának hatására módosulások mennek végbe a társadalomtudományok rendszerében. Ezek a módosulások azonban nem pusztán a tudománypolitika és a politika „intézkedéseinek” hatására történnek, hanem a társadalomtudományokon belül is törekvések indulnak a tudomány olyan átalakítására, amely szerkezeti módosulást von maga után.

— A társadalomelméleti és filozófiai doktrínák alakulása magán viseli a politikai gyakorlat és a társadalmi valóság kapcsolatának ellentmondását. Az alapvető doktrínák ennek az ellentmondásnak feloldási kísérleteiként tekinthetők. Ebben az értelemben nem beszélhetünk a társadalomelmélet „problémaérzékenységének” hiányáról, hanem a szóban forgó ellentmondás kifejezési módjának változásait figyelhetjük meg.

— Végül megállapíthatjuk, hogy amíg a tudománypolitika a szélesebb értelemben vett politika szempontjait figyelembe véve, a gyakorlati kritika oldaláról közelít a tudományhoz, addig a társadalomtudományok a politikai gyakorlatot a társadalmi gyakorlat egészen belül, ehhez való viszonyában és nem önmagában teszik vizsgálat tárgyává, ezért e megközelítésben tudományos-elméleti kritikai szempont lehetősége rejlik.

II

A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának mai vonásai hazánkban lényegét tekintve a hatvanas évtizedben alakultak ki. A tudománypolitika akkori formálódási folyamatában szerepet játszott az ötvenes éveknek az a tanulsága, hogy a tudománynak közvetlenül a politika alá rendelése éppen a kívánt cél megvalósítását teszi lehetetlenné. Miközben ugyanis a társadalomtudományokat *közvetlenül* a politika szolgálatába állították, azonközben e szolgálat mindinkább elveszítette tudományos jellegét és minőségét, s ezt a problémát nem lehetett a kutatók és a kutatóhelyek számának növelésével áthidalni. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a tudomány — közöttük a társadalomtudományok — iránt ugrásszerűen megnövekednek az igények a szocializmus alapjainak megteremtését követő időszakban. E folyamatban azonban minden bizonnyal a döntő szerepet az játszotta, hogy a „közvetlen tervgazdaság”-ról a „közvetett tervgazdaság”-ra való áttérés nem csupán a gazdaságban, hanem a társadalmi élet valamennyi területén feltételezte a politikán kívüli szférák önmozgásának, viszonylagos belső autonómiájuk szükségességének gyakorlati politikai elismerését. Végül: a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának koncepciója olyan programnak bizonyult, amely alkalmas volt arra, hogy áthidalja, kitöltse a konkrét helyzet és a távolabbi jövő között korábban fennálló szakadást, s így ténylegesen ható húzóerőt jelentsen a tudományos munka számára.

Az 1969-es tudománypolitikai irányelvek — a feladatok oldaláról közelítve a változásokhoz — így fogalmaz: „A párt vezető szerveinek korábbi határozatai megállapították, hogy a tudomány fejlődését, nagyobb társadalmi hatékonyságát elsősorban az akadályozza, hogy nincs meg a kellő összhang és kölcsönhatás társadalmi, gazdasági célkitűzéseink és a kutatómunka között. A kutatási feladatok megválasztásában, kialakításában nem eléggé érvényesül a társadalmi tudatosság, a kutatási eredmények felhasználása nem kielégítő mértékű és ütemű. Több korábbi kísérlet ellenére sem sikerült még kimunkálni a kutatás korszerű irányítási rendszerét, működésének hatékony mechanizmusát. A legutóbbi években — a gazdaságirányítás reformjával összhangban — számos előremutató intézkedés született. Hatásuk most van kibontakozóban.”¹⁰ A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának ekkor kialakult és megszilárdult koncepciója arra épült, hogy

a társadalomtudományoknak nem kell a közvetlen napi politikai gyakorlat követelményeihez és premisszáikhoz igazodniuk, miként az korábban történt. A társadalomtudományok és a politika kapcsolatának, „összhangjának” a szocialista társadalomban az az alapja, hogy mind a társadalomtudományok, mind pedig a politika végső soron ugyanabból az értékrendszerből indulnak ki. Ennek az értékrendszernek meghatározó elemei: a marxizmus—leninizmus és a szocializmus. A közös értékrendszer fennállása nem csupán a politika, illetőleg a társadalomtudományok egymástól különböző módszereit, belső felépítését, követelményrendszerét engedi meg, hanem egyúttal az eltérő vagy akár ellentétes következtetések egyeztetéséhez is megfelelő alapot biztosít. *Az értékpremisszáik azonosságán belül* tehát a tudomány és a politika konkrét egybeesése nem szükségszerű, sőt nem is kívánatos, hiszen kiegészítő és konstruktív jelleggel csakis különbségeik fennmaradása mellett hathatnak egymásra. Ismét az irányelvekből idézve: „A szocializmusban a politikai stratégia és a társadalomtudományok között — azaz hosszabb távon — szükségszerű az összhang. A párt politikájának elméleti alapja a marxizmus—leninizmus... a kölcsönhatás nem azonos a politikai gyakorlat és a tudomány adott megállapításai közötti mindenkori, napi, közvetlen és automatikus egybeeséssel. A tudomány feladata nem az, hogy egyszerűen a napi politikai döntések magyarázója, apologetikája legyen. Az eltérő sajátosságok következtében lehetséges, hogy konkrét kérdések során különbségek, sőt ellentmondások keletkeznek egyes politikai megoldások és a tudományos felismerések, következtetések, ezek alkalmazási lehetőségei között. Ez azért van így, mivel a konkrét politikai döntéseknek mindig számolniuk kell a valóságos történelmi, társadalmi, politikai és gazdasági helyzet egészével, továbbá azzal, hogy egyes esetekben nem lehetséges, sőt káros lenne elméleti modelleknek eredeti formájában a társadalmi gyakorlatba való átültetése. Elvileg lehetséges az is, hogy akár a tudomány következtetése, akár a politikai döntés nem kellően megalapozott, s ez a körülmény válhat a tudomány és a politika közötti konfliktus forrásává.”¹¹

A tudománypolitikai irányelvek kidolgozása egy folyamat része volt: egyfelől összefoglalta a társadalomtudományok és a politikai irányítás együttműködésének tapasztalatait a gazdasági mechanizmus reformjának kidolgozásában, másfelől e kapcsolatok rendszeressé tételének, folyamatosságának feltételeit igyekezett általánosan megalapozni és létrehozni. Természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a hatvanas évek közepétől kezdve a hetvenes évek végéig elsősorban azok a társadalomtudományi diszciplínák erősödtek meg, fejlődtek viszonylag gyorsan, amelyek a mechanizmus-reform koncepciójának kialakításához, majd gyakorlati bevezetéséhez, tapasztalatainak összesítéséhez konkrét ismeretekkel járultak hozzá — mint például a közgazdaságtudomány, jogtudomány, szociológia —, s az egyes társadalomtudományi ágakon belül is a konkrét vizsgálatok és módszerek fellendülése volt tapasztalható. Az ily módon érintett tudományterületek felől nézve ugyancsak magától értetődőnek mutatkozott, hogy a tudományok fejlődését a politikai gyakorlathoz való mind szélesebb kötődés, a tudományos célkitűzéseknek közvetlen gyakorlati feladatokra irányítása, s az eredmények közvetlen alkalmazása biztosíthatja. A Magyar Tudományos Akadémia 150 éves fennállása alkalmából rendezett jubileumi közgyűlésen 1975-ben Bognár József ezt így fogalmazta meg: „Célszerű tehát, hogy a tudományos kutatók a gyakorlati

munka minden fázisában vegyenek részt, mert így a haladás *iteratív* alapon mehet végbe. (Kutatási eredmények — azok bevezetése — e folyamatok ellenőrzése — a tapasztalatok elméleti [általános] értékelése — a szükséges korrekciók elvégzése; vagy gazdaságpolitikai tapasztalatot illetően — a befolyásoló okok és tényezők elemzése — általánosítás — a gazdaságpolitika korrigálása) . . .”

„Ma már nemcsak intézményesen biztosított és folytonosan megújuló kapcsolatokra van szükség e két réteg képviselői között, hanem *közös munkára, feladatok közös vállalására is*.

Ilyen közös munka, közös vállalkozás volt nálunk az irányítási rendszer komplex reformjának kidolgozása . . . Közös munkával lehet kialakítani az egyes nagy tervezési blokkok komplex cél- és eszközrendszerét, az eszközök és korlátok egybevetéséből adódó gazdaságpolitikai értéktételeket, illetve azon módszerek finomítását, amelyek egy-egy komplex gazdaságpolitikai (tervezési) feladat jobb megközelítése érdekében felhasználásra kerülnek.”¹²

Az idézetben megfogalmazódó álláspontnak jól meghatározható előfeltételei vannak, melyek közül — mint a legfontosabbakat — a következőket emelhetjük ki:

— a társadalomtudományok és a politika szoros együttműködése a társadalomtudományok valóságérzékét növeli, és erősíti a politika tudományos jellegét;

— a tudomány és a politika esetleges eltérései ebben az együttműködésben feloldhatók, mivel a tudomány és a politika célja azonos;

— a tudományos eredményeket a politikai gyakorlat a meglévő keretek fenntartásával felhasználhatja, illetve a felhasználás a politikának érdekében áll;

— a politika érdek-szempontról belsőleg egynemű, struktúrátlan, illetőleg amennyiben mégsem ez a helyzet, a politikai tagoltság a tudományos eredmények hasznosítása szempontjából közömbös.

A gazdaságirányítás reformja időszakában e feltételrendszer együttes gondolati tartalma az volt, hogy a szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában jelentkező gyakorlati feladatok, ellentmondások megoldása és feloldása, e korszak meghatározó viszonyainak *tudományos megismerése is*, lényegét tekintve a *központi* politikai, állami irányítás, valamint az alsóbb szintű gazdálkodó, illetve más társadalmi *egységek* egymáshoz kapcsolódó funkcióinak, hatókörének, önállóságának, kapcsolatuk jellegének és módjának tanulmányozása, e viszony alakulásának feltárása révén lehetséges. *Ezen a gondolati kereten belül* fogalmazódik meg a politikai fórumokon az az igény a tudományos kutatással szemben, hogy nagyobb figyelmet fordítson a fontos és aktuális problémák feltárására és tisztázására — azaz problémáérzékenynek kell lennie —, s az a követelmény, hogy „. . . javítani kell a társadalomtudományi eredmények felhasználásának feltételeit a politikai döntésekben”.¹³ A tudományos testületekben és vitákon úgyszintén megfogalmazódik: „. . . hozzá tud-e járulni a tudomány a társadalmi irányítás . . . alapvető kérdésének a megoldásához. Erre egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy a tudomány hozzájárulása nélkül ez a kérdés kielégítően nem oldható meg . . . Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a tudomány, illetve a tudományok eddig nem sokat tettek e kérdés tudományos megválaszolásának előmozdítására.”¹⁴

A társadalomtudományok előtt álló feladatokat a társadalom irányítása és tudatos fejlesztése szempontjából e koncepció szerint összefoglalóan a következőkben fogalmazhatjuk meg: a) a társadalomra jellemző objektív folyamatok feltárása, hogy az így nyert ismeretek alapján történelmileg reális (tehát megvalósítható) célokat lehessen kitűzni; b) a társadalomban működő „spontán” mechanizmusok felderítése (ide értve a társadalmi folyamatok és jelenségek, valamint az emberi magatartás *kapcsolatában* működő mechanizmusokat is); c) társadalomtudományi kutatásokra van szükség azoknak az eszközöknek a megválasztásához, illetőleg közgazdasági, szociológiai, pszichológiai összefüggéseik komplex megközelítéséhez, amelyeket e célok elérésére fel kívánunk használni . . . d) a döntések előkészítésében való részvétel, illetőleg a döntések következményeinek lehetséges előrejelzése.¹⁵ Ha most már a társadalomtudományok iránti megnövekedett igények, továbbá az eredmények gyakorlati alkalmazása iránti növekvő készség mellett azt is figyelembe vesszük, hogy ugyanebben az időszakban — a hatvanas évek második felétől a hetvenes évek közepéig — sorra alakultak a különböző társadalomtudományi kutatóhelyek mind a Tudományos Akadémia kereteiben, mind pedig más intézmények, főhatóságok mellett, valamint, hogy lényeges változások zajlottak le a tudományirányítás területén az Akadémián és a kormányzati szinten egyaránt, végül, hogy kialakult a „megrendeléseknek” és a közép-, illetve hosszú távú tudománytervezésnek egy részleteiben változó, de alapjaiban jól működő rendszere (például agit. prop. témák, OTTKT), amelyek keretet adnak az egyes kutatóhelyek konkrét együttműködéséhez, akkor a társadalomtudományok gyors fellendülését, kiteljesedését állapíthatjuk meg. És kitűnik e fellendülés iránya, valamint megállapíthatók mozgatórugói is: a fellendülés elsősorban a társadalmi valóság és gyakorlat konkrét összefüggéseinek, valamint történelmi meghatározottságának vizsgálatában következett be, s erősen kapcsolódott a társadalom, illetve a gazdaság-irányítás igényeihez, követelményeihez. Ez a kapcsolódás nem mindig és nem is elsősorban az irányítás konkrét igényeinek kielégítésében állt, hanem elsősorban abban, hogy a témamegjelölés, a kutatás, majd annak elméleti feldolgozása, összegzése mindvégig a központi irányítás és szabályozás, valamint a központi szabályozás által befolyásolt, meghatározott gazdasági, társadalmi egységek viszonyrendszerében mozgott, anélkül, hogy e viszonyrendszerre mint önmaga előfeltételére rákérdezett volna, mint előfeltételt megvizsgálta volna.¹⁶ Így azután növekvő egyensúlytalanság alakult ki a konkrét kutatások módszertani egzaktsága, megalapozottsága, gyakorlati szerepe és fontossága, valamint a kutatási téma általános társadalmi összefüggéseinek tisztázása, elméleti tárgyalásának színvonala között. Vagy más esetekben: fel sem merült a kutatások társadalomelméleti konzekvenciájának tárgyalása, ilyen igény meg sem fogalmazódott, illetve a kutatók egy eléggé széles körében határozott szembenállás alakult ki témájuk társadalomelméleti és filozófiai összefüggéseinek vizsgálatával szemben. A filozófia pedig — részben mivel saját belső problémáival volt elfoglalva — meglehetősen elszigetelődött a szaktudományoktól, illetve nem alakultak ki a szükséges kapcsolatok. Azt a tudományos teljesítményt pedig — Lukács Györgynek *A társadalmi lét ontológiájáról* című művét —, amely elsőként tesz kísérletet a szocializmus konkrét viszonyainak és perspektíváinak filozófiai elemzésére, korántsem a jelenkori társadalmi viszonyok felől közelítve, inkább a hagyományos filo-

zófiatörténet felől kísérelte meg értelmezni és továbbfolytatni. Végül pedig sokszor a filozófián belül is egyszerűbb megoldásnak tűnik a társadalomírányítás számára közvetlenül felhasználható eredményeket hozó vizsgálatokat folytatni, illetve bekapcsolódni az ilyen jellegű vizsgálatokba, mint a társadalomelméleti igény kifejezése és képviselése által „szembehelyezkedni” egy általánosnak tűnő tudományfejlődési tendenciával.

Az elméleti (alap-) kutatások és a konkrét (alkalmazott) kutatások egyenlőségének problémái a hetvenes évek elején jelentkeztek, s az évtized közepére szembetűnőkké váltak. Ez talán abban az eléggé nehezen konkretizálható, de úgyszólván minden kutatóhelyen tapasztalható vezetői és kutatói véleményben fejeződött ki leginkább, mely szerint az elméleti érdeklődésnek, a „filozófálgatás”-nak a konkrét társadalmi valósághoz semmi köze, az elmélet általában „elvont” és „érthetetlen” misztifikáció, mely jobbik esetben egyéni kedvtelés, rosszabb esetben egyszerű dolgok káros túlbonyolítása. S a dolog természetesen nem maradt ennyiben, hanem olyan következményei lettek, mint az elméleti általánosításra alkalmas, egyáltalán az elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók helyzetének rosszabbodása, számuk csökkenése — és talán legszembetűnőbb, de talán nem is a legsúlyosabb jelenségeként: a társadalomelméleti problémáknak, különösképpen pedig a filozófiának a tudomány egészén belüli lebecsülése, amelyhez olykor jó ürügyet szolgáltatott maga a filozófia is belső dezorganizáltságával. E belső viszonyok szerepét játszottak abban, hogy a filozófia képtelennek bizonyult arra, hogy saját maga hordja ki és zárja le azokat a fontos vitákat, amelyek a hatvanas évek közepén és a hetvenes években a filozófián belül kialakultak, s ezért a vitákból végül is elméletileg meggyengülve, a felmerülő kérdések elméleti filozófiai tisztázása nélkül került ki.

Az általános tendencia közepette úgy tűnik, hogy — elméletről lévén szó — egyetlen tudományág, a filozófia elszigetelt belső problémáit kell csupán szemügyre venni, s egyáltalán nem tűnik természetesnek az a következtetés, hogy a filozófián belül csupán koncentráltan fejeződik ki egy mind szélesebb körben érvényesülő átalakulás. De már ekkor is — a hetvenes évek közepén — kitapintható az elméleti jellegű vizsgálódások háttérbe kerülése a társadalomtudományok megkülönböztető ágaiában. Így például a Közgazdaságtudományi Intézet 1972—1975. évi beszámolójához fűzött észrevételeiben Berend T. Iván megállapítja: „... kritikai észrevételem arra vonatkozik, hogy a nagyon fontos gazdaságpolitikai és mechanizmus-kutatások mellett *szegényesek az elméleti jellegű vizsgálatra fordított erők.* (Nem az egyes kutatók színvonala, hanem az e témakörben dolgozók létszáma és arányai tekintetében.) Az Intézetnek ugyanis az elméleti alapkutatások egyik bázisaként ezekre a témákra is nagyobb erőket kellene fordítani.”¹⁷

A jelzett folyamat követhető a társadalomtudományi vitákban is: mind sürgetőbben fogalmazódik meg az egymástól eltérő elméleti pozíciók vitákban történő ütköztetésének mint a tudományos munka elengedhetetlen eszközének igénye; ugyanakkor mindinkább az tapasztalható, hogy a hetvenes években egyre kevesebb az ilyen igényeket kielégítő vita a társadalomtudományokban. Jegyezzük meg mindjárt: mindenesetre egy kivétellel, nevezetesen az 1974—1976-os tulajdonvita kivételével, melyben az a kérdés merült fel, hogy a gazdaságirányítási reform hatására, a vállalati önállóság-elkülönültség növekedésével milyen változások következnek be általában a szocia-

lista tulajdonviszonyokban és a tulajdon fogalmában. Már a kiindulópon-
ton így teszi fel a kérdést Sárközy Tamás például a természetes áru és a gaz-
dálkodásirányítási tulajdon megkülönböztetésével,¹⁸ Nemes László pedig
egyenesen szükségesnek tartja a tulajdon és irányítás funkciójának szétvá-
lasztódását, s az állami szektoron belüli áru- és pénzviszonyok szerepét eb-
ből a differenciálódásból tekinti elméletileg levezethetőnek.¹⁹ A vita lefo-
lyása, eredményei, az egyes álláspontok bemutatása jelenlegi témánk szem-
pontjából kevésbé fontos, nagyobb jelentősége van annak, hogy több tudomá-
nyágot érintő alapvető kategória elméleti problémái kerültek megvita-
tásra. Jelenlegi szempontunkból inkább az szorul magyarázatra, hogy miért
maradt meg e vita kivételként jelenségnek a társadalomtudományokban. Ta-
lán nincs távol az igazságtól az a magyarázat, hogy a vita indulásának ide-
jén már nem annyira a gazdaságirányítási reform teljesebbé tételéről, ta-
paszतालताinak összegzéséről, osztársadalmi hatásainak elméleti kibontásá-
ról volt szó, hanem inkább egyes elemeinek funkcionálásáról. Az adott vi-
szonyok között célszerűbbnek látszott konkrét, „technikai” kategóriákként
alkalmazni olyan terminusokat, mint például áru- és munkaerőpiac, vagy
akár „tőke”, az e kategóriákat meghatározó általános társadalmi viszonyok
tisztázása nélkül. Így talán megengedhető, ha a tulajdonvitát annak az ösz-
szefüggésnek a részeként tekintjük, amelyről, egy egészen más tudományág,
illetve tudománycsoport vitáit elemelve Kosáry Domokos a következőket ír-
ja: „Az egyik beszámoló... némileg túlzott ügybuzgósággal azt állapítja
meg, hogy »az 1960-as évekhez képest a vitaszellem megélnéült; továbbá
történelmünk egyes jelenségeinek, eseményeinek politikai megítélése helyett
főként elméleti és módszertani kérdések felé fordult«, az egyedi jelenségek
helyett az általános került előtérbe. Nézetünk szerint bizonyos tekintetben
fordítva történt. Az utolsó két évtized legjelentősebb, legszélesebb körű és
talán egyetlen valóban nagy vitája a hatvanas évek első felében bontako-
zott ki... [a Molnár Erik vita]. A hetvenes évek elején tulajdonképpen még
e vita »harmadik menete« zajlott. Azóta viszont inkább sok különféle, ki-
sebb vita folyt mindenfelé, rendszerint szűkebb témakörben. E viták, bár
összhatásuk jelentős, már nem álltak valami ilyen nagyobb egységbe ösz-
sze.”²⁰ Az idézetben megfogalmazódó tendenciát mintegy meghosszabbítva a
nyolcvanas évek fordulójáig, immár az érdemi tudományos viták — persze
nem teljes — hiányát mint evidenciát fogalmazza meg Hársing László *Miért
kevés nálunk az érdemi tudományos vita?* című vitaindító írásában.²¹ Hár-
sing a kérdés módszertani összefüggéseit keresve végül is nem adhat teljes
választ — s nem is célja ez. De e kérdésben foglalt helyzetmegítélése igazol-
ódik magában a fokozatosan elhaló vitában, melyben ugyan fel-felmerül,
hogy a viták léte vagy hiánya szélesebb társadalmi összefüggésbe kapcsoló-
dik²², magából a vitáról folyó vitából azonban vajmi kevés ilyen társadal-
mi összefüggésre derül fény. Persze az úgynevezett „nagy viták” nem túl
gyakori és nem szükségképpen rendszeresen előforduló eseményei a tudomá-
nyok fejlődésének: rendszerint egymással élesen szembenálló rivális elmé-
leti álláspontok kialakulását, illetve meghatározó jelentőségű módszertani el-
vek elágazásait feltételezik, illetve kísérik. Ezért az érdemi viták kis száma
tulajdonképpen összefügghet valamilyen elméleti és módszertani egység fenn-
állításával és folytatódásával éppúgy, mint azzal, hogy a meglévő elméleti kü-
lönbsőségek és módszertani irányok egymástól elszigetelten, egymásra nem

reflektálva fejlődnek, illetve végül azzal is, hogy az egyes társadalomtudományi ágakon belül nem kerülnek tisztázásra a kutatás elméleti és módszertani alapjai, következményei. A hetvenes években minden valószínűség szerint — tudományáganként különböző súllyal — mindhárom okot (és minden bizonnyal még továbbiakat is) megtalálhatjuk a vitakészség alakulásában. Az egyes tudományterületek részletekbe menő elemzése nélkül aligha lehet állást foglalni a meghatározónak tekinthető ok kérdésében, mégis úgy tűnik, egy negatív előjelű megállapítást megkockáztathatunk: az érdemi viták hiányát aligha magyarázhatjuk egyedül vagy alapvetően az elméleti és módszertani homogenitás alapjáról kiindulva.

III

A hetvenes évek közepétől a világgazdaságban lejátszódó folyamatok több szakaszon át haladva és egyre mélyebb rétegekbe hatolva hatottak a szocialista országok — közöttük hazánk — gazdaságára, s a nyolcvanas évek elejére mindinkább világossá válik, hogy ezek a folyamatok alapvetően meghatározzák a társadalomtudományok és a politika kapcsolatát, viszonyát is. A világgazdasági változások terjedelmének és mélységének felismerése — csak úgy, mint ezek tényleges kibontakozása is — több szakaszban zajlott le: az olajárrobbanás és az üzemanyaghiány első hulláma átmeneti, a gazdaságon kívüli tényezők véletlen konstellációja következtében bekövetkező eseménynek tűnt, amely a szocialista országok gazdaságát nem érinti. Ebben a fázisban még volt alapja annak a hipotézisnek, hogy a világgazdaság az átmeneti kibillenés után végül is visszatér eredeti helyzetébe. A második áremelkedési hullám bekövetkeztével vált csak nyilvánvalóvá, hogy a nyersanyagok és energiahordozók úgyszólván teljes körét érintő hosszú távú és maradandó hatású változásokról van szó, s ezek a változások — ha módosítva és késéssel is — a szocialista gazdaságokra is hatnak, illetve a szocialista nemzetközi gazdasági viszonyokban is érvényesülnek. Végül a harmadik hullám jelentkezésével, a nyersanyagok és a késztermékek piacának és árarányának általános átrendeződésével világossá vált, hogy az árrobbanások és energiaválságok mellett, illetve ezek mögött egy másik, lényegesebb folyamat zajlik le a fejlett ipari országokban: a termelés szerkezetének, technikai színvonalának, intézményrendszerének válságokkal, illetve válságjelenségekkel kísért általános átalakulása. Vagyis össztársadalmi jelentőségű folyamatnak lehetünk tanúi. A hirtelen bekövetkező változások kétségkívül váratlanul érték a társadalomtudományokat — a marxista társadalomtudományokat éppúgy, mint a polgáriakat. Igaz ugyan, hogy a Római Klub első jelentése — az első olyan modell, amely komolyan számol az energiahordozók és nyersanyagok problémájával — úgyszólván az első árrobbanás előestéjén napvilágot látott, de nem csupán a marxista szerzők jó része fogadta bizalmatlanul vagy egyenesen a polgári pesszimizmus újabb tudományos megfogalmazásának tekintve jelentős következtetéseit, hanem a polgári kutatók többsége is főként fenntartásait és kételkedését fogalmazta meg a jelentéssel szemben. Mindenesetre a világgazdasági változások jellegének tudományos elemzése, a változásokra történő gyakorlati reagálás bizonyos ütembeli különbségeket mutat, egyfelől a különböző régiók között és régiókon

belül is az egyes országok között — mint ahogy maguk a változások is különböző időben érik el az egyes régiókat és az egyes országokat. Mindenesetre a socialista országokban a változásokra való gyakorlati reagálást országonként ugyan eltérő mértékben, de egyaránt késleltette, hogy a hatvanas évek igen kedvező külső feltételei között megfogalmazott hosszú távú programok nem számoltak a világgazdasági helyzet jelentős módosulásával. Ezért a program megvalósításának gyakorlati menetében kialakult egy tendencia arra, hogy inkább a számukra kedvezőbb világgazdasági fejlődési prognózist tekintsék valószínűbbnek. A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulóján azonban immár láthatóvá vált, hogy a „világgazdasági korszakváltás” a socialista országokat legalább három alapvető területen érinti, e váltással kapcsolatos átalakulás nehézségei három egymáshoz kapcsolódó problémakört alkotnak.

1. AZ ERŐFORRÁSOK PROBLÉMÁJÁNAK KIÉLEZŐDÉSE

Annak folytán, hogy bebizonyosodott: a nyersanyagok és energiahordozók áremelkedése — ha ütemében, mértékében spekulációs jelleget ölt is —, lényegében mégiscsak a kitermelési költségek növekedésével függ össze, a nyersanyagokban és energiahordozókban szűkös forrásokkal rendelkező országok számára a továbbfejlődés kulcskérdésévé vált a termelés egyéb tényezőinek fokozottabb felhasználása. E termelési tényezők aránya Magyarországon Kozma Ferenc számításai szerint a következő volt 1978-ban: „... a termelési tényezők... összes értéke 8100 milliárd Ft, amelyből 1300 milliárd Ft-ot érnek a természeti kincsek, 3200 milliárdot a beruházott vagyon és 3600 milliárdot a munkavégző képesség. A természet : tőke : munka megoszlási arány ezek szerint, kerekítve 15:40:45”.²³ A gazdaságpolitikai koncepciónak ennek alapján szinte természetszerűen arra kell irányulnia, hogy a legbővebb erőforrásra, a munkaerő mind hatékonyabb felhasználására törekedjék, annál is inkább, mivel ez az erőforrás az oktatás-képzés révén — ugyancsak fokozatosan, de korlátlanul — növelhető. „Refrénszerűen ismétlődik a magyar gazdasági realitásból fakadó alapigazság — írja Kozma Ferenc —: legnagyobb kincsünk a több mint ötmillió aktív lakos tehetsége és szorgalma. Az emberi termelőerő fokozott felhasználása gazdaságpolitikánk számára csak egyet jelenthet: a *nemzeti munka bonyolultsági fokának növelését*. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a közvetlen termelésre fordítható nemzeti munkaidőalap nem növekszik, inkább csökken.”²⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a refrénszerűen ismétlődő alapigazság követése — többek között — éppen az erőforrások egyike, „a tőke” oldaláról komoly nehézségekbe ütközik. Mert először is: magának a nemzeti munka bonyolultsági fokának megteremtése közvetlenül nem termelő tőkeberuházásokat követel (oktatási intézmények, infrastruktúra). A tapasztalat azt mutatja, hogy a gazdaság egyensúlyi problémái *rövid távon* a nem termelő beruházások csökkentésére ösztönöznek, különösen azután, hogy növekszik a gazdaság külső egyensúlyának fontossága, keményebbé válnak a feltételek a nemzetközi pénzpiacon.²⁵ Másrészt pedig: a jelenlegi helyzetben is eléggé általános jelenség, hogy a bonyolult munkavégzésre alkalmas munkaerőt a termelésben a „tőke” adott technikai színvonala miatt nem lehet megfelelően foglalkoztatni:

a bonyolult munkavégzéshez a „tőke” meghatározott technikai színvonala, a termelés szervezetének viszonylag magas és emelkedő szintje szükséges. Nyilvánvalóan e szint fejlettségének problémájával függ össze, hogy „... a közép- és a felsőfokú iskolát végzett fiatalok képzettségüknek megfelelő foglalkoztatása helyenként nehézségekbe ütközik, segéd- és betanított munkásokból pedig jelentős a munkaerőhiány”.²⁶ Vagyis: a gazdaság növekedési erőforrásainak átrendezése maga is bizonyos erőforrások — jelen esetben a tőke — iránti igények megnövekedésével jár, amely vagy a meglévő tartalékok, illetve ezek egy részének felhasználását, vagy pedig más országok gazdasági erőforrásainak időleges igénybevételét (kölcsön) teszi szükségessé. A különböző erőforrások felhasználása közötti arány megváltoztatásának folyamatát kielejezi az, hogy e változtatást a világgazdaság átalakulása sürgetővé teszi, s azt igényli, hogy minél rövidebb idő alatt menjen végbe, de a másik oldalon az ehhez szükséges pótlólagos alapok a gazdaságban nem állnak rendelkezésre, külföldről pedig egyre nehezebben szerezhetőek be, továbbá e váltással összefüggő folyamatok nagy része eleve hosszú távú, folyamatos jellegű.²⁷ Az erőforrások közötti arányeltolás végrehajtása tehát maga is erőforrásokat vesz igénybe, továbbá élesen merül fel az átalakulás időigényessége. E két probléma együttes megoldása a jelenlegi világgazdasági környezetben különös nehézségek jelentkezését, koncentrációját hozza magával.

2. A TÁRSADALOMIRÁNYÍTÁS ÉS INTÉZMÉNYRENDSZER PROBLÉMÁI

A szakajtóban, tanulmányok sokaságában fogalmazódik meg újra meg újra: legfontosabb gazdasági feladataink nem oldhatók meg másként, csak az érdekeltek, a dolgozók aktív közreműködésével, a szocialista demokrácia fejlődése révén. Szélesebb összefüggésben fogalmazva: „A gazdaság alkalmazkodási készsége azonban önmagából a gazdaságból nem érthető meg. A kihívásra adott, az új körülményekhez való alkalmazkodásban megmutatózó válasz társadalmi feltételek között alakul ki. A gazdaság alkalmazkodási készsége tehát jelentős mértékben függ a társadalomtól, a társadalom innovációs készségétől.”²⁸ Az innovációs folyamatnak mint társadalmi folyamatnak a szociológiai tanulmányozása pedig arra az eredményre vezetett, hogy általában a műszaki fejlődésnek — és ebben az innovációnak — a legfőbb akadálya nem a tudományos eredmények oldalán, hanem a vállalati és intézményi oldalon jelentkezik.²⁹ A vállalati mechanizmusban — szoros összefüggésben a vállalaton kívüli intézményrendszerrel, amely utóbbinak maga a vállalat is csupán része — jelentős érdekek működnek az innovációs folyamat útjának eltorlaszolására, megnehezítésére, vagy legalábbis nem fejlődnek ki a mechanizmusban a fékező érdekeknél erőteljesebben az újítás, az innovációs folyamat fenntartására és meggyorsítására irányuló érdekek. Az elmúlt évtized fontos elméleti és gyakorlati tanulsága, hogy a vállalati és szélesebb értelemben vett gazdasági, gazdaságirányítási intézményrendszer sok szállal kötődik a társadalom más területeinek intézményrendszeréhez, de működésük, kapcsolatuk szisztematikus tanulmányozása a legutóbbi időszakban indult csak meg: „A népgazdaság szervezeti rendszerének problémáiról korábban tervszerű kutatás sem a tudományos kutatóhelyeken, sem az ál-

lami irányító szerveken belül nem folyt. Mindez közrehatott abban, hogy a népgazdaság szervezeti változásai eddig nem átfogó koncepciók keretében, nem tervszerűen mentek végbe hazánkban.”³⁰ A nyolcvanas évek elejére megérlelődő ellentmondások e területen úgy jellemezhetők, hogy miközben a társadalmi-történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az intézményrendszer szilárdságához alapvető érdekek fűződnek, ugyanakkor mindinkább szükségessé válik szélesebb értelemben is, s nem csupán a „gazdaságirányítási, illetve a vállalati struktúra” tekintetében az, hogy „... fejlesztését *rendszer-szemléletben*, a kölcsönhatásokat figyelembe véve, a távlati reflexhatásokkal is számolva” mélyreható változások menjenek végbe. Mert „... nem eredményesek az összrendszernek csak egy-egy elemét érintő, a többi szervezeti tényezővel összhangban nem álló átszervezések”.³¹

Minden bizonnyal elmondható, hogy az intézményrendszer alakítása, továbbfejlesztése mindinkább *feltételévé* válik legfontosabb gazdasági és társadalmi feladataink megoldásának, s ennél fogva a tennivalók e téren még talán sürgetőbbek, mint bárhol másutt. Ugyanakkor *azonban* a társadalmi és gazdaságirányítási intézményrendszer széles körét érintő változtatások igen nehéz és korántsem kockázat nélküli műveletek, különösen, ha nem ismerjük eléggé a hatások egymásba kapcsolódásának mechanizmusát, s egyébként is a stabilitás fenntartásához és növeléséhez alapvető társadalmi érdekek fűződnek.

3. AZ ORIENTÁCIÓ PROBLÉMÁI

Az orientáció problémái egyidejűleg több „szinten” jelennek meg. Mindenekelőtt: a világgazdaság gyors változásai nehezítik olyan hosszú távú fejlődés-koncepció kidolgozását, amelyhez nélkülözhetetlen az erőviszonyok, a munkamegosztás hosszú távú tendenciájának számbavétele, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állandósága vagy legalábbis változási tendenciáinak tartóssága, s nem utolsósorban a politikai folyamatok kiszámíthatósága. Más oldalról úgy tűnik, hogy nem csupán a folyamatok időintervalluma szűkült le, hanem e folyamatok jellegének, irányának megértése, elemzése az eddigiektől sok tekintetben eltérő gondolkodási módot követel meg. A világméretekben kibontakozó „fejlődési válság, illetve a válságot kiváltó jelenségek és összefüggések világa a régi gondolkodási és strukturális rendszerben zavarosnak és érthetetlennek tűnik. Nyilvánvalóan nem arról van azonban szó, hogy a »józan észszel már meg nem érthető« káosz keletkezett, hanem arról, hogy a jelenségek, összefüggések és folyamatok átalakulása megköveteli a struktúrák, a mechanizmusok és a gondolkodásmód átalakulását, megújítását.

Nyilvánvaló, hogy az új jelenség és szükségletek számos vonatkozásban ellentétbe kerültek a régi tételekkel, a hagyományos közgazdasági gondolkodásmóddal.”³²

További orientációs problémát jelent, hogy jórészt a hatvanas évek általános fellendülést hozó időszakában kidolgozott, hosszabb távú gazdasági- és társadalomfejlődési koncepciók és stratégiák az új helyzetben — legalábbis az időhorizontot tekintve — nem bizonyulnak megvalósíthatónak. Ez nem csupán a növekedés és a fejlődés korábban csaknem azonosnak tekintett fo-

galmainak határozott megkülönböztetését teszi szükségessé, hanem bizonyos értelemben és egyes időszakokban magát a fejlődést is inkább a jövő olyan lehetőségeként jeleníti meg, melynek előzetesen a feltételeit még meg kell teremteni. A mai törekvések egyre inkább az elért fejlettségi szint stabilizálását tűzik célul, s ezzel a majdani továbbfejlődés lehetőségeire, előfeltételeire helyezik a hangsúlyt — anélkül, hogy e stabilizációs szakasz időtartamára, az új fejlődési szakasz jellegére, beindulására megbízható előrejelzések állnának rendelkezésre. Ugyancsak orientációs nehézségek forrása az, hogy olyan gazdasági és a szociális ellátást érintő korábbi megoldások — mint például alacsony lakbérek, közüzemi díjak, a dotáció rendszere stb. —, amelyek hosszú időn át a szocialista társadalom lényegi meghatározottságaként szerepeltek, a jelenlegi viszonyok között vagy nem tarthatók, illetve egy szigorúbb gazdasági racionalitás talajáról szemlélve diszfunkcionálisnak bizonyulnak. Ezzel is összefügg az, hogy a szocialista gazdaság mindinkább egy új típusú árugazdaságként jelenik meg és működik, vagyis az áruviszonyok fejlődéstendenciája az elméleti előrejelzéssel ellentétben inkább az áruviszonyok egy sajátos történelmi formájának kibontakozását mutatja. Fogalmaink, céljaink, értékrendszerünk újravizsgálata és a változó valósághoz igazítása a közgondolkodásban, a társadalomirányításban és a tudományban más és másként jelentkezik ugyan, de egyaránt ellentmondásos folyamat. A változó valóság nyilvánvalóan megkérdőjelezi gondolkodásunk egyes — sokszor igen fontos — elemeit, de nem kínálja éppilyen természetességgel a szükséges új ismereteket, módszereket. Ezeket egy nehéz, az önvizsgálatot, a tapasztalatok újraelemzését biztosító alkotó folyamatban lehetséges csupán kidolgozni.

A hetvenes és a nyolcvanas években bekövetkező változások egyik sajátossága — úgy tűnik — az, hogy a három problémacentrum egyidőben, egymással mindinkább összekapcsolódva jelenik meg. Így a továbbfejlődés feltételeinek megteremtése „egy új növekedési pálya” feltételeinek kidolgozása ennek a kölcsönhatásnak a figyelembevételével történhet csak meg. Vagyis: olyan intézkedések, reformok összefüggő sorozatának szükségessége merül fel, amelyek alkalmasak arra, hogy a problémacentrumok egymást felerősítő hatása ne alakuljon negatív irányba, hanem a pozitív hatások felerősödését eredményezze.

Ha most már erről az oldalról vesszük szemügyre a társadalomtudományok és a politika kapcsolatát, illetve a társadalomtudományok ezzel összefüggő lehetőségeit és alternatíváit, annyit biztonsággal megfogalmazhatunk, hogy minden valószínűség szerint megszűnik vagy legalábbis jelentősen leszűkül az empirikus (alkalmazott) és az elméleti (alap-) kutatások szétválasztódásának társadalmi indokoltsága. Azoknak az alternatíváknak, illetve az alternatívák konkrét előfeltételeinek felkutatása, amelyek a fejlődés új szakaszát megalapozhatják, újra meg újra létrehozza saját elméleti és ideológiai előfeltevéseink felülbírálatának a lehetőségét is. Mint ahogy aligha képzelhető el a fejlődés újabb szakaszára való áttérés az elméletileg kidolgozott alternatívák gyakorlati próbái nélkül, vagy másképpen fogalmazva: a társadalomtudományok és a politikai gyakorlat eredményeinek, tapasztalatainak folyamatos egyeztetése, ütköztetése nélkül. Fejlődésünk jelenlegi szakaszán, a fejlődés mai ellentmondásai, távolabbi perspektíváinak kibontása szempontjából inkább aggodalomra adhatna okot, mintsem megnyugvára a társada-

lomtudományok és a politikai gyakorlat ütköztetésének, vitáinak hiánya. A változásokhoz rugalmasan igazodó, a gondolati-teoretikus sablonoktól mentes gyakorlati politika és a fejlődés eddigi menetének elemzése, a gyakorlati politika, valamint eredményeinek tudományos vizsgálata kétségtől társadalmi haladásunk folyamatának összetartozó, egymáshoz kapcsolódó részei és alakító tényezői. És ebbe az összetartozásba és kapcsolódásba szükségképpen beletartozik egymásra reflektálásuk, disputájuk is. — Különösen akkor, ha a társadalmi-gazdasági fejlődésünk külső és belső feltételei gyors és még távolról sem lezárult átalakulása mind a gyakorlat, mind pedig a társadalomtudományok szükségképpeni változását, továbblépését követeli meg.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. *Molnár Tivadar*: A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről. I. rész. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/1. II. rész, 1981/2.; *Karikó Sándor*: Adalék a politika természetrajzának filozófiai elemzéséhez... 1981/2.; *Schlett István*: Politikatudomány, politika, tudománypolitika. 1981/3. A további hozzászólásokat és vitacikkeket lásd a Társadalomtudományi Közlemények 1981/4. számában.
- ² A tudománypolitika tudományának területeiről, feladatairól ad összefoglalót *A tudománypolitika tudományos alapjai* című tanulmány. (Összeállította: Dr. Gramuluz Vince.) Tudományszervezési Tájékoztató, 1980/1. sz. 27—32. old.
- ³ *Gunnar Myrdal*: A társadalomelmélet és a gyakorlati politika viszonya. (Érték a társadalomtudományokban című kötetben.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 116—117. old.
- ⁴ Id. mű, 127—128. old.
- ⁵ Az internalizmus-externalizmus koncepciójának kialakulásáról a közöttük kibontakozott vitáról összefoglaló áttekintést adnak *dr. Farkas János*: Irányzatok a polgári tudományszociológiában. Tudományszervezési Tájékoztató, 1981/3—4. sz. 293—303. old., valamint *dr. Újvári Márta*: Finalizáció. A tudomány társadalmi paradigmájának forradalma. Tudományszervezési Tájékoztató, 1981/3—4. sz. 304—311. old.
- ⁶ Vö. *Karl Popper*: The Poverty of Historicism. London 1957. 53—44., 64—67. stb. oldalak; *M. Cornforth*: A nyílt filozófia és a nyílt társadalom. Gondolat Könyvkiadó 1975. 205. old.
- ⁷ *M. Cornforth*: Id. mű, 205. old.
- ⁸ *Litván György—Szűcs László*: A szociológia első magyar műhelye. I. köt. Bevezetés. Gondolat Könyvkiadó 1973. 35. old.
- ⁹ *Gunnar Myrdal*: Id. mű, 96. old.
- ¹⁰ Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Kossuth Könyvkiadó 1969. 42., 55—56. old.
- ¹¹ Ugyanott.
- ¹² *Bognár József*: Korreferátum Szalai Sándor: A társadalomtudományok és korunk fő feladatai című előadásához. Gazdaság és Jogtudomány, IX. köt., 1—2. sz. 33. old.
- ¹³ Beszámoló az MSZMP Politikai Bizottságának üléséről, amelyen megtárgyalták a Tudománypolitikai Irányelvek megvalósításának tapasztalatait és időszerű feladatait. Magyar Tudomány, 1977/9. sz. 653. old.
- ¹⁴ *Friss István*: A szocialista társadalom irányítása és a tudomány. Gazdaság és Jogtudomány, XIII. köt., 1979. 1—2. sz. 11. old.
- ¹⁵ *Kulcsár Kálmán—Ránki György—Szabolcsi Miklós*: Társadalmi igények — társadalomtudományok. Gazdaság és Jogtudomány, XIII. köt. 1—2. sz. 21—25. old.

- ¹⁶ „Az 1960 és 1970-es években a legnagyobb befolyást gyakorló álláspontot hazánkban a szabályozott piacgazdaság vagy decentralizált tervgazdaság koncepciója képezte. Kétségtelenül ez a gondolkör gyakorolta a legnagyobb befolyást a társadalomtudományok többi ágára — még akkor is, ha az egyes szakdiszciplínák kutatói nem feltétlenül tudatosították kifejtésük közgazdasági hátterét. A szabályozott piacgazdaság koncepciója húzódtott meg az indirekt gazdaságirányítás felfogásában a jogelmélet területén. A politikai szociológiában pedig e gondolkör politikai életünk túlcentralizáltságának állításába fordult...” *Szegő Andrea*: *Érdek és gazdasági intézményrendszer*. Budapest 1982. 4. old. (Kézirat)
- ¹⁷ *Berend T. Iván*: *Észrevételek az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1972—1975. évi beszámolójáról*. *Gazdaság és Jogtudomány*, X. köt. 3—4. sz.
- ¹⁸ *Sárközy Tamás*: A tulajdonelmélet egyes kérdéseiről. *Társadalmi Szemle*, 1975/1. sz.
- ¹⁹ *Nemes László*: Néhány gondolat a tulajdonviszonyokról folyó vitához. *Közgazdasági Szemle*, 1975/10. sz.
- ²⁰ *Kosáry Domokos*: Viták a történeti tudományok területén az 1970-es években. MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. XXIX. köt., 1980. 1—2. sz. 120. old.
- ²¹ *Hársing László*: Miért kevés nálunk az érdemi tudományos vita? *Magyar Tudomány*, 1981/7—8. sz., 275—281. old.
- ²² *Vö. Bakos Ferenc*: Vita nélkül nincs tudomány haladás. *Magyar Tudomány*, 1981/10. sz. 750—752. old.
- ²³ *Kozma Ferenc*: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. *Kossuth Könyvkiadó* 1981. 27—28. old.
- ²⁴ *Id. mű*, 203. old.
- ²⁵ „Ha viszonylag gyorsan megváltoztatjuk a nekilendülési korszakban kialakult beruházási struktúrát, hogy a 60 százalékos arány körül állandósuljon az infrastruktúra részesedése az állóeszköz-állományból és a növekményből, akkor viszont az ehhez szükséges néhány éven át csökken az alacsonyabb tőkeigényű anyagi termelés részesedése a növekményből és az anyagi beruházások viszonylagos elmaradása fékezi az anyagi termelés növekedését.” *Augusztinovics Mária*: *A makrostruktúra változása Magyarországon (1980—2000)*. *Közgazdasági Szemle*. 1981/9. sz.
- ²⁶ *Timár János*: A munkaerő mozgásairól — munkagazdaságtani nézőpontból. *Közgazdasági Szemle*, 1981/1. sz. 46. old.
- ²⁷ „A gazdasági fejlődést befolyásoló tényezők közül a természeti viszonyokkal, a népesség változásával, a politikai-társadalmi átalakulásokkal, az oktatással összefüggő tényezők inkább hosszú távúak...” — írja *Bonár József*: *Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól*. *Közgazdasági Szemle*, 1980/11. sz. 1308. old.
- ²⁸ *Kulcsár Kálmán*: *Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”*. *Közgazdasági Szemle*, 1980. 7—8. sz. 815. old.
- ²⁹ *Vö. Farkas János*: *Az ötlettől a megvalósulásig*. Akadémiai Kiadó 1974. *Nyers Rezső* szerint pedig: „A szellemi munka hatékonyabb alkalmazásának egyik legfontosabb területe éppen a vállalati belső mechanizmus vállalatonkénti kritikai elemzése és fejlesztésének megoldása lehet.” A szellemi munka hatékonyságának szerepe népgazdaságunk fejlődésében. *Közgazdasági Szemle*, 1982/1. sz.
- ³⁰ *Sárközy Tamás*: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. *Közgazdasági Szemle*. 1981/1. sz. 16. old.
- ³¹ *Id. mű*, 17. old. *Sárközy* hangsúlyozza többek között az érdekek nyitabb megjelenését biztosító átalakítás, az államigazgatás csökkentésének fontosságát a gazdaságirányításban, alapvető feladatnak tekintve a hierarchikus gazdasági államigazgatás viszonylagos és fokozatos korlátozását.
- ³² *Bognár József*: *Gondolatok a fejlődés világméretű gondjairól*. *Közgazdasági Szemle*, 1980/11. sz.

ÁGOSTON LÁSZLÓ

A szocializmus specifikus termelőerőiről

A „szocializmus specifikus termelőerői” nem használatos terminus a társadalomtudományi irodalomban, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak munkáiban sem lelhető fel e kifejezés. Pedig — mint megkísérlem bemutatni — a specifikus termelőerők problematikája a társadalmi haladás marxi—lenini felfogásának szervezete, amely a szocialista társadalom megteremtésének — a szocialista építés egész időszakát átfogó és napjainkra is vonatkozó — egyik centrális történelmi feladatát érinti.*

A tanulmány nem a terminológiai kérdéseket helyezi előtérbe, hanem a társadalmi termelőerők bizonyos lényeges mozgástendenciáit, amelyek elől mai fejlődési szakaszában a szocialista társadalom sem térhet ki. Ezek a tendenciák mélyen beágyazódnak a történelmi folyamat egészébe. Csak tágabb történelmi kontextusban, elsősorban a formációváltásokkal kapcsolatban a társadalmi termelőerők fejlődésének kontinuitásában tűnnek elő. Az idevágó történelmi anyagot azonban csak részlegesen érinthetjük, s mivel a tárgyalás során a termelőerők fejlődésének és értelmezésének számos nyitott elméleti kérdésébe ütközünk, csupán a probléma felvetésére szorítkozhatunk: a szocialista viszonyokból fakadó specifikus termelőerők milyen szerepet játszanak a termelőerők haladó fejlődésében, a szocialista társadalom előrehaladásában?

A tanulmány egészének feladata, hogy ráirányítsa a figyelmet erre a problémára, és a szocializmus termelőerőinek ebből a nézőpontból való differenciált kezelésére. A „szocializmus specifikus termelőerői” alatt ugyanis nem általában a szocializmus termelőerőit értjük. A szocialista társadalom termelőerőinek rendszere különböző típusú elemekből és különböző forrásokból tevődik össze. Nagy szerepet játszanak benne a fejlett tőkésországoktól átvett technikák és technológiák is. A szocializmus „specifikus termelőerőin”

* A marxizmus klasszikusai — bár nem használták a „specifikus termelőerők” terminusát —, más szavakkal gyakran utaltak az ilyen termelőerőkre. Marx olyan kitételei, mint „a munkának a tőke méhében kifejlődött termelőereje” (MEM 26/III. köt. 1976. 452. old.), „a munkának csak maga a tőke által előidézendő termelőereje” (MEM 46/II. köt. 1972. 64. old.) a tőkés termelési mód specifikus termelőerőit jelzik. Marx feltételezte, hogy a kommunista formáció „méhéből” is megszületnek a termelők szabad és önkéntes társulásából, „az egyén teljes fejlődéséből” fakadóan a rá jellemző specifikus termelőerők.

nem a már meglevő és más országoktól átvett technikai eszközöket és technológiákat értjük, amelyeket a szocialista társadalom saját termelőerőiként adaptál. A szocializmus specifikus termelőerőinek azokat a tényezőket tekintjük, amelyek eredetükben a szocialista viszonyokhoz kötődnek, amelyeket a szocializmus tesz meg a társadalmi haladás aktív és hatékony emelőivé, amelyek a szocializmus sajátjai, amelyekkel az emberiség általános termelőerőit gazdagítja, és velük a tőkés formáció lehetőségeit túlhaladja.

Egyáltalán lehetséges-e társadalmi fejlődésünk mai időszakában ilyen specifikus termelőerők kibontakozása? Megtölthető-e reális tartalommal napjainkban a „szocializmus specifikus termelőerőinek” terminusa? — merülhetnek fel a kérdések, amelyekre választ keresünk.

Mielőtt azonban e kérdések tárgyalásához fogvánk, előljáróban is el kell határolnunk magunkat a probléma egyik olyan megközelítésétől, amely elzárja az utat a szocializmus specifikus termelőerőinek aktuális értelmezése előtt. Arról a technikacentrikus felfogásról van szó, amely a specifikus termelőerőket kizárólag a szocializmus anyagi-technikai bázisának bizonyos tudományos-technikai jellemzőiben keresi. A technikai termelőerők semmi mással nem pótolható termelőerőket jelentenek ugyan, de mégis a probléma szűk körű és félreorientáló megközelítése az, ha csak ezekre szorítokunk.

Ennek illusztrálása kedvéért forduljunk L. Lavallée *A marxista prognosztikáért* című könyvéhez, annak ide vágó gondolataihoz. Lavallée annak a marxi—lenini felfogásnak a jegyében, hogy az új formáció fölényének a kapitalizmus fölött meg kell nyilvánulnia a társadalmi termelőerők rendszerében is, feltételezi: kifejlődik majd „egy olyan tipikus termelőerő . . . , amely összeegyeztethetetlen a megelőző termelési mód termelési viszonyaival”, amely minőségileg új, és egyben a tőkés rendszer túlhaladásához szükséges termelőerő. Lavallée ennek a termelőerőnek a megjelenését a kommunista társadalomtól várja, a kommunizmus „valóban sajátos anyagi-technikai bázisának” létrejöttétől, amelynek lehetséges elemeit talán „a matematika . . . , a kémia, valamint az elektronika-automatizálás együtt fogja . . . jelenteni”. Ezek teszik majd ki „a kommunista társadalom »gőzgépét és szerzőszám-gépét«”.¹

Lavallée azonban mindjárt hozzáfűzi ehhez jogos kétségeit: „Óvakodnunk kell itt az elhamarkodott következtetésektől . . . A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy ezek a termelőerők egyidejűleg mindkét termelési módot szolgálhatják, s teszik is ezt immár fél évszázada, de még ma sem jelenthetnének ki bizonyossággal, hogy a tudományos-technikai forradalom által előidézett új, most kibontakozóban levő termelőerőket nem képes az állammonopolista kapitalizmus újra integrálni.”²

Lavallée kétségeivel az új formáció tipikus (specifikus) technikai termelőerőire vonatkozóan teljes mértékben egyetérthetünk. Alig több mint tíz évvel Lavallée könyvének megírása után elmondhatjuk, hogy az általa említett termelőerők nem összeegyeztethetetlenek a tőkés termelési viszonyokkal, s ilyen termelőerőket nem ragadhatunk meg a ma meglevő, illetve a ma belátható tudományos-technikai vívmányokban. A monopolkapitalizmusban is érvényesül a tőke civilizáló funkciója. A mai kapitalizmus sem lehet meg technikai bázisának, a munkások funkcióinak és a munkafolyamat társadalmi kombinációinak állandó forradalmasítása nélkül, amire a szocialista rendszerrel való versenye és konfrontációja is folytonosan ösztönzi. La-

vallée kétségeit csak megerősíthetjük: ma még semmi konkrétat sem tudunk mondani a kommunizmus majdani specifikus technikai termelőerőiről.

Nem érthetünk azonban egyet azzal a felfogással, amely az új formáció specifikus termelőerőit kizárólag technikai tényezőkhöz köti. Ennek a felfogásnak a keretei között a szocializmus specifikus termelőerőinek problémája fel sem vetődik, és a probléma időszerűtlennek tűnik. A specifikus termelőerők megjelenése szükségszerűen a kommunizmus távoli perspektívájába tolódik, ami elvezethet bizonyos hamis illúziókhoz, amelyekhez képest folytonosan hátrálni kényszerülünk.

Ezzel újabb kérdésekhez jutottunk: ha nem a technikai, akkor milyen más tényezőkben lelhetők fel reálisan a szocializmus specifikus termelőerői? A specifikus termelőerők másféle értelmezésére nyújt-e módot maga a történelem? Hogy felelhessünk ezekre a kérdésekre, kísérlesek meg kissé általánosan tájékozódni a formációváltások idején a társadalmi termelőerők egyes részterületeinek mozgásáról. Kísérlesek meg *A tőke* első kötetében a kapitalizmus első fázisáról szóló fejezetek alapján eljutni néhány számunkra hasznos tanulsághoz.

1. A KIALAKULÓ KAPITALIZMUS SPECIFIKUS TERMELŐERŐI

A tőkés termelési mód fejlődésének első fázisáról napjainkban alig esik szó, pedig Marx ezt történelmileg és fogalmilag jól megkülönböztette a már kifejlett, második fázisától, mely az ipari forradalom technikai vívmányaira, a tőkés társadalom adekvát technikai bázisára támaszkodott. A marxizmus későbbi művelői főleg ezt a második fázist, illetve ennek szakaszait vették csak számba. A társadalmi termelőerőkre vonatkozó összefüggéseket is főleg csak ebben a fázisban tekintették mérvadónak, mintha a termelőerők forradalmi változása minden történelmi időszakban egyaránt közvetlenül a munkaeszközök változásával kezdődött volna, mintha ez mindenkor megelőzte volna a termelési viszonyok forradalmi átalakulását.³ A tőkés termelési mód kialakulása ebben a tekintetben egészen más képet mutat.

A tőkés termelési mód első fázisában a kooperáció és a manufaktúra nem forradalmasította a munkaeszközöket, bár előmozdította azok tökéletesítését. Az öröklött kézműves technikai bázisra épült, a kézi szerszámok használatára: „... a manufaktúra kezdetben például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyazon tőke által egyidejűleg foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak kibővült.” De végző alakjában is mindig „olyan termelési mechanizmus, amelynek szervei emberek ... A kézművesség marad a bázis.”⁴

Bár sem a kooperáció, sem a manufaktúra nem változtatta meg a munkaeszközök domináns kéziszerszámok jellegét és azok ebben a fázisban nem forradalmasodtak, a társadalmi munkának mégis forradalmian új, hatékony és aktív erői keltek életre — csak hogy nem a technikai, hanem elsősorban a szubjektív emberi termelőerők vonalán. „A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a munkaerő a kiindulópontja”, és csak „a nagyiparban a munkaeszköz”. A manufaktúra a munka újszerű kombinációjával a munkamódot forradalmasítja alapjaiban, az egyéni munkaerőt ragadja meg gyökerében, amiből új termelőerők fakadnak: „A kombinált munka hatá-

sát... az elszigetelt munka vagy egyáltalán nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában tömegezőnek kell lennie. Nem tekintve azt az új erőpotenciát, amely sok erőnek összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelőmunkánál a pusztai társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítőképességét...⁵

Igaz, ezek az új emberi erők a tőkés kizsákmányolás szolgáltatásában szabaddá váltak fel, annak minden embertelen következményével együtt. De mégsem tekinthetünk rájuk filantropikusan, csak a tőkés kizsákmányolás szempontjából. A tőke által életre hívott új emberi „potenciák” besorolódnak az emberiség általános termelőerőinek körébe, s úgy jelentkeznek, „mint a haladás és a szükségyszerű fejlődési mozzanat a társadalom gazdasági átalakulási folyamatában”,⁶ ami „minden körülmények között a munka társadalmi termelőereje, vagyis a társadalmi munka termelőereje. E termelőerő magából a kooperációból fakad. A másokkal való tervszerű együttműködésben a munka leveti egyéni korlátait, és kifejleszti nembeli képességét.”⁷

A társadalmi munka megjelenő szubjektív emberi termelőerői — mint Marx szavai utalnak rá — elválaszthatatlanok a munkafolyamat újszerű kombinációjától, s így elválaszthatatlanok a munka újszerű szervezetétől. A tőkés termelés létrehozta „a társadalmi munka meghatározott szervezetét, és ezzel egyúttal kifejleszti a munka új, társadalmi termelőerejét”.⁸ A munka új szervezete az előzetesen kialakult, örökölt szervezeti keretekre támaszkodik: „A munka megosztásán nyugvó kooperáció, vagyis a manufaktúra kezdeteiben természetadta (azaz készen talált — Á. L.) képződmény”, amelyet a tőkés termelés fokozatosan a maga igényei szerint átformál, realizálja a benne szunnyadó lehetőségeket, s ezzel fejlődésének legfőbb emelőire tesz szert. „A tulajdonképpeni manufaktúra története megmutatja, hogyan nyeri el a munkának a manufaktúrára nézve sajátos megosztása először tapasztalatszerűen, mintegy a cselekvő személyek háta mögött, a tárgyhoz illő formákat...”, s hogyan válik ez a munkamegosztás „a tőkés termelési mód tudatos, tervszerű és rendszeres formájává.”⁹

A tőkés termelési mód első fázisában kibontakozott specifikus termelőerők a tőkés gazdálkodás hatékony eszközévé válnak a munka termelékenységének emelésében, a termelés gazdaságosságának növelésében. Ebben nagy szerepet játszanak a társadalmi munka új szervezetéből adódó egyéb előnyök is, amelyeket Marx szintén termelőerőknek nevez. Ilyen termelőerő például az, hogy a manufaktúra — legalábbis fejlettebb alakja — előnyösen megváltoztatja a termelés tér- és időbeli viszonyait: „...csökkenti a készítmény különös termelési szakaszai közti térbeli távolságot. A készítmény egyik stádiumából a másikba való átmenetének ideje megrövidül, és éppúgy megrövidül a munka is, amely ezeket az átmeneteket közvetíti. A kézművességhez képest így termelőerőt nyernek...”¹⁰ Ugyancsak új termelőerő ered abból, hogy a termelés térbeli szűkítése és időbeli rövidítése „sok hamis költséget (faux frais, improduktív költségek, mellékköltségek) takarít meg”, ami „a munkások összetömörüléséből, különböző munkafolyamatok összehozásából és a termelési eszközök koncentrációjából fakad”, illetve nem utolsósorban

abból, hogy az új termelési mód „az egyéni munkának a társadalmi átlagmunka jellegét kölcsönzi”.¹¹

A kooperáció és a manufaktúra történetének ebből a vázlatos felelevenítéséből, amely korántsem adja vissza a folyamat sokrétűségét, bonyolult történelmi feltételrendszerét és Marx fejtegetéseinek szigorú logikáját, több lényeges összefüggés emelhető ki.

Témánk szempontjából a leglényegesebb összefüggés: az egyes termelési módok specifikus termelőerőit nem köthetjük a fejlődés minden fázisában a munkaeszközök változásához, és nem értelmezhetjük őket technikacentrikusan. A kapitalizmus fejlődésének első fázisában az akkori történelmi körülmények között éppen az új termelési viszonyokból, a munkás és a termelés magasabb fokú társadalmasításából eredően jelentek meg azok a nem technikai jellegű specifikus termelőerők, amelyekkel a tőkés termelés jelentős új gazdasági erőforrásokra tett szert, különösen azáltal, hogy „a kooperációból és a munkamegosztásból eredő termelőerők a tőkének semmibe sem kerülnek”.¹² A tőkés termelés specifikus nem technikai termelőerői előbb jelentek meg, mint specifikus technikai termelőerői. A tőkés termelési mód — specifikus nem technikai termelőerőire támaszkodva — fejlődésének első fázisában előbb mutatta ki gazdasági, mint technikai fölényét a régi termelési mód fölött.

A kapitalizmus fejlődésének első fázisában a rá jellemző specifikus termelőerők kibontakozása szükségszerű történelmi előkészítése volt a kapitalizmus specifikus (adekvát) technikai bázisa kialakulásának. A manufaktúra korszak, amely maga is évszázadok fejlődésének terméke, hosszú évszázados idő alatt érlelte meg a gépek alkalmazásának szükségességét és lehetőségét. Az átmeneti formák tarkaságában és ellentmondásosságában ebben a korszakban erősödtek meg és váltak általánossá a gépi nagyüzemi termelés felé mutató átalakulási tendenciák. Ez a korszak nevelte ki azokat „az ügyes műszaki munkásokat” is, akik gépeket tudtak építeni. A specifikus termelőerők kibontakozása a tőkés termelési viszonyok oldaláról történelmi előfeltételt jelentett a technikai termelőerők későbbi forradalmasodásához.

Számunkra a tanulmány problémafelvető célja szerint elsősorban a tőkés termelési mód első fázisának termelőerői összefüggései fontosak, mert ezek adhatnak némi közvetlenebb eligazítást — a gyökeresen különböző történelmi helyzetek ellenére — a szocializmus specifikus termelőerőinek, illetve e termelőerők típusának mai értelmezésére. Hogy a társadalmi termelőerők előbbi fejlődésmenetéből bizonyos általánosabb következtetésekhez jussunk,¹³ nézzünk utána: a szocializmus eddigi elméletében található-e a probléma felvetéséhez közelebbi támpontok? Ez a kérdés Leninhez vezet vissza bennünket. Lenin nézett szembe legkonceptiózusabban a kapitalizmusból a szocializmusba való anyagi átmenet kérdéseivel, köztük a társadalmi termelőerők fejlődésének bennünket érdeklő kérdéseivel is.

2. LENIN A SZOCIALIZMUS SPECIFIKUS TERMELŐERŐIRŐL

Lenin sem használta a „szocializmus specifikus termelőerői” kifejezést és munkáiban nem találunk ezekről szóló külön elméleti fejtegetéseket. Elvi álláspontját főleg az 1917 utáni, a fiatal szovjetállam napi gondjaival és fel-

adataival foglalkozó cikkekben, beszédekben, vázlatokban, jegyzetekben és utasításokban kell keresnünk annak a gondolati anyagnak az értelmezésével, amely szavai mögött meghúzódik.

Induljunk ki abból, miképpen tette fel és válaszolta meg Lenin a kapitalizmusból a szocializmusba való anyagi átmenet „honnan-hova” kérdését a társadalmi termelőerők vonatkozásában?¹⁴

A „honnan” kérdésében Lenin reálisan szembenézett azzal az új helyzettel, amellyel — mutatis mutandis — minden olyan országnak szembe kell néznie, ahol a hatalom megragadása a fejlett tőkésországokhoz képest elmaradottabb gazdasági szinten történik. Amíg a tőkés formáció kialakulásának klasszikus angol útja a termelőerők „szerves” fejlődésmenetére támaszkodott, és a marxizmus megalapítói a szocializmus megjelenését is a termelőerők ilyen fejlődésétől várták, addig a győztes szocialista forradalom nem támaszkodhatott a termelőerők szerves fejlődésére. Előállt az az ellentmondásos helyzet, amelyet Lenin így jellemezett: hibát követnénk el, ha nem gondolkoznánk el „a mostani oroszországi helyzet konkrét sajátosságán... mert mi, Oroszország proletariátusa, *előbbre* vagyunk minden Angliánál és minden Németországnál politikai rendünk tekintetében... és ugyanakkor mögötte maradunk a legelmaradottabb nyugat-európai államnak is a komoly államkapitalizmus szervezete tekintetében, a kultúra színvonalá tekintetében, a szocializmus anyagi-termelési »bevezetésére« való felkészültség foka tekintetében” (kiemelés Lenintől). Hiba lenne, ha nem ismernénk el „a gazdasági »erőink« és politikai erőink közötti diszharmoniót”.¹⁵ „Oroszország még nem érte el a termelőerők fejlődésének olyan magas fokát, amelyen lehetséges a szocializmus.”¹⁶

Ezt az ellentmondást — amelyre mai vetületében még visszatérünk — Lenin a kapitalizmusból a szocializmusba való anyagi átmenet korszaka meghatározó ellentmondásának tekintette. Ebből bontakoztatta ki az átmeneti időszak fő társadalmi feladatát: a szocializmus saját anyagi bázisának, azaz „az új, magasabb rendű társadalmi termelési módnak” a megteremtésével az előbbi „diszharmonia” felszámolását, amely „a győzelem tartósságának és megdönthetlenségének egyetlen záloga végső fokon”.¹⁷

E társadalmi feladat részeként válaszolta meg Lenin a termelőerők vonatkozásában a „hova” kérdését, amihez végeredményben a specifikus termelőerők problémája is kapcsolódik.

Az adott „diszharmonikus” helyzetben Lenin számára rendkívül élesen vetődtek fel a termelőerők fejlesztésének nemzetközi vonatkozásai. Elvileg nyilvánvaló volt számára: a szocialista termelési mód kiépítésének elengedhetetlen feltétele, hogy felhasználják mindazt a tudományos, technikai tudást és vívmányt, szervező képességet és termelési kulturáltságot, ami a kapitalizmusban felhalmozódott, ami „világviszonylatban... már adva van”. Az ezzel kapcsolatos feladatokat, mint az „átvétel”, „követés”, „utolérés” — amelyeket mai terminológiával modernizációs feladatoknak nevezhetünk — „a legmodernebb technika színvonalának megfelelő és a mezőgazdaság átszervezésére képes nagyipar” megteremtésének,¹⁸ a „civilizálódásnak” programjában foglalta össze, amely lényegesen szélesebb körű, mint a villamosítás programja.

Bár Lenin feltétlenül szükségesnek ítélte, hogy az új termelési mód minden olyan termelőerői vívmányt, amely világviszonylatban már adva van,

felhasználjon és a maga tartalmává szervezzen, mégsem ezekben látta a szocializmus specifikus termelőerőit. Ezek szerinte nem az új termelési mód magasabbrendűségének mutatói, „csak” megteremtésének szükségszerű történelmi előfeltételei. Ezeket a feltételeket — mint felfogásából ez kitűnik — nem az adott ország starthelyzetéhez kell mérni. Bármennyire elmaradottak az adott ország fejlődésének kiindulópontjai, bármilyen nehézségeket és hosszú időtartamot jelent a feltételek megteremtése, ezek csakis a termelőerők nemzetközileg kialakult mindenkori legmagasabb fejlettségéhez és az ennek megfelelő gazdasági teljesítményekhez viszonyítva határozhatók meg. Az átmenetnek minden országban — bármilyen sajátosak az átmenet konkrét útjai és módjai —, erre az egységes eredményre kell vezetnie. A nemzeti keretek között megvalósult új társadalom ennek alapján reprezentálhatja a világ számára a szocializmust mint olyat.

Mindehhez hozzá kell fűznünk: Lenin nem elvont, spekulatív kritériumok, hanem a tudomány és a technika nemzetközi fejlődésének akkori tényei alapján járt el. Erre utalnak a következő és hasonló megjegyzései: „... első halálra talán paradoxul hangzik: a szocializmust jelentős mértékben a trösztök vezetőitől kell tanulni, a szocializmust a kapitalizmus nagy szervezőitől kell tanulni”.¹⁹ „Mindkét kezünkkel kell méríteniünk a jót külföldről: a szovjethatalom + a vasutak porosz rendszere + amerikai technika és a trösztök szervezése + az amerikai közoktatás, etc., etc., + + = Σ = szocializmus”.²⁰

Ezekben a megjegyzésekben és kitételekben nem szerepel semmi utópikus; semmi olyan, ami a fantázia terméke, csak konkrétan az, ami akkoriban már valóban létezett a világban. Sőt, Lenin a legfejlettebb országok között is differenciált. Az egyes országokban elért legmodernebb tudományos-technikai és kulturális vívmányokat tekintette a mindenkori adott viszonyok között a szocializmus anyagi feltételeinek, de csak virtuálisan, mert egyelőre nem abban az országban funkcionáltak, amelyben a szocializmus megteremtésének elégséges politikai feltételei kialakultak.

Kissé hosszán időztünk a modernizáció feladatainál. De elkerülhetetlen volt, hogy felelevenítsük e feladatok igényes lenini felvetését, mert a szocializmus specifikus termelőerői közvetve ezzel a folyamattal fonódnak össze. Ugyanakkor, ha csak ennyinél maradnánk, és a modernizáció folyamatát a tőkés termelőerői fejlődés fokainak pusztá megismérléseként fognánk fel, akkor nem lépnénk túl a modernizáció bizonyos polgári modelljeinél, s nem jutnánk el a szocializmus specifikus termelőerőihöz.

Lenin számára a modernizáció folyamata tisztán termelőerői tekintetben sem jelentette csupán a tőkés fejlődés megismérlését. Szerinte ez a folyamat csak abban az esetben mutathat a szocializmus megvalósításának irányába, ha a mindennapok során kilép a követés, az utánfejlődés kereteiből, ha gazdasági tekintetben egyben a kapitalizmus folytonos relatív túlhaladását jelenti. Lenin számára nem önmagában véve a technikai fejlesztés volt a legfontosabb. Nem az, hogy milyen nagy lépésekkel, milyen határidőkkel sikerül technikailag előrelépni. A legfontosabbnak azt tartotta, hogy a mindennapi termelő és gazdasági tevékenység legapróbb lépései is abba az irányba történjenek, hogy jobban kell megszervezni azt, és jobban kell gazdálkodni azzal, ami „már megvan”; hogy tudatosan és tömegesen „a kapitalizmushoz viszonyítva és a kapitalizmus által elért eredmények alapján magasabb mun-

katermelékenységet”²¹ kell elérni, hogy meg kell haladni „a kapitalizmus-beli normát, mert másképp Oroszország nem képes túlszárnyalni, vagy akár csak utolérni a kapitalizmust”.²²

Leninnek az volt a határozott elvi meggyőződése, hogy a megkésetttség felszámolása és a szocializmus anyagi-technikai bázisának bármikori megteremtése kilátástalan marad, ha a modernizáció folyamata nem kapcsolódik szervesen egybe a kapitalizmus teljesítményeihez viszonyított relatív haladással, ha a követés folyamatában egyidejűleg nem érvényesülnek a túlhaladás mozzanatai, mint a szocializmus fölényének mindennapi gyakorlati megnyilvánulásai a kapitalizmus fölött.

Lenin a szocializmus fölényének kérdését a termelőerők vonatkozásában a mindennapi gyakorlat és mozzalom napi kérdésének tekintette, és a modernizációnak a kapitalizmuson túlmutató mozzanataiban, a termelőerők relatíve eredményesebb működtetésében jelölte meg a modernizáció fő szocialista formai követelményét.

A szocializmus specifikus termelőerői csak abban a lenini beállításban tárnak fel, amelyben a szocializmus anyagi-technikai bázisának fokozatos kiépítése a mindennapok során összekapcsolódik a kialakuló új gazdasági és társadalmi viszonyok lehetőségeinek folytonos kihasználásával, a kapitalizmus relatív gazdasági túlhaladásával. Ebben az értelmezésben vetődhet csak fel a kérdés: milyen forrásokból és hogyan tehet szert az új szocialista formáció — már fejlődésének első lépéseinél — olyan pótlólagos erőforrásokra, amelyek képessé tehetik arra, hogy a termelőerői elmaradottság felszámolására irányuló, önmagukban is nagy erőfeszítéseket egyesítse a kapitalizmuson túlmutató mozzanatok érvényesítésével.

Ezt a kérdést maga Lenin is felvetette, más megfogalmazásban. Azoknak a hajtóerőknek a megjelenését, amelyek a modernizáció folyamatának előrehaladó irányát biztosítják, és az új társadalmi rendet a termelőerők területén előnyhöz juttatják, nem a technikai tényezőktől várta, hanem azoktól a felszabaduló új emberi energiáktól, azoktól a szocialista gazdasági és életviszonyokban, a magasabb fokú társadalmisításban, együttműködésben és kulturáltságban rejlő új lehetőségektől, amelyeket — terminológiánk szerint — a szocializmus specifikus termelőerőivel azonosíthatunk.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy teljesebb képet formáljunk arról, hogy milyen konkrét tényezőkben kísérelte meg Lenin a rendszerspecifikus termelőerőket felismerni. Nézetei e téren is — különösen intézményi és szervezeti vonatkozásokban — folytonos fejlődésben voltak, és szinte csak példaképpen emelhetünk ki néhány jellegzetesebb pontot.

Már 1918 tavaszán, amikor lélegzetvételnyi szünet adódott a békés építőmunkára, felvetette: miképpen lehet előmozdítani, hogy a politikai és katonai téren kétségtelenül megnyilvánult nagy emberi energiák átvegyenek a mindennapi termelő, gazdasági és szervező tevékenységbe? Tisztában volt azzal, amit később az új gazdasági politikával kapcsolatban még erősebben hangsúlyozott, hogy a termelési és gazdasági feladatok merőben különböznek a politikai és katonai feladatoktól, és nem oldhatók meg csupán hősiességgel és lelkesedéssel, hozzáértés és szakszerűség nélkül. Mégis bizonyos volt abban, hogy a termelésben és a gazdaságban kibontakozik majd a tömegek öntevékeny mozgalma. Ennek biztosítékát elsősorban abban látta, hogy „a

proletariátusnak, miután kivívta az államhatalmat, legfőbb és életbevágó érdeke... a társadalom termelőerőinek óriási mértékű gyarapítása”.²³

Lenin nagy figyelmet fordított a munkafegyelem új vonásaira, arra, hogy a tőkés kényszer lerázásával folytonos előrehaladás történjék az „új társadalmi”, „szocialista” fegyelem kialakításában, „a tudatos, egyesült dolgozók fegyelmének” és e fegyelem „mindennapi szilárd formáinak”²⁴ megteremtésében. A társadalom munkaképességének új emelődést várta a dolgozók tömeges aktív részvételétől az ellenőrzésben, a nyilvántartásban, az új munkaszervezet kialakításában, és — amit különösen kiemelt — a költségek csökkentésében a társadalmi méretű takarékoság útján, azáltal, hogy a munkások „a legnagyobb takarékosággal a pazarlásnak még a nyomait is kiirtják társadalmi viszonyaikból!”²⁵

Utalhatunk továbbá arra, hogy Lenin milyen jelentős szerepet szánt a gazdasági életben a demokratikus elvek érvényesítésének, a bürokratizmus, a korrupció elleni kérielhetetlen harcnak; a tőkés viszonyok között jellemző titkossággal szemben az ügyek nyilvános kezelésének; továbbá a közvélemény szabad fórumainak a gazdasági és társadalmi visszasságok feltárásában és orvoslásában. Elengedhetetlennek tartotta a széles tömegek bevonását az őket érdeklő kérdések megoldásába és az alulról jövő ellenőrzés és számonkérés biztosítékainak beépítését a párt- és államapparátus tevékenységébe. Ugyancsak sajátos szocialista hajtóerőket látott a tapasztalatok szabad áramlásában, a példa tömeghatásában, és — nem utolsósorban — a verseny „emberi formában”, azaz a versenynek olyan szélesebb társadalmi értelmében, amelyben a változatos helyi „újító és vállalkozó szellem” és kezdeményezések vetélkedhetnek egymással.

Nem férhet tehát kétség ahhoz, hogy a szocializmus specifikus termelőerőinek problematikája — ha nem is ezzel a terminológiával — Lenin munkáiban fellelhető. Szervesen beépül a szocializmusba való anyagi átmenet koncepciójába, és abban nemcsak a társadalmi termelőerők, hanem az egész szocialista fejlődés szempontjából központi helyet foglal el. Lenin munkái tartalmazzák azt a felismerést, hogy a szocialista termelési mód kiépítéséhez, megszilárdulásához és további fejlődéséhez szükségszerűen hozzátartozik az új formáció specifikus termelőerőinek kibontakozása. Egyszerűen nem vezet más reális út ahhoz, hogy a szocializmus a mindennapok során a termelőerők területén a tőkés társadalmat relatíve felülmúlja, és ezzel reálissá váljon az a perspektíva, hogy bármikor a jövőben abszolúte is felülmúlhassa.

Lenin ellene volt a „frázisos módszernek”. Ha szavai napjainkban frázisiként hatnak az új emberi erők megjelenéséről, ez csak azt jelzi, hogy szavai máig sem telítődtek meg mindenki számára evidens tartalommal. Lenin azonban mindezt csupán általános orientációnak szánta, amely olyan új emberi erők kibontakozásának szükségszerűségére és lehetőségére mutat rá, amelyek világviszonylatban nincsenek és nem is lehetnek „adva”, amelyeket csak az új társadalom hívhat életre.

Egyébként tisztában volt azzal, hogy az általános orientáció önmagában nem elegendő. Tudta, hogy a konkrét megoldásokhoz nem lehet doktrínér módon eljutni. A konkrét megoldásokat a mindenkorai konkrét körülmények között az eleven, öntevékeny mozgalom hozhatja felszínre, és ebben — valotta — „a mi dolgunk az, hogy megtisztítsuk az utat mindezen erők számára”.²⁶ A „kommunista szombatoknak” azért tulajdonított nagy jelentőséget,

mert annak a mozgalomnak egyik, de csak egyik konkrét, tömeges formáját látta bennük, amely a burzsoázia megdöntésénél nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű” fordulat kezdete, és jele annak, hogy tisztulni kezd a tér „a szocializmus igazi építésére, az új társadalmi kapcsolatoknak, a közös munka új fegyelmének, az egész népgazdaság... új, világtörténelmi jelentőségű formájának kikovácsolására”, a munka termelékenységének öntevékeny emelésére.²⁷

Lenin világosan látta, hogy ez a kezdeményezés sajátos szituáció sajátos terméke, és ezért — mint írta — „nem kezeskedhetünk azért, hogy éppen a kommunista szombatok fognak különösen fontos szerepet játszani. Nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy az új minden néven nevezendő hajtását támogatnunk kell, s majd az élet kiválasztja közülük a legéletrevalóbbakat.”²⁸ A specifikus termelőerők megnyilvánulási formái, funkciói és teljesítményei történetileg változnak. A tudomány, a technika, a kultúra és a szocialista társadalmi viszonyok, valamint a nemzetközi követelmények mindenkori alakulásától függ az, hogy milyen kezdeményezések nevezhetők „nagynak”.

A specifikus termelőerők lenini problémafelvetésében nem kerülhetjük meg a kulturális vonatkozásokat. Lenin utolsó írásaiban fogalmazza meg félreérthetetlenül, hogy a termelőerők, a gazdaság és a kultúra fejlesztése egymástól elválaszthatatlanok. Megfelelő kulturális szint alatt nem lehetséges szocialista módon megszervezni sem a termelést, sem a gazdaságot, sem az államapparátus tevékenységét, s nem bontakozhatnak ki az új emberi termelőerők sem. Megfelelő kulturális háttér nélkül az új termelési viszonyok csak elvont lehetőséget adnak erre. Nem mértük még fel azokat a károkat, amelyek Lenin halála után e kölcsönös meghatározottság megbontásából és a kultúra társadalmi funkcióinak leszűkítéséből adódtak.

Lenin utolsó írásaiban éppen a kultúra fejlesztésében jelölte meg a szocializmusba való átmenet kulcsát. „Csak a kulturáltságon áll vagy bukik a dolog” — jelentette ki. A termelőerők fejlődésének kontinuitása alapján elfogadhatatlan volt számára valamiféle hamis „kulturális vákuum”, és ennek alapján a modernizációs folyamat előrehaladó jellegének érdekében egy minimális követelményt iktatott közbe: „... még a polgári kultúra tekintetében is nagyon gyengén állunk”, „... kezdetnek elég volna nekünk igazi burzsoá kultúra is, kezdetnek az is jó volna, ha megszabadulnánk a burzsoá előtti kultúrák különösen rothadt típusaitól, vagyis a hivatalnoki vagy feudális stb. kultúráról”.²⁹

Lenin e szavait úgy is tolmácsolhatjuk: a szocializmus formai viszonyaiból fakadó specifikus termelőerőinek kibontakozása a gazdasági és politikai előfeltételeken kívül kulturális előfeltételekhez is kötődik. Nemcsak a tárgyiasult munkaeszközök, hanem a kultúra fejlődésének kontinuitását is biztosítani kell, a kultúra termelőerői funkcióival is számolni kell. Kulturális téren sem lehet átugrani történelmileg szükségszerű szakaszokat.

Lenin utolsó írásaiban megerősíti azt a gondolatot, hogy a szocializmus specifikus termelőerőinek kifejlődésében — mint általában a termelőerők fejlődésében — a folyamat iránya tekintendő a leglényegesebbnek. Ha a kiinduló pontok korlátozottsága, többek között a kulturális színvonal elégtelensége nem engedi meg a kapitalizmuson túlmutató mozzanatok azonnali érvényesítését, akkor legalább bizonyos „előcsarnokokon” keresztül a kapitalizmusban elért általános kulturális színvonal fokozatos megközelítése felé

szükséges haladni, mert az ilyen irányú következetes törekvések a szocializmus specifikus termelőerői megszületésének döntő előfeltételeit képezik.

Az eddigiekkel kapcsolatban felvetődhet a kérdés: vajon helyesen értelmezzük-e Lenint, amikor a dolgozók öntevékenységének, aktivitásának, tudatos fegyelmének, vagy akár a „kommunista szombatoknak” termelőerői vonatkozásairól és funkcióiról beszélünk, és nem csupán politikai, kulturális vagy morális kategóriákként kezeljük őket?

Úgy gondolom, erre a kérdésre maga Lenin is feleletet adott azzal, hogy a szocialista termelési viszonyokat, azok összességét nem csupán a tőkés viszonyokkal való szembeállításban vizsgálta. E viszonyokat nemcsak a társadalom politikai és tudati felépítményének, valamint osztály- és rétegstruktúrájának gazdasági alapjaként, nem is csak a termelési eszközök társadalmi-gazdasági alkalmazásának formájaként vizsgálta, hanem a termelőerőkhöz való viszonyításban is. A szocialista termelési viszonyok értékelésére nézve ebből a viszonyításból éppen olyan fontos jellegzetességek adódnak, mint az előbbi viszonyításból: az olyan termelési viszonyokat és intézményi formákat, amelyek formailag szocialistának tűnnek ugyan, de nem mozdítják elő, vagy egyenesen gátolják a termelőerők haladó mozgását és az emberi termelőerők kibontakozását, hosszabb távon Lenin nem tekintette szocialistának.

Lenin a gazdasági viszonyok közvetítésével a társadalmi jelenségek, szervezetek és intézmények egész sorát (a népgazdaság elszámolási és belső integrációs intézményei, a társadalomirányítás párt- és állami szervei stb.) összefüggésbe hozta a termelőerők fejlesztésével, a munka termelékenységének emelésével. Természetesen, mindezek a társadalmi jelenségek nem oldódnak fel a termelőerőkben, mint ahogy a termelőerők sem oldódnak fel más társadalmi jelenségekben. A társadalom munkaképességében azonban — a gazdasági viszonyok közvetítésével — lecsapódnak minden más társadalmi szféra bizonyos pozitív tartalmi vonásai. Ezeknek a sokrétű termelőerői vonatkozásoknak a figyelembevétele adott Lenin számára biztos alapot arra, hogy a formai megoldások használhatóságát és szocialista jellegét lemérje, az alkalmatlan megoldásokat viszonylag gyorsan felismerje, újabb megoldásokat keressen olyan területen, ahol a legkevésbé támaszkodhatott kiforrott előzményekre. Így volt képes elkerülni azt a hibát, hogy a szocializmus formai kérdései a termelőerőkhöz való viszonyítás hiányában üres, teoretikus viták tárgyává váljanak, és eljutott a termelőerők fejlesztésének mind reálisabb, időtálló stratégiai elveihez, amelynek keretei az új gazdasági politikában, annak is az 1921—22. telén kidolgozott második variációjában körvonalazódtak.

3. NÉHÁNY ELMÉLETI KÖVETKEZTETÉS

Az előbbi, gyökeresen különböző történelmi helyzetekből — a tőkés termelési mód első fázisának, illetve a szocializmus építése kezdeteinek vizsgálatából — levonható elméleti következtetések csak hipotetikusak lehetnek. Azok teljesebb megalapozásához további részletes vizsgálódások lennének szükségesek. Újra kellene tanulmányoznunk az ide vágó klasszikus örökséget, szélesebb tudomány-, technika- és gazdaságtörténeti anyaggal kiegészítve. A szocializmus építésének tapasztalatait is behatóbban kellene értékelnünk.

A világ különböző régióiban folyó modernizációs kísérletek pozitív és negatív tanulságai is hasznosan kiegészítenék a specifikus termelőerőkről való ismereteinket. Ezeknek a vizsgálatoknak elébe vágva — úgy gondolom — mégis megkísérelhetünk körvonalazni néhány általános következtetést.

A társadalmi termelőerők egyik jellemző mozgástörvényének tekinthetjük azt, ami a történelmi helyzetek különbözősége ellenére mind a tőkés, mind a szocialista termelési mód kifejlődésében érvényesül: mindkét esetben az új formai viszonyokból fakadó, nem technikai jellegű specifikus termelőerők kibontakozásával emelkedik a termelőerők teljesítőképesége az előző társadaloménál magasabb fokra. Egyik termelési mód sem teremtheti meg egyszeriben a maga specifikus munka-, illetve termelési eszközeit, és a készen talált eszközökkel folytatja termelő tevékenységét. A produktivitás új és nagyobb forrásai a termelés formájának változásával a munkás kialakuló új típusából, a társadalmi összmunvás új minőségéből, a munka újszerű kombinációjából és a meglevő technikai bázis új módon való megszervezéséből adódnak. Az új formából eredő specifikus termelőerők kibontakozása mindkét esetben szükségszerű átmeneti korszakot jelent az adott formáció specifikus eszköztörvényének megteremtéséhez.

A társadalmi formációk egyes fejlődési fázisainak konkrét történelmi körülményei között a társadalmi termelőerők egyes részterületei tehát különbözőképpen mozognak. A technikai haladás (forradalom) és a termelőerők forradalmasodása különböző kölcsönhatásokba lép egymással, amely folyamatban — W. Jonas szavai szerint — „... a társadalmi termelőerők különböző fő területein lezajló fordulatokat a maguk különböző funkciójában és szerepében, különböző időbeli fellépésében és kölcsönös egymásra vonatkozásaiban kell vizsgálni. Csak így lehetséges a haladás és forradalom problémáját a termelőerők kontinuitásában megragadni.”³⁰

Azt a következtetést is leszűrhetjük, hogy a termelési viszonyok mint dolgok által közvetített sajátos társadalmi viszonyok értelmezésében nem tehetjük kizárólag a dologi közvetítésekre a hangsúlyt, és újra kell gondolnunk a termelési viszonyok összefüggését a dologi és szubjektív termelőerőkkel. A termelési viszonyok, bár mindenkor a dologi termelőerők lehetőségeinek körében mozognak, közvetlenebbül érintik az embert, az ember létfenntartó tevékenységét, a termelő típusát, és csak emberi közvetítésekkel érintik a dologi eszközöket. A termelési viszonyok és az emberi termelőerők — szintén W. Jonas szavaival — szervesen összetartoznak, „... termelési viszony és emberi termelőerők... nem választhatók el egymástól, ezek egy s ugyanazon jelenségnek — a társadalmilag termelő embernek — tudományos absztrakciói, amelyek csak vonatkozási rendszerükben különböznek egymástól”.³¹ Nincs olyan változás a dologi termelőerőkben, amely nem fejeződik ki a termelési viszonyokban (ha nem is feltétlenül az alapvetőekben). De nem negligálható a kapcsolat fordított sorrendben sem: nincs olyan változás a termelési viszonyokban sem, amely ne vezetne változásokhoz a társadalmi termelőerőkben. Sőt, a termelési viszonyok forradalmi változásának egyik ismérve, hogy e viszonyok bizonyos vonatkozásai maguk is hatékony termelőerők, meghatározott történelmi körülmények között a legforradalmibb termelőerők.

Ugyanakkor a két termelési mód kifejlődésében jelentős különbségek is fennállnak. A tőkés termelési mód esetében formai viszonyokból adódó specifikus termelőerők kibontakozása az örökölt, változatlan technikai bázison

ment végbe, és a folyamat jól elkülönült, sajátos időszakot képezett. A szocializmus esetében ez lényegesen bonyolultabban történik. A formai viszonyokból eredő specifikus termelőerők kibontakozása és a világban már meglevő legfejlettebb technikai termelőerők meghonosítása egybeesik a szocializmusba való anyagi átmenet időszakában, a két folyamat egymásra lapolódik, egymással szervesen összefonódik. Az új formáció igényeinek megfelelően a technikai termelőerők fejlődését azonban ebben az esetben is csak a munka magasabb fokú társadalmasítása és szervezettsége, valamint azok az új emberi termelőerők biztosíthatják, amelyek a szocialista termelési és társadalmi viszonyok között szabadulnak fel. Társadalmi életünknek számos negatív jelensége kapcsolódik ahhoz, hogy hosszú időn át ennek az összetett folyamatnak döntően a technikai oldala került előtérbe.

Lenin intenciói szerint ezt másképpen is megfogalmazhatjuk: ha a modernizáció folyamatában valamilyen okból nem bontakoznak ki a szocializmus emberi, szervezeti és egyéb specifikus termelőerői, s ezek segítségével a folyamat nem lép ki — legalábbis relative — követő jellegéből, akkor szakadás állhat be a szocializmus napi gyakorlata és távlati céljai között, a folyamat nem vezet el a szocializmushoz. A specifikus és nem specifikus termelőerők kölcsönös kapcsolatának az előbbieken kifejtett dialektikája nem a termelőerők fejlődésének részkérdése, hanem a szocialista társadalmi rend kialakulásának egyik fontos mozgástörvénye.

A specifikus termelőerők értelmezése — abban a nem technikai alakjukban, ahogyan itt tárgyaljuk őket —, fogalmi problémákat is érint. Nem mindegyik termelőerő-fogalom engedi meg a nem technikai tényezőknek termelőerőkként való értelmezését. Elzárják az utat ez elől a társadalmi termelőerőkről adott olyan definíciók, amelyek a termelőerői tényezők egyedüli integráló elvének csupán a társadalom természet fölötti uralmának közvetlen biztosítását tekintik. Ez az elv csak részlegesen fedi a társadalmi termelőerők lényegét. Csak a külső természetre, annak közvetlen elsajátítására reagál, döntően a technikai eszközökre, az azok kiszolgálásához szükséges emberi tényezőkre, szakmai tapasztalatokra és ismeretekre szűkíti le a termelőerők fogalmát. Ebben a szemléletben a társadalmi munka produktivitásának egyéb hatóerői legfeljebb a termelőerők külső feltételeiként jönnek számba. A munka termelékenységének a formai viszonyokból adódó új emelői ebben a szemléletben csupán a gazdasági forradalom ökonómiai tényezőinek tűnnek, és rejtve marad az, hogy ezek egyben a termelőerők forradalmian új elemei. Rejtve maradnak mindazok a nem technikai jellegű termelőerők, amelyek pedig bizonyos időszakokban a termelőerők legdinamikusabban fejlődő elemei.

Hogy ezeket a tényezőket is a termelőerők fogalmába foglalhassuk, figyelembe kell vennünk a társadalmi termelőerők kétoldalú nyitottságát: nemcsak a külső természet, hanem a társadalom gazdasági élete és egyéb szférái felé való nyitottságát is. A történelmi fejlődés során nemcsak újabb s újabb külső természeti faktorok válnak technikai formában a társadalmi termelőerők részévé, hanem az emberi kapcsolatok, tevékenységek, nembeli képességek és egyéb társadalmi — mint például kulturális — jelenségek újabb s újabb vonatkozásai is. A társadalmi termelőerők már a múltban sem, napjainkban pedig még kevésbé írhatók le néhány olyan technikai elemmel,

amelyek élesen elkülönülnek a többi társadalmi szférától, s nemegyszer hamisan társadalmilag indifferensnek nyilvánítják azokat.

Az az integráló elv, amely a társadalom munkaképességének aktív hordozóiban, a társadalmi munka termelékenységének aktív emelőiben jelöli meg a termelőeri tényezők történelmileg változó körét, eléggé szélesnek és alkalmasnak mutatkozik arra, hogy kifejezze a termelők fejlődésének több oldalú forrásait, a gazdasági és egyéb társadalmi jelenségekkel való szoros kölcsönhatásait. Ennek alapján követhető nyomon az a történelmi folyamat, amelyben a társadalmi termelők rendszere kétoldalú nyitottságában az evolúciós és revolúciós szakaszok egymásutánjában folytonosan gyarapodik, magasabb fokon társadalmassul, belsőleg differenciálódik, s amely folyamatban szükségszerűen az adott társadalmi formáció specifikus termelőeri is részt vesznek. Egyik oldalról tehát mind több társadalmi mozzanat integrálódik a termelők rendszerében — ennek kifejtése külön tanulmányt kívánna —, a másik oldalról pedig — az előbbi folyamattal összefonódva — a termelők mind sokrétűbb kapcsolatba lépnek a társadalmi élet többi területével, a társadalom egészével, ami fejlődésükben, működtetésükben és társadalmi uralásukban is mind átfogóbb követelményekhez vezet. Ennek a kétoldalú folyamatnak az egységében valósul meg az, amit a társadalmi termelők fejlődésében komplexitásnak nevezhetünk.

A termelők fogalmának kiterjesztése a munkaképesség történelmileg változó hordozóira és a munka termelékenységének emelőire ugyanakkor elegendően határozott ahhoz, hogy ne mosódjanak el a határok a termelők és más társadalmi szférák között. Ez a kiterjesztés „nem szünteti meg a reális különbséget” (Marx) a termelők és a termelési, illetve más társadalmi viszonyok között. Azok a specifikus termelők, amelyeknek létrejötté az új termelési viszonyokban gyökerezik, sem mondhatók e viszonyok pusztá derivátumainak. Ezek is beilleszkednek a társadalmi termelők rendszerének viszonylagos önmozgásába. Ezekre is érvényes — mint általában a társadalmi termelőerőkre — az a marxi megállapítás, hogy kettős természetűek. Azaz, az egyik oldalról alkalmazási céljukban az adott termelési viszonyok által formáltak. A másik oldalról viszont az adott forma tartalmát képezik, és formameghatározottságuk mellett egyben sajátos „magán-való” (Marx) társadalmi minőséggel is rendelkeznek.

A társadalmi termelők ebben a minőségükben átfogóbb történelmi hatóerőkként viselkednek, mint pusztán az adott forma tartalma. A termelési viszonyoktól eltérő, sajátos mozgástörvények jellemzőek rájuk, amelyek a nemzetközi érintkezés és a világgazdaság létrejöttével nemzetközi síkon bontakoznak ki. A társadalmi termelők „magán-való” minőségükben nemcsak az adott formához kapcsolódnak, hanem egy másik, átfogóbb vonatkozási rendszerhez is, az emberi történelem civilizációs „alapjaihoz” (Marx). A társadalmi termelők — a specifikus termelők is — ebben a minőségükben a formai viszonyokkal szemben kumulatív és irreverzibilis módon fejlődnek. Ennek során „összefüggés jön létre az emberek történetében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodtak az emberek termelőeri és ennek következtében társadalmi viszonyai”.³²

A társadalom specifikus termelőeri mindenkor a forma és a tartalom sajátos egységét és egymásba való sajátos átcsapását testesítik meg, ami a ter-

termelőők „gyarapodásának” törvényszerű történelmi menete — a történelem bizonyos különös időszakaiban éppen a nem technikai specifikus termelőők keletkezésének útján. Olyan termelőők ezek, amelyek nemcsak gazdasági-társadalmi alkalmazásuk módjában és céljában, hanem eredetükben is meghatározott formához kötődnek. „Magán-való” minőségükben azonban túléltek az őket szülő formát, és a következő magasabb rendű formában annak tartalmává szerveződve, annak viszonyaihoz és céljához idomulva tovább szolgálnak.

A specifikus termelőők problémája felhívja a figyelmet arra, hogy a termelési viszonyokat a termelőők fejlődésének vonatkozásában is állandóan vizsgálunk kell. Hiszen e viszonyok nem öncélúak és magasabbrendűségük végeredményben abban áll, hogy mennyiben képesek az általános emberi értékek sorában az általános termelőői vívmányokat kimenteni az idejét múlt formából, azokat az új forma tartalmává tenni, s — amihez a specifikus termelőők problémája kapcsolódik —, ezeket az értékeket messzemenően gazdagítani és a világnak új értékeket adni. Sőt, világtörténelmileg hosszabb távon magasabbrendűségüket csak azzal lehet mérni, hogy milyen maradandó, pozitív eredményekkel járultak hozzá az emberi történelem civilizációs „alapjainak” gazdagításához. A progresszív termelési viszonyok nem csupán a dologi termelőők fejlődésének történelmi következményei, nemcsak alkalmazásuk szükségszerű gazdasági-társadalmi feltételei, hanem sajátos termelőők forrásai is, amelyek az emberek újszerű érintkezési viszonyaiban, egymásra vonatkozásaiban és új emberi energiák felszabadításában rejlenek.

A specifikus termelőők értelmezése megkívánja annak a marxi gondolatnak a felelevenítését, hogy a társadalmi termelőők mindenkor a lehetőség és a valóság kölcsönhatásában, a termelési mód két oldalának az egységében ragadhatók meg. A társadalmi termelőők „magán-való” minőségükben a termelés lehetőségét jelentik. Ez a dologi termelőőkre is vonatkozik, de különösen fontos ezt figyelembe vennünk a nem dologi termelőőknél, hiszen ezek nem léteznek „a termelőn kívüli tárgyként” (Marx), és csupán dologi szemlélettel nem közelíthetők meg. Az emberi termelőők „magán-valóan” a munkára való képességet (Fähigkeit, Vermögen), potenciát (Potenz), lehetőséget (Möglichkeit) képeznek, amely lehetőségek a munkatevékenységben realizálódnak az adott termelési viszonyok közvetítésével. Az új formáció nem lehet meg e lehetőségek folytonos keresésére és alkotó kiaknázására való ösztönzés nélkül, az erre szolgáló feltételek biztosítása nélkül. Ebben a társadalmi méretű innovációs folyamatban tárulnak fel és bontakoznak ki az új formáció specifikus termelőői és válnak sokszor rejtett lehetőségekből valóságosan funkcionáló termelőőkké.

A szocializmus specifikus termelőőinek problémáját még problémafelvető síkon sem zárhatjuk le ezzel. Lenin felfogása szerint nem vagyunk túl a szocializmusba való anyagi átmenet korszakán, ha a termelőők fejlődését történelmileg változó, valóságos belső és külső meghatározottságában fogjuk fel. Egyik oldalról hazánk messze eltávolodott az örökölt kiindulópontoktól. A másik oldalról viszont a munka általános termelőői a fejlett tőkésországokban is jelentősen előrehaladtak, és fejlődésük újabb fordulathoz érkezett. A második világháború óta a termelőőkben olyan alapvető változások bontakoztak ki, amelyek túlmutatnak a gépi nagyipar bázisán, amelyek máris módosították a társadalmi újratermelési folyamat anyagi és

szellemi feltételeit, nemzetközi ráfordításait és cserearányait. Új tudományos-technikai alapokon új termelőágak váltak gazdaságilag vezető, „csúcs”-ágakká a termelés magasabb fokú társadalmasulásától és nemzetköziesedésétől kísérve, ami korszakos jelentőségű strukturális változásokba torkollott a mai világ gazdaságban.

Hazai helyzetünkre nézve is meghatározó az, hogy a változott történelmi körülmények és erőviszonyok között, a szocialista és a fejlett tőkésországok magasabb anyagi-gazdasági színvonalán sajátos módon újratermelődik az a „diszharmonia”, amely a szocializmus politikai és katonai erje, valamint gazdasági fejlettsége között áll fenn, és aminek feloldására irányult a lenini stratégia. Nem vagyunk túl ezen a diszharmoníán sem belső, sem külső viszonylatban. Ez fejeződik ki a szocialista és a fejlett tőkésországok mai technikai-technológiai, strukturális és gazdasági „aszimetriájában”, amint azt Udvarhelyi László megfogalmazta: „... a tőkés világ »beépített« gazdasági potenciálja ma is meghaladja a szocialista világét, nem is beszélve e potenciál »kisugárzó« hatásáról, vagyis a fejlett nyugati gazdaságoknak a világ-gazdaság egészére gyakorolt befolyásáról... A szocialista országoknak tehát hosszabb távon is a sajátjuknál nagyobb gazdasági potenciállal kell szembenézniök a nemzetközi arénában... *Távlati cél*, hogy idővel a szocialista rendszer is *aktív* részt vállalhasson a játékszabályok kialakításában, mint ahogyan ez a pozíció a globális társadalmi-politikai folyamatok esetében, valamint a katonai szférában már fennáll.”³³ (Kiemelés *U. L.*-től.)

Ebben a helyzetben a legfejlettebb tőkésországok tudományos-technikai, szervezeti és más vívmányaihoz, valamint a szocializmus saját specifikus termelőerőihöz való lenini viszonyulás alapvető irányaiban ma sem vesztette el érvényét. Az új helyzetnek megfelelően azonban sok tekintetben új módon kell a szocializmus specifikus termelőerőinek problémáit konkrétan felvetnünk.

Most kellene tehát rátérnünk arra, hogy mindazt, amit elvi síkon érintettünk, összevessük a szocializmus eddigi gyakorlatával, ütköztessük a közben elterjedt és a tanulmányban kifejtetteknek sokszor ellentmondó nézetekkel, és feleljünk olyan kérdésekre: igazolódik-e a gyakorlatban az, hogy valóban a szocializmusba való anyagi átmenet termelőerőinek egyik mozgástörvényéről van szó? Fel tudunk-e mutatni termelőerőink körében olyan mozzanatot, melyek a szocialista viszonyokból fakadóan hatékony termelőerőként funkcionálnak és a modernizáció folyamatát túlviszik a tőkés társadalom teljesítményein?

E kérdések tulajdonképpen a téma további kutatásának programját jelentik. De egy problémát még a kutatási program síkján sem kerülhetünk meg. A társadalmi gyakorlat empirikus leírása sok tekintetben ellentmond annak, amit az eddigiekben elméleti síkon normative kifejtettünk. A gyakorlatban számos olyan gátló tényezővel és ellentmondó tendenciával találkozunk, amelyek leszűkítették és elbátortalanították a gondolkodást és a cselekvést e téren, amelyek korlátozzák vagy egyenesen lehetetlenné teszik azoknak az emberi energiáknak és más alkotó lehetőségeknek a hasznosítását, amelyek a szocializmus specifikus termelőerőit jelenthetnék. Az elmélet és a gyakorlat ellentmondását ebben az esetben nem oldhatjuk fel úgy, hogy csupán a szocializmus eddigi gyakorlatát tekintjük az elméleti általánosítás alapjául. Ezzel a gyakorlat hiányosságait legitimizálnánk és nem szocialista vonásait erősítenénk.

A szocializmus specifikus termelőerőinek kérdései — bár nyilvánvaló a gyakorlati fontosságuk — a mindennapi gyakorlatban nem fogalmazódnak meg a maguk lényeges összefüggéseiben. E kérdések csak tágabb történelmi kontextusban, a társadalmi formációk váltásával kapcsolatban, a termelőerők haladó fejlődésének kontinuitásában, elméleti síkon vetődhetnek fel. Csak ebben a kontextusban lehet eljutni olyan szükségszerű történelmi összefüggések belátásáig, amelyek alól a szocializmus sem vonhatja ki magát. Ezeknek az összefüggéseknek elméletileg rendszerezett formája nyújthat nemcsak magyarázó, hanem kritikai értékelő alapot a társadalmi valóság elemzéséhez.

Az előbbi kérdések főleg a múltra utalnak, és azzal a céllal érdemes velük foglalkozni, hogy megtisztítsuk a gondolkodás és a cselekvés előtt az utat a szocializmus specifikus termelőerőinek jövőbeli kifejlődése előtt, és biztosítsuk ezzel a termelőerők haladó fejlődésének folyamatosságát. Ez a kérdések további sorát veti fel, amelyek szintén további kutatási feladatokat képezhetnek.

Keveset tudunk arról, hogy tulajdonképpen miben áll az emberi és az egyéb formai eredetű termelőerők funkcionálásának társadalmi mechanizmusa. Mit jelentenek pontosabban a gazdasági viszonyok, a kultúra, a társadalom- és gazdaságirányítás termelőerői vonatkozásai, s mit kíván makro- és mikroszinten ezeknek gazdasági hatótényezőkként való gyakorlati kezelése? A szocializmusba való anyagi átmenet mai belső és külső körülményei között milyen tartalommal tölthetjük meg a szocializmus specifikus termelőerőinek fogalmát? Milyen esélyeink vannak arra, hogy az új termelőerői lehetőségeket felleljük?

Esélyeink erre az utóbbi években megnövekedtek. A tudományos és társadalmi közéletben a belső és külső kényszerítő körülmények hatására, különböző vonatkozásokban és indoklással az utóbbi években sok szó esik az emberi erőforrásokról, az emberi tényezőkről, a szorgalomról, tehetségről, vállalkozási kedvről, kreatív és innovatív magatartásról, rugalmasságról, a szellemi munka hatékonyságáról, a kultúra különféle vonatkozásairól stb. Kikristályosodott az a felismerés, hogy legnagyobb erőforrásunk az emberi tényező, hogy „legnagyobb kincsünk a több mint ötmillió lakos tehetsége és szorgalma”.³⁴

Ezek a jelenségek alátámasztják a szocializmus specifikus termelőerőivel kapcsolatos elméleti felvetések helyességét. Ezek a jelenségek úgy foghatók fel, mint a specifikus termelőerők kibontakoztatása történelmi tendenciájának sajátos, aktuális megnyilvánulásai, amelyekben e tendencia kilépett rejtettségéből, és nyilvánvalóvá vált gazdasági jelentősége.

Megfelelő elméleti alapok hiányában azonban hajlamosak vagyunk arra, hogy e jelenségeket csupán az aktuális helyzet velejáróiként fogjuk fel, és nem hozzuk őket kapcsolatba a szocializmus hosszú távon ható, mélyen gyökerező, korszakos történelmi tendenciáival. E nélkül nem vethetjük fel őket feltételeik teljes komplexitásában, a termelési viszonyokkal, a kultúra és a gazdaság-, illetve társadalomirányítás színvonalával szoros összefüggésben, ami gyakorlati kibontakozásuknak is határt szabhat. Ez is arra utal, hogy a szocializmus specifikus termelőerőinek elméleti kérdéseit a mai viszonyoknak megfelelően konkrét formába kell öntenünk. A tanulmány a probléma felvetésével csak az első lépéseket tehetette meg ebben az irányban.

JEGYZETEK

- ¹ *L. Lavallée*: A marxista prognosztikáért. Kossuth Könyvkiadó 1972. 159—160, 164. old.
- ² Ugyanott, 165., 166—167. old.
- ³ E felfogást pregnánsan fejezte ki Sztálin: „... a termelés változása és fejlődése mindig a termelőerők változásával és fejlődésével, mindenekelőtt a munkaeszközök változásával és fejlődésével kezdődik... Először a társadalom termelőerői változnak és fejlődnek, s csak azután, ezektől a változásoktól függően és azoknak megfelelően, változnak meg az emberek termelési viszonyai, gazdasági viszonyai.” (*Sztálin: A leninizmus kérdései*. Szikra Könyvkiadó 1951. 688—689. old.) Sztálin tulajdonképpen Buharin felfogását tette magáévá, aki a termelőerőket technicizálta, illetve naturalizálta, és a hozzájuk való emberi viszonyokat úgy tekintette, mint az embereknek a társadalomhoz képest külső erőkkel való viszonyait. [Lásd *L. D. Sirokorod: A termelőerők (20-as évek)*. In: *A szocializmus politikai gazdaságtanának története*. Kossuth Könyvkiadó 1975.]
- ⁴ *Marx: A tőke*. 1. köt. MEM. 23. köt. 1967. 302., 317. old.
- ⁵ Ugyanott, 305—306. old.
- ⁶ Ugyanott, 342. old.
- ⁷ Ugyanott, 309. old.
- ⁸ Ugyanott, 342. old.
- ⁹ Ugyanott, 341. old.
- ¹⁰ Ugyanott, 322. old.
- ¹¹ Ugyanott, 308., 309. old.
- ¹² Ugyanott, 360. old.
- ¹³ Ezek a kérdések a mai marxista irodalomban többször felvetődnek, mint például *W. Jonas* írásában — amelyre többször hivatkozunk —, vagy *G. A. Bagaturija* cikkében, amelyben a szerző szintén a kapitalizmus genézisének marxi analízise alapján jut el a következő megállapításhoz: „A termelőerőnek csupán a munkaerőre és a termelési eszközökre való visszavezetése rendkívül akadályozza, sőt lehetetlenné teszi a kapitalizmus keletkezésének a megértését... a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája szempontjából. A termelőerők marxista elmélete minden aspektusának teljes figyelembevételével a társadalom kommunista átalakulása szükségszerűségének megalapozásában is nagy jelentőségű.” (*G. A. Bagaturija: Kategorija „Proizvogiteljnij szil” naszlegyii Marksza i Engelsza. Voproszi Filozofii*. 1981. 9. sz. 115. old.)
- ¹⁴ Lásd erről: *Lenin Összes Művei* 43. köt. 1974. 201. old.
- ¹⁵ Ugyanott, 198. old.
- ¹⁶ Ugyanott, 45. köt. 1975. 378. old.
- ¹⁷ Ugyanott, 39. köt. 1973. 18. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 44. köt. 1975. 9., 133., 205., 210. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 36. köt. 1972. 129. old.
- ²⁰ Ugyanott, 526. old.
- ²¹ Ugyanott, 165. old.
- ²² Ugyanott, 44. köt. 1975. 123. old.
- ²³ Ugyanott, 335. old.
- ²⁴ Ugyanott, 39. köt. 1973. 5., 17. old.
- ²⁵ Ugyanott, 45. köt. 1975. 401. old.
- ²⁶ Ugyanott, 36. köt. 1972. 142. old.
- ²⁷ Ugyanott, 39. köt. 5. old. és 41. köt. 102. old.
- ²⁸ Ugyanott, 39. köt. 20. old.
- ²⁹ *Lenin Összes Művei*: 45. köt. 1975. 362., 387—388., 410., 413. old.
- ³⁰ *W. Jonas: Kritische Bemerkungen und Ergänzungen*. In: *K. Kuczynszki: Vier Revolutionen der Produktivkräfte*, Akademie-Verlag Berlin 1975. 144. old.

³¹ Ugyanott, 167. old.

³² *Marx—Engels* Válogatott Művei. 3. köt. 1975. 676. old.

³³ *Udvarhelyi László*: Politika és gazdaság a kelet—nyugati kapcsolatokban. Kossuth Könyvkiadó 1979. 147., 153. old.

³⁴ *Kozma Ferenc*: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth Könyvkiadó 1981. 28—29., 203. old.

ÚJRA MEGJELENT
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

Társadalmi struktúránk fejlődése

● **I. TÁRSADALMUNK SZERKEZETÉNEK
FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI**

349 oldal/37,— Ft

● **II. RÉTEGZŐDÉS, MOBILITÁS,
EGYENLŐTLENSÉG**

374 oldal/40,— Ft

● **III. GAZDASÁG, TELEPÜLÉS,
TÁRSADALOMSZERKEZET**

289 oldal/34,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi
kirendeltségein, a könyvesboltokban és az intézet pénztárában

SZPIRULISZ ILDIKÓ

A munka jellegé és tartalma

A munka jellegének és tartalmának kategóriája gyakran használatos a mai társadalomtudományi irodalomban; e kategóriák lényegét illetően azonban nagy a fogalmi zűrzavar, az elméleti tisztázatlanság. A szocializmust már a marxizmus klasszikusai is a „munka társadalmaként” jellemezték. A társadalmi formáció bemutatásához, leírásához, mozgástörvényeinek feltárásához feltétlenül szükséges a szocializmusban megvalósuló munka milyenségének, jellegzetességének feltárása. E kitűzött célhoz a kategóriák körülhatárolásával, fejlődési tendenciáik bemutatásával juthatunk el. A tanulmány megkísérli a munka jellegének és tartalmának fogalmi körülírását, meghatározását, s ennek értelmezését a szocializmus termelési viszonyai között. Természetesen ez a kísérlet az első lépést jelenti e kérdéskör további kutatási programjának kialakításában; vitát válthat ki, és minden bizonnyal a kategóriák leírásában további pontosítások szükségesek. Célunknak tartjuk továbbá azt is, hogy a munka jellegének, tartalmának szocializmusbeli változását kutatásainkban nyomon kövessük, ezzel kapcsolatos ismereteinket elmélyítsük, gazdagítsuk.

FOGALMI MEGHATÁROZÁS

Vizsgálódásunk kiindulópontja a *munka*, a marxista érték- és társadalomelmélet alapköve. „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely az ember és a természet között megy végbe, amelyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét.”¹ A munkafolyamatok társadalmi tevékenységgé egyesülve, természeti folyamatokkal egybefonódva létrehozzák a szükségletek kielégítését szolgáló termelőfolyamatot, a termelést. „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által meghatározott társadalmi formán belül és annak révén.”² Jelenlegi elemzésünk középpontjában az anyagi javakat létrehozó, anyagi jellegű szolgáltatásokat nyújtó *termelőmunka* áll, s alapvetően a népgazdasági szintű viszonyokra terjed ki, a társadalmi makro-folyamatokat vizsgálja a szocialista termelési viszonyok között.

Felfogásom szerint a munka jellegének kategóriájában a munka történeti, társadalmi meghatározottságát szükséges megfogalmazni. Tehát a munka jel-

lege a konkrétan érvényesülő termelési viszonyok alapján értelmezhető és írható le.³

A munka jellegét szintetizáló módon meghatározza a termelési mód fejlődésének objektív mozgatóereje (például a kapitalizmusban az értéktöbblet-termelés).

E szintetizáló fogalomból a következő összetevőket emelhetjük ki:

- a közvetlen termelőknek a termelési eszközökhöz való viszonya;
- a tulajdon és a munka célja által meghatározott érdekviszonyok struktúrája, kapcsolatrendszere;
- a munka- és termelőfolyamatban az osztályok és rétegek realizált és újratermelt viszonyainak típusa;
- a termelési egységek közötti társadalmi kapcsolatok formája;
- az egyén helye és szerepe a társadalmi munkamegosztási folyamatban, az anyagi és szellemi tevékenységek, tapasztalatok cseréje;
- az anyagi és szellemi szükségletek kielégítésének módja, mértéke és feltételei;
- a munkaidőn túli idő mértéke és tartalma.

E meghatározásban a munka jellegének leírására a termelési viszonyok összetevőit használtuk fel, a munka szempontjából értelmezve. A munka jellege az egyén tudatában is tükröződik a társadalom rétegeiben és osztályaiban, réteg-, illetve osztálytudattá szerveződik. Ez a tudati tükröződés kifejeződik a munkához való viszonyban, a munkafegyelemben, a munkában való érdekltségben, abban, hogy milyen helyet foglal el és milyen értéket képvisel a munka az egyén és a társadalmi csoportok életében, abban, hogy a munka a létfenntartás eszközéből milyen mértékben vált szokássá, szükségletté. A végzett munka jellege az egyén és a különböző társadalmi csoportok helyzetének kifejezője, megjelenítője, a társadalmi csoportok önértékelésének (presztízsének) egyik alapvető mutatója.

A munka *tartalma* a társadalmi termelőerők fejlettségével van szoros kapcsolatban: azokat a fizikai és pszichikai funkciókat, kapcsolatrendszert foglalja magába, amelyek a munkafeladat megoldásához szükségesek, valamint azokat, amelyek a termelő és a termelőeszközök egyesülésének módjából adódnak. Tehát a munka tartalma a konkrét célt szolgáló tevékenység funkcionális struktúráját, megosztási tagolódását, de ugyanakkor ezen tevékenység feletti rendelkezés módját és mértékét is jelenti. Az egyén számára a munka tartalmának formálásában döntő szerepet játszanak a tudati tényezők.

A munka tartalmát döntően befolyásoló társadalmi termelőerők kategóriájában bennfoglaltatnak nemcsak a termelés eszközei és az ember a maga tudásával és tapasztalatával, hanem a munka társadalmi megosztása, kombinációja, s az egyre inkább termelőerővé váló tudomány. Marx a tőkés viszonyokat elemezve a *Grundriss*-ben így fejezte ki ezt a gondolatot:

„Ugyanabban a mértékben, ahogy a munkaidőt — a pusztán munkamennyiséget — a tőke, mint egyedül meghatározó elemet feltételezi, ugyanabban a mértékben eltűnik a közvetlen munka és mennyisége, mint a termelésnek... meghatározó elve és mind mennyiségileg... mind minőségileg, mint egy bár nélkülözhetetlen, de alárendelt mozzanat (jelenik meg) egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai alkalmazásával szemben, másfelől az össztermelés társadalmi tagolódásából eredő általános

termelőerővel szemben — amely mint a társadalmi munka természeti adottsága jelenik meg (bár történeti termék).⁴ A termelőerők társadalmi jellegének hangsúlyozása azért is lényeges kérdés, mivel alkotórészeinek összehangolása, egybeszervezése, fejlődési irányainak kijelölése, ennek megvalósítása tudatos *társadalmi* szintű tevékenységet igényel.⁵ A termelési viszonyok és a társadalmi termelőerők kategóriája között szoros dialektikus kölcsönhatás létezik, ismeretes fejlődésük összhangjának a marxizmus által megfogalmazott törvénye — s a társadalmi munkamegosztás mind a társadalmi termelőerők, mind a termelési viszonyok alkotóelemét képezi.

A munka tartalmának alakítása sohasem jelent csupán technikai feladatot, hanem mindig társadalmilag is meghatározott, mivel maguk a termelőerők is mindig társadalmi töltetűek, s ugyanakkor konkrét termelési viszonyok keretei között, azokkal kölcsönhatásban léteznek, fejlődnek.

RÖVID ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS

Marx a *Grundrissé*ben Smith-tel vitázva kifejti, hogy az elidegenült munka valóban „külső kényszermunkaként” jelenik meg, s vele szemben a „nem-munka”, mint „szabadság és boldogság”. Ez nem jelenti azt, hogy az egyén önmegvalósítását biztosító munka „puszta mulatság”. Az anyagi termelésben a munka akkor válik valóban szabaddá, ha társadalmi jelleget ölt, és az ember mint társadalmi szubjektum már az összes természeti erőket szabályozó tevékenységet végez.⁶ A *Bérmunka és tőkében* a munkát a munkás életnyilvánulásának nevezi, de ez az „élettevékenység számára csak eszköz, hogy létezhesen”.⁷ Marx ezt úgy értelmezi, hogy gyökeresen más forradalmi elszámítást kell végrehajtani, mint korábban, amikor „... a korlátozott termelési szerszámot sajátították el és ezért csak újabb korlátozottsághoz jutottak el. Termelési szerszámuk tulajdonukká vált, de ők maguk a munka megosztása és saját termelési szerszámok alá maradtak besorolva... amikor majd a proletárok sajátítanak el, termelési szerszámok tömegét kell mindegyik egyén alá, a tulajdont valamennyiük alá besorolni.”⁸ Ebből következik, hogy a marx elméletben a kommunizmusban megszűnik a munkának a korábbi magántulajdoni viszonyok által széttagolt, elidegenült mivolta, s az összetevékenység ekkor esik egybe az anyagi léttel, „ami megfelel az egyének teljes egyénekké való kifejlődésének és minden természetadta jelleg levetkezésének” (megszüntette megőrzését).⁹

A marx művekben mindez folyamatként, mégpedig hosszan tartó folyamatként tételezett, s a valódi léttevékenységgé vált munka a kiteljesedett kommunizmusban jelenik meg. Marx a *Gothai program kritikájában* olyan kommunista társadalom körvonalait rajzolja meg, „amely a tőkés társadalomból éppenhogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik”.¹⁰ (Kiemelés Marxtól.) Ebben a szakaszban még egyenlőtlen munkával állunk szemben, ahol „az egyenlőség abban van, hogy egyenlő mércével, a munkával mérnek”.¹¹

Lenin az egyenlőtlen fejlődés törvényének feltárásával, a szocialista forradalom kibontakozása objektív és szubjektív feltételeinek elemzésével elméletileg, majd gyakorlatilag is bebizonyította, hogy ez a forradalom egyetlen,

a társadalmi termelőerők szempontjából gyengén vagy közepesen fejlett országban is megvalósulhat. Ebből következett, hogy „a kapitalizmus és a kommunizmus között bizonyos átmeneti időszak van” és e tekintetben „egy egész történelmi korszakra van szükség”.¹² Az átmeneti időszakban egymás mellett létező különböző típusú gazdasági alakulatok Lenint arra a felismerésre készítették, hogy ezt a fejlődési szakaszt az árutertermelés és az ezzel kapcsolatos kategóriák jellemzik.¹³

A szocialista termelési viszonyok általánossá válásával újlag felmerült az árutertermelés fennmaradásának kérdése. Ekkor fogalmazódott meg az a tétel, hogy a társadalmi tulajdonnak különböző típusai (állami — szövetkezeti) léteznek, s alapvetően ez a tulajdonosi elkülönültség magyarázza az árutertermelés és csere fennmaradását.¹⁴

Az 1960-as években a vita tovább folytatódott, s kialakult az az általánosan elfogadott álláspont, hogy a természetszerűleg kiteljesedő társadalmi munkamegosztás mellett a szocialista termelési viszonyokat jellemzik a gazdasági és tulajdonosi elkülönültség viszonyai, s ez az oka az árutertermelés fennmaradásának.¹⁵ A szocializmus viszonyai között a termelő munka árut hoz létre, árutertermelő munka.

Témánk szempontjából megfogalmazható, hogy a munka jellegének átalakulása, az új típusú munka megjelenése hosszabb történelmi időszakot ölel fel. Tehát a szocializmus viszonyai között csak csíráiban, fokozatosan érlelődve tapinthatók ki az új típusú munka jegyei, változik át a munka jellege. Ez a felismerés azonban csak számos akadályt legyőzve vált általánossá.

A szocialista építés gyakorlatában eluralkodó voluntarizmus, az elméletben a kifejlett kommunizmus törvényszerűségeinek idő előtti alkalmazása a munka jellegének értelmezésében is számos hibát eredményezett. A munka értékmegvalósító szerepének általánossá válását, személyes szükségletként való megjelenését gyors, minden konkrét tevékenységnél kifejeződő jelenségment értelmézték. Mindez együtt járt azzal, hogy túlbecsülték a tudati elemek változásának gyorsaságát is. Az 1960-as évektől mind a társadalmi-gazdasági gyakorlatban, mind az elméletben a szocializmus törvényszerűségeit reálisabban feltáró, számbavevő és megvalósító tevékenység, fejlődés válik általánossá. Ez tükröződik a munka jellegével és tartalmával kapcsolatos nézetekben is. Tapasztható azonban egy olyan típusú felfogás is, amely úgy véli, hogy a tőkés viszonyok jellegzetességei tovább élnek a szocializmus viszonyai között (pl. a munkát a szocializmusban is csupán bérmunkának tekinti), eltekintve a fejlődés valóban új vonásaitól.

A MUNKA JELLEGE A SZOCIALIZMUSBAN

A munka jellegét átfogó módon jellemzi és meghatározza a termelési viszonyok által kijelölt cél. A szocializmusban a munka, a termelőfolyamat célja a növekvő társadalmi szükségletek mind teljesebb kielégítése.¹⁶

A szocialista fejlődés kezdetén az adott országokban a társadalmi termelőerők fejlettségének szintjéből adódóan elsősorban az elemi szükségletkielégítés problémáját kellett megoldani.

Első lépésként a szükségletkielégítés bázisát szolgáló munkát kellett társadalmilag általánossá tenni, azaz a teljes foglalkoztatottságot biztosítani.

Az európai szocialista országokban a fejlődés első évtizedeiben a fogyasztás szerkezetében az élelmiszer- és ruházati fogyasztás gyors növekedést jelez. Az utóbbi évtizedben ez a növekedés megáll és az élelmiszer- és ruházati fogyasztás korszerűsödése válik jellemzővé. Nem ez a helyzet a lakásszükségletek kielégítésében, itt nemcsak minőségi, hanem mennyiségi hiányok is tapasztalhatók, és ezért a lakással kapcsolatos kiadások aránya továbbra is növekszik a fogyasztási szerkezetben.

A szocialista társadalom keletkezésének pillanatától zászlajára írja a gothai programban is megfogalmazott „közös szükségletkielégítést”, az egészségügyi, oktatási, kulturális stb. javak, tevékenységek társadalmi biztosítását; így kívánva korrigálni az egyéni szükségletkielégítés szelektivitását, hiszen az egyéni jövedelem kezdeti alacsony szintje az egyént elsősorban alapszükségletei kielégítésére kényszeríti. A magasabb rendű szükségletkielégítés javainak, tevékenységeinek központi elosztásában szerepet játszik az is, hogy ezek — a társadalmi termelőerők fejlettségi szintje miatt — kezdetben csak szűkösen, korlátozottan állnak rendelkezésre, s ezért a viszonylagosan „igazságos” elosztás csak központilag valósítható meg. Természetesen közvetlen termelési érdekek: a modern technika megújult munkaerőigénye, valamint az életmódban végbemenő változások (például a család struktúrájának, funkcióinak átalakulása) is megkövetelik egyes szükségletek társadalmi jellegű kielégítését.

A szocialista fejlődés előrehaladásával a szükségletkielégítés alapvető bázisát még a munkából szerzett jövedelem képezi, de nő a társadalmi jellegű szükségletkielégítési mód aránya. A szocializmus jelenlegi fejlődési szakaszában a *munka a létfenntartást* biztosító *szükségletkielégítés* eszköze. A szükséglet kielégítésében a magasabb rendű szükségletek térhódítása a szocialista fejlődés által életrehívott új jelenségként értékelhető, s jövőbe mutató folyamat.

A munka jellegének meghatározójaként ábrázoltuk a közvetlen termelők és termelési eszközök viszonyának alakulását. Ez tükröződik a termelés eszközeivel való rendelkezés, gazdálkodás jellegében, s természetesen a létrejött anyagi javak felhasználását, fogyasztását is meghatározza. A tulajdon közgazdasági tartalmának lényege a termelés személyi és tárgyi tényezői összekapcsolódásának módjában jelenik meg.¹⁷

Ebből következik, hogy lehetőségessé és szükségessé válik a munka társadalmi méretű megszervezése, irányítása, s ugyanakkor „a termelők joga munkaszolgáltatásaikkal arányos”. „Ez az egyenlő jog — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért.”¹⁸

A közvetlen termelők, s azok különböző rétegei *azonos* viszonyban vannak a termelési eszközökkel. A szocialista viszonyok között azonban a *munka közvetve társadalmi* jellegű, léteznek a gazdasági, sőt a tulajdonosi elkülönültség viszonyai is. A rendelkezés, a gazdálkodás önállósága korlátozott, a tulajdon képvisellete és gyakorlása megosztott jellegű, és az esélyek is egyenlőtlenek az anyagi javak elsajátítása folyamatában. Az esélyegyenlőtlenység egyik döntő tényezője a társadalmi termelőerők fejlettségéből adódó termékszükséglet s maga a gazdaságpolitika is kialakít különböző esélyegyenlőtlenégeket különböző célok elérése és megvalósítása érdekében. Az egyes csoportok lehetnek az egyenlőtleneségek hasznélvezői, mások pedig „károsult-

jai". (Az egyenlőtlenségek monopolisztikus megmerevedése komoly társadalmi funkciózavarok jele.)

A gazdasági, illetve tulajdonosi elkülönültség fennmaradása a szocializmusban azt jelenti, hogy a termékek termelése *árutermelés*, cseréje az árucseré formájában valósul meg. A termékeknek tehát mint áruknak kell bizonyítaniuk, hogy az adott termelőegységben társadalmilag szükséges munkát fejtettek ki. A szükségletkielégítés mind teljesebb és zavartalanabb biztosítása érdekében kell az áru- és pénzviszonyokat felhasználni, szűkíteni vagy kiterjeszteni.

A szocialista termelőfolyamatban is fennmarad a szükséges és a többlettermék kategóriája, azonban a többlettermék-elsajátítás társadalmi jellegűvé válik és a szükségletre termelés mozgásai határozzák meg alapvetően a szükséges és többlettermék nagyságának és arányának alakulását. Összefoglalóan a szocializmusban végzett termelő munka *közvetve társadalmi jellegű, árutermelő munka*.

A szocialista forradalom folyamatában változik a társadalmisítottság foka, az árutermelés intenzitásának mértéke, fokozatosan oldódnak a termelők rendelkezési és gazdálkodási korlátozottságai, és ezzel megváltozik a létrehozott anyagi javak felhasználása.

A termelési eszközök és anyagi javak elsajátításának módja, különbségei, továbbá a társadalmi munkamegosztás, az elosztás viszonyai sajátos, elkülönült érdekű társadalmi csoportok kialakulását eredményezik. A szocializmus termelési viszonyainak kibontakozásával, az osztály eredetű különbségek felszámolásával az antagonisztikus érdekkülönbségek felszámolódnak. Az érdekkülönbségek egyre inkább az azonos típusú tulajdonon belüli elkülönültség viszonyaiban jelentkeznek. A szocializmus építésének kezdeti időszakában az érdekviszonyok felszínre kerülésében, politikai akarattá transzformálódásában a társadalom nagy csoportjainak (munkásosztály, parasztság) érdekviszonyai voltak a meghatározóak. Ez természetesen a továbbiakban is jellemző, de a nagy társadalmi csoportok közötti osztály eredetű különbségek leépülésével megkezdődött a kisebb csoportok, rétegek érdekviszonyainak pontosabb, finomszerkezeti elemzése, felszínre kerülési csatornáinak kiépítése.

Ennek következtében egyre nagyobb szerephez jutnak a *munkaszervezeti, munkahelyi érdekviszonyok* is. A szükségletkielégítés kezdeti szűköségei, az a törekvés, hogy a társadalom nagy csoportjai számára biztosítsuk az alapszükségletek kielégítését, a csoportérdekek és a kollektivitás jegyeit erősítették. Az alapszükségletek kielégítése, a magasabb rendű szükségletek kielégítése lehetőségeinek megteremtése magával hozta az érdekek „individualizálódását” is, az egyéni érdekeket is a figyelem középpontjába helyezte. Mivel a szükségletek kielégítésének alapvető eszköze a munka, illetve az általa elért jövedelem, ezért az egyén célja már nem csupán a munka megszerzése, hanem a munkaválasztás jogának mind teljesebb és gazdagabb gyakorlása. A munkaválasztás jogának társadalmi biztosítékai közé tartozik az oktatási, képzési rendszer, az egészségügyi, szociális ellátás stb., ezért egyéb okok mellett (például az életmód átalakulása) egyre tömegesebb igény jelentkezik ezen javak elsajátítása iránt. Mindez azonban korántsem jelenti még a munkaválasztás és változtatás szabadságát, a munka társadalmi szer-

vezetébe való bekapcsolódási lehetőségeiben még jelentős egyenlőtlenségek tapasztalhatók.

A munkaválasztás jogainak gyakorlásában mindig alapvető keretet jelent a társadalmi termelőerők fejlettsége, s kondicionáló tényezőként jelentkezik a szocialista állam által kialakított gazdaságpolitika irányultsága, cél- és eszközrendszere. A szocializmusbeli munka jellegében a társadalmi szintű és léptékű érdekviszonyok kibontakozása mellett egyre meghatározottabbá válnak az érdekstruktúra közbülső (mediér, mezo) és egyéb elemei és ezek ösztönző, mozgósító erejének felhasználása.

A szocialista fejlődés utóbbi évtizedeiben nagymértékben fokozódott a termelés társadalmasodása: kiterjedtek méretei, a kooperációs kapcsolatok bonyolultabbá váltak, a munka társadalmi szervezete megváltozott. Mindez azt eredményezte, hogy a gazdaságszervezés feladatai megsokasodtak és új utak keresését tették szükségessé.

A fejlődés első évtizedeiben nagyobb hangsúlyt kapott a termelési egységek működésének társadalmi szintű, központilag szabályozott körülhatárolása. A fejlődés folyamán a termelési egységek szerepe változott, nőtt munkaszervezetük, termelésük autonómiája, de ugyanakkor erőteljesebbé váltak kapcsolataik a társadalmi környezettel, fokozódott függőségük.

A termelőerők fejlettsége megköveteli az irányító és végrehajtó munkafunkciók elkülönülését, s ez elkülöníti a társadalmi csoportokat is. A szocialista társadalmat nyitottság jellemzi, a társadalmi mobilitás intenzitása irányított, így a különböző osztályok, rétegek közötti mozgás szabadabb. A kezdeti időszakban az iparosítással nagy társadalmi csoportok új munkavégzési rendszerbe, fegyelembe, kollektív tevékenységbe kapcsolódtak, nagyrészt új és ismeretlen világba léptek át. Mivel a népgazdasági ágak, ágazatok között egyenletesebb fejlettségi színvonal alakul ki és a dolgozók képzettsége növekszik, mindez csökkenti a társadalmi munkaszervezetbe való bekapcsolódás nehézségeit. Ugyanakkor az egyes tényezők (például a települési viszonyok, nem, kor) a végzett munkától függetlenül előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetet hozhatnak létre a társadalmi csoportokon belül (lásd például az ingázás problémái).

A munka jellegének fontos meghatározója a munkaidőn túli idő, amely valóságos szabad idővé — amely a marxi értelemben vett személyiségfejlesztő, egyéniséget kiteljesítő hatású — majd a kommunizmus viszonyai között válhat. Ennek előfeltétele a munka „nem munkaként” való megjelenése, az elosztás szükséglet szerinti jellege, a társadalmi termelőerők — ezen belül az infrastruktúra — az előbbieket megalapozó, illetve azokkal adekvát fejlettségi szintje.

A szocialista viszonyok kibontakozásának kezdetén a munka világának fejlettségi színvonala, a jövedelem alacsony szintje, az infrastrukturális ellátottság jelentős hiánya még hosszú munkaidőt kívánt meg és csekély volt az önmegvalósításra, képzésre fordítható idő. A heti munkaidő többszöri csökkentése nem vezetett az ezzel egyenes arányú szabadidő-növekedéshez, mivel ezt továbbra is gátolták az infrastrukturális hiányok, de maga az a tény is, hogy a gyorsabb eljutást a szükségletkielégítés magasabb szintjéhez többletmunka végzésével lehet elérni (például a háztáji, kisegítő gazdaságokban végzett tevékenység). E tevékenységtípusok társadalmi hasznossága vitathatatlan, hiszen nemcsak a teljesebb egyéni szükségleteket, hanem a tár-

sadalmi szükségletkielégítést is elősegítik. A képzéssel eltöltött munkán túli idő megnövekedéséhez hozzájárult az a tény, hogy a képzettség megszerzése az egyik alapvető eszköz a társadalmi mobilitás megvalósításában. Mindenestre a szocializmus jelenlegi viszonyai között megállapítható, hogy bár jelentős mértékben nőtt a munkaidőn túli idő, de ez még korántsem jelenti a valóságos szabad idő jelentős kiterjedését.

A MUNKA TARTALMA A SZOCIALIZMUSBAN

A fogalmi meghatározásnál kifejtettük, hogy a munka tartalma a társadalmi termelőerők fejlettségével van szoros kapcsolatban. A szocializmus termelőerőinek kialakulása is hosszas történeti fejlődés eredménye. Lenin elméleti, gyakorlati munkásságának egyik tanulságaként megfogalmazható, hogy Lenin szükségesnek tartotta a szocializmusra jellemző speciális anyagi-technikai bázis megteremtését. Ebben döntő szerepet tulajdonított a kiinduló bázisként létező termelőerőknek, valamint annak, hogy ezeket hogyan lehet a világviszonylatban megjelent legkorszerűbbnek minősíthető termelőerők szintjéhez közelíteni. A szocialista fejlődés az egyetemes történeti fejlődés része, a társadalmi munkamegosztás különböző formái kapcsolják egybe a tőkés és a szocialista termelési viszonyok között létező országokat, s a szocialista termelési viszonyok érlelődésével a kapcsolatok formái, módja gazdagodnak.

A kialakuló európai szocialista országokban az anyagi-műszaki bázis megteremtésének első lépéseként a gépi-nagyipari jellegű gazdasági bázist lehetett létrehozni. Ez valamennyi országban a nehézipar elsődleges fejlesztését jelentette. Ennek okai közismertek: a háború utáni helyreállítási periódus; az iparosítás által teremtett termelőeszköz-kereslet; a hidegháborús tendenciák fokozódása; valamint az autarchiára törekvő gazdaságpolitikai orientáció. Az európai szocialista országok ipari, foglalkoztatási struktúrája hasonló belső szerkezetet mutat, ami azonban a technikai felszereltség, az ipari fejlettség eltérő szintjeivel társul. Problémát jelentett az is, hogy a szocializmus útjára lépő országok társadalmi termelőerőinél jellemző volt az egyenlőtlen fejlődés: a népgazdasági ágak, ágazatok, termelési egységek között, valamint területileg is. A gépi nagyipari bázis létrehozása részben csökkentette az egyenlőtlenségeket, részben újabb egyenlőtlenségeket hozott létre: például az ipar népgazdasági részarányának túlzott kiemelkedése, az infrastrukturális szféra lemaradása, az alap- és kiegészítő tevékenységek technikai felszereltségi színvonalának jelentős inkongruenciája. A gépi nagyipari bázis létrehozásának fontos eredménye a mezőgazdaság iparosodása, az alapvető népgazdasági ágak (mezőgazdaság, ipar) fejlettségi színvonalának jelentős közélése.

Az elmúlt évtizedekben jelentkezett a tudományos technikai haladás forradalmi jellegű átalakulása. Ez a társadalmi termelőerők fejlődésében — nagyon röviden megfogalmazva — azt jelentette, hogy a munka tárgyának és eszközének minőségi átalakulásával megváltozott az ember helye és szerepe a termelőfolyamatban, s a tudomány közvetlen termelőerővé válása felgyorsult. A szocialista országoknak tehát részben az iparosítás befejezésével egyidejűleg kellett a tudományos technikai forradalmat kibontakoztatniuk és

megvalósítani a gyorsabb, rugalmasabb alkalmazkodást a társadalmi termelőerők fejlődésének világtendenciájához.¹⁹

Tekintsük át, hogy általában milyen tényezők játszanak szerepet a munka tartalmának alakulásában:

- milyen eszközökkel, munkatárggyal folyik a termelés;
- milyen munkafunkciók vannak, ezeket mennyi munkás, milyen szervezetbe egyesülve gyakorolja, milyen a munkás és a munkaeszköz viszonya;
- a munkás milyen konkrét munkafunkciót végez;
- milyen a munkás lehetősége az újratermelési folyamat különböző fázisainak befolyásolására.

Az előbb felvázolt összetevők közül alapvető fontosságú, hogy hogyan alakul az ember és a munkaeszköz közötti kapcsolat. A másik döntő kérdés pedig az, hogy az egyes munkás számára milyen, a termelési folyamatot befolyásoló funkciók alakulnak, illetve alakíthatók ki.

A munkafolyamat eredménye a társadalom számára a termék, s a teljesítmény kifejtése közben ugyanakkor maga a munkafolyamatot végző ember is változik.

A munka tartalmát mindig a tevékenység célja határozza meg, és a teljesítendő munka feltételeiként jelenik meg az anyagi, technikai bázis, a rendelkezésre álló munkaerő összetétele (illetve alakításának lehetőségei), valamint a piaci környezet, a természeti tényezők.

A szocialista viszonyok között olyan feltételek létrehozása a cél, melyek között a munka tartalma úgy alakul, hogy elősegíti a személyiség fejlődését, teljesítményt követel és optimális igénybevételt valósít meg.

A személyiség fejlődése döntően a munka világában, de az egész társadalmi környezettel egybefüggően valósul meg. Az egyén számára a munka tartalmának jelentősége annak erőteljes „társas személyiségűsüklétté” válásával egyre nő. Szociológiai vizsgálatok jelzik, hogy hazánkban is a konkrét munka megválasztásának fontos tényezői közé egyre inkább a munka fizikai nehézsége, a munkavégzés közvetlen feltételei és időtartama sorakoznak fel. Nagyon lényeges a „társas” jelző is, mivel az egyén számára a munka a társadalmi integráció alapvető eszköze, tehát a munkahelyi emberi viszonyok, a presztízs, a hasznosságtudat is a munkaválasztás vagy változtatás fontos tényezőjeként jelennek meg. A munkásigények, a munkával szembeni elvárások szorosan összefüggnek azzal, hogy a szocialista fejlődésben a szükségletkielégítés milyen lehetőségei adótlak, s ezek mennyire kapcsolódnak össze az egyén által végzett munkával.²⁰ A teljesítményt követelő és az igénybevételt optimalizáló normák szoros kapcsolatban vannak a személyiség fejlettségével; a szakképzettség, a készségek, képességek, a kollektívába való integráltság ugyanakkor hatnak a teljesítményre, az igénybevétel lehetőségeire. Társadalmi befolyásoló tényezőként jelölhető meg például a munka választásának lehetősége, az életmód több összetevője, a család nagysága és összetétele, az életkor, a nembéli hovatartozás stb. A teljesítmény ösztönzésének alapvetően fontos eszköze az alkalmazott bérrendszer, a munkabér nagysága, szerkezete. Társadalmi-gazdasági problémák jelzője a teljesítmények visszatartása, az igénybevétel korlátozása.

A munka tartalmának alakulásában döntő szerepe van a munka eszköze és tárgya technikai fejlettségi színvonalának. A szocialista fejlődés folyamán a munka technikai felszereltsége valamennyi szocialista országban jelentő-

sen nőtt,, ez a gépesítettség fokozódását jelentette, azaz a kézi munka gépekkel való felváltását, géprendszerek alkalmazását és a részleges automatizálást. Az ipari munkáknál a kézi munka aránya jól jelzi az elért technikai fejlettséget. Az európai szocialista országokban az 1970-es évek közepén e tekintetben az NDK járt az élen: a 81 százalékos ipari gépesítettség és a 12,3 százalékos automata berendezések mellett végzett ipari tevékenység bizonyítja ezt.²¹

A gépesítettség fogalmának használata az egyes országokban ugyanakkor eltérő technikai fejlettségi színvonalat is takarhat. Például a magyar ipar fizikai foglalkozású dolgozóinak tevékenység-struktúráját a következő adatok, illetve arányok jellemzik: 7 százalék végez irányító, ellenőrző tevékenységet, 20,8 egyszerű kézműves jellegű munkát, 18,3 kézműves munkát, 6,1 szalagszerű kézi termelést, 4,1 gépi szalagszerű termelést, 12,5 gép melletti kézi tevékenységet és 18,5 százalék gép mellett gépi tevékenységet és csupán 3,9 százalék azok aránya, akiknek munkájában a gép mellett végzett ellenőrző, felügyelő tevékenység dominál.²²

A technikai felszereltség előrehaladása, az iparosítás megvalósítása ugyanakkor népgazdasági szinten a munka tartalmának viszonylagos egységesülését eredményezte. Ezt jelzi, hogy például a magyar népgazdaság fizikai foglalkozású dolgozói közül minden harmadik-negyedik ipari, építőipari típusú munkát végez, ugyanakkor az ipari, építőipari tevékenység belső differenciáltsága növekedett. A szocializmus jelenlegi fejlettségi szintjén megállapítható, hogy a munka „könnyebbé” vált, azaz a testi-fizikai igénybevétel jelentős csökkenése következett be, ugyanakkor viszont a szellemi-idegi igénybevétel növekedett. A technikai fejlődéssel nem automatikusan változik meg pozitívan a munka tartalma, mert a korábbi nehézségi tényezők eltűnnek ugyan, de ezek helyébe újabbak lépnek.

A technikai fejlődés felgyorsulásával a szocializmusban is változik a munkafunkciók struktúrája, általában nő az előkészítő tevékenység szerepe. A közvetlen termelőfolyamatban az átviteli, meghajtási funkciók szerepét egyre inkább a gépek veszik át, a gépek kezelése részben kézi tevékenység marad, de egyre inkább ez is gépi funkcióvá válik. Kisebb mértékben gépesítettek még a regisztrálási, szabályozási funkciók. A mikroelektronika elterjedésével elkezdődik a szellemi, logikai munkafunkciók mechanizálása is. A termelés társadalmi méretű kiterjedésével, az iparosítással a gazdasági aktivitás nő, a munkáslétszám gyarapodik. Ennek egyik legkifejezőbb mutatója a munkásság társadalmi részarányának megnövekedése: az európai szocialista országokban a munkásság a társadalom 40—50 százalékos csoportját képezi. Általában és a magyar népgazdaságban is a fő foglalkoztatóvá vált az ipar 41 százalékos arányával, egyre inkább felzárkóznak mellé 37 százalékos arányukkal a „tercier szektor” ágazatai és 20 százalékos foglalkoztatási arányával a mezőgazdaság a harmadik helyre szorul vissza.²³ A munkafunkciók teljesítésének fontos alakító tényezője, hogy a munkások általános és szakmai iskolázottsága megnőtt, s egyensúlyba került a nemek gazdasági aktivitása közötti arány. Hazánkban 1980-ban a 20—24 éves nők gazdasági aktivitása egybeesett az azonos korú férfiakéval.²⁴

A munka tartalmának meghatározó feltétele és egyben összetevője is, hogy milyen a munka szervezete. A társadalmi munkamegosztás, a tulajdonosi vagy gazdasági elkülönültség által kialakított, különböző léptékű munkaszer-

vezeti egységek léteznek; ennek egyik egysége a vállalat. A szocialista és a tőkés vállalat szerkezetében, működésében több általános — a szervezet céljából, a munkamegosztás egybeeső struktúrájából — adódó vonás van (funkciók, hatékonysági elv, hierarchikus tagoltság stb.). Ugyanakkor eltérő specifikus vonás, hogy a szocialista vállalat a tervgazdálkodási rendszer részét képezi, a központilag szabályozott piac keretei között működik. A szocialista vállalat működésében specifikus vonás az is, hogy a szakirányítás és a társadalmi szervek munkamegosztásos viszonya jellemzi. Ebből következik, hogy a szocializmusban a vállalati munkaszervezet kialakításánál alapvető szempont, hogy a vállalati belső viszonyok hogyan kapcsolódnak a társadalom egészének viszonyaihoz, illetve azok milyen módon hatnak vissza a vállalatra.

Lényeges összetevőként járul hozzá a munka tartalmának kialakulásához, hogy milyenek a munkás lehetőségei az újratermelési folyamat különböző szakaszainak befolyásolására.

A szocializmusban kezdettől fogva jelen van az a célkitűzés, hogy a dolgozók különböző szinteken (mind társadalmi, mind vállalati) képviselői vagy közvetlen formában beleszóljanak az újratermelési folyamat alakulásába. Nyilvánvaló, hogy legközvetlenebbül ezt munkahelyükön tudják megtenni, természetesen ehhez szükséges a munkahely viszonylagos autonómiájának kialakulása, az elkülönültség pregnánsabb kifejeződése. A kialakuló üzemi demokrácia lehetővé teszi a munkafunkció mellett az elsajátítási (tulajdonosi) funkció gyakorlását, ami az egyéni szocializáció, az önmegvalósítás eszközeként funkcionál. Elősegíti a termelési egység szintjén a társadalom és gazdaságirányítás egybeszervezését, mechanizmusainak megtalálását. A dolgozók így egyrészt befolyásolhatják munkahelyük viszonyait szükségleteik szempontjából, másrészt társadalmi jogaik gyakorlásának egyik lényeges és alapvető terepe a munkahelyük. A szocializmus mai fejlődési szakaszában, amikor a munka még döntően a létszükségletek kielégítésének eszköze (így az anyagi törekvések dominanciája jellemző), az üzemi demokrácia a különböző érdekek ütköztetésének, egyeztetésének, az egyensúly megteremtésének elérését teheti lehetővé.

A munka *konkrét* tartalmának vizsgálatánál a következő tényezők figyelembevételére van szükség az egyén tevékenységének vizsgálata során:

- a) a fizikai és szellemi munka viszonya az adott munkafolyamatban;
- b) a munkatevékenység struktúrája (a munka teljesítéséhez szükséges fizikai és pszichikai funkciók);
- c) a tevékenységkövetelmények sokoldalúsága;
- d) felelősség a munkatermelékenység alakulásáért, a termék minőségéért;
- e) a terhelések módja és mértéke (például zaj, monotonitás, feladatokkal való túlterheltség);
- f) a munkával való elégedettség foka, a társas kapcsolatok.

Ezen tényezőket konkrét munkaszociológiai vizsgálatok elemzik, csupán néhány, általánosabb tapasztalatot villantunk fel a magyarországi vizsgálatásokról.²⁵

A gépi nagyipari termelés kibontakozása következményeként népgazdasági szinten a szocialista országokban megnő a munkatermelékenységben a *nem fizikai munka* részesedése. A különböző népgazdasági ágak között az arányok eltolódnak a szellemi tevékenységet nagyobb mértékben igénylő

ágak felé. (Különösen erőteljesen fejezi ki ezt a tercier tevékenységek térhódítása.) Mindenesetre megállapítható, hogy a társadalmi termelőerők fejlettsége jelenleg még nagyobb arányban fizikai munkavégzést követel meg. Az egyén konkrét tevékenységében csökkenő tendenciát mutat a fizikai igénybevétel és növekvőek a pszichikai töltetű terhelések. Ez különösen a nagy szorotgyártású, folyamatrendszerű termelés térhódításával válik jellegzetessé.²⁶

Az egyén konkrét tevékenységével szembeni követelmények között olyan tényezők sorakoztathatók fel, mint: a változatosság, függetlenség, felelősség, az ismeretek hasznosításának lehetősége, az új munkamódszerek kidolgozásának lehetősége, az érdekesség, a képesség fejlesztésének lehetőségei stb.

E tényezőket csak a konkrét munkaközpontokon, meghatározott feladat teljesítése közben lehet vizsgálni. Általánosan leszűrhető tapasztalat, hogy a gépesítés nem kedvez a munka változatosságának, érdekességének, csökkenti a munkás autonómiáját, de ugyanakkor növeli a munkavégzés felelősségét, s nem hat kedvezően az új munkamódszerek keresésére, a képességek fejlesztésére. A technikai fejlődés tehát nem hozza magával automatikusan a munka tartalmának gazdagodását, a tevékenységkövetelmények sokszínűségét.

A munkával való elégedettség egyre fontosabb tényezővé válik a munkahelyhez való kötődésben. A szocialista országokban végzett vizsgálatok az elégedettség tényezői közül a munkásvélemények alapján a munka érdekességét, a közvetlen termelésirányítók ösztönzési gyakorlatát, a jó kereseti viszonyokat emelték ki. A munkások általánosan igényelték a munka folyamán kialakuló társas kapcsolatokat, egymás segítségét, de a folyamatrendszerű gépi termelés esetében ennek lehetőségét kedvezőtlennek tartották.²⁷

A szocialista országokban megvalósított kutatások egyik fontos tanulsága az is, hogy a munkateljesítmények döntő mértékben függenek a személyiség fejlettségétől, s a munka tartalma egyben a személyiségfejlődés egyik előfeltételét képezi.

●

A munka jellegének és tartalmának rendkívül vázlatos áttekintése a szocializmus viszonyai között jelzi a szocialista formáció sajátos s ugyanakkor még átmeneti jegyeit. A munka a szocializmusban a szükségletkielégítés bázisa, de még a létfenntartását biztosító szükségletek dominanciája jellemző. A teljesített munka a társadalmi szükségletkielégítés eszköze, de társadalmisága közvetett, s a munkamegosztás és a különböző típusú elkülönültségi viszonyok áruterelő munka megvalósítását eredményezik. A munka a társadalmi csoportok közelítője, de egyben differenciálója, sajátos érdek- és érdekelttségi viszonyok hordozója. A szocializmus társadalmi termelőerői, anyagi-műszaki bázisa folyamatosan alakul ki, magába ötvözve a társadalmi termelőerők fejlődésének világméretű tendenciáit, s így a munka tartalmának átalakulásában még fokozottabban érvényesülnek az átmenetiség szimptomái.

A szocializmusban a munkához való viszony fokozatos változásával, a szocialista termelési viszonyok érlelődésével, a tudati viszonyok változásával együtt a normatív értékválasztó döntések kerülnek előtérbe, melyek alapja a munka személyes szükségletté válása, a társadalmi gyakorlatban való tudatos jelenlét.

JEGYZETEK

- ¹ *Marx*: A tőke. Kossuth Könyvkiadó 1961. 170. old.
- ² *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. kötet. Kossuth Könyvkiadó 1972. 15. old.
- ³ Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a termelési viszonyok értelmezésében a közgazdászok azon csoportjához tartozom, akik a termelési viszonyokat technikai-gazdasági viszonyok és társadalmi gazdasági viszonyok egységeként és kölcsönhatásaként értelmezik. Mint ismeretes, e felfogás hazánkban elsőként *Szabó Kálmán*: A szocialista termelés alapvonásai (Kossuth Könyvkiadó 1964) című könyvében jelent meg.
- ⁴ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 164. old.
- ⁵ Az előbbieken felvázolt problémát mélyrehatóan elemzi Engels az *Anti Dühringben*. A társadalmiság értelmezése a *Német Ideológiában* is jelentős szerephez jut, például: „egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt és az együttműködésnek ez a módja maga is »termelőerő«”. *Marx—Engels*: A német ideológia. Marx—Engels Művei 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 30. old.
- ⁶ Lásd *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonásai. 86—88. old.
- ⁷ *Marx*: Bér munka és tőke. Marx—Engels Művei 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 389—390. old.
- ⁸ *Marx—Engels* Művei 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 72. old.
- ⁹ *Marx—Engels* Művei 46/I. köt. 120. old.
- ¹⁰ *Marx*: A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei 19. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 18. old.
- ¹¹ Ugyanott, 19. old.
- ¹² *Lenin*: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában. Lenin Válogatott Művei. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 121. old.
- ¹³ Erről lásd pl.: A terményadóról (Az új politika jelentősége és feltételei) című művet. Ugyanott, 312—341. old.; valamint Leninnek az új gazdasági politikáról szóló fejtegetéseit.
- ¹⁴ Lásd *Sztálin*: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra Könyvkiadó 1952.
- ¹⁵ A gazdasági elkülönültség fogalma új kategória, az azonos típusú tulajdonon belüli elsajátítási különbséget jelöli. A marxista-lenini elméletben a tulajdonosi elkülönültség kategóriája volt csak használatos.
- ¹⁶ A társadalmi szükségleteken a személyek vagy társadalmi csoportok szelektív jellegű irányultságát értjük fizikai és szellemi objektiváció vagy tevékenység iránt. Az elemi szükségletek közé sorolhatjuk: a táplálkozási, ruházati és lakásszükségleteket. A magasabb rendű szükségletek közé tartoznak: a kulturális, oktatási, egészségügyi stb. szükségletek.
- ¹⁷ A tulajdonviszonyok tehát értelmezésünkben a termelési viszonyok összességét elsajátítási aspektusból kifejező kategóriaként jelennek meg.
- ¹⁸ *Marx*: A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei. 19. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 18. old.
- ¹⁹ A tudományos-technikai forradalom kérdéseinek rendkívül gazdag irodalma van. Csupán a folyóiratunk hasábjain lezajlott vitára utalunk, ami *Ágoston László*: A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése című tanulmánya körül zajlott le. (Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 3. sz.)
- ²⁰ A munkásigények magyarországi elemzésével *Héthy Lajos* és *Makó Csaba* foglalkoznak. Figyelemre méltó most megjelent munkájuk: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.

- ²¹ Halay Tibor—Spirulisz Ildikó: Munkásosztály a szocializmusban. Társadalmi Szemle, 1979. 7—8. sz. 66. old.
- ²² Ipari munkaügyi reprezentatív adatfelvétel. KSH 1979.
- ²³ Pogány György: Munkaerő és munkaerőgazdálkodás a szocializmusban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp. 1980. (Kézirat) 202—203. old.
- ²⁴ Munkagazdaságtan (Szerkesztette: Tímár János). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981. 50. old.
- ²⁵ E témával kapcsolatos legátfogóbb empirikus szociológiai adatfelvétel az 1972-es *Automatizáció és az ipari munkások* című nemzetközi kutatási programban készült. Ennek számos tanulságát ismerteti Héthy L.—Makó Cs.: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka című idézett könyvében.
- ²⁶ Lásd Héthy—Makó: Id. mű, 142—180. old.
- ²⁷ W. Hacker/F. Macher: Arbeitswissenschaftliche Aspekte der Gestaltung progressiver Arbeitstätigkeiten. Sozialistische Arbeitswissenschaft, 1977. 6. sz. 425. old.

**A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA**

Tolnai Gyula

ÜZEMI RÉSZVÉTELI RENDSZEREK A MAI KAPITALIZMUSBAN

A gyári kódextől az ipari demokráciáig

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay utca 16. 1370)

SZIRMAI VIKTÓRIA

Metodológiai szempontok a helyi társadalom szerkezetének vizsgálatához

Miért, hogy az utóbbi évtizedekben szinte csak irodalmi művekben — köztük is talán a legszebben Márquez Száz év magányában — csillan fel az egy helyhez tartozás egész nemzedékek életét megszabó ereje? Miért a Homok asszonya szól a térbe zártság sajátos problémáiról, és miért a görög Zorba világa, Fejes Endre Rozsdatemetője beszél az egyéni magatartást keményen meghatározó helyi létviszonyok rendjéről? A tudományos, kiváltképp a szociológiai kutatások miért csak újabban foglalkoznak a lokalitás jelenségével? A hazai társadalomkutatók egy része miért véli már hosszú ideje, hogy a lokalitás problematikája érdektelen, hogy nincsenek helyi társadalmak és hogy a települések közötti homogenizáció a jellemző?

A helyi folyamatok iránti érdektelenség korántsem volt véletlen jelenség. Számos társadalmi folyamat alapján úgy tűnt, hogy mindenfajta lokalitás, térbeli különbség, egy adott térhez tartozás mechanizmusai érvényüket veszítették.

1. Mindenekelőtt társadalomirányításunk történetileg is kialakult módszerre, azon sajátosan kelet-európai polgári fejlődés következményei miatt, amelyben az „állam túlzottan centralizálja a fontosabb irányító és uralmi funkciókat”, és figyelmen kívül hagyja a központtól függetlenedni kívánó helyi társadalmiságot.¹ Továbbá a történetileg szerveződött társadalomirányítási rendszer — ha az elmúlt egy, másfél évtizedben lényeges változásokat hozott is a helyi önállóság feltételeinek megteremtése érdekében — lényegében nem eredményezte a politikailag is konstituálódó helyi közösségek kialakulását.²

2. A társadalomirányítási problémák mellett par excellence szociológiai-társadalmi folyamatok is magyarázzák a lokalitás iránti érdektelenséget. El-

Egy most induló kutatássorozatban a lokalitás problémája a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének Struktúra csoportja keretében az egyik team a helyi társadalmak, a helyi társadalommá szerveződés lehetőségeinek, a falun lakó munkásság helyi társadalomhoz való viszonyának vizsgálatára vállalkozott. A kutatási koncepció kialakításához számos előtanulmány készült. Jelen tanulmány is egyike ezeknek.

sősorban a tradicionális társadalmak felbomlására gondolok; az iparosodás, az urbanizáció, a modernizáció felszámolták a szélesebb társadalmi környezetből elszigetelt helyi társadalmakat. Azokat az autonóm és önálló közösségeket, amelyek a termelés és a fogyasztás egységében rendeződtek, ahol a társadalmi élet a térbeli zárttság, a kommunikáció és a közlekedés fejletlensége miatt szinte teljesen helyi jellegű, ahol a közösségek társadalmi életmodelljei, értékei és normái a face-to-face kapcsolatokban „öröklődnek”, s ahol az egyén éppen a szocializáltak lokális jellege miatt is végtelenül helyhez kötött, s ahol számára a helység maga a társadalom: a térség, ahová született, a lakóhelye, a munkahelye, ott válik emberré, s olyanná válik, hogy értékei, szocializált modelljei máshol — egy esetleges „kitekintéskor” — talán diszfunkcionálisak lennének. De erre általában nincs meg a lehetőség; a lakóhely láthatatlan falait csak nagyon kevesen léphetik át.

Az iparosodás, az urbanizáció, a közlekedés és a tömegkommunikációs eszközök fejlődése megszüntette a társadalmi csoportok *hagyományos helyhez kötöttségét*. Kitérítette a közvetlenül tapasztalható társadalmi valóság körét. Emberek tömegei változtattak lakóhelyet vagy találtak lakóhelyükön kívül munkalehetőségeket. A lakó- és munkahely mind térbelileg, mind szervezetenként az emberek többségénél elkülönült, még akkor is, ha a falun élők jelentős részének, de nem kevés városinak is a lakóhelyéhez kapcsolódó munkája is van (háztáji, kiegészítő gazdasága, otthon végzett értelmiségi szabadfoglalkozása stb.).

A munka, a lakás, a mindennapi élet különböző tevékenységei, a fogyasztások, a bevásárlás, a művelődés, a szabadidős elfoglaltságok, a családi, a rokoni és a baráti kapcsolatok egyre több esetben megoszlanak különböző települések — a nagyobb városoknál a különböző övezetek — között. Az eltérő térbeli-társadalmi környezeti hatások révén sokféle tapasztalat, más és más életminta kerül az egyénekhez: mindez a magatartások lokális jellege ellen hat.

Az iparosodás, az urbanizáció nemcsak a tradicionális társadalmakat bomlasztották fel, hanem a települések közötti közeledés folyamatait is elindították. Az urbanizációban a város egyre inkább a „maga képére” formálja a falut. Teheti ezt többek között például Magyarországon azért is, mert a falusi népesség jelentős része — bár városi munkavállaló — továbbra is falusi lakos, s mint ilyen, valamelyest „hazaviszi” a városi életmintákat. Eközben a falu is alakítja a várost, mégpedig egy sajátos érték- és életminta-csere keretében. Az urbanizációban, a térbeli mobilitás folyamataiban, de a település-struktúra egyre differenciáltabb munkamegosztási viszonyaiban is összekeverednek azok a „falusi” és „városi” érték és életmodellek, amelyek az iparosodást és a modern urbanizációt megelőző időszakban vagy az egyikre, vagy a másikra voltak kiváltképp jellemzőek. S a keveredés során olyan új minőségek — életminták, viselkedési mércék, kapcsolatformák — is kibontakoznak, amelyek végső fokon már sem a régi városra, sem a régi falura nem tipikusak.

A társadalmi struktúra mai alakulása, az egyes társadalmi rétegek életviszonyainak, jövedelmének, iskolázottságának, szakképzettségének, életmódjának közeledési folyamatai szintén a különböző térstruktúrákban élők viszonyainak homogenizálódása irányába ható tényezők.

3. A helyi jellegű problémák tudományos kutatásának — nevezzük most

így — „hátrányos helyzete”, de általában a lokalitás iránti viszony tudománytörténeti folyamatokkal, a település- és városszociológiai iskolák történeti fejlődésével is összefügg.

Az 1920-as, 30-as évek klasszikus településszociológiájában például a lokális, s egyben az ökológiai megközelítés volt a mérvadó. A Chicágói Iskola lokális elemzési módja egyfelől az amerikai urbanizáció folyamataiból, másfelől az urbanizáció akkori elméleti értelmezéséből fakadt.

A kibontakozó amerikai urbanizáció sajátosságai, a viharos és gyors térbeli társadalmi mobilitás, az a tény, hogy itt az ipar és a város hívó szavának a falvak népességének többsége lakóhelyváltása révén is „engedelmeskedett” — ellentétben például a magyarországi folyamatokkal, ahol az urbanizáció később részben lakóhelyváltás nélkül zajlott le —, nemcsak a falvak társadalmát alakította át gyökeresen, hanem a korábban létező térformáktól teljesen különböző új formákat is létrehozott: a történelemben addig ismeretlen világvárosokat, metro- és megalopoliszokat.

S bár ez utóbbiak csak a későbbi fejlődés produktumai, az új települési formáknak a régiektől való gyökeres különbözősége teljesen érthető módon a lokális jellemzők, a települések közötti különbségek feltárása felé fordították a kutatók figyelmét.

Annak a kornak a helyi különbségek iránti érzékenységét jól bizonyítják L. Wirth „városi társadalom” és R. Riedfield „népi társadalom” elméletei, az a két teljesen dichotom felfogás, amely hosszú időre megalapozta a falu- és városkutatások szemléletét, s amelyekben a kutatók az elemzett települési típusokat csupán különbségeiben; a várost dezorganizáltságában, emberi kapcsolatokat pusztító hatásában, a falut pedig integráltságában, emberi közösségeket szervező erejében ragadták meg.

Az amerikai, az angolszász iskolák az urbanizációt a társadalmi változások forrásaként, s mint ilyent, a kapitalista termelési módtól, a társadalmi struktúrától független, autonóm folyamatként, a falut és a várost öntörvényű jelenségként fogták fel.³ Korántsem véletlenül. A szóban forgó koncepciók mögött feltehetőleg a kapitalizálódó társadalmak akkori viszonyai, a kibontakozó tőkés termelési mód, a még túlnyomóan tranzaktív irányítási szisztémák húzódtak meg.

E felfogások első komoly kritikáját Gans munkái jelentették a hatvanas években. Gans szerint a települések, városok, városrészek társadalmi életét helytelen a társadalmi-strukturális viszonyoktól elszigetelten, csak lokális, kiváltképp ökológiai módszerekkel elemezni, minthogy az ökológiai viszonyoknál fontosabb a tér társadalmi-foglalkozási összetétele.

Gans azonban maga sem képes a bírált metodológiai eljárás hibáin túllépni. Mert bár megkérdőjelezi a kizárólagos ökológiai megközelítést, az ökológiai vizsgálat helyett továbbra is lokális, egyoldalú, a helyi társadalmi-foglalkozási viszonyokat elemző módot javasol.

A valódi változást a francia M. Castells vezette — a marxizmushoz közeledő — iskola színre lépése jelentette. 1972-ben a berlini településszociológiai konferencián nyújtották be a korábbihoz képest teljesen új metodológiai alapokon nyugvó kutatási elképzeléseiket.⁴ Számukra az urbanizáció társadalmi folyamat, a társadalmi viszonyok, a társadalom termelési módjának hordozója; továbbá mindenféle tér az ösztársadalom, a termelési mód *vetülete*, következésképpen egy-egy konkrét térstruktúrában a társadalom minden

fontosabb — gazdasági, politikai és ideológiai — rendszere egyaránt megjelenik. A tér, a város tehát társadalmi és nem lokális jelenség.

A Castells-féle csoport fellépése nemcsak a tudomány önfejlődését, a lokális és társadalmi kutatási mód verbálisan ekkor még nem tudatosuló, de történetileg mindenképpen komplementer jellegét, hanem a tőkés társadalom változásait is kifejezte. Nevezetesen azt, hogy a tranzaktív irányítási (és felhalmozási) mód mellett egyre gyakoribb a helyi társadalmi folyamatoknak kevésbé kedvező redistributív irányítási (és felhalmozási) mód, az állami beavatkozás.

Az új metodológiai szempontok alapján a polgári társadalmak szinte mind-egyikében a kutatások új irányt vettek. A lokalitás, a különbségek keresése helyett egyre inkább a társadalmi beavatkozások, a tőkés termelési mód, az ösztársadalmiság helyi megnyilvánulásai; a hagyományos városszociológiai kutatások helyett pedig politikai szociológiai problematikák kerültek a vizsgálatok középpontjába.

E másik irányú „kizárólagosságért”, a lokális problémák háttérbe kerüléséért inkább a fő társadalmi folyamatok, a tőkés termelési módból fakadó — térben is megnyilvánuló — égető társadalmi strukturális egyenlőtlenségek a felelősek, mint Castellsék. Hiszen Castells könyvében, bár nem túl részletesen, de az ösztársadalmilag meghatározott helyi térbeli rendszerek bizonyos belső öntörvényűségeiről is szól.⁵

A városszociológiának politikai szociológiaként, mi több, társadalomelméletként való kezeléséért, és a városi és lakóhelyi életmódkutatások elhanyagolásáért azonban már ők is hibáztathatók. A hagyományos városkutatásokat teljesen megtagadják, a klasszikus iskolák metodológiai eljárásait olyanmire vitatják, hogy azt is elvetik, ami abban jó: nevezetesen a társadalmilag meghatározott tér lokális, köztük ökológiai viszonyainak az életmódra, gondolkodásra, emberi kapcsolatokra, értékekre, normákra, szubkultúrák szerveződésére gyakorolt hatásmechanizmusának kutatását.

A mai legújabb polgári francia városszociológiai iskolák érzik a castellsi metodológia hiányosságait, a politikai és városszociológiai szintézis szükség-szerűségét. Ezért kezdik újra felfedezni a lokalitás érvényét. De nemcsak francia, hanem angol tájakon is. R. Mellor szerint a mai angol városszociológiában a lokalitás iránti „érzékenység” a reneszánszát éli.⁶ Kiváltképp azért, mert a kutatók észrevették, hogy a világon majdhogynem leginkább urbanizált Angliát is súlyos térbeli *regionális egyenlőtlenségek sújtják, és hogy a térbeli egyenlőtlenségek társadalmi egyenlőtlenségeket is okoznak. A korábbi felfogásokban ez kevésbé volt természetes, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségek mélyén csakis társadalmi-strukturális egyenlőtlenségeket láttak, míg a lakóhelyeket nem.*

Az angol városszociológusok szintén felismerték, hogy a térbeli különbségek okai csak a politikai szociológia, vagy a már-már társadalomelméletként funkcionáló városszociológia eszköztárával, a „hagyományos” városszociológiai elemzési metódusok nélkül értelmezhetetlenek. Bár a térbeli különbségek lényege az elosztási, tehát társadalomirányítási, politikai folyamatokból adódik, a különböző térstruktúrák között differenciáltan elosztott javak helyi társadalmi következményekkel, helyi életformát alakító erővel, az eltérő élet-situációk lehetőségeivel is rendelkeznek.

A különböző települések differenciált javainak életmódalakító következ-

ményeivel a polgári városszociológia hosszú ideje — kiváltképp a Chicágó Iskola „bukása” óta — nem foglalkozik. Ezért is értékelendő, hogy a *térbeli politikai folyamatok elemzése mellett a térbeli társadalmi folyamatok kutatása is „polgárjogot” kapott a nyugati társadalmakban.*

A hazai szociológiában — lassan ugyan — szintén kezd egy korszerűbb szemlélet kibontakozni, amely látja, hogy a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek alakulásának folyamatát csakis a politikai, a közigazgatási és a városszociológiai, valamint a történeti kutatások együttes alkalmazásával lehetséges feltárni, továbbá, hogy az előrelépés csakis az eddig elkülönült vagy „lokális”, vagy „társadalmi” kutatási szemlélet együttes alkalmazása, komplementaritásuk felismerése jegyében lehetséges; hogy a lokális folyamatok elemzése nélkül a társadalmi beavatkozások vizsgálata csupán részeredményekhez vezethet.

A HAZAI SZEMLELETVÁLTÁST MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK

1. Természetesen szerepet játszik a polgári országok település- és városszociológiájának fejlődése, a lokalitás-probléma nemzetközi reneszánszának hazai hatása is. Nemkülönböztetve a marxista településszociológia kibontakozása, kiváltképp a redisztributív közigazgatási és településfejlesztési mechanizmusok, a hierarchikus településfejlesztés negatív társadalmi (és gazdasági) következményeit, valamint a regionális — térbeli egyenlőtlenségeket feltáró új kutatási eredmények.

2. Továbbá nem kevésbé fontos az a tény, hogy a hazai társadalomirányítási és tervezési gyakorlat is látja a jelenlegi redisztributív igazgatási mechanizmusok káros hatásait, következésképpen a változtatás szükségességét is. Talán leginkább a településhierarchia legkülönbözőbb szintjein, sok esetben látens, de mindenképpen érzékelhető módon itt-ott felbukkanó tranzaktív elemek, igények ismeretében, de a településszociológiai kutatások eredményeinek a hatására is.

3. A tranzaktív folyamatok jelentkezése — sokszor a hivatalosan deklarált fejlesztési mechanizmusoktól eltérő települések már-már öntörvényű fejlődése — helyi társadalmi folyamatok létezésére utal, pontosabban arra, hogy a települések kívülről irányított ösztársadalmi jellege, homogenizálódása mellett helyi társadalmi folyamatok is léteznek.

Néprajzzal, tájtörténettel foglalkozó szakemberek már régóta felfigyeltek arra, hogy a települések történetileg kialakult, sokszor tradicionális helyi társadalmi sajátosságai újratermelődnek és beépülnek a mai térbeli társadalmi viszonyok jellemzői közé.⁷ Véleményem szerint nem véletlenül. Az ösztársadalmi sajátosságok, a homogenizációs tendenciák mellett minden településen vannak lokális képződményeknek kedvező feltételek is.

Éppen ezért végtelenül fontos lenne, ha a hazai szociológiai kutatások sorában valóban „polgárjogot” nyernének a város- és településszociológiai vizsgálatok. Ha e kutatások nemcsak néhány társadalomkutató vagy éppen intézmény tudományos elkötelezettségének, érdeklődésének, hanem társadalmi szükségletek alapján legitimált folyamatoknak a kifejeződései lennének. És nemcsak a politikai, közigazgatási aspektusú kutatásokra gondolok, hanem a hagyományosabb város- és településszociológiai vizsgálatokra is. Mert nem

elegendő feltárni a térbeli különbségek elosztásbeli, finanszírozási *okait*, ha nem vizsgáljuk a térbeli *különbségeket*: a különböző térstruktúrákban élő emberek életszituációit, életmódját, sajátos helyi közösségi, illetve szemtől-szembeni kapcsolataikat vagy éppen tranzaktív próbálkozásait.

4. A helyi társadalmi tényezőket jelző folyamatok hatására nálunk is egyre inkább újraértékelik a tér társadalmi jelentőségét. Hosszú ideig korántsem volt nyilvánvaló a tér strukturális jelentősége, az, hogy a térbeli-környezeti viszonyok fizikai-tárgyi és társadalmi körülményei a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyzet fontos tényezői. Ma már a tudományos közéletben többé-kevésbé elfogadott a tér strukturális funkciója, de konkrét hatásmechanizmusai körül még viták folynak.

Egyes koncepciók szerint a tér, a település az emberek társadalmi-strukturális helyzetének, egyenlőtlenségeiknek csupán egy kevésbé fontos faktora.

Mások, így például Enyedi György szerint a „*társadalmi egyenlőtlenségek forrását nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely jelenti*”.⁸

Véleményét rokonszenvesnek és fontosnak tartom, mert a térbeli-strukturális problémákra akkor hívja fel nagy nyomatékkal a társadalom figyelmét, amikor létező településbeli egyenlenségek elismerése ellenére sincs elegendő hazai kutatás, amikor a társadalom önismerete ezen a téren még korántsem kielégítő, hiszen *ma még alig van egzakt tudásunk arról, hogy a társadalmi rétegek, egyének életszituációit hogyan és miben határozzák meg a térbeli körülmények*. De mégsem fogadhatom el. Mert véleményem szerint nem arról van szó, hogy a társadalmi rétegek, csoportok helyzete, esetleges egyenlőtlenségeik *vagy* a társadalmi-foglalkozási, *vagy* a térbeli helyzetükből adódnak; sokkal inkább arról, hogy a társadalmi foglalkozási életszituációk hogyan, milyen mértékben határozzák meg a tér életforma alakító jelentőségét. S bár ez részben hipotetikus, tehát verifikálásra szoruló vélemény, úgy vélem, hogy *a tér fontossága a társadalmi helyzet függvényében változik: az alacsonyabban iskolázott és képzetlenebb rétegeknél nagyobb, a magasabban képzeteknél pedig kisebb a tér moduláló, a strukturális viszonyok várható következményeit nemegyszer a „feje tetejére” állító hatásmechanizmusa*.

A Társadalomtudományi Intézet helyi társadalmakat elemző vizsgálatát többek között azért tartom kiemelkedően hasznosnak, mert a tér strukturális jelentőségét is vizsgálni kívánja. A kutatást különböző aspektusokból megalapozzák a hipotézis kialakítását segítő tanulmányok. Véleményem szerint az eddig megfogalmazott hipotézisek bizonyos metodológiai vonatkozásai, egyes gondolatai azonban nehezítik a térbeli-strukturális folyamatok hatásmechanizmusainak, a lokalitás problematikájának feltárási lehetőségeit, következőképpen érdemes ezzel kapcsolatban néhány problémára rámutatni.

a) Bóhm Antal és Pál László a kutatás fő problematikáját, hipotéziseit is jelző *Helyi társadalom* című tanulmányukban⁹ a helyi társadalmat a „*térben határozottan elkülönülő*” társadalmi képződménynek tekintik. *A határozott térbeli elkülönültséggel kapcsolatban komoly kétségeim vannak*: a mai településhálózat hierarchikus-funkcionális összefonódása miatt kevés a térben határozottan elkülönülő társadalmi egység. De ha van is, könnyen meg lehet, hogy az adott térbeli egység társadalmilag végtelenül differenciált, *tehát korántsem koherens helyi társadalom*.

Hazai falusi környezetben végzett kutatási tapasztalatok szerint még a mai

falu belső viszonyai is olyannyira differenciáltak, hogy két falu között nemegyszer kisebb a különbség, mint egy falu belső társadalmi egységei között.¹⁰

A fenti fogalmi definíció alapján tehát aligha kutatható mindenfajta, csupán néhány típusú lokalitás.

További probléma, hogy a várost, kiváltképp egy nagyobb várost hogyan vizsgáljuk a térbeli elkülönültség kritériuma alapján. Holott vizsgálni kell, már csak azért is, mert a faluról, a falu belső társadalmi megosztottságáról keveset tudunk mondani a város, a város belső szociális differenciáltságának vizsgálata nélkül.

Nem kell a Chicágói Iskoláig visszanyúlni, hazai vizsgálatok sokasága szól városaink társadalmi és térbeli differenciáltságáról: a városrészekről, sőt a spontánul szerveződött láthatatlan „falakkal” övezett belső helyi társadalmakról, övezetekről, amelyek gyakran nem esnek egybe a közigazgatási határokkal. Többek között ezért is nehéz a városok, nagyvárosok természetes övezeteit, a sajátos életformákat és emberi kapcsolatokat, szubkulturákat reprezentáló láthatatlan falakkal övezett térbeli társadalmi egységeket felkutatni.

b) A helyi társadalmakat sokan a helyi közösségek szinonimájaként értelmezik. *Véleményem szerint a helyi társadalom nem egyenlő a helyi közösséggel*; a helyi közösség — ha van — a lokális társadalmak egyik fontos, de korántsem kimerítő dimenziója. Ezt azért érdemes kiemelni, mert az eddigi tanulmányokban, a korábbi viták során nem kevesen szóltak a helyi közösségek, egyszersmind a helyi társadalmak bomlásáról, valamint létrejöttük korlátairól is. Ha elfogadnók a helyi társadalmak és a helyi közösségek azonosítását, tulajdonképpen érdektelen lenne a helyi társadalmak problematikáját vizsgálni. Ami több szempontból is hiba lenne. A magam részéről korántsem vagyok biztos a helyi közösségek újabban sokat hangoztatott felbomlásában; *a tradicionális helyi társadalmak közösségiségének felszámolásában, átalakulásában és új, más, különböző típusú közösségek szerveződésében, a szerveződés lehetőségeiben, a kialakulás szükségszerűségében már inkább.* Továbbá abban is, hogy túl gyakran használjuk a közösség fogalmát, sokszor akkor is, amikor különböző típusú emberi kapcsolatokról, családi, rokonsági, baráti, s szomszédsági viszonyokról szólnunk. *Fontos lenne a közösség, a különböző típusú közösségek és emberi kapcsolatok, a közösség és helyi társadalom viszonyának fogalmi tisztázása, kapcsolataiknak kimunkálása. Kiváltképp azért, hogy ne egy más társadalmi és történeti szituációban keletkezett közösségiséget vagy éppen egy értelmiségi réteg közösség-felfogását kérjük számon a mától.*

c) Úgy érzem, hogy a helyi társadalom nem szinonim fogalom a politikai, tehát olyan közösségekkel sem, amelyek képesek vagy éppenséggel nem képesek autonóm érdekeiket politikává transzformálni. Bár való igaz, hogy *a helyi erőforrások újrafelosztásáért folytatott helyi küzdelem, a különböző érdekcsoportok „tárgyalásai” a helyi társadalmi egységet leginkább integráló erők.*¹¹ De minthogy azt is tudjuk, hogy nálunk az ilyen típusú „arénák” csak kevéssé léteznek, hogy nincsenek helyi hatalmi struktúrák, s ha vannak, azok a központi akarat helyi megnyilvánulásai — könnyen feladhatnánk a helyi társadalmak vizsgálatát. S ez, ismétlem, helytelen volna. *A helyi autonómia, valamint a helyi politika lokális vagy központi jellege, a lokalitás és az ösztársadalmiság arányai a helyi társadalom egyik fontos dimenzióját*

jelentik. Vizsgálata nélkül képtelenek lennénk a helyi társadalmat megérteni.

Elképzelésem szerint az emberek politikai erőterét nem feltétlenül csak a közigazgatási egységek határain belül, hanem mindennapi életükben is keresnünk kell. Életmódjukban, gondolkodásukban, azokban az informális lehetőségekben, amelyekre a formális keretek nem mindig biztosítanak teret, ahol is sokszor látens politikai tartalmú eszköztárra bukkanhatunk; a baráti közösségek beszélgetéseitől kezdve a kalákaszerű házépítésig, vagy éppen a másodlagos gazdaságig.

Fiatal munkásokkal folytatott mélyinterjú beszélgetésben megkérdeztem, hogy érzik-e a helyi társadalom, a helyi közösség létét, védelmét és szankcióit, viselkedési mintáit és elvárásrendszerét. Természetesen nem mindenki gondolja végig a helyi társadalom, a közvetlen emberi környezet hatásmechanizmusait, a látott viselkedési minták életeteket befolyásoló erejét. Voltak, akik nemmel válaszoltak, de voltak, akik azt mondták, hogy amikor kell a környezetben élő emberek segítsége, akkor megvan.

A dunaújvárosi kérdőíves interjúk már egyértelműbben jelezték a lakóhelyi kapcsolatrendszer viselkedést meghatározó erejét, azt, hogy a helyi szemtől szembeni kapcsolatrendszerben mindenki megméretik és azt, hogy az emberek érzik és tudomásul veszik, hogy ehhez az elvárásrendszerhez mindenképpen igazodni kell.¹²

A társadalmi rétegek mindennapi térbeli életének elemzése sok mindenre választ adhat. A helyi politikai nyilvánosság hiányából adódhatnak az önkifejezésnek néha valóban olyan infantilis eszközei, amelyekről Szabó György egyetemi oktató az *ÉS* hasábjain szól,¹³ de a hobbik, a telek mindennél fontosabb volta, a fogyasztói magatartás mellett sorolhatnám tovább az esetleges pótcselekvések körét.

A problémák jelzése után megkísérlem felvázolni a helyi társadalom operacionális fogalmáról kialakított — bizonyára legalább olyannyira vitatható saját elképzelésemet.

A HELYI TÁRSADALOM FOGALMA

A helyi társadalom a társadalmi totalitás szerves része, meghatározott társadalmi és gazdasági, politikai szerepköröket betöltő funkcionális alrendszer.

A helyi társadalom tehát egyfelől „leképezi” a társadalmat, másfelől a konkrét helyi társadalmi-gazdasági-politikai funkciói, valamint sajátos belső interakciós folyamatai szerint módosítja a társadalmilag jellemző viszonyokat.

Ez az elképzelés az elmélet szintjén sokak számára evidens. De ha például figyelemmel kísérjük azt a tudományos közéletünkben még mindig folyó vitát, amit akár „lakótelepi életmód vagy életmód a lakótelepen” címmel is illethetünk, rögtön kiderül, hogy a vitázó felek jó része számára a lakótelepi, vagyis egyfajta helyi társadalmi életmód kizárólag társadalmi, máshol is megfigyelhető életmód.¹⁴ A másik tábor részére pedig csakis helyi, tehát olyan életmód, amely kizárólag lakótelepi környezetben bontakozhat ki, s amelynek ösztársadalmi aspektusai alig vagy egyáltalán nincsenek.¹⁵ Holott

nyilvánvaló, hogy a lakótelepi életmód társadalmi és helyi folyamatok együttes produktuma, olyan jelenség, amely a maga „tisztaságában” csak a lakótelepeken tapasztalható, még akkor is, ha a lakótelepeken élők életmódjához hasonló jellemzőkkel máshol is találkozhatunk.

A lakótelepi példával csupán azt kívánom jelezni, hogy a térben megnyilvánuló társadalmiság és a helyi folyamatok komplementaritásának metodológiai szempontjai sok esetben csak az elmélet síkján szerepelnek, de a konkrét empirikus vizsgálatok elemzési eljárásaiban már kevésbé. Továbbá azt, hogy a *helyi társadalom* (így a lakótelepi társadalom is) *mindenekelőtt társadalom a térben, a társadalom vetülete, de helyi térbeli társadalom, vagyis helyi társadalmi jelenségek hordozója is.*

A helyi társadalom mindenekelőtt vertikálisan meghatározott alrendszerekből szerveződik; alrendszerei az ösztársadalom rendszereit: a gazdaságit, a politikait, a társadalom rétegződését, az ökológiai (infrasztrukturális) és a tudati-ideológiai viszonyait funkcióik szerint reprezentálják.

A helyi társadalmak különböző típusai tehát igen differenciáltan képviselik az ösztársadalom viszonyrendszereit. Mindez máris helyi sajátosságokat, különbözőségeket is jelent. A helyi társadalmak jellegzetességeit leginkább a vertikális, egyszersmind horizontális jellegzetességeket hordozó összetevők, dimenziók mentén tudjuk megragadni.

a) Az egyik legfontosabb a konkrét társadalmi, gazdasági, politikai stb. *funkció, illetve funkcióegyüttes.*

A város és falu hagyományos eltérései az ipari és mezőgazdasági munka megosztását, míg a mai funkcionális különbségek egy bonyolultabb társadalmi munkamegosztási rendszert tükröznek. A falu lakossága, amely egykor szinte csak mezőgazdasági munkát végzett, ma már ipari, de tercier tevékenységeket is folytat. A városok, kiváltképp a nagyvárosok az ipari termelésen túl a szolgáltatást, a kereskedelmet, az igazgatást, a tudományos információk termelését, tárolását és továbbítását is vállalják.

A települések, nagyobb városok belső övezetei között is kialakult a munkamegosztás. Vannak övezetek, városrészek, amelyek a kereskedelmet, az igazgatást, az ipart, vannak, amelyek a „szórakoztatóipart” és amelyek kifejezetten a lakóhelyi funkciókat vállalják.

b) Az első dimenziót fejezik ki *az ökológiai és infrastrukturális tényezők.* A települések, a településrészek, övezetek eltérő funkciói differenciált infrastruktúrát „engednek”, más és más beépítési módot, valamint fizikai elrendeződést feltételeznek. az ökológiai és infrastrukturális berendezkedést természetesen nemcsak a helyi társadalmak funkcionális viszonyai, hanem más társadalmi tényezők, gazdaságpolitikai, településfejlesztési mechanizmusok, valamint a társadalmi rétegek lakással és lakóhellyel kapcsolatos tevékenységei is befolyásolják.

c) A helyi társadalmak társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét, konkrét szerepkörét követi a számunkra most legfontosabb dimenzió, a *helyi társadalmi-foglalkozási struktúra.* A társadalmi foglalkozási szerkezet térbeli elhelyezkedését ugyanakkor más társadalmi folyamatok, úgymint a hazai urbanizáció sajátosságai is befolyásolják. A munkások térbeli elhelyezkedése elsősorban emiatt, nevezetesen az alurbanizáltság miatt nem követi a városok és falvak funkcionális differenciáltságát. A lakásépítés és elosztás mechanizmusai, a különböző lakásépítési formák állami szubvencionális

rendszere, de a társadalmi rétegek lakással és lakóhellyel kapcsolatos elvárásai is beleszólnak a társadalmi foglalkozási struktúra térbeli elhelyezkedési folyamataiba.

Különböző szociológiai elemzésekből kiderül, hogy *egy* tényező alapján nem lehet a helyi társadalmakat kutatni. Sőt, hogy több tényező alapján is csak akkor, ha az egyes faktorok hatását nem egymástól elszigetelten, hanem viszonyrendszerekben vizsgáljuk. A helyi térbeli valóság ugyanis a társadalmi-gazdasági funkciók, a társadalmi-foglalkozási struktúra és ökológiai szerkezet viszonyrendszerében élő és konfrontálódó társadalmi és lokális folyamatban bontakozik ki.

A helyi társadalom dimenziói között tudniillik sajátos interakciók szerveződnek, olyanok, amelyekben meghatározott *érdekvizonyok, értékek és normák, attitűdök együttese, tradicionálisan is élő, vagy éppen újonnan szerveződő szubkultúrák, szemtől-szembeni emberi és közösségi kapcsolatok, magatartás és életmód, vagyis helyi társadalmi sajátosságok*, tehát egyszerismind további dimenziók is *képződnek*. Véleményem szerint az interakciók nem teljesen egyenértékű viszony-rendszerekben szerveződnek. A viszonyrendszerek legdöntőbb motívumai a társadalmi-gazdasági, politikai funkciók, az ún. háttér-változók. Az ökológiai és infrastrukturális tényezők pedig a társadalmi strukturális folyamatok függvényében működnek. Nevezetesen úgy, hogy mindig a szóban forgó társadalmi csoportok strukturális helyzete, a konkrét életsituációk döntenek a tárgyi feltételek működéséről, hatásmechanizmusairól. A magasabban szakképzett és iskolázott társadalmi csoportok inkább képesek a tárgyi környezetnek új funkcionális tartalmat adni, a feltételeket életmódigényeiknek megfelelően használni, nem egy esetben a tárgyi korlátozottságokon túllépve, tárgyi életigényeiket máshol megkeresni. A szakképzetlenebb és iskolázatlanabb társadalmi csoportok életviszonyai jobban követik a tárgyi feltételek várható következményeit; egyszerűen azért, mert objektív életviszonyaik, valamint igényeik alapján nem képesek sem környezetük „átalakítására”, sem a helyi korlátozottságok túllépésére; csupán a helyi infrastrukturális feltételek reprezentálására. Talán ismét jó példája ennek a lakótelepi életmód. Az új lakótelepeken élő, jó anyagi háttérrel rendelkező, igényesebb, nyitottabb életvitelű társadalmi rétegek egyszerűen kedvezőbb életlehetőségeiknél fogva képesek a lakótelepi környezet hiányosságait, a rossz vagy éppen kevés szolgáltatást, a hiányzó mozt és színházat máshol megkeresni. A kiszolgáltatottabb élethelyzetek, a rosszabb anyagi körülmények, az igénytelenebb életmód, a hajnali kelés és a korai lefekvés szükségszerűsége, vagy egyszerűen a gépkocsi hiánya már nehezekebbé teszik a helyi viszonyokon való túlemlelkedést. Természetesen vannak olyan lakóhelyi környezetek, amelyek a kiszolgáltatottabb élethelyzetben levők számára is lehetővé teszik a korlátozottságok valamiféle legyőzését, az életmódigények realizálását. A falusi lét talán éppen a kiegészítő és a kiegészítő gazdaság révén nyújt több lehetőséget a kedvezőtlenebb életsituációkban élőknek, hogy helyzetüket — ha nem is kulturális, de anyagi téren — javítsák.

A helyi társadalmi interakciók kiemelkedően fontosak. Nevezetesen azért, mert a különböző — vertikális viszonyokat hordozó alrendszereket átszövő — dimenziók közötti horizontális kapcsolatrendszerek adják a helyi társadalom „önmozgását”, sajátos öntörvényűségeit, következőképpen relatív auto-

nómiáját, egyszersmind mai értelmű zártságát, tehát mindazokat a folyamatokat, amelyekkel mint relatíve független s ebben az értelemben már összefüggő alrendszer visszahat a társadalom működésére is.

A helyi társadalom és az össztársadalom viszonya nem egy esetben számos áttételen, a szóban forgó helyi társadalomnál szélesebb területi vagy regionális közvetítéseken keresztül érvényesül.

A helyi társadalmak legkülönbözőbb típusait hozhatják létre az interakciók formái, a vertikális és a horizontális kapcsolatok különbözőségei. Lehetnek lokálisok, ahol a vertikális (az össztársadalmi) kapcsolatok a fontosabbak, és lehetnek, ahol a horizontális (helyi) összefonódások a kiemelkedők.

A fogalmi kifejtés után felmerül a kérdés, metodológiailag *hogyan juthatunk el a helyi társadalom operacionális meghatározásától a valóságosan is létező, számunkra izgalmas és kutatandó társadalmakig.*

Feltételezésem szerint alapvetően két egymást kiegészítő és egymást feltételező kutatási módszer merülhet fel:

1. A helyi társadalmak kutatását megalapozó eddigi javaslatok szerint megvizsgáljuk a térben viszonylagosan elkülönülő társadalmi egységeket; a kisebb településeket, a települések elhatárolható övezeteit, szektorait, negyedeit, valamint a közigazgatási egységeket is.

A térbeli elkülönültség és a közigazgatási határok figyelembevételével vagy felhasználjuk a települések belső viszonyait kutató, meglevő ökológiai-társadalmi elemzéseket, vagy ökológiai társadalmi elemzést végzünk, amelyek segítségével feltárjuk a térbeli-társadalmi, vagy éppenséggel közigazgatási határokkal elkülönült egységek belső társadalmi mozaik-világát, a helyi társadalmak sajátos típusait. A helyi társadalmak e sajátos típusainak feltárását követően meg kell vizsgálni, hogy:

— milyen alrendszerekből szerveződik a szóban forgó helyi társadalom;
— a különböző alrendszerek és dimenziók működésekor milyen interakciók képződnek;

— az interakciók mennyiben reprezentálják az össztársadalmi (a vertikális) és mennyiben a lokális (a horizontális) viszonyokat;

— mekkora a helyi társadalom önmozgása, milyenek a belső társadalmi törvényszerűségek, társadalmi jelenségek (érdekek, szubkultúrák, emberi-közösségi kapcsolatok, életmód, tradíciók stb.);

— a különböző alrendszerek interakcióiban melyik alrendszer az irányadó, milyen az alrendszerek egymáshoz való viszonya.

2. Az előző vizsgálati irány alkalmazását követően *fontosnak tartom a társadalmi-foglalkozási rétegek mindennapi életének, életmódjának térbeli kereteit megadó viszonyok vizsgálatát is.* A térbeli egységekből, a relatíve „tisztá” települési típusokból történő vizsgálódás ugyanis sok esetben leszűkíti, mi több, nehezíti az elemezhetőket körét.

A tradicionális helyi társadalmak felszámolódását, a központi folyamatok helyi beépülését, a települések homogenizálódását követően a hazai településhálózat nemcsak társadalmi és gazdasági funkcióikban, hanem többnyire a térben is egybeszerveződött. A korábban jobbra eltérő társadalmi és gazdasági tartalmat képviselő települési típusok, egyes városok és falvak, de a nagyvárosok belső, funkcionális övezetei is — a jövőben mindenképpen, de már ma is — gazdaságilag, infrastrukturálisan, műszakilag, továbbá társadalmilag is összefüggő térséggé, térségrendszerekké alakulnak.

A településhierarchia egybeszerveződése miatt a nemzetközi szakirodalom például egyre gyakrabban alkalmazza az urbanizációs lejtő fogalmát, amelyben a város és a falu, mint két végpont közötti kontinuitás fogalmazódik meg.

Az urbanizációs lejtő mindenféle központhoz, de legtöbbször a nagyvárosi agglomerációhoz tartozó, többnyire még mezőgazdasági foglalkozást űző népességű falvakat és tanyákat, majd a már kétlaki, ipari és mezőgazdasági foglalkozású ún. rurális-urbánus szegélyt, továbbá a társadalmilag igen differenciált perem- és elővárosokat, valamint a nagyváros belső negyedeit és végezetül a városcentrumot fejezi ki.

A hierarchikusan összefonódott településhálózatban (de az urbanizációs lejtőben is) a hagyományos város, illetve falu fogalmakkal igen nehéz megtalálni a relatíve elkülönülő belső társadalmi egységeket, a zártságot, a mai értelmű lokalitást. Ezért könnyebb az *egy helyhez tartozást*, a társadalmi rétegek *helyi társadalmi környezete*, *mindennapi életének térbeli keretei*, *pontosabban azon térstruktúrák révén megtalálni, ahol egy-egy társadalmi réteg lakik, dolgozik, ahol fogyaszt, művelődik s ahol szabad idejét tölti, ahová életmódja és társas kapcsolatai révén kötődik*. Mindez általában nem egy, hanem gyakorta több típusú településfajtában, az „urbanizációs lejtő” a településhálózat több egységében is realizálódhat.

Szociológiai kutatásokból gyakran kiderül, hogy a kisebb településeken élők számára nemegyszer a „szűkebb hazánál”, a lakóhelynél is tágabb a mindennapi élet térbeli keretrendszere. A nagyvárosban élők nem kis része ugyanakkor nem „lakja”, nem is lakhatja be a város egészét, a lakó- és munkahely közötti térben fogalmazódik meg számára a világ; a fogyasztás, a művelődés, az emberi kapcsolatok, a szocializálható értékek, az életmód. S ez bizonyos szempontból mindenkire igaz, még akkor is, ha a különböző társadalmi csoportok helyzete, élethelyzetük, anyagi lehetőségeik és igényeik alapján eltérő nagyságrendben nyilvánul meg; mert az alapvető szükségletek és érdekek kielégítésére szerveződött és megszilárdult tevékenységi formák, megkövesedett szokások, az élet módja, a szabad idő szűkössége, a meglévő lakás és munkahely, a család, a barátok, a gyerek életkörülményei viszonylagos határok közé szorítják az emberek mindennapi életét. Ezek persze nem hasonlíthatók a hagyományos helyhez kötöttséghez, azokhoz, amikor a mindennapi élet általában egy térstruktúra és társadalmi csoport keretei között alakult.

Ma az emberek általában nem ugyanott dolgoznak, ahol laknak, s életük legkülönbözőbb tevékenységei szintén nagyobb kitekintésre adnak „jogot”, mi több, jóval szélesebb társadalmi horizontot követelnek. *A mindennapi élet mégis adott, egyszersmind nehezen átléphető térbeli társadalmi keretek között zajlik le*. S ez egy mai értelmű, *viszonylagos helyhez kötöttséget* jelent. A helyhez kötöttség nemcsak a szóban forgó térstruktúrákkal kialakult szorosabb és állandóbb kapcsolatból, hanem abból is adódik, *hogy a mindennapi élet helyi valósága jobban integrálódik az emberek magatartásába, világ- és éleletszemléletébe, mint a „távolabbi” társadalmi folyamatok*.

Az emberek véleménye ezért sokkal inkább a helyi tapasztalatokat, a helyben látottakat fejezi ki, mint például a tömegkommunikációs eszközök révén közvetített valóságot. A televízió hiába mondja be, hogy az új nagyvárosi áruház átadásával javult az ország kereskedelmi ellátása, ha falusi emberek

sokasága egy héten csak egyszer jut húshoz, éppen a kereskedelmi ellátatlanság miatt.

A mindennapi élet térbeli egységei általában különböző helyi társadalmi tényezőket közvetítenek az egyénekhez, amelyek azonban nem külön-külön, hanem egységesen, olyan minőségben törnek felszínre a magatartásban, amely a lakó- és munkahely helyi jelenségeinek kölcsönhatásában bontakozik ki.

Az egyéneket nap mint nap érő térbeli-társadalmi hatások egyfelől az állandó együttes funkcionálás, másfelől a mindennapi élet összefüggései miatt környezeti rendszerré, helyi *társadalmi környezetté szerveződnek*.

A helyi társadalmi környezet kutatását a következő problémák számbavételével képzelem: *mit jelent a valóságban ez a helyhez kötöttség*; a mindennapi térbeli viszonyok milyen tapasztalatokat adnak, milyen a „külső” valóság megismerésének a lehetősége, illetve mennyire beszűkült, csak lokalitásokat hordozó a mindennapi térstruktúra; mely társadalmi rétegek élnek zártabban és melyek nyitottabban; mi a tartalma a zártágnak és mi a nyitottságnak. Hiszen a zártan élő világa lehet Budapest belvárosában, a „nyitottan” élő pedig egy budapesti agglomeráció és egy peremváros köztes mezsgyéjén. S kettejük közötti különbség nemcsak az utazás idejében és módjában, a munkahely és a lakóhely nagyon is eltérő társadalmi világában, de a közvetlenül érzékelhető társadalmi és infrastrukturális lehetőségekben, a szóban forgó térstruktúrák társadalmi presztízsében is megnyilvánul.

A kutatásnak arra is választ kellene adni, hogy *milyen térbeli társadalmi keretek között zajlik a mindennapi élet*; mennyire lakóhely- és mennyire munkahelycentrikus, illetve hol és milyen esetekben, kiknél jelennek meg további tér-életlehetőségek (az emberek általában hol vásárolnak, hol fogyasztanak, hol művelődnek, hol sajátítják el a társadalmilag fontos értékeket és normákat, hol szocializálódnak, hová kötődnek társas kapcsolataik, egész életmódjuk révén.)

Az emberek életviszonyai komplex térbeli kereteinek vizsgálatát nélkülözhetetlennek tartom. Mert a helyi társadalmi környezet, a különböző térstruktúrák (települések, övezetek stb.) az egyének számára *egységesen* jelentik az élet tárgyi és társadalmi feltételrendszerét: *a munkavállalási, a társadalmi-politikai részvétel lehetőségeit, a lakáshoz jutás módját, a választható lakást és a lakóhelyi környezetet, az infrastrukturát, a bölcsődei, az óvodai és egészségügyi ellátást, a művelődési és továbbképzési, szórakozási lehetőségeket, a megszerezhető anyagi javakat, valamint az emberi kapcsolatokat, azok választhatóságát és nem utolsósorban a társadalmi és politikai tapasztalatokat — tehát mindazt, amit az ember az őt környező társadalmi valóságtól, helyi társadalmától elvárhat.*

JEGYZETEK

¹Böhm Antal—Pál László: Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához. Információs bulletin. 3. sz. 5—27. old. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1981.

²Gombár Csaba: A helyi hatalom hermeneutikája. Kutatási előtanulmány. Információs bulletin. 3. sz. 29—48. old. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1981.

- ³ R. Mellor: Urban Sociology in an Urbanized Society. The British Journal of Sociology, 1975/26.
- ⁴ Cerase: Some Considerations on Regional Inequality. Berlin 1972. M. Castells—F. Godard: Monopolville, Mouton, Paris 1974.
- ⁵ M. Castells: La question urbaine, Maspero, Paris 1972. M. Castells—F. Godard: Monopolville, Mouton, Paris 1974.
- ⁶ R. Mellor: Id. mű.
- ⁷ Schumann Péter: Dabas és környéke. Általános Rendezési Terv. Pest megyei Tanács Tervező Vállalat 1971.
- ⁸ Enyedy György: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság, 1978/5.
- ⁹ Böhm Antal—Pál László: Id. mű.
- ¹⁰ Schuchmann Péter: Id. mű.
- ¹¹ R. Mellor: Id. mű.
- ¹² Szirmai Viktória—Zelenay Anna: Művelődés Dunaújvárosban. Egy kérdőíves város- és művelődésszociológiai vizsgálat zárótanulmánya. MSZMP Politikai Főiskola, 1980. Kézirat.
- ¹³ Szabó György: Az infantilizmus; korunk felnőttbetegsége. Élet és Irodalom, 1981. május 16.
- ¹⁴ Bélléy László—Kulcsár László: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai. Budapest 1975.; Puztai Éva: Építészet, életmód — Magyarország. Élet és Irodalom, 1980. aug. 30.
- ¹⁵ Csöregh Éva: Lakótelepi iskolások. Akadémiai Kiadó 1978.

MEGJELENT

**AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ KÖZÖS KÜTETE**

Lengyel Zsuzsa

MEZŐGAZDASÁG,

SZÖVETKEZETEK,

PARASZTSÁG

A HETVENES ÉVEKBEN

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
budapesti kerületi, illetve megyei kirendeltségein
és a könyvesboltokban

MÓDRA LÁSZLÓ

Létviszonyok és életforma — egy falusi vizsgálat tükrében

Királyhegyesen végzett szociológiai vizsgálatunknak egyik lényeges célkitűzése az volt, hogy egy konkrét település keretein belül szemügyre vegyük a gazdasági-társadalmi változásokat, és azok hatását az ott élő népesség életkörülményeire, létviszonyaira, tudatára és értékrendjére, még tágabban, egész életmódjára.

Előrebocsátom azonban, hogy nem kifejezetten életmód-kutatást végeztünk. A vállalkozás — témakeretét tekintve — bizonyos szempontból szélesebb körű volt, mint egy életmódvizsgálat, más összefüggéseit tekintve viszont nélkülözött néhány nagyon fontos vizsgálati elemet, amely egy kifejezett életmódkutatásnál elengedhetetlen. Számolva a rendelkezésre álló információ mennyiségi és minőségi korlátaival, nem összegző következtetések levonására vállalkozom, hanem egy-egy kérdés kiemelt elemzésére. Egyes esetekben az adatok csak a feltevések megfogalmazását engedik meg, ezt természetesen minden esetben jelezni fogom.

Előrebocsátok néhány metodológiai megjegyzést, hogy jelezzem vele elméleti alapállásomat, és a kérdés megközelítésének módját. Életmódnak azt tekintem, ahogy az emberek a mindennapi élet különböző típusú tevékenységeinek során megnyilvánulnak; ahogyan gondolkodnak és cselekszenek, vagyis ahogyan élnek. Így tehát egy rendkívül összetett és bonyolult kapcsolódási rendszerről, cselekvési mechanizmusról van szó. Az életmódot alakító feltételrendszert illetően alapvető szerepe van a társadalom makrostrukturális viszonyainak és az egyéni viselkedést közvetlenül vezérlő pszichikus szférának.

A következőkben a falusi életmód átalakulásának számos forrása közül csupán néhányal kívánok foglalkozni. Mindenekelőtt a társadalmi determinációkkal, főleg a munkamegosztásban elfoglalt hely, az anyagi-jövedelmi viszonyok, a falusi település infrastruktúra-színvonala hatásával.

A vizsgálódási sáv leszűkítését a téma összetettségén túl — úgy vélem — az is indokolja, hogy Magyarországon néhány évtized alatt olyan gyökeres

* Ez az írás annak az empirikus vizsgálatnak az idevonatkozó tapasztalatait foglalja össze, amelyet a Társadalomtudományi Intézet kutatási programjainak keretében 1977 és 1980 között Királyhegyesen végeztünk.

változások következtek be az emberi élet feltételrendszerében, amelynek az életmódra gyakorolt hatásmechanizmusát csak szisztematikus és kifejezetten erre irányuló kutatásokkal lehet feltárni. Ha ez így áll a hazai társadalom egészére, akkor mit mondjunk a faluról? Hiszen nem túlzás azt állítani, hogy a változások a falut érintették a legradikálisabban.

A falu alapjaiban kifordult a meglehetősen hosszúra nyúlt „ősi” állapotából. És talán önmagában nem is annyira a változás ténye kínálja a szociológia számára a legizgalmasabb problémát, hanem a változás sajátossága, iránya (mint új típusú társadalmi kísérlet), és dinamikája (alig 3 évtized). Megrázkódtatást jelentett a falu, e tipikusan kelet-európai képződmény és a hazai falvak lakossága — zömükben parasztok — számára a változásoknak ez a módja (iránya és dinamikája).

Az életmód-vizsgálatoknak olyan alapvető társadalmi hatásokkal kell számolni, mint a tulajdon, a munkamegosztás, a munkaszervezés területén bekövetkezett változások, hogy csak a leglényegesebbeket említsem. hiszen ezek meghatározó tényezői a falusi lakosság életmód-változásainak: nagyrészt ezekkel függ össze az emberek anyagi helyzete, egész egzisztenciája, tervei, aspirációi, materiális és szellemi szükségletei, fogyasztási szokásai, társasági kapcsolatai, etikai normái, egész értékrendszere.

A tulajdonban bekövetkezett változás hatása jelen van a falusi társadalom minden mozzanatában. Különös erővel érintette ez a volt parasztokat, akiknek létalapja, életük értelme volt a föld, a magántulajdonú föld. Azt, hogy mit jelentett a magyar paraszt számára a föld tulajdonlása, talán senki sem fejezte ki meggyőzőbben, mint Erdei Ferenc, aki a következőket írta: „A föld a parasztok két legfőbb élettörvényének, a természeti életnek és a termelésnek a megtestesítője, ezért jelenti magát a parasztéletet és a parasztembert. De a föld adja ennek az életnek a biztonságát is, azt a csekély nyugalmat, amit az ilyen élet megadhat.

A paraszt a természettel szemben alázasan dolgozó és a társadalommal szemben alázasan termelő. Az így elkötelezett élet egyik felé sem tűr kiváltságokat, egyik felé sem enged igazi szabadságot, csak rövid megállást és futó föllélegzést. Hogy a kétfajta elkötelezettség hiány és megszakítás nélkül teljesíthessék, arra a paraszttársadalom egész berendezése, konvenciórendszere és erkölcstana vigyáz. Sem menekvés, sem fölmentés nem adatik senki számára. Egyetlen enyhítést és viszonylagos szabadságot enged ez az élet, s ezt a föld birtoklása adja. Nem arra való ez sem, hogy a birtokló mentesüljön a termelő munka alól, vagy hogy több szabadságot engedjen meg magának, hanem csak arra jó, hogy úgy végezze el ki-ki a paraszterkölcsök szerint föltétlenül elvégzendő munkát, ahogy éppen jónak látja. Nem dolgozhat kevesebbet, akinek birtoka van és nem szabadíthatja föl magát semmimű vágya felé a munka nyúge alól, de ott és olyan rendben dolgozik, ahogy akar. És még egy: a birtok azt az illúziót adja, hogy a munka gyümölcse azé, aki végzi, tehát azt a reményt táplálja, hogy érdemes dolgozni.”¹

Kétségtelen, hogy Erdei szerint a paraszti világ epicentruma, a mindent átható szerveződési elve a birtokolt föld volt. Mint a szerző mondja: „A parasztbirtok nem tőke, hanem a szabadságnak és biztonságának a védőkerete.”² Vagyis ebben a megközelítésben a föld maga a szabadság. Mivel a paraszt szabadnak érzi magát, ha földet mondhat magáénak, még a szabadság illúziójáért is érdemesnek tartották körömszakadtáig dolgozni.

Királyhegyes lakosságának többségét (a családok kétharmadát) 1944 előtt a földdel rendelkező parasztok alkották, így a falu egészére többé-kevésbé — az Erdei Ferenc által jellemzett — paraszti életmódminta nyomta rá a bélyegét. Ez volt a domináns minta, a földnélküliekben is ott élt a szerzés reménye. 1945-ben a földosztással ez az „ősi” vágy beteljesült. A faluban 180 ember kapott földet, összesen 852 holdat a Blaskovics-uradalomból.

A szövetkezetesítés következményeképpen megszűnt a föld egyéni birtoklása, a paraszti életmód alapja. Ezzel talaját veszti az erre épülő értékrendszer. Ne tévesszen meg bennünket, hogy bizonyos elemeiben ez az értékrendszer tovább él ma is. De amilyen mértékben a föld magántulajdonának birtoklása megszűnt, olyan mértékben vesztette el a talaját az erre épülő értékrendszer is. Az életmód változásaival foglalkozó irodalom meglehetősen könnyedséggel siklik át ezen az alapvető tényen, vagy egyoldalúan csak azokat a változásokat emlegeti a falusi lakosság életmódjában, amelyek az életmód szempontjából előnyösek a régihez, az előzőhöz képest. A változások következtében azonban nemcsak olyan szokások, etikai normák és törekvések kerültek válságba és vesztek el, amelyeknek eltűnése előnyére válik egy magasabb szintű emberi életnek, hanem esetenként olyanok is, amelyek nélkül elképzelhetetlen annak megvalósítása. Csak néhány közismert dologra emlékeztetek, mint például a termelőmunka becsülete, a takarékosabb életvitel, a falu ügyeivel szembeni nagyobb felelősség. Nem kevesebbet érintenek ezek — munka, fogyasztás, közélet —, mint az emberi élet kitüntetett értéktartományait.

Nem foglalkozhatom mindazokkal a hatásokkal — még csak érintőlegesen sem —, amelyek a földtulajdon változásával bekövetkeztek. Az azonban bizonyos, hogy mivel a parasztságnak a magántulajdonosi birtokra alapozott egzisztenciája megszűnt, és az önálló parasztból termelőszövetkezeti tag, bérből élő, munkavállaló lett — más tényezőkkel együtt —, lényeges hatást gyakorolt az érintettek életvitelére, törekvéseire, individuális autonómiájára, és ezen keresztül munkaerőkölcsére, fogyasztására, egész értékrendszerére. Tagadhatatlan, hogy e változások következtében értékek is veszendőbe mentek, amelyeket még távolról sem sikerült pótolni. Ezek felderítésére azonban további kutatások szükségesek.

Köztudott, hogy itt Kelet-Európában a paraszti élet sok vonatkozásban embertelen volt és akadályozta az egyének fejlődését. Különös erővel nyilvánult ez meg a munka és fogyasztás világában. Hiszen ezek a kelet-európai kisgazdaságok rablógazdálkodással tartották fenn magukat, rablógazdálkodás a parasztnak munkájával és életerejével. Jól ismert a szigorú munkaetika, a falusi élet szervező és mindent maga alá parancsoló törvénye, amely megveti a pihenést és a lazítást.

Úgy vélem, jelentős haladás, hogy ettől a kegyetlen szorítástól, ettől a tetet és szellemet megnyomorító munkatempótól némileg megszabadult a falusi népesség, enyhített ezen a szorításon, bár ennek mértéke generációként változó. Erdemes azt is vizsgálni, hogy ma a túlajtott munkatempó milyen új célok szolgálatában történik, és mik a következményei az életmódra.

Mindenesetre a változó falusi életmód megismerésében és értelmezésében sok kérdés vár még válaszra a különböző társadalomtudományi diszciplínák szoros együttműködésével. Ehhez kíván a jelen írás is némi segítséget nyújtani.

KERESETI ÉS JÖVEDELMI VISZONYOK

Tagadhatatlan, hogy az egyes emberek és csoportok életmódjának alakulásában, az életvitel milyenségében hangsúlyos szerepet játszik a materiális javak színvonala. Az anyagi javak bősége nélkül ugyanis lehetetlen magas szintű életminőséget biztosítani, így az életmód-vizsgálatoknak megkülönböztetett figyelmet kell fordítani arra, milyen is valójában az egyes személyek és csoportok anyagi javakhoz jutásának módja és mértéke.

Mivel Királyhegyes kereső népességének túlnyomó többsége a mezőgazdaságban dolgozik, így a jövedelmek alakulását mindenkor erősen befolyásolják: 1. az agrártermelésben kialakult bérek, illetve jövedelmek; 2. a falusi lakosság részesedése a társadalmi juttatásokból.

A közelmúltban a társadalom- és gazdaságpolitika egyik sokat vitatott kérdése volt a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének változása, más társadalmi csoportok (főképp az ipari munkások) jövedelméhez való viszonyítása, a városi és a falusi népesség életviszonyai közötti különbség alakulása. A gazdasági struktúrában és az elosztás elveiben állandóan jelen volt egy olyan elosztási, jövedelmi vagy juttatási „egyensúlykeresés”, amely a két szövetséges osztály között kereste a megfelelő arányokat.

A gyakorlat igazolta azt, hogy hibás és káros szembeállítani a társadalom különböző csoportjait a kereseti szintek alapján, kielégíteni az egyik csoport követeléseit a másik csoport rovására. Történelmi tapasztalatból tudjuk, hogy ha különböző tényezők hatására csökken, vagy tartósan elmarad az egyik szektorban dolgozók jövedelme, az kedvezőtlenül befolyásolja a másik szektorban dolgozók életszínvonalát is.

Amennyiben az elmúlt két évtizedben kialakult jövedelemarányokat vizsgáljuk, megállapítható, hogy a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének közelése az ipari munkásokéhoz a hatvanas évek elején indult meg. A lényegesebb változás azonban csak az évtized második felében következett be. Ezt a változást a gazdaság egész mechanizmusának átalakítására irányuló törekvés tette szükségessé és egybe lehetővé. „A hatvanas évek közepén a mezőgazdaság korszerűsítésének és a gazdasági mechanizmus változtatásának igénye, az évtized végén várható munkaerőhelyzet az agrárpolitika részleges változtatását tette szükségessé, melynek egyik legfontosabb része a mezőgazdaságban képződő jövedelmek növelése, a paraszti és munkásjövedelmek közeliése volt.”³

Amikor megállapítjuk, hogy az elmúlt időszakban számottevően mérséklődött a jövedelemkülönbség az egyes társadalmi csoportok között, nem szabad könnyedén átsiklani a meglévő különbségek fölött. Amint azt a statisztikákból tudjuk, a termelőszövetkezetekben a havi keresetek színvonala 1975-ben 11 százalékkal volt alacsonyabb, mint az állami iparban. A 11 százalékos bérkülönbséget megállapítva azonban még szóvá kell tenni legalább három dolgot:

1. A termelés és a termelékenység üteme a termelőszövetkezetekben lényegesen gyorsabban nő, mint az iparban. Az egy fizikai dolgozóra jutó termelés az iparban 1966 és 1970 között 23, a termelőszövetkezetekben 40 százalékkal nőtt. 1971 és 1975 között a termelékenység az iparban körülbelül 26, a termelőszövetkezetekben 80 százalékkal emelkedett.⁴

2. A hetvenes évek első felétől a teljesített munkaidő a két szektorban —

állami ipar és szövetkezetek — ellentétesen alakult. Ebben az időszakban ugyanis az ipari vállalatoknál csökkent, a mezőgazdasági szövetkezeteknél viszont nőtt a foglalkoztatottak átlagos munkaideje.

3. Ismeretes, hogy a társadalom különböző csoportjainak jövedelmi helyzetét nem csupán a kifizetett bérek alakítják, hanem szerepet játszik benne mind a pénzbeli, mind pedig a természetbeni társadalmi juttatások rendszere is. A szóban forgó időszakban a társadalmi juttatások aránya az összjövedelmekben gyorsabban növekedett, mint a munkabéréké.⁵ A rendelkezésünkre álló statisztikákból kitűnik, hogy bár az utóbbi évtizedben némileg mérséklődött a természeti juttatásokból származó egyenlőtlenség a társadalom egyes csoportjai között, lényeges csökkenésről azonban továbbra sem beszélhetünk. A részesedés mértékét és arányát tekintve a rangsor megmaradt: első helyen a vezető, értelmiségi réteg, az utolsó helyen pedig a mezőgazdasági fizikai dolgozók. Itt azonban nem csupán a munkaszervezetében elfoglalt hely játszik differenciáló szerepet, hanem a települési viszonyok is.

Mindenesetre a fent említett három tényező óvatosságra ösztönöz a termelőszövetkezeti dolgozók jövedelemalakulásának megítélésénél. Felületesnek, sőt mi több, károsnak mondható az a — gyakran — fel-felerősödő nézet: miszerint a mezőgazdaságban — általában a falusi népességnél — indokolatlanul gyorsabban növekednek a jövedelmek, mint az ipari munkásság és általában a városi népesség körében.

Hozzá kell tenni az eddig mondottakhoz, hogy az elmúlt évtizedben a mezőgazdasági és az ipari munkásjövedelmek kiegyenlítődéhez jelentős mértékben hozzájárult a háztáji kisgazdaságokból származó plusz bevétel, ami viszont jelentős többletmunkát követel. Persze a kisgazdaságokból származó bevétel nem csupán a mezőgazdasági dolgozók jövedelmében játszik kiegyenlítő szerepet, hanem a faluban élő más társadalmi rétegeknél is.* Ez a szempont azért is figyelmet érdemel, mert egyrészt a munkabérek, másrészt a társadalmi juttatások mértéke a falusi népesség szinte minden csoportjánál alacsonyabb, mint a városi — különösen a fővárosi — munkavállalók körében. A mindennapi tapasztalatból tudjuk, hogy ezt a bérvizonyt — vagyis azt, hogy a falusiak kevesebbel is beérik — a közvélemény (különösen a városi) igazságosnak is tartja, mégpedig annak alapján, hogy a falun élő emberek anyagi pozícióját nagymértékben emeli a kisgazdaságokból származó bevétel. Viszont ez a kisgazdaságokból származó pluszjövedelem igen sok időt és energiát követel az emberektől. Mivel a kisgazdaságok technikai felszereltsége igen alacsony volt a hetvenes években, csaknem minden művelet a hagyományos fizikai erővel történt. A gyakran emlegetett pluszbevételért meglehetősen nagy árat kell fizetni, és ennek az életmódra gyakorolt hatását — összes konzekvenciáival együtt — nem is tárták föl a témával foglalkozó szakemberek.

* Amint erről előző írásomban részletesen beszámoltam (lásd: Királyhegyes — a változás kérdőjelei. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 3—4. sz.); a kisgazdasági termelés a királyhegyesi lakosság döntő többségét érinti. Adataink szerint ugyanis a megkérdezettek 90 százaléka foglalkozik ilyen tevékenységgel, mégpedig ebből 54,9 százalék 800 négyszögölnél nagyobb területen, sőt 34 százalék, 1,5—5 kh-ig. A kisgazdaságokban elsősorban munkaigényes zöldségfélék termesztenek. Ezenkívül állatokat tartanak, különösen a szerződéses disznóhízlalással foglalkoznak, amellyel mint mondták „rengeteg a munka és kevés a haszon”.

A különböző időmérleg-vizsgálatok némi támpontot nyújtanak a kisgazdaságokban végzett időfelhasználás mennyiségéről, valamint annak jövedelmezőségéről.⁶ Megtudjuk például, hogy 1972—1973-ban a mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozó népesség összes munkával töltött ideje 70 százalékkal haladta meg a 48 órás munkahétnek megfelelő munkaidőt.* Nagyon elgondolkoztató, hogy a kisgazdaságokban végzett munka jövedelmi értéke — egyes számítások szerint — átlagosan nem éri el óránként a 10 Ft-ot sem. Nem szükséges különösebb közzgazdasági előrelátás ahhoz, hogy megállapítsuk: amennyiben nem növekszik nagyobb ütemben a kisgazdaságokban végzett munka jövedelmezősége, úgy belátható időn belül csökkenni fog a vállalkozási kedv, különösen a mobilabb társadalmi rétegeknél.

Vizsgálati adataink szerint Királyhegyes kereső népességének (aktív és inaktív) havi jövedelme (gyermekpótlék is beleértve) a kisgazdasági termelés nélkül** a következők szerint alakult 1977-ben: 1000 Ft alatt keresett 91 fő, 1001—2000 Ft között 251 fő, 2001—3000 Ft között 180 fő, 3001—5000 Ft között 114 fő és végül 5001—7000 Ft között 3 fő. Az adatok szerint a megkérdezettek több mint a felének a havi jövedelme nem haladta meg a 2000 Ft-ot, ami jóval alatta maradt az országos átlagnak.*** Összehasonlításként megjegyzem, hogy az adott évben (1977) az állami szektorokban foglalkoztatottak havi átlagkeresete 3440 Ft volt.⁷ Ezt az összeget Királyhegyesen a 639 kereső közül 500-an nem érték el.

Mely társadalmi csoportok tartoztak a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába? A 91 fő közül, akinek a havi jövedelme 1000 Ft alatt volt, 67 fő a nyugdíjas, 16 fő a mezőgazdaságban dolgozott. A következő és egyben a legnépesebb csoportból (251 fő) pedig, akiknek 1001—2000 Ft között volt a havi jövedelme, 84 fő a nyugdíjas és 127 fő a mezőgazdaságban dolgozott.

Ezek az adatok tehát egyértelműen utalnak arra, hogy Királyhegyesen milyen okok miatt tartoznak meglehetősen sokan az alacsony jövedelműek kategóriájába: a faluban magas a nyugdíjasok aránya, hiszen idetartozik a megkérdezettek 25 százaléka (és túlnyomó többségük — 12 fő kivételével — a mezőgazdaságból ment nyugdíjba, alacsony nyugdíjjal); másrészt az aktív keresők több mint a fele a mezőgazdaságban dolgozik (6 fő kivételével) a termelőszövetkezetben.

A jövedelemarányok alakulásánál nem elhanyagolható szempont a keresők nem szerinti megoszlása. Ismeretes, hogy a nőknek általában — még azonos munkakörben, azonos iskolai végzettség mellett is — alacsonyabb bérrel kell beérniük, mint a férfiaknak. Ezt az általános tapasztalatot erősíti meg a királyhegyesi vizsgálat is.

A 639 megkérdezettnek majdnem 50 százaléka nő, pontosan 310 fő. Hogyan alakul a nők aránya a különböző jövedelmi kategóriákban? 1000 Ft alatt ke-

* A királyhegyesi vizsgálat tanúsága szerint a megkérdezettek napi átlagban 2 és fél, 3 órát dolgoznak rendszeresen a kisgazdaságokban. Ez azt jelenti, hogy a tsz-ben dolgozók a kisgazdaságokban végzett munkával együtt napi 13—14 órát, de az üzembe járók is — utazással együtt — 12 órát dolgoznak.

** A kisgazdaságokból származó jövedelem nagyságára ugyanis nem tettünk fel kérdést.

*** A falusi jövedelmekben ténylegesen a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származó jövedelmek is számottevő részt jelentenek, s együttesen számítva eltérő adatokhoz jutunk. (Szerk.)

resett a nők 24,5 százaléka; a férfiaknál ez az arány 4,6 százalék, 1001—2000 Ft között keresett a nők 52,6 százaléka, a férfiaknak 27,1 százaléka. Vagyis, amíg a nők 77 százalékának havi jövedelme a 2000 Ft-ot nem haladta meg, addig a férfiak esetében ez az arány 31 százalék.

Mindehhez hozzáteszem, hogy a nők egyáltalán nem olyan munkakörben dolgoznak, amely könnyűnek mondható, hiszen túlnyomó többségük (77,7 százalék) mezőgazdasági munkás és a növénytermesztésben dolgozik. Továbbá ez az alacsony havi jövedelmű réteg nem is rendelkezik állandó munkával, hiszen foglalkoztatása időszakos, mivel a termelőszövetkezetek gazdálkodásuk mai fokán — s előreláthatólag még hosszú ideig — a tagok jelentős részét nem tudják rendszeresen foglalkoztatni, különösen nem a növénytermesztésben.

Bár a különböző statisztikákból, vizsgálati adatokból tudjuk, hogy országosan a nők szinte minden munkakörben alacsonyabb munkabért kapnak, mint a férfiak, az azonban kevésbé ismert, hogy a társadalmi egyenlőtlenségnek ezt a vetületét hogyan erősíti fel a települési hátrány. Nem túlzás azt állítani, hogy ma hazánkban a legalacsonyabb áron megkapható munkaerő a szakképzetlen falusi nő.

A jövedelmi arányokat vizsgálva tekintsük át, hogy miképpen alakult Királyhegyes 274 háztartásában az egy főre jutó havi jövedelem. Nem vitás ugyanis, hogy ezáltal még közelebb jutunk a kialakult anyagi viszonyok megértéséhez — bár az egy főre eső jövedelem mutatója az életszínvonal mérésének nem a legpontosabb eszköze; hiszen e célra sokkal jobban használható az úgynevezett egy fogyasztási egységre eső jövedelem. (A fogyasztási egység meghatározásánál ugyanis figyelembe veszik a család nagyságát, a személyek nemét és életkorát.)

Vizsgálati adataink szerint: 1000 Ft alatt találtuk a háztartások közel egynegyedét, pontosan 23,4 százalékát, 1001—1500 Ft között 28,8 százalékát. 1501—2000 Ft között 26,6 százalékát, 2001—2500 Ft között 15,3 százalékát és végül 2501 Ft felett 5,9 százalékát.

A fenti számokból kitűnik, hogy az alsó két kategóriába tartozott Királyhegyesen a háztartások 52,2 százaléka, a faluban a háztartások fele az egy főre jutó havi jövedelem tekintetében meglehetősen alacsony szinttel volt kénytelen beérni.

Arra válaszolva, hogy milyen társadalmi csoportok tartoznak a legalacsonyabb jövedelmű háztartásokba, azt lehet mondani, hogy az első (1000 Ft alatti) kategóriában viszonylag „egységes” társadalmi csoport van, a nyugdíjasok. A második kategóriába (1001—1500 Ft) főleg a nyugdíjas házaspárok tartoznak, de mellettük elég nagy számban ide sorolhatók fiatal, szakképzetlen, kétgyermekes családok is. Azokban a háztartásokban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem 1500 Ft felett volt, ott találjuk a középgeneráció nagyobbik hányadát. Ebben a csoportban — egyebek mellett — két tényező különösen előnyösen befolyásolja a jövedelmet: 1. a gyermekek már keresőképesek és még nem váltak ki a családból; 2. itt a leggyakoribb az úgynevezett vegyes család, mégpedig abban a formában, hogy vagy a férfi, vagy a nő, vagy pedig a gyerekek a városban (Makón) vállalnak ipari munkát. Vagyis ezekben a háztartásokban a legmagasabb az aktív keresők és az ingázók száma.

Az egy főre jutó jövedelem nagysága és az ingázók aránya között az összefüggés egyértelmű, ugyanis az ingázók arányának növekedésével nő az egy

főre jutó havi jövedelem. (Lásd 1. sz. ábra.) Mindez önmagában nem megelégedő de ellentmondásos, ha számításba veszünk olyan tényezőket is, mint 1. a szakképzettség szintje (ugyanis az ingázók 70 százaléka szakképzetlen fizikai dolgozó), 2. a végzett munka nehézségi foka, és 3. társadalmi értéke (jövedelmezősége).

Tény, hogy ma a falu közvéleményében — nem alaptalanul — az anyagi előbbrejutás az ingázás egyszerű vállalásával egyenértékű. Ez a helyzet viszont teljesen megfelel és összhangban áll azzal a gazdaságpolitikai törekvéssel, hogy a vidékre telepített ipar ezt az olcsó és szakképzetlen munkaerőt megszerezze és megtartsa.

A jövedelmet regisztráló adatok — bármilyen összefüggésben is nézzük őket: a megkérdezettek saját vagy a családok egy főre eső jövedelmét véve alapul — azt bizonyítják, hogy Királyhegyesen — persze nem csak ott* — az emberek nagyobbik hányada gyakorlatilag képtelen lenne megélni a főállásból származó keresetéből; természetesen az adott korban kialakult árviszonyok és a szükségletek szintjéhez mérve.

Emlékeztetve azokra az adatokra, amelyek szerint Királyhegyesen a háztartások közel egynegyedében 1000 Ft alatt, 28,8 százalékában pedig 1001—1500 Ft között volt az egy főre jutó havi jövedelem, tehát a háztartások valamivel több mint 50 százalékában a jövedelem mértéke alig-alig biztosított többet, mint a legegyszerűbb szükségletek alacsony szintű kielégítését. Következésképpen e kategóriában a nyugdíjas vagy több gyermekes fiatal azért vállal kiegészítő munkát például a kisgazdaságban, hogy elemi szükségleteit kielégítse. E csoportban a szükségletek alacsony szintje kifejezésre jut az étkezésben, ruházókodásban, lakáskultúrában, szórakozás fajtáiban és módjában stb.

A magasabb jövedelmi kategóriákba tartozók körében, bár más indítékból táplálkozik a mellékmunka vállalásának kényszere, de vitathatatlanul jelentkezik. Az interjúkból szinte egybehangzóan fogalmazódnak meg a szükségleteknek azok a főbb típusai, amelyek ma leginkább felhalmozásra és gyakran túlfeszített munkára ösztönöznek.

E magasabb jövedelmi kategóriába tartozó háztartások zömében is (amely 26,6 százalék) az egy főre eső havi jövedelem 1501—2000 Ft volt. Ebből az összegből nem lehetne felhalmozásra fordítani. A dolog tehát úgy áll, hogy amennyiben az emberek növekvő szükségleteiket ki akarják elégíteni: az étkezésben, lakásban, öltözködésben, tartós fogyasztási eszközök megszerzésében, szórakozásban és emellett a gyermekeiket segíteni akarják szakmaszerzésben és lakáshoz jutásban, vagyis jobb indulási esélyt akarnak számukra biztosítani, úgy ehhez elkerülhetetlen a mellékmunka vállalása. Mérlegelés tárgyát legfeljebb a mellékmunka mértéke képezheti.

Vitathatatlan tény, hogy ma a családalapítás küszöbén álló nemzedék lakásmegoldásának anyagi gondjait jelentős mértékben a szülők, azaz a középgenerációs nemzedék viseli. Ez a nagy erőfeszítést követelő felhalmozás szintje teljesen felemésztja a szóban forgó falusi csoport idejét és energiáját. Következmenyei világosan felismerhetők az emberek életmódjában. Királyhe-

* A hazai és a nemzetközi vizsgálatok egyértelműen arra utalnak, hogy az emberek többsége növekvő szükségleteik kielégítését a főállásból származó keresettel nem tudják fedezni, ezért úgynevezett mellékmunkákat vállalnak.

AZ EGY FŐRE JUTÓ ÁTLAGOS JÖVEDELEM ÉS AZ INGÁZÓK ELOSZLÁSA KIRÁLYHEGYESEN (1977)

M=1:2 880

napi ingázó → ○
 → △
 → □
 heti ingázó → □

AZ INGÁZÓK SZAKKÉPZETTSÉGE

- nincs
- szakképzett fizikai
- ⊙ középiskolai szakképzettségű
- felsőiskolai szakképzettségű

JÖVEDELEM Ft/16

- < 1000
- 1001-1500
- 1501-2000
- 2001-2500
- 2501 <

gyes lakosságának — mint a falusiaknak általában — a teljes jövedelmét a főállásból származó bér és a kisgazdaságban előállított érték képezi. Ez egyben azt is jelenti, hogy az aktív keresők túlnyomó többségének „dupla műszakban” kell helytállnia.

LAKÁSHELYZET

Az egyes emberek, embercsoportok élethelyzetének, életmódjának vizsgálatánál a szociológia kitüntetett figyelmet fordít a lakásra. Aligha lehet ugyanis vitás, hogy a lakás legalább három szempontból is eltér a többi elemi szükséglettől: minden primer szükséglet közül a *legköltségesebb*, így megszerzése a legnagyobb erőfeszítést igényli; a *legmaradandóbb érték*, hosszú távra szól, egymás utáni generációknak szolgál otthonául; és *több funkciós* szerepet tölt be, hiszen közvetlen kerete a mindennapi életvitelnek, itt zajlik a család legszámottevőbb élettevékenysége.

Mivel a lakásnak olyan nagy szerepe van az életmód alakulásában, a lakáshoz jutás módja és a lakás minősége az egyik legmarkánsabb „életesélyt” differenciáló tényezők közé tartozik. Mindenesetre a lakás sokat elárul az egyes emberek, embercsoportok anyagi és kulturális szintjéről és a kielégítés lehetőségeiről.

A lakáshoz jutás módjában és a lakások minőségében a legerősebb differenciáló tényezők közé tartoznak: a munkamegosztásban elfoglalt hely, valamint a települési viszonyok. A különböző lakásszociológiai vizsgálatokból és a statisztikai adatokból tudjuk, hogy a társadalmi rétegek közül az állami és bérlakások aránya a vezető és értelmiségiek körében a legmagasabb, a mezőgazdasági fizikaiaknál pedig a legalacsonyabb; a magántulajdonú lakásoknál fordított a helyzet. Települési jelleg szerint vizsgálva pedig a magántulajdonosi lakások aránya a fővárosban a legalacsonyabb (28 százalék), a többi városban emelkedik (57 százalék), legmagasabb a községekben (87 százalék). Királyhegyesen az arány körülbelül 90 százalék.

A lakáshoz jutás terhe tehát távolról sem egyformán oszlik meg a társadalom egyes rétegei között. Tény, hogy akár vásárolja valaki a lakást (házat), akár építi, mindenképpen óriási erőfeszítést követel.

Mivel falun eddig nem épültek állami bérlakások, akik lakáshoz akartak jutni, vagy vásároltak, vagy pedig építkeztek (eltekintve itt néhány értelmiségi számára fenntartott szolgálati lakástól). A házépítés azonban gyakorlatilag minden időt, erőt és anyagi erőforrást felemészt. Átlagosan mintegy 10—15 év alatt épül fel egy ház vagy lakás saját erőből. Mind ez ideig még a szociológiai elemzések sem vonták le azokat a következtetéseket, hogy mit is jelent igazából egyes emberek, társadalmi csoportok életmódját tekintve az az idő, energia és anyagi befektetés, amelyet a lakáshoz jutás megkövetel. Mindaz, amit más szükséglet kielégítésére fordíthatna, ami más dolgok fogyasztására menne, csak a lakásra koncentrálódik.*

* Részletesen és meggyőzően foglalkozik ezzel a kérdéssel Losonczy Ágnes, konkrét szociológiai vizsgálat alapján. Felhívja a figyelmet arra, hogy itt mutatkozik meg valójában az egyenlőtlenség, az energiaráfordítás különbsége, ami akkor válik groteszkké, amikor a lakáshoz juttatott elitéli azt, aki óriási erőfeszítéssel épít magának lakást, beszűküléssel, kispolgárisággal vádolja jól ellátott társadalmi pozíciójából.⁸

A lakások minőségi mutatóit vizsgálva (elsősorban a lakások építőanyagát és a komfortfokát), megállapítható, hogy itt is számottevő különbségek vannak a falusi települések hátrányára. A különböző vizsgálatok egyértelműen kimutatják, hogy a falusi lakosság életkörülményeinek területi differenciálódásában a lakásvizonyok játsszák az egyik lényeges szerepet, s ez nemcsak mennyiségi értelemben értendő, hanem mindenekelőtt a lakások felszereltségét jelenti. Ebben döntő a vezetékes ivóvíz bekapcsolásának aránya.

Tudott dolog, hogy Magyarországon a falusi házakban régebben szinte ismeretlen volt a fürdőszoba és vízöblítésű W. C. Mivel a házak e nélkül épültek, így még ma is meglehetősen kevés az olyan ház falun, amelyben fürdőszoba és vízöblítéses W. C. található. Az elmúlt két évtizedben előrehaladás tapasztalható a fürdőszoba iránti igényben (amely kétségtelenül a testi higiéniának mint a civilizációs szükségletek egyik szembetűnő megnyilvánulása), de főleg azokban a falvakban, ahol nagyobb mennyiségben építettek új házakat, és a falu el van látva vezetékes vízhálózattal.

Királyhegyesen a megkérdezett lakosság mintegy 20 százaléka rendelkezik fürdőszobával, ami a hazai falusi viszonyokat figyelembe véve nem mondható alacsonynak. Bár a faluban alig épült új ház, de a régi házak egy részét korszerűsítették, és ennek során fürdőszobákat is kiképeztek. Kedvezően befolyásolta ezt, hogy 1966 óta vezetékes vízellátás van, amit saját vízmű lát el két kútból.

A királyhegyesi lakáshelyzetről a következő ábra nyújt részletesebb tájékoztatót. (Lásd 2. sz. ábra.)

A vizsgálati adatokból kitűnik, hogy Királyhegyesen a lakások 42 százaléka egyszobás, ami meglehetősen magas arány. Ezeknek a lakásoknak nagyobbik hányadában azonban főként nyugdíjasok élnek, így mindez érthető. Itt régebben a lakóházak kizárólag vályogból épültek, ezért felújításuk még az esetben is elmarad, ha fiatalok lakják. A nyugdíjasok mellett ugyanis jelentős számú fiatal család lakja a régi épületeket, mivel olcsón megvásárolhatók. E családok egy részének távlati tervében szerepel az új ház építése. Ebből adódik, hogy az egyszobás családi házaknak alig 20 százaléka felújított és komfortos.

Az alacsony jövedelmű fiatal családok a település „peremén” levő olcsó, de felújításra alkalmatlan lakóházakat kényszerülnek megvásárolni, ebből súlyos településrendezési probléma is adódik. Ezzel párhuzamosan ugyanis a „belső” nagy telekkel rendelkező, jobb állagú lakóházak — a népességcsökkenés következtében — gazdátlanul maradnak, leromlanak. Ezt a tendenciát csak a belső lakóházak megvásárlásához nyújtott hitelekkel lehet megváltoztatni. A népesség térbeli koncentrációját ez bizonyára erősíti.

Érkezhetően segített ezen a 46/1974. (XII. 4.) MT sz. rendelet, amely lehetővé tette az üresen álló családi lakóházak tanácsi értékesítésre történő felajánlását és azok kedvező feltételekkel történő megvásárlását. Az így felajánlott házakat általában fiatalok vásárolják meg azzal a szándékkal, hogy a községben letelepedjenek. Ezzel a lehetőséggel élve eddig 17 lakóház került új tulajdonos birtokába.

A település lakóházainak többsége jó állagú és kétszobás, ezért többségét felújították. A lakóházak egy részében a teljes komfort kiépítésének feltételei is adóttak. A lakások 36 százaléka komfortos. Valószínű, hogy ez is sze-

A LAKÁSOK KONFORTJA KIRÁLYHEGYESEN (1977)

M=1:2880

A LAKÁSOK KONFORTJA

- △ komfort nélküli
- ▲ villanyal ellátott
- ▲ villanyal, vízrel ellátott
- ▲ teljes komfort
- hűtőszekrény

A LAKÁSOK SZOBASÁMA

- egyszobás lakás
- △ kétszobás lakás
- három és többszobás lakás

repet játszik abban, hogy Királyhegyesen az elmúlt 20—25 évben új ház alig épült.

Ennek következtében a tradicionális, szép falusi utcakép részben érintetlenül megmaradt. Mivel Királyhegyesen viszonylag kedvezőbb áron és feltételek között lehet házat vásárolni (100 000 Ft-ért már elfogadhatót; ugyanez az összeg például Makón még a telek árát sem fedezné), azt eredményezi, hogy egyre több fiatal házaspár választja ezt a megoldást. Ezek elsősorban a kisebb keresetű, szakmával nem rendelkező fiatalok (a tehetősebbek Makóra igyekeznek), valamint a környező kisebb településekről ide költöző fiatalok.

Mindenesetre a falu jövőjével kapcsolatban elgondolkodtató, hogy az elmúlt időszakban szinte elvértve akadtak olyanok, akik új ház építésébe fogtak volna. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy többen tervezik a városba költözést, s akkor a felépített házat csak alacsony összegért tudnák értékesíteni, vagyis nem térülne meg a befektetés. Köztudott, hogy az építőanyagárak és a szakmunka költségei falun is olyan magasak, mint a városokban, vagy egyéb dinamikusan fejlődő körzetekben. Ugyanakkor a lakások (házak) forgalmi értékében két-háromszoros különbségek (sőt ennél nagyobbak is) tapasztalhatók. A házépítéssel járó tőkebefektetés elég magas ahhoz, hogy nagyon is megfontolásra késztesen mindenkit, mivel az ingatlanba fektetett tőke területenként nagyon is eltérő módon konvertálható.

Így azután gyakoribb a régi házak átalakítása, korszerűsítése, ez anyagiilag könnyebben elérhető és kisebb a befektetett tőke megtérülési rizikója.

A királyhegyesi házak minőségéről szólva — mint erre fentebb már utaltam — megállapítható, hogy néhány szempontból (vezetékes víz, komfortos lakások aránya) jobb a hazai falvak átlagánál. Azonban a házak túlnyomó többsége itt is 1945 előtt épült, magukon viselve azokat a jegyeket, amelyeket az adott kor materiális és szellemi szükségletei és lehetőségei előírtak.

Ezzel kapcsolatban írja Erdei Ferenc, hogy a falusi életet talán legjobban a ház és belső berendezése jellemzi. „Ebben a dologban legharmonikusabb a parasztéletrend, ebben bomlott meg legjobban a polgárosodó falusi gazda, ebben a legnyomorultabb a falusi szegény és ebben a leggyarmatibb a falusi polgár és a falusi úr.”⁹ Vagyis a falu minden társadalmi rétegének lakásvizonyaira sajátos módon rányomta bélyegét a paraszti társadalom törvénye.

A paraszti társadalom bomlásával azonban a házakban és azok berendezésének ez a szigorú és fegyelmezett rendje fokozatosan felborult és átalakult. Ez az átalakulás végtelenül változatos formákat eredményez, e változásokban kifejeződnek a mindenkori igények, ízlések és természetesen az anyagi lehetőségek. Ma körülbelül kétszer akkora a falusi házak többsége, mint régebben volt (a hozzáépítéssel és átalakításokkal), de még ma sem felelnek meg teljesen a rendelkezésüknek.

Ennek okát Erdei Ferenc elsősorban abban látja, hogy amikor a falusiak elvesztették a parasztizlés biztonságát, akkor polgári minták után építkeztek, s mivel a példák magukban véve is rosszak voltak, a parasztgazda életviszonyainak pedig éppen nem feleltek meg, így ebből mindenféle torz épületek alakultak ki. A végeredmény tagadhatatlan, a házépítés kortánának óriási példatárát lehetne összeállítani a magyar falvak épületeiből, alaprajzuk és beosztásuk szerint. Ami pedig a házak külső kiképzésében és díszítésében elburjándzott, az az ízléstelenség valóságos tárháza. Elvesztették a helyi anyaghoz mért parasztizlés biztonságát és a legrosszabb szecessziós polgárházak-

nak (városi épületeknek) a „díszítését” vették mintául. S mindezt fokozta még az építettő zavartságán és a példa alkalmatlanságán felül az építőiparosok felemás ízlése és újító igekezete.¹⁰ Az Erdei Ferenc által így jellemzett parasztházakat „örökölte” a mai Királyhegyes is.

A házak és azok berendezése Királyhegyesen is roppant eklektikus, csupán elemeiben őríz valamit a paraszti kultúra valóságos értékeiből, hagyományáiból, és jelenleg úgy tűnik, hogy megállíthatatlan a hagyományok teljes pusztulása.

TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEKKEL VALÓ ELLÁTOTTSÁG

Az emberek anyagi helyzetéről, szükségleteiről, értékrendjéről és szokásairól — adott korban és adott helyen —, sokat elárulnak a birtokukban levő tárgyi eszközök. Korunk emberének életében különösen nagy szerepet játszanak az úgynevezett tartós fogyasztási cikkek. Mivel ezek közül a lakásról mint a legköltségesebb eszközről az előbbieken már szóltam, a következőkben a háztartási gépekkel és a gépkocsival való ellátottságot tekintem át. Az utóbbi kettő a szükségleteknek más típusába tartozik, mint a lakás, vagyis nem elsődleges (primer) szükségletet elégít ki. Az azonban vitathatatlan, hogy mind a gépkocsi, mind a különböző háztartási gépek (tv, rádió, mosógép, hűtőszekrény, lemezjátszó, magnó stb.) a „modern élet” részét képezik, sőt például a hűtőszekrény vagy a mosógép szinte elemi szükségletünké vált.

Mindenestre a szociológiai irányú érdeklődés, amely a falu társadalmának strukturális változásait kutatja, nem hanyagolhatja el a fontos tárgyi feltételek számbavételét és értékelését.

Vizsgálati adataink alapján Királyhegyesen a megkérdezettek közül 25 fő (3,9 százalék) nem rendelkezett egyetlen tartós fogyasztási cikkel sem. Ebből 21 fő mezőgazdasági nyugdíjas és öregségi járadékos, vagyis a falu legelesettebb rétegéhez tartoznak. Ezen kívül 21 főnek (3,3 százalék) csak rádiója volt, ők többségükben (14 fő) szintén az előbbi társadalmi csoportba tartoznak. A válaszadók túlnyomó többsége rendelkezett a legfontosabb háztartási gépekkel, mégpedig a következő megoszlásban: 217 fő (34,0 százalék) birtokában 2—5 db volt, viszont 376 főnek (58,9 százalék) még ennél is több. Ezek a számok arról tanúskodnak, hogy Királyhegyesen a háztartások többsége — a hazai arányokat véve alapul — viszonylag jól felszerelt. Különösen figyelmet érdemel a hűtőszekrény elterjedése, hiszen a megkérdezettek 72,9 százaléka (466 fő) rendelkezik vele (a hűtőszekrényrel nem rendelkezők többsége is, 94 fő, a mezőgazdasági nyugdíjas és öregségi járadékosok csoportjába tartozik).

Ezek az eszközök nem csupán a falusi lakosság anyagi viszonyaiban bekövetkezett változásokat jelzik, hanem a szokások, az egész életmód átalakulásáról is tanúskodnak. Hiszen elég nyilvánvaló például a hűtőszekrény megjelenésének hatása a táplálkozási szokásokra, vagy a mosógépnek a higiéniai viszonyokra, a televíziónak a szórakozásra és művelődésre stb.

A tartós fogyasztási eszközök közül külön kell foglalkozni a gépkocsival, hiszen jellegzetesen olyan fogyasztási cikk ez, amely a legegyszerűsebbül oszlik el az egyes társadalmi rétegek között. A gépkocsi látványosabban húzza szét a társadalmi egyenlőtlenségeket, mint például a jövedelem. A külön-

böző szociológiai vizsgálatokból és a statisztikai adatokból tudjuk, hogy a gépkocsival való ellátottság legmagasabb a vezetők és értelmiségiek között, a legalacsonyabb a mezőgazdasági fizikaiaknál.

Kétségtelen, hogy a személygépkocsi megléte vagy hiánya többé-kevésbé mutatja, hogy a családok életkörülményei és jövedelme milyen szinten vannak. Tény, hogy a lakás (ház) megszerzése után (de előfordul, hogy előtte) a családok jelentős része a személygépkocsi vásárlást tűzi ki célul.

Vizsgálatunk szerint Királyhegyesen (1977) a mintegy 300 háztartásra 84 személygépkocsi jutott, tehát 100 háztartásra közel 30. Ez az arány mindenképpen figyelemre méltó, hiszen jóval magasabb a magyar falvak átlagánál.

A személygépkocsi szerepét vizsgálva tekintettel kell lenni arra, hogy számtalan olyan emberi igény kapcsolódhat hozzá, amely túlmegy az autó egyszerű „státus-szimbólum” jellegén.

Függetlenül azonban attól, hogy ki milyen céllal vásárol gépkocsit, azt a következtetést levonhatjuk, hogy a személygépkocsi megléte életmód-alakító tényező, befolyásolja és módosítja a család szokásait. Mindenesetre az egyik legszembe-tűnőbb bizonyítéka a hagyományos falusi életmód átalakulásának.

Részletesen nem vizsgáltuk, hogy Királyhegyesen a gépkocsi-tulajdonosok elsősorban milyen célra használják járművüket. Azt tudjuk, hogy a 84 gépkocsi-tulajdonos közül 13 használja a gépkocsiját munkába járásra. A többség mint a „kimozdulás”, elsősorban a városba való jutás eszközét említi, mégpedig bevásárlás, rokon- és ismerőslátogatás, valamint szórakozás céljából.

A létviszonyok és életmód értékeléséhez véleményem szerint hozzátartoznak azok az információk, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen is a falu lakosságának az elképzelése anyagi viszonyainak jövőbeli alakulásáról. Erre vonatkozóan a kérdőívben két kérdést is feltettünk: „mire számít, milyenek lesznek az anyagi lehetőségei a következő 3—5 évben?” és „milyen nagyobb anyagi befektetést igénylő tervei vannak a következő 3—5 évben?” Az ezekre a kérdésekre adott válaszokból, valamint a mélyinterjúkból kirajzolódott bizonyos „jövőkép”. Anélkül, hogy az idevonatkozó válaszok jelentőségét túlbecsülném, annyi bizonyos, hogy visszatükröződik bennük egy adott állapotról jellemző közérzet. Ki ne tudná például azt, hogy az anyagi boldogulás perspektívája lényeges munkára ösztönző tényező, nélkülözhetetlen energiaforrása a termelési és vállalkozási kedvnek. Ha az embereknek nincsenek jelentékenynek mondható materiális céljai, az kedvezőtlenül hat vissza a gazdasági szférára, de kisugárzik a társadalmi élet más területeire is.

A királyhegyesi vizsgálatban a megkérdezettek közül arra a kérdésre, hogy „mire számít, milyenek lesznek az anyagi lehetőségei a következő 3—5 évben”, a vélemények a következőképpen oszlanak meg: először is legszembe-tűnőbb, hogy a válaszadók túlnyomó többsége, 497 fő, vagyis 77,8 százalékuk nem tudta megítélni, hogy mire számíthat. Mindössze 54 fő (a megkérdezettek 8,5 százaléka) válaszolta azt, hogy kereseti lehetősége növekedni fog. A ház körüli gazdálkodásból származó jövedelem kilátásait még borúlátóbban ítélték meg, hiszen mindössze 14 fő, azaz 2,2 százalék számolt feltétlenül jövedelemnövekedéssel. Összegezve tehát a válaszok eredményeit: a 639 megkérdezett közül egyértelmű anyagi előrehaladásra — a kereset és a kisgazdaságokból származó jövedelem együtt — mindössze 70 fő, kereken 11 százalé-

kuk számított. Hozzáteszem, hogy az anyagi helyzetük egyértelmű javulásával számítóknak közel a fele nem a mezőgazdaságban dolgozott.

Az elmondottakkal kapcsolatban nem azon érdemes meditélni, hogy vajon a válaszoknak mennyi a reális tartalma. Inkább az elgondolkodtató, hogy miért, mitől voltak ilyen bizonytalanok a megkérdezett emberek az anyagi előrehaladásuk perspektíváját illetően; vagy esetleg miért tettek úgy, mintha azok volnának. Akármelyiket vesszük alapul, szociológiailag roppant lényeges, ami mögötte lehet. Ezzel a vizsgálattal azonban sajnos nem tudtam eljutni a társadalmi valóságnak abba a finom rétegébe, ahol a szóban forgó jelenség okai pontosabban kitapinthatók.

Az anyagi előrehaladással szembeni kétely és bizonytalanság mutatkozik az arra a kérdésre adott válaszokban, hogy „milyen nagyobb anyagi befektetést igénylő tervei vannak a következő 3—5 évben?”. 487 fő, azaz 76,1 százalék adta azt a választ, hogy nincs semmiféle nagyobb anyagi befektetést igénylő terve.

Amennyiben azt vizsgáljuk, hogy a befektetni tervező 150 fő milyen típusú tárgyak elérésére törekszik, úgy a következőket találjuk: legtöbben, 57 fő (a megkérdezettek 8,9 százaléka) személygépkocsit kíván vásárolni, 52 fő (8,1 százalék) lakásra, házra kíván befektetni (Királyhegyesen 59 főnek nem volt önálló lakása), öket követik a lakberendezést és egyéb tartós fogyasztási cikkek megszerzését tervezők, 40 fő (6,3 százalék). Telek, hétvégi ház vásárlását mindössze 1 válaszadó tervezi.

Következtetések levonásánál nagyfokú óvatosságra ösztönöz az a körülmény, hogy a válaszadók szándékai mögött meghúzódó okokról meglehetősen kevés a megbízható ismeret. Néhány tényező ismerete azonban közelebb visz a megértéshez. A megkérdezettek között viszonylag magas a nyugdíjasok száma, mint egy 170 fő. Közülük 167 fő nem tervez semmilyen nagyobb beruházást. Alacsony jövedelmi szintjük ismeretében ez teljesen érthető.

A másik számottevő csoportot azok képezik, akik az elkövetkező 5 évben mennek nyugdíjba, számuk 150—170 fő körül van. Közöttük szintén alig akad, aki nagyobb anyagi befektetést tervez. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezetteknek körülbelül a fele tartozik a nyugdíjas és a közvetlen nyugdíj határán állók csoportjába. Így azután a fennmaradt 300 főnyi aktív kereső közül kerülnek ki mindenekelőtt azok az emberek, akik nagyobb anyagi befektetést terveznek. Hozzávetőleges pontossággal azt lehet mondani, hogy az aktív keresők közül minden második tervez költségesebb beruházást.

A falu lakosságának materiális szükségleteit vizsgálva megállapítható, hogy a szükségletek közül a föld- (telek-) szerzés, -gyarapítás igénye szinte teljesen eltűnt. Királyhegyesen 1977-ben egyetlen ember akadt (nem mezőgazdasági dolgozó), akinek a terveiben telekvásárlás szerepelt (az is hétvégi ház építésre). Történelmi tény, hogy a földszerzés mint szükséglet a múlté, ami a falusi emberek szokásait, törekvéseit, egész életmódját átalakította.

Az így felszabadult anyagi erőforrások egy részét felélik (bőségesebb táplálkozás, jobb ruházkodás, és több költséges élvezeti cikkekre), a másik részét felhalmozásra fordítják, mégpedig a gyermekeik jobb életésélyeinek biztosítását szolgáló javakra; iskoláztatás (szakmatanulás) és lakásszerzés, valamint maguk számára minél több fogyasztási cikk megszerzésére. Ennyiben és csakis ennyiben beszélhetünk arról, hogy a falusi lakosság materiális szükségleteiben megfigyelhető egyfajta homogenizálódás, ami azonban nem je-

lenti azt, hogy eltűnt volna az ellátási szintben levő számottevő differenciáltság. A falu társadalmában meglevő ellátottsági szintkülönbségek feszültségeket teremtenek, bár ezek nem mindig jutnak felszínre.

A kérdéssel foglalkozó vizsgálatok egybehangzó tapasztalatai arra utalnak, hogy általában nem azok a társadalmi rétegek akarnak változtatni létfeltételeiken, akik a leginkább rászorulnának, hanem azok a rétegek, akik már kimozdultak korábbi létfeltételeikből, vagyis fejlődésben vannak. Erre a társadalmi csoportra jellemző, hogy helyzetük javul, de növekvő szükségleteik tovább hajtják őket a még kedvezőbb helyzet elérésére. A változtatás igényét nem az objektíve rossz szituáció váltja ki, hanem a mozdulás reménye és lehetősége. Ha a rosszabb helyzetben levőknél nem is látszik a változtatás szándéka, arra következtethetünk, hogy e rétegeknek vagy nincs lehetőségük helyzetük megjavítására, vagy nem ismerik fel a számukra kínálózkodó lehetőséget.¹¹

A királyhegyesi vizsgálat tapasztalatai alapján azt összegezhethetjük, hogy a faluban két csoport volt meglehetősen szűkös anyagi helyzetben, ahol — más csoportokhoz képest — alacsonyak az igények és a legkisebb a feljebb emelkedés lehetősége. Az egyik: az alacsony jövedelmű fiatal családok. Itt az egy főre eső havi jövedelem 1000—2000 Ft között volt (a vizsgálat évében). Itt a gyermekek még kicsinyek, a feleség legtöbb helyen gyermekgondozási segítségen van. Lakásuk a falu „perifériáján” levő legrosszabb házakban van. E családok jelentős részét a szülők sem tudják támogatni. Helyzetük minden tekintetben hátrányos.

A másik csoportba a mezőgazdasági nyugdíjasok és járadékosok tartoznak. Számuk meglehetősen magas, hiszen a vizsgáltak közel egyharmadát képezték. Túlnyomó többségük havi jövedelme (háztáji nélkül) 1000—2000 Ft között volt (1977). Különösen súlyos a helyzet azoknál, akik már régebben mentek nyugdíjba, hiszen az egyébként is alacsony nyugdíjukat (járadékukat) a pénzromlás tovább rontja. Az életkor emelkedésével a háztájiból várható jövedelem is csökken, hiszen egyre kevesebb energiát tudnak ráfordítani.

●

Ebben az írásban Királyhegyes népességének anyagi helyzetéről, tárgyi ellátottságáról kívántam áttekintést adni, abból az alapállásból kiindulva, hogy a materiális viszonyok meghatározó szerepet játszanak az emberek életmódjában. Az anyagi javakban megtalálható differenciálódásban kifejeződésre jutnak egyrészt az egyes emberek és társadalmi csoportok között meglevő „életesély”-különbségek, másrészt az eltérő szükségletek és értékpreferenciák.

A falusi társadalom strukturális átalakulása szempontjából ennek a vizsgálatnak van egy roppant érdekes történeti metszete is. Mégpedig az, hogy az anyagi szükségletekben három társadalmi-történelmi tendencia kereszteződik, amely él és hat a mai szükségletkielégítés módjában, szintjében, de értékelésében is. Először, a hagyományos — feudális, illetve falusi közösségi-társadalmi — szokások; másodsor, ennek a (paraszti) társadalomnak a felbomlása, a múltbeli fejlődés a gyenge polgárosulás irányába; harmadszor, a szocialista társadalom két szakaszának gazdasági lehetőségei. Történelmi di-

menzióból nézve, ezek a szakaszok minőségben, lehetőségben, szokásokban és értékekben eltérő szükségletstruktúrákat „kínáltak” és diktáltak.¹²

Ma Királyhegyes társadalmában is — mint általában — többféle életmód-minta hat, olyanok is, amelyek több-kevesebb történelmi folytonossággal vannak jelen, olyanok is, amelyek elemei az adott helyi társadalomban gyökeredznek, és olyanok is, amelyek összetevői több forrásból táplálkoznak. Ezen életmódminták egyes összetevői társadalmi rétegek szerint differenciáltan valósulnak meg, más elemeik viszont általánosan észlelhetők (a társadalomban kialakuló homogenizáló tendenciák hatására) valamennyi vagy szinte valamennyi társadalmi rétegnél. Különösen jelentős ebből a szempontból az ipari tömegtermelés, a fokozódó urbanizáció mint olyan társadalmi folyamatok, amelyek a homogenizálódás számára bizonyos anyagi-civilizatórikus lehetőséget biztosít. Ezt a folyamatot erősítik: a háztartási gépek, a személygépkocsi elterjedése és a tömeghírközlési eszközök (televízió), valamint az általuk terjesztett életmódminták.¹³

Mivel az anyagi javak jelentik a bázist, a biztonságot az emberek minőségileg magasabb szintű életviteléhez, így természetesnek kell venni, hogy az emberek erre alapozva szervezik az életüket. Ismerve és elismerve az emberi törekvéseknek ezt a szigorúan materiális léthez kötött hangsúlyos mozzanatát, tovább kell folytatni a gondolatot — Losonczy Ágnes idézve —: „A kérdés az, hogy az egész társadalmi lét milyen célt, milyen emberi kapcsolatot, milyen tartalmat, eszközöket és cselekvési terepmentet biztosít az emberek számára, hogy a társadalmi struktúra, az egész feltételrendszer az emberek számára a vegetatív szükségleteken vagy azok minőségi és mennyiségi továbbépülésén túl ad-e másra módot és másban is kibontakozási lehetőséget, Találnak-e másban — vagy másban is — stabilitást, biztonságot és bázist?”¹⁴ Az érdeklődés itt már átvezet az „életminőség” egyetemesebb birodalmába, amit ebben a vizsgálatban még nem tudunk követni.

JEGYZETEK

¹ *Erdei Ferenc*: Paraszatok. Budapest 1973. 21—22. old.

² *Erdei Ferenc*: Id. mű, 22. old.

³ *Elek Sándor*: Gazdaságpolitika és mezőgazdasági paraszti jövedelmek. Társadalmi struktúránk fejlődése. III. köt. 119. old. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979.

⁴ Lásd: Mezőgazdaság és élelmiszeripar 1971—1975. MÉM STAGEK 1976.

⁵ *Csizmadia Ernő—Székely Magda*: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban. Budapest 1978. 251. old.

⁶ Lásd *Oros—Schindele*: Időmérleg a háztáji és kiegészítő gazdaságokban. Statisztikai Szemle, 1977. 8—9. sz.

⁷ Magyar Statisztikai Zsebkönyv: 1978. 150. old.

⁸ *Losonczy Ágnes*: Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben. Budapest 1977. 404. old.

⁹ *Erdei Ferenc*: Magyar falu. Budapest 1974. 187. old.

¹⁰ Ugyanott, 188. old.

¹¹ *Losonczy Ágnes*: Id. mű, 498—499. old.

¹² Ugyanott, 501—502. old.

¹³ *Kulcsár Kálmán*: A mai magyar társadalom. Budapest 1980. 212—213. olo.

¹⁴ *Losonczy Ágnes*: Id. mű, 515. old.

A szocializmus eszméje és az ideológiai harc

(Összefoglalás egy tudományos tanácskozás anyagából)

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Komárom megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága 1981. december 10—12-én Tatabányán elméleti tanácskozást rendezett *A nemzetközi ideológiai harc időszerű kérdései* címmel. A plenáris ülésen Boros Sándor, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének helyettese elnökölt, Antalóczy Albert, az MSZMP Komárom megyei Bizottságának első titkára köszöntötte a hallgatóságot, majd Győri Imre, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője mondott megnyitót. A plenáris ülésen öt előadás hangzott el. Berecz János, az MSZMP Külügyi Osztályának vezetője a Nemzetközi osztályharc — nemzetközi ideológiai harc, Hermann István akadémikus, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára az Új baloldal — új jobboldal, Simai Mihály akadémikus, a Világgazdasági Kutató Intézet igazgatóhelyettese A szocialista országok fejlődésének időszerű elméleti és gyakorlati kérdései a nemzetközi ideológiai harcban, Szabó József, az MSZMP Politikai Főiskolájának rektora A szocializmus építésének magyarországi tapasztalatai a nemzetközi ideológiai harc összefüggésében és Pálos Tamás, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya vezetőjének helyettese: Az agitációs és propagandamunka feladatai a nemzetközi ideológiai harcban címmel tartott előadást. Majd négy szekcióban folyt a vita, az előadásokhoz, illetve a szekcióüléseken elmondott korreferátumokhoz kapcsolódva.

A tanácskozás anyagának I. kötete — amely a megnyitó beszédet, a plenáris ülésen elhangzott előadásokat és a szekcióvezetők összefoglalóit tartalmazza — már megjelent a Kossuth Könyvkiadó gondozásában.

Az alábbiakban összeállítást közlünk a A szocializmus eszméje, gyakorlata és az ideológiai harc című szekcióban elhangzott előadásokról és felszólalásokról. A szekcióülésen Simai Mihály elnökölt.

A szekcióülés első előadója Pach Zsigmond Pál akadémikus, a MTA Történettudományi Intézetének igazgatója *A szocializmus építése nemzeti sajátosságainak és általános törvényszerűségeinek jelentkezése az ideológiai harcban* címmel tartott előadásában

történeti-logikai szempontból elemezte azt a kérdést, hogy általános törvényszerűség-e a szocializmus, azaz szükségszerűen vezet-e el az emberiség fejlődése a szocializmushoz, a kommunizmushoz.

Az előadó — Marx gondolatait fel-

idézve — kifejtette: a társadalmi törvények objektív jellege abban áll, hogy akarattunktól függetlenül léteznek, de nem automatikusan érvényesülnek, hanem az emberi tevékenység révén. Ebből adódóan a mi tudatos tevékenységünkől függ, hogy a szocializmushoz, a kommunizmus-hoz vezető fejlődés objektív törvényszerűsége mikor, hogyan és mennyiben valósul meg. S éppen ez ad értelmet, nagy jelentőséget gyakorlati munkánknak és ideológiai küzdelmünknek. Általános törvényszerűség-e a szocializmus? Ideológiai ellenfeleinket nem pusztán valamiféle ideológiai érdeklődés vezeti e kérdés feltevésében, hanem az a törekvés, hogy a marxisták között fellelhető vélt vagy tényleges nézetkülönbségeket, ellentmondásokat fokozzák és ezzel tőkét kovácsoljanak maguknak a „szocializmus vagy nem szocializmus” vitához. Gyakran maguk kezdeményezik a polémiát a szocializmus általános törvényszerűségeiről és nemzeti sajátosságairól. Politikai véleményünk summája: a kelet-európai szocialista országok nem önállóak, nemzeti szuverenitásuk csak látszat, voltaképpen másolják a szocializmus szovjetunióbeli gyakorlatát. Ezzel ellentétben más ideológusok azt fejtetik, hogy letértünk a szocializmus útvjáról, s a kapitalista piacgazdaság irányába mozdultunk el. Az utóbbi időben többnyire a második váddal találkozunk. Mivel magyarázható ez? A feleletet számos tényező összhatásában kell keresnünk. Történeti mértékkel mérve a szocializmus még fiatal társadalmi-gazdasági formáció, hiba lenne az érettség követelményeit számon kérni tőle. Ugyanakkor elég gazdag tapasztalatot ad mind az elméleti vizsgálathoz, mind a gyakorlati cselekvéshez. Marx a történeti-társadalmi valóság lényegi vonásainak absztrahálásával jutott a

kapitalizmus általános törvényszerűségeinek meghatározásához, míg a szocializmussal összefüggésben inkább előrejelzéssel élt. A marxizmus jövője azonban nem apriorisztikus vízió vagy utópisztikus prófécia, hanem a történeti fejlődés egész korábbi menetének tudományos tanulmányozásából leszűrt tendenciáknak a jövőre való extrapolálása. A szocializmus legáltalánosabb körvonalazása nélkül nem lehetett volna megvívni a szocialista forradalmat.

Napjainkban egyre inkább az válik szükségessé, hogy a szocializmus általános elveit szembesítsük a konkrét valósággal. A helyesnek bizonyult elvek mellett ki kell állni, a társadalmi valóság által nem igazolt tételeket pedig korrigálni szükséges. Az eddigi történelmi tapasztalatok szerint a szocialista átalakulás általános törvényszerűsége: a munkáshatalom kivívása, a munkás-paraszt szövetség megeremtése, a párt vezető szerepének érvényesítése. A történeti fejlődés fő tendenciája a kisajátítók kisajátítása, a fő termelési és forgalmi eszközök társadalmi tulajdonba vétele; ez a szocialista termelésnek, a munka szocialista szervezetének, a tervgazdálkodásnak az elengedhetetlen feltétele. Marxnak a Gothai program kritikájában kifejtett álláspontja a szocialista elosztás alapelvéről szintén bizonyítást nyert. A történelem megerősítette, hogy a szocialista termelés antitézise a tőkés termelésnek, de nem igazolta, hogy antitézise az árutermelésnek, az áru-, pénz- és piacviszonyok létezésének. A társadalmi gyakorlat szükségszerűvé tette a korrekciót, amelyet már Lenin kezdeményezett, amikor megfogalmazta a hadikommunizmusról a NEP-re való áttérés irányvonalát. Vitathatatlan tény, hogy az áru-, pénz- és a piaci viszonyokat nemcsak felhasználhatjuk, hanem az eddiginél haté-

konyabban fel kell használnunk a szocialista építésben.

A második világháború után létrejött szocialista világrendszerben a szocialista közösséget alkotó országok nemzeti keretek között formálják életüket. A nemzeti sajátosságok sokszínűek, s a lényegi hasonlóságon túlmenően nem kevés az eltérés: elég a különböző földrajzi adottságokra vagy a nemzeti múlt eltérő évszázados történelmi körülményeire, tradícióira utalni (gondoljunk a kulturális örökség, a nemzeti politikai hagyományok, az állami önállóság specifikumai, a tőkés fejlődés illetve az iparosodás foka, a nemzetgazdaság ágazati szerkezete eltérő vonásaira). Meg kell említeni a szövetséges hatalmak győzelmének eredményeként 1945 után létrejött területi, politikai realitásokat is. Figyelembe kell venni a legközelebbi múlt történetileg objektiválódott sajátosságait: a szocialista építés indulásának lendületét, azután a személyi kultusz bénító és torzító hatásait, majd a szocialista megújulás eredményeit. S nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenlegi nemzetközi és hazai helyzet reális felmérését és értékelését sem. A nemzeti sajátosságok felvázolása után Pach Zsigmond Pál levonta a következtetést: az utóbbi időben lehetővé és szükségessé vált, hogy a szocializmus elméletének általános elveit napjaink valóságával szembe-
sítsük, a szocialista építés immár több évtizedes gyakorlati tapasztalatai alapján és a jelen égető követelményei szerint megerősítsük vagy módosítsuk, az új történelmi feltételeknek és a nemzeti sajátosságoknak megfelelő módon konkretizáljuk és alkotóan továbbfejlesszük.

Varga István, az MSZMP Külügyi Osztály vezetőjének helyettese Testvérpártjaink legutóbbi kongresszusai az ideológiai munkáról című korrefe-

rátumában hangsúlyozta, hogy a testvérpártok kongresszusain megfogalmazott tételek hűen tükrözik egy-egy szocialista ország fejlődési szakaszát, sajátos politikai, gazdasági körülményeit.

A testvérpártok kongresszusai alapvetően két kérdéskört tárgyaltak: az egyik kérdéscsoport a kommunizmus, a szocializmus építésével összefüggő, belpolitikai jellegű témákat öleli fel, a másik a nemzetközi osztályharccal, a pártok nemzetközi tevékenységével foglalkozik.

Az SZKP Központi Bizottságának beszámolója megfogalmazta az érett, a fejlett szocializmus koncepcióját, amely lehetővé tette a hosszabb történelmi szakaszra vonatkozó stratégia és taktika kidolgozását. A bolgár testvérpárt kongresszusa hangsúlyozta, hogy a megváltozott társadalmi feltételeknek megfelelő új eszmei értékek formálásában az ideológiai munka pótolhatatlan szerepet tölt be. A Csehszlovák Kommunista Párt legutóbbi kongresszusa alapvető követelménynek nevezte az osztályéberségre, a burzsoá ideológiával szembeni harcra való nevelést. A Kubai Kommunista Párt kongresszusi határozata kimondta, hogy az ideológiai harc megerősítette és elmélyítette a szocialista hazafiság eszméjét és fokozta a kommunisták elszántságát. A Lengyel Egyesült Munkáspárt rendkívüli kongresszusa fellépett az ideológiai fegyverletétel ellen és szólt a konzervativizmussal szembeni harc szükségességéről. A Német Szocialista Egységpárt kiemelte az ideológiai munka hatékonyságának növelését a nemzetközi osztályharc és a feszültség éleződésének idején. A Mongol Forradalmi Párt szerint az ideológiai munkának a párt gazdasági-szociális politikájának megalapozásával, továbbá a nem kapitalista fejlődés tapasztalatainak

általánosításával, valamint a testvéri országok egymáshoz való közeledésének kérdéseivel kell foglalkoznia. A Román Kommunista Párt szerint a párt központi feladata, hogy a forradalmi ideológiát mozgósító erővé változtassa. Hangsúlyozta, hogy az egész ideológiai tevékenység a dialektikus és történelmi materializmusra, a párt programjára épül, amely „az alkotó marxizmus—leninizmus romániai megnyilatkozása”. A Vietnami Kommunista Párt kongresszusa a kollektív tulajdonosi szemlélet erősítését és a maoizmus elleni harc fontosságát emelte ki. A Jugoszláv Kommunisták Szövetsége a demokratikus centralizmus érvényesítésére helyezte a fő hangsúlyt, nem feledkezve meg a társult munkaszervezetekben működő és a küldöttrendszeren alapuló öngazgatás következetes működtetéséről. A Koreai Munkapárt legfőbb feladatának tartja a párttagok felfegyverzését a „dzsuce” eszmével (így nevezik Kim Ir-Szen főtítkárnak az önálló gondolkodásra, az önérelemlre vonatkozó nézetét.) A Kínai Kommunista Párt vezetése megerősítette a maoizmust, amely leginkább megfelel a nagyhatalmi politikájának. Az Albán Munkapárt a saját politikáját tekinti az egyetlen igaz marxista—leninista irányvonalnak.

A belpolitikai témakörök közül a kongresszusokon kiemelt helyen szerepeltek a gazdasági és társadalmi folyamatokhoz kapcsolódó ideológiai problémák, amelyek az intenzív fejlesztéssel, a tervgazdálkodással, a gazdasági ösztönzéssel és a differenciált bérezéssel függnek össze. Emellett vált esett a társadalmi rétegződés, az életmód, a munkára nevelés, az elmélet és gyakorlat egysége, a hazafias és internacionalista nevelés kérdéseiről is.

A nemzetközi osztályharccal és a nemzetközi tevékenységgel kapcsolatos kérdések a szocialista és a tőkés rendszer küzdelmének, a burzsoá ideológiának és propagandának, a kommunizmusellenesség különböző megnyilvánulásainak stb. problémáit tárgyalták.

Varga István rámutatott, hogy korunk ma is, a lenini megfogalmazással, átmenet a tőkés társadalomból a szocialista társadalomba. Hozzátéve: számos új kérdést vet fel a szocialista és tőkés rendszer közötti osztályharc jellege és gyakorlata, a fő forradalmi erők kölcsönös kapcsolata, az egyes testvérpártok egymáshoz és a mozgalom egészéhez való viszonya. Az utóbbi kérdésekre a szocialista országok testvérpártjainak nagy része azonos tartalmú választ adott, de előfordultak hangsúlyeltolódások, vagy egymástól sokban eltérő, sőt egyes esetekben lényegesen különböző, egymással szemben álló tételek is. A marxizmus—leninizmus alapelveit követő pártok többségének álláspontjától eltérnek azok a nézetek, amelyek korunk fő tartalmát, a fő forradalmi áramlatok szerepét eltorzítják és meghamisítják: például a „háromvilág”-elmélete, a „dominancionizmus”, az érdekszférák és befolyási övezetek újrafelosztásának tétele, a katonai és politikai szövetségek közötti különbség tagadása, a nemzeti sajátosságok eltulzása, nacionalista történetiszemlélet, nemzeti önzés vagy elzárkózás, elhatárolódás a közös akcióktól, szakítás a kommunista és munkásmozgalom általános irányvonalával.

Befejezésül a korreferátum felsorolta, hogy milyen kérdéseket kutatnak a szocialista országok testvérpártjainak tudományos intézményei.

Kiss Artúr, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tan-

székvezető egyetemi tanára *A szocializmus válságáról szóló polgári elméletek bírálata* című korreferátumában sokoldalúan tárta fel azokat a tényezőket, amelyek kiváltották a különböző burzsoá teóriák megjelenését. A polgári, a szociáldemokrata sajtó, de az „eurokommunisták” egyes orgánumai is azt igyekeznek bizonyítani, hogy a szocialista gazdaság eleve válsághoz vezet. Eljárásuk lényege: szerintük a szocialista társadalom csaknem minden ténye vagy válság eredménye, vagy válságból következik, vagy válsághoz vezet. A jelenlegi válságelmélet új vonása, hogy a szocializmus gyakorlatára hivatkozva állítja össze érveit. A tényeket manipulálva dolgozzák fel, az egyes jelenségeket felnagyítva, eltorzítva, vagy túlzottan általánosítva mutatják be.

Ezekre a burzsoá elméletekre a következő mozzanatok jellemzők: az egyes válságjelenségeket általános törvényszerűségnek tüntetik fel; továbbá a néhány szocialista országban megjelenő válsághelyzetet a többi szocialista országra is kiterjesztik. Véleményük szerint a szocialista elmélet megvalósíthatatlan, csődöt mondott és ők ezt szükségszerűnek is tekintik. Az imperialista politika ugyanezeket a fokozatokat használja fel, s az esetleges hibákat, ellentmondásokat felnagyítva, válsághangulatot igyekszik kialakítani az emberekben. A burzsoá válságpropaganda céljai összefüggenek azzal, hogy a kapitalizmus általános válsága közepette egyes emberekben, egyes ideológusokban is felmerült egy más alternatíva keresése. Ebből következik, hogy a burzsoá propagandagépezet denunciólni próbálja a másik választási lehetőséget, s csökkentve vonzóerejét, alternatíva-nélkülivé teszi az embereket. Másrészt: ki kell mutatniuk, hogy a kapitalizmusra jellemző

válságjelek még súlyosabban megtalálhatók a szocializmusban. Harmadrészt: a hidegháború erői azt a láttszatot keltik, hogy a szocializmus gyenge, összeomlóban van, s ezzel egyben ösztönözni szeretnék a különböző szocializmusellenes agresszív törekvéseket.

A különböző válságelméletek kialakulásának objektív kiindulópontját a következő tényezők jelentik. Az első: a szocialista építés tényleges ellentmondásai, a szocializmussal szükségképpen velejáró ellentmondások; például a termelőerők adott fejlettségi szintje és az emberi igények közötti ellentmondás; a második ok: saját hibáink; téves lépések, megkésett cselekedetek, a reformoktól való félelem. A szocialista építés valós környezetben folyik, valós körülmények között, amelyekbe beletartoznak a külső feltételek is, s a belső szocialista fejlődés különböző folyamatai is. A világgazdasági hatások külső, nem a szocializmusból származó tényezők, amelyek ha válsághoz vezetnek, ezt nem lehet a szocializmus rovására írni. A szerző hangsúlyozta, hogy vannak olyan belső eredetű válságok, konfliktusok is, amelyek nem a szocializmus *elméletéből*, a szocialista építés elméletileg kialakított programjából származnak, hanem a tudományos szocializmus tételeitől való eltérés következményei. Éppen ezért világosan meg kell különböztetnünk a válságok okait és különböző megnyilvánulásait.

Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi Osztály vezetőjének helyettese *A nyugat-európai kommunista pártok nézetei a szocializmusról* című korreferátumában a téma aktualitását hangsúlyozta. Az utóbbi években több nyugat-európai párt első ízben gyakorlati átfogó bírálatot a létező szocializmusról, s egyszersmind kísérletet tettek a marxi tételek to-

vábbfejlesztésére a szocializmushoz vezető utakkal összefüggésben. Ma e pártok többnyire nem tartják aktuális feladatnak a szocializmusba való átmenetet, hanem konkrét, mindennapi politikai, gazdasági, szociális kérdések szerepelnek tevékenységük középpontjában. Véleményük szerint Nyugat-Európában jelenleg nincs forradalmi helyzet, inkább az eddig elért szociális, gazdasági és demokratikus vívmányokat kell megőrizni, elhárítva a monopoltőke negatív törekvéseit. Bonyolítja a helyzetet, hogy jelentősen visszaesett a politikai súlya azoknak a pártoknak, amelyek célul tűzték ki a szocialista átmenet megkezdését.

A nyugat-európai testvérpártok a hatvanas években felülvizsgálták a korábbi felfogásukat a szocializmushoz vezető utakról és a szocialista társadalomról. Ennek három alapvető oka volt. Az egyik: a kommunista pártok túljutottak a hidegháború okozta válságon, nőtt a befolyásuk és felmerült számukra az alternatíva: vagy örökké a konstruktív ellenzék szerepére kárhóztatják magukat, vagy megpróbálnak megfogalmazni olyan célokat, amelyek közvetlenül — esetleg kormányprogramként — elősegíthetik a társadalom megváltoztatását. A második ok: a létező szocializmus problémáinak kieleződése (1956, 1968) a nyugat-európai pártok jelentős részét erőteljes kritikai álláspont irányába terelte. A harmadik ok: ebben az időszakban a szociáldemokrácia előretört és több helyen, illetve jelentős mértékben kormányzati tényezővé vált, a kommunista pártoknak velük szemben is ki kellett alakítani a maguk politikáját. A nyugat-európai pártok arra a következtetésre jutottak, hogy Nyugat-Európa fejlett tőkésországaiban lényegesen mások a feltételek, mint a kelet-európai szocialista forradal-

mak létrejöttékor. A különbség jellemzői: a kelet-európai országok alacsony színvonalú, rendkívül elmaradott gazdasággal rendelkeztek, nem volt meg a harci tapasztalatokkal rendelkező munkásosztály (Csehszlovákiát kivéve); ma más a nyugat-európai parasztság súlya; más a kommunista pártok jelenlegi közéleti befolyása, szerepe, mint a kelet-európai országokban valamikor lehetett; minden eddigi forradalom vagy háborúhoz kapcsolódva, vagy fegyveres harc útján ment végbe. Két tényező következtében most azonban lehetőség nyílik a szocializmus kivívására nem fegyveres úton. Az egyik feltétel: a szocialista világrendszer létezése. Másik: a korábban felsorolt objektív és szubjektív tényezők lépésről lépésre lehetőséget teremtenek a pozíciók kivívására, megszerzésére, kibővítésére és megerősítésére. Valamennyi párt azt vallja, hogy a demokratikus út az, amelyen haladni kell, valamennyi társadalmi réteget megnyerve a társadalom átalakításához. Szükségesnek tartják, hogy a szocialista társadalomban a gazdaság több szektorú legyen; politikai téren a többpártrendszer szükségességét fogalmazzák meg. A pártok nagy része csak azoknak a pártoknak és mozgalmaknak a létezését tartja elfogadhatónak, amelyek a dolgozók érdekeiben lépnek fel. Szerintük a szocializmusban az államnak náluk nem lesz hivatalos ideológiája, szabad teret enged valamennyi filozófiai áramlatnak és harcban kell majd biztosítani a tudományos szocializmus fölényét. Horn Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy egyetlen párt sem vonja kétségbe a dolgozó tömegek hatalomra juttatásának és a polgári társadalom túlhaladásának szükségességét.

Valamennyi nyugat-európai kommunista párt tevékenységében és a

szocializmusról vallott nézetükben nagy szerepet játszik a létező szocializmushoz való viszonyuk. A létező szocializmussal nem lehet nem foglalkozni, amikor a politikai célokat, a nemzetközi helyzettel összefüggő kérdéseket fogalmazzák meg. Másrészt e pártok politikájában nagy ellentmondást hordoz az a jelenség, hogy ők maguk a szocializmust hirdetik, de bírálják a létező szocializmust, miközben a kapitalizmus heves kampányt folytat a szocialista országok ellen. Azt vallják, hogy a kelet-európai szocializmus nem vonzó a nyugat-európai dolgozók számára, mert tele van hibákkal, problémákkal, sőt válságokkal. A létező szocializmust élesen bíráló pártok két területen elismerik a szocializmus vívmányait: az ember felszabadításában elért korszakos eredményeket és azt, hogy a létező szocializmus az imperializmus és a monopoltőke elleni harc legfőbb támasza.

A korreferátum vitájában felmerült néhány kérdés, különösen a létező szocializmus bírálatával, a Portugál Kommunista Párt politikájával, illetve azzal kapcsolatban, hogyan ítélik meg a nyugat-európai kommunista pártok a Kínai Kommunista Párt politikáját. Horn Gyula válaszában kiemelte, hogy a nyugat-európai kommunista pártok elsősorban a létező szocializmus politikai gyakorlatának néhány alapvető elemét kritizálják. Nem vonják kétségbe, hogy történelmi fejlődés vagy egy meghatározott történelmi szakasz eredménye az egypártrendszer, mert — mint mondják —, azt már visszafordítani nem lehet. Ugyanakkor erőteljesen bírálják az „etatizmust”, az „etatista tendenciákra” való törekvéseket vagy gyakorlatot a szocialista országokban. Viták zajlanak az olasz és néhány más párttal a demokrácia kérdése-

ben, ők például a burzsoá demokrácia kritériumaihoz viszonyítják, annak alapján értékelik a létező szocializmus demokratikus, s egyéb vívmányait. Nem kell hangsúlyozni, hogy a burzsoá demokrácia-felfogás lényegét tekintve ellentétes a szocialista demokrácia-felfogással. Az európai kommunista pártok jó része figyelembe veszi a szocialista országok történelmi fejlődésének sajátosságait, ugyanakkor mindig a maguk viszonyaihoz, törekvéseihez hasonlítják a mi gyakorlatunkat. S hozzátehetjük: keveset tudnak a tényleges helyzetünkről, problémáinkról, és azok megoldására vonatkozó elképzeléseinkről. A nyugat-európai pártok többsége a magyar tapasztalatok iránt nagy érdeklődést tanúsít. A Portugál Kommunista Pártra vonatkozó kérdésről szólva az előadó rámutatott, hogy a párt gyakorlati politikájában és felfogásában valamennyi demokratikus erő összefogásának a jelentőségét, a demokratikus út szükségességét hangsúlyozza. A proletárdiktatúrát nem vetik el, de a saját céljaik között nem szerepeltetik.

A Kínai Kommunista Pártról szólva elmondható, hogy jó néhány évvel ezelőtt a nyugat-európai kommunista pártok a Kínai Kommunista Párt tevékenységét — főleg a „nagy ugrás” és a „kulturális forradalom” idejében — retrográdnak minősítették. Ma viszont két szempontból közelítik meg: az egyik, hogy tényleges változási folyamat indult el Kínában a belpolitikában és főleg a szocialista társadalom tényleges, klasszikus hatalmi struktúrájának a kiépítése területén, ezek legalábbis a pozitív változások kezdetét jelenthetik. A másik: nem lehet Kínát kirekeszteni a nemzetközi életből, sőt, fel kell karolni azokat a kezdeményezéseket, amelyeket a kínai pártvezetők a

nemzetközi elszigeteltségből való kitörés érdekében tesznek.

Kovács László, az MSZMP KB Külügyi Osztályának alosztályvezetője *Szociáldemokrácia a szocializmusról* címmel tartotta meg korreferrátumát. Hangsúlyozta, hogy az ideológiai küzdelem fő frontja a két világrendszer között húzódik, de vannak más síkjai is ennek a harcnak: a szocialista világrendszeren belüli és a nemzetközi munkásmozgalmában meglevő nézetkülönbségek. Az utóbbiak egyik kifejezője a szociálreformizmus. A szociálreformizmus hordozója a munkásosztály nagy tömegeit tömörítő nemzetközi szociáldemokrácia (15 millió a tagsága és 80 millió a választója), amely mindezekelőtt a fejlett kapitalista országokban, Nyugat-Európa több országában kormányzati tényező. Ebből két következtetés adódik: egyrészt a szociáldemokrácia közreműködése nélkül vagy ellenére nem lehet javítani a nem szocialista világ munkásosztályának helyzetén; másrészt nem képzelhető el nélkülük az egész emberiséget érintő kérdések megoldása. Az utóbbi években érzékelhetően nőtt a szociáldemokrácia befolyása mind a fejlett tőkés, mind a fejlődő országokban; és a szociáldemokrácia a kommunista pártok számottevő riválisa.

Az előadó felvetette: mi az oka, hogy fennmaradt és teret nyer az a mozgalom, amelynek nézeteit cáfolta a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az azóta megtett út is.

Az első okot abban látja, hogy a szociáldemokrácia különböző megnyilvánulásaiban a kapitalizmus igazságtalan és irracionális jellegét hangsúlyozza, de egyben elhatárolja magát a szocialista országok gyakorlatától. Másrészt a „demokratikus szocializmus” hirdeti, amelyben e koncepció szerint a társadalom szük-

ségeitnek a kielégítése megelőzi a profitérdekeket, s amelyben az objektív kritériumok helyett az erkölcsi normák kapnak fokozott hangsúlyt. A „demokratikus szocializmus” politikai tartalma a polgári demokrácia; gazdasági jellemzője: a vegyes gazdaság, korlátozott, de meghatározó tőkés jelleggel; szociális karaktere: a „jóléti állam”. A harmadik tényezőt az előadó abban látja, hogy a demokratikus szocializmust kizárólag reformokkal kívánják megteremteni, olyan reformokkal, amelyek a dolgozók számára előnyösek, a burzsoázia részére pedig elfogadhatók. A tulajdonforma jelentőségét másodlagosnak tartják.

A szociáldemokrácia kormányzati tényezőként jelentős és tartós változásokat hozott létre a kapitalizmus rendszerében, de a formáció lényegét ezek a változások nem érintették. A szociáldemokrácia nemzetközi célja: a „demokratikus szocializmus” létrehozásához kedvező külső feltételek megteremtése. Fellépnek a különböző nemzetközi konfliktusok ellen, de az enyhülés ürügyén törekednek a szocialista országok „liberalizálására” és fellazítására. Lépéseket tesznek a fejlődő világbeli válsággöcök megszüntetéséért, ugyanakkor a radikális változások érdekében is. Támogatják a demokratikus erőket Chilében és másutt, ugyanakkor vissza is szorítják a forradalmi progressziót, például Portugáliában. Egyfelől egyes országokban hangsúlyozzák a nemzeti érdekeket, másfelől viszont fokozni kívánják a szövetségi együttműködést az Egyesült Államokkal.

A szociáldemokrácia fennmaradásának és térhódításának egyik magyarázata, hogy kevésbé ideológia-centrikus mozgalom, az osztályjelleget elkendőzi, „harmadikutas” politikát folytat, s mindez vonzó lehet a

globális problémákkal küszködő világban. Másrészt: fokozódik a háborús veszély, amely kedvez a társadalmi és nemzetközi politikai stabilitást nem fenyegető, csak fokozatos változásokat szorgalmazó mozgalomnak. A tőkésországokban a középrétegek jelentős súlya, az alkalmazott réteg arányának növekedése szintén jó táptalajt jelent a sem nem kifejezetten burzsoá, sem nem kifejezetten kispolgári ideológiának. A fejlődő világ kiforratlan társadalmi viszonyai kedvező lehetőséget teremtenek az osztályideológiát elmosó szociálreformizmusnak. A szociáldemokrácia növekvő befolyásának okai között szerepelnek saját gyengeségeink, hibáink is. Végső következtetésünk: a szociáldemokrácia növekvő hatásával számolnunk kell, s a hozzá való viszonyunkat a jövőben is a politikai együttműködés és azzal egyidőben az ideológiai vita határozza meg.

Az előadóhoz intézett kérdések a szociáldemokrata mozgalmon belüli differenciálódásra és a szociáldemokrata pártok vezető politikusainak befolyására vonatkoztak.

Kovács László válaszában kifejtette, hogy rendkívül sokszínű a szociáldemokrata mozgalom például a kommunistákhoz való viszonyt tekintve, a kormányzati együttműködéstől a merev szembenállásig sok minden megtalálható. De a szocialista országok kommunista és munkáspártjaihoz való viszonyban is látunk különbségeket; vannak olyan esetek, ahol már sok éve jó, aktív, kétoldalú kapcsolatok teremtődtek, másutt viszont erős tartózkodás alakult ki. A szociáldemokrata pártok vezető személyiségeinek erőteljes befolyásáról szólva az előadó — többek között — Mitterrand példáját idézte, aki kívülről csatlakozott a Francia Szocialista Párthoz akkor, amikor ez a párt szinte a megszűnés, a szétesés

szélén állt. Jelentős szerepe volt abban, hogy naggyá vált a Francia Szocialista Párt.

A következő korreferens *Lukács József* akadémikus, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója előadását *A szocializmus mai megítélése a keresztény egyházakban* címmel tartotta meg. Az előadó történelmi viszszatekintést adott az egyházaknak a szocializmusról vallott nézeteiről. A katolikus egyház a múlt század utolsó évtizedéig a szocializmus deklaratív megbélyegzését hirdette. A második világháború utáni forradalmi folyamatok sora mind elméletileg, mind gyakorlatilag rányomja bélyegét a keresztény tömegek orientációjára. Az egyház éles harcot folytatott a szocializmus társadalompolitikai céljai és a marxizmus ideológiája ellen. Az enyhülés idején megváltozott az egyházak viszonya a különböző társadalmi formációkhoz. A világnézeti vitát változatlanul hangsúlyozzák, de felvetik a párbeszéd lehetőségét (az előadó utalt XXIII. János pápa tevékenységére). Ugyanakkor az egyházak fő feladataikat egyre inkább valamilyen, a politika és az ideológiák feletti szférában próbálják megjelölni.

A hetvenes évek második felében megnövekedett nemzetközi feszültség nem hagyta érintetlenül az egyházaknak a szocializmushoz, ezen belül a szocialista országokhoz való viszonyát sem. A szekularizáció lelassult, s ideológiai-világnézeti szinten mind a protestáns, mind a katolikus egyházak offenzívabbakká váltak. Nemzetközileg, elsősorban az európai katolikus és az amerikai protestáns egyházakban, némileg visszaszorultak a párbeszéd korábbi hívei. II. János Pál pápa szótárából csaknem hiányzik a dialógus kifejezés és szívesebben beszél az ateista humanizmussal szembeni konfrontációról.

Ebből adódóan szükségessé válik, hogy a marxisták mindent megtegyenek a párbeszéd és az együttműködés folytatásáért. A gyakorlati együttműködés jövője azon múlik, hogy mennyire sikerül a világ mai nagy társadalmi, erkölcsi kérdéseinek megoldására helyes, pozitív marxista választ adni. Az ideológiai vita fontos feltétele saját praxisunk és a tényleges elméleti álláspontunk őszinte, hiteles és jól argumentált bemutatása. Emellett tekintetbe kell venni a másik fél álláspontjában fellelhető differenciálódást is. A mostani helyzetre jellemző, hogy a meggyengült vezetői és egyházfői tekintély nem képes többé elhallgattatni a különböző álláspontokat az egyházon belül. Így a vallásos ideológiában egyaránt kifejeződik a városi és falusi kisárutermelői, paraszti és félproletár elemeknek a hatása.

Ha a változásokat nemzetközi összehasonlításban és a politikai mozgalmakkal kapcsolatban tekintjük át, tapasztalhatjuk, hogy a mai keresztényszocializmus és kereszténydemokrácia nézeteiben a legnyíltabban fejeződnék ki polgári szükségletek és érdekek, amelyeket az egyházak igen harcosan antimarxista, antiszocialista éllel fogalmaznak meg; polgári pártok módján harcolnak a hatalomért vagy annak megtartásáért. A keresztény pártok másik része a szakszervezetek keretében fejti ki hatását — s előfordul, hogy a hatalmi harc eszközeivé válnak. Erőteljes bennük a kistulajdon védelme és tagadják a szocialista társadalmak objektív szükségszerűségét. Figyelemreméltóan új vonás fedezhető fel a szocializmusra orientálódó vagy a szocialista mozgalmakkal együttműködő vallásos csoportoknál (Latin-Amerika). Önálló politikai erőkként jelennek meg, s a forradalom, a felszabadulás teológiáját hirdetik. |

A szocialista országokban levő egyházak általában lojálisak, támogatják a szocialista építést, különösen a békemozgalmakat. Magyarországon a protestáns egyházak saját feladataikat — a korábbi uralmi törekvésekkel szemben — a nem választás intézmények által képviselt szocialista programok szolgálatában jelölik meg, hangsúlyozva, hogy a szocialista viszonyok kibontakoztatása nem ellentétes a kereszténység eredeti küldetésével. Nálunk létrejött egy új irányzat: a „szolgáló egyház” teológiája a református és az evangélikus egyházakban; képviselőik szemben állnak a marxizmussal, s egyfajta vallásos, de szocialista jellegű orientációt követnek. Szükséges lenne megvizsgálni, hogy egyrészt ezek az új tendenciák milyen kapcsolatban vannak a kereszténység több évezredes plebejus tradícióival, másrészt elemezni kellene, hogy milyen ellentmondásos társadalmi, osztály- és rétegérdekek jutnak kifejezésre e mozgalmak vallásos megalapozású szocializmus-képében.

A kereszténység mai szociális programjai általában szemben állnak mind a liberális kapitalizmussal, mind a szocializmus következetes marxista megalapozásával. Az állam társadalmi szerepét olyan feladatokra korlátozzák, amelyeket az egyes ember nem képes ellátni, s az államhatalomban történelmileg meghaladhatatlan erőt látnak. A társadalmi átalakulásban többnyire az erkölcsi megújulás elsőbbségét emelik ki, szemben a forradalmi átalakulással. A keresztény decentrumnak és a baloldálnak vannak olyan nemzetközi reprezentánsai is, akik a különböző szociális nézeteik, reformista felhangjaik következtében közel állnak bizonyos szociáldemokrata törekvésekhez, míg az olykor kifejezésre jutó utópisztikus, szubjektivistikus

nézetek az újbóloldal bizonyos képviselőinek nézeteivel mutatnak érintkezést.

A korábbinál többértévé és többértelművé vált a kereszténységnek a szocializmushoz való viszonya, amelyet mind a nemzetközi, mind a hazai helyzet meghatároz, s amelyet a politikai és az ideológiai feladatok megoldásakor figyelembe kell vennünk. Feladatunk kettős: nyíltan szembehelyezkedni a polgári töltetű keresztény társadalomképpel, valamint kritizálni a kispolgári jellegű áramlatokat, hangsúlyozva a marxista világnézet pozitív terjesztésének fontosságát, nem engedve az eszmei kompromisszumok csábításának. Ugyanakkor tanulmányozni kell az egyházak szocializmus- és marxizmuskritikájának új vonásait, a szocializmus és a béke aktív védelmét szorgalmazó törekvéseket.

Gedő András, a Politikai Főiskola egyetemi tanára *A marxológia szerepéről a nemzetközi ideológiai harcban* címmel tartott korreferátumot. A filozófiai divatok és tendenciák szerepét taglalta a marxizmusról szóló nemzetközi vitákban. Két mozzanatot emelt ki: egyrészt a marxizmus univerzális jelenlétét a szellemi konfrontációban, másrészt az idealista Marx-értelmezések, az ún. neomarxizmusok jelenlétét. A heterogén indítékú tiltakozó mozgalmak vonzódaét ébresztettek a marxizmus iránt. A marxizmus és a marxisták helyzetét mindenekelőtt és mindenkor a nemzetközi osztályharc menete, a szocializmus realitásából származó hatások alakítják.

A marxizmus mint „divat” azonban az idealista Marx-értelmezések, a neomarxizmusok konjunktúrájának bizonyult. Gedő András szerint a „marxizmus-divat” elsősorban a negatív dialektika révén lett kritikai elmélet a „remény-princípium”, a

filozófiai strukturalizmus gondolatvilágában, amely egyben az anti-humanizmus elismerését sugallja. Napvilágra hozta, de egyszersmind elfedte a marxizmus centrális helyét a mai filozófiai folyamatban. Az előadó hangsúlyozta, hogy jelenleg a marxizmus-bírálat divat a polgári szellemi életben, és e bíráló formájára erőteljesen hat a neokonzervatívizmus ideológiája. A neokonzervatív marxizmus-bírálat mítosznak nyilvánítja, a vallás pótlásának tekintti a szocializmust (T. Parsons, D. Bell).

Az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy a nyílt és a közvetlen antimarxizmus divatjainak jelenleg nem sikerült visszaszorítaniuk a marxizmus felé tendáló törekvéseket, hatástalanítaniuk a marxizmus vonzerejét. Nőtt a hetvenes évek végén a marxizmus iránti érdeklődés. A bioszociológia új szintézise (E. Wilson), a társadalom genetikai magyarázata olyan ellenvéleménybe ütközött, amely bíráló a marxizmusból vette kiindulópontját. Angol polgári szerzők Lenin munkásságát a nagy gondolati teljesítménynek kijáró objektivitással vizsgálják. Az idealista Marx-értelmezések a hetvenes években saját történetükkel — igaz, visszajáról — demonstrálták a leninizmus és a marxizmus összetartozását. Emellett a Marx-kritika radikalizálódásával is számolnunk kell (Kolakowski, Althusser).

A marxizmus-vitában ma az állam, a demokrácia és a szocializmus témája kerül előtérbe. A politikai-ideológiai elképzelések az elméletben maguk is részben filozófiai jellegű öltönek, s tovább folyik a filozófiai marxizmus-vita, amely a korábbinál közvetlenebbül függ össze a szocializmussal. De nem csak a filozófiában folyó marxizmus-vita hozza magával a szocializmus témáját, ha-

nem magának a szocializmus-vitának is filozófiai konzekvenciái vannak. Befejezésül a szerző Michel Foucault-val vitatkozva szót emel a marxista dialektika mellett, amelyet belső összetartozás fűz a szocialista hagyományhoz és a szocializmus elmentmondásokon alapuló realitásához. E realitás történeti fejlődésmentét tükrözi a marxista filozófia elméletétörténet, amely magában foglalja az önkorrekciót és a formaváltozást, a társadalmi és gondolati integritást, ezért állhat ellen a polgári szellemi divatok illúzióinak, felszínes csábításának.

A továbbiakban a szekcióülésen felszólalt *Tálas Barna*, az OT Tervgazdasági Intézet osztályvezetője, aki három kérdés köré csoportosította mondanivalóját: Milyen következményekkel járt a szocializmus világméretű fejlődésére az a körülmény, hogy a szocialista forradalmak nem ott és nem úgy bontakoztak ki és jutottak győzelemre, ahogyan a tudományos szocializmus marx elmélete alapján várni lehetett? A társadalmi-gazdasági elmaradottság talaján kibontakozó szocialista építés mikor tekinthető a szocializmusba való átmenet, azaz a szocializmus alapjainak a lerakása szempontjából befejezettnek, hová sorolandó az a fejlődési szakasz, amelyben hosszú ideig hiányzik a megfelelő anyagi-technikai bázis? Hogyan érvényesül a termelőerők és a termelési viszonyok, valamint az alap és felépítmény kapcsolatában a tartalom és a forma dialektikája a szocializmusba való átmenet és a szocialista társadalmi-gazdasági fejlődés során?

Tálas Barna abból indult ki, hogy bármelyik győztes és valóban nemzeti függetlenséget kivívott népi forradalom kitűzheti a szocializmusba való átmenet történelmi célját, függetlenül attól, hogy a termelőerők

milyen szakaszára jutott el a társadalom. A szocialista forradalmak paradoxona, hogy nem a marx formációelméletnek megfelelően teremtődtek meg, és nem ott, ahol a legfejlettebbek voltak a termelőerők, s nem követték a nyugati társadalmak hasonló forradalmait. Ebből következik, hogy egyrészt a szocializmus védelmét, létét biztosító eszközök létrehozása prioritást élvez, másrészt az elmaradottság talajáról kiindulva kell megoldani olyan feladatokat, amelyek más országokban a kapitalizmus évszázadai alatt már lezajlottak. A fejlődés meggyorsításában a szocializmus jelentős eredményeket produkált, történelmi lemaradását azonban nem tudta behozni, s így a nála fejlettebb országokra tud vonzerőt gyakorolni. A felszólaló felvetette, hogy ugyan a tulajdonviszonyok átalakítása rövid idő alatt létrehozta a két szocialista tulajdonformát, de csak alig létezik vagy kiépülőfélben van az anyagi-technikai bázis, tekinthetjük-e ezt a társadalmat valójában szocialistának? Véleménye szerint a marx gondolatmenettel szöges ellentétben áll, ha feltételezzük, hogy a termelési viszonyok a termelőerők bármilyen elmaradott szintjén szocialistákká alakíthatók át a társadalmi tulajdonformák létrehozásával. A formákat létre lehet hozni, de a formák tartalommal való megtöltése csak akkor képzelhető el, ha megteremtjük az anyagi alapját is, amely a történelmi paradoxon következtében nem jött létre. Egy sajátos fejlődési szakasról van szó, amely a szocializmust közvetlenül megelőzi, s amelyet preszocializmusnak lehet nevezni. A preszocializmusban a felhalmozás maximalizálódik, a fogyasztás pedig minimális marad egy korlátozó feltétel közbeiktatásával, amely szerint az egy főre jutó fogyasztásnak állandóan

emelkednie kell. A probléma abból adódik, hogy ezek a társadalmak nem tudják biztosítani az iparosítás végrehajtását, az infrastruktúra kiépítését (össztársadalmi méretekben naturálgazdálkodást folytatnak). Ennek a fejlődési szakasznak az alaptörvényét a legalapvetőbb létszükségletek minimális szintű kielégítése jellemzi. Tálás Barna hangot adott ama véleményének, hogy helytelen, ha ezeket az országokat szocialistának nyilvánítják vagy befejezettnek vélik az alapok lerakását (ugyanis anyagi-technikai oldalról nézve a szocializmus alapjainak lerakása folyik). Ez a társadalomfejlesztési stratégia irreális megfogalmazásokig vezet. A preszocialista fejlődési szakasz nem engedi meg a nagyon széles demokratikus formák alkalmazását. A preszocialista felépítményre rendkívül koncentrált, centralizált hatalom épül, s a hatalomban óriási a szerepe a szubjektív tényezőknek, mivel a gazdaságnak megfelelő objektív feltételek nem állnak rendelkezésre, s végül is a fejletlen alap idomítja magához a felépítményt. Más kérdés, hogy a forradalmi hatalmat (Kína, Korea, Vietnam) lehet-e proletárdiktatúrának nevezni. Itt — jegyezte meg Tálás Barna — legfeljebb a párt gyakorol (a pártvezetés, a párttagok és inkább az eszmei proletariátus nevében) diktatúrát a társadalom fejlesztése érdekében. Ezekben az országokban a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja követelményének megfelelően közbeiktatódik egy olyan szakasz, amelyet téves lenne szocializmusnak nevezni. Nagyon lényeges, hogy amikor már valóban áttértünk a szocializmusra, módosítsuk a preszocialista intézményi rendszert, hogy a fejlett termelőerők megfelelő keretek között tudjanak mozogni. A felszólaló utalt arra, hogy a jelenlegi válsághelyzetben is

igazolódnak azok a — Marx által feltárt — törvényszerűségek, amelyek szerint a felépítmény nem képes megfelelő keretet biztosítani az alapon lejátszódó folyamatok — a termelőerők és a termelési viszonyok eltelmondásainak — feloldásához.

A vitában Kovács László megkérdezte: ha elfogadjuk a preszocialista szakasz objektív tényét, meg tudjuk-e fogalmazni meghaladásának a kritériumait a gazdasági alapon, illetve a politikai-ideológiai felépítményben? Mikor tekinthetjük meghaladottnak ezt a szakaszt?

Tálás Barna szerint világosan meg lehet fogalmazni, hogy a preszocialista fejlődési szakaszban a szocialista építés egyes elemeinek mennyiségi növekedése zajlik le, és egy bizonyos ponton bekövetkezik az átcsapás, amikor már a szocializmus lényegi törvényszerűségei érvényesülnek: a szükségletek növekvő kielégítése, a munka szerinti elosztás elvének és az értéktörvénynek az érvényesülése. A gazdálkodás kilép a naturális formákból. Mi az 1960-as években jutottunk el erre a szakaszra, amikor a gazdasági reformok kezdtek előtérbe kerülni; s hozzátehetjük, csak később vettük észre, hogy a gazdasági reformokat sem lehet a politikai intézmények reformja nélkül végrehajtani.

Pach Zsigmond Pál felszólalásában megjegyezte, hogy nem kell polemizálnunk olyan — leegyszerűsített — alaptörvénnyel, amely tankönyveinkben sem szerepel. Egyet értett azzal, hogy a marxizmus társadalmi formáció-elméletén az utóbbi évtizedek tapasztalatai alapján tovább kell dolgozni, de árnyaltabban vizsgálendő az az állítás, hogy nem ezen elméletnek megfelelően alakultak a szocialista társadalmi átalakulás útjai. Marx ugyanis az emberiség fejlődésében előrehaladást kifejező

alakzatokról beszélt, de nem állította sohasem, hogy minden nép szükségszerűen keresztülmegy ezen út minden állomásán (például a germán, magyar, szláv társadalmak az ősközösségi nemzeti rend felbomlásával a feudális társadalom útjára léptek). Fennáll az objektív lehetősége a szocializmusba vezető nem kapitalista útnak is, mivel az emberiség egy része — ezt megelőzőleg — már a kapitalizmus megdöntésén keresztül jutott el a szocialista társadalomhoz. A továbbiakban óvott attól, hogy a szocializmus terjedését a fejletlenebb országokra vonatkoztassuk — ez bizonyos mértékben összeeseng azzal, amit ellenfeleink tévesen állítanak társadalmunk vonzerejéről —, holott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után létrejött európai szocialista országok az ellenkezőjét bizonyítják.

Kaposi Endre hozzászólásában rámutatott arra, hogy a szocializmus fejlődésének egyre teljesebbé válása idején nagyobb figyelmet kellene szentelni a feudális tradíciók elleni küzdelemnek, s gyorsabban kellene szakítani velük, mert kerékkötői az érzékelhetően szélesedő demokrácia kibontakozásának.

Antal Gábor felvetette: hogyan lehet preszocialistának nevezni egy olyan formációt, amely feudális jellegű alapra, feudális hagyományokra épül? Ha a felépítmény visszaveti, hátráltatja a fejlődést, nem biztos, hogy a fejlődés eljuthat a szocializmushoz. Ezért a hozzászóló megkérdőjelezte a preszocializmus kifejezés tudományos megalapozottságát.

Lukács József két megjegyzéssel csatlakozott a vitához. A propagandamunkára vonatkozva is figyelmet érdemlő megállapítást tett: nem lehet valamiféle történeti teleológiát ráhúzni egyik fejlődési irányra sem. Így hibás volt az a tétel, hogy a tár-

sadalmi formák menete a konkrét körülmények közrehatása nélkül — gyorsvonati sebességgel — elvisz a kommunizmushoz; ez a koncepció a társadalmi fejlődés egyenlőtlenségeinek tényét kihagyta a számításból. S helytelen lenne, ha az ezzel ellentétes irányt eltüloznánk. Számolni kell azonban azzal is, hogy a gyarmati rendszer felbomlásával felmerül a fejlődés nem kapitalista útjának a lehetősége, amely a szocializmushoz vezethet. Hivatkozott Leninre, aki az októberi forradalom utáni periódusban felvetette, hogy többfajta átmenet stádiumára van szükség, illetve nyílik lehetőség (államkapitalista, szocialista stb.).

Pach Zsigmond Pál közbevetette a vitában, hogy a preszocializmus kifejezés kétértelmű jelentéstartalmat hordoz és a lényegre nem ad választ; hogy szocializmus előtti vagy a korai szocialista formációról van-e szó?

Volczer Árpád kiemelte, hogy a vitában egy jelentős gondolat keresi fogalmi kifejezési formáját, és kísérlet történt a szocializmusba való átmenetnek az eddigieknél differenciáltabb megközelítésére. Tólas Barna megállapítását pontosítva azt hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus elmentmondásai nem a periférián (gyarmati országok), hanem a centrum és a félperiféria között éleződtek ki. Másrészt ma divatosá vált Marx bizonyos történelmi tévedéseiről beszélni, holott Lenin életművében világosan körvonalazódik, hogy az októberi forradalom győzelme a kapitalizmus talaján következett be, s nem lehet elszakítani a nemzetközi imperializmus fejlődésétől.

Varga István a vitában megjegyezte, hogy az említett országok előzetes történeti útja különböző és eltérő formában fejlődik. Felmerül a kérdés: hol a határ a hagyományosan „nem kapitalista út”-nak nevezett

folyamat és a preszocializmus között. A másik problémát abban látta, hogy Tálás Barna drámaian ütköztette a fejletlen termelőeszközöket és a szocialista tulajdonformákat. Vajon az összhang törvényét ugyanakkor nem kezeljük-e időnként sokkal nagyvonalúbban például a fejlett tőkés társadalmak esetében?

Kovács László elismerően szolt arról, hogy Tálás Barna reális problémákat boncolgat; és a létező szocializmus sok tekintetben, mindenekelőtt gazdasági viszonylatban nem eléggé vonzó a fejlettebb országok számára. Európához képest Indokínában fejletlenebb gazdasági és társadalmi viszonyok közepette győzött a szocialista forradalom a közelmúltban. Ezek az országok a szocialista közösség részei, emellett joggal vetődik fel a kérdés, hogy milyen mértékben minősítjük őket (Vietnam, Kambodzsa, Laosz) szocialistának, mennyire sietjük el deklarációnkat.

Simai Mihály hozzászólásában kifejtette: a szocializmus irányába tartó fejlődés ma, amikor a szocialista világrendszer létezik, másként merül fel, mint a Szovjetunió létrejöttékor. Másrészt a szocializmus példájának vonzása nyomán sokfajta formáció alakulhat ki. Sokkal világosabban tudunk fogalmazni, ha a társadalmi fejlődés rendkívüli bonyolultságának és a világ sokoldalúságának megfelelően beszélünk a formák sokrétűségéről, többek között a szocializmus korai szakaszainak sokrétűségéről.

Tálás Barna válaszában elfogadta, hogy a preszocializmus kifejezésnél szerencsésebb a korai szocializmus kategóriájának a használata. A többi felvetésre és kérdésre válaszolva azt a folyamatot foglalta össze, hogy a népi forradalmat követi a szocialista orientáció, majd vállalják a szocialista forradalmi célkitűzéseket,

nagyon gyorsan megtörténnek az átalakulás első lépései, s ez után következik az a bizonyos szakasz, amelyet még nem lehet a megvalósult szocializmusnak nevezni. Ezekben a társadalmakban a „ki kit győz le” kérdése történelmi mércével mérve még nem dől el, mert az elmaradottság és a szegénység, mint egy időzített bomba, évtizedek után is felrobbanthatja és megsemmisítheti a forradalmi hatalmat (Kína). A szocialista forradalmak két sajátosságát azért nevezte paradoxonnak („látszólagos elmentmondásnak”), mert a progresszív átalakulás létrejöttéhez és sikeres véghezviteléhez az objektív és szubjektív feltételeket a világméretű tőkés fejlődés teremtette meg, s egyben az egyenlőtlen fejlődés következtében és a gyarmatok újrafelosztásáért vívott küzdelemben maga a kapitalista rendszer került általános válságba.

Az értékes korreferátumokat további vita követte, amelyből néhány problémafelvetést emelünk ki.

A továbbiakban Papp Miklós, az MSZMP Pest megyei Oktatási Igazgatóságának tanszékvezetője szolt a második szekció témaköréhez, kifejtve, hogy az utóbbi időben nagymértékben megnőtt a nemzeti sajátosságokkal foglalkozó tanulmányok száma, de ezt a propaganda kevésbé építi be, megmarad az általános elvek és törvényszerűségek hangoztatásánál.

Tóthné Őri Júlia, a Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetem adjunktusa a politikai pluralizmus polgári koncepcióját mutatta be és bírálta felszólalásában. Felhívta a figyelmet arra, hogy különböző polgári ideológiai irányzatok egyre gyakrabban „ajánlják” a politikai pluralizmust a szocialista országoknak és a demokrácia „általános”, társadalmi rendszertől független jellemzőjének

tekintik a többpártrendszer. A polgári és a revizionista ideológia képviselői úgy vélik, hogy a pluralista demokráciában minden érdekcsoport rendelkezik a maga politikai szervezetével és szabad utat kell kapnia érdekei képviselőjére (a hatalomban is). Nem veszik figyelembe, hogy a kormányzás minden esetben a hatalom jellegének a függvénye.

Kiss Artúr is a pluralizmus kérdéséhez szólt hozzá. Rámutatott arra, hogy az ún. „szabad mozgás”, minden érdek teljes mértékű érvényesítésének lehetősége, aláásná a rendszer stabilitását. Meg kell találnunk azonban azt a módot, ahogyan a rendszer keretein belül az érdekek tagoltabb kifejezését tudjuk biztosítani a megfelelő mozgásformák kialakításával (a szakszervezetek szerepének növelésében látja az egyik megoldást). A nyilvánosság hiánya esetén az érdekérvényesítés bizonyos irányban aránytalanul igazságtalan (például a monopolhelyzetben levő vállalatok érdekérvényesítése; a társadalmi érdek megsértése stb.). A stabilizálódott szocializmusban, a termelőerők mai fejlődési fokán azonban már megteremtődött a lehetőség, hogy a gazdaságban az érdekkifejezéseknek megfelelő mozgásforma és érvényesülési mód alakuljon ki.

Volczer Árpád azt fejtegette, hogy saját fejlődésünk mércéjét alkalmazva óriási az előrehaladás — elsősorban szociális és kulturális területen —, de a tőkés világrendszerrel folytatott verseny még nem dőlt el a javunkra, és például a munkafegyelmet, a vállalati termelés szerve-

zettségét illetően jelentős hátrányok is találhatóak, holott javításuk csak kisméretű tőkeberuházást, kisebb anyagi ráfordítást igényel. Hangsúlyozta, hogy a gazdasági szférában végbement változások megérlelték a politikai intézményrendszerünk vezetési, irányítási szervezeteinek továbbfejlesztését is.

Végezetül a következőkben összegezzük a szekcióban elhangzott hozzászólások, viták lényegét:

— további vizsgálódások és kutatások szükségesek ahhoz, hogy választ adhassunk néhány nyitott kérdésre (például a szocializmus pontosabb definiálása, a szocializmus szakaszainak megítélése);

— a szocialista társadalom változásával, fejlődésével párhuzamosan gazdagodnak kritériumai is, amelyek nem egyszer s mindenkorra adott — és nem megmerevedett — ismérvek;

— nagyobb figyelmet kell fordítani a különböző szocializmus-kritikákra, amelyek nemegyszer reális problémákra is rámutatnak;

— nagyobb mértékben kell tanulmányoznunk a szocialista fejlődés nemzeti sajátosságait;

— többet kell foglalkoznunk a szocializmus gyakorlatával, köztük a hazaival, hogy jobban megismerjük azokat a mozzanatokat, amelyek a fejlődést továbbviszik;

— a továbblépés megvilágítása megköveteli, hogy ne csak a saját társadalmunk, hanem a szocializmust megelőző vagy vele együtt létező tőkés formáció működését is tanulmányozzuk.

Nuber István

Tudomány-, társadalom- és életmódkutatás eredményei

a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratban

(Az 1981-es évfolyam áttekintése)

Folyóiratunkban 1976 végétől rendszeresen közlünk ismertetéseket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Szekciójának kiadásában évenként hatszor megjelenő *Társadalomtudományok* (*Obscsesztvennue Nauki*) című folyóiratban közölt tanulmányokról — általában egy-egy időszerű tudományos téma köré csoportosítva. Ez alkalommal a folyóirat egész 1981-es anyagát áttekintettük, s ismertetésre — a figyelemfelhívás szándékával — elsősorban azokat a műveket választottuk, amelyek érdekes információkat, módszertani megközelítéseket, elemzéseket és következtetéseket tartalmaznak, s a művekkel való alaposabb megismerkedés segítheti a mi tudományos gondolkodásunkat és saját eredményeink összehasonlítását is.

A TUDOMÁNY TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁRÓL

A szovjet és a szocialista országok társadalomtudományi irodalmában növekszik azoknak a műveknek a

száma, amelyek a tudomány társadalmi szerepét elemzik, s hozzájárulnak a tudománypolitika fejlesztéséhez. Ezek sorában említésre érdemes az a kollektív monográfia, amelyet *Szocializmus és tudomány* címen¹ szovjet és csehszlovák tudósok közösen írtak és jelentettek meg. A *Társadalomtudományok* című folyóirat e monográfia két fejezetét közli, rövidített változatban.

Az első tanulmány *a tudomány társadalmi funkcióival és fejlődési lehetőségeivel* foglalkozik a fejlett szocializmus időszakában (3. sz. 6—18. old.). A szerzők tudománytörténeti áttekintést adnak arról, hogy a tudomány miként alakult ki a társadalomban és hogyan fejlődött, illetve fejlődik vele együtt. A tudomány funkcióit a társadalomban a megismerés oldaláról, világnézeti és gyakorlati aspektusból vizsgálják, de hangsúlyozzák, hogy e funkciók sohasem jelentkeznek „tisztá formában”, hanem *szoros együtt hatásban* érvényesülnek. Legáltalánosabb értelemben a tudomány a társadalom anyagi és szellemi szükségleteit hivatott kielégíteni, ezt azonban mindig

csak a konkrét történelmi összefüggésekben lehet bemutatni, hiszen a társadalom és a termelés fejlődésével változik maga a tudomány, a tudomány fogalmi készlete, tárgya, az ismeretek megalapozásának módja és a gondolkodási folyamat is.

Áttekintve a társadalom és a tudomány fejlődésének különböző fázisait, a szerzők megállapítják, hogy a XVII. század tudományos forradalma gyökeresen szakított a középkori tudományos felfogással, s hozzájárult egy „új típusú tudomány” kialakulásához (Galilei, Descartes, Newton), s a kibontakozó kapitalizmus talaján megkezdődött a tudományos ismeretek termelőerővé válásának folyamata. Ezzel megjelent a tudomány *minőségileg új* funkciója. A kapitalizmus fejlődésével a tudomány először a természeti erők kiaknázásának fontos eszközévé vált.

A szocialista országokban a tudomány mind nagyobb szerepet kap a társadalomirányításban is.

A tudománynak a történelmileg-társadalmilag változó szükségletek kielégítésében játszott szerepét a szerzők — többek között — az „előrejelző” (prognosztikai) funkcióban látják, amely megmutatja az ember anyagi-gyakorlati tevékenységének, a tudományos-technikai haladásnak a természeti folyamatokra, a környezetre, az egész földgolyóra gyakorolt hatásait és társadalmi következményeit. A tudomány sokat tesz a *keletkező és formálódó szükségletek természetének feltárásáért*, sőt hat is a szükségletekre. A szerzők hangsúlyozzák a *társadalomtudományok szerepét* s valamennyi tudományág képviselőinek morális felelősségét a tudományok eredményeinek az emberiség javára történő felhasználásában.

A tudomány — társadalmi funkcióinak fejlődése és a tudományok

integrálódása alapján — *társadalmi átalakító erővé* válik. A tudományos ismeretek integrálódása a tudományok belső mozgástendenciájaként érvényesül.

A *szocialista országok tudománypolitikájának* sajátosságai a gazdasági-társadalmi rendben gyökereznek (a termelőeszközök társadalmi tulajdona; a tudomány fejlődésének tervezhetősége; a társadalomirányítás tudományos megalapozása; az internacionalista alapokon nyugvó és fejlődő nemzetközi tudományos együttműködés).

A szocializmus építése során végbemenő társadalmi-gazdasági átalakulás, fejlődés új típusú kapcsolatot hozott létre a társadalom és a tudomány között, amelyet a *társadalmi viszonyok és a tudomány fejlődése belső szükségletének összhangja* fejez ki. A szerzők — áttekintve a tudomány fejlesztésének főbb követelményeit — hangsúlyozzák, hogy jelentős anyagi eszközöket, kiválóan képzett szakembereket (kutatókat) és széles körű tudományos „szolgáltatói” gárdát kell biztosítani, s ki kell dolgozni a tudomány fejlesztésének a társadalom szükségleteivel összhangban álló, hosszú távú stratégiáját, s a nemzetközi együttműködés lehetőségeit is figyelembe véve kell szervezni és irányítani a tudományos kutatásokat. Felvetik, hogy a tudományok fejlődésével kapcsolatos feladatok megoldásában szükség van a kutatási tevékenység *kollektív formáinak* kialakítására, az alap- és alkalmazott kutatások megfelelő arányának biztosítására stb.

A szerzők a tudománynak a társadalommal szemben támasztott igényeit, szükségleteit három csoportba sorolják. Az első csoportba azok sorolhatók, amelyek a tudomány fejlődésének anyagi-technikai feltételeivel (a termelés színvonala, a tech-

nika állapota) függnek össze. A második csoportba a tudomány fejlődésének tervezésével és szervezésével kapcsolatos teendők tartoznak, amelyek — többek között — kiterjednek a kutatási irányok meghatározására, az erők mobilizálására (koncentrálására és arányos elosztására); a szocialista országok tudósainak hatékony együttműködésére. A harmadik csoport a tudománynak olyan belső szükségleteit tartalmazza, mint például a kollektív tudományos tevékenység igénye, a kollektívizmus és más erkölcsi és pszichológiai tényezők stb. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy a tudományt tudatosan és célirányosan az emberiség és a társadalmi haladás érdekében használják fel.

A másik cikk *a tudományos tevékenység tervezésének, szervezésének és irányításának elveit* foglalja össze (3. sz. 19—32. old.). A szerzők megállapítják, hogy a szocializmusban lehetővé vált a tudomány fejlesztésének társadalmi irányítása, amely az összes társadalmi folyamat irányításának szerves részét képezi. A „tudomány fejlesztésének stratégiája” fogalmat általánosan ismerik és alkalmazzák a szocialista országokban. A tudomány fejlesztésének a társadalom által kidolgozott és tervszerűen realizált stratégiája a tudomány új, szocialista társadalmi valóságának és új integrált funkciójának történelmi kifejeződése.

A Szovjetunióban hat évtizedes tapasztalat halmozódott fel a tudományfejlesztés irányításában. Ez újabb vonásokkal gyarapodott a többi szocialista országban. Az irányítás szocialista szervezetének a különböző országokban kialakult sokféle formája kölcsönösen gazdagítja a gyakorlatot. A szerzők a tudományfejlesztés irányításával kapcsolatban négy feladatot emelnek ki.

Az első a tudományos-technikai fejlődés *prognosztizálása és tervezése a társadalom gazdasági-társadalmi céljainak* és a tudomány belső fejlődéstörvényeinek figyelembevételével. Ez természetesen bonyolult metodológiai probléma, s egyik leglényesebb eleme az, hogy a prognosztizálás és a tervezés során az esetleges pontatlanságot a minimálisra szorítsák. A Szovjetunióban központi és ágazati (állami, akadémiai, egyetemi, intézeti, pártintézeti, gazdasági stb.) kutatóhelyek és különböző diszciplínák tudóskollektívái dolgoznak a távlati kutatási programokon. Különösen nagy gondot fordítanak a tudományos-technikai fejlődés tervezésére, s arra, hogy a tudományos tevékenység összekapcsolódjék a gyakorlati megoldásokkal. A Szovjetunióban nagyra értékeli azoknak a tudósoknak a tevékenységét, akik nemcsak „konzultánsok” a társadalmi-gazdasági feladatok megoldásában, hanem maguk is aktívan részt vesznek a kollektív döntésekben és azok megvalósításában.

A szocialista társadalom tervszerű és tudományos irányítása — mint követelmény — új jelleget ad az *irányítás és a tudomány kapcsolatának*. A szocialista országok kommunista pártjainak tudománypolitikája olyan társadalmi mechanizmus kialakítását szolgálja, amely lehetővé teszi a szcientista és a technokratikus tendenciák elkerülését, a tudomány és technika vívmányainak felhasználását. A pártvezetés, az államhatalmi szervek, a különböző főhatóságok és ágazatközi irányító szervek, de a társadalmi közvélemény is, rendszeresen vizsgálja és értékeli az új tudományos-technikai eredmények alkalmazásának lehetőségeit és következményeit. Természetesen ehhez szükséges, hogy a társadalmi nyilvánosság értse a tudomány céljait és tiszt-

tában legyen a lehetőségekkel. A szocialista országokban magas a tudomány presztízse, ez azonban nem jelentheti azt — húzzák alá a szerzők —, hogy egyfajta „elittudat” hangulat fejlődjék ki a tudósok között.

A második feladat olyan *ösztönző-rendszer létrehozása*, amely arra buzdítja a tudósokat, hogy aktívan vegyenek részt a társadalmi célkitűzések megvalósításában; a társadalmi megrendeléseket fordítsák le a kutatási témák nyelvére. A tudománypolitikájának ismernie kell a tudósok tevékenységének *motivációit*. Nem vonják kétségbe az „adminisztratív megrendelések” szükségességét, de a motivációkon a tudósoknak a megismerés iránti törekvését, az alkotói örömet, a tudományos problémák megoldása miatt érzett meglepedettséget és az alkotó munka folyamatát kísérő pszichikai motívumokat értik.

A harmadik feladat *a konkrét tudományos kutatások tervezése*. Ezt a szerzők — ellentétben egyes nyugati felfogásokkal — nem tartják idegennek a tudomány természetétől. Míg a távlati tudományos tervek a gazdasági-társadalmi fejlődéssel összhangban az általános irányokat határozzák meg, addig a konkrét kutatási tervek kidolgozásában, a témák kiválasztásában a tudósok érvényesíthetik saját elképzeléseiket, ambícióikat.

A tervezés konkretizálja a társadalmi-gazdasági célkitűzésekből fakadó kutatási feladatokat, miközben tanulmányozzák a tudományos eszmei áramlatokat, a tudomány belső fejlődéséből is fakadó lehetőségeket. A tervezés alternatív javaslatokból választja ki a tudóskollektívának leginkább megfelelő témát, amelytől a legjobb eredmény várható.

A szocialista országokban a tudó-

mány tervezésében és irányításában a *demokratikus centralizmus* elve érvényesül. Adminisztratív eszközökkel nem korlátozzák a tudományos megoldások keresésének szabadságát. A tervezésben számolnak azzal is, hogy nem minden tudományos kísérlet hozza meg mindig a feltételezett eredményt. Az ilyen „kockázatos” kutatásoknak — ésszerű határok között — megvan a jogosultsága. A konkrét megoldásokban sok függ a vezetés stílusától, intuícijától és előrelátásától.

A tudományos kutatásokban növekszik a *hosszú távú programok alapján folyó tudományos kutatások* jelentősége. A Szovjetunióban (és hozzá hasonlóan több szocialista országban) az alábbi típusú hosszú távú programok alakultak ki:

1. a tudományos-technikai, gazdasági és társadalmi fejlődés kiemelt (össz)állami komplex programja (például a Szovjetunióban az energetikai program, a BAM építése, a nem feketeföldi terület fejlesztése);

2. a tudományos alap kutatások programja (a Szovjetunióban 1976 és 1980 között a Tudományos Akadémia programja 500 kiemelt téma kutatását irányozta elő — mintegy 84 kutatási irányhoz csoportosítva);

3. tudományos-technikai témák kutatása (a Szovjetunió X. ötéves tervének keretében 200-nál több olyan témát kutattak, amelyhez biztosították a szükséges komplex feltételeket; e kutatások közvetlenül kapcsolódtak a kiemelt építkezésekhez és a termeléshez);

4. a tudományos-technikai eredmények bevezetésének programja. Ezzel kapcsolatban legfontosabb feladat a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásával kapcsolatos határidők jelentős csökkentése.

A tervezés rendszeréhez szorosan kapcsolódik a *végrehajtás ellenőrzé-*

se. A tudományos tervek végrehajtásában nagy feladat hárul az intézetvezetőkre. A szocialista országokban nem menedzserek, hanem tudósok irányítják a kutatóintézeteket, akik saját kutatásaikkal maguk is hozzájárulnak a tudomány gazdagodásához; megfelelő irányítói készségekkel rendelkeznek. A tudományos tervek végrehajtásának általános ellenőrzésében feladatok hárulnak a tudományos kollektívák mellett a pártszervezetekre is. Valamennyi szocialista országban kialakult a kutatási tervek végrehajtását ellenőrző intézményrendszer (kormány szintű bizottságok, akadémiai elnökségek).

A negyedik feladat a kutatások koordinálása. Ez szükségessé teszi a kutatási témákkal, tervezetekkel és kutatási eredményekkel foglalkozó információs központok működtetését. További feladat: az alap- és alkalmazott kutatások közötti szükséges arányok megállapítása; szükség esetén új kutatóintézetek alapítása, illetve az intézményrendszer decentralizálása (a SZUTA 1961 és 1963 között saját kutatóintézeteinek mintegy felét adta át az ágazati minisztériumoknak és főhatóságoknak).

A TÁRSADALOM- TUDOMÁNYOK FELADATAIRÓL

Eddig a tudomány társadalmi feladatairól és a tudományos tervezésről tágabban volt szó, érzékeltetve a tudományok rendszerében a társadalomtudományok sajátos feladatait is. A társadalomtudományok problematikájához vezetí át az olvasót *Pjotr Fedoszejev: Az SZKP XXVI. kongresszusa és a társadalomtudományok fejlesztésének feladatai* című írása² (5. sz. 7—27. old), amelyben részletes áttekintést ad a szovjet társadalom-

tudósok előtt álló sokrétű feladatokról, a fő kutatási irányokról.

Fedoszejev akadémikus hangsúlyozza, hogy az SZKP XXVI. kongresszusának dokumentumai igen jelentősek a szovjet társadalomtudósok kutatómunkájának intenzívebbé és a kutatások hatékonyabbá tétele szempontjából. A jelenlegi történelmi szakaszban a tudósoknak számos új problémára kell választ adniuk, és az erőket főleg az alapkutatások szervezésére kell összpontosítani.

Az előtérben álló témák közül kiemelendő a *fejlett szocialista társadalom koncepciójának további, mindenoldalú kidolgozása*. A tudósoknak részletesebben ki kell fejteniük, hogy miként éri el a kommunista formáció első fázisának kibontakozása, a fejlett szocializmus a teljes érettség fokát a gazdaságban, a társadalmi-politikai viszonyokban és más területeken. Fedoszejev ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet a téma bonyolultságára, továbbá arra, hogy a tudományos elemzésekben óvakodni kell a már elért eredmények idealizálásától, az önelégültségtől és az önmegnyugtatótól, a kívántságtól való összekeverésétől. Ugyanakkor nem szabad megfélekedni a távlatokról sem.

Fedoszejev — hivatkozva az SZKP által kidolgozott „Tudományos-technikai haladás húszéves távlati fejlesztési komplex program”-jára — felhívja a figyelmet a *termelőerők és a termelési viszonyok* közötti megfelelés fokának tanulmányozására. Megállapítja, hogy a termelési viszonyok néhány területen, például a tervezés és az irányítás formáiban, az osztási viszonyok egyes momentumokban elmaradás tapasztalható a termelőerőkhöz viszonyítva.

A szocializmus *politikai gazdaságtanáról* szólva néhány megoldatlan kérdés kidolgozását tartja különösen

fontosnak. Így többek között azt, hogy a gazdaságirányítási rendszert jobban hozzá kell igazítani a tudományos-technikai haladás feltételeihez; meg kell gyorsítani a tudományos-technikai eredmények gyakorlati alkalmazását; le kell küzdeni az ágazatközi bürokratizmus akadályait. A marxista—leninista tudomány eredményeire támaszkodva meg kell oldani a szocialista újratermelés elméletének továbbfejlesztését, a gazdasági hatékonyság növelését.

Fedoszejev elemzi a termelőeszközök gyártása elsődlegességével kapcsolatos problémákat, s megjegyzi, hogy mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban dogmatikus nézetek tapadtak e témához. Sorra veszi a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek gyártásában, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésében kialakult aránytalanságokat. Megállapítja, hogy a fejlődés eredményeként megteremtődtek az újratermelési struktúra átalakításának objektív lehetőségei.

Az osztálykülönbségek felszámolását és a szociális szempontból homogén társadalom kialakítását Fedoszejev a tudományos kommunizmus egyik alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseként értékeli. Az utóbbi évtized társadalmi viszonyaiban végbement változások összegezése alapján lehetségesnek tartja az osztály nélküli társadalom kialakulását már a fejlett szocialista társadalom időszakában. Felveti, hogy szükség van a homogenizáció folyamatában tapasztalható alapvető szakaszok pontosabb jellemzésére. Helyteleníti, hogy a szovjet társadalom struktúráját nem vizsgálták eléggé behatóan a kutatóintézetek. Jelentek meg ugyan munkák például a szakmai struktúráról, de ezek csak adatokat és tényeket összegeznek, elméletileg viszont nem tárják fel a minőségi

mozgásokat. A filozófusok munkáira pedig bizonyos absztraktság jellemző, nem támaszkodnak eléggé például a közgazdászok elemzéseire. Fedoszejev hangsúlyozza, hogy a szociálisan homogén társadalom kialakulása komplex probléma, amelynek vizsgálatához a különböző társadalomtudományi diszciplínák kutatóinak közreműködése szükséges.

A szovjet társadalomtudósok fontos feladata, hogy tanulmányozzák *a nemzeti viszonyokat és a Szovjetunió nemzeteinek és népeinek fokozatos közeledési folyamatát* és az ebben megmutatkozó törvényszerűségek feltárását. Az eddigi kutatások tapasztalatai szerint a fejlődés iránya a nemzetek és népek teljes egységének irányába mutat, ez azonban nem jelenti a nemzeti és társadalmi-kulturális sajátosságok eltűnését, figyelmen kívül hagyását. Fedoszejev hibásnak tartja azokat a pontatlan és helytelen következtetéseket, amelyek egyfelől a szovjet népet valamiféle olyan „egységes nemzetnek” tekintik, amely magába szívja a korábban kialakult nemzeteket és népeket; másfelől túlságosan kiemelik a nemzeti momentumokat, a nemzeti-kulturális különállást hangsúlyozva, s nem értik meg a századok óta egymás mellett élő népek sorsközösségét. Az SZKP a szovjet népet mint történelmileg kialakult társadalmi és internacionalista közösséget fogja fel, a kutatásoknak azt kell bemutatniuk, hogy miként megy végbe ennek a közösségnek a további erősödése.

Fedoszejev megemlíti *a fejlett szocializmus politikai rendszere* továbbfejlesztésével kapcsolatos problémák kutatásának fontosságát, és hangsúlyozza az állam funkcióiban végbemenő változások prognosztizálását, az állam fokozatos átnövésének folyamatát a kommunista társadalmi öngazgatásba. Mélyebben kell ta-

nulmányozni a társadalom *szellemi életét, a szocialista életmód* lényegét. Szükségesnek tartja az ésszerű szükségletek kultúrájának, a szocialista elvárások kritériumainak kidolgozását. Óvakodni kell viszont a megalapozatlan ígéretektől, amelyek egyfelől illúziókat szülnek, másfelől kiábránduláshoz vezethetnek. Alaposabban kell tanulmányozni *a társadalmi közvéleményt, a tömegtudatot*, az ideológiai munka hatékonyságát és a szocialista kultúra fejlődésének törvényszerűségeit.

Fedoszejev a *nemzetközi helyzetről* adott részletes jellemzés során hangsúlyosan foglalkozik a szocialista világrendszer kérdéseivel és az ebből adódó társadalomtudományi kutatási feladatokkal. Ezek között említi meg a különböző fejlettségi szinten levő államok gazdasági, politikai és kulturális kiegyenlítődésének folyamatát, a KGST keretében lehetséges kutatásokat. A lengyel társadalomtudósok néhány tévedését például abban látja, hogy lehetségesnek tartották a fejlett szocializmusba való átmenetet az átmeneti periódusban végrehajtandó feladatok megoldása nélkül is (a gazdaság több szektorúságának fennmaradása).

Cikke befejező részében Fedoszejev ismerteti a köztársaságokban és a különböző, nem akadémiai intézményekben folyó társadalomtudományi kutatások fő témáit s a kutatások irányításával, koordinálásával kapcsolatos tapasztalatokat. A Szovjetunióban a társadalomtudományok területén körülbelül 40 tudományos tanácsot és bizottságot hoztak létre a kiemelt témák kutatásának koordinálására. A párhuzamos kutatásokat azonban még így sem tudják elkerülni. Nem megoldott még a kutatási eredmények felhasználása sem, a „megrendelések” nem mindig eléggé megalapozottak. A tudományos in-

formációs intézményekre jelentős feladatok hárulnak a tudományos eredmények terjesztésében és értelmezésében. Fedoszejev kifogásolja, hogy a tudományos folyóiratokban kevés az értékelhető jellegű recenzió.

A *Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszer (MISZON) fejlődésével* foglalkozik Marlen Gapocska cikke³ (3. sz. 163—168. old.). A szerző méltatja a MISZON ötéves fennállása óta végzett munkát, s kiemeli, hogy különösen a *közös információs kiadványok* megjelentetésével érték el eredményt. Negyvennél több tematikus referátumgyűjtemény és bibliográfiai kötet jelent meg, s ezeket a MISZON-ban részt vevő országok intézményei gondozták.⁴ Ezek a kiadványok a társadalomtudományok legfontosabb problémakörei és a politikai-ideológiai élet aktuális témái szerint készülnek a társadalomtudományi kutatók, oktatók, valamint az ideológiai területen tevékenykedők széles köre számára.

A MISZON Tanácsának Berlinben megtartott V. ülése (1980-ban) elfogadta a MISZON 1981 és 1985 közötti tervét, amely számos közös feladat megoldását irányozza elő. Folytatják a már jól bevált referátum- és bibliográfiai gyűjtemények kiadását — nagy gondot fordítva ezek tudományos színvonalának növelésére, s lényeges előrehaladást kívánnak elérni a *MISZON automatizált rendszerének kiépítésében*.

Gapocska hangsúlyozza, hogy a MISZON-ban részt vevő országok együttműködnek a legkülönbözőbb országok tudományos intézményeivel és szakembereivel, részt vesznek más nemzetközi társadalomtudományi információs rendszerekben is. A MISZON kiadványai a világ számos országába eljutnak, gazdagítván ezzel az információcserét.

A FEJLETT SZOCIALIZMUSRÓL ÉS DIALEKTIKUS ELLENTMONDÁSAI RÓL

A szovjet társadalomtudósok törekednek mindazoknak az új problémáknak a tudományos megválaszolására, amelyekre Fedoszejev akadémikus írása is rámutatott. A *Társadalomtudományok* című folyóirat 1981. évi számaiból is érzékelhető, hogy a fejlett szocialista társadalomról (jellegéről, ellentmondásairól, struktúrájáról, munkásosztályáról stb.) számos figyelemreméltó elemzés készült.

Így például *Anatolij Butenko: A fejlett szocializmus koncepciója* című cikke (1. sz. 5—18. old.) mintegy csokorba gyűjti a fejlett szocialista társadalom megítélésével, értelmezésével kapcsolatos vitás és további kutatást igénylő kérdéseket.⁵ A szerző hangsúlyozza, hogy napjainkban szükségszerűen vetődik fel a szocializmusról és érettségi fokáról szóló lenini tanítás fejlesztése, s ez nem valamiféle absztrakt megítélésből fakadó igény, hanem szorosan kapcsolódik a szocializmus építésének gyakorlati tapasztalataihoz.

A fejlett szocializmus koncepciójának egyik lényeges kérdése a *szocializmus és a kommunizmus közötti kapcsolat*. Korábban a szocializmus és kommunizmus viszonyában az új társadalmi formáció két fázisának első sorban a *közös vonásait* hangsúlyozták, a különbségeket csak az érettség fokában látták. A szocializmus építésének gyakorlata során azonban bebizonyosodott, hogy a szocialista társadalomnak számos sajátos vonása van.

Az új társadalmi formáció két fázisában kétségtelenül *általános* az, hogy nincs osztálykizsákmányolás, a gazdaság alapját a társadalmi tulaj-

don képezi, tervgazdálkodást folytatnak, a társadalom fejlődésében meghatározó szerepet játszik a tudatos cselekvés, a kollektívizmus szelleme áthatja az élet minden területét. *Sajátos* azonban az, hogy a szocialista fázisban a társadalmi tulajdonnak még különböző formái léteznek (állami, szövetkezeti, a társadalmi szervezetek tulajdona); az áru- és pénzviszonyok még szerepet játszanak; még hatnak a társadalmi-osztálykülönbségek; a fizikai és szellemi munka, a város és falu közötti különbségek jelentősek. A szocializmus politikai rendszerében különbségek vannak az állami és társadalmi szervezetek szerepében. A társadalmi javakból való részesedésben a „mindenkinek képességei — mindenkinek munkája szerinti” elv érvényesül. *A kommunizmusban* viszont megszűnnek a tulajdonformák közötti különbségek, s megjelenik az egységes kommunista tulajdon; megszűnnek az áru- és pénzviszonyok, eltűnnek az osztályok; kialakulnak a társadalom új kommunista szervezetei és általános érvényűvé válik a „mindenkinek képességei szerint — mindenkinek szükségletei szerint” elv.

Butenko — a szovjet és a szocialista országok közös tapasztalataira támaszkodva — hangsúlyozza, hogy a fejlett szocializmus *a saját alapján fejlődő társadalom*, s vitába száll azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a szocializmusnak „kettős”, „átmeneti” jellege van (a „kapitalizmusból hozott” és az „éretlen kommunizmus” vonásainak szimbiózisa). Ezzel összefüggésben felveti, hogy óvakodni kell a fejlett szocializmusra és a kommunista társadalomra jellemző vonások összekeverésétől.

A szocialista fázis időtartamáról és főbb szakaszairól szólva hivatkozik a Szovjetunió és a szocialista országok tapasztalataira, s megállapítja,

hogy az élet nem igazolta azt a korábbi elképzelést, amely szerint az átmeneti korszak feladatainak megoldása, a szocializmus alapjainak lerakása után közvetlenül lehetséges a kommunista fázisba való átmenet. A szocialista fázis történelmileg hosszú periódus, amelyen belül több fejlődési szakasz lehetséges. Eddigi ismereteink szerint két alapvető szakasz különböztethető meg: az egyik a fejlett szocializmus létrehozásának, a másik a fejlett szocializmus tökéletesítésének a szakasza. (Az első szakasz az átmeneti korszak feladatainak befejezésétől, a szocializmus alapjainak lerakásától a fejlett szocialista társadalom felépítéséig, a második szakasz a fejlett szocializmus megteremtésétől a kommunizmusba való átmenetig tart.)

A fejlett szocialista társadalom a szocialista fázis *törvényszerű szakasza*, s akkor jelenik meg, amikor a társadalomban létrejönnek a fejlődéséhez és kibontakozásához szükséges alapok, valamennyi terület egyeztetett, harmonikus fejlesztéséhez szükséges társadalmi, gazdasági és szellemi-kulturális feltételek. A szocialista országok tapasztalatai igazolják a fejlett szocializmus *nemzetközileg érvényes* jellegét — azzal együtt, hogy a fejlett szocializmus építésének időszaka és formái a különböző országokban igen eltérően alakulnak.

A fejlett szocializmus és a kommunizmus egymáshoz való kapcsolódásában két szélsőséges felfogás tapasztalható. Az egyik felfogás szerint a fejlett szocializmus már a szocialista és a kommunista fázis összekapcsolását jelenti. E nézet hírdetői az új szovjet alkotmány vitájakor olyan követelmények kodifikálását javasolták (például a nyugdíjak kiegyenlítése, a kiegészítő gazdaság erős korlátozása, az anyagi érdekelt-

ség szűkítése stb.), amelyek elfogadása károsan hatott volna a továbbfejlődésre. A másik szélsőséges nézet szerint a fejlett szocializmus lényegében „elodázta” a kommunista építés feladatait. A szocializmus építésének történelmi tapasztalatai arra tanítanak, hogy nem lehet voluntaristikusan, a reális lehetőségek figyelembevételével nélkül siettetni a társadalmi folyamatokat, mert ez valójában lelassítja a szocializmusnak a kommunizmus felé való előrehaladását.

A fejlett szocialista társadalom fejlődését az új és régi harca, a belső ellentmondások keletkezése és megoldódása kíséri. Három szovjet tudós: *Grigorij Glezerman*, *Vitalij Sztoljarov* és *Vlagyimir Kozlovskij* cikke azt elemzi, hogy a *dialektikus ellentmondás* milyen szerepet játszik a szocializmus fejlődésében⁶, s mi ennek az ellentmondásnak a lényege (2. sz. 22—36. old.).

Ma már a marxisták nem vitatják, hogy a szocialista társadalomban léteznek dialektikus ellentmondások. A szerzők ezt azért hangsúlyozzák, mert az ötvenes-hatvanas években voltak olyan nézetek, amelyek tagadták az ellentmondások és az ellentétek jelenlétét a szocializmusban. A szerzők egyértelműen leszögezik álláspontjukat: az ellentmondások ösztönző impulzust jelentenek a változásokhoz és a fejlődéshez.

A szocialista társadalomban tapasztalható ellentmondások más természetűek, mint a kapitalizmus ellentmondásai. A szocializmus — természetesen nem azonnal — leküzdí az antagonisztikus ellentmondásokat, s a fejlett szocialista társadalom építésével eltűnik az osztályantagonizmusok kialakulásának talaja, mivel alapvetően megváltoznak a társadalmi feltételek.

A szocializmus ellentmondásainak

minőségileg új természetét a szerzők abban látják, hogy

— a fejlett szocializmusban még létező osztályok és rétegek alapvető érdekeinek azonosságán túl kifejeződnek azok sajátos érdekei is, amelyek ugyan nem vezetnek társadalmi konfliktushoz, de számos ellentmondás forrásai lehetnek. Az ellentmondások megoldása — mivel nem antagonisztikus ellentmondások — nem veszélyezteti a rendszert, hanem megerősítését szolgálja;

— a szocializmusban is jelentkezik az a probléma, hogy a társadalmi-termelési viszonyok egyes formái elavulnak, s meg nem felelések alakulnak ki a szükségletek és az adott viszonyok túlhaladott elemei között. Ez kétségtelenül ellentmondás keletkezésének a forrása, s leküzdésük a továbbfejlődés feltétele;

— a szocialista társadalomban az ellentmondások leküzdésének útja nem a konfrontáció, hanem a különböző társadalmi csoportok tevékenységének egyeztetése — az alapvetően közös érdekek alapján. Ebben nagy jelentősége van az objektív és szubjektív tényezők összhangjának, a tudományosan megalapozott politikának;

— a fejlett szocializmus körülményei között is jelentkezhetnek az antagonisztikus ellentmondások *bizonyos elemei*. Egyes emberek, illetve az emberek egyes csoportjai társadalomellenes magatartással léphetnek fel. Ennek lehetősége és veszélye mindaddig fennáll, amíg létezik a munkamegosztásból fakadó egyenlőtlenség. A társadalmi ellenőrzéssel vissza lehet szorítani e jelenségeket;

— ellentmondás forrása lehet a szocializmusban a szubjektív tényezők szerepének eltúlzása („illúziója”) is.

A szocializmus ellentmondásainak

megoldásában a szerzők hatásos eszköznek tartják *a kritikát és önkritikát*. Az ellentmondások feltárása azonban önmagában még nem szünteti meg azokat. Sem az elhamarkodott, sem a késedelmes megoldás nem vezet eredményre. A pártirányítás művészete éppen abban nyilvánul meg, hogy akkor tűzi ki a gyakorlati feladatok megoldását, amikor biztosítottak a hozzá szükséges társadalmi feltételek.

TÁRSADALMI HOMOGENIZÁCIÓ ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY SZEREPE

A fejlett szocialista társadalom fejlődésének fő irányát a szociális szempontból homogén társadalom, az osztályok közötti lényeges különbségek maradványainak megszűnése, a város és falu, a fizikai és szellemi munka közötti különbségek csökkenése fejezi ki. *Fridrih Filippov és Alekszandr Fris: A fejlett szocialista társadalom: a fejlődés tendenciáinak tanulmányozása* című cikke⁷ (6. sz. 7—20. old.) arról ad áttekintést, hogy miként halad előre a homogenizáció a fejlett szocializmusban jelenlevő különbségek fokozatos megszűnésével.

A fejlett szocialista társadalom struktúrájának fejlődési tendenciáit elemezve a szociológia támpontot ad a távlati tervezéshez — mind a termelési viszonyok, mind a szociálpolitika továbbfejlesztéséhez; másrészt a társadalom pontos ismeretében könnyebb elhárítani az olyan torzító, hamis beállítású, szovjetellenes, antikommunista állításokat, amelyek még nemzetközi tudományos tanácskozásokon is hangot kaptak (konkréten az Upsalában tartott Szociológiai

és a Moszkvában rendezett Politológiai Világkongresszusra utalnak).

A társadalmi homogenizáció értelmezésével kapcsolatban a szerzők fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy feltétlenül *különbséget kell tenni az általában vett társadalmi egyenlőség és homogenizáció, valamint az egyes emberek egyenlősége között*, mivel a hibás értelmezések ezek összekeverésével függnek össze. Idézik Lenint, aki hangsúlyozta: ha az osztályok felszámolásáról van szó, ebben az értelemben lehet egyenlőségről beszélni, de „üres frázisnak”, „ostoba kitalálásnak” nevezte a mindenki egyenlővé tételét a szó individuális értelmében.

A társadalmi homogenizáció folyamatát számos tényező határozza meg. A szerzők ezek között említik meg a belső és nemzetközi feltételeket, a tudományos-technikai forradalom összefüggéseit a társadalmi fejlődéssel. Vitatkoznak azokkal a kutatókkal, akik úgy látják, hogy a társadalmi és a szakmai (foglalkozás szerinti) struktúra „ellentétes irányban” fejlődik; azaz: míg a társadalmi struktúrában az integrálódási, addig a foglalkozási struktúrában a differenciálódási tendencia érvényesül. Szerintük *a társadalmi homogenizáció és a szakmai munkamegosztás között kapcsolat és kölcsönhatás van*, és ez a folyamat a teljes társadalmi homogenizációhoz vezet.

A társadalmi homogenizálódás folyamatát fejezik ki *a tulajdonviszonyok* is. A Szovjetunió lakóinak negyötöde össznépi, egyötöde szövetkezeti tulajdonban levő termelőszervezetekkel dolgozik. Minőségi változások következtek be az osztályok és rétegek összetételében. Természetesen az ország különböző területeinek eltérő adottságai következtében a homogenizáció folyamata nem egyen-

letes. Az utóbbi években folytatott szociológiai felmérések tükrözik ezeket a *regionális különbségeket*.

A társadalmi osztályok és rétegek közeledésének szociológiai kutatásában a szerzők hangsúlyozzák a *rendszereszerű megközelítés* fontosságát. Számos munka hibájának például azt tartják, hogy a kutatók figyelmüket elsősorban a társadalmi struktúra globális változásaira összpontosítják, s kevésbé elemzik a társadalmi viszonyokat, azaz a csoportokon belüli kapcsolatok rendszerét, amelyekben tulajdonképpen a társadalmi struktúra lényege kifejeződik.

A társadalmi viszonyok, a szociálisan homogén társadalom formálódása folyamatában fontos az egyenlőség-egyenlőtlenség kérdéskomplexum elemzése. *Vagyim Rogovin: Szociálpolitika a fejlett szocialista társadalomban* című cikke⁸ (1. sz. 34—47 old.) érinti ezt a témát, s a „társadalmi helyzet”, illetve „élet-helyzet” terminológiával összekapcsolva vizsgálja. Megállapítása szerint az egyenlőség és egyenlőtlenség viszonya a társadalomban mint a társadalmi csoportok fejlettségének és szükségleteik kielégítésének fokában meglévő különbség jelenik meg. A szociálpolitika alapvető funkciója a fejlett szocialista társadalomban az, hogy leküzdje ezeket a különbségeket és biztosítsa a népjólét további emelését, a személyiség mindenoldalú fejlődését és a szocialista életmód korszerűsítését.

Rogovin elméletileg vizsgálja a gazdaságpolitika és a szociálpolitika sajátos funkcióját, a kettő összefüggéseit, kölcsönös hatásait. Rendkívül fontosnak tartja az *anyagi, szellemi és erkölcsi szükségletek harmonikus fejlett struktúrájának kialakítását*. Szüksösnek érzi az „éltszínvonal” és az „anyagi jólét” fogalmakat a szociálpolitika céljainak meghatá-

rozására, helyette a „szocialista életmód fejlesztését” tartja jobbnak, mivel ez több és más elemet is magában foglal.

Az egyenlőségi-egyenlőtlenségi viszonyok alakulásában fontos szerepet tulajdonít az *elosztás rendszerének*. Az elosztási viszonyok a szocializmusban a gazdasági-termelési viszonyok részét képezik, s egyben társadalmi viszony szerepük is van abban az értelemben, hogy elősegítik a társadalmi differenciálódás csökkentését a jövedelmek és a szükségletek kielégítése tekintetében; hatnak a társadalmi rétegek élethelyzetében tapasztalható különbségek kiegyenlítődére, s biztosítják a társadalom előrehaladását a teljes szociális egyenlőség felé.

Az elosztási viszonyok fejlesztésével kapcsolatban felvetődik a „*társadalmi igazságosság*” fogalma, amelyben kifejeződik a tömegek felfogása a társadalomban létező egyenlőség-egyenlőtlenséggel kapcsolatban. A szerző az igazságosságról egyfelől mint „elosztási igazságról”, másfelől mint „társadalmi ideálról” beszél. Megállapítja, hogy a fejlett szocialista társadalomban biztosítottak a lehetőségek arra, hogy megteremtsék a társadalmi termelés hatékony szervezésének, eredményeinek és a társadalmi igazságosság követelményei megvalósításának szerves egységét. A szociális biztonságot alkotmányos jogként fogalmazták meg.

A szociális biztonságban — a munkához, a tanuláshoz, a képességek szabad kibontakoztatásához való alapvető jog mellett — kifejeződik az is, hogy az állam megfelelő élet-színvonal elérését biztosítja a társadalom minden tagjának.

A fenti összefüggésben vizsgálja a szerző a „*társadalmilag biztosított minimumot*”, amely magába foglalja a rögzített minimális bért, a munka-

hét és a szabadság időtartamát, a társadalmilag szükséges szabad időt, a társadalmi elosztási alapról az egy főre eső minimális fogyasztás szintjét (beleértve az eltartottakat is), az ingyenes és a kedvezményes anyagi és kulturális szolgáltatásokat. Ebben a komplex egységben a „minimum” nem azonos a „létnimummal”, hanem a jólét meghatározott fokát érzékelteti; azt a fokot, amelyet az állam biztosítani tud polgárai számára.

Az eddigi áttekintésünkből — az ismertetett munkákban előforduló utalások alapján — érzékeltetni lehet, hogy a társadalomtudományokban számos kérdés megítélésében *konfrontálódnak* a marxista—leninista nézetek a különböző polgári és antimarxista koncepciókkal. *Jevgenyij Vittenberg: Munkásosztály a fejlett szocializmusban (az antimarxista koncepciók bírálata)* című cikke⁹ (1. sz. 109—124. old.) bemutatja, hogy a polgári és revizionista társadalomtudósok elsősorban a *munkásosztály vezető szerepét* vitatják (például M. Harrington, M. Markovič), sőt azt állítják, hogy a szocializmusban nem szűnt meg a „munkásosztály kizsákmányolása”, mivel az állami tulajdon ugyanúgy nem a dolgozók tulajdona, mint a kapitalizmusban, s továbbra is a kizsákmányolás eszköze. Ez — hangsúlyozza a szerző — nem más, mint az össznépi tulajdon lényegének meghamisítása, a szocialista állam szembeállítás a társadalommal. Holott a szocialista állam a nép nevében és érdekében — *a nép állandó ellenőrzése mellett* — gazdálkodik a társadalmi tulajdonnal.

A munkásosztály vezető szerepének tagadásánál azt is felhózzák, hogy a szovjet (s általában a szocialista) társadalomban is tapasztalható az „*elidegenedés*”, a munkások „érdektelensége” a termelésben (például W. Teckenberg, R. Knight). Té-

telük alátámasztásaként arra hivatkoznak, hogy a fejlett szocializmusban is léteznek még áru—pénzviszonyok, s külső jelek alapján — figyelmen kívül hagyva az áru—pénzviszonyoknak a szocializmusban játszott sajátos szerepét — azonosnak látják a kapitalizmusban uralkodó áru—pénzviszonyokkal. Másrészt egyes munkások lelkiismeretlen, hanyag munkavégzését, a lógást az „elidegenedés”, az „érdektelenség” jeleként értékelik.

Gyakran emlegetett állítás a szocialista országok munkásosztálya vezető szerepének tagadásában az, hogy a *munkásosztály izolálódott a termelés irányításától* (W. Teckenberg), amely a szakalkalmazottak („fehérgallérosok”) kezében összpontosul (F. Parkin). Vittenberg szerint a szovjetológusok összemoszák a „vezetés” („rukovodszto”) és az „irányítás” („upravlenie”) fogalmát és funkcióját. Az irányítás szervezési-technikai szerepet jelent és egyre bonyolultabb speciális ismereteket követel. Ebben az értelemben a munkásoknak valóban végrehajtó szerepük van. A társadalom vezető osztályaként azonban a munkásosztály rendelkezik mindazokkal az eszközökkel (a párt, a szocialista állam, az irányító apparátus feletti ellenőrzés joga stb.), amelyekkel érvényesíteni tudja vezető szerepét. Kialakultak a termelés közvetlen irányításának formái, a szocialista üzemi demokrácia fórumai.

A polgári és revizionista teoretikusok a *munkásosztályt a nehéz fizikai munkát végzőkre szűkítik*, s nem veszik figyelembe, hogy a mai munkásosztály nem statikus, hanem dinamikusan fejlődő-változó osztály mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. Például a Szovjetunióban 1960 és 1979 között 45,9 milliőről 77 millióra növekedett a munkásosztály

létszáma, s ez a foglalkoztatott lakosság kétharmadát teszi ki. Nem állja meg tehát helyét a „munkásosztály eltűnéséről” szóló tétel (M. Matthews).

A *munkásosztály összetételének analízise* régi témája a szocializmus polgári és revizionista kritikusaiknak. P. Hollander szerint a munkásosztály „alkalmatlan” vezető szerepének teljesítésére, mert eredetét tekintve erősen „paraszti”, „félmunkás”, s gondolkodására az „orosz paraszt gondolkodásmódja” jellemző. Akik így vélekednek, nem veszik figyelembe azt a mélyreható változást, amely a szovjet társadalomban, s ezen belül a munkásosztályban végbement az elmúlt hat évtizedben.

Helytelen értelmezések olvashatók a polgári irodalomban a *munkásosztály fogalmával* kapcsolatban is. A már említett Hollander a munkásosztály fogalmát ugyanolyan meghatározhatatlannak tartja, mint a „középosztály” fogalmát. A munkásság fogalmát vagy beleolvastják az összefoglalkoztatottak, a „dolgozók” gyűjtőfogalmába, vagy túl szűken értelmezik.

Az idézett cikk szerzője — a fenti nézetekkel vitatkozva — ismerteti a szovjet szakirodalomból egy meghatározást a munkásosztály fogalmáról, amely szerint a fejlett szocialista társadalom munkásosztálya: a) a szocialista társadalom vezető osztálya; b) a szocialista tulajdon állami formájával kapcsolatos; c) közvetlenül hat a munka tárgyára és alapvető anyagi javak létrehozója; d) elsősorban fizikai munkát végez, de tevékenységében meghatározott mértékben összekapcsolódik a fizikai és szellemi munka.¹⁰

A polgári és revizionista teoretikusok a *párt és a munkásosztály kapcsolatát* elemezve arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovjetunió

Kommunista Pártja „deproletarizáló-dik”, s ez a munkásosztály privilégiumainak, státusának és hatalmának az „erózióját” jelenti (F. Parkin). Ezzel kapcsolatban az SZKP-nak arra az ismert tételére hivatkoznak, hogy a párt a munkásosztály élcsapatából az egész nép pártjává alakult át. Vittenberg helytelennek tartja ezt a következtetést, s hangsúlyozza, hogy az SZKP össznépi párttá válásában éppen a munkásosztály hatásának az egész társadalomra való kiszélesedését látja. Vitatkozva azokkal a burzsoá interpretációkkal, amelyek a munkásosztálynak az állami hatalomból való kiszorításával kapcsolatosak, a szerző számszerű összehasonlító adatokat közöl a munkásság arányairól a Szovjetunió Legfelső Tanácsában, a szövetségi köztársaságok államhatalmi szerveiben, a helyi tanácsokban stb., s utal a munkásosztálynak más társadalmi-politikai szervezetekben (például a szakszervezetekben) betöltött meghatározó szerepére is.

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

A szocialista életmód kutatásának a Szovjetunióban tekintélyes irodalma van. A társadalmi viszonyokat, az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetét, tevékenységét elemző írások utalnak az életmód alakulására is, és jelzik az életmód kutatásával kapcsolatos konkrét feladatokat. A *Társadalomtudományok* című folyóirat 1981. évi számaiban három cikket közölt e témakörben.

Igor Besztuzsev-Lada: *Az életmód-kategória tartalma és szerkezete* című cikkében¹¹ (2. sz. 52—68. old.) rámutat, hogy — bár számos filozófus, szociológus és közgazdász műve jelent meg a szocialista életmódról —

a fogalom meghatározása még ma sem megoldott. A téma irodalmának elemzéséből kiderült, hogy a szerzők „önkéntesen” az életmód-fogalommal gyakran „keverve” használják az „életszínvonal”, „életminőség”, „életforma”, „életstílus” stb. terminusokat. Csakis tartalmi és strukturális elemzéssel lehet e fogalmak között valamiféle világos helyzetet teremteni.

Az *életmód-fogalmat* használó szerzők írásaiból kitűnik, hogy az életmódot *mint élettevékenységet*, illetve annak módját, jellegét, állapotát, folyamatát és szerkezetét értelmezik és elemzik. A szerzők többsége az élettevékenységnek általában 4—6-féle változatát, szféráját emelik ki: a munkát, a létszférát (például a családon belüli tevékenység), a kultúrát és oktatást, a társadalmi-politikai tevékenységet, s ritkábban: az egészséges életmódot és környezetvédelmet, az anyagi jólétet, a szabadidő felhasználását, a magatartást, az értékorientációkat és a hagyományokat stb.

Az életmód fogalma körüli vitákból az összegeezhető, hogy a szovjet tudósok az életmódot olyan élettevékenységnek tekintik, amit a konkrét történelmi körülmények határoznak meg, s *a konkrét élettevékenységek összességéeként* jelenik meg. Az életmód egyfelől az egyes individuumok, másfelől a különböző társadalmi osztályok és rétegek, harmadrészt az egész társadalom életmódjaként funkcionál (a harmadik nem egyszerű summája az előbbi kettőnek). Besztuzsev-Lada felhívja a figyelmet arra, hogy az életmód osztályozásában általában a deduktív, a tipológizálásban pedig az induktív módszert alkalmazzák.

A szerző áttekinti az életmóddal gyakran szinonimaként használt fogalmakat. Így például az *életszínvo-*

nal fogalmát, amely magába foglalja az anyagi javak, a lakás, a szolgáltatás iránti szükségletet és azok kielégítését, fejlesztését; a munkaidő és a szabadidő közötti arányt, a lakossági jövedelmek alakulását. Ezek főként *mennyiségi mutatókkal* érzékeltethetők, s a társadalmi-gazdasági tervezés fontos elemei. Az „*életminőség*” — az életszínvonal mennyiségi mutatóival ellentétben — arra utal, „hogyan”, „milyen módon” történik (vagy biztosított) a különböző szükségletek (például élelmezés, a lakás komfortfoka, az öltözködés minősége, modernsége, a munka- és életfeltételek, a különböző intézmények működése stb.) kielégítése *minőségi szempontból*. Az „életszínvonal” és az „életminőség” azonban nem emberi tevékenységként, hanem annak *feltételeként* funkcionál, tehát nem azonos az életmóddal.

A hatvanas években és a hetvenes évek első felében az amerikai és a nyugat-európai irodalomban széles körben használták az „*életstílus*” fogalmat, amelyet számos szocialista országban is átvettek a kutatók, s *társadalompszichológiai kategóriaként* kezeltek. Manapság a szovjet irodalomban az „életstílus” kategóriát *magatartás-életvitel* értelemben használják. Különböző emberek és osztályok, rétegek azonos életszínvonal mellett is más és más „életstílus” (magatartás, életvitel) figyelhető meg. Másrészt fontos szubjektív oldala ennek a „*gondolkodásmód*”, amely az életkörülményekkel és az életmóddal együtt mintegy „*triászt*” alkot. E kérdés azonban további kutatást igényel.

Besztauzsev-Lada érinti az *életmód standardizálásának* problémáját is, és hangsúlyozza a normatív és komparatív megközelítés fontosságát, amely alkalmazható az „életszínvonal”, az „életminőség”, az „életstí-

lus”, az „életforma” és az „életmód” aspektusából egyaránt. Felveti az életmóddal kapcsolatos *mutatók* használatának nehézségeit, s utal a csehszlovák kutatók tapasztalataira, akik mintegy 2500 tételből álló mutatót dolgoztak ki az életmód vizsgálatára, amelyeket azonban gyakorlatban csak korlátozottan lehet alkalmazni.¹²

Az *életmód konceptuális modelljével és a mutatók rendszerével* Genadij Batugin foglalkozik részletesen¹³ (2. sz. 69—82. old.). Az életmódmutatók rendszerének kidolgozását azzal indokolja, hogy a téma kutatásával foglalkozók gyakran csak *intuitív elképzeléseikre* kénytelenek támaszkodni, mivel az elméleti megközelítéstől az empirikus mutatókhoz való átmenet folyamata jóformán csak az a priori leírások stádiumánál tart.

Kutatásukat jellemezve megállapítja, hogy mindenekelőtt az életmód *morfológiai elemzése* volt a feladatuk. Ez a módszer hatékonynak bizonyult az életmód összetevőinek strukturalizálásához. Az életmódnak *négy alapvető komponensét* különböztették meg: a munkatevékenységet, a társadalmi-politikai tevékenységet, a mindennapi élettel kapcsolatos tevékenységet (például a családi élet keretében) és a szociális-kulturális tevékenységet. E négy komponensen belül *három minőségi szintet* (felső, közép, alsó) állapítottak meg. Ezek a dimenziók (négyzetrácsban ábrázolva) egymásra vetítve — egy kidolgozott értékskala segítségével — lehetővé teszik az életmódmutatók séma-tipológiáját.

Az életmód séma-tipológia kidolgozásához tanulmányozták az 1975 és 1977 között a Szovjetunióban orosz nyelven megjelent szociológiai metodológiai irodalmat (mintegy 250—300 művet), hogy igazolják vagy helyes-

bitsék (pontosítsák) saját tipológiájukat, illetve összeállítsák az életmódmutatók tezaurusát. A tipologizált kérdések (tezaurusz) száma meghaladta a 900-at, amely ugyan nem méríti ki az életmód valamennyi oldalát, de nagyjából megfelel a Szovjetunióban folyó kutatások gyakorlati irányainak.

Batügin részletesen számba veszi a morfológiai modellt, az életmódmutatók matematikai-statisztikai elemzésének összes nehézségét (sőt ellentmondásait is), végül is — megítélése szerint — a komplex elemzési módszer alkalmazásával a jelentősebb életmódmutatók széles skáláját tudták kidolgozni, s az életmód négy alapvető komponensét figyelembe véve megkísérli a mutatók empirikus interpretálását és összegzi kutatásuk néhány következtetését.

Az életmódkutatás egyik konkrét területével foglalkozik *A. Baranon és V. Jadov: A városi életmód mint a tervezés tárgya* című cikke (1. sz. 62—76. old.)¹⁴. A szerzők a városi és falusi lakosság életfeltételeiben tapasztalható legalapvetőbb különbséget a munkakörülmenyekben és a termelőmunka jellegében látják. Ezek mellett a városi lakosság anyagi életfeltételei is jelentősen eltérnek a falusiakétól. Például a városokban kevesebb a személyi tulajdonú lakás, gyakoribb a lakáscsere (a leningrádi szociológusok felmérése szerint a családok általában 9 évig élnek egy lakásban, ezzel szemben a falusiak életük nagy részét ugyanabban a lakásban élik le), nagyobb a munkában a mobilitás (a munkahelyváltoztatás lehetősége), jelentősebb a fogyasztási igény és gazdagabb annak kielégítési módja; intenzívebb a társadalmi politikai érdeklődés, a kommunikációigény stb.

A városi életmód feltételeinek tervezése bonyolult abból a szempont-

ból, hogy az összállami és a helyi (regionális, városi) érdekeket egyeztetni kell. A városi gazdasági és társadalomfejlesztési komplex programokban nehéz tervezni az életmódra vonatkozó mutatókat, mivel még hiányoznak az általános érvényű, országosan elfogadott indexek; az életmódmutatók csak közvetve szerepelnek a városi tervek egyes pontjaiban (például a munka- és életfeltételek, az infrastruktúra fejlesztése, a jövedelmi és elosztási viszonyok stb.), s azok is főként csak mennyiségi paraméterek, és nem tárják fel az életmód minőségi oldalát.

A szerzők összegezik tapasztalataikat az életmód összetevőit képező négy fő tevékenységet vizsgáló kutatásukról. *A munkatevékenység szférájával* kapcsolatban rámutatnak, hogy a munkaerőért folyó „versengésben” azoknak a vállalatoknak van nagyobb esélyük, amelyek az azonos felkészültségű, szakértelmű munkásoknak ugyanolyan szintű munka mellett jobb életfeltételeket (például üzem belüli étkezés, egészségügyi ellátás, szociális-kulturális szolgáltatások stb.) tudnak biztosítani.

Az életszínvonal és a városi élet fejlesztésével kapcsolatban általában nehézséget okoz az országos mutatók lebontása a más és más feltételek között működő városokra. A szerzők szerint általános érvényű elvként kell érvényesíteni, hogy az anyagi javak elosztásakor a különböző társadalmi és demográfiai (életkori) csoportok közötti lényeges különbség csökkentésére kell törekedni (homogenizáció); a városok különböző kerületeiben egyenlő lehetőségeket kell biztosítani a szolgáltatások igénybevételére (az infrastruktúra arányos regionális fejlesztése); a mennyiségi fejlesztés mellett törekedni kell a lakosság minőségi igényeinek kielégítésére is (például ne csak a lakások

nagysága, hanem funkcionális használhatósága is szempont legyen).

A kulturális tevékenység tervezését nehezíti az, hogy a mutatókban összemossódnak a városban lakók és a bejárók számszerű tevékenységadatai, s emiatt nem lehet pontosan jellemezni a városi lakosság kulturális tevékenységének hatásait például a termelésre és az egész életmódra. A szerzők fontosnak tartják a kulturális tervezés részletes kidolgozását társadalmi, szakmai és demográfiai csoportok szerint; a kulturális és sportintézmények fejlesztésére szánt kiadásokat; a kulturális és sportszolgáltatások iránti lakossági szükségletek számbavételét (a családi költségvetések, valamint a szolgáltatásokban és az árakban esetleg bekövetkező változások figyelembevételével), s számításba kell venni a városok közötti kulturális cseréket és kölcsönös kapcsolatokat is.

A társadalmi-politikai aktivitásra vonatkozó számszerű mutatók tartalmaznak a társadalomirányításban állandó jelleggel közreműködők (a választott testületek tagjai); a szervezett marxista—leninista oktatásban részt vevők; a népi (állami és társadalmi) ellenőrzésben feladatokat teljesítők; az állami oktatásban (esti és levelező tagozatokon) tanulók, valamint a kommunista munkaversenyben részt vevők adatait. E mutatók tükrözik, hogy a városi lakosság társadalmi és demográfiai csoportjai milyen arányban képviseltek ezekben a tevékenységekben.

Taksás Imre

JEGYZETEK

¹ „Szocializm i nauka”. Moszkva, 1981. Nauka. A SZUTA Természettudományi és Technikatörténeti Intézete, va-

lamint a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének közös munkája, Sz. Mikulszkij szovjet és R. Richta csehszlovák akadémikusok, felelős szerkesztők vezetésével.

² P. N. Fedoszejev akadémikus írása annak az előadásnak az alapján készült, amelyet a SZUTA Elnökségének és Társadalomtudományi Szekciójának 1981. június 4—5-én tartott, kibővített ülésén mondott el.

³ Mivel a MISZON-ról folyóiratunkban már közöltünk ismertetést (1979. 4. sz. 121—126. old.), ez alkalommal csak az új elemeket, s főként az 1981—1985-re vonatkozó elképzeléseket emeljük ki.

⁴ Például „A szocialista együttműködés fejlődése” című referátumgyűjteményt az MTA Könyvtára szerkesztette, az összeállításban az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének információs osztálya is közreműködött.

⁵ Butenok cikke annak a kollektív monográfiának a rövidített fejezete, amelynek kidolgozásában Bulgária, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Románia, a Szovjetunió és Csehszlovákia tudósai vettek részt, s „Razvitija szocializm: obscee i szpecificseszkoe v ego sztroitel'sztve” címen 1980-ban a Nauka kiadónál jelent meg.

⁶ A cikk annak a kollektív monográfiának a két fejezete alapján készült, amelyet Bulgária, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió tudósai írtak, s „Dialektika razvitija szocialiszticeszkogo obscsesztva” címen 1980-ban, a Műszl' kiadónál jelent meg.

⁷ A „Formirovarie szocial'noj odnorodnoszti szocialiszticeszkogo obscsesztva” című kollektív monográfia (M. 1981. Nauka) 1. és 2. fejezete alapján készült.

⁸ A „Social'naja politika v razvitom szocialiszticeszkom obscsesztve (napravlenija, tendencii, problémü)” című kötet (M. 1980. Nauka) egyik fejezete alapján készült.

- ⁹ A „Kritika szovremennüh burzsuáz-nüh i reformisztzskih fal'szifikatorov markszizma—leninizma” című (M. 1980. Politizdat) kollektív monográfiában megjelent tanulmány alapján.
- ¹⁰ Lásd Sz. Szemjonov: Dialektika raz-vitija szocial'noj sztrukturü szovetsz-kogo obscsesztva. Moszkva, 1977. 59. old.
- ¹¹ A „Szocial'nüe pokazateli obraza zszis-ni szovetszkogo obscsesztva. Metodicseszkie problémü” című kollektív monográfia (M. 1980. Nauka) egyik fejezete alapján.
- ¹² Hivatkozás: M. Illner, M. Foret, V. Loukotova, J. Fulachova: Ukazatëli spüsoba života v èskoslovenskè stattièe. Praha, 1975. című művére.
- ¹³ L. a 11. jegyzetet. Az ott megnevezett mű egyik fejezete alapján.
- ¹⁴ A „Metodologija szocial'no-ekonomicseszkgó planirovanija goroda” című kollektív monográfia (M. 1980. Nauka) egyik fejezete alapján készült cikk.

**AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÚJ KIADVÁNYA**

Havas Péter

**NAGY-BRITANNIA
KOMMUNISTA PÁRTJÁNAK
HELYZETE ÉS POLITIKÁJA
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN**

352 oldal 47 Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó
budapesti kerületi, illetve megyei kirendeltségein
és a könyvesboltokban.

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay utca 16. 1370)

A német szociáldemokrácia a hetvenes évek nemzetközi viszonyairól

(A főbb elméleti és külpolitikai irányok áttekintése)

A hetvenes évek jelentős fejlődési szakaszt jelentettek az SPD nemzetközi viszonyokról kialakított nézeteiben. A nemzetközi viszonyok felfogása elméletileg továbbfejlődött a gyakorlati politika kényszere folytán és eredményeként. A német szociáldemokrácia körvonalazta a „demokratikus szocializmus” koncepcióját a nemzetközi viszonyokról az elmélet, a program és a politikai gyakorlat síkján. A konjunkturális tényezők mellett, amelyek a pragmatista politika termékei, a német szociáldemokrácia nemzetközi politikájának elméleti alapjait konstans tényezők alkották: az SPD keleti politikája, az enyhülésről szóló nézetei, az Észak—Dél viszony értékelése, a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolatainak felfogása együttesen adta a „demokratikus szocializmus” német variánsának nemzetközi politikai tartalmát. Nem véletlen, hogy a német szociáldemokrácia alkalmazkodása a nemzetközi erőviszonyok változásaihoz nemcsak a gyakorlati politika színterén mutatkozott, hanem elméletileg is, és ez egyben a „demokratikus szocializmus” programatikusan reneszánszát eredményezte német földön. E cikk keretében felvázoljuk a nemzetközi viszonyok elméletének és a külpolitika alakulásának

főbb csomópontjait és a tartalmi gazdagodás jellegzetességeit.

A német szociáldemokráciával foglalkozók széles köre rendszerint a godesbergi programból indul ki. Jelen esetben is ez a forrás bizonyul alapvető tájékozódási pontnak.

Az SPD 1959-ben elfogadott godesbergi programja összefoglalta a szociáldemokrácia álláspontját a nemzetközi viszonyokról.¹ A német szociáldemokrácia nemzetközi politikájának kiinduló tételeként jelölte meg a béke megőrzését és a szabadság — amely egyet jelent a polgári szabadság-felfogással — biztosítását. Az SPD a nemzetközi viszonyok egyik alapvető jellemvonásának az internacionalizálódási folyamatot tartotta; leszögezték, hogy a „demokratikus szocializmus” mindig a nemzetközi együttműködésből indult ki: „Minden érdek és kapcsolat nemzetközi összefonódásának idején egyetlen nép sem képes többé magában megoldani politikai, gazdasági, szociális és kulturális problémáit. Az SPD-nek a német politika kulturális, gazdasági, jogi és katonai feladatait más népekkel szoros összefüggésben kell megoldania.”² Normális diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok kialakítását tartotta elengedhetetlennek minden nemzettel, függetlenül

azok kormányrendszerétől és társadalmi struktúrájától.

Az SPD a nemzetközi kapcsolatok normáit minden nép egyenjogúságában, önrendelkezési jogában, nemzetközi választott bíróságok működésében, az államok területének sérthetlenségében, más népek ügyeibe való be nem avatkozásban látta, és akkori véleménye szerint mindezt egy világszervezet garantálná. Az SPD állást foglalt a kisebbségi — nemzetiségi — jogok és az emberi jogok biztosítása mellett.

A német szociáldemokrácia a nemzetközi együttműködés formái közül kiemelte a regionális biztonsági rendszert, amelyben — feltételezése szerint — az „újra egyesített Németországnak” minden joggal és kötelezettséggel részt kell majd vennie. Az SPD a békés egymás mellett élés alapfeltételének tartotta a nyílt világhandkereskedelmet.

Az SPD programjában rámutatott azokra a veszélyekre, amelyek a demokráciát és a békét fenyegetik a fejlődő országok elmaradottsága és a szegénysége miatt. Ezért hangsúlyozták, hogy nagyvonalú segítség szükséges a fejlődő országok helyzetének megváltoztatásához.³

Bár a godesbergi program részletesen nem fejtette ki a német szociáldemokrácia elméletét a nemzetközi viszonyokról, ennek ellenére fő vonalaiban körvonalazta azokat a nemzetközi feltételeket, amelyeket legfontosabbnak tekintett a „demokratikus szocializmus” megvalósításához. A program egyfajta stratégiai koncepciót nyújtott a gyakorlati politika számára.⁴ Az SPD történetével foglalkozó szakirodalom rámutat a német szociáldemokrácia vezetőinek arra a törekvéseire, hogy a változó nemzetközi erőviszonyokkal összhangba hozza gyakorlati politikáját és kiegészítse elméleti alapjait.

A szociáldemokrata teoretikusok és politikusok értékelése szerint az NSZK 1966 végén különösen veszélyes helyzetben volt, mert nemzetközi elszigeteltség fenyegette; a „nagy koalíció” kormánya kísérletet tett ennek elhárítására. 1967-ben még nem mutatható ki jellegzetes különbség az SPD és CDU/CSU külpolitikai tervei között. 1968-tól azonban már kirajzolódott az SPD külön vonala a koalíción belül, elsősorban a szocialista országokkal folytatandó politika terén. Az SPD politikájának jellegzetessége a realitások felismerése és elfogadása volt. Az SPD mint párt lépésről lépésre alkalmazkodott a megváltozott világpolitikai konstellációhoz, és ezzel nemcsak az ország külső biztonságát növelte, hanem a párt mozgásszabadságát is erősítette. Az SPD lassan kijutott a hidegháborúban kialakított keleti politika zsákutcájából, de a nagykoalíció idején még vonakodott a realitások elismeréséhez vezető új útra lépéstől.

Az 1969. évi választások vezették be a hetvenes évtizedet az NSZK-ban. Willy Brandt 1969 márciusában a szociáldemokrata perspektíváról szólva négy fő tézisben jelölte meg az SPD feladatait. A világ különböző tájain keletkezett háborúkkal kapcsolatban kijelentette, hogy nincs fontosabb feladat, mint a béke megszervezése; a békét biztosabbá kell tenni és nemcsak mint háborúmentes állapotot elfogadni.⁵ Az 1968-as csehszlovák eseményekkel kapcsolatban megállapította, hogy azok „csapást jelentenek az enyhülést célzó törekvésekre”, de a feszültség leépítése lényeges része az illúziómentes békepolitikának, amelynek nincs értelmes alternatívája.⁶ Willy Brandt fontosnak tartotta a nyugat-európai együttműködés erősítését, mint hozzájárulást az össz-

európai békerendszerhez, mint egyensúlyt a világhatalmak között.⁷

Az SPD első embere foglalkozott az NSZK helyének meghatározásával a mozgásban levő világban. Az NSZK helyzete függ a földrajzi helyétől is. „Mi olyan ország vagyunk Európában, amely megosztott. Meg kell őriznünk a megosztottság legyőzésének perspektíváját, jól tudva, hogy ez csak az európai megosztottság legyőzésével érhető el.”⁸ Ebben az állításban jelen van a „német egység” korábbi, túlhaladott felfogása, bár némileg „modernizált” variánsban, amit a „közeledésen keresztül változást” jelszóban fogalmaztak meg a szociáldemokrata politikusok. Willy Brandt az NSZK növekvő nemzetközi súlyáról is szólt. Megállapította, hogy mivel az NSZK európai ország, fő érdekei Európában vannak; azonban az NSZK csak szűk nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezik és nem lesz többé szuperhatalom — tehát nem lesz katonai nagyhatalom —, de ugyanakkor a németek hivatásának tartotta, hogy a technika, a tudomány, a haladás népe legyen, vagyis az NSZK figyelemreméltó gazdasági és kereskedelmi hatalom kíván lenni. Brandt akkori fejtegetése szerint az NSZK katonailag a kis országokhoz tartozik, szüksége van egy szövetségi rendszer védelmére, és szövetségeseinek hűséges partnere marad. Végül az SPD elnöke leszögezte, hogy az NSZK-nak nincsenek imperialista és nukleáris ambíciói.⁹ Ezekben a törekvésekben már megjelent alapvető körvonalakban az SPD új nemzetközi politikája és a nemzetközi viszonyok fő vonalainak értékelése.

A hetvenes évtized kezdetén tért nyert a szociáldemokrata politikában az az irányzat, amely a kelet—nyugati kapcsolatokat „a biztonság a normalizálás útján” jelszavával kívánta rendezni. Mindez akkor inkább a

pragmatista politika következménye volt, mintsem egy teoretikus analízis eredménye. Az SPD Nyugat-Európára vonatkozó politikájában is különálló szakaszként jellemezhető az NSZK és nyugati partnerei közötti kapcsolatok kibővülése a hetvenes évek elején.¹⁰ Az új keleti politikával egybekapcsolva az SPD bővítette Nyugat-Európára vonatkozó iniciatíváit, „régii célok új kezdeményezések” jelszava alatt, melynek lényege: az EGK kiszélesítése. A hetvenes évek kezdetén kibontakozott folyamatok átfogó értékelése kapcsán a német szociáldemokraták nemcsak a kelet-nyugati kapcsolatok elemzésében jutottak el új koncepcióhoz, hanem Nyugat-Európáról és a fejlett tőkésországok egymás közötti viszonyáról szóló teóriájuk is új elemekkel gazdagodott. Tehát nem két párhuzamos koncepcióról volt szó, hanem ezek az elméletek szorosan összefonódtak, egymást feltételezték és kiegészítették.

Milyen célokat követett nyugat-európai kapcsolataiban a német szociáldemokrácia? Mindenekelőtt a nyugatnémet tőke expanziós lehetőségeit kívánta javítani a jelentős brit piac bevonásával. Ugyanakkor Nagy-Britannia belépésével jobb feltételeket teremtettek Nyugat-Európában a szorosabb politikai és katonai együttműködés számára, és ezáltal jobb pozíciókat reméltek az Egyesült Államokkal való kapcsolatokban is. Az SPD a nyugat-európai közösségen belül számított az angol Munkáspárt-ra és az északi államok szociáldemokrata pártjaira, mert ezekkel együttműködve alakíthajta a „demokratikus szocializmus” Európáját a világ szociálisan leghaladóbb térségévé. Az EGK-ban a demokratikus és szociális dimenziót akarták erősíteni a német szociáldemokraták, mert ezúton kívánták országaikban

elszigetelni a kommunistákat. Az SPD törekedett arra, hogy a skandináv országokat szorososan az EGK-hoz kösse. Miután Nagy-Britanniát, Írországot és Dániát megnyerte az EGK-nak, a német szociáldemokrácia érdeklődése a Földközi-tenger államai felé fordult. Mivel Portugáliában, Spanyolországban és Görögországban a fasiszta diktatúrát legyőzték, az ezt követő politikai folyamatokban az SPD arra törekedett, hogy a szocialista és szociáldemokrata mozgalmak megerősödjének és egyben távol tartsa őket a kommunista pártokkal történő együttműködéstől. Ez volt a fő vonala annak a politikának, amivel a német szociáldemokraták — a kibontakozó gazdasági válság időszakában — a nyugat-európai politikai helyzet stabilizálásához és a szociáldemokrata pozíciók erősítéséhez hozzájárultak. Mivel ezek az országok felvételüket kérték az EGK-ba, így a Közös Piac gazdaságilag fejletlenebb államokkal gyarapodott. Az SPD 1972-ban követelte az egységes szociálpolitika megvalósítását az EGK-ban, majd 1975-ben Európa-politika programjában a munkásrésztétel politikáján keresztül akarta elérni a gazdaság főbb területeinek növekvő demokratizálását. Az SPD azt a fő célkitűzést hirdette, hogy az EGK-t a „demokratikus szocializmus” megvalósításának kísérleti műhelyévé teszi. Az Európai Unió fejlesztésével kívánta az SPD elősegíteni a szociáldemokrácia politikai célját: az Európai Unió közös külpolitikájának és védelmi politikájának kialakulását és erősítését. Ez a törekvés az SPD politikai programjaiban az Európai Egyesült Államok megteremtésének távlati célkitűzésében is megfogalmazódik.¹¹

Az SPD-ben 1973 és 1975 között széles körű vita folyt a „demokratikus szocializmus” tartalmáról,

amelynek eredményeként született meg 1975 novemberében a manheimi kongresszuson elfogadott *Gazdasági-politikai tájékoztatói irányelvek az 1975—1985 évekre* dokumentum. A német szociáldemokratáknak ez az okmánya elemzi a nemzetközi viszonyok néhány elemét a „demokratikus szocializmus” megvalósítása szempontjából.

Megállapították, hogy az emberiség többségének béke utáni vágya ellentétben áll a világ sok pontján létező tartós háborús veszéllyel. Ez a veszély amiatt erősödik, mivel a jövedelemkülönbség a gazdag és szegény országok között idáig nem csökkent, hanem részben még növekedett. Annak ellenére, hogy az NSZK-ban a szegénység és az inség nem jelent tömegproblémát, a fejlett ipari országokon kívül viszont az egész világon szélesedett, ugyanakkor évente hatalmas termelési kapacitást pazarolnak a világ különböző szféráiban — döntően a fegyverkezési verseny fenntartására. „Az éhség a világ nagy részében kiáltó ellentétben áll a túlfogyasztással és az élelmiszer megsemmisítésével egyes országokban.”¹²

Az SPD irányelvei a szocialista országokkal szembeni kritikai álláspontjukat a saját demokrácia- és szabadságfelfogásukból vezetik le; eszerint csak ott van szabadság, ahol mindenkinek alapvetően hasonló esélyei vannak, hogy véleménye és érdekei bekerüljenek a társadalmi akaratképzési és döntési folyamatba, „ami a szocialista országokban az egyéni gazdasági hatalom felszámolása miatt a felügyeletlen bürokrácia kezében összpontosult és egyben diktatúrához vezetett”.

Az SPD irányelvei leszögezték, hogy a „demokratikus szocializmus” csak „békében és egy szabad, demokratikus és szociális jogállamban érhető el”. A német munkásmozga-

lom történetét idézve megállapították, hogy a szociáldemokrácia kezdetől fogva a békét biztosító politikát támogatta, soha nem döntötte háborúba a német népet, Európát és a világot, és régóta szolidaritásban harcol a politikai szabadságért, az igazságért, az elnyomottakkal.

Az általános elvek kifejtése után a világpolitikáról szólva az SPD irányelvei leszögezték, hogy a tartós és biztos béke hozzátartozik azokhoz az elengedhetetlen feltételekhez, amelyek nélkül a „demokratikus szocializmus” céljai nem valósíthatók meg. Az SPD nyugati szövetségeseivel együttesen kifejtett enyhülési és békepolitikája Európában a háború veszélyét lényegesen csökkentette, de — állapította meg az SPD — azok a konfliktusok, amelyek a Közel-Keleten és Dél-Ázsiában jelentkeztek, a békét állandóan veszélyeztetik. Az államok és népek közötti növekvő együttműködés útján kell Európában és a világ más pontjain az ellentéteket leküzdeni: a cél a biztonság és együttműködés rendszere, a javak és erőforrások igazságosabb elosztására törekedve. Az SPD irányelveiben hangsúlyozta, hogy befolyásolási lehetőségei korlátozottak és egyetlen állam sincs abban a helyzetben, hogy megoldjon olyan ellentmondásokat, mint amilyenek a magasan iparosított országok és a nyersanyagot exportáló országok, illetve a többi ország között, valamint a hatalmas népességnövekedés és a sok államban pusztító éhségkatasztrófa miatt fennállnak. Ennek megoldásához a maga lehetőségeivel az NSZK hozzájárulhat. „Csak minden állam együttműködésével — függetlenül azok társadalmi berendezkedésétől — biztosítható a béke. Ennélfogva együtt akarunk működni a nemzetközi politikában minden erőtevézővel, amely mint mi, a békét kíván-

ja.”¹³ Az irányelvek az interdependencia elve alapján elemezte a világ-gazdasági helyzetet, amely az NSZK politikájának mozgáslehetőségét is korlátozza, és fokozza függőségüket mások magatartásától és a külső tényezőktől.

Kifejtették, hogy mindenekelőtt az európai politikai egység folyamatát kell továbbvinni, mert „európai megoldás szükséges, tekintettel a demokratikus szocializmus szellemében történő belső társadalmi rend igazságos átalakítására is”.¹⁴ Hangsúlyozzák, hogy a demokratikus szocializmus erőinek és szövetségeseinek végül is ki kell alakítaniuk egységes politikájukat Európa számára.

A godesbergi programban már megjelent a fejlődő országok helyzetének és az egész világra gyakorolt hatásának értékelése. A hetvenes évek első felében minőségileg új dimenziókat kapott — magában az irányelvekben is — az úgynevezett Észak—Dél viszony elemzése. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy a német szociáldemokrácia a „demokratikus szocializmus” alternatívát felkínálta az Európán kívüli térségek mozgalmainak is, és egyúttal a szociáldemokrata mozgalom hagyományos Európa-centrikusságán is túllépett.

Willy Brandt 1979. november 14-én a godesbergi program elfogadásának huszadik évfordulóján hivatkozott arra, hogy az 1975-ben elfogadott irányelvek nem változtatnak azon, hogy a godesbergi program érvényben van, a német szociáldemokráciának nincs szüksége a most belátható időn belül új alapprogramra.¹⁵

Az SPD 1976-ban konferenciát tartott a nemzetközi politikáról. Willy Brandt az SPD elnöke átfogóan értékelte a szociáldemokrata külpolitika tíz esztendejét (a nagyközlétség)

megalakulásakor, 1966-ban Willy Brandt volt a külügyminiszter). Hat pontban foglalta össze az SPD külpolitikájának jellemzőit. Willy Brandt az SPD-t úgy jellemezte, hogy az a szövetségeseivel, különösen az Egyesült Államokkal és Franciaországgal történő bizalomteljes együttműködés pártja. „Az új »Németország-konceptiót« és keleti politikát a német szociáldemokrácia a nyugati vezető nagyhatalmak szoros egyetértésével dolgozta ki és fáradozott sikerén.” Willy Brandt megállapította, hogy az SPD politikája 1969 elején összhangban volt az amerikai elnökváltás utáni politikával. Véleménye szerint az amerikai enyhülési politika a Szovjetunióval, valamint a német megegyezési politika együttesen lényeges hajtóerőt adott a hetvenes évek enyhülési folyamatának Európában. „Az USA-val való kapcsolataink tisztázása megjavította a lehetőségeket az NSZK és az USA közötti együttes munkához, amelyet akkor »a szövetség reformja« címszó alatt foglaltunk össze.”¹⁶ Vagyis ebben a folyamatban a német szociáldemokrácia saját politikáját kívánta át gondolni Európa centrumában, párhuzamosan a nyugati szövetség hosszú lejáratú célkitűzéseinek felülvizsgálatával. Willy Brandt megállapította, hogy sikeresen hozzájárultak egy új biztonsági koncepcióhoz; tehát a biztonságpolitika nem más, mint védelmi politika és enyhülési politika. „Egy biztonságpolitika, amely a katonai dimenzióra korlátozódik, felfűti a fegyverkezési versenyt és végül katasztrófához kell vezetnie.” Az olyan biztonságpolitika viszont, amely csak az enyhülés körüli fáradozásokra támaszkodik, tetemes veszélyeket rejt magában, és hasonlóképpen katasztrófához vezethet — állította Willy Brandt. A biztonságnak ez az alaptörvénye a szövetség

új felélesztésének bázisa lett. „Ezt azt jelentette, hogy még a korábbi évek erősen hangsúlyozott biztonságpolitikájának katonai komponense most az enyhülés körüli fáradozásoknak engedte át a neki illő helyet. A nyugati szövetségesek nagy érdemei közé tartozik, hogy nemcsak új politikai orientációt hirdetett meg, hanem gyakorlatilag sikerrel megvalósította a koordinált enyhülési politikát a nemzetek között. Az új orientáció a NATO 1968. évi reykjaviki határozatában fogalmazódott meg.”¹⁷ Az NSZK és az USA kapcsolatával összefüggésben Willy Brandt aláhúzta, hogy az NSZK mint Európa szóvivője jelenik meg az USA-nál, és a nyugati egység és szolidaritás minden parancsán túl Európának speciális érdekei vannak, amelyeket az USA-nak figyelembe kell vennie. Utalt arra, hogy az Európai Gazdasági Közösségen belül különböző felfogások vannak az amerikai—európai kapcsolatokról, amelynek következtében a transzatlanti viszonyok újraátalakítása nem lesz könnyebb. „Az NSZK kettős feladata maradt és ez eminens európai funkciója, hogy a kapcsolatok az USA és Nyugat-Európa között bizalomteljesek maradjanak, és egyúttal megvédelmezze Európa speciális érdekeit. Az SPD biztonságpolitikájának másik eleme, hogy a szociáldemokrata miniszter alatt a Bundeswehr modernizálása megtörtént, amely egy fontos hagyományos erő Európában, anélkül, hogy a tradicionális félelemszindrómát váltaná ki.”¹⁸ Willy Brandt ezt azzal magyarázta, hogy a világ bizalmát élvezzi a szociáldemokrácia azokkal a változtatásokkal, amelyekkel átalakították a Bundeswehr helyét az államban és a társadalomban. A szociáldemokraták az Erhardt-kormány által kötött francia—nyugatnémet egyezmény kere-

teit különösen az enyhülési politika terén továbbépítették, és támaszkodtak erre a szocialista országokkal kialakítandó kapcsolatokban. „Az európai egység kulcsa volt és marad partnerviszonyunk Franciaországgal.”¹⁹

Willy Brandt szerint az SPD külpolitikájának — ahogyan ez időben leszűkítve használta: az enyhülési politikának — alapvető motívuma a kelet—nyugati kapcsolatok, viszonyok megváltoztatása volt. A keleti egyezmények kapcsán hangsúlyozta Willy Brandt: „Régóta hangoztatom azt a nézetemet, hogy nekünk Lengyelországgal egy kibékítő politikát kell folytatnunk, ami nem állhat mögötte annak a politikának intenzitásában és becsületességében, amelyet francia szomszédunkkal szemben folytatunk.”²⁰

A német szociáldemokrácia hajtóerejévé vált a nyugat-európai egységnek. Ösztönözték az EGK bővítését és az Európai Unió megalakítását 1980-ra. Az SPD célul tűzte ki a nyugat-európai közösség külpolitikájának koordinálását, és a közös fellépést a világpolitikában.²¹ Ezt a célt csak úgy tartotta Willy Brandt elérhetőnek, hogy ha az SPD által kezdeményezett keleti politikát támogatják az EGK-partnerek, akik korábban nem értettek egyet ezzel a törekvéssel. Az SPD továbbra is az EGK-n belüli folyamatos demokratizálás híve maradt, mert ezúton látja biztosítottnak a szociáldemokrata politika prioritásának elérését és megtartását a szerződéshez tartozó államokban.

Az SPD külpolitikai koncepciójának fontos eleme, hogy a nemzetközi szociáldemokrácia támogatásával Portugáliában, Spanyolországban és más országokban a „demokratikus szocializmust” állították alternatívaként a kommunistákkal szemben.

Az SPD tízéves külpolitikai tevékenységét áttekintve Willy Brandt arra a következtetésre jutott, hogy a német szociáldemokrácia kormányzati tevékenysége az NSZK iránti nemzetközi bizalom fokozására törekszik, és ezzel együtt azt a célt követik, hogy elhárítsanak minden veszélyes izolációt az NSZK tevékenységében, mivel az ország befolyását és mozgásszabadságát akarják biztosítani a barátaikkal való szolidaritással kombinálva.²²

Az SPD 1978 decemberében elfogadott egy akcióprogramot az 1979-ben sorra kerülő közvetlen választásokra az Európa-parlamentbe. A program hatodik fejezetében részletesen elemezték Európának mint békehatalomnak a nemzetközi viszonyokban elfoglalt helyét. „Az EGK-ban a szociáldemokrácia munkájának célja a béke, a társadalmi haladás biztosítása belülről és kívülről, szabadságban és felelősségben. Ez csak úgy adott, ha a békét megőrizzük.” Ehhez az SPD úgy kíván hozzájárulni, hogy támogatja az enyhülési politikát kelet és nyugat között. Az ellentmondás az ipari államok és a fejlődő országok között igényli az Észak—Dél probléma egybevonását az enyhülési politika világméretű koncepciójával. „A szociáldemokraták törekednek az EGK-n belül egy szociális társadalmi rendre és egy stabil békerendszerre Európában.”²³ Az SPD az európai „szervezett békét” akkor látja biztosítottnak, ha az nem pusztán háború nélküli viszonyokat jelent, mert ez még nem biztosít béke. „Mi akarjuk az enyhülési politikát a blokkok között. A konfrontáció periódusát véglegesen fel kell váltani a kooperáció periódusával... az együttműködés minden területén.”²⁴

Európa biztonsága, az NSZK, de különösen Nyugat-Berlin biztonsága

még mindig a katonai egyensúllyal kötődik össze, állapították meg a német szociáldemokraták. Ebből az következik, hogy az EGK-államok a maguk biztonsági érdekeit csak az Atlanti Szövetségben garantálhatják a Varsói Szerződéssel szemben. 1978-ban kifejtették, hogy nem látható előre olyan időpont, amikor ez a helyzet megváltozna. A nyugat-európai államok biztonsága az Atlanti Szövetség szoros együttműködésében érhető el, de a német szociáldemokrácia vezetői úgy nyilatkoznak, hogy a hosszú távú céljuk a katonai tömbök felszámolása, a béke szervezése, amely egyet jelent a lépésről lépésre történő leszereléssel, a csapatcsökkentésekkel Európában, támogatva a helsinki határozattal elindított fejlődést, különösen a biztonsági intézkedések terén. A biztonságpolitikában az SPD ekkor a következő faktorokat és problémákat hangsúlyozza: a leszerelés, a fegyverkorlátozás, a fegyverzet ellenőrzése, a nagy katonai pusztítóerők egyenértékű leépítése. Leszögezik, hogy elsődleges politikának kell lennie — nemcsak nemzeti keretekben, hanem európai méretekben is — a katonai és fegyverkezési ipar elleni fellépésnek. Az SPD a Helsinki Záróokmányt mint egységes egésznek kezeli és megvalósítása során is egységként kell foglalkozni vele. A programban szerepelt az EGK és a KGST közötti közvetlen kapcsolatok kialakításának igénye. Az SPD szerint a stratégiai nukleáris fegyverzet korlátozása az USA és a Szovjetunió részéről Európa számára fontos és az enyhülési politika szükséges része. Miközben tehát az NSZK a NATO-szövetségben belül részt vesz a katonai integráció erősítését célzó programokban, ugyanakkor a „szuperhatalmakra” hivatkozva akar harmadik erőtenyezőként

megjelenni. A német szociáldemokrácia úgy jellemzi Európát, amely a nemzetközi viszonyokban mint egyensúlyfaktor szerepel. „Az EGK-nak egy önálló szuverén politikai nagyságként kell megjelennie, és annak kell tartania magát. Európának a jövőben a világban nagyobb felelősséget kell viselnie.”²⁵ Az EGK legerősebb hatalma pedig az NSZK.

Külön értékelték Európának mint az Egyesült Államok partnerének szerepét. Megállapították, hogy az EGK a jövőben az USA-nak még erősebb partnere kíván lenni. „Tudatában vagyunk annak, hogy az USA az emberi szabadságjogok fejlődésében Európa számára lényeges indítást adott. Mégis Európa mindenekelőtt a »demokratikus szocializmusban« és a munkásmozgalomban fejlődött a szociális demokrácia és a szociális igazság elveinek egy sajátos elképzelésévé. Az új európai identitás keresésével nem történik konfrontáció az USA-val, hanem az együttműködés egyenjogú bázison jön létre. Az EGK-nak ebben a szellemben kell a gazdasági-kereskedelmi és pénzügyi tárgyalásokat az USA-val megkezdeni és folytatni.”²⁶

A dokumentumban az SPD kiemelte, hogy a nyugat-európai egyesülés nem irányul a kelet-európai országok ellen. Hasonló megállapítást tettek a Kínai Népköztársasággal történő kapcsolatok fejlesztésével összefüggésben.

Az SPD a hetvenes évek végén újraértékelte a politikai enyhülés és a katonai védelmi képesség viszonyát. Anton Pawelczyk, a Bundestag külügyi és védelmi bizottságának tagja, 1979 elején megállapította, hogy „a biztonságot megfelelően kell definiálni. A katonai erő növekedése nem vezetett automatikusan a biztonság elnyeréséhez. Ez most elérhető, ha mindkét oldal kész arra, hogy

a legitim biztonságot nagyobb mértékben a saját biztonsági szándékai-val egybefűzi. Ezúton lehet a bizalmi bázist kiépíteni, amely megkívánható abból a célból, hogy fenntartsák a politikai kontrollt a fegyverkezési verseny felett.”²⁷ Az SPD egyik leszerelési fegyverzetellenőrzési szakértője szerint a két katonai szövetségi rendszer közötti alapkonstanzus abban áll, hogy a biztonság a kiegyesúlyozott védelmi és enyhüléspolitikai törekvéseken keresztül stabilizálódik. Anton Pawelczyk — vitázva az SPD külpolitikáját bírálókkal — megállapította, hogy a nukleáris tömegpusztító fegyverek korszakában a politikai status quo független attól, hogy „vajon azok törvényesen vagy törvénytelenül keletkeztek-e” és csak új meg egyezés bázisán változtatható meg „Aki a politikáját arra irányítja, hogy a túlélés lehetőségét biztosítsa, nem tekinthet el egy felelősségteljes politikai tárgyalás számára szükséges feltételektől, különben eljártssza az esélyt a kompromisszumra, és ezzel a lehetőséget, hogy fel lazítsa a viszonyokat és segítse az enyhülést.”²⁸ Ilyen esély számára kell mindkét részről állandóan új feltételeket kialakítani. „Nincs más felelősségteljes alternatíva.” A német szociáldemokrácia szerint a NATO biztonsági politikája két alapelképze lésre épül. Az első abban áll, hogy fenntartson elegendő katonai erőt és politikai szolidaritást, annak céljából, hogy elretentsen minden agressziót, és a szövetséges államok területét megvédelmezhesse. Másrészt további kísérletekkel törekedjék a tartós kapcsolatokra, amelyeknek segítségével az alapvető politikai kérdéseket tisztázhatja. „A katonai védelmi képesség és a politikai enyhülés nincsenek ellentétben. Ezek kiégyesítik egymást.”²⁹ Hangsúlyozza,

hogy a biztonságpolitikát mint enyhülési politikát és mint a védelmi politikát kell felfogni. „A jelenlegi erőviszonyok stabilak. Sem a NATO, sem a Varsói Szerződés nem elég erős, hogy politikai akaratát a másik félre rákényszerítse, másrészt egyik fél sem adja fel saját politikai értékrendszerét. Ki-ki a saját területén szabadon cselekszik.” Az SPD szerint az enyhülésre irányuló külpolitikát le kell fedni biztonságpolitikailag. Ezért a német szociáldemokrácia nagy erőfeszítéseket tett a Bundeswehr kiépítése érdekében.

Az SPD 1979 decemberében Berlinben tartott kongresszusán határozatot fogadott el *Biztonságpolitika a békepolitika keretében* címmel. Az SPD leszögezte, hogy békepolitikája az enyhülésre és az érdekegyeztetésre irányul. „Az NSZK békepolitikája magában foglalja a világban meglevő erőszakos ellentétek minden oka elleni harcot. Magában foglalja különösen az Észak—Dél ellentét leépítését, minden nép önrendelkezési jogának támogatását, az önkényuralom meggátlását, a szociális demokrácia felépítését az egész világon. Eredményes békepolitikai nélkül átfogó értelemben nincs biztonság Kelet-Európában.”³⁰ A német szociáldemokrácia úgy látja, hogy a békepolitikát, a politikai enyhülést veszélyezteti a világban folyó fegyverkezési verseny. „A szociáldemokrata politika — mint ez a godesbergi programban szerepel — a nemzetközi enyhülés és egy valóban ellenőrzött leszerelés számára megteremtett előfeltételeknek a biztosításában látja az ország védelmének alapjait. A godesbergi programnak ez az iránymutatása változatlanul fennmaradt.”³¹ Az enyhülés és a leszerelés feltételezi az egyensúlyt. A globális egyensúlyt, sem a regionálist, sem a világméretűt nem

szabad egyoldalú fegyverkezéssel veszélyeztetni, az egyensúly kialakításánál a fegyverzet ellenőrzésének és a leszerelésnek van egyértelműen politikai prioritása — hangoztatja az SPD dokumentuma. Az SPD az 1977-ben Hamburgban és 1978-ban Kölnben tartott pártkongresszusokon elfogadott béke- és biztonsági politikát felfrissítve, 1979 decemberében megerősítette azt. A német szociáldemokraták felfogásában szoros összefüggés áll fenn a biztonságpolitika, a védelmi politika, az enyhülés és a fegyverzetkorlátozás, a fegyverzetcsökkentés és a kooperatív fegyverzettszabályozás között. Az SPD szerint biztonságpolitikájának célja abban áll, hogy a külső biztonság stabilitásán és fenntartásán keresztül a háborút elhárítsa és tartós békefeltételeket teremtsen. A biztonságpolitika nem más — az SPD felfogása szerint —, mint enyhülés és védelmi politika. Az enyhülési politika a szociáldemokrata politika révén vált a NATO-szövetségek biztonságpolitikájának lényeges elemévé. A német szociáldemokraták hivatkoztak a NATO 1967. évi határozatára, amely a szövetség két fő funkciójáról szólt. Az egyik funkció: elegendő katonai erő és a politikai szolidaritás fenntartása minden agresszió és nyomás ellen és a tagállamok területének megvédése, a másik: a tartós kapcsolatokra irányuló politika lehetőségének feltárása. „A katonai biztonság és az enyhülés politikája nem áll ellentétben egymással, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást.”³²

A biztonságpolitika centrális feladata a kelet és nyugat közötti katonai egyensúly stabilizálása. A biztonságpolitika azonban nem korlátozódhat csupán katonai területre, hanem egyre inkább függ a külpolitikai, gazdasági és szociális területen

történő fejlődéstől. Az SPD álláspontja szerint a békepolitika túlmutat a kelet—nyugati kapcsolatokon. A regionális konfliktusok és az Európán kívüli hatalmpolitikai változások növekvő mértékben veszélyesen visszahatnak kontinensünkre. Ez áll a fejlett ipari államok és a fejlődő országok közötti növekvő érdekkonfliktusokra, amelyekről függ az NSZK energia- és nyersanyagszükséglete. „Az eredményes békepolitika a konfliktusok lehetőségét nem zárhatja ki, mégis jobb esélyt nyújt, hogy a konfliktusokat békésen szabályozzák.”³³

Az NSZK számára a külső biztonság az Atlanti Szerződésben realizálódik. Evégett az SPD helyesel egy aktív, a NATO-ban összekapcsolt védelmi politikát az NSZK védelme érdekében minden külső támadás és erőszakos fordulat ellen.

Megállapítják, hogy fenn kell tartani a NATO politikai és stratégiai egységét az USA vezetése alatt, a NATO politikai szolidaritása és integrált védelmi struktúrája döntő előfeltétel a szövetség politikai és katonai teljesítő képességéhez. Az SPD kiemelte, hogy az NSZK 1969 óta a szociáldemokrata felelősség és irányítás alatt megerősítette katonai hozzájárulását az atlanti védelemhez, és ezzel teljesítette először teljesen szövetségi kötelezettségeit. „A Bundeswehr ma elismert, mint az integrált védelmi struktúra teljesítőképes tényezője.”³⁴

Ugyanakkor leszögezték, hogy az NSZK nem rendelkezik nukleáris fegyverekkel. „A politika, gazdasági és katonai-stratégiai változások nem vezettek ahhoz, hogy az NSZK nukleáris fegyvert szerezzen vagy a rendelkezéséhez szükséges hatalmat kifejlessze.” A védelmi és enyhülési politika hozzájárult ahhoz, hogy a háború Európában valószínűtlenné vált. Európa ma a világ politikailag

és biztonságpolitikailag legstabilabb régiója”³⁵ — állapították meg 1979 december elején.

●
A nyolcvanas évtized elején az SPD reagált a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változásokra. Az 1979 decemberi NATO-határozat, majd 1980-ban az afgán válság és még inkább a lengyel válság; mindezekkel kapcsolatban az amerikai agressziós politika felerősödése, az SPD-ben nemcsak az atlanti szövetséggel való egyetértés vonalának követését eredményezte, hanem az NSZK és Nyugat-Európa sajátos érdekeinek kifejezését is plasztikusabbá tette. Az SPD-n belül a külpolitikai, biztonságpolitikai helyzet megítélésében a nézetkülönbségek — a korábbi elasztikus formák helyett — markánsabb megfogalmazást nyertek, amelyek mögött tekintélyes személyiségek, pártszervezetek és tömegmozgalmak álltak, és különösen jelentőssé vált a heves béke-mozgalom hatása.

Az SPD vezető politikusai, különösen H. Schmidt, H. Apel állást foglaltak a NATO 1979. december 12-i határozatának végrehajtása mellett. H. Schmidt az essen SPD kongresszuson 1980. június 9-én tartott beszédében 4 pontban foglalta össze a német szociáldemokrácia védelmi politikájának lényegét. Elsőként az erőegyensúly elvét emelte ki, amelynek értelmében az SPD biztonságpolitikája az európai katonai egyensúly fenntartására támaszkodik. Az európai katonai egyensúlyra globális politikai, gazdasági és katonai erők is befolyást gyakorolnak, amelyek Nyugat-Európa biztonságát, a német szociáldemokrácia enyhülési politikáját érintik. A védelmi politika második elve a defenzivitás elve. Schmidt véleménye szerint az SPD

politikájának olyannak kell lennie, hogy a katonai védelmi intézkedések még kívülről is defenzívként legyenek regisztrálhatók. Ezen elv érvényesülésének a Bundeswehr felépítésében és terjedelmében is meg kell mutatkoznia. Harmadszor: az SPD védelmi politikájában érvényesül a NATO-szövetség fenntartásának és a szövetségi hűségnek az elve. Az NSZK biztonsága — állapítja meg Schmidt — a szövetségen belüli kooperációtól, a NATO katonai funkcióképességétől, a politikai-katonai egyensúly fenntartásától függ, amelyhez az NSZK-nak politikailag, gazdaságilag, katonailag hozzá kell járulnia. Ehhez kapcsolódik a negyedik elv: az arányosság elve a feladatokban és az eszközökben.³⁶ Karsten Voigt 1981 elején a *Socialist Affairs*-ben írt cikkében annak a véleménynek adott hangot, hogy „a javuló kelet–nyugati együttműködés érdekében, Kelet-Európa népeinek érdekében és az európai béke konszolidálása érdekében a szociáldemokraták nem számíthatnak zavargásokra és lázadásokra Kelet-Európában a változások megindításához”.³⁷ Ehelyett a reformok és a potenciális reformok érdekében támogatják az ilyen reformok megvalósítására irányuló, a reformokhoz szükséges intézkedéseket. Voigt az enyhülési folyamat folytatását abban az esetben tartja lehetségesnek, ha a közvélemény és jelentős társadalmi rétegek támogatása mellett a kormányok aktív elkötelezettsége kifejezésre jut, és egyúttal a Szovjetunió és az Egyesült Államok továbbra is kitart az enyhülés mellett. K. Voigt annak a véleménynek is hangot ad, hogy a válságok, a „forradalmi” konfrontációk bonyolítják az enyhülés helyzetét. Voigt szerint „számos nyugat-európai és és Egyesült Államok-beli politikus, de számos kelet-európai »másként

gondolkodó ~~sem~~ veszi észre az enyhülés stratégiai, gazdasági és műszaki-tudományos szférái, valamint a humanitárius és kulturális szférák közötti kapcsolatot.”³⁸ Voigt arra a következtetésre jutott, hogy a Kelet és Nyugat-Európa közötti enyhülés és együttműködés terén való előrehaladás előfeltétele nem az elvek kölcsönös feláldozása, hanem a több együttműködésben való megállapodás, miközben ragaszkodnak eltérő és ellentétes elveikhez. „Az enyhülés reformista koncepciójának egy konstruktív folyamatban magában kell foglalnia ezeket az ellentmondó érdekeket és elveket... Parancsoló szükségesség azonban, hogy az enyhülésben részt vevő — és annak sikeréhez szükséges — erők és csoportok egyike se érezze sohasem fenyegetve alapvető érdekeit és elveit.”³⁹

Különösen figyelemre méltó Egon Bahrnak a Vorwärtsben 1982. január 21-én megjelent cikkében kifejtett álláspontja, ahol a Lengyelországról szóló vitákról megállapítja, hogy a Lengyelországgal kapcsolatos különféle „számítgatások” figyelmen kívül hagyják a realitások kényszerét. Elemmezve a történelmi tapasztalatokat, Egon Bahr megerősítette az SPD-nek azt a korábbi évekből már ismert álláspontját, hogy a kommunista kormányok nélkülözhetetlen partnerei a szociáldemokratáknak, ugyanakkor a szociáldemokraták maradtak a kommunisták ellenfelei, konkurrensai. A továbbiakban Egon Bahr újra leszögezte, hogy az enyhülési politika nem vezet ideológiai konvergenciához, az összeolvaszthatatlan alapvető ellentéteknek „értékmentes” összekeveréséhez. „Itt az SPD önmagát veszítené el, ha feladná saját létezésének azt az alapelvét, hogy az egyes ember képességeit kell kibontakoztatni a méltóságra és szabadságra. Ez csak békében lehetséges. A legelső prio-

ritás ezért a béke megtartása. Csak miután ezt biztosítottuk, lehet az ideológiai ellentéteket kifejteni, az emberiségre való veszélyek nélkül. Nem cél a háborút igazolni sem a német egészség, sem a lengyel »szabadság« miatt.”⁴⁰ Egon Bahr következtetése: „Aki a »Németország mindek felett« követelést elutasítja, annak szükségképpen el kell utasítania a »Lengyelország mindennél több« jelszót is.”⁴¹ Az SPD nem ért egyet a lengyelországi szükségállapottal, de az enyhülési politika primátusát hangsúlyozza az erőegyensúly vagy annak helyreállítása alapján.

Ruff Mihály

JEGYZETEK

¹ A német szociáldemokrácia nézetében az erőegyensúly-iskola és az interpedencia elmélete mint teoretikus hivatkozási alap egyaránt jelen van. Ezt a tényt maga Willy Brandt is példázta, aki Budapesten tartott előadásában egyrésztől megállapította: „Ha a történészek egyszer megírják korunk történetét, két szempontot állítsanak elemzésük központjába: az úgynevezett Kelet—Nyugat közti kapcsolatok fejlődését, ami a háború utáni történelem domináns eleme, és a fejlett északi ipari államok, valamint a szegény déli országok kapcsolatainak újjáalakítását...” Másrésztől az enyhülésről szólva kijelentette: „Az enyhülési politika egyre inkább arra irányul, hogy definiáljuk a közös vonásokat és a kölcsönös függőséget az érdekek terén... az összes eddigi tapasztalat alapján az interdependencia, azaz a kölcsönös függőség létéből kell kiindulnunk.” Nemzetközi Szemle, 1978. március. 28. old.; 33—34. old.

² Willi Eichler: Zur Einführung in den demokratischen Sozialismus. Verlag Neue Gesellschaft. Bonn—Bad Godesberg. 1972. 151. old.

- ³ Ugyanott, 152. old.
- ⁴ Richard Löwenthal Joseph Rován könyvéhez írt előszavában kifejtette, hogy a francia szocialisták körében folytatott vitákban, magában a Francia Szocialista Pártban is a „demokratikus szocializmus” német vagy a skandináv típusú felfogása olyan értelmű, amely eddig sehol sem valósult még meg, de alternatívaként tekintélyes. A német szociáldemokráciában a balszárny exponensei képviselik ezt a felfogást, amit jóllehet csak alkalomszerűen nyilvánítottak ki. A pártvezetés ezt konzekvensen visszautasította, mivel az SPD vezetői úgy ítélik meg, hogy a szociáldemokrata politika az egyetlen út a „demokratikus szocializmushoz”, amelyet nem mint végcélt, hanem mint fejlődési irányt, mint szakadatlan feladatot jellemeztek. Joseph Rován: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main, 1980. X. old.
- ⁵ Willy Brandt: Reden und Interviews. 1968—1969. Herausgegeben von Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bonn, é. n. 172. old.
- ⁶ Ugyanott, 173. old.
- ⁷ Ugyanott, 174. old.
- ⁸ Ugyanott, 174. old.
- ⁹ Ugyanott, 175. old.
- ¹⁰ Blätter für deutsche und internationale Politik. 1979. 2. sz. 175. old.
- ¹¹ Ugyanott, 182—183. old.
- ¹² Orientierungsnahmen, '85. 10. old.
- ¹³ Ugyanott, 20. old.
- ¹⁴ Ugyanott, 22. old.
- ¹⁵ Willy Brandt: Theorie und Grundwerte. Godesberg nicht verspielen! Rede zum 20. Jahrestag der Verabschiedung des SPD—Grundsatzprogrammes am 14. November 1979. Herausgeber: Vorstand der SPD. Bonn, 4. old.
- ¹⁶ Internationale Politik. Sozialdemokratische Fachkonferenz. 1976. 9/10. Herausgeber; Vorstand der SPD, Abteilung Öffentlichkeitsarbeit. Bonn. 11. old.
- ¹⁷ Ugyanott, 12. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 13. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 14. old.
- ²⁰ Ugyanott, 16. old.
- ²¹ Ugyanott, 17. old.
- ²² Ugyanott, 22. old.
- ²³ Soziale Demokratie für Europa. Program der SPD für die erste europäische Direktwahl. 1979. Herausgeber: Vorstand der SPD, Abteilung Presse- und Information. Bonn 69. old.
- ²⁴ Ugyanott, 69. old.
- ²⁵ Ugyanott, 76. old.
- ²⁶ Ugyanott, 77. old.
- ²⁷ Die Neue Gesellschaft. 1979. 2. sz. 95. old.
- ²⁸ Ugyanott, 96. old.
- ²⁹ Ugyanott, 96. old.
- ³⁰ Politik. Aktuelle Informationen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Dezember. 1979. Nr. 15. 1. old.
- ³¹ Ugyanott, 1. old.
- ³² Ugyanott, 2. old.
- ³³ Ugyanott, 2. old.
- ³⁴ Ugyanott, 3. old.
- ³⁵ Ugyanott, 3. old.
- ³⁶ Die Neue Gesellschaft, 1980. 7. sz. 580. old.
- ³⁷ Socialist Affairs, 1981. 2. sz.
- ³⁸ Ugyanott, 67. old.
- ³⁹ Ugyanott, 68. old.
- ⁴⁰ Vorwärts, 1982. jan. 21.
- ⁴¹ Ugyanott.

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

A brit munkásmozgalom dilemmái

(Tanulmányút tapasztalatai)

A brit Munkáspárt hagyományaitól eltérő viharos belső fejlemények, az intenzív polarizálódás és radikalizálódás jelei, a párt és az egész munkásmozgalom jövőjéről szóló nézetek szokatlanul széles skálája, a szakszervezetek és a munkaadók szinte állandó összeütközései az utóbbi két évben a nemzetközi politikai közvélemény figyelmét jogosan irányítják a szigetországra. Bár Nagy-Britannia az elmúlt években nagyot csúszott lefelé a vezető tőkés hatalmak ranglétráján, belső fejlődésének kimenetele korántsem közömbös nemzetközi politikai aspektusból sem.

A brit munkásmozgalom problémái iránt érdeklődő — ha Nagy-Britanniába tanulmányútra utazik — főleg arra keres választ, s úgy tűnik, ez ma a brit munkásmozgalom fő dilemmája, hogy balratolódásával együtt megnövekedett-e, illetve növekszik-e a Munkáspárt befolyása a dolgozó tömegekre, és milyenek a Munkáspárt esélyei a következő választások megnyerésére. E kérdések újabb problémákat körvonalaznak. Tartósak-e a balratolódás tendenciái a brit Munkáspártban? Milyen összetevői, motivációi vannak e folyamatnak? Van-e a balratolódott Munkáspártnak reális alternatívája a brit válság megoldására? Milyen a szerepe ma és milyen lehet a jövőben a

szakszervezeteknek a dolgok alakulásában, a munkásmozgalom belső erőviszonyainak fejlődésében? Változik-e a szakszervezetek „jogköre” a brit munkásmozgalom hagyományos struktúrájában és helye a Munkáspárt politikájának és ideológiájának formálásában?

A szerzőnek kiváló alkalmai adódtak, hogy a magyar—angol kulturális munkaterv jóvoltából e témakörben igen nyílt és termékeny beszélgetéseket folytasson a Munkáspárt és a TUC (szakszervezeti szövetség) tisztségviselőivel, a cardiffi University College és az oxfordi Ruskin College ipari viszonyokkal, illetve a szakszervezetekkel foglalkozó kutatóival, a cambridge-i St. Johns College, a manchesteri és a keeli egyetemek munkásmozgalom-szakértőivel és történészeivel. E beszélgetések sem adtak, nem is adhattak teljes választokat a fenti kérdésekre — már csak azért sem, mert résztvevői nemegyszer különböző álláspontokat képviseltek —, de azért, hogy közelebb hozták, jobban érzékelhetővé tették a brit specifikumokat, vitathatatlanul több probléma mélyebb összefüggéseinek megértését segítették elő. A szerző az ily módon szerzett benyomások összegezésével tehet kísérletet, hogy véleményt alkosson a felvetett kérdésekről.

Ahhoz, hogy egyáltalában hozzákezdjünk a felvetett kérdések kibontásához, célszerű leszögezni, hogy a brit munkásmozgalomban zajló folyamatok, amelyek hatással vannak az egész brit politikai struktúrára, nem 1979 májusában, a Munkáspártnak a konzervatívoktól elszenvedett súlyos vereségével és a második világháború utáni idők legkonzervatívabb és a munkásmozgalom igen sok vívmányát „kikezdő” kormány hatalomra kerülésével kezdődnek. Ez a kudarc, amely a legsúlyosabbak egyike volt a brit munkásmozgalom történetében, mintegy pont volt az „i”-re, lezárt egy történelmi szakaszt a háború utáni Britannia politikai történetében, és természetes következménye annak, hogy Anglia gazdasági bajai, válsága következtében szétfoszlóban van egy hagyományos konzensus. Ezt a véleményt főleg a munkásmozgalom baloldala vallja.

Az országot már az 1950-es, 1960-as években sújtani kezdte a kereskedelmi és fizetési mérleg krónikus hiánya, s ezt már akkor sem lehetett csak konjunkturális tényezőkkel magyarázni, hanem inkább egy nemzetgazdaság egyre inkább gyökeréig hatoló gyöngeségeinek jele volt. A hatalmat gyakorló konzervatív és munkáspárti kormányok ezzel a problémával nem tudtak tartósan megbirkózni. A gazdasági növekedés mesterséges visszatartásának, majd ösztönzésének váltakozó politikája csak rövid távon hozott javulást. Rendszerint elmaradt a legfontosabb: a gazdaság alapvető megújítása. „Kinek a számlájára korszerűsítsünk”, ki viselje a költségeket — e kérdés körül már akkor fellángoltak a viták, bár még nem kielezett formában. A Konzervatív Párt szívesen oldotta volna meg a rekonstrukciót a

munkástömegek érdekeinek rovására, de a szakszervezetek ellenálltak az ez irányú kísérleteknek. A jobboldali vezetésű Munkáspárt pedig, miután mindenáron az osztályegyensúly fenntartására törekedett, kormányzási gyakorlatában nem is vállalta a monopoltőke kihívását.

Az ország helyzete az 1970-es években — először ennek első felében — a kapitalista világgazdasági válság, az energiaválság következtében (ez utóbbit később az északi olaj feltárása mérsékelte), rendkívüli módon megromlott, és ez kielezte azokat a lappangó társadalmi ellentmondásokat, amelyek egyre ingatagabbá tették a konszenzust, de még nem vezettek lényegi konfrontációkhoz és konfliktusokhoz. A hetvenes években hatalomra kerülő kormányok olyan gazdasági programokkal léptek föl a brit gazdaság stabilizációjának érdekében, amelyek egyre fokozták a dolgozók terheit, azoknak a tömegeknek a nehézségeit, amelyek tekintélyes vívmányokat, szolid életviszonyokat vívtak ki maguknak.

Érthető, hogy az Angliában majdhogy hatalmi potenciállal rendelkező szakszervezetek ellenszegültek e meg-megújuló próbálkozásoknak és politikának. Megtörésük vagy „beszabályozásuk” egyre inkább elkerülhetetlenné vált a kormányok számára. Ezzel magyarázhatóak a hetvenes évektől megsokasodó kísérletek arra, hogy az állam beavatkozzon (de sokszor inkább belebonyolódjon) a nehezen áttekinthető brit ipari viszonyokba, vagyis a szervezett munkások és a tőkések közötti viszonyokba. Nem kétséges, hogy e beavatkozási kísérlet a szakszervezetek hagyományos mozgásterének beszűkítésére irányult, hiszen az fő akadálya volt és maradt bármely kormányzat cselekvésének. Hiba volna azt állítani, hogy a konzervatívok és

a labouristák azonos módszerekkel léptek föl, a különbségek közöttük jelentősek voltak. A konzervatív kormány inkább hajlott arra, hogy a nyílt konfrontációt válassza a szakszervezetekkel. A Munkáspárt a szakszervezetekkel való megegyezésre törekedett. Ám — ahogy ez a Cardiffben folytatott eszmecsere során felmerült — az 1960-as évek második felétől mindenképpen egy új szakasz bontakozik ki: fokozódik az állam beavatkozásának mértéke az ipari viszonyokba, növekszik a törvényhozás szerepe. A kormányok és a TUC egyre gyakrabban — bár sokszor eredmény nélkül — egyezkednek a bér- és jövedelempolitikai kérdésekben. A szakszervezetek mind mélyebben merülnek bele az államszintű ügyek intézésébe. Növekszik önálló szerepük, még azzal a Munkáspárttal szemben is, amelynek gerincét képezik a kollektív tagságon keresztül.

Okfejtésünk nem teszi szükségessé, hogy most bővebben foglalkozzunk a konzervatív kormányzat által kikényszerített, a szakszervezetek mozgásszabadságát leszűkítő „Ipari viszonyok” törvénnyel*, amelyet végül is nem sikerült ténylegesen bevezetni, de amely az 1970-es évek elején a brit munkásmozgalom történelmi jelentőségű viharos tiltakozásához vezetett; továbbá azzal, hogy a toryknak a munkásság érdekeit sújtó po-

litikája 1973—1974-ben olyan ellenállást váltott ki, amely — képletesen — elsöpörte a konzervatívok kormányát. Sokkal inkább arra kívánjuk ráirányítani a figyelmet — mert kérdésfelvetésünk ezt igényli —, hogy mit tett a hatalomra került munkáspárti kormány, hogy megnyerje a szakszervezeteket a gazdaság konszolidációját szolgáló intézkedéseikhez.

A munkáspárti kormány 1974—1977-ig az úgynevezett „társadalmi szerződés” szerint alakította viszonyát a szakszervezetekkel. Ez a szerződés új szakaszt jelentett a szociális partnerségnek az állam által történő közvetítési rendszerében. A „társadalmi szerződés”, amelynek kidolgozása már 1972-ben megkezdődött a Munkáspárt és a szakszervezetek között és alap gondolatát képezte a Munkáspárt választási kiáltványának, önkéntes szerződés volt a munkáspárti kormány és a szakszervezetek között. Megvalósításában döntő szerepe volt a kormány, a TUC Főtanácsa és a Munkáspárt Országos Végrehajtó Bizottsága által alkotott munkáspárti-szakszervezeti közös bizottságnak. A kormány a maga oldaláról tulajdonképpen azt vállalta, hogy gazdaságpolitikája megvalósítása során elsősorban a dolgozó tömegek érdekeit fogja szem előtt tartani. Vállalásai mindenképpen figyelmet érdemelnek: a munkanélküliség és az infláció csökkentése; nyugdíjemelés; az árak ellenőrzése; progresszív adózás; a kommunális lakásépítés gyorsítása és a lakbérek befagyasztása; az egészségügyi ellátás ingyenessé tételének fokozatos bevezetése; az oktatás demokratizációja; és — ezt külön ki kell emelnünk — a szakszervezetellenes „Ipari viszonyok” törvény hatályon kívül helyezése és visszavétel a szabad kollektív szerződésekhez. A Munkáspárt ígéretet tett az állami szektor

* Mivel a szakszervezetekkel lefolyt tárgyalások eredménytelenek voltak, 1971-ben a konzervatív kormány elfogadtatta az „Ipari viszonyok” törvényét. Ez a törvény egyrészt előzetes eljárások sokaságához köti a sztrájkjogot, másrészt lehetővé teszi az államnak hogy beleavatkozzon a szakszervezetek belügyeibe. Erősen korlátozza a szakszervezetek jogait a kollektív szerződések megkötésében.

kiszélesítésére, a demokratikus tervezés alkalmazására, az „ipari demokrácia” rendszerének megvalósítására. Mindezekért a szakszervezetek, bár köreikben korántsem volt egység a szerződés elfogadásában, azt vállalták, hogy mérséklik bérköveteléseiket és nem nyúlnak a sztrájkok eszközehez. Röviden: a szakszervezetek a munkásérdekek védelmét szolgáló funkciók egy részét mintegy átruházták a munkáspárti kormányra. A kormány bizalmat kapott a szakszervezetektől. Hozzátehetjük, a szerződéshez sikerült megnyerni a munkásmozgalom nagy többségének támogatását.

Tevékenységének első szakaszában a kormány be is tartotta a szerződésben vállaltak több pontját, de óvakodott programja radikális elemeinek megvalósításától, így többek között az „ipari demokrácia” szélesítésétől. E kérdésekben a Munkáspártot már akkor is viták osztották meg. A baloldal, miután a Munkáspárt megtorpant a „társadalmi szerződés” megvalósításában, követelte a szerződés következőes végigvételét. Ebben az időben azonban a pártban azok voltak fölényben, akik nem akarták tovább élezni az ország belpolitikai helyzetét, a tőkés és a dolgozók viszonyát, és a mindenáron való megegyezésnek vetették alá a „társadalmi szerződést” is. Ennek megfelelően 1975-ben ebbe a megegyezésbe bekapcsolódott egy harmadik fél, a brit ipari konföderáció, azaz a vállalkozók szövetsége. Közreműködésével egy dokumentumot fogadtak el az új ipari stratégiáról, amely első helyre tette a brit gazdasági hatékonyság növelését, de már szinte függetlenül a dolgozó tömegek napi érdekeitől. A „társadalmi szerződés” a gyakorlatban, megvalósulása során fokozatosan egyoldalú lett, elvesztette eredeti, kétségtelenül

progresszív vonásokat is tartalmazó célját, csak a brit ipar s ezen belül főleg a magánvállalkozások ösztönzését támogatta. A szakszervezetek egy ideig még tartották magukat a szerződéshez, 4,5—5 százalékra mérsékeltek bérköveteléseiket. Leegyszerűsítés volna azt állítani, hogy a munkáspárti kormány közben egyáltalán nem tett erőfeszítéseket szociális programjának realizálására, de a gazdaság stagnálása ekkor már nem biztosított ehhez kellő erőforrásokat. Mindennek természetes következménye volt, hogy fokozatosan megromlott a munkáspárti kormány és a szakszervezetek kapcsolata. 1978-ban már nem sikerült megegyezni az 5 százalékos bérplafonban. A szakszervezetek, tiltakozásul az infláció okozta reáljövedelmi aránytalanságra, visszatértek a tömegsztrájkok eszközehez. Ez a „társadalmi szerződés” csődjét jelentette. 1978 őszén és telén Angliát teljesen elborították a sztrájkok, a szakszervezeteknek az ellátást-szállítást is nehezítő országos ellenállása. A munkáspárti kormány szembekerült a szakszervezetekkel és a sztrájkoló munkásokkal, az események megosztották a lakosságot is, és ezt felhasználva a polgári sajtónak sikerült egy igen elmérgesített szakszervezetellenes hangulatot kelteni. Ma már senki sem vitatja, hogy a Konzervatív Párt ezen keresztül, ennek segítségével lovagolt hatalomra, és kezdte meg kormányzását 1979 tavaszán. A konzervatívok platformja tartalmazta a magánvállalkozás teljes szabadságát, az állami beavatkozás csökkentését, a Munkáspárt keynesi gazdaságpolitikájának nyílt elvetését, a szakszervezetek jogainak korlátozását. Ezzel nyerték meg a választásokat.

Lezárult a Munkáspárt több mint másfél évtizedes fokozatos visszaesé-

sének egy szakasza, és elemi erővel vetődött föl a Munkáspárt jövőjének problémája. Hogyan tovább? Az 1974 és 1979 között zátonyra jutott meggyezési politikával, vagy szakítva ezzel, a széles dolgozó tömegek érdekeit szem előtt tartó radikális, a monopolizálással bátrabban konfrontálni kész alternatív program kidolgozásával? Ez utóbbi alternatíva felvetése kezdeményezéshez juttatta a Munkáspárt baloldalát, amely az 1970-es években, bár törésekkel és kitérőkkel, de jobb pozíciókkal rendelkezett a pártnban, mint az 1950-es, 1960-as években, amikor egyik legfőbb gyöngéje az volt, hogy nem rendelkezett egyértelműen megfogalmazott eszméi, politikai programmal. A hetvenes években ez a helyzet megváltozott. A baloldal valamelyest egységesebb lett és eléggé markáns alternatívát dolgozott ki, amelynek több elemét, így az ipari demokráciáról szóló felfogását sikerült a munkáspárti hivatalos dokumentumokba is bevinni. L. Minkin professzor a Manchesterben lefolyt beszélgetéseken többek között utalt arra a jelenségre, hogy a hetvenes években, miközben a Munkáspárt vezetése, a munkáspárti kormány jobbra tolódott, a Munkáspárt szervezeteiben, a párt Országos Végrehajtó Bizottságában, amelyet a pártkonferencia, tehát a széles tagság képvisellete választ meg, a baloldal jelentős erővel rendelkezett, de a párt szervezeti rendje megakadályozta abban, hogy elgondolásait politikájának gyakorlatában érvényesítse.*

* A párt éves konferenciáinak, az Országos Végrehajtó Bizottságnak állásfoglalásai ugyanis nem voltak kötelezőek a Parlamenti Munkáspártra, a párt parlamenti képviselőire, amely saját soraiból választotta a párt vezérét, és amikor a Munkáspárt hatalomra került, megalakította a kormányt.

Mindez 1979-ben, a Munkáspárt választási veresége után kiélezte a párt mindig is lappangó szervezeti-politikai válságát. A baloldal számára nyilvánvalóvá vált — és véleményét a párton belül nagyon sokan osztották —, hogy egy más politika kialakításához vezető első lépésként szervezeti reformokat kell megvalósítani: növelni kell a munkáspárti szervezetek (a tömegpárt), a pártkonferencia, az Országos Végrehajtó Bizottság tényleges szerepét a Munkáspárt politikájának formálásában és a politika gyakorlásában. Nem véletlen, hogy ebben a látszólag csupán szervezeti, de valójában a párt stratégiájára kiható kérdésben éleződött ki 1979—1980-ban a vita, és hogy a baloldal itt érte el első győzelmét. Sikerült módosítani a Munkáspártnak azt a hagyományos belső struktúráját, amely a jobboldali politika bástyája volt mindaddig a Munkáspártnban. A munkáspárti konferencia döntéseinek megfelelően a párt vezérét már nem a Parlamenti Munkáspárt, tehát a párt parlamenti képviselői választják már, hanem egy választói testület, amelynek 30 százalékat a munkáspárti szervezetek, 30 százalékat a Parlamenti Munkáspárt és 40 százalékat a szakszervezetek adják. Számottevően megnőtt az Országos Végrehajtó Bizottság szerepe a választási kiáltvány véglegesítésében — ez korábban a pártvezér joga volt. Kötelezővé vált a Munkáspárt képviselőinek úgynevezett „reszelekcioja”, vagyis a két választás között a munkáspárti szervezetek „rostálják meg” a képviselőket, ami érthetően növeli a képviselők felelősségét a választói előtt (régábban a képviselők újrjelölése gyakorlatilag független volt a helyi munkáspárti szervezetek akaratától, az szinte automatikusan történt). A Munkáspárt központjában elmondták, hogy a megindult új-

rarostálás folyamán addig három képviselőtől vonták meg a bizalmat, vagyis közölték vele, hogy a következő választásokon nem indítják. A párt balratolódását jelezte, hogy a munkáspárti konferenciákon nagy többséggel a Közös Piacból való kilépést szavazták meg, a párt határozottan fellépett a konzervatív kihívások ellen, támogatta a munkanélküliség elleni tömegakciókat. Állást foglalt az egyoldalú nukleáris leszerelés mellett és a rakéta programok ellen. 1980-ban a párt vezérének M. Foot-ot választották a bal és balközép támogatásával.

A munkáspárti baloldal, bár különböző árnyalatokban jelentkezik, abban feltétlenül egységes, hogy erőteljesen elutasítja a konzervatívok gazdaság- és társadalompolitikáját. A baloldal legradikálisabb csoportja az *Alternatív Gazdasági Stratégia* elnevezésű kiadványban publikálta elgondolásait. E stratégia, amelynek kidolgozásában a brit munkásmozgalom baloldalának széles skálája vett részt, benne a kommunistákkal, nem vált egészen a Munkáspárt politikájává, de tagadhatatlan, hogy erős hatással van rá. E stratégia ismét forszírozza a kulcsszereppel rendelkező iparágak, továbbá a pénzintézetek államosítását, főleg erre építve a magánszektor ellenőrzéséhez szükséges eszközöket. Követeli az újabb munkalehetőségek létrehozását, a munkanélküliség visszaszorítását, s így módon a termelés növelését. Sürgeti az egyenlőtlenségek csökkentését a brit társadalomban. Szükségesnek tartja a nehézségekkel küzdő vállalatok védelmét az import korlátozása útján és a kilépést a Közös Piacból, mivel annak feltételei kedvezőtlenül hatnak a brit gazdaságra. A javaslat fellép a szakszervezeti jogok helyreállítása és elsősorban a kollektív szerződések szabad

rendje mellett. Javasolja a kötelező tervmegállapodásokat a nagytőke korlátozására és tevékenysége összehangolására a foglalkoztatási és beruházási politikával. Fellép az árak ellenőrzése és a szociális ellátás bővítése mellett. Híve a katonai kiadások csökkentésének és a felszabadult összegek békés célokra történő felhasználásának. Ez a stratégia tartalmát tekintve demokratikus, és visszatérést jelent a radikális labourista hagyományokhoz. Felfogása szerint Britannia bajait, gondjait a munkásmozgalom balratolódása, radikális programja oldhatja meg, szemben a konzervatívok monetarista alternatívájával. Lényege a gazdaság és a politika feletti demokratikus ellenőrzés megvalósítása. A hetvenes évek határozatlan, kompromisszumokra törekvő munkáspárti politikájával szemben e stratégia számol a monopóliumok elleni erőteljesebb fellépéssel, vállalja ennek következményeit.

Az 1980-as évek elején tehát a brit Munkáspártban minőségi változások következtek be. Egy erős baloldal és annak növekvő befolyása eredményeképpen a párt kétségtelenül balratolódott. A párt és a brit munkásmozgalom perspektívái azonban nem javultak meg egy csapásra. A munkásmozgalom balratolódása egyelőre nem jár az egész brit társadalom és ezen belül a munkás és alkalmazotti tömegek radikalizálásával. Sőt, egy ellentétes irányú és rendkívül bonyolult folyamatnak vagyunk tanúi, amely még 1979 előtt kezdődött meg. Ennek tartalma az, hogy széles társadalmi körök — ha nem is sodródhatnak kimondottan a jobboldal felé — mindenképpen távolodnak a munkásmozgalom politikai céljaitól, apolitikusabbá válnak. E tendencia háttéréről, összetevőiről beszélgettem partnereimmel, akik magát a problémát eléggé sokféleképpen közelí-

tették meg. Nagy-Britanniában akut válság van, amelyet ez eddig — másfél-két évtizede — egyik párt sem tudott megoldani. A brit társadalomban és a munkásosztályban bekövetkezett strukturális változások nem kedveznek a radikálisabb politizálásnak. Angliában — legalábbis eddig — a társadalmi konfliktusok hagyományosan, az egyezkedés árán oldódtak meg. A munkásosztály hagyományos közösségei, amelyek olyan nagy szerepet játszottak a munkások régebbi föllépéseiben, felbomlóban vannak. A munkásosztály megosztottsága — elsősorban szervezetségének anomáliái, a széttöredezett szakszervezeti mozgalom következtében — nem csökkent. A munkások és alkalmazottak közel 50 százaléka nem tagja a szakszervezeteknek. Az utóbbi évtizedekben a szakszervezeti mozgalomba nagy számban kapcsolódtak be alkalmazottak, de akcióik sokszor a munkástömegektől elkülönülten zajlanak. Végül fölmerült, hogy a feltételezettnél lényegesen masszívabb tömegebefolyásoló erővé lépett elő a tömegkommunikáció, a sajtó, a rádió és a TV, miközben sem a Munkáspárt, sem a TUC nem politizál közvetlenül a milliókkal. A munkásmozgalomnak egyetlen napilapja van — a kommunista Morning Star.

A baloldal befolyásának megerősödése és alternatívája abból az aspektusból vált a Munkáspárton belül éles konfrontáció tárgyává, hogy vajon elősegíti-e a Munkáspárt visszakерülését a hatalomra. A párt jobboldala helytelenítette a szervezeti változásokat, a választott szervek, a konferencia szerepének növelését, és helyette többek között azt javasolta, hogy a Munkáspárt és a szakszervezetek — egyébként passzív — tömegeit közvetlenül vonják be a párt és a szakszervezetek ügyeinek intézésébe, mondván, a közvetett vá-

lasztások, a blokkszavazások rendszere a munkásmozgalomban nem tükrözi a tömegek véleményét. Felfogása szerint — ami nem esik messze a konzervatívokétól — a munkáspárti, de főleg a szakszervezeti vezetők álláspontja gyakran nem képviseli megfelelően a mögöttük álló tagság véleményét. H. Pelling cambridge-i professzor szerint a Munkáspártban nem kevesen elleneztek a Parlamenti Munkáspárt jogainak korlátozását, kitartván amellett, hogy a képviselők, megválasztásuk után, szélesebb felelősséggel tartoznak, mint csupán a Munkáspártnak és szervezeteinek. Egyesek a Munkáspárt jobboldalán elleneztek, hogy a párt vezérének, a potenciális miniszterelnök személyének megválasztásában a szakszervezetek képviselői — a blokkszavazások eszközével — döntő szerepet játsszanak. A baloldal gazdasági stratégiája ugyancsak ellenállást váltott ki a jobboldalon, a jobbközépen: egyrészt nem tartják kellően megalapozottnak, másrészt szerintük radikális vonalát ma kevés választó érti meg és kevesen támogatják. A jobboldal protekcionizmussal vádolta a baloldalt a Közös Piacból való kilépés támogatása és az importkorlátozások követelése miatt. Többen a baloldal képviselői közül azzal a háttározottsággal védték elképzeléseiket, hogy a pártot radikálisabbá kell tenni, vissza kell szorítani a jobboldalt még azon az áron is, hogy esetleg a Munkáspárt nem nyeri meg a következő választásokat.

Miután a jobboldali politikai erőknek a párton belüli vitában nem sikerült keresztülvinni akarataikat, egy részük 1981 tavaszán kivált a Munkáspártból és megalakította a Szociáldemokrata Pártot. Ez a lépés kihívás volt a labourista egység hagyományával szemben, és megosztotta az egész munkásmozgalmat. Ezzel

együtt azonban — mutattak rá többben a beszélgetőpartnereim közül — tükrözti a brit társadalom politikai skáláját, amely a két vezető pártból való kiábrándulás következtében vonzódik a köztes, „harmadik” megoldásokhoz, alternatívákhoz. A Szociáldemokrata Párt, amelynek népszerűségéhez kétségtelenül hozzájárul, hogy a brit sajtó és a tv favorizálja, több mint húsz parlamenti képviselővel, 50 000 taggal és két megnyert pótválasztással jól alkalmazkodik ezekhez az elvárásokhoz, és bár nem rendelkezik világos, elfogadott platformmal (nem is siet ennek megfogalmazásával), elsősorban azt hangsúlyozza, hogy „mást” akar, mint a két hagyományos párt. Ahogy egy propaganda-kiadványban írják: „monetarizmust vagy marxizmust? Egyiket sem.” Mit jelent ez konkrétan? Elítéli a Konzervatív Párt deflációs politikáját, és amellett van, hogy a munkanélküliséget mindenáron, tehát a deficit növelése árán is csökkenteni kell. Ugyanakkor ami a szakszervezeteket illeti, lehetségesnek tartja a szakszervezetek mozgásterének bizonyos behatárolását. Nem kristályosodott ki az államosítási politikája, de aligha tartja ezt alapvető eszköznek a brit gazdaság rekonstrukciójához. A Szociáldemokrata Párt határozott híve a Közös Piacnak.

Pillanatnyilag a brit helyzetnek tehát az a jellemzője, hogy a Szociáldemokrata Párt — legalábbis a közvéleménykutatások szerint — jelentősen növelte népszerűségét Nagy-Britanniában. Másrészt magában a Munkáspártban sem szűnnek meg a viták, a párt megosztott. Egységének helyreállítása érthetően alapfeltétel a hatékonyabb fellépéshez. Úgy tűnik azonban, hogy a párt jelenlegi centruma M. Foottal az élen, ennek érdekében inkább enged a pártban

továbbra is megmaradt jobboldali politikusoknak, míg a T. Benn vezette radikális baloldaltól nemegyszer nyilvánosan is elhatárolja magát.

A kérdés, amely a jövőben — ha lehet, az eddiginél is erőteljesebben — a figyelem középpontjába kerül és a vízvonalstó szerepét játszhatja: a szakszervezetek jogaihoz, mozgásszabadságához való viszony. A szakszervezetek, sok jel erre mutat, elszánták magukat, hogy ellenállnak a konzervatív deflációs politikának. A konzervatív stratégia egyértelmű: folytatni a szakszervezeteket korlátozó intézkedéseket, és elérni a sztrájkjog szabályozását. Gazdasági-politikai elgondolásait enélkül aligha tudná realizálni. Úgy tűnik, a közvélemény számottevő részének nincs határozottan ellenére ez a politika. Ezek a rétegek elsősorban a szakszervezetek destabilizációs tevékenységét érzékelik. Ezt felhasználva a Konzervatív Párt részt kíván ütni a szakszervezeti tömegek és a vezetők között, mondván, elsősorban a vezetők és nem a munkások kívánják a sztrájkokat. Állami eszközökkel akar bavatkozni a szakszervezetek belső rendjébe. Mindezt a szakszervezetek határozottan elutasítják. A nagy kérdés az, hogyan viszonyul a Munkáspárt a szakszervezetek — túlzás nélkül állítható — élethalálharcához. Ez mind a Munkáspárt, mind a szakszervezetek szempontjából is döntő fontosságú lehet.

Látszólag egyszerű dologról van szó, hiszen a Munkáspártot és a szakszervezeteket a szálak sokasága köti össze. A valóságban azonban a szakszervezeti mozgalom sok, egyelőre megoldatlan problémával küzd, ami magát a munkáspárti-szakszervezeti viszonyt is nehezíti. Ilyen például, hogy a szakszervezetek jelenleg olyan helyzetben kénytelenek védeni

a munkásérdekeket, a mozgalom jogait, amikor a brit gazdaság krónikus válságban van. Nagy-Britanniában nem megoldott az „ipari demokrácia” kérdése. Nehezítő körülmény az igen szétaprózott szakszervezeti struktúra. Ismeretes, hogy egy-egy vállalaton belül a szakszervezetek sokasága működik, nemegyszer mindenféle koordináció nélkül. A különböző szakszervezetek sokszor egymástól teljesen függetlenül tárgyalnak a vállalkozókkal és kezdenek sztrájkokat. Az üzemi bizalmiak egyébként egyre erősödő mozgalma maga tud segíteni e nehézségek leküzdésében. A TUC, amelynek tulajdonképpen feladata lenne a szakszervezetek országos képvisellete, bár jogköre az utóbbi időben bővült, a mai napig nem rendelkezik lehetőséggel a szakszervezeti mozgalom tényleges irányítására, teljes jogú képviselétére. Állásfoglalásai, tanácsai nem kötelezőek a különböző szakszervezetek számára. A szakszervezetek jelenlegi struktúrája elsősorban a mindennapi gazdasági harc, főleg a bérharc feladataira épül. Ez is tükrözi, hogy a szakszervezeti mozgalom főleg a „védelmi” ütközetekre van ráhangolva, és nem szokott hozzá a pozitív tartalmú alternatívák, javaslatok kidolgozásához. A jelenlegi szakszervezeti struktúra nemcsak azt nehezíti, hogy a szakszervezetek egységes partnerként lépjenek föl országos szinten, hanem azt is, hogy olyan egyeztetett labour-szakszervezeti politika valósuljon meg, amit az egész munkásmozgalom támogatathatna.

A Munkáspárt és a szakszervezetek közötti bonyolult viszony rajzolja meg a brit munkásmozgalom jelenlegi dilemmáinak paramétereit. Míközben a konzervatív kormány előkészíti a — minden bizonnyal 1926 óta a legkeményebb — szakszerve-

zetellenes törvényt, a munkásmozgalom megosztott. Egyrészt megjelent a Szociáldemokrata Párt, másrészt magát a Munkáspártot is keresztül-kasul szövik az éles viták. A szakszervezetek elszántan harcolnak a tory-törvényhozás ellen, ez látszik kulcskérdésnek a munkanélküliség csökkentéséért és a munkások és alkalmazottak reáljövedelme megóvásáért folyó harcban. Ezt a harcot azonban csak politikai támogatással képesek eredményesen megvívni. A Szociáldemokrata Párttól ilyenre aligha számíthatnak. A Munkáspártot, amelyet tulajdonképpen anyagilag a szakszervezetek tartják el, megosztó egyik szárny radikális céljaiért kész messzire is elmenni, a másik hajlik a kompromisszumokra. E megosztottsággal is magyarázható, hogy a Munkáspárt népszerűsége mélyponton van, és ez a szakszervezetek fellépését is megnehezíti. A szakszervezetek pillanatnyi érdekei tehát a Munkáspárt egységét kívánják a szabad kollektív szerződések rendjéért folyó harcban. Mindez megnehezíti a baloldal pozícióit is. Hosszú távon mindenképpen az a munkásmozgalom érdeke, hogy harcoljon a párt további radikalizálódásáért. Rövid távon azonban nem utolsósorban a szakszervezetekkel való szoros kapcsolat fenntartása — ez életbevágóan érdeke a Munkáspártnak — a kompromisszum felé orientálja a pártegység érdekében. Nem mindegy azonban, milyen tartalmú egység kovacsolódik ki. A Munkáspárt eddigi története során szinte mindig a jobboldal által befolyásolt egység alakult ki, ez most kizártnak látszik. A Munkáspárt balratolódása, ha nem is egyenletes ütemben, tartós folyamatnak tűnik, és ha ebben a radikális baloldal még nem is játszik döntő szerepet, de hatással van a brit munkásmozgalom egészére. E folyamat-

nak különböző állomásai lehetnek és lesznek, egy azonban bizonyosnak látszik: a jobboldal dominanciájához aligha van már visszaút a brit Munkáspártban.

● A tanulmányút tapasztalatairól szóló írás elkészülte óta végbement fejlemények közül egy olyannak a kiemelése kívánkozik, amely ugyan nem módosítja a brit munkásmozgalom helyzetéről, tartós tendenciáiról, belső gondjairól tett megállapítások érvényét, de bizonyos mérvű hatása a szigetország belső erőviszonyaira kétségtelen. Ez az 1982 tavaszán — tegyük hozzá, teljesen váratlanul — kirobbant Falkland- (Malvin-)szigeti válság. A konfliktus egy időre valamelyest tompította Angliában a

társadalmi ellentétek megjelenésének élességét, legalábbis elvonta a közvélemény figyelmét ezekről. A kormány a szigetek fegyveres visszaszerzését célzó politikájának elfogadtatásában jelentős mértékben támaszkodott a brit „nemzeti érdekekre” és érzésekre, erősítette belső tekintélyét. A munkásmozgalom a váltság és a megoldására irányuló politika megítélésében megosztott. Ezek következtében — úgy tűnik —, rövidebb távon a kormány számára kedvezőbb körülmények között folytathatja a szakszervezeteket korlátozó politikáját, míg a munkásmozgalom fellépésének, ellenállásának feltelei nehezebbé váltak.

Havas Péter

ÚJ KIADVÁNYUNK

Solymár Magda

AZ ELIT

Az elitizmustól a technokratikus hatalomig

292 oldal · 23 Ft

Megvásárolható a Társadalomtudományi Intézet pénztárában

Szociálreformizmus-kutatások

(Tanulmányút tapasztalatai)

A Német Demokratikus Köztársaságban tett tanulmányúton — érdeklődési körömnök megfelelően — a szociáldemokráciával foglalkozó széles körű szakirodalmat tanulmányoztam, és konzultáltam a témakörrel foglalkozó kutatókkal. Mindezek alapján röviden felvázolom a szociálreformizmus-kutatások számomra legtanulságosabb eredményeit és a szociáldemokráciáról kirajzolódott kép fő vonásait.

A szakirodalom alapján a szociálreformizmus-kutatás három fő irányát emelem ki:

1. a mai kapitalizmus politikai gazdaságtanának egyes kérdései; a különböző közgazdaságtani nézetek és ezen belül a szociáldemokrácia gazdasági koncepciói, elképzelései.

2. A munkásosztály helyzete a mai kapitalizmusban, kizsákmányolásának formái és a szakszervezetek gazdasági tevékenysége; itt fontos helyet foglal el a szociáldemokrata befolyás alatt álló szakszervezetek gazdasági harcának vizsgálata.

3. A kapitalista országok munkásosztálya szervezetségének és tudatosságának kérdései; e problémakörben elsősorban a nemzetközi munkásmozgalom két fő irányzatához — a kommunista és szociáldemokrata mozgalomhoz tartozó munkások — politikai tudatát vizsgálják, de figyelemmel kísérik azokat a baloldali ra-

dikális mozgalmakat is, amelyek valamilyen formában a nemzetközi munkásmozgalomhoz kapcsolódnak.

A mai szociáldemokráciát a témakör kutatói a következő főbb megközelítésekben tanulmányozzák:

a) a „demokratikus szocializmus” mint ideológia. Ebben a kérdésben régóta vita folyik arról, hogy van-e a mai szociáldemokrata mozgalomnak ideológiája, s a „demokratikus szocializmus” ideológiának tekinthető-e.

b) A szociáldemokrata mozgalom demokratikus potenciálja; ez nagyon ellentmondásos, hiszen a szociáldemokrácia egyrészt a munkásmozgalomhoz, másrészt a kapitalista rendszerhez kötődik.

c) A szociáldemokrácia mint a tőkés hatalmi mechanizmus része.

d) Differenciálódási folyamatok a szociáldemokrácián belül.

A kutatómunka legfőbb eredményeit átfogóan mutatja be a „*Demokratischer Sozialismus*” — Schein und Wirklichkeit („Demokratikus szocializmus” — Látszat és valóság. Dietz Verlag, Berlin 1975. 177. old.) című kötet.

A könyv egyik leglényegesebb megállapítása véleményem szerint az, hogy a szociáldemokrácián belül a szocializmus-felfogás három variánsával találkozhatunk. Az első változat hívei szerint a szocializmus morális imperatívusz, olyan „szaka-

datlan feladat”, amelynek célja — az állami monopolkapitalizmus viszonyai között — reformok útján a „nagyobb igazságosság” és a „nagyobb demokrácia” elérése. Ez az álláspont gyakorlatilag nem kívánja az állammonopolista kapitalizmus lényeges megváltoztatását.

A második változat szükségtelennek tartja a munkásosztály politikai hatalmát mint a szocializmus építésének előfeltételét, viszont elengedhetetlennek ítéli a gazdaságilag megalapozott szocialista célt, követelve a termelőeszközök társadalmasítását, ami e felfogás szerint a szocializmus feltétele.

A harmadik variáns hívei azt vallják, hogy forradalmi világnézetet képviselnek, hiszen a szocializmus szinte valamennyi kritériumát — a szocializmus mint tudományosan megalapozott cél, a proletárdiktatúra szükséges volta, a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, mint az ember ember által történő kizsákmányolása felszámolásának elengedhetetlen feltétele — marxista álláspontból határozzák meg. Azonban különösen a marxizmus—leninizmushoz és a létező szocializmushoz fűződő viszonyukat tekintve eltérő nézeteket vallanak, amelyekben vagy „jobboldali” vagy „baloldali” befolyás mutatkozik meg.

A szocializmus-felfogás idézett főbb változatai — eltérő arányokban — megtalálhatók az egyes szociáldemokrata és szocialista pártokban.

Az SPD már az ötvenes évek végén — mint Európa egyik vezető szociáldemokrata pártja — igényt tartott arra, hogy jelentős szerepe legyen a „demokratikus szocializmus” koncepciójának kidolgozásában. Az SPD Godesbergi Programjában, a „demokratikus szocializmus” azóta is mintának tartott dokumentumában felvetődött kérdések ma is aktuáli-

sak és változatlanul élénk vita folyik róluk.

Manapság a szociáldemokrácia olyan politikai erő, amelyet történelmi hagyományai, eredeti / szocialista célkitűzései és társadalmi tömegbázisa alapján különösen Nyugat-Európában sokrétű kapcsolatok fűznek a munkásosztályhoz, a lakosság dolgozó rétegeihez. A szociáldemokrácia a munkásmozgalom reformista szárnya, ugyanakkor olyan erő is, amely irányadó vezetőinek ideológiája és politikája alapján az állammonopolista kapitalizmushoz kötődik és évtizedek óta hol jobban, hol kevésbé, a kapitalista társadalmi rendszer megbízható védelmezőjének bizonyult.

Mivel a „demokratikus szocializmus” koncepciójának központi kategóriái a demokrácia és a szocializmus, elkerülhetetlen annak megválaszolása, hogyan értelmezhető a fenti két fogalom szociáldemokrata felfogásban. Az SPD vezetői a „szocializmust” a polgári demokrácia politikai formáiban értelmezik. Valójában tehát abszolutizálva a polgári demokráciát, a demokrácia legmagasabb formájának tekintik. A „demokrácia” és a „szocializmus” fogalmának és tartalmának manipulálása lényeges eszköz a jobboldali-szociáldemokrata ideológusok és politikusok számára ahhoz, hogy reformista módon orientálják a munkásosztály nagy részét a tőkésországokban.

A szakirodalom komoly figyelmet szentel annak, hogy a nemzetközi szociáldemokráciában különböző politikai erők vannak képviselve:

— jelen vannak az állami monopolkapitalizmus nyílt védelmezői, akik egyre szorosabban kapcsolódnak a monopolkapitalista burzsoáziának a reformpolitika felé hajló csoportjához;

— másrészt a hagyományos szo-

ciáldemokrata reformista politika képviselői, akik a munkások számos demokratikus- és osztálykövetelését támogatják; és

— a baloldali szocialisták is, akik többé-kevésbé az osztályharc álláspontjára helyezkedve erősítik az antimonopolista politika vonásait. Az erőteljes differenciálódás nemcsak a szociáldemokrata mozgalom egészére, hanem az egyes pártokra is jellemző.

Az egyes szociáldemokrata pártok programjainak elemzése kapcsán felvetődik a kérdés, vajon indokolt-e a szociáldemokrata és szocialista pártok programatikus pozícióit elméleti pozíciókkal azonosítani. Kétségtelen, hogy programnyilatkozataik általában tartalmazznak elméleti tételeket, de egy adott, konkrét pártprogram lényegében több is, kevesebb is annál, mint amit egy párt elméleti (teoretikus) pozíciói alatt érthetünk.

Tanulságos nyomon követni azokat a lépéseket, amelyeket az SPD 1946 (a hannoveri kongresszus) és 1959 között (Godesbergi Program) megtett. A szakirodalom alapján ennek az útnak a fő állomásai a következők:

a) a marxizmus elméletének hivatalos elvetése és a világnézeti „pluralizmus” hivatalos elismerése a párt eszmei alapelveként;

b) a párt „szocializmus”-képének további (második) revíziója, amely azt hirdeti meg, hogy a legfontosabb temrelőeszközök magántulajdonának társadalmását nem kell úgy értelmezni, mint a kapitalizmus szocializmussal történő felváltásának előfeltételét;

c) mindezzel összefüggően a munkásosztály tudományosan megalapozott forradalmi céljának elvetése.

A szociáldemokrata és szocialista pártok nagyon is differenciált elméleti és ideológiai jellegű álláspontjainak változásait összehasonlítva — a

kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a „demokratikus szocializmus” koncepciójának kidolgozásától kezdődően három periódus különböztethető meg.

1. Az ötvenes évek vége, a hatvanas évek eleje — az új pártprogramok elfogadásának időszaka. Ezekből a programokból hiányoznak a korábban még megőrzött marxista részelemek, s helyettük az „etikai szocializmus”, a „szabad” vagy „szociális” vagy „vegyes piacgazdaság”, „az ipari társadalom” stb. az állammonopolista reformizmus álláspontjára való áttérést manifestálták.

2. Az úgynevezett dezideologizálás időszaka (a hatvanas évek elejétől a közepéig) valójában a „modern” polgári elméletek (a kapitalizmus meghaladása a posztindusztriális társadalom révén, a társadalmi folyamatok és célkitűzések antropológiai megalapozása stb.) további átvételét jelentette. A szociáldemokrata pártok gyakorlatában ez úgy jelentkezett, hogy a tagság körében még jelentős marxista felfogás maradványait teljesen felszámolták, és pragmatikus politikát folytattak. Egyébként a szocializmus fogalmát — még a „demokratikus szocializmusként” történő körülírásban is — csaknem teljesen száműzték ekkoriban a hivatalos párt dokumentumokból és a sajtótermékekből.

3. A „reideologizálás” időszaka — a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig. Az osztályharc új körülményei szükségessé tették a politika elméleti megalapozásához való visszatérést a pártokon belüli elméleti viták révén. Jó néhány szociáldemokrata és szocialista pártban ezen elméleti viták során tudatosan visszatértek a „demokratikus szocializmushoz”. Az SPD pártvezetése megkísérelte a „demokratikus szocia-

lizmust” és annak alapértékeit konkrétan kidolgozni.

Mivel a szociáldemokrácia — függetlenül attól, hogy kormányon van-e vagy pedig ellenzékben — manapság úgy tekinti magát, mint a társadalmi fejlődés szabályozóját, ehhez feltétlenül ideológiai megalapozásra, saját társadalomkonceptióra van szüksége. A „demokratikus szocializmus” koncepciónak olyan szerepet szántak, hogy a szociáldemokrata mozgalom ideológiai egységét is biztosítsa — amennyiben ezen elmélet segítségével le lehet küzdeni a párton belüli differenciáltságot — és hozzájárulhatna a tömegbefolyás megtartásához. Egy vonzó jövőkép — amit az egységes „demokratikus szocializmus” vázolna fel — segíthetne a demokratikus szocializmus különböző változatainak egységesítésében. Az SPD-vezetés „Irányelvek 1975—1985-re” című dokumentuma az alapelveket tartalmazó részében erre kísérletet is tett.

Bár a „demokratikus szocializmus”-vita a hetvenes évek közepén kezdődött válság hatására egy időre újból háttérbe szorult, figyelemre méltó a szocializmus-fogalom ismételt felvetése az 1977-es választások idején. Az SPD-t a szocializmus-fogalom kapcsán ért bírálatok ellenére W. Brandt pártelnök a Godesbergi Program 20. évfordulóján mondott beszédében leszögezte, hogy a pártnak nem szabad lemondania a szocializmus fogalmáról, a „demokratikus szocializmus” programjáról, mert ezzel specifikumáról mondana le.

Várható, hogy a nyolcvanas években a „demokratikus szocializmus”-fogalom újbóli előtérbe kerülése az SPD elméleti tevékenységében összekapcsolódik majd a harmadik világ fejlődési problémáival. Minden jel arra mutat, hogy a pártot ez nem fogja felkészületlenül érni. Mint

Susanne Müller — az SPD elismert párttörténésze — megfogalmazza: az utóbbi negyedszázadban az SPD feladata az volt, hogy felkutassa és kipróbálja a szintézis lehetőségeit és konzekvenciáit a társadalom ipari teljesítményre orientált, valamint a szabadság és egyenlőség újraéledt eszményeinek követelményei között, amelyek a munkásmozgalom hagyományaiából erednek.

Különösen két problémára kellett koncentrálni: az állam döntő szerepére ebben a folyamatban, valamint arra, hogy a lakosság többségét a fennálló rendszer mellett aktivizálják. A hetvenes éveknek ez a két alaproblémája tulajdonképpen több igen fontos kérdéskört foglal magában, amelyeknek tisztázása a kutatások fontos feladata.

Ami az állam szerepét illeti, itt főként az állam osztályjellegének értékelése és azok a lehetőségek álltak a kutatók érdeklődésének középpontjában, amelyek a szociáldemokrácia szerint a társadalmi viszonyoknak az osztályegyensúly elérése irányába történő átalakítását segíthetik elő. A negyvenes-ötvenes évekhez képest a hatvanas-hetvenes évek időszakában minőségi változás állt be a szociáldemokrata pártnak az államhoz fűződő viszonyában és hozzáállásában. Már nem arról volt szó, hogy a szociáldemokrata párt bekerüljön az államba és ne engedje magát onnan eltávolítani, hanem arról, hogy az államot mint sajátját és mint eszközt felhasználja a különböző társadalmi folyamatok és egyes területek — beleértve a gazdaságot is — szabályozására. Az elemzések hangsúlyozzák: nem véletlen, hogy az *Irányelvek 1975—1985-re* című dokumentumban külön fejezet foglalkozik az állam szerepével. A dokumentum előkészítésének vitája során az egyik változatba bekerül ugyan, hogy az állam

nem osztályok feletti intézmény, ezt azonban visszavonták. A hetvenes években a szociáldemokrácia álláspontja az volt, hogy az állam mint intézmény, osztályszempontból semleges és a politikai hatalom egyedül a kormány felelősségében realizálódik.

Az állam és az államapparátus viszonylagos önállósága vitathatatlan tény az állami monopolkapitalizmus körülményei között is, ami nem kevés problémát vet fel. Az SPD mint kormánypárt — természetesen — nem a monopolkapitalista állammal azonosítja magát, hanem azt hangsúlyozza, hogy a monopolkapitalista állam — ahogyan az NSZK-ban fennáll — képes a reformokra és arra, hogy szociáldemokrata kormányzat alatt szociális állammá épüljön ki, ahol a társadalmi élet minden területe demokratizálható.

Az *Irányelvekben* tehát az állam úgy szerepel, mint a társadalom békés — lépésről lépésre végbemenő — demokratizálására irányuló reformpolitika egyik eszköze. Az *Irányelvek* csak úgy érinti az államot, mint a mindenkori kormányok cselekvési lehetőségét, nem sokat beszél az államhatalomról és annak gazdasági alapjáról. Mivel az állam cselekvési lehetőségei (azaz maga az állam) a gazdasági szektorok struktúrájáról és teljesítőképességétől függenek, következőképpen ki is merülnek a privát döntések következményeinek nagyon is utólagos korrigálásában.

A kutatók vizsgálataikban nagy figyelmet fordítanak az SPD-nek arra a deklarált törekvésére, hogy a lakosság többségét — főként a munkásosztályt — a rendszer mellett aktivizálják, hogy megfelelő „össztársadalmi tudatot” alakítsanak ki és meghatározzák a formális polgári-parlamentáris demokrácia lehetőségeit és határait. Program formájában e kérdéseket az *Irányelveknek* Az állam-

polgárok tudata és A párt bizalmi munkája című fejezetei tárgyalják; a gyakorlattal való szembesítésük a kutatás lényeges feladata.

Az állam és a demokrácia problémakör vizsgálatához kapcsolódik az SPD-n belüli differenciálódási folyamatok elemzése. A kutatók ezzel összefüggésben különösen az ifjúsocialisták tevékenységét kísérik figyelemmel, hiszen vitáik és megállapításaik az esetek többségében olyan lényegbevágó és aktuális kérdéseket érintenek, amelyekre nemcsak az SPD vezetése reflektál. Ezt bizonyítják az ifjúsocialisták 1975-ös wiesbadeni kongresszusának anyagai, az államról folytatott vitájuk, amely az 1981-es kongresszuson tovább folytatódott. Az 1981-es Juso-kongresszus gazdasági alapprogramja például marxista pozícióból bírálja a kormány gazdaságpolitikáját.

Az ifjúsocialisták hívták fel a figyelmet arra, hogy a kormány szociálpolitikája miatt (például a családi pótlék csökkentése) a párt konfliktusba fog kerülni a szakszervezetekkel, ami tovább mélyíti a párton belüli differenciálódást és növeli a belső ellenzék számarányát. Kérdés, hogy az SPD akarja-e, illetve tudja-e integrálni a belső ellenzékét. Az ifjúsocialisták szerint az SPD korábban mindig komoly hatást gyakorolt a társadalom kritikai erőire (például a hatvanas évek diákmozgalmaira is). Ez a helyzet azonban jelentősen megváltozott. A fiatalok úgy látták, hogy a nyolcvanas években az SPD-tagság egy része szembe fog kerülni a pártvezetéssel, s egyes kisebb csoportok kiszakadnak a pártból. Ezt tükrözi szóhasználatukban a Volkspartei (néppárt) és a Kanzlerpartei (kancellárpárt) megkülönböztetés az SPD-re vonatkozóan. A néppárt-fogalmat olyan pozitív értelemben használják, amelyben a jelenlegi kri-

तिकai-ellenzéki erőknek is helyük lenne, míg a „kancellárpártban” a funkcionáriusok játsszák a vezető szerepet, akik ellen a kritikai erők a tömegeket mozgósítani szeretnék. Érvelésében az SPD-vezetés és a kormány arra hivatkozik, hogy a nehézségek okai a párton és a kormányon kívül álló okokban — gazdasági válság, olajválság stb. — gyökereznek, ezzel együtt azonban az SPD-nek köszönhetőleg az NSZK-ban még mindig sokkal jobb a helyzet, mint más országokban, s erre hivatkozva próbálják a kritikai hangokat visszaszorítani.

A szociáldemokrácia álláspontja a béke kérdésében főként a Szocialista Internacionálé tevékenységén keresztül fogható meg. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején a Szocialista Internacionálé jelentős szerepet vállalt a háború elkerülésére és a béke megvédésére irányuló politikai tevékenységben. A téma kutatóit elsősorban az érdekli, hogyan látják a béke perspektíváit a Szocialista Internacionálé egyes pártjai a fellendülő békemozgalom hatására. A béke-problematikát és a különböző térségekben a társadalmi haladás kérdéseit egyaránt globális kérdésnek tekinti a Szocialista Internacionálé, és a kü-

lönböző társadalmi rétegek sokszínű elképzeléseivel és törekvéseivel öszszefüggésben vizsgálta azokat. A szakirodalom összehasonlítja a kommunista és a szociáldemokrata pártoknak a béke kérdésében vallott álláspontját, két alapvető aspektus figyelembevételével: a szociáldemokrata pártokon belüli differenciálódási folyamatok, valamint a szociáldemokrata-kommunista együttműködés lehetőségei szempontjából. Gyakorlatilag itt a Szocialista Internacionáléknak a békéhez és a nemzetközi kommunista mozgalomhoz fűződő viszonya áll az érdeklődés középpontjában, elsősorban a téma nagy összefüggéseire koncentrálva. A két alaptendencia a felfegyverzés és a leszerelés tendenciája, ami tükröződik az egyes országok kormányainak és pártjainak — gyakran ellentmondásos — tevékenységében is. Válaszra váró kérdés az is, hogy miért erősebb a békemozgalom például Hollandiában és Belgiumban, milyen szerepet játszhatnak a nyugati országok kommunista pártjai a kibontakozott békemozgalomban. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a tömegek nyomása befolyást gyakorolhat a kormányokra a háború—béke kérdésében.

Kollár Nóra

Idegen nyelvű összefoglalók

Шандор Сорчик

СВЯЗИ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ПОЛИТИКИ

Автор анализирует несколько аспектов связи общественных наук и политики: а) в узком смысле: политику науки, которая выражает отношение политики к науке, как к одной частной области общественной практики; б) общественные науки каким образом участвуют в научном обосновании политических решений, и каким образом происходит практическое применение научных результатов; в) каким образом связываются общественные науки с отдельными сферами или же с целым общественной практики; г) как располагаются общественные науки в структуре власти, как обеспечивается участие научной сферы в политических решениях, и как интегрирует политика частные интересы научной сферы.

Автор подробно рассматривает новые черты, появляющиеся в связи общественных наук и общественной практики. Изменилась потребность в науке общественной практики; выходят на передний план знания, необходимые для сознательного формирования общественной практики. Новая черта, что для научных исследований присутствие политики стало данностью. В образовании более тесной связи политики и науки инициатором была политика. Она посредничала потребности общественной практики к науке, или же использовала результаты исследований на практике. Сегодня уже не действительно такое распределение роли, по которому задачей науки является лишь открытие явлений, взаимосвязей, а задачей политики является решение, использование результатов науки. Близостью политики развитие науки во многих отношениях ускоряется; увеличивается чувство ответственности исследователей, приверженность их за общественное развитие; распространяется марксистско—ленинский метод и теория. Всем этим обогащается и опыт политики, всё это способствует увеличению её гибкости.

Автор анализирует и проблемы, возникающие в сферах связи общественных наук и политики (в отдельных областях науки наблюдается нерасположение к политике, распространение исследований частных вопросов или слишком отвлечённых тем; с другой стороны отчасти и политика недоверчиво принимала выводы науки). В конечном счёте, как политика, так и наука восполняются из идентичных ценностей, и на долгие сроки необходимо их соответствие, хотя на короткие сроки это не всегда имеет место.

Нельзя растворить науку в узком смысле в повседневной практике, в тоже время наука никогда не может стать политикой, не может брать на себя общественно-организующую роль политики. В ходе развития уже успели обеспечить то, что политика может транслировать нужды практики к науке, но есть ещё дела и в области улучшения некоторых механизмов, передающих инициативу науки.

ИЗМЕНЯЮЩАЯСЯ ФУНКЦИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

Использование результатов общественных наук в политической практике ведёт не только к научному обоснованию политики, но влияет и на развитие общественных наук. Одной из этих тенденций является то, что и в области общественных наук образуется система фундаментальных, развивающихся и прикладных исследований. Со второй половины 50-ых годов по сегодняшние дни — в соответствии этим функциям — в Венгрии дифференцировались методы, цели, функции исследования и внутри отдельных отраслей общественных наук. С одной стороны определились роль выявления действительности и терапевтическая роль конкретных исследований, а с другой стороны — задача теоретических исследований, чтобы осознать и анализировать альтернативные ситуации, возможности общественной практики. Их условия по отношению политики науки, организации науки и учреждений создавались в Венгрии в 60-ых и 70-ых годах.

80-ые годы означают новый этап строительства социализма и вместе с этим образование новых проблем в области: а) источников развития, б) ориентации развития и в конечном счёте, в) институтских рамок развития. Взаимосвязь этих проблем, взаимные накладки сделают необходимым их совместное решение. Выполнение новых задач, появляющихся в связи с ними, для общественных наук, предполагает, чтобы изменились бы отношения, формировавшиеся в последнее время между теоретическими фундаментальными и эмпирическими (прикладными) исследованиями прекратились бы взаимная изоляция и противостояние подходов и применяемых методов.

Ласло Агоштон

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЕ СИЛЫ СОЦИАЛИЗМА

В статье, целью выявления проблемы — в духе воззрения классиков марксизма — указывается на определённые основные тенденции движения специфических по формациям производительных сил, в историческом процессе формирования нового способа производства. Автор конкретно-историческими ссылками подтверждает, что новый способ производства не сможет сразу создать свою специфическую систему средств труда. В период его формирования из новых производственных отношений, из новой комбинации и организации труда, из обобществления на более высоком уровне, создаются те новые и эффективные производительные силы, которые являются главными движущимися силами увеличения продуктивности и экономического развития.

В статье особое внимание уделяется анализу связи между процессом модернизации и специфическими производительными силами социализма. Автор выявляет, чтобы создать условия для выхода из рамок «преследования» процесса модернизации, и чтобы сама техническая инновация успешно продвигалась необходимо развить новые, специфические по общественной формации производительные силы в органическом единстве с социалистическими производственными отношениями и культурным развитием.

В статье даются лишь первые поиски для анализа положений дел в Венгрии относительно специфических производительных сил. Важность дальнейшей работы в этой области подчёркивается тем, что в последние годы под влиянием внутренних и внешних заставляющих факторов, больше речи идёт о человеческих источниках силы, о креативном и инноватив-

ном поведении, о разных отношениях культуры, которые могут быть поняты как актуальные проявления исторической необходимости развёртывания специфических производительных сил социализма.

Ильдико Спирулис

ХАРАКТЕР И СОДЕРЖАНИЕ ТРУДА

Автор раскрывает характер труда исторически, посредством анализа составляющих производственных отношений. Содержание труда определяется развитием общественных производительных сил. Содержание труда — это система взаимосвязей психических и физических функций, необходимых для выполнения трудовой задачи, а также способ и мера владения этой деятельностью.

Классики марксизма описывали «освобождение» труда, снятие его отчуждения, преобразование его в настоящую бытовую деятельность, как длительный исторический процесс. При социализме труд производит товары, не является непосредственной обобществлённой деятельностью, и в основном пока лишь средство удовлетворения нужд. На настоящем этапе развития социализма всё более значительную роль получают отношения интересов на рабочих местах и в организации труда. Увеличилась свобода выбора труда, однако ещё значительны неравномерности в шансах включаться в общественную организацию труда (например, влияние поселенческих отношений). Уменьшение рабочего времени ещё не повлекло за собой прямое увеличение свободного времени. В социалистических странах содержание труда преобразовалось индустриализацией, ускорением научно-технического прогресса. Хотя трудовая деятельность на нынешнем уровне развития стала физически более лёгкой, в то же время увеличилась нервнопсихическая нагрузка. Уровень технической оснащённости труда носит смешанный характер в отдельных народных хозяйствах социалистических стран, и это отражается в разнородностях структуры личного труда. Целью в социалистических отношениях является создание таких условий, при которых содержание труда способствует развитию личности, требуя от индивида действительного достижения, оптимальной нагрузки.

При социализме отношение к труду изменяется постепенно, и всё более способствует сознательному присутствию в общественной практике, становлению труда личной потребностью.

Виктория Сирмай

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ МЕСТНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ

Почему эта тема была долгое время заброшенной и почему стало во главе интересов социологии «местное общество»? — на этот вопрос старается автор ответить. Автор, просматривая широкую международную и отечественную специальную литературу, показывает важные взгляды, связанные с вопросом локальности (указывает на социологию поселений, на теорию «городского общества») и рассматривает изменения взглядов венгерских социологов по этому кругу вопросов. Обрисовывает те социальные процессы, вследствие которых снова ценным становится «местное общество», которое автор отличает от понятия «местный коллектив». Подчёркивает, что место жилья, поселение являются зна-

чительным структурно-образующим фактором и влияют на жизненные условия социальных групп и индивидов. Важным аспектом исследования являются распределение местных источников силы, наличие местных групповых интересов, местная автономия и их отношение к общественным процессам в целом.

В статье делается попытка дать характеристику операциональным понятиям, употребляющимся в исследованиях «местного общества» и в системе исследовательских средств. Автор подчёркивает функции «местного общества», экологические и инфраструктурные факторы, местную социальную и профессиональную структуру, систему интересов местных интеракций, их нормы и ценностное содержание. По его предложению, исследования должны распространяться на изучение внутренней структуры поселений, пространственно обособляющихся, а также на анализ образа жизни людей в новых пространственных структурах, создающихся после распада традиционных «местных обществ», на анализ пространственных социальных рамок бытовой жизни.

Ласло Модра

БЫТОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ОБРАЗ ЖИЗНИ В ЗЕРКАЛЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОДНОГО СЕЛА

Целью социологического исследования, проведённого в селе Кирайхедеш, являлся анализ влияния социально-экономических изменений в рамках одного конкретного поселения на жизненные условия, отношения быта населения, живущего в данном селе. Из материала исследования автор раскрывает главные факторы, определяющие изменения сельского образа жизни. Он более подробно рассматривает отношения заработной платы и доходов; уровень доходов из общественных фондов потребления, который в прошедшем периоде для сельского населения был ещё небольшим, распределение сельских семейных очагов (по доходу на душу), а также использование рабочего времени, включая и меру труда, проведённого в подсобных и приусадебных хозяйствах и причины, мотивы этой трудовой деятельности.

Далее в статье анализируется жилищное положение сельского населения, сравниваются различные способы приобретения жилья и рассматриваются оснащённость сельских квартир и их комфортабельность. Анализирует оснащённость товарами длительного пользования (здесь особенно указывает на дифференцирующую роль легковой машины, а также её влияние на образ жизни и изменения привычек семей).

В конечном счёте в статье подытоживается различия в шансах отдельных сельских социальных групп на улучшение своих бытовых условий и мнение опрошенных об их материальных возможностях в будущем.

Sándor Szorcsik

RELATION BETWEEN SOCIAL SCIENCES AND POLITICS

The author analyses various dimensions of the relation between social sciences and politics: a) science policy in narrow sense which expresses what sort of attitude politics has to science as to a part-domain of social practice; b) how the social sciences participate in the scientific foundation of political decisions and how the practical application of scientific results takes place; c) how the social sciences are connected with certain spheres of social practice as well as to its totality; d) how the social sciences are situated in the power structure, how the participation of scientific sphere is guaranteed in political decisions and how the politics integrates the stratum interests of scientific sphere.

The author discusses in detail the new characteristics appearing in the relation between social sciences and social practice. The scientific requirement of social practice has changed: knowledge necessary for the conscious formation of social practice comes into prominence. It is a new characteristic that the presence of politics has become fundamentals for the scientific research. Politics had the initiative role in the formation of a closer relation between politics and science: it transmitted the requirements of social practice towards science, as well as it applied the results of research in practice. Today the previous role distribution is not valid any more according to which the role of science is only the exploration of phenomena and interconnection, as for the politics, its role is the decision making and the application of results. With the closeness of politics, the development of science in many respects accelerates: the researcher's sense of responsibility and his commitment towards social development increase, Marxist—Leninist theory and method spread. All these enrich the experiences of politics as well, they contribute to the increase of its flexibility.

The author examines the problems appearing in the relation between social sciences and politics too (aversion from politics in certain domains of science, multiplication of part-researches or the investigation of excessively abstract problems: on the other hand also the politics has occasionally been wary of the conclusions of science). However both politics and science depend ultimately on the same values and in long-range their cooperation is inevitable, albeit in short-range this cooperation is not always effective.

Science cannot be in narrow sense dissolved in the everyday practice but at the same time science can never become politics, it cannot take over the

role of social organizer from politics. In the course of development until now, it was already successfully assured that politics should transmit the needs of practice to science: but there are things to be done also in the sphere of improvement of mechanisms which transmit the initiatives of politics.

István Balogh

CHANGING FUNCTIONS OF SOCIAL SCIENCES AND THE PRACTICE OF POLITICS

The utilization of the results of social sciences in the practice of politics leads not only to the scientific foundation of politics, but it has an effect on the development of social sciences as well. One of the tendencies of this is the formation of the system of basic-, development- and applied researches in the domain of social sciences too. In Hungary from the second half of the 1950s up to the present — according to the functions — within the individual branches of social sciences the methods, objectives and functions have become also differentiated: on the one hand the therapeutic, representational role of the concrete research has come into existence, on the other hand, the task of the theoretical research is to recognize and analyse the alternative situation of the social practice. The science-political, science-organizational and institutional conditions of this were established in the 1960s and the 1970s.

The 1980s mean a new period in the building of socialism and with it new problems are raised: a) the resources of development, b) the orientation of development, c) the institutional frameworks of development. The interconnection of problems, their transition to one another necessitate their simultaneous solution. In this regard, the fulfilment of the new tasks of social sciences postulates that the relation, established in the last period between the theoretical (basic) researches and empirical (applied) researches should change and the mutual isolation and opposition between the modes of attitude and the applied methods should cease to exist.

László Ágoston

SPECIFIC PRODUCTIVE FORCES OF SOCIALISM

In the spirit of conception of the classics of Marxism, the study, with the intention of raising a question, points to certain fundamental motion tendencies of productive forces with formation specificity in the historical development of new mode of production. It supports the fact by concrete historical references that the new mode of production cannot create immediately the specific system of its instruments of labour. In the period of its formation, the new and effective productive forces, which are the main contributories to the increase of productivity and economic development, arise from new combination and organization of work and from higher degree of socialization.

The study pays special attention to the examination of relation between

the process of modernization and the specific productive forces of socialism and it points out: the condition, that the process of modernization should depart from the framework of adaptation and the technical innovation should successfully advance, depends inevitable on the development of new productive forces with formation specificity in organic unity with the socialist production relations and cultural development.

The study could make only the first steps towards the examination of the Hungarian situation concerning the specific production forces. In this domain, the importance of subsequent work is emphasized by the fact that in the last years, on the influence of internal and external pressure of circumstances there is a lot of talk about the human resources, the creative and innovative attitude, the different relations of culture which can be considered as the actual manifestations of historical necessity of development of specific productive forces of socialism.

Ildikó Szpiruliz

THE CHARACTER AND CONTENT OF WORK

The author interpretes the character of work historically, through the examination of components of production relations. The content of work is determined by the state of development of social productive forces. The content of work is composed of the relation system of psychical and physical functions necessary for performing a work-task as well as of the mode and extent of disposition over this activity.

The classics of Marxism describe „the setting free of labour”, the cessation of its alienation, its transformation into real existence activity as a long historical process. In socialism the work produce commodity, directly it is not a social activity and it is essentially still the means of satisfaction of needs ensuring existence. In the present stage of development of socialism the interest relations of workplace and work organization have increasingly important role. The freedom of choosing a work has increased but at the same time the inequalities of possibility of getting connected with the social organization of work are still important (for example, the effect of relations of settlement). The decrease of working-time hasn't so far led in direct proportion to the increase of leisure time. In the socialist countries the content of work has been transformed by the industrialization accomplished and the acceleration of scientific-technological development. Albeit on the present level of development the performance of work has also become easier but at the same time the neurotic-psychical burdens have increased. The level of technical equipment of work has a mixed character in each socialist country and it is reflected in the diversity of structure of industrial work. Under socialist relations the aim is to create conditions under which the content of work helps the development of personality, demanding real performance and optimal utilization from the individual. In Socialism the relation to work changes gradually, and it helps increasingly the conscious presence in social practice and the work to become personal need.

Viktoria Szirmai

METHODOLOGICAL VIEWPOINTS TO THE INVESTIGATION OF THE STRUCTURE OF LOCAL SOCIETY

Why was the local society a neglected theme for such a long time, why did it come now to the fore of the attention of sociology — the study looks for an answer to this question. Elaborating the comprehensive foreign and Hungarian special literature, it expounds the more important opinions concerning the question of locality (it refers to settlement sociology and the theory of „urban society”) and summaries the change of attitude of the Hungarian sociologists towards this domain. The study outlines the social processes, in consequence of which the local society is reinterpreted, which the author separates from the local community. The author emphasizes that the residence, the settlement is an important structure-forming factor and it has an effect on the living conditions of individuals and social groups. The distribution of local resources, the appearance of local interest groups, the local autonomy — and the relation of all these to the total processes of society — constitute an important dimension of investigation.

The study attempts to outline the operational conceptions and the instrument system of research employable in the investigation of local society. It emphasizes the functions of local society, the ecological and infrastructural factors, the local social and employment structure, the interest system, value content and norms of local interactions. According to her proposal, the researches have to include the investigation of inner structure of settlement units which are spatially separated from one another as well as they have to analyse the way of life of people, the spatial social frameworks of everyday life in the new spatial structures coming into existence after the disintegration of the traditional local societies.

László Módra

RELATIONS OF EXISTENCE AND WAY OF LIVING-REFLEKTION OF A RURAL SURVEY

The aim of the sociological investigation carried out in Királyhegyes village was the examination of effects of economic-social changes on the living conditions and relations of existence of population living in this village. On the basis of materials of investigation, the author points out the main factors determining the changes in the rural way of living. He examines in detail the earnings and income relations, the level of social allocations which was in the case of rural population even lower, the distribution of rural households according to per capita income, as well as the exploitation of working-hours including the extent of work performed on auxiliary and private plots and the reasons and motivations of work performance too. Furthermore, the study investigates the housing conditions of rural population, compares the different ways of obtaining a flat, surveys the equipment with durable consumption goods and the extent of confort of rural households (including

especially the differentiating role of car and its effect on the change of way of life and customs of families).

At last, the study sums up the opportunity of different rural groups for the increase of their condition of existence and the opinion of questionees about the expected formation of their financial circumstances.

**AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ INSTITUT FÜR MARXISTISCHE STUDIEN
UND FORSCHUNGEN (FRANKFURT AM MAIN)
KÖZÖS TANULMÁNYKÖTETE**

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS AZ ÉRTELMISÉG MAGYARORSZÁGON ÉS AZ NSZK-BAN

181 oldal/26,— Ft

Megvásárolható az intézet pénztárában
Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay utca 16. 1370)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Шандор Сорчик:</i> Связи общественных наук и политики	197
<i>Иштван Балог:</i> Изменяющаяся функция общественных наук и политическая практика	213
<i>Ласло Агоштон:</i> Специфические производительные силы социализма	231
<i>Ильдико Спирулис:</i> Характер и содержание труда	250
<i>Виктория Сирмаи:</i> Методологические подходы к исследованию местной социальной структуры	264
<i>Ласло Модра:</i> Бытовые отношения и образ жизни в зеркале исследования одного села	278

ИНФОРМАЦИЯ

Идея социализма и идеологическая борьба (Обзор материала научной конференции) (<i>Иштван Нубер</i>)	296
Результаты исследования науки, общества и образа жизни в советском журнале «Общественные Науки» (Обзор журнала за 1981 год) (<i>Имре Такшаш</i>)	312
СДПГ о международных отношениях в 70-ых годах (Обзор о главных теоретических и внешнеполитических направлениях) (<i>Михай Руфф</i>)	330

ОТЧЁТЫ, ИНСТИТУТСКАЯ ЖИЗНЬ

Дилеммы британского рабочего движения (Опыты командировки) (<i>Петер Хаваши</i>) .	343
Исследования социал-реформизма (Опыты командировки) (<i>Нора Коллар</i>)	353
Резюме	359

CONTENT

STUDIES

<i>Sándor Szorcsik:</i> Relation between Social Sciences and Politics — — — — — — — — — —	197
<i>István Balogh:</i> Changing Functions of Social Sciences and the Practice of Politics — —	213
<i>László Agoston:</i> Specific Productive Forces of Socialism — — — — — — — — — —	231
<i>Ildikó Szpirulisz:</i> The Character and Content of Work — — — — — — — — — —	250
<i>Viktória Szirmai:</i> Methodological Viewpoints to the Investigation of the Structure of Local Society —	264
<i>László Módra:</i> Relations of Existence and Way of Living — Reflection of a Rural Survey	278

INFORMATION

Ideology of Socialism and the Ideological Struggle (Summary of the materials of a scientific conference) (<i>István Nuber</i>) — — — — — — — —	296
Results of Science-, Society-, Way of Life Research in the Soviet Periodical „Social Sciences” (Survey of the 1981 volume) (<i>Imre Taksás</i>) — — — —	312
SDP about the international relations in the 1970s (Survey of the main ideological and foreign policy tendencies) (<i>Mihály Ruff</i>) — — — — —	330

REPORTS, NEWS OF INSTITUTE

Dilemma of the British Labour Movement (Experiences of a study-trip) (<i>Péter Havas</i>) — — — — — — — — — — — — — — — — — —	343
Socialreformism — Researches (Experiences of a study-trip) (<i>Nóra Kollár</i>)	353
Summaries in Foreign Languages — — — — — — — — — — — — — —	359
Content in Foreign Languages — — — — — — — — — — — — — — — —	368

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Telefon: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján.
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 13,8 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest — 82.2174

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,- Ft

316861

✓

EF

Társadalom- tudományi Közlemények

1

9

1982 | 3

Társadalom- tudományi Közlemények

1982·3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

1982. III. FÜZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XII. évf. 1982/3.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése (*Békés Zoltán*) — — — — — 381
- Kósa Erzsébet:*
Házas diákok a felsőoktatási intézmények nappali tagozatain — — — 397
- Gedeon Péter:*
Áruviszony és tulajdon (Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogásának gazdaságtani alapjairól) — — — — — — — — — — — 422

MŰHELY

- Fellegi Tamás László:*
A hegemonia-koncepció Gramsci felfogásában (Adalék egy fogalom értelmezéséhez) — — — — — — — — — — — — — — — 442

TÁJÉKOZÓDÁS

- Nemzetközi tudományos konferencia a szocialista országok együttműködéséről — — — — — — — — — — — — — — — 455
- Szabó József:*
A KGST-országok gazdasági együttműködési formáinak fejlesztéséről — 457
- Molnár Győző:*
A nemzeti és nemzetközi érdek egyeztetése a KGST-együttműködésben 461
- Szorcsik Sándor:*
A szocialista országok növekvő együttműködésének jelentősége napjainkban — — — — — — — — — — — — — — — 466
- Kohánka András:*
A szocialista közösség együttműködése a nemzetközi ideológiai harcban 469
- A világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás gazdasági-társadalmi fel-

tételei a szocialista országokban (<i>Fábián Anna</i>) — — — — —	472
A technikai fejlődés intézményi feltételei (<i>Farkas János</i>) — — — — —	481
A palesztin felszabadítási harc irányzatai és az önrendelkezés kérdései (<i>Faruk Dawas</i>) — — — — —	488
A politikai válságok polgári elméleteiről (<i>Szabó Máté</i>) — — — — —	496
Szociáldemokrácia, alternatív mozgalmak, békemozgalom (<i>Kiss J. László</i>)	507
Kerekasztal-konferencia a nőkérdésről (<i>Szebenyi Georgina</i>) — — — — —	521
<i>Heidi Knake-Werner</i> : A nő- és családpolitika feltételei és helyzete az NSZK-ban — — — — —	522
<i>Heike Flessner</i> : A nevelés intézményi struktúrájának egyes kérdései —	528

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Látogatás a frankfurti marxista kutatóközpontban (<i>Gidai Erzsébet</i>) — —	533
Szovjet társadalomtudósok a falu szociológiai problémáiról (<i>Táll Éva</i>) — —	538
Szovjet—magyar kerekasztal-beszélgetés a párt társadalomirányító tevé- kenységéről (<i>Forgács Imre</i>) — — — — —	545
Idegen nyelvű összefoglalók — — — — —	548
Idegen nyelvű tartalom — — — — —	554

Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése*

Az elmúlt évtizedekben az ifjúság minden rétegének életkörülményei megváltoztak. A felszabadulás előtti időszakot jellemző tömeges nyomor megszűnése, a teljes foglalkoztatás megvalósulása, az iskolázás demokratizmusának szélesedése és méreteinek növekedése, az 1960-as évektől az 1970-es évek közepéig tartó gyors, minden réteget érintő életszínvonal-növekedés az ifjúság helyzetét erőteljesebben formálta át, mint az egész népességét.

Az utóbbi 10—15 évben változások következtek be az ifjúság felnőtté válásának és a társadalom életébe való önálló bekapcsolódásának folyamatában. E változások szoros kapcsolatban vannak a szocialista társadalomfejlődés szakaszváltásával Magyarországon. A gazdasági-társadalmi fejlődésünket az elmúlt évtizedekben meghatározó hosszú távú folyamatokban jelentős változások mentek végbe a hatvanas évek végén és a hetvenes években. A gazdasági fejlődés extenzívnek nevezett forrásai fokozatosan kimerültek, a korábbi időszakot jellemző hatalmas átrétegződés lezárulásával a társadalmi szerkezet konszolidálódott stb.

E változások *ellentmondásosan érintették az ifjúság társadalmi helyzetét és a felnőtté válás folyamatát*. A korábbiakhoz képest változott az ifjúság felnőtté válását és a társadalom életébe való önálló bekapcsolódását jellemző folyamatok gazdaság- és társadalompolitikai szerepe, megnövekedett e folyamatok jelentősége. A munkaerő utánpótlásának gyakorlatilag egyetlen

* Ez a tanulmány annak az elemzésnek az alapján készült, amelyet a Társadalomtudományi Intézet készített az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága számára az ifjúság körében jelentkező társadalmi eredetű esélyegyenlőtlenségekről. Az elemzésben felhasználásra kerültek a Juhászné Bokor Ágnes, Kolosi Tamás, Liskó Ilona, Molnár Péter, Soós Ágnes (TTI), valamint Matoricz Anna, Monigl István, Schiffer Péter, Szirmai Viktória és a KSH Ifjúsági Szakmai Munkaközösségének tagjai által készített munkaanyagok, Gázsó Ferenc, Halay Tibor, Huszár István, Kolosi Tamás, Kósa Erzsébet, Laki László, Monigl István, Nemes Péter, Turgonyi Júlia, Vukovits György, valamint a KISZ KB és az AIB Titkárságának előzetes észrevételei. Az elemzést Békés Zoltán állította össze. Az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága megtárgyalta az elemzést; a tanulmány e vita tanulságait is hasznosította.

forrását a felnövő nemzedékek képezik. A fiatalok alkotóerejének kibontakoztatása és hasznosítása a műszaki-gazdasági és szélesebb társadalmi hatékonyság fejlesztésének is fontos tényezője és tartaléka. Az önálló élet- és pályakezdéssel járó gondok közvetlenül befolyásolják a társadalom minden rétegének körülményeit, életvitelét és közérzetét.

A társadalmi-gazdasági változások ugyanakkor sok tekintetben hátrányosan érintették az ifjúság felnőtté válásának folyamatát és növekvő feszültségekhez vezetnek az önálló élet- és pályakezdés időszakában. Az életszínvonal erőteljes emelkedése, az iskolázás nagyfokú kiterjedése és egyéb tényezők folytán a fiatal korosztályok túlnyomó részének pályakezdése későbbre tolódott, a családalapítás és gyermekvállalás pedig fiatalabb korra tevődött. Az önálló élet- és pályakezdés hagyományos rendje felbomlott, a pályakezdés és egzisztenciateremtés, valamint a családalapítás és gyermekvállalás időben összetolódott. Az életpályára való felkészülés, a pályakezdés és családalapítás gondjai túlzott mértékben a szülői családra hárulnak az erre hivatott társadalmi intézményrendszer nem megfelelő kiépültsége, az egyes intézmények és szervezetek működésében és annak összehangolásában tapasztalható zavarok miatt. A szülői család hatásai sem készítik fel megfelelően a fiatalokat az önálló felnőtt étellel járó nehézségekre. Ez oda vezet, hogy a fiatal nemzedékek önállóvá válása időben elhúzódik, korlátozott mértékben és ellentmondásosan valósul meg. További fontos következmény, hogy az önálló élet- és pályakezdés mai feszültségei komolyan közrejátszanak abban, hogy *a szülők társadalmi helyzetében jelentkező egyenlőtlenségi tendenciák fennmaradnak és átörökítődnek a következő nemzedékre.*

E kérdések megnövekedett *társadalompolitikai jelentőségének* felismerése világosan és egyre intenzívebben tükröződik a *párt-, állami és egyéb szervezetek állásfoglalásaiban és intézkedéseiben.* A hetvenes évek elején jelentős lépések történtek az *önálló élet- és pályakezdés feltételeinek javítására*, fejlődtek az ifjúsággal való foglalkozás szervezeti körülményei, erősödött a társadalmi együttműködés és munkamegosztás összehangolása. Ennek ellenére — több tényező hatására — számos probléma újratermelődött a hetvenes évek végére. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlődésben kibontakozó szakaszváltás problémái is érzetik hatásukat.

Míndezek szükségessé teszik annak vizsgálatát, hogy a mai gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai stb. folyamatok konkrétan hogyan érintik az önálló élet- és pályakezdés folyamatát, valamint a fiatalok törekvéseit és magatartását; a felnőtté válás társadalmilag ma is erősen differenciált folyamatának jelzett problémái milyen szerepet játszanak a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésében, nemzedéki átöröklésében; illetve e feszültségek hatékony befolyásolása milyen módon segíthet a meglévő hátrányok egyéni ellensúlyozásához és az életúttal kapcsolatos esélyek közelítéséhez.

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS AZ IFJÚSÁG

A szocialista fejlődés megszüntette a tőkés társadalom antagonizmusain alapuló egyenlőtlenségeket, és jelentősen csökkentette a felszabadulás előtti kivrívó, az anyagi életkörülményekben, mobilitási esélyekben, a hatalomhoz

való viszonyban megnyilvánuló különbségeket. A *szocialista termelési viszonyokon alapuló társadalmi szerkezetet az osztályok és rétegek közeledése jellemzi*. Az elmúlt három évtizedben hatalmas tömegek éltek a szocialista forradalmi változások és társadalmi-gazdasági fejlődés által megteremtett történelmi lehetőséggel az anyagi-szociális és kulturális felemelkedésre. A nagy társadalmi mozgásokkal járó széles körű előrelépési lehetőség, az egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatások dinamikus fejlődése, a gyors ütemben szaporodó anyagi és szellemi javak bősége stb. biztosította a dolgozó tömegek felemelkedési törekvésének kielégítéséhez szükséges feltételeket.

A szocialista termelési viszonyokon alapuló társadalmi szerkezet azonban *szükségszerűen hordoz és megőrzi társadalmi különbségeket — egyenlőtlenségeket is*. A ma meglévő társadalmi különbségek elsősorban a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyhez, a rendelkezési viszonyokhoz való kapcsolódás mértékéhez, a családi-műveltségi, a települési szerkezet különbségeihez és mindezek következtében az anyagi életkörülmények és a széles értelemben vett *életesélyek differenciáltságához** kötődnek, és sok vonatkozásban újratermelődnék.

Az egyenlőtlenségek fennmaradása és bizonyos fokú újratermelődése nem feltétlenül és nem mindig vezet társadalmi feszültségekhez. Az egyes területeken jelentkező hátrányokat a más téren meglévő előnyök részben ellensúlyozhatják vagy teljesen kiegyenlíthetik. Az anyagi életkörülményekben meglévő különbségek növekedése, egyes csoportok hátrányos helyzetének tartóssá válása azonban közvetlenül rontja az érintettek közérzetét és feszültségekhez vezethet. A magyar társadalom adott gazdasági és társadalmi fejlettségi szintjén *bizonyos egyenlőtlenségeknek előrevivő szerepe is lehet*. A munka társadalmi értéke és a teljesítmények szerinti differenciált elosztás továbbfejlesztése nemcsak általános továbbhaladásunk egyik alapvető tényezője, hanem egyéb tényezőkkel megfelelően összehangolva hatékonyan hozzájárulhat más egyenlőtlenségek visszaszorításához is.

A társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradásának és újratermelődéésének okait és az életúttal kapcsolatos esélyek differenciáló mechanizmusait ma még nem ismerjük elég mélyen és teljeskörűen. Hazai tudományos ismeretekkel elsősorban az előnyösebb lehetőségeket biztosító társadalmi rétegekbe való bekerüléssel kapcsolatos (az ún. mobilitási) esélyekről, valamint az iskoláztatási-művelődési esélyekről rendelkezünk. Ezzel együtt az ifjúság társadalmi helyzetére, a felnőtté válás, szorosabban az önálló élet- és pályakezdetés mai problémáira vonatkozó ismereteink alapján képet lehet alkotni arról, hogy mely társadalmi egyenlőtlenségek vezetnek elsősorban komoly feszültségekhez az ifjúság körében, hogyan öröklődnek át az új nemzedékekre, és mi szükséges hatásuk ellensúlyozásához, valamint újratermelődesük visszaszorításához.

Az ifjúság társadalmi helyzetében megnyilvánuló különbségeket és esélyegyenlőtlenségeket elsősorban *a társadalmi szerkezet differenciáltsága, az if-*

* Az „esélyegyenlőtlenség” fogalma lényegileg azt fejezi ki, hogy a munkamegosztási, települési, családi, művelődési stb. viszonyok tekintetében különböző helyzetű társadalmi csoportok eltérő lehetőséggel rendelkeznek az anyagi és szellemi javak iránti szükségleteik kielégítésére, a társadalomban elvileg adott lehetőségek felhasználására, realizálására, az egyéni életút alakítására.

ifjúság egyes csoportjainak társadalmi réteg-hovatartozása határozza meg. Az életpályára való felkészülés, a pályakezdés és családalapítás önmagában nagyjából azonos feladatokat jelent a fiatalok számára, de a különböző társadalmi helyzet lényegesen differenciálja a választási lehetőségek körét, az élettörekvések tartalmát, a rendelkezésre álló eszközöket és a szükséges erőfeszítések nagyságát is. A szülők társadalmi helyzete, a lakóhely típusának jellemzői, a nemek közti társadalmi különbségek, a társadalmi, területi és szakmai mobilitás, a fiatalok általános és szakmai képzettsége, valamint a munkamegosztás rendszerében elfoglalt helye együttesen közrejátszik például az iskolázás időtartamának, a munkába állás és házasságkötés idejének stb. rétegenként tipikus eltéréseiben.

A társadalmi szerkezet átalakulásából és konszolidációjából adódó egyes jelenségek elsődlegesen az ifjúság meghatározott rétegeit érintik. A nagy át-retegződési folyamatok lezárulásával Magyarországon úgy maradt fenn a viszonylag nagy volumenű mobilitás, hogy a társadalmi rétegződés középső szféráiban az egylépcsős helyzetváltoztatások növekedtek, viszont a legjobb és legkedvezőtlenebb helyzetű rétegek a mobilitás szempontjából zártabbá váltak. Ez különösen hátrányosan érinti az alapfokú iskolai végzettséget nem szerzett fiatalokat, illetve az ifjúsági korosztályokban növelte az értelmiségivé válás esélyegyenlőtlenségeit. Néhány szakmában és értelmiségi pályán a korábbiakhoz képest romlottak a fiatalok előrelépési lehetőségei, illetve az adott pályán jelentkező feszültségek terhei erősebben érintik a fiatalokat (különösen a fiatal pedagógusoknál és műszakiaknál). A képzettség iránti növekvő társadalmi igény és az ettől elmaradó műszaki fejlődés ellentmondása miatt a fiatalok körében az általános középfokú végzettség és a szakmunkás képzettség értéke bizonyos fokig csökkent.

Egyes társadalmi egyenlőtlenségek ugyanakkor súlyosabban érintik az önálló élet- és pályakezdés folyamatát. Ilyenek mindenekelőtt a többoldalúan hátrányos helyzetű környezetet nyújtotta kedvezőtlen életesélyek, az iskola által közvetített esélyegyenlőtlenségek, az egyes pályákon jelentkező kedvezőtlen munkába állási és előrelépési lehetőségek, a családalapítás során és mindenekelőtt a lakáshoz jutásban jelentkező egyenlőtlenségek, valamint a gyermekvállalás terheiből adódó társadalmi feszültségek. Az önálló élet- és pályakezdés folyamatában e jelenségek hatása jelentős mértékben összekapcsolódik. Így e problémák a hátrányok halmozódásának és nemzedéki újratermelődésének is komoly tényezőcsoportját alkotják.

A társadalmi-gazdasági fejlődés előttünk álló szakaszán, különösen a *nyolcvanas évek nehezebb gazdasági feltételei között várható a rétegekülönbségek csökkenésének lassulása*, egyes egyenlőtlenségek átmeneti növekedése. Mindez nagyobb követelményeket támaszt az ifjúsággal foglalkozó társadalmi intézményrendszerrel szemben. *A különböző társadalmi helyzetű csoportok differenciált kezelésének igényét* elvben és általában elfogadta ugyan az ifjúságpolitika, de az ifjúsággal foglalkozó intézmények és szervezetek működése nem igazodik megfelelően a felnőtté válás folyamatának valóságos differenciáltságához. Az ifjúsággal foglalkozó intézmények és szervezetek munkájában még a társadalom alapvető nagycsoportjai szerinti differenciált munka igénye is többnyire deklaráció marad. E munka szempontjából azonban egyre inkább az alapvető osztályokon és rétegeken *belül* lezajló változások, illetve e változásokat hordozó tényezők kezelése válik fontossá. Ez szük-

ségessé teszi az ifjúságpolitikai munka újragondolását, és annak végiggondolását, hogy a megváltozott gazdasági-társadalmi feltételek között az önálló élet- és pályakezddés feszültségeinek hatékonyabb kezelése miképpen mozdíthatja elő a szocialista építmunka zavartalanságának biztosítását, a párt társadalompolitikai céljainak megvalósítását.

AZ ISKOLÁZÁS, A PÁLYAKEZDÉS, SZAKMAI ÉS MUNKAHELYI ELŐREHALADÁS PROBLÉMÁI

A hetvenes években egy sor jelentős intézkedés született az iskolai felkészítés, a munkahelyi befogadás-bekapcsolás, valamint a szakmai és munkaköri előrehaladás lehetőségének a javítására, ezek az intézkedések azonban nem jártak együtt az alapvető képzési és munkaszervezeti mechanizmusok minőségi továbbfejlesztésével. Az oktatási rendszer kibocsátó, illetve a munkaszervezet befogadó-bekapcsoló mechanizmusának működési zavaraiából származó problémák ma súlyosabban érintik a pályakezddőket, mint 15—20 évvel ezelőtt.

A képzési rendszer államosítása, az iskolázás demokratizmusának nagyfokú kiszélesítése, a közoktatás és közművelődés dinamikus fejlődése az osztályok és rétegek közeledésének, hatalmas tömegek társadalmi felemelkedésének igen fontos közvetítő tényezője volt az elmúlt három évtized során. Az iskolarendszer fejlesztése azonban nem tartott lépést a társadalmi-gazdasági fejlődéssel járó megnövekedett követelményekkel, és a meglévő anyagi, szervezeti, irányítási és személyi feltételek az utóbbi 8—10 évben tett jelentős erőfeszítések ellenére sem elegendőek társadalmi szerepének megfelelő betöltéséhez. Az iskolák működési feltételeiben jelentős mértékben tükröződnek a települési viszonyokban meglévő gazdasági-kulturális különbségek. Az iskola — különösen az általános iskola — méltánytalanul sokszor a családra kénytelen áthárítani napi működésének biztosításával járó saját gondjait, és képzési feladatának teljesítésében is igen komoly részt hárít a családra. Ennek folytán az iskolarendszer nem képes hatékonyan enyhíteni a tanulók művelődési képességeinek és készségeinek elsajátításában és egyéni hasznosításában jelentkező, a szülők társadalmi helyzetéből fakadó különbségeket, hanem mind a tanulmányi eredményekben, mind az elsajátított készségekben, mind a pályaválasztási és továbbtanulási lehetőségekben kényszerűen közvetíti, sőt bizonyos mértékig fel is erősíti azokat. E problémák társadalmi megítélésében gyakran fogalmazódik meg egy olyan túlzó elvárás, amely szerint a képzési rendszernek egymagában képesnek kellene lennie a művelődési különbségek kiegyenlítésére. A képzési rendszer önmagában természetesen nem képes a családból hozott művelődési különbségeket közömbösíteni, illetve kiegyenlíteni, megfelelő feltételek mellett azonban jóval aktívabb szerephez juthat e különbségek enyhítésében.

Az életúttal kapcsolatos esélykülönbségek alakulása szempontjából a szakmaszerzés sikere vagy sikertelensége teremti a legnagyobb különbséget. A szakképzettség hiánya nagymértékben leszűkíti a munkavállalás lehetséges körét, és nagy valószínűséggel behatárolja az egzisztenciateremtés, kulturálódás stb. jóval kisebb lehetőségeit. Bár a tanulók több mint 90 százaléka elévgyzi (nappali vagy esti tagozaton) az általános iskolát, és a végzetek közül

majdnem mindenki továbbtanul, mégis a fiatal keresők közel egyharmada dolgozik ma is legfeljebb általános iskolai végzettséggel, szakképesítés nélkül. Az általános iskolát be sem fejező, onnan tovább nem tanuló, illetve a szakmunkásképzésből lemorzsolódó fiatalok túlnyomó többsége a leginkább hátrányos szociális helyzetű családokból kerül ki.

A meglévő rétegekülönbségek tükröződnek az *előnyösebb* szakmai, jövedelmi és kulturális lehetőséget biztosító *szakmákba való bekerülés esélyeiben* is. Az egyszerűbb, rövidebb szakmai felkészítést igénylő és a nehezebb munkakörülményekkel járó szakmák utánpótlása elsősorban a szakképzetlen fizikai dolgozó szülők gyermekei közül kerül ki. A megszerzett szakképzettség egyenlőtlen mértékű egyéni hasznosításában közrejátszik az a tény is, hogy az előnyösebb szakmákban nagyobb mértékben lehet több irányban rugalmasan felhasználható szakmai ismeretekhez, jártasságokhoz és készségekhez jutni.

A meglévő előnyöket és hátrányokat közvetve növelő tényező az is, hogy *szakképzési rendszerünk* mindeddig a szűk szakmai-munkaköri specializáció igényeihez igazodva kívánta kielégíteni a gazdaság szakember-szükségletét. A gazdasági-műszaki fejlődés várható felgyorsulása esetén a pályakezdő fiatalok most elsajátított konkrét szaktudása legfeljebb csak átmenetileg teheti képessé és alkalmassá őket a későbbi, szakmai pályafutásuk során feltehetően többször is változó szakmai szerep betöltésére. A *szakmai felkészültség megújításában* így az indokoltnál nagyobb mértékben jelentkeznek újra az alapvető ismeretszerzési-művelődési készségek elsajátításában kialakult társadalmi különbségek. Ebben szerepet játszik, hogy a munkaszervezethez kapcsolódó munkaköri képzési, átképzési és továbbképzési rendszer nem épült ki megfelelően és hatékonysága alacsony. Ez annál inkább probléma, mivel ma Magyarországon évente közel 500 ezer ember átképzéséről és továbbképzéséről kell gondoskodni. Mivel az egyes szakmák presztízse nincs összhangban a *munkaerőigények* megoszlásával, és az iskola bizonyos mértékig kénytelen engedni egy olyan társadalmi nyomásnak, amely a közkedvelt szakmákban túlképzést szül, egyes szakmákban kényszerűen „felesleget” termel, más szakmákban pedig képtelen enyhíteni a szakképzett munkaerő krónikus hiányát. A fiatalok közel fele még így sem olyan szakmában szerez szakképzettséget, amelyet eredetileg el kívánt sajátítani.

A továbbtanulási és szakmaszerzési törekvések, valamint a gazdaság aktuális munkaerőigényének megoszlása közti ellentmondás komolyan terheli a *pályairányítást és pályaválasztási tanácsadást szolgáló intézmények* munkáját. A gazdasági szervezetek gyakran olyan módon törekednek munkaerőigényeik kielégítésére, hogy ezt a feladatot közvetlenül „ráterhelik” a pályairányítással foglalkozó szervezetekre, s ily módon nincsenek megfelelően tekintettel a fiataloknak a pályakezdéshez kötődő természetes szükségleteire. Ez a munkaerőigények kielégítése szempontjából is felemás eredményekre vezet, és a későbbi pályamódosításoknak (szakmaváltoztatás, lemorzsolódás stb.) is jelentős forrása.

A pályakezdés feszültségeit növeli, hogy a gazdaság nem képes megfelelően hasznosítani a növekvő általános és szakmai *képzettséget*. A fiatal keresők közel egyötöde — nagyobbrészt nők — a szakképzésben és a munkaerő-gazdálkodásban használt szakmai és munkaköri leírások szerint szakképzettségének meg nem felelőnek minősített munkát végez. E tény, valamint a

távlati munkaerő-tervezés keretében a korábbi években készített bizonyos prognózisok alapján megfogalmazódtak olyan aggodalomra okot adó elképzelések, amelyek a fenti feszültséget lényegileg a szakmai képzés visszafogásával kívánják megoldani. E felfogás legfőbb hibája az, hogy nincs tekintettel a gazdasági-műszaki fejlődés felgyorsulásával mind a szakmák, mind a foglalkozások és munkakörök szerkezetében minden bizonnyal együtt járó gyökeres változásokra.

Az önálló pályakezddést az átlagosnál súlyosabban érinti az is, hogy nincs megfelelően kiépítve a *munkaszervezetek befogadó mechanizmusa*. Mind a munkával kapcsolatos *követelmények*, mind a szakmai és munkaköri *előrehaladás lehetősége* elvontan és bizonytalanul fogalmazódik meg a munkába lépő számára, a *követelmények és perspektívák nem kapcsolódnak össze*. A munkahelyi szervezetek merevsége, *szerkezeti és működésbeli túlszabályozottsága* folytán az előrehaladás perspektívái elmosódnak, és a munka hatékonysági követelményeitől eltérő, a szervezetek önmozgatásához kötődő feltételekhez kapcsolódnak. A fiatalokat különösen hátrányosan érinti, hogy a *bérek* nem fejezik ki megfelelően a munkával kapcsolatos hatékonysági követelményeket és a képzettség gazdasági értékét sem. A pályakezddők bére indokolatlanul lassan emelkedik: minden foglalkozási csoportban megfigyelhető, hogy 10—12 év alatt éri el az adott foglalkozási csoport bérátlagát.

A munka szervezeti körülményeinek jelzett problémái miatt nehezen alakul ki a munkaköri feladathoz való *alkotó viszony*, valamint e problémák szerepet játszanak a *vezetői munka* társadalmi helyzetének rendezetlenségeiben is. Általános gyakorlat, hogy a vezetési feladatok konkrét munkaköri formában elkülönülnek a végrehajtó munkától. A vezetői beosztásból nem lehet presztízvesztés nélkül kikerülni.

A felsorolt problémák és egyéb tényezők együttesen hátráltatják olyan munkaszervezeti mechanizmusok kialakítását, amelyek konstruktív szerepet játszhatnak a *szakmai és munkahelyi bekapcsolódásban, azonosulásban és előrehaladásban, az alkotóerők kibontakoztatásában és hasznosításában*. Mindezek oda vezetnek, hogy a fiatalok munkahelyi beilleszkedése időben elhúzódik, még a munkába állás után 5—6 évvel is keresik a helyüket, egy részük az első 2—3 munkahelyen sajátítja el a munka világához való alkalmazkodás képességét. Ha a munkahelyi követelmények bizonytalanul vagy eltorzultan jelennek meg a fiatalok számára, az előrehaladás perspektíváját pedig a valóságosnál is távolibbnak látják, ez nem ösztönöz megfelelően a felkészülésre és károsan befolyásolja a fiatalok társadalmi beállítódását is.

A gazdasági-műszaki fejlődésben élenjáró, magas szintű munkaszervezeti kultúrával működő vállalati, munkahelyi kollektívák gyakorlata viszont számos példát nyújt arra, hogy e szervezetekben a fiatalok képzettségének elismerése és hasznosítása, szakmai és munkaköri előrehaladásuk tervszerű biztosítása megfelelő munkahelyi érdekelttség esetén jó gyakorlati eredményekhez vezet. E munkahelyeken a befogadó és az adaptálódást elősegítő mechanizmusok is sokkal inkább kiépülnek, és a pályakezddőkkel való foglalkozás is szervezettebben illeszkedik e szervezetek működésébe.

Az életpályára való felkészítést, az önálló pályakezddést, a munkahelyi beilleszkedést és a szakmai előrehaladás elősegítését szolgáló intézmények kiépítettségének, működésének és összekapcsolódásuknak felsorolt hiányosságai közrejátszanak abban, hogy a családi-társadalmi háttérben meglévő és

a képzés során is jelentkező különbségek jelentős mértékben éreztetik hatá-
sukat a foglalkozás, a munkahely és munkakör megválasztásának és meg-
szerzésének lehetőségében, a szakmai és munkahelyi tájékozódásban és az
érdektörekvések érvényesítésében is.

A szakmaszerzés, a szakmai és munkaköri előrehaladás terén különösen
nagy a fiatal *nők hátránya*. A fiatal kereső férfiak közel egyharmada, a nők
közel kétharmada szakképzettséget nem igénylő munkát végez. Minden fog-
lalkozási csoportban megfigyelhető, hogy a nagyobb presztízsű, magasabb jö-
vedelemszintet biztosító szakmákba és munkakörökbe nehéz bejutni a nők-
nek, az alacsony jövedelemszintet biztosító szakmák és munkakörök pedig
elnöiesednek. A nagyobb presztízzsel járó vezetői munkakörökben még a tel-
jesen elnöiesedett munkaterületeken is jelentős a férfiak aránya.

E különbségek tükröződnek a fiúk és a lányok *továbbtanulási lehetőségei-
ben* és törekvéseiben is. A lányok közül eleve kevesebben akarnak továbbta-
nulni, pedig általános iskolai tanulmányi eredményük általában jobb, mint
a fiúké. Mivel a fizikai szakmákban a fiúk esélyesebbek, a szakképzettséget
nyújtó középfokú iskolákban a fiúk aránya jóval magasabb, a gimnázium pe-
dig elnöiesedik. Továbbá a nők többnyire nehezebben konvertálható szak-
képzettséget szereznek, s ez fokozza hátrányukat. Ezek a jelenségek rendkí-
vül károsan befolyásolják a felsőszintű szakember-utánpótlás nevelését is,
egyes kisebb presztízsű értelmiségi pályák (pedagógus stb.) elnöiesedéséhez
vezetnek.

E különbségek fennmaradása elsősorban arra vezethető vissza, hogy az
anyasággal járó problémák miatt a szülőképes nők és fiatal anyák alkalmazá-
sára sokféle terhet jelent a munkahely számára. Az is jelentős szerepet ját-
szik, hogy a kisgyermek családi gondozása többnyire még mindig az anyára
hárul, amelyet több, ma érvényben levő szociálpolitikai intézkedés is gyakor-
latilag megerősít. Teljesen indokolatlan és egyenlőségi elveinkkel szöges el-
lentétben áll, hogy a gyermekgondozást segítő munkahelyi kedvezményeket
(például pótszabadság), illetve a gyermekgondozási segínyt csak az anyák
(és az egyedül álló apák) vehetik igénybe.

AZ ÖNÁLLÓ EGZISZTENCIATEREMTÉS ÉS A CSALÁDALAPÍTÁS PROBLÉMÁI

Az utóbbi húsz év általános életszínvonal-növekedése az ifjúságot is többol-
daluán érintette. Ez a gyermekneveléssel járó családi terhek enyhítésére, a
népesedési helyzet javítására, az anya- és csecsemővédelem, valamint az
egészségügyi ellátás fejlesztésére, a fiatalok jövedelem- és lakáshelyzetének
javítására, a gyermekintézmények, valamint a sport- és kulturális ellátás fej-
lesztésére stb. hozott igen jelentős intézkedésekben realizálódott. A hozott in-
tézkedések ellenére a családalapítással járó gondokat az életszínvonal-növe-
kedés sajátos módon *viszonylagos* értelemben megnövelte. Ebben közreját-
szik, hogy az életszínvonal általános növekedése a fiatalok önálló életkezdé-
sét javító tényezőkre kevésbé terjedt ki, az áremelkedések (például lakás-
árak) pedig az önálló életkezdéshez kötődő beruházásokat és ennek az élet-
szakasznak a sajátos fogyasztási szerkezetét súlyosabban érintették. Ez a *hát-
rányos érintettség* megmutatkozik a fiatalok lakáshelyzetének és lakáshoz

jutási feltételeinek alakulásában, jövedelemhelyzetükben, a gyermeknevelést segítő pénzbeli juttatások reálértékének alakulásában, valamint a társadalmi szolgáltatásokat nyújtó intézményrendszer, ezen belül a közvetlen gyermekintézmények működési problémáiban egyaránt.

E problémák hatását növeli az a bevezetőben már említett tény, hogy több tényező — részben éppen az általános életszínvonal-növekedés — hatására a fiatalok első házasságkötése és első gyermekük születése fiatalabb korra tevődött az elmúlt két évtizedben, annak ellenére, hogy a munkába állás, pályakezdés ideje későbbre tolódott e fiatal korosztályok túlnyomó többségénél. Így a házasságra lépő fiatalok nagy többsége — körülbelül kétharmada — vagy még eltartott, vagy a házasságkötés előtti egy évben lépett munkába. *A fiatalok családalapítása tehát elsősorban nem saját egzisztenciális önállósulásukra, hanem a szülői segítségnyújtásra épül.* Bár a hetvenes évek második felétől érzékelhető az első házasságkötési életkor némi emelkedése — nagyrészt a lakáshoz jutás nehézségei miatt — ez lényegileg nem változtat a szülői család meghatározó szerepén a fiatalok családalapításában.

Elosztási rendszerünk nem érzékeli megfelelően sem a felnőtté válás folyamatához kötődő természetes beruházási és sajátos fogyasztási problémákat, sem azok szerepét az egyenlőtlenségi viszonyok alakulásában, nem veszi figyelembe az e téren egyoldalúan a családra háruló nagy teher társadalompolitikai következményeit. Az egyébként sokirányúan kiépült és igen komoly eszközöket felhasználó *társadalmi segítségnyújtás* lényegileg érintetlenül hagyja a *szülői család döntő súlyát* a fiatalok egzisztenciális önállóságának megteremtésében és családalapításában. Ezért ez az eszközrendszer a társadalmi egyenlőtlenségek kezelését nem képes hatékonyan szolgálni, társadalompolitikai szempontból erőtlen.

A fiatalok életkörülményeinek alakulásában, önálló életkezdésükben különösen fontos szerepe van az *önálló lakás*, legalábbis külön lakterület biztosításának. Míg a fiatalok bére, keresete, illetve életkörülményeik között lazább és közvetetebb a kapcsolat, a lakáskörülmények közvetlenül meghatározó szerepet játszanak az önálló életkezdés, családalapítás sikerében. E tény fontosságának felismerése tükröződik az MSZMP KB 1982. április 7-i ülésén a lakásgazdálkodás és -ellátás helyzetéről elfogadott állásfoglalásban.

A fiatalok lakáshelyzetét jellemző problémák joggal tekinthetők az ifjúság legsúlyosabb gondjának, amely erősen hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődéséhez és komoly feszültségeket okoz. A hetvenes években jelentős intézkedések születtek a fiatalok lakásellátásának javítására, de a megoldási törekvések nem tudnak lépést tartani az igények növekedésével. Ebben nagy szerepét játszik, hogy több tényező együttes hatásaként az elmúlt évtizedekben nagymértékben csökkentek az objektív lehetőségek a több nemzedék hagyományos együttlakására, s az ezzel kapcsolatos társadalmi beállítódás is gyökeresen megváltozott. Ennek ellenére az *önálló lakáshoz jutás* időpontja messze *eltávolodik* az amúgy is fiatalabb korra tevődött *házasságkötéstől* és gyermekvállalástól. A gyermekekkel rendelkező fiatalok közel felének nincs önálló lakása, több mint egyharmada szülei lakásában él. A fiatal házások egyötöde 30 éves koráig sem jut lakáshoz.

Miután az elosztható lakások négyötöde nem bérlakás, és az amúgy is igen magas lakásépítési költségeket nagyobbrészt lakossági pénzeszközök igény-

bevételeivel fedezzük, a fiatalok túlnyomó többsége *saját erőből* képtelen a lakáshoz szükséges fedezetet előteremteni. Mindezek eredményeképpen a fiatalok lakáshoz jutásának *esélyét* nem annyira saját jövedelemszintjük, hanem *szülei jövedelem- és lakáshelyzete* határozza meg. Míg az esetek nagy többségében a szülői segítségen múlik a fiatalok lakásszerzése, a lakáelosztási rendszer ezt a körülményt nem veszi tekintetbe. A fiatal lakásigénylők rangsorolásánál nem veszik figyelembe sem szülei jövedelmét, sem testvéreik számát.

Ily módon a fiatalok önálló lakáshoz jutásának körülményei ma a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének és halmozódásának rendkívül fontos csatornáját jelentik. A fiatal keresők egyes rétegeinek lakáskörülményei közötti különbségekben (akár az önállósodási fok, akár a lakás komfortfokozata, akár a laksűrűség szempontjából) egyaránt jelentkeznek a felnőtt népességnél is meglévő rétegtkülönbségek. A különböző rétegekhez tartozó fiatalok szüleinek lakáskörülményeiben tapasztalható különbségek jelentkeznek a fiatalok saját önálló lakásának minőségi mutatóiban is.

A *lakóhely típusa* szintén erősen *differenciálja* mind a lakáskörülményeket, mind az önálló lakáshoz jutás esélyeit. A falun élő fiatalok hátránya a településviszonyok tradicionális különbségein túl abból is adódik, hogy a családalapításhoz az önálló lakás biztosítása majdnem kizárólag a családra hárul. A fiatal családok lakáshelyzete általában a vidéki városokban a legkedvezőbb és a fővárosban a legkedvezőtlenebb.

A lakáshoz jutás ilyen körülményei *nagyon kevésbé mozgósítják* a fiatalokat a *takarékoskodásra*, kedvezőtlenül befolyásolják *fogyasztási orientációjukat*. Azok a fiatalok, akik vállalják a lakás *önálló megteremtésének* terheit, olyan mértékű és hosszan tartó erőfeszítésre kényszerülnek, ami hosszú távon és maradandóan *deformálja* a fogyasztásukat és életmódjukat, érinti családi életüket és szakmai pályafutásukat. Az ilyen módon lakást teremtő fiatalok fogyasztási színvonala 25—30 százalékkal alacsonyabb. A kiegészítő gazdasági tevékenységből adódó *túlterheltség*, hajszoltság károsan befolyásolja a család életét, gyermekek vállalását és nevelését, valamint — alapvetően az értelmiség esetében — a szakmai pályafutást. A *látható távlatok hiánya* negatív hatást gyakorol a fiatalok tudati fejlődésére, közeleti beállítódásuk alakulására is. Azok a fiatalok, akik nem látnak reális perspektívát az önálló lakásra, „jövőtleneknek” érzik magukat, és körükben átmenetileg nehezzé válik a társadalmi céljainkkal való azonosulás megteremtése.

A fiatalok *jövedelemhelyzetének* fő jellemzője — mint az már az eddigiek során is kitéjt —, hogy az nincs arányban az egzisztenciális önállósággal és családalapítással járó beruházási és fogyasztási igényekkel. Nemcsak az önálló lakás nem biztosítható ebből a forrásból, hanem a saját háztartással és a gyermekneveléssel kapcsolatos kiadások sem. A szülői segítségnyújtás kényszere tehát nem szűnik meg a fiatalok lakáshelyzetének megoldásával, az új háztartás gyakran még évekig kötődik a szülői ház „köldökszínörjához”.

A fiatalok *jövedelemszintjének* különbségeiben több tendencia érvényesül. Egyrészt tükröződnek a *társadalmi rétegek szerinti különbségek*, de eltérő mértékben, mint a felnőtt lakosságnál. A legjobb jövedelemhelyzetben levő értelmiségi rétegek fiatal (25—34 éves) korosztályai az átlagosnál jóval nagyobb mértékben el vannak maradva saját rétegükhöz képest.

A másik tendencia az, hogy a fiatalok jövedelemszintje általában *romlik*, amikor *kiválnak a szülői háztartásból*. Ez a romlás annál nagyobb, *minél fiatalabb korban* válnak ki a fiatalok a szülői családból. Az önállósulással járó jövedelemszint-romlás legfontosabb tényezőjét ma a *gyermekvállalásból származó anyagi többletterhek* jelentik. Ebben közrejátszik a gyermekekre fordított kiadások növekedése, a pénzbeli szociális juttatások ettől erősen elmaradó növekedése és reálértékük folyamatos csökkenése.

A *gyermekekre fordított kiadások* növekedésére az áremelkedések, a jövedelemnövekedés csökkenő reálértéke, valamint a gyermekintézmények gondozási díjainak ettől független emelkedése hatottak. Ezek ellensúlyozására egy sor intézkedés született az elmúlt 10—15 évben, ezek hatása azonban a folyamatos „karbantartás” híján nem tartós. Így a gyermeknevelést segítő *pénzbeli szociális juttatások* többszöri emelése ellenére a *családi pótlék* 1977-ben a gyermeknevelés családi terheinek körülbelül hetedrészét fedezte (1972-ben körülbelül egytizedét), a gyermekgondozást is magában foglaló összes pénzbeli juttatás pedig alig több, mint egynegyedét.

A fenti tényezők közrejátszanak abban is, hogy a *gyermekes családok jövedelemszintjének hátránya* növekvő tendenciát mutat. A két-háromgyermekes családok egy főre eső jövedelmének elmaradása a gyermeknélkülieké-től 1972 és 1977 között körülbelül 50 százalékkal nőtt.

A *gyermekgondozási segély* bevezetése igen jelentős lépés volt a gyermekneveléssel járó gondok enyhítésében. Az elmúlt években folyamatosan csökkent azonban a segély reálértéke. Ezért egyre inkább azok veszik igénybe, akik munkavállalással sem tudnának sokkal nagyobb jövedelemhez jutni. Az igénybevételt tovább differenciálja, hogy a magasabb képzettségű szellemi foglalkozásúak rövidebb ideig veszik igénybe, a szakmai és munkaköri lemaradás veszélye miatt.

A fenti problémák hatását súlyosbítja, hogy a fiatalokat teljesen *felkészületlenül éri* az önálló egzisztenciaterepítéssel járó nehézségek. Miközben e gondok megoldása a szülői családra hárul, komoly probléma, hogy a család ma nem látja el megfelelően a felnövekvő nemzedék *egzisztenciális önállóságra való felkészítésének funkcióját*. Általános jelenség, hogy a *gyermekek anyagi ellátása* a családban *aránytalanul magasabb* a családok anyagi lehetőségeinél, az életkori sajátosságok és szükségletek által indokoltnál és a szülők saját anyagi ellátottságánál is. Ugyanakkor a *gyermekek részvétele* a családi étellel járó feladatok megoldásában *sokkal kisebb* a lehetségesnél és szükségesnél. A fiatalok felkészületlenek a családi feladatok és háztartási tennivalók ellátására. A nehézségeket fokozza, hogy az önálló egzisztenciaterepítés és családalapítás a fiatalok többsége számára egybeesik a lakásszerzés többnyire sokéves gondjának megoldásával.

A családalapítás és gyermeknevelés nehézségeit növeli a *gyermekintézmények kapacitásának elégtelensége* és *működésük* bizonyos zavarai. A hetvenes években a korábbinál jóval nagyobb ütemben nőtt a bölcsődei, óvodai, iskolai, napközi otthoni férőhelyek száma, de ma is elmarad az igényektől. Különösen a bölcsődei férőhelyek alacsony száma okoz gondot, a bölcsődés korúak 14 százaléka helyezhető el bölcsődében.

Az óvoda az óvodás korú gyermekek több mint 80 százalékat képes felvenni. Ennek ellenére a fővárosban és a nagyvárosokban az ellátottság elmarad az igényektől. Az általános iskolai napközi otthonok a 6—10 éves tanulók fe-

lét, a 10 év felettek egynegyedét helyezik el, ezzel az igények körülbelül 60 százalékát elégítik ki. Az utóbbi 5—10 évben dinamikusan növekedtek a lakosság igényei az egész napos általános iskolai foglalkoztatás iránt, ezért a férőhelyek növekedése ellenére nő az elutasított igénylők száma.

Igen károsan befolyásolja a *gyermekintézményeknek* a családhoz fűződő viszonyát, hogy azok gyakorta *áthárítják* a családra a napi működésük biztosításával járó saját anyagi és szervezési gondjaik egy részét. Ez nemcsak nehezíti az igénybevételt, hanem gyakran jelentős anyagi többletteleherral is jár, és erősen korlátozza a pozitív társadalmi értékek és magatartási minták közvetítésében szükséges szerepük érvényesülését. A fiatal családok belső kultúrájának alakulásában alapvető szerepet játszanak a szülői családból származó értékek és viselkedési minták. Miután a család hiányosan és ellentmondásosan tölti be ez irányú funkcióját, és ezt nagymértékben differenciálják a családok szociális-kulturális helyzetét jellemző különbségek, jelentős mértékben *szükség lenne a családi hatások korrekciójára* az intézményes nevelés keretei között. A nevelési rendszer azonban sajnálatos módon igen kevés figyelmet tud fordítani a családi élettel járó szerepek elsajátíttatására.

A gyermeknevelésből származó hátrányok nem egyformán érintik a különböző társadalmi rétegeket. A leginkább *hátrányos szociális helyzetben* levő betanított és segédmunkások körében nagyobb a sokgyermekes családok aránya. Ezekben a családokban gyakoribb a társadalmi beilleszkedés zavarainak jelentkezése, innen kerül ki a legalacsonyabb (16—18 éves) korban házasodó, anyagi és egyéb tekintetben is jelentős hátránnyal induló fiatalok nagy többsége. Ezek a fiatalok általában maguk is alacsony iskolázottságúak, többségük szakképzettséget nem igénylő munkát végez vagy még eltartott. Házasságkötésük általában nem is jelent valójában önálló életkezdést, az új házaspár a szülői háztartásban marad. Ezek a házasságok az átlagosnál jóval gyakrabban bomlanak fel.

A HÁTRÁNYOK HALMOZÓDÁSA ÉS A TÖBBOLDALÚAN HÁTRÁNYOS HELYZET ÚJRATERMELŐDÉSE

A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet az egyének, családok, rétegek olyan tartósan fennmaradó, elmaradott anyagi-gazdasági helyzete és kulturális tudati szintje, mely sajátos életvitel és életmód kialakulásához vezet, a felnőtté válás során több oldalú esélyhátránnyal is párosul. Valószínűsíthető, hogy a 30 éven aluliak mintegy hetedét érintheti a hátrányok halmozódása.

A *halmozottan hátrányos helyzet* hosszú távon legfontosabb meghatározója az *alacsony iskolázottság* — szakképzetlenség —, a társadalmi munkamegosztásban ehhez kapcsolódóan elfoglalt hely és az alacsony általános kulturáltság. A jelentős és sokirányú támogatás ellenére az általános iskolai tanulás éveit alatti kedvezőtlen helyzetű, alacsony iskolázottságú, alacsony jövedelmű szülők gyermekeinek hátránya nem csökken, hanem állandósul, sőt a tapasztalatok szerint némiképpen tovább erősödik.

Ehhez járul, hogy a többoldalúan is hátrányos körülmények közt élő családokban gyakori a szülők alacsony iskolázottsága, és e családokban magasabb a gyermekszám, ezért az anya többnyire nem dolgozik, így az apa ke-

resetéből és a családi pótlékból kell megélnie a családnak. Ennélfogva a gazdasági kényszerből adódóan a család arra törekszik, hogy a gyermekek minél előbb keresővé váljanak, ahelyett, hogy továbbtanulnának. Magának a tudásnak, a szakképzettségnek nem tulajdonítanak nagy értéket. Ezt az utat tovább erősíti a gyermekek „kitörési” vágya, akik a hátrányos helyzetből való kijutás egyetlen módját a mielőbbi önállósulásban, valamint a családalapításban látják.

Az alacsony iskolázottság és szakképzettség, továbbá az ennek megfelelő művelődési viszonyok eléggé egyértelműen meghatározzák e réteg *foglalkozási és munkaviszonyait* is. Érthető módon viszonylag szűk körű a számukra nyitva álló munkalehetőségek választéka. A halmozottan hátrányos társadalmi helyzetből induló fiatalok ily módon kényszerűen újratermelik önálló élet- és pályakezdésük során azt a helyzetet, amelyből kitörni szeretnének.

A többoldalúan hátrányos helyzet újratermelődésében jelentős szerepet játszik, hogy az ilyen helyzetű családok, rétegek nem képesek hatékonyan beilleszkedni a társadalmi munkamegosztás kialakult rendszerébe, társadalmi aktivitásuk alacsony színvonalú, társadalmi kapcsolataik elégtelenek. A kedvezőtlen hatású családi környezet többnyire antiszociális, társadalomellenes normákat és magatartást fejleszt ki az érintett fiatalokban. Ebben növekvő szerepe van a népbetegséggé vált alkoholizmusból és az ezzel részben összefüggő idegbetegségekből és elmezavarokból adódó hatásoknak. A bűnözők, különösen a visszaeső bűnözők családjaiban felnövekvő gyermekek a különösen veszélyeztetett gyermekek mintegy 15 százalékát adják, a bűnözés változatlanul magas arányban termelődik újra ebben a körben.

A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK VISSZASZORÍTÁSÁNAK IFJÚSÁGPOLITIKAI LEHETŐSÉGEI

A párt társadalompolitikájának stratégiai jelentőségű célkitűzése *a társadalomban ma még fennmaradó egyenlőtlenségek csökkentése és fokozatos felszámolása*. Ez tükröződik az MSZMP Programnyilatkozatában. Ugyanakkor történelmileg belátható időn belül számolni kell a munkamegosztási, települési, családi-műveltségi stb. viszonyokhoz kötődő egyenlőtlenségi tendenciák fennmaradásával és bizonyos fokú újratermelődésük lehetőségével.

A társadalomfejlődés elért eredményei annál nagyobb mértékben szolgálhatják a *szocialista egyenlőségeszmény* megvalósítását, minél hatékonyabban képes szociálpolitikai rendszerünk az egyes rétegek hátrányos érintettségének ellensúlyozása mellett a hátrányok újratermelődésének enyhítésére. Ennek egyik legjelentősebb útja: az ifjúság önálló élet- és pályakezdése során a legfeszítőbb társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődési lehetőségeinek korlátozása. Ez egyben a szocialista építőmunka zavartalan folytatását is igen komolyan elősegíti, hiszen közvetlenül befolyásolja a társadalom valamennyi rétegének létfeltételeit, életvitelét és közérzetét.

A létfeltételek, az életúttal kapcsolatos esélyek és az életmódok közelítése csak társadalomfejlesztési céljainkkal és a gazdasági-társadalmi feltételekkel összhangban lehetséges. Igen komoly elvi jelentősége van annak, hogy az ifjúság körében ható és újratermelő egyenlőtlenségek kezelése olyan lépéseket ösztönöz, amelyek a társadalmi haladás irányába esnek, *összhangban vannak továbbhaladásunk érdekeivel*.

E problémák megoldása természetesen messze túlnő az ifjúságpolitika határain. A megoldás feltételei végső soron a gazdasági-műszaki fejlődés, a szocialista demokrácia, a települési és művelődési viszonyok, valamint a szociálpolitikai rendszer további történelmi fejlődése révén teremtnének meg. Az *ifjúságpolitikai gondolkodásnak* azonban *szervesen be kell épülnie a társadalmpolitika minden elemébe* ahhoz, hogy a rövid távú gondok megoldása, az élet egyes területein tett fejlesztési lépések megfelelően szolgálják hosszú távú társadalmi céljainkat is. Ezáltal biztosítható az is, hogy az önálló élet- és pályakezdés problémáit elsősorban ne külön az ifjúságnak szóló, elszigetelt és csak átmeneti hatásokkal járó intézkedésekkel kíséreljük meg rendezni, hanem az egész társadalmat alakító lépésekkel. Így az ifjúságpolitika szintjén tett, az ifjúság sajátos helyzetéből fakadó külön intézkedések is szervesen illeszthetők az általános mechanizmusokba.

Az önálló élet- és pályakezdés legégetőbb mai feszültségeit úgy kell enyhíteni, hogy *a megoldások reálisan közelítsék az ifjúság egyes rétegeinek életút-esélyeit*, csökkentsék a rétegekülönbségek nemzedéki átöröklésének mértékét. Ez elsősorban nem az ifjúság élet- és munkakörülményeinek javítására ma rendelkezésre álló eszközök mennyiségi fejlesztését igényli, hanem *a célok és funkciók minőségi újragondolását* és az eszközrendszer ennek megfelelő átalakítását, *az eszközök célirányosabb és hatékonyabb felhasználását*.

Meghatározó jelentőségű az olyan *össztársadalmi hatásmechanizmusok* kialakítása, amelyek sokoldalúan előmozdítják *a család társadalmi funkcióinak* nagyobb határfokú érvényesülését. A családok életét oly módon kell befolyásolni, hogy ez szélesítse lehetőségeiket és növelje aktív szerepüket a megteremtett anyagi és szellemi javak elsajátításában, társadalmi hasznosításában és a felnövő nemzedékeknek való továbbadásában. Ennek fontos feltétele a családok életkörülményeiben meglévő különbségek dinamikus csökkentése és fokozatos felszámolása. El kell érni, hogy *a társadalmi juttatások jóval nagyobb mértékben közelítsék egymáshoz a családi jövedelmeket*. Olyan ösztönző mechanizmus kialakítása szükséges, amely (a társadalmilag kedvezőtlen gyermekvállalás támogatásának kiszűrése mellett) megszünteti a gyermeknevelés terheiből adódó anyagi hátrányokat.

Az *egészségügyi, szociális, kulturális* stb. szolgáltatások továbbfejlesztése során *csökkenteni kell e társadalmi szolgáltatások igénybevétele és egyéni hasznosítása terén jelentkező különbségeket*. El kell érni, hogy e szolgáltatások egy egységes családgondozási rendszer részeként működjenek. Ez szükségessé teszi e szolgáltatások komplex és koncentrált alkalmazását, a hatékony igénybevétel megkönnyítését, a tervszerűség és nyilvánosság fejlesztését munkájukban, amely világosabbá teszi, hogy a családok mire számíthatnak az igénybevévőre való terhelését. Különösen a többoldalúan hátrányos erejükből megoldani. Fel kell számolni a szolgáltatások gyakran erős bürokratizmusát, az igénybevételt nehezítő szervezését, a működési hiányosságoknak az igénybe vevőre való terhelését. Különösen a többoldalúan hátrányos helyzetből induló fiatalok önálló élet- és pályakezdésének társadalmi segítésében fontos az anyagi-egzisztenciális jellegű segítségnyújtás összekapcsolása egészségügyi, kulturális stb. szolgáltatásokkal. El kell érni, hogy a lakóterületen működő különböző szakjellegű szociális intézmények (anya- és csecsemővédő, gyermek-ideggondozó, körzeti orvosi rendelő, nevelési tanácsadó, nevelési intézmények stb.) egymással összehangoltan, egységes *család-*

gondozó szakszolgálat keretében működjenek, és tevékenységük — bármilyen részprobléma kezelése során — a rászoruló családok komplex befolyásolására irányuljon.

Tovább kell fejleszteni a *gyermekintézmények befogadó kapacitását*, működési feltételeit, teljesítőkéességét, és fokozatosan korszerű családgondozó funkciót kell kialakítani munkájukban. Ehhez szükséges, hogy nagymértékben változzon a családhoz való viszonyuk jellege. A családot mentesíteni kell attól, hogy ezen intézmények működési gondjaik terheit illegálisan a családra hárítsák. Képessé kell tenni az iskolát arra, hogy magas szinten tudja gyermekgondozási funkcióját ellátni. El kell érni, hogy az iskola — nevelési feladataival összhangban — közművelődési és közéleti feladatokat vállalhasson magára a lakóterületen. Növelni kell a gyermekintézmények *aktív szerepét* a családok gyermekgondozási és nevelési kultúrájának emelésében, a kulturális értékek és viselkedési minták nyújtásában.

Gazdasági, szociálpolitikai és nevelési eszközökkel el kell érni, hogy a szülői család szerepe jelentősen megváltozzon a fiatalok önálló élet- és pályakezdésének előkészítésében és segítésében. A reálisan szükséges anyagi-egzisztenciális feltételek fokozott és differenciált társadalmi átvállalásával *csökkenteni kell a szülők anyagi-szociális helyzetében meglévő különbségek átöröklődését*. A szülői magatartást ugyanakkor fokozottan abba az irányba kell befolyásolni, hogy a *családi hatások* a jelenleginél jóval *felkészültebbekké tegyék a fiatalokat* a felnőtté válásra, az önálló életre, az aktív és alkotó bekapcsolódásra az egyéni és társadalmi célok megvalósításába. Szükséges, hogy a fiatalok már a szülői családban megfelelő tapasztalatokhoz jussanak a megtermelt anyagi és szellemi javak, a társadalmi szolgáltatások értékéről, megszerezzék azok elsajátításának és hasznosításának készségeit.

Feltétlenül *javítani kell a fiatalok lakáshoz jutási lehetőségeit*. Fel kell tárni azokat a lehetőségeket, amelyek révén a családalapítók reális áldozatvállalásával megteremthetők a lakásszerzés látható távlatai. Rövid távon maximálisan figyelembe kell venni a lakáselosztásnál a szülők társadalmi helyzetéből eredő különbségeket, hosszabb távon fel kell számolni a szülői segítségnyújtás meghatározó szerepét a fiatalok lakásszerzésében. Ez részben a családalapításhoz kötődő jövedelemnövelő juttatásoknak a javítását igényli, részben a lakásszerzés költségeinek a családalapítók számára való enyhítését teszi szükségessé. Ezen törekvések megvalósulását szolgálja az MSZMP KB 1982. április 7-i állásfoglalásának az az elhatározása, mely szerint az első lakás biztosítását a továbbiakban kiemelten, elkülönítetten szükséges kezelni a lakásellátási rendszeren belül. Az állásfoglalás nyomán születő állami intézkedések fontos feladata, hogy minél nagyobb mértékben képesek legyenek semlegesíteni a lakáshoz jutásnak az egyenlőtlenségek újratermelődését közvetítő szerepét.

Ezek a lépések ugyanakkor feleslegessé tesznek egyes mai szociálpolitikai törekvéseket. Lehetővé válik például, hogy leválasszuk a szociálpolitikai funkciókat a bérezésről. A családi pozíció „beszámítása” a bérbe nem alkalmas a szociális funkció hatékony és célirányos betöltésére, a bérezés gazdasági funkcióinak érvényesülését pedig komoly mértékben zavarja. A családi pótlék megfelelő rendezése pedig feleslegessé teheti például a rendszeres nevelési segély intézményét.

A munkamegosztás rendszerébe való bekapcsolódást befolyásoló mecha-

nizmusokat úgy kell korszerűsíteni, hogy hatékonyabban és kevesebb konfliktussal biztosítsák a társadalmi szükségletek és az egyéni törekvések összehangolását, hogy csökkenjen ezen mechanizmusoknak az életút esélyeivel kapcsolatos egyenlőtlenségeket közvetítő szerepe.

A *képzési rendszert* alkalmassá kell tenni *megnövekedett társadalmi szerepének* megfelelő ellátására. Ez mindenekelőtt a különböző településeken levő iskolák eltérő működési feltételeinek nagyfokú javítását igényli. El kell érni, hogy az oktató-nevelő munka, különösen az óvodai és az alsótagozatos nevelés jóval hatékonyabban szolgálja a gyermekek művelődési készségeinek magas szintű elsajátítását, a meglévő művelődési különbségek csökkentését, a folyamatos és önálló művelődésre és önképzésre való beállítódás kialakítását.

Az iskolarendszernek a *távlati társadalmi szükségletekre* és érdekekre kell orientálnia, a képzést fel kell szabadítani a pillanatnyi érdekeknek való közvetlen alávetettségtől, a szakmai képzésben új képzési célokat kell követni, a szűk körű szakmai-munkaköri specializáció helyett széles körben többoldalúan hasznosítható szakmai ismereteket és készségeket kell átadni. A közvetlen munkaköri specializációt a munkaszervezet keretei között működő intézményes bázisra kell terelni.

A *pályakezdekők munkahelyi beilleszkedésének* alakulása szempontjából meghatározó jelentőségűek az olyan szabályozó mechanizmusok, amelyek a munkával kapcsolatos követelményeket és az előrehaladási perspektívákat megfelelően összekapcsolva állítják a munkába lépők elé. Ezen belül mindenekelőtt a bérezési rendszer olyan továbbfejlesztése szükséges, amelynek révén teljesebben megvalósul a teljesítmények szerinti differenciálás elve. A *munkahelyi vezetést* nagyobb mértékben érdekeltté kell tenni a pályakezdekők munkahelyi bekapcsolódásának tervszerű támogatásában.

A *fiatal nők* szakmai és munkaköri hátrányát, amely a bérezésben is hátrányos helyzetet alakít ki, mindenekelőtt az anyasággal járó — mind az egyén, mind a munkahely számára jelentkező — gondok fokozott társadalmi átvállalásával, illetve kompenzálásával lehetne csökkenteni. El kell érni, hogy a gyermekvállalás a dolgozó nőt ne hozza előnytelen és kiszolgáltatott helyzetbe. Ugyanakkor a munkahely ebből származó gondjainak megoldását is könnyebbé kell tenni, vagy más előnyök biztosításával meg kell szüntetni a nők alkalmazásával szembeni ellenérdekeltséget.

A fenti feladatokhoz elengedhetetlen az *ifjúságpolitikai gondolkodás* szélesítése és szervezettebb beépítése társadalompolitikai stratégiánkba. Politikai és kormányzati gyakorlatunkban szükség van a jelzett lépések által igényelt komplex, széles értelemben vett *szociálpolitikai szemlélet* erősítésére. Erősíteni kell az *ifjúságpolitikai szervek* aktív kezdeményező, tervező, szervező és ellenőrző szerepét abban, hogy az ifjúság önálló élet- és pályakezdeményezéssel kapcsolatos társadalmi-politikai igények mind a távlati tervezési programokba, mind az ágazati politikák fejlesztési programjaiba szervesen beépüljenek. Olyan mechanizmus kialakítása lenne kívánatos, amelynek révén az ifjúság sajátos érdekeltségeiből fakadó, a közvetlen ifjúságpolitikai szervek által kezdeményezett, tervezett és szervezett külön lépések folyamatosan és károsodás nélkül kerülhetnek át a megfelelő ágazati szervek feladatai közé, hozzájárulva az ágazati célok hatékonyabb teljesítéséhez és az ezt szolgáló ágazati mechanizmusok minőségi továbbfejlesztéséhez.

KÓSA ERZSÉBET

Házás diákok a felsőoktatási intézmények nappali tagozatain

A címben jelzett témáról aligha lehet ma írni — vagy akár személyes beszélgetések során szót váltani — anélkül, hogy a kérdés felszínre ne hozna egy sor indulatot és előítélettel teli sommás megfogalmazást. A minősítések rendszerint ilyenek: felelőtlenség; indokolatlan követelkezés; visszaélés a szülők minden áldozatra kész magatartásával; kibúvók keresése a tanulmányi kötelezettségek alól; gyengébb tanulmányi eredmények stb. Mindezekre végül is a korona: a lányok férjhezmenési pánikja, félelem attól, hogy később már nem vagy nem megfelelő partnerrel köthetnek házasságot. Az érem másik oldala a diákok közérzete. A tanulmányok befejezése előtt álló negyed-, ötöd-, hatodévesek — tehát már a kezdő fiatal értelmiség közvetlen kilátásait mérlegelő lányok és fiúk — kérdései, véleménye. Huszonévesek, túl az első házasságkötés átlagos életkorán, nem ritkán közelebb a 30., mint a 20. életévhez. Családalapításuk, gyermekvállalásuk társadalmi támogatásában diszkriminációt érzékelnek. Nemcsak a lányoknál, de a fiúknál sem ritka az a vélemény, amelyet egy kérdőíven így fogalmazott meg (erre vonatkozó direkt kérdés nélkül) az egyik válaszoló:

„Úgy gondolom, változtatni kellene azon a felfogáson, miszerint keresztet vehet magára az a felsőoktatási intézményben tanuló diák, aki tanulmányai befejezése előtt szül gyermeket. Ma, amikor nemritkán egy, kettő, három próbálkozásra veszik fel a diákokat az egyetemre, főiskolára, 25—26 évesek, mire elvégzik azt. A szülésre ideális kor 30 év alatt van, szülések között 2 évvel. Miért ne adassék meg a diplomásoknak is, hogy 26—30 évesen már ... 2—3 gyermeke legyen...”

De a diplomás nőknek ma nincs két-három gyereke. Statisztikai átlagban inkább csak „másfél”, azaz egy, legfeljebb kettő. Ennek okát pedig aligha lehet abban — a közvéleményben igencsak gyakori vélekedésben — meglelni, hogy a tudás, a szakképzettség iránti igény eleve elsorvasztja a gyermek utáni vágyat. Olyan ez, mintha valaki azt állítaná, hogy a betegség oka a tünetekben van.

A jelen cikk információs háttérét szolgáltató vizsgálat nem népesedési helyzetünk egyik szeletének feltérképezésére irányult, noha adalékot szolgáltat ahhoz is. A kutatás számára nagy általánosságban így vetődött fel a

tisztázandó kérdés: milyen társadalmi jellegzetességei vannak a mai fiatalok önálló családalapításának, milyen módon és formákban jelentkeznek a mai ifjúság életében a házasságkötési szokások hagyományos rendjének megváltozása, és mi jellemzi a fiatal családok első két életciklusát. Ennek egyik részeként foglalkoztunk a felsőoktatási intézmények házasságkötésű család állapotú diákjaival.*

Mivel az összes házashoz képest a diákházások aránya igen csekély, csekélynek tűnhet problémáik jelentősége is, még akkor is, ha egy kérdés fontosságát nem kizárólag előfordulásának gyakorisága szerint ítéljük meg. De az eléggé kézenfekvő, hogy amennyiben a hallgatók között nem elenyésző a házások aránya (ennek az aránynak megállapítása is a vizsgálat kérdései közé tartozott), akkor a felsőoktatási intézményekben ez olyan speciális feszültségeket, gondokat visz be, amelyek egy része élesebben veti fel a diák-szociális kérdéseket¹, más részük pedig — a dolog természeténél fogva — nem is tekinthető diák-szociális problémának, hanem a szociálpolitika általánosabb, családellátási és gyermeknevelést segítő ágához tartozik. Illetve tartozna; szociálpolitikai rendszerünkben azonban ezek a juttatások és támogatások csak a munkaviszonyban levőknek járnak, így a diákok problémái ebbe a rendszerbe nehezen illeszthetők be.

A házasságkötés révén adalékot kaphatunk a fiatal értelmiség pályakezdeményeinek mai jellegzetességeihez és a már említett szokásváltási folyamathoz is. Ebben az esetben ugyanis arról van szó, hogy az önálló keresővé válás és a saját családalapítás hagyományos sorrendje megváltozik; előbb kerül sor a családalapításra, még mielőtt a fiatal szakmai képzése befejeződik, mielőtt keresővé válik. Más fogalmazásban: eltartott helyzetben kötnek házasságot, vállalnak — ha vállalnak — gyereket. Olyan döntéseket hoznak, amelyekre jogi szempontból 18, illetve lányoknál 16 éves koruktól lehetőségük van, de döntésük anyagi következményeit elsősorban a szülők és csak részben ők maguk viselik.

Lehet-e felnőttként döntéseket vállalni azoknak, akik egzisztenciálisan a szülőktől függnek? Ez a kérdés persze ma egyáltalán nem csak a házasságkötésre érvényes, hiszen a fiatal házaspárok nagy része általában is igen nagy és sokféle támogatást kap a szülőktől. A házasságkötés esetében azonban a szülői támogatás nem annyira a megélhetés színvonalát, mint magát a megélhetést vagy a nappali tagozatos tanulmányok folytatásának lehetőségét érinti.

Kik a házasságkötésű diákok, miért házasodnak, és van-e sajátos szociális karaktere e csoportnak? Eltérnek-e évfolyamtársaiktól életkoruk, tanulmányi eredményeik, szociális származásuk alapján? Valóban találkoznak-e náluk a feltételezett szociális problémákkal, s ha igen, milyenekkel? A vizsgálat egészéből az ezekre a kérdésekre vonatkozó anyagot foglaljuk össze ebben a cikkben.

Először is tisztázni kellett, hogy milyen gyakori a diákok házasságkötése. A hallgatók családi állapotának nyilvántartása csak a beiratkozási lapokon szerepel. Ezekon kívül legfeljebb az egyes intézmények szociális naplóiba ke-

* A vizsgálatnak ezt a részét 1979 tavaszán kezdtük, mindeneselől a szükséges adatok begyűjtésével. Ezért a cikkben közölt adatok 1979-re vonatkoznak és az 1978/79-es tanév, illetve, ahol lehetséges volt, a második félév statisztikai adataival hasonlítottuk össze.

rül be, az adatszolgáltatás országos vagy minisztériumi (MM) rendszerébe nem.

A vizsgálat indulásánál úgy gondoltuk, hogy a házások aránya az egyes intézményekben legfeljebb 5—10 százalék, s hogy a hosszabb képzési idejű intézményekben nagyobb. Ezt a becslést ugyan a munka során velünk kapcsolatba került intézmények dolgozói túlzottan nagyoknak tartották, abban azonban az előkészítés során senki sem kételkedett, hogy a diákházasságok száma és aránya az utóbbi évtizedben nőtt, hogy a hosszabb képzési idejű egyetemeken vannak többen, és hogy főleg a nők körében találunk magasabb arányokat. Az előzetes feltételezések egy részében mindannyian tévedtünk.

Az arányokat az 1. sz. táblázat tünteti fel. Ahogy a második oszlop mutatja, meglehetősen magas a házások aránya, főképp az egyetemeken. (A tanárképző főiskolákon talált arányokat befolyásolja az, hogy a felsőbb évfolyamos hallgatókat a beiskolázási körzet szívesen alkalmazza, hogy a szaktanárihiányt enyhítse. Így a hallgatók közül többen elmennek dolgozni, s tanulmányaikat egyéni levelezőként folytatják, illetve fejezik be. Az oktatók szerint e lehetőséggel elsősorban a házások élnek. Ez csökkenti az általunk talált arányokat, hisz mi csak a nappali tagozatot vizsgáltuk.) A táblázaton feltüntetett arányoknál a valóságban csak több lehetett. (Előfordul ugyanis, hogy a hallgatók év közben nem jelzik családi állapotuk változását, ha ez nem jelent számukra kedvezőbb szociális besorolást.)*

Ha az egyes intézményekben talált arányokat kivetítjük a vizsgálatba be nem vont intézményekre, az 1978/79-es tanév végén minimálisan 7000 lehetett a házas diákok száma. Ma ennél minden bizonnyal valamivel többen vannak; nemcsak azért, mert a becslésnél a minimális érték megállapítására törekedtem, hanem azért is — és ezt tartom fontosabbnak —, mert az adatok szerint számuk folyamatosan nő. Ott, ahol módunk volt rá, irattári anyagok alapján megkíséreltük rekonstruálni a vizsgálatot megelőző öt-tíz év adatait. Eszerint a tudományegyetemeken és orvosegyetemeken lassan, a műszaki egyetemeken igen gyorsan nőtt a házások száma és aránya. A műszaki egyetemeken főként az olyan nős diákok száma emelkedett, akiknek a felesége már kereső (a SZET-es hallgatókat itt figyelmen kívül hagyva).

Az 1. sz. táblázaton évfolyamok szerint is feltüntetettük a házások arányát. Mint látható, kevesen vannak, akik már házasként kezdik meg tanulmányukat, a többség az utolsó években köt házasságot.

Az utolsó tanulmányi év arányait azért tartom nagyon fontosnak, mert ez a pályakezdő fiatal értelmiség önálló életkezdésének, családalapításának — és egyben társadalmi helyzetének — sajátosságait jelzi. Legalábbis a mai sajátosságait. A tudományegyetemeken, az orvosegyetemeken végző hallgatóknak több mint egyharmada már házasként veszi át a diplomáját. A műszaki és agráregyetemeken, valamint a közgazdasági karokon a végzősöknek valamivel több mint negyede, a tanárképző főiskolásoknak csaknem egyötöde. Nincsenek számszerű adataink arról, hogy hányan vannak, akik a diplo-

* Ha a házások mindkét tagja diák — és nem kapnak kollégiumi szobát — szociális besorolásuk a szülők jövedelme alapján történik, így nem érdekeltek házasságkötésük bejelentésében. Korrekciós számításaink szerint a diákházaspárok aránya 2—3 százalékkal nagyobb lehet, mint amit itt kimutattunk.

		Házások száma	A házások aránya az összes lét- szám szá- zalékában	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Általános orvosi karok	Budapest	477	17,7	3,2	4,8	11,0	23,3	24,6	39,3
	Debrecen	247	19,2	3,7	3,6	11,9	21,5	41,0	30,1
	Pécs	208	16,5	2,1	4,3	6,6	14,9	31,4	43,2
Bölcsészkarok	Budapest	285	14,6	3,2	8,3	11,2	17,4	32,5	
	Debrecen	114	14,5	1,2	5,8	9,5	24,2	32,1	
Természettudományi karok	Budapest	236	12,0	1,7	6,8	7,0	15,1	30,8	
	Debrecen	132	12,8	0,4	1,9	11,0	20,2	38,4	
Jogi karok	Budapest	198	15,5	10,8	13,4	16,9	20,4	15,5 ⁺	
	Pécs	89	18,1	8,6	4,3	15,8	26,3	35,0	
Pécsi Közgazdasági Egyetem ⁺⁺		51	11,4	3,4	5,0	11,3	26,4		
Műszaki egyetemek	Budapest	844	11,8	2,3	6,1	8,6	17,8	25,8	
	Miskolc	190	9,7	1,7	3,4	7,6	15,7	23,6	
Agrár egyetemek	Bp. Kertészeti	88	10,2	1,0	3,3	11,0	10,3	28,4	
	Debrecen	77	15,4	1,1	1,2	13,5	25,6	26,2	
	Keszthely	70	14,5						
	Mosonmagyaróvár	49	18,0	3,3	5,8	11,7	26,3	29,2	
Tanárképző főiskolák	Nyíregyháza	155	10,5	2,5	8,0	13,5	21,5		
	Eger	121	9,7	2,0	5,4	12,0	23,1		
	Pécs	97	5,8	0,7	1,8	6,2	15,7		
Műszaki főiskolák	Dunaújváros	42	7,2	5,4	4,2	12,5			
	Pécs	82	6,9	3,4	7,4	9,9	15,4 ⁺⁺⁺		
Agrár főiskolák	Nyíregyháza	35	10,7	3,7	17,7	12,2			
	Kaposvár	29	8,9	3,0	12,6	10,8			

* Arra törekedtünk, hogy a) a hosszas képzési idejű intézmények nagyobb mértékben legyenek a mintában; b) hogy az egyes intézményeknél a regionális különbségeket is elemezhessük és c) hogy a nemek szerinti megoszlás szempontjából a nagyon eltérő és a közepes összetételű intézmények kerüljenek bele.

⁺ A budapesti jogi karon az V. évfolyam adatainak begyűjtésére kutatásszervezés hibák miatt csak utólag került sor. Így ez megbízhatatlan.

⁺⁺ A Marx Károly Közgazdasági Egyetemen csak a próbafelvételt végeztük el, ezért adatai nem szerepelnek a táblázatban; egyébként a pécsi kar adataihoz hasonlóak voltak.

⁺⁺⁺ Csak a 4. éves műszaki tanárképzősök.

	Összesen	Orvostudo- mányi egyetemek	Tudomány- egyetemek	Műszaki egyetemek	Agrártudo- mányi egyetemek	Tanárképző főiskolák	Műszaki főiskolák	Mezőgazdasági főiskolák
T ₁ (A házastárs azonos intézmény nappali tago- zatos hallgatója)	25,83	34,35	28,52	14,22	30,99	31,43	15,00	17,19
T ₂ (A házastárs más felső- fokú intézmény nappali tagozatos hallgatója)	9,81	7,48	12,59	10,06	10,21	6,57	10,00	6,25
Tiszta diákházasságok <i>együtt</i>	35,64	41,83	41,11	24,28	41,20	38,00	25,00	23,44
V ₁ (A férj diák, a feleség kereső)	37,2	19,05	27,67	63,73	43,66	16,29	62,5	57,81
V ₂ (A feleség diák, a férj kereső)	27,16	39,12	31,22	11,99	15,14	45,71	12,5	18,75
Összesen (fő)	3814	882	1080	1034	284	350	120	64

Megjegyzés:

Intézménytípusonként a hallgatók házastársának 0—5 százaléka volt besorolhatatlan (sorkatona, illetve egyéb).

makiosztás után — de még a munkába állás előtt — kötnek házasságot. Az oktatók és vidéki anyakönyvvezetők szerint ez szinte népszokásszámba megy a főiskolát (elsősorban a pedagógusokat képző főiskolát) végzett fiataloknál. Mindez azt jelenti, hogy — az ifjúság más szakképzettségű csoportjaival ellentétben — a mai fiatal értelmiség jelentős részénél az önálló családalapítás és a pályakezdés időben egybeesik, illetve sokuknál a családalapítás egy-két évvel megelőzi a pályakezdés időszakát.

Elméleti megfontolások és szociális helyzetük szempontjából egyaránt fontos, hogy vajon a fiatal pár mindkét tagja diák-e, vagy csak az egyik.

T típusal jelöltük azt az esetet, ahol mindkét fél diák („Tiszta” diákházasság), V-vel pedig azt, ha az egyik fél kereső (Vegyes típus). Az egyes intézményekre azonban az is jellemző lehet, hogy a diákok párválasztása mennyire marad intézményen, illetve „szakmán” belül. Ennek megfelelően a T-vel jelölt, „tisztá” diákpároknál két csoportot képeztünk, aszerint, hogy a házastárs azonos intézet hallgatója (T_1) vagy más felsőfokú intézet diákja (T_2). A kereső-tanuló párok esetében pedig azért látszott célszerűnek további elkülönítést alkalmazni aszerint, hogy a férj diák (V_1) vagy a feleség (V_2), mert ez a két csoport a szociálpolitikai juttatások szempontjából részben eltérő helyzetben van. A kereső feleség révén a családellátás keretében járó juttatás minden formáját megkapják, némely esetben a gyermekét egyedül nevelő szülőt illető preferenciákkal. Ha viszont a feleség a diák, akkor főleg a gyermek gondozását, ellátását illetően meglehetősen mostoha helyzetben van. Ugyanakkor a V_1 típus a legkevésbé felel meg a hagyományos család-szerkezetnek, ez a legszokatlanabb — így külön vizsgálendő kérdés, hogy vannak-e a csoportnak a felek vagy a szülők szempontjából rétegspecifikus sajátosságai.

A 2. sz. táblázatból látható, hogy a T típusok a hosszú képzésű egyetemeken 41—42 százalék körül vannak, kivéve a műszaki egyetemeket. Itt feltűnően magas a V_1 aránya és ugyancsak feltűnően alacsony hányada az orvoskarokon.

A V típusok egy része diákházaspár volt, de egyikük előbb végzett. Ebben az esetben a házaspár iskolai végzettség szempontjából ugyanolyan homogen, mint a T típusoknál, hiszen mindkét fél felsőfokú végzettségű. A házastárs iskolai végzettségét tekintve a homogenitás a tudományegyetemen és az orvoskarokon a legnagyobb (ott, ahol az apák és anyák között is a legmagasabb az egyetemi végzettségük aránya), és a műszaki, valamint agrár-egyetemek V_2 típusainál.

Az egyetemen belüli házasságkötések aránya az intézménycsoportok közül a 2. sz. táblázat szerint az orvoskarokon a legnagyobb. Ha azonban regionális bontásban nézzük az eredményeket, kiderül, hogy a különbségeket inkább területi, mint intézményi sajátosságok okozzák. Ebben a tekintetben a debreceniek vezetnek. A debreceni orvosegyetemen a „tisztá” diákházaspárok aránya például 66 százalék, a KLTE mindkét karán megközelíti a 40 százalékos értéket.

Elégé általános az a felfogás, hogy a diákkori házasságkötés a lányokra jellemző, hogy ők akarnak „mindenáron” férjhez menni, mert később nincsen (vagy alig van) erre esélyük. Mi a helyzet valójában? Nagyobb számban kötnek-e házasságot a diáklányok? Abszolút értelemben nem. A házas diákok 43,76 százaléka nő, a felsőfokú tanintézetek nappali tagozatain pedig a

nők aránya az 1978/79-es tanévben 49 százalék volt. De a vizsgálat nem terjedt ki a népes tanítóképző és óvónőképző főiskolákra, amelyekben szinte nincs is férfi.

Ezért az alábbiakban összehasonlítjuk, milyen a nők aránya a vizsgált intézménycsoportban és ugyanott a házások között.

	A nők aránya	
	az összlétszámban	a házias diákok között
általános orvosi karok	53,50	61,00
tudományegyetemek	55,24	53,73
műszaki egyetemek	16,48	19,77
agrárregyetemek	36,77	34,36
tanárképző főiskolák	76,74	69,55
műszaki főiskolák	15,98	20,50
mezőgazdasági főiskolák	17,23	27,27

Amint látható, a nők nagyjából létszamarányukhoz közel eső mértékben szerepelnek a házias diákok között. Ez az arány nagyobb az orvosegyetemeken és a mezőgazdasági főiskolákon. (Ez utóbbiakban mind a nők, mind a házások száma olyan kicsi, hogy az eltérés éppúgy lehet a véletlen műve, mint általunk nem ismert egyéb okok következménye.) Az általános orvosi karokon viszont — feltételezve, hogy a nők egy-két évvel fiatalabb korban kötnek házasságot, mint a férfiak — elegendőnek látszik utalni a következőkre: itt a leghosszabb a képzési idő; ezeken a karokon a hallgatóknak csupán a fele nyer felvételt közvetlenül az érettségi után (ez az arány minden más intézményben magasabb); továbbá, hogy a végzés után a szakvizsgára jelentkezéshez több év szakmai gyakorlat kell, amibe a GYES nem számít bele. Ha viszont a nők arányát a 2. sz. táblázatban közölt típusos megoszlással egybevetjük, eléggé egyértelműnek látszik, hogy az egyes intézményeken belül a diákok nemek szerinti megoszlása a házasságkötések gyakoriságát ugyan nem befolyásolja, de az egyes típusok gyakoriságát annál inkább (különösen a vegyes típusok — V_1 és V_2 — megoszlását a műszaki egyetemeken és a tanárképző főiskolákon).

Erősen él a közvéleményben az is, hogy a diákokat (közelebről a diáklányokat) a végzés előtt fogja el a „házasságkötési pánik”. Adatainkból látjuk, hogy nem csupán a nők férjhezmenéséről van szó. Hogy ez pánik-e vagy sem,² azzal a magunk részéről nem szándékozunk foglalkozni. Úgyisintén azzal sem, hogy a diákok házasságkötését mennyiben inspirálja az elhelyezkedés és az ezzel kapcsolatos központi megkötések kijátszásának szándéka. Egész egyszerűen azért nem, mert feltételezzük, hogy a diákok között a házasságkötésnek ugyanazok az indítékai, mint a huszonévesek között általában. Esetükben legfeljebb a közös étellel kapcsolatos objektív keretek (lakóhely és munkahely megválasztása) másféle számbavételéről van szó. Ez viszont véleményem szerint természetes. Azt például minden diploma előtt álló diák tudja, hogy ha nem házasodnak össze előzetesen, nem nagyon van módjuk azonos települési helyre kerülni. És alig hihető, hogy együtt élni kívánó fiatalok számára vonzó lehessen a nagy földrajzi távolság.

Az 1. sz. táblázatban az azonos típusú intézményeket nem vontuk össze (a későbbi táblázatoktól eltérően) és bizonyos mértékig más csoportosítást is alkalmaztunk, hogy mód legyen az azonos képzésirányú oktatási intézmények arányainak összehasonlítására. Ezzel azt szerettük volna láthatóvá tenni, hogy vannak-e a diákok házasságkötési szokásaiban regionális különbségek. Az összehasonlítás feltételei leginkább a tanárképző főiskolákon adóttak (ezek száma az országban nagy, s így a leginkább körülhatárolhatók a beiskolázási körzetek), ezután az általános orvosi, a jogi, a bölcsészettudományi és a természettudományi karok következnek. Bizonyos mértékig egybevetethők még az agrár- és a műszaki képzést adó területek is.

Regionális különbségek Pécs, illetve Debrecen és Nyíregyháza között láthatók. Úgy tűnik, hogy az ország északkeleti része és a Dunántúl délkeleti sarka eltérő arányokat mutat. Az eltérések persze nem olyan nagyok, mint az egyes intézmények tanulmányi idő, posztgraduális képzés szerinti különbségei mentén tapasztaltak. Viszont körülrajzolható a már említett földrajzi megoszlás. Debrecen—Nyíregyháza környékén magasabb arányokat kapunk, mint Pécs környékén; Budapest valahol középen helyezkedik el ebben a tekintetben.

Miután a diákkori házasságokat a szokások változási folyamataként is tekintjük, kézenfekvőnek látszik az a feltételezés, hogy a tapasztalt eltérések összefüggnek az egyes intézmények beiskolázási körzetének múltbeli hagyományaival. Pécs körzetéhez tartoznak a valamikori egykéző területek is; Nyíregyháza, Debrecen körzetéhez pedig az ország múlt század végétől mind a mai napig jellemzően legnagyobb születésszámú és hagyományosan agrár jellegű területei. Az eltérő demográfiai magatartás máshol jelölte meg az illendő, az elvárt házasságkötési korhatárt, azt az időszakot, amikor már valaki kezd agglégény-, s főleg vénlányzámba menni. Későbbre tolódott ez az egykéző vidékeken, korábbra a nagy népszaporulatú területeken. Ugyanígy etnikai különbségek is vannak: a Dunántúl sváb lakosságánál kicsit később kötöttek házasságot, mint a Nyíregyháza—Debrecen beiskolázási körzetében található szlovákoknál (tírpákoknál). Az ipar és a város hagyományfelbontó szerepe közismert ugyan, de Északkelet-Magyarországon még eléggé új keletű ahhoz, hogy az új körülmények racionalitása képes legyen alapjában megváltoztatni a múltból hozott hagyományokat.

Jóllehet mindez még hipotézis szintjén sem bizonyítható kellően vizsgálati eredményekkel, kizárásos alapon ehhez az egyetlen logikus magyarázathoz juthatunk. Sem a házasságkötés életkora, sem a felvételi esélyek nem adtak magyarázati támpontot. Nem élhattünk azzal a feltételezéssel, hogy a tíszántúli szülők gazdagabbak, így jobban el tudják tartani már házasság gyermekeiket is — e téren legfeljebb a szülők hajlandósága térhet el, akkor viszont már felfogásbeli, szokás jellegű különbségekről van szó. Azt sem gondolhatjuk, hogy Debrecen—Nyíregyháza környékén több hallgató kötne házasságot a végzés utáni elhelyezkedés jobb esélyeit mérlegelve — ez véleményem szerint egyébként sem lényeges motívuma a diákházasságoknak.

Kézenfekvő az a feltételezés, hogy a házasságkötés idősebbek közül kerülne ki; valóban a felsőbb évfolyamokon találjuk a házasság zömét és itt természetesen idősebbek már a hallgatók. A kérdés azonban tulajdonképpen az, hogy a házasságkötés idősebbek-e, mint évfolyamtársaik; továbbá, hogy milyen életkorban kötöttek házasságot.

Intézmény	I. évfolyam			II. évfolyam			III. évfolyam			IV. évfolyam			V. évfolyam			VI. évfolyam		
	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség	házások átlaga	össz. évf. átlag	különbség
Általános orvosi karok ⁺	22,64	20,45	2,19	24,12	21,47	2,65	23,78	22,46	1,32	24,32	23,41	0,91	24,77	24,69	0,13	25,72		
Tudományegyetemek	25,08	20,55	4,53	24,09	21,76	2,33	23,70	22,49	1,21	23,62	23,35	0,27	24,43	24,10	0,33			
Műszaki egyetemek	26,79	20,69	6,10	24,91	21,43	3,48	24,59	23,00	1,59	24,57	23,78	0,79	24,61	24,28	0,33			
Agráregyetemek	22,51	20,56	1,95	22,53	21,71	0,82	23,73	22,73	1,00	23,59	23,44	0,15	24,58	24,44	0,10			
Tanárképző főiskolák	21,95	20,01	1,94	21,75	21,00	0,75	22,24	22,02	0,2	23,24	23,03	0,21						
Műszaki főiskolák	25,08	20,34	4,74	25,11	21,40	3,71	23,65	22,36	0,29									
Mezőgazdasági főiskolák	23,07	20,64	2,23	3,71	21,60	2,11	22,63	22,44	0,19									

⁺ A VI. évfolyamra vonatkozó adatokat a minisztériumi adatbankból nem tudtuk beszerezni. A házások életkorát a saját vizsgálatunk alapján tudtuk számítani, így csak ezt közöljük.

A 3. sz. táblázat bemutatja a házas hallgatók átlagos életkorát évfolyamok és intézmények szerinti bontásban.³ Azok, akik már az egyetemi évek kezdetén házasok, általában valóban idősebbek, mint évfolyamtársaik. De ez a csoport a házas hallgatók 6—15 százalékát jelenti. Az utolsó évfolyamokon — ahol a házasok túlnyomó többsége található — tulajdonképpen nem látszik számottevő életkori különbség. Ha viszont az életkort az egyes diák-házasság-típusok és nemek szerinti megoszlásban hasonlítjuk össze, jellemző eltéréseket látunk. Ezt mutatja be — a most már csak a házasok adatait feltüntető — 4. sz. táblázaton.

A házas diákok átlagéletkora, nemek és házasságtípusok szerinti bontásban

4. sz. táblázat

Intézmény	az összes házas	T ₁	T ₂	V ₁
férfiak átlagéletkora (év)				
Általános orvosi karok ⁺	25,44	24,98	24,15	26,13
Tudományegyetemek	25,17	24,18	24,20	25,76
Műszaki egyetemek	25,00	23,84	24,00	25,31
Agráregyetemek	24,33	24,18	24,00	24,44
Tanárképző főiskolák	23,84	23,73	21,80	24,20
Műszaki főiskolák	24,80	21,56	23,00	25,57
Mezőgazdasági főiskolák	23,44	22,50	24,25	24,18
nők átlagéletkora (év)				
Általános orvosi karok ⁺	24,32	24,26	24,03	24,38
Tudományegyetemek	23,36	23,13	22,97	23,57
Műszaki egyetemek	23,07	22,95	23,00	23,11
Agráregyetemek	23,07	22,93	22,91	23,27
Tanárképző főiskolák	22,27	22,11	22,71	22,32
Műszaki főiskolák	21,78	21,44	—	22,00
Mezőgazdasági főiskolák	22,13	22,00	—	22,18
<i>a házas férfiak és nők életkorátalaga közötti különbség (év)</i>				
Általános orvosi karok ⁺	1,12	0,72	0,12	1,75
Tudományegyetemek	1,81	1,05	1,23	2,19
Műszaki egyetemek	1,93	0,89	1,00	2,20
Agráregyetemek	1,26	1,25	1,09	1,17
Tanárképző főiskolák	1,57	1,62	0,91	1,88
Műszaki főiskolák	3,02	0,12	—	3,57
Mezőgazdasági főiskolák	1,31	0,50	—	2,00

⁺ A VI. évfolyam nélküli átlagok.

A 4. táblázatból jól látható, hogy mind a férfiak, mind a nők között azok az idősebbek, akiknek házastársa már kereső; míg a diákházaspárok (T-típusok) fiatalabbak. A nők és férfiak közötti korkülönbség is a „tisztá” típusok esetében a legkisebb.⁴

Hány éves korukban kötnek házasságot a diákok? Az egyetemeken a férfiak átlagos életkora minden esetben 24 év fölött van — legmagasabb az orvostanhallgatóknál, itt ez 24,9 év. A főiskolákon a férfiak életkori átlagai a házasságkötéskor 23,4 és 23,8 között vannak. A nők a házasságkötéskor az egyetemeken szintén 23 év fölött vannak — itt is az orvostanhallgatónők vezetnek, az ő átlagos életkoruk a házasságkötéskor 24,1 év. A főiskolás lányok életkori átlagai 22,2 és 23,3 év között változnak. Évfolyamtársaiknál néhány évvel idősebbek (25—27 évesek) azok a nők, és főleg azok a férfiak, akik tanulmányaik megkezdésének évében kötöttek házasságot.

A vizsgált hallgatók körében a legtöbb házasságkötés 1978-ban történt. Ebben az évben a demográfiai adatközlés szerint országosan az első házasságkötés átlagos életkora férfiagnál 23,8 év, a nőknél 21,1 év. Ezzel egybevetve azt mondhatjuk, hogy a fiatal értelmiségieknél a tanulás még akkor is későbbre helyezi a családalapítást, ha azt mintegy „előrehozzák” az egyetemi évekre. Különösen a nőknél, ezen belül is az orvosoknál.

A leggyakoribb ellentetés a diákok házasságkötésével kapcsolatban: a diákoknak az a feladatuk, hogy tanuljanak, nem pedig az, hogy családot alapítsanak. Veszélyezteteti-e a házasság állapotát a tanulást? Ezt — érthető módon — a vizsgaeredményekkel lehet nagy általánosságban mérni, évfolyamtársaikkal egybevetve, hiszen az egyes intézményekben az egyes évfolyamok tanulmányi átlagai is különböznek. Az 5. sz. táblázaton bemutatjuk, hogy a házások átlagai milyen mértékben és irányban térnek el az évfolyamátlagoktól. Látható itt, hogy a házások tanulmányi átlagai csaknem minden évfolyamon valamivel gyengébbek az évfolyamátlagoknál, de azoktól nem maradnak el jelentősen. A különbségek nem mutatnak egységesen és egyértelműen kirajzolódó tendenciát. Talán csak annyit, hogy az utolsó éveseknél a különbség szinte teljesen eltűnik, vagy ellenkező előjelűre fordul. A különbségek nagysága nem olyan nagy, ami indokolná azt az álláspontot, hogy a diákok önálló családalapítása ellentétes ennek az életszakasznak kétségtelenül legfontosabb követelményével: a szakmai felkészüléssel.

Külön elemeztük, hogy a házas diákok között található — többnyire alacsonyabb — átlagoknak vajon nagyobb-e a szóródása, mint ami az egyes évfolyamokra jellemző. Úgy tűnik, hogy nem. Annyi különbség van, hogy közöttük valamivel több a 3 egész alatti átlaggal rendelkezők aránya és kevesebb a 4 egész fölöttieké. Az utolsó évfolyamosoknál ez a különbség is eltűnik. A diákok életét viszonylag jól ismerő tanárok szerint a tanulmányi átlagok némi csökkenése nagyrészt a szülői szerepek ellátásának nehézségeivel magyarázható. Szinte mindnyájan olyan tapasztalatokról számolnak be, hogy a diákházaspárok tanulmányi eredménye nem változik, vagy ha igen, akkor pozitívan. De ha gyerekük lesz, a nőknél a terhesség idején és később a kisgyerekek betegeskedése miatt sok az olyan kiesés, ami csökkenti az addigi tanulmányi színvonalukat. (A házas hallgatók 30—34 százalékának van gyereke. A gyerekesek aránya nagyobb, ha az egyik házastárs már kereső. Legnagyobb abban a vegyes típusban, amelyben a feleség kereső. De a diákházaspárok — T₁ és T₂ típusok — között is sok a gyerekes, különösképpen

Intézmény	I. évfolyam			II. évfolyam			III. évfolyam			IV. évfolyam			V. évfolyam		
	házasok átl.	össz. évf. átl.	különbség	házasok átl.	össz. évf. átl.	különbség	házasok átl.	össz. évf. átl.	különbség	házasok átl.	össz. évf. átl.	különbség	házasok átl.	össz. évf. átl.	különbség
Általános orvosi karok ⁺	3,02	3,14	-0,12	2,91	3,15	-0,24	3,30	3,56	-0,26	3,56	4,02	-0,46	4,02	3,96	+0,06
Tudományegyetemek	3,24	3,58	-0,34	3,57	3,61	-0,04	3,66	3,91	-0,25	3,97	4,02	-0,05	4,11	4,47	-0,36
Műszaki egyetemek	2,93	2,97	-0,04	3,12	3,17	-0,05	3,18	3,42	-0,24	3,45	3,72	-0,27	3,82	3,71	+0,11
Agrár egyetemek	3,14	3,12	+0,02	3,01	3,37	-0,36	3,31	3,53	-0,22	3,74	3,83	-0,09	3,95	3,69	+0,26
Tanárképző főiskolák	3,12	3,60	-0,48	3,63	3,62	+0,01	3,81	3,80	+0,01	3,96	4,00	-0,04			
Műszaki főiskolák	2,67	2,76	-0,09	2,94	3,27	-0,33	3,22	3,29	-0,07						
Mezőgazdasági főiskolák	2,76	2,81	-0,05	2,76	3,12	-0,36	3,43	2,97	+0,46						

⁺ Az orvoskarok VI., szigorló évének tanulmányi átlagai nélkül.

az orvoskarokon. Itt a T típusba tartozók 22—33 százalékának van gyermeke.) Ezt a tanári tapasztalatot jelzi az orvoskarokon a IV. évben jelentkező különbség. Többen leírták ugyanis a kérdőívek nyitott kérdéseire adott válaszukban, hogy az órarendet és vizsgarendet figyelembe véve többen időzítik a szülést a IV. év végére vagy az V. év elejére, mert az V. év a leginkább alkalmas a kisgyermek gondozására. Ezt figyelembe véve nem jelentős a 0,43 százados tanulmányi átlagkülönbség, különösen, ha végiggondoljuk, hogy a kereső nőknél is a terhesség időszaka és a szülést követő első néhány év az, amikor jelentős társadalmi támogatás mellett is csökken a munkateljesítmény.

A másik magyarázó tényező a lakáshelyzet. A házasságkötést megelőző helyzettel egybevetve csak feleannyian laknak szülőknél, a kollégiumban lakók aránya egyharmadára csökken, kétszeresére nő viszont az albérletben lakók aránya. Tehát megnő a háztartási munka mennyisége, a kiegészítő kereset iránti igény. S ez megint csak abban az esetben válik különösen jelentőssé, ha a fiataloknak gyermekük van, akinek a gondozása többek között időt is kíván.

Összegezve elmondható, hogy a diákevekben kötött házasságok ma már meglehetősen gyakoriak ahhoz, hogy kivételes esetként könyvelhessük el őket. Nem tekinthetjük a házasságokat különleges csoportnak a felsőoktatási intézményeken belül sem az életkor, sem a nemek szerinti megoszlásban; tanulmányi szempontból sem minősíthetjük őket az átlagostól különösebben eltérő csoportnak.

E cikk keretében ugyan nem foglalkozunk a házasságkötés diákok szüleinek foglalkozás és szakképzettség szerinti megoszlásával, strukturális kérdéseivel — amely egyébként a kutatás egyik lényeges oldala —, de jelezzük, hogy ezek az adatok sem mutatnak fel a hallgatótársaiktól eltérő vonásokat. A fizikai dolgozó szülők arányát tekintve szinte teljesen azonos adatokat nyertünk a kérdőívekről, mint amit az egyes intézménycsoportokra vonatkozóan a felsőoktatási statisztikák közölnek.

Hogyan ítélik meg maguk a diákok a diákházasságokat? Arra a kérdésre, hogy mi a véleménye a diákkori házasságkötésről, a diákok túlnyomó többsége (71 százaléka) vagy úgy válaszolt, hogy helyesnek tartja (ha szeretik egymást, ha megértik egymást, ha a szülők egyetértenek, ha van hol lakni stb.), vagy olyan tartalmú választ adott, hogy ennek megítélésében semmilyen különbséget nem lát diákok és nem diákok között. A válaszolók 5 százaléka helyeselte a diákházasságokat, de a nehézségeket is megemlítette; 15 százalék kifejezetten célszerűnek tartotta vagy előnyeit sorolta fel. Csak a válaszok 9 százalékát értelmezhetjük úgy, hogy a válaszoló nem helyesli, vagy kifejezetten tiltaná. (Ők feltehetően azok, akik csalódtak, mert a házasság nem azt nyújtotta nekik, amit vártak tőle.) A válaszoknak csak kevesebb mint 1 százaléka (0,77 százalék) tartalmazott olyan véleményt, hogy a diákházasság csak a lányoknak előnyös. És végül, a kérdőívek 2 százalékában fordult elő valamilyen szövegösszefüggésben az, hogy a házasságkötést a szexuális kapcsolat legalizálásával indokolják. A diákházasságokat tehát a diákok természetesnek tartják, nem látják benne különösebben szokatlan jelenséget.

A házasságkötési szokások terén mutatkozó változásokat a statisztika folyamatos adatszolgáltatásai is jelzik (az első házasságkötés idejének előbbre

kerülése; a házasulandók közötti életkori különbség csökkenése; a szülői szerepek vállalása mind fiatalabb életkorban stb.). Azokban a városokban, ahol a szélesebb vizsgálatot végeztük, a Családi Lap segítségével kérdést juttattunk el az olvasókhöz: mit tekintenek ma a fiúknál és mit a lányoknál házasságkötésre való érettségnek? Ez a „közvéleményszonda” (amely persze bizonytalan és reprezentációs értéke is kérdéses, de a jelenségek érzékeltesére, jelzésére alkalmas lehet) arról tanúskodik, hogy a házasságkötés feltételeire, a házasságkötési érettségre vonatkozó régebbi normák ugyan még viszonylag erősen élnek a köztudatban, de a gyakorlatban már kevésbé követik azokat. Ha egyes elemeit követik is, ez a megváltozott körülmények révén csak más hagyományos normatív elem megszegésével érvényesíthető. Ha például a szokásos, a „rendjénvalónak” ítélt életkorban kötnek a lányok házasságot, akkor ez a diákok esetében azzal jár, hogy még tanuló státusban járulnak az anyakönyvvezető elé, ha pedig tanulmányaik befejezése után kerül erre sor, akkor az életkori határ tolong ki. (Hogy se az egyikén, se a másikon ne essen nagyobb „sérelem”, ezért általában az a hagyományokat leginkább kielégítő gyakorlat, hogy a házasságkötési döntés a végzés előtt megszületik, ezt a szülők is jóváhagyják, magára a házasságkötésre pedig közvetlenül a végzés utáni hónapokban kerül sor.)

Igen nehéz ma — akár csak egy-egy rétegre érvényesen — bármit is egyértelműen, biztonsággal állítani arról, hogy mit tekint napjainkban a közvélemény szokásszerű, hagyománnyá kristályosodott értékítélete a házasságkötés feltételének. Az azonban elmondható, hogy az új család anyagi bázisának megteremtése a hozomány, a kelengye révén ma már nemigen szerepel a házasságkötés feltételeként. Ha van, külön szerencsének, hasznosnak stb. tekintik, növelheti az érintett szülői családok szemében a választott vő, meny értékét, de már nem úgy fogják fel, mint aminek a hiányában várni kell a házasságkötéssel.

Más a helyzet a napi megélhetéshez szükséges jövedelem megszerzésével: az önálló kereset léte sokkal inkább a házasságkötés szükséges előfeltételének számít. Mindenekelőtt a férfiaknál, kapcsolódva a férfi hagyományos családeltartó szerepéhez. Így a diákok házasságkötése leginkább akkor összeférhetetlen a szokásnormákkal, ha mindkét fél tanuló vagy ha a férj diák, a feleség kereső. Viszont ez utóbbi esetben megilleti őket a gyermek születése esetén gyakorlatilag minden szociálpolitikai kedvezmény és — a nők alacsonyabb kereseti és még inkább jövedelmi átlagai alapján — ilyenkor kerül a tanuló férj az egyetemen, főiskolán is az anyagilag legkedvezőbb jövedelmi kategóriába. Itt tehát a körülményeket konkrétan mérlegelő felfogás a szokásnormákat, a hagyományos elvárásokat racionális érvek alapján állítja félre.

Az eltartott helyzetet persze nem szabad abszolutizálni. Az ösztöndíj és általában a diákszociális ellátás ugyan viszonylag kisebb hányadot jelent a diákok többségének megélhetésében, de emeltt lehetőségük van valamilyen alkalmi, néha rendszeres keresetre. Ez azonban bizonytalan, a vizsgaidőszakban többnyire megszűnik. A lehetőségek felkutatása sem egyszerű és nem mindenki számára elérhető. Egészében inkább arra elegendő, hogy a szülőtől való anyagi függőséget csökkentse, de általában nem szünteti meg.

A szülőtől való anyagi függőség elvben nem zárja ki azt, hogy a diákok akár a szülő tudta nélkül is házasságot köthessenek. A felsőoktatási intéz-

mények minden hallgatója túl van a Családjogi Törvény által megszabott házasságkötési korhatáron, nem lehetnek jogi értelemben gondnokság alá helyezettnek sem, így házasságkötésükhöz a szülők beleegyezése nem szükséges. Önálló családot alapítani azonban tulajdonképpen csak akkor tudnak, ha a saját döntésük következtében előállt helyzetet elismeri és támogatja az az intézményrendszer és az a szülői család, amelytől függenek.

Ami az elsőt illeti, ennek két összetevője van: egyrészt a társadalomban működő szociálpolitikai intézményrendszer, amely a fiatal házasoknak és különösen a gyermeket nevelő fiatal házasoknak különböző segítséget kíván adni, másrészt a felsőoktatási intézmény, amelyben tanulnak.

A szociálpolitikai intézményrendszer azonban a kedvezmények, juttatások zömét munkaviszonyhoz köti, s ennek nem jelentéktelen részét közvetlenül a munkaszervezetekhez telepíti, ahol ezek a saját bérkeretet, illetve költségvetési gazdálkodást terhelik. (Úgy gondolom, hogy ez az utóbbi jó néhány tekintetben nem a legcélszerűbb, mert olyan hosszú távú társadalompolitikai érdekeket akar beépíteni a munkahelyek értékrendszerébe, költségvetési szerkezetébe, amelyek a társadalom biológiai reprodukciójához, hosszú távú munkaerő-biztosítási és a munkahelyek szempontjából nagyon általános szociális érdekeihez, céljaihoz kötődnek. Ezek egy részét a munkaszervezet közvetlenül és komolyabb diszfunkcionális hatások nélkül nem képes szervesen beilleszteni a saját gazdálkodási rendszerébe.) A diákstátus nem minősül ma munkaviszonynak, így a családi szerepek ellátásához nyújtott társadalmi segítség egy részéhez vagy egyáltalán nem, vagy csak az érvényes rendelkezések utólagos és esetenkénti kiterjesztésével juthatnak hozzá. Ez néha több éves késéssel történik, emellett az adott rendelkezés hatályának utólagos kiterjesztése a nappali tagozatos hallgatókra megnövelheti a szociálpolitikai rendszer működésének következtelenségeit, fokozhatja az egymást keresztező hatásokat.

A vizsgálat indulásánál úgy gondoltuk, hogy a családellátás társadalmilag kialakított rendszere számára a házas diák — de különösképpen a diákházaspár — meglehetősen idegen kategória.

De nem tűnik kevésbé idegennek a felsőoktatási intézmények szempontjából sem. Az oktatási intézmény, amely a diákéletmód elsődleges szervezeti keretét alkotja, szerveződési céljának megfelelően a képzésre orientált. Még ha nagy súlya lenne is a nevelésnek az oktatási intézményben, akkor sem volna különösebben érzékeny azokkal a sajátos gondokkal szemben, amelyekkel a fiatal diákcsaládok találkoznak. Míg a munkaszervezetek végül is valamilyen módon mindig érdekelték dolgozóik családi problémáinak megoldásában, vagy abban, hogy az ilyen problémás munkavállalók alkalmazásától lehetőség szerint elzárkózzanak, a felsőoktatási intézményeknek e tekintetben a diákokkal kapcsolatban sem „pro”, sem „kontra” érdekeltségeik nincsenek.

Tehát míg a munkahelyeken valamiféle aktív szervezeti magatartás a jellemző (akár pozitív, akár negatív előjellel) az önálló családalapítással és általában a családi életvitellel kapcsolatban, a felsőoktatási intézmények számára diákjaik házasságkötése, gyermekvállalása közömbös, vagy kifejezetten szervezetidegen. Ez független attól, hogy az egyes oktatók vagy tanulmányi előadók személy szerint segítőkészen, megértően vagy elítélően viszonyulnak a házas diákok problémáihoz, noha e személyes magatartás minő-

sége egyebekben igen fontos. S hozzá kell tenni, hogy az oktatási intézmény — céljaiból következő — neutrális magatartásának vannak pozitív oldalai is. (Az például nem lényegtelen, hogy a kisgyermek gondozása s még inkább betegsége miatti nehézségek itt nem hozzák létre azt a „nem lehet rá számítani” helyzetet, ami a munkahelyeken szinte szükségképpen létrejön, függetlenül attól, hogy a munkatársak, főnökök megértők-e a kisgyermekes anyákkal szemben vagy sem.)

A diákok eltartásának anyagi költségei elég jelentős megterhelést okoznak a szülői családok többségében. Ezért a diákok házasságkötésével kapcsolatos szülői attitűdök itt különösen fontosak, hiszen voltaképpen arról van szó, hogy mennyire hajlandók a szülők vállalni az olyan döntés (többek között anyagi) következményeit, amelyet nem ők, hanem felnőttként cselekvő gyermekeik hoztak.

A vizsgálat során feltételeztük, hogy sok szülő ellenzi a tanulóévek alatti házasságkötést. Ezt a kérdőívek nem erősítik meg. Inkább tudomásul veszik, elfogadják, de nem különösebben örvendenek neki. Legalábbis így őrzi az érintett felek emlékezete.

Arra a kérdésre, „hogyan fogadták szüleid házasságkötésedet?” a „tudomásul vették, de nem örültek” — és „egyetértettek, és kérték, hogy gyermekünk csak a tanulmányok befejezése után legyen” válaszvariánsok dominálnak. A lányok esetében azonban sokkal gyakoribb az „egyetértettek és örültek”, a fiúknál ez ritkább. A szülők „természetrajzához” tartozik, hogy ahol a szülők „eredetileg elleneztek, de most már megváltozott a véleményük”, szinte minden esetben van már gyereke a megkérdezetteknek. Feltehető, hogy a véleményváltozásban az unoka játssza a főszerepet.

A szülők tehát többnyire elfogadják gyermekük házasságkötését. Kifejezett ellenzésükről (választott házastárs személye vagy a diákstátus miatt) mindössze a hallgatók 5—6 százaléka számol be, és 12 százaléka jelzi, hogy eredetileg elleneztek, de azóta megváltozott az álláspontjuk. Viszont minden ötödik szülő azt kéri, hogy a tanulóévek alatt ne legyen gyerekük — az indokolás általában az, hogy attól félnek: az újszülött elvonja gyermeküket a tanulástól. Az ilyen jellegű aggályokat a megkérdezettek persze jóval gyakrabban tulajdonítják saját szüleiknek, mint a házastárs szüleinek. A diákok több mint 23 százaléknál növelték a házasságkötés után a szülők az addigi támogatást, s csak 5—6 százaléknál csökkentették vagy vonták meg. Ez nagyjából megfelel a kifejezetten ellenzők arányának. A kérdőívekből kirajzolódik, hogy ez a szülői segítség nemcsak igen nagy mértékű, de módjában is nagyon sokoldalú. Pénzbeni támogatástól kezdve az ételmezéstől a ruházkodásig sok mindenre kiterjed, beleértve a gyermek felügyeletében, gondozásában való részvételt is.

A hallgatók válaszaiban ritkán látható a szülőkkel szembeni követelőző, elégedetlenkedő magatartás. Többen írták a szülők segítségének módjaira vonatkozó kérdéseinkre például, hogy „a jó tanácsaikkal is segítenek”. Segítségnek fogják fel általában azt a lehetőséget, hogy szüleikkel lakhatnak. Azt viszont már nem nagyon tekintik segítségnek, ha a szülő részt vesz a gyermek felügyeletében, gondozásában. Még akkor sem, ha más (a gyermekelhelyezésre vonatkozó kérdésekre adott) válaszkorán kiderül, hogy a gyermek a szülők lakásában, gondozásában vidéken él. Valószínűleg azért, mert ezt a legszívesebben maguk oldanák meg, a saját elgondolásaik szerint. Ez

az ifjúságkutatási körbe tartozó más kutatásokból is kiderül. Az, hogy az életkor szempontjából már nagyon is felnőttként élnek eltartott státusban, tulajdonképpen a kisgyerek révén válik igazán felemás életérzéssé. A kérdőívek alapján, főleg a szabadon hagyott „megjegyzés”-rovatból, igen sok idézettel szolgálhatnánk az eltartott helyzettel kapcsolatos feszengésre. Eből azonban egyáltalán nem következik az, hogy a szülői segítséget nem veszik igénybe. Tulajdonképpen ez utóbbival kapcsolatban nem is igen van alternatívájuk, hacsak nem megy át a házaspár egyik tagja esti tagozatra. Ezt viszont nem mindenütt teheti meg és nem minden évfolyamon célszerű megtenni.

A szülőket nem kerestük meg kérdőívekkel, de a vizsgálat közben és után néhány interjút készítettem ezzel kapcsolatban. Ezek bizonyos mértékig megvilágítják az elfogadó motívumok hátterét. Elvileg szinte mindig úgy látnák jónak, ha a gyermek előbb végezne, s csak azután kötne házasságot, de a végzés közelében már megfontolás tárgyává teszik, hogy miként fogadják leánygyermeküket a munkahelyen, ha az még szülés előtt áll vagy GYES-re megy.

Egy orvos apa így nyilatkozott IV. éves orvostanhallgató lányának házasságkötésével kapcsolatban:

„Sokkal biztosabb, hogy a ...-i kórház fogadja a lányomat, ha már van egy gyereke és nem ezután fog szülni. Szakvizsgát se tud másként tenni belátható időn belül ... és legalább így egy helyen tudnak elhelyezkedni.”

IV. éves joghallgató anyja (szintén jogász) leánya közeli esküvőjéről:

„A fiú rendes, szeretjük, és ha megvárják, amíg végeznek, akkor sem lesznek más anyagi helyzetben, mint eddig.” (Itt is évfolyamtársakról van szó, a lány a bíróságra, a fiú az egyetemi tanszékre szándékozik menni végzés után.)

Ezeket a motívumokat nem véletlenül találtam olyan szülőknél, ahol a gyerekek a szülő által jól ismert pályára készül. Itt a szülők — számolva főleg a nők önálló pályakezdésének előre látott nehézségeivel, vagy a pályakezdési idő alacsony fizetésének ismeretében — elfogadják a fiatalok házasságkötési tervét, ha a választott személy ellen nincs kifogásuk. Ha van, akkor előjönnek a „helyzetre” hivatkozó érvek, hiszen ez egyszerűbb:

„Az a lány már most megfogta a fiamat, hogy mérnökne lehessen. Pedig a fiam (IV. éves gépészmérnök-hallgató) még nem is végzett. Megmondtam, hogy amíg nem végez, szó sem lehet róla ... nem is megyek el az esküvőjére.” (Az anya általános iskolai napközis tanító, leendő menyee varrónő a konfekcióiparban.)

És ahol nincs semmiféle kifogás, kizárólag a hagyomány — indokolást nem kívánó — „csak” érve:

„Megmondtam ugyan, hogy várjanak még az esküvővel, ha majd dolgoznak ... de nem akarták semmiképpen. Rendes lányt vett el, de hát haragudtunk, hát

persze... nem is nagyon jönnek haza... inkább a nászomékhoz..." (Tsz-tag apa, fia joghallgató, a negyedév végén kötött házasságot az egyetem színhelyén lakó III. éves kollégájával. A fiú ugyanott az ügyészségre pályázik.)

Feltűnő, hogy a sokak által emlegetett házasságkötési ok, a szexuális kapcsolatok legalizálása, a kérdőívek alapján jóformán teljesen hiányzik — a fiataloknál. Nem így a szülők elfogadó magatartásának kialakulásában:

„Végeredményben jobb, hogy összeházasodtak (III. éves bölcsészlány, IV. éves medikus), mert azt úgyse lehet elvárni, hogy ebben a korban ne legyen köztük semmi... akkor meg már jobb, ha összeházasodnak. A feleségem is megnyugodott azóta.” (Középiskolai tanár, a felesége orvosírnok.)

A lányok szüleinek egyetértése sokszor összefügg azzal a félelemmel, hogy a leány nem megy férjhez idejében.

„Hát már benne van a korban... 22 éves... a fiú is rendes, jól keres... legalább nyugodtak lehetünk felőle...” (Kohász apa, IV. éves közgazdasági egyetemista lányának és gépkocsivezető vejének házasságkötéséről.)

„Nem bántam én már, csak vigye valaki... annyi bajom volt vele...” (Egyedülálló adminisztrátor anya III. éves joghallgató lányának és technikus vejének házasságáról.)

Ezeket az utóbbi álláspontokat azért tartjuk nagyon érdekesnek, mert jól mutatják, hogy nagyjából két végletben látszik elfogadhatónak a diákházasság a szülő számára: a majdani munkavégzés pályautvonalainak józan számbavételével és a leghagyományosabb szemlélet alapján. Mindkettő elsősorban a lányok szüleinél lelhető fel.

Ami az oktatók magatartását illeti — arra a kérdésre, hogy „tapasztalataid szerint hogyan viszonyulnak az oktatók a diákok házasságkötéséhez?” — a házas diákok többsége szerint ez „közömbös számukra”. A diákok gyermekvállalásával kapcsolatban a válaszok valamivel kevésbé egyhangúak.

Találunk olyan hallgatói véleményeket is, hogy „a terhes anyákat, kisgyermekes diákokat kifejezetten segítik” vagy „helyeslik, előnyösnek tartják, de kifejezetten nem segítik”. Időnként előfordul, hogy a „terhes anyákkal, kisgyermekes diákokkal kapcsolatban előítéleteik vannak”, vagy, hogy „hátrányos megkülönböztetést is alkalmaznak” — de ez utóbbi vélemények kivételszámba mennek.

Ezek — legalábbis a hallgatók véleménye alapján — megerősítik azt a feltevést, hogy a felsőoktatási intézmények számára közömbös a hallgatók családalapítása. A diákjelöltei bizottságok egy része és természetesen az oktatók egy része is felfigyelt már a házas diákok problémáira. Az érvényes rendelkezések, a szociális célokra fordítható pénzügyi lehetőségek keretein belül igyekeznek segíteni.

Az érvényes rendelkezések alapján a házasságkötés után a már kereső házastárs válik eltartóvá, így annak jövedelme után állapítják meg a szociális kategóriát. (Kivéve azt az időtartamot, amikor a férj sorkatoná, amire majd visszatérünk.) Változatlanul a szülők jövedelme után kell viszont megállapítani a szociális juttatások szempontjából irányadó kategóriát, ha mind-

két fél diák. Ebben az esetben egy kategóriával lejjebb kell sorolni a hallgatókat, ha gyermekük van, és egy újabb rendelkezés szerint a kisgyermeket a nagyszülőknél is eltartottként kell figyelembe venni az egy főre jutó jövedelem számításánál. A diákjóléti bizottságok nagy része általában arra törekszik, hogy a szociális segélyek szétszétlásánál vegyék figyelembe a házaskor sajátos anyagi gondjait, ennél többet nemigen tehetnek.

A jövedelmi kategóriák megállapításával kapcsolatban azonban óriásiak a feszültségek, és a társadalmi igazságérzet vélt és valóságos sérelmei. A jövedelmi kategorizálás problémái itt halmozottan jelentkeznek: összefonódnak az általános diákszociális és a házaskor sajátos helyzetéből fakadó speciális kérdések.⁵

„Ne a szülők után számolják a kategóriát, mert az amúgy sem reális. Felháborítónak tartom, hogy az, aki például orvoshoz megy feleségül, van lakása, autója, papíron kimutatja, hogy 3000 forintot keres, illetve a férje, kap menzától kezdve mindent. Én meg sem menzát, sem egyéb támogatást nem kapok, pedig szüleim tényleg csak annyit keresnek, amennyit a papír kimutat. Ráadásul 2000 forint albérleti díjat, plusz gázszámlát fizetünk. Nekem mért nem a férjem után adják a kategóriát? Vagy mindenkinek a szülei után számolják a kategóriát, vagy mindenkinek a házastársa után! Az egyetem jól kitol velünk. Sem menzát, sem kollégiumot, sem szociális segélyt nem kapunk. A szociális segélyt csak olyanoknak adják, akik a papírokkal jól tudnak játszani, közben nyugati körútra kell nekik a pénz. A szüleimet nem volna szabad annyira kifosztani.” (V. éves, 25 éves medika, a férj, IV. éves, 26 éves medikus. Az asszony a közeli hónapokban fog szülni, szülei általános, illetve középiskolai pedagógusok, a férj szülei: asztalos, illetve takarítónő. Férjnek 1400 forint társadalmi ösztöndíja van.)

Sok más, részben mérsékeltébb, részben felháborodottabb, indulatosabb idézettel illusztrálhatnánk ezt a kérdést. Tény, hogy szinte minden kérdőíven jelzik: realisabb, igazságosabb kategóriabesorolást kellene kialakítani. Jelzik a papíron kimutatott és a tényleges jövedelem nyilvánvaló eltéréseit, ezen túlmenően pedig azt, hogy a diákházaspárok (T típusok) besorolása igazságtalan, mert még ha nincs is gyerekük, a legtöbben a korábbinál drágább lakásviszonyok közé kerülnek (albérlet). A másik — ugyancsak jóformán minden kérdőíven szereplő — kérdés a *kollégiumi elhelyezés*. A kollégiumi férőhelyek száma jóval kisebb, mint azoknak a diákoknak a száma, akiknek szülei nem az intézmény székhelyén laktak. Ez ennyiben általában diákszociális probléma. A házaskor diákok viszont igen ritkán kaphatnak kollégiumi elhelyezést, még ha a szüleik jövedelme után erre jogosultak is lennének, mert jóformán nincsen kétágyas szoba. A diákotthoni elhelyezés nem a házaskor diákok sajátos kérdése. Megoldása sem képzelhető el az általános kollégiumi ellátás javítása nélkül. Ezt a megkérdezett hallgatók egy része jelzi is.

„Az a véleményem, hogy amíg a Pécsi Tudományegyetem kollégiumi gondjai nem oldódnak meg, addig másodlagos kérdés a házaskor diákok problémáival foglalkozni. A házaspároknak külön szobát adnak (jogosan), de ennek az a következménye, hogy a többiek összezsúfolódnak. Továbbá az V., VI. kategóriákkal szemben jogtalan az a diszpreferencia, ami most van (hogy ti. nem kaphatnak kollégiumi elhelyezést — K. E.), mert az albérleti díjak az eget verik.”

A kollégiumi elhelyezés, a jövedelmi kategorizálás, s az ezekkel összefüggő juttatások, ösztöndíjak kérdése tehát a házások szempontjából nézve még élesebben merül fel. A házások esetében sajátos a szociális kategóriának a házastárs jövedelmi kimutatása alapján történő megállapítása, továbbá a gyermekes hallgatók kollégiumi elhelyezésének teljes megoldatlansága (jelen idejű megoldhatatlansága).

Ami a szociális kategóriát illeti, a vélemények ellentétesek. Az a tény, hogy ha mindkét fél diák, akkor a szülei után állapítják meg a kedvezmények szempontjából irányadó kategóriát, ha pedig egyik fél dolgozik, annak keresete alapján — ez rendkívül nagy ellátási különbségeket (kategóriakülönbségeket) hoz létre. Ilyen nagy különbség a hallgatók tényleges anyagi helyzetében távolról sem keletkezik a házastárs kereső, illetve nem kereső mivolta révén.

Különösen nehéz a *gyermekes hallgatók* helyzete. Ennek azonban még a rövid jelzését sem lehet másként megadni, csak úgy, hogy típusok és problémák szerint elkülönítjük a kérdéseket.

Lakáshelyzet szempontjából a „tiszta” diákházaspárok vannak a legnehezebb helyzetben. Vagy a gyermeket helyezik el a szülőnél (nagyszülő), vagy ők is ugyanott laknak. Alბérletet találni kisgyermekkel a legritkábban lehet, és csillagászati áron. A kollégiumokban végképp nem tudnak gyermekes hallgatókat elhelyezni. Egy-két intézményben — így a budapesti műszaki egyetem egyik kollégiumában — van egy kisgyermekes rész, ez azonban nem jellemző a mai kollégiumi helyzetre. (A BME megoldására egyébként példaként hivatkoznak sok más intézmény hallgatói, mint lehetséges megoldásra, vagy az egyik hallgató megfogalmazásában mint „vágyalom”-ra.)

A gyermekelhelyezés és gondozás szempontjából a V_1 típusoz tartozó diákok (tehát ahol a feleség dolgozik) nincsenek más helyzetben, mint általában a kereső fiatalok. Vannak ugyan problémáik, de azok nem speciális diákszociális problémák, hanem a kereső fiatal családok általános helyzetén belül értelmezhetők. A V_2 és a T típusokban — tehát ott, ahol az anya diák — azonban a kisgyermek gondozásához, neveléséhez nyújtott társadalmi segítség hiánya képtelen állapotokat hoz létre.

Családi pótlékot már a diákházaspárok is kapnak. Az ingyenes egészségügyi ellátás keretében a terhes anya és a kisgyermek megkapja az őt megillető gondozást. Ami viszont a kisgyermek anyai, szülői gondozását illeti, az csaknem teljesen megoldhatatlan. Még a szoptatással is az a helyzet, amit többen így írnak: „jól kell programozni a gyermek születését, mert ha nyárelőn születik, a nyári szünidőben otthon meg lehet oldani a szoptatását”. A diák-anyának persze módja van évhalasztást kérni, hogy gyermekét gondozza. Ezt általában a rendtartás a teljes tanulmányi időre legfeljebb két alkalommal (évre) teszi lehetővé.

Ha ezt a keretet évismétléssel vagy egyéb okból nem merítette ki — s általában a hallgatók nem merítik ki —, az anya otthon maradhat. De ilyenkor élesen felmerül az a kérdés, hogy erre az időre a munkaviszonyban levő anyák szülési szabadságot, GYES-t kapnak, ők viszont semmit. Ezt úgy fogják fel, mint diszkriminációt, mint saját helyzetük és a gyermek valamiféle leértékelését egy szülésre már érett életkorban. Szembeállítják azzal az alternatívával, hogy a végzés után e kedvezmények igénybevétele komoly elhelyezkedési és szakmai hátrányt jelent. Ezt még azok is jelzik — többnyire a nők,

de egyes férfiak is —, akiknek nincsen gyerekük. Az alábbi idézetekkel nemcsak a jelentkező problémákat, hanem az indulatokat, a helyzeti diszkriminációs közérzetet egyaránt szemléltetni lehet. Azt a kérdést tettük fel, hogy milyen időszakot tart a legalkalmasabbnak a gyermek vállalására, és azt kértük, hogy indokolják a választ. A vizsgálat indulásánál magunk sem gondoltuk, hogy a keserű megjegyzések milyen lavináját kapjuk vissza:

„Az egyetemi évek alatt nehéz megoldani a gyermek vigyázását. Közvetlenül végzés után nehéz megoldani a beilleszkedést és nagy pocakkal nehéz állást kapni. Nem nézik jó szemmel...”

„Jelenleg tulajdonképpen a továbbtanuló nőket a többivel szemben a társadalom bünteti, ha netán olyan örültek, hogy szülnék egy gyermeket.”

„A diplomás fiatalasszonyok kiszolgáltatott helyzetben vannak. Hátrányuk van az elhelyezkedésben. A gyermek óriási hátrány és az asszony issza meg a levét.”

„Ideális lenne szülni még az egyetemi évek alatt, de anyagi, szociális és egyéb kedvezmény híján nem helyes a gyermekvállalás. ... Ugyanakkor jó lenne, ha nem szülési szabadsággal kezdődne a munkavállalás. A társadalomnak kell eldönteni, hogy hol tud áldozatot hozni, melyik fontosabb.”

„A gyerekekkel elhelyezkedni nagyon nehéz, de terhesen vagy azzal a kilátással, hogy fog szülni, szinte lehetetlen.”

„Az egyetem alatti gyermekvállalásról csak saját egyetemünkre nézve lehet írni, hiszen csak ezt ismerem. Nagyon előnyös lenne számunkra és a tanterv 1 vagy 2 lehetőséget is ad erre (legalább vizsgaidőszakban). Maga az orvosi 6 év. Végzésre 24 éves az ember, majd a fiúk 1 év hadsereg és utána jöhet a baba. Azaz minimum 25 éves a feleség (ha szintén orvos). Ez pedig már »éltes kor-nak« számít a szüléshez. 1 év GYES, 3 év ugyanis nem lehet, mert akkor végképp kiesik. Újabb gyerek növeli a GYES-t. És hol van még a szakvizsga? — és hol vannak azok a kórházigazgatók vagy főnökök, akik végignézik, hogy az orvosnő 2 gyermekkel összesen kb. 4 évet GYES-en legyen? Akkor inkább fel sem veszik állásba. (Sajnos konkrét példák: ha az orvosnő állást keres; férjnél van-e, vannak-e gyermekei?) Sokszor ezen tényezők fontosabbak a szaktudásnál. Marad tehát az egyetemi gyermekvállalás. A tanrendi előírások (előadások, gyakorlat stb.) a gyermek kihordását még lehetővé teszi, de a gyermeket háromszor megszoportatni, úgy, hogy reggel 8—18 óra között tart az elfoglaltság. És hol van még a közéleti tevékenység? Alბérletet találni férjjel és gyermekkel — millióért lehet — és ritkán. Kollégium erre berendezve nincs! Pénzt, támogatást (különösebbet — azaz szinte semmit) nem ad az egyetem. SAKK—MATT.”

A helyzetet nem kell dramatizálni, hiszen a szülők rendkívül sokat segítenek és elég sok diákházaspár tesz szert alkalmi munkák révén valamilyen keresetre. Közülük többen részesülnek az egyetem, főiskola diákjóléti bizottságán keresztül esetenkénti szociális segélyben. De még így is valóban nehéz helyzetben vannak. Ám az, hogy diszkriminált helyzetben érzik magukat, nem egyszerűen ebből származik. Mint minden ilyen közérzet, ez is egybevetés révén születik. Kortársaikkal, sőt a tizenéves szülőanyákkal egybevetve valóban nem lehet nem érteni ezt az elkeseredett hangot, a rossz közérzetet.

Bizonyos értelemben még a háztartásbeli fiatal anyákkal szemben is furcsa és semmiképpen nem indokolt megkülönböztetésben van részük a diákanyáknak akkor, ha már kereső férjük bevonul. A Honvédelmi Törvény alapján előírt szociális támogatásról van szó, amely a sorkatona által eltartott hozzá-

tartozók támogatását illeti. Nem tudtuk minden intézményben tisztázni, hogy az eljárás mennyire egyöntetű ebben a kérdésben, de nagyon sok — alábbi idézetekkel illusztrált — problémajelzést találunk:

„Nem tudom, de lehet, hogy ez a probléma, amit leírok, csak a mi egyetemünkre specifikus. Azokat a férjezett kollegákat érinti, akiknek a házastársát katonának hívták be, most például én is ebben a cipőben járok, ezért megpróbálom a dolgot a saját példámon illusztrálni. Az eddig rendben volna, hogy a szoc. kategóriám módosul. Igen ám, de éppen ellenkezőleg, mint ahogy az ember várná! Én eddig férjem keresete szerint a II. kategóriába tartoztam, ami reális volt. Most, hogy katona lett, besorolásom a szüleim fizetése szerint fog módosulni. Hogy miért? Ezt én nem tudom, hiszen külön háztartásban élünk, anyagi helyzetünk tőlük független. Az illetékes szerv az egyetemeken úgy határozott, hogy ilyen esetekben a szülők kereseti kimutatását veszi figyelembe, hiszen »eltartásnak lennie kell«. Ha engem e szerint sorolnak be (márpedig ez van), akkor a legmagasabb, a VI. kategóriába lépek elő, ugyanakkor gyakorlatilag sokkal kedvezőtlenebb anyagi helyzetbe kerültem. Így eselek a rendkívüli szoc. segélytől, a kedvezményes ebédétől, semmiféle szoc. támogatást egyáltalán nem kapok. Én nagyon furcsának tartom ezt az állapotot, hiszen pontosan most kellene, hogy támogatást kaphassak és e helyett még a kedvezmények sem illetnek meg. Ki érti ezt?»

„Elsősorban akkor vártam támogatást, amikor a férjemet katonának besorozták, ehelyett pont akkor szűnt meg számomra minden szociális egyetemi támogatás. Egy 1972-es törvény értelmében minden olyan diáklány, akinek férje katonának megy, újra szülei alapján lesz kategorizálva, vagyis újra a szüleinek kell eltartania. A legtöbb esetben szerintem a szülők segítik a házasság, de elég furcsa 2, néhol 3 évvel a házasság után visszamenni újra, hogy itt vagyok újra tartatok el!” (A hallgatónak egy gyermeke van.)

Ez a probléma annak ellenére is élő, hogy a Honvédelmi Törvény szellemében az Eü. Közlöny 16. számában időközben megjelent közlemény (EüM 90 340/1979) a hadkötelesek és hozzátartozóik szociális ellátásának egyes kérdéseiről a következőképpen foglalt állást: „A sorkatonai családi segélyre való jogosultságot nem zárja ki az a körülmény, hogy az arra egyébként rászorulóknak a bevonulton kívül van más, tartásra köteles és képes hozzátartozója; ennek vizsgálatára ezért a segélyre irányuló kérelem elbírálása során nincs szükség.”

A diákok esetében a tartásra köteles és képes hozzátartozó általában a szülő (nagyszülő). A tanácsok szociálpolitikai csoportjai által folyósított rendszeres családi segély feltételeként jövedelemhatárokat állapítottak meg; ezeket a diákfeleség, személyes helyzete alapján, általában nem lépi túl, sőt inkább azok alatt marad. Ha azonban ilyenkor a szülői jövedelmek alapján megváltoztatják a kategória-besorolását, a helyzet megváltozik; a hallgatónó magasabb kategóriába kerül, ezért semmiféle támogatásban nem részesül. Gyerekével együtt a nagyszülő tartja el, pontosabban köteles (?) eltartani.

Az itt jelzett problémák nem érintenek tömeget a GYES-en levő kismamák megközelítően kétszázötvenezer számához mérten, hiszen a diákanyák száma alig több, mint kétezer. Még akkor is keveseket érintene ez országos viszonylatban, ha a ma kisgyermekének ellátását illetően nagyon nehéz helyzetben levő diákanyák száma nőne. De a pályakezdő fiatal értelmiségi nők számára már korántsem ilyen súllyal jelentkezik a kérdés.

A népesedési intézkedéseknek ugyanis — mint mindenfajta intézkedés-rendszernek — vannak nem kívánt mellékhatásai, diszfunkcionális következményei is. (Ami nem szükségszerűen kérdőjelezi meg az adott intézkedések létjogát, sőt a helyességét sem.) Ezek közé tartozik, hogy igénybevételük esetén a munkából nagy lesz a kiesés, ami annál több problémát okoz — a munkahelynek és a szakmáját szerető anyának egyaránt —, minél magasabb a kereső nő szakképzettsége. És nehezen lehetne gazdasági okokkal visszautasítani a diákként szülő nők szociálpolitikai ellátásának, a gyermeknevelés diákstátusban történő nagyobb támogatásának igényét. Hiszen ezek előrehozott költségvetési tételként jelentkeznek — jelentkezéneik — és részben számítható, részben — módszertani okokból — nehezen kiszámítható mértékben, de „olcsóbbak” is a népgazdaságnak. Minden bizonnyal elkerülhetetlen lesz, hogy a GYES-hez hasonló (bár konstrukciójában és időtartamában nem azonos) segítséget adjunk a diákházaspároknak ahhoz, hogy kisgyermeküket gondozzák. Mindenekelőtt abban a korban, amikor a kisgyermek leginkább igényli az anyai gondozást, tehát legalább egy évre. Egy évvel később végezni, vagy — akár csak egy évet — a munkahelyről kimaradni, ugyancsak más következményekkel jár társadalmi és egyéni szempontból egyaránt. Ezek a szülések nem ellenjavalltak sem életkori, sem feltételezhető személyiségalkati érettség tekintetében. Csupán szociálpolitikai szempontból kezeljük őket úgy, mintha „nemkívánatosak” lennének. Komolyan vehető érveket a hátrányos kezelési mód mellett tulajdonképpen aligha lehet felsorakoztatni; „mindössze” azt, hogy a jelenlegi juttatási rendszer feltételeinek nem felelnek meg a diák-jogállásban történő anyai szerepvállalások. De egy működő rendszer igazi életképesége nem utolsósorban azon múlik, képes-e korrekciókra a valóság mozgásához igazodva.

Feltételezem, hogy ma, amikor amúgy is népesedési gondokkal küzdünk, nem szabad ragaszkodni olyan megoldásokhoz, amelyek kiélezzik a nők számára az anyaság és hivatásszerű munka közötti ellentmondást és az értelmi-nőket az egykező magatartás felé irányítják.

A jelen cikk keretében csak a körvonalait lehetett felrajzolni azoknak a szociális feszültségeknek és megoldásra váró kérdéseknek, amelyek a vizsgálat során előkerültek. Annyi mindenesetre látható, hogy a problémáknak két, világosan elkülöníthető csoportja van.

1. Diákszociális kérdések, amelyeken belül speciális módon vetődik fel a házások helyzete. Bár ezek feltárását nem tekintettük a kutatás céljának, külön kérés és kérdés nélkül is állandóan megjelentek a kérdőíveken.

2. Családszociális, illetve gyermekellátási kérdések, amelyeknek az a sajátosságuk, hogy a házastársak, illetve a szülők diákok. A gyermeknevelést és gondozást támogató szociálpolitikai törekvések — mint általánosak — abban a különös esetben, amelyben a szülő (szülők) nem keresők, de nem is eltartottak a szónak abban az értelmében, mint például a háztartásbeliek, vagy foglalkozás nélküliek, vagy mint a 18 év alatti eltartott tanulók, ezek a támogatások, törekvések nemigen jutnak el a diák-szülőkhöz, különösképpen a diák-anyákhoz. Azaz: őket nem támogatják. Kivételt képez persze minden tekintetben a dolgozó feleség és bizonyos vonatkozásban a dolgozó férj. A szociálpolitikai ellátás megkísérli ugyan felfogni ezt a sajátos helyzetet, de tulajdonképpen nincsen helye a családpolitika mai rendszerében.

A megoldás útvonala feltehetően nem az, hogy ebben a tekintetben a diák-szociális ellátás keretébe a többiekhez (a nem házasokhoz) vonjuk el azt, amit a házasoknak adunk. Ez esetben kicsinyített formában ugyan, de intézményi ellenérdekeltséget hoznánk létre. Feltehető, hogy a felhasználott pénzügyi források tekintetében különválasztott megoldásokat kellene alkalmazni.

A példaként egyebekben nem kell a tőkésországokhoz fordulni. A hallgatók is a bulgáriai egyetem diák szállóira és az NDK-ra hivatkoznak. Egyetlen egy sincs közöttük, aki a gazdag skandináv vagy más fejlett tőkésországok példáját emlegetné.

Szívem szerint sok idézettel éltem volna, mert a nyitott kérdések szabad szövegezésű válaszaiból nagyon is kitűnik, hogy a diákok vállalják a majdani pályájukra való készülést és a család együttes gondjait és igénylik együttes örömeit, élő válaszként olyan ma is létező álláspontokra, amely a hivatástudatot és az anyaság igényét egyidejűleg nem tudja elképzelni a nőknél. Nem „antianyák” mondják el a kérdőíveken gondjaikat, hanem olyanok, akik arra a kérdésre, hogy „milyen jelentősebb vagyontárgyak van” — odairják „a két kislányunk”. E cikk mondanivalóját sem tudnám jobban megfogalmazni, mint az alábbi hallgatók:

„Huszonevűsek vagyunk. Mint szülők pont abban a korban, amikor az első gyermek vállalása ideális lenne. Jó lenne, ha az egyetemisták gyermekét nem szükséges rossznak tartanák, hanem az egyetemista anyákat legalább úgy megbecsülnék, mint a dolgozókat. Hiszen mi sokkal rosszabb körülmények között vállaljuk a gyermeket. Egyrészt semmilyen támogatást (GYES, bölcsőde, pénz stb.) nem kapunk, hanem csak a terhünket növeljük. Pedig véleményem szerint tanulni legalább olyan nehéz, mint dolgozni.”

„Problémának tartom, hogy a házas diákok nem egyenrangúan tanul többi társával és ezt legfeljebb csak emberségből veszik figyelembe. Természetesen mindenki választhat házasság és egyetem között, vagy tanulhat estin is, de mindenképpen társadalmi érdekek tartom, hogy a diákok házassága ellenére is jól tanuljon és végül jó szakember váljék belőle (de) lehetőleg kiegyensúlyozott legyen a házassága is és tudjon kiegyensúlyozott és egészséges gyermekeket nevelni. Mindkettő fontos és ezért látom indokoltnak nagyobb figyelmet tanúsítani a fenti problémák iránt, lehetőleg megoldani azokat.”

„Őszintén örülök, hogy végre intézményesített formában tudomásul vetik és elfogadják ezt az egyre erőteljesebbé váló társadalmi jelenséget, az egyetemi évek alatt a hallgatók gyermekvállalását és házasságkötését. A kérdőív tetszett... Sok-sok értelmiségi nő helyzetén segítene, ha már az egyetemi évek alatt szülhetne és utána könnyebbé válhatna az elhelyezkedése, nem kéne 3 évig otthon maradnia, ami ugyancsak kiesést jelentene szakmájában. Szerintem, ha az egyetem alatt lakást és gyermekintézményeket biztosítanának (tudom, hogy nagy feladatot jelentene az államnak), ez később kifizetődne, hiszen az azonnali munkába állással lehetősége lenne munkájával ezt visszafizetnie.”

JEGYZETEK

¹ Ezekre addig, míg az esetek a „kivétel” csoportban elférnek, tehát amíg nem nagyszámúak, nem tömegesek, alkalmazhatják az egyedi kivételeket akár rendeletileg adott lehetőségeik között is. Ha viszont nagyon gyakorivá válnak, újra át kell alakítani az érvényes szabályozást. De ez a valósághoz jobban igazodó

magatartás (többek között) idő kérdése is. És ha a valóság szóban forgó közege elsősorban a szokások és hagyományok által szabályozott közege — mint adott esetben a családi, illetve családalapítási magatartás —, akkor az újabb jelenségekkel szemben nemcsak az ismerethiány, hanem az előítéletek is szerepet kapnak, a „szokatlan, tehát rossz” értékelő reflexei. Ilyenkor a változás folyamatában mindig szükségképpen fellép társadalmi problémák — amelyek megjelenését „normális” jelenségnek tekinthetjük — megoldása elhúzódik, ami társadalompolitikai szempontból nem tekinthető eleve szükségszerűnek.

² Lehetséges, hogy ilyen is van. De ez — amellett, hogy az általunk alkalmazott módszerekkel nem deríthető ki — nem látszik a kérdés lényegét illetően fontosnak. A házasságkötési pánik ugyanis, ha köthető jellegzetes élethelyzetekhez egyáltalán, úgy minden bizonnyal főként az életkorhoz. A mi házias diáklányaink, mint később látható lesz, túl vannak ugyan az első házasságkötési életkor átlagán, de biztosan nincsenek túl az értelmiségi nők megfelelő életkori átlagán. Még nem számítanak „vénlánynak”. A magam részéről mindig előítéletet látok az olyan kérdésfelvetésekben, amelyben azt keresik, miféle különleges oka lehet egy 23 éves lánynak arra, hogy férjhez menjen — ha történetesen diák az illető; de nem keres különleges okokat akkor, ha a szóban forgó háztartásbeli vagy már kereső. Az effajta kérdésfelvetések éppen a jelenség lényegét teszik kideríthetatlenné, mi pedig éppen ezt szeretnénk volna látni.

³ A hallgatók együttes életkora sem átlagolva, sem kohorszok szerint nem látszik alkalmasnak egybevetésre. Az a tény ugyanis, hogy a felsőbb évfolyamosok aránya messze nem azonos a kari összlétszámon belül és a házások között, csak az évfolyam szerinti egybevetést teszi értelmessé. Itt viszont a szórás mértéke olyan csekély, hogy áttekinthetőbb összehasonlítást kínál az életkori átlag.

A házások átlagos életkorát korrigáltuk az adott intézménynek szerinti megoszlása alapján képezett súlyozott arányoknak megfelelően.

⁴ A nők és férfiak életkorát illetően jó lett volna az egyes évfolyamok nemek szerinti összehasonlításában is megnézni: a házásoknál talált életkori különbségek vajon jellemzőek-e az adott intézményben tanuló fiúk és lányok egészére. De mivel ilyen nyilvántartás az egyes intézményekre vonatkozóan a felsőoktatási adatbankban nincs meg minden számunkra szükséges évre — így erre nincs módunk. Ha figyelembe vesszük a fiúk előfelvételi 11 hónapos katonai szolgálatát, és hogy a felvételi vizsgákon a lányok legalábbis a vitt pontszámokat tekintve általában előnyösebb helyzetben vannak, egy-egy évfolyam nőhallgatói egy-két évvel fiatalabbak lehetnek, mint a férfikollégáik. Így az itt talált életkori különbségek valószínűleg jellemzőek lehetnek a nem házias diákokra is. Kivéve az orvostudományi egyetemeket, ahol a sorkatonai szolgálat egészére a végzés után kerül sor és a műszaki főiskolákat, ahol viszont többen vannak, akik már a beiratkozás előtt hosszabb ideig dolgoztak és nemcsak a SZET-esek. Az abszolút számok azonban itt olyan kicsik, hogy emiatt — mint más esetben is jeleztük — a véletleneknek túl nagy a játéktere.

⁵ Az ez évben érvénybe lépett új ösztöndíj-rendelet nemcsak felemelte a diákszociális célokra felhasználható pénzösszeget, de kevésbé merev elosztási lehetőségeket is teremt, nagyobb teret ad az egyéni helyzetek alapján történő elbírálásnak. Egészen véve azonban ez sem tette — nem is tehetné — félre a jövedelmi kategóriák elvét. Ebben a kérdésben aligha lehet, véleményem szerint, igazán jó, igazságérzeteket nem sértő megoldásokat találni, minthogy ez összefügg olyan kérdésekkel, amelyek kívül esnek az oktatási intézmények körén. Így mindekelőtt a mérhető és a valóságos jövedelmek, továbbá vagyoni helyzetek eltéréseinek ismert problémáival. Az új ösztöndíj-rendelet révén növekedhet a házias diákoknak nyújtott szociális támogatás mértéke is, de helyzetük sajátosságaiból következő problémák szociális alapképletei nem változtak. Ennyiben nem tartom ezt az 1979-es anyagot idejémtúlnak.

GEDEON PÉTER

Áruviszony és tulajdon

(Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogásának gazdaságtani alapjairól)

A marxi teória mint a tőkés árutermelő társadalom átfogó elmélete a szocializmus álláspontjáról tételezi és előfeltételezi a termelés áruformájának, a társadalmi viszonyok eldologiasodásának megszüntetését. A marxi elmélet történetileg kialakultnak tekintette az eldologiasodás, az áruforma felszámolásának objektív feltételeit. A modern társadalomtörténet azonban azt mutatja, hogy ezek a feltételek mindmáig nem jöttek létre: az áruforma mint a termelő egyének tevékenységcseréjének közvetítő eszköze a modern termelés nem nélkülözhető feltétele. Ez a helyzet a marxista tradíción belül gondolkodók számára lényeges kérdéseket, megoldásra váró dilemmákat szül. Hogyan egyeztethető össze a termelés áruformájának, a társadalmi viszonyok eldologiasodásának megszüntetését tételező elmélet az árutermelést, az eldologiasodását fenntartó gyakorlattal? Megőrizhető-e a szocializmus és árutermelés egymást kizáró jellegének a feltételezése, vagy a szocializmust az árutermelés viszonyrendszerén belülre kell helyezni? Hogyan lehet a marxista elmélet a gyakorlat elmélete, ha a gyakorlati cselekvés nem tűzheti célul az árutermelés felszámolását?

E dilemmáknak a munkásmozgalom elméletén belüli első — még nem tudatos — kifejeződését találhatjuk meg Bernstein és Kautsky teóriájában. Ez a dolgozat nem öleli fel a problematika teljes terjedelmét. Nem foglalkozunk Bernsteinnel és Kautskynak a munkásmozgalom stratégiájával és taktikájával *közvetlenül* összefüggő nézeteivel. Nem tárgyaljuk továbbá Bernstein és Kautsky elméleti fejlődését, felfogásuk különbségeit, egymással folytatott vitáikat, amelyek olyan kérdéseket érintenek, mint például a tökekonzentráció és centralizáció folyamatának alakulása, a válságelmélet érvényessége, a szubjektív értékelmélet megítélése stb. E tanulmány arra vállalkozik, hogy rekonstruálja Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogásának gazdaságtani alapjait, azokat a közös előfeltevéseket, amelyek az egymással folytatott viták, konkrét elemzések háttérében húzódnak meg.

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Bernstein és Kautsky pártteoretikusok voltak, tehát számukra az elmélet közvetlen gyakorlatra orientáltsága¹ természetesnek tekintett előfeltétel: az elmélet nem más, mint a szociáldemokrata párt politikai stratégiáját meghatározó segédeszköz. Az elmélet tehát felfogásuk szerint közvetlen politikai, gyakorlati célok, szükségletek szolgálatában áll, az elmélet mint a politikai cselekvés elmélete a munkásmozgalom tevékenységének gyakorlati lehetőségeit és feltételeit fogalmazza meg, s éppen ezért az elmélet által feltárt lehetőségek egyben gyakorlatilag, a politikai cselekvés folyamatában realizálható lehetőségek. Így az elmélet és gyakorlat közvetlen viszonyának fenntartása egyben az elméleten belül a társadalmi fejlődés elméletileg tételezett és gyakorlatilag megvalósítható lehetőségének közvetlen azonosságaként jelenik meg.

A történetileg adott feltételek következtében azonban a munkásosztály politikai mozgalmának Nyugat-Európában alkalmazkodnia kell a kifejlett árutertermelés társadalmi rendszeréhez, vagyis a tőkés magántulajdon elleni küzdelmet el kell választania az árutertermelés elleni küzdelemtől, az előbbi megszüntetéséért folytatott harc objektíve az utóbbi elismerésével párosul, az utóbbi alapzatáról történik. Így az elmélet a gyakorlati tevékenység elméleti lehetőségét, a társadalmi fejlődés mozgásterét és az erre való elméleti reflexió lehetséges vonatkoztatási rendszerét az árutertermelés viszonyrendszerén belül rögzíti. Ha a kapitalizmus meghaladásának lehetősége csak az árutertermelés társadalmi rendszerén belül juthat valóságos tartalomhoz, akkor a társadalom gyakorlati átalakítására orientált munkáspárt elméletének ezt a lehetőséget kell az elmélet középpontjába állítani. A kommunizmusra vonatkoztatott, a kifejlett árutertermelés rendszerét tagadó elméleti tételezéseknek így nincsen helyük az elméletben, hiszen nem képviselnek politikailag megvalósítható programot.

Az elmélet és gyakorlat közvetlen egymásra vonatkoztatottságából következően, a kapitalizmus elméleti és gyakorlati meghaladhatóságának azonosításából következően tehát a német szociáldemokrácia e két vezető teoretikusa az elméleti gondolkodás számára sem tarthatja fenn a marxi elmélet alapvető kiindulópontjait. Más szóval: Bernstein és Kautsky a kifejlett árutertermelés eldologiasodott társadalmának megszüntetését tételező marxi elméletet beemeli a politikailag megszerveződő munkásmozgalomba, amely tényleges tevékenységében kénytelen igazodni a kifejlett árutertermelés logikájához, hiszen ennek megszüntetéséhez hiányoznak az objektív feltételek. A marxi elmélet azonban Bernstein és Kautsky felfogásában úgy válhat a német szociáldemokrata párt elméletévé, úgy lehet a gyakorlatot orientáló politikai teóriává, hogy megszabadul attól a dimenziójától, amely az árutertermelés megszüntetését gyakorlati cselekvési programként és ezzel összekötve az elméleti gondolkodás kiindulópontjaként tételezi.

A marxi társadalomelméletet tehát Bernstein és Kautsky csak úgy képes összekapcsolni a társadalmi gyakorlattal, hogy elvonatkoztat az árviszonyok a társadalmi-termelési viszonyok eldologiasodásaként tekintett értelmezésétől. A szocializmust Bernstein és Kautsky csak az árviszony redukcionista felfogása árán helyezhette a kifejlett árutertermelés társadalmi rendszerén belülre. Ez a redukció pedig alapjává vált Bernstein és Kautsky egész elméle-

tének, áthatotta annak valamennyi szintjét, meghatározta szerveződésének különös módját.

Bernstein és Kautsky az értékviszonyt nem a termelők társadalmi egymásra vonatkozásának különös történeti formájaként ragadta meg, hanem a relatív árak mozgását az áruk társadalmi költségeire visszavezető elmélet alapkategóriájának tekintette. E felfogásban az érték nem történetileg megvalósuló elkülönülése a konkrét és absztrakt munkának, hanem az elméleti absztrakció eszköze. Ezért a tőke nem a pénzként önállósuló érték értékesülési folyamata, hanem a magántulajdon különös esete. Bernstein és Kautsky elméletében ezért megszűnik az áruviszony és tőkeviszony belső összefüggése, az áruviszony és a tőkemagántulajdon csak külsődleges vonatkozásban áll egymással, amelyben az előbbi technikai-gazdasági, az utóbbi társadalmi-gazdasági viszonyként jelenik meg. Ez a felfogás az alapja annak, hogy a szocializmus árutermelő társadalomként határozódik meg: a magántulajdon megszüntetése nem jelenti az árutermelés megszüntetését, hiszen az áruviszony és a tőkemagántulajdon viszonyát az elmélet külsődleges egymásra vonatkozásként rögzítette. Ez a felfogás épül fel azután általános történelem-szemléletté. Az áruviszony és tőkeviszony kettőssége különös alakjává lesz a gazdasági viszony és a tulajdonviszony általában vett kettősségének, a gazdasági viszony technikai-gazdasági viszonyra való redukálásának, s a gazdasági viszonytal szembeállított tulajdonviszony társadalmi-gazdasági viszonyként való felfogásának, vagyis ez utóbbi jogi-elosztási kategóriává való redukálásának. Ezzel a történelem elméletéből eltűnik a társadalmi viszonyokat totalitássá szervező társadalmi forma megragadásának a lehetősége: a történelem-felfogás a tényezők elméletévé válik. Így azután az elmélet nem képes az általánosság síkján sem rögzíteni az emberi lényeknek a természeti és szellemi mozzanatoktól különböző, azokat mint sajátjait átfogó társadalmi meghatározottságát: az emberi lényeg feloldódik a tudat és dologság egységében, a mindenkori társadalmi formameghatározottságtól elvonatkoztatott munkában. A másik oldalon az áruviszony fenti értelmezése megteremti a maga ekvivalensét a politikaelméletben is; az áruviszony különös társadalmi meghatározottságától való elvonatkoztatást kiegészíti a politikai közösség különös társadalmi meghatározottságától való elvonatkoztatás, az áruviszony elméleti megrögzítését kiegészíti a politikai állam elméleti megrögzítése.

Bernstein és Kautsky elméletében tehát az árugazdaságnak és a politikai államnak a tőkés magántulajdon kisajátítása utáni továbbélése csak az áruviszonytól mint a társadalmi viszonyok eldologiasodásától való elvonatkoztatás révén mondható ki: az árugazdaság és politika formameghatározottságától való elvonatkoztatás közvetíti az árugazdaság és politika fennmaradásának tételét. Ez eleve korlátozza Bernstein és Kautsky elemzéseinek tartalmi érvényességét. Ugyanakkor a marxizmus számára igen nagy jelentőségű az a tény, hogy az eredeti marxi elképzelésekkel ellentétben, de a valóságos fejlődés tendenciáival megegyezően megfogalmazódik az árugazdaság és politika fennmaradásának tétele. Tegyük hozzá: ennek jelentősége Bernstein és Kautsky számára nem válhat egészében tudatossá, hiszen az áruviszony formameghatározottságától, a társadalmi viszonyok eldologiasodásától való elvonatkoztatás következtetésében Marx-felfogásukból kiesik a marxi elméletnek ez a dimenziója, s ezért nem válhat világossá a marxi elmélet és saját felfogásuk közötti tényleges különbség.

Az alábbiakban részletesebben szemügyre vesszük Bernsteinnek és Kautskynak az áruviszonyra vonatkozó nézeteit.

ÉRTÉK ÉS CSEREÉRTÉK

Bernstein számára az érték problémája az árak mozgása mögött meghúzódó törvényszerűség felfedezésére szűkül, azaz csak az érték mennyiségi oldalát, az értéknagyság kérdését tekinti a politikai gazdaságtan tárgyának.² Bernstein ezzel akarva-akaratlan a ricardói elmélet szintjére esik vissza, amelyet Marx így jellemezett: „Igaz, hogy a politikai gazdaságtan, ha tökéletlenül is, elemezte az értéket és értéknagyságot és felfedte az ezekben a formákban rejlő tartalmat. De soha még csak fel sem vetette azt a kérdést, *miért ulti ez a tartalom azt a formát*, tehát miért jelenik meg a *munka* a munkatermék *értékében* és a *munka időtartama* — mint annak mértéke — a munkatermék értéknagyságában. Formulák, amelyeknek a homlokukra van írva, hogy olyan társadalomalakulathoz tartoznak, amelyben a *termelési folyamat* uralkodik az emberen és az ember még nem uralkodik a termelési folyamaton, a politikai gazdaságtan polgári tudata számára éppoly magától értetődő *természeti szükségszerűségnek* számítanak, mint maga a termelő munka.”³

Az értéknek saját mennyiségi vonatkozásaira való redukálása vezeti el Bernsteint ahhoz a felfogáshoz, hogy az érték mint ilyen nem a társadalmi lét konkrét történelmi feltételek között fennálló valóságos meghatározottsága, hanem pusztán gondolati elvonatkoztatás, az elmélet segédeszköze. „... amennyiben egyes árurol vagy árukategóriákról van szó, az érték elveszít minden konkrét tartalmat és *tisztán gondolati konstrukcióvá válik*.”⁴

Ilyen tisztán gondolati konstrukcióként pedig az értékelmélet — mondja Bernstein — túllépi a tudomány illetékességi körét és a gazdaságtan metafizikai részeként funkcionál.⁵ A munkaértékelmélet valóban *tudományos* hozadéka tehát Bernstein értelmezésében: az áruk relatív árainak a visszavezetése az áruk költségeire.

Az értékfogalom minőségi oldalától való elvonatkoztatás, az értéknek pusztán fogalommal való változtatása azt eredményezi, hogy az elmélet számára megragadhatatlanná válik az érték mint *valóságos, történelmileg létrejött társadalmi viszony*.⁶ Ha az érték mint az elvont emberi munka tárgyasulása csupán *gondolati* elvonatkoztatás, akkor valóságosan csupán a konkrét emberi munka és ennek tárgyasulásai, a használati értékek léteznek, s az érték nem több, mint a tárgyasult különös munkák közös jellemzője, gondolati összefoglalása; az érték így a használati értéket termelő munkának olyan belső sajátossága, amely elszakíthatatlan ettől, s maga is a természet és ember anyagcseréjének természeti feltételeként rögzítődik. E felfogásban tehát az érték nem a használati érték társadalmi formája, az, ami egy terméket áruvá tesz, hanem csupán a használati értékek belső, néma, természeti általánossága.⁷

Marx viszont azt hangsúlyozza, hogy „az egyáltalában való munkának ez az elvonatkoztatása *nemcsak szellemi eredménye* munkák konkrét totalitásának. A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű,

ennélfogva közömbös. A munka itt nemcsak a kategóriában, hanem a *valóságban* is az egyáltalában-való gazdagság létrehozásának eszközeként lett és *nincs többé mint meghatározás az egyénnel egy különösségben össze-növe.*⁸

A munkának mint általában vett munkának az elvonatkoztatása — és ezzel a különös munkáknak és a munkának mint olyannak, azaz a munka konkrét és absztrakt oldalának a megkülönböztetése — nem önmagában, hanem a társadalmi formameghatározottságra való vonatkozásában bír jelentőséggel.⁹ A prekapitalista társadalmakat éppen az különbözteti meg a polgári társadalomtól, hogy az előbbieken a munka konkrét oldala válik a munka társadalmi formájává, ami már előfeltételezi azt, hogy a munka társadalmi általánossága eleve készen talált magán a munkán kívül egy közösségben; ezzel szemben a kapitalizmusban a munka absztrakt oldala mint a konkrét oldallal szembeálló elvont-általános munka lesz a termelés különös társadalmi formájává, ami már eredményként magában foglalja az eredeti közösségek felbomlását s a különös munkák totalitásának kifejlődési lehetőségét.

„Az általános értékforma, amely a munkatermékeket mint különbség nélküli emberi munka pusztá megalvadásait jeleníti meg, már a felépítésével mutatja, hogy az áruvilág társadalmi kifejezése. Ily módon kinyilatkoztatja, hogy ebben a világban a munka *általános emberi* jellege képezi a munka *sajátos társadalmi* jellegét.”¹⁰

Az értéknek e meghatározottságában nemcsak az elvont általános munka tárgyiasulásának különös társadalmi formaként való meghatározása van meg, hanem az értéknek csereértékké, s a csereértéknek tőkévé való átalakulása is bennefoglaltatik. A munka mint elvont-általános munka ugyanis közvetlenül csak a használati értékekben tárgyiasuló munka ellentétéként létezik, tehát közvetlenül éppen nem létezik, hiszen a konkrét munka az, ami közvetlenül tárgyilag egzisztál, s az elvont-általános munka e közvetlenség álláspontjáról mint a konkrét munkák *belső* általánossága, mint csak *közvetett* van meg. Tehát csak akkor lehet a különös munkák valóságos általánossága, az egymástól elszigetelt magánmunkákat valóban egymásra vonatkoztató társadalmi összefüggés, ha *külsővé válik*, ha közvetlen létezésre tesz szert, s mint ilyen lép szembe a közvetlenül csupán különös munkák termékeivel, a használati értékkel.¹¹ Így adódik a *csere*, mint a termelés általánosságát magán a termelésen *kívül* és a termelési folyamat *után* tétélező és megvalósító mozzanat, s a *penz*, amely nem más, mint a cserefolyamat terméke, egy különös áru, amely az elvont-általános munka közvetlen megjelenítőjeként külsődlegessé, a használati értékkel valóságosan, tárgyi formában is szembenállóvá teszi az értéket.¹² Az értéknek pénzként való önállóodása pedig azt eredményezi, hogy a csereérték mint olyan, nemcsak a forgalmi folyamat eredményeként, hanem kiindulópontként is megjelenik, tehát a csereérték válik a termelési és forgalmi folyamat szubjektumává, vagyis e folyamatok a csereérték megvalósulásának folyamatai lesznek; a *penz tőkévé* változik át.¹³ A tőke így lényege szerint a társadalmi viszonyok érték és pénz formájában való eldologiasodásának a csúcspontig hajtása, legmagasabb formája.

Világos tehát, hogy az értéknek gondolati elvonatkoztatásként való felfogása nemcsak az áru, hanem a tőkeviszony megértése elől is elzárja az utat: ha az érték csupán a használati értékekben tárgyiasult különös munkák

gondolati összefoglalása, általánossága, nem pedig a termelők *gyakorlati társadalmi viszonya*, akkor esik az érték *külsővé válásának* és így *tőkévé* fejlődésének a problematikája, s ezzel *kiesik az elemzésből az áruviszony és tőkeviszony belső összefüggése*. Ami ezek után a kapitalizmus társadalomgazdasági lényegeként megmarad, az a munkásoknak a termelési feltételek magántulajdonán alapuló kizsákmányolása, e kizsákmányolás különös társadalmi (tehát áru-) formájának fogalmi megragadása nélkül.

Ezért mondja Bernstein, hogy sokan eltúlozzák a munkaértékelmélet jelentőségét a marxi elméleten belül, s hogy a marxi rendszer lényegét az érték-többlet-elméletben kell keresni.¹⁴ „Az, hogy a marxista értékelmélet helyes-e vagy sem, a *többletmunka* kimutatása szempontjából teljesen közömbös.”¹⁵ Az érték fogalmát Kautsky is annak *mennyiségi* oldalára redukálja, tehát tudott vagy nem tudott módon ő is gondolati absztrakcióvá változtatja az értéket,¹⁶ s így az sem meglepő, hogy a kapitalizmus megszűntetendő lényege az ő számára is a tőkés anarchiára és a kizsákmányolásra szűkül.¹⁷

Mindebből szükségszerűen adódik Bernstein és Kautsky sajátos szocializmus-felfogása. Hiszen a kapitalizmus lényege a szocializmusra való vonatkozásában ragadható meg. Azokat a viszonyokat kell a kapitalizmus különös történelmi meghatározottságának, általános lényegének tekintenünk, amelyeket a kapitalizmust felváltó szocializmus megszüntet, s amelyek így valóban a kapitalizmus különös társadalmi formájaként igazolódnak. A kapitalizmus tehát éppen az, ami nem a szocializmus. Ezért Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogása a kapitalizmus-elemzésüknek is előfeltétele, meghatározója, még akkor is, ha a szocializmus kérdését el kívánják határolni a múlt és jelen tudományos vizsgálatától.

A szocializmusra vonatkozó álláspont a polgári társadalom kritikájától és elméleti megértésétől elválaszthatatlan. Erről az álláspontból adódik a kapitalizmus történelmi, megszűnő társadalomként, tehát erről az álláspontból jelenik meg a kapitalizmus lényege mint a szocializmussal szembeni történelmi különbség, máslet. S megfordítva: a szocializmus a kapitalista társadalmi forma belső mozgástörvényeinek elemzése alapján tételeződik a kapitalizmus megszűnésének eredményeként, és ezzel lényegét a polgári társadalom negációjaként kapja meg. A szocializmus éppen az, ami nem a kapitalizmus.

A SZOCIALIZMUS MINT ÁRUTERMELŐ TÁRSADALOM

Marx számára a kommunizmus, de már a szocializmus is, a szabad egyéneknek az a társulása, amely a maga uralma alá veti saját társadalmi vonatkozásait, megszünteti a társadalmi viszonyok elidegenedett jellegét. A tőkés magántulajdon felszámolásának a követelése tehát alapvetően az eldologiasodás uralmának, a kifejlett árutermelés viszonyainak a megszűnését foglalja magában, s ennek révén jelenti a társadalom tudatos irányításának a lehetőségét. A kizsákmányolás megszűnése azonos kifejezés azzal, hogy megszűnik a termelés árujellege: a munkaerő az új társadalmi feltételek között nem válhat áruvá.

„De azzal, hogy megszűnik az eleven munka közvetlen jellege mint pusztán *egyed*, vagy mint pusztán belsőleg vagy pusztán külsőleg általános munkáé,

azzal, hogy az egyének tevékenységét mint közvetlenül átalánosat vagy társadalmi tételezik, a termelés tárgyi mozzanatairól lehántják az elidegenedés e formáját;...”¹⁸

Mármost, mivel mind Bernstein, mind Kautsky számára a kapitalizmus lényege az áruviszonyra külsődlegesen vonatkoztatott tőkés magántulajdonra, s ebből adódóan a kizsákmányolásra és a tervszerűség hiányára szűkül, ezért a szocializmus gazdasági lényege a tőkés magántulajdon felszámolásának eredményeként a kizsákmányolás megszűnésével és a gazdasági folyamatok tervezésével lesz azonos: a szocializmus a tőkés magántulajdon felszámolását jelenti az áruviszonyra vagy a társadalmi viszonyok eldologiasodására való mindenféle vonatkozás nélkül.

A szocializmus megvalósítása mint a tőke magántulajdon megszüntetése a tőketulajdon és áruviszony belső összefüggésétől való elvonatkoztatás alapzatán (s ez igen lényeges eltérés a marxi koncepciótól) Bernsteinnél és Kautskynál nem jelenti az áruviszonynak mint a termelők tevékenységcserejét megvalósító különös történelmi formának a megszűnését, hanem éppen ellenkezőleg, az áruviszony a tevékenységek mindenoldalú egymásra vonatkoztatásának általában vett, szükséges eszközeként és feltételeként adódik. Ebben benne foglaltatik az, hogy az áruforma a modern termelés nélkülözhetetlen feltétele, s hogy megszűnésének feltételei nem ismertek. Az áruforma számukra a termelésnek nem a társadalmi, hanem a technikai oldalához tartozó elemeként lép fel.

Bernstein a pénzt, valamint a munkaerő áruformáját, a munka bérformáját a tőkés magántulajdon megszüntetése esetén is fennmaradónak tekinti, illetve a pénz és munkabér eltörlését utópisztikus elképzelésnek minősíti.²⁰

„... tekintettel a forgalom óriási növekedésére, ... és a javak mennyiségének és fajtájának hatalmas megsokszorozódására, belátható időn belül a bérforma általános felszámolására éppoly kevésbé lehet gondolni, mint a pénz megszüntetésére, amely utóbbival a munkabér mint a munka ellenértéke általában több vonatkozásban összefügg. A bérforma inkább a társadalom növekvő természetes szolgáltatásai mellett a kapitalizmust követő gazdasági rendben még meglehetősen sokáig fenn fog maradni.”²¹

A pénz Kautsky számára is a racionális gazdálkodás általában vett eszköze.²² „A pénz segédeszköze nélkül az egész munkamegosztásnak meg kell szünnie, a jövő államának egy fegyház — vagy kaszánya — formáját kell magára öltenie, amelyben mindenkinek egyenlő adagokat szabnak ki, mindenki ugyanazt az uniformist hordja, ugyanolyan cellában lakik és ezen túl semmilyen szükségletet nem ismer, vagy ahol minden termelő organizmus semmi más, mint egy önmagával beérő család.”²³ A pénz csak akkor szűnhet meg, mondja Kautsky, ha a megtermelt javak nem szűkös, hanem bőséges mennyiségben állnak rendelkezésre, mivel csak ekkor lesz lehetséges az, hogy a termelők az általuk kifejtett fáradtságért, munkáért ne várjanak olyan ellenszolgáltatást, amellyel kielégíthetik saját szükségleteiket. Ezért azután: „A szocialisták feladata nem abban áll, hogy a pénzt felszámolják, hanem hogy azokat az osztályviszonyokat számolják fel, amelyeknek a következménye az, hogy a munkamegosztás kiterjedésének nélkülözhetetlen *technikai* eszköze a társadalomban mint a kizsákmányolás és elnyomás eszköze hat.”²⁴

A tőkeviszony megszüntetése így Kautskynál nem jelenti a kifejlett áru-

termelés megszüntetését, azaz a tőke és az áru (érték) között nincsen olyan belső összefüggés, amely e kettőt elszakíthatatlanul kapcsolná össze. A tőke megszüntetése, a köztulajdon létrehozása nem érinti az áru- és pénzviszonyok fennállását, ugyanakkor azonban megváltoztatja azok jellegét. A tőkés magántulajdon megszüntetésének következtében az áruviszonyok léte nem vethet kizsákmányoláshoz és a termelés anarchiájához.

„Egy szocialista társadalomban, amelyben minden termelési eszköz társadalmi tulajdon, természetesen nincsen többé lehetőség *magánszemélyek* számára, hogy pénzt fordítsanak termelési eszközök vásárlására, tehát hogy azt ipari tőkévé változtassák Tehát a pénznek *tőkévé* való átváltoztatására egy kifejlődött szocialista társadalomban általában minden feltétel hiányzik.”²⁵ Kautsky továbbá, mivel a szocializmusban kizárja a csereérték önállósulásának, az érték értékesülésének meglétét, tagadja a munkaerő árumivoltát, noha továbbra is fenntartja a bér, azaz a munkaerő ára kifejezést.²⁶ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az elemzés, amely fenn akarja tartani a *kifejlett* árutertermelés kategóriáját anélkül, hogy valamilyen értelemben elismerné az értékesülő érték meglétét, a munkaerő kapcsán feloldhatatlan ellentmondásba ütközik. Ha ugyanis a kifejlett árutertermelés fennállásából indulunk ki, akkor a munkaerőt nem vonhatjuk ki az áruk köréből. A munkaerő áru mivolta azonban azt jelenti, hogy a termelők az áruviszony közvetítésével kapcsolódnak össze a termelés tárgyi feltételeivel, s a termelési folyamat eredménye az érték értékesülése lesz. Ezzel éppen ahhoz a feltételezéshez jutunk, amit el akarunk kerülni. Ha viszont tagadjuk a munkaerő árujellegét, akkor egyrészt eleve nem beszélhetünk kifejlett árutertermelésről, illetve amennyiben a másik oldalon fenntartjuk az árutertermelés általánosságának feltételezését, szükségszerűen azt az eredményt kapjuk, hogy mivel a javak áruk, ezért csak pénzért szerezhetők be: a termelők munkájukért tehát pénzt, munkabért kapnak. De mi más a munkabér, mint a munkaerő ára? Az ellentmondásból csak egy kiút látszik: fogadjuk el a munkabért a munkaerő árának anélkül, hogy magát a munkaerőt árunak tekintenénk. Eszerint azonban valaminek ára lehet anélkül, hogy áru lenne: valami árunak látszik, miközben nem az. De ha ez egy dolog esetében igaz, miért ne lehetne az a többenél is? Vagyis: ha a munkaerőnek lehet ára anélkül, hogy áru lenne, akkor az összes többi használati értéknél fennállhat ez az eset. Ugyanis Kautsky gondolatmenete szerint a munkaerő azért nem áru, noha van ára, mert a munkás a termelési feltételek tulajdonosa. De ebből az következik, hogy a termelési feltételek tulajdona alapján a termékeknek is tulajdonosa. Tehát a termékek viszonya a munkához nem különbözik a munkásnak a termelési feltételekhez való viszonyától, a közönséges használati értékek e vonatkozásban nem különböznek a munkaerőtől, következésképpen ha a munkaerőre vonatkoztatva állítjuk azt, hogy ára van, de nem áru, jogos az az érvünk, hogy ez az állítás kiterjeszthető a megtermelt javak totalitására is. Tehát valamennyi terméknek lehet ára, anélkül, hogy akár egyikük is áru lenne: az árutertermelés általánossága pusztán látszat csupán. A munkaerő árujellegét kizáró érvünk tehát kiszolgáltat minket annak a feltételezésnek, amely tagadja a kifejlett árutertermelés létét a szocializmusban: ezen az úton az árutertermelés általánosságának és az értékesülő érték, a munkaerő—áru kizárásának kettős feltételezése nem bizonyult összeegyeztethetőnek.

Kautsky éppen ezért a termékek árujellegét a szocializmusban nem a tu-

lajdonviszonnyal való összefüggésből magyarázza, hanem a kifejlett munkamegosztással hozza kapcsolatba. Az áruforma, a pénz — véleménye szerint — nélkülözhetetlen eszköze a társadalmi tevékenységcsere folyamatának. Ez tehát azt jelenti, hogy a magántulajdon megszüntetése nem konstituálja a különös munkák társadalmi általánosságát: ez csak az áruforma közvetítésével tételeződik. E vonatkozásban sincs azonban különbség a munkaeerő és az egyéb áruk között. Más szóval: a termelés társadalmi jellegének az áruforma közvetítésével történő megvalósulása nem választható el a köztulajdon jellegének kérdésétől. Ha a termelés közvetlen társadalmi jellegű, akkor a tulajdon társadalmi jellege is közvetett. Hiszen a munkabér nem más, mint a termelési feltételek és a munkaeerő közötti gazdasági közvetítés. Ha a pénz a különös munkák elkülönültségét közvetítő eszköz a termékek vonatkozásában, akkor a munkabér a termelők és termelési feltételek elkülönülését közvetítő eszköz — magán a köztulajdon rendszerén belül. Úgy tűnik, mindez Kautskyval szemben Marxtól igazolja, aki nem tartotta lehetségesnek a kifejlett árutertermelés elválasztását az érték értékesülési folyamatától. A tőkés magántulajdon kisajátításával, azaz a tőkés osztályának a megszüntetésével a szocialista társadalom *megszünteti* a termelési feltételek egyéni tulajdonához kapcsolódó, a kapitalizmusban fennálló *kizsákmányolást*. Ugyanakkor nem valósítja meg még a termelőknek a termelés tárgyi feltételeihez való közvetlen viszonyát. A szocializmusban a tőkés magántulajdon politikailag tételezett megszüntetésének alapján a termelőknek a termelés tárgyi feltételeihez való viszonya kettős közvetítésen keresztül valósul meg: az áruviszony és a politikai állam közvetítése révén. Ezért a termelési eszközöknek e *kettősen közvetített* tulajdonára épülő társadalom így közbeeső fokozatként jelenik meg a *tőkés magántulajdonon* és a *közvetlenül társadalmi* tulajdonon alapuló társadalmak között.

ARUVISZONY ÉS KÖZTULAJDON

Láttuk, hogy Marx a társadalmi tevékenységcsereének végső soron két, egymást kizáró alaptípusát különböztette meg: a termelőknek a *közösség*, illetve az *áruforma* által közvetített egymásra vonatkoztatását. Az utóbbit pedig csakis a tőkeviszony előfeltételezése mellett tartotta lehetségesnek. Bernstein és Kautsky ezzel szemben elszakítja egymástól a tőkét és az árut, s egy a tőke tagadásán (vagyis az eredeti közösségeket tagadó alapviszony tagadásán), tehát a társadalom *közösségi* jellegét egy magasabb fokon *visszaállító* formán alapuló társadalom tevékenységcserejének közvetítőjeként az *áruformát* tartja meg, vagyis a közvetítésnek azt a típusát, amely eleve a magánmunkák és a társadalmi munka közvetlen különbségét, egybe nem esését feltételezi, vagyis eleve a közösség — mint a termelés társadalmiságát *előretételező* előfeltétel — *nemlétét* foglalja magában. Ezzel a valóságban összekapcsolhatónak mondják ki a társadalmi tevékenységcsere két, egymást elvileg kizáró közvetítő rendszerét, anélkül, hogy képesek lennének tudatosítani ezt az ellentmondást. Ezért nem kereshetik az ellentmondás feloldódásának, közvetítésének elméleti lehetőségeit sem.

Mivel az áruviszony mint a társadalmi tevékenységcsere közvetítője Bernstein és Kautsky felfogásában eleve nem a társadalmi viszonyok eldologiaso-

dásának és nem a termelők társadalmi vonatkozásainak a termelő egyénekel szembeni önállósodása és hatalma, ebből adódóan számukra a tőkés árutermelés anarchiája a tőkének éppen abból a sajátosságából származik, ami megkülönbözteti őt az árutól: azaz egyszerűen az általában vett tőkének magántőkék egymásra vonatkozásaként való meglétéből, a tőketulajdonnak sok egyes tőke tulajdonára történő széteséséből magyarázható. Nem veszik tehát észre, hogy a különös tőkéknek mint egyes személyek magántulajdonának ez az egymásra vonatkozása éppen az áruviszony egyszerű meghatározottsága alá esik, hogy az általában vett tőkének a különös tőkék totalitásként való létezése éppen az egyszerű áruviszony meghatározottságának érvényre jutása magán a tőkeviszonyon belül: az áruviszony vonatkozásában a tőketulajdon belső meghatározottsága. Látható, hogy míg a szocializmus vonatkozásában a kifejlett áruviszonyt mint olyant a tőkétől való elszakításban, a tőke megszüntetésének eredményeként mutatják fel, addig a kapitalizmus vonatkozásában a tőkét mint olyat, belső tagoltságában az áruviszonytól való elvonatkoztatásban tekintik.

Ezért azután Bernsteinnél és Kautskynál a tőkés árutermelés spontán jellegének, társadalmisága közvetett, utólagos igazolódásának megszűnése, a szocialista gazdaság tervszerű működtetése, vagyis a termelők kölcsönös összefüggéseinek a termelő egyének társulása alá rendelése — mindez egyszerűen a tőke-magántulajdon felszámolásának az eredménye. Felfogásukban a tőkés termelés spontaneitásának oka a tőkés *magántulajdon*, nem pedig a tőkés *árutermelés*. Nézetük szerint azzal, hogy az egyének nem rendelkezhetnek kizárólagosan a termelés tárgyi feltételei felett, megszűnik ezek szétforgácsoltsága, s a köztulajdon létevel kialakul egy olyan irányító központ, amely egy egységes akaratot érvényesítve képes kiküszöbölni a termelés zavarait. Kautskynál és Bernsteinnél tehát fel sem merül problémaként az a kérdés, ami az 1920-as évektől kezdődően a gazdaságtani viták egyik középponti témája: a tervszerűségnek és az árutermelésnek, a központi irányításnak és a piacnak az összeegyeztethetősége vagy egymást kizáró jellege. Számukra magától értetődik, hogy a gazdaság tervszerű irányítása a kifejlett áruviszonyok megléte mellett jön létre, mivel eleve elválasztják egymástól a tulajdonviszonyt és az áruviszonyt.

Természetesen nem az jelenti itt a problémát, hogy a tervezést Bernstein és Kautsky összekapcsolhatónak tartja a kifejlett áruviszonyokkal, hiszen ez a tétel ebben a közvetlenségében nem más, mint egy történelmi szükség-szerűség megfogalmazása, amelynek — s ezt hozzá kell tennünk — az adott korszakban való felismerése s a marxizmus gondolatrendszerébe való beemelése jelentős tett volt. Mégis komoly problémát jelent az a mód, ahogyan e felismerést kimondják. A gazdaság tervszerű irányítása a kifejlett áruter-melés feltételei közepette számukra ugyanis azonos a társadalmi tervszerűségnek mint olyanak a megvalósulásával, tehát annak a tervszerűségnek az érvényesülésével, amely — Marxnál — saját alapjaként a kifejlett áruviszony megszűnését tételezi fel. A tervezés e felfogásban nem előfeltételezi saját tevékenységének objektív kereteként és korlátjaként az áruviszonyt. Bernstein és Kautsky elméletében az áruviszony a gazdaság tervszerű, harmonikus működésének, irányításának közömbös eszköze csupán. Mindennek azért van gyakorlati jelentősége is, mert a tervezés valóságos korlátainak a figyelmen kívül hagyása a politikai voluntarizmus forrásává válhat és meggátol-

hatja azoknak az adott feltételek mellett leghatékonyabb tervezési rendszer kialakítását célzó elméleti erőfeszítéseknek a kibontakozását, amelyek a tervezést a szocialista árutermelés reprodukciós folyamatába helyezve, annak mozzanataként tekintik.²⁷ Bernstein és Kautsky nem teszi fel azt a kérdést, hogy a termelés áruformájának megléte mellett a köztulajdon maradhat-e önmagán belül egységes, tagolatlan? Csak az áruviszony és a tulajdonviszony belső összefüggését feltételező elmélet tekintheti a politikailag tételezett köztulajdon szocialista rendszerét gazdaságilag belsőleg tagoltnak, olyan gazdasági rendszernek, amely éppen e tagoltsága következtében befolyásolja és körülhatárolja a központi akarat mozgását, s meghatározza annak tartalmát.

„A tőkés termelési módban lehetetlen, hogy a termelésnek a gazdasági törvényekhez való alkalmazkodása más módon következzen be, mint katasztrófák révén.

Egy szocialista termelési módban ezzel szemben fennáll az a lehetőség, hogy a termelést tudatosan hozzáigazítsák a termelési mód *természeti törvényeihez* és így katasztrófák és válságok nélkül tartsák mozgásban a termelési folyamatot.”²⁸

Kautsky szerint tehát a kapitalizmus és szocializmus gazdaságának különbsége abban áll, hogy míg az előbbiben a termelés természeti törvényei — dologi összefüggései — uralkodnak a termelők felett, addig az utóbbiban megfordítva: a termelők maguk alá rendelik termelésük dologi összefüggéseit. E felfogás értelmezéséből az adódik, hogy a kapitalizmus és a szocializmus nem az eldologiasodás meglétében, illetve megszüntetésében különbözik egymástól, hanem az eldologiasodáshoz mint ontológiai tényálláshoz való eltérő viszonyában.²⁹ Míg a kapitalizmusban a termelés a tulajdon magánjellegéből következően ki van téve a gazdasági válságok lehetőségének, addig a szocializmusban a magántulajdon felszámolása lehetővé teszi az árutermelés tudatos szabályozását. A szocializmusban a termelésnek a társadalmi viszonyok eldologiasodása alá rendelődése egyben az eldologiasodás hatalmának megtörését is jelenti: a termelés eldologiasult összefüggéseire történő tudatos alkalmazkodást Kautsky az eldologiasodás feletti hatalom megvalósulásaként mondja ki.

Bernstein ugyanebben a szellemben fogalmaz: „... növekvő belátás mutatkozik a fejlődés, nevezetesen a gazdasági fejlődés törvényeibe. Ezzel a megismeréssel jár kéz a kézben, részben mint oka, részben megint csak mint következménye, a növekvő képesség a gazdasági fejlődés irányítására. *Ugyanúgy, mint a fizikai, a gazdasági természeti erő* is olyan mértékben lesz az ember urából annak szolgájává, amilyen mértékben felismertté válik lényege. A társadalom ily módon elméletileg szabadabban áll a gazdasági hajtóerővel szemben, mint valaha, és csak elemeinek érdekellentéte — *a magán- és csoportérdekek hatalma* — akadályozza meg eme elméleti szabadság gyakorlativá tételét. Mindamellet az *általános érdek* itt is mind nagyobb mértékben hódítja el a *magánérdektől* a hatalmat, s amilyen mértékben ez megtörténik, és minden területen, ahol ez bekövetkezik, *vége szakad a gazdasági erők spontán működésének*. Fejlődésük előtérbe kerül, és emiatt még gyorsabban és könnyebben jut érvényre. Ilyen módon egyének és egész népek életük mind nagyobb részét *mentesíthetik* egy akaratukon kívül vagy annak ellenére érvényesülő *szükségyszerűség befolyásától*.”³⁰

Bernstein tehát a gazdasági erők spontaneitását a különös érdekek és az

általános érdek ellentétével, az utóbbinak az előbbieket alá vetésével magyarázza, s a megoldást e viszony megfordításában, azaz a különös érdekeknek az általános érdek alá történő besorolásában látja. Így azután számára problémává sem tehető az, ami Marxnál az alapkérdés: nevezetesen maguknak a különös érdekeknek és az általános érdekeknek a szétválása, külsődleges egymásra vonatkozása. Marx felfogásában a különös érdekeknek és az általános érdekeknek ez a kettőssége a kifejlett árutermelés viszonyainak a terméke: a különös érdek, a magánérdek meglétének, önállóságának az előfeltétele a közösségi társadalom felbomlása. A magánérdek működésére alapozott gazdaság spontaneitása azonban nem abból származik, hogy az egymással szemben álló különös érdekek maguk alá rendelik az általános érdeket, hiszen az általános érdek, mondja Marx, nem más, mint e különös érdekek általánossága: „... az általános vagy közös érdek éppen az önző érdek mindentalálósága csupán.”¹¹

Az áru gazdaság mozgásának spontaneitása tehát magának a különös és általános érdek kettősségének a létéből következik, abból, hogy a különös érdek *nem közvetlenül* általános érdek, s így ez utóbbi, önállósodva az előbitől, erőszakosan, a különös érdekek ellenében valósítja meg magát, mint a különös érdekek társadalmi összefüggését. Tehát nem az általános érdeknek a különös érdekek alá rendeléséből adódik az árutermelés spontaneitása, hanem megfordítva, abból, hogy az általános érdek mint a különös érdekek társadalmi összefüggése ezek háta mögött, erőszakosan juttatja magát érvényre: a termelő egyének társadalmi egyénekként való igazolódásának természetadta módon történő lefolyása nem az általános érdek lehetetlenülésének, hanem éppen ellenkezőleg, megvalósulásának a folyamata.

A társadalmi termelés besorolása a termelő egyének alá ezért Marxnál nem a magánérdekek besorolását jelenti az általános érdek alá — hiszen ez a folyamat a tőkés árutermelés mozgásában éppen egy természeti folyamat erejével újra meg újra végbemegy —, hanem a különös és általános érdek ellentétének, szétválásának a megszüntetésével egyenlő¹² — tehát éppen azt oldja fel, amit Bernstein adottságként tételez. Ebből adódóan Marxnál a termelés tudatos irányításának a lehetősége a termelés magán-, vagyis árujellegének a megszüntetésén alapul. Bernstein és Kautsky ezzel szemben a termelés szabályozásának problémáját az árutermelés keretein belül a magánérdekek, a különös érdek és az általános érdek elválásának alapzatán vizsgálja. E szemléletmódváltás éppen a történelmi realitásokhoz való igazodást fejezi ki. Azon a feltételezésen alapul, hogy a tőkés magántulajdont megszüntető szocialista átalakulás fenntartja az általános és különös érdekek elkülönülését. Másrészt viszont Bernstein a szocializmus viszonyai között a különös érdekeket úgy rendeli az általános érdek alá, hogy ez utóbbinak az előbbiektől független elsődlegességet és önállóságot tulajdonít, vagyis egyszerre tételezi az általános érdek és különös érdek *közvetlen* különbségét és *közvetlen* azonosságát. Ennek oka Bernstein és Kautsky elméletében az áruviszony társadalomgazdasági jellegének technikai meghatározottságra való redukciója, aminek eredményeképpen, mint láttuk, a termelés, a különös érdekek mozgásának spontaneitását elválasztják a termelés áruformájától, s az áruviszonytól elválasztott magántulajdon viszonyaihoz kötik azt. Ezért hozhatja létre számukra a magántulajdon felszámolásának folyamata a különös és általános érdek közvetlen azonosságát az általános érdek elsődleges-

ségének a formájában, vagyis a különös érdekeknek az általános érdek alá vetése révén.

Mindebből következik azután, hogy Bernsteinnél és Kautskynál a szocializmus és a kapitalizmus különbsége a jogviszonyként értelmezett tulajdonviszonyok változásán alapul: e két társadalom között tehát szerintük a fentiekben tárgyalt vonatkozásban nagyobb a folytonosság és több a hasonlóság, mint ezt Marx feltételezte. Ez az elméleti alapja annak, hogy felfogásukban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet ugrás helyett a szerves belevetés folyamataként, az egy csapásra véghezvitt forradalom, minőségi változás helyett egymásra épülő reformok sorozataként jelenik meg.³³ E kérdésben is Bernstein tudatosítja inkább saját előfeltevéseit, mint Kautsky: a marxi szocializmus-felfogásról mint utópiáról beszél, s megfogalmazza a szocializmusnak mint történelmi folyamatnak (ez a „mozgalom”) és végcélnek a kettősségét.³⁴ Persze Bernstein számára is a szocializmushoz való viszony a jövő megismerhetőségének problémájaként, a jövő leírásaként jelenik meg, s nem reflektál arra, hogy e véleménye mögött éppen a jelenhez való viszonyulás módja húzódik meg, hogy tehát a szocializmushoz való viszony egyben a jelenhez való viszonyt jelenti. Marx a szocializmust a kapitalizmus negációjaként jellemzi. S ha a kapitalizmus lényegét a tőkeviszony alapzatán kifejlett árutermelés viszonyai mint az egyének társadalmi vonatkozásainak eldologiasodása jelenti, akkor a kapitalizmus megszüntetése ezeknek a viszonyoknak a megszüntetését foglalja magában. Ezzel szemben ha mind a kapitalizmus, mind a szocializmus a kifejlett árutermelés társadalmá, ha a termelők társadalmi egymásra vonatkozásának dologi közvetítése nem a kapitalizmus lényegi viszonya, nem alkotja a tőkeviszony belső mozzanatát, akkor a szocializmus az áruviszonytól elválasztott tőkevagántulajdon megszüntetését jelenti csupán, s a marxi szocializmus-felfogás mint e folyamathoz képest külsődleges modell jelenik meg, amely lehet kívánatos, amely felé lehet törekedni, de amely kívül esik a belátható történelmi folyamat logikáján.³⁵

Így kapcsolódik össze belsőleg a szocializmus értelmezése az általános történelemfelfogás kialakulásával: ha az eldologiasodás negációjaként értelmezett szocializmus a történelem logikájához képest külsődleges elem, akkor az elidegenedés nem alkothatja az emberi történelem középponti kérdését, az emberi „előtörténet” és „igazi történelem” megkülönböztetésének³⁶ a kulcsát.

„Ha a közösség szocialista uralma a termelés felett azonos a szabadság birodalmával, az árutermelés a szükségyszerűség birodalmával, akkor a szocializmushoz való átmenet csak egy olyan szabadsághoz való visszafelé ugrást jelent, amellyel az ember már az árutermelés előtt rendelkezett...”³⁷ — mondja Kautsky. Márpedig az emberi történelem Kautsky szerint is fejlődést jelent. E fejlődés lényege azonban Kautskynál most már az áruviszony, az eldologiasodás kérdéseinek kizárásával — tehát az emberi történelem belső összefüggéseitől, tartalmától való elvonatkoztatás eredményeként — az ember és a tárgyiség elvont, formális egymásra vonatkozásaként, a „rossz végtelen” unalmas ismétlődéseként (Hegel) van meg. Az emberiség fejlődésének mozgástörvénye „azonban mindig ugyanaz marad: újabb be rendezkedés (Einrichtung) teremtése az újonnan felmerülő problémák számára, amely intézmények (Einrichtungen) nem csupán ezeket a problémákat oldják meg, hanem új problémákat is magukba zárnak, amelyek ismét újabb

intézmények (Einrichtungen) teremtését teszik szükségessé az emberiség érdekében. És így tovább.”³⁸

Erről az álláspontról értelmetlenné és értelmezhetlenné válik Marxnak és Engelsnek az a feltételezése, hogy a szocializmusban megszűnik a termelés társadalmi vonatkozásainak természetadta módon való érvényesülése, s hogy az egyének ellenőrzésük alá vonják, uralják társadalmi — a termelésben konstituálódó — egymásra vonatkozásukat. „De előbb vagy később mindezeknek az intézményeknek (Einrichtungen) el kell oldozódnuk az emberektől, akik ezeket létrehozták, az emberek környezetévé kell válniuk, akik ezeket *készen találják*. A hatásokat, amelyeket ezek mint olyanok gyakorolnak, nem lehet teljesen előre látni” — írja Kautsky. „Így az eddigi történelemben is majdnem minden technikai és gazdasági újraberendezkedés (Neueinrichtung) az öt létrehozók által szándékolt hatások mellett nem szándékolt hatásokat is előidéz, ha nem mindig azonnal, úgy bizonyos idő múlva, olyan hatásokat, amelyek új társadalmi problémákat hoznak létre. Éppen ez volt az, ami ez ideig az *emberiség történetét kezdetétől mozgásban tartotta és nem belátható, hogy az árutertermelés leggyőzésének miatt kell ezen valamit változtatnia.*”³⁹

A TÁRSADALOMELMÉLET LEHETŐSÉGÉRŐL

Láttuk: annak felismerése és elméleti megfogalmazása, hogy a kifejlett árutertermelés viszonyai a tőkés kizsákmányolás felszámolása után is még hosszabb történelmi időszakban a gazdasági fejlődés nélkülözhetetlen és megszüntethetetlen előfeltételét alkotják, mind az elmélet, mind a gyakorlat számára igen nagy jelentőségű, éppen azért, mert a marxi teória eredeti formájában a szocializmusnak és az árutertermelés társadalmának össze nem egyeztetettségét tartalmazza. Bernstein és Kautsky viszont éppen e kettő összeegyeztettségét tételezi fel, s ezáltal egyáltalában az elmélet lehetséges tárgyává teszi a szocialista árutertermelés problematikáját. A későbbi fejlődés ismeretében felesleges részletezni e felismerés pozitív szerepét, amelyet elemzésünk sem von kétségbe. Nem azt a *tényt* tartjuk problematikusnak, hogy Bernstein és Kautsky összekapcsolja a szocializmust és az árutertermelést, hanem azt a *módot*, ahogyan ezt megteszik.

Amikor tehát szembeállítottuk Bernstein és Kautsky nézeteit Marx álláspontjával, akkor ezt nem azért tettük, hogy eleve értelmetlenné nyilvánítsuk a II. Internacionálé elméleti fordulatát, hanem azért, hogy jelezzük ennek a változásnak elméletileg nem kielégítő módját. Bernstein és Kautsky elmélete ugyanis az árutertermelés fennállásához való alkalmazkodást csak az árúviszony megrögzítésének, *elvi* túlhaladhatatlanságának előfeltételezése mellett képes megfogalmazni. A modern termelés, a társadalmi viszonyok eldologiasodása álláspontjuk szerint nem csupán meghatározott társadalmi feltételek mellett túlhaladhatatlan, hanem elvileg az. Ebből adódóan számukra a szocializmus csak akkor marad reális, valóságosan elérhető társadalmi forma, ha maga is a modern árutertermelés és az eldologiasodás viszonyain belül található meg. A szocializmusnak ilyen elméleti megfogalmazása azonban a tőke és áru, a tulajdon és áru fogalmainak elválasztását, a gazdaság és politika viszonyának leegyszerűsített, nem kritikai értelmezését stb. foglalja magában, tehát visszaesést jelent a Marx által kivívott *tudományos* színvo-

naltól, s így kiiktatja a társadalomtudományos gondolkodásból a marxi társadalomelmélet elméleti kritikai dimenzióját. Mindennek a jele az, hogy ez az elméleti fordulat nem tudatosul a maga teljességében azokban sem, akik ezt végrehajtják. Végső soron tehát azt mondhatjuk, hogy Bernstein és Kautsky társadalomfelfogása a kifejlett árutermelés viszonyai gyakorlati meghaladhatatlanságának elméleti kifejeződése a munkásmozgalom belül. Olyan teória, amely a gyakorlati meghaladhatatlanságot elméletté stilizálva próbálta meg helyreállítani az elmélet és a gyakorlat egységét. Ennek eredménye azonban az elméleten belüli szakadás s ennek közvetítésével az elmélet és gyakorlat újabb elválása lett. A fordulat következtében újrafogalmazott teória annál sikeresebben szolgálta a közvetlen gyakorlati-politikai célokat, minél következetesebben adta fel általános-elméleti törekvéseit, tartalmát: az elmélet kettéhasadt pozitív, tényekhez kapcsolódó tudományra és értéktételező, tudományon kívüli ideológiára, miközben nem létezőnek mondta ki a kritikai társadalomelmélet alapidimenzióját. Pedig — legalábbis elvileg — van egy lehetséges harmadik út is, amely számot vetve a marxi elméletnek a gyakorlatba való közvetlen át-nem-fordíthatóságával, nem az elméletet veti el, hogy fenntartsa gyakorlati cselekvőképességét, vagy nem az elméletnek a gyakorlatra való vonatkozásától tekint el, hogy megtartsa az emberi fejlődésnek a Marx által felrajzolt perspektíváját mint tiszta filozófiát, hanem a marxi társadalomelmélet és a valóság közötti *elméleti közvetítés* útjait keresi. Tehát elfogadva a Marx által megfogalmazott elméleti-filozófiai premisszákat, ezek *elméleti*, a szaktudományokba is átnyúló konkretizálását tűzi ki feladatul, előfeltételezve ezzel, hogy a marxi elmélet által kitűzött cselekvési program megvalósítása nincsen napirenden. Ennek valamikori aktuálisvá válásához, illetve a létező társadalmi valóság elméleti megragadásához az elméleti közvetítések keresése maga is előfeltételül szolgál.

JEGYZETEK

- ¹ „Az elméletnek az osztályharc gyakorlatával való összekapcsolása, amelyet ők — (Marx és Engels — G. P.) — megvalósítottak, példászerű lett tanítványaik számára, jellemzője minden marxistának.” (K. Kautsky: *Materialistische Geschichtsauffassung*. II. Dietz, Berlin 1927. 640. old.) Az elmélet ugyanakkor, s ez különösen Bernsteinnél világos, nem azonosítható a tudománnyal. „A tudomány tendencia nélküli, mint a tényszerűség megismerése *nem tartozik semmilyen párthoz, vagy osztályhoz*. A szocializmus ezzel szemben tendencia, és mint egy újért harcoló párt *doktrínája* nem kötheti magát csupán a már megállapított-hoz.” (E. Bernstein: *Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich?* in: *Ein revisionistisches Sozialismusbild*. Hrsg. H. Hirsch, Dietz, Hannover 1966. 37—38. old.) (A kiemelések az idézett szövegekben nem a szerzőktől, hanem mindig tőlem származnak. — G. P.)
- ² „Hogy a munkaérték ne a levegőben lebegjen, rendelkeznie kell valamilyen, egy *reális* vagy ismert *nagysághoz* való meghatározható vonatkozással.” (E. Bernstein: *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*. Berlin 1901. 379. old.)
- ³ K. Marx: A tőke. I. MEM. 23. Kossuth Könyvkiadó 1967. 82—83. old.
- ⁴ E. Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Dietz, Stuttgart 1940. 38. old.

- ⁵ Vö. *Th. Meyer*: Bernsteins konstruktiver Sozialismus. Dietz, Berlin, Bonn-Bad Godesberg 1977. 346. old.
- ⁶ A bernsteini értékfelfogás e sajátosságát emeli ki Colletti, s ezt a mozzanatot teszi meg — véleményem szerint helyesen — a bernsteini teória elemzésének kiindulópontjává (vö. *L. Colletti*: Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1971). Ugyanakkor már Rosa Luxemburg felhívta a figyelmet az értékfogalom bernsteini redukciójára (*R. Luxemburg*: Sozialreform oder Revolution? in: Gesammelte Werke 1/1. Berlin 1970. 414—415. old.). *Lukács György* is hangsúlyozza azt, hogy az elvont-általános munka absztrakcióját a valóságban is végbeviszik. (Történelem és osztálytudat. Magvető Könyvkiadó 1971. 217. old. A társadalmi lét ontológiájához I. Magvető Könyvkiadó 1976. 314—315. old.) Sweezy az érték elemzésénél megkülönbözteti a mennyiségi érték-problémát és a minőségi érték-problémát, s ő is hangsúlyozza, éppen a *Történelem és osztálytudat*ot idézve, hogy az elvont-általános munka absztrakciója a kapitalizmus lényegéhez tartozik (*P. M. Sweezy*: Theory of Capitalist Development. London 1949. 31. old.) E tétel alapvető fontosságát emeli ki Makai Mária is azzal, hogy az érték mennyiségi oldalával szemben a minőségi oldal meghatározó szerepét elemzi a marx társadalomelmélet kialakulásában. (*Makai Mária*: A munka kettős jellege: a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” újraértékeléséhez. Magyar Filozófiai Szemle, 1976/5.)
- ⁷ „Az itt megadott jelentésben csak a hasznos és konkrét munka lép fel *reális-ként*, az »absztrakt munka« mint egyszerű *szellemi* tényállás jelenik meg, így csak a hasznos munkák, a használati értékek képviselik a realitást és az érték mint absztrakt jelenik meg, azaz mint egyszerű és általános, bennük közös elem.” (*L. Colletti*: Id. mű, 45. old.)
- ⁸ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. (Alapvonalak) MEM 46/1. Kossuth Könyvkiadó 1972. 30. old.
- ⁹ „... Magának a terméket létrehozó munkának a két ellentétes oldala semmiképpen sem az áruviszonyból ered, hanem éppen megfordítva: maga az áruviszony alapul a munkatevékenység eredendően kettős jellegén. A fejlődés éppen abban áll, hogy az emberek a munkatevékenység kezdetétől fogva meglévő különböző oldalait, ellentmondásait *külön tétélezik*, és ezt szembeállítják magával az eredeti kiindulóponttal.” (*Balogh István*: A társadalmi információ. Gondolat Könyvkiadó 1979. 160. old.)
- ¹⁰ *K. Marx*: A tőke I. Id. mű, 70. old. Ugyanez a *Grundriss*ében: „Az a legegyszerűbb elvonatkoztatás tehát, amelyet a modern gazdaságtan az élre állít, és amely egy *ősrégi és minden társadalmi formára érvényes* vonatkozást fejez ki, *ebben az elvontságban* mégis csupán a *legmodernebb társadalom* kategóriájaként jelenik meg *gyakorlatilag* igaznak.” (*K. Marx*: Alapvonalak I. Id. mű. 30. old.)
- ¹¹ „... valójában azok az egyéni munkák, amelyek ezekben a különös használati értékekben jelentkeznek, csak azáltal lesznek általános és ebben a formában társadalmi munkává, hogy *valóban kicserélődnek* egymással a bennük foglalt munka időtartamának arányában. A társadalmi munkaidő úgyszólván *csak lapangva* létezik ezekben az árukban és *csak cserefolyamatukban nyilatkozik* meg. Nem az egyének munkája mint közösségi munka a kiindulópont, hanem megfordítva, *magánegyéneknek különös* munkái, olyan munkák, amelyek csak a cserefolyamatban, *eredeti jellegük megszűnésével* bizonyulnak *általános társadalmi* munkának. Az általános társadalmi munka tehát *nem kész előfeltevés*, hanem *létrejövő eredmény*. És így adódik az az új nehézség, az áruknak *egyrészt mint tárgyasult* általános munkaidőnek kell a cserefolyamatba *belépniük*, másrészt az egyének munkaidejének *mint általános munkaidőnek a tárgyasulása* maga is csak a *cserefolyamat terméke*.” (*K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. Kossuth Könyvkiadó 1965. 27. old.)
- ¹² Id. mű, 28—30. old.

- ¹³ K. Marx: Alapvonalak I. Id. mű, 163., 173. old.
- ¹⁴ E. Bernstein: Das Bleibende in Marxismus. In: E. Bernstein: Der Sozialismus einst und jetzt. Berlin, Bonn—Bad Godesberg 1975. 167. old.
- ¹⁵ E. Bernstein: Die Voraussetzungen ... Id. mű, 42. old.
- ¹⁶ "... az értékelmélet célja ugyanaz marad: annak az alaptörvénynek a felfedezése, amely a csere, illetve a vétel és eladás folyamatát szabályozza." K. Kautsky: Bernstein und das Sozialdemokratische Program. Berlin, Bonn—Bad Godesberg 1976. 37. old.
- ¹⁷ K. Kautsky: Die materialistische ... II. Id. mű, 635. old.
- ¹⁸ K. Marx: Alapvonalak II. Id. mű, 287. old.
- ¹⁹ Az eldologiasodás problematikáját Lukács György állította ismét az elmélet középpontjába, s tette meg a II. Internacionálé marxizmusa felett gyakorolt elméleti kritika alapjává *Történelem és osztálytudat* című művében. A lukácsi felfogás belső összefüggéseinek, ellentmondásainak tárgyalása megtalálható *Geodon Péter: Történelem és szocializmus. A szocializmus elméleti megalapozásának ellentétes útja Bernstein, Kautsky társadalomfelfogásában és Lukács György filozófiájában.* (Kézirat.)
- ²⁰ Bernstein számára a kapitalizmus meghaladásának a feladata „nem az értéktörvény megszüntetésében vagy a pénz felszámolásában áll, hanem a) a gazdasági válságok legyőzésében, b) a társadalmi termék igazságos elosztásában és c) valamennyi társadalmi terület demokratizálásában a termelési szint egyidejű növelése mellett”. (*Th. Meyer: Id. mű, 371. old.*)
- ²¹ E. Bernstein: Texte zum Revisionismus. Neue Gesellschaft Bonn-Bad Godesberg 1977, 88. old.
- ²² „... még ma is vannak olyan szocialisták, akik elkerülhetetlennek tartják a pénz megszüntetését. Ezek nem tudnak különbséget tenni a technika és a gazdaság között és egy *technikai eszközt* — a pénz nem más — tesznek felelőssé azokért a bajokért, amelyek meghatározott gazdasági viszonyok között a pénz alkalmazásával kapcsolódnak össze.” K. Kautsky: Die materialistische ... II. Id. mű, 203. old.
- ²³ Ugyanott.
- ²⁴ Id. mű, 203—204. old. E vonatkozásban Kautsky nézetei többször is változtak. A kilencvenes évek első felében Kautsky a szocialista gazdaságot központosított naturálgazdasággként jellemzi. (Vö. ehhez Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 39—44. old.) Későbbi álláspontja szerint a szocialista gazdaságban is fennmarad a pénz, de csupán forgalmi eszközként, értékmérő funkcióját elveszíti. (*K. Kautsky: A szociális forradalom II. Budapest 1914. 27., 30. old.*) Még később már a pénz értékmérő és forgalmi eszköz szerepéről beszél a szocializmusban. (*K. Kautsky: Die proletarische Revolution und ihr Program. Stuttgart, Berlin 1922. 316—317. old.*)
- ²⁵ K. Kautsky: Die proletarische Revolution ... Id. mű, 316. old.
- ²⁶ K. Kautsky: A szociális forradalom II. Id. mű, 30—31. old.
- ²⁷ E problémakörre hívja fel a figyelmet Lukács György, amikor megállapítja, hogy „Az úgynevezett mechanizmus szervezeti formáinak kijavítását célul tűzi ki, de egyelőre sehol sincs szó arról, hogy elvileg megalapozottan vissza kell térni a *marxi reprodukciós elmélethez*. Ezért aztán hiányzik a valóságból a kapitalizmus jelenlegi fejlődésének valódi *elméleti* ellenképe; ... Még csak a jövő ügye egy olyan, a marxi koncepciónak megfelelő tervgazdaság, amelyben a terv, elméletileg megalapozott kitűzése útján, elérhetné objektív magáértvalóságát.” (*Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról II. Magvető Könyvkiadó 1976. 320. old.*)
- ²⁸ K. Kautsky: Die materialistische ... I. Id. mű, 877. old.
- ²⁹ Az eddigiekből talán világosabbá vált, hogy nem vonjuk kétségbe, sőt igen jelentősnek tartjuk azt a racionális magot, amit Bernstein és Kautsky szocializmus-

felfogása a valóságos szocialista fejlődésre vonatkoztatva tartalmaz. Csupán azt állítjuk, hogy mindezeknek a felismeréseknek Bernstein és Kautsky által adott kifejtése elméletileg — és ezen keresztül gyakorlati vonatkozásában is — problematikus, tehát kritikai elemzést igényel.

³⁰ E. Bernstein: Die Voraussetzungen... Id. mű, 10. old.

³¹ K. Marx: Alapvonalak II. Id. mű, 376. old.

³² Ez a gondolat már a hegeli államjog kritikájában felmerül: „Hegel az »állam« és a »polgári társadalom« elválasztásából a »különös érdekekből« és a »magán- és magáért-való általános« mivoltból» indul ki, és kétségtelenül a bürokrácia ezen az elválasztáson alapul.” „... az »általános érdek« a különös érdekekkel szemben csak mint egy »különös« tarthatja magát, ameddig a különös az általánossal szemben magát mint egy »általánost« tartja.” (K. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájából. MEM 1. Kossuth Könyvkiadó 1957. 249. old.) „A bürokrácia megszüntetése csak az lehet, hogy az általános érdek valóságosan... különös érdeké válik, ami csak azáltal lehetséges, hogy a különös érdek valóságosan általános érdeké válik.” (Id. mű, 252. old.)

³³ Meyer a marxi és bernsteini felfogást mint a szocializmus két különböző paradigmáját írja le. A marxi elmélet bernsteini revíziója így mint paradigmaváltás jelenik meg. Ennek lényege: Bernstein felismeri, hogy a társadalmi folyamatok komplexitása, a termelő egységek, a társadalmi szerkezet, az érdekszerkezet pluralitása fennmarad. E feltételek mellett — mondja Meyer —, a marxi szocializmus, amely a kapitalista társadalom komplexitásának redukcióját tételezte fel a társadalmi rétegződés, a termelő üzemek száma, a gazdasági irányítás vonatkozásában, nem realizálható. S mivel mind a kapitalizmus, mind a szocializmus komplex, tagolt társadalom, mondja Meyer, a társadalmi átalakulás nem történhet forradalommal, a komplexitás szétrombolásával, hanem csupán strukturális reformok útján, a két társadalom közötti átmenet folytonosságának alapján. Ezt a felismerést tekinti Meyer Bernstein nagy érdemének. (Vö. Th. Meyer: Id. mű, 180—188. old.) A társadalmi komplexitás problémájának középpontba állításával Meyer annak a társadalmi folyamatnak anyagi oldalát vizsgálja, amelynek formameghatározásaként éppen az áruviszony adódna.

³⁴ „Annak idején már kijelentettem, hogy a végcélra vonatkozó mondat formáját, amennyiben lehetőséget ad arra a magyarázatra, hogy a munkásmozgalom minden elvileg megfogalmazott általános célját értéktelennek kell kijelenteni, szívesen feladom. De ami a mozgalom kimenetelére vonatkozó előre megfogalmazott elméletekben egy ilyen általánosan felfogott célon, amely a mozgalom elvi irányát és jellegét meghatározza, túlmegy, az szükségszerűen mindig utópisztikus elképzelésekbe folyik össze, és valamely időpontban a mozgalom valóságos elméleti és gyakorlati haladását fogja akadályozni és késleltetni.” (E. Bernstein: Die Voraussetzungen... Id. mű, 171. old.)

³⁵ Rosa Luxemburnak, Bernstein egyik legmélyebb, legjelentősebb kritikusanak a felfogása ebben a vonatkozásban válik értelmezhetővé. Luxemburg szerint Bernstein azzal, hogy feladja a szocializmust mint végcél, feladja a szocializmust mint mozgalmat is. A történelmi fejlődés ugyanis a magánkapitalizmus és az árutermelést felszámoló kommunizmus ellentétében mozog, s a kommunizmusnak mint végcél, a feladása szükségszerűen a mozgalomnak a polgári társadalom keretei közötti megragadását eredményezi. Amint eszerint Bernstein akar, függetlenül a szándékától, mondja Luxemburg, az nem más, mint egy „szervezett” kapitalizmus, amely nem a termelés, hanem csak az elosztás módjában különbözik a fennálló társadalomtól. A szociáldemokrácia „... annak a marxi belátásnak köszönhetően, hogy a mindenkor elosztás csupán a mindenkor termelési mód természetétől következő következménye, nem csupán a kapitalista termelés kereteiben érvényesülő elosztásért folytat harcot, hanem magának az áruterelésnek a megszüntetéséért. Egyszóval, a szociáldemokrácia

a kapitalista termelési mód megszüntetése révén akarja megvalósítani a szocialista elosztást, miközben a bernsteini módszer (Verfahren) ennek a közvetlen ellentéte, ő a kapitalista elosztás ellen harcol és azt reméli, hogy ezen az úton fokozatosan megvalósítható a szocialista termelési mód.” (Rosa Luxemburg: Sozialreform oder Revolution. Id. mű, 421. old.) Mármost Luxemburg valóban a marxi koncepciót érvényesíti Bernstein ellenében. A probléma azonban az, hogy a történelmi fejlődés tanúbizonysága szerint a kapitalizmus nem alakul át közvetlenül kommunizmussá, s létrejön egy olyan társadalom, amely ugyan nem leírhatatlan a marxizmus fogalmi apparátusával, de amely mégis hiányzik a marxi történelemelméletből. Luxemburg nem veszi észre, hogy Bernstein törekvése *objektive* éppen ennek a hiánynak a pótlása: a szocializmust mint a kifejtett árutertermelés társadalmát kívánja megragadni. Luxemburg tehát annak alapján, hogy elfogadja és *gyakorlatilag* közvetlenül érvényesíthetőnek tekinti a marxi kommunizmus-koncepciót, a bernsteini felfogásnak több ponton ma is érvényes *elméleti* kritikáját adhatja — mivel képes megragadni a marxi árufogásnak azokat a lényegi mozzanatait, amelyekről Bernstein elvonatkoztat —, ugyanakkor azonban éppen e kiindulópontjának megfelelően a bernsteini megoldásokkal együtt az azokban rejlő valóságos problémákat is elveti, s ezért azonosítja a bernsteini szocializmus-képet a kapitalizmussal. Természetesen, mivel Rosa Luxemburg nem alapozhatta álláspontját egy győztes szocialista forradalom tapasztalataira, történelmietlen lenne mindezt egyszerűen hibájul felírni. Ugyanebből az alapállásból fordul szembe a II. Internacionálé marxizmusával Karl Korsch. A társadalmi valóság forradalmi átalakulása Korsch számára is a kifejtett árutertermelés megszüntetését jelenti, ez az, aminek alapján túlhaladhatóak a társadalmi ellentmondások és ezek elméleti kifejeződései. Ebből következően az az elmélet, amely kiiktatja a teoretikus gondolkodásból az árutertermelés megszüntetésének problematikáját, elveszti a társadalmi ellentmondások gyakorlati és ezért egyben elméleti meghaladásának a lehetőségét. Az árutertermelő társadalom gazdasági és így politikai struktúráját megrögzítő elmélet Korsch szerint a polgári társadalom álláspontjára esik vissza, s szembekerül a kifejtett árutertermelés társadalmát felszámoló forradalmi gyakorlattal: elszakítja az elméletet ettől a gyakorlattól. (Vö. K. Korsch: Marxismus und Philosophie. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt 1966.) Mármost Korsch valóban helyesen mutat rá arra, hogy a polgári társadalom ellentmondásainak elméleti közvetítése, megszüntetése tételezi ezek gyakorlati közvetítését, megszüntetését. Az elméleti és gyakorlati közvetítés viszonyát azonban Korsch is ugyanolyan közvetlennek tételezi fel, mint Luxemburg. Más szóval: Korsch számára is közvetlen gyakorlati realitásként van adva a kifejtett árutertermelés megszüntetésének gyakorlati lehetősége, s az elméleten belül az árúviszony meghaladhatóságának tételét, s a polgári antinómiáknak erre alapozott közvetítését csak a közvetlen gyakorlati megvalósítás lehetősége igazolja. Ebből adódóan az az elmélet, amely a szocializmus lehetőségét az árutertermelés keretein belül értelmezi, Korsch felfogásában a társadalmi gyakorlattal szembeforduló, a polgári társadalom talajára helyezkedő elmélet lehet csak, hiszen Korsch számára is a tőkés árutertermelésen alapuló kapitalizmus és az árutertermelés társadalmi rendszerét felszámoló szocializmus adja a történelmi fejlődés keretét. Ezért nem tekintheti Korsch Bernstein és Kautsky elméletét a valóságos társadalmi gyakorlathoz történő igazodásnak, a szocializmus problematika marxizmuson belüli új megfogalmazásának. Ugyanakkor Korsch a másik oldalon éppen az árutertermelés közvetlen gyakorlati meghaladhatóságának a feltételezése alapján teszi meg az elméleten belül is e tételt ismét kiindulópontnak, s ennek következtében, akárcsak Luxemburg, helyreállítva az árúviszonyok társadalmi viszonyként való felfogását, több vonatkozásban képes rámutatni a II. Internacionálé marxizmusának elméleti egyoldalúságaira. Luxemburg és Korsch álláspontját fogalmazza újra Szabó András

György Bernstein-kritikájában, tehát ő is a marxi szocializmusfelfogás közvetlen realizálhatóságát előfeltételezi, s így a bernsteini teóriától minden pozitív vonást megvon. (Vö. Szabó András György: A proletárforradalom világnézete. Magvető Könyvkiadó 1977.) Az áruterelés és szocializmus összefüggésétől való elvonatkoztatás azonban a modern fejlődés feltételei között már semmivel nem igazolható.

³⁶ K. Marx: Előszó. A politikai gazdaságtan bírálatához. Id. mű, 7. old.

³⁷ K. Kautsky: Die materialistische ... II. Id. mű, 633. old.

³⁸ Id. mű, 635. old.

³⁹ Id. mű, 634. old.

Megjelenés előtt áll

**TANULMÁNYOK A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL**

című kiadványsorozat I. kötete:

**A SZOCIALISTA
DEMOKRÁCIA
FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSEI**

Az MSZMP KE Társadalomtudományi Intézetének kiadványa

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay u. 16. 1065)

FELLEGI TAMÁS LÁSZLÓ

A hegemonia-koncepció Gramsci felfogásában

(Adalék egy fogalom értelmezéséhez)

„...semmi létező sem természetes... hanem azért létezik, mert fennállnak bizonyos feltételek, amelyeknek eltűnése nem marad következmények nélkül.” (Antonio Gramsci)

Antonio Gramsci filozófiáját, politikaelméletét az elmúlt két évtizedben fedték fel világszerte, s helyezték el a marxizmus klasszikusainak sorában. Ehhez döntő lökést adtak és adnak ma is egyes nyugat-európai pártok — elsősorban az olasz és a spanyol kommunista párt — kísérletei, amelyek a szocialista átalakulás új útjainak elméleti megalapozására irányulnak. Az ezzel kapcsolatos tudományos és politikai viták, konferenciák tapasztalata az, hogy noha marxisták és nem marxisták egyaránt rendszeresen hivatkoznak Gramscira, ugyanarra a szövegrészre nemegyszer ellentétes értelmezések születnek. Az általunk áttekintett szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy egyelőre nincs általánosan elfogadott Gramsci-interpretáció; vonatkozik ez politikai elméletének egészére is, mindenekelőtt azonban annak központi kérdésére: a hegemonia-elméletre.

Gramsci műveiben a hegemonia-elmélet vezérlőszemként, kiinduló- és végpontként állandóan jelen van, de konkrét és részletes kidolgozása nem található meg (minthogy Gramsci fő művének tekinthető írása *Az új fejedelemség* a fasiszta börtönökben 1926 és 1934 között papírra vetett jegyzeteinek gyűjteménye, s nem egy koherens, kidolgozott munka). Ebből az is következik, hogy már maga az interpretáció szerkezete, az egyes pontok és területek súlyozása egyaránt vita tárgya lehet. E tanulmány arra vállalkozik, hogy — elsősorban *Az új fejedelemség*re (Magyar Helikon 1977) támaszkodva — megpróbáljon hozzájárulni a hegemonia-koncepció szempontjából kulcsfontosságúnak ítélt fogalmak politikaelméleti megközelítésű tisztázásához. Így meg sem próbáljuk az egyes fogalmakat a maguk teljességében vizsgálni. Ez természetesen magában rejti a leegyszerűsítés, az egyoldalúság lehetőségét; véleményünk szerint ezt a veszélyt mégis vállalni kell, hiszen a magyar nyelvű, Gramsciról szóló irodalom a nagy gondolkodó és az általa felvetett kérdések jelentőségéhez képest méltánytalanul kevés,¹ s ami a hegemonia fogalomkörét illeti, a kérdés rendszerint leegyszerűsödik a hegemonia—prole-

tárdiktatúra, illetve szélesebben a Gramsci—Lenin viszony problémája. Megítélésünk szerint téves az a nézet, amely valamiféle Gramsci kontra Lenin viszonyt próbál kiolvasni az olasz forradalmár műveiből. Gramsci nem tett egyebet, mint korának alapvető viszonyait a maguk konkrétságában és történetiségében megvizsgálva kereste azt a formát, amely alkalmas a szocialista átalakulás véghezvitelére, olyan feltételek között, amelyek lényegesen különböznek az oroszországiaktól. Így jutott el Gramsci a munkásosztály hegemoniájához mint a szocialista átalakulás egy új, az oroszországitól lényegesen különböző formájának elméletéhez.

I. A POLITIKAI ESEMÉNYEK ÉS HATÁSUK GRAMSCIRA

A hegemonia-elmélet kidolgozása több mint egy évtizedes folyamat volt. Gyökereit azokban a politikai küzdelmekben találhatjuk meg, amelyekben Antonio Gramsci a szocialista, majd kommunista mozgalom egyik vezetőjeként részt vett; ezenkívül nagy hatást gyakorolt rá korának szovjet-orosz gyakorlata és a bolsevik vezetők munkáival való megismerkedése is. Ahhoz, hogy ezt a folyamatot megértsük, fel kell villantani egyrészt a kor olasz történelmének azokat a csomópontjait, amelyek magyarázatul szolgálnak a munkásmozgalom tragikus vereségére, másrészt meg kell vizsgálni ezeknek az eseményeknek a gondolati „letisztulását” Gramscinál.

Gramsci a szocialista mozgalomnak ahhoz az irányzatához tartozott, amely lelkesen üdvözölte az októberi forradalmat, amelyben a tömegek forradalmi spontaneitásának példáját látta. Az első időben nem ismerte fel a leninizmus jelenlétét az eseményekben, a szovjet-orosz forradalmat „nem-jakobinus forradalomnak” nevezte, a tömegek önálló alkotásának tekintette.² Ennek megnyilvánulása a következő gondolat is: „Marx... nem messiás... Marxnál a történelem az egyes vagy társult egyének eszméinek, szellemének, tudatos tevékenységének birodalma...”³ Azonban már ebben a cikkében (Forradalom „A tőke” ellen, 1919) megtalálható az a marxista elem, amelyre építve kibontakozik a nem marxista nézeteket bíráló elmélete, amely új alapra helyezi a politika és a gazdaság viszonyának és a politikai tevékenységnek felfogását: „... Csakhogy az eszmék, a szellem... lényege a gazdaságban, a gyakorlati tevékenységben, a termelési és csereviszonyokban van...”⁴

Gramsci elméleti és gyakorlati fejlődése során felismerte az orosz forradalomban és általában a forradalmi folyamatban a forradalmi párt és a szocialista tudatosság szerepének fontosságát, s hegemonia-koncepciójának központi elemeivé tette őket. Ebben a „felismerési” folyamatban különösen jelentős volt az ún. két vörös év (biennio rosso, 1919—1920) eseménysorozata, mindenekelőtt az üzemtanács-mozgalom sorsa.

Az 1919 tavaszától megjelenő *Ordine Nuovo* című lap, amelynek Gramsci szerkesztője volt, óriási szerepet játszott a torinói munkásmozgalom szervezésében és irányításában, a jelentősebb bolsevik vezetők nézeteinek közvetítésében, és az orosz példa propagálásában. Így nagy része volt az üzemi tanácsok („az orosz forradalom gyakorlatának az itáliai feltételek közötti alkotó alkalmazásának az eredményei”⁵) létrehozásában és mozgalommá fejlesztésében is. Gramsci és elvtársai (például Togliatti, Terracini) úgy gondolták, hogy az üzemekben lehet létrehozni azokat a munkásszerveket, amelyek

Olaszországban alkalmasak lennének betölteni ugyanazt a forradalmi szerepet, mint a szovjetek Oroszországban. Már léteztek a szakszervezetek ellenőrzése alatt működő munkásszervek, az ún. belső bizottságok, amelyek a háború végére „a szakszervezeti vezetéssel elégedetlen militánsok gyűjtőhelyévé váltak, különösen... Torinóban”.⁶ A bizottságok a század elején jöttek létre (a FIAT vezetése például 1906-ban ismerte el a fémmunkások szervezete által választott belső bizottságot), s hatáskörük elsősorban az üzemen belüli panaszokkal kapcsolatos eljárásokra terjedt ki. A szakszervezeti tagok választották meg őket, s a reformista szakszervezeti és szocialista párti vezetők ellenőrzése alatt álltak. A reformista vezetés ellenére Gramsci felismerte a bizottságok pozitív szerepét és lehetséges forradalmi perspektívájukat: „A belső bizottságok a munkádemokrácia szervei... korlátozzák a kapitalisták gyáron belüli hatalmát... Holnap, fejleszve és gazdagítva, átvéve a tőke összes hasznos funkcióját az irányításban és az igazgatásban, a proletárhatalom szerveinek kell lenniük.”⁷ (Kiemelés tőlem — F. T. L.) E kiemelések jelzik, hogy a hegemonia-elmélet egy-egy lényeges eleme már 1919-ben megvolt. Egyrészt kapcsolatba hozta az irányítást a hegemoniával (noha ennek részletes konkrét kifejtése későbbi munkáiban történik meg), másrészt felveti a hatalom esetleges átvétele előtt a munkásosztály hegemonia-gépezetének építését. Harmadrészt döntő jelentőségű az, hogy kitüntetett helyet biztosít a termelés és a munkafolyamat megszervezésének és irányításának, felismerve azt, hogy: a) minden társadalmi berendezkedés fennmaradásának és a tömegek konszenzusának alapja a termelési problémák megoldása; b) a forradalmi átalakulás a rombolás—építés együttes meglétét feltételezi, vagyis egy új hatalomnak rendelkeznie kell azokkal a szervekkel, amelyek a feltörekvő társadalmi csoportok érdekében meg tudják valósítani a vezetést, az irányítást, ebben az értelemben a hegemoniát. Ezt fejezi ki egy másik megfogalmazása a vezetés (irányítás) és az uralom viszonyáról: „Egyike ez azoknak az eseteknek, amikor... *megvan az uralom funkciója, de nincs meg a vezetése: diktatúra van hegemonia nélkül.*”⁸ (Kiemelés tőlem — F. T. L.) Az uralom és a vezetés, illetve más szavakkal, a diktatúra és a hegemonia nem feltétlenül esik egybe. Ebben a megközelítésben Gramscinál a hegemonia és a vezetés (irányítás) alkotnak egymásba kapcsolódó kategóriákat: a hegemonia létrejöttének *feltétele* a vezetésre való képesség — a konszenzus elnyerésének értelmében. Ezt úgy is interpretálhatjuk, hogy egy társadalmi csoport megragadhatja a hatalmat, uralkodóvá válhat (diktatúra), de emellett meg kell maradnia vezetőnek is ahhoz, hogy hegemonikussá válhasson, azaz el kell nyernie a társadalom többségének támogatását. A diktatúra tehát a kényszer dominanciáját jelenti, szemben a hegemonia (vezetés) konszenzus elnyerésére törekvő racionalitásával.

Az üzemi tanácsok jellegét Roger Simon úgy határozta meg, hogy azok „a termelés és a munkaeljárás feletti munkásellenőrzés üzemi bázisú szervei voltak”⁹, szemben a szovjetek területi jellegével. Gramsci elképzelései szerint az üzemi tanácsok nem az új politikai hatalom új állami apparátusának feleltek volna meg, hanem „inkább a proletárállam »szociális bázisát« alkothatták volna”. Különösen kiemelkedő szerepet szánt nekik az ökonomista tendenciák elleni harcban, a forradalmi tudatosság erősítésében, mert „az üzemitanács-mozgalom, az abban az időben Olaszországban létező erők adott viszonyai között, a legjobb út volt a munkásosztály politikai kezdeményezé-

sének és autonómiájának kibontakoztatására”¹⁰ — állapítja meg Gramscitanulmányában az angol szerző.

Az üzemitanács-mozgalom azonban vereséget szenvedett, noha az 1921 augusztus—szeptemberi torinói gyárfoglalások során bebizonyította, hogy alkalmas arra a forradalmi szerepre, amelyet Gramsci felvázolt. A bukásnak több oka is volt (például elszigeteltség, az ellenforradalom aktivizálódása stb.), de ezek közül ki kell emelni a munkásmozgalom megosztottságát (a kollektív akarat és cselekvés hiánya), a reformista vezetésű szakszervezet és szocialista párt ökonomista felfogását a politika és a gazdaság viszonyáról és a politikai cselekvés szerepéről.

„Az új fejedelem” meghatározása szerint a politika „... központi emberi tevékenység, az eszköz, amely révén az egyes tudat kapcsolatba kerül a társadalmi és természeti világgal, annak minden formájában”.¹¹ Éppen ezért Gramsci kulcsszerepet tulajdonít a *kollektív akaratnak*, amely mint „a történelmi szükségszerűség aktív tudata, ... egy valóságos és tényleges történelmi dráma főszereplője”.¹² Ebben a döntő a *nemzeti-népi kollektív akarat* létrejötte, valamint az az erő, amely létrehozta ezt („jakobinizmus”). Gramsci a politikai pártot tekinti a modern államokban ennek a jakobinus erőnek.¹³

Gramsci a politikáról vallott nézeteit Croce elméletével kapcsolatban fejti ki jegyzeteiben. Croce-val vitatkozva, *Az új fejedelem*ben megállapítja, hogy Croce „konceptiója »szervi fogyatékoságban« szenved”, mert amikor „a politikát szenvedélyként fogja fel, kizárja konceptiójából a pártokat, mert nem képzelhető el szervezett és állandó »szenvedély«.” Ezzel szemben megállapítja azt a tényt, hogy „a pártok mégis léteznek, és cselekvési tervek is kidolgoznak, alkalmaznak, és gyakran igen jelentős mértékben meg is valósítanak”.¹⁴ A kérdés tehát úgy vetődik fel, hogy a politikának mint állandó cselekvésnek mik a valódi, végső mozgatórugói, mire épülnek a politikai szervezetek mint állandó szervezetek (például hadsereg, párt). Noha a politikában kétségtelenül jelen van a szenvedély, de sem a politika maga, sem a szervezetek nem azonosíthatók vele, és nem is képezheti alapjukat sem, hiszen „az állandó szenvedély orgazmus, a görcs olyan állapota, amely cselekvési kép telenséget idéz elő”.¹⁵ A politikai cselekvési tervek ugyanakkor nem dolgozhatók ki minden részletükben, mert azokat számos tényező (például az ellenfél lépése) módosíthatja, és „a szenvedély éppen a részletekben mutatkozik meg”.¹⁶ A szenvedély tehát csak a politika mozzanata: egyfajta mozgatója a politikai cselekvésnek.

A probléma megoldásának lehetséges útjaként a politika és a gazdaság azonosítását jelöli meg: „A politika annyiban állandó cselekvés, és annyiban hív életre állandó szervezeteket, amennyiben éppen a gazdasággal azonosul. De egyúttal el is különül tőle, s így külön-külön is lehet politikáról és gazdaságról beszélni, ugyanúgy »politikai szenvedélyről« is mint közvetlen cselekvési impulzusról, amely a »permanens és szerves« gazdasági életben jön létre, de túlnő rajta.”¹⁷ Eszerint a politika autonóm tevékenység, lényege és végső hatásiránya a társadalom gazdasági viszonyai, amelyek az eszmék, a szellem, a tevékenység és a politikai cselekvés közvetlen impulzusainak lényegét jelentik. Fontos hangsúlyozni, hogy Gramsci nem determinista a gazdaság és a politika viszonyát illetően, a kettő azonosítását Croce szubjektív megközelítésével polemizálva végzi el, kiemelve az objektív elemet. A politika nála autonóm tevékenység, emberi cselekvés (ennyiben szubjek-

tív), amelynek önmozgása a történelmi fejlődés, s ezen belül a gazdasági mozgás által meghatározott keretek között folyik. A politika autonóm jellegének megállapításával egyúttal azokkal is vitatkozott, akik szerint a gazdasági válság automatikusan politikai válságot okoz. Ennek az ökonomista felfogásnak nagy szerepe volt a torinói munkástanácsok vereségében.

II. POLGÁRI TÁRSADALOM, POLITIKAI TÁRSADALOM, ÁLLAM

1921-re rendkívüli helyzet alakult ki Olaszországban. Az osztályharc végtelenül kiéleződött. A nemzetközi körülmények (forradalmi hullám Európában, olasz kudarc a versailles-i béketárgyalásokon — „megcsonkított győzelem” —, a fiumei válság), valamint a munkás- és parasztmozgalmak aktivitása (gyár- és földfoglalások) a tőkés termelési és tulajdonviszonyok teljes felbomlásával fenyegettek. Ebben a helyzetben az uralkodó osztályok a Giolitti-kormány vezetésével támadásba lendültek. A gyáros és földbirtokos szövetségek az addig politikailag jelentéktelen, ám erősen militáns fasiszmus felkarolása és felhasználása mellett döntöttek, létrejött a hagyományos reakció és a fasciók politikai és katonai szövetsége (például 60 000 tisztet leszereltek, és fegyverestül a fasiszta harci osztagokba irányítottak át): megindult a preventív ellenforradalom.¹⁸ Ez két év tényleges polgárháborút jelentett, amelynek során a fasiszta rohamosztagok az állam jóindulatú szemlélődése mellett háborút viseltek a fegyvertelen tömegek ellen.

A fasiszmus győzelmének ez volt az egyik döntő oka, de nem az egyetlen. Gramsci felismerte azt, hogy pusztán az erőszak nem eredményezte volna a munkásmozgalom vérzivataros vereségét. Legalább ilyen súlyú volt az is, hogy nem sikerült létrehozni a kapitalizmussal szembeni erők szövetségét, és a munkásosztály nem tudott megfelelő pozíciót elfoglalni a polgári társadalomban. Ennek követelményét a *Déli kérdésben* (1926) így fogalmazta meg: „A proletariátus abban a mértékben válhat vezető és uralkodó osztály, amennyire sikerül megteremténie a szövetségek és osztályok olyan rendszerét, amely lehetővé teszi számára a dolgozó lakosság többségének mozgósítását a kapitalizmus és a burzsoá állam ellen.”¹⁹

Ez a probléma és gondolat már átvezet minket Gramsci koncepciójának legfontosabb elméleti kérdéskomplexumához: a polgári társadalom és a politikai társadalom fogalmához, a kettő viszonyához, valamint az ebből adódó stratégiai és taktikai konzekvenciákhoz.

Gramsci szerint az első politikai alapelem, „hogy valóban léteznek kormányzók és kormányzottak, vezetők és vezetettek. Az egész politikai tudomány... erre az elsődendő és (bizonyos általános feltételek fennállása esetén) kiküszöbölhetetlen tényre alapul. ... Ha pedig így van, meg kell vizsgálni, hogyan lehet a leghatékonyabban vezetni, ... hogyan találhatók meg azok a kis ellenállású, vagy racionális vonalak, amelyek mentén elérhető a vezetettek vagy kormányzottak engedelmessége.”²⁰ A társadalmi csoportok közötti elkülönülésre (munkamegosztás) visszavezethető tény mellett rendkívül fontos az is, hogy a kormányzók és kormányzottak elkülönülése „a dolgok jelenlegi állása szerint még egy és ugyanazon társadalmilag homogén csoporton belül is létezik”.²¹ Ebből következik, hogy ha a társadalmi csoportok közötti ilyen elkülönülés folytán mindig meg kell keresni az engedelmes-

ség racionális vonalait, ugyanígy meg kell ezt tenni az azonos csoporton belül is, vagyis Gramsci szembehelyezkedik sok vezető azon felfogásával mely szerint „ha egyszer fennáll az azonos csoport elve, az engedelmisség szükségképpen automatikus, nem igényli a »szükségesség« és az ésszerűség bizonyítását, sőt vitathatatlan... Így aztán nehéz kiirtani a vezetőkből... azt a meggyőződést, hogy ha a vezető valamit helyesnek és racionálisnak tart, akkor az meg is történik: ha pedig mégsem, a »bünt« arra hárítják, aki »mulasztást követett el« stb.”²²

Gramscinak ezek a gondolatai azt mutatják, hogy a történelmi fejlődésből egyebek mellett azt a következtetést vonta le, hogy a vezetőknek a többi társadalmi csoport irányában és a saját társadalmi csoportjukon belül egyaránt törekedniük kell a vezetettek engedelmisségének elnyerésére; a „racionalitás” és a „bizonyítás” kiemelése pedig azt jelzi, hogy Gramsci a kényszerrel szemben előnyben részesíti a konszenzust. Általánosan ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy egyetlen uralkodó társadalmi csoport, illetve blokk sem képes pozícióját történelmi távlatban fenntartani, amennyiben csak a kényszer elemeire alapítja uralmát („megvan az uralom funkciója, de nincs meg a vezetése: diktatúra van hegemonia nélkül”), teljesen figyelmen kívül hagyja az alávetett csoportok érdekeit, társadalmi-gazdasági-politikai törekvéseit, tehát ha az engedelmisség alapja a kényszer, a félelem.

Gramsci a kényszer és a konszenzus társadalmi funkcióját, kialakulását és egymáshoz való viszonyát teszi meg gondolatai egyik központi elemének. Megállapítja, hogy az uralkodó csoportok a polgári társadalomban gyakorolják hegemoniájukat (konszenzus-elem), míg a politikai társadalom a kényszer alkalmazásának színtere.

De mit is jelent a polgári társadalom és a politikai társadalom fogalma? A két fogalom és kettősségük eredetileg Hegelnél található meg, és korai munkáiban Marx is elemezte e kategóriákat,²³ de később a termelési mód, termelőerők, termelési viszonyok fogalmának bevezetése után már nem használta ezeket a kategóriákat.

Marx a polgári átalakulás során végbemenő emberi emancipációt és ezen belül a politikai felszabadulás kérdését, valamint az államnak, pontosabban a politikai államnak az ebben betöltött szerepét vizsgálta meg. Átvette és továbbfejlesztette Hegel felfogását a társadalom két szférájának szétválásáról (polgári társadalom — politikai állam) és szembenállásukról (közsféra — állam; magánszféra — polgári társadalom).

A hűbéri társadalom keretei között kibontakozó, majd az azt szétfeszítő polgári fejlődés létrehozta az egyén dualizmusát, a valóságosan létező egyének polgárrá (burzsoá) és állampolgárrá (citoyen) való szétválását; e fogalmak érdekkülönbséget hordoznak, és ez nem más, mint a köz- és a magánérdek konfliktusa.

A szétválási folyamat lényege abban áll, hogy a politikai állam, amely elkülönülve a polgári társadalomtól csak elvont, általános jelenség — s így a közérdeket csakis illuzórikus módon képviselheti²⁴ —, alá van rendelve a polgári társadalomnak, annak a szférának, amelyben a részlények a mindennapi, valóságos anyagi életüket élik. A politikai állam és a polgári társadalom szembenállása és egymástól való függetlensége azonban csak viszonylagosnak tekinthető. Végtelen ellentétéről és elkülönültségről nem lehet szó, hiszen a társadalom totalitás, amelyben a két, egymással állandó kölcsönha-

tásban levő mozzanata alapja azonos: a tőkés magántulajdon. A politikai állam, mint a közérdek illuzórikus képviselője nem kerülhet — tartósan — antagonistikus konfliktusba saját létalapjával. A politikai állam „legfontosabb szerepe az, hogy összes jogi és politikai szervezeteivel védelmezze a magántulajdon érdekeit és jogait”.²⁵ Gramsci megfogalmazása szerint a liberalizmus arra az elméleti hibára épül, hogy a két szféra módszertani megkülönböztetését szervessé változtatja, mondván, hogy a gazdasági tevékenység a magánszféra, a polgári társadalom területe, ezért az elkülönült államnak nem szabad beavatkoznia. De a valóságban nincs „szerves” elkülönülés, a „liberalizmus is állami jellegű szabályozás...: céltudatos akarat ténykedésének terméke, nem pedig a gazdasági tények spontán, automatikus kifejeződése”,²⁶ tehát állami szintre emelt politikai program.

A burzsoá lét megszabadult közvetlen politikai jellegétől: alapvetően átalakult a polgári élet elemeinek jellege. Ugyanis ezek (például család, munka stb.) a feudalizmusban az állami élet elemei voltak, vagyis a feudális „polgári” társadalom közvetlen politikai jelleggel bírt, s így a közszféra része volt. A politikai állam kifejlődése ezt felszámolta: a politikai emancipáció révén megszüntette a közvetlen politikai jellegét.

Az emancipáció lényege tehát az volt, hogy a kiváltságokat, a korlátokat nem szüntette meg (pontosabban nem szüntethette meg), hanem megfosztva őket közvetlen politikai jellegüktől, a magánszférába utalta azokat. Ilyen módon az emberek korlátok alóli politikai felszabadulásának folyamata azonos az államnak a korlátok alóli emancipációjával. Marx kimutatja, hogy az egyének szabadsága és maga az egyén között szükségszerű közvetítő közeg van jelen, az *állam*.²⁷

A marxi felfogással összevetve egészen eredeti Gramsci elemzése és értelmezése. Mindenekelőtt két mozzanatot kell kiemelni: egyrészt az állam fogalmának újraértelmezését és a politikai társadalom kategóriáját; másrészt a közszféra—magánszféra „ellentétének” felcserélését a kényszer és a konszenzus kapcsolatával.

Gramsci szerint a két jelenség szétválasztása csakis módszertanilag elfogadható, „szerves” elkülönülésről nincs szó, ugyanis mindkettő a felépítmény alkotóeleme, pontosabban, mindkettő felépítmény, s mint ilyenek, közös gazdasági alapra épülnek. A dichotómia lényege és tartalma nem a köz- és magánszféra elkülönülése, hanem a kényszer és a konszenzus viszonya.

A polgári társadalom egy nagy kiterjedésű szférája a társadalomnak, amely a konszenzuson alapuló társadalmi kapcsolatok, viszonyok rendkívül sokrétű, bonyolult formáit fogja át, mint például a politikai pártok, az egyház, a család stb. (Gramsci itt használja a „magánjellegű” megjelölést, de egyrészt az „ügynevezett” jelzőt teszi elé, másrészt idézőjelet is használ.²⁸)

A politikai társadalom nála a kényszer alkalmazásának a színtere, így nem redukálható az államra. Az állam fogalmát újragondolja és két értelemben használja: a szűken vett állam lényegileg megfelel a fogalom klasszikus marxista felfogásának; a tágan értelmezett állam azonban felöleli a közös gazdasági alapra épülő felépítményeket, vagyis: a politikai társadalom (kényszerjellegű viszonyok) és a polgári társadalom (hegemónia) együtt adják a tág értelemben vett államot, ahol is „államon nemcsak a kormánygépezetet kell érteni, hanem a »magánjellegű« »hegemónia«-gépezetet, avagy a polgári társadalmat is”.²⁹ Más szavakkal: a tág értelemben vett „állam = politikai

társadalom + polgári társadalom, vagyis kényszerrel páncélozott hegemonia”.³⁰

Tehát az államot meghatározhatjuk mint közapparátust, de felfoghatjuk kényszerjellegű társadalmi viszonylatokként is. A kényszer és konszenzus elválaszthatatlan egymástól, s a kettő színtere egybefonódott; a polgári társadalom és a politikai társadalom szétválasztása csak módszertanilag lehetséges. Ugyancsak ezt a gondolatot fejezi ki *Az új fejedelem* egy másik részletében, amelyben a történelmi fejlődésről szólva megállapítja, hogy annak irányítása „a magánerők, a polgári társadalom kezében van, ez utóbbi pedig maga is állam, sőt maga az állam”.³¹

III. ÁLLÓHÁBORÚ

A kapitalizmus történelmi fejlődését nézve, s alkalmazva a fenti értelemben vett kettősséget, Gramsci a következő eredményre jut: „a legfejlettebb... államok polgári társadalmá igen összetett struktúrává vált, és képes ellenállni a közvetlen gazdasági tényező katasztrófával fenyegető »áttöréseinek« (válság, depresszió)”.³² „Az állam csak előretolt lövészárók volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg.”³³ Ebből két alapvető fontosságú következtetést kell levonnunk: 1. egy társadalmi berendezkedés annál stabilabb, rugalmasabb és ellenállóbb, minél fejlettebb, bonyolultabb és strukturáltabb a polgári társadalma, a „hegemonia-gépezet” szférája; 2. egy feltörekvő osztály csakis akkor érhet el átütő sikereket az osztályharcban, ha már a hatalom megragadása előtt képes úgy rombolni az uralkodó osztály vagy blokk hegemoniáját, hogy egyúttal a sajátját építi, tehát pozíciókat tud szerezni az „erődök és kazamaták vaskos láncolatában”. „Egy társadalmi csoport már a kormányzati hatalom elnyerése előtt gyakorolhatja, sőt ténylegesen gyakorolnia kell a vezetést (ez valójában egy a hatalom elnyerésének alapvető feltételei közül)...”³⁴ (Nyilvánvaló az is, hogy a fenti részletben a vezetés és a hegemonia szinonimaként szerepel.)

A politikai harc (stratégia) két alapvető formájának az állóháború és a mozgóháború tekinthető, de ezeken kívül más harci módok is léteznek: földalatti háború, kommandóharc stb. (Ezeket a fogalmakat Gramsci a hadtudományból veszi át, s a közismert értelemben használja őket.) „A vezetés nem azt a harci formát választja, amelyiket akarja, hacsak nem kerül azonnal elsöprő fölénybe az ellenséggel szemben”³⁵, tehát mindig az adott viszonyok vizsgálatával kell eldönteni, hogy milyen stratégiát és taktikát célszerű megválasztani.

Gramsci lényeges megkülönböztetést tett korának közép- és nyugat-európai államai és a cári Oroszország között: „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete.”³⁶ Mindenekelőtt ezzel magyarázható, hogy Oroszországban a mozgóháború bizonyult a célnak megfelelő stratégiának; az államra mért csapás az egész társadalmi berendezkedést szétzúzta, mert hiányzott az „előretolt lövészárók” mögül a hegemonia-gépezetnek az a bizonyos „vaskos láncolata”.³⁷ Tehát minél kevésbé fejlett az adott állam polgári társadalmá, annál ke-

vésbé van szüksége a feltörekvő osztálynak a hatalom megragadása előtt kiépíteni a saját hegemon pozícióit abban; annál sikeresebb lehet az államra mért csapás egy mozgóháború során.

Az állóháború azonban szükségszerűen hosszú folyamat, a szocialista forradalom olyan stratégiája, amelynek lényege a potenciál felhalmozása, a „csapatok” megszervezése időben és térben (hegemonia-gépezet építése), ugyanis „egyedül a válság hatására az ostromló csapatok nem szerveződnek meg azonnal térben és időben, és még kevésbé tesznek szert támadó szellemre; másfelől viszont az ostromlottakon nem lesz úrrá a fejetlenség, nem hagyják el — akár rommá lőtt — védelmi állásaikat, s erejükbe és jövőjükbe vetett bizalmukat sem veszítik el”.³⁸

IV. PÁRT, ÉRTELMSÉG, TÖRTÉNELMI BLOKK

A forradalmi erők (az „ostromló csapatok”) megszervezésében döntő fontossága van a forradalmi pártnak és az értelmiségnek.³⁹ Együttes tárgyalásuk itt indokoltnak tűnik, mert Gramscinál szorosan összekapcsolódnak. A történeti szemlélet mellett rendkívüli hangsúlyt helyez a *funkcionális* megközelítésre. A kettő kapcsolatáról azt tartja, hogy a forradalmi munkáspártnak a munkásosztály szervez értelmiségévé kell válnia, mégpedig azon az alapon, hogy „egy pártnak lehet nagyobb vagy kisebb arányú tagsága a magasabb vagy alacsonyabb kategóriákban (értsd: értelmiségi kategóriák — F. T. L.), de nem ez a lényeg. *Ami számít, az a funkció*, amely irányító és szervező, például nevelő, például intellektuális.”⁴⁰

Gramsci tehát újraértelmezi az értelmiség fogalmát, s ennek során, ahogy Roger Simon megállapítja, „bevezette az értelmiség új meghatározását: azok, akiknek szervező funkciójuk van a társadalom összes szférájában, a kultúrában, a politikában, az állami adminisztrációban és a termelésben. Minden feltörekvő osztály megteremti az értelmiség egy vagy több rétegét, »amely homogenizálja és tudatosítja saját funkcióját nemcsak a gazdasági, de a szociális és politikai területeken is.«”⁴¹ Gramsci kiindulópontja tehát az, hogy az ideológia nemcsak nézetek rendszere, hanem ettől elválaszthatatlan a szervezés és nevelés funkciója, Gramsci szavaival: „az ideológiák szervezik az emberi tömegeket”, „az uralom eszközei”. Roger Simon interpretációja szerint: „az ideológia a társadalom egységesítésében játszik szerepet, mint »cement« vagy kohéziós erő, amely összeköti a különböző osztályok és rétegek blokkját”, jelentős hatást gyakorol az emberek gyakorlati viselkedésének és erkölcsi magatartásának szabályaira.⁴² Éppen ezért, „a gyakorlat filozófiája (= marxizmus) számára az ideológiák . . . reális történelmi tények, amelyeket le kell küzdeni és leleplezni mint az uralom eszközeit, nem erkölcsi stb. okokból, hanem a politikai harc szükségleteinél fogva: hogy a kormányzottakat szellemileg függetlenítsük a kormányzóktól, hogy *elpusztítsuk a hegemonia egyik fajtáját és egy másikat teremtsünk helyette*, amikor is ez az ideológiai harc a gyakorlat megdöntésének szükségszerű mozzanata”.⁴³ (Kiemelés tőlem — F. T. L.)

Minden osztály, így a feltörekvő is, kitermeli a maga funkcionálisan „szerves” értelmiségét, saját szervezőit és vezetőit, Mind a „kitermelésben”, mind

pedig a szerves értelmiség funkciójának betöltésében Gramsci kulcsszerepet tulajdonít a munkásosztály forradalmi pártjának.

A párt, mely „összetett társadalmi elem, amelyben konkrét formát kezd ölteni a cselekvésben felismert és részben érvényre jutó kollektív akarat”⁴⁴, a politikai cselekvéssel együtt, illetve azon belül a szellemi és erkölcsi reform szószólója és szervezője kell hogy legyen, ugyanis csak így képes jakobinus erő, tehát népi-nemzeti kollektív akaratot létrehozó erő lenni.⁴⁵ A forradalmi pártnak osztálypártnak kell lennie, amely nem mondhat le a közvetlen politikai cselekvésről, mert a tényleges társadalmi mozgásoktól elszakadt, társadalmi bázisától függetlenedett párt „funkciói már nem kifejezetten politikaiak, hanem csak technikai, propaganda, rendőri jellegűek, továbbá az erkölcsi és kulturális befolyásolásra szorítkoznak”.⁴⁶ Az olyan tömegpártban, amelyre ez a funkciótévesztés jellemző, „a tömegeknek nincs más politikai funkciója, mint az általában vett, katonai típusú hűség egy látható vagy láthatatlan politikai központ iránt... A tömeggel egyszerűen manővereznek, és erkölcsi prédikációkkal, érzelmi ösztönzéssel traktálják, valamint olyan mesés idők eljövételének messianisztikus mítoszaival, amelyekben minden mai ellentmondás és nyomor automatikusan megoldódik és megszűnik.”⁴⁷ Az a párt tehát, amelyik a közvetlen politikai cselekvés útjáról letér, már nem képes forradalmi tettekre, s így nyilvánvalóan alkalmatlan a tömegek megszervezésére és a *szocialista tudatosság* fejlesztésére, valamint a hegemonia kiépítésére, akár birtokában van a politikai hatalomnak, akár nem.

Ugyancsak alkalmatlan az ilyen párt arra, hogy teljesítse az állóháború stratégiájának olyan alapvető követelményét, mint a valós erőviszonyok elemzése, a reális előrejelzés, holott „előrelátni... annyit jelent, mint jól látni a jelent és a múltat mint folyamatot: jól látni, azaz pontosan megragadni a folyamat alapvető és állandó elemeit”.⁴⁸ Ezen belül döntő jelentősége van az alapan végbemenő társadalmi mozgások helyes értelmezésének, s különösen vonatkozik ez a válságokra.

Ugyanis Gramsci abból a marxi tételből indul ki, mely szerint: „Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg ki nem fejlődtek mindazok a termelőerők, amelyek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatot tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőben vannak.”⁴⁹

Gramsci egyszerre veszi fel a harcot a „passzív forradalom” és a „puccszerű” forradalom híveivel, amikor kijelenti, hogy „azt ki lehet zárni, hogy a pusztán gazdasági válságok önmagukban alapvető jelentőségű eseményeket váltanak ki; csak kedvezőbb körülményeket teremthetnek...”⁵⁰ Éppen ezért megkülönbözteti a „konjunkturális” mozgásokat, amelyek ugyan a szerves mozgásoktól függenek, de esetlegesek, felszíni és jelentőségük nem nagy történelmi horderejű, és a „szerves” jelenségeket, amelyek megrázkódtatják az egész struktúrát, s a történelmi-társadalmi bírálatnak adnak teret.⁵¹ A szerves válságok tartalma az uralkodó társadalmi csoportok hegemoniájának válsága, a társadalmi-hatalmi berendezés *legitimitásának*

válsága, amely azonban nem pótolja a (forradalmi) politikai cselekvést, ugyanis „minden helyzetben az olyan állandóan szervezett és előre felkészített erő a döntő tényező, amelyet be lehet vetni, ha a helyzet kedvezőnek látszik... ezért az alapvető feladat ennek az erőnek a módszeres létrehozása, fejlesztése, egyneművé, összeforrottá tétele és öntudatra ébresztése”.⁵² Ebben Gramsci döntő fontosságot tulajdonít a párttá válásnak, és a pártok tevékenységének. A párttá válást feladatként határozza meg, s e folyamatot három fázisra bontja, amelyek „a kollektív politikai tudat különböző, történelmileg megnyilvánuló mozzanatainak felelnek meg”.⁵³ Az *első fokozat* a korporatív gazdasági tudat, amely „a szakmai csoport egységét, de nem a szélesebb társadalmi csoportét” fogja át. A *második fázisban* már „tudatosul a társadalmi csoport összes tagjának érdekközössége, de még csak pusztán gazdasági téren.” A hegemonia szempontjából alapvető fontosságú az eddigi két fázis meghaladása, a *harmadik mozzanat*, amelyben tudatossá válik, hogy az érdekek fejlődésük során túllépnek a korporatív szakaszokon, a „pusztán gazdasági csoport korlátain, és más alávetett társadalmi csoportok érdekeivé válhatnak, és kell hogy váljanak”. Ez az a folyamat, amelynek során a különböző törekvések ideológiai és politikai megfogalmazást nyernek, politikai (kollektív) akaratokká formálódnak és „harcba bocsátkoznak egymással, amíg egyikük vagy legalábbis egyetlen kombinációjuk egyre inkább túlsúlyba nem jut”, döntő befolyásra tesz szert a társadalom életében, s gazdasági, politikai, eszmei és erkölcsi egységet létrehozva megteremtí „egy alapvető társadalmi csoport hegemoniáját”.⁵⁴

Mind az orosz, mind az olasz valóság alapján Gramsci arra a következtetésre jut, hogy a munkásosztály ereje és felkészültsége a legoptimálisabb esetben sem elegendő — a parasztság és a kisburzsoázia társadalmi jelentősége miatt — arra, hogy egymagában megdöntse a kapitalista rendet és újat építsen helyébe. A forradalom mint komplex gazdasági, politikai, ideológiai, erkölcsi és kulturális átalakulási folyamat, amely az egész emberi lét radikális átalakulásával jár, nem hajtható végre a széles néptömegek támogatása nélkül. Ahhoz tehát, hogy a forradalom sikeres legyen, a különböző társadalmi csoportok széles szövetségének létrejöttére, Gramsci szavaival történelmi blokkra van szükség. A történelmi blokk fogalma egyaránt értelmezhető a széles osztályszövetség és a hegemonia vonatkozásában, hiszen a kettő feltételezi egymást: a valóságos társadalmi szövetség és meghatározott társadalmi erők blokkjának hegemoniája ugyanazt jelentik.

A történelmi blokkot nem lehet olyan szövetséggént felfogni, amelyben a vezető társadalmi csoport képes megragadni az eltérő társadalmi erők követeléseit és érdekeit között az azonosságot — s mintegy „felkarolva” azokat, érvényre juttatni —, mivel a hegemonia megköveteli, hogy a történelmi blokkon belül *kompromisszumos egyensúly* jöjjön létre, amelynek érdekében a vezető csoportnak is áldozatokat kell hoznia, ámbátor a kompromisszum nem érintheti a lényegét. Ez arra vonatkozik, hogy a „hegemonia etikai és politikai, szükségképpen gazdasági is, szükségképpen arra a döntő funkcióra épül, amelyet a vezető csoport a gazdasági tevékenységben betölt”.⁵⁵ Vagyis: „... az új államtípust megalapító új társadalmi csoport politikai hegemoniája szükségképpen gazdasági természetű: át kell szerveznie a struktúrát, amelybe az emberek szerveződnek, a közöttük levő tényleges viszonyokat és a gazdaság, avagy a termelés világát.”⁵⁶ A társadalmi csoport vezető szere-

pének alapja tehát a termelésben elfoglalt döntő számbeli és minőségi szerepe, és képessége a gazdaság és a termelés világának, a társadalmi viszonyoknak átszervezésére. Ahhoz azonban, hogy a vezető szerep általános társadalmi elfogadottságot kapjon, legitimitást nyerjen, a csoportnak nagyfokú *kompromisszum-készségről* kell tanúbizonyságot tennie, beleértve a szövetségesek autonóm szerveződésének és érdekérvényesítésének lehetőségét is, mégpedig nem korlátozva időben az előző rendszer megdöntésének időszakára.

Gramsci nagyon világosan kifejti, hogy a hegemonia, a történelmi blokk nem statikus, nem egyszer s mindenkorra jön létre. A blokkon belül keletkező ellentmondások megoldására mindig megfelelő politikai kezdeményezésekre van szükség, mégpedig úgy, hogy egy új, homogén, belső ellentmondásoktól mentes történelmi blokk jöjjön létre — kompromisszum eredményeképpen. Ugyanis ha nem kompromisszumos az út, hanem a kényszer hozza létre, akkor nem hegemoniáról van szó, hanem *alárendelt egyesülésről*: „Ha valamely erő legyőzéséhez két másik erő egyesülésére van szükség, a fegyver és a kényszer felhasználása (...) pusztán módszertani hipotézis, hiszen az egyetlen konkrét lehetőség a kompromisszum, mivel az erőt csak az ellenség ellen lehet bevetni, nem pedig az egység egyik része ellen, melyet a lehető leggyorsabban asszimilálni kell, s amelynek »jóindulatára« és lelkesedésére szükség van.”⁵⁷ (Kiemelés tőlem — F. T. L.)

JEGYZETEK

¹ A recenziókon kívül Huszár Tibor tanulmányait és Szabó Tibor munkásságát lehet megemlíteni. A külföldi szerzők munkáinak magyar nyelvű megjelentetése is elég gyér, Gruppi és Hobsbawm tanulmányain kívül az *Elméleti Cikkekben* és hasonló lapokban jelent meg néhány munka.

² *Betlen János*: Utószó. (A. Gramsci: Az új fejedelem. Magyar Helikon 1977) 399—400. old.

³ A. Gramsci: Forradalom „A tőke” ellen (1919). Idézi *Betlen János*: Utószó. 399. old.

⁴ Ugyanott, 399. old.

⁵ *Roger Simon*: Gramsci's Concept of Hegemony (Marxism Today, 1977 március) 80. old.

⁶ Ugyanott, 79. old.

⁷ Idézi *R. Simon*: Id. mű, 80. old.

⁸ Idézi *Luciano Gruppi*: A hegemonia fogalma. (Olasz marxista filozófusok írásai-ból. Budapest 1970.) 410. old.

⁹ *R. Simon*: Id. mű, 80. old.

¹⁰ Ugyanott, 80. old.

¹¹ Idézi *Erich Hobsbawm*: Gramsci and Political Theory (Marxism Today, 1977 július)

¹² A. Gramsci: Az új fejedelem, 13. old.

¹³ Vö.: Ugyanott, 13—16. old.

¹⁴ Ugyanott, 24—25. old.

¹⁵ Ugyanott, 12. old.

¹⁶ Ugyanott, 26. old.

¹⁷ Ugyanott, 26. old.

¹⁸ Vö. *Kis Aladár*: Az olasz fasizmus története (Budapest 1971.)

- ¹⁹ Idézi *L. Gruppi*: Id. mű, 409. old.
- ²⁰ *A. Gramsci*: Az új fejedelem. 33—34. old.
- ²¹ Ugyanott, 34. old.
- ²² Ugyanott, 35. old.
- ²³ A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. (MEM I. Budapest 1975.) A zsidókérdéshez (Ugyanott.)
- ²⁴ *Vö. Cornu*: Marx és Engels 1818—44. (Budapest 1968.) 653—655. old.
- ²⁵ Ugyanott, 640. old.
- ²⁶ *A. Gramsci*: Az új fejedelem. 57. old.
- ²⁷ *Vö.*: MEM I. 355. old.
- ²⁸ *Vö. R. Simon*: Id. mű, 84. old.
- ²⁹ *A. Gramsci*: Az új fejedelem. 259. old.
- ³⁰ Ugyanott, 263. old.
- ³¹ Ugyanott, 261. old.
- ³² Ugyanott, 126. old.
- ³³ Ugyanott, 129—130. old.
- ³⁴ Idézi *R. Simon*: Id. mű.
- ³⁵ *A. Gramsci*: Az új fejedelem. 124. old.
- ³⁶ Ugyanott, 129. old.
- ³⁷ A fenti megkülönböztetést már jóval börtönjegyzeteinek írása előtt felismerte, erről tanúskodnak az 1923 és 1925 között haza írt levelei is.
- ³⁸ *A. Gramsci*: Az új fejedelem. 126. old.
- ³⁹ A párt és az értelmiség kérdésköre talán a legkidolgozottabb Gramsci jegyzeteiben. Jelen tanulmányban csak az „új” hegemoniával összefüggő aspektusra térünk ki. Bővebben lásd például *Az értelmiség és a kultúra szervezete*. (*A. Gramsci*: Filozófiai írások (Budapest 1970.) 271—306. old.
- ⁴⁰ Idézi *R. Simon*: Id. mű, 81. old.
- ⁴¹ Ugyanott, 81. old.
- ⁴² Ugyanott, 82. old.
- ⁴³ *A. Gramsci*: Filozófiai írások. 267. old.
- ⁴⁴ *A. Gramsci*: Az új fejedelem, 11. old.
- ⁴⁵ *Vö.*: Ugyanott, 16. old.
- ⁴⁶ Ugyanott, 41. old.
- ⁴⁷ Ugyanott, 41—42. old.
- ⁴⁸ Ugyanott, 71. old.
- ⁴⁹ MEM 13. (Budapest 1965.) 7. old.
- ⁵⁰ *A. Gramsci*: Az új fejedelem, 91. old.
- ⁵¹ *Vö.*: Ugyanott, 79—80. old.
- ⁵² Ugyanott, 93. old.
- ⁵³ Ugyanott, 86. old.
- ⁵⁴ Ugyanott, 86—87. old.
- ⁵⁵ Ugyanott, 59. old.
- ⁵⁶ Ugyanott, 264. old.
- ⁵⁷ Ugyanott, 71. old.

Nemzetközi tudományos konferencia a szocialista országok együttműködéséről

A konferenciát *A szocialista országok sokoldalú együttműködése hatékonyságának emelésével kapcsolatos problémák a jelenlegi időszakban* címmel az SZKP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia szervezte 1982. március 16. és 18. között Moszkvában. A konferencia külföldi meghívottjai — kilenc KGST-országból — pártfőiskolák, illetve a pártok tudományos intézeteinek nemzetközi gazdasági és politikai-ideológiai kérdésekkel foglalkozó ismert kutatói voltak, összesen huszonöten.

A szovjet résztvevők közül tizenkilencen szólaltak fel, túlnyomórészt a Társadalomtudományi Akadémia oktatói.

A tanácskozást V. A. Medvegyev, a Társadalomtudományi Akadémia rektora nyitotta meg.

A vita alapjául szolgáló előadást O. A. Csukanov, az SZKP KB osztályvezető-helyettese tartotta *Az SZKP XXVI. kongresszusának irányvonala a szocialista gazdasági integráció elmélyítése* címmel. Bevezetőben a KGST Komplex Programját kollektív pártdokumentumként értékelte, amely ma is érvényes, bár továbbfejlesztésre szorul. A következő időszak fő feladatának a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok változása miatt a Nyugattól való mű-

szaki-gazdasági függetlenség biztosítását jelölte meg. A KGST együttműködése és a létrejött hatalmas potenciál alapján megállapította, hogy a szocialista rendszer megbízható védelemmel rendelkezik. Ugyanakkor aggodalomra ad okot, hogy egyes KGST-országok nagymértékben eladósodtak a Nyugat felé.

A KGST fejlődésének fő útját az SZKP XXVI. kongresszusán felvetett gondolatok megvalósításában látta. Hangsúlyozta a gazdaságpolitikák egyeztetésének jelentőségét. Ennek formájaként a koordinációt említette, melynek konzultációkon kell alapulnia. A szakosítás és a kooperáció terén kiemelte a mikroproceszszorok tömeggyártásának megszervezését, alkalmazásának elterjesztését a gépgyártásban. Hangsúlyozta az ipari robotok kifejlesztésében való együttműködés fontosságát. Felvetette az egységes tudománypolitika kialakításának szükségességét.

B. Sz. Popov, a Társadalomtudományi Akadémia rektorhelyettese *Az SZKP XXVI. kongresszusa a testvéri szocialista országok együttműködéséről a jelenlegi időszakban* címmel tartott előadásban a szocialista országok egymás közti kapcsolatainak fő kérdéseit összegezte, figyelembe véve a lengyelországi helyzetben bekövetkezett változásokat is.

Nagy érdeklődés kísérte O. T. Bogomolov akadémikus, a SZUTA Szocialista Világgazdasági Intézete igazgatójának felszólalását. Kiindulópontul azt választotta, hogy a szocialista integráció 11 éve elfogadott programja — a Komplex Program — pontosításra és új célokkal való kiegészítésre szorul.

Az integráció eredményeit a következőkben látja: a tagországok magas fokú ellátása energiával és nyersanyaggal; preferenciális export- és importfeltételek biztosítása; a termelési és tudományos kooperáció innovációt gyorsító és költségcsökkentő hatása, amely elősegíti egy sor gép- és berendezésfajta keresletének kiélégítését.

Megállapította, hogy szükséges a munkamegosztás jelenlegi koncepciójának bizonyos korrekciója: a szovjet energia- és nyersanyag-export elérte a mennyiségi határt. Ezért a nyolcvanas és kilencvenes években az egymás közti forgalom főleg a késztermék és alkatrész szakosodás alapján nőhet.

A nemzetközi helyzet élesedéséből szerinte az a következtetés adódik, hogy a Nyugat felé eladódott KGST-országoknak felül kell vizsgálni külgazdasági stratégiájukat, és fel kell számolni a nyugati cégekkel való kooperációkkal kapcsolatos illúziókat.

A gazdasági stratégiában kiemelte a mezőgazdasági termelés növelésének fontosságát, hogy a nyugati gabonaimporttól való függés csökkenjen; és hangsúlyozta az anyag-, energia- és munkaigényt csökkentő technológiák bevezetését.

A célok elérésében aláhúzta a KGST-országokban folyó gazdasági reformok jelentőségét, a központi tervezés javítását. A tervek megvalósításában a közzgazdasági eszközök-

nek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a címzett tervutasításoknak.

Az irányítás szervezeti rendszerét illetően egyrészt a koncentrációt hangsúlyozta, s a nagyobb önállóságot az egyesületek és kombinátok számára, másrészt — elsősorban a szolgáltatók, s a gyorsan változó keresletű termékek esetén — a közép- és kisvállalatok (köztük a magánipar) fejlesztését.

A feladatok megvalósításában a nemzetközi mechanizmus területén kiemelte a gazdaságpolitikák egészének egyeztetését, mivel például a nyers- és fűtőanyag, valamint az élelmiszerprobléma nemzetközivé vált. A megoldáshoz „pontosabban kell meghatározni a nemzeti gépipari komplexumok helyét, profilját a KGST munkamegosztásban.” Ugyancsak fontosnak tartja a közvetlen kapcsolatok létrehozását a vállalatok között, valamint a nemzetközi vállalatok létrehozását.

Megállapította, hogy az egyes országok tervszerű irányítási rendszereinek struktúráit nem lehet uniformizálással közelíteni, „de az országok érdekelték abban, hogy a mechanizmus fejlesztése ne távolítsa el őket egymástól”.

A konferencia további szovjet résztvevői a szocialista országok — elsősorban gazdasági — együttműködésének egy-egy vonatkozását tárgyalták.

A konferencia külföldi résztvevői kifejtették országaik álláspontját és törekvéseit az együttműködés hatékonyságának fokozása érdekében. Nagy érdeklődés kísérte a lengyel küldöttség tagjainak felszólalásait, akik az országuk súlyos helyzetét előidéző okok objektív elemzésére törekedtek. Rámutattak az ország eladósodásának problémáira, valamint egyebek közt felvetették, hogy „technológiai csapdáknak” bizonyultak az

olyan fejlesztések, melyeknek nyersanyag- és energiabázisa sem Lengyelországban, sem a KGST-ben nem volt meg.

További hozzászólások hangsúlyozták a KGST szerepe növelésének szükségességét a tagországok fejlődési színvonalának kiegyenlítésében; valamint felvázolták a KGST perspektíváit, bemutatva a szocialista világrendszer nemzetközivé vált termelőerőinek és a nemzetközi együttműködést biztosító intézményeinek fejlődési útját és lehetőségeit.

Az alábbiakban közöljük a konferencián elhangzott magyar előadásokat: a küldöttség vezetője, *Szabó József* referátumát, továbbá *Molnár Győző*, *Szorcsik Sándor* és *Kohánka András* felszólalását.

SZABÓ JÓZSEF

A KGST-ORSZÁGOK GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉSI FORMÁINAK FEJLESZTÉSÉRŐL

Konferenciánk témája a világszocializmus előrehaladásának egyik fő kérdése, a szocialista országok gazdasági integrációjának fejlődése.

Ennek tanulmányozását alapvetően két tényező teszi fontossá: a világ-gazdasági és a világgpiaci helyzet, s másfelől a KGST továbbfejlődésének a tagországok társadalmi-gazdasági helyzetéből, színvonalából adódó szükségessége.

Nemzetközi környezetünkkel, annak helyzetével kapcsolatban az utóbbi időszakban — ez lassan már egy évtizedet ölel fel — a tőkésországok, elsősorban az amerikai imperializmus részéről két egymással szervesen összefüggő, egymást erősítő tendencia figyelhető meg. Megállapítható, hogy az 1974/75-ös világ-

gazdasági válsággal, az azzal összefüggő árrobbanással véget ért a kapitalizmus fejlődésének a II. világháború utáni, viszonylag békés szakasza. Ma a tőkés világot a termelés stagnálása, időnként visszaesése, a tömeges munkanélküliség, az infláció, a társadalmi feszültségek növekedése, konfliktusok kirobbanásai jellemzik.

Ez a helyzet a burzsoázia részéről a külső államközi kapcsolatokat illetően — bár nem kizárólagosan — azt az irányzatot erősíti, amely a belső problémákat a nemzetközi feszültséget élező magatartással, fegyverkezéssel, a szocialista közösség országai iránti ellenséges magatartással akarja levezetni.

E reakciós, fokozottan agresszív politika átgyűrűzik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szférájára is. Elsősorban az Egyesült Államok részéről figyelhető meg az a tendencia, hogy — az utóbbi két évben a lengyelországi válság ürügyén — szűkítik a szocialista közösség országai-val való kapcsolatokat. Az amerikai nyomás hatására a többi fejlett tőkésország részéről is kezd érvényesülni ez a tendencia: ez elsősorban a fejlett technika exportját illetően, bizonyos embargólépésekben mutatkozik meg.

Tapasztalnunk kell azt is, hogy a politikai indíttatású diszkrimináció mellett, a tartós „stagfláció” és a válságok hatására, erősödő protekcionizmus is sújtja a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet.

Ezekből a világpolitikai jelenségekből, amelyek a KGST külső környezetének alakulását a nyolcvanas években meghatározzák, az alábbi következtetések adódnak:

Az első következtetés az, hogy az imperialista nyomás elleni legcélravezetőbb, leghatékonyabb védekezés a KGST-országok gazdasági integrá-

ciójának erősítése, fejlődésének gyorsítása. Az MSZMP Központi Bizottsága kifejezte teljes egyetértését az SZKP XXVI. kongresszusának a KGST továbbfejlesztésére vonatkozó felfogásával.

A KGST lényegében és potenciálisan rendelkezik a fejlődés anyagi és szubjektív feltételeivel, s a tagországok erőforrásainak koordinált felhasználása, a gazdasági együttműködés módszereinek céltudatos, erőteljes tökéletesítése jövőnk biztos bázisa.

A nemzetközi helyzetből adódó másik következtetés az, hogy az imperialista hatalmak részéről megnyilvánuló protekcionista és embargó-intézkedések ellenére továbbra is törekednünk kell az enyhülés eredményeinek megőrzésére és lehetőleg továbbfejlesztésére. Egyértelműen bizonyítottnak tartjuk, hogy a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok, a kereskedelmi és kooperációs együttműködés kiépülése fékezi a legagresszívabb imperialista körök törekvéseit, s bátorítást ad azoknak a nyugat-európai és japán tőkés erőknél, amelyek hívei a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatoknak.

Figyelembe kell venni emellett azt is, hogy a Nyugaton megszerezhető — anyagi és pénzügyi — fejlesztési források (bár megszerzésük feltételei nehezdednek) országainkban eszközöket szabadítanak fel olyan fontos területeken való felhasználásra, mint a műszaki fejlesztés, az infrastruktúra korszerűsítése, anyag- és energiatakarékos technológiák kialakítása és elterjesztése stb.

Mindez azt is jelenti, hogy a gazdasági kapcsolatok fenntartása, s a lehetőségeknek megfelelő fejlesztése, szilárd belpolitikai és következetesen internacionalista külpolitikai vonalvezetés mellett nem veszélyezteti a szocialista építést az egyes KGST-

országokban, hanem politikailag és gazdaságilag erősíti a KGST integráció pozícióit. A tőkésországokkal való együttműködést úgy kell folytatnunk és fejlesztenünk, hogy megakadályozzuk fellazítási céljaik megvalósulását. Meg kell akadályozni, hogy a kölcsönös előny lehetőségéből a másik fél egyoldalú előnyt szerezzen. A szocialista országok a gazdasági kapcsolatok fejlesztése címen nem engedhetnek beleszólást belső ügyeikbe és nem tehetik alku tárgyává politikai irányvonalukat; vagyis a kölcsönös előnyt úgy kell érvényesíteni, hogy az ne csorbítsa a közös szocialista érdeket sem. Ehhez elengedhetetlen a tagországok politikájának és tevékenységének egyeztetése a KGST-n kívüli szervezetek és országok vonatkozásában, s az egyeztetett politikán alapuló cselekvés biztosítása.

A KGST-együttműködés mechanizmusa

Pártjaink igen nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy tökéletesítsük a KGST működési mechanizmusát és annak, hogy a tagországok együttműködése, gazdasági feltételrendszere és szervezeti formái korszerűsödjenek. E kérdés jelentőségét az adja, hogy a felismert közös érdekek realizálása, az elhatározott intézkedések megvalósítása nagymértékben azon múlik, mennyire sikerül a megfelelő együttműködési formák és gazdasági feltételek kialakításával a részt vevő országokat és azok gazdasági szervezeteit érdekeltté tenni a feladatok megoldásában.

1. A KGST-országok gazdasági integrációjának fejlődésében növekvő szerepe van a tervezési együttműködés kiindulópontjául szolgáló *gazdaságpolitikai egyeztetés bővítésének*.

Ezt világosan mutatja a korábbi évek gazdaságpolitikai konzultációinak pozitív eredménye. Az SZKP XXVI. kongresszusán Leonyid Iljics Brezsnyev referátumában kifejtette: „az élet tüzi napirendre azt a feladatot, hogy a tervkoordinációt kiegészítsük a gazdaságpolitika egészének egyeztetésével.” Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy az eddigieknél mélyebben, tudományosabban elemezzük a marxista gazdaságtudomány és pártjainak gazdaságpolitikája közti kölcsönhatásokat. Vizsgálunk kell továbbá a szocializmus építésének bevált hazai és nemzetközi tapasztalatait, és hasznosítanunk szocialista építőmunkánkban. Úgy véljük, hogy a nemzeti gazdaságpolitikák kialakítása valamennyi KGST-országban a vezető párt- és állami szervek feladata. A gazdaságpolitikai egyeztetésnek azokra a területekre kell kiterjednie, amelyek a kölcsönös gazdasági és tudományos együttműködés szempontjából elsődleges fontosságúak. A gazdaságpolitikák egyeztetésének alapvető formáját képező konzultációkat olyan nagyfontosságú, a tagszokások mindegyikét érintő problémákról célszerű folytatni, mint a gazdasági növekedés, az egyensúly és hatékonyság tényezői, a gazdaságfejlesztés fő irányai, az életszínvonal és szociálpolitika, valamint az ár- és pénzügyi politika azon kérdései, amelyek összefüggnek a gazdasági együttműködéssel. A konzultációk tárgyát képezhetik a gazdaságirányítás fejlesztési irányai. Úgy véljük, hogy a gazdaságpolitikai konzultációkon kialakított elképzelések a nemzeti gazdaságpolitikák meghatározott szféráinak koordinációjához vezetnek, s ez a további konkretizálás során a népgazdasági tervek koordinációjában s államközi egyezményekben öltethet testet.

2. A gazdasági együttműködés me-

chanizmusában kiemelkedő helye van az *ár- és pénzügyi szférának*. Meg kell állapítanunk, hogy az egyes országok érdekeltisége az együttműködés fejlesztésében nagymértékben függ az ár- és pénzügyi mechanizmus fejlődésétől, hiszen ennek hibái a megtermelt nemzeti jövedelem részleges elvesztését jelenthetik. A Komplex Programban e téren meghatározott feladatok megvalósítása még túlnyomórészt előttünk áll, s az egyetlen jelentős lépés az utolsó évtized során a csúszó (mozgó) szerződéses árak bevezetése volt. Az árrendszer fejlesztésében szükségesnek tartjuk az árképzési rendszer *egységességének* biztosítását, azt, hogy valamennyi fő árucsoport és a szolgáltatások esetében a szerződéses árak alapját a világpiaci árak képezzék. Helytelennek tartanánk a külön szakosítási, illetve kooperációs árak kialakítását.

Úgy véljük, nagy fontosságú a KGST árelv azon megállapításainak értelmezése és következetes érvényesítése, hogy a szerződéses árakból ki kell szűrni a világpiacon tapasztalható monopolista jellegű, illetve politikai tényezők által kiváltott torzító hatásokat.

3. A KGST-országok együttműködésében pártjaink és kormányaink jelentős eredményeket várnak az egyes országok *gazdálkodó szervezetei (vállalatok) közvetlen kapcsolatainak bővítésétől*. Úgy tartjuk, hogy ezek kiszélesedése a műszaki és a technológiai együttműködés bővülését, s a termelési együttműködésben elsősorban az alkatrész- és részegység-kooperáció sokrétűbbé válását eredményezi. A vállalkozói közvetlen kapcsolatok fejlődése elsősorban a termelők és felhasználók, valamint a kooperációs partnerek számára hozhatékonyaságnövelő eredményeket.

Az országok közötti közvetlen vál-

lalatközi kapcsolatok fejlődése megköveteli a megfelelő jogi, szervezési és gazdasági feltételek létrehozását mind a nemzetközi együttműködési mechanizmusban, mind pedig a tagországok belső gazdasági irányítási rendszerében. Különösen fontos a megfelelő érdekeltégi rendszer kialakítása. Ennek érdekében:

— tovább kellene fokozni a *fejlesztő-termelő tevékenységet folytató vállalatok kapcsolatait* a KGST-tagországokban található partnerekkel; a vállalatoknak nagyobb hatáskört kellene biztosítani termelési-export tevékenységük tartalmának meghatározásában, amihez a jelenleginél rugalmasabbá kellene tenni az állami szintű kötelezettségvállalási formákat (példul az értékkontingensek részarányának növelése a teljes külkereskedelmi előirányzaton belül);

— abból kiindulva, hogy az újratermelési folyamat első láncszemeiben kialakítható együttműködés döntő befolyással van a későbbiekben kialakítható termelési kooperációkra, indokoltnak látszik erőteljesen fokozni a kutató-fejlesztő szervezetek közötti, szerződéses alapon nyugvó kooperációt, valamint a „fejlesztők-termelők-üzemeltetők” közötti együttes konzultációkat;

— a közvetlen kapcsolatok és a vállalatközi kooperáció sajátos és perspektivikus formájává válhat a *fővállalkozói tevékenység*. Ennek a forrásnak a beruházások összehangolt megvalósításában lehet fontos szerepe. Ezt a módszert kísérletképpen meg lehetne vizsgálni komplex energetikai, vegyipari berendezésekre, szállítási és hírközlési rendszerekre vonatkozóan is. A „fővállalkozás-alvállalkozás” típusú együttműködés kibontakozása előnyös helyzetet teremtené a KGST-országok számára a harmadik országok (főleg a fejlődő világ) piacain történő együttes fel-

lépéshez is, javítaná a közösség kollektív versenyképességét.

4. Az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetben a KGST-ben előtérbe került az *élelmiszer-ellátás javítása*. Az imperializmus az élelmiszeri helyzetet alapvetően stratégiai és politikai fegyverként használja a szocialista országok és a fejlődő országok ellen. Az USA az európainál lényegesen jobb természeti feltételekkel rendelkezik a mezőgazdasági termelésben, és a munka s a tőke hatékonysága is magasabb, mint Európában. Az USA arra törekszik, hogy olcsón termelő és exportáló mezőgazdasága révén rajta kívül más országoknak (így az európaiaknak) ne legyen érdemes exportálni, és ezzel az élelmiszerfegyvert saját kezében tartsa meg.

A szocialista országok viszont nem szolgáltatathatják ki magukat; az élelmiszer-ellátás biztonságát, az élelmiszer-termelést mind az egyes tagországokban, mind a KGST egészében növelniök kell.

Ennek érdekében halaszthatatlan a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés nagyobb mértékű fokozásának megalapozása. Ehhez — véleményünk szerint — megfelelő természeti adottságokkal rendelkezünk. Ezek jobb kihasználása érdekében meg kell erősítenünk a mezőgazdaság fejlesztését szolgáló tudományos-kutató bázist, korszerű ipari hátteret, nagyobb termelékenységű gépeket, több és jobb minőségű kémiai anyagot kell biztosítanunk. Gondoskodnunk kell az élenjáró termelési rendszerek és eljárások meghonosításáról. A mezőgazdasági nemzetközi együttműködés és a szocialista élelmiszer-kereskedelem infrastrukturális feltételeit (szállítás, raktározás, hűtőházak stb.) javítanunk kell.

A fentieket csak közösen, egymás-

sal jobban együttműködve tudjuk megoldani.

Nagyon fontos, hogy a mezőgazdasági termelés töke- és alapigényességében végbement változásokat figyelembe véve a jelenleginél ösztönzőbbé tegyük a közgazdasági feltételeket.

Ösztönözni kell, hogy minden KGST-ország törekedjen nagyobb mértékű önellátásra, figyelembe véve a termelés gazdaságosságát is. Ugyanakkor a jó természeti adottságokkal rendelkező országokban az eddiginél többet termeljenek exportra is, és e többletexportból több kerüljön a KGST-országokba.

A közgazdasági feltételek ösztönzőbbé tételével kapcsolatban megjegyzem, hogy az élelmiszert exportáló KGST-országokban európai termelési feltételek mellett állítjuk elő a mezőgazdasági termékeket, ezért a KGST-országok közötti élelmiszerkereskedelemben a világpiaci árelv alkalmazásánál célszerű és méltányos figyelembe venni az európai piacot meghatározó nyugat-európai piac (az Európai Gazdasági Közösség) árait.

MOLNÁR GYŐZŐ

A NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI ÉRDEK EGYEZTETÉSE A KGST- EGYÜTTMŰKÖDÉSSEN

A KGST-hez tartozó szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődését a jelenlegi periódusban három alapvető körülmény határozza meg:

1. Az európai KGST-országokban létrejöttek és megszilárdultak a szocialista termelési viszonyok, s a fejlődés most már a szocialista társa-

dalom keretein belül folyik. A Szovjetunió a kommunizmust építi, a többi európai KGST-országban a fejlett szocialista társadalom építésén dolgoznak.

Az új fejlődési szakasz egy sor minőségileg új feladatot jelent ezen országok népei, s a vezető kommunista és munkáspártok számára. Ezek a feladatok fogalmazódtak meg a pártok 1980—81-ben lezajlott kongresszusain. A felépült szocializmus társadalma új követelményeket támaszt az életszínvonal, az életkörülmények és életmód, valamint a kultúra és ideológia területén is.

2. Mint ismeretes, az európai szocialista országok többségében a hatvanas évek második felétől a gazdasági növekedés intenzív típusa került előtérbe. Szükségessé vált új növekedési út választása, mivel egyre inkább korlátokba ütközött a gazdaságnak az új munkaerő alkalmazása és új termelőkapacitások kiépítése révén való fejlesztése. Előtérbe került a népgazdaságok hatékonyabb (anyag- és energia-takarékosabb) szerkezetének kialakítása, az emberi munka termelékenyebb felhasználása a magasabb technikai és szervezési színvonal révén. A gazdaságnak ez az átállítása nagy anyagi erőket és hosszan tartó erőfeszítéseket kíván a népgazdaságokat irányító szervektől, megköveteli a tervezőmunka fejlesztését és a gazdaságirányítás tökéletesítését.

3. Az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés nehézségeit fokozta a megváltozott világgazdasági helyzet. Az 1974—75-ben a tőkés világpiacon árrobbanás ment végbe s ez 1979-ben — bár kisebb méretekben — megismétlődött. A KGST-országok szükségleteik jelentős részét a tőkés világpiacról elégtítk ki.

Az európai KGST-országok külkereskedelmi forgalmának megoszlása 1978-ban (százalékban)

Behozatal:	
Európai KGST-országokból	57,2
Fejlett tőkésországokból	31,1
Fejlődő országokból	9,8
Kivitel:	
Európai KGST-országokba	56
Fejlett tőkésországokba	25,4
Fejlődő országokba	15,4

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, Budapest 1981.

Az adatokból az tűnik ki, hogy a fejlett tőkésországokból származó import aránya mintegy 6 százalékkal magasabb az exporténál. Az ilyen arány szükségszerűen deficithez vezet a KGST és a fejlett tőkésországok kapcsolatában. A tőkés piaci árrobbanás azért hatott így, mivel az árak eltérő mértékben emelkedtek. Ezért Magyarországnak például körülbelül 20 százalékkal több terméket kell nyugatra exportálni a korábbi importvolumen fenntartásáért.

A nyugati irányzatú külkereskedelem kiegyensúlyozása annál is nehezebb feladat, mivel a piacok inflációjával párhuzamosan visszaesett a tőkésországok gazdasági növekedése — megjelent a „stagfláció” jelensége, sőt a stagnálást rendszeres gazdasági válságok, visszaesések szakítják meg. Mindez nagymértékben gátolja az export növekedését a tőkésországokban.

Az elmondottak fényében bizonyítottnak vehetjük azt a megállapítást, hogy a hetvenes években elsősorban a magasabb rendű szocialista termelési viszonyok eredményezték azt, hogy az európai KGST-országok többsége sikerrel építette tovább a szocializmust, s a KGST a világ legdinamikusabban fejlődő régiója maradt.

Az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme országonként (százalékban)

	1961—1970	1971—1975	1975—1979
Világ összesen	6,8	4,1	5,5
Európai KGST-országok	9,1	8,6	5,7
Fejlett tőkésországok	5,7	2,3	5,1

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. Budapest 1981. 81. old. (A növekedés általános csökkenése a KGST-ben a legkisebb.)

A megnehezült körülmények között igen fontos, hogy a szocialista közösség országai mennyire képesek koordinálni erőfeszítéseiket, egyeztetni érdekeiket a problémák megoldásában. A továbbfejlődés útja: a közös gazdasági és politikai érdekek felderítése, a nemzeti és nemzetközi érdekek összehangolása.

A szocialista országok gazdasági viszonyainak egyik fő ismérve a nemzeti és a nemzetközi érdek sajátos dialektikus összefüggése; e tekintetben a szocialista országok kapcsolatai alapvetően eltérnek a tőkésországok közöttiétől. Kapitalista viszonylatban az egyes országok érdekei közötti antagonisztikus ellentmondások a jellemzők, érdekeiknek egyeztetése csupán részleges és időleges lehet, az érdekek egyensúlya folyvást felborul a változó országvizonyok miatt. A szocialista országok kapcsolataiban viszont az alapvető érdekek közössége a tipikus, melyek szervesen összekapcsolódnak a nemzeti érdekekkel.

A népgazdasági érdek az egyes szocialista országok népeinek objektív gazdasági (fogyasztási, s ebből következően termelési) szükségleteinek kifejeződése.

A népgazdasági érdek lényegében

a szocialista termelési viszonyok kategóriája. A tőkés tulajdon viszonyai között, az antagonisztikus osztályellentétek által széttagolt társadalomban csak átmenetileg jöhet létre az objektív szükségletek egysége, akkor is az — úgyszintén megosztott — uralkodó tőkésosztály érdekeinek meghatározó volta mellett.

A szocialista társadalomban először alakul ki az alapvető érdekek egysége; jöllehet az érdekek a szocializmusban is sajátos struktúrát alkotnak, és sok esetben csupán komoly nehézségek árán valósulhat meg az érdekek harmóniája. Gondoljunk például az osztály, csoport, regionális, egyéni stb. érdekekre. A szocialista országok népgazdasági érdeke a külgazdasági kapcsolatokban mint nemzeti-állami érdek jelenik meg, melynek tartalma az adott országban az osztálytársadalmi érdek. Valamennyi ország elsődleges nemzeti gazdasági érdeke az újratermelési folyamat állandó fejlődése, mely biztosítja az anyagi alapot a jólét növeléséhez és a kulturális haladáshoz. Külgazdasági relációban a szocialista országok — élve a nemzetközi munkamegosztás előnyeivel — oly módon érvényesítik nemzeti érdekeiket, hogy ezáltal kölcsönösen a gazdaságfejlesztés kiegészítő forrásaihoz jussanak.

A nemzeti-állami érdek a szocializmusban elszakíthatatlan, dialektikus kapcsolatban van a nemzetközi érdekekkel, a szocialista országok kollektív érdekeivel.

A szocialista társadalom építése mindvégig a nemzeti és nemzetközi érdekek egységén alapult.

A negyvenes évek végén a népi demokratikus országok döntés előtt álltak: vagy elfogadják a Marshall-tervet és lemondanak a társadalmi-gazdasági önállóságról, vagy összetartva, egymást kölcsönösen segítve

felépítik a szocializmust. Szoros gazdasági és politikai együttműködésük eredményeképpen felépült a szocialista társadalom, ez egyben a termelőerők dinamikus fejlődését is jelentette, s együtt járt az anyagi és kulturális színvonal nagymértékű emelkedésével. A nemzetközi gazdasági összefogás, a kölcsönös internacionalista segítségnyújtás a népgazdaságok fejlesztésének külső bázisa volt. A nemzeti érdek és a szocializmus nemzetközi érdeke szembeötlően egybeesett.

A nemzetközi érdek nem egyszerűen a nemzeti érdekek összessége, hanem a szocialista országok közös érdeke. Ellentmondások is megjelenhetnek ezért egyes országok nemzeti érdekei, részint a nemzeti és nemzetközi érdek között. A szocialista országok nemzetközi érdeke a nemzeti érdekek legáltalánosabb, közös, tartós elemeinek komplexumát jelenti. Ezek a — minden szocialista országban jelentkező — érdekek csak közösen, együttes erőfeszítéssel érvényesíthetők. A szocialista országok nemzetközi érdeke azonban többet is jelent az egyes országok tartós, közös érdekeinél: magában foglalja — az előbbiek mellett — az érdekek új, magasabb dimenzióját, a gazdaságok sajátos kollektív érdekeit is, melynek érvényesítése egyúttal alapfeltétele a nemzeti érdek realizálásának is. Ilyen megközelítésben a szocialista országok nemzetközi érdeke a szocialista közösség gazdasági megszilárdulása, erősödése, ami egyúttal záloga az egyes országok fejlődésének is. A nemzeti és nemzetközi gazdasági érdekek tehát dialektikus egységet alkotnak a szocializmusban.

A szocialista országok számára fontos erőforrás gazdasági kapcsolataik fejlesztése. Az együttműködés hasznos a KGST minden-országának. Kapcsolataik mentesek a tőkés orszá-

gokra jellemző alárendeltségi és kiszákmányolási törekvésektől. A szocialista országok között kialakult és egyre fejlődő munkamegosztás lehetővé teszi a termelés nagyarányú koncentrációját, az optimális termelési méretek biztosítását s ezzel a költségek csökkentését, a műszaki színvonal emelését. Így nyílt mód többek között arra, hogy Magyarország a világ egyik legjelentősebb autóbuszgyártója legyen (1978-ban 13 129 autóbust állítottunk elő). Az V. ötéves terv 60 000 autóbusz készítését előírta, melynek nagyobb hányadát a KGST-országokba exportáltuk. Autóbuszainkhoz ugyanakkor szovjet elsődlat, NDK részegységeket stb. használtunk fel.) Az országok közötti termékspecializáció a járműpar területén megmutkozik abban, hogy túlnyomórészt KGST- (szovjet, NDK és csehszlovák) forrásokból elégítjük ki személy- és tehergépkocsi igényeinket.

Nyilvánvaló, hogy az eredmények elsősorban a szocialista termelési viszonyokon, a tervgazdálkodáson alapulnak. Kézenfekvő azonban az is, hogy a sikereken meghatározó szerepet játszik a gazdasági együttműködés, a szocialista gazdasági integráció előrehaladása a KGST kereteiben.

Az együttműködés különféle formáinak fejlesztése, a nemzetközi érdekek érvényesítése egyaránt előnyös a Szovjetunióknak, és a szocialista világ gazdasági rendszer többi országainak. A Szovjetunió kiemelkedő szerepet játszik a KGST fejlődésében, s az egész integrációs folyamat további erősítésében.

A KGST és Magyarország gazdasági kapcsolatairól az MSZMP XII. kongresszusán a Központi Bizottság megállapította: „Külkereskedelmünk megközelítően egyharmadát a Szovjetunióval, csaknem egynegyedét a

többi szocialista országgal bonyolítjuk le. Arra törekszünk, hogy tovább erősödjék és szélesedjék a fejlődésünkben oly nagy szerepet betöltő gazdasági, tudományos és műszaki együttműködésünk a Szovjetunióval... Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a KGST keretében megvalósuló együttműködés jelentős mértékben hozzájárul a tagállamok, köztük hazánk gazdasági fejlődéséhez.”*

A szocialista nemzeti és nemzetközi érdekek viszonya azonban nem a közvetlen egybeesés idilli harmóniája. Jelentős differenciák találhatók az egyes szocialista országok között a társadalmi-gazdasági fejlettség, a gazdaság ereje, a földrajzi adottságok, a nyersanyagokkal és energiaforrásokkal való ellátottság tekintetében. A gazdálkodás belső és nemzetközi feltételeinek változása is eltérően érinti az egyes népgazdaságokat, így különbségek mutatkoznak a gazdaságfejlesztés aktuális feladatai és irányai terén is. Mindez időleges és részleges ellentmondások keletkezését eredményezheti a szocialista nemzeti és nemzetközi érdekek között. Az ilyen érdekellentmondások megszüntetése bonyolult feladat, mely az érdekek egyeztetését kívánja meg, s nem a nemzeti vagy a nemzetközi érdekek egyoldalú előnyben részesítését.

Az érdekek nemzetközi egyeztetésében különös jelentősége van a gazdaságirányítási rendszereknek. Az olyan intézkedések, amelyek nyilvánvalóan minden ország érdekét szolgálják, akkor valósulnak meg, ha kialakítjuk a megfelelő érdekeltségi viszonyokat, amelyek a pozitív anyagi (naturális) folyamatokat ár- és

* A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1980. 98—99. old.

pénzügyi vonatkozásban is előnyössé teszik a potenciális résztvevők számára. Ennek két fontosabb területe van:

1. A KGST-országok sajátos nemzetközi érdek-koordináló mechanizmust alakítottak ki, melynek fő területe a tervegyeztetés. A KGST-ben nincs nemzetek feletti jogokkal rendelkező központi szerv, mely az egyes országokra nézve kötelező érvényű terveket, programokat dolgozna ki. A tervegyütműködés a tagországok népgazdasági terveinek összehangolását jelenti. E koordináció különféle formái (a felső szintű gazdaságpolitikai konzultációk, az éves és ötéves tervek egybehangolása, a sokoldalú integrációs intézkedések egyeztetett terve, valamint a hosszú távú együttműködési célprogramok) együttesen biztosítják a KGST mint integrációs szervezet tervszerű fejlődését. A kívánt eredményekhez szükségesek e formák gazdagítása, mind a több oldalú, mind a kétoldalú kapcsolatokban, valamint a természetes tervezés alátámasztása a közgazdasági eszközökkel.

Az érdekeket nemcsak a tervegyeztetéssel hozzák összhangba. A tagországok közötti tervszerű áruforgalom olyan árakat igényel, melyek lehetővé teszik a stabil, perspektivikus értékben való tervezést. Ezeknek az áraknak ugyanakkor megbízható tájékoztatást kell nyújtaniuk a termékek nemzetközi átlagos munkaráfordításairól is, amelyeket a (tökés) világpiaci árak fejeznek ki.

Mint ismeretes, az 1974—75-ös árrobbanás eredménye a gyorsuló infláció volt. A nyersolaj ára 1970 és 1979 között 1083 százalékkal nőtt.*

1975-ben vezették be a KGST-országok az ún. mozgó, vagy „csúszóár-élt”. Ennek megfelelően nem öt-évenként, hanem évente módosítják

a szerződéses árakat. Az árkorrekció nagyságát mindenkor az előző 5 év világpiaci ármozgásainak átlaga határozza meg. Ily módon az 1975-ös árrobbanás teljes mértékben 1980-ra fejtette ki hatását a KGST szerződéses áaira, s azóta bekövetkezett világpiaci ármozgások is csupán 5 évre elosztva érvényesülnek.

A KGST szerződéses árainak mostani rendszerét sokan vitatják. A közgazdászok egy része a stabilitás fokozása céljából az árak egy évnél hosszabb tartamú rögzítését tartaná kívánatosnak, mások az évenkénti korrekciót nem az ötéves átlagárak alapján tartják helyesnek. Véleményük szerint a jelenlegi helyzetben, amikor az árrobbanás óta 7 év telt el, s a világpiaci ármozgások mérséklődtek, nem indokolt már az évenkénti korrekció. A túl gyakori ármódosítások a KGST-piacon veszélyeztetik a folyamatok tervszerűségét, a stabil, hosszú távú integrációs tendenciák erősödését, ami minden tagország érdeke. A KGST-országok konkrét érdekeiben a szerződéses árak esetén is jelentkeznek eltérések. Ennek ellenére meg kell találni az árképzési szisztéma korszerűsítésének, továbbfejlesztésének optimális megoldását is.

2. Az érdekegyeztetési mechanizmus másik területe az egyes országok *belső* gazdaságirányítási rendszere. E téren is a problémák sokaságával találkozunk. Az érdekeltség megállapításában például torzítanak az eltérő nemzeti árrendszerek. A világpiaci árak különböző átszámítási kulcsai jelenleg — helyesen — a nemzeti gazdaságpolitikák megvalósításának eszközei, emellett azonban be kellene tölteniük a nemzeti és nemzetközi optimum kifejezőinek

* Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1981. 278. old.

szerepét is. Sem az elméleti közgazdaságtan, sem a nemzeti és nemzetközi gazdaságirányító szervek nem jutottak még el ennek a — már a Komplex Programban kijelölt — feladatnak megoldásához.

Az árprobléma csak jelzi az eltérő nemzeti gazdasági mechanizmusok közelítésének bonyolultságát. A közelítés véleményünk szerint azt jelenti, hogy az egyes irányítási rendszerek egyaránt fokozatosan alkalmasabbá válnának a nemzetközi együttműködésre, elősegítsék a szocialista integráció fejlődését. Mindez nem kívánja az egyes országok irányítási rendszereinek valamiféle egységesítését; ezek a rendszerek a KGST-tagországok fejlettségi, nagyságrendi stb. objektív különbségeiből adódó eltéréseket fejezik ki. Közelíteni, az együttműködésre alkalmassá tenni azokat a szférákat kell, amelyek érintkezési, kapcsolódási csomópontokat jelentenek az együttműködő népgazdaságok között. Ezeket feltehetően mindenekelőtt a külkereskedelemben és a termelővállalatok kapcsolatrendszerében, a pénzügyi és árrendszerben, a vállalati önállóság külkereskedelmi vonatkozásaiban találhatjuk meg.

A szocialista országok érdekeinek hierarchiájában az elsődleges a közös, nemzetközi érdekek azonban kizárólag a nemzeti érdekek figyelembevételével, az utóbbiak közvetítésével érvényesíthetők. Végző fokon a szocialista országok közösségének gazdasági előrehaladása úgy képzelhető el csupán, ha a KGST minden tagja fejlődik, ha valamennyi országnak előnyére válik az integráció. Ilyen értelemben a szocialista gazdasági együttműködés kibontakoztatása nemzetközi oldalról mozdítja elő, hogy elérjük a mindenkor lehetséges optimumot a gazdasági növekedés dinamikája és a gazdasági struktúra alakulása között. Éppen a struktúrák

különbsége, egymást kiegészítő jellege biztosítja a legkedvezőbb előrehaladást. A sokféleség itt is nélkülözhetetlen tényezője az egységnek.

SZORCSIK SÁNDOR

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK NÖVEKVŐ EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK JELENTŐSÉGE NAPJAINKBAN

A szocializmus építésének útjára lépett Magyarország történetében az elmúlt három évtized jelentős gazdasági eredményeket hozó, nagymérvű társadalmi átalakulással járó fejlődés időszaka volt. Az elért eredményekben döntő szerepet játszott a szocialista országokkal való együttműködésünk elmélyülése, s ez jövőnknek is egyik legfontosabb stabilizáló és dinamizáló tényezője. Mind politikailag, mind gazdaságilag alapvető érdekünk, hogy gazdasági együttműködésünket a KGST-országokkal — a kölcsönös előnyök és érdekeltség alapján — a soron következő években is tovább bővítsük, segítsük elő a szocialista országok gazdasági integrációjának kibontakozását.

A szocialista országok együttműködése elmélyítésének — úgy vélem — napjainkban az ad különös nyomatékot, hogy történelmi jelentőségénél és követelményeinél fogva a szocialista iparosításhoz hasonlítható változások előtt állunk: intenzifikálni kell gazdaságunkat. Ezen az úton biztosítható a továbbiakban, hogy a szocializmus elméletileg is bizonyított és ideológiailag kifejtett fölénye anyagi érveiben is kifejezésre jusson. A létező szocializmus pozitív hatást a világejlődésre csak megfelelő gazdasági eredmények, illetve mindannak révén adhat, amit

ezek az eredmények az életmódban, a kultúrában, az emberi kapcsolatokban jelentenek.

A gazdaság intenzifikálása olyan történelmi lecke, amely nem csupán abból adódik, hogy a gazdaságfejlesztés belső feltételei és lehetőségei változtak, a korábbi növekedési források kimerülőben vannak. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás igénye és kényszere, a tudományos-technikai haladás világméretű fejlődési folyamata, a gazdasági fejlődés külgazdasági feltételeinek gyors változása és „megnehezülése” olyan jelenségek, amelyek önmagukban is kikényszerítik az intenzifikálást, s nap mint nap vizsgáztatják a gazdaságpolitikát. Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi munkamegosztás rendszerében az egyes országok belső fejlődési folyamata az együttműködésben részt vevő többi partnerre külső tényezőként hat. Olyan — kis gazdasági potenciállal rendelkező, erősen nyitott — ország számára, mint hazánk, a szocialista országok együttműködésének elmélyítése két — lényegében azonos irányú, de egybeesésük miatt hatványozottan jelentkező — feladat megoldását jelenti: a gazdaság intenzifikálását és a megváltozott külgazdasági feltételekhez való gyors ütemű, rugalmas alkalmazkodást.

A gazdasági fejlődés lényegesen nehezebb belső és külső feltételei megkövetelték, hogy gazdaságpolitikánkat — hosszabb távon érvényesülő alapelveit megtartva — az új fejlődési feltételekhez igazítsuk, új súlyponti feladatokat jelöljünk meg. Az MSZMP XII. kongresszusa úgy határozott, hogy a jelenlegi ötéves terv időszakában a gazdaságpolitika fő iránya olyan — a hatékonyság emelésén, a nemzetközi versenyképesség növelésén, általában a minőségi tényezőknél nyugvó — gazdaság-

fejlődés kibontakozása, amely megalapozza a népgazdasági egyensúly további javítását, majd megszilárdítását, a lakosság életszínvonalának megőrzését és az életkörülményeknek — a lehetőségekhez igazodó — javítását. Az eltelt néhány évben népgazdasági terveink e követelményekhez igazodtak, s a teljesítés, a gazdaságirányító és a gazdaság szervező munka is lényegében ezen a nyomvonalon haladt.

A XII. kongresszus határozatainak végrehajtása, mindenekelőtt a gazdaság intenzifikálása, a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódás jegyében történik. A gazdaságfejlesztés külső feltételei azonban — a világgazdaságban bekövetkezett alapvető változások miatt — továbbra sem biztatóak. A fejlett tőkésországok korábbi viszonylagos hatalmi-gazdasági egyensúlyának megbomlása, ezen országok gazdasági növekedésének lelassulása, esetenként visszaesése, a nemzetközi pénzügyi rendszer felbomlása, a fejlődő országok egy részének súlyosbodó gazdasági helyzete növeli a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás bizonytalanságát, amelyet csak súlyosbítanak a világpolitika „hidegebb széljárásai”, a tőkés protekcionizmus új hullámai, a hitelfelvételi lehetőségek szűkülése, a magas kamatláb, az adósság-szolgálati terhek növekedése stb. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás fontos tényezője azonban az is, hogy változtak az egyes szocialista országok belső gazdasági fejlesztési feltételei is: a növekedési ütemek lassulása, a gazdasági struktúrák változtatásának szükséglete, a beruházásigényesség növekedése, az erőforrás-szűkösség gondja stb. Mindezek új feltételeket teremtenek, egyúttal azonban újabb lehetőségeket is nyitnak az egyes országok és az egész

szocialista közösség fejlődése számára.

Bizonyos, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködése nem helyettesítheti, sőt marginális helyre sem szoríthatja vissza a tőkésországokkal folytatott kapcsolatokat. Ma már látjuk, hogy az egyes országok belső szükségletei, de még a KGST-piac igényeinek a kielégítése is szükségessé teszi a tőkés világgal való elég széles kapcsolatokat. Bizonyos azonban az is, hogyha az egyes országok külön-külön alakítanak ki együttműködési kapcsolatokat, a „magányos hadviselés” nem képes jelentős hatást gyakorolni a tőkés világra. Úgy tűnik — s ezt látszanak erősíteni a megelőző fejlődési tendenciák —, hogy a tőkés világgal folytatott versenyt nem kapcsoltuk mindig össze a KGST-ben rejlő lehetőségek kihasználásával. Nem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy a szélesebb értelemben vett nemzetközi feltételrendszerhez, ennek változásaihoz történő igazodás nem lehet eredményes, ha nem támasztja alá, nem alapozza meg a KGST-együttműködés fejlesztése.

A szocializmus ma olyan gazdasági világrendszerként létezik, amelynek ereje és világgazdasági pozíciója két tényezőtől függ: az egyes szocialista országok gazdasági erejétől és politikai szilárdságától, valamint a köztük kifejlődött kölcsönös együttműködés intenzitásától. Vagyis saját gazdasági erőnk növelésével a szocializmus nemzetközi ügyét is szolgáljuk, a többi szocialista országgal való együttműködésből pedig mi is többet nyerünk, és az egész szocialista világrendszer is szilárdíthatjuk.

A szocialista országok együttműködése elmélyítésének fontos összetevője, hogy az együttműködés továbbfejlesztése milyen mértékben járul hozzá az egyes országokban jelent-

kező problémák megoldásához. Úgy gondolom, ma sem vesztett érvényéből az SZKP XX. kongresszusán megfogalmazott alapelv, hogy a szocialista országok belső gazdasági fejlődésükkel hathatnak leginkább a világgazdasági folyamatokra. Ehhez nemcsak lehetséges, hanem szükséges is olyan együttműködési politika kialakítása, amely a világméretű nemzetközi munkamegosztásban való részvételből nyerhető előnyök legteljesebb kihasználását tűzi ki célul. A szocialista országok közötti együttműködés elmélyítésének járható útja az lehet, ha az együttműködésben a legteljesebb mértékben figyelembe vesszük egyes országok megváltozott belső fejlődési feltételeit, adottságait, gazdasági lehetőségeit, érdekeit, népgazdasági teherbíró képességét, valamint strukturapolitikai elképzeléseit. Végső soron ezek a tényezők határozzák meg azt a reális cselekvési sávot, amelyen belül az egyes népgazdaságok mozoghatnak.

Az együttműködés továbbfejlesztése nem nélkülözheti a nemzeti és a nemzetközi dialektikájának felismerését és tudatos érvényesítését, amely nélkül nem lehet megoldani sem a közös célokat, sem a nemzeti feladatokat. A gazdasági és társadalmi fejlődés objektív törvényszerűsége, hogy a nemzeti fejlődés és az internacionalizálódás egymással szoros kölcsönhatásban megy végbe. Korunk sajátossága, hogy egyidejűleg erősödik az egyes országok fejlődésének nemzeti jellege és az internacionalizálódás folyamata. A kettő közötti összhang nem alakul ki automatikusan sem a tudatban, sem a gyakorlati tevékenységben.

Úgy gondolom, hogy még a távolabbi jövőben is az újratermelési folyamat alapformája a nemzeti gazdaság marad, s az nem olvad fel a gazdasági integrációban, sőt később a vi-

lággazdaságban sem. A nemzeti gazdaság szerepét nem csökkenti, legfeljebb sokkalta bonyolultabbá teszi a nemzetközi kapcsolatok bővülése vagy azok új formája. Fontos tény, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban meghatározó szerepe van a nemzeti érdekeket érvényesíteni kívánó törekvéseknek. A gazdasági integráció közös érdeke pedig nem önmagában létezik, hanem a nemzeti érdekek egybeeséséből származik: ha a nemzeti érdek megszűnik, akkor a közös érdek is megbomlik. Mind-ebből az a következtetés adódik, hogy a nemzetköziség kiterjedése nagy lehetőség minden egyes ország számára, amivel jól kell élnünk, de ami nem helyettesítheti a nemzeti erőfeszítést, hanem nélkülözhetetlen velejárója, sajátos kiegészítője annak.

A létező szocializmus világfejlődésre gyakorolt befolyásának erősítése egyet jelent a szocialista országok egységének további elmélyítésével. Ez a törekvés nemcsak a szocialista országok érdekeivel, de a világ más népei alapvető érdekeivel is egybevág, s egyik legfontosabb biztosítéka a béke fennmaradásának, az emberi-ség boldogulásának.

●

KOHÁNKA ANDRÁS

A SZOCIALISTA KÖZÖSSÉG EGYÜTTMŰKÖDÉSE

A NEMZETKÖZI IDEOLÓGIAI HARCBAN

A nemzetközi imperializmus, megrettenve a haladó és a békeszerető erők, a szocialista eszmék térhódításától, ideológiai síkon is minden eddiginél koncentráltabb, sokoldalúbb, összehangoltabb támadásba kezdett a forradalmi erőkkel szemben. Az im-

perialista propaganda tartalmában élesedett, méreteiben kibővült, módszerei tovább differenciálódtak:

A Szovjetunió, a szocialista világ ellen irányított ideológiai harc a Nyugat részéről nem korlátozódik az eszmék egymás elleni küzdelmére, hanem az eszközök egész rendszerét veti be azzal a céllal, hogy aláássa, fellazítsa a szocialista világot. Mindezt világosan megnyilvánul a lengyelországi eseményekkel kapcsolatos imperialista, főleg amerikai magatartásban.

Ezért szükséges, hogy az eddiginél még hatékonyabban vegyük fel a küzdelmet a különböző szovjetellenes és szocialistaellenes kampányokkal, az agresszív erők törekvéseivel szemben és erősítsük a béke megőrzésében érdekelt, az emberiség fennmaradásaért felelősséget vállaló valamennyi erő együttes fellépését, biztosítsuk a szocializmus építésének még eredményesebb folytatását.

Ezek a körülmények azt az igényt támasztják, hogy ideológiai együttműködésünket a mai követelmények szintjére emeljük.

Pártunk világosan látja: ahhoz, hogy a szocialista országokkal közösen vívott nemzetközi ideológiai harcban meg tudjuk állni helyünket, mindenekelőtt arra van szükség, hogy eredményesen folytassuk a szocializmus építését, hogy a magyar népgazdaság és társadalompolitika szilárd legyen, teherbíró képessége a gyors és sokszor kedvezőtlen változások követelményeinek is megfeleljen.

Erre utal az MSZMP XII. kongresszusának határozata is: „Tudatában vagyunk annak, hogy pártunk, szocializmust építő népünk a nemzetközi szintéren a jövőben is az eredményes hazai munkával fejtheti ki a legnagyobb hatást.”

Az elmúlt években testvérpártjainknál erősödött a felismerés: sok-

kal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy tanulmányozzuk egymás tapasztalatait, a szocialista társadalom építésének tanulságait.

Ezért nagyon fontosnak tartjuk a szocialista országok pártjai KB-titkárainak 1981 novemberi moszkvai tanácskozása következő megállapítását: „...Kölcsönösen és mélyebben kell tanulmányozni, alkotóan alkalmazni és terjeszteni azokat a gazdasági tapasztalatokat, amelyeket a szocialista országok a fontos gazdasági és társadalmi problémák megoldásában, a párt vezető szerepének érvényesítésében, a szocialista demokrácia és államiság fejlesztésében és az eszmei nevelő munkában szereztek.”

Az elmúlt időszak és a jelen fejlődés is bizonyítja, hogy a szocialista államok közeledésének folyamata előrehalad. Ez azonban nem mossa el a szocialista országok nemzeti és történelmi sajátosságait, a szocialista életmód kialakításának különféle lehetséges útjait, és módszereinek sokféleségét. Mindezt figyelembe kell venni egymás tapasztalatainak tanulmányozásánál. Ugyanakkor az is követelmény, hogy hazai tapasztalatainkat, gyakorlatunkat elméletileg alaposabban dolgozzuk fel. Ez annál is fontosabb, mert — mint a fejlődésünkkel kapcsolatos imperialista propaganda is bizonyítja — ellenségeink megpróbálkoznak azzal, hogy a sajátos vonások eltorzításával szembeállítsák egymással a szocialista országokat, kísérletet tesznek szövetségi kapcsolataik lazítására. Ezért kell meggyőzően bemutatni, hogy tevékenységünk alapja a marxizmus—leninizmus, a szocialista építés általános törvényszerűségeinek és más szocialista országok tapasztalatainak alkalmazása az adott ország viszonyaira.

Testvérpártjaink legutóbbi kongresszusai számot adtak a fejlett szocializmus építésével, korszerűsítésével összefüggő feladatok sikeres teljesítéséről. Ugyanakkor azt is kifejezték, hogy az ideológiai munka hatékonyságával nem lehetünk elégedettek: sok esetben későn reagálunk a megoldásra váró problémákra.

E területen a hatékony együttműködés azért is indokolt, mert a szocialista építés nemzetközi politikai és külgazdasági feltételei tulajdonképpen akkor változtak kedvezőtlen irányba, amikor a belső fejlődés minőségileg új feladatokat tűzött napirendre. Kimerültek az extenzív jellegű gazdaságfejlesztés tartalékai, s alapvető követelménnyé vált a gyors áttérés az intenzív módszerekre. Ez új követelményrendszert igényelt, változtatásokat tett szükségessé az irányítási-gazdálkodási módszerekben, a szemléletben.

L. I. Brezsnyev a XXVI. kongresszuson elmondott zárszavában kiemelte: „Nagy szükség van a gondolatok szárnyalására, az új megoldások szakadatlan keresésére, s ezen új megoldások támogatására. Új kezdeményezésekre van szükség mindenhol és minden kérdésben.”

Testvérpártjaink együttműködésére e téren minden eddiginél nagyobb szükség van.

A szocializmus, mely még fiatal társadalom, történelmi értelemben igen rövid idő alatt is alapvetően átalakította a világot. A szocialista országok eredményes fejlődése, minőségileg új típusú kapcsolataik erősödése pedig igazolja a marxizmus—leninizmus életerejét.

Az előttünk álló feladatok, a nemzetközi ideológiai harc követelményei azonban azt is szükségessé teszik, hogy problémáinkról, a szocialista építőmunka ellentmondásairól se hallgassunk, ne engedjük át azokat

a burzsoá propagandának. Magunknak kell feltárnunk ezeket a problémákat; dialektikus elemzésre van szükség, olyan elemzésre, amely figyelembe veszi mind az eredményeket és sikereket, mind a nehézségeket és ellentmondásokat. Szükség van arra, hogy tudományosan általánosítsuk a szocialista országok azon tapasztalatait, amelyek haladást, sikereket hoztak, de elemezni kell a nehézségek és hibák leküzdésének történelmi tanulságait is. E tekintetben különös figyelmet kell szentelni azoknak a tényezőknek, amelyek a szocialista társadalom objektív törvényszerűségeinek sikeres felhasználását gátolják.

Az egyre bonyolultabb feladatok, a nehezebb külső feltételek közepette felértékelődik, növekszik a szubjektív tényezők szerepe, ugyanakkor növekszik a tévedések lehetősége és a hibás lépések káros hatása. Súlyos problémák forrása lehet a pártélet lenini normáinak megsértése, a gazdaságpolitikai voluntarizmus, a szocialista demokrácia fejlesztésének elhanyagolása, vagy éppen a merev ragaszkodás a korábban helyes, de ma

már túlhaladott módszerekhez. Még veszélyesebb a nacionalista tendenciák megjelenése, ezért különösen fontos a nacionalizmus elleni harc és az internacionalista magatartás erősítése.

Pártunk, a Magyar Szocialista Munkáspárt eddig is aktivan és teljes odaadással vett részt a nemzetközi ideológiai feladatok megoldásában.

A XII. kongresszus határozata hangsúlyozza: „Az ideológiai munka színvonalának emelését, hatásának fokozását sürgeti a szocializmus és a kapitalizmus között folyó világméretű eszmei küzdelem. Pártunk nagy jelentőséget tulajdonít a testvérpártokkal e téren megvalósuló szorosabb együttműködésnek, amely segíti közös feladataink megoldását, eszméink terjesztését és vívmányaink népszerűsítését.”

A jelenlegi helyzet a korábbinál is parancsolóbban veti fel a szocialista országok közötti együttműködés erősítésének, hatékonyabbá tételének szükségességét minden területen, így az ideológiai szférában is.

Helyreigazítás

Folyóiratunk előző számának tartalomjegyzékében két cím hibás szedéssel jelent meg. A helyes címek:

Módra László: Létviszonyok és életforma — egy falusi vizsgálat tükrében
A brit munkásmozgalom dilemmái (Tanulmányút tapasztalatai) (Havas Péter)

A hibákért elnézést kérünk.

A világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodás gazdasági-társadalmi feltételei a szocialista országokban

A külső környezet változásaihoz való alkalmazkodás kérdése, mint ismeretes, nem új keletű a szocialista országok számára, de az alkalmazkodás mikéntje másként vetődik fel az 1970-es években, mint fejlődésünk megelőző szakaszán. Több tényező együttes hatásának eredményeként bonyolultabbá vált a folyamatos és távlati alkalmazkodás, illetve a megfelelő alkalmazkodóképesség megszerzése. Az 1970-es évekre az európai szocialista országok belső fejlődésében előtérbe kerültek a minőségi követelmények. Ezzel egyidőben léptek fel a KGST-n belül és a világgazdaságban is változások, amelyekhez az 1970-es évek végére a nemzetközi politikai enyhülés folyamatának megtorpanása társult. A feladat a megváltozott nemzetközi feltételrendszer körülményei közepette is úgy fogalmazódott meg, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás, az alkalmazkodás segítse elő a szocialista országok társadalmi céljainak megvalósítását. Különösen élesen vetődik fel a kérdés olyan, szerkezetileg nyitott kis szocialista országokban, mint amilyen Magyarország. Mint ismeretes, gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyik lényeges kérdése, hogyan le-

hetne eleget tenni az egyensúly (társadalmi, gazdasági) követelményeknek, miközben nem téveszthetjük szem elől a perspektivikus fejlődés igényeit sem.

Lényegében hasonlóan fogalmazódik meg a feladat több európai szocialista ország számára. A továbbiakban elsősorban Csehszlovákia példáját idézzük, ami annál is inkább tanulságokkal szolgálhat, mert ebben az országban már a szocialista forradalom időszakában rendelkezésre álltak mindazok a kedvező feltételek, amelyek bázisán a gazdaság és társadalom fejlődése a kapitalizmus béklyóitól megszabadulva különösen sikeresen kibontakozhatott. A választott ország példája azért érdekes, mert a többi szocialista országtól eltérő történelmi örökséggel ma Csehszlovákiának ugyanazokkal a társadalmi, gazdasági problémákkal kell szembenéznie, mint a többi szocialista országnak. Ezért Csehszlovákia világgazdasági alkalmazkodásának utkeresése fontos tapasztalatokkal szolgálhat számunkra is.

Elsősorban a „külgazdaságon keresztül” közelítjük meg a gazdasági alkalmazkodóképesség problémáját, hiszen a külgazdaság a társadalom csaknem valamennyi vonatkozásával

összefügg. Az ún. nyitott szerkezetű gazdaságban a fejlesztési stratégia óhatatlanul külgazdasági stratégia is egyben, és az összefüggés fordítva is igaz. A világgazdasági változásokhoz való alkalmazkodást nemcsak a nemzetgazdaság, hanem a szocialista gazdasági együttműködés léptékében is keresnünk kell. Az alkalmazkodás lehetőségeit, módszereit meghatározza az adott ország társadalmi-gazdasági fejlődésének megvalósult útja, az alkalmazott módszerek. Ezek tanulmányozása is kölcsönös tanulságokkal szolgálhat.

Egyre nagyobb jelentőségűvé válik napjainkban az a kérdés, hogy a külgazdasággal kölcsönhatásban levő, de a gazdaságon kívül eső társadalmi, politikai követelmények együttes hatása miként befolyásolja a külső környezethez való rugalmas alkalmazkodást. Végső soron arról van szó, hogyan tudják az európai szocialista országok az új feladatok teljesítéséhez szükséges társadalmi alkalmazkodóképességet megteremteni. Az ehhez vezető utak, módszerek, válaszok feltárása hosszabb kutatómunka eredménye lehet. Első lépésként elősorban a nemzetközi feltételrendszer változásaihoz való alkalmazkodás gazdasági mozgatórugóit, gátló tényezőit tudjuk bemutatni, feltárni. További kutatások eredményeként tárható fel mélyebben a gazdaságon kívüli tényezők működésének mechanizmusa.

ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG MEGTEREMTÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS A MEGVÁLTOZOTT VILÁGGAZDASÁGI FELTÉTELRENDSZER

A világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodóképesség megte-

remtésének szükségességét azzal összefüggésben vizsgáljuk, hogy a KGST-együttműködésben részt vevő országok számára melyek a fejlődésnek azok az új elemei, amelyek az 1980-as években a korábbiaktól eltérően, másként vetik fel az alkalmazkodóképesség kialakításának, továbbfejlesztésének kérdését.

Miből adódik az új helyzet a szocialista országok számára? Úgy véljük — anélkül, hogy részleteiben tárgyalnánk a kérdéskört —, hogy az új helyzet kialakulása semmiképpen nem szűkíthető a tőkés világgazdaságban az 1970-es évek elején bekövetkezett változásokra. Alapvetőnek azt tartjuk, hogy maguk a szocialista országok integrálódnak jobban a világgazdaságba.

Közismert, hogy ennek lehetőségét az 1960-as évek elejétől a nemzetközi feltételrendszer kedvező alakulása, a politikai enyhülés folyamata teremtetten meg. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás kényszere is közismert. Az európai szocialista országok majdnem mindegyike egyidőben érkezett el ahhoz a kritikus ponthoz (az 1950-es évek vége, 1960-as évek eleje), amikor csak úgy lehetett a gazdaságpolitikai problémákat megoldani és a továbbfejlődést megalapozni, ha az egész népgazdaság folyamatos technikai-technológiai rekonstrukcióját megvalósítják. Központi kérdéssé vált tehát a termelési tényezők minőségi átalakítása. Ehhez kevés volt az a közepes technikai szint, amelyet a KGST-országok addigi együttműködésük eredményeként elértek. Az iparilag fejlettebb szocialista országok a KGST-együttműködés mellett a fejlett tőkésországokkal való kapcsolatok fejlesztésében is keresték a megoldást. Kibontakoztak és felfelé íveltek a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok, amelyeknek a szocialista

országok tartós beruházási javak iránti kereslete adott lendületet.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fellendülésének időszakában úgy tűnt, hogy a szocialista országok gazdaságuk és külkereskedelmük adott szerkezetével (nyersanyagokkal, félkész termékekkel fizettek a nyugati gép-, technológia-, licenctsb. importért) huzamosabb ideig minden különösebb megrázkódtatás nélkül részt tudnak venni a kelet—nyugati kapcsolatokban. Jóllehet már akkor felvetődött, hogy az adott termék- és exportszerkezet a fizetési-mérleg-problémák súlyosbodásához fog vezetni, és megfogalmazódott a termékszerkezet korszerűsítésének szükségessége.

A tőkés világnak az 1970-es évek elején kibontakozó strukturális válsága sok tekintetben kiélezettebben vetette fel a problémákat az európai szocialista országok számára is, fokozottabban terelte a figyelmet az alkalmazkodóképesség, a rugalmas és korszerű termékszerkezet kialakításának fontosságára.

A szocialista országok azonban döntően nem a világgazdaság ezen változásai miatt kerültek új helyzetbe. A KGST-országok helyzetét különösen az vette bonyolulttá, hogy a világgazdaságban végbemenő változásokhoz való alkalmazkodásra (vagy a ma divatos és igen kifejező szóhasználattal élve) a világgazdasági „kihívásra” olyan időszakban kell válaszolniuk, amikor még nem tudták megvalósítani a népgazdaságoknak — részben a kelet—nyugati kapcsolatok révén is remélt — rekonstrukcióját és gazdaságaik átállítását a fejlődés intenzív útjára, gazdaságaiknak ebben az átalakulási időszakban kellett alkalmazkodniuk a világgazdasági változásokhoz.

Az új világgazdasági helyzet a szocialista országok számára tehát — ér-

telmezésünkben — abból adódik, hogy egyidőben léptek fel minőségileg új vonások a KGST-közösség országainak belső fejlődési, fejlesztési feltételeiben, lehetőségeiben, valamint a szocialista és a tőkés világgazdasági környezetben.

E problémakör tanulmányozása során a következő fő kérdések vetődnek fel: 1. a világgazdaságnak az 1970-es évek elején kibontakozó változásai hogyan hatottak a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokra, és ezek milyen összefüggésben vannak a KGST-be tartozó kisebb szocialista országok belső gazdasági problémáinak megoldásával; 2. milyen erőfeszítések jellemezték a KGST-t mint közösséget a tekintetben, hogy korszerűbbé váljék a tagországok termékszerkezete, fokozódjon a gazdaságok alkalmazkodóképessége, rugalmassága; sikerült-e kihasználni a KGST-együttműködésben rejlő lehetőségeket (mint például együttes fejlesztési programok, egyeztetett fellépés a tőkésországok piacán); 3. összefüggés van-e, s milyen kapcsolatrendszer létezik a KGST-együttműködés elmélyítése, hatékonyabbá tétele és a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok továbbfejlesztése között; 4. vajon fel tudták-e használni a kelet—nyugati kapcsolatok bővítését a KGST-országok egymás közötti kapcsolataik erősítésére; hogyan tudtak élni mint közösség a kelet—nyugati kapcsolatok adta lehetőségekkel?

A válság hatására különös élességgel vetődött fel valamennyi KGST-országban a termelés- és exportszerkezet korszerűségének, versenyképességének kérdése, a piaci követelményekhez alkalmazkodó rugalmas termelési- és exportszerkezet kialakítása. Egy pillanatilag sem lehet kétséges, hogy a cél a hosszú távú versenyképesség feltételeinek megteremtése. A kérdés itt csupán az, ho-

gyan állítható ennek szolgálatába a rövid távú alkalmazkodás — a világ-gazdaság mindenkori konjunktúrális feltételeihez való alkalmazkodás —, aminek az ad különös nyomatékot a jelenlegi helyzetben, hogy elmélyültek a kis KGST-országok fizetésimérleg-problémái. A feladat nem egyszerű, arról van ugyanis szó, miként lehet a hosszú távú versenyképesség feltételeit megteremteni úgy, hogy rövid távon (amikor még csak megkezdődik a korszerű termékszerkezet kialakítása) ne növekedjen, ellenkezőleg: csökkenjen ezen országok eladósodása. Tehát a mindenkori rövid távú alkalmazkodás ne akadályozza a hosszú távú versenyképességet, hanem az említett folyamatok egymást erősítsék.

A KGST-EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS A VILÁGGAZDASÁGI KAPCSOLATOK

Annak bemutatásához, hogy milyen válaszokat tudnak adni a világ-gazdasági változásokra az iparilag fejlett kisebb KGST-országok, meg kell vizsgálnunk, hogyan hat a szűkebb külgazdasági környezettel való kapcsolatuk a szóban forgó országok versenyképességének, alkalmazkodóképességének alakulására.

Elsőként arra kell emlékeztetnünk, hogy a KGST-együttműködés legalábbis egy vonatkozásban valamennyi integrációtól különbözik, amennyiben a részt vevő tagállamok a gazdasági folyamatok mérlegelésében nemcsak önmagában a gazdasági feladatok és feltételek közgazdasági elemzését veszik alapul, hanem ezeket szorosan összekapcsolják társadalomfejlesztési és politikai céljaikkal is. Már a szocialista iparosítás szakaszában és a KGST-együttműködés kibontakoztatásának időszakában

is megfigyelhető a gazdasági és társadalompolitikai szempontoknak ez a kapcsolódása, amelyben a politikai célok és a közvetlenül adott gazdasági lehetőségek, a gazdaság teherbíró képessége ellentétbe kerülhetnek egymással.

Idézzük fel ennek illusztrálására Csehszlovákia példáját a szocialista iparosítás korszakából. Csehszlovákia — fejlett ipara révén — a Szovjetunió mellett és vele együtt jelentős szerepet vállalhatott a környező szocialista országok iparosításában. „Csehszlovákia műszaki segélynyújtási lehetőségei részben a termelőerőknek még a kapitalizmus idején elért aránylag magas fejlettségi fokában, részben azokban a strukturális változásokban gyökereztek, amelyekben az ipar a második világháború után ment át”.^{*} Így az ötvenes években a csehszlovák gépipar új ágai jöttek létre kifejezetten exportra termelő céllal.

Miközben Csehszlovákia messzeemenően tekintettel volt a környező szocialista országok gazdaságfejlesztési törekvéseire, nem tette meg a következő lépést népgazdasága technikai rekonstrukciójához. Emiatt gazdaságilag lemaradt több olyan tőkésországtól, amelyekkel a második világháború előtt megközelítően azonos szinten állt. Másrészt a KGST-országok viszonylatában is jelentkezett az alacsony műszaki-technikai színvonal problematikája. Már az 1950-es évek második felében kritikusán szóltak Csehszlovákiában arról, hogy miközben hozzájárultak a többi szocialista ország iparosításához, nem fordítottak elegendő figyelmet a hazai gépiparban az állóala-

^{*} V. Prucha és szerzői kollektívája: A szocialista gazdaság fejlődése Csehszlovákiában, Kossuth Könyvkiadó 1977. 119. old.

pok korszerűsítésére. Mindez a hatvanas években igen súlyos problémákat váltott ki.

Ezt előrebocsátva következő példánkban Csehszlovákiának a KGST-vel folytatott külgazdasági-külkereskedelmi kapcsolatait tekintjük át vázlatosan az 1970-es években annak szemléltetésére, hogyan befolyásolja a KGST-együtműködés a világgazdasági változashoz való jobb alkalmazkodóképesség megteremtését.

A világgazdaságban 1973-ban kibontakozó folyamatok, az „árrobbanás” hatására növekedett Csehszlovákia eladósodása tőkés, fejlődő és szocialista országok vonatkozásában egyaránt. A döntő többségében szocialista országokból származó nyersanyagok és élelmiszerek ellentételeit biztosító termékek sorában a gépek és berendezések veszítettek jelentőségükből, helyükbe a hagyományos fogyasztási cikkek léptek.

Ezzel kapcsolatban két kérdés adódik: 1. távlatban lehet-e arra számítani, hogy a hagyományos fogyasztási cikkek megnövekedett exportjával egyenlítsék ki a nyersanyagimportot, vagy más megoldást kell találni; 2. vajon a fenti exportszerkezet lehetővé teszi-e Csehszlovákia számára, hogy hatékonyan vegyen részt a KGST-n kívüli nemzetközi munkamegosztásban?

A gazdaságfejlesztés belső adottságai nem teszik lehetővé a hagyományos fogyasztási cikkek megnövekedett exportját biztosító kapacitás bővítését és egyidejűleg a nagyobb mértékű műszaki rekonstrukciót. A külső feltételek sem kedvezőek: az említett ágazatok többnyire nyugati importból beszerezhető anyagokat dolgoznak fel, továbbá konjunktúraérzékeny iparcikkeket termelnek, amelyeket fokozottan sújt a fejlődő országok versenye és a fejlett tőkésországok protekcionista intézkedései.

Mindezek alapján Csehszlovákiában úgy vélekednek, hogy a tulajdonképpeni szerkezetváltozásnak végső eredményében oda kell vezetnie, hogy a gépipari export hatékonysága, versenyképessége növekedjen. A versenyképes, hatékony termelés nem új keletű cél, teljesíthetőségét viszont ma egyre közvetlenebbül hozzák összefüggésbe a szerkezetváltoztatás szükségességével. Strougal miniszterelnök megállapította: „... el kell gondolkoznunk gazdaságunk struktúrájának kérdései fölött is. Mint ismeretes, mai formájának alapja az ötvenes években gyökeredzik. A külső és belső feltételek alakulása szükségessé teszi, hogy feltegyük a kérdést, hogyan tovább.”*

Jelenleg, úgy tűnik, nehézségekbe ütközik a gépipari export versenyképességét jobban biztosító termék-szerkezet kialakítása. Ebben szerepet játszik a csehszlovák gazdaság anyag- és energiaigényessége, továbbá az a körülmény, hogy a KGST-integráció mindenekeelőtt a közös energetikai és a kapcsolódó gépipari beruházások terén haladt előre, de az egyeztetett külpiaci fellépés a jelentős eredmények ellenére még kívánnivalót hagy maga után.

Ugyanakkor a csehszlovák népgazdaság energiaigényességét tovább növeli az, hogy változatlanul magas hányadot képvisel a nehézipar, különösen az exportban. Csehszlovákia a KGST 34. ülészakán például fontos kötelezettséget vállalt az atomerőművek technológiájához szükséges termelést illetően, ami „... gépiparunk gyökeres strukturális átalakítását jelentí és végrehajtása olyan igényes feladat, amely alapvetően korlátozza a gépipar egyéb ágazatai fejlesztésének új lehetőségeit”.** Egyben korlá-

* Rudé Pravo, 1980. április 10.

** Politická Ekonomie, 1980. 1. sz.

tozza a gépipar rekonstrukciójára fordítható összegeket.

Ez az ellentmondás is jelzi, hogy a KGST-n belüli munkamegosztás jelenlegi szintje még nem biztosítja megfelelően azoknak a műszaki, technológiai, minőségi, hatékonysági stb. követelményeknek az elérését, amelyeket a KGST-n kívüli, szélesebb nemzetközi munkamegosztás támaszt a részt vevő nemzetgazdaságok termékeivel szemben. A kisebb KGST-országok termelési- és exportszerkezetének korszerűsítése nem „kitérők” nélküli folyamat, ellentétes irányú hatások nehezíthetik.

Ez az ellentmondásos folyamat tükröződik abban, ahogyan egy KGST-ország versenyképessége, alkalmazkodóképessége a KGST-n kívüli kapcsolatokban megmértetik.

A csehszlovák exportszerkezet a fejlett országok kereskedelmére jellemző vonásokat mutatja: a gépexport 80 százaléka a szocialista országokba irányul, főleg olyan cikkekből, amelyek „szakképzett munkaerőigényesek”. A fejlett tőkésországokkal folytatott külgazdasági kapcsolatokban viszont a csehszlovák gazdaság a fejlett-fejlődő országok kereskedelmére jellemző vonásokat mutatott. Az innen származó gép- és berendezésimport legfontosabb ellentételei a nyersanyagok (fa, fűrészáru), féltermékek, valamint ipari fogyasztási cikkek. Ezért fordulhatott elő, hogy amikor a Csehszlovákia számára oly fontos termékek tőkés piacán — mint a kohászati, faipari cikkek, közszükségleti cikkek (ezen belül főleg textilipari gyártmányok) területe — értékesítési nehézségek léptek fel a világgazdaságban bekövetkezett változások hatására, Csehszlovákia igen érzékeny veszteségeket szenvedett. Helyzetét tovább nehezítette, hogy ebben a relációban fő kereskedelmi partnerei a világgazdasági változá-

sokhoz nehezen alkalmazkodó, az ún. „szerkezeti gyengeség” jeleit mutató tőkésországok voltak, ahol Csehszlovákia többnyire dekonjunktúrától sújtott termékekkel jelentkezett.

A fejlett tőkésországokba irányuló áruszerkezet módosítására ösztönöz az a körülmény, hogy a jelenlegi öt-éves tervben már nincs lehetőség arra, hogy a nyugati importot a nyersanyagok, féltermékek (acél, nyersfa) megnövekedett exportjával egyenlítsék ki.

A jelen időszak feladata tehát, hogy fokozódjon a gazdaság rugalmassága, alkalmazkodóképessége, s az ország adottságainak megfelelő korszerű termékszerkezet jöjjön létre. Ennek érdekében nem kisebb feladatot kell megoldani, mint átütő eredményt elérni a gépipari termékek minősége tekintetében. A megelőző időszakban a gazdaság alkalmazkodása a megváltozott külső és belső feltételekhez passzív alkalmazkodás volt, ami nem volt elegendő ahhoz, hogy megteremtse a hosszabb távra szóló aktív alkalmazkodás feltételeit. Ez a passzív alkalmazkodás elsősorban a külső források igénybevételén, a termelés, mindenekelőtt a belső felhasználás (a fogyasztás és később a beruházások) lelassításán alapult. Az alkalmazkodásnak ez a módja nem segíthette a gazdaságfejlesztés intenzív útjára való áttérést. Ma több tényező együttes hatása, a struktúraváltás elhúzódása, a gazdasági növekedés lelassulása, a világgazdaságban végbement gyökeres változások egyre sürgetőbben vetik fel a már korábban kijelölt célok megvalósítását, a gazdaság intenzív fejlesztését.

Ellentmondásosan hatott a fejlett nyugati technika, technológia importja is. Mivel nem tette eléggé versenyképessé a csehszlovák gépexportot a fejlett tőkésországok piacán, al-

ternatív megoldásként maradt a fejlődő országok piaca. Erőteljes törekvés mutatkozik arra, hogy Csehszlovákia itt erősítse pozícióit. Noha a fejlődő országok piacai egyre inkább igénylik a magasabb minőségi, műszaki színvonalat, a szocialista országoknak ma még könnyebb ide bejutni, mint a fejlett tőkésországok piacára. Jelenleg tehát az a tendencia rajzolódik ki, hogy miközben Csehszlovákia — de hozzá hasonlóan az NDK, Magyarország is — azt a távlati (de nem túl távoli) célt tűzik maguk elé, hogy versenyképességük növekedjen, a gyors alkalmazkodást sürgető helyzetekben inkább hajlandók — vagy képesek — igazodni a fejletlenebb piacokhoz, mint a megnövekedett igényekhez. Ez a jelenség veszélyeket is rejt magában, hiszen távlatban számolnunk kell azzal, hogy a fejlődő országok egyre inkább igényelni fogják a korszerű termékszerkezetet, valamint a környezetükhöz való gyors alkalmazkodást stb. ugyanúgy, ahogyan ma azt a világ fejlettebb régiója megköveteli, különben ezeken a piacokon is egyre kedvezőtlenebb pozíciókat foglalhatunk csak el.

A jelenlegi feltételek között a termékszerkezet-változtatást, az alkalmazkodóképesség megvalósítását nehezíti — Csehszlovákia példája ezt látszik megerősíteni —, hogy miközben egyre több szó esik a KGST-együttműködésben rejlő lehetőségek kihasználásáról, a nyugati piacokon való versenyképesség megteremtését nem hozzák közvetlen összefüggésbe a KGST-együttműködésben rejlő lehetőségek hasznosításával. Pedig a nyugati technika-, technológia-import csak úgy lehet hatékony, ha a korábbiaktól eltérően fokozottabb mértékben épít a szűkebb, közvetlenebb külgazdasági környezet adta lehetőségekre.

Úgy tűnik, nem fordítunk még kellő figyelmet arra, hogy a szélesebb értelemben vett nemzetközi feltételrendszerhez, ennek változásaihoz történő igazodás nem lehet eredményes, ha nem támasztja alá, nem alapozza meg a KGST-együttműködés továbbfejlesztése valamennyi területen. További kutatást igényelne, milyen gazdaságon kívüli tényezők befolyásolják együttműködésünket, milyen feltételek közepette tudjuk az alkalmazkodást előnyünkre és a KGST egészének előnyére fordítani.

Ahhoz, hogy a szocialista országok belső gazdasági fejlődésükkel hassanak a világgazdaság folyamataira, nemcsak lehetséges, hanem szükséges is olyan külgazdaságpolitika kialakítása, amely a világméretű nemzetközi munkamegosztásban való részvételtől nyerhető előnyök legteljesebb kihasználását tűzi célul. Egymástól elszigetelt részvétel esetén az egyes KGST-országok, de a KGST egésze sem tudja megfelelően hasznosítani a nemzetközi munkamegosztás nyújtotta potenciális előnyöket.

TÁVLATI CÉL — A KGST-SZINTŰ ALKALMAZKODÁS

Az 1980-as évtized elején joggal felmerül a kérdés: hogyan tudták hasznosítani a kelet—nyugati kapcsolatok bővülését a KGST-országok egymás közötti kapcsolataikban, sikerült-e beépíteni a világgazdasági együttműködésben elért eredményeket közvetlenebb külgazdasági környezetük tevékenységébe.

Úgy tűnik, hogy a hetvenes években, a kelet—nyugati kapcsolatok kibontakozásának, fellendülésének időszakában — amikor a jelenleginél jóval kedvezőbb politikai, gazdasági feltételek közepette vettünk részt eb-

ben a munkamegosztásban — nem eléggé kapcsoltuk össze az együttműködés közvetlen formáit a távlati célokkal.

A kisebb KGST-országok — Csehszlovákia, NDK, Magyarország — példája azt bizonyítja, hogy egyenként és nem a KGST-együttműködésen keresztül kapcsolódnak a világgazdasági folyamatokba. Fizetési-mérleg-problémáik is arra késztették őket, hogy megragadjanak minden, gyors devizaszerzést kínáló lehetőségeket. Mindez kapcsolódott a KGST-együttműködésnek az egyeztetés terén meglévő nehézségeihez. S mivel a kis szocialista országok egyenként keresik a világgazdasághoz való kapcsolódás lehetőségeit, nem véletlen, hogy ennek során gyakorta olyan tőkésországokkal építenek ki kapcsolatokat, amelyek szintén gazdaságuk szerkezeti problémáival küszködnek. Továbbá a világgazdaság válságjelenségeinek hatására csökkent az iparilag fejlett kis KGST-országok vonzereje és részesedése a keletnyugati kereskedelemben, pontosan gazdaságfejlesztésük azon szakaszában, amikor fokozódott ráutaltságuk a nyugattal folytatott kereskedelemre, a fejlett technológiák, gépek, berendezések nyugati importjára. Az egyenkénti kapcsolódás a világgazdasághoz nem teszi lehetővé a hosszú távú versenyképesség feltételeinek megteremtését, alkalmazkodóképességük fokozását, végső soron a szocializmusnak megfelelő termelőerők létrehozását. A megoldás irányába — véleményünk szerint — egy KGST-szintű alkalmazkodás vezethetne, amelynek keretében elsősorban a kisebb KGST-országok gazdasági közötti strukturális összefonódás erősödne.

Ez a strukturális összefonódás nem csupán a KGST-n kívüli munkamegosztásban való eredményesebb rész-

vétel, hanem a kis szocialista országok Szovjetunióval folytatott gazdasági kapcsolatainak hatékonyabbá tétele szempontjából is jelentős. Számukra ugyanis nemcsak a tőkés export fokozása fontos, hanem a továbbiakban is meghatározó szerepe van a Szovjetunióba irányuló kivitelnek.

A KGST-együttműködésben rejlő lehetőségek fokozott kihasználása folyamatában eddig elsősorban az együttműködésnek az energia- és nyersanyag folyamatos biztosítását szolgáló oldala kapott nagyobb hangsúlyt. Azonban a KGST-együttműködés lehetőségeinek kiaknázása során a tagországok nyilvánvalóan nem mondhatnák le arról az előnyről sem, amelyet például a műszaki fejlődést hordozó ágazatok koordinált fejlesztése jelent. Úgy tűnik — és itt megint nem csupán egy ország tapasztalatairól, hanem KGST-méretekben általánosítható problémáról van szó —, hogy a tudományos-technikai fejlődés, műszaki haladás fő folyamataiba való bekapcsolódás során jobban kell számolnunk a KGST-ben kínálkozó lehetőségekkel.

Távlatban a szocializmus világgazdasági pozícióit nem lehet a nyugati gazdasági kapcsolatoktól, a technikai, technológiai importtól függetlenül erősíteni. De a fejlett tőkésországok irányában folytatott külgazdasági stratégia kimunkálása során az egyes KGST-országokban csakúgy, mint a KGST-közösség szintjén világossá kellene tenni a rövid távú — olykor kényszerhelyzet diktálta — megoldások és a hosszú távú stratégiai célkitűzések közötti különbséget. Így lehetővé válna az is, hogy a rövid távú megoldások a távlati, stratégiai cél irányába hassanak, ne pedig kereszttezzék azokat. Továbbra is fontos tényezője a KGST-országok gazdasága intenzifikálásának a nemzetközi

munkamegosztásba való bekapcsolódás; s hogy tovább javíthassák az érintett országok az ebben való részvételt, mindenekelőtt egyesíteni kell erőiket a közös feladatok megoldására.

Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy az 1980-as évtized elejére alakulóban van, most kezd gyakorlatibb irányt venni a válaszadás KGST-szinten azokra a problémákra, amelyekre

a tőkés világban az 1970-es években kibontakozó válságjelenségek súlyosbítóan hatottak, és fokozódnak az erőfeszítések olyan közös lépések kialakítására, hogy a szocialista országok gazdaságaik előtt álló feladataikat összehangolt, egyeztetett gazdasági stratégiával, a szocialista gazdasági együttműködés továbbfejlesztésével oldják meg.

Fábián Anna

A közeljövőben jelenik meg a Társadalomtudományi Intézet új kiadványa

Rétegződés-modell vizsgálat

című műhelytanulmány-sorozat első kötete:

ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay u. 16. 1065)

A technikai fejlődés intézményi feltételei *

A korszerű technológia, a műszaki fejlesztés, a tudomány eredményeinek a modern ipari és mezőgazdasági termelésben való alkalmazása elválaszthatatlan a szocializmust építő társadalmaktól. A szocialista országok, amelyek viszonylag fejletlen nemzetgazdaságokat örököltek, már az iparosítás útján történő fejlesztés időszakában is törekedtek a tudomány, a technológia és a termelés egységének megteremtésére. Az iparosításnak a klasszikus — és egyben *extenzív típusú* — útja azonban, körülbelül a hatvanas években többé-kevésbé lezárult az európai szocialista országok többségében, így hazánkban is. A termelőerők fejlődése azóta egyre inkább *intenzív* formákat ölt. Munkaerő-tartalékaink kimerültek, a termelékenységet egyre inkább a műszaki fejlesztés, a tudományra alapozott termelés megvalósítása révén érhetjük el. A szocialista országok vezető pártjai célul tűzték ki, hogy „a tudományos-technikai forradalom vívmányait össze kell kapcsolni a szocializmus vívmányaival”. Komoly erőfeszítések történnék a szocialista országokban arra nézve, miképpen lehetne a korszerű tudomány és technológia eredményeinek segítségével intenzifikálni gazdasági és társadalmi életünket népeink jobb életszínvonala, boldogulása javára. Eredményeink nem lebecsülendők, de az e téren elért sikerek ellenére

semmiféle önelégültségre nincs okunk, még nagyon sok a tennivaló. Az extenzív gazdálkodásból az intenzívbe való *átmenet* állapotában vagyunk és küszködünk mindazokkal a „növekedési tünetekkel”, amelyek az ilyen átmeneteket mindig jellemzik. Problémáink tehát a növekedéssel járó „kamaszkori rendellenességek” és nem a szocialista társadalmak „születési hibái”.

Előadásomban azt a kérdést tekintetem át, hogy milyen nehézségek lépnek fel országainkban a modern tudomány és technológia eredményeinek alkalmazása során; milyen okok, tényezők hatására állnak elő ezek a problémák; és miképpen lehetne leküzdeni ezeket. Mondandómat természetesen a magyar helyzet elemzése kapcsán fogalmazom meg, nem lépek fel azzal az igénnyel, hogy más szocialista országokra is általánosítsam megállapításaimat. Ugyanakkor — a szocializmus közös ismérveinek objektív létezése miatt — néhány említett összefüggés a többi európai szocialista országokra is érvényes lehet.

* *A szocialista tudomány és technika fejlesztésének stratégiája* című nemzetközi konferencián elhangzott előadás (Cavtat, 1981. szeptember) alapján.

Magyarországon a szocialista építés első éveitől kezdve, de különösen a hatvanas évektől, egyre világosabbá vált néhány alproblémánk.¹ Ezek a következők: általános és relatív tökehiány; az optimálisnál magasabb növekedési ütem iránti hajlamunk; a nemzeti jövedelem felett való túlköltekezésünk; az értékrendünkben megmutatkozó ellentmondások; s végül a döntési rendszerünkben található felemás megoldások. A relatív tökehiányból, az indokolatlanul magas növekedési ütemből, valamint a túlköltekezési hajlamból fakadó problémák nem kívánnak külön magyarázatot. Az *értékrend* ellentmondásai viszont lényegében az iparosítás extenzív szakaszának örökségei: abban a szakaszban ugyanis a rutinmunkát előnyben részesítettük a kreatív munkával szemben; eleven munkával pótoltuk a technikát; szelektív termelés helyett széles fronton — a hatékonysági követelmények visszaszorításával — mennyiségi jellegű termelést végeztünk stb.

A *döntési rendszer* felemás megoldásai pedig legfőképpen abban nyilvánulnak meg, hogy a központi, illetve a vállalati irányítás, szabályozás arányainak, mértékének megállapítása ingadozik. Ha konjunktúra van, akkor a döntések inkább a vállalati szférában születnek meg. Ha problémák támadnak a gazdasági egyensúlyban, akkor viszont a központi szervek — Kozma Ferenc kifejezésével élve — kénytelenek „kézi vezérlésre” áttérni, és ilyenkor mindig korlátozzák a vállalati szféra mozgásterét.

Végül a döntési rend és az értékrend egymással is feszültségbe kerülhet. Ennek egyik válfaja az, amikor a döntési rend bizonyos területeken a stratégiai feladatok megoldására megfelelő, az értékrend viszont — ellenérdekeltsége révén — lerontja a

döntési rend hatékonyságát (például ha a vállalatok a technikai fejlesztés helyett más eszközökkel kívánják növelni a jövedelmezőséget). Konjunktúrális helyzetben viszont az értékrend rugalmasabban tudna viselkedni, mint amennyire ezt a döntési rend megengedi. Ennek oka ismét a korábbi extenzív iparosítás során kialakult beidegződésekben található meg. A hidegháború miatt kikényszerített autarchikus termelés olyan szükségyszerű védelmi funkciókat termelt ki az 1950-es évek elején, amelyeket csak a központi hatalom képviselhetett. Ma viszont a már megváltozott körülmények között sem mindig tudunk lemondani a túlzott és felesleges központi vezérlésről. A szocialista tervgazdálkodás centralizált jellege egyébként ma is elengedhetlen követelmény, de ezt össze kell egyeztetni a gazdasági egységek kezdeményezéseivel. Egyáltalán nem könnyű feladat beállítani a központi és a vállalati (periferiális) döntések kívánatos egyensúlyát.

A műszaki fejlesztés társadalmi feltételeinek kutatásában (a vegyi-, a gyógyszer-, a híradás-, a szénhidrogén-, a számítástechnikai iparokban végzett vizsgálatainkban) elsősorban a technológiai fejlesztés emberi-szervezeti-társadalmi tényezőinek feltárása, a megfigyelt társadalmi mechanizmusok elemzése során fogalmazódott meg az a kérdés, hogy e szociológiailag értelmezhető jelenségek mögött vajon milyen *gazdasági törvényszerűségek* húzódnak meg. A szociológus ugyanis ki tudja mutatni, hogy az érdekeltségi-ösztönzési rendszerek nem kielégítőek; hogy kommunikációs-információs zavarok lépnek fel kutatók-fejlesztők-termelők között; hogy a fejlesztésben résztvevők beállítottsága túlzottan hierarchikus; hogy problémák vannak az illetékes szakemberek képzettségé-

gében, ismereteiben; hogy munkakultúránk, viselkedésformáink nem kellően teljesítményre orientáltak stb.² Mindezek azonban csupán felületi jelenségei alapvetőbb összefüggéseknek, csupán a jéghegy kiálló csúcsai. A mélyben viszont olyan alapvető szerkezeti sajátosságok, törvényszerűségek működnek, amelyek messzemenően meghatározzák a szociológiai terminusokban leírható problémák körét is.

A műszaki fejlesztésről, innovációról szólva azt tekintjük a legalapvetőbb problémának, hogy vajon a *magyar ipar képes-e hatékonyan befogadni a tudományos eredményeket*, azaz milyen a gazdaságnak, a termelésnek a tudománnyal szembeni „fogadókészsége”. Melyik fél kezdeményez inkább a kapcsolatokban: az ipar-e, avagy a tudomány? Hol van inkább a szűk keresztmetszet: a tudományos kutatásban-e, a műszaki fejlesztésben-e, avagy a termelésben? E kérdések megválaszolása érdekében a továbbiakban először röviden bemutatok egy szociológusok által kidolgozott magyarózó *modellt*, majd ismertetek egy *közgazdasági megközelítést*, és végül a kettő egybevetésével azt vizsgálom meg, miképpen lehetne a szociológiai elemzéseket ráépíteni a gazdasági alapfolyamatokra. A kétféle — szociológiai és közgazdasági — megközelítés egymásra vetítése szerintem lehetővé teszi egy olyan fogalmi keret kialakítását, amelynek segítségével a szocialista országok innovációs politikájával kapcsolatos kérdésekre az eddiginél talán megalapozottabb válaszokat nyerhetünk. Az innovációs politika megfelelő elemzése is hozzájárulhat a technikai fejlődés meggyorsításához. A szocialista országok politikai-társadalmi rendszere adekvát mozgásformát biztosít e folyamatok számára. E mozgások azonban nem ala-

kulnak ki spontánul, hanem tudatos *gazdaságpolitikai beavatkozásokat* igényelnek.

Angol kutatók az 1970-es évek elején dolgozták ki a műszaki innováció „nyomásos” (push) és „szívásos” (pull) elméletét.³ Azt vizsgálták, hogy mennyi tudományos, műszaki eredményt „nyomtak” be az iparba a tudományos kutatóhelyek, illetve mennyi volt azok aránya, melyeket a piac vagy az iparvállalatok vezetéseinek szükségletei igényeltek. (Ez a „pull” esete.) Azt a régi vitát kívánták eldönteni, hogy az anyagi termelés szükségleteinek „szívása” jelent-e inkább a hajtóerőt, avagy maguknak az új felfedezéseknek az ipar felé irányuló nyomása. Azt találták, hogy a nagy műszaki változások jobban függenek a felfedezéstől, és kevésbé függenek az ipari szükségletektől. A „szükséglet” által szivó modellt „vevőszükségleti” modellek nevezték el. A kisebb műszaki változások esetében pedig azt mutatták ki, hogy a „szükséglet-szivó” modell fontosabb, mint a „felfedezés-nyomó” típus.

Ezen szociológiai koncepcióhoz igen hasonló fogalmak találhatók a közgazdaságtudományi szakirodalomban is. Kornai János két könyvében is tárgyalta a „nyomásos” és „szívásos” gazdaságok elméletét.⁴ A „pull” és a „push” állapotoknak a gazdaságra való alkalmazása — véleményem szerint — lehetővé teszi, hogy az angol kutatók innovációelméletét visszavezzük a műszaki fejlődést meghatározó *gazdasági törvényszerűségekre*. Kornai elemzéseiből ugyanis az derült ki, hogy nemcsak a műszaki innováció, de az innovációt determináló „gazdasági környezet” is jellemezhető eme két ál-

lapot. Megkülönbözteti például az „eladók piacát” a „vevő piacától”. A „szívás” rövid távra kedvez az ún. *V-típusú tevékenységeknek*, amelyek a termék output volumenét növelik (például a termelést kibővítik az adott *állóalapot* jobb kihasználásával, valamint az állóalapot bővíti beruházásokkal). Ilyenkor a vevők állnak sorba az „eladók piacán”.

A „nyomás” (vevők piaca) fékezi a volumen növekedését előidéző *V-tevékenységeket*. A technikai fejlődést ugyanis az ún. *Q-tevékenységek* szolgálják, amelyek célja a *termékek* output minőségének a javítása. A „nyomás” előre hajtja a technikai fejlődést megvalósító „*Q-tevékenységeket*”, a „szívás” pedig fékezi őket és ezáltal a technikai fejlődést. Tehát a „szívás” fékezi, a „nyomás” viszont ösztönzi az utánzó, átvevő jellegű, a világszínvonalat követő fejlesztést, a *Q-tevékenységeket*. Gyenge „szívás” esetén kisebb mértékben, erős „szívás” esetén nagyobb mértékben marad el a minőség az élenjáró világszínvonalától. „Nyomás”-os gazdaságban pedig nemcsak *termékújításra* (product innovation), hanem — és döntően a *termelési folyamatban végrehajtott újításra* (process innovation) van jelentős ösztönzés. Az angol kutatócsoport eredményeitől és terminológiájától persze egyaránt eltér Kornai hipotézise. Amit az idézett angol kutatók „szívásos”, „vevőszükségleti” modellnek neveztek, az Kornainál ennek ellentéte: amikor nem a vevők, hanem az „eladók piaca” érvényesül. Ebben az esetben a technikai fejlődésre alig van igény, hiszen az eladók monopolhelyzetben vannak a vevővel szemben. Az „eladók piacán”, azaz a „szívás” állapota mellett nincs lényeges ösztönzés új termékek bevezetésére.

Ha „eladóknak” a vállalatokat,

„vevőknek” pedig azokat nevezzük, akik az új termékeket, eljárásokat megveszik (egyéni fogyasztók vagy vállalatok), akkor ez a szereposztás a fordítottja az angol kutatócsoport ama tipológiájának, amelyben az „eladó” a tudományos kutatóhely, a „vevő” pedig a tudományos vívmányt felhasználható termelő vállalat. Szociológiai vizsgálataink az elmúlt évtizedben azt bizonyították, hogy Magyarországon a tudományos kutatók mint eladók nincsenek erős piaci helyzetben a termeléssel szemben. A szellemi termék eladása esetén a vevők (ipari vállalatok) az erősebbek a piacon. Az anyagi termékeket értékesítő ipari vállalat — amely termékébe több-kevesebb tudományos eredményt épít be — uralkodó helyzetben van. Bár a „szellemi termékek piacán” a kutató ugyan az „eladó”, a vállalat pedig a „vevő”, de a köztük levő kapcsolatban a „vevők piaca” dominál. A vállalatok tudományos eredményekkel szembeni igénye viszont rendkívül csekély. Gazdaságunk egésze „szívásos” állapotban van, azaz a vállalatok „szivattyúzzák” az állami készleteket, alapokat. Ha pedig vevőként jelennek meg a szellemi termékek piacán, akkor diktálják a feltételeket a szellemi termékek eladóinak, azaz a kutatóknak. A tudomány tehát egy „szívásos” gazdaságban nem képes „nyomásos” szerepet játszani. Egy „nyomásos” gazdaság viszont ösztönzi a tudományos és technikai fejlődést, mivel ekkor a vállalatok „szívják” termékeibe-eljárásaikba a szellemi teljesítményeket.

Kornai a gazdaság „nyomásos” és „szívásos” modelljeit csak az anyagi termelés szférájára alkalmazza. Az ő fogalmait (remélve, hogy nem torzítom el eredeti értelmezésüket) megkísérlem alkalmazni, kiterjeszteni az *anyagi és a szellemi* (tudományos)

termelés viszonyára is. Úgy vélem, hogy a szocialista országok eddigi fejlődési szakaszaiban a szellemi termékek piacán általában nem az eladó, hanem a vevő volt uralkodó helyzetben. Ez a szituáció nem ösztönzi, hanem fékezi a technika fejlődését. A szellemi termelés eredményeinek piacán tehát szerintem — az anyagi termékek piacához képest — minden az ellenétébe fordul át. Itt nem az ismeretek *termelője*, hanem „*vevője*” diktálja a feltételeket. Ezért a „*vevők* piaca” ilyen esetben nemhogy nem vezet a technikai fejlődés meggyorsításához — mint a „*nyomásos*” gazdaságban —, hanem még lassítja is azt. Véleményem szerint érdemes lenne megvizsgálni azt, hogy a tudományos kutatás milyen körülmények között válhatna nem kiszolgáltatott, hanem uralkodó „*eladóvá*” az ipari vállalatokkal szemben. A probléma lényege az, hogy ha egy „*szívásos*” gazdaságban az ipari vállalat eladóként korlátlanul uralkodhat az anyagi termékek piacán, akkor a kutatás miért nem teheti ugyanezt a saját maga által termelt és árusított információk piacán. Az anyagi termelés esetében az eladó akkor van monopolhelyzetben, ha hiánygazdálkodás keretei között silányabb termékekért is sorba állnak a vevők. Szellemi termékek esetében — legyen belőlük sok vagy kevés a piacon — a mi országainkban nem állnak sorba vevőként a vállalatok. Ez a helyzet arra mutat rá, hogy a tudomány iránti kereslet növekedésének legfőbb akadálya az anyagi termelésben jelentkező hiánygazdálkodás. Árubőség, árufeltesleg, vevőhiány esetén viszont a vállalat rákényszerül a minőségi fejlesztésre és ekkor mohón „*szívja*” magába a tudományos eredményeket. A szocialista országok jelenleg a „*szívásos*”, a fejlett tőkésországok többsége pedig a „*nyomásos*” gazda-

sági helyzetben van. A szocialista országokban tehát a műszaki fejlesztés azért megy viszonylag szerényebben előre, mert a „*szívásos*” állapot nem kedvez az innovációnak. Nálunk nem a szellemi termékek eladói (a kutatók-fejlesztők), hanem az anyagi termékeket gyártó vállalatok vannak erős helyzetben a másik partnerhez képest. Hiánygazdálkodás (tehát „*szívás*”) esetén az eladó magabiztos, a vevő ideges — mondja Kornai. Az alaphelyzet tehát visszahat az emberek (kutatók, termelők, vezetők, fogyasztók, eladók) *gazdasági viselkedésére* is. A vállalatoknál azért nem érdekeltek a vezetők (és a beosztottak, a dolgozók sem) a technikai fejlesztésben, mert számításaikat, jövedelmüket sokkal kockázatmentesebb módon is megtalálhatják, kielégítetik.

Félreértés ne essék: a szocialista országok nem szükségszerűen és változtathatatlanul vannak „*szívásos*” gazdasági állapotban. Kornai szerint a „*nyomás*” és a „*szívás*” csak *meghatározott gazdaságpolitika következményei*. Abból a tényből, hogy a szocialista országok idáig a „*szívásos*” állapotban voltak, nem következik, hogy a jövőben ne mehetnének át „*nyomásos*” állapotba. A „*nyomás*” és a „*szívás*” modelljei között egyébként sem könnyű értékalapon választani. A „*nyomásos*” modell nagyon kedvező a technikai fejlődés számára, viszont számos társadalmi, gazdasági hátránnyal jár. A „*szívásos*” modell pedig, bár nem ösztönzi kellően az innovációt, számos társadalmi, gazdasági előnyt mutat fel. Ugyanakkor a „*szívás*” körülményei között fellépnek olyan jelenségek, mint a hiánygazdálkodás, a rendszeres kényszerhelyettesítések, a visszaszorított infláció, a kényszerű megta- karítások, a termelő ágazatok közötti aránytalanságok, a beruházási szán-

dékok túlméretezettsége, a növekedési ütem gyorsításának erőltetése — Kornai ezeket a jelenségeket a *költségvetési korlát „puhaságából”* származtatja. Ha ez a korlát puha, akkor a vállalatok állandóan „szívják”, „pumpálják” a központi készleteket. A kockázat ilyenkor kicsi, az extenzív növekedést az állam fedezi (mintegy „*paternalista*” módon), a vállalat árérzékenysége minimális, a műszaki fejlesztést elodázza, hiszen mint eladó uralkodik a piacon, a gyengébb termékeket is megveszik tőle. Ez az *erőforráskorlátos gazdaságok jellemzője*. A *keresletkorlátos gazdaságokban* viszont a *költségvetési korlát kemény*. Az állam nem garantálja a kockázatot, a vevő — mivel árübőség van — nem áll sorba a piacon, a vállalat kénytelen saját kockázatára innoválni. A feltételeket a vevők diktálják (a vevők piaca „nyomásos” állapotot eredményez).

Magyarországon — az új gazdasági mechanizmus bevezetése (1968) óta — a döntési jogköröket részlegesen decentralizáltuk, a költségvetési korlát némileg keményedett, a nyereségérdekeltség növekedett, a hiány enyhült. Ugyanakkor e változások még mindig nem adnak elég ösztönzést a technikai fejlődéshez, a vevők igényeihez való rugalmasabb adaptációhoz. Biztató kísérletek történnek arra, hogy a döntések decentralizálását, a nyereségérdekeltséget, a szabadabb ármozgást összekössük a szocialista tervezéssel és a központi állami szabályozással. A *piac*, és a *tervezés* ugyanis külön-külön nem teljesen megbízhatóan működő szabályozók. A kettő együttes tevékenységére van szükség a gazdasági rendszer kielégítő szabályozásához. Ezek kombinációját az alábbi tényezők határozzák meg: a) a gazdasági rendszer politikai-hatalmi és tulajdonviszonyai; b) az általános gazdaságpolitika és

ezen belül a termelési és a fogyasztási politika; c) a nyomás és a szivás adott viszonya (a „nyomás” a piac, a „szivás” a tervezés szerepét erősíti); d) az ágazatok jellege (a tervezésnek nagyobb szerepe például a koncentráltabb ágazatokban, a nagy kockázatú döntésekben stb.).

A szocialista országok tudományos-technikai fejlődésének üteme nagymértékben attól függ tehát, hogy a gazdaságnak alapvetően megmarad-e a jelenlegi „szivásos” állapota. A hiánygazdálkodás körülményei között ugyanis a minőségileg elavult, régi termékeket is el lehet még adni (főleg a belső piacon). Ekkor a vállalatoknak nem érdekük az újítás. Amíg a gazdaság krónikus „szivásos” helyzetben van, addig nincs az innovációnak belső motorja, a termelőerők színvonala és a szivásos állapot között. Az örökségként ránk maradt viszonylag fejletlen termelőerők automatikusan nem idézik elő a „szivás” állapotát. Egy adott *gazdaságpolitika* viszonylag fejletlen termelőerőkkel rendelkező gazdaságot is átvezérelhet „nyomásos” állapotba. (Másfajta gazdaságpolitika viszont megtarthatja a „szivásos” helyzetben a gazdaságot.) A termelőerők színvonala és a siker között persze erősebb a kapcsolat, ha alapvető technikai felfedezésről van szó. Adaptált technikák, technológiák esetében pedig a korreláció gyengül.

A tárgyalt közgazdasági gondolatmenetet — amelyet persze nem szabad abszolutizálni, hiszen más koncepciók is megalapozott magyarázó érvekkel rendelkeznek — szerintem érdemes lenne alkalmazni az anyagi és szellemi (tudományos) termelés kapcsolatára is. A gazdasági alapok és az innováció szociológiai vonatkozásainak összekapcsolása ugyanis rendkívül fontos feladat. Empirikus innovációs vizsgálataim alapján úgy

látom, hogy a technikai fejlődés problémáit nem magyarázhatjuk sem tisztán magából a technikai mozgásokból, sem valamiféle szociológiai változók meglétéből vagy hiányából. A műszaki fejlesztés esetében olyan összetett képződménnyel állunk szemben, amely tartalmát tekintve *technikai, alapjára nézve gazdasági, formája felől nézve pedig társadalmi* (szociológiai). E három szempont együttes összefoglalására van tehát szükségünk. *Meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnék.* A szocialista országok technikai fejlődését ezek a viszonyok, intézményi formák determinálják. Magatartási formáink tehát — bár fejleszteni kell őket — nem elsődlegesek. A vezetők, a termelők, a kutatók viselkedése, magatartása legfőképpen a kialakult és hatásukat érvényesítő viszonyok, intézmények terméke. Nem hivatkozhatunk termelőerőink viszonylagos elmaradottságára sem. Azt kell felismernünk, hogy jövőbeli cselekvésünk — bár most mai cselekvésünk, viszonyaink, intézményeinek határozzák meg — a jövőben másfajta determináció hatása alá kerülhet. Intézményi adottságaink, normáink, magatartási formáink, szabályozásaink megváltoztathatók és ekkor az új típusú viszonyok,

intézmények új típusú innovatív viselkedésformákat és — ezen keresztül — hatékonyabb műszaki fejlesztést tesznek majd lehetővé.

Az általam ismertetett szociológiai és közgazdasági modellek sem külön, sem együttesen ma még nem képesek döntési alternatívákat nyújtani. Használati értékük csupán feltételezett magyarázó erejükben van. Számos további kutatásra, valamint az adott és vizsgált gazdaságok sajátos belső és külső feltételeinek számbavételére van szükség ahhoz, hogy megalapozottabb segítséget nyújthassunk országaink gazdasági és technikai fejlesztési feladataihoz.

Farkas János

JEGYZETEK

¹ E gondolatmenet kifejtéséhez Kozma Ferenc tanulmányát használtam fel. Vö. *Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben.* Kossuth Könyvkiadó 1981.

² Vö. *Farkas János: Az ötlettől a megvalósulásig.* Akadémiai Kiadó 1974.

³ *J. Langrish, M. Gibbons, W. G. Evans, F. R. Jevons: Wealth from Knowledge. Studies of Innovation in Industry.* McMillan Press Ltd. 1972. London and Basingstoke.

⁴ *Kornai János: Anti-Equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968., illetve: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.*

A palesztin felszabadítási harc irányzatai és az önrendelkezés kérdései*

A haladó palesztin erők több mint hatvan éve állandó küzdelmet folytatnak az önrendelkezésért, az önálló államiság megteremtéséért. Ez a harc minden egyes szakaszában szoroson összefonódott az arab népeknek az imperializmus, a cionizmus, a helyi reakció elleni küzdelmével és a társadalmi haladást célzó törekvésekkel.

A palesztin nemzeti mozgalom gyökerei az első világháborút követő időszak nagy átrendeződéséhez nyúlnak vissza. A török birodalom felbomlása után Palesztinát brit mandátumterületté nyilvánították, s ez, valamint a Balfour deklarációt¹ követően felerősödő zsidó bevándorlás az itt élő arab lakosság mind nagyobb ellenállásával találkozott. Az ekkor születő nemzeti mozgalom harcának 1948-ig tartó első szakaszában a zsidó bevándorlás megszüntetését, az idegeneknek történő földeladás és bérbeadás megtiltását, nemzeti kormány létrehozását s a függetlenség kivívását tűzte a zászlajára. Az e célok elérése érdeké-

ben kirobbant fegyveres felkelések² azonban a túlerő, illetve a mozgalomban jelentkező megosztottság miatt elbuktak. A konzervatív vezetés nem ismerte fel, hogy a brit imperializmus az első számú ellenség, nem szövetségzett az arab és zsidó haladó erőkkel, elutasította egy demokratikus alapokon nyugvó palesztinai arab—zsidó állam létrehozásának gondolatát, s elvetette a Palesztina felosztásáról szóló 1947-es ENSZ-határozatot.³ Ebben az időben a baloldali csoportosulások befolyásának növelését gátolták a stratégiai-taktikai célkitűzésekben jelentkező hiányosságok, valamint a Palesztin Kommunista Pártban meglévő széthúzások.

Az 1948-ban kirobbant első arab—izraeli háború fordulópontot jelentett az e térségben élő arab lakosság életében. A cionisták katonai tényerését követő üldözések következtében földjeiket, lakhelyeiket elhagyva több százezren menekültek a Jordán, illetve egyiptomi fennhatóság alá került palesztin területekre, valamint Szíriába és Libanonba. Tulajdonképpen ettől a periódustól datálhatjuk a nemzeti mozgalom küzdelmének második nagyobb szakaszát, mely egészen 1967-ig tartott. A konzervatív vezető körök kísér-

* A szerző, Faruk Dawas, ösztöndíjas aspiráns Magyarországon, s a címben jelzett témán dolgozik. Készülő disszertációjának azokat a gondolatait foglalta össze, amelyek kapcsolódnak a politikai rendszer általános témáihoz.

letei a diaszpórába került palesztin tömegek képviselőjére, harcuk koordinálására viszonylag hamar kudarcot vallottak. A haladó csoportosulások az új feltételekhez igazodva kezdettől fogva tevékeny részt vállaltak a palesztin nép jogainak helyreállításáért folyó küzdelmekben.

Jordániában a kommunista párt, illetve az annak irányítása alatt álló Nemzeti Front keretében harcoltak a cionizmusnak, az imperializmusnak és a hozzá szorcs szálakkal kötődő Hasemita dinasztiának a fennálló status quót konzerváló és a palesztin nemzeti identitás gyengítését célzó törekvései ellen. A királyi kormány 1957-ben súlyos csapást mért a Nemzeti Frontra, de a haladó erők ellenállását megtörni nem tudta. A Gáza-övezetben az ötvenes évek elején a kommunisták többször is sztráikot szerveztek a menekülteket sujtó településpolitiká ellen. Az 1956-os szuezi agresszió idején más politikai csoportok bevonásával egységfrontot hoztak létre az angol—francia—izraeli támadókkal szemben. Egyúttal itt jött létre azon szervezetek egy része is, melyek a későbbiekben nagy szerepet játszanak a palesztin ellenállási mozgalomban. A Szíriába és Libanonba került menekültek is élénk politikai tevékenységet fejtettek ki a nemzeti ügy érdekében.

Izraelben az amúgy is mostoha szociális körülmények közt élő arab kisebbség helyzetét még csak súlyosbította a nemzeti, faji és osztálynyomás, mely ezekben az években különösképpen érvényre jutott. A nemzeti mozgalomra ekkor nagy hatással volt a Baath Párt és a nasszerizmus ideológiája. Ezen eszmeáramlatok talaján állva sok palesztin úgy gondolta, hogy a pánarab törekvések megvalósítása teszi majd lehetővé az egész történelmi

Palesztina felszabadítását. A fúziós kísérletek kudarcai, különösképpen az egyiptomi—szíriai unió 1961-es felbomlása fokozatosan elsorvasztotta az egyesüléshez fűződő reményeket. A hatvanas évek derekától a palesztin mozgalom irányítását az 1964-ben létrejött Palesztin Felszabadítási Szervezet igyekezett koordinálni. A szervezet hatékonyságát azonban már kezdettől fogva gátolta, hogy rajta keresztül több arab ország is igyekezett a palesztin mozgalomra befolyást gyakorolni. Magának a mozgalomnak az irányítása a burzsoázia és a munkásosztály relatív gyengesége, valamint a kispolgárság jelentős súlya miatt egyre inkább ez utóbbi társadalmi csoport kezébe került.

Az 1967-es háború következtében a közel-keleti erőegyensúly az amerikai imperializmus és Izrael javára tolódott el, melyek ezt kihasználva végleg le akarták venni a napirendről a palesztin kérdést. A palesztin fegyveres ellenállás kiteljesedése s önállóságának megerősödése az 1967-es izraeli agresszió után bontakozott ki, s lényegében innen számítható a nemzeti mozgalom küzdelmének harmadik nagyobb szakasza. Az ekkor történt változás az egész alapkonfliktusnak új dimenziót adott, s az érdeklődés középpontjába állított egy olyan népet, mely elszántan harcol saját területei visszaszerzéséért, függetlenségéért.

Elsősorban a gázai és ciszjordániai tömegek fegyveres és politikai aktivitásának megerősödése segítette elő a palesztin mozgalom megszilárdítását. Az ellenállási mozgalom erőteljesen tiltakozott az ENSZ Biztonsági Tanácsa nevezetes 242-es számú határozata ellen, mely a palesztin problémát pusztán menekültkérdésként kezelte.

A palesztin vezetés ebben a periódusban túlértékelt a katonai tevékenységet, lebecsülte a politikai és szakszervezeti munka fontosságát, nem vette figyelembe az osztályharc elvét, s elutasította a kommunista pártokkal való szövetséget. Az imperialistaellenesség és a még mindig meglevő pánarab illúziók mellett többször is bírálták a Szovjetuniót, főleg az 1947-es ENSZ-határozat támogatása miatt.

Ebben az időben a Palesztin Felszabadítási Szervezet hosszú távú stratégiai tervében fő célként Palesztina felszabadítása, valamint az arab és zsidó lakosság egyenlőségén alapuló állam létrehozása szerepelt. Konkrétabb program kidolgozása azonban hosszú ideig váratott magára. Az 1970-es évek rendkívül mozgalmas közel-keleti eseményei közül különösképpen az 1970-es jordániai fejlemények, az 1973-as arab—izraeli háború, az 1975—1976-os libanoni polgárháború, valamint a térség több országában a haladó erők megerősödése a palesztin mozgalomra is jelentős hatással volt. A Palesztin Felszabadítási Szervezet 1974-ben elfogadott programjának középpontjában egy önálló palesztin állam létrehozása állt, melyet elsősorban az izraeli megszállás alatt álló Ciszjordániában és a Gáza-övezetben hoznának létre. Ez az állásfoglalás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy több mint 100 országban a Palesztin Felszabadítási Szervezetet ismerték el a palesztin nép egyetlen törvényes képviselőjének. A palesztin mozgalom élesen elítélte az USA, Izrael s Egyiptom közreműködésével létrejött Camp David-i különalkut, mely semmibe vette a palesztinok törvényes jogait.

A kényszerű diaszpóra nem tudta elhomályosítani a palesztin nemze-

ti tudatot. Ennek magyarázata részben abban keresendő, hogy viszonylag nagy létszámú csoportok élnek a menekülttáborokban, részben pedig a rájuk nehezedő politikai-gazdasági nyomás nem csökkentette, hanem éppen ellenkezőleg, megerősítette a palesztinok egységét. A nemzeti azonosulás fenntartásában fontos szerepe van a tradíciók ápolásának és a palesztin szerzők irodalmi alkotásainak, amelyek leginkább a szülőföldet érintő témákkal foglalkoznak.

A Palesztin Felszabadítási Szervezetben több eltérő platformú csoportosulás tömörül, melyeknek politikai szervei és fegyveres alakulatai nagy szerepet játszanak a fő célkitűzések megvalósításáért vívott harcban. Az alábbiakban röviden kitérünk e szervezetek ideológiai-politikai arculatának rövid bemutatására.⁴

Al-Fatah:

Az Al-Fatah létrehozásának gondolata a Gáza-övezetben már az ötvenes években felvetődött, de különböző okok miatt csak 1965-ben alakult meg. Működésének első éveiben nagy hatást gyakoroltak rá az antiimperialista, de ugyanakkor antimarxista megnyilatkozásokat is magukban foglaló arab ideológiai koncepciók, vezetőit befolyásolták Franz Fanon, Luis Cabral, Mao Csetung nézetei, s az algériai felszabadító harc tapasztalatai. A különböző behatások nem vezettek egy határozott ideológiai platform kialakításához. A szervezet a Palesztina felszabadításáért vívott harcot helyezte előtérbe, s az időben az osztályharc szempontjait elvetette. Az Al-Fatahnál fontos elv, hogy a más politikai csoportosulásokból hozzájuk csatlakozók megtarthatják világnézetüket, de teljesen meg kell szakítaniuk a korábbi szervezeti

kapcsolataikat. Az Al-Fatah tagok számára az egyetlen követelmény a Palesztina fegyveres felszabadításába vetett hit. A szinte valamennyi társadalmi réteget képviselő szervezet — mely a Palesztin Felszabadítási Szervezeten belül 1968-tól domináns szerepet tölt be — közép és kispolgári milióból származó vezetői majdnem mind Palesztinában születtek és szunnita vallásúak. E vezetők politikai fejlődésük során a tudományos szocializmus eszméiből is jó néhány gondolatot magukévá tettek. A szervezet heterogén összetétele miatt nem valószínű, hogy jelenlegi formájában fennmaradjon a kívánt célok realizálása után is. Egyet kell értenünk Abu Ijad véleményével, aki szerint: „... amikor megszűnik az önálló palesztin állam, nem várható, hogy az Al-Fatah egységes lesz, hanem valószínűbb, hogy több pártra fog felbomlani.”¹⁵

Demokratikus Front Palesztina Felszabadításáért:

A szervezet 1969-ben jött létre, de kezdetben a Demokratikus Népi Front nevet használta. A Demokratikus Front volt az első olyan csoportosulás, mely elismerte a zsidók nemzeti jogait egy létrejövő közös államalakulatban, ellentétben más tömörülésekkel, melyek csak a zsidók egyéni és polgári jogainak biztosításáig voltak hajlandók elmenni. 1972 végéig a szervezetben egyes lenini eszmék mellett jelen voltak trockista nézetek is. A következő évben a Demokratikus Front is magáévá tette az önálló palesztin állam koncepcióját. A csoportosulás vezetői szerint a Demokratikus Front forradalmi, demokratikus szervezet, mely fokozatosan marxista—leninista párt irányába fejlődik. Az összes palesztin csoportosulás közül e szervezet áll a legközelebb az arab kommunista pártokhoz.

Népi Front Palesztina Felszabadításáért:

1967-ben alakult meg néhány katonai szervezet egyesüléséből. A csoportosulás állásfoglalásaiban a marxista vonások mellett a kispolgári megközelítésből származó türelmetlenség és radikalizmus egy sor eleme is fellelhető. A Népi Front az 1973-as háború után létrejött Palesztin Elutasítási Front egyik legfontosabb szervezete. A csoportosulás 1979-ig egyáltalán nem fogadta el az önálló palesztin állam gondolatát, s a közel-keleti rendezést célzó ENSZ-határozatokat. Merev irányvonala következtében tömegbázisa a hetvenes évek második felében erőteljesen csökkent. Ez is szerepet játszott abban, hogy az utóbbi években a szervezet vezetői bizonyos feltételek mellett hajlanak az önálló államiség elfogadására.

El-Szaika:

A szíriai Baath Párt 1966-os IX. Országos Konferenciájának döntése alapján létrejött csoportosulás tulajdonképpen a szíriai Baath Párt szervezete a palesztinok között. A Szaika tényleges tevékenységének kezdetét 1968-ra tehetjük. Nagy szerepet játszottak a jordániai polgárháborúban, s befolyásuk 1974—1976-ban érte el a tetőpontját. 1976-ban a libanoni szír katonai akció miatt összeütközésbe került a többi palesztin szervezettel, s ez libanoni erőinek majdnem teljes megsemmisítéséhez vezetett. 1978-ban a palesztin—szír kapcsolatok rendezését követően a csoportosulás ismét bekapcsolódott a Palesztin Felszabadítási Szervezet tevékenységébe.

Arab Felszabadítási Front:

1969-ben jött létre az iraki Baath Párt IX. Országos Konferenciájának határozata alapján. Egyik fő célja az iraki befolyás megerősítése a palesztin mozgalmon belül, mely tá-

vólról sem olyan jelentős, mint a szíriai Baath Párté. A szervezet a palesztin ügyet minden arab ügyének tekinti, s azt követeli, hogy Palesztina területén egy tisztán arab etnikumú államot hozzanak létre.

Palesztin Népi Harci Front:

Az 1967-es arab—izraeli háború után alakult meg Ciszjordániában. A csoportosulás demokratikus, nemzeti szervezetnek vallja magát, s deklarálja a marxizmus—leninizmus eszméinek elfogadását. A Népi Harci Front tagja a Palesztin Elutasítási Frontnak. Elképzeléseik sok vonatkozásban hasonlóak a Népi Frontéhoz, de ez utóbbinál meglevő kispolgári elképzelések a két szervezet egyesülését egyelőre megakadályozzák.

Palesztin Felszabadítási Front:

A szervezet a Népi Front Általános Parancsnokságának szétválása után 1976 végén jött létre. A forradalmi, demokratikus csoportosulás sok vonatkozásban elfogadja a marxizmus—leninizmus ideológiáját, s tagja az Elutasítási Frontnak. Eszmeileg, szervezetiileg közel állnak a Népi Fronthoz.

Népi Front Palesztina Felszabadításáért Általános Parancsnoksága:

A Népi Frontból való kiválás után 1968-ban jött létre. 1973-tól a baloldal némileg előretört a csoportosuláson belül. 1974-től tagjai az Elutasítási Frontnak, s közel állnak a Szaikához.

Palesztin Felszabadítási Hadsereg:

1964-ben hozták létre, aktívan közreműködött az 1967-es és 1973-as arab—izraeli háborúban, valamint a jordániai és libanoni polgárháborúban. Reguláris alakulatai több arab országban is jelen vannak és a Palesztin Felszabadítási Szervezet VB irányítása alá tartoznak. A Felszabadítási Hadsereg képviselői 1970-ig a Palesztin Parlamentben is nagy

befolyással rendelkeztek, de szerepük ezt követően jelentős mértékben csökkent

A palesztin mozgalom e felsorolt fegyveres szervezeteinek rövid bemutatása után rátérünk az állami-sággal kapcsolatos kérdések vizsgálatára.

Az önálló palesztin állam kérdése hosszú ideje viták keresztjében áll. Már a mandátumidőszak alatt számos terv született a létrehozandó palesztin államról. Ezek egy része konföderációs állam létrehozását célozta, ahol mind az arab, mind pedig a zsidó nép lehetőséget kap nemzeti kultúrája és tradíciói szabad ápolására. Az elképzelések egy másik csoportja szorgalmazta Palesztina felosztását egy arab és egy zsidó államra. Ilyen volt például 1937-ben a Bill terv, vagy az ENSZ-közügyülés 1947. évi nevezetes határozata.

Az 1948 és 1967 közti periódusban a palesztinokat az Izraellel szomszédos országokban véglegesen letelepíteni szándékozó, elsősorban amerikai ihletésű tervek kerültek előtérbe. Ezt tükrözte például a Dulles-terv 1955-ben, a Hammarskjöld-féle javaslat 1959-ben, s Kennedy 1962-es elképzelése.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1967-es határozata a palesztin problémát csak menekültkérdésként kezelte. A harmadik arab—izraeli háború után napvilágra került elképzelések között szerepelnek az arab—izraeli lakosságú demokratikus Palesztina létrehozását, a palesztin lakosságnak a szomszédos országokban való végleges letelepítését, valamint az Izraellel határos területek egy részén létrejövő palesztin etnikumú önálló államot érintő elgondolások. Az előbb felsorolt alternatívák részben korábbi rendezési tervek felújításának tekinthetők.

A palesztin kérdés megoldását illetően a hetvenes években három konkrét elképzelés került napvilágra. Az izraeli indítvány mindössze korlátozott helyi autonómiát ígér a palesztinoknak a megszállt területeken oly módon, hogy lényegében a közigazgatás és közbiztonság ellenőrzése izraeli kézen maradjon. Jeruzsálemet a Begin-kabinet teljes egészében Izrael részének tekinteti, s jövőbeni státusát illetően nem is hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. A korlátozott autonómiáról szóló nézetek azonban a palesztin nép ellenállása, az arab felszabadító mozgalom, a Szovjetunió és a szocialista országok fellépése miatt gyakorlatilag zátonyra futottak.

A másik terv Husszein jordán király nevéhez fűződik, aki 1972-ben, vagyis két évvel a palesztin ellenállás jordániai jelenlétének felszámolása után fejtette ki a kérdéssel kapcsolatos elképzeléseit. Szerinte Ciszjordánia és a hashemita állam föderációjából kellene létrehozni a vezetése alatt álló Egyesült Arab Királyságot. A Ciszjordániában élő palesztinok széles körű közigazgatási autonómiát kapnának, de a hadügy, a külügyek és a fontosabb állami döntések továbbra is az uralgó kezében összpontosulnának. Vannak palesztin körök, melyek támogatják e tervet, illetve olyan arab államok (például Egyiptom, Szudán, Marokkó), melyek hajlanak az elfogadására. Ezeket a rendezési javaslatokat az USA is megfelelőnek ítéli közel-keleti gazdasági, politikai érdekeinek védelme szempontjából. Az amerikai és szaúd-arábiai vezetés — mint ismeretes — önálló tervekkel lépett fel, de lényegét tekintve támogatói e fenti jordániai elképzelésnek.

A palesztin kérdés ily módon való megoldása nem esik egybe a palesz-

tin nép érdekeivel, s nem elégíti ki a nemzeti mozgalmat vezető erők törekvéseit. Megvalósítása azt feltételeznél, hogy a Palesztin Felszabadítási Szervezet és politikai erői vereséget szenvednek.

Az önálló, független palesztin állam létrehozásának terve 1974 végén öltött végleges formát, és jelenleg mintegy 120 állam támogatását élvezi. Ennek az államnak a létrehozása bizonyos módosításokat igényel az erőgyensúlyban a palesztin és az arab felszabadító mozgalom javára, vagyis feltételezi az amerikai imperializmus és szövetségesei közel-keleti és afrikai pozícióinak meggyengülését.

A független palesztin állam létrejötte az arab—izraeli konfliktus egyetlen reális megoldása. Ennek az államnak a megalakulása óriási anyagi és erkölcsi támogatást jelent majd a cionista uralom alatt élő néptömegeink számára a nemzeti hovatartozásért, a vallási és faji megkülönböztetés elleni harcban. Másrészt elősegítheti a Jordániában folyó demokratikus harc győzelmét, a jordán és a palesztin nép közti egység megteremtését.

A palesztin állam Ciszjordániában és a Gáza-övezetben jönne létre. E két terület gazdasági-társadalmi helyzetének rövid bemutatása választ adhat az állam életképességét érintő kérdésekre.

Az izraeli megszállók szétrombolták az elfoglalt területek gazdaságának elsősorban a mezőgazdaságra támaszkodó természetes alapjait. Palesztin tulajdonban levő területeket koboztak el, s minden eszközzel akadályozták a nemzeti ipar fejlődését. Kezükre játszott az az elmaradottság, melyet a jordán rendszer hagyott maga után Ciszjordániában, valamint az, hogy egyiptomi igazgatás alatt nem folyt tény-

leges fejlesztési politika a Gáza-övezetben. A megszállt területeken a fejlettebb izraeli tőke dominanciája meggyengítette a helyi burzsoáziát, s a parasztok és kisiparosok tízezreit a bérmunkások soraiba kényszerítette.

A palesztinok összlétszáma az 1979-es adatok szerint 4 millió főt tett ki, akiknek körülbelül 47 százaléka a megszállt területeken és Izraelben élt.⁶ E területeken a palesztin munkaerő főleg a mezőgazdaságban, építőiparban és néhány más iparági ágazatban dolgozik.

1976-ban — izraeli statisztikák szerint — a megszállt területek tényleges munkaerő-létszáma 205 700 fő volt, s ebből 126 100 tartozott a munkásosztályhoz, vagyis 61,5 százalék.⁷ E társadalmi csoport tagjai nagy szerepet játszanak a megszállók elleni harcban, s ennek az osztálynak valószínűleg központi szerep fog jutni a független állam létrehozásában. A palesztinok műveltségi szintje felülmúlja az összes arab országét, s sok vonatkozásban megfelel az izraeli mutatóknak.

Az erőviszonyok alakulása alapvetően befolyásolja a létrejövő palesztin állam arculatát. Ennek alapján három lehetőséggel lehet számolni. Az első az, hogy a palesztin állam a konzervatív arab rendszereknek az imperializmusra gyakorolt nyomása következtében jön létre. A második az, hogy ez az állam a haladó és konzervatív arab rendszerek közti kompromisszum eredményeként valósul majd meg. A harmadik lehetőség pedig az, hogy a palesztin állam megszületése, az általános arab forradalmi folyamat eredményeként történik majd meg, mely Izraelt is rákényszeríti a palesztinok önrendelkezési jogának elismerésére.

Az első és második változat meg-

valósítását az objektív viszonyok nem indokolják. Ahhoz azonban, hogy a harmadik lehetőség reális és tényleges megoldást kínáló alternatívává váljék, a palesztin mozgalom baloldalának megerősödése, az arab forradalmi folyamat kiteljesedése, s a világ haladó erőinek egyre növekvő szolidaritása szükséges. Ebben az esetben az önálló palesztin államban a hatalom egy széles alapon nyugvó Haladó Front kezébe kerülne. A létrejövő új rendszerrel kapcsolatos megnyilatkozások közül érdemes ismét idéznünk Abu Ijad szavait: „A létrejövő állam demokratikusabb lesz az arab rendszerek túlnyomó többségénél... mivel az új állam számos olyan politikai, biztonsági és gazdasági problémával találja szembe magát, melyet pusztán egyetlen politikai csoportosulás nem tud megoldani, ezért valószínű, hogy többpártrendszeren alapuló kormányzat jön majd létre.”⁸

A leendő palesztin kormányzatnak már kezdettől fogva számos fontos gazdasági kérdést kell majd megoldania. Ilyen például az izraeli megszállás idején elkobzott földek feletti rendelkezés, a vízügyekkel összefüggő problémák megoldása, nemzeti ipari bázis megteremtése stb. A palesztinok érdekeit leginkább az szolgálná, ha egy erős állami szektort hoznának létre, és a magántőke viszonylag korlátozott szerepet játszana a gazdaság fejlesztésében. A palesztin államot egyértelműen támogató országok segítségével nagy fontossággal bír majd a különféle gazdaságpolitikai elképzelések megvalósításában. A természeti kincsekben való szegénység nem jelenthet akadályt a nemkapitalista úton történő fejlesztésnek, melynek során fokozatosan csökkenhet az imperialista piactól való

függőség, s történelmi perspektívában megteremtődnek a feltételek a szocializmus anyagi bázisának létrehozásához.

Egy önálló palesztin állam megalkulásával párhuzamosan minden bizonnyal a különböző palesztin fegyveres erők egyesítése kerülne napirendre.

Ezen állam imperialistaellenes külpolitikát folytathat, csatlakozhat az el nem kötelezett országok tömbjéhez s a nemzetközi demokratikus szervezetekhez. Támogatója lehet az arab haladó erőknek, míg a konzervatív arab országokhoz fűződő viszony mércéje, hogy azok milyen mértékben támogatják az új állam függetlenségét. Az önálló palesztin kormány szoros kapcsolatokat alakíthat ki a Szovjetunióval és a szocialista országokkal.

Az Izraelhez fűződő viszonyinak egymás jogainak tiszteletben tartásán kell alapulnia, melyet nemzetközi megállapodások is szabályoznak. A független palesztin állam létrejötte minden eddiginél nagyobb lehetőséget nyújt majd az izraeli haladó erőkkel való kapcsolatok elmélyítésére.

A közel-keleti térség rendkívül bonyolult, ellentmondásos és változó körülményei alapján hangsúlyozni kell, hogy a tanulmányban érintett kérdések végleges igazolása még a jövő feladata, s számos probléma részletesebb, mélyebb vizsgálatot igényel. Célunk nem is lehet

tett más, mint egy rövid helyzetképfelvázolása, s a jövődől palesztin állammal kapcsolatos egyik elképzelés árnyaltabb taglalása, amely azonban a történelmi és objektív feltételeknek, a haladás erőinek és lehetőségeinek számbavételére épült.

Faruk Dawas

JEGYZETEK

- ¹ Balfour brit külügyminiszter 1917. november 2-án Rotschild báróhoz írt levelében kormánya jóindulatú támogatásáról biztosította a Palesztinában létrehozandó zsidó állam gondolatát.
- ² Az 1929-ben, valamint az 1936 és 1939 közt lezajlott fegyveres felkelések.
- ³ Az 1947. november 29-i ENSZ-határozat a brit mandátumterület 54 százalékát a zsidó, 46 százalékát viszont az arab lakosságnak juttatta.
- ⁴ E cikkben csak azokkal a szervezetekkel foglalkozunk, amelyek önálló fegyveres alakulatokkal rendelkeznek. Így e keretekben nem kerültek elemzésre olyan fontos politikai szervezetek, mint a Hazafias Front a megszállt területeken, a kommunista mozgalom tevékenysége stb.
- ⁵ A szerző interjúja Abu Ijaddal, az Al-Fatah egyik ismert vezetőjével 1979. szeptember 27-én.
- ⁶ *Musztafa Jaffal*: A palesztin munkásosztály és a szakszervezeti mozgalom Ciszjordániában és a Gázai övezetben. Bejrút 1979. 14—18. old.
- ⁷ *Musztafa Jaffal*: Id. mű, ugyanott.
- ⁸ Interjú Abu Ijaddal 1979. szeptember 27-én.

A politikai válságok polgári elméleteiről

A válság fogalmát mind a polgári, mind a marxista társadalomtudomány hosszú ideig csak a szemben álló társadalmi rendszer árnyoldalainak felmutatására, illetve a fejlődő országok problémáinak elemzésére alkalmazta. A polgári tudósok a szocializmus, a szocialista országbeli kutatók pedig a kapitalizmus általános és elkerülhetetlen válságáról beszéltek. A jelen időszak fejleményei mind a polgári, mind pedig a marxista kutatók számára világossá tették, hogy a válságok nem csupán az eltérő társadalmi berendezkedésű országok sajátosságai.

Világossá vált az is, hogy a válságok tudományos elemzéséhez a korábban használatos kategóriák és elméletek felülvizsgálatára van szükség. A válságok mindkét oldalon előforduló egysíkú, ideologikus megközelítését feladva lehetővé válhat a különböző, a marxista és a polgári válságelméletek közötti kommunikáció, illetve az eredmények kölcsönös megismerése, illetve elsajátítása.

Többen megállapították a szűletőben levő marxista politikatudomány „bábái” közül, hogy annak feladatai közé tartozik a polgári politológia eredményeinek kritikai elsajátítása. Ez az írás ezt kívánja elősegíteni a politikai válságok polgári elméleteinek bemutatásával; a szűk területi keretek között csupán né-

hány reprezentatív elméletet foglalok össze dióhéjban.

A VÁLSÁGPROBLÉMA A POLITIKATUDOMÁNYBAN

A válságfogalom alkalmazása a társadalomtudományban már régi hagyományokra tekinthet vissza. A válság szó görög megfelelője *R. Starn* szerint eredetileg megkülönböztetést vagy döntést jelentett. A fogalom egyszerre bukkan fel a görögöknél a történet- és az orvostudományban. *Thuküdidész*nél például a perzsák és a görögök közötti konfliktust eldöntő csatára vonatkozik. *Hippokratész* a betegség lefolyásában azt nevezi a válság periódusának, ha a betegség intenzitása megnő, és vagy befejeződik, vagy más betegséggé alakul. Már ezekben a korai előfordulásokban is megmutatkozik a válság fogalmának a rendkívüli, döntő szituációra vonatkozó jelentése, amit máig is megőrzött egyes értelmezéseiben.

A görögök után a fogalom hosszú időre eltűnik a tudományos és a filozófiai nyelvből, majd a 17–18. században bukkan fel ismét. A feudalizmusnak az élet minden területén megmutatkozó válsága hozza magával újrafelfedezését. Az 1789-től 1860-ig tartó „forradalmak korában” (Hobsbawm) pedig általánosan elter-

jedt kategória lesz a különböző társadalomtudományokban és a filozófiában.

A különböző társadalomtudományok eltérő módon és mértékben foglalkoztak a válság problematikájával. A közgazdaságtan relatíve elkülönült kutatási ágává vált a gazdasági válságok elemzése; míg a történettudomány, a pszichológia és a szociológia általában csak a társadalom, illetve az egyénfejlődés folyamatával összefüggésben vizsgálta a válságok problémáját.

A válság kategóriája és a válságelmélet megalkotására való igény megjelent a szakosodott társadalomtudományi diszciplínaként kialakult polgári politikatudományban is. Véleményem szerint a polgári politikatudományban a válságelmélet fejlődésének három periódusát különíthetjük el.

Az első a *behaviorizmus*, a szituációhoz kötött emberi magatartás vizsgálatát célul tűző irányzat időszaka, amelyben a válságot döntési szituációként fogják fel, és a válságfogalmat elsősorban a nemzetközi viszonyok elemzésében gyümölcsöztetik. A behaviorizmus a két világháború között jelent meg, és a második világháborútól a hatvanas évekig tartó virágkorának befejeztével ér véget ez a periódus.

A második szakasz a politikai válságok polgári elméletének fejlődésében a *politikai rendszer* elméleteinek periódusa. Körülbelül a hatvanas évekre alakul ki a behavioristák többnyire „mikropolitikailag” orientált megközelítését megkérdőjelező, és a politikai rendszert a társadalmi egész összefüggésében, mint relatíve elkülönült társadalmi alrendszert vizsgáló irányzat. A politikai rendszer elméleteinek többsége tartalmazott olyan tételeket, amelyek a politikai rendszer válságelméletének ki-

alakítása felé mutattak, azonban még nem alkották meg a politikai rendszer válságelméletét. A hatvanas évek második felének elsősorban politikai megalapozásuként értelmezett válságai az USA-ban és Nyugat-Európában magukkal hozták a politikai rendszer válságproblémáját leíró elkülönült elmélet kialakítására való törekvést.

A politikai válságok polgári elméletének harmadik fejlődési szakaszát a *hetvenes évek elméletei* jelentik, amelyekben a *politikai válság problémája centrális jelentőségűvé vált*. A hetvenes évek polgári politológiája — K. v. Beyme kifejezésével élve — „pluralistának” nevezhető. Megszűnik az USA politológiájának korábbi hegemon szerepe, amelynek alapján a megelőző időszakban az USA politikatudományának egymást váltó irányzatai, a behaviorizmus és a rendszerelmélet azonosíthatóak a polgári politológia válságelméletének első két fejlődési szakaszával. A hetvenes években a legkülönbözőbb elméleti irányzatok „békés egymás mellett élése” valósul meg, ami megmutatkozik a politikai válságok elméletében is.

Mind a behaviorista, mind a rendszerelméletű válságelméletek abban látták feladatukat, hogy mindenfajta politikai válság elemzésére és magyarázatára alkalmas, operacionálizálható és az empirikus kutatásban felhasználható fogalmi apparátust alakítsanak ki. Általában nem foglalkoztak a válságok rendszerspecifikus okaival. Ez a helyzet részben módosul a hetvenes évekre, amikor egyre nagyobb súlyt kapnak a társadalomtudományok történeti-kritikai tradíciói, a marxizmus, illetve a frankfurti iskola elmélete. Ezekkel a tencenciákkal összefüggésben kerül előtérbe a politikai válságok rendszerspecifikus okainak vizsgálata.

A BEHAVIORISTA VÁLSÁGELMÉLETEK

A behavioristák célja a korábbi normatív-institutionalista szemlélettel szemben az egyéni, illetve csoportos politikai magatartás szabályszerűségeinek vizsgálata, empirikus-kvantitatív módszerekkel. A behavioristák szerint a politikai magatartás megfigyelhető, mérhető és leírható szabályszerűségei alapján lehetséges a politikai magatartás magyarázatára és előrejelzésére alkalmas elmélet kialakítása.

A behaviorista irányzat egyik kiemelkedő képviselője *H. Lasswell* — *M. A. Kaplan*-nal együttműködve — kísérte meg a politikai magatartásra koncentráló, empirikus orientációjú politikaelmélet kategóriarendszerének kialakítását a *Hatalom és társadalom* címen 1950-ben megjelent könyvében. Szerinte a politika specifikumát és a politikatudomány sajátos tárgyát a döntési szituációként értelmezett hatalom jelenti. *Lasswell* könyve a politikai folyamatok között tárgyalja a politikai válság problémáját.

Lasswell szerint a politikai válságok két típusa a forradalmi és a háborús válság. *Lasswell* leszögez bizonyos, a politikai válságra általában jellemző, a forradalmi és a háborús válságra egyaránt vonatkozó tételeket.

Lasswell a politikai válságot úgy határozza meg, hogy az extrém intenzitású konfliktushelyzet, amelyben nagy valószínűsége van az erőszak alkalmazásának. A válság által érintett alanyok — szerinte ezek egyaránt lehetnek egyének, csoportok, osztályok és államok — helyzetét szerinte a válsághelyzetben az jellemzi, hogy növekszik az erőszak alkalmazására irányuló cselekvési kényszer.

A válság lefolyásának elemzésében szerinte a konfliktushelyzet intenzívebbé válásának folyamatát kell végigkísérni. A cselekvők perspektívái szempontjából a változó igényeket, elvárásokat és azonosulásokat, illetve a cselekvők magatartásában a javakkal és szolgáltatásokkal, az erőszak eszközeivel, illetve a politikai szimbólumokkal való manipulálást kell vizsgálni.

A válságot kiváltó konfliktushelyzet oka szerinte valamely cselekvő alany (egyén, csoport, elit, állam stb.) megfosztottsága, deprivációja. E megfosztottság hirtelen fokozódása intenzívebbé teszi a kollektív cselekvés igényét. Tovább erősíti ezt a más depriváltakkal való azonosulás, ami a korrektív cselekvés sikerének esélyét növeli. Az azonosulás rendszerint politikai szimbólumok alkalmazása, a többi depriváltakkal való közösség, a „mi” tudat kialakulása révén megy végbe. *Lasswell* szerint az esetleges depriváció fokozódó veszélye is erősítheti a válság intenzitását.

Lasswell szerint nem minden konfliktusból lesz válság. A konfliktusok megoldhatók a válság — azaz az extrém intenzitásúvá váló konfliktushelyzet — kialakulása előtt is. Ez attól függ, hogy mennyiben küszöbölhető ki a konfliktus oka, illetve mennyire változtathatók meg a konfliktus által érintett depriváltak elvárásai. Ha a konfliktus okának kiküszöbölése túl hosszú időt venne igénybe ahhoz képest, amit a depriváció által érintettek képesek vagy hajlandók elviselni, illetve elvárásaik nem módosíthatóak a konfliktusmegoldás irányába, válság keletkezik. *Lasswell* szerint nemcsak a konfliktus, hanem a konfliktusmegoldás gyakorlatának hiánya is eredményezhet válságot.

Lasswell a továbbiakban ezeket a

tételeket alkalmazza a háborús és a forradalmi válságok elemzésére.

A behaviorista válságelmélet a Lasswell-féle felosztásnak megfelelően — háborús válságok, illetve a nemzetközi kapcsolatok válsága, és forradalmi válságok, illetve a belpolitika válságjelenségei — fejlődött tovább. Az ötvenes években a behaviorista kutatások főként a nemzetközi viszonyok válságjelenségeinek döntés-, illetve játékelméleti megközelítésével foglalkoztak, ami nem hozott magával különösebb elméleti fejlődést. Joggal állapíthatta meg J. A. Robnson a *Társadalomtudományok Enciklopédiájának* 1968-as kiadásában a *Válság* címszó alatt, hogy a politikai válságok elméletének kialakítása a politikatudomány jövőbeli feladatai közé tartozik.

A belpolitikai válságok cselekvéselméleti szempontú elemzésére tett kísérletet T. R. Gurr a *Miért lázadnak az emberek?* című 1970-ben megjelent könyvében. Ez a mű fejlesztette tovább a Lasswell megalapozta behaviorista válságelméletet. Gurr a politikai erőszak alkalmazásának, illetve a forradalmak elméletének keretében tárgyalta a belpolitikai válság problematikáját. Gurnál, Lasswellhez hasonlóan, középpontban áll a válság alanyainak a válságszituációban tanúsított magatartása, illetve az alanyok megismerő és értékelő viszonya a válságszituációhoz, valamint ennek a magatartásukra gyakorolt hatása. Gurr, Lasswelltől eltérően, a válságot nem extrém, nem mindennapi, patológikus szituációként, hanem a politika folyamatának egyik rendes alkotórészeként fogja fel. Gurr eltér Lasswelltől abban is, hogy a válságszituációt nem kapcsolja össze közvetlenül az erőszak alkalmazásával, illetve annak esélyével.

Gurr a döntési kihívás (decisional

challenge) problémájával indítja a politikai válságok tárgyalását. A döntési kihívás kifejezéssel jelöl minden olyan kormányzati intézkedés iránti követelést a társadalmilag jelentős csoportok részéről, amely a társadalom tagjai értékpozícióinak védelmezésére, illetve annak megjavítására irányul. A politikai válság akkor lép fel, ha ezek a követelések nagy számuk vagy jellegük következtében kielégíthetetlenek, és a társadalom tagjainak értékelvárásai nem realizálhatók.

Ezt az elvárások és realizálásuk lehetősége közötti konfliktust Gurr a relatív depriváció, a viszonylagos megfosztottság kategóriájával írja le, amit a döntési kihívást megfogalmazó csoportok társadalmi súlya, illetve a megvalósíthatatlan elvárások következményeként létrejött deprivációk pszichológiai intenzitása és társadalmi elterjedtsége határoz meg.

Gurr szerint a depriváció, a hátrányos helyzet észrevétele nem mindig párosul a korrekatív cselekvés igényével. Ehhez a depriváció politikálódására van szükség. Ez a saját megfosztottság tudatosítását, a más depriváltakkal való azonosulást, illetve a korrekatív cselekvés esélyeibe vetett hit kialakítását tételezi fel.

Gurr szerint ehhez a korrekatív politikai cselekvés normatív és pragmatikus igazolására van szükség. A normatív igazolás a depriváció rendszerspecifikus voltának felismerését és ezáltal a rendszer legitimitásába vetett hit elvesztését jelenti. A pragmatikus igazolás pedig annak felismerését, hogy lehetséges a rendszer tudatos megváltoztatása. A deprivációk révén létrejött válságpotenciál szerinte az alternatív politikai ideológiák elsajátítása és a rendszerbe vetett hit elvesztése révén politizálódhat.

A kifejezetté vált válságpotenciál a politikai erőszak alkalmazásában, a rendszer tudatos megváltoztatására létrejött kísérletben aktualizálódhat. Gurr szerint ennek esélyét a rendszerfenntartó és az azt megváltoztatni kívánó erők hatalmi egyensúlya dönti el. Ha egy rendszerben olyan méretűvé válik a depriváció, illetve annak tudatosítása és politizálódása, ami lehetővé teszi a rendszer megváltoztatását, forradalmi helyzet jön létre.

A behaviorista válságelméletek sajátosságai abban foglalhatók össze, hogy a behaviorizmus magatartásra koncentrált szemléletében a politikai válságok elemzésének középpontjában áll a válság által érintett alanyoknak a válságszituációra vonatkozó észrevéve és értékelése, illetve a cselekvők tanúsította magatartás által meghatározott válság lefolyása. A válság folyamatának elemzése a cselekvők magatartására ható külső és belső tényezőkre, és különösen a cselekvők egymáshoz való viszonyára koncentrálnak.

A politikai válságok behaviorista megközelítése a válságot egy konkrét szituációhoz, illetve az abban tanúsított magatartáshoz kapcsolja. A válságszituációt extrém intenzitású cselekvési kényszer és a cselekvésre rendelkezésre álló viszonylag rövid idő jellemzi. A *behaviorista válság-konceptió szituacionális, cselekvés-, illetve döntéseméleti jellegű.*

Ez a szituacionális jelleg a behaviorista válságelmélet azon fogyatékoságát vonja maga után, hogy mivel csak a szituációban tanúsított magatartásra koncentrálnak, háttérbe szorul a válság hosszabb időperiódusban való elhelyezése. A behaviorista válságelmélet — akárcsak a behaviorista politológia általában — történetietlen szemléletű. A szituációhoz kötött politikai magatartás

vizsgálata továbbá ahhoz vezet, hogy a válságok makrotársadalmi vagy „makropolitikai” szinten jelentkező, strukturálisan meghatározott összefüggéseit többnyire szem elől tévesztik a behaviorista válságelméletek.

A szituacionális-cselekvéseméleti válságfogalom előnyei közé tartozik, hogy a válságot relatíve nyitott, különböző politikai alternatívákat magában hordozó szituációnak tekinti. Ez a szituációra és a cselekvésre orientáltság leginkább a viszonylag könnyen azonosítható „alanyokkal”, a nemzetállamokkal, illetve azok „magatartásával” foglalkozó elemzésekben, a nemzetközi viszonyok válságainak vizsgálatában volt alkalmazható.

A POLITIKAI RENDSZEREK VÁLSÁGÁNAK ELMÉLETEI

Körülbelül a hatvanas években jelentek meg a polgári politikatudományban azok az elméletalkotási törekvések, amelyek a politikaelméletet a szituációhoz kötött magatartásnál tágabb, a társadalom, illetve a politika makroszintjéhez kötődő koncepciókra építették. Közös bennük, hogy az általános rendszerelmélet, valamint a kibernetika egyes eredményeit kívánják kamatoztatni a politika elemzésében. Ez a politikai jelenségek rendszerszemléletű megközelítését és a politikai rendszer és környezete közötti, az input-output kategóriáival leírt viszonyrendszer elemzését hozta magával. A politikai rendszert mint a társadalom egészétől analitikusan, az elemzés során elkülöníthető, relatíve független alrendszert vizsgálták.

Ezek a rendszerelméletek közvetlenül nem foglalkoztak még a politikai rendszer válságának problematikájával; főként a rendszerek nor-

mális funkcionálásának feltételeit igyekeztek számba venni, azonban ha ez a feltételrendszer nem teljesül, ez a politikai rendszerválság állapotának elképzelését implikálja. A rendszerelméleteknek ezeket az implikációit bontották ki a hatvanas évek második felében azok a teóriák, amelyek a politikai rendszer válságának elméletét kívánták megalkotni.

A politikai rendszerelméletek közül a továbbiakban *D. Easton* teóriáját és a politikai válságok elemzésére való alkalmazásának kísérletét ismertetem.

D. Easton A politikai rendszer című 1953-ban megjelent könyvében és egy e témáról 1956-ban publikált tanulmányában foglalkozik az egyensúlyi szemlélet korlátaival a politikakutatásban. Szerinte hamis a korábbi politikaelméleteknek az a feltevése, miszerint az uralkodó állapot a politikai rendszerekben az egyensúly. A politikai rendszer egyensúlyi állapota szerinte csak analitikusan tekinthető fel, a kutatás számára, a célból, hogy kutatni lehessen az egyensúly feltételeit. Az egyensúly a világban a politikai rendszer és a környezet viszonyának állandó változásai miatt sosem áll elő. Az egyensúly fogalma Easton szerint csupán heurisztikus fogalmi eszköz a politikakutatásban, nem egy valóságos állapotot leíró kategória.

Easton elméletében e feltételezés alapján a környezet és a politikai rendszer viszonyában nagy szerepet kap a rendszer egyensúlyhiányának, válságának állapota. Easton szerint a politikai rendszer specifikus tevékenysége az értékek tekintélyelvű alapon való társadalmi szintű elosztása.

Easton a *Megközelítés a politikai rendszer vizsgálatához* címen 1957-ben megjelent cikkében a poli-

tikai rendszer és társadalmi környezete közötti kapcsolatok elemzésére tett kísérletet. Megállapítása szerint a politikai rendszer környezete a rendszer felé igényeket (demand) és alátámasztást (support) közvetít. Ezek a politikai rendszer inputjai. A politikai rendszer outputjai a döntések, illetve ezek kikényszerítése.

Easton szerint az emberek olyan igényekkel rendelkeznek, amelyek a társadalom számára értékes dolgok szűkös volta következtében nem eléghetőek ki. Ezeknek az igényeknek egy része a politikai rendszer felé irányul; a politikai rendszer közöttük szelektálva bizonyos igényeket felvállal közülük, és megkísérli döntéseivel kielégíteni azokat.

A társadalmi igények felmerülése, a politikai rendszer által való felvállalásuk, és a politikai rendszer döntései révén való kielégítésük közötti szakaszokban az igény keresztülmegy a politikai rendszer különböző szelekciós mechanizmusain. Erre Easton szerint azért van szükség, mert az igények nagy száma és magas foka következtében a politikai rendszer teljesítőképességét meghaladó túlterhelés (overload) állapota következhet be. Ez a politikai rendszer válságának egyik formája.

Easton elemzésének centrumában a politikai rendszer másik inputja, a támogatás áll. A támogatás a politikai rendszer tevékenységét elősegítő cselekvés, illetve pozitív hozzáállás (attitűd), a politikai rendszerhez. Ha a támogatás nem ér el egy bizonyos szintet, akkor lehetetlen az igények kielégítése és a politikai rendszer normális funkcionálása. Ez a politikai rendszer válságának másik formája.

Easton a továbbiakban a támogatás megszerzésének két módjával foglalkozik. Egyik megoldás az, ha a politikai rendszer outputjával, dön-

téseivel kielégíti a feléje irányuló igényeket vagy azok bizonyos részét. A támogatás megszerzésének másik módja a politikai rendszer elfogadásának kiépítése a társadalom tagjainak attitűdjében, tudatában. Ez a politikai szocializációnak a politikai rendszer elfogadását elősegítő alakításával, manipulálásával mehet végbe, ami a politikai rendszer számára támogatási tartalékot eredményez.

Ez a tartalék lehetővé teheti a politikai rendszer döntéseinek viszonylagos függetlenedését a feléje irányuló igények kielégítésétől. A támogatási tartalék révén a politikai rendszer időlegesen függetlenítheti magát az output-problémáktól, a társadalmi igényeket kielégítő döntések hiányában keletkező válságoktól. Azonban a támogatást folyamatosan biztosítania kell ahhoz, hogy normálisan funkcionálhasson és ne kerüljön válságba.

Easton politikai rendszerelméletének válságelméleti implikációit *Scott C. Flanagan: A politikai rendszer és a rendszerválság* című 1973-ban megjelent tanulmánya igyekezett kamatoztatni. Flanagan a politikai rendszerválság leírására Easton részben módosított és kiegészített sémáját alkalmazta. Flanagan tanulmánya egy, a politikai válság-szituációkat történeti-összehasonlító szemlélettel megközelítő kötet bevezetője, amely megkísérli kidolgozni a politikai rendszer válságának elemzéséhez szükséges fogalmi eszköztárat.

Flanagan szerint a politikai válságok keletkezése a politikai rendszer és környezete közötti kapcsolat problémáin alapszik. Amennyiben a politikai rendszer döntései révén zajló értékelosztó tevékenysége nem reagál a környezetben bekövetkezett változásokra, az igények, követelmények, illetve az elosztás aszinkronja következik be. Ez az aszinkronitás a

válságok létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltétele.

A válság kialakulása egy olyan kiváltó folyamatot (triggering mechanism) tételez fel, melynek hatására a társadalomban az igények, követelmények felhalmozódnak és politizálódnak. A kielégítetlen igényű csoportok korrekcióra törekszenek, megkérdőjelezzik a politikai rendszer struktúráját, és az elosztás preferenciáit leíró játékszabályokat. Az elosztási struktúra problémái így áttolódnak a politika területére.

Flanagan úgy definiálja a rendszerválságot, hogy az akkor következik be, ha a politikai struktúrát komolyan megkérdőjelező nem legális protestáló formák terjednek el. E protestáló magatartás lényege az, hogy nem követi a politikai rendszer struktúráit leíró szabályokat, s ezzel az adott politikai struktúrát komolyan veszélyezteti. A válság megoldásáról szerinte akkor beszélhetünk, ha helyreáll e szabályok követése. A megoldás így megtörténhet a válság okainak felszámolása nélkül is, de végbemehet a politikai rendszer alapvető struktúraváltozása vagy felbomlása, és újfajta politikai berendezkedés kialakítása révén is.

A válság folyamatának elemzésében Flanagan szerint vizsgálni kell az alaprendszert, a válságot létrehívó környezetváltozást, a válságot kiváltó közvetlen okokat, a válság megoldódását és az ennek eredményeként kialakult új rendszert, illetve annak a környezetváltozásban szerepet játszó igények kielégítéséhez való viszonyát. A válságmegoldás eredményeként létrejött állapot vizsgálatához el kell különíteni a válság közvetlen és hosszú távú eredményeit, ami a válság eredményének hosszabb távon való elemzését implikálja.

Az elemzés során vizsgálni kell a

követelés, illetve igénystruktúráját, a politikai struktúráját és az elosztási struktúráját, valamint ezek egymásra gyakorolt hatásait. A követelési és az elosztási struktúra közötti aszinkronitás okozza a látens válságszituációt, ami a politikai struktúra megkérdőjelezésére, a politikai válságra vezethet.

Easton és Flanagan koncepciói a behaviorizmushoz hasonlóan a válságot a társadalom tagjainak egyéni vagy csoportos magatartásából eredeztetik, melynek kiváltó oka az igények kielégíthetősége. Így a rendszerszemléletű válságelemzések is a behavioristákhoz hasonlóan a magatartásra koncentrálnak, főleg Gurr teóriájával rokoníthatók.

Összefoglalva az e megközelítéssel kapcsolatos problémákat és eredményeket: a politikai válságok rendszerszemléletű megközelítése a korábbi cselekvéseméleti-szituacionális jellegű válságelemletektől eltérően előtérbe állította a válságok makroszintű strukturális vonatkozásait. Bekapcsolta a politikai válságok vizsgálatába a konkrét szituáció túlmutató, hosszabb időperiódusra kiterjedő elemzést. A rendkívüli, extrém, patológikus szituációként értelmezett behaviorista válságfelfogással szemben a rendszerszemléletű megközelítések a válságot a politikai rendszer és a környezet közötti kapcsolat folyamatában jelentkező, e folyamat sajátos, de állandó és nem extrém, nem rendkívüli periódusának tekintették. *A behavioristák szituacionális válságfelfogását egy proceszsuális (folyamatszerű), a hosszabb időperiódusban zajló folyamatot előtérbe állító felfogás váltotta fel a politikai rendszerek elméletében.* Magát a válságot Lasswell és Gurr is folyamatként vizsgálták, de csak a cselekvési szituációhoz kötődő folyamatként. Ezzel szemben a politikai

rendszer-elméletek a válságként értelmezett szituáción túlmutató — a rendszer és környezete között zajló — folyamatban helyezik el a válságot. Ezt a különbséget hangsúlyozandó, nevezem a rendszerszemléletű válságfelfogást processzuálisnak.

A politikai jelenségek rendszer-szemléletű megközelítésének egyik általános problémája M. Jänicke szerint a rendszer és környezet elhatárolása. Melyek a rendszer határai a társadalom tagjai felé, hiszen azok egyaránt tartozhatnak a rendszerhez és környezetéhez? A különböző politikai rendszerelméletek analitikus, az elemzés számára kialakított fogalmi eszköznek tekintik a politikai rendszer kategóriáját. Azonban a rendszer és környezet vizsgálatában a politikai rendszer fogalma gyakran „ontologizálódik”, a társadalom tagjaitól független, önálló létezővé válik.

Egy másik problémát J. Habermas vetett fel a politikai rendszerek válságainak elemzése kapcsán. Meddig azonos önmagával egy rendszer, és milyen változások eredményeként tekinthető válságban levőnek, vagy új rendszernek? Erre szerinte képtelenek választ adni a politikai rendszer fogalmát „objektíváló”, a társadalom tagjainak tudatállapotaitól függetlenül vizsgáló rendszerelméleti megközelítések. Ezért szerinte be kell kapcsolni a politikai rendszerek válságának elemzésébe a társadalom tagjainak identitástudatát, szituációértékelését, ami a behaviorista válságkonceptió lényeges elemét alkotja.

M. Jänicke szerint a behavioristák a politikai válságok különösen jellemző oldalát ragadták meg azért, hogy különböző alternatívákat magában foglaló, nyílt szituációként elemezték. Szerinte ugyanis a politikai válságok két, viszonylag stabil állapot közötti átmenetet jelentenek, és

ebben az időszakban érvényüket veszítik a korábbi magatartás-szabályozás mintái, az újak pedig még nem alakultak ki. Ezért a válságok idején nagy szerepe van a szituációhoz kötött cselekvésnek. Jänicke úgy véli, hogy a politikai válságok elemzése nem nélkülözheti a szituációhoz kötött magatartásra koncentrááló behaviorista elmélet szempontjait.

A VÁLSÁGPROBLÉMA A HETVENES ÉVEK POLITIKATUDOMÁNYÁBAN

A polgári politológia válságelméleteinek harmadik fejlődési szakaszára általában jellemző a válságproblematika előtérbe kerülése a legkülönfélébb elméleti irányzatokban.

A különböző irányzatok közül kiemelem az elsősorban Nyugat-Európában, különösen az NSZK-ban és Franciaországban, a tőkésállam válságának elemzését a marxizmus talaján talaján elvégezni kívánó törekvéseket (például N. Poulantzas, J. Hirsch); az ugyancsak Nyugat-Európában, főleg az NSZK-ban, megjelenő próbálkozást a frankfurti iskola elméletének és a rendszerelméletnek az egyesítésére a kései kapitalizmus válságának elemzésében (különösen C. Offe, J. Habermas); és az USA-ban és Nyugat-Európában egyaránt jelentkező, az „irányíthatatlan társadalom” koncepcióját valló neokonzervatív válságelméleteket (például S. Huntington, M. Crozier, W. Hennis).

A továbbiakban, csupán a megelőző fejlődési szakaszokkal szembeni különbségek érzékeltetésére, röviden bemutatom a kései kapitalizmus válságait elemző két NSZK-beli kutató, J. Habermas és C. Offe elméletét.

A kései kapitalizmus válságával

foglalkozó két teória közös problémája az, hogy szerintük a tőkés társadalmi formáció gazdasági válságok révén való fejlődésének minőségileg új szakaszában, a kései kapitalizmusban (Spätkapitalismus) megnő a társadalomirányítás iránti igény, ami új feladatokat ró a tőkésállamra. A tőkésállam képes a válságok negatív következményeinek leküzdésére, de azok újra és újra jelentkeznek. A probléma az, hogy mennyire képes e válsághárító feladat ellátására az államapparátus. Mindkét elméletben közös, hogy a kései kapitalizmus társadalmi folyamatait válságosnak tekintik, és e válságok elhárítóját az államban látják.

C. Offe egy gazdaságilag indukált politikai válság elméletét alakította ki. Ennek kiindulópontja a tőkés társadalomnak a gazdaságban gyökerező válsága, illetve az ezáltal létrehívott politikai válsághárító mechanizmus feltételzése. Offe a végsőkig viszi azt a tételt, miszerint a fejlett kapitalizmusban a tőkésállam a válsághárítás céljából arra kényszerül, hogy ne a tőkésérdek, hanem az osztálytársadalom képviselőjeként járjon el.

A tőkésállam ilyen működése és a gazdaság átpolitizálása szerinte nem kapitalista jellegű struktúrák kialakulásához vezet, illetve megkérdőjelezi az egyenértékű csere ideológiáját. Ezek a folyamatok a rendszer dezintegrálásával fenyegetnek. Az ily módon létrejött, a kapitalizmus számára „exterritoriális” struktúrák képviselői a társadalmi életben nem a magángazdasági szervezeteken, hanem közvetlenül az államilag-politikailag biztosított szervezési formák révén kapcsolódó csoportok; a meghosszabbodott oktatási folyamatban részt vevő diákok, a segélyből élő munkanélküliek, a hivatalnokok stb. Ezek Offe szerint bizonyos körülmények között antikapitalista jellegű

motivációs és cselekvési struktúrákat alakíthatnak ki.

Az államapparátusnak ezért meg kell kísérelnie a saját válságelhárító tevékenysége révén kialakult rendszerellenes következmények csökkentését, illetve felszámolását a tömeglojalítás manipulálása és az ideológiai irányítás révén. Így olyan szituáció jön létre, amelyben a válságelhárító állami beavatkozás iránti igény egyre nő, ugyanakkor ez a válságelhárítás a rendszer fennmaradásának esélyeit csökkenő diszfunkcionális eredményekre vezet. Az állam az ellentétes imperatívuszok — a válságelhárító beavatkozás iránti igény fokozódása, illetve a válságelhárítás eredményeként rendszeridegen elemek létrehozása — következtében válságba kerül. Így a gazdasági válságból a válságelhárítás válsága (Krise des Krisenmanagements), politikai válság lesz.

J. Habermas egy gazdaságilag indukált kulturális válság teóriáját alkotta meg. *Offe* és *Habermas* egyaránt a politikum önálló fejlődési logikáját emelik ki. *Habermas*nál azonban még hangsúlyosabb a politikai rendszer önmozgása, mint *Offe*nél. A gazdasági rendszer szerinte elvesztette „funkcionális autonómiáját” a politikai rendszerrel szemben, és a ciklikus gazdasági válságok jelentősége is megszűnt a kései kapitalizmusban.

A politikai rendszer válságelhárító tevékenységének azonban *Habermas* szerint is megvannak a korlátai. A tőkés formáció szervezési elvét, a magántőkés termelést a tőkésállam nem számolhatja fel. A politikai rendszer legitímáció-teremtésének korlátja pedig az, hogy nem lehetséges a szociokulturális rendszer által biztosított motivációk, a társadalmi integrációt biztosító „értelem”

(*Sinn*) politikai-adminisztratív előállítására.

Ez utóbbi korlát szociokulturális válságjelenségekre vezet. Ugyanis az állami tevékenység növekedésével egy sor létszféra politizálódik, ami azoknak a szociokulturális mintáknak a felbomlasztásához vezet, amelyek a rendszert fenntartó motivációkat biztosítják. Így motivációs válság keletkezhet, ami bizonyos körülmények között legitímációs válságot vonhat maga után.

Offe és *Habermas* más szinten vizsgálják a válságok problémáját, mint a behaviorista és a rendszer-szemléletű kutatók. A válságot a társadalom összreprodukciós szintjén — egy társadalmi formáció, a kapitalizmus válságaként — értelmezik, és a különböző társadalmi szférák (gazdaság, kultúra, szocializációs mechanizmusok stb.) összefüggésében foglalkoznak vele. Ezzel szemben a behaviorista és a rendszer-szemléletű kutatók a szorosan vett politikai válságjelenségeket kutatják, amelyeket — magatartásra koncentrált szemléletük következtében — az egyéni és csoportos interakciókból (konfliktusok, protestáló magatartás stb.) származtatnak és nem a társadalom összreprodukciós szintű válságát, a válságok formációspecifikus okait vizsgálják. Céljuk a mindenfajta politikai válság elemzésére alkalmas elmélet létrehozása.

A szorosan vett politikai válságok vizsgálatában a behaviorista és a rendszerelméleti irányzat egy sor érdekes, és a marxista igényű kutatás számára is figyelemreméltó, szempontot vetett fel (a döntés- és játékelméleti koncepciók, illetve a szociológiai és szociálpszichológiai módszerek felhasználása a politikai válságok stratégia-, alternatíva-, illetve koalíció-elemzésében stb.). Azonban úgy tűnik, hogy a kétféle (az össz-

reprodukciós szint, a társadalmi formáció válsága, illetve a szorosán vett politikai válság problémája) válság-problematika leírására és magyarázatára egyaránt alkalmas elmélet létrehozása a polgári politikatudományban — de a marxista kutatók számára is — a jövő feladata.

Szabó Máté

IRODALOM

- K. v. *Beyme*: Die politische Theorien der Gegenwart. München 1972.
- D. *Easton*: The Political System. New York 1953.; Limits of the Equilibrium in Social Research. In: *H. Eulau* (szerk.): Political Behavior, 1956.; An Approach to the Analysis of Political Systems. World Politics, 1957. április.
- S. C. *Flanagan*: Das politische System und die systemische Krise. In: Jänicke: Id. mű.
- T. R. *Gurr*: Ursachen und Prozesse politischer Gewalt. In: Jänicke: Id. mű.
- J. *Habermas*: Legitimationsprobleme im

- Spätkapitalismus. Frankfurt am Main 1975.; Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Frankfurt am Main 1976.
- M. *Jänicke* (szerk.): Politische Systemkrisen. Köln 1973.
- H. D. *Lasswell*: Power and Society. New Haven 1950.
- Lengyel László—Papp Zsolt*: Válság és társadalomelméletek. Valóság, 1977/6—7.
- Lengyel László*: Az állam válsága. Világosság, 1981/2.
- C. *Offe*: Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Frankfurt am Main 1977.; „Unregierbarkeit”. Zur Renaissance konservativer Krisentheorien. In: *J. Habermas* (szerk.): Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit” I. Frankfurt am Main 1979.
- Papp Zsolt*: A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. Budapest 1980.
- J. A. *Robinson*: Crisis. In: Encyclopedia of the Social Sciences. 1968.
- W. *Schluchter*: Staat und Verwaltungshandeln. In: Schluchter: Rationalismus der Weltbeherrschung. Frankfurt am Main 1980.
- R. *Starn*: Historische Aspekte des Krisenbegriffs. In: Jänicke: Id. mű.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének új kiadványa

Tolnai Gyula

Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban

A gyári kódextől az ipari demokráciáig

242 oldal / 31,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó budapesti, kerületi és megyei kirendeltségein és az intézet pénztárában

Szociáldemokrácia, alternatív mozgalmak, békemozgalom

1. A BIZTONSÁGPOLITIKA DEMOKRATIZÁLÓDÁSA

A nyugati biztonságpolitika — jelesül a nukleáris „pótfegyverkezés” NATO opciója — heves viták, s a politikai polarizáció forrásává vált, nem csupán a nyugat-nyugati szövetségpolitikai kapcsolatokban, hanem a nyugati társadalmakban és politikai intézményekben is. „Véget ért az idill — írja Christoph Bertram —, amikor a szakértőknek csak utalniuk kellett a »Kelet« fegyverkezésére, s a szavak máris hihetően és meggyőzően hangoztak.”¹ A hivatalos nyugati biztonságpolitikák társadalmi elfogadtatása és legitímációja eddig nem tapasztalt mértékben megnehezült, s a NATO-stratégia sikeresnek tartott konszenzus-teremtő képessége kérdésessé vált.

A nukleáris fegyverkezés kérdése rendkívüli módon politizálódott és társadalmasodott, kikerült a nyugat-európai kormányok technokrata biztonságpolitikai koncepcióinak bűvköréből. A nemzetközi politika fő vesztélyforrása éppen abban rejlik, hogy az amerikai stratégiában az enyhülés a katonai biztonság technokrata befolyása alá került, s a fegyverzet-ellenőrzés politikai környezete jelentős mértékben figyel-

men kívül maradt. Másfelől az amerikai magatartásban megfigyelhető az a tudatos törekvés, hogy a meg egyezésre irányuló politikai készség hiányát a fegyverkezés technokrata szempontjaival leplezzék.

A társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, ám különösképpen a hatvanas és hetvenes évek politikai szocializációján átesett nyugat-európai nemzedékek körében az aggodalom politikummá vált. Aggodalom amiatt, hogy az a politika, amely a „kölcsonös elrettentés” alapján irányul a háború elkerülésére, egy hamis biztonságfogalom foglyává vált. Bár az „elrettentés” fegyverkező „látszatbékéje” Európát több mint három évtizede megóvta a háborús konfliktustól, azonban nincs biztosíték arra, hogy ez az állapot a végtelenségig fennmarad. A kételyeket számos régi és új mozzanat táplálja. Abszurd módon hétköznapi racionalitássá vált az az irracionalitás, mely a jövőt a mind tökéletesebb megsemmisítéssel való fenyegetésre és az elrettentési stratégiákra alapozza, s amely kiváltotta a nukleáris háborútól való félelmet. A félelem veszélye ugyanakkor önálló-sulhat, mint a politikai cselekvés motívuma, s így az egész fegyverkezési verseny az ember alkotta „mesterséges természetként a célt eszközzé, az

emberiséget a katonai-technikai versenyesség függelékévé teheti”.² Lehetőséggé válhat, hogy a nyugati elrettenési stratégia nevében a fegyverkezés folyamata már nem követhető pályákra kerül, melyet végül senki nem ellenőrizhet. A nyugat-európai közvélemény számára ezt a felismerést erősítette a nukleáris háború „megnyerésének”, illetve a „korlátozott nukleáris háború doktrínájának amerikai meghirdetése, mely véglegesen megingatta azt a korábbi alapítelt, miszerint a háború az elrettenéssel, tehát az Egyesült Államok nukleáris fegyvereinek alkalmazása nélkül megakadályozható.

Világossá vált, hogy az „elrettenés egysúlya” nem biztosíthatja a tartós békét, s téveszme a nukleáris elrettenés doktrínáját az enyhülés egyedüli megalapozásaként felfogni. Néhány békekutató felvette a „biztonság” demokratikus újrafogalmazásának szükségyszerűségét: a „reális” vagy „alternatív” biztonságfogalom kimunkálását. Olyan „biztonságról” van szó, melyet a népek látószögéből fogalmaznak meg, annak érdekében, hogy megszakítsák a fegyverkezés akció—reakció körét, s demisztifikálják a „nemzeti biztonság” hangzatos retorikáját. Az államot a „nemzeti biztonság” főszereplőjének tekintő hagyományos nézetekkel szemben számos békekutató leszögezte, hogy a „biztonság” nem a védett és túlélésben biztosított politikai elit, hanem a társadalmak és a népek ügye.³ Másfelől világossá vált, hogy nincsen elszigetelt nemzeti biztonság, hanem a biztonság és béke egyidejűleg mások biztonsága és békéje. Nem képzelhető el béke, ha a másik fél számára egyidejűleg nem béke. Bárki, aki csupán a maga számára kíván biztonságot, a másik kárára teremti meg azt, s így bizonytalanságot hoz létre. Ezért a biztonság partnerséget

feltételez és nem jelent „nulla összegű” biztonságot.

A nyugati — főként nyugat-európai — országokban a biztonságpolitika demokratizálódását jelzi, hogy az elrettenés évtizedes „negatív” békéjének tagadásaként ma az erőszakmentes békemozgalom a kormánypolitika módosításának egyik tényezője lett. A békemozgalom kibontakozása és nemzetköziesedése éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a „társadalmak”, a „népek” meg kívánják szerezni a saját „biztonságuk” feletti rendelkezést s elutasítják azt, hogy a hivatalos biztonságpolitika pusztá objektumai legyenek.

Mindazonáltal helytelen leegyszerűsítés lenne, ha a békemozgalom robbanásszerű elterjedését önmagában vizsgálnánk, s kiváltó okát a NATO úgynevezett kettős határozatára vagy az egyeduralkodó elrettenési stratégia hitelességének meggyengülésére korlátoznánk.

Nem kétséges, hogy ebben a folyamatban elsődleges szerepet játszik a szovjet—amerikai, s az általános kelet—nyugati kapcsolatokban a feszültségi tényezők gyors felhalmozódása, valamint az atlanti erőpolitika nyomása alatt a nyugat-európai országok félelme viszonylagos politikai mozgásszabadságuk elvesztése miatt; a „ki véd meg a védelmezőnktől” dilemmája.

A külső feltételek mellett a békemozgalomnak belső társadalmi „vezető közege” van. A hetvenes években a nyugati gazdaságok és társadalmak szerkezetében hosszú távra kiható jelenségek váltak láthatóvá. Az iparilag legfejlettebb országok fejlődése fordulóponthoz érkezett, melyben a megelőző fejlődési folyamat megszűntette-elhasználta saját előfeltételeit.⁴ A gazdasági növekedés önpusztításnak bizonyult, a kezelhetetlennek mutakozó gazdasági

válságszindróma és az általános elbizonytalanodás nem kivételes, hanem „normális” állapotá vált. A polgári, parlamenti konszenzusedmokráciák hatékonysága meggyengült, s ezzel legitimitása is megkérdőjelezhető. A „jóléti államot” hordozó politikai rendszer keretein kívül új, integrálatlan politikai erők dinamikája szabadult fel. Sokrétű társadalmi, tiltakozó potenciál alakult ki: a nukleáris technikát elutasító környezetvédők, a társadalom- és kommunálpolitika egyes kérdései köré szerveződött spontán akciócsoporthok és polgáriniciatívák. Megjelenésük és tevékenységük — ideológiailag és szociológiailag számos ponton összefonódva a békemozgalommal — a tőkés társadalom strukturális átalakulásával függ össze, s nem tekinthető olyan átmeneti és elszigetelt szórványjelenségnek, mint az ötvenes évek poujadizmusa, vagy a későbbi, Glístrup-féle dániai adóiniciatíva.

Vizsgálatunk kísérleti terepe az NSZK, azonban megközelítésünk és következtetéseink az adott összefüggésekben is tágabb érvényűek.

2. ALTERNATÍV MOZGALMAK

A hetvenes évtized nyugat-európai és sajátosan nyugatnémet társadalmi politikai fejlődésének jellemzője, hogy a rendszerstabilizáló politikai intézményekből, a néppárti jellegű politikai spektrumból növekvő mértékben válnak ki kötetlen politikai erők — polgáriniciatívák és spontán akciómozgalmak. Bebizonyosodott, hogy a hagyományos pártpolitikai rendszer — a hatékonyságában megrendült „szociális állam” — nem képes integrálni az új politikai mozgalmakat, sőt azok jelentkezése az összrendszer meggyengülésének szükség-szerű kifejeződése. A „jóléti állam”

szociális programjai csak keveset változtattak a marginális csoportok helyzetén, legtöbbször el sem jutottak azokig, s egyidejűleg a „jóléti állam” is létrehozta sui generis szociális problémáit.

A növekedési szkepszis, az atomenergia elterjedésével szembeni ellenállás, a szétrombolt természet miatti tiltakozás, az egyéni, alternatív életformák kialakítására irányuló kívánság, a nők társadalmi egyenjóságának a kérdése, a külföldiek „gettóizálódása”, a munkanélküliség tartós növekedése, s a béke iránti aggodás egyaráan az új tiltakozó mozgalmak gyűjtőpontjába került. Az egymást szociológiailag is átfedő-keresztező alternatív mozgalmak és a békemozgalom legkülönbözőbb áramlatai arra mutatnak, hogy a fejlett tőkés társadalmak alapellentmondása új típusú konfliktus-formációkkal egészült ki, illetve a társadalmi-politikai dinamikában új politikai konfliktus-formák váltak hangsúlyozottá.

A „posztindusztriális társadalom” nyugati teoretikusai az új típusú konfliktusok társadalmi bázisát az ún. „posztmateriális értékeket” hordozó, főként szellemi, közhivatali és szolgáltatási pályákon tevékenykedő, fiatal korcsoportokban látják. Szerintük ezekből a társadalmi csoportokból kerül ki az „új politika”, az „Új Baloldal”, valamint a „zöld” pártok legtöbb támogatója. R. Inglehart szerint az új értékorientációkat képviselő ún. posztmateriális politika olyan nem gazdasági, illetve szociális kérdésekkel foglalkozik, mint a környezeti minőség, a jobb kultúra, a politikai és közösségi élet demokratizálása, egyenlő státus a nők és kisebbség számára stb.⁵ Az angol empirikus adatokat elemző Alain Marsh azt hangsúlyozza, hogy a „posztmaterialisták” nem „antima-

terialisták”; az anyagi értékeket ők sem vetik el, sajátosságuk inkább a „posztmaterialista” csoportok fiatal korában, magas ideológiai képzettségében és ideológiai felfogásában nyilvánul meg.⁶ A francia A. Gorz egy új „posztindusztriális”, „posztkapitalista” és „posztmaterialista” kultúra megszületéséről szól. Felfogása szerint a nyugatnémet neopacifista mozgalomban is az „posztmaterialis” választás fejeződik ki, miszerint az emberek életüket, társadalmi kapcsolataikat, a munka új formáit maguk kívánják a kezükbe venni, szembefordulva az állam és a „megatechnikák” minden külső, „idegen” meghatározásával.⁷

Az ipari társadalomnak főként az anyagi életszükségletek kielégítésére és a gazdasági növekedésre irányuló „osztályértékével” szemben — R. Inglehart, A. Gouldner és más nyugati ideológusok felfogása szerint — a „posztmaterialis” kérdések váltak a politikai megosztottság új forrásává és az „egy-tényező” (single issue) polgárjogi mozgalmak elburjánzásához vezettek. A különböző „posztmaterialis” értékek melletti elkötelezettségek ugyanakkor olyan társadalmi „kereszt-nyomásokat” hoznak létre, melyek csökkentik a választói aktivitást és a hagyományos pártok iránti lojalitás jelentőségét, mely korábban az „ipari társadalom”-ban meglévő megosztottság strukturális forrásaihoz kapcsolódott. S. M. Lipset alig leplezett ideologikus szándékkal végül arra a következtetésre jut, hogy a „posztmaterialis” politika megjelenése az osztálybázison alapuló nyugat-európai pártrendszer széteséséhez vezet, s ezzel tagadja az új típusú konfliktus-minták összefüggését a tőkés társadalom alapellentmondásaival.⁸

Különösen jól megfigyelhetők ezek a folyamatok a Német Szövetségi

Köztársaságban. Ha a jelen és a múlt nyugatnémet társadalmának politikai konfliktus-térképére vetünk pillantást, úgy a korábbi évtizedekhez képest szembevetendő az ellentét. Az NSZK korai restaurációs szakaszában a nagy konfliktusokat a nyugati integráció és az újraegyesítési igény viszonya, a szociális piacgazdaság és az újrafelfegyverkezés alternatívái, majd később az NDK el- és az NSZK önelismeréséhez vezető Ostpolitik képezte.

A hatvanas évek második felében a „parlamenten kívüli ellenzék” (APO) tiltakozásának középpontjában a vietnámi háború, a fejlődő világ, valamint a fogyasztóivá egydimenziósított társadalom állt. A nagykoalíció hatására az NSZK politikai kulturájában „identifikációs rés” keletkezett, mely a néppárti pártspektrumból való első, jelentősebb „kilépési” jelenségekhez vezetett (még hozzá mindkét irányban: ezt mutatta a radikális, „parlamenten kívüli ellenzék” illetve a jobboldali-konzervatív NPD kialakulása, de a néppárti integrációból kilépett APO nemsokára az SPD, az NPD pedig az uniópártok gravitációs terében tűnt el). A szociáldemokraták és az uniópártok koalíciója azt jelentette, hogy az NSZK-ban a polgári többpártrendszer ellenére a társadalmi konfliktusokat egyetlen politikai keretben igyekeztek megoldani. Aligha véletlen, hogy a pluralista néppárti demokrácia a nyugatnémet baloldali céltáblájává vált. Számos baloldali teoretikus rámutatott, hogy a néppártok elvesztették osztálybázisukat, s a tagság megkerülésével az uralmi rendszer részévé váltak: pluralisták maradványok a módszerekben, azonban egységesek a monopolkapitalista állam védelmében.⁹ Ugyanakkor a megkövesedett CDU-állam, s annak technokrata konzervatívizmusa, to-

vább az újrafelfegyverkezés és a szükségállapot-törvény elleni mozgalmak arról tanúskodtak, hogy a proteszt-magatartásnak megvoltak a maihoz hasonlítható formái, habár ezek a politikai rendszer központi szerveit vették célba.

A hetvenes évek szociálliberális NSZK-jában az állam és a pártok iránti megnyilvánuló kedvetlenség, a pártok iránti ellenszenv a politikai élet tartós jelenségévé vált. Bebizonyosodott, hogy az egyoldalú gazdasági növekedés tovább nem lehet a társadalmi progresszió fokmérője. A társadalmi és gazdasági-technikai fejlődés probléma-kumulációja és a néppárti mechanizmusok problémamegoldó-innovációs képessége közötti olló egyre szélesebbre nyílik, míg a néppárti rendszer keretein kívül új azonosulási lehetőségeket kínáló polgáriniciatívák és alternatív mozgalmak jelentkeznek. Egyes polgáriniciatívák érdekei alkalmasint még a pártpolitikai csatornák felé vezethetők, azonban az alternatív mozgalmak már nem terelhetők ebbe az irányba, mivel heterogén összetételük ellenére álláspontjuk lényegében azonos a néppárti rendszer és az „ipari társadalom” elutasításában.

Nem csupán a „jóléti állam” integrációs képessége csökkent — jegyzi meg a szociáldemokrata H. Scheer —, hanem hovatovább a politikai deintegráció és az ellenintegráció jelensége figyelhető meg. Mások a nyugatnémet társadalom „szegmentálódásáról”, egymástól elkülönült szubkultúrákra való széteséséről írnak. Tehát nemcsak az intézmények hatvanas évek második felében tapasztalt tekintélyi válságáról van szó, hanem arról, hogy a társadalom kompromisszum-képessége csökken, s alkalmasint irányíthatatlanná válik: a politikai érdekképzési folyamatok mindinkább a parlamenten

kívüli területekre helyeződnek. Sőt még az NSZK osztálytársadalmi jellegét elismerő teoretikusok is hajlamosak arra, hogy az osztályérdek meghatározó szerepét az egyén többszörös — szervezeti, valamint a polgáriniciatívákban és az alternatív mozgalmakban vállalt — „kötődései” nyomán egyfajta érdekluralizmusban oldják fel.¹⁰

A hetvenes évek tiltakozó mozgalmainak tárgya a kül- és biztonságpolitika kérdéseivel együtt a hatvanas évek baloldali mozgalmaihoz képest nem absztrakt, hanem rendkívül célirányos, konkrét gyakorlati jellegű, s növekvő mértékben nem a politikai élet központi területein, hanem a kommunálpolitikában, helyi és regionális szinten játszódik.

Brokdorf és Wyhl neve a nukleáris hulladék-temetők, illetve a nukleáris erőművek létrehozása elleni tiltakozás jelképévé, Altmühltal a Duna—Rajna—Majna csatorna építése nyomán a környezet szétrombolásának, s a frankfurti repülőtér kibővítése elleni mozgalom már-már az ökológiai polgárháborúnak a jelképévé vált. A nagy és éles konfliktusok szintere inkább a „vidék” és nem a politikai élet központja. Az NSZK kezdetől fogva föderatív felépítésű ország, mégsem ellentmondásos egy nyugatnémet publicista ironikus megállapítása: Bonnól a „politika kivándorol”.¹¹ Vezető szociál- és kereszténydemokrata politikusok is — Dohnányi, Vogel, Kiep és Weizsäcker — Bonn helyett a tartományi és kommunális politikába vetették magukat.

Természetesen a „politika kivándorlásának” olyan egyszerű okai is vannak, mint az, hogy a Bonnból elhatárolt törvényeknek mind nehezebb érvényt szerezni, az áttétel mind bonyolultabb. A környezetvédelemről hozott központi törvények és szabályozások — az atomhulladék-

kok tárolása, vagy személerakodók kialakítása, vagy egy repülőtér kifutópályájának a meghosszabítása — a helyi politika tiltakozását válthatják ki, melyből országos, az egész társadalmat átfogó ügy lesz. Másfelől olyan látszólag helyi konfliktusok, mint a lakás- és házfoglalások, közvetlenül a társadalmi alapellentmondásokra hívják fel a figyelmet. A társadalom nagy része a telekár spekulációs növekedését a lakbéremelkedésben tapasztalja; egyesek mestersegesen felhajtják az árakat, míg mások szociális helyzetüknek megfelelő lakásigényeiket nem képesek megoldani. A sort folytathatnánk. Az NSZK-ban élő külföldi munkavállalók, a „vendégmunkások” integrációs nehézségei, a megzavart kulturális szocializáció és társadalmi kommunikáció jelensége, a különböző szubkulturák közötti demarkációs vonalak kialakulása, s nem kevésbé a munkanélküliség mind olyan problémák, melyekkel a szociálliberális állam központi politikája meglehetősen tehetetlen.

A kommunális politika ugyanakkor reneszánszát éli. Nyugat-Európában az új regionális, etnikai és környezeti tudat megerősödése figyelemre méltó jelenség. A helyi konfliktusokban sajátos regionalizmus nyer kifejeződést, mely ha olykor diffuzan is, új azonosulási esélyeket jelent. Ez az NSZK számára különösen jelentős, mivel a nyugatnémet politikai erők nagy része, a nácizmusnak nemzeti tudatban végbevitt rombolása miatt, még ma is elfojtja a történelmet, egyfajta „történelmi neurózisban szenved.”¹² A regionális, illetve a helyi politika erősebb identifikációs lehetőségeket kínál, mint a nagypolitika, a nemzeti identitást a lokális identitás pótolja, s az emberek számára a demokratikus részvétel nagyobb hatékonyságát ígéri.

Mindezek a bonyolult változások szükségszerűen az NSZK belpolitikai erőviszonyainak átrendeződésére is kihatnak. Az alternatív mozgalmak terjedése és a békemozgalom a kormányzó szociáldemokrata párt, az SPD választói potenciáljának fennmaradását, valamint a párt hatalomban maradásához szükséges belső egységét rendkívül érzékenyen érintik. Az aggodalmak és a veszélyek az FDP-t, a kisebb koalíciós partnert sem kímélik. Az ökológia, és a békemozgalom az „ötszázalékos küszöb-érzékenységgel”^{*} küszködő FDP-ben joggal keltheti fel egy lehetséges negyedik párt konkurrenciájának a veszélyét. Az 1982-ben az alsó-szászországi palramenti választásokon, az FDP csak a „zöldek” után, negyedik pártként kerülhetett vissza a tartományi parlamentbe, majd a hamburgi tartományi választásokon a „zöldek” foglalták el a liberálisok helyét a városi törvényhozásban. Mindazonáltal az alternatív mozgalmak és a békemozgalom az SPD számára jelenti a legnagyobb nyomást, így a legnagyobb politikai kihívást is.

3. INTEGRÁCIÓ VAGY ELZÁRKÓZÁS? A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ALTERNATÍVÁJA

A közvéleménykutatások, valamint a tartományi és kommunális választások eredményei aggasztó jelzésekkel szolgálnak a kormányzó SPD számára: szó sincs már a hatvanas évek szociáldemokrata felfutásáról, sőt választói potenciáljuk csökkenése azzal fenyeget, hogy a párt a többségalko-

* Legalább a szavazatok 5 százalékát kell megszereznie egy pártnak ahhoz, hogy képviselőt küldhessen a tartományi illetve szövetségi parlamentbe.

tás szempontjából kritikus negyven százalék alá süllyed.

Az elmúlt néhány évben az SPD fejlődését két, egymással összefüggő eróziós folyamat kísérte: egyfelől a törzsválasztók, a munkások és a szak szervezetekben szervezett alkalmazottak szavazati hányadának, illetve választói aktivitásának csökkenése, másfelől az SPD vonzerejének látható megcsappanása a fiatalabb korcsoportokban és az ifjúság elvándorlása a „zöld” és „alternatív” listák irányába. Ezzel szemben a CDU a fiatal korcsoportokban lényegében megőrizte választói hányadát, sőt az SPD törzsválasztói tömbjéből munkásválasztókat is sikerült magához kötnie. A helyzetről alkotott diagnózisok megoszlanak. Egyesek azt állítják, mintha az SPD az alternatív és „zöld” peremcsoportok kedvéért hagyományos munkásválasztóit szolgáltatta volna ki, mások arra figyelmeztetnek: milyen nagy a veszély, ha a fiatal nemzedékek idealizmusa az ellenkultúrában merül el. Nem hiányoznak azok a vélemények sem, amelyek szerint a párton kívül új szocialista mozgalom van megszületőben; az „értékek hanyatlása” nem általában a nyugatnémet társadalomban, hanem magában az SPD-ben figyelhető meg.¹³

Aligha kétséges, hogy az SPD és a nyugatnémet társadalom szerkezete az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott. 1945. után és az ötvenes évek közepéig az SPD tagjainak szociális összetételét mintegy hatvan százalékban a munkástömegek határozták meg. Akkor az SPD hűséges és sikertelen ellenzék volt, mely Peter von Oertzen szerint a „vasárnapot gondolatban a forradalmi változásoknak szentelte, azonban hétköznap a kommunálpolitikának élt”.¹⁴ 1958-ban a párt stuttgarti kongresszusán az SPD megváltoztatta a még

munkáspártra emlékeztető szervezeti felépítését s rá alig egy évvel, Bad Godesbergben véglegesen letért osztálypárt-úttjáról. Willy Eichler szavaival élve búcsút mondott a „történelemfilozófiának” és a „történelmi determinizmusnak”: valójában „néppártként” a szociálreformizmussal kötelezte el magát. A városiasodás, az iparosodás, valamint a hagyományos, lokális kötelékek lazulása egyaránt a szociáldemokrata választó tábor növekedését támogatta.

Az 1969. évi választások idején a K. Schiller nevével fémjelzett sikeres gazdaságpolitika bizonyíték volt arra, hogy a kormányfelelősségben részesülő SPD kompetens gazdaságstabilizáló párt. Másfelől az SPD a hosszú távú szociális reformok és a keleti politika alapján nem csupán a technokrácia, hanem az emancipáció és az új külpolitikai tájékozódás pártja lehetett. Az SPD a növekvő társadalmi termék és a csökkenő elosztási harcok időszakában lényegében a társadalmi és gazdasági modernizáció folyamatából húzhatott hasznot.

A társadalom és a gazdaság szerkezeti változásai az SPD tagösszetételében is visszatükröződtek. A hatvanas és a hetvenes években jelentős kispolgári, illetve értelmiségi, továbbá a közigazgatásban és a szolgáltatásokban foglalkoztatott csoportok áramlottak a pártba, miközben a meggyorsult műszaki fejlődés következtében a munkásosztály magva, az üzemi munkásság szerkezete is megváltozott.

A hetvenes évek elején az SPD integrációs képessége még növekedett. Az SPD mint a keleti politika, az emancipáció, a reformok, egyszóval a kétévtizedes CDU-állam tagadásának a pártja viszonylag rövid idő alatt magába szívta a tekintélyellenes protesztnevezeték — jórészt a

parlamenten kívüli ellenzékben tömörült — baloldali részét. A szociál-liberális koalíció megalakulása az integrációnak nem a következménye, hanem az előfeltétele volt.

A hetvenes évek végére egyértelműen megváltozott a helyzet: az SPD mint uralkodó kormánypárt elveszítette korábbi integrációs képességét, s a pártot belülről számos kérdésben „törésvonalak” osztják meg. A rendszerintegrációból „kilépők” az SPD helyett a „zöld” és alternatív mozgalmak áramlataiban keresnek új politikai hazát. Célkitűzéseikben és érdekmegfogalmazásaikban sokkal „szórtabbak”, mint az egykori „parlamenten kívüli ellenzék”, amely tudatosan a fennálló hatalom „intézményei elleni menetelés” programját hirdette meg, majd számos strukturális reformkövetelése az SPD bal-szárnyán élt tovább.

J. Strasser a mai helyzetet találóan úgy jellemzi, hogy az SPD megelőző, dinamikus gazdasági növekedésén alapuló „politikamodellje” objektív okokból többé nem funkcionál. Jelenleg nem vagyunk szociális mozgalom — fejtegeti F. Duve —, azt igazgatjuk, ami van, s felháborodva figyeljük, hogy ismét olyan társadalmi mozgalom van kialakulóban, amelyhez nem tartozunk. Mások oligarchikus tendenciákat tulajdonítanak a pártnak, felróva, hogy a pártvezetés a „reálisan létező ipari korszak” funkcionáriusaivá vált, a politika „túlprofesszionizálódott”, míg a pártbázis passzivitása megnövekedett.¹⁵

Egyes szociáldemokrata pártideológusok szerint magán az SPD-n belül rajzolódott ki szociológiai és ideológiai értelemben az a kétpárti struktúra, melyet az Inglehart-féle megközelítésben egyfelől a rendszerben integrált, hagyományosan „konzervatív” és „materialista” értékeket

képviselő munkásbaloldal, másfelől az ún. posztmaterialista „új politikát” követelők csoportja alkot.

A jelenlegi konfliktust az SPD „azonossági neurozisének” nevezik, mely végső soron a hatomban maradás és a pártegység fennmaradásának a jövőbeni esélyeit érinti. A kérdés nem kevesebb, mint az: vajon a belső megosztottság, sőt a dezintegráció egyes jeleit mutató párt képes-e újraintegrálni a lemorzsolódott választókat; képes-e az „értékvesztéseket” pótolni új „társadalmi szövetség” létrehozása útján, anélkül, hogy a párt elveszítené identitását. Avagy — merül fel a másik lehetőség — a hagyományos értékek megerősítése alapján a pártnak el kell határolódnia az új alternatív és „zöld” mozgalmaktól. Az elzárkózás vagy az integráció két útját az egyik oldalon Richard Löwenthal, a párt veterán ideológusa, a másik oldalon W. Brandt, illetve E. Eppler személyesíti meg.

Löwenthal nagy port felvert cikkében¹⁶ leszögezte, hogy az SPD nem vállalhat közösséget a „kilépőkkel”, azaz a hagyományos társadalmi konszenzust felmondó alternatív, „zöld”, neopacifista stb. erőkkal, mivel lényegében a politikai realitásokon kívül eső „politikaellenes” céljaik vannak. Löwenthal szerint „a párt jelenlegi azonossági válságán csak akkor kerekedhet felül, ha egyértelműen állást foglal a munkamegosztáson alapuló ipari társadalom mellett és annak elátkozása ellen, a munkások mellett és a »kilépők« peremcsoportjai ellen”.¹⁷ Eszerint ha a rendszerintegrációból „kilépők” csoportjainak integrálására törekednének, olyan „politikaellenes” értékeket engednének a pártba, ami végül a párt azonosságának elvesztéséhez vezetne. Löwenthal „politikaellenesnek” nyilváníttja azokat, akik az ökológiából

világnézetet csináltak és azt hiszik, hogy az „ipari társadalom” az emberiséget tévútra vezette. Szerinte az „ökonómia” és a világnézeté avatott „ökológia” egymással nem egyeztethető össze, sőt le kell szögezni az „ökonómia” elsőbbségét a „parttalan ökológia” követeléseivel szemben.¹⁸ Mindazonáltal Löwenthal is elismeri a „zöld” mozgalom részeként a környezetvédelmi polgáriniciatíváknak mint a gyakorlati kommunálpolitikai demokratikus megnyilvánulásának a jogosultságát.

Ezzel ellentétben W. Brandt, az SPD elnöke a párt egyik fő feladatának azt tartja, hogy az „ökonómia” mellett az „ökológia” is minél több teret kapjon. Felfogásában a „zöldek”, ha nem is mindig baloldaliak, semmiképpen sem sorolhatók a hagyományos értelemben vett politikai jobboldalhoz, sőt célkitűzéseik nagy része végső soron a „demokratikus szocializmus” értékeivel is összeegyeztethető.

„Nem akarjuk a polarizációt — mondja Brandt —, mert ez hadüzenet lenne az ifjúság nagy részének és a lakosság azon csoportjainak, melyek a posztindusztriális szolgáltatási társadalom részeként számszerűen növekednek. Egy ilyen hadüzenet pártunk jelentős része, nevezetesen az aktivisták s a funkcionáriusok ellen is irányulna.”¹⁹ Tehát egy ilyen „hadüzenet” elzárkózást jelentene, mely a pártaktivistákat megfosztaná attól a lehetőségtől, hogy az alternatív csoportokkal párbeszédet folytassanak. Ám az SPD egyes vezetői által meghirdetett dialógus-készség az alternatív csoportok szempontjából sokszor csupán taktikai jellegű „integrációs csapdának” tűnik. Az Alternatív Lista egyes képviselői szerint a párbeszéd pusztán arra jó, hogy az SPD az alternatív csoportok integrálásával az „új reformizmus”

látszatát keltse, és mint kormánypárt továbbra is az uralkodó politikai viszonyokat meghatározó politikai erő maradjon.²⁰ Ennélfogva számos alternatív csoport arra törekszik, hogy maga vezesse ezt a párbeszédet az SPD-ben keletkezett ellentmondások kielezése érdekében, s így a társadalmi konszenzus betartását célzó szociáldemokrata kísérleteket elhárítsa.

További fontos kérdés, hogy a változó feltételek között a szakszervezetek meddig maradnak az SPD által képviselt társadalmi konszenzus hordozói. E. Eppler önkritikusan vonja le a következtetést: éppen a szociáldemokrácia reformpolitikájának a kudarca az, amelynek következtében az egyes társadalmi csoportok az alternatív politikai „szubkultúra” irányába fordultak. Ugyanakkor az integrációs stratégia híveként azt hangsúlyozza, hogy történetileg nézve a szociáldemokrácia is politikai szubkultúra volt egykor; az SPD-nek nem szabad „önmagában kimerülnie”, s legfőképp az „értékváltozást” képviselő fiatal korosztályok előtt kell szélesre tárni a párt kapuit.²¹

Az SPD „azonossági válsága” mögött a fejlett tőkés gazdaságok és társadalmak mélyreható, strukturális átrendeződési folyamatai rejlenek. Kérdésessé váltak azok a külső és belső feltételek, melyek az SPD-t hatalomra segítették: az SPD hovatovább reform nélküli reformista párttá vált, néppárti potenciáljának növekedése elakadt, a társadalmi konfliktusok és részérdekek integrálásában és kifejezésében meggyengült, a párt a neokonzervativizmus és az új alternatív mozgalmak harapófogójába került. Egyidejűleg kormánypárti minőségben képviselt biztonságpolitikai álláspontját tagságának jelentős része nem osztja. Az SPD kiterjedt társadalmi mozgalom felett veszítette el az ellenőrzést: az enyhülés és a ke-

leti politika pártjának uralkodása alatt az NSZK történelmének legnagyobb békemozgalma bontakozott ki.

4. AZ SPD ÉS A BÉKEMOZGALOM

Az SPD és a nyugatnémet békemozgalom viszonya közvetlenül összefügg a párt belső megosztottságának növekedésével és külső, integrációs képességének csökkenésével. Az SPD számára nem elsősorban az ellenzéki uniópártok politikai aktivitása jelenti a fő veszélyt, habár azok a tartós munkanélküliség és az infláció állapotából objektíve hasznot húzhatnak, anélkül hogy koherens és meggyőző ellenprogrammal rendelkeznének.

A párt számára a fő fenyegetés uralkodó önmaga, valamint a politikai rendszerintegrációból kilépő társadalmi ellenmozgalmak és a hagyományos politikai frontvonalakat is keresztező békemozgalom viszonya. Az új alternatív mozgalmak a biztonságpolitikát és az ökológiát mint a kormánypártok politikáját minősítik és ítélik meg; így ezeknek a kritikája egyúttal a kormányon levő SPD-vel szembeni opozíció is. A békemozgalmat illetően az SPD további nagy dilemmája abban rejlik, vajon miképp lehet összeegyeztetni a tömegmozgalmakkal való kapcsolatot az atlanti szövetségi politikával.

Valójában a békemozgalom sokkal átfogóbb, mint az uralkodó társadalmi konszenzust felmondó alternatív és „zöld” csoportok köre. Ugyanakkor a politikai „ellenintegráció” csoportjainak egy jelentős, aktív része sokágúan összefonódik a békemozgalom egyes áramlataival. Elég csupán az atomerőművek építését elutasító „zöldek” atomfegyver-ellenességére, vagy a technika és a monopolkapitalista állam „külső” determinizmu-

sával szemben az önálló életformát és a „biztonság” demokratikus önmeghatározását hirdető alternatív csoportok kapcsolataira emlékeztetni.

A békemozgalom ereje sajátos módon sokféleségében rejlik, mely egyúttal szükségképpen a gyengesége is. A „zöldek” és a legkülönbözőbb baloldali csoportok — az egykori „parlamenten kívüli ellenzék” veteránjai, szakszervezeti aktivisták, elkötelezett béke kutatók stb. — mellett a békemozgalomban a különböző egyházi csoportok is részt vesznek, sőt a béke mozgalom hozzájárult — főként az evangélikus — egyház erőteljes politizálódásához. A keresztény-neopacifista csoportok a teológiai megalapozottságú, egyoldalú leszerelésért szállnak síkra. Sokan közülük felvetik, vajon a tömegpusztító fegyverek korában lehetséges-e még az „igazságos” háború, vagy az „értelmes” védelem. Nem lenne-e célszerűbb inkább a „védtelenség mártíriuma”, vagy legalább az „intelligens ellenség-szeretet” gyakorlása?²²

A konzervatív pártok által a „baloldalinak és utópisztikusnak” minősített béke kutatás tudományos felismerései is a béke mozgalom részévé váltak, sőt enélkül a béke mozgalom nem kaphatott volna bizonyos elméleti-intellektuális rangot. Másfelől politikailag releváns béke mozgalom nélkül a béke kutatásnak sem lehetne befolyási esélye.

Az SPD-hez tartozó, vagy ahhoz közelálló béke kutatóknak jelentős szerepe van abban, hogy a hivatalos biztonságpolitikát a közvéleményhez közvetítik és egyúttal egy kritikai ellennyilvánosságot alakítanak ki. A béke kutatók számottevő része tudatosan vállalja a szerepükkel összefüggő konfliktusokat: hangsúlyozzák, hogy a béke kutatás szükségszerűen konfliktuskutatás is. A külpolitikai

orientációjú békekutatással a társadalmi feltételek megváltoztatását célzó belpolitikai konfliktuskutatást állítják szembe. A békemozgalom kiűntetett lehetőség arra, hogy létrejöjjön a politika és a tudomány, a kül- és belpolitika közötti kritikai visszacsatolás gyakorlata.

A hivatalos szociáldemokrata biztonságpolitikával szemben a békekutatók „alternatív védelemről” szóló legkülönbözőbb elképzelése a nyilvános viták részévé és a bekeinciatívák tárgyává váltak. H. Ahfeldt az atomfegyverek védőpajzsa alatt az NSZK számára a legmodernebb defenzív fegyverek előnybe részesítését javasolja, A. Mechterscheimer a „honvédelem” fogalmát, T. Ebert a katonai védelemmel ellentétes erőszakmentes ellenállást jelentő „szociális védelem” koncepcióját veti fel, rámutatva az egyoldalú, a fokozatos, a részben egyoldalú, részben kölcsönös leszerelés előnyeire és hátrányaira. A vita központjában elsősorban azok a koncepciók állnak, amelyek szerint a katonai védelemnek kizárólag védekezésre kellene irányulnia. E nézetek képviselői szerint olyan védelmi elképzelésekről van szó, melyek többé nem jelentenének kihívást az állandó atomfegyverkezésre, s ezzel a fegyverkezési versenyt sem ösztönöznék. A tübingeni egyetem békekutatói a nyugat-európai biztonságpolitika újrameghatározását követelik: a NATO nukleáris stratégiájának a konvencionális fegyverek és az erőszakmentes biztonságpolitika javára történő megváltoztatását mind a kelet—nyugati, mind az észak—déli kapcsolatokban.²³ A békekutatók alternatív biztonságpolitikai koncepcióinak elterjedéséről tanúskodik, hogy még K. Biedenkopf-nak, az ellenzéki CDU politikusnak a konvencionális védelem kiépítésére, a polgári védelem megerősítésére

vonatkozó javaslataiban is az alternatív biztonságpolitika elemei fedezhetők fel.

A nyugatnémet békemozgalom az egész társadalmi spektrumot átfogó, s így az egyes pártok társadalmi befolyási övezeteit keresztező jelenség. Egyik legnagyobb akciója az 1980 novemberi fórumra visszanyúló „Krefeldi felhívás” a nyugatnémet kommunista párt (DKP) és a „Német Békeunió” kezdeményezésére jött létre, melyhez a „zöldek”, az ifjúdemokraták, ifjúszocialisták, különböző szakszervezeti és egyházi csoportok is csatlakoztak. A NATO ún. ket-tős határozatát elutasító felhívás aláíróinak száma időközben a kétmilliót is elérte. Sőt az 1982. évi békemani-fesztum kezdeményezői — köztük egyházi személyiségek és olyan SPD politikusok, mint E. Eppler és O. Lafontaine, valamint a „zöld” P. Kelly — a „Krefeldi felhívást” egy országos népszavazás ügyévé kívánják szélesíteni.

A békemozgalom az SPD egyes csoportjait és a DKP tagságát objektíve egy akciőközösségbe egyesítette, mely a szociáldemokratáknak a DKP-vel szembeni elzárkózási politikáját érzékeny ponton érinti. Az 1981 októberi bonni béketüntetés alkalmával hiábavalónak bizonyult a szociáldemokrata pártfegyelemre való hivatkozás: az SPD tagjai más politikai csoportokkal — így a DKP aktivistákkal — együtt valójában saját pártjuk biztonságpolitikája ellen is állást foglaltak. Nem véletlen, hogy H. Kohl, az ellenzéki CDU elnöke a jobboldalra jellemző retorikai fordulattal az SPD és a kommunisták „új népfrentjának” a kialakulásáról beszélt.

Az SPD-nek a párton belüli és külvüli békemozgalommal egyaránt szembe kell néznie. A párton belüli

biztonságpolitikai vita lényegileg három álláspont körül bontakozott ki.

A NATO vitatott „pótfegyverkezésének” — a középhatótávolságú fegyverek korszerűsítésének — a gondolata Schmidt kancellár 1977 őszén, Londonban tartott előadására nyúlik vissza: egy mértékadó nyugati politikus részéről ekkor történt először említés a SALT-on és a bécsi közép-európai haderőcsökkentési tárgyalásokon kívül eső ún. szürke zóna kialakulásáról. Schmidt ugyanis a szovjet középhatótávolságú rakéta-rendszerek és a hagyományos katonai potenciál növekedésére hivatkozva arról beszélt, hogy a SALT—II. keretében a NATO-országoknak nem elég elérni és megtartani a nukleáris hadászati paritást. Az ilyen fejlődés — fejtegette a nyugatnémet kancellár — oda vezethet, hogy a középhatótávolságú és hagyományos területeken feltételezett regionális egyenlőtlenségek Nyugat-Európa hátrányára stratégiai jelentőségre tesznek szert.²⁴ Az erre a problémára adott nyugati válasz, a NATO 1979. évi ún. kettős határozata kormány szinten a szociáldemokrata biztonságpolitika alapja lett. Schmidt a „kettős határozat” elfogadását a NATO legitimitásával és személyes, politikai jövőjével, a liberális Genscher a szociál-liberális koalíció további fennmaradásának kérdésével kapcsolta össze.

Az SPD-nek a hivatalos biztonságot egyértelműen támogató jobbszárnya arról akarja meggyőzni a béke-mozgalomban részt vevő szociáldemokratákat, hogy az amerikai tárgyalási készség „valódi”, valamint a „pótfegyverkezés” szükséges „tárgyalási érv”. R. Löwenthal szerint a pártnak az időszakos tagveszteségek ellenére a NATO „kettős határozata” szellemében világos és egyértelmű álláspontot kell képviselnie: az ilyen politika az előfeltétele a hatékony

vitának és a béke-mozgalom integrálásának.

Az SPD-nek e felfogással szemben álló csoportját az ifjúsocialisták, továbbá olyan szociáldemokrata politikusok nevei fémjelzik, mint az alternatív mozgalmak iránt nagy rokonszenvet mutató E. Eppler, valamint O. Lafontaine. A szociáldemokrata balszárny álláspontja szerint az SPD az 1979. évi kongresszusán a „kettős határozatot” a SALT II. megállapodás amerikai ratifikálásával összekapcsolva fogadta el. Am amerikai részről az enyhüléspolitikát támogató SALT II. ratifikálását felfüggesztették, míg a feszültség-irányú „pótfegyverkezés” elfogadása a NATO-hűség kritériuma lett. A „kettős határozat” inkább rakétatelepítési, mint tárgyalási javaslat jellegét öltötte. Ennek alapján az SPD-nek ez a csoportja a „kettős határozat” mielőbbi revízióját követeli, s lényegében mint szükségtelent utasítja el. A „kettős határozat” bírálói kiemelik, hogy az új középhatótávolságú, eurostratégiai amerikai fegyverek telepítése valójában nem a meglévő és megfelelő szovjet fegyverrendszerekre adott válasz, hanem a fegyverkezés jelenlegi minőségi szintjét túllépő, s ezzel a szükségszerű ellenfegyverkezést kiváltó lépés.

Az SPD 1982 április, müncheni pártkongresszusát előkészítő tartományi és körzeti konferenciákon egyértelművé vált a kormánypolitika és a különböző békekezdeményekben aktivizálódott pártbázis közötti elhatárolás: többségképesnek bizonyultak azok a javaslatok, melyek a genfi szovjet—amerikai tárgyalások idejére az eurohadászati szférában a fegyverkezés befagyasztására, illetve a telepítési moratóriumra vonatkoztak.

A müncheni kongresszuson az SPD egy harmadik csoportja kerekedett felül, és az eurohadászati fegyverek-

ről szóló szovjet—amerikai tárgyalások függvényében a „kettős határozat” revíziójának 1983-ra történő halasztását javasolja. Ebben az esetben sokkal inkább a párton belüli polarizáció csökkentésére, illetve a pártegység helyreállítására irányuló kompromisszumos törekvésről van szó, mint valóságos, alternatív értékű álláspontok megfogalmazásáról.

A pártbázis nyomása alatt az SPD 1982 áprilisi kongresszusára készült biztonságpolitikai indítványok jobbra csak verbális engedményeket tartalmaznak, s félreérthetetlenül leszögezik, hogy az Egyesült Államok nyugat-európai jelenléte az NSZK külső biztonsága és cselekvőképessége számára nélkülözhetetlen.²⁵ Az ilyen megfogalmazás nem véletlen: az SPD-nek a párton belüli és a külső békemozgalomhoz való viszonya nemcsak belpolitikai, hanem az NSZK szövetségi kül- és biztonságpolitikáját érintő kérdés.

A nyugatnémet békemozgalom objektíve és társadalmi szinten arra törekszik, amit az SPD vezetésű nyugatnémet kormány a reálpolitika síkján nem tehet magáévá: az atlanti nukleáris függőséggel szemben az NSZK partneri, biztonságpolitikai nagykorúságának a megteremtését. Ennek a törekvésnek az értelme még inkább világossá válik, ha rámutatunk arra, hogy a hetvenes években az Egyesült Államokhoz való viszonyában az NSZK biztosítani tudta partneri szerepét a politika, a gazdaság és a pénzügyek szférájában, míg a nukleáris stratégiai szférában az Egyesült Államok függvénye maradt. Ennek kockázatai a feszültség-központú amerikai erőpolitika idején szembetűnővé váltak: a nukleáris stratégiai függőség és a „pótfegyverkezés” az atlanti vezetésű „tömbpolitika” nyomását növeli, és ily módon az NSZK kül- és biztonságpolitikájá-

ban jelentős kelet-európai kapcsolatokat fenyegeti.

A nyugatnémet békemozgalom az NSZK enyhüléspolitikai önsúlyát támasztja alá, s az amerikai vezetésű differenciálatlan „tömbösítéssel” szemben a partneri mozgásszabadság megőrzésére irányul.

Természetesen más nyugat-európai országokhoz hasonlóan a nyugatnémet békemozgalomban utópisztikus ultrapacifista és távlati célokra irányuló kezdeményezések is megtalálhatóak: egyesek a különböző ideológia megalapozottságú leszerelési unilateralizmusban látják a béke stabilizálásának a feltételét, mások a kelet—nyugati hidegháborús „árkot” az alulról jövő, a tömböket átfogó, szimmetrikus békemozgalom útján kívánják feltölteni. Mégis az NSZK-ban kibontakozott békemozgalom a leg szélesebb alternatív, politikai-társadalmi potenciált képviseli, s mint ilyen a kül- és belpolitikát egyaránt befolyásoló, strukturálisan is meghatározott folyamat.

Kiss J. László

JEGYZETEK

- ¹ *Christoph Bertram*: Der Kampr um den Konsens. Die Zeit, 1982. január 15.
- ² *Vö. Erich Fromm*: Gründe für eine einseitige Abrüstung. In: Erich Fromm: Über den Ungehorsam. Stuttgart 1982. 126. old.
- ³ *Vö. Yoshikazu Sakamoto*: Key issues of Peace research. International peace research newsletter. 1981/3. 4—5. old.
- ⁴ *Vö. Jánossy Ferenc*: Egy evolúciós alternatíva. Valóság. 1982/2. 18. old.
- ⁵ *Ronald Inglehart*: The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. American Political Science Review, 1971/65. 991—1017. old.
- ⁶ *Alan Marsh*: The Silent Revolution,

- Value, Priorities and the quality of life in Britain. American Political Science Review, 1975/69. 28. old.
- ⁷ Über die Deutschland-Kritik der französischen Linken zu Polen. Interjú André Gorz-cal. Der Spiegel, 1982. január 25.
- ⁸ Vö. *Seymour Martin Lipset*: Whatever happened to the Proletariat? An Historic Mission Unfulfilled. Encounter, 1981 június. LVI. évf. 6. sz. 18—34. old.
- ⁹ Vö. *Wolf-Dieter Narr*: Parteienstaat in der BRD. In: Auf dem Weg zum Einparteienstaat. Opladen 1974. 7—11. old.; *Claus Offe*: Politische Herrschaft und Klassenstrukturen. In: *Kress/Senghaas*: Politikwissenschaft.
- ¹⁰ Vö. *Hermann Scheer*: Parteien kontra Bürger? Die Zukunft der Parteien-demokratie. München 1979.; *Kiss J. László*: Az állampolgári iniciatívák és a néppártok, avagy a „jóléti állam” válsága. Külpolitika, 1979/4. 68—77. old.
- ¹¹ *Günter Hoffmann*: Die Politik wandert aus. Die Zeit, 1981. november 27.
- ¹² Ugyanott.
- ¹³ *Rolf Zundel*: Eine SPD — zwei Parteien. Die Zeit, 1982. február 12.
- ¹⁴ Ugyanott.
- ¹⁵ A szociáldemokrata identitásról szóló vita anyaga az Eichler szimpoziium alkalmából: *Willy Brandt*: Sozialdemokratische Identität. Eichler-Symposium Diskussion. In: Die neue Gesellschaft, 1982/12. 1065—1085. old.; *J. Strasser* és *F. Duve* hozzászólásai: 1072—1073. old. A szociáldemokrata identitás-vitáról figyelemreméltó tanulmányt írt *Peter Glotz*: Die politische Identität cimmel. In: *Peter Glotz*: Die Beweglichkeit des Tankers. Die Sozialdemokratie zwischen Staat und neuen sozialen Bewegungen. München 1982. 131—153. old.
- ¹⁶ *Richard Löwenthal*: Identität und Zukunft der SPD. Die neue Gesellschaft, 1982/12. 1085—1089. old.
- ¹⁷ Vö. *R. Löwenthal*: Id. mű, 1086. old.
- ¹⁸ Vö. *Rolf Zundel*: Id. mű.
- ¹⁹ Vö. *Willy Brandt*: Die sozialdemokratische Identität. Die neue Gesellschaft, 1981/12. *Rolf Zundel*: Id. mű.
- ²⁰ Vö. Die Sozialdemokratie und die Aussteiger — wer vereinnahmt wen? Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1982. február 24.
- ²¹ Ugyanott.
- ²² Vö. *Karl-Heinz Janssen*: Aufstand für den Frieden. In: *Josef Joffe* (szerk.): Friede ohne Waffen. Der Streit um die Nachrüstung. München 1981. 137—141. old.
- ²³ Vö. Id. mű, 143—144. old., továbbá Der Westen und die internationale Sicherheit. Frankfurter Rundschau, 1982. november 11.
- ²⁴ Forrás: Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, 1977. november 8.
- ²⁵ Leitantrag des SPD—Vorstandes zur Sicherheitspolitik. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1982. január 27., Frankfurter Rundschau, 1982. január 27., Unsere Zeit, 1982. január 29.

Kerekasztal-konferencia a nőkérdésről

1982 márciusában az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és az NSZK-beli Institut für Marxistische Studien und Forschungen (Marxista Tanulmányok és Kutatások Intézete) között kialakult és rendszeressé vált együttműködés keretében kerekasztal-beszélgetésre került sor a nőkérdésről. Az eszmecsere a nyugatnémet vendégintézmény négy munkatársa, a Társadalomtudományi Intézet és néhány más magyar szervezet és intézmény (Magyar Nők Országos Tanácsa, Egészségügyi Minisztérium, KSH és a Munkaügyi Kutató Intézet) szakértői vettek részt. A beszélgetés résztvevői azt vitatták meg, hogy milyen helyet foglal el a nő és hogyan alakul a szerepe a mai modern társadalmakban, miként változik meg a női egyenjogúság elve a gyakorlatban; milyen funkció- és szerepmódosulás megy végbe a családban a nők társadalmilag szervezett munkája nyomán.

A konferencia előkészítéseként a két intézet írásos tájékoztató anyagokat, tanulmányokat cserélt, s így — a szükséges alapinformációk birtokában — mód volt a kötetlen tapasztalatcserére, egyes konkrét kérdések mélyebb elemzésére.

A beszélgetés alkalmasnak bizonyult annak összevetésére, hogy a

nőkérdés hogyan, milyen azonosságokkal és különbségekkel jelenik meg a két eltérő társadalmi rendszerben.

Az NSZK-beli vendégeket mindegyiknek a magyar társadalmi viszonyok, családpolitikánk és a női egyenjogúság alapfeltételét képező foglalkoztatottság alakulása érdekelte. Az előre kiküldött tájékoztatók és a beszélgetés közben kapott információk alapján elismeréssel nyilatkoztak a magyar nők munkavállalási lehetőségeiről és a tényszerű eredményekről.

Nyugatnémet vendégeink a női egyenjogúság helyzetét vizsgálva azt a kérdést vetették fel — s lényegében erről az oldalról elemezték a problémát —, hogy vajon a nő „cselekvő ember-e avagy áldozat”. Ezen azt értették, hogy a nők passzív alanyai-e a társadalomnak, vagy maguk is megtesznek mindent helyzetük javítására; illetve, hogy az adott társadalmi viszonyok eleve meggátolják-e a női egyenjogúság teljes megvalósulását, s ezáltal a nők is az uralkodó társadalmi viszonyok „áldozataivá” válnak. Az NSZK-ban a családpolitika (amit hibásan általában azonosítanak a nőpolitikával) a politikai vezetés számára égető kérdés. A hatvanas évek óta egyre jobban

fellendülő „új nőmozgalom” az éppen kormányon levő pártkoalíciók politikai hozzáállása szerint vívta és vívja harcát. A hetvenes évek eleje óta főleg az alábbi három kérdéskör határozta meg a nőekkel kapcsolatos társadalmi vitát:

1. A nők hátrányos helyzete a munkahelyeken (azonos munkáért kevesebb bér; az „elnőiesedett” szakmák egyúttal alacsony presztízsű munkahelyek; hiányosak vagy nem is léteznek a nők számára képzési, továbbképzési lehetőségek), nem is szólva arról, hogy a munkanélküliség is inkább a nőket sújtja.

2. A házasság- és a családjog reformja.

3. Az alkotmányban megfogalmazott 218-as, az abortuszt tiltó paragrafus eltörlése.

Az NSZK-ban Ifjúsági, Családi és Egészségügyi Szövetségi Minisztérium koordinálja a családpolitikával kapcsolatos állami tennivalókat. A vendégek ismertették e szerv funkcióját, felépítését és tevékenységét, érzékeltetve, hogy szövetségi szinten csak rendkívül korlátozott módon tudja kifejezni hatását, mivel nem hozhat minden tartományra kötelező érvényű jogszabályt.

A legnagyobb érdeklődést kiváltó vita a magyar családpolitika egyik fontos vívmányáról, a gyermekgondozási segélyről, a bevezetés óta szerzett tapasztalatokról és a törvény módosításáról bontakozott ki. A beszélgetés magyar résztvevői — a kedvezőtlen tapasztalatokat sem hallgatva el — válaszoltak a vendégek kérdéseire.

A konferencián helyet kaptak a gyermekneveléssel kapcsolatos szociológiai kutatások eddigi eredményei. Ennek kapcsán élénk beszélgetés folyt a családon belüli munkamegosztásról, a férfi és nő viszonyáról, a nők kettős funkcióra való fel-

készítéséről, az anya—gyermek kapcsolatról.

Az alábbiakban két cikket közlünk a kerekasztal-beszélgetés NSZK-beli résztvevőitől, amely áttekintést nyújt a nyugatnémet nők helyzetéről, mai társadalmi és szociálpolitikai követeléseikről. A nők társadalmi egyenlősége, valamint a családot és a gyermeknevelést érintő szociális támogatások terén megmutatózó problémák súlyát növeli, hogy az NSZK-ban — a többi fejlett tőkésországhoz mérten — még viszonylag fejlett szociálpolitikai ellátási hálózat és oktatói rendszer épült ki. A kisgyermek nevelésével foglalkozó cikk ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a gyermeknevelés pedagógiai, intézményi stb. problémái szorosan kapcsolódnak a társadalom fejlesztésére, jövőjére vonatkozó elképzelésekhez. Így sokkal inkább az oktatás és nevelés útkereséseit mutatják a személyiség fejlesztéséhez szükséges megfelelő módszerek és intézmények kialakításában, minthogy „csupán” a női emancipációval összefüggő kérdésnek tekinthetnénk azokat.

Szebenyi Georgina

HEIDI KNAKE-WERNER

A NŐ- ÉS CSALÁDPOLITIKA FELTÉTELEI ÉS HELYZETE AZ NSZK-BAN

1. A női emancipáció és a családpolitika elméleti kiindulópontjai

Az NSZK-ban a családok és a nők helyzetéről folyó vita igen szorosan összekapcsolódik. Az évszázadok óta a nőkre háruló családi kötelezettségeket, valamint a háztartás és gyermeknevelés feladatait a nők egyre na-

gyobb része az NSZK-ban többé már nem fogadja el ellentmondás nélkül. A nő társadalmi helyzete és ezzel kapcsolatosan a család funkciója, különösen az utóbbi években, éles ellentétekhez és világosan elhatárolható politikai álláspontokhoz vezettek az NSZK politikai spektrumában. Jelentős szerepet kap ebben az összefüggésben a nők kereső tevékenysége, tekintettel a nők társadalmi egyenlőségére és emancipációjára. A nők közötti új társadalmi mozgalmak keletkezése egyre világosabbá teszi, hogy emancipáció és a társadalmi munkafolyamatban való részvétel szorosan összekapcsolódnak egymással, azaz, a nők egyenlő elbírálásának és emancipációjának szükséges előfeltétele a tartós, nem otthon végzett kereső tevékenység. A munkához való jog ozthatatlan. Ez a tétel — amit az NSZK-ban mindenekelőtt a szocialisták képviselnek — a társadalmilag szervezett munkának az emberre gyakorolt hatását veszi alapul. Itt a munkának mindkét oldalát figyelembe kell venni: egyfelől gazdasági funkcióját, amely a társadalmi javak bővítését eredményezi, másfelől az emberi személyiség fejlődésében játszott szerepét. Az emberek a munkán keresztül gyakorolnak befolyást a társadalmi viszonyok alakulására és továbbfejlődésére, s így a kereső tevékenység kaput nyit a nőknek a társadalmi fejlődésben való aktív részvételhez.

Éppen ezen a ponton alakult ki a polgári tábor ellenállása, amely ugyan ma már nem tudja távol tartani magát a nők társadalmi helyzete körüli vitától, ugyanakkor azonban olyan koncepciókat dolgoz ki a nőknek a családon kívüli társadalmi területekbe való integrációjára, amelyek végső soron a nemek szerinti munkamegosztás megszilárdítását jelentik.

2. A nők egyenlő elbírálásának és a család helyzetének törvényes alapjai

Felvetődik a kérdés: a törvényhozás milyen lehetőségekkel, illetve milyen korlátokkal számolt a nők társadalmi egyenlőségét illetően. Abból kiindulva, hogy nők és férfiak számára egyformán adott a személyes életük kialakításának szabadsága, az NSZK alkotmánya kimondja az egyenlőség alapelvét (3. cikk., 2. bek.). Ezen túlmenően a család különös védelme a következő alkotmányos alapelvekben jut kifejeződésre:

„Házasság és család az államrend különleges oltalma alatt állnak.” (6. cikk., 1. bek.).

„A gyermekek gondozása és nevelése a szülők természetes joga és elsődlegesen rájuk háruló kötelesség.” (6. cikk., 2. bek.)

„A házastársaknak és a gyermekeknek személyes és családi érdekeltiségek megválasztásában szabadoknak kell lenniök. Önállóan dönthetik el, hogy akarják saját életüket alakítani.” (2. cikk., 1. bek.) (Bericht der Enquete-Kommission „Frau und Gesellschaft”. 1980. VIII. 29.)

Eszerint a férfiak és nők, illetve a szülők az NSZK-ban szabadon dönthetik el, hogyan akarják felosztani egymás közt feladataikat a családban, társadalomban és szakmai területen. Az életforma de jure szabad megválasztásának mindenestre az az előfeltétele, hogy mindkét házastárs de facto képes legyen egy lehetséges tevékenység minden funkciójára a családban és a szakmában, s ezt a képességét az együttélés során megtartsa és tovább is fejlessze.

Az NSZK-beli tényleges helyzetről azt lehet elmondani, hogy a fenti előfeltételek sem a férfiak, sem a nők számára nem adottak; azonban

e fogyatékoságok hatása a nőkre nézve lényegesen súlyosabb. Mint-hogy a törvényes alapokkal ellentétben a hagyományos család- és nőideológia segítségével még mindig egyoldalúan a nőkre hárítják a háztartás és a család felelősségét, a nők a kereső tevékenység során továbbra is hátrányos helyzetben maradnak, illetve, ha mégis megkísérik összekapcsolni a családi feladatokat és a kereső tevékenységet, alig elviselhető megterhelés nehezedik rájuk.

3. Adatok a nők és családok helyzetéről

Annak ellenére, hogy az NSZK-ban az 1966/67-es válság óta a munkanélküli nők részaránya tartósan magas, fokozatosan emelkedik a női munkavállalók száma és aránya. 1979-ben a 20—60 év közötti korcsoportban a nők 54 százaléka folytatótt kereső foglalkozást, szemben az 1961-es 47 százalékkal. Ha megfigyeljük a női foglalkoztatottság alakulását, feltűnik, hogy a nők kereső tevékenységükben kevésbé készségesen igazodnak a konjunkturális időszakokhoz, illetve rezignáltan alkalmazkodnak a válságkorszakokhoz. A potenciális női munkavállalók száma jelenleg is messze meghaladja a foglalkoztatott, valamint a munkanélküliként regisztrált nők számát. Egyedül 1979-ben mintegy 260 000 főt tett ki a munkapiacról kiszorított, de kereső tevékenység iránt érdeklődő nők „csendes tartaléka”. A foglalkoztatott nők számának növekedésével foglalkozási részarányuk is emelkedett valamelyest: az 1960. évi 33 százalékról 1979-ben 36 százalékra.

A döntő változás a házas nők foglalkoztatási struktúráján belül ment

végbe és itt kapcsolódik mindez a családpolitikához. 1970 óta a kereső nők között jelentősen megnőtt a férjes és gyermeces asszonyok száma. A férjes nők foglalkozási részaránya az 1950. évi mintegy 35 százalékról 1979-re 61 százalékra nőtt, azaz csaknem megkétszereződött. 1970 óta a 6—15 év közötti gyermekkel rendelkező anyák foglalkozási aránya 35 százalékról 40 százalékra emelkedett. 1978-ban a három vagy több, 18 év alatti gyermeket nevelő férjes nők 36 százaléka volt kereső. Ez a tény rávilágít arra, hogy minél nagyobb az eltartott gyermekek száma, annál inkább csökken a kereső foglalkozást végző anyák aránya, azonban még így is igen jelentős, amiből érdemes levonni családpolitikai konzekvenciákat. A kereső tevékenységet folytató gyermeces nők — férjesek vagy gyermeküket egyedül nevelők — magas részaránya arra utal, hogy leginkább gazdasági okok készítetik őket arra, hogy kereső tevékenységet folytassanak. A szövetségi kormányzat az 1979-es 3. Családpolitikai Beszámolójában el is ismeri, hogy — különösen a munkaház-tartásokban — gondot jelent az egzisztencia biztosítása, mert ezeknél a családoknál a gyermekek növekvő száma miatt a jövedelemszint közel van a létminimumhoz. A nők megváltozott kereső magatartását azonban egy sor további tényező involválja. A hosszabb oktatási és képzési idő miatt egyre több nő csak az általános tankötelezettség befejeztével lép munkába, viszont magasabb képzettségük következtében a szakmai orientáció jelentékenyebb helyet foglal el a nők életterveiben.

Az utóbbi évek vizsgálatai ugyanakkor azt is megmutatták, hogy a nem anyagi szempontok növekvő jelentőségűek a szakmai tevékenység melletti döntésekben. A *Nők az*

üzemben című vizsgálatban (*Ilona Scholl-Schwinghammer*: Frauen im Betrieb. Göttingen 1979.) a megkérdezett munkásnők közül (akik alacsony kvalifikációs szintű munkahelyen, magas pszichikai és fizikai terheléssel dolgoznak) 73 százalék állította, hogy szívesebben van állásban; 50 százalék azt nyilatkozta, hogy örömet talál munkájában, és 63 százalék választott igennel arra a kérdésre, hogy hiányérzete lenne-e (nem a pénzre vonatkozóan), ha már nem folytatna kereső tevékenységet. Egy másik vizsgálatban (*Helga Pross*: Hausfrauen. Hamburg 1973.) a háziasszonyok többsége is azt állította, hogy — amennyiben arra mód nyílna, nem korlátozódnának csupán a háziasszonyi létre. E vizsgálat megállapította, hogy csökken a nők között a családi feladatokkal való kizárólagos foglalkozás a folyamatosan, illetve rövid megszakítással végzett szakmai munka javára.

A kereső tevékenységre való beállítódásuk ellenére az NSZK-ban a nők munkavégzését az objektív feltételek miatt a megszakitottság jellemzi: a házimunka és gyermeknevelés olyan időigényes és fizikai megterhelést jelentő igénybevétel, hogy a nők kénytelenek a kereső tevékenységből időlegesen kiválni. Az, hogy sok nő a szakmai tevékenység iránti pozitív beállítódása ellenére gyakran inkább lemond a további kereső tevékenységről — és egyidejűleg átvállalja a családi kötelezettségeket — a tipikus női munkahelyek jelenlegi munkafeltételeinek és munkatartalmainak elutasításaként is magyarázható.

A kereső nők nagy többségének helyzetét az NSZK-ban változatlanul az jellemzi, hogy a női munka néhány, „tipikusan” női szakmákkal jellemezhető gazdasági ágra koncentráldik; olyan területekre, amelyeket

egyben alacsony bérezésű ágazatokként tartanak számon. A magánszolgáltatási szektorban a munkahelyek 70 százalékát nők foglalják el, a textiliparban a nők aránya 51 százalék, a konfekcióiparban 80 százalék és a kis- és nagykereskedelemben 53 százalék. Olyan gazdasági ágakban, ahol általában magasabb a bérszínvonal és amelyek kevésbé vannak kitéve a racionalizálásnak, nők alig dolgoznak.

A tipikus női szakmákra az egyhangú, mechanikus és könnyen standardizálható tevékenységek jellemzőek, amelyeket a magas idegi és fizikai igénybevétel dacára csak kevésre értékelnek, s egyben különösen ki vannak téve a racionalizálási folyamatoknak. Az a tény, hogy a nőket elsődlegesen az úgynevezett alacsony bérezésű ágazatokban foglalkoztatják, oda vezet, hogy a kereső nők összjövédelme alacsonyabb, mint a férfiaké; annak ellenére, hogy arányuk a foglalkoztatottak összlétszámában 35 százalék, az NSZK-ban foglalkoztatottak összjövédelmének csupán 25 százalékát kapják. Az NSZK-ban távolról sem sikerült még megvalósítani az „egyenlő értékű munkáért egyenlő bért” elvét. A nemek szerinti keresetkülönbségek legpregnansabb kifejeződése az a tény, hogy sok gazdasági ágban a férfi segédmunkások heti bére magasabb a női szakmunkásokénál; itt meg kell jegyezni, hogy az összes munkásnőknek csupán 5 százaléka végez szakmunkát, míg a férfi munkások 56 százaléka szakmunkásként dolgozik. Az egész ipar átlagát nézve a női segédmunkások havonta 21 százalékkal keresnek kevesebbet, mint a férfiak. A női alkalmazottak fizetése 20 százalékkal marad férfi kollégáik fizetése alatt, és még a legmagasabb képesítési csoportba besorolt alkalmazottak között is jelentékeny hát-

rányban vannak a nők 18 százalékkal alacsonyabb jövedelmükkel. Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy ebbe a magas képesítési csoportba (vezető beosztások) csak az összes női alkalmazottak 7 százaléka tartozik, szemben az összes férfi alkalmazottak 41 százalékaival.

Már a lányok és fiatal nők képzése magában rejti annak a lehetőségét, hogy a nőket ipari tartalékhad-sereggé használják fel, mivel egyfelől a lányoknak csupán 56 százaléka szerez szakmai képzést, másfelől a lányokat még mindig túlnyomórészt a tipikus női szakmákra képezik ki. Az NSZK-ban 451 elismert képzett szakma van, a szakmát tanuló lányok fele mégis mindössze négy szakma között oszlik meg.

A nők e hátrányos megkülönböztetése befolyásolja a kereső tevékenységgel kapcsolatos magatartásukat, kivált, mert a diszkrimináció fent jelzett formái együtt járnak egy olyan emancipációellenes ideológiával, amely a nő tulajdonképpen, „természetes” helyét a családban jelöli ki. Az NSZK-ban uralkodó, a fennálló realitásokat dicsőítő nő- és családeológiának az a célja, hogy a nőket a mindenkori gazdasági szükségletek változásai szerint hol csak a családi feladatok ellátására, hol a kereső tevékenység vállalására bírja rá. Ugyanakkor azt sugalmazza a nőknek, mintha szabad választásuk lenne a család és gyermekek ellátása, illetve a szakmai tevékenység között. De éppen a szövetségi kormányzat megbízásából szervezett nőankéton állapították meg, hogy az NSZK-ban ez a választási szabadság nem létezik. A következő okokat sorolják fel:

„Választási szabadság ez idő szerint nincs, mert

— még egyoldalúan a nőkre hárul

a felelősség a háztartásért és a családjáért;

— a kereső tevékenység során a nők még sokoldalúan hátrányos helyzetben vannak;

— a nőknek a családi feladatok és a kereső tevékenység kötelezettségeinek többszörös megterhelés árán kell eleget tenniük;

— A férfiakkal képest a nők általában alacsonyabb képességgel rendelkeznek;

— Azok a nők, akiknek nincs szakmai képzettségük vagy szakmailag többé nem tudnak beilleszkedni, egyoldalúan a háziasszonyi szerepre vannak kárhóztatva;

— a családi feladatok egyértelmű áthárítása a nőkre nem teszi lehetővé a férfiak számára, hogy a kereső funkcióknak akár csak egy részét is családi funkciókra cseréljék ki.” (Bericht der Enquete-Kommission „Frau und Gesellschaft”).

Egyre több nő tapasztalja, hogy az NSZK hagyományos norma- és értékrendszere ellentmondásba került a realitással. Ez a felismerés nagyon különböző reakciókat vált ki. Mindenesetre feltűnő, hogy sok fiatal nő inkább lemond az utódokról, s magát teljesen szakmai tevékenységének szenteli.

4. Nő- és családpolitika az NSZK-ban

A nemek egyenlő jogainak alapelveiből az következne, hogy a nő- és családpolitikának minden társadalmi lehetőséget ki kell használnia annak érdekében, hogy a nőknek mind a szakmai tevékenységre, mind a családi feladatok vállalására lehetőségük legyen. Ez végső soron azt eredményezhetné, hogy a szakmai és a családi kötelezettségek a nők tervei-
ben azonos értéket jelentenek. Az

NSZK családpolitikája azonban sokkal inkább olyan koncepciókat propagál, amelyek a kereső tevékenység és a családi funkció között állítólag fennálló női szerepkonfliktus megoldásához úgy járulnak hozzá, hogy megkönnyítik a nők számára a háziasszony- és anyaszereppel való azonosulást, és így másodlagossá teszik a szakmai életbe való integrációt. A női kereső tevékenység öszzgazdasági jelentősége miatt azonban még a „Nők vissza a konyhába és gyerekszobába” kampány legelső lépésébe képviselőiknek is el kell fogadniuk legalább a nők időleges kereső tevékenységét. Ennek megfelelő megoldási modellek elfogadására próbálják rábeszélni a nőket.

A továbbiakban néhány példát emelünk ki a fenti összefüggésekben folyó legfontosabb vitákból. A választási szabadság gondolatának védelmezői, mint ez az NSZK vezető pártjainak családpolitikai programjaiban található, azt a jogot akarják biztosítani a nőknek, hogy szabadon döntsenek a szakmai tevékenység, illetve az anyaság és az ezzel összekapcsolódó háziasszonyi státus között; e döntést és az abból fakadó összes konzekvenciákat azonban a nők, illetve családjuk magánügyének tekintik. Ez két dolgot jelent: először is megvonják a nőktől az alapot arra, hogy a társadalommal szemben igényt formáljanak a háztartási és gyermeknevelési feladatok átvállalására. Másodszor pedig kísérlet tesznek arra, hogy a nők és családjuk magánszférájába szorítsanak vissza olyan problémákat, mint a nők többszörös megterhelése, a hagyományos nemek szerinti szerepelvárások és a foglalkozásban levő nők munkajogi diszkriminációja. Ahelyett, hogy a háztartási és nevelési feladatok átvállalására társadalmi intézményeket hoznának létre, a választási sza-

badság ideológusai a „partneri együttélés” gondolatát népszerűsítik. Ez a javaslat is azt a látszatot szeretné kelteni, mintha az NSZK adott társadalmi feltételei mellett azok a problémák, amelyek a háziasszonyi tevékenység és gyermeknevelés, valamint a kereső tevékenység összekapcsolásakor fellépnek, megoldhatóak lennének nők és férfiak partneri együttélésével. (Kétségtelen persze, hogy a „partneri együttélés” gondolatával összekapcsolt választási szabadságkonceptió népszerűsítése az államnak a legolcsóbb megoldás.)

A választási szabadság koncepciója nem vesz tudomást arról, hogy az NSZK-ban sok nő számára — különösen az alsóbb szociális rétegekből — nem létezik a csupán háziasszonyi tevékenység alternatívája, hiszen a család egzisztenciájának biztosítása érdekében mindenképpen rákényszerülnek a kereső tevékenységre.

A választás szabadságának koncepciója egy ún. három fázisú modell (*Myrdahl—Klein: Die Doppelrolle der Frau in Familie und Beruf. In: J. Menschik: Grundlagentexte zur Emanzipation der Frau. Köln 1976.*) elméleti alapján nyugszik. E szerint a nők számára a képzés ideje után a kereső tevékenység rövid fázisa következik, majd a házasságkötés után körülbelül 10—15 évre felhagynak a kereső tevékenységgel és kizárólag háziasszonyi és anyai feladataiknak szentelik magukat. Végül a harmadik fázisban a nők a szakmai életbe való visszatérésre törekcsenek.

A három fázisú modell szerint kialakított nő- és családpolitika abban is figyelmen kívül hagyja a realitásokat, hogy semmilyen megoldást nem kínál azoknak a nőknek, akik a családi feladatok és az anyaság vállalása mellett sem kívánnak kiválni a kereső tevékenységből az

NSZK-ban törvényesen előírt anyasági szabadság (6 hónap) lejártá után. Az ilyen politika nem veszi figyelembe azt, hogy a legtöbb nő számára a kereső tevékenységbe való visszatérés csaknem kilátástalanná vált a nagyarányú női munkanélküliség, az alacsony szakmai képesítés stb. következtében.

Még a nők körében is különböző irányokból vitatják az NSZK-ban a nők társadalmi egyenlősége érdekében kidolgozott családpolitika gondolatát; ezt jól mutatja a feministák egy csoportjának a vitába bekapcsolt követelése, a „fizetést a házimunkáért”. Szerintük a nők gazdaságilag függetlenné válnak a házi munkáért kapott fizetéssel, s többé nem kényszerülnek arra, hogy otthonukon kívül vállaljanak bér munkát. Függetlenül attól, hogy végül is kinek kellene fizetnie a háziasszonyok bérét, ennek egyrészt az lenne a következménye, hogy a nőket végérvényesen az otthoni elszigeteltségbe száműznék, másrészt minden alapjukat elvesztenék azok az igények, hogy társadalmilag szükséges intézményeket hozzanak létre, ezzel csökkentve a szülőknek a nevelési és más családi feladatokból adódó terheit.

A házi munka részleges bérezésének kérdését, bizonyos tudományos kutatások nyomán, állami részről is fel szokták vetni. Ide tartozik például a nevelési segélykonceptió, amely szerint azok a nők, akik azért válnak ki a kereső tevékenységből, hogy gyermekeiket neveljék, állami nevelési segílyt kapnak, ennek összege azonban oly alacsony, hogy az alsóbb társadalmi rétegből származó nők vagy a gyermekeiket egyedül nevelők ezt a lehetőséget úgysem tudják igénybe venni.

Ezek a példák rávilágítanak arra, hogy az NSZK-ban a nő- és családpolitika nem nyújt olyan társadalmi

segítséget a nők számára, amely révén realizálni lehetne mind a munkához való jogukat, mind család és gyermekek iránti vágyukat. Ezt továbbra is messzemenően átengedik a magánkezdeményezéseknek.

HEIKE FLESSNER

A NEVELÉS INTÉZMÉNYI STRUKTÚRÁJÁNAK EGYES KÉRDÉSEI

A tanulmány a nevelés intézményi struktúrájának egy területét, a kisgyermeknevelést vizsgálja. A kisgyermeknevelést olyan egységes pedagógiai folyamatként értelmezzük, amelynek két szakaszát — a gyermeki élet első két évét és a 2—6 éves kort — egységbe foglaljuk, a nevelés folyamatosságának hangsúlyozása céljából. Az intézményekben folyó gyermeknevelés fogalma azt fejezi ki, hogy a nevelési folyamat egyes elemei kiválnak a családból és a közösségnevelés társadalmilag szervezett és elismert intézményeibe kerülnek. (*Rüdiger Koch—Georg Rocholl: Einleitung: Kleinkinderziehung als Privatsache? Köln 1977. 9. old.*)

E folyamatban a társadalmiasodás különböző szintjei jelennek meg, ez mindenekelőtt az intézményi kisgyermeknevelés két nagy fenntartó csoportjában válik nyilvánvalóvá, ugyanis az NSZK-ban a kisgyermeknevelő intézmények fenntartói ún. „szabad szervezetek” (rendszerint felekezethez kötöttek) és kommunális szervezetek (város, község, tartományi körzet).

A következőkben az NSZK-ban folyó intézményes kisgyermekneve-

lést mindenekelőtt az óvodák (3—6 éves gyermekek számára) és a bölcsődék példáján kívánjuk bemutatni.

1. Néhány strukturális adat az intézményes kisgyermeknevelésről

A rendelkezésre álló legújabb adatok szerint 1979-ben [Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (kiad.): Grund- und Strukturdaten 1981/82. Bonn 1981. 12. old.] az NSZK-ban 23 916 óvoda volt 1 390 700 férőhellyel. Eszerint a 3—6 évesek 77,8 százalékát óvodai férőhely várta. Ezenkívül 3189 iskola-előkészítő óvoda állt 67 000 gyermek rendelkezésére, tehát a kérdéses korcsoport 5,45 százaléka számára.

Az átlagadatok elfedik, mennyire eltérő az ellátottság foka az egyes szövetségi tartományokban. Baden-Württembergben a gyermekek létszámánál 6 százalékkal több az óvodai férőhely, Schleswig-Holsteinben viszont csupán a gyermekek 47,3 százalékának jut hely az óvodában. Bajorországban az iskola-előkészítő óvodákba a gyermekek 1,9 százaléka juthat be, Hamburgban 21,9 százalékuk. Az utóbb említett különbség részben az iskola-előkészítő óvodák megítélésében mutatkozó koncepcionális különbségekből fakad.

Az óvodafejlesztés az utóbbi másfél évtizedben nagyon gyors ütemű volt: míg 1965-ben csupán a gyermekek 32,7 százaléka számíthatott óvodai férőhelyre, 1973-ban már 52,3 százalékuk, 1976-ban 70,5 százalékuk és 1979-ben már 77,8 százalék.

Sajnálatos módon a minőségi fejlesztés nem tart lépést a mennyiségi növekedéssel: túl nagyok az óvodai csoportok (20—25 gyermek) és túl kevés a nevelő (csoportonként átlagosan egy szakképzett és egy kisegítő munkaező), ráadásul részben még

mindig nem kielégítő képesítéssel. Jelenleg a szigorú takarékosági politika következtében további minőségi romlás figyelhető meg: a csoportokat tovább növelik, a nevelők egy részét elbocsátják, illetve a fizetett munkaidőt csökkentik.

Az óvodák legnagyobb részét az ún. „szabad jóléti szövetségek”, leggyakrabban egyházi szervezetek tartják fenn (1979-ben az óvodák 70 százalékát). Az óvodák 29 százaléka közzintézmény, túlnyomórészt községi. Érdekes megfigyelni, hogy az óvodai terület jelentős fejlesztését legnagyobbbrészt a községek valósították meg. 1970 és 1979 között részvételük az óvodák fenntartásában 20-ról 29 százalékra emelkedett, az egyházaké 77 százalékról 70 százalékra csökkent. Az óvoda ennek ellenére szilárdan az egyházak kezében van. Ennek nemcsak történeti okai vannak; az egyházi ideológia ma éppúgy, mint régen, a gyakorlati életben gyökerezik. Az NSZK-ban uralkodó hatalmi és uralmi struktúrák — a Weimari Köztársaság struktúráihoz kapcsolódva — magas rangot biztosítanak a nagy egyházak részérdekeinek. A pedagógiai szakiskolák nagy része is felekezeti; 1973—1974-ben 15,4 százalék (43) az evangélikus egyház, 29,0 százalék (81) a katolikus egyház kezében volt és 50,9 százalék (142) állami intézmény volt. (*Dietrich von Dierschau: Die Erziehungsbildung. München 1974. 159. old.*)

A bölcsődei viszonyok egészen mások, ha az igényeket és a férőhelyeket összevetjük. 1976 májusában 493 000 kisgyermekes anya folytatótt kereső tevékenységet (az összes dolgozó nő 31,5 százaléka) és 524 000 három év alatti gyermeknek volt szüksége a gondozás valamilyen formájára. De a tényleges bölcsődei igények megállapításánál ehhez a szám-

hoz hozzá kellene adni mindazoknak a gyermekeknek a számát, akiknek édesanyja mind ez ideig azért mondott le a kereső tevékenységről, mert nem talált elhelyezési lehetőséget gyermeke számára, vagy nem kívánta igénybe venni a meglévő lehetőségeket azok rossz minősége miatt. 1976-ban mindössze 24 388 bölcsődei férőhely volt 857 bölcsődei intézményben, ami csak a gyermekek 4,7 százalékának volt elegendő.

Bizonyos fejlődés a bölcsőde területén is mutatkozik, bár mennyiségileg csekély: 1973-ban 653 intézmény volt 20 428 férőhellyel, 1978-ban már 937 intézmény 25 895 férőhellyel. Az a tény, hogy a férőhelyek száma nem növekedett ugyanolyan mértékben, mint az intézmények száma, a személyzet állománya viszont nőtt, arra utal, hogy az ellátási feltételek a bölcsődékben objektíve javultak.

Az óvodákhoz képest a bölcsődék nagyobb aránya kommunális intézmény; 1975-ben például 73 százalék; továbbá 5 százalék magán, illetve szövetkezeti és csak 22 százalék volt felekezeti intézmény. Ez azzal magyarázható, hogy az egyházak ideológiai okokból elutasítják a legkisebb gyermekek „idegen” gondozását. A női szerepképet illetően itt különösen makacsul tartja magát az a konzervatív beállítódás, hogy egy kisgyermek édesanyja nem vállalhat munkát. Így a bölcsődei ellátás — az ifjúságsegélyezés egyik feladataként — csak a végszükség esetére korlátozódik, és a közintézmények nem tudják teljesen kivonni magukat e segítségnyújtás kötelezettsége alól. Idézzük a müncheni Német Ifjúsági Intézet (DJI) értékelését: „A bölcsődei nevelést az NSZK-ban szükségmegoldásnak tekintik, amely csak végső esetben pótolhatja a családi nevelést. Az a tény, hogy mint nem kívánatos, elvetett, tabunak tekin-

tett intézményt tartják számon, nyilvánvalóan egyfelől a férőhelyek alacsony tartott számában, másfelől a szükséges javításokra fordított alacsony szintű beruházásokban. A csekély férőhelykinálat, a sok kívánnivalót hagyó pedagógiai feltételek, valamint a szülőket terhelő tetemes költségek mégsem képesek csökkenteni a keresletet és a szükségletet; az előjegyzési listák meglehetősen hosszúak. Ezzel a korlátozó „politikával” megbélyegzik a „bölcsőde” intézményét, mint szükségmegoldást, olyan szülők és anyák számára, akik nem tudnak más, jobb megoldást találni.” (Arbeitsgruppe „Tagesmütter”: Das Modellprojekt „Tagesmütter”. Abschlussbericht. München 1979. 2. rész, 25. old.)

2. A feladatok meghatározása és az intézményes kisgyermeknevelés társadalmi értéke

Az intézményes kisgyermeknevelést az NSZK-ban az Ifjúsági Jóléti Törvény szabályozza; ez néhány változástól eltekintve megfelel az 1922-ben — tehát a Weimari Köztársaság kezdetén hozott — Birodalmi Ifjúsági Jóléti Törvénynek. 1973 óta dolgoznak új törvényen, ezt az ifjúságsegélyezési törvényjavaslatot mindmáig nem szavazták meg, mindenekelőtt a CDU erős ellenállása miatt.

Az érvényben levő Ifjúsági Jóléti Törvénynek két lényeges jellemzője van:

a) *Kötelezően* rögzíti mindenekelőtt az Ifjúsági Hivatal fegyelmező és ellenőrző feladatait a gyermekek és fiatalok deviáns magatartása és bizonytalan neveltetési feltételei esetén. Kötelezően be kell avatkozni olyan szélsőséges pedagógiai esetekben, amikor a gyermek nevelése ve-

szélyeztetett vagy akár csak elhanyagolás fenyegeti.

A nevelés támogatásának minden tágabb értelemben vett feladata az Ifjúsági Hivatal önkéntes szolgáltatása. Ez vonatkozik minden olyan pedagógiai intézményre, amely nem a nyilvánvaló végszükség esetén nyújt segítyt, hanem priméren a gyermeki személyiségfejlődés tervszerű irányítását és a szocializációs tapasztalatok elterjesztését szolgálja. Ez utóbbi szolgáltatások bizonyos körülmények közt visszavonhatók, leépíthetők. Jelenleg is ez történik, a szociális szolgáltatások leépítésének részeként, hiszen az NSZK uralkodó társadalmi erői a szociális kiadások leépítésével próbálnak úrrá lenni a gazdasági válságjelenségeken.

b) Az Ifjúsági Jóléti Törvény biztosítja az ifjúságsegélyezés magán-szervezeteinek *elsőbbségét* a közintézményekkel szemben. Azaz: amennyiben az ifjúságsegélyezés független fenntartói rendelkeznek alkalmas intézményekkel és rendezvényekkel, vagy bővítik a meglévőket, vagy újakat hoznak létre, a közintézményektől el kell tekinteni (Ifjúsági Jóléti Törvény 5.5 §). Mindez „rendkívül negatív hatást fejthet ki, mivel egy »szabad fenntartó« bármikor kiszállhat egy korábban már elvállalt feladatból, hogy egy másikba fogjon bele. Ez nagy bizonytalanságot, a tervezés lehetetlenségét jelenti minden állami vagy közösségi hatóság-nak... A szabad jóléti szövetségek mind a segélyezés motivációjában, mind a társadalmpolitikai célkitűzéseikben, mind azon területek megválasztásában, amelyeken tevékenykedni kívánnak, mind munkájuk kialakításában, mind pedig a segélyezettek kiválasztásában »függetlenek«. Az érintetteknek tehát nem lehet jogigényük az alkotmányban biztosított szociális igazságságra... Ez

mindenesetre az állam nagyon is kérdéses »tehermentesítés« eredményezi mindaddig, míg ily módon tartják fenn az egyházi nyilvánosság igényét »minden emberre és az egész emberre«. A legmélyebben ellentmond az alkotmány egyenlőségi és jóléti államelvének az, hogy felekezeti érdekeket önkényesen, ideológiai tervezés szerint az össztársadalom legitím igényei elé lehet rangsorolni.” (Arnulf Hopf: Historische Analyse der trägerspezifischen und rechtlich-organisatorischen Bedingungen öffentlicher Kleinkinderziehung. In: Rüdiger Koch-Georg Rocholl [kiad. id. mű, 80. old.]

Az intézményekben folyó kisgyermeknevelés feladatainak meghatározását az a ma is uralkodó vélemény szabja meg, hogy míg az óvodák a nevelést és képzést szolgálják (az iskola-előkészítő osztályoknak még inkább ez a funkciója), így minden igénylőnek rendelkezésre kell bocsátani egy óvodai férőhelyet, addig a bölcsődék csak a gyermekek gondozását szolgálják.

A hatvanas években az óvodák feladatát még csaknem ugyanabban látták, mint a bölcsődékét: akkoriban az óvoda is végszükség esetére szolgáló intézmény volt, bár erősebb pedagógiai hangsúllyal.

A népesség átlagos képesítésével szemben támasztott egyre növekvő követelmények és az oktatás területén fellépő növekvő demokratizálási kényszer következtében a bonni szociálliberális kormányzat — amely 1969-ben a CDU-t felváltotta — rákényszerült arra, hogy javítsa az iskola-előkészítő nevelést is. Az ismertetett mennyiségi eredmények mellett a tartalmi végeredmény: az óvoda oktatási intézmény lett. De még nem minden gyermek számára — ahogyan azt a haladó erők követelik. Meghiúsult az a terv, amely

szerint az ötévesek számára egy kötelező iskola-előkészítő évet kellett volna bevezetni, s ezzel, különösen a társadalmilag hátrányos helyzetű rétegekből származó gyermekek számára, intézményesíteni a kompenzáció esélyeit az oktatásban. Mindezekelőtt a „szabad fenntartók” és a CDU fejtettek ki ellenállást. Az óvoda látogatása így az ötévesek számára is *önkéntes* maradt, és ennek különösen az alsó rétegek gyermekeinek iskolakezdésére voltak negatív következményei. Felértékeltek az óvodát oktatási és nevelési intézménnyé, de még bizonytalan, távlati cél, hogy ezt a funkciót minőségileg és társadalmilag átfogóan megvalósítsák.

A bölcsődéről időközben éles viták folytak. Egyre több kisgyermekes nő folytat kereső tevékenységet, vagy tanul. Egyre több nő hivatkozik arra, hogy a munkához is és a gyermekekhez is joga van. Mindedig azzal az érveléssel tagadják meg tőlük a bölcsődei férőhelyeket, hogy a nő csak végszükség esetén mehet el dolgozni, a természetet rendje szerint az első években az anyának a gyermek mellett van a helye. A szülők azonban egyre inkább felismerik, milyen jót tesz gyermeküknek, ha csoportban nevelődnek, még ha a bölcsődék pedagógiai színvonala kívánivalót hagy is maga után, hiszen csak gondozó-intézménynek számítanak, és szakmai-tudományos körök vitatják, hogy hároméves korig a gyerekeknél a személyiségfejlődés aktív folyamat lenne. Így máig is az az előírás, hogy ellátásukat gyermekápolónőknek kell végezni. Igaz, közöttük is vannak, akik egyúttal nevelőmunkát is végeznek: idézhetjük például az oldenburgi bölcsőde kimagasló pedagógiai munkáját.

Egyre több szülő kíván gyermeke számára bölcsődei férőhelyet; ezt

azonban makacsul megtagadják tőlük. Az a „kivételes lehetőség”, amelyet a bölcsődefenntartók nyújtanak azoknak a szülőknek, akiknek a bölcsődei gondozást igénybe kell venniük, nagyon drága. Oldenburgban egy bölcsődei férőhely havi díja 760,— DM (összehasonlításul: egy szakmunkás átlagos havi nettó bére mintegy 1800,— DM). Az óvodai férőhely havonta 80,— DM-be kerül, hiszen az óvoda mint kvázi „szabályos” intézmény, jelentős állami támogatást kap. A bölcsődének ezzel szemben önálló költségviseléssel kell dolgoznia. A nagyon rászorulóknak ugyan állami hozzájárulást, azok a szülők azonban, akik nincsenek végszükségben, mégis ragaszkodnak gyermekük bölcsődei neveléséhez, kénytelenek fizetni — így az a paradox helyzet áll elő, hogy az intézményben folyó kisgyermeknevelést luxusigénynek tekintik.

Az intézményi kisgyermeknevelés problémái tehát abban összegezhetők, hogy a népesség rétegei és csoportjai regionálisan és szociálisan igen különböző mértékben részesülnek az óvodai ellátásban; az agrárterületek és a nagyvárosi munkásnegyedek rosszul ellátottak; az alsó rétegekből származó gyermekek és a vendégmunkások gyermekei közül kevesen járnak óvodába; az óvodák minőségi felszereltsége nem kielégítő. Továbbá a konzervatív családideológia felélesztésével a hivatalos politika újból arra törekszik, hogy a nőket a kereső munkából visszaszorítsák a „konyhába és gyerekszobába”, és csökkentse a nőkben az önálló személyiség kibontakoztatásához való joguk tudatát. Ennek alátámasztására olyan nevelési koncepciókat és modelleket dolgoznak ki, amelyek a pedagógiai területen a privatizálási tendenciákat erősítik a nevelés szakszerűségével szemben

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Látogatás a frankfurti marxista kutatóközpontban

A marxista tudományos kutatások egyik nemzetközileg is ismert intézete az NSZK-ban működő *Institut für Marxistische Studien und Forschungen*. A kutatóintézet 1981-ig J. Schleifstein professzor, 1981-től dr. H. Jung neves marxista tudósok vezetésével széles körű tudományos munkát folytat a társadalomtudományok különböző diszciplínáiban. Kutatásuk egyik központi témája az NSZK társadalmi-gazdasági fejlődésének, belső ellentmondásainak feltárása, marxista bírálata, megoldási módok, utak kimunkálása.

A kitűzött kutatási feladatok mellett élénken és gyorsan reagálnak a társadalmi-gazdasági rendszerüket feszítő valamennyi kérdésre, részt vállalnak a munkásmozgalom célkitűzéseinek kidolgozásában, a Német Kommunista Párt tevékenységének elméleti-ideológiai megalapozásában.

A kutatási témák közül kiemelkedik az állammonopolista kapitalizmus elméleti és gyakorlati kérdései, a szakszervezeti tevékenység, a munkásság gazdasági követelésekért folyó harcának feltételei és eredményei, a különböző társadalmi mozgalmak elemzése, a szociálpolitika, a nők helyzetének tanulmányozása, az NSZK gazdasági fejlődésének vizsgálata.

A viszonylag kis létszámú, jól fel-

készült kutatókból és több külső munkatársból álló intézet munkájának hatékonyságát jól félmjelzi színvonalas kiadványainak, publikációinak gazdag tárháza. Magyarországon is jól ismert az NSZK osztályviszonyait és társadalmi struktúráját bemutató kötet (*Klassen und Sozialstruktur der BRD 1950—1970. Theorie, Diskussion, Sozialstatistische Analyse. Beiträge des IMSF 3.*), valamint a gazdasági válságoknak az NSZK gazdaságpolitikájára gyakorolt hatását átfogóan elemző kiadványuk (*Wirtschaftskrise und Wirtschaftspolitik. Zu den Beziehungen zwischen Wirtschaftsentwicklung und Wirtschaftspolitik in der BRD. 1966—1976. Beiträge des IMSF 4.*)

Rendszeresen megjelenő kiadványaik közé tartoznak a *Marxistische Studien* című évkönyvek: az itt közölt tanulmányok egy-egy év tudományos termésének keresztmetszetét adják. Az *IMSF-Informationsbericht* című sorozat kutatási beszámolókat közöl, így például a szakszervezeti mozgalom kutatásának köréből (munkafeltételek, munkaerőpiac, munkanélküliség, beruházási politika, a szakszervezeti tevékenység ellen hozott politikai intézkedések), a nők helyzetét elemző kutatócsoport tanulmányaiból. Továbbá a politikai agitációban jól használható zsebkönyveket, kézi-

könyveket is rendszeresen megjelenetnek.

Az intézet fontos feladatának tekintik, hogy kutatási eredményeiket — a széles körű kiadási tevékenységen túl — közvetlenül is eljuttassák a marxizmus iránt érdeklődőkhöz, a baloldali beállítottságú fiatalokhoz, a különböző progresszív mozgalmak tagjaihoz, és kezdeményezék velük a párbeszédet. E törekvés megvalósításának hagyományos és kiemelkedő eseménye a „Marxista hetek” megszervezése, amelynek során a marxista elmélet és kutatás időszerű kérdéseiről tartanak előadásokat és vitát. 1981-ben például ezt a hetet az NSZK demokratikus és társadalmi mozgalmainak szentelték. E témakörön belül a nyolcvanas évek állammonopolista kapitalizmusáról, a tömeges munkanélküliségről, a válságelméletről, a szakszervezetek szerepéről, az antimonopolista alternatívákról, a tömegkommunikáció mint ideológiai eszköz szerepéről, a tudományos és a technikai fejlődés társadalmi hatásáról. Valamint az ifjúságról, a tiltakozó mozgalmakról folytatott eszmecsere kisebb csoportokban a több mint háromezer résztvevő. Különösen nagy visszhangot váltott ki a Hamburgi Egyetemen az a fórumvita, amelynek témája az új társadalmi és demokratikus mozgalmak és a politikai pártok, csoportok, áramlatok közötti együttműködés volt.

A nehéz társadalmi-gazdasági feltevéleik, a tevékenységüket gyakran akadályozó intézkedések ellenére a kutató központ sokoldalú hazai és nemzetközi kapcsolatokat épített ki, többek között a Szovjetunióval, Lengyelországgal, Magyarországgal, Bulgáriával, az NDK-val, az USA-val, Kubával, Kanadával, Argentínával, Japánnal, Indiával stb., összesen 15 országgal.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetével, a berlini (NDK) Nemzetközi Politika és Gazdaság Intézetével együtt tudományos ülésszakot tartottak a gazdaság nemzetközivé válásáról és a vilá piac kölcsönkapcsolatáról.

A moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézettel több éve folyó együttműködés keretében közös szemináriumokat szerveztek az állami szociálpolitika helyzetéről a kapitalizmusban és a szocializmusban.

Jelentősnek ígérkezik a párizsi marxista kutatásokkal foglalkozó intézettel felvett kapcsolat, amelynek során konkrét együttműködési programban állapodtak meg.

Az intézet a nemzetközi tudományos rendezvények, konferenciák, szemináriumok mellett számos hazai előadás-sorozatot és szemináriumot is szervez. Így 1981-ben a Hamburgi Egyetemen és néhány más városban *A szocializmus gazdaságtanának időszerű és elméleti kérdései* címmel előadásokat tartott az NDK Társadalomtudományi Intézetének igazgatója, O. Reinhold. Az előadás-sorozat összesen több mint ezer résztvevőjének élénk érdeklődését jelezték az előadásokat követő viták.

Az *Institut für Marxistische Studien und Forschungen* és a Társadalomtudományi Intézet közötti kapcsolatok egy évtizedes múltra tekintenek vissza. A frankfurti intézet megalakulásáról, tevékenységének első éveiről olvasóinknak is hirt adtunk: dr. Heinz Junggal, az intézet akkori igazgatóhelyettesével Papp Zsolt készített interjút.*

* Marxista társadalmelemzés—politikai gyakorlat. Interjú Dr. Heinz Junggal. Az interjút készítette Papp Zsolt. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 3. sz. 108—122. old.

A hetvenes évek közepétől rendszeressé váltak a két intézmény között a konzultációk, a tudományos információk cseréje, a tanulmányutak, szakértők kölcsönös meghívása és több témában került sor kerekasztal-konferenciákra.

Különösen intenzív együttműködés alakult ki az IMSF társadalmi struktúrákat kutató munkacsoportja és a Társadalomtudományi Intézet hasonló témával foglalkozó kutatócsoportja között. A kutatási programokról és módszerekről folytatott konzultációk, majd az elkészült munkanyagok, tanulmányok megvitatása során kirajzolódtak azok a kölcsönös érdeklődésre számot tartó témák, valamint az összehasonlító elemzésnek azok a területei, amelyek eredményeként a két intézet közös tanulmánykötetet jelentetett meg, német és magyar nyelven, *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és az NSZK-ban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról* címmel.*

A német nyelvű kötet megjelenése alkalmából a frankfurti intézet kerekasztal-megbeszélésre hívta meg a kötet több magyar szerzőjét.**

Legutóbb 1982 tavaszán a frankfurti intézet nőpolitikával foglalkozó négy munkatársát látta vendégül a

* A két kötet megjelenéséről már többször hírt adtunk olvasóinknak. A német nyelvű kötet címe: Arbeiterklasse und Intelligenz in Ungarn und in der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zur Analyse der Klassen und Sozialstruktur. Hrsg. Institut für Gesellschaftswissenschaften des ZK der USAP Budapest und Institut für Marxistische Studien und Forschungen Frankfurt/Main 1980.

** Lásd erről Pál László: Párbeszéd a társadalmi struktúráról — Frankfurtban. Társadalomtudományi Közlemények, 1981/3. sz. 444—450. old.

Társadalomtudományi Intézet,** és a konferencián egyúttal körvonalazták a nőkérdés kutatásában tervezett együttműködés további állomásait.

Az intézet munkatársainak gazdag publikációs termékéből egy népszerűvé vált, progresszív könyvet mutatunk be, amely jól reprezentálja a marxista kutatók állásfoglalását és véleményét.

A szerző Gert Hautsch közgazdász, könyvének címe: *A cél: 35 óra* (Ziel: 35 Stunden. Nachrichten-Verlags-Gesellschaft 1981). A könyv írója tanulmányát nem az akadémiai kutatások adalékának szánta, hanem a szakszervezeti vezetőknek vita és átgondolás céljából. A könyv ugyanis a munkaidő csökkentéséért vívott harc céljainak szellemében íródott. Az ügyesen politizáló, agitatív munka tudományos igényességgel érvel, és azt bizonyítja, hogy a munkaidő lerövidítése szükséges eszköz a munkanélküliség csökkentése érdekében, hiszen a munkanélküliség nagymérvű növekedése az NSZK egyik fontos gazdasági és társadalmi problémája.

A kötet első két fejezetében a szerző — a munkaidő-rövidítés szükségességét és fontosságát alátámasztva — érdekes történeti áttekintést ad a nemzetközi és a német munkásmozgalomnak a munkaidő rövidítéséért folytatott harcáról, hiszen e küzdelem a múlt századtól végigkíséri a munkásmozgalom történetét. A 12—14 órás munkanapot 1848-ban rövidítették 10 órára, majd az I. Inter-

*** A kerekasztal-megbeszélésről szóló híradást és a konferencián elhangzott két előadást folyóiratunk 521—532. oldalán közöljük.

nacionálé genfi kongresszusának határozatában jelent meg a nyolcórás munkanap követelése, amely követelés a II. Internacionálénak is egyik jelszava lett.

Németországban az 1929/33-as világválság éveiben, a termelés nagyfokú visszaesése idején 41,5 óra heti munkaidőt vezettek be, amelyet 1938-ban ismét 48 órára, a háborús években pedig 50 órára tornáztak fel.

Az ötvenes évek közepéig az NSZK-ban jelentősebb munkaidő-rövidítés nem történt.

1950 és 1972 között évi átlagban 0,89 százalékkal, 1972 és 1978 között 0,91 százalékkal rövidült meg a munkaidő. 1977-re az NSZK-ban a munkások 92,7 százalékanak heti munkaideje 40 óra lett. A reális megítéléshez azonban fontos a túlórák aránya (1977-ben ez hetente 2,6 óra volt), amely végül is megemeli a heti munkaidőt.

A szerző részletes számítások alapján elemzi a jelenlegi éves munkaidő-*á*llapotot. 1978-ban az NSZK-ban az évi átlagos munkaidő 203 nap volt. A szakszervezetek a mindenkori éves bértárgyalásokon a fizetett szabadság növelését követelik, amelynek elérése esetén az éves munkaidő-*á*llapot csökkenne.

A szerző elemzéseiben és javasla-*ta*iban a tényleges munkaidő lerövidítését összetetten értelmezi, ennek fő komponensei: az éves munkaidő-*á*llapot rövidítése, jelentős fizetett szabadság, rövidebb heti munkaidő, a túlzott munkaintenzitás ellensúlyozására munkaközi szünetek biztosítása.

A szakszervezetek követeléseik között a nyolcvanas évek második felére optimális célként szerepel a *heti munkaidő* csökkentése 35 órára.

A könyv írója részletes vizsgálatok alapján elemzi e követelés realizá-

lásának lehetséges módjait, így a napi munkaidő elosztásának különböző kombinációit (továbbá megfontolás és vita tárgya a több műszakban dolgozók munkaidejének felosztása).

Végül fontos a *munkaórák* vizsgálata, azaz az 1 órában ledolgozott munkamennyiség (munkatempó, munkaintenzitás) pontos mérése és feldolgozása is. A szakszervezetek követeléseiben az is szerepel, hogy a dolgozók egy órán belül hány percet fordíthatnak pihenésre (az IG Metall a hetvenes években óránként 5 perc pihenőidőt, 3 perc személyi szükség-*le*tre fordítandó időt követelt).

Végül a szerző, miután a munkaidő lehetséges lerövidítését valamennyi szinten végigelemezte, hangsúlyozza, hogy ezt a célkitűzést összetetten kell értelmezni; a rövidebb heti munkaidő, a hosszabb fizetett szabadság, a munkaóránként biztosított néhány percnyi pihenőidő mellett a munkaidő-*á*llapot jelentősen befolyásolja a hosszabb idejű iskolakötelezettség, a nyugdíjkorhatár rugalmasabb megállapítása. Mindezen tényezők együttesen vezethetnének a munkaidő jelentős csökkentéséhez, amely ideális állapot elérése ma még számtalan akadályba — elsősorban a tőketulajdonosok ellenállásába — ütközik, legfőbb társadalmi akadályja tehát éppen a tőketulajdon.

A szerző vita- és érvelőkészségét jól érzékelteti könyvének IV. fejezete, amelyben vitatkozik a munkaidő lerövidítése elleni véleményekkel.

Az állam az így jelentkező költségmagnövekedésre hivatkozva utasítja el a jelentősebb munkaidő-csökkentést, a vállalatok tulajdonosai elsősorban a nyereségcsökkenésre, költségemelkedésre hivatkoznak. A szerző legfőbb ellenérve az, hogy a munkaidő lerövidítése új munkaerő beállítását teszi lehetővé, azaz csökkentené a munkanélküliséget — ami

viszont emelné a piaci keresletet, tehát végső soron a nyereséget is.

Jogos az az aggodalom is, hogy a munkaidő rövidítése nem tenné lehetővé nagyszámú új munkaerő beállítását, mivel a munkaidő csökkentése együtt járna a munkafolyamatok erőteljesebb ésszerűsítésével, a termelékenységét növelő törekvésekkel, a munkaintenzitás fokozásával, valamint a túlórák megnövekedésével. A kedvezőtlen gazdasági helyzet és a tőketulajdonosok erőteljes ellenállása közepette ezek a várható következmények valóban veszélyeztetnék a dolgozók célkitűzéseinek elérését.

Mennyiben biztosítana a munkaidő rövidülése új munkahelyeket — teszi fel a könyv írója az V. fejezet címében a kérdést. Erre vonatkozóan több számítás készült, melyek közül az IG Metall eredményeit emeljük

ki: eszerint a 35 órás munkahét bevezetésével 16—18 százalékkal, 1,9 millióval több munkást lehetne foglalkoztatni, ez nemcsak a munkanélküliek számát csökkentené, hanem az újonnan munkába állóknak is helyet biztosítana.

Összefoglalásként a szerző hangsúlyozza, hogy a nyolcvanas évek harcainak egyik fontos célkitűzése a munkaidő lerövidítése, amelynek egyes részkövetelései lépésről lépésre elérhetőek. Fontos eszközt jelentenek ebben a harcban a szakszervezetek évi bértárgyalásai. A szakszervezeti mozgalomnak e kérdésben egységet kell kialakítani.

Az adatokkal gazdagon illusztrált, színes, jó stílusban megírt, igényes munka joggal váltott ki kedvező visszhangot és élénkítette fel a vitát az olvasók széles körében.

Gidai Erzsébet

ÚJ KIADVÁNYUNK

Solymár Magda

Az elit

Az elitizmustól
a technokratikus hatalomig

292 oldal / 23,— Ft

Megvásárolható a Társadalomtudományi Intézet pénztárában

Szovjet társadalomtudósok a falu szociológiai problémáiról

Ez év májusában az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének vendégként Magyarországon tartózkodott a Szovjet Tudományos Akadémia Novoszibirszki Gazdaság- és Iparszervezési Intézetének két munkatársa: Tatjana Ivanovna *Zaszlavszkaja* akadémikus, aki egyben a Szibériai Szociológiai Társaság elnöke és a Novoszibirszki Egyetem Politikai Gazdaságtan Intézetének vezetője is, valamint Alexandr Nyikolajevics *Saposnyikov* kandidátus. Mindketten intézetük társadalmi problémákat kutató osztályán dolgoznak.

Magyarországi tanulmányútjuk idején elsősorban a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer tapasztalatairól, továbbfejlesztésének lehetőségéről, a társadalmi struktúra és a rétegződés kutatásának fő irányairól kívántak tájékozódni. Érdeklődésük is tanúbizonysága annak, hogy a szovjet társadalomkutatók nagy figyelemmel kísérik hazánk társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődését. Elmondták, hogy a szovjet tudósokat ma különösen az foglalkoztatja, hogy miként lehetne az eddig nagyrészt extenzív úton fejlesztett szovjet népgazdaságot az intenzív gazdaságfejlődés útjára irányítani, s a legkevesebb ráfordítással megte-

remteni az áttérés technikai, gazdasági, társadalmi és személyi feltételeit. E kérdéssel az SZKP XXVI. kongresszusa is foglalkozott, s több központi bizottsági határozatban is megfogalmazódtak az intenzív gazdasági fejlődés feladatai. A szocialista országok e területen szerzett tapasztalatait a szovjet kutatók is hasznosítani tudják.

A szovjet tudósokkal való találkozás jó alkalmat adott arra is, hogy tájékozottassák magyar kollégáikat saját munkájukról. Nagy érdeklődés kísérte T. I. Zaszlavszkajának intézetünkben tartott előadását, amelyben ismertette másfél évtizedes kutatásainak főbb eredményeit. Imponáló volt az az őszinteség és nyitottság, ahogyan a szociológiai felmérések tapasztalatai nyomán felmerülő társadalmi dilemmákról beszélt.

Mivel kutatási eredményeik számunkra érdekesek és tanulságosak, az alábbiakban ismertetjük T. I. Zaszlavszkaja előadását és ehhez kapcsolódóan idézzük néhány cikkének főbb megállapításait.

A hatvanas évek közepéig Zaszlavszkaja professzor egy olyan munkaközösségben dolgozott, amely a

népgazdasági tervezés optimális modelljének kialakításával foglalkozott. Akkorra azonban mindinkább világossá vált, hogy a gazdaságirányítás számára ezek a matematikai-közgazdasági modellek önmagukban túlságosan korlátozott lehetőséget nyújtanak. A társadalmi folyamatok sikeres befolyásolásához széles körű ismereteket kell szerezni az emberi-társadalmi viszonyokról is.

Zaszlavszkaja elmondta, hogy a hatvanas évek közepén a novoszibirszki kutatóintézet A. G. Aganbegján akadémikus irányításával átalakította kutatási profilját, és jelentős mértékben a társadalmi jelenségek vizsgálata felé orientálódott. Szibériai területen ekkor végezték az első szociológiai vizsgálatokat. Az intézet társadalmi problémákkal foglalkozó osztályán dolgozó mintegy 50 kutató hosszú időn át elsősorban település- és iparszociológiai felméréseket folytatott. 1965-ben megkezdődtek az előkészületei egy — a nyugat-szibériai népességre nézve reprezentatív — nagyszabású szociológiai vizsgálatnak, amely a problémafelvetés első szakaszában a falusi lakosság erőteljes városba áramlásának méreteiről, fő irányairól, társadalmi-gazdasági okairól, az elvándorlók összetételéről és beilleszkedéséről kívánt képet adni. A felmérés eredményeit összegző kötet 1970-ben jelent meg Moszkvában, *Migráció a falusi térségekben* címmel.

A falusi népességnek az ugrásszerűen fejlődő ipari centrumokba való elvándorlása kettős társadalmi problémához vezetett: az új ipari és szolgáltatói munkahelyek betöltésének elsődleges forrását a környező mezőgazdasági területek lakossága jelentette, ugyanakkor a megnövekedett városi élelmiszerigény miatt ezekre a munkáskezetre a szibériai falvakban is szükség lett volna. Halaszthatat-

lanná vált tehát a mezőgazdasági munka termelékenységének gyors növelése, a műszaki felszerelések korszerűsítése. Nehezítette a megoldást, hogy a falvakból — ahogyan nálunk is — éppen a képzetlenebb, mozgékonyabb, fiatalabb dolgozók költöztek a városokba, azok, akik a fejlettebb mezőgazdasági technika és technológia működtetésére a legalkalmasabbak lehettek volna. Nagy volt a fluktuáció a pedagógusok és az orvosok között is.

A szovjet kutatók által levont *következtetések* számunkra is tanulságosak: 1. A vizsgálat bizonyította, hogy az elvándorlás nem vezethető vissza csupán egy speciális okra, ami speciális intézkedéssel orvosolható, hanem a falusi életmód egész komplexuma befolyásolja. 2. A városba áramlás lassításának egyetlen megoldási módja, ha a falusi életmódlehetőségeket, életkörülményeket oly mértékben közelítjük a városihoz, hogy az ott kialakuló életfeltételek rendszere igazi alternatívát jelentsen. (Természetesen azzal a fenntartással, hogy olyan hagyományos falusi sajátosságok miatt, mint például az „információs közeg sűrűsége”, vagy különálló kertes ház stb. a falusi életforma semmiképpen nem lehet ugyanolyan, mint a városi.) 3. Az egyes alternatívák közötti választás lehetőségét mindenkinek meg kell adni.

A szociológiai kutatások súlypontja ezzel általánosabb szintre helyeződött. A Zaslavszkaja által vezetett kutatói kollektíva azt a feladatot kapta, hogy dolgozzanak ki egy *átfogó programot a falusi térségek fejlesztésére*.

A munka első fázisa széles körű adatgyűjtés, helyzetfelmérés volt. A kutatók metodológiai nehézségeit Zaslavszkaja részletesen ismertette 1976-ban magyarul megjelent cikké-

ben.¹ A fejlesztés alapegységének kiválasztásakor olyan társadalmi egységet kellett kijelölni, amely a társadalom *alrendszerének* tekinthető, vagyis környezetétől minőségileg jól elkülöníthető, önálló szerkezettel és határozott külső kapcsolatokkal rendelkezik, és mint ilyen, empirikusan megismerhető és központilag szabályozható. Ilyen rendszernek tekintették kezdetben a *falut*.

A rendszerszemléletű felfogás kétségtelen előnyei mellett az irányíthatóság szempontjából gondot okoz, hogy az elemek és azok kapcsolatai rövid távon is változhatnak. Nem egyszerű kérdés a falu általános fogalmának meghatározása sem: vajon a mezőgazdaságban dolgozó lakosság túlsúlya, avagy a település mezőgazdasági térségben való elhelyezkedése az, ami a város és a falu közötti határt jelöli?²

A szociológusok a mintavétel során a falusi szovjetek területéből indultak ki, és arányos képviselőket biztosítottak az oda tartozó nem mezőgazdasági települési közösségeknek is. Az urbanizáltság szintjét a város—falú dichotómia helyett egy faktoranalízissel kialakított skálán mérték, az egyes települések sokrétű fejlődésének kifejezésére pedig bevezették a „közösségfejlődés több dimenziós terének” fogalmát. E szociális térben helyezkednek el az egyes települések, pozíciójukat jellemző tulajdonságaik eredője határozza meg. A „sűrűsödési pontok” a gyakran előforduló típusokat jelzik.

Az 1967-es mintavétel jól sikerült, ez lehetővé tette, hogy 1972-ben és 1977-ben megismételjék a felmérést. A minta a mezőgazdasági területhez viszonyítva akkor is reprezentatívnak bizonyult, így adatokat szerezhettek a fejlődés dinamizmusáról. A három ismételt felmérés eredményeit tartalmazó *A szovjet falu rendszer-*

szemléletű tanulmányozásának metodológiája és metodikája című tanulmánykötet³ szerzőinek végkövetkeztetése szerint a falu nem tekinthető rendszernek, tehát a fejlesztési program tárgyául *a társadalom mezőgazdasági szektorát kell kiválasztani és alrendszerként kezelni*. Ez nem azonos a faluval, mert nem foglalja magába az ipari profilú falusi területeket, ugyanakkor tartalmazza azokat a városokat, amelyek lakossága jelentős mezőgazdasági termelést folytat.

Ezt az új koncepciót erősítette meg más irányból az a Zaszlavszkaja által vezetett, 1973-ban összehívott interdiszciplináris akadémiai munkabizottság, amelynek az volt a feladata, hogy prognózist készítsen 1990-ig, majd 2000-ig a szovjet falú demográfiai-társadalmi fejlesztésére. Munkájuk során egyértelművé vált, hogy a kutatási objektumot a társadalom egészének gazdasági-társadalmi fejlődéséhez kapcsolódó *modellként* kell felfogni.⁴

A fejlesztési program kidolgozásánál természetesen az egész társadalom rendelkezésére álló gazdasági erőforrásokból kell kiindulni. Azonban — ahogyan ez már a szibériai falvak vizsgálatokor kiderült — az agrárszféra állami fejlesztése speciális módon befolyásolja a mezőgazdaság és a társadalom közötti érték szerinti cserét, és a falusi lakosság által megtermelt nemzeti jövedelem újraelosztásához vezet. „A falura irányuló ipari termékek mennyisége, minősége és szerkezete meghatározza az állami ipar munkahelyein történő arányeltolódásokat, ez pedig hatással van a tényleges és az ingázó elvándorlás irányára, és intenzitására. A lakosság elvándorlása a személyi jövedelmek és a szolgáltatások falusi és városi települések közötti elosztásától is függ.”⁵

Erre a korábbi megállapításra és a Szovjetunióban a mezőgazdasági térségek fejlesztéséhez jelenleg rendelkezésre álló források szűkösségére hivatkozva előadásában Zaslavszkaja hangsúlyozta, hogy *a falvak elmaradott infrastruktúrájának fejlesztéséhez nélkülözhetetlen anyagi eszközöket a faluban megtermelt nemzeti jövedelemből kell biztosítani*. Az élelmiszergondok napirenden levő megoldási programja is csak akkor váltható valóra, ha sikerül megállítani a falvak lemaradásának tendenciáját.

A fejlesztés szükségességét Zaslavszkaja a következő érvekkel támasztotta alá: a munkacsoportjában végzett közzgazdasági számítások szerint az agrártermelés hatékonysága az elmúlt húsz évben alig változott, vagyis a befektetett élő és tárgyasult munka egészére jutó többletermék mennyisége stagnált. Véleményük szerint a következő húsz évben el kell érni, hogy a mezőgazdasági munka hatékonysága 55—60 százalékkal javuljon. A termelésirányítás rendszerének átalakítását a jelenlegi tervmutatókra épülő mechanizmusból fakadó negatív jelenségek szaporodása is erőteljesen sürgeti.

Gazdasági magatartás — gazdasági fejlődés című cikkében⁶ Zaslavszkaja részletesen elemzi a kedvezőtlen jelenségek társadalmi-szociológiai okait.

Az elemzés annak a szociológiai felmérésnek az eredményeit dolgozza fel, amelyet 1979-ben és 1980-ban az altáji területen folytattak a vállalatok és a lakosság gazdasági magatartásának megfigyelésére.

A hivatalos központi ellátás, illetve a szolgáltatások akadozása, a takarmány, az alkatrész, az építőanyag hiánya miatt szélesedik az ún. „*árnyékgazdaság*”, amelybe az állami-

lag nem ellenőrizhető gazdasági akciók, a „szürke” és „fekete” csereügyletek tartoznak.

„A kötelező szállítások megbízhatatlansága és a tervfeladatok eszköz-ellátásának akadályozása arra kényszerítette a gazdasági vezetőket, hogy nem intézményesített, sőt, törvénytelen úton-módon szerezzék be a szükséges forrásokat, édesgessék magukhoz a munkásokat”.⁷

Nyugat-Szibéria mezőgazdaságában az építkezések körülbelül 80 százaléka önelszámolási rendszerben történik, e célra a tervben nem utalnak ki központi forrásokat. Tehát a felhasznált építési anyag és technológia négyötöde a tervkiutalás kívül kerül a vállalathoz. A beszerzés ellenőrizhetetlen kereskedelmi csatornákon történik. Feltételezhetően így cserél gazdát a mezőgazdasági üzemek termékeinek jelentős része is.

„Világos, hogy az »árnyékgazdaság« nem más, mint a termelés válsza az alapvető, a tervezett gazdaság problémáira és hogy a gazdasági viszonyok e rendszere olyan szoros kapcsolatban van egymással, mint egy tárgy és az árnyéka.”⁸

Az ellenőrizhetetlen gazdasági akciók során valósul meg a jövedelmek „suba alatti” újraelosztása az egyes társadalmi csoportok közt, ami jelentős kárt okoz az összállami érdekek szempontjából.

Nyilvánvaló, hogy minden eszközzel e káros jelenségek megszüntetésére kell törekedni, ez azonban nem egyszerű feladat, mivel nincs elegendő információ az államilag nem ellenőrzött tevékenységekről, másrészt pedig a két gazdasági viszonyrendszer nagymértékben összefonódott, szétválasztásuk gyakorlatilag megoldhatatlan. Megoldást csak a gazdaságirányítási mechanizmus egészének tökéletesítése jelenthet.⁹

Zaslavszkaja az árrendszerrel

kapcsolatban felveti, hogy még a hiánycikkek ára is alacsony, pedig „minél nagyobb valamely termék iránt a ki nem elégített kereslet, termelésének annál inkább hasznot hajtónak kellene lennie”.¹⁰ Legnagyobb hiány a hús- és tejtermékekben mutatkozik, mégis a vállalatok nagy részében ezek termelése veszteséges.

Bár a termelés specializálásának ösztönzése központi irányelv, a folyamat mégis lassan halad a vezetők ellenállása miatt. Az árrendszer egyenetlenségei miatt előfordulhat, hogy a munkamegosztás következtében az egyik vállalatnak nyereséges, a másikat veszteséges termék termelése jut. „A gazdasági viszonyok ilyen rendszere gátolja a munkamegosztás fejlődését. Annál is inkább időszzerű a felvásárlási árak felülvizsgálása, mert már a XI. ötéves terv elejére kitézték azt a feladatot, hogy ki kell egyenlíteni az egyes termelési ágak rentabilitása közötti különbséget. Gyakran előfordul az is, hogy jobb minőségű áru termelése a kevésbé kifizetődő.” Az áltái vizsgálatok bizonyítják, hogy a mezőgazdaság jelenlegi irányítási rendszere annak a gazdasági vezető típusnak kedvez, amelyik még akkor is ragaszkodik az előírt mutatókhoz, ha a hiányzó termelési feltételek miatt nyilvánvalóan „veszteséget termel”.¹¹

Zaszlavszkaja hangsúlyozza, hogy nemcsak a gazdasági viszonyok alakítják a munkát; „szükségleteikkel, érdekeikkel, céljaikkal és azok elérésének eszközeivel az emberek is nagymértékben visszahatnak a gazdasági viszonyokra. Az ember nem csavar, amit be lehet állítani egy gépezetbe, és munkára lehet kényszeríteni. Az ember nemcsak alkalmazkodik a gazdasági rendszerhez, hanem aktívan tanulmányozza, és ha kell, megtalálja annak gyenge pont-

jait, és ha lehet, megkísérli kiharóztatni azokat.” Kifejezetten erre utalnak azok a párthatározatok, amelyek a gazdasági magatartás előírt normáinak megsértése ellen emelnek szót.¹²

A munkamorál romlásának okát Zaszlavszkaja abban látja, hogy bár a fizetések elég magasak, de sok munkást még nem tesznek komolyan érdekeltté, az *anyagi ösztönzés* gyakran erőtlennek bizonyul. Bár az életszínvonal magasabb, mint korábban, bizonyos szükségletek kielégítése még nem lehetséges. Ennek oka nem a fogyasztói kultúra alacsony színvonala, hanem az áruk és szolgáltatások választékának szűkösége — írja Zaszlavszkaja.¹³

A gazdaság fejlődését jelentős mértékben befolyásolja a *munkások* tömegeit jellemző *gazdasági magatartás*. Jelenleg általánosan elfogadott alapelv az, hogy „ha többet adsz a társadalomnak, többet is kapsz”. Azonban a bérrendszer kevésbé differenciál, emiatt ez az elv hitelét veszti az emberek szemében. Mivel a munkások nincsenek kellően ösztönözve a többletteljesítményre, a munkahelyen is előnyben részesítik a „nyugalmas életet”.

Az elvándorlás és migráció motívumai és a munkával való elégedetlenség okai között — a szociológiai vizsgálatok szerint — nem szerepeltek első helyen a bérezés különböző formái. Ebből több kutató arra következtetett, hogy a dolgozók ma már nem csupán a létfenntartási eszközökért dolgoznak, hanem mert a munka az emberek elsőrendű szükségletévé vált. Zaszlavszkaja másként értelmezi ezt. Szerinte a szocialista termelésben dolgozó emberek is anyagi függésben vannak, létszükségleti cikkeik megszerzésének feltétele a munka és annak bére. Ezért megfelelő körülmények közt az em-

berek nagyon is érdekeltek ebben. Ha a felmérés ezt nem mutatta ki, ez azt jelenti, hogy az anyagi ösztönzés rendszere rosszul működik, az emberek a létszükségleti cikkek zömét nem a társadalmilag hasznos munkáért kapják, hanem valamilyen más elv alapján.¹⁴

A munkával kapcsolatos magatartás a városokban is gátolja a gazdasági fejlődést, a népgazdaság intenzifikálását. Az utóbbi években mérséklődött a nemzeti jövedelem működési üteme, nem teljesültek a munkatermelékenység növekedésével kapcsolatos tervek, fontos fogyasztási cikkekből hiány mutatkozott. Nagy gond az ipari munkakultúra alacsony színvonala, amelyet a bal-eseti statisztikák is alátámasztanak.¹⁵

„A *motiváció* és az *embereknek* a társadalmi termelésben, a munkafolyamatban, az elosztási viszonyok során, vagyis a jövedelmek és a szükségletek realizálásának szférájában megnyilvánuló *konkrét magatartásmódjai* — úgy látszik, ezek *jelentik* ma ... *társadalmunk központi társadalmi-gazdasági problémáját.*”¹⁶ A dolgozók aktivitásának felkeltéséhez viszont szükség van a szociális tényezők folyamatos javítására a termelés hatékonyságának növelése céljából. E szociális tényezők első csoportja a termelés személyi feltételeit és viszonyait tartalmazza, a második tényezőcsoport a lakosság életszínvonalát, a harmadik pedig a termelési hatékonyság növelésének társadalmi tényezőit, például az irányítási és érdekegyeztetési módszereket. Zaslavszkaja arra hívta fel a figyelmet cikkében és előadásában is, hogy ezeknek a társadalmi-szociális tényezőknek az összegyűjtésével és elemzésével tud jelenleg a szociológia tudománya hozzájárulni a társa-

dalomirányítás szovjet rendszerének fejlesztéséhez.

Előadása befejező részében Zaslavszkaja felvázolta munkacsoportjának kutatási koncepcióját a következő 10 évre. *A vizsgálatok fő területei a következők:*

1. Az egyes társadalmi, termelési csoportok kölcsönös kapcsolatai (például munkahelyi kollektívák, informális közösségek, különböző intézmények vezetőinek személyes együttműködése stb.). Vizsgálati céljuk annak elemzése, hogy a kölcsönhatások feltárt rendszere milyen szerepet játszik a gazdasági hatékonyság alakulásában.

2. Az egyes rétegek (munkások, középszintű vezetők, vállalati és járási vezetők) speciális érdekei és a köztük levő viszonyok elemzése.

3. Települési-területi csoportok (falu-mezőváros, mezőgazdasági területek) sajátos érdekei és a köztük fellelhető kölcsönhatások szerepe.

4. A család mint társadalmi-gazdasági dimenzió (a jövedelem mértéke és forrásai tekintetében különböző családok csoportjainak vizsgálata és a köztük levő viszonyok elemzése).

A kutatók bíznak abban, hogy e dimenziók egyenkénti analízise egy későbbi, magasabb szintű, differenciáltabb szintézis, egy pontosabb társadalomkép kialakításához szolgálhat bázisul. Egy adott területi egység termelési-társadalmi viszonyairól sokoldalúbb képet adhat egy több szinten egyidőben folytatott összehangolt vizsgálódás, mint az egymást kiegészítő, de térben és időben elváló kutatások sora.

Bár a fenti érdekviszonyok némelyikéről nálunk is folytattak már fontos szociológiai vizsgálatokat, a szibériai szociológusok által kiemelt dimenziók megismerése a magyar

társadalom elemzéséhez is adhat támpontokat.

A látogatás végén a vendégek és a vendéglátók kifejezték igényüket egymás eredményeinek további folyamatos figyelemmel kísérésére és a kölcsönös tapasztalatszerzést elősegítő személyes kapcsolatok fenntartására.

Táll Éva

JEGYZETEK

¹ T. I. Zaslavszkaja: A falu rendszer-szemléletű tanulmányozásának metodológiája és metodikája. Szociológia, 1976/3—4. sz.

² Ugyanott, 559—561. old.

³ SZUTA Gazdaság- és Ipar-szervezési Intézetének kiadványa: Metodologija i metodika szisztemnogo izucsenija szovjetszkoj gyerevni. Szerk.: T. I. Zaslavszkaja és R. V. Rivkina. „Nauka”, Novoszibirszk 1980.

⁴ 1980-ban jelent meg T. I. Zaslavszkaja és szerzőtársai új könyve, A szovjet falu társadalmi-demográfiai fejlesztése. (Szocialno-demograficesz-

koe razvitie szela. Regionalnij analiz. „Sztatiztika”, Moszkva 1968.)

⁵ Szociológia, id. sz. 555. old.

⁶ Megjelent az EKO című novoszibirszki közgazdasági folyóirat 1980/3. számában. Az itt következő ismertetés alapjául szolgáló nyersfordítás Petőcz György és Táll Éva munkája.

⁷ Id. cikk, 29. old.

⁸ Id. cikk, 30. old.

⁹ Id. cikk, 31. old.

¹⁰ Id. cikk, 24. old.

¹¹ Hasonló következtetésekre jut P. Bunyics is, aki a Lityeraternaja Gazeta 1981. dec. 2-i számában ezt írja: A vállalati tevékenység „megítélésének jelenleg érvényes rendszere, elsősorban a terv teljesítésének szempontja, amely nem veszi figyelembe, hogy maga a terv reális, hatékony-e. Ha a terv eleve előirányozta a veszteséget, de a vállalat teljesítette, a veszteséért nem kap büntetést senki, ellenkezőleg, a terv pontos végrehajtásáért jutalom jár.” (Idézi a Valóság 1982. 3. száma, 115. old.)

¹² Id. cikk, 28. old.

¹³ Id. cikk, 16. old.

¹⁴ Id. cikk, 26. old.

¹⁵ Vö.: az id. cikk 19. oldalán szereplő példával.

¹⁶ Id. cikk, 20. old.

Szovjet—magyar kerekasztal-beszélgetés a párt társadalomirányító tevékenységéről

Április közepén kétnapos tanácskozást rendezett Moszkvában az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája a pártirányítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről. A Politikai Főiskola és a Társadalomtudományi Intézet munkatársaiból álló hattagú magyar delegációt az Akadémia politikai gazdaságtannal, gazdaságpolitikával és pártépítési kérdésekkel foglalkozó vezető munkatársai fogadták. A szakmai összetétel egyúttal azt is jelzi, hogy a megbeszélések során a résztvevők kiemelten foglalkoztak a szocialista gazdaság kérdéseivel, ezen belül is főleg a párt gazdaságirányító tevékenységének elemzésén volt a hangsúly.

A szovjet felszólalók részletesen elemezték a fejlett szocializmus társadalmának objektív gazdasági törvényszerűségeit, a társadalmi termelésnek a tudományos-technikai forradalom következtében elért kiemelkedően magas színvonalát, a termelés nagyfokú társadalmasodása és a szocialista tulajdonformák közeledésének fontosságát. Rámutattak arra, hogy a mind bonyolultabbá váló gazdasági viszonyok között különösen fontos a fegyelem fokozása, a termelési és irányítási folyamatok hatékonyságának állandó növelése. Mindez a párt vezető szerepének to-

vábbi erősítését igényli a gazdasági munka és a szervezés területén, miután elsősorban a párt rendelkezik tudományosan megalapozott gazdaságpolitikával, s az ennek megvalósításához szükséges eszközökkel.

A magyar hozzászólók hazai gazdasági fejlődésünk néhány fontosabb tapasztalatát tekintették át, elsősorban a gazdaságirányítási reform bevezetése óta eltelt több mint egy évtized tükrében. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy számottevő gazdasági eredményeink ellenére továbbhaladásunk elengedhetetlen feltétele a gazdasági és politikai irányítási rendszer minőségi megújítása. E megújulás szükségességét nem csekély mértékben az a körülmény indokolja, hogy a hetvenes évtized világgazdasági változásai komoly veszteséget okoztak hazánknak, ami napjainkig tartó hatással van a népgazdaság belső egyensúlyi helyzetére. A feszültségekkel terhes nemzetközi politikai légkör sem kedvez gazdasági fejlődésünknek, s a magyar gazdasági szerkezet nyitottságából adódóan e kedvezőtlen nemzetközi hatásokkal várhatóan hosszú távon számolnunk kell.

Mindez nélkülözhetetlenné teszi egy — törekvéseinkben már hosszabb ideje megfogalmazott, de kel-

lőképpen meg nem valósított — gazdaságos és versenyképes termelési szerkezet kialakítását. E strukturális megújulást egyrészt a szocialista tervgazdaság elemeinek korszerűsítésével: a tervezési-szabályozási rendszer, a szervezeti és döntési mechanizmus továbbfejlesztésével, az áru- és pénzviszonyok e keretek közötti aktív felhasználásával kívánjuk elérni. Másrészt a gazdaságirányítási reform óta eltelt idő olyan tanulságokkal is szolgált, hogy a gazdasági rendszer nem változtatható meg a társadalomirányítás reformja nélkül. Ezért szükséges a politikai intézményrendszer, s ezen belül elsősorban a pártirányítás kérdéseinek elmélyült, tudományos vizsgálata, amely azonban csak a gazdasági és politikai folyamatok együttes elemzése alapján írhat le bizonyos működési sajátosságokat, s fogalmazhat meg alternatívákat a továbbfejlesztés irányait illetően. A gazdasági rendszer minőségi megújítása már csak azért sem képzelhető el a politikai intézményrendszer megújulása nélkül, mert a gazdasági hatékonyság fokozottabb érvényesítése, a jelenleginél differenciáltabb fejlesztési politika, a külgazdasági viszonyokhoz való rugalmasabb alkalmazkodás a politikai munkától is na-

gyobb hatékonyságot kíván. Elsősorban azért, mert ezek a gazdasági racionalitás szempontjából hovatovább nélkülözhetetlen változtatások óhatatlanul befolyásolják a különböző társadalmi csoportok, rétegek eltérő érdekvizonyait, várhatóan jelentős társadalmi feszültségeket, konfliktusokat teremtve. Mindez egy soktényezős, differenciált és hatékony társadalompolitikát igényel, amelyhez nem nélkülözhetők a politikai intézményrendszer s a pártirányítás továbbfejlesztése által mozgósítható tartalékok sem.

A pártirányítás természetesen nem korlátozódik a gazdaságpolitika területére; a tanácskozáson számos egyéb fontos kérdés is napirendre került. A magyar felszólalók foglalkoztak például az MSZMP tudománypolitikájának aktualitásaival, a párt mezőgazdaság-irányítási tapasztalataival, emellett sok szó esett az ideológiai munkáról, a párt tömegkapcsolatairól, a vezetélmélet egyes fontos kérdéseiről is.

A kerekasztal-megbeszélés résztvevői egyetértettek abban, hogy a tanácskozás mindkét fél számára igen hasznos volt, s a kölcsönös tapasztalatcsere hasonló formáira a jövőben is szükség van.

Forgács Imre

Pályázati felhívás aspirantúrára

AZ SZKP KB MELLETT MŰKÖDŐ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI AKADEMIÁN AZ 1984/85-ÖS TANEVRE

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a párt-építés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb elméleti-gyakorlati kérdéseire. A témaválasztáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest VI., Benczúr u. 33.) segítséget biztosít.

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiráns ösztöndíjban, családjá az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- jelentős mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő készséggel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- legalább középfokú orosz nyelvtudással rendelkezik.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzt;
- iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot — az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján — 1983. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat — felvételi vizsga alapján — a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest, 1982.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁG
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA
BIZOTTSÁG

СЕГОДНЯШНИЕ ВОПРОСЫ НАЧАЛА САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЖИЗНЕННОГО ПУТИ И ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ И ВОСПРОИЗВОДСТВО СОЦИАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ ПО ПОКОЛЕНИЯМ (Золтан Бекеш)

Статья написана на основе того всеохватывающего анализа, который был проведён Институтом общественных наук совместно со специалистами и многих других учреждений для молодёжной комиссии ЦК ВСРП.

В результате социально-экономических изменений, происшедших за последние 10—15 лет, фундаментально изменилось положение и процесс социальной активности молодёжи. Это изменение в тоже время произошло отчасти противоречиво и во многих отношениях невыгодно действовало на начальное время самостоятельного жизненного пути и трудовой деятельности. В этом, с одной стороны, значительную роль играет то, что неоднородности в социальном положении родителей остаются и их наследует следующее поколение, с другой стороны, существуют и убытки, сугубо касающиеся молодёжи. Поэтому становится необходимым исследование, что конкретно как действуют социально-экономические процессы на молодёжь и в результате этого на их стремления и поведение. Особенно важно получить картину о том, что какие социальные разнородности ведут среди молодёжи к серьёзным напряжениям и каким образом можно противодействовать их влиянию.

С этой точки зрения рассматриваются в статье влияние среди молодёжи социальных разнородностей, проблемы школы, начало трудовой деятельности, профессионального приспособления и продвижения на рабочем месте, создание самостоятельной экзистенции и семьи и в них проблемы влияния многосторонне неблагоприятного положения.

Источником пополнения рабочей силы сегодня практически является возрастающее поколение. Развёртывание и использование творческой силы молодёжи является теснейшим всеобщественным интересом, непосредственно влияет на обстоятельство, образ жизни и самоощущение всех слоёв общества.

В статье автор занимает позицию, что так нужно смягчить жгучие напряжения начала самостоятельного жизненного пути и трудовой деятельности, что решения реально приблизились и жизненным шансам отдельных слоёв молодёжи и снизили меру межгенерационной наследственности различий социальных слоёв.

В статье обобщаются самые важные задачи с точки зрения дальнейшего развития молодёжной политики.

Эржебет Коша

СТУДЕНТЫ, СОСТОЯЩИЕ В БРАКЕ НА ДНЕВНЫХ ОТДЕЛЕНИЯХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В статье обобщаются результаты одной части всеохватывающего исследования начала трудовой деятельности и создание семьи молодёжи, связанной студенческим браком. Впервые исследуется какой слой составляют студенты, состоящие в браке среди студентов дневных отделений университетов и институтов. Вопреки предварительных оценок этот слой вовсе не является незначительным, его соотношение значительно больше предполагаемого: в разных вузах 7,19% студентов состоят в браке. В вузах с более длительным сроком обучения их удельный вес больше, на последних курсах этих учебных заведений — 4—5 курсах — 16—18%, а на 6-ом курсе медицинских университетов их удельный вес превышает 40%. Анализ распространяется и на то, что какой возрастной состав студентов, состоящих в браке, среди студенток, или студентов чаще ли брак, какая их учебная успеваемость, есть ли различие относительно этих характерных черт между «чистыми» студенческими супружескими парами и «смешанными» (один из супругов студент, а другой работает, имея заработок), также между студентами, состоящими в браке и несостоящими в браке. Автор устанавливает, что по этим характерным чертам студенты, состоящие в браке не составляют особый слой среди студенчества. Против брака, зарегистрированного в студенческий период существует множество предрассудков в общественном мнении: брак вредит учёбе; главным образом девушки выходят замуж в студенческие годы, т.к. боятся, что после вуза уже не смогут выйти замуж; бракосочетание является средством для того, чтобы обходить центральные распоряжения о назначении на место работы. Данные и анализ статьи опровергают эти предрассудки. Однако автор выдвигает множество социальных проблем студентов, состоящих в браке (стипендия, размещение в общежитии, питание со скидкой, прочие дотации), которые особые тяжести налагают на супругов с детьми и на студенток-матерей, и которые исходят главным образом из того, что учёба у нас не считается трудовой деятельностью и таким образом студенты, состоящие в браке не получают множество дотаций, не имеют множество прав, которые связаны с трудовым отношением.

В статье автор даёт понять и цитатами из многих интервью показывает, что студенты хотя и предъявляют жалобу против неблагоприятного различия всё в большем количестве принимают на себя совместные тяжести создание семьи и подготовки к трудовой деятельности в интересах их совместных радостей.

Петер Гедеон

ТОВАРНОЕ ОТНОШЕНИЕ И СОБСТВЕННОСТЬ (ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ ПОНИМАНИЯ СОЦИАЛИЗМА БЕРНШТЕЙНОМ И КАУТСКИМ)

Политическое движение рабочего класса Западной Европы на рубеже столетия приспособляется к общественной системе развитого товарного производства, и борьбу против буржуазной частной собственности отделяет от борьбы против товарного производства. Этим отношением детерминируется толкование общества Бернштейном и Каутским. Для них непосредственная направленность теории на практику является естественной предпосылкой: теория — средство формулирования политически реализованных возможностей. Поэтому для Бернштейна и Каутского теория Маркса только так может стать

теорией движения, если абстрагируют от основного исходного пункта теории Маркса, от теоретических принципов относительно коммунизма, отрицающих систему развитого товарного производства, от марксовой проблемы овеществления. Бернштейн и Каутский толкуют социализм в рамках системы развитого товарного производства, но на это они способны лишь ценой редукционистского понимания товарных отношений.

В их толковании стоимость не является исторически осуществляемым обособлением конкретного и абстрактного труда, а простым средством теоретической абстракции. Поэтому капитал не является сбыточным процессом стоимости, становящейся самостоятельной в форме денег, а является особым случаем частной собственности. Поэтому в теории Бернштейна и Каутского прекращается внутренняя взаимосвязь товарных отношений и капиталистической частной собственности. Такое понимание является основой того, что социализм определяется как товаро-производительное общество: ликвидация буржуазной частной собственности не означает отмену товарного производства, ведь отношение капиталистической частной собственности и товарных отношений теория фиксировала как внешнее взаимоотношение. Однако в этой теории товарные отношения, соединённые с социалистической собственностью, толкуются не как социально-экономические, а как технические отношения, и в связи с этим возникает ряд теоретических проблем. Не тот факт создаёт проблему, что Бернштейн и Каутский соединяют социализм с товарным производством, а тот метод, как они это делают: их теория, приспособление к существованию товарного производства может излагать лишь при предположении фиксации принципиальной неотжившимости товарных отношений. В результате этого теория Бернштейна и Каутского исключает из обществоведческого мышления критико-теоретическое измерение марксистской общественной теории.

PRESENT DAY QUESTIONS OF INDEPENDENT STARTING OF LIFE AND CAREER OF YOUTH AND THE GENERATIONAL REPRODUCTION OF SOCIAL DIFFERENCES (Zoltán Békés)

The study is based on a comprehensive investigation carried out by the Institute of Social Sciences — with the participation of experts of other institutes — for the Youth Committee of the Central Committee of HSWP.

In consequence of socio-political changes taken place in the last 10—15 years, the situation of youth and the process of its social activity have fundamentally changed. However, this change has taken place partly in a contradictory way and in many respects it has disadvantageously effected the period of independent starting of life and career. On the one hand, the fact that the inequalities in the position of parents survive and are inherited by the next generation plays partly an important role in this process, on the other hand, there are also disadvantages which effect decidedly the young people. All these necessitate the investigation of how the economic-social processes effect concretely the young people and in consequence of all these, their ambitions and attitudes as well. It is especially important to get a picture about the social inequalities which lead to considerable tensions among young people and to know the way of how the effects of these inequalities can be counterbalanced.

From this viewpoint the study examines the effects of social inequalities among young people, the problems of school, starting of career, professional adaptation and advancement in the workplace, the problems of the creation of an independent existence, founding a family and the problems of various kinds of disadvantageous situation resulted from all these.

Today the oncoming generations are practically equivalent to the resources of supply of labour force. The unfolding and utilization of the creative power of young generation is the most important social interest which influences directly the condition, way of life and disposition of every stratum of society.

The study takes the point of view that the most burning tensions of independent starting of life and career should be eased in that way that the solutions approach realistically the life chances of the individual strata of youth and decrease the extent of generational inheritance of differences among strata.

The study summarizes the most important things to be done from the viewpoint of further improvement of youth policy.

MARRIED STUDENTS OF UNIVERSITIES AND HIGH SCHOOLS

The study summarizes the results concerning student marriage of a comprehensive investigation dealing with the starting of career and founding a family of young people. It examines the first time how large stratum the married students represent among university and high school students studying in day course. As against the preestimates, this stratum is by no means insignificant, their proportion is essentially greater than it was presumed earlier: in the different university and high school institutions 7,19 per cent of students are married and in institutions requiring longer training their proportion is even greater and in the upper grades of these institution — VI. V. years — this proportion is 16—18 per cent but in the VI. grade of faculty of medicine this proportion is higher than 40 per cent.

The study analyses the age composition of married student couples, if the marriage is more frequent among female or male students, the school achievements, concerning the characteristics, is there a difference between „pure” student couples and „mixed” student couples (one of the spouses is student, the other is gainfully employed) as well as between the married and non-married students. According to the author, on the basis of characteristics, the married students do not represent a peculiar stratum among students. In connection with the student marriages there are several prejudices in the public opinion: The marriage is damaging to the school achievement, mainly the girls are those who, as student, get married because they are afraid that after finishing studying they will not be able to get married, the marriage is only an instrument to circumvent the central measures concerning employment etc. The data and analysis of the study refute these prejudices. Conversely, the study raises several social problems of married students. (Scholarship, accommodation in students' hostel, reduced-rate meals, and other allotments), which especially afflict the couples with children and student mothers and the origin of which is the fact that in the case of the above mentioned persons, the studying is not considered as work performance and for this reason, the student married couples are deprived of several allotments and rights relating to work. The study makes perceptible and demonstrates with quotations from interviews that although the students find the damaging discriminations deleterious, they undertake the simultaneous hardship of founding a family and of the preparation for career in the interest of common happiness of all these.

Péter Gedeon

COMMODITY RELATION AND PROPERTY (ON THE
ECONOMICS BASES OF BERNSTEIN AND KAUTSKY'S
CONCEPTION OF SOCIALISM)

In Western Europe, on the turn of the century the political movement of the working class adapts itself to the social system of developed commodity production and separates the struggle against the capitalist private property from the struggle against commodity production. This relation determines Bernstein and Kautsky's conception on society. For them the theory orientated to direct practice is a precondition considered as natural: the theory is the instrument of formulation of possibilities to be realized politically. For this reason, for Bernstein and Kautsky the Marxist theory can become the theory of movement only in that way that they abstract from the fundamental starting point of Marxist theory, from the theoretical theses relating to communism and negating the system of developed commodity production, from the Marxist problem sphere of objectification. Bernstein and Kautsky explains socialism within the system of developed commodity production but they are able to do it only at the cost of reductionist conception of commodity relation.

In Bernstein and Kautsky's conception the value is not the separation of concrete and abstract work realized historically: but it is the simple instrument of theoretical abstraction. For this reason, the capital is not the realization process of value becoming independent as money but a peculiar case of private property. For this reason, in Bernstein and Kautsky's theory the inner connection between commodity relation and the private property of capital ceases to exist. This conception is the basis of the fact that socialism is determined as a society of commodity production: the cessation of capitalist private property does not mean the cessation of commodity production because the relation between commodity relation and the private property of capital is established by the theory as externally relating to each other. In this theory, however, the commodity relation connected with socialist property is not interpreted as a socio-political relation but as a technological one and this fact raises several theoretical problems. Not the fact is problematic that Bernstein and Kautsky connects socialism with commodity production but the way as it is done. Their theory can formulate the adaptation to the existence of commodity production only with the precondition of establishment and theoretical untranscendability of commodity relation. As a result of this, Bernstein and Kautsky's theory eliminates the theoretical-critical dimension of Marxist theory, from the social political thought.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Сегодняшние вопросы начала самостоятельного жизненного пути и трудовой деятельности молодёжи и воспроизводство социальных различий по поколениям (<i>Золтан Бекеш</i>)	381
<i>Эржебет Коша</i> : Студенты, состоящие в браке на дневных отделениях высших учебных заведений	397
<i>Петер Гедон</i> : Товарное отношение и собственность (об экономической основе понимания социализма Бернштейном и Каутским)	422

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

<i>Тамаш Ласло Феллси</i> : Концепция Грамши о гегемонии (вклад к толкованию одного понятия)	442
--	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Международная научная конференция о сотрудничестве социалистических стран	455
<i>Йожеф Сабо</i> : О развитии форм экономического сотрудничества стран—членов СЭВ	457
<i>Дьёзё Молнар</i> : Согласование национальных и интернациональных интересов в сотрудничестве СЭВ-а	461
<i>Шандор Сорчик</i> : Значение возрастающего сотрудничества социалистических стран в наши дни	466
<i>Андраш Коханка</i> : Сотрудничества социалистического содружества в международной идеологической борьбе	469
Общественно-экономические условия приспособления к мировым экономическим изменениям в социалистических странах (<i>Анна Фабриан</i>)	472
Институтские условия технического развития (<i>Янош Фаркаш</i>)	481

Направления палестинской освободительной борьбы и вопрос самоопределения (Фарук Давас)	488
О буржуазных теориях политических кризисов (<i>Мате Сабо</i>)	496
Социал-демократия, альтернативные движения, движения за мир (<i>Ласло Й. Кишиш</i>)	507
Конференция за круглым столом о женском вопросе (<i>Георгина Себени</i>)	521
<i>Хейди Кнаке Вернер</i> : Условия и положения политики, связанной с женским и семейным вопросами в ФРГ	522
<i>Хейке Флеснер</i> : Некоторые вопросы институтской структуры воспитания	528

ОТЧЁТЫ, ИНСТИТУТСКАЯ ЖИЗНЬ

Посещение в марксистском исследовательском центре в Франкфурте (<i>Эржебет Гудай</i>)	533
Советские обществоведы о социологических проблемах села (<i>Ева Талл</i>)	538
Советско—венгерский разговор за круглым столом о вопросах партийного общественного руководства (<i>Имре Форгач</i>)	545
Резюме	548

CONTENT

STUDIES

Present Day Questions of Independent Starting of Life and Career of Youth and the Generational Reproduction of Social Differences (<i>Zoltán Békés</i>)	381
<i>Erzsébet Kósa:</i>	
Married Students of Universities and High Schools — — — — —	397
<i>Péter Gedeon:</i>	
Commodity Relation and Property (On the Economics Bases of Bernstein and Kautsky's Conception of Socialism) — — — — —	422

WORKSHOP

<i>László Tamás Fellegi:</i>	
Hegemony Conception in Gramsci's Interpretation — — — — —	442

INFORMATION

International Conference on the Cooperation of Socialist Countries — —	455
<i>József Szabó</i>	
On the Development of Forms of Economic Cooperation of Comecon Countries — — — — —	457
<i>Győző Molnár</i>	
Reconciliation of National and International Interests in Comecon Cooperation — — — — —	461
<i>Sándor Szorcsik:</i>	
The Importance of Increasing Cooperation of Socialist Countries in our Days — — — — —	466
<i>András Kohánka:</i>	
The Importance of Effective Cooperation of Socialist Countries in the International Ideological Struggle — — — — —	469

Economic-Social Conditions of Adaptation to Changes in World Economy in the Socialist Countries (<i>Anna Fábíán</i>) — — — — —	472
Institutional Conditions of Technological Development (<i>János Farkas</i>) —	481
Tendencies of Palestinian Liberation Struggle and the Question of Self-Determination (<i>Faruk Dawas</i>) — — — — —	488
On the Bourgeois Theories of Political Crises (<i>Máté Szabó</i>) — — — —	496
Social Democracy, Alternative Movements, Peace Movement (<i>László J. Kiss</i>)	507
Round-Table Conference on Woman Question (<i>Georgina Szebenyi</i>) — —	521
<i>Heidi Knake-Werner</i> : Conditions and Situation of Woman and Family Policy in the German Federal Republic — — — — —	522
<i>Heike Flessner</i> : Problems of Institutional Structure of Education — —	528

REPORTS, NEWS OF INSTITUTE

Visit at the Frankfurt Marxist Research Centre (<i>Erzsébet Gidai</i>) — — —	533
Soviet Sociologists on the Sociological Problems of Village (<i>Éva Táll</i>) —	538
Soviet-Hungarian Round-Table Discussion on the Questions of Party Guidance (<i>Imre Forgács</i>) — — — — —	545
Summaires In Foreign Languages — — — — —	548
Content in Foreign Languages — — — — —	554

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 13,8 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest — 82—3412

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,- Ft

846 261

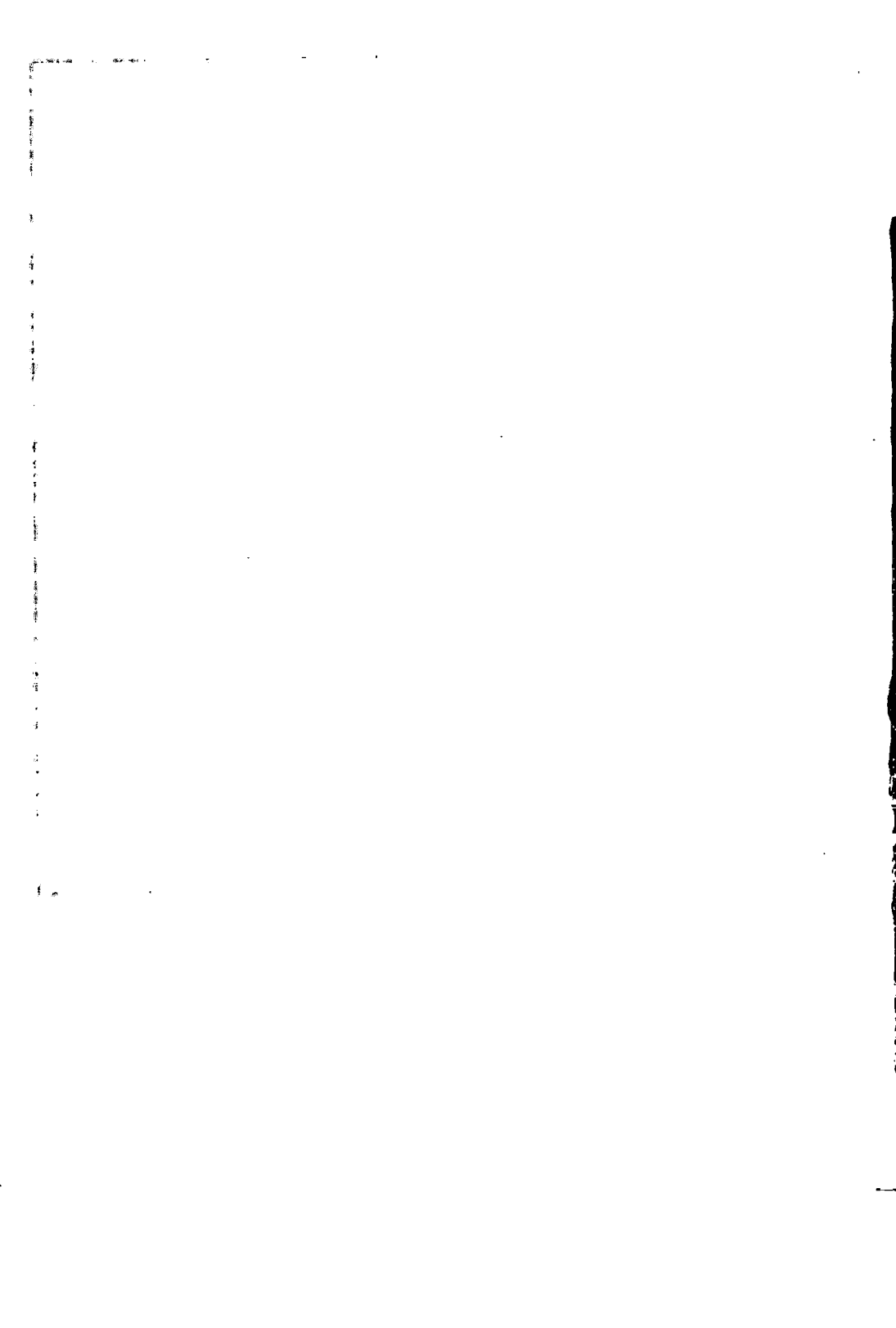
7

X.

Társadalom-^R
tudományi
Közlemények

9

1982 | 4

Társadalom- tudományi Közlemények

1982·4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XII. évf. 1982/4.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

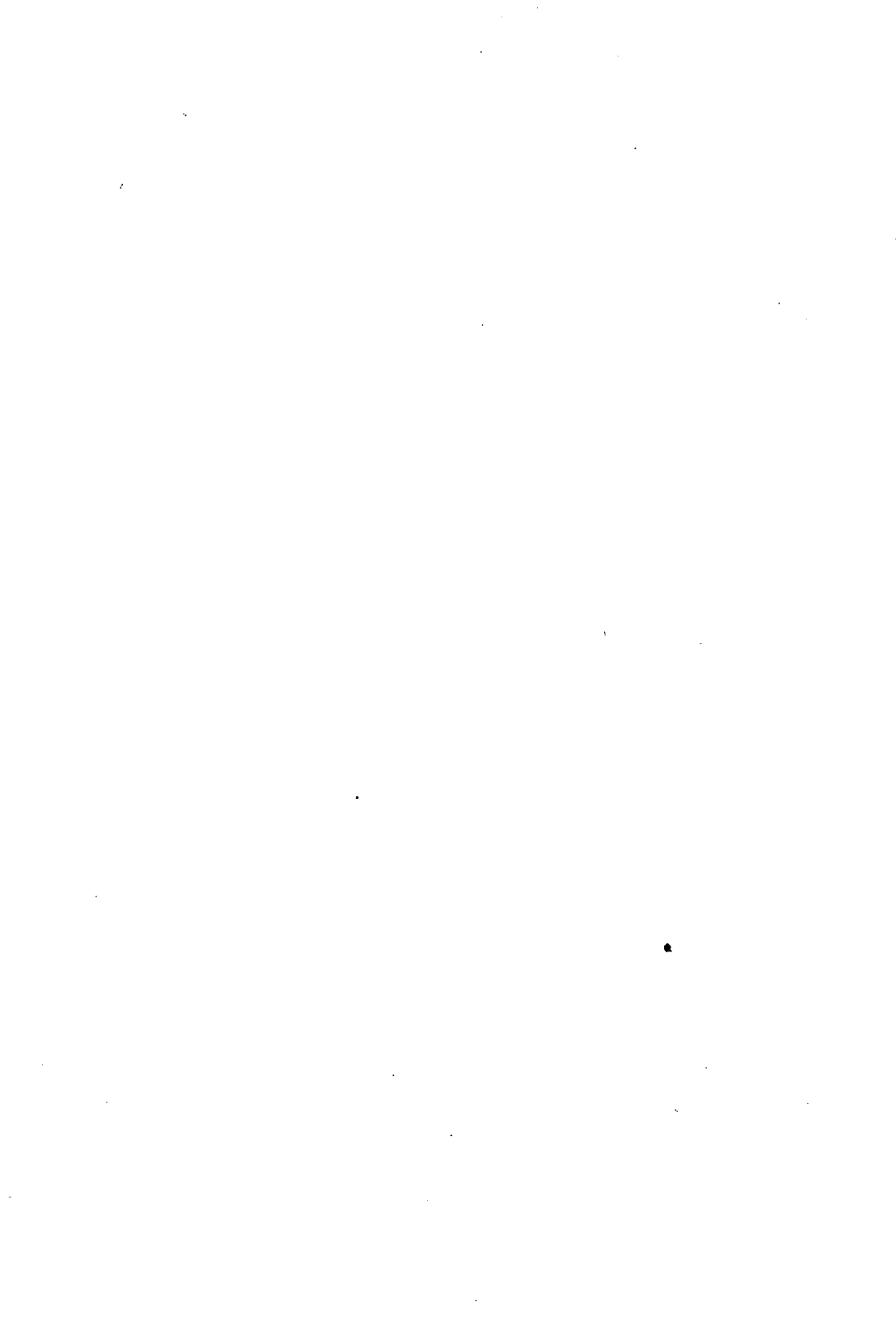
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária*

TUDOM.
1982. évf. 4. sz. 1-2. kötet

Tartalom

Ifjúság és társadalom a hetvenes és nyolcvanas években	565
<i>Huszár István</i> : Ifjúság és társadalom	567
<i>Illés János</i> : Gazdasági-társadalmi folyamatok és az ifjúság	575
<i>Gazsó Ferenc</i> : Az ifjúság társadalmunk szerkezetében	579
<i>Pataki Ferenc</i> : Nemzedékváltás és szocialista fejlődés	590
<i>Ancsel Éva</i> : Értékek változása és az ifjúság	602
<i>Varga-Sabján László</i> : A KISZ és az ifjúság	607
<i>Barabás János</i> : Ifjúság és ideológia	615
<i>Radics Katalin</i> : A fiatal értelmiség helyzete	627
Összefoglaló a tanácskozás vitacsoportjainak munkájáról (Összeállította: <i>Tóth Éva</i>)	635
A vitavezetők beszámolója a vitacsoportok munkájáról	647
<i>Héthy Lajos</i> (az 1. vitacsoport munkájáról)	647
<i>Vukovich György</i> (a 2. vitacsoport munkájáról)	648
<i>Knopp András</i> (a 3. vitacsoport munkájáról)	650
<i>Halay Tibor</i> (a 4. vitacsoport munkájáról)	653
<i>Huszár István</i> : Zárzó	655
A KSH Ifjúságstatisztikai Közlemények sorozat új kiadványa (<i>Keleti András</i>)	658
Összeállítás az ifjúsággal foglalkozó irodalomból (Összeállította: <i>Tóth Éva</i>)	662
Idegen nyelvű összefoglalók	667
Idegen nyelvű tartalom	677

Ifjúság és társadalom a hetvenes és nyolcvanas években címmel országos elméleti tanácskozást rendezett az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, Társadalomtudományi Intézete, a KISZ Központi Bizottsága és az MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei Bizottsága Nyíregyházán, 1982. szeptember 7—8-án.

A tanácskozást Boros Sándor, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya helyettes vezetője nyitotta meg, s szólt a tanácskozás céljáról, feladatáról.

Az ifjúsággal kapcsolatos kérdések felvetésére abban az időszakban került sor, amikor a párt készül az ifjúságpolitika mai feladatainak áttekintésére, a nyolcvanas évek cselekvési programjának kidolgozására. A tanácskozás arra vállalkozott, hogy számba vegye az ifjúság társadalmi helyzetében a hetvenes években bekövetkezett, illetve a nyolcvanas években várható változásokat, elméleti igényű választ keressen az ifjúságpolitikai programalkotás szempontjából legfontosabb kérdésekre, elősegítse az ifjúság jelenleginél realisabb társadalmi megítélését, a jobb megértést és együttműködést az ifjúsággal, illetve az ifjúságpolitikával foglalkozók között. Összegezni kívánta az e témával kapcsolatos tudományos eredményeket, valamint a politikai és ideológiai munka során szerzett főbb gyakorlati tapasztalatokat. A tanácskozás további ösztönzést és segítséget kívánt nyújtani a tudományos kutatás és a gyakorlati, politikai, valamint a propagandamunka számára is.

A vendéglátó megye nevében Tar Imre, a Szabolcs-Szatmár megyei Pártbizottság első titkára köszöntötte a résztvevőket.

A konferencia bevezető előadását Huszár István, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója tartotta Ifjúság és társadalom címmel. Majd Illés János, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője Gazdaságtársadalmi folyamatok és az ifjúság, Gazsó Ferenc, a Művelődési Minisztérium Oktatóskutató Intézetének főigazgatója Az ifjúság társadalmunk szerkezetében, Pataki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója Nemzedékváltás és szocialista fejlődés, Ancsel Éva, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára Értékek változása és az ifjúság, Varga-Sabján László, a KISZ Központi Bizottságának titkára A KISZ és az ifjúság, Barabás János, az Állami Ifjúsági Bizottság titkára Ifjúság és ideológia, Radics Katalin, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa A fiatal értelmiség helyzete címmel tartott előadást.

A tanácskozáson tudományos kutatók, az ifjúságpolitika irányítói, ifjúsági vezetők, propagandisták, oktatók és fiatalok vettek részt. A konferencia másnapján négy vitacsoportban folytatták a munkát. Mintegy ötven hozzászólás hangzott el.

A záró plenáris ülésen a vitacsoportok vezetői értékelték a szekciók tevékenységét. Az első vitacsoport munkájáról Héthy Lajos, a Munkaügyi Kutató Intézet igazgatója; a második vitacsoport munkájáról Vukovich György, a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának vezetője; a harmadik vitacsoport munkájáról Knopp András, az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának helyettes vezetője; a negyedik vitacsoport munkájáról Halay Tibor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatóhelyettese adott értékelő összefoglalót. A tanácskozás Huszár István zárszavával fejeződött be.

Folyóiratunkban közöljük a tanácskozáson elhangzott előadások teljes szövegét, rövid összefoglalót adunk a vitacsoportokban elmondott hozzászólásokról és kivonatosan közöljük a vitacsoportok vezetőinek a záró plenáris ülésen adott összegzését, valamint a zárszót.

A tanácskozás Előkészítő Bizottsága 1982. október 7-én megbeszélést tartott a tanácskozás anyagának közreadásával kapcsolatos konkrét tervekről s azok hasznosításáról. A jelen tanácskozás esetében az utólagos összegező-elemző munkának az átlagosnál nagyobb jelentősége van, mivel megfogalmazódtak azok a vitakérdések, amelyekre szűkebb körben érdemes lenne önállóan vizsgatérni. Ilyen módon a tanácskozás sajátos kiindulópontul szolgálhat olyan kiemelt ifjúságpolitikai kérdések szabad vitában való feldolgozására, amelyek empirikus kutatásokkal közvetlenül nem közelíthetők meg, de áttekintésük sajátos adalékokat adhatna az empirikus kutatások feldolgozásához. A résztvevők jelezték, hogy a tanácskozás hatást gyakorolhat — a szűkebb ifjúságpolitikai munkán túl — a tágabb gazdaság- és társadalompolitikai kérdések kezelésére mind a gyakorlati politikai munkában, mind a propaganda területén; előmozdíthatja az ifjúsággal kapcsolatos kérdések intenzívebb beépülését a társadalomtudományi kutatásokba is. A tanácskozás új kutatási feladatokat is megfogalmazott. Felhívta a figyelmet a rendelkezésre álló ismeretek még meglevő fehér foltjaira, például a falun élő, az alkalmazott fiatalokkal, a tanulóifjúsággal stb. kapcsolatban. Már az előkészítő munka is szült új kutatási feladatot. Előterbe állította a társadalmi struktúra kutatásában rendelkezésre álló jelentős tömegű információ ifjúsági metszetű feldolgozását is. Az anyag közvetlenül hasznosítható az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai címmel megfogalmazott kutatási megrendelés teljesítése, valamint Az ifjúság társadalomépítésbe való bekapcsolódásának politikai-ideológiai konfliktusai című vitaanyag készítése során.

Folyóiratunk régi gyakorlata, hogy egy-egy szám anyagait időnként egy téma köré rendezzük; valamint rendszeresen hírt adunk, összeállítást közlünk az immár hagyománnyá vált országos elméleti tanácskozásoknak a társadalomirányítás, a tudományos kutatómunka, a propaganda, az oktatás számára jelentős anyagairól. Ezúttal egész számunkat az ifjúságról tartott tanácskozás anyagainak szenteljük. A témához kapcsolódóan az ifjúsággal foglalkozó újabb irodalomról talál rövid áttekintést az Olvasó.

HUSZÁR ISTVÁN

Ifjúság és társadalom

Az elmúlt negyedszázad politikai gyakorlata természetessé — és szerencsére mégsem megszokottá, szokványossá — teszi, hogy alapvető politikai, társadalmi, ideológiai kérdéseket az időről időre szükségessé váló állásfoglalások sokoldalú előkészítése, az összehangolt cselekvési rendszer társadalmi feltételeinek biztosítása vagy csak egyszerűen korunk új vagy újnak tűnő társadalmi folyamatainak, jelenségeinek értése és értékelése céljából a párt napirendre tűz, választ keres rájuk. S már el is érkeztünk ahhoz, hogy indokolhatnám témaválasztásunk időszerűségét. Bízom benne, hogy erre igazi és teljes indokot a tanácskozás egésze ad majd, s főleg az ezt követő politikai, társadalmi, tudományos tevékenységünk.

Tudatában vagyok annak, hogy nem ez a tanácskozás az egyetlen fórum, amelyiken az utóbbi években felelősen tekintették át ifjúságunk helyzetét, ifjúságpolitikánk erényeit és gyengéit, s fogalmaztak meg követelményszerű, mintegy programadó, értékes gondolatokat. Csak utalhatok az MSZMP XII. kongresszusára, a Hazafias Népfront, a KISZ legutóbbi kongresszusára vagy a KISZ megalakulásának 25. évfordulója alkalmából tartott fontos tanácskozásra. Mégis: van némi reményem arra, hogy nem pusztán kivonatoló ismétlődés jellemzi majd a tanácskozásunkat, a korábbi tudományos eredmények mostani szintetizálása és a mai ifjúságkutatás kezdeti eredményei lehetővé teszik eddig nem, vagy kellően meg nem vizsgált összefüggések felvilágosítását is, inspirálva további gondolkodásra, kutatásra, s főleg cselekvésre.

Az ifjúság mai kérdéseit azokból a társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatokból és jelenségekből kiindulva szükséges vizsgálni, amelyeket összegzően a nyolcvanas évek fejleményeiként emlegetünk. A feladat első nehézsége — márcsak e bevezető előadásra szánt idő korlátai miatt is — éppen ebből származik. Igényes — és főleg teljes — képet adni társadalmunk mai állapotáról aligha tudnék. A mai konszolidált, a társadalmi stabilitás számunkra különösen értékes jegyeit hordozó társadalmi viszonyok közepette sok lett az új, a korábbi folyamatokból származtatható világméretű eltérő, meglepetéseket, gyakorta döbbenetet kiváltó jelenség. Lezárultak a nagy léptékű, a társadalmi struktúrát gyorsan és előrelátható irányban változtató mobilitási folyamatok. A gazdasági fejlődés lelassult, számos belső ellentmondás kiéleződött, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok adott szövevényében, a világgazdaság mai ellentmondásokkal, válságokkal és válságjelenségekkel terhes viszonyai között gazdasági stratégiánk kialakítása,

a kényszerűen sürgető és szükséges egyensúlyi viszonyok megteremtése és tartós megőrzése hallatlan erőfeszítéseket igényel, és a vártnál nehezebb feladatnak bizonyul. Nem alakult ki — s ebben semmi csodálni valót nem látok —, miként lehet gazdasági struktúránkat kellő gyorsasággal a kor követelményeinek szintjéhez igazítani, vagy másképp: a konvencionális mutatókkal mért fejlődés lelassulása közepette a belső dinamizmust fokozni.

Hadd folytassuk: az elért életszínvonalnak „csak” megtartását tűzhattük ki célként. De látnivaló: ehhez sem elégségesek a mai teljesítmények, a gazdaság mai hatásfokával és szerkezetével, az adott nemzetközi körülmények közepette. Kiéleződtek a nemzetközi politikai feszültségek. Válságócok tucatja vesz körül bennünket. A szocialista országok egyike-másika sem mentes válságtünetektől, súlyos gazdasági gondoktól. S a közeljövő mai tudásunkkal belátható képe sem ígér gondtalan életet, szárnyaló dinamizmust. Talán még az sem lehetetlen, hogy fontos gazdasági, életszínvonalbeli makro-folyamatokban visszaesésekkel tarkított időszak előtt állunk.

Vagyis: kizökkent az idő a hatvanas évek elejétől-közepétől a hetvenes évek közepéig-végéig tapasztalt ritmusából, s eddig nem tudtunk minden szempontból — a sikeresnek tűnő kezdeményezések és kísérletek ellenére — konstruktív választ adni a kor külső és belső fogantatású kihívására. Nem tártuk még fel minden vonatkozásban a társadalmunk adaptációs és innovatív képességét erősítő tényezőket, s azt, hogyan tudjuk a mainak tartott — de hosszabb távú és hatású — folyamatokban szükségképpen keletkező konfliktusokat kezelni, úgy, hogy azok ne polarizálódjanak, hogy a fokozódó nehézségeink mellett is közelíteni tudjuk társadalmi céljainkat, s erősíteni legyünk képesek társadalmunk politikai egységét.

Vázlatosan ez az a társadalmi keret, amiből kiindulva az ifjúság helyzete vizsgálható. Tudom, hogy ez a „vázlat” inkább érzékelteti jelenünk visszaját, mint színét; tudom, a mának ez a képe őrzi a tegnapok lenyomatát; de azt is tudom, hogy felfejteni való ebből a megőrzendő és az elhagyandó, hogy nemcsak egyszerűen a mai társadalmi és gazdasági struktúrát kell — és lehet — újratermelni, kutatni-keresni kell az ellentmondások feloldásának célszerű társadalmi mechanizmusát is.

Míndezek a fejlemények és jelenségek mélyen érintik az ifjúság egészét és nagyon differenciáltan hatnak egyes rétegeire. Ugyanakkor változásokat sürgető kihívást jelentenek az ifjúságpolitika számára is.

Nem áll szándékomban a társadalmi folyamatok, jelenségek egésze és az ifjúság szövevényes kapcsolatának, kapcsolatrendszerének — s mindezt mondhatnám többes számban is — valamennyi ágát-bogát, közvetlen és közvetett hatásmechanizmusok erdejét vizsgálni. Néhány fontos kérdésre szeretném felhívni a figyelmet, mindenekelőtt abból az alapállásból, hogy minden felelős társadalmi döntés jövőre orientált s így kimondatlanul is ifjúságcentrikus. Ez a szemlélet kiolvasható a párt közvetlen ifjúságpolitikai állásfoglalásaiból is. Úgy vélem, hogy most, amikor a jövőt — vagy szerényebben: a közeljövőt — lehetetlen csak vonzó, meleg színekkel ábrázolni, amikor jövőképet felrajzolni hallatlan nehéz, ennek a sajátos ifjúságcentrikus-ságnak kiemelkedő jelentősége van a társadalmi fejlődés szükséges kontinuitása szempontjából. Vagyis fokozottabban, mint talán bármikor kell arra gondolnunk, hogy gazdaságpolitikai, társadalmi döntéseink milyen következmé-

nyekkel járnak a felnövekvő nemzedékek életének, életfeltételeinek egészére. Vegyünk sorra néhány problémát:

1. Számos jele van annak, hogy a nyolcvanas évek fejleményeiként jellemzett folyamatok és jelenségek az ifjúságot — vagy legalábbis annak számottevő tömegeit — zavarba hozták, növekvő mértékben okoznak orientációs gondokat, tévelygéseket. Az a tény, hogy a mai fiatal generációnak a magyarországi tőkés, feudális viszonyokból semmiféle személyes élménye nincs, erre kiegészítő magyarázatul is szolgál. Nem feledhető, hogy e generációnak lényegében már a szülei is a felszabadulás után nőttek fel, ezért társadalmi tapasztalata és szocializációja révén teljes egészében a szocialista fejlődés realitásához kötődik. A mai generáció a dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődés, az életszínvonal növekedése és a társadalmi demokratizmus szélesedése időszakában nőtt fel, megkímélte történelmünk a dramatikus ellentmondások, társadalmi kataklizmák átélésétől. Ezek a hallatlanul nagy horderejű történelmi értékek a maguk módján még inkább vezethetnek értetlenséghez a mai gondok, szokatlan jelenségek láttán.

Mindezeket csak fokozhatják az ifjúság helyzetének sajátos nehézségei. Ezek számukra akkor is újnak tűnnek, ha történelmileg, társadalmilag egyikük-másikuk egyáltalán nem új, de minden évjárat újként — hiszen először — éli át azokat. Ilyenek a továbbtanulási, szakmaszerzési törekvések és a lehetőségek gyakorta éles elkülönülése, a pályakezdés és az elhelyezkedés körüli zavarok egyes szakmákban, a fiatalok magasabb általános és szakmai műveltségének nem kielégítő anyagi és erkölcsi elismerése, a sok esetben rendkívül lassú szakmai munkaköri előrehaladás, az önálló egzisztenciateremtés, főként a lakáshoz jutás körül gyülemlő nehézségek.

Mindezek együttesen olyan helyzetet teremtenek, amelyre új módon kell reagálni egész társadalmunknak, újra kell tehát gondolni ifjúságpolitikánk néhány sarkalatos tételét. Az ifjúság részére offenzív és vonzó program kidolgozására — velük együtt — megfelelő erőket kell szerveznünk, hogy elkerüljük egyfajta tűzoltó módszerek esetleges kisszerű és kényszerű alkalmazását az ifjúsági problémák vélt megoldására, s hogy helyesen tudjuk ötvözni időszerű tennivalóinkat a szocialista építés nagy távlatú stratégiai kérdéseivel. Mindnyájunk öröme, hogy ilyen természetű munka megkezdődött, s ehhez csatlakozhat tanácskozásunk. Anélkül, hogy bármit is külön sürgetni akarnék, szeretném hangsúlyozni, hogy mindez halaszthatatlanná vált.

2. Ezek után joggal vetődhet fel a kérdés: érvényes-e még az a korábbi általánosan elfogadott megállapítás, hogy az ifjúság társadalmi magatartása, tudati állapota, a hazai szocialista rendszerhez és céljainkhoz való viszonya alapján pozitív. Meggyőződésem, hogy e megállapítás ma is helytálló. Ezért is lehet együttes munkával kialakítani az ifjúságpolitika stratégiai programját. Egyetemes az ilyen munkára az igény, csakúgy, mint a készség. Vagyis nem tapasztalhatók általános jellegű és aggodalomra okot adó politikai feszültségek, az ifjúság tömegesen vesz részt társadalmi programok alakításában és megvalósításában, s végül is tömegében — ha konfliktusokkal is — megoldódik társadalmi beilleszkedése. Vagyis társadalmunkhoz való viszonyában a pozitív elemek uralkodnak.

Az általánosan megfelelően tartható kép nem feledtethet fontos és már korántsem hízogó részleteket. Az ifjúság szinte minden rétegénél tapasztalható a politikai-közéleti passzivitás, elfordulás a társadalmi szervezetekben,

köztük az ifjúsági szervezetekben való tevékenységtől. S mindez, úgy tűnik, növekvő mértékű. Hazai életünkben és a bennünket körülvevő világban zajló események hatására ideológiai-politikai kételyek fogalmazódnak a szocialista fejlődés perspektíváiról, sőt a társadalmat vezérlő ideológiai elvek helyességéről. S mindez nem csupán a mai életünk által már nem igazolt, az ideológia rangjára emelt téves beidegződéseinkkel van így — hiszen az utóbbi fontos pozitív magatartás jeleként értelmezhető —, hanem időnként el-eljutnak alapvető értékek és normák elvetéséig.

Az okok taglalását elkezdtük. Nem csökkentve az eddig felrajzolt történeti komponensek szerepét, az objektív társadalmi és sokrétű nemzetközi hatások következményeit, azt is látnunk kell, hogy eszméink közvetítésének és igazolásának rendjét és gyakorlatát krónikus erőtlenség jellemzi. Az előbbieket mellett talán innen magyarázható, hogy az ifjúság egyes csoportjai időről időre ellenzéki hatások befolyása alá kerülhetnek, ha ez utóbbiaknak nincs is tömegbázisuk. Az ifjúság nevelésére hivatott intézményrendszer súlyos funkcionális zavarokkal küzd. Az ifjúsági szervezet által felülről indított és formális elemekkel megtűzdelt akciók fájdalmasan kevés pozitív hatást fejtenek ki. Az érintett fiatalok számottevő része kényszeredetten vesz részt ezekben az akciókban, s joggal hiányolja a nagyobb önállóság és öntevékenység lehetőségét és azokat az intézményes formákat, amelyek bővebb teret adnának a pozitív társadalmi aktivitásra. E jelenségek még akkor is figyelmet érdemelnek, ha a mai feltételek nem kellő ismerete, s nem megfelelő kiaknázása is motiválja ezeket. Mindenképpen úgy vélem, hogy az ezekre adható konstruktív válasz része lehet egy távlati koncepcionális ifjúságpolitikai programnak.

3. Az általánosság szintjén immár unalomig ismételt közhely, hogy az ifjúság nem egységes társadalmi csoport, jóllehet számot kell vetni olyan jellegzetességekkel és sajátosságokkal, amelyek a generációs típusú társadalmi különbségekből adódnak. Valójában az ifjúság belső rétegződésében új tendenciák figyelhetők meg, amelyek egyfelől szorosan kapcsolódnak a társadalmi szerkezetben zajló változásokhoz, másrészt az ifjúság egyes csoportjait ezek az általános társadalmi változások is sajátosan érintik. Mindezt a politika és a nevelés eddig kevéssé vette figyelembe, és gyakorta előfordult, hogy az ifjúság egészére nem jellemző, de ugyanakkor népes csoportokat érintő kérdések szemhatáron kívül maradtak. Így például sokat beszélünk a fiatal értelmiség helyzetéről és problémáiról, de az esetek többségében a humán értelmiségi ifjúság egy része körében tapasztalható jelenségek kötik le figyelmünket. Egészen a legutóbbi időig alig fordítottunk figyelmet a fiatal műszaki és agrárértelmiség helyzetére és problémáira, holott ez a diplomások legnagyobb csoportja, ráadásul közvetlen kapcsolatban van a termeléssel, a fizikai dolgozó rétegekkel, a termelésben s más gazdálkodó szervezetekben parancsnoki pozíciókat töltenek be, s így általában ők érvényesítik, közvetítik a központi gazdaságpolitikai szándékokat. Márcsak ezért is, az általuk közvetített ideológiai vagy csak egyszerűen magatartás- és nézetrendszer, megfogalmazott vélemény rendkívül széles társadalmi közeget befolyásolhat. Megkülönböztetett figyelmet érdemel tehát ennek az értelmiségi csoportnak feszültségekkel terhes helyzete a munkaszervezetben, anyagi javadalmazásának anomáliái, a szakmai érvényesülési lehetőségek általában szűkös horizontja.

Hasonlóképp kívülrekednek az ifjúsággal foglalkozó intézmények figyelmén az alkalmazotti rétegek, holott ezek száma és aránya az ifjúság körében gyorsan növekszik, helyzetükről, létfeltételeikről és életmódjukról hallatlanul kevés információval rendelkezünk. Az ifjúságpolitika az elmúlt évtizedben érdemben nem tudott reagálni ennek a rétegnek problémáira.

A dolgozó fiatalok körében valamelyes figyelem a szakmunkások csoportjára irányul. A segéd- és betanított munkások helyzetéről, főként az ún. több generációs segédmunkás fiatalokról lényegében megfigyelte. Holott ez az a réteg, ahol a társadalmi hátrányok még mindig gyakorta egymásba fonódva jelennek meg, és generációról generációra rendkívül erősen meghatározva a társadalmi esélyeket, a hátrányok újratermelődését. Az e csoporthoz tartozó fiatalok aránya egy-egy generációban mintegy 15 százalék. Problémáik a nyolcvanas években azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert az elmúlt évtized is igazolta, hogy e csoportok saját erejükből nem tudnak bekapcsolódni társadalmi fejlődésünk fő áramába.

Ezek alapján is indokolt, hogy ne általában az egyenlőtlenség problémáiról beszéljünk az ifjúság körében, hanem az ún. halmozottan hátrányos helyzetű ifjúsági csoportok problémáit és konfliktusainak feloldási módját állítsuk a társadalompolitika homlokterébe.

4. Az ifjúság körében tapasztalható feszültségek egy része a mindennapi lét közegéhez kötődik. A kiélezett feszültségek a fiatalok pályá- és önálló életkezdése, családalapítása körül sűrűsödnek. E gondok határozottan növekedtek az elmúlt évtizedben. Az önálló lakáshoz jutás lehetősége ma gyakorlatilag elsősorban a szülők jövedelmétől függ. A fiatalok jövedelemszintje ugyanis önmagában nem teszi lehetővé az önálló lakás megszerzéséhez szükséges pénzeszközök megteremtését. A szülői családban a fiatalok ma általában nagyobb jólétet élveznek, mint az önálló egzisztencia-teremtést követően. Nagy többségük saját erőből nem tud hasonló feltételeket biztosítani, mint amilyeneket a családban élvezett. A szülői segítségnek így hosszú távon is meghatározó szerepe van a fiatalok önálló életkezdésében, ami a szülők társadalmi helyzetében meglévő különbségek nagyfokú átörökítéséhez vezet, és a valódi önállósodást erősen hátráltatja.

A fiatalok jövedelme azonos munka esetén is messze elmarad az idősebbektől. Ez különösen szembetűnő a fiatal diplomások különböző korosztályainál, akiknek a jövedelme a pályakezdetkor jóval alacsonyabb az azonos korú szakmunkásokénál is, és csak 40 éves koron túl éri utol azok jövedelmét.

Növekvő gondot jelentenek a gyermekvállalásból származó anyagi többletterhek. Ezek ellensúlyozására számos intézkedés született az elmúlt 15 évben. Ezek hatása azonban nem lett tartós és számottevő. A gyermekes családok jövedelemszintjének hátránya növekvő tendenciát mutat. Míg 1970 és 1975 között a nominál jövedelem növekedésének 60 százaléka egyben reáljövedelem-növekedést is jelentett, 1976 és 1978 között alig 40 százalék, 1979—1980-ban pedig csak 10 százalék ez az arány. A reálérték nélküli nominál jövedelem-növekedés kétszeresen is hátrányosan érinti a gyermekes fiatalokat, hiszen a gyermekek után fizetett térítési díjak a reáljövedelem stagnálása esetén is gyorsan növekednek. A családi pótlék a gyermeknevelés családi terheinek ellensúlyozásában mintegy 20 százalékot tesz ki. A két-három gyermekes családok egy főre jutó jövedelmének elmaradása a gyermek nélküliekétől 1972 óta mintegy 70—75 százalékkal növekedett. Átlagosan a kétgyer-

mekes családok egy főre jutó jövedelme jelenleg 1300 forinttal alacsonyabb a gyermek nélküli családok jövedelemszintjénél.

Az ifjúság legsúlyosabb gondjának jelenleg a lakáshelyzet tekinthető, ami komoly feszültségeket okoz. A hetvenes években születtek intézkedések a fiatalok lakáshelyzetének javítására, de a megoldási törekvések számottevően nem csökkentették az itt jelentkező gondokat. A gyermek nélküli fiatal keresők 84 százaléka, a gyermekesek 35 százaléka nem rendelkezik önálló lakással, továbbá a gyermekesek 10,5 százaléka albérletben vagy családtagként lakik. A fiatal házások közel egyharmada nem rendelkezik önálló lakással, egyötödük még harmincéves korban sem. A lakáselosztás 1978. évi adatai alapján a fiatal igénylők átlagosan szükséges elméleti várakozási ideje 10 esztendő volt. Miután az elosztható lakások négyötöde „piaci úton” kerül elosztásra, és az amúgy is magas lakásépítési költségek 75 százalékát lakossági pénzeszközök igénybevételeivel fedezzük, a fiatalok többsége saját erőből képtelen a lakásra szükséges fedezetet előteremteni. A fiatal keresők egyes rétegeinek lakáskörülményei közötti különbségekben a felnőtt népességre is jellemző réteggülönbségek fedezhetők fel.

A lakáshoz jutás mai feltételei nagyon kevésbé mozgósítják a fiatalokat a takarékosagra, fogyasztási orientációjukat kedvezőtlenül befolyásolják. Akik vállalták az önálló lakás megteremtésének terheit, olyan mérvű és hosszán tartó anyagi erőfeszítést tettek és tesznek, ami sajátos módon deformálja fogyasztásukat és életmódjukat, sőt gyakorta szakmai pályafutásukat. A saját erőből lakást teremtő fiatalok fogyasztási színvonala mintegy 30 százalékkal alacsonyabb, mint más ifjúsági csoportoké. Azok, akik nem látnak reális perspektívát az önálló lakás megszerzésére, „jövőtleneknek” érzik magukat, és körükben akadályozott a társadalmi célokkal való azonosulás megteremtődése. Ezért is öröndetes és nagyon időszerű, hogy a Központi Bizottság és a Minisztertanács ez évi határozata a lakásépítés és lakásgazdálkodás fejlesztésének irányelveiről követelményként fogalmazza meg olyan feltételek kialakítását, amelyek mellett „a fiatal házaspárok — foglalkozásuktól, társadalmi rétegbe tartozásuktól és a lakásépítés formáitól függetlenül — egyenlőbb eséllyel, rövidebb idő alatt jussanak első lakásukhoz”. De ahhoz, hogy a lehetőségből társadalmi feszültségeket feloldó valóság legyen, még hosszúnak tűnik az út.

5. Az ifjúság helyzetének említett főbb feszítő — s egyéb, itt csak érintett — gondjai alapján megfogalmazódnak választ sürgető, további ideológiai kérdések is: voltaképpen milyen társadalom felé haladunk? Mit jelent az ifjúság számára a szocialista jövő, miként és mikor teremtődnek meg a személyiség sokoldalú kibontakoztatásának anyagi és társadalmi feltételei, milyen értelmet kap és miként valósul meg a társadalmi egyenlőség perspektivikus célja, a szocialista demokratizmus stb.?

Vagyis: nem elég a jövő, jövőkép kell. Tudva, hogy ez soha nem lehet befejezett és teljes, különösen nem meglepetésektől mentes, „csak” olyan, ami a múlttá vált jövő tapasztalatainak ismeretében kiigazításra, kiegészítésre szorul. Mindamelllett ezek a kérdések megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Ezekben a kérdésekben az is kifejezésre jut, hogy a fiatalok a szocialista jövőtől nem egyszerűen lakást, növekvő jövedelmet, gondtalanabb életet várnak, hanem olyan társadalmat, amelyben az emberi tevékenység legfontosabb szférái, a nyilvánosság létformái, a szervezetek, közösségek és in-

tézmények, a társadalmi eszmények és célok, a személyes érdekeltségeken és aspirációkon nyugvó azonosulás kibontakozásának konkrét lehetőségeit kínálják. S hát, a való nem földi mása az eszményinek, rögzöttek az utak, mint amire őket felkészítettük. Ez önmagában is bőséges táptalaja annak, amit a társadalmi identitás zavaraiként szoktunk emlegetni.

Társadalmunk egészére is igaz, de fokozottabban a fiatalságra, hogy a korábban szilárdnak hitt értékek lényeges változáson mentek keresztül, erősen relativizálódtak. Inगतag, bizonytalanabb lett az ifjúság mércéje, a gyakran túl általánosan megfogalmazott társadalmi követelmény és a valóság szembeötlően eltér, a szocialista demokráciánk mai intézményrendszerében gyakori az üresjárat, másutt pedig a gazdasági, társadalmi élet működési mechanizmusa kiszámíthatatlan, agyonszabályozott, s a fiatalok számára áttekinthetetlen. Így joggal kelti mind a magárahagyottság, mind a kiszolgáltatottság érzetét. A csalóka józan ésszel könnyen beláthatóan helyes, és úgymond jogos és igazságos ügyek elintézése a bürokrácia útvesztőiben szinte lehetetlen. Mindezek a társadalmi tudat zavaraihoz vezethetnek.

A szocialista tudat „az adott társadalmat sajátjaként tükrözi”, olvasom az előző időszakban folytatott egyik, a párt által kiemelt kutatás eredményeit összegző zárótanulmányban. A mondat így folytatódik: „a szocialista tudat nem elégedett tudat... A fennálló metafizikus igenlése nem sajátossága a szocialista tudatnak. Viszonya a fennállóhoz a megőrző-megszüntető tagadás viszonya... a fennállót a történelmi fejlődés adott szakaszának tekintti, amelyet meg kell haladni.” Nos, a köznapi tudatban mintha nem élne eléggé a meglevő meghaladásáért való szenvedélyes törekvés, s mintha a tagadás dominanciáját lehetne tapasztalni.

Nyilván ehhez a nemzeti, történelmi önismeret fogyatékoságai nagyban hozzájárulnak. Érdekesen és találóan ad hangot ennek Berkes Erzsébet egy sikeres könyvről írott kritikájában: „Már két nemzedéknyien vagyunk, akik beleszülettünk egy világba, egy történelmi értékrendbe, amelyben naprakészen el is lavírozgatunk, de anélkül, hogy pontosan tudnánk: honnan és merre? Ő, próbálkoztunk mi — 40-es évekbőliek — különféle nyomozással, de egészen senkinek sem hittünk: a tankönyvet apáink írták és bírálták, apáinkat mi bíráltuk (ha még éltek); Z.-nek félig hittünk, mert túl soká volt hadifogoly; Q.-nak a másik felét hittük, mert őt aztán lecsukták; X.-nek csak néhány percentet, mert mindig zsiros állásokban feszített; Y. pedig ne legyen olyan nagyon igazlátó, ha egyszer elhagyta az országot. Sokan föladták a nyomozást, sokan kiegyeztek a felökkel, mások hozzá sem fogtak, majd kiderül, mondták közönyösen. De bármi mellett döntöttek is: felnőttkorú nemzedék történelmi önismerete maradt hiányos.”

Sokat teszünk társadalmunk önismeretének fejlesztéséért, bár korántsem eleget. Gondjainkról, nehézségeinkről nyíltan beszélünk. Erről nem mondhatunk le, s eközben társadalmi-gazdasági fejlődésünk mai ellentmondásairól gyakran dramatizáltan szólunk — talán most én is ezt teszem. Keményen ki-mondjuk történelmünk buktatóit, gyötrelmeit, „mert — Illyés szavaival — olyanokat éltünk meg, amire ma sincs ige”. Nos, e dramatizált kép önmagában is negatívan befolyásolhatja — kellő történelmi tapasztalat és politikai „iskolázottság” híján — az ifjúság társadalmi közérzetét. Ha a dramatikussághoz nem tesszük hozzá a kiutat jelző történelmi tanulságokat, vagy — ha

a jelenről van szó — a társadalmi haladás vonalát jelző elgondolásokat, a perspektívatlanság érzete keletkezhet.

Ismétlem, de aligha lehet eléggé hangsúlyozni: reális perspektívát vázoló, igaz helyzetismeretre alapozott társadalmi program a legfőbb eszközünk az identitási és értékorientációs zavarok csökkentésére, leküzdésére. Szerencsére ilyen társadalmi program számos fontos elemét átgondoltuk, konkretizáltuk, bár a részek egységgé ötvözése, s ennek megfelelően a még szükséges és eddig hiányzó részek kimunkálása nagy erőfeszítéseket igényel. Hadd idézzek még egy idevágó intelmet egyik — éppen a jövő problémáiról szóló — külföldi tanulmányból: „A jövő elképzelésére való képtelenség is hibás abban, hogy a változásokat végül fölösleges szenvedések közepette kell keresni.” Bizonyított, hogy hazánk politikai szervezetei nehéz és bizonytalan viszonyok között tudtak az elmúlt negyedszázadban egyértelmű és a szocialista haladás ügyével koherens nemzeti programot kimunkálni. Most és itt is erre van szükség. Ez egyben feltétele az ifjúság társadalmi aktivitása kibontakoztatásának. Hiszen képesek vagyunk a gyakorlatban, nevelőmunkánkban a történelmi igazság igazolására: ma csak a szocializmus adhat eredményes megoldást minden valós társadalmi problémára.

6. Végezetül, nekem úgy tűnik, hogy nem elégségesek, nem kellően részletesek és mélyrehatóak ismereteink arról, hogy az ifjúságot milyen társadalmi, politikai és világnézeti kérdések és mennyire foglalkoztatják, s nincs kielégítő képünk a fiatalok élethelyzetének feszültségeiről. Szervezett ifjúságkutatás is — bár elég régóta volt erről politikai állásfoglalás — viszonylag későn indult. Talán ezzel is magyarázható — az egyéb szubjektív tényezők mellett —, hogy az ifjúság körében, illetve az ifjúságpolitika általános szolgáltatásban végzett politikai tevékenységünkre az offenzív jelző nem mondható el. Ehelyett sokkal inkább működnek a problémák láttán bizonyos elhárító, kivédő mechanizmusok, vagyis gyakorta a tehetetlenség, a defenzív magatartás jut érvényre.

Az ifjúság nevelésére hivatott intézmények eléggé általánosnak mondható jellegzetessége, hogy egyszerűen kitérnek a fiatalok által felvetett kérdések elől, itt-ott olyan légkör sem ritka, amelyben a kényesnek mondott kérdések fel sem merülhetnek. Még mindig elő-előfordul a problémaérzékeny fiatalok globális elítélése, a megbélyegző jelzők osztogatása. Mindezek együtt alkalmasint elősegíthetik ellenzéki törekvések hatásainak felerősödését. Centrális feladatnak tartom tehát — s ehhez alapvető társadalmi érdekek fűződnek — az ifjúság neveléséért felelős intézmények tartalmi és formai megújítását, ami elsősorban az ifjúsági szervezetet és az iskolarendszert érinti. Ez utóbbihoz a konceptuális alapvetést a Központi Bizottság ez év tavaszán, az oktatási rendszer fejlesztésének irányelveiről hozott határozatával megadta.

Ismét hangsúlyozni kell: az alapok megtervezésétől a lakhatóan kész épületekig még hosszú, küzdelmes út vezet. Az ifjúságpolitikát persze a társadalmi intézményrendszer más elemeinél is egybe kell hangolni a nyolcvanas évek megváltozott realitásaival és a fejlődés mai perspektívaival. Csak így tudunk offenzív módon reagálni mind a társadalmi változásokra, mind pedig ezek tudati-ideológiai kísérőjelenségeire. Mert van tétje és súlyos tétje a cselekvésnek, az állásfoglalásnak csakúgy, mint ezek halogatásának vagy elmulasztásának.

ILLÉS JÁNOS

Gazdasági-társadalmi folyamatok és az ifjúság

A bevezető előadás egészében és egyes konkrét részeiben is megfogalmazódott egy olyan égető igény, hogy a fiatal nemzedékek számára különösen fontos igaz helyzetismeretre alapozott, reális perspektívát, jövőképet, iniciáló célokat alakítani, formálni a társadalmi fejlődés szükséges kontinuitása szemszögéből is. A maradandó társadalmi értékek kontinuitását biztosító, egyben a társadalom innovatív készségeit erősítő jövőképet felrajzolni ma kétségtelenül nagyon nehéz.

A jövőképformalás mégis reményteljes, ha következetesen vállaljuk adott helyzetünk felelősen kritikus feltárását, ha érvényesítjük a társadalmi és gazdasági folyamatok tudományos értékeléséből adódó következtetéseinket. A reális jövőkép felvázolása tehát soha nem nélkülözheti a jelen, a kiinduló bázis tudományos alaposágú ismeretét.

A társadalmi mozgásokra pozitívan ható jövőkép nem nélkülözheti a szocialista társadalom érték- és célrendszerének folyamatos, tudományos vizsgálatát, formálását, megőrzését és megújítását sem.

A tudatos, tudományos alapon álló jövőformálás szükséges, de nem elégséges alapeleme a társadalmi-gazdasági folyamatok alakításának. Tudniillik nincs olyan egyetlen csoportja, intézménye, intézete, értelmiségi csoportja sem társadalmunknak, amely „kész” ismeretek birtokában, önmagában szellemi munkaalkotással képes lenne a társadalmat aktivizáló jövőképet létrehozni. Ezért mi a tervezésben úgy gondolkodunk, különösen ha a gazdasági tervezés mellett a szélesebb értelemben vett társadalmi tervezésről beszélünk, hogy a társadalmi gyakorlat mindennapi tömeges folyamataiban is formálódik az élő és ható jövőkép.

A társadalmi azonosulást reálisan biztosító perspektíva kialakításához, a jövő megtervezéséhez nem elegendő tehát a tervhivatalban tömörült szakemberek intézményes tevékenysége, hanem a különböző társadalmi-gazdálkodó közösségek, települési közösségek tervezőmunkája is nélkülözhetetlen. A társadalmunkban mozgatóerőként ható érdekek és — feszültséget, esetleg konfliktusokat is okozó — érdekérvényesítési törekvések ismerete és vállalása nélkül ugyanis azok társadalmi méretű összehangolása sem lehetséges.

A társadalmi és gazdasági folyamatok tudatos, tervszerű formálása nem csupán a hagyományos kialakult állami intézmények funkciója és feladata, hanem ennél sokkal szélesebb, diverzifikáltabb társadalmi és gazdálkodó közösségek alkotó részvételével válhat teljessé.

E bevezető után ismertetem néhány kiemelt vonását azoknak a gazdasági feltétel-változásoknak, amelyekkel a nyolcvanas évtizedben számolnunk kell. Ismeretes, hogy a hatvanas évtizedben és a hetvenes évtized elején a világ-gazdaság viszonylag egyenletesen fejlődött. A világ, benne a magyar társadalom is, megszokta az előrelátás viszonylag nagy bizonyosságát. Ezt a bizonyosságot alátámasztotta a világgazdasági fejlődés hosszú, csak kisebb ingadozást mutató fellendülési korszaka. A magyar gazdaság számára ez „kényelmes” környezetet jelentett. A KGST-országok hagyományos együttműködése egy olyan nemzetközi munkamegosztást és ennek megfelelő olyan nemzeti gazdasági struktúrát hozott létre, ahol évről évre mennyiségileg növekedett az áruforgalom. A természeti kincsekben gazdagabb KGST-országokból biztonsággal fedezhető volt a magyar feldolgozóipar növekvő nyersanyag- és tüzelőanyag-szükséglete. Minden „szükségési” látszat ellenére valószínűsítően rendelkezésre állt a megfelelő mennyiségű munkaerő. A mindig pazarlóan felhasznált társadalmi tőke viszonylag könnyen, külső erőforrásokból is fedezhető volt. Tehát viszonylag „könnyen” — a gazdaságpolitikában nem túlzottan nagy nehézséggel találkozáva — lehetett a hatvanas évtizedben és a hetvenes évtized elején biztosítani egy gyors ütemű gazdasági növekedést, amelyhez hozzászokott mind a felnőtt, mind pedig az ifjú generáció. Ez a gazdasági növekedés — sokszor dicsekedtünk is vele — elérte az 5—6 százalékos évi dinamikát, ebből a növekményforrásból rendszeresen, túlzottan nagy nehézségek nélkül biztosítani lehetett azoknak a társadalmi céloknak a fedezetét, amelyek az életszínvonal rendszeres, érezhető emelésében, az infrastruktúra felélenkülő fejlesztésében realizálódtak. Itt most nem részletezem azt, hogy az infrastruktúra iparosításunk feszített korszakában a gazdaságpolitika mostohán kezelt gyermeke volt, hiszen a negyedik és az ötödik ötéves terv a súlyos elmaradásokból valamit pótolni, behozott. Már a hetvenes évtized első felében felismerések születtek a korábbi „kényelmes” gazdasági környezet alapvető megváltozásáról. A beidegződések, a megszokások azonban jelentősen késleltették a reagálást. A magas mennyiségi növekedés viszonyai között kialakult „automatizmusok” továbbéltek és egyre nagyobb külső erőforrás bevonását igényelték a belföldi felhasználás számára.

Fejlődési lehetőségeinket a nyolcvanas évtizedben nem a hagyományosan értelmezett termelési tényezők szűkösége, hanem a külső erőforrások bevonásának lényeges mérséklődése, a korábban bevont hitelforrások visszafizetésének kötelezettsége, illetve a világpiaci kereslet korlátozza a jövőben. Ilyen körülmények között az intenzív gazdálkodás döntő tényezőjévé az álló- és forgóeszközökkel, a nyersanyagokkal és energiával közgazdasági értelemben takarékosabb, hatékonyabb gazdálkodás válik.

A makrostrukturális változások a jövőben nem járulhatnak hozzá számottevő mértékben gazdasági növekedésünkhöz. Így a mikro- és mezosstrukturális változások még fontosabbá válnak. A keresletre orientált gazdaságfejlesztés a múlthoz képest lényegesen nagyobb rugalmasságot, a termelési tényezők — s ebben a munkaerő — nagyfokú mobilitását, kezdeményező készséget, a konvertálható szakképzettség kialakítását követeli meg.

A társadalmi-gazdasági fejlődés megalapozásában előtérbe kerülnek a minőségi elemek, az innovációs készség fokozott javítása, a szellemi potenciállal való reális gazdálkodás. A megváltozott követelményeket nem csupán a gazdasági fejlődés területén szükséges érvényesíteni; ezek hatnak az életszínvo-

nal-politikában és a társadalom más szféráiban is. A társadalompolitika egészében is előtérbe kerül a minőségi javítás, szükségessé válik a különböző ellátó intézmények tartalmas funkcionálásának erősítése.

Az alapvetően megváltozott feltételrendszer körülményei között a szocialista értékrendszer egyes elemeinek köztudati értelmezésében, kezelésében is új megközelítésre van szükség.

Társadalompolitikánk egyik fontos értéke és célkitűzése a társadalmi különbségek mérséklése, csökkentése, a társadalmi esélyegyenlőség feltételeinek javítása — ebbe tartozik a különböző társadalmi rétegek jövedelem-ki-egyenlítődesi tendenciája; és ebbe tartozik a szociálpolitika, egész szociálpolitikai intézményrendszerünk. Ezt a társadalmi értékelemet megőrizve, megtartva, új, nehezebb feltételek között kell érvényesítenünk, amikor a korábbinál kisebb forrásnövekménnyel számolhatunk a fenti célok megvalósításában. Az új feltételek között szorítóbbakká válnak a követelmények a gazdasági hatékonyság javítására, a minőségileg jobb teljesítmény ösztönzésére. Vállalnunk kell, hogy a viszonylag kicsiny többletforrásokból ösztönzőbb jövedelem- és keresetpolitikát valósítunk meg, mert anélkül nem tudjuk a szükséges innovációs potenciálokot mozgósítani.

Adott feltételeink között szociálpolitikai szolgáltatásaink egyes elemeinél a reálérték fenntartását sem biztosíthatjuk maradéktalanul. Ezért át kell gondolni prioritásrendszerünket is. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a pályakezdő és a családalapító fiatalok, különösen a pályakezdő értelmiségiek egyes foglalkozási csoportjainál kell komplex megoldásokat, alternatívákat kidolgozni.

Az új körülmények között, amikor nincs jelentős mennyiségű nemzetijövedelem-növekmény, élesebben merül fel a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének egyik különösen súlyos problémája, a hátrányos helyzetű rétegek újratermelődése. Mindaddig, amíg a magas ütemű növekedésből táplálkozó életszínvonal-növekedés, jövedelemnövekedés minden jelentős társadalmi csoportnál „érezhető”, addig a feszültségek is jobban eliminálódnak, kevésbé éles a hátrányos vagy többszörösen hátrányos helyzetű rétegek problémája, újratermelésük is fékeződik. Kis mennyiségű elosztható jövedelemforrás esetén vagy a jövedelmek szinten tartásának körülményei között az újratermelés tényezői felerősödhetnek.

Megszokott, elismert, megőrzendő értékünk a szocialista társadalomban a létbiztonság. A társadalom létbiztonsága igen sok elemből tevődik össze. Legismertebb, legfontosabb eleme a teljes foglalkoztatottság. Új feltételeink között át kell gondolni a teljes foglalkoztatottság konkrét formáit, allokálásának a lehetőségeit. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a gazdálkodó szervezeteken belül elsősorban a racionális munkaerő-gazdálkodás követelményét kell érvényesíteni, az ehhez hozzá tartozó vállalati szociálpolitikai rendszer funkcionálásának javításával. A teljes foglalkoztatás társadalmi szintű feladatát pedig a központi állami és társadalmi, valamint a helyi tanácsai és társadalmi szervezetek ésszerű munkamegosztásában szükséges biztosítani.

A munkaerő rugalmasabb mobilitásának biztosítására alkalmas továbbképző, átképző intézmények lehetséges kialakítását is minél előbb meg kell vizsgálni. Finnországban például a továbbképző intézetek országos hálózata keretében államilag gondoskodnak a munkaerő mobilitást biztosító átképzéséről.

Az új feltételek között, amikor a munkahelyek számának extenzív növelésére kevés a lehetőségünk, különösen a pályakezdő fiatalok problémáját fontos megoldania a tervezésnek, a gazdaságpolitikának.

Végül szeretnék rámutatni a létbiztonság köztudati értelmezésében egy, nyomokban még mindig fellelhető, misztikus jellegű illúzióra. A szocialista viszonyok között érvényesítendő és érvényesülő állami gondoskodás a létbiztonságról a köztudatban gyakran összerosódott a vallásos tudat „mindenhatójának” gondoskodásával. Az „állami mindenhatóság” pedig veszélyes illúzióként hathat, mert akadályozhatja a tevékeny, munkával alkotó magatartást, a gondoskodás anyagi-gazdasági bázisának megtermelését, a hatékony gazdálkodást, vállalkozást. Forrásaink korábban sem voltak elegendők olyan mértékű állami-társadalmi gondoskodásra, amit sok esetben a jelszavainkban hangsúlyoztunk, ma pedig ezek a források még inkább szűkülnek. A létbiztonság fenntartásának és erősítésének megalapozása csak gazdálkodásunk hatékonyságának erősödése útján jöhet létre, amelyhez kapcsolódnia kell egy, a diszfunkcionális elemektől mentes, új koncepciójú szociálpolitikai rendszernek is.

Mint már említettem, egy tervező intézmény önmaga nem tudja megoldani a gazdaságpolitika nehéz problémáit, nem egyetlen tervező intézmény feladata az, hogy a társadalom jelen feszültségeiből, nehéz helyzetéből reális perspektíva kidolgozásával kikerüljünk, hanem a fiatal nemzedékeket is hatékonyan magába integráló társadalmi-gazdasági szervezetek egész soráé. Különleges erőfeszítést igénylő évtizedes korszak következik, amelynek az idősebb generáció már nem lesz aktív korú résztvevője.

A fiatalabb nemzedékekre hárul a feladatok súlya, de eredményes munkájuk gyümölcsét is ők élvezhetik. A nyolcvanas években tehát olyan új külső és belső gazdasági feltételrendszerrel kell számolnunk, amelyeket elemezve, a szocializmus maradandó értékrendszerét megőrizve, megerősítve, a tudatos társadalom- és gazdaságformálás integráns elemévé kell tenni a megújítási és reformfolyamatokat, vállalva az ezzel járó részfeszültségeket, hogy társadalmi stabilitásunkat veszélyeztető mértékű felhalmozódásukat elkerülhessük.

Az ifjúság társadalmunk szerkezetében

A hazai társadalomtudományi kutatás az elmúlt években figyelemreméltó eredményekkel gyarapította a társadalom szerkezetére vonatkozó ismereteinket. A kutatások képet adtak a társadalom szerkezetét, osztály- és rétegtagoltságát alakító mechanizmusok működésének mai jellegzetességeiről, s egyúttal jelezték, hogy a változó gazdasági, társadalmi feltételek hatására számos új tendencia bontakozik ki a társadalom szerkezetében.

A társadalmi szerkezetben zajló folyamatok korábinál árnyaltabb és sokoldalúbb megismerésének igénye, továbbá a társadalomirányítás aktuális szükségletei a kutatások előterébe állították az úgynevezett másodlagos struktúraképző tényezők — többek között a társadalmi szerkezet generációs metszetének — vizsgálatát. Korábban is nyilvánvaló volt, hogy a társadalmi szerkezetben zajló folyamatoknak a generációs metszet is lényeges mozzanata, és a társadalmi szerkezet jellegzetességei a nemzedéki tagoltság tényeiben is kifejeződnek. A hetvenes évtized fejleményei pedig még inkább nyilvánvalóvá tették a generációs probléma társadalmi jelentőségét.

Kétségtelen, hogy az utóbbi évtized gazdasági, társadalmi folyamatai következtében a nemzedéki tagoltság határozottabban rajzolódik ki társadalmunkban, mint a fejlődés korábbi szakaszaiban. Mindez összefügg a felszabadulást követő évtizedek nagy társadalmi változásaival, hiszen a társadalom generációs szerkezetének tagoltságát elsősorban a társadalmi, gazdasági folyamatok dinamikája befolyásolja. Mennél erőteljesebb a társadalmi makrofolyamatok dinamikája, annál jellegzetesebbek a generációs specifikumok is. E dinamika következtében az egymást követő nemzedékek társadalmi tapasztalatai és élményei, cselekvésük lehetőségei és motívumai szükségképpen markáns különbségeket mutatnak.

Az ifjú nemzedék társadalmi jellegzetességei meghatározó módon befolyásolják a nemzedékváltás folyamatában alkalmazható, követendő és követhető politikai magatartást, a szocialista fejlődés elért eredményeinek és értékeinek átörökítésében célravezető megoldásokat. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy a szükségszerű nemzedékváltás folyamatában, az adott történeti szituációban milyen stratégiai eszközrendszer alkalmazandó. Megtörténhet, hogy a társadalom a megváltozott szituáció ellenére is a korábban bevált sémákat erőlteti, s ezáltal nem elősegíti, hanem — a szándékkal ellentétben — kifejezetten nehezíti, elkerülhetetlen konfliktusokkal terheli a fiatal nemzedék társadalmi identitásának kialakulását.

A társadalmi szerkezet generációs metszetében kitüntetett figyelmet érdemel az ifjúság. Nem csupán arról van szó, hogy az ifjú nemzedék a népesség 44 százalékát és a keresők egyharmadát kitevő nagy társadalmi csoport, amely pusztán számarányánál fogva is figyelmet érdemel. A lényeg sokkal inkább az, hogy az ifjúság sajátos szociológiai, pszichológiai, tudati jellemzőkkel rendelkező társadalmi csoport, jóllehet nem tekinthető önálló, még kevésbé egységes társadalmi rétegnek. Léthelyzetét, belső tagoltságát mindenkör a társadalom alapszerkezetének, osztály- és rétegvizsionainak sajátosságai határozzák meg. Az ifjúság makrostrukturális meghatározottsága a társadalom történetileg kialakult rétegzettségének öröklésében is kifejezésre jut.

Természetesen nem arról van szó, hogy az ifjú nemzedék társadalomszerkezete a makrostruktúra kicsinyített mása. Valójában az ifjúság társadalmi tagoltságát, belső rétegzettségét sajátos vonások is jellemzik. Az ifjúság nagy része és egyre növekvő aránya a tanulói létforma keretei közt él, s e léthelyzet megkülönbözteti a társadalom valamennyi csoportjától, mint ahogy az ifjúságon belüli tagozódásnak is ez az egyik alapvető faktora, mozanata. A társadalomszerkezetben zajló folyamatok (az átrétegződés, a társadalmi differenciálódás és nivellálódás tendenciái, az életmód és kultúra, a társadalmi tudat változásai stb.) sajátos módon érintik a fiatal generációt, csakis reá jellemző szociológiai vonásokat eredményeznek. Az ifjúság társadalmi helyzetéből és relatíve önálló csoport mivoltából következik, hogy a társadalomnak számot kell vetnie a sajátos érdektagoltság tényeivel is, biztosítva számára az érdekképviselés és érdekérvényesítés intézményes lehetőségét.

Az ifjúság a kialakult szocialista viszonyok örököse. Ez azonban nem jelenti azt, hogy automatikusan elkötelezettje a fennálló viszonyoknak. Valójában az új nemzedéket meg kell nyerni a szocialista célok támogatásához. Ennek alapvető feltétele: a fiatalok léthelyzetének, sajátos érdekeinek és törekvéseiknek megfelelő felismerése és politikai képviselése. Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet annak tudományos feltárása, hogy a fiatal generációt miként érintik a társadalom szerkezetében végbemenő folyamatok, s hogyan alakítható ki olyan ifjúságpolitika, amely messzemenően számításba veszi az ifjúság társadalomszerkezetének és érdekvizsionainak megkülönböztető vonásait.

A STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK ÉS AZ IFJÚSÁG

A kérdés az, hogy a társadalmi szerkezetben az elmúlt évtizedben kibontakozott és jelenleg is megfigyelhető változások miként érintették a fiatal nemzedéket, hogyan alakították társadalmi tagoltságát, átrétegződésének folyamatait és más szociológiai jellemzőit.

Ismeretes, hogy az elmúlt másfél évtizedben mélyreható változások történtek a társadalom osztály- és rétegszerkezetében. A fő folyamatokat — erősen leegyszerűsítve — a következőképpen lehetne jellemezni:

Tovább folytatódott és számos tekintetben befejeződött az osztályalapú különbségek léépülése. Ezáltal módosult a tulajdon strukturaképző mechanizmusa is, s a tulajdonlás a társadalmi tagozódás elhanyagolható faktora lett. Ugyanakkor a rendelkezési viszonyok szerepe megnövekedett, s mindez

együtt járt a vezető réteg társadalmi szerepének megváltozásával, továbbá a társadalmi demokratizmus kiterjesztésének szükségességét növelte. A társadalmi homogenizáció folyamatai kifejezésre jutottak bizonyos — korábban erősen elkülönülő — *rétegek határainak elmosódásában*, társadalmi helyzetük és szerkezeti pozíciójuk hasonulásában. E tendencia elsősorban a *szakmunkásréteg és a középszintű szellemi dolgozók közeledését* eredményezte, míg a szellemi dolgozók alsó csoportjának relatív helyzete romlott. E változások eredményeként felbomlott a fizikai és szellemi rétegek közti egyértelmű hierarchia.

Végeredményben a társadalmi szerkezetben zajló folyamatok — melyeknek részletes taglalása itt nem végezhető el — módosították a réteghatárokat, átrendezték bizonyos társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított helyzetét. Ezáltal megszűntek a korábban jellemző társadalmi hierarchiák, s a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározott formái is csökkentek. Ugyanakkor *általánosan felerősödött a rétegekben belüli differenciálódás*, s a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében is változások figyelhetők meg. Megnőtt a fogyasztásból való részesedés — általában az anyagi életkörülmények — különbségeinek relatíve önálló szerepe a társadalmi szerkezetben elfoglalt helymeghatározásában.

Az ifjúság társadalmi helyzete szempontjából a változások még egy mozzanata érdemel kitüntetett figyelmet. Mégpedig a társadalmi szerkezet dinamikus változásának lelassulása a hetvenes évtizedben. Míg 1960 és 1970 között a társadalmi rétegek százalékos arányának eltolódása 17, az utóbbi évtizedben már csak 9 százalékos volt. A leginkább dinamikus *a szakmunkásrétegek*, továbbá *a szellemi foglalkozásúak bizonyos kategóriáinak* aránya növekedett. Ez utóbbi folyamat főként az évtized első felét jellemezte. A segédmunkásréteg aránya számottevően csökkent.

A vázolt fejlemények igen erőteljesen érintették a hetvenes években pályakezdő ifjúságot, hiszen a fiatalok abszolút többségének útja a szakmunkás és a szellemi dolgozó rétegekbe vezetett. A pályakezdő férfiak 54 százaléka a szakmunkásrétegbe lépett be, s a fiatalok huzamos ideig tartó, nagymérvű beáramlása következtében jelenleg minden második szakmunkás a 30 éven aluliak csoportjához tartozik. Ezzel szemben a fiatal nőknek csaknem fele (47 százaléka) a szellemi dolgozók csoportjaiba áramlott, elsősorban szakképzett középszintű szellemi dolgozó lett. Ezáltal *módosult az a korábban jellemző tendencia*, hogy a nők nagy része betanított vagy segédmunkásként kapcsolódott be a társadalmi munkamegosztásba.

A vázolt folyamatok az ifjúság társadalmi szerkezetének két sajátos vonását alakították ki. Nevezetesen: 1. A fiatal keresők kiemelkedően magas aránya — 39 százalék — tartozik a szakmunkásréteghez (az egész kereső népesség 28 százaléka), s a szakmunkások aránya a fiatalok körében a férfiaknál és a nőknél egyaránt messze meghaladja az idősebb keresőkre jellemző arányokat. 2. A további jellegzetesség az, hogy a fiatal kereső nők rendkívül magas, míg a férfiak szembetűnően alacsony (mindössze 14 százalékos) arányban képviseltek a szellemi dolgozó rétegekben. (A 30 évnél idősebb aktív kereső férfiaknál ez az arány 23 százalék.) Mindez azt eredményezi, hogy az ifjúság körében *egészében kisebb* (28 százalék) a szellemi rétegekhez tartozók aránya, mint az idősebb keresők körében (30,4 százalék).

A fiatalok társadalm szerkezetének ez utóbbi sajátossága bizonyára meglepő, annál is inkább, mert fordítottan arányos az iskolázottsági szerkezettel. Köztudott, hogy a pályakezdő ifjúság jóval magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, mint az idősebb korosztályok (a középiskolát végzettek aránya a fiatalok körében 36, míg az idősebbeknél 19 százalék). Az elmúlt évtizedben a *szellemi rétegekbe való beáramlás a fiatalok körében nem igazodott az iskoláztatás növekedéséhez*. Így alakult ki az a helyzet, hogy a fiatalok aránya egy évtized alatt 34 százalékról 29 százalékra csökkent a szellemi dolgozó rétegek körében. Ez számos okra vezethető vissza. Háttérben meghúzódik a szellemi munka kedvezőtlen javadalmazása, főként az alsó- és középszintű szellemi munkakörben, ami egyik oka annak, hogy az ilyen munkakör egyre kevésbé vonzza az ifjúsághoz tartozó férfiakat.

Közrejátszhat azonban az a körülmény is, hogy a felnövekvő generációk iskolázásában *sajátos szerkezet* alakult ki a nemek szerinti tagoltság mentén. Közismert, hogy a nők körében sokkal többen szereznek középfokú végzettséget, mint a férfiak (43, illetve 30 százalék), ráadásul a szellemi pályákra felkészítő gimnázium rendkívül erőteljesen elnőiesedett, a gimnáziumi tanulás értéke devalválódott, a gimnáziumok befogadóképessége csökkent, s ezáltal a férfiak többsége szakmai képzettséget adó és rendszerint a szakmunkásrétegbe vezető iskolatípusokban folytatta tanulmányait.

Figyelmet érdemlő tény, hogy a szellemi dolgozó rétegek utánpótlásában az *elnőiesedés általános, minden rétegre jellemző tendenciaként érvényesül*. E pozitívnek semmiképpen nem nevezhető folyamat háttérében a szellemi foglalkozások egy részének devalválódása húzódik meg. Mindez a lehető legszorosabban összefügg *a kereseti, jövedelmi lehetőségek kedvezőtlen alakulásával*. A szellemi foglalkozási ágakba beáramló fiatalok kezdő fizetése igen alacsony, és a bérek rendkívül lassan emelkednek. *Minél magasabb iskolai végzettséghez kötött szellemi munkakörről van szó, annál nagyobb a csoportátlagtól való eltérés a kezdő béreknél, s annál lassabban érhető el a saját csoport átlagkeresete*. Amíg a betanított és segédmunkás fiatalok saját csoportjuk átlagkeresetének 80—88 százalékaival indulnak, s néhány év alatt eléri a csoport átlagát, addig a középszintű és szakdiplomás szellemi dolgozók induláskor a csoportátlag keresetének mintegy felét kapják, s keresetük egy-másfél évtized alatt éri el csoportjuk átlagát.

Mindez azért is megkülönböztetett figyelmet érdemel, mert a szellemi munkakörök betöltését a fiatal nemzedék esetében a magasabb iskolázottsághoz köti a társadalom. A hosszabb iskolázás, a magasabb tudás és a szakképzettség azonban a keresetekben nem tükröződik megfelelően, s az ilyen jellegű családi és egyéb befektetés általában is nehezen térül meg. Ez szükségképpen kihat az iskoláztatásban való érdekeltségre. Tartós feszültség keletkezhet, amely *megingathatja a tanulás társadalmi indítékrendszerét*. Ennek jelei máris tapasztalhatók. Szembetűnő például az ifjúság érdeklődésének lanyhulása a felsőfokú szakképzettséget igénylő műszaki pályák iránt.

Közismert, hogy a hatvanas évek elején pályát választó és pályakezdő ifjúság meglehetősen egyoldalúan a szellemi foglalkozások felé orientálódott. A fiatalok és a szülők többsége akkoriban az egyszerű, rutinjellegű irodai munkának is magasabb presztizst tulajdonított, mint a szakmunkás foglalkozások többségének. Az egyoldalú orientáció megváltoztatásához jelentős társadalmi érdekek fűződtek. Az erőfeszítések — úgy tűnik — túlon túl ered-

ményesnek bizonyultak, s nem kívánt következményekhez is vezettek. Ma-napság egyre érezhető gond a szellemi munka megingott társadalmi presztíz-sének helyreállítása, például annak biztosítása, hogy a fizikai dolgozó réte-gek a felsőfokú tanulásra leginkább alkalmas, a szellemi foglalkozások szem-pontjából jó képességű gyerekeiket szellemi-értelmiségi pályákra irányítsák.

Kiemelkedőnek vélem, hogy a szellemi dolgozók bizonyos csoportjainak státussüllyedése elsősorban a fiatal nemzedéket érintette kedvezőtlenül, még-pedig mind a jövedelem, mind a társadalmi presztízsz szempontjából. Hogy mindez mégsem okozott kiélezett feszültségeket, arra magyarázatul szolgál, hogy az e csoportokba lépő fiatalok többsége szakmunkás- vagy szellemi ré-teghez tartozó nő, anyagi tekintetben hosszabb ideig szülői támogatást élvez, gyakorta szakmunkás férfival köt házasságot, tehát a családi kapcsolatok ré-vén olyan réteghez tartozik, amelynek társadalmi helyzete egyértelműen ja-vult az elmúlt évtizedben, és társadalmi presztízse is határozottan növeke-dett. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a szellemi dolgozó rétegek alsó cso-portjába jelentős számban áramlottak be a segéd- és betanított munkásréte-gekhez tartozó fiatal nők, s számukra ez az átáramlás egyértelmű és hatá-rozott társadalmi emelkedést jelentett.

Pozitív fejlemény, hogy a hetvenes években a fiatal generáció csaknem fe-lének útja olyan társadalmi rétegbe, a szakmunkások csoportjába vezetett, amelynek társadalmi pozíciója — a fokozódó belső differenciálódás ellenére is — határozottan javult. A szakmunkásrétegeken belül minőségi változások bontakoztak ki. Ennek egyik, az ifjúságot erőteljesen érintő fejleménye az úgynevezett *munkáselit* kialakulása, amely igen nagy vonzást gyakorol az ifjúságra. A rétegbe beáramló fiatalok jó része ugyanis a szakmunkásság elit-nek nevezhető csoportjaihoz tartozik, s beáramlásuk maga is erősítette a mi-nőségi átalakulás folyamatait. A rétegbe belépő fiatalok közel egyharmada érettségizett, mintegy 40 százalékuk több generációs szakmunkáscsaládok-hoz tartozik. Megfigyelhető, hogy a szakmunkásréteghez tartozó fiatalok nö-vekvő arányban maradnak saját rétegükben. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy pozíciójuk a szülőkével mindenben azonos lenne. Valójában a több generációs szakmunkásfiatalok elsősorban a *munkáselitbe* áramlanak be, s a szülőknél magasabb iskolai végzettségük és a magasabb presztízszű, jobb kereseti lehetőségeket biztosító szakma határozott emelkedést biztosít számukra.

A szakmunkásréteg azonban korántsem tekinthető önmagát megújító tár-sadalmi csoportnak. Valójában a rétegbe belépők többsége más társadalmi csoportokból származik. A szakmunkássá váló fiatalok mintegy *egyharmada alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fizikai dolgozó rétegekből indul*. A szakmunkásrétegekbe való bejutás számukra teljesen egyértelmű társadalmi emelkedést jelent, jóllehet e fiatalok többsége nem a szakmunkáselitbe, hanem az „átlag szakmunkások” sorába, illetve a réteg alsó szintjéhez tartozó csopor-tokba lép be.

A társadalom osztály- és rétegszerkezetében zajló folyamatok generációs metszete szempontjából még egy mozzanat érdemel megkülönböztetett fi-gyelmet. Nevezetesen: a *szakképzetlen fizikai munkát végzők arányának ra-dikális csökkenése*. E folyamat a foglalkozási szerkezet egészét jellemzi, tehát nem csupán az ifjúság foglalkozási szerkezetének sajátossága. A fiatalok ki-lépése a segédmunkásrétegből azonban messze meghaladta a keresők egészé-

re jellemző átlagot. Körükben egy évtized alatt a felére zsugorodott (16 százalékról 8 százalékra csökkent) a segédmunkásréteghez tartozók aránya. Külön is figyelemre méltó, hogy jelenleg a fiatal kereső nőknek mindössze 5,6 százaléka tartozik ehhez a csoporthoz. Ez annál inkább örvendetes fejlemény, mert köztudott, hogy hazánkban elsősorban a segédmunkások körében figyelhető meg a társadalmi egyenlőtlenségek olyan sűrűsödése, amely *halmozottan arányos helyzeteket* eredményez.

E probléma természetesen nem új keletű, de az utóbbi időben sajátos színezetet kapott. A többoldalúan hátrányos helyzetű réteg egy része ugyanis akkor sem tudott bekapcsolódni a társadalmi fejlődés fő áramába, amikor az elmúlt egy-másfél évtizedben minden társadalmi csoport helyzete — a saját korábbi helyzetéhez képest — egyértelműen javult. A nyolcvanas évek korábinál nehezebb, kedvezőtlenebb gazdasági feltételei között e réteg relatív elmaradása abszolút sülyedéssel párosulhat, s fokozódhat belső újratermelődése. Ilyen körülmények között növekvő fontosságot kell tulajdonítani annak, hogy az említett réteghez tartozó fiatalok mobilitási, iskolázási, szakmaszerzési esélyei javuljanak. A többoldalúan hátrányos helyzet meghaladásának, a rétegből való kilépésnek ugyanis elemi feltétele a szükséges iskolai végzettség és képzettség megszerzése. Ezért olyan problematikus, hogy az iskolarendszer jelenleg *nem tud kielégítő segítséget nyújtani* az e réteghez tartozó fiatalok felemelkedéséhez. Egy részük nem fejezi be az általános iskolát sem, s ha rendszerint túlkorosként el is végzik a kötelező iskolázást, nem tesznek szert olyan ismeretekre és képességekre, hogy sikeresen be tudjanak kapcsolódni a középfokú iskolázásba, illetve valamilyen szakmai képzettséget szerezzenek. Ezzel függ össze, hogy a segédmunkásrétegnél tapasztalható nagymérvű kiáramlás ellenére a többoldalúan hátrányos helyzetű fiatalok mintegy 40 százaléka a szülők munkamegosztási pozícióját örökli. Ezáltal *részlegesen újratermelődik* egy olyan réteg, amely a maga többoldalúan hátrányos helyzetének következményeit az utódnemzedékre is átörökíti.

MOBILITÁS ÉS IFJÚSÁG

Mindez azonban már átvezet a társadalmi mobilitásban érvényesülő tendenciák vizsgálatához. A hatvanas években olyan prognózis született, mely szerint az extenzív gazdasági fejlődés és a nagy társadalmi változások lezárulásával szükségszerűen radikálisan csökkenni fog a társadalmi mobilitás is. A hetvenes években végzett kutatások (így az 1973. évi országos mobilitási vizsgálat, illetve az 1978. évi vizsgálat az iparban dolgozó fiatalok körében) az idézett előfeltevést nem igazolták. A társadalmi mobilitás volumenében nem következett be alapvető változás. A korábbi trendekhez hasonlóan a hetvenes években pályakezdő fiataloknak is mintegy 60 százaléka kilépett származási rétegéből és más csoportokba került át. Valójában az új generáció körében sem figyelhető meg a társadalmi szerkezet olyan jellegű zártabbá válása, amely az egyes rétegek *belső újratermelődésének* nagymérvű növekedésével kapcsolódik egybe. A társadalmi szerkezetet a hetvenes évtizedben is az jellemezte, hogy a *rétegek utánpótlásának többsége* nem a saját rétegből rekrutálódott, s a beáramlók aránya meghaladta a rétegben maradókét. Ez a segédmunkásrétegre éppúgy érvényes, mint az értelmiségre, illetve a szellemi

és fizikai munkát végzők egyéb csoportjaira. Ennek megfelelően a társadalmi rétegek egyik jellemző vonása ma is az „elsőgenerációs” jelleg.

Mindez nem jelenti azt, hogy a mobilitási folyamatokban semmiféle lényeges változás nem következett be. Valójában a *mobilitási utak lényegesen módosultak*, és változott a mobilitást közvetítő intézményrendszer hatásmechanizmusa is. A változatlanul tömeges mérvű mobilitás *fő iránya*, a korábbiaktól eltérően, nem a mezőgazdaságból az iparba áramlás volt, hanem a *szakképzetlen fizikai munkából a szakképzett munka felé való mozgás*, továbbá a *fizikai munkaterületről a szellemi munkaterületre* való átáramlás. A folyamatban a korábbinál jóval kisebb szerepet játszott az úgynevezett *strukturális mobilitás*. Ennek mértéke a hetvenes években erőteljesen csökkent. Ugyanakkor jelentősen megnövekedett a *cirkuláris mobilitás*, tehát a különböző réteghez tartozó egyének helycseréje. Végeredményben a megnövekedett cirkuláris mobilitásnak köszönhető, hogy a társadalomszerkezetben nem következett be egy olyan jellegű — többek által prognosztizált — változás, amely főként az előnyösebb helyzetű rétegek belső újratermelődését növelné olyan méretűvé, hogy a rétegek saját utánpótlásuk többségét önmagukból merítsék.

Bár az értelmiségi réteghez tartozók kilépő mobilitása csökkent a hetvenes években pályakezdők körében, és ilyen értelemben az értelmiség a korábbinál zártabbá vált, utánpótlásának azonban jelenleg is csupán mintegy egyharmada származik önreprodukcióból. Tény, hogy némely réteg értelmiségbe jutásának esélyei a korábbiakhoz képest romlottak, s főként a segéd- és betanított rétegek alacsony iskolázottságú — általános iskolát sem végzett — csoportjaiból a korábbinál ritkább a kilépés az értelmiség felé. Ugyanakkor a szakmunkásréteghez tartozó fiatalok értelmiségbe jutásának esélyei határozottan javultak, miközben e réteg aránya a társadalomszerkezetben jelentősen megnövekedett. Nem vált önmagát újratermelő réteggé a segédmunkás-ság sem, hiszen az e csoportba tartozó fiatalok mintegy egynegyede szakmunkáscsaládból származik, egyötöde a betanított munkásréteghez tartozó, kb. 14 százalék a mezőgazdasági fizikai rétegből áramlik be, s az utánpótlásnak mindössze egyharmada rekrutálódik a saját rétegből.

Figyelmet érdemel, hogy a segédmunkásréteg afféle tranzitszerepet töltt be az ifjúság körében. A pályakezdő fiatalok egy része ugyanis *átmenetileg* megfordul ebben a rétegben, köztük olyanok is, akik középfokú végzettséggel rendelkeznek. A generáción belüli mobilitás folyamatainak vizsgálata ugyanakkor azt mutatja, hogy a *belépők többsége* csak rövid ideig tartózkodik ebben a rétegben. A többség átáramlik a szakmunkások, illetve a közép- és alsószintű szellemi dolgozók csoportjaiba. Ugyanakkor a segédmunkásként elhelyezkedő fiatalok egy része, mintegy 50 százaléka ebben a rétegben reked. Ezeknek abszolút többsége több generációs segédmunkás. Immobilitásuk szorosan összefügg rendkívül alacsony iskolai végzettségükkel, hiszen mintegy egyharmaduk nem fejezte be az általános iskolát sem, holott a hetvenes évek fiatal keresőinek más csoportjaiban az általános iskolát el nem végzettek aránya mindössze néhány százalékra — 4–5 százalék — tehető. Ez egyúttal arra hívja fel a figyelmet, hogy a segédmunkásréteg is egyre differenciáltabb társadalmi csoport, holott a társadalomkutatásban és a társadalmi gyakorlatban is mindmáig meglehetősen egységesnek tekintik.

Ezen a ponton felmerül egy elvi, szemléleti kérdés: Vajon megfelelően já-

runk-e el akkor, ha a társadalmi mobilitásban érvényesülő tendenciákat változatlan kategóriákkal írjuk le, holott a társadalomszerkezetben olyan törések zajlanak le, amelyek egyfelől elmosnak bizonyos, korábban erőteljesen kirajzolódó réteghatárokat, másfelől a rétegeken belül új jellegű differenciálódási tendenciákat keltenek életre.

Nyilvánvaló, hogy a társadalomszerkezet vizsgálatának a hatvanas években kialakult fogalomrendszere korrekciókra és továbbfejlesztésre szorul, s a kutatásnak le kell térnie a régóta kitaposott ösvényekről. Egyre problematikusabbnak tűnik például a társadalmi szerkezet leírása a szokásos kategóriákkal, mert a réteghatárok ma már nem ott húzódnak, ahol a hatvanas években. Még inkább kérdéses a társadalmi mobilitás történeti változásainak olyan megközelítése, amely a generációk közti átrétegződést a világháborút megelőző és követő nagy társadalmi változások ellenére is azonos kategóriarendszerben írja le. Holott a mai, de főként a következő évtized társadalmi folyamatait e kategóriarendszer segítségével csak nagyon részlegesen és töredékesen lehetséges visszatükrözni. A problémát ezúttal csak jelezni tudom. Megoldása a következő évek egyre sürgetőbb feladata.

A NYOLCVANAS ÉVEK TENDENCIÁI

A kérdés mármost az, hogy a nyolcvanas évtizedben milyen tendenciák várhatók a társadalmi szerkezet fejlődésében és a társadalmi mobilitásban. Nyilvánvaló, hogy e tendenciákat alapvetően befolyásolják a gazdasági szférában zajló történések.

Amennyiben felgyorsul a gazdaság intenzív fejlődése, felerősödhet a strukturális mobilitás is, hiszen az intenzív fejlődés sokoldalúan érinti a társadalom foglalkozási szerkezetét, s lényeges változásokhoz vezethet a munkamegosztás szerkezetében. Természetesen számot kell vetni azzal is, hogy humanosabb ideig fennmarad a gazdaság fejlődésének mérsékelt üteme, s ez esetben a hetvenes évekhez képest is lelassulhat a strukturális változás.

A társadalmi átrétegződés mai volumenének megőrzése, illetve a jövőbeli folyamatok alakulása jelenleg nem prognosztizálható egyértelműen. Jóval biztosabbnak tűnik az, hogy a társadalmi szerkezetben tovább folytatódnak a hetvenes években kialakult tendenciális változások. Bizonyos réteghatárok elmosódnak, ugyanakkor *tovább növekszik a rétegek belső differenciálódása*. Mindez átmettzi a mai réteghatárokat, és módosítja a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyát. Minden bizonnyal tovább növekszik az olyan strukturaképzők szerepe, mint az anyagi elosztási viszonyok, s az e területen kibontakozó, növekvő differenciálódás kevésbé kötődik majd a munkamegosztásban elfoglalt hely formális pozíciójához, mint jelenleg. Számolni kell továbbá az ún. második gazdaság struktúráját módosító hatásaival is. Ennek nyomán *az emberek jelentős részének társadalmi pozíciója megkettőződik, növekszik a egyes társadalmi összetételű családok aránya*. E folyamatok máris megfigyelhetők a társadalomszerkezetben, és az utóbbi évek kutatásai e tendenciák számos mozzanatára fényt vetettek.

Akárhogy alakuljanak is a társadalmi-gazdasági folyamatok, valószínűsíthető, hogy nem folytatódik változatlan intenzitással a hetvenes években tapasztalt tömeges méretű átáramlás a szakképzetlen fizikai munkából a

szakképzett fizikai munkába, illetve a fizikai munkaterületekről a szellemi tevékenységek szférájába. A jelek a hetvenes évek közepétől azt mutatják, hogy a foglalkozási szerkezet szakmunkásszférájának befogadóképessége erőteljesen csökken, és a szakmai képzésben részesülő fiatalok egy része betanított munkásként helyezkedik el. A foglalkozási szerkezet változása tehát már a hetvenes évtized második felében sem volt szinkronban a munkába lépő ifjúság képzettségének szerkezetével. Várható és prognosztizálható, hogy ezek az eltérések a nyolcvanas évtizedben felerősödnek. Hasonló a helyzet a szellemi foglalkozási csoportokba való beáramlásnál is. Az utóbbi években a foglalkozási csoportok arányának növekedése szembetűnően lelassult, s e tendencia minden bizonnyal folytatódik.

Felfogásom szerint mindebből nem következik szükségképpen, hogy a nyolcvanas években pályakezdő ifjúság mobilitásának esélyei drasztikusan romlanak. Részint tovább növekedhet a cirkuláris mobilitás, másrészt a rétegeket átszelő és a réteghatárokat átrendező társadalomszerkezeti változások a *mobilitás új útjait* nyithatják meg. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a *mobilitás ma jellemző volumenének változatlansága nem feltétele a társadalom normális működésének*, hiszen a mobilitás sem a társadalom, sem az egyének szempontjából nem cél, hanem eszköz. A konszolidált társadalomszerkezetre általában is az jellemző, hogy az átrétegződés folyamatai lelassulnak, és a rétegek a maguk utánpótlását túlnyomóan saját soraikból, illetve a hasonló helyzetű rétegek köréből merítik. Feltehető, hogy a szocialista fejlődés kezei között egy ilyen társadalmi szerkezet kialakulása felé haladunk.

A megnövekedett társadalmi differenciálódás és a strukturális változások lelassulása szükségképpen növelni fogja a társadalmi szerkezet zártabbá válásának esélyét. A bezárulás megakadályozásához alapvető társadalmi érdekek fűződnek, ezért a jövőben megnövekszik a *mobilitási esélyek* alakulásának jelentősége. Ha ugyanis az anyagi-jövedelmi viszonyokban kibontakozó differenciálódás konzisztensen társul másfajta társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével, a társadalmi szerkezetben nemkívánatos tendenciák erősödhetnek fel. A mobilitási esélyek alakulása nagyban befolyásolhatja ezt a folyamatot, hiszen ezen esélyek nem egyszerűen az anyagi-jövedelmi viszonyok által meghatározottak. Más tényezők is erőteljesen formálják azokat.

Miként a kutatások egyértelműen igazolják, a *mobilitási esélyek alakulása rendkívül szorosan összefügg az átrétegződés kanalizátorainak működésével*, mindenekeelőtt az *oktatási rendszerben zajló folyamatokkal*. Jóllehet az *oktatási rendszer csak közvetíti a társadalmi mobilitást és nem határozza meg azt*, mégis *rendkívül erőteljesen befolyásolja az egyének mozgáslehetőségeit a társadalmi szerkezetben*. Ha e rendszer úgy működik, hogy maga is fokozza a mobilitás szempontjából objektíve kedvezőlenebb helyzetű társadalmi rétegek előnyeit, a társadalmi szerkezet zártabbá válásának tendenciáit erősíti fel. Az iskolarendszer azonban olyan módon is működhet, hogy hozzájárul az objektív eredetű esélyegyenlőtlenségek hatásainak enyhítéséhez.

Mindez szorosan összefonódik a következő évtizedben az *oktatás további demokratizálásával*, elsősorban a teljes értékű középfokú képzés kiterjesztésével, perspektívában általánossá tételével. Közismert, hogy jelenleg egy-egy generáció nagyjából egyharmada szerez befejezett középfokú végzettséget. A középfokon továbbtanuló fiatalok mintegy fele a hároméves szakmunkás-

képző iskolát végzi el. Az iskoláztatás ilyen szerkezete önmagában is kedvezőtlenül befolyásolhatja a mobilitási esélyek alakulását.

Az oktatási rendszer fejlesztésére vonatkozó legutóbb elfogadott irányelvek kimondják *az érettségivel záruló középfokú képzés általánossá tételének fontosságát*, a gimnázium és a szakközépiskolai oktatás kiterjesztésének szükségességét. Ez teljességgel indokolt, hiszen a hetvenes évek végén a különböző társadalmi réteghez tartozó fiatalok középfokú iskoláztatásában igen nagy rétegspecifikus különbségek tapasztalhatók, annak ellenére, hogy egy-egy korosztály 70 százaléka ma már középfokú képzésben részesül. Amíg a vezető állású és értelmiségi réteghez tartozó fiatalok 81 százaléka rendelkezik befejezett középfokú végzettséggel, addig ez az arány a segéd- és betanított munkásfiatalok körében mindössze 23, és a szakmunkásréteghez tartozó fiatalok esetében is csupán 45 százalék. Az általános iskolai végzettség a ma felnövekvő generációknál már alacsony iskolai végzettségnek számít, amely úgyszólván semmiféle esélyt nem nyújt a társadalmi mobilitásra. Ezért érdemes megkülönböztetett figyelmet, hogy a szakképzetlen fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek több mint 41 százaléka *legfeljebb általános iskolai képzettségre tesz szert*, míg ez az arány a szellemi dolgozó rétegeknél 4—8 százalék.

Az iskolázottságban meglévő *rétegspecifikus különbségek csökkentése* a következő évtized egyik alapvető társadalmi feladata. Ha ez megvalósul, feltétlenül kedvezően befolyásolja a mobilitási esélyek alakulását, megnöveli a cirkuláris mobilitás lehetőségét, hiszen a magasabb iskolai végzettséget igénylő társadalmi pozíciók elérése a mainál kisebb mértékben függ majd a társadalmi származástól, és *nagyobb súlyt kapnak majd az egyéni adottságok és képességek*. A legújabb kutatások eredményei is egyértelműen jelzik, hogy a szülők iskolázottsági, műveltségi szintje a gyermekek mobilitási esélyeinek rendkívül erőteljes meghatározó tényezője. *A szakmunkásréteghez tartozó fiatalok mobilitási esélyeinek határozott javulása az elmúlt évtizedben nagymértékben azzal függött össze, hogy az e réteghez tartozók iskolázottsága szinte ugrásszerűen növekedett. Ez határozottan csökkentette az e réteghez tartozó fiatalok ún. indulási hátrányát az iskoláztatás kezdetén, és ami még fontosabb, az egy évtizeddel korábbihoz képest megduplázta (28 százalékról 54 százalékra növelte) a két legjobb tanulmányi kategóriába tartozó fiatalok arányát az általános iskola utolsó osztályában. Egy 1980-ban végzett országos reprezentatív vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy az iskoláztatás demokratizálása és a középiskolázás lehetőségeinek fokozatos kiterjesztése számottevően és kedvezően befolyásolta az iskolarendszeren áthaladó mobilitási esélyeit, és az egyik jelentős faktora volt a cirkuláris mobilitás növekedésének.*

Számításba veendő, hogy a társadalmi mobilitás legfontosabb közvetítője a nyolcvanas években is az oktatási rendszer marad, de *az iskola mobilitást befolyásoló szerepében változások várhatók*. E tekintetben új fejlemény, hogy *a formális iskolai végzettség és a munkamegosztási pozíció* egyre inkább elkülönül egymástól. Míg korábban a 30 évesnél idősebb keresők körében a középfokú végzettség általában szellemi munkakörök betöltésével fonódott egybe, a fiatal generációnál azt tapasztaljuk, hogy az érettségizettek mintegy *egyharmada* a fizikai munka szférájában dolgozik. Az ilyen iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok a társadalmi munkamegosztás nagyon

különböző pozícióiban található, a betanított munkától a középfokú szak-képzettséget igénylő szellemi foglalkozásokig. Hasonló folyamat bontakozik ki a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében is.

Permanens vita tárgya a társadalomban, hogy az ilyen módon módon kialakult inkongruenciát miként kell minősíteni, s főként milyen társadalmi intézkedésekre van szükség. Egyesek veszélyes túlképzésről beszélnek, amely egyfelől a társadalmi javak pazarlását eredményezi, másrészt a fiatalok munkával való elégedetlenségének gerjesztője. Olyan terápiát javasolnak, amelynek keretei között az iskoláztatási szerkezet és a foglalkozási struktúra elmentmondásait az oktatás volumenének csökkentésével oldanák fel. Ez az út azonban több szempontból is járhatatlannak tűnik. A társadalomnak szembe kell néznie egy olyan új fejleménnyel, mint az iskolai képzés és a foglalkoztatás tartós inkongruenciája. Voltaképpen maga a kifejezés is problematikus, hiszen nehéz megmagyarázni, hogy miféle társadalmi problémák származhatnak abból, ha például a szakmunkásréteghez tartozó fiatalok egyre nagyobb tömege középfokú képzettséggel rendelkezik. Miután az ifjúság jövőbeli tanulási, mobilitási lehetőségeit erőteljesen befolyásoló kérdéssről van szó, következetesen érvényt kell szerezni az MSZMP Központi Bizottsága azon oktatáspolitikai irányelvének, amely a továbbtanulás lehetőségeinek további kiterjesztését irányozza elő.

Hazánkban napirenden szerepel az *oktatási rendszer távlati fejlesztési stratégiájának* kialakítása. A folyamatos reform egyik alapvető célja, hogy az iskola működését összhangba hozzuk a társadalmi-gazdasági fejlődés mai és perspektivikus szükségleteivel. Ez az iskola belső világának folyamatos átalakítását, a pedagógiai tevékenység orientációs irányváltását éppúgy feltételezi, mint az iskola társadalmi funkció- és feladatrendszerének a mai társadalmi tendenciákkal és a folyamatokkal összhangban levő meghatározását.

E reformfolyamatban messzemenően tekintetbe kell venni az ifjúság érdekeit is. Az oktatási rendszer nem működhet a társadalmi érdekekkel összhangban akkor, ha számításon kívül hagyja a felnövekvő nemzedékek társadalmi viszonyainak sajátosságait s az ebből fakadó érdektörékvéseket. Mindez ma még kevéssé van jelen az oktatáspolitikai és a pedagógiai gondolkodás látóterében. Ezzel függ össze, hogy az ifjúság nagy tömegei a felnőtté válás folyamatának jelentős szakaszát olyan intézmény keretei között töltik el, amelynek működése gyakorta nem kelti bennük a segítőkész támogatás benyomását.

Ilyen körülmények között törvényszerű az ifjúság nyugtalanító elidegenítése az iskolától, s gyakori szembefordulása az iskola által közvetített értékekkel. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az oktatási rendszer napirenden levő reformprogramjának kimunkálásában gondosan mérlegelni kell az ifjúság és az oktatási intézmények közötti feszültségek mai összetevőit, meg kell leltni a feszültségek és ellentmondások enyhítésének és feloldásának valóban célravezető módjait. Ez nyilvánvalóan *megköveteli az ifjúság önálló tevékenységének kiterjesztését, az érdekkifejezés és érdekképviselet* iskolán belüli formáinak kiépítését. Végeredményben az oktatási rendszer reformját az ebben leginkább érdekelt társadalmi csoport, az ifjúság ügyévé is kell tenni.

PATAKI FERENC

A nemzedékváltás és a szocialista fejlődés folytonossága

A tanácskozás gerincét alkotó szerteágazó témakör egyetlen metszetéhez kívánok elemző — ámbár szükségképpen tézisszerű, a részletes érvelést mellőző — megjegyzéseket fűzni. Ez a metszet: a nemzedékváltás kérdéseinek kissé alaposabb, önálló szemügyre vétele.

Miben is rejlik a kérdés lényege? Vajon miképpen valósulhat meg egy társadalom létének történeti folytonossága, kontinuitása és sajátos minőségének fenntartása, sőt továbbfejlesztése, ha a benne rejlő nemzedékek — közismert biológiai törvényszerűségek következtében — szakadatlanul cserélődnek, sajnálatos módon nem folytonosan léteznek? Úgy tűnhetne, hogy maga a kérdésfeltevés meglehetősen elvont, s messze esik közvetlen gyakorlati gondjainktól. Nos, főként ezt a felfogást szeretném cáfolni.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg, hogy a kérdésnek van egy olyan ága is, amelyet nem érinthetek. Nevezetesen az, hogy a társadalmi reprodukció keretében szakadatlanul lezajló természetes (biológiai) reprodukciónak milyen a minősége. Vagyis az egymás nyomába lépő nemzedékek mutatnak-e biológiai jellegű változásokat, megfigyelhetünk-e körükben — akár kedvező, akár kedvezőtlen — újszerű jellegzetességeket. Tanácskozásunkon jelen van Eiben Ottó professzor is, aki feltehetően megosztja majd velünk erre vonatkozó tapasztalatait.

Ha a kérdésfeltevést mind személyes tapasztalataink, mind történeti és elméleti megfontolásaink alapján megoldottnak, alapos és sokoldalú vizsgálódásra méltatlannak ítélnénk, feltehetően megelégedhetnénk — mondjuk — egy olyan megállapítással, amelyet így összegezhethetnénk: „A nemzedékek folytonosságának kérdése, amely napjainkban talán a legnagyobb nyugtalanságot váltja ki a tőkés világban, a szocializmus körülményei között sikeresen megoldódik. Az ifjúság lelkesedéssel teszi magáévá és védelmezi a szocializmus eszméit, új és magasabb színvonalon sajátítja el és folytatja tovább a szocialista építés tapasztalatát, amelyet apái és nagyapái kezdtek.”

Nos, ha ilyen módfelett egyszerű — szinte társadalmi automatizmusok érvényesülése révén megoldható — volna a kérdés, bizonyára nem sokat kellene elmélkednünk felette. A valóság azonban természetesen jóval bonyolultabb, sokarcúbb és ellentmondásokkal terheltebb.

Kiinduló tézisem úgy hangzik, hogy a marxista társadalomelméletben viszonylag kidolgozatlan a társadalom generációs viszonyainak tudományos problematikája; hiányzik az immáron több évtizedes szocialista gyakorlat sokoldalú kritikai elemzése és átfogó teoretikus általánosítása. Közelebbről arról van szó, hogy a számos részleges elméleti és gyakorlati, valamint történeti vizsgálódás ellenére fogyatékosak a társadalom generációs tagoltságának természetére, a szakadatlan nemzedékváltás finom és dinamikus mechanizmusainak jellegére vonatkozó ismereteink, valamint a belőlük eredő gyakorlati elképzeléseink és következtetéseink.

Ennek egyik okát abban látom, hogy a témakört kellően máig sem feldolgozott, kedvezőtlen hagyományok terhelik. Ebből ered az is, hogy kezelésmódjában gyakorta egy különös védekező, defenzív szemléletmód érvényesül. Mintha arra fordítottuk volna fő erőfeszítéseinket, hogy a „nemzedéki harc”, a „generációs konfliktus” elméleteivel szemben pusztán megvédelmezzük a marxizmus általános elméleti pozícióit arra vonatkozóan, hogy melyek is valójában a társadalmi mozgás és fejlődés meghatározó tényezői. Eközben azonban a kérdés pozitív elméleti kifejtése, a nemzedékváltást kísérő tagadhatatlan generációs feszültségek és ellentmondások valódi természetének megvilágítása mintha háttérbe húzódott volna.

Az idevágó kérdések kezelésének ez a különös tehertétele visszanyúlik egészen a trockizmussal folytatott vitákig („az ifjúság a párt barométere”, vagyis a politikai tendenciák legbiztosabb kifejezője). Az „avantgardizmus” elleni éles és határozott tiltakozás hagyományai a magyar illegális mozgalomban is elevenen éltek. De hadd emlékeztessék arra is, hogy a népi kollégiumokról 1948 őszén született határozat ugyancsak az avantgardizmus problémáját emelte a figyelem előterébe, mint fenyegető negatív jelenséget. Mindezek máig hatnak.

Tovább kuszálta a képet az a körülmény, hogy a polgári társadalomtudomány a hatvanas évek ismert történéseit, az „ifjúsági rebellió” jelenségeit a „nemzedéki harc” elméletének újraélesztésével és energikus, támadó kedvű aktualizálásával dolgozta fel. Ennek tüneteit nyomon követhetjük mind a szélesebb társadalomtudományi irodalomban, mind pedig kiváltképpen az ifjúságszociológiában. Mi több, maguk a polgári politikai erők is különös ketősséggel — egyfelől sajtós „kokettálással” és integrációs törekvésekkel, másfelől represszióval és manipulatív eljárásokkal — kísérelték meg kezelni az ifjúság politikai dinamizmusában rejlő lehetőségeket és fenyegetéseket.

Pompidou jelentette ki annak idején: „Kell, hogy a fiatalok mindent kérdéssé tegyenek!” Giscard később úgy fűzte ezt tovább, hogy a politikát vitató legfőbb erő ma a fiatalság. Ennek a „kokettálásnak” a másik oldalára annak idején Sartre mutatott rá igen találóan, mondván, hogy legalább ilyen érzékletesen szembeötlenek az ifjúságnak a politikától való elfordítására irányuló erőfeszítések. Ennek egyik módja az ifjúság fogyasztóvá tétele, a sajtós „ifjúsági fogyasztás” kifejlesztése, a fogyasztói javak „titkos csábításának” latba vetése. A másik pedig az a propaganda, amely fáradszatóan és sajnálkozást mímelve kiábrándultnak, cinikusnak, politikailag tehetetlennek és haszontalannak festi az ifjúságot. Ebben a hamis tükörben a fiatalok végül is elhiszik, hogy saját magukra ismernek.

Az ifjúságban rejlő társadalmi és politikai dinamizmusok kezelésének az ímént vázolt kettőssége (vagyis a politikai „udvarlás” és egyidejűleg a priva-

tizálás, a fogyasztói depolitizálás) a második világháborút követő időszak során mindvégig negfigyelhető, jóllehet a konkrét helyzetektől függően merőben máshol lehettek a hangsúlyok.

Mármost úgy vélem, a marxista gondolkodás időszerű feladata, hogy a nemzedéki problémát elsősorban pozitív alakjában ragadja meg, s ne csupán kritikai feladatnak tekintse megoldását. Vagyis elsősorban arra törekedjék, hogy a szocialista valóság mozgásában lezajló nemzedékváltási folyamatok kérdőjeleire átfogó és mindenre kiterjedő, érvényes választ adjon. S itt egyaránt fontos, hogy az ifjúság kérdéseit mindig a társadalom összmozgásának összefüggéseiben szemléljük, s ne tekintsük autonóm létszférának, ámde egyúttal viszonylag önálló jelenségvilágát is felismerjük, és ennek megfelelően kezeljük.

Erre annál is inkább szükség van, mivel a valóság provokatív erejű tényei nyomán a „fehér foltokra” könnyűszerrel beszüremkedhetnek olyan nézetek is, amelyek már alapos okkal vitathatóak. Felettébb tanulságos ebből a szempontból E. Fischer egyik utolsó, még marxistának tekinthető munkája: *A fiatal nemzedék problémái*, amely annak idején magyarul is megjelent (Gondolat Könyvkiadó 1964.). Széles és érzékletes panorámát rajzol fel a „háború utáni” nemzedékről, miközben gyakorta különös „túláltalánosításokat” kockáztat meg. „Sohasem volt még ilyen mindenben csalódott nemzedék — írja —, sohasem volt még ifjúság, amely ennyire híján lett volna minden reménynek, minden közös célkitűzésnek, sohasem volt még ennyi elvesztett illúzió” (id. mű 68. old.). Holott — mint tudjuk — Európa keletén ekkoriban éppenséggel a „fényes szelek” nemzedéke lépett színre.

Gondolatmenetünk szempontjából azonban fontosabb Fischernek egy másik megállapítása. Miközben ugyanis joggal bírálja a korábbi, leegyszerűsített formulákat, szinte akaratlanul is lépre megy, s — ugyan történeti keretben — de enged a „nemzedéki harc” eszmeköre nyomásának. Ezt írja ugyanis: „... a szocialista társadalomban az újnak a harca a régi ellen jórészt — ha nem is kizárólag — a nemzedékek harcának formájában a társadalmi fejlődés nélkülözhetetlen rugójává válik” (id. mű, 20. old.). Ez a különös átbillenés — az elméleti és gyakorlati tisztázatlanságok közegében — a fiatalok ideológiai és szellemi életében is újra és újra felbukkan. Ezért is halaszthatatlanul szükség van arra, hogy pozitív módon szembenézzünk a generációs probléma elméleti és gyakorlati vonatkozásaival.

Feltétlenül helyes és szükséges, hogy az ifjúság ügyeit mindig a gazdasági folyamatok és a társadalmi struktúra hátterén s azokba beágyazva vizsgáljuk. De legalább ennyire fontos, hogy intenzíven elemezzük a fiatalok körében lezajló politikai és szellemi mozgásokat, tendenciákat, erkölcsi és kulturális fejleményeket, s e két szféra tanulmányozása között kiegyensúlyozott arányt teremtsünk. Annál is inkább, mert az ökonómiai és szociológiai elemzésekből sohasem vezethetünk le közvetlen és egyenes vonalú következtetéseket a fiatalok körében felbukkanó ideológiai-politikai és szellemi-kulturális áramlatokra és törekvésekre nézve. Ezért ma még nem is tudhatjuk pontosan, hogy a tanácskozáson hallott gazdasági és szociológiai elemzések miképpen fognak lecsapódni a nyolcvanas évek politikai dinamizmusaiban és szellemi feszültségeiben. Nem tanulság nélkül való, hogy a francia közvéleménykutatók 1968 áprilisában egybehangzóan jelentették, hogy az egyetemisták körében apátia honol, belátható időn belül nem várhatók jelentős fej-

lemények a francia főiskolákon. Ismétlem, egy hónappal a nevezetes május előtt láttak napvilágot ezek a „felmérési” eredmények!

Az elméleti és gyakorlati feladatok pozitív megoldására bizonyos új lehetőségek és kényszerek is ösztönöznek bennünket. Először is, ma már valamennyi szocialista országban „több nemzedékes” valóság válhat elméleti és gyakorlati elemzésünk tárgyává. Bőséges tapasztalatunk van tehát arra vonatkozóan, hogy az új és új nemzedékek bekapcsolódása a szocialista minőségű folyamatok folytonosságának fenntartásába milyen tapasztalatokkal járt. Ezen a területen is rendelkezésünkre állnak a szellemi és gyakorlati tapasztalatok „eredeti tőkefelhalmozásának” eredményei.

Másodsor, különös figyelmet érdemelnek az elmúlt évtizedeknek azok a mélyreható — természetüket tekintve elsősorban politikai — krízisei, amelyekben az ifjúság mindig sajátos szerepet játszott (hazánkban és Csehszlovákiában), és játszik ma is Lengyelországban. Ezeknek a történelmi tapasztalatoknak a mérlegelése általánosítható tanulságok levonására is módot ad.

Ezzel kapcsolatban vitára érdemes lehet az a kérdés — lényege benne rejtezik több közreadott tézisben is —, hogy a nemzedéki probléma, tehát a fiatalok erőteljes hajlandósága a nemzedéki azonosulási keret felépítésére és a neki megfelelő értékrendszer kidolgozására vajon a társadalom konszolidált fejlődési időszakaira jellemző-e. Vagy inkább a társadalmi válságkorszakokban, a feszültségek éleződésének időszakában bukkan fel? Hajlok arra, hogy úgy vélekedjem: a nemzedéki probléma mint másodlagos feszültség és ellentét mindig „láthatóbb”, szembeszökőbb a viszonylag békés, konszolidált fejlődési korszakokban.

Aligha véletlen, hogy a nemzedéki probléma a „beat-nemzedék” fogalmához kapcsolódó alakjában éppen a hatvanas években tűnik fel hazánkban. A megnövekedett nyitottság következtében, részben külföldi mintákat követve, de kitermelte az ifjúsági szubkultúrának egy jól körvonalazható világát. Azt a különös „nonkonformista konformizmust”, amely ízlésben, divatban, viselkedésmódokban és a nemzedékek közötti érintkezési formákban újszerű, korábban nem tapasztalt jelenségeket teremt. Okot adott arra is, hogy akkoriban széles körű vita bontakozzék ki az ifjúságról. Ezt az élesebben körvonalazódott nemzedéki arcélt igyekszik megragadni például Kovács András filmje, az „Extázis 7-től 10-ig” vagy újabban a „Megáll az idő” (Gothár Péter filmje).

Merőben más természetű jelenségnek tartom azt, ami ma például Lengyelországban zajlik. Ha politikai vagy másfajta krízishelyzetekben az ifjúság tömegesen aktívvá válik, s számarányához képest feltűnően nagyobb mértékben vesz részt a fejleményekben, ezt nem elsősorban „generációs tudattal” és nem a nemzedéki megosztottság alapján teszi, hanem úgy, hogy elsősorban a társadalom alapvetőbb világnézeti-politikai, nemzeti és más ideologikus (például vallási) kategóriával azonosulva cselekszik. Hogy erre miért került sor, annak magyarázatában már nem tudjuk nélkülözni mindazt, amit oly sokszor elmondtak az ifjúság pszichológiai-antropológiai jellemzőiről.

De ha a fiatalok nagyobb „kockázatvállalási hajlandóságáról” és „aktivizmusáról” beszélünk, tanácsos tekintetbe venni bizonyos kemény szociológiai tények pszichológiai következményeit is. Új fejlemény, hogy a fiatalok mind hosszabb ideig — túlnyomó többségük 18 éves koráig, jelentős részük

pedig húsz-egynéhány éves koráig — kívül állanak a társadalmi munkamegosztás kemény kényszerein és függési rendszerein.

Ez a szükségképpen társadalmi moratórium a fiatalok növekvő társadalmi koncentrációjával jár együtt — mindenekelőtt a tanintézményekben. Ma a magyar társadalom nagy és növekvő koncentrátságot — és pedig intézményes keretekben szerveződő koncentrátságot — mutató csoportja az ifjúság. Ez az állapot rendkívül fogékonyra tesz a mintakövetésre, a gyorsan hullámzó divatok befogadására, az érzelmi „fertőzés” hatásaira s az utánzásra, hiszen a fiatalokban rendkívül erőteljes az elfogadási-befogadási, az odatartozási késztetés.

Végül, harmadszor, folyamatos és erőteljes az a kihívás, amely a marxista gondolkodást és gyakorlatot a polgári tudomány és politika felől éri. Különösen erőteljes volt ez a kihívás az ötvenes években, majd a hatvanas évek végén. Az ifjúságkutatás első hulláma is a hatvanas évek második felében lendült fel a szocialista országokban, majd egy sajátos apálykorszak után éppenséggel a nyolcvanas évtized küszöbén erősödött fel, jóllehet a különböző országokban eltérő feltételek között.

Korábban a pedagógiai és pszichológiai nézőpont volt az uralkodó, az utóbbi hullámban viszont már a gazdasági, szociológiai és demográfiai szemléletmód és eszközök kerültek előtérbe. Egyebek között ezért is ismétlem meg némileg polemikus élel: üdvözölve ezt a fejleményt, tudnunk kell, hogy az ökonómiai és a tisztán leíró-strukturális elemzésmód ugyan nélkülözhetetlen, de önmagában elégtelen ahhoz, hogy az ifjúsággal kapcsolatos társadalmi cselekvésünk vonalait ki tudjuk dolgozni a nyolcvanas évekre. Ha helytállóak azok a prognózisok, amelyeket a tervezők, a közgazdászok összeállítottak, akkor a nyolcvanas évtizedben nehézségekkel, feszültségekkel számolhatunk. Mai ifjúságunk viszont a növekvő gazdasági stabilitás, a javuló élet-színvonal és a társadalmi konszolidáció viszonyai között nőtt fel; ebben a légkörben dolgozott ifjúsági mozgalmunk is. Meglehet, hogy a közeljövőben akárcsak egész politikánknak, ifjúságpolitikánknak is növekvő feszültségeket, krízistüneteket kell majd kezelnie, s azok közepette kell helytállnia. Okunk elegendő van rá, hogy ebben az irányban is gondolkodjunk.

A továbbiakban, anélkül, hogy kitérnék a nemzedék fogalmának és a hozzá kapcsolódó más kategóriáknak a lehetséges (szociológiai, pszichológiai, demográfiai stb.) meghatározásaira (évjárat, generáció, életszakasz, életciklus stb.), a nemzedékváltás társadalmi mechanizmusainak egyes oldalaiival és új jelenségeivel szeretnék foglalkozni. Az alábbiakat kifejezetten a tanácskozás vitájára kínálok fel — akár elutasításra is.

A nemzedékváltás — még ha természetes-biológiai történéseknek ad is alapot — minden ízében társadalmi-kulturális folyamat. Némiképp elvonatkoztatva a részletektől, a szocialista társadalmak gyakorlatában a nemzedékváltás lezajlásának és társadalmi irányításának eleddig két modellje alakult ki. Az elsőt hadd nevezzem így: az új és új nemzedékek szerves és folytonos belenövekedésének modellje, amelyben nem tételeződnek fel logikai szükségyszerűséggel konfliktusok, ellentmondások, hanem csupán „hibák”, bizonyos — főként nevelésre rendelt — intézmények „működési zavarai”.

Hátterében ez a megfontolás rejlik: mivel társadalmi makroviszonyaink, tulajdonviszonyaink, szervezeteink szocialista jellegűek, s mivel kiépült a társadalom átfogó és szerteágazó szocializációs intézményrendszere (a böl-

csődétől az egyetemig, az ifjúsági mozgalomtól a tömegkommunikációs intézményekig), amely szocialista tartalmak hordozója és közvetítője, az új és új nemzedékek természetesen e hatások befolyása alatt növekednek fel. Mintegy természetes módon, úgyszólván bármilyen konkurens hatások nélkül lépnek be a társadalmi tevékenységük színterére. Mint idéztem: szinte kényszerűen azonosulnak a szocialista távlatokkal, apáik, nagyapáik perspektíváival. Persze a valóságban e perspektívák is kellően differenciáltak és sokfélék, igencsak sokfajta azonosulási lehetőséget kínálnak fel, hiszen ma még szükségképpen nem képviselhetnek homogén szocialista tudatot.

E modellnek mindössze két magyarító elve van arra nézve, hogy a valóságban miért tapasztalunk nehézségeket, olykor kiélezett feszültségeket az ifjúság körében. Az egyik: nem működnek kielégítően a szocializáció társadalmi intézményei. A másik: ha ifjúsági „problémákra” bukkanunk, azok csupán részleges, nem jellemző — s éppen ezért viszonylag könnyen korrigálható és korrigálandó — jelenségekre utalnak.

Az első magyarító elv gyakran szóba kerül az iskoláról, az ifjúsági mozgalomról, a családról folyó eszmecserekből. Lépten-nyomon halljuk: nem jó az iskola, formalizálódott a mozgalom. Így a megoldás is egyszerű: jó iskola és jó mozgalom kell (hadd ne szóljak most a többi társadalmi nevelőintézményről!), s akkor minden rendben lesz. De az már ritkábban válik módszeres és nyílt elemzés tárgyává, hogy a nevelőintézmények milyen mélyebb és rajtunk kívül fekvő társadalmi meghatározottságok miatt nem működnek kielégítően. Vagy miért differenciáltak még a kiváló iskolákban is a szocializáció eredményei — eszmei, politikai, szemléleti és magatartási szempontból egyaránt.

Az a nézet szorosan összekapcsolódik a nemzedékváltás egy különös „autark” felfogásával, amely egyúttal e felfogás eredetének idejére is utal. Arra a korszakra, mikor a szocialista országok belső folyamataikat igyekeztek határozottan elszigetelni a nem szocialista világtól, annak nemkívánatos hatásaitól. Úgy véltük, hogy ezek a hatások gyakorlatilag kiiktathatók, s így valóságunkban csak olyan tapasztalatok és befolyások létezhetnek, amelyek egybecsendülnek tervezett szándékainkkal. Nem kell hosszan bizonyítgatnom, hogy e tekintetben gyökeres változás zajlott le az elmúlt két és fél évtizedben, kivált hazánkban. A nemzedékváltás mindinkább internacionális tapasztalatok, hatásrendszerek, minták és hangulatok közegében, eszmék és perspektívák konkurrenciája közepette zajlik le. E hatásokat egyre bővülő személyes kapcsolatok hálója közvetíti és élteti. A nemzedékváltás mindinkább egy „egységesülő világban” s annak egyre bővülő hírközlő és kommunikációs rendszerében megy végbe.

Az idézett leegyszerűsítéseknek pompásan megfelelt egy némiképp mechanisztikus emberkép, valamint az a nézet, hogy a nevelő szándékú hatás eredménye — iskolában, családban, mozgalomban, propagandában — főképpen annak intenciójától, célzott szándékoltóságától függ. Ha tehát a gyerekek iskolai pályafutásuk alatt megtanulják a tananyagot, sok tucatnyi ünnepi beszédet hallgatnak nemzeti és forradalmi ünnepeinken, részt vesznek a mozgalomban, akkor valamiképpen mindez kumulálódik és összegeződik, s szükségképpen létrejön a kívánt eredmény. Ha közelebbről szemügyre vesszük, az emberről formált passzív-befogadó kép akad a kezünk ügyébe. Holott az ember már csecsemőkorában sem pusztán hatásokat elszenvedő, passzív lény,

hanem „társszerző” önnön nevelődésében. Később, kamaszkortól kezdve, még inkább így van. Végül is — különösen ifjúkortól kezdve — tulajdon akarata és hajlandósága ellenére senkit sem nevelhetünk, legfeljebb kényszeríthetünk. Ezért oly különös, bár az elmondottak nyomán természetes, hogy milyen kevés szó esik az önnevelés és önalakítás kérdéseiről.

A vázolt gondolatmenettel logikusan kapcsolódik össze az a kibúvó, hogy az ifjúság életében tapasztalható konfliktusos pontok csupán részleges, nem jellemző jelenségeknek ítéltetők. Egy monográfia így ír erről: „A szocialista társadalomban . . . az ifjúság »kritikussága« abban a kérlelhetetlenségében fejeződik ki, amellyel mindazzal szemben viseltetik, ami szemben áll a szocializmus és a kommunizmus eszméivel. Igaz, ugyan, hogy nem ritkák (!) azok az esetek, amikor a fiatalság és a tapasztalatlanság egyik-másik ifjú embert meggondolatlan cselekedetekre és lépésekre készítet. De ezeket a jelenségeket csupán részleges eseteknek tekinthetjük.” (Resetov: Mologyozs: igyeologija, polityika. Moszkva 1975. 39. old.)

Itt az a mozzanat is figyelmet érdemel, hogy a negatív jelenségek, amelyet, hogy kizárólag részleges jellegűek, könnyen magyarázhatók a fiatalok bizonyos — kétségtelenül létező — „életkori sajátosságaival”.

Úgy vélem, hogy az itt töredékesen körvonalazott modellt, legalábbis annak logikáját — bár nem jelentéktelen különbségekkel és módosulásokkal — jellemzőnek kell tartanunk a szocialista országok gyakorlatára.

A másik modellt éppen csak megemlítem, egyebek között azért is, hogy a maga módján komolyan vegyük. Ebben sajátosan egybecsendülnek az újbalsó oldal bizonyos elméleti megfontolásai (például a munkásosztály forradalmi lehetőségeinek kimerüléséről, a tőkés rendszerbe való integrációjáról) és a kínai „kulturális forradalom” előfeltevései.

E felfogás szerint a szocialista valóságban úgy kell biztosítani a generációk folytonosságát, hogy minden belépő nemzedéket a közvetlen forradalmi tömegharc személyes tapasztalatában részeltetünk: az ifjúság legyen egyfajta permanens forradalmi gyakorlat hordozója és képviselője. Ezt láttuk, és következményeit most láthatjuk Kínában.

E modell kapcsán az okozza az elméleti nehézségeket, hogy annak belső logikája egybehangzani látszik egyik alapvető meggyőződésünkkel: nevelni, nemzedéki folytonosságot biztosítani csak társadalomalakító, valóságalkító tevékenységben, tudatosan vállalt közéleti kötelekekben és felelősségtudattal lehet. De mi legyen hát ennek a kézzelfogható, a fiatalok képzetét és dinamizmusát is megragadó módja? Nem általában, hanem itt és most, az épp így létező magyar valóságban. Ennek mérlegelése alighanem a legidőszerűbb tennivalóink egyike.

Nem kívánok és nem is tudok az eddigiek nyomán egy ideális és feltétlenül célravezető új modellt körvonalazni. Sőt, úgy vélem, ennek most kell majd megszületnie tapasztalataink sokoldalú tudományos elemzése és a radikális szocialista reformtörekvések mozgásirányai alapján. Egy dolog bizonyos: célravezető modellről akkor beszélhetünk, ha valóban szerves történeti és társadalmi folyamatként szemléljük a szakadatlan nemzedékváltást, de egyúttal e folyamat elkerülhetetlen, szükségszerű és logikus összetevőjeként fogjuk fel a benne működő konfliktusokat, feszültségeket és ellentmondásokat. Vagyis egy valóban dialektikus, a konfliktusokat érteni és kezelni

tudó — s azokat nem jelentéktelen partikularitásokká, „nem jellemző” részlegességekké lefokozó — általános szemléletmódra van szükségünk.

Szinte csak példaképpen, hadd szóljak most néhány ilyen szükségszerű nemzedéki feszültségócról, a nemzedékváltás egynehány mechanizmusáról.

Egy nemzedék kialakulása s egyáltalán a nemzedéki tudat genezise szempontjából minden jel szerint rendkívül fontos időszaknak kell tekintenünk a 15 és 25 év közötti életszakaszt. Ennek a periódusnak a kiemelése egybehangzik számos szociológiai, demográfiai és egyéb megfontolással. Kissé metaforikusan szólva, ezt az időszakot szívesen nevezném egy nemzedék társadalmi színrelépésének, „nemzedéki belépőnek”. A színrelépés konkrét történeti-társadalmi körülményeinek és az ifjú nemzedék pszichológiai-szociológiai jellemzőinek egybejátszása és kölcsönhatása szabja meg a nemzedékké alakulás módját, sőt azt is, hogy milyen alakot ölt és milyen tartalmakkal telítődik a nemzedéki mi-tudat.

Szerencsések azok a nemzedékek, amelyek ebben az életszakaszban nagy történelmi és társadalmi fordulatokat, forradalmi változásokat élnek át, jóllehet — mint említettem — önmagukat, társadalmi azonosulásukat elsősorban nem nemzedéki kategóriákban ragadják meg. Tulajdonképpen ez a titka a manapság oly sokszor emlegetett „fényes szelek” nemzedékének, de ilyen „szerencsés nemzedékek” láthatjuk a „márciusi fiatalokat”, 1919 generációját, amikor Kun Béla a maga 33 évével már „öregnek” számított.

Ezzel szemben a konszolidációs, nyugodt ütemű vagy reformokra törekvő korszakok a fiatalokat kevésbé emelik ki generációs viszonyaik, generációs tudatuk keretei közül. A hatvanas évek beatnemzedéke példa lehet erre.

A felszabadulás utáni időszak jellegzetes „nemzedéki belépői” — jóllehet ezt elsősorban fiatal irodalmunkban követhetjük nyomon — a „fényes szelek” kora után feltehetően az ötvenes évek, az 56-os válság, a korai konszolidáció KISZ-korszaka, majd a hatvanas évek voltak. S mintha most sejlene fel egy újabb markáns határvonal. A nemzedéki tudat kidolgozása azonban rendszerint nem szinkronban zajlik le az együttesen átélt eseményekkel; jórészt utólagos konstruálás, szimbolizációs folyamatok eredménye. 1945-ben senki sem beszélt közülünk sem a MADISZ-ban vagy a SZIT-ben, sem a népi kollégiumokban „fényes szelek nemzedékéről”. Annál több szó esik róla manapság.

S minél inkább tisztán együttes generációs élményekhez tapad a nemzedékalakulás, annál inkább fellelhetjük benne az utólagos „mitologizálást”, a nemzedéki élmények új és új feldolgozását, rekonstrukcióját. Tipikus életrajzok, hangulatok, alapélmények szövődnek ebben össze; gyakran a tömegkommunikáció és a művészet is erőteljesen építi a nemzedéki „mitológiákat”. Erre megint csak a hatvanas évek nemzedéke lehet alkalmas példa (Bródy meg Szörényi, új izlésalakzatok, öltözködési divatok, újszerű együttléti módok, a kitágult világ és a különbözni akarás élményei). Mindez főképpen azért érdekes, mivel a kidolgozott nemzedéki képek mintául szolgálnak a belépő új nemzedékek számára, orientálják őket. Azonosulási kereteket kínálnak fel, s a maguk módján a történelmi tapasztalatok alternatív foglalatát és továbbszármaztatási módját is képviselik.

Éppen ezzel kapcsolatban lehet érdekes az a kérdés, vajon vannak-e reprezentatív csoportjai egy-egy nemzedéknek. A „fényes szelek” jelző nem egy

teljes nemzedéket minősít, hanem annak egy reprezentatív csoportját. Ma is lappangó vita folyik arról, vajon a „csövesek”, a KISZ ifjúgárdistái, az ellenzéki fiatalok, a közönyösök, a haszonelvű pragmatikusok minősíthetők-e a nemzedék reprezentánsainak.

A kérdésfeltevés újlag aláhúzza, hogy az ifjúság, a nemzedék fogalma végtelenen elvont; valójában csak ifjúságokról beszélhetünk. Minden nemzedék számos metszet mentén tagolt, differenciált, önmagán belül is feszültségekkel, konfliktusokkal terhelt. Ezért hasznos lehet, ha egy-egy nemzedék arculatának elemzése során a nemzedék jellemző, a különös minőségeket kifejező reprezentatív csoportjainak áttekintéséhez folyamodunk, de egyiket sem tesszük meg a „lényeg” kizárólagos hordozójának. Az ifjúságról folyó — gyakorta meddő — viták egyik forrása éppenséggel az, hogy a vitatkozók merőben más csoportokat tekintenek a nemzedék autentikus képviselőjének, kifejezőjének. Holott mindegyik csupán részleges képviselője nemzedékének. Illetve az már gyakran ideológiai kérdés vagy az értékelés dolga, hogy a jövőre nézve melyiknek tulajdonítunk reprezentatív értéket.

Szépen szemlélteti e reprezentatív csoportok létét a mai egyetemisták körében Fejes Endre új regénye, az Angyalarcú. Két csoportot vet szembe leíró módon: a „pasarétieket” s az „ezerszer áldott Józsefváros” munkásszármazású egyetemistáit. Még kissé hosszabban is érdemes idézni szavait.

Íme a „pasarétiak” portréja: „Az életforma, amelyet megvalósítani igyekeznek, sehol sem létezik, kivéve a képzeletükben, fél füllel hallott történetek, megemésztetlen olvasmányok következményeként.

Néhányuk átrohant a világ pár pontján, és ezeknek a felszínes benyomásoknak alapján alakították ki élet- és magatartásformáikat. A többség meg majmolja a hangadókat.

Mindig, mindenütt elégedetlenek, boldogtalanok lesznek. Még ebben az országban megy legjobban a soruk. És ezt az országot fitymálják le a legjobban.

Szüleik, nagyszüleik érdemein, pénzén, munkáján élőködnek. Némelyikük még a halálán is. Ezen az áron élhetik soha sehol nem létező életüket.

Átevickélnek valahogy egyetemi éveiken, mert tanulmányoknak nem illene nevezni. Kudarcaikat a környező világ ostobaságává, értetlenségévé szelidítik. Lenézik, lebecsülik, amit megtanulni képtelenek.

Elvegetálnak itt még egy ideig, azután általában, diploma vagy más képesítés birtokában, útnak erednek.”

S a „józsefvárosiak”? „... ők a fényes szellők nemzedékének késői, finoman szólva, nem túl szerencsés utódai. Ezt tudni kell róluk.

Nem az úgynevezett öntudatos munkásfiatalok ők a szó elkoptatott, lejáratott, sőt mostanság már nemritkán kigúnyolt értelmében. De élnek, vannak. És a hazájukban, a történelemben, ebben a társadalomban, amelyről úgy mondják, értük is épül, pontosabban, amelyet maguknak is építenek, az őket megillető jogaikat követelik.

Nem az apák, nagyapák életét, tisztességét, esetenként erőszakos halálát, börtönéveit, nyomorát kívánják aprópénzre váltani, kiárusítani. Méltatlan előnyökhöz jutni az ő kemény életük árán.

A maguk embersége, képessége, szorgalma szerint akarnak élni. Annyit akarnak elérni, amennyit tehetségük enged. De ennyihez ragaszkodnak.

Nem álmaikban, vágyaikban, a távoli jövőben. Itt és most. Ebben az élő, lélegző, cölöpökkel feldúcolt, agyonzsúfolt, nyugtalan, ezerszer áldott nyolcadik kerületben.

Nem hibátlanok, nem tökéletesek, nem papirosfigurák. Nem brosúrából léptek elő, százszor hallott, olcsó, beidegződött szólamokat prédikálni. Semmit nem akarnak prédikálni. . . Vigyázni kell rájuk, a szemünknel is jobban. Meg kell érteni, a jövőnk tőlük is függ, rájuk is hagyatkozunk."

Fejes szinte szociológiai esszébe illő sorai szemléltetik az ifjúság reprezentatív csoportjainak leíró elemzéséből eredő lehetőségeket, de egyúttal azt is, hogy a velük kapcsolatos értékelés mennyire világnézeti és politikai állásfoglalás dolga. Világosan kell tudnunk, hogy melyik csoport mit reprezentál, melyik hordozza a korszerű, megújuló szocialista távlatokat, társadalmi létünknek a nemzedékváltások cezúráin át is érvényesülő folytonosságát. S melyek és miért konkurálnak velük, s egyáltalán: miképpen jönnek létre mai valóságunkban e reprezentatív nemzedéki csoportok.

A nemzedékváltás egyebek között azért is lesz egyre inkább feszültségek kísérte folyamat, mert az egymás nyomába lépő új és új generációk számára a történeti idő és a társadalmi gyakorlat, a közvetlen tapasztalás valóságanyaga mind radikálisabb különbségeket mutat. Hadd utaljak pusztán a társadalmi lét különböző szféráinak, az életmódnak egyre gyorsuló átalakulásaira. Igaza van Mannheimnek: „Ugyanaz az idő mindenkinek egy másik idő, ti. *önmagának egy másik korszaka*, amelyben csak a vele egykorúakkal osztozik” (lásd: *Ifjúságszociológia*, Budapest 1964. 41. old).

Ma már olyan körülmények között zajlik a nemzedékváltás, hogy a szocializmus közvetlen forradalmi korszaka, a tömegek személyes sorsában átélhető történelmi indokoltsága „tananyag” lett, értékdeklarációi megtanulandó és felmondandó leckék. Márpedig egyik nemzedék sem adhatja át a maga tapasztalatait a nyomába lépőnek közvetlen, bizonyításra nem szoruló evidenciákként. Még az olyan evidenciákat sem, amelyek a szocializmus történeti és társadalmi indokoltságát hordozzák. Ezeket újra és újra, minden nemzedéknek bizonyítani kell, s minden új generációnak a maga személyes szellemi erőfeszítésével, a mind tágabbra nyíló alternatívák közötti választásaival és döntéseivel birtokába kell vennie. A nemzedékek közötti tapasztalatcserét és az evidenciák cseréjét mindig az éppen adott valóság személyes feldolgozása szűri meg és közvetíti, benne és általa igazolódnak. Ezért egész nemzedékváltási „stratégiáknak” sokkal nyitottabbnak, az egyén választásaira és döntéseire, erőfeszítéseire épülőbbnek kell lennie. Ebben a folyamatban kell társként közreműködnie — türelemmel és széles látókörrrel — szocializáló intézményeinknek.

Lenin használta azt a kifejezést, hogy Oroszország „kikínlódta” magának a marxizmust. Talán megengedhető, ha a nemzedéki és az egyéni sorsokra is alkalmazzuk e formula tanulságait. S ez abban áll, hogy nincsenek kész automatizmusok, készen s az egyén aktív állásfoglalásait megkerülve átadható szocialista perspektívák. Bizonyos értelemben valóban meg kell „kínlódni” személyes azonosulásainkért. Ki vizsgálta meg alaposan például, hogy mai körülményeink között miképpen zajlik le egy derék fiatal tudatos eltávolodása a vallástól, a nacionalizmustól? Vagy éppenséggel hogyan folyik le az ellentétes út? Vajon ezek könnyű, fájdalom nélküli utak? Talán becsüljük

többre a nagy kérdések feletti könnyű napirendre térést vagy a cinikus értékrombolást? Esetleg a közönyös sodródást, az aggály nélküli konformizmust?

Manapság kevés méltóbb feladatot látok az iskola, a mozgalom s minden szocializálásra rendelt intézmény számára, mint szüntelenül szembesíteni a fiatalokat választási lehetőségeikkel, létalternatíváikkal, mégpedig úgy, hogy tudatosan átéljék önmagukra vonatkozó döntéseik, nehéz, olykor drámai voltát. A szocializmus valóságában is minden új nemzedék s annak minden tagja újra és újra eldönti távlatainkhoz, valóságunkhoz fűződő személyes viszonyát. S messzemenő érdekünk, hogy ez a döntés tudatos legyen, s egyaránt benne foglaltassék a *mi mellett* és a *mivel szemben* közötti világos különbségtétel. A már említett egységesülő világ képzeete még inkább alátámasztja mindennek fontosságát. A lehetséges nemzedéki alternatívák folyamatos tudatossá tételének kényszerével és nélkülözhetetlenségével állunk szemben, bizakodva abban, hogy a szocialista perspektíva — minden időleges kudarca és nehézsége ellenére — a történeti időben igazolta és igazolja önmaga jogosultságát.

Vajon kellően számolunk-e azzal, hogy a fiatalok szemében az oppozíció, a kritika mindig vonzóbb, „édesebb” dolog, mint a passzív elfogadás, vagy elviselni a személyes pozíció önálló kialakításának korlátozását? Hadd mondjam meg, hogy a népi kollégiumok sikerének egyik belső titka az volt, hogy a szocializmus ügyével azonosulván, éles oppozícióban lehettek az államhatalom akkoriban még nem hódított szektoraival.

Gyakorta nem vagyunk tudatában annak, hogy a java és a szocializmus mellett tudatosan elkötelezett fiatalok olykor sajátos morális nyomás alatt állanak. Mintha bensőleg is kételkednének, vajon meddig terjed a joguk az éles és konstruktív bírálatra. Azután pedig ha egy fiatal nemzedék úgy nő fel, hogy tagjai azt látják, személyesen és anyagilag is előnyös és „kifizetődő” lehet elköteleződni, könnyen előállhat az a helyzet, hogy az őszintén és önfeláldozóan, benső meggyőződéssel s az ügynek használni akaró módon elköteleződők is szemben találják magukat a „karrierista”, a „stréber” minősítéssel. Ez pedig a morális nyomás újabb forrása lehet.

Félreértés ne essék: eszem ágában sincs aszkétizmust hirdetni. Inkább egy történelmi tanulságot szeretnék felmutatni. Ma már nem szoktuk emlegetni, hogy annak idején Lenin miképpen állapította meg a vezetők fizetését, s Gorkiban miként vonult vissza egy hajdani kis személyzeti szobába, hogy a kemény és inséges telegen kevesebbet kelljen fűteni. Gesztusaival — akárcsak szavaival — Lenin itt a szocializmus egy centrális morális kérdését érintette: a privilégiumok problémáját. A fiatalok különösképpen fogékonyak erre, s joggal; morális körzérzetüket alakító tényezők egyik gyújtópontja itt található.

Végezetül hadd szóljak arról is, hogy a jövőben szövetségi politikáinknak is újszerű dimenziókat kell kapnia. Eddig a szövetségi politikáról hagyományosan mint különböző osztályok és rétegek, illetve különböző világnézetű emberek társadalmi összefogásáról szoltunk. A fiatalok azonban nem csupán a mindig új arcot öltő, új tartalmakkal telítődő szövetségi politika jövője, hanem jelenlegi sorsa szempontjából is figyelmet érdemelnek. Az ifjúság minden új generációjával is politikai szövetségre kell lépünk: az ifjúság is belül van a szövetségi politika keretein, s ez egyre inkább így lesz. Ennek a szövetségnek nem lehet az ifjúsági szervezet az egyetlen megtestesítője. Úgy vélem, hogy e nézőpontból sok mindent újra végig kell gondolnunk. Nem ha-

gyatkozhatunk az alkalmi, folytonosság nélküli és némiképp légüres térben összeülő ifjúsági parlamentekre. Elemeznünk kell a fiatalok részvételét az államhatalmi szervezetben, vizsgálnunk kell az érdekkifejeződés újszerű formáit, és pedig mind a munkahelyeken, az iskolákban, mind pedig a lakóterületeken, a szabad idő szférájában, és a helyi igazgatási és hatalmi szervezetben. Úgy látom, hogy a társadalmi demokratizmus oly fontos és oly sokat emlegetett fejlesztése nem nélkülözheti az idevágó kérdések alapos tanulmányozását, az új lehetőségek felkutatását. A nyolcvanas évtizedben alighanem ez lesz az ifjúságpolitika egyik legfontosabb cselekvési iránya.

Befejezésül megismétlem: az elmondottak csupán sajnálatos vázlatossággal és töredékesen érinthették az előadásom címében foglalt nagyszabású témát. Hadd bizakodjam abban, hogy a további viták sok mindent világosabbá tesznek. Élesebben meg tudják fogalmazni a határozott cselekvések lehetséges és szükséges irányait, s kiigazítják, ami az elmondottakban alapos okkal vitatható.

Megjelent

a Kossuth Könyvkiadó

és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

új kiadványa

TÁRSADALOMSZERKEZET ÉS RÉTEGZŐDÉS

(TANULMÁNYKÖTET)

Szerkesztette: Halay Tibor és Kolosi Tamás

219 oldal / 27,— Ft

Megvásárolható a Kossuth Könyvkiadó budapesti, kerületi és megyei kirendeltségein és a könyvesboltokban

ANCSEL ÉVA

Az értékek változása és az ifjúság

A valóságnak azáltal van emberi jelentése, hogy értékelő tekintettel fogjuk át, és csak ebben az esetben lesz átélhető. Igenléssel és tagadással, elnézéssel, elnéző vagy szarkasztikus nevetéssel, csodálattal és idegenkedéssel, de értékelve fogadjuk be a valóságot.

Amikor az értékek változásáról beszélünk, a változás szó túl szelíd kifejezés az elmúlt emberöltőnyi időre. Nem fejezi ki azt, hogy mennyire megrázkód-tatásokkal teli folyamat az értékeknek ez a metamorfózisa: bizonyos értékek kivészése, mások eltorzulása az átalakulás során. És új értékek születése, olykor koraszülöttség és a koraszülött értékek sorsa. Ha ilyen drámai folyamatnak fogom fel az értékek változását, mi van emögött? Egyrészt a magyar történelem objektíve késleltetett folyamata, amelynek következtében mintegy összepréselődött az idő 1945 után, és ehhez járult — alighanem óhatatlanul — egy szubjektívista, voluntarista sürgetés, mely meglódítani próbálta az oly sokáig késleltetett fejlődést. Ennek a sürgetésnek a mai napig is viseljük a következményeit. Ugyanakkor, ha meggondoljuk, hogy egy emberöltő alatt több millió ember változtatott lakóhelytípust, foglalkozást — ezzel együtt szokásrendszert, életmódot —, akkor érthető, hogy megmozdult a föld az értékek alatt.

Igaz, a progresszió soha a történelemben nem harmonizál az értékfejlődéssel. A teljes harmónia feltételezése, a magasabb rendű formáció és ezzel együtt az értékeknek egy magasabb szintje csak egy illuzórikus történelem-szemléletben létezik. A valóságban e tekintetben is az egyenlőtlen fejlődés a jellemző. Az aszinkronitás, sőt a diszkrepancia a történelmi progresszió és az értékfejlődés között viszont egy bizonyos szinten, meghatározott fejlődési szakaszban és különösképpen egy szocialista társadalomban már a progressziót fenyegetheti. Arra gondolok, hogy a szocialista társadalom leglényegibb természetét sem tudja kibontakoztatni akkor, ha az értékfejlődés nem kerül előbb-utóbb hozzávetőleges szinkronba a progresszió egyéb folyamataival, legalább megközelítően. Úgy gondolom, hogy küzdünk ilyen problémával, és ezt természetesen sokkal érzékenyebben fogják fel a fiatalok, mert érthető módon — és ezt már Hegel megfogalmazta — az ifjúság önmagát az eszmények letételeményesének szokta tekinteni. Ezért történelemszemlélete is moralizáló. Ha tartjuk magunkat ahhoz a marxi gondolathoz, hogy az erkölcs a társadalmi mozgások párlata, az ifjúság ezt a párlatot előbb szívja be, sem-

mint megértené, artikulálni tudná azokat a társadalmi folyamatokat, amelyeknek a párlatát beszívja, és ami alapján ítél.

Az értékek alakulása a legkevésbé sem önálló folyamat: nem egy külön szférában megy végbe. Ezt azért fontos kiemelni, mert ebből következik, hogy *nem lehet direkt módon befolyásolni* az értékek alakulását. Meg lehet próbálni, de véleményem szerint ez negatív következményekkel jár. Az értékek objektív társadalmi szerepüket ugyanis csak akkor tudják betölteni, ha bensővé válnak; enélkül az interiorizáció nélkül tömegméretekben való érvényesítésük célnak is illuzórikus. A voluntarista sürgetés pedig nem vezet máshoz, mint ahhoz, hogy olyan súlyos negativitásokat hív életre, mint a szerializmus és a képmutatás, hiszen a deklaráció szintjén könnyű egyetértést tanúsítani az ideológia által közvetített értékekkel, melyek eltorzulnak, hielüket veszítik e kvázi „elfogadottságtól”.

Az ifjúságot ez a „második” aszinkronitás vagy szakadék külön is megviseli tudatilag, érzelmileg. Visszatetszést szül benne, ha a deklarált és a valóban vallott, ha a meghirdetett és a gyakorolt értékek között diszkrepanciát kell észlelnie. Ilyen probléma volt és van ma is. A deklaráltság és a gyakorlat között kínzó aszimmetriákat élnek át azok a fiatalok, akik hatni engednek magukra az eszményeket is, a valóságot is, és fel merik vállalni annak a kockázatát, hogy végrehajtják tudatukban a konfrontációt.

Ahhoz, hogy ezt megértsük, hogy közösen és alaposabban gondolkodjunk ezen, vázlatosan vissza kell idéznünk, hogyan is jelentkeztek ennek az emberöltőnek a kezdetén az új, szocialista értékek. Elkerülhetetlennek tartom, hogy fanatizmusban fogant értéként jelentkeztek, és ezt is a késleltetett történelmi fejlődés következményének tartom. Milyen, máig sem törölhető következményekkel járt ez a fogantatás? A fanatizmus azt jelentette, hogy lényegileg minden régi érték tagadásával párosult. Nem tudtuk, hogy mit csinálunk, amikor komolyan gondoltuk azt, hogy lehet „a múltat végképp eltörölni”, minden tradícióval egyetemben; és noha ez nem sikerült, ennek a voluntarista kísérletnek negatív következményei voltak egy olyan társadalmi valóságban, amely ugyanakkor sodort magával értékes hagyományokat is. Mindez pedig egy olyan világhállapotban történt, amely igen sok értéket más okokból megingatott. A fanatizmus jelentkezésének nemcsak az volt a sajátja, hogy differenciálatlan tagadással viszonyult a régihez, figyelmen kívül hagyva, hogy az embernek az időben is meg kell vetni a lábát, és ehhez — hogy ne lyukadjon ki az idő, amelyben él — őrizni kell az őrzésre méltó folytonosságokat is, minden diszkontinuitás ellenére.

A régi értékeknek ehhez a nem dialektikus tagadásához párosult az új ember — méghozzá tömegméretekben kialakítandó új ember — mitizált gondolata. A megítélésben a szubjektivizmus és az önkény oly mértékben eluralkodott, hogy teljesen ellentétes tulajdonságok és magatartások egyaránt alapjai lehettek súlyos elmarasztalásnak.

A fanatikus értékvilágon belül legalábbis két fontos típust el kell különíteni: a messianisztikus és a bürokratikus szektásságot — ez utóbbi már valami egészen más, többek között már nem heroikus illúziókra épít. A messianisztikus szektásság heroikus és bizonyos értelemben történelmileg létjogosult illúziókra épít, valóságos lelkesedéstől fűtött, a bürokratikus típus viszont kérelhetetlen, de lélektelen módon támaszt irreális követelményeket.

A vezető érték a kollektivitás volt, de nem a marxi értelemben. Az ural-
kodó közösségmodell ugyanis alávétette magának az egyéneket, ahelyett,
hogy megadta volna kibontakozásukhoz a feltételeket. A fenntartás nélküli
odaadás, önávétetés vált követelménnyé, ami nem tekinthető szocialista ér-
tékeknek.

Aligha kell beszélnem arról a törésről, azokról a megrázkódtatások-
ról, amelyek a még nem is középnemzedéket, tulajdonképpen még fiatal nem-
zedéket érték nem egészen egy évtizeddel a felszabadulás után. Ennek a megrá-
zkódtatásnak, illetve e megrázkódtatás kifejtésének azonban több alterna-
tívája volt. Katartikus alternatívának nevezem azt a lehetőséget, hogy a megrá-
zkódtatásból megtisztulva, megújulásra készen kerültek ki emberek, meg-
őrizve a valóban szocialista értékeket. Ebben a megújulásban a gyanakvás
helyébe a bizalom, az adminisztratív eszközök, a kényszereszközök helyébe
a meggyőzés került, és így lezajlott egy, megítélésem szerint nagy és pozitív
értékváltás.

Akkor is pozitív volt ez, ha nem lehet azon mérni, hogy hányan voltak ké-
pesek — nem rövid idő alatt — ezt az alternatívát nemcsak választani, ha-
nem végig is járni. Csakhogy, amikor ez a pozitív értékváltás megtörtént, sőt
amikor a hatvanas évek elején kialakult a megújulás pátosza az akkor már
harminc-, negyvenévesek körében, a „megújulás” szónak sem ugyanaz volt a
konnotációja, mint a húszévesek körében. A húszévesek akkor már nem egé-
szen értették, hiszen számukra nem volt átélhető, hogy *miből* kellett meg-
újulni. Ezért úgy gondolom, az eltelt emberöltőnyi időben az első nemzedéki
törésvonal ekkor keletkezett, s vált konfliktusokkal telítetté a nemzedékváltás.

A hatvanas évek közepétől megindult nagy fellendülés időszaka is együtt
járt új értékbizonytalansággal. Az anyagi felemelkedést sokan élték meg
alaptalanul rossz lelkiismerettel, többek között azért, mert az ideológia fel-
lépése a parttalanul felfogott kispolgáriság ellen figyelmen kívül hagyta,
hogy a családszeretet, szorgalom, takarékoság akkor is érték, ha úgymond
„kispolgári”.

A jelenhez érve úgy gondolom, hogy rendkívül örvendetes módon több éve
előtérbe kerültek az ideológia és a politika által közvetítve a demokratikus
értékek. Nem fogom sorra venni, hogy melyek ezek, de a szocialista demok-
ratizmus értékeivel is megtörtént, és megtörténik jelen időben is, hogy dek-
laráltságuk és gyakorlatuk között — finom kifejezéssel élve — nincs szink-
ronitás. Közel sem vagyunk képesek oly mértékben realizálni a nagyon kom-
molyan gondolt demokratikus törekvéseket, mint amilyen mértékben a társa-
dalomnak objektív szükséglete lenne ezek realizálására, és mint amennyire
szubjektív szükségletet éreznek ez iránt különösen a fiatalok, ha nem is csak
ők. Kínos csapdának tartom, hogy most, amikor a társadalomnak objektíve
szüksége van komoly demokratizmusra, amikor a politikai vezetés felismerte
és megfogalmazta a szükségletet, amikor a fiatalok önállóságot, cselekvési
teret, tudást és tehetségpártolást követelnek, a hétköznapi gyakorlatában
ott állunk nagyon sok esetben az iskolákban, munkahelyeken, és a „legma-
gasabb” szférák intézményeiben is, hogy elakad a realizálás. Ha valaki tény-
legesen él, élni akar ezekkel az értékekkel, ha tehát valóban önállóan kezde-
ményez, akkor sok esetben szembetalálja magát olyan emberekkel, akik pedig
maguk is deklarálták a szocialista demokráciát, amelyet ő most gyakorolni
akar.

Egyetlenegy példát mondok, sajnos, sokat tudnék. Örülök annak, hogy bevezettük az ifjúsági parlamenteket, de nem tudok örülni, ha arra gondolok, hogy miközben ebben az országban olykor árvízszerűen lepik el tájainkat a diák- és ifjúsági parlamentek, már-már az egész magyar ifjúság parlamentezik; közben pedig ha valakit — egy diákot vagy egy fiatal dolgozót — igaztalanság ért egy iskolában vagy egy munkahelyen, akkor sem szervezeti lehetőség, sem bármilyen sikeresélyes lehetőség nincs, hogy megvédelmezzék. Nincs az az ifjúsági parlament, amelynek a jogköre kiterjedne arra, hogy ez a fajta közösségi védelem magadassék azoknak, akik pedig ezt megérdemlik. Elementáris probléma ez, s amíg megoldatlan, akadály a közösségteremtésnek.

És itt kell megmondani, hogy nemcsak szervezeti és egyéb akadályait látom annak, hogy a deklarációk és a praxis közelebb kerüljenek egymáshoz, hanem van egy rendkívül nehéz örökségünk, amin nem tudunk túlvégődni. Az a közösségmodell, amely megadná az egyének számára képességeik kibontakoztatásához a feltételeket, nehezen tör utat az autoritárius magatartás konok továbbélése következtében. Ezért válik — tudom, csak bizonyos ifjúsági csoportokban — divatos és számomra ellenszenves jelszóvá az önmegvalósítás. Ahogy az a fogalom megjelenik, egy tisztán individuális és társulástól független tevékenységigényt fejez ki, és nem szocialista jellegű. Vagyis az bontakozik ki előttünk, hogy egy újfajta közösségteremtő munka nélkül nem lehet előrelépni. Egy nem pusztán aktivitást, hanem cselekvést biztosító, nem akcióprogramot gyártó, hanem cselekvési feltételeket teremtő ifjúságpolitika nélkül nem lehet azt az említett diszkrpanciát áthidalni, amely a szocialista demokratikus értékrendszer és e tekintetben a praxis között feszül. Nem véletlen, hogy az aktivitás szerepel vezető értéként igen sokszor a dokumentumokban is, de valójában az aktivitás még nem cselekvés. Az aktivitás még nem feltételez döntést, kockázattal járó választást, felelősségfelvállalást.

A fiatalok teljesen jogos cselekvésigényének útjában áll, hogy vannak olyan valóban elavult értékek, olyan nem értékes tradíciók, amelyek tűzállónak bizonyultak az elmúlt 35 évben, és működnek ma is. Ilyen elavult értéként — önmagát természetesen nem deklarálva — működik az autoritárius értékrendszer, és ennek megfelelően az engedelmesség avagy a passzív lojalitás mint centrum körül kirajzolódó és szerintem a szocializmustól idegen értékrendszer. Nagy túlélőképességről tanúskodik mind a kettő, a passzív lojalitás és az ennek megfelelő autoritárius értékrendszer is. A túlélőképesség mégsem pontos megfogalmazás, mert az autoritárius magatartás ma Magyarországon nem ugyanaz, mint 45 vagy 55 évvel ezelőtt, hanem metamorfózison ment át. Ellent kell állni például annak az analógiás csábításnak, hogy iskoláink a porosz iskolarendszer nyomait viselik. Hamis ez az analógia. Az őseredeti autoritárius magatartás azért volt más, mert az ellentmondást nem tűrő stílus mögött volt egy értékrendszer, ha minden okunk meg is van arra, hogy elutasítsuk azt. Ma viszont az a legriasztóbb, hogy az autoritárius magatartások mögött sokszor semmi nincs, vagy pusztán az elhallgattatás. Az autoriter módon követelők nem hisznek a maguk igazában, mert már azt sem hiszik, hogy van valami igazságuk. Önmaguknak sem tudnak számot adni arról, hogy mit védelmezznek körömszakadtáig. Esetleg autoriter módon ostorozzák — mert úgy gondolják, hogy ez megfelel a szocialista értékrendszernek — a kispolgáriságot. Ez látszik a legkívánatosabb, parttalan ellenfél-

nek, s netán az önállóság igénye is megkaphatja a „kispolgári” jelzöt. Jobb lenne kevesebbet ostromozni a kispolgáriságot, s még jobb lenne, ha nem vezetnék olykor kispolgári impulzusok az ostromozókat.

Értékbizonytalansággal küzd tehát a nevelők nemzedéke, bár ezt titkolni törekszik a fiatalok előtt, akik pedig megérzik a hamis hangokat, és visszariadnak a komolyság hiányától. Ha meghazudtolni látják az értékeket, akkor ez cinizmust táplál bennük.

Az értékek jelenünkben is változnak. De tudni kell, hogy a különböző dimenziókban nem ugyanazok az értékek érvényesek. Végtelenül fontos például, hogy nagy következetességgel próbáljuk érvényre juttatni a gazdasági szférában a racionalitást. De ez nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy a racionalitás minden más szférában vezető érték lehet. Ha extrapolálódik például az emberi kapcsolatokra, akkor oda fogunk jutni, hogy a családokon belül tovább csökken a beszélgetésre szánt percek száma, lévén, hogy ez nem bizonyul célracionálisnak. Ez csak egyetlen példa arra, hogy ilyen típusú értékzavar is van. Ha egy érték érvényesítésének sürgető parancsát felismerjük a társadalom egyik szférájában, akkor neofitaként beleesünk gyakran abba a hibába, hogy ezt érvényesnek tartjuk egy másik dimenzióban.

Az értékek tekintetében olyan fejlődési szakaszban élünk, amikor látnunk kell: *azért, mert* nem haladhatunk ma egyenesen a kívánt célok felé, *azért még* nem törölhetjük ezeket a láthatárról. *Azért, mert* nem lehet ma nivelálni, hanem éppenséggel differenciálni kell, *azért, mert* nem lehet megszüntetni az egyenlőtlenségeket, *azért még* az életesélyek egyenlősége érték marad. *Azért, mert* a teljesítményelvet kell keresztülvinni, *azért még* egy embert nem lehet kizárólag a teljesítményén mérni. És folytathatnám a sort. Egy ilyen „*azért, mert*” — „*azért még*” időszakban élünk; de hiszen az értékek nem lennének értékek, ha *teljesen* egybeesnének a valósággal; nem lenne látató és cselekvésre készítő erejük. Nem szabad elveszíteni szem elől azokat az értékeket, amelyek ma még nem valósulhatnak meg, és még hozzá nem *azért, mert* gyarlók vagyunk vagy *szervezetileg* nem elég korszerűek, hanem *mert* a történelmi fejlődésnek egy olyan szakaszát éljük, amely nem teszi időszerűvé és lehetségessé bizonyos értékek tömegmértetű realizálását. *Azért, mert* ez így van, *azért még* meg kell őriznünk ezeket az értékeket, különben nem látjuk, és nem tudjuk megítélni a valóságot.

VARGA-SABJÁN LÁSZLÓ

A KISZ és az ifjúság

Tanácskozásunk egyik lényeges funkciója az, hogy elméleti szempontból megvizsgálja, hogyan alakul az ifjúság és a társadalom viszonya a nyolcvanas években, és megfelelő választ keressen az ezzel kapcsolatos kérdésekre. A tudomány válaszainak igazi értelmét az adja meg, ha azok képesek elősegíteni a megfelelő ifjúságpolitikai döntések megalapozását, ha hozzájárulnak az ifjúságpolitika elméleti bázisának kiteljesítéséhez.

Az elméleti megfontolások közben sem vesztendő szem elől, hogy a társadalmi kihívásokra a politikai, ifjúságpolitikai gyakorlat milyen válaszokat fogalmaz meg és ezeknek milyen a viszonya a társadalomtudományokban kialakult álláspontokhoz. E párbeszéd erősítésének szándéka vezet akkor, amikor néhány kérdésben a Kommunista Ifjúsági Szövetség által kialakított és a lehetséges politikai válaszok megismertetésére, elemzésére és közrebocsátására vállalkozom.

Az elmúlt években jól érzékelhető változások következtek be az egész társadalomban, s így az ifjúság társadalmi helyzetében is. A társadalmi, gazdasági változások nem hagyták érintetlenül az ifjúság tudati, magatartásbeli formálódásának, a társadalom életébe való bekapcsolódásának egész folyamatát. Ebben a vonatkozásban leginkább feltűnő az, hogy megsokasodtak, egyes ifjúsági rétegek esetében felerősödtek, illetve a korábbiakhoz képest más jellegűvé váltak a szocializációs folyamat gondjai, feszültségei, zavarai.

Látni kell azonban azt is, hogy ezek mögött olyan konfliktusok húzódnak, amelyek a társadalmi fejlődés ellentmondásaiból nőttek ki. Ezt azért kell előrebocsátani, mert meghatározza e kérdések kezelésének módját.

A fiatalok társadalomépítésbe való bekapcsolódásának feszültségei az élet szinte minden területén érzékelhetők, és sajátos formában, esetenként felerősödve megjelennek az ifjúsági szervezetben, a szervezet és tagsága, illetve az általa képviselt valamennyi fiatal közötti viszonyban is. Természetes ez, hiszen az ifjúság különböző rétegei, csoportjai számára elsősorban az ifjúsági szervezet jelenti — ha eltérő mértékben is — azt a társadalmi intézményt, amelyen keresztül problémáit megjelenítheti.

Érthető az is, hogy a felnőtt társadalom egy része az ifjúsággal kapcsolatos esetleges negatív ítéleteit egyrészt automatikusan az ifjúsági szervezetre is vonatkoztatja, másrészt a jelentkező gondok egyetlen forrásaként a KISZ-t nevezi meg, s a problémák gyors megoldásáért is a KISZ-re hárítja a felelős-

séget. Így aztán a KISZ tevékenysége — és ez kiváltképp az elmúlt évek fejleménye — egyszerre több irányból is a kritikák gyűjtőpontjává vált, és számos társadalmi és generációs ellentmondás a KISZ-ről folytatott vita alakját öltötte.

Ebben a vitában a KISZ valóságos működési gondjaiból eredő feszültségek sajátosan keveredtek a KISZ-szel már csak közvetve összefüggő problémákkal. Ezt érzékelhettük a KISZ X. kongresszusát megelőző időszak vitáiban, tükröződött a kongresszuson, és ezt napjainkban is tapasztaljuk. A KISZ a vitákat ezzel együtt is vállalta és vállalnia kell a jövőben is, mert azok nem gyengítik a KISZ-t, hanem erősítik önismeretét és politikai érzékenységét.

A vitákban tükröződő jelenségek okait, társadalmi gyökereit több szempontból elemezték már az itt elhangzott előadások. Most csupán ezek egyik — bár igen lényeges aspektusát — kívánom megvizsgálni; azt, hogyan befolyásolja a KISZ és az ifjúság viszonyát az *ifjúsági szövetség helye és szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében*.

A KISZ szerepe politikai rendszerünkben történetileg kondicionált, az elmúlt 25 év társadalmi, politikai fejlődése által meghatározott, attól elválaszthatatlan.

A következőkben — a jelenre összpontosítva — a KISZ társadalmi szerepét három szempontból vizsgálom: egyrészt az aktuális társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok, szükségletek szemszögéből, másrészt a működő politikai intézményrendszer oldaláról, harmadrészt abból a szempontból, hogy a KISZ belső viszonyai mennyiben felelnek meg a mai követelményeknek.

Ami aktuális helyzetünket illeti, mindenekelőtt arra utalok, hogy az elmúlt időszak társadalmi, gazdasági változásai láthatóbbá tették a társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak esetleg egymással is ütköző érdekeit. Ez önmagában is megnöveli az érdekek érvényesítésének s az érdekek közötti rangsor képzésének jelentőségét. A közvélemény — a mi esetünkben az ifjúság — ebben a helyzetben lényegesen többet vár a társadalmi-politikai szervezetektől az érdekkülönbségek feltárásában, tudatosításában és közvetítésében. A decentralizálási folyamatok fontosabbá tették a helyi politikai erők szerepét is. Parancsolóvá vált, hogy a társadalmi-politikai intézményrendszer rugalmasabban igazodjon a változásokhoz, feleljen meg azoknak.

Témánk szempontjából nem közömbös az sem, hogy a hetvenes évek második felében a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom differenciálódása, a felélénkülő konfliktusok és viták, a szocialista országok fejlődésének zavart okozó jelenségei következtében megnövekedett a politikai szervezetek szerepe és jelentősége az ideológiai, politikai értékek közvetítésében. De éppen ebben az időszakban az intézmények presztízse és ezzel párhuzamosan hatékonysága csökkent a politikai aktivitás és a tudat formálásában. Az értékközvetítő funkciók ellátása minden korábbinál nehezebbé vált. Ma különösen igaz, hogy eszméket, értékeket csak politikailag és erkölcsileg hitelképes szervezetek tudnak közvetíteni, s annak, hogy legyen hitelük, az a feltétele, hogy megfeleljenek az általuk képviselt társadalmi csoport érdekeinek, igényeinek.

Az elmondottakon túl az MSZMP történelmi tapasztalatai is azt mutatják, hogy a párt csak a társadalmi, politikai szervezetekre — köztük ifjúsági szervezetre — támaszkodva alakíthatja úgy politikáját, hogy benne maximális

figyelmet fordít a különböző társadalmi csoportok érdekeire, eltérő helyzeteire.

Az ifjúságnak a társadalom építésébe való bekapcsolódása a társadalom intézményein, közöttük a társadalmi szervezeteken keresztül történik.

Ebben a vonatkozásban a párt ifjúsági szervezetének — és ez a szocialista társadalom politikai rendszerének sajátossága — kitüntetett szerepe van a politikai szocializáció folyamatában. De az ifjúságnak is törekvése, hogy szervezetbe foglalja közösségi igényeit, hogy érdekeinek, céljainak, vágyainak, törekvéseinek megvalósítására megfelelő kereteket hozzon létre. Ezért szervezetének, az ifjúsági szövetségnek az is lényeges funkciója, hogy az ifjúság törekvéseit is közvetítve teremtsen kapcsolatot az ifjúság és a társadalom, az ifjúság és az idősebb generáció között.

A szocialista társadalom fejlődésének objektív körülményei, az intenzív szakasz kibontakozását szolgáló társadalmi-gazdasági reformfolyamat, valamint a szocialista demokrácia erősödése alapvetően módosította és továbbfejlesztette a társadalmi-politikai szervezetek, így a KISZ szerepvállalási lehetőségeit és feladatait a társadalom politikai rendszerében.

A fentiekből következően *a szocialista demokrácia fejlődésének objektív követelménye* fejeződik ki abban, hogy *az ifjúsági szövetség a politika alakítását is magába foglaló szerepet tölt be a politikai rendszerben.*

Bár ez a tétel az elmúlt években már számos fórumon kifejezésre jutott, érvényesítésének keretei, formái még kialakulatlanok. Sokszor — a KISZ-en kívül, de azon belül is — egymásnak ellentmondó nézetek és magatartások alakítják ezeket, és a kibontakozást gyakorta a feladatok lényegének meg nem értése is akadályozza. Talán az sem egészen világos még, hogy mi minden kell ahhoz, hogy a szervezet a szándékon túl azzal a képességgel is rendelkezzen, ami a politika alakításában való hatékony részvételhez elengedhetetlen. A fejlődés irányát azonban olyan tények jelzik, mint a KISZ X. kongresszusa után a kormány és a KISZ vezetői közötti találkozó, az ennek nyomán létrejött kormányzati feladatterv, vagy mint a lakáspolitikai irányelvekben — a KISZ által következetesen képviselt — kifejezetten ifjúsági érdekek megjelenése.

Mégis, minderről a közvélemény és az ifjúság is csak keveset tud. A politikai döntésekhez vezető út — s így a KISZ részvétele ezek alakításában — mind a felnőtt, mind az ifjúsági közvélemény számára nehezen érzékelhető. Ezért is sürgető a feladat, hogy a KISZ biztosítson nagyobb politikai nyilvánosságot törekvéseinek, hogy a fiatalok megismerjék, mit tesz, illetve mit tehetne értük saját szervezetük. Az ifjúsági mozgalom tevékenységében a politikai nyilvánosság szerepének erősítése alapvető feltétele annak, hogy a fiatalok maguk is beavatottak legyenek saját sorsuk és a társadalom formálásának ügyeibe.

A KISZ helyét, funkcióit a politikai rendszerben alapvetően meghatározza az MSZMP-hez való viszonya. Ez a viszony a KISZ megalakulásától kezdve marxista—leninista alapokon, a munkásmozgalom tradíciói szerint rendezett. A KISZ a párt önálló ifjúsági szervezete, az egyetlen olyan szervezet, amelyet a párt közvetlenül, de politikai eszközökkel irányít. Ez nem zárja ki, hanem inkább feltételezi a KISZ szervezeti önállóságát. A pártirá-

nyitás és a szervezeti önállóság egyazon dolognak a két oldala — s mint ilyen —, csak együttesen fejleszthető. Az irányítómunka fejlesztésének, megvalósulásának egyik fontos feltétele, de egyben eredménye is a szervezeti önállóság. Önállóan szervezetet nem lehet politikai eszközökkel irányítani, s a politikai eszközöket helyettesítő túlzott beavatkozás megfoszt az önállóságtól. A párt mindig azt hangsúlyozta, hogy önállóan, felelően és kezdeményezően működő ifjúsági szervezetre, és nem „kis pártra” van szüksége. Ha a KISZ ugyanazt és ugyanúgy csinálja, mint a párt, akkor elveszti léte értelmét, s egyszerűen nem hasznos a politika számára. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a gyakorlatban mindez nem mindig így érvényesül. Hol azért, mert a KISZ magát bebiztosítani akarván, apró kérdésekben is a pártszervek állásfoglalását igényli, hol pedig azért, mert a pártszervek, „hogy ne legyen baj”, túlzott mértékben avatkoznak be a KISZ ügyeibe. Ezért esetenként az elvi politikai irányítást adminisztratív jellegű irányítással, a testületi és szervezeti irányítást személyi irányítással cserélik fel. Nem mindig élnek megfelelően a KISZ-ben dolgozó kommunistákon keresztül érvényesíthető közvetett politikai befolyásolás lehetőségeivel.

A túlzott beavatkozás megfosztja a fiatalokat az önálló gondolkodás, az alkotás örömétől, felmenti őket a felelősség alól — s ez a legkevésbé sem érdeke a pártnak. Talán nem minden tanulság nélkül való felidézni ma sem Lenin gondolatát: „Az ifjúság . . . szükségszerűen másképpen kénytelen a szocializmushoz közeledni, nem azon az úton, nem abban a formában, nem olyan viszonyok között, mint apái. Többek között ezért kell feltétlenül az ifjúsági szövetség szervezeti önállósága . . . Mert hiszen az ifjúság teljes önállóság nélkül sem jó szocialistákat nem képes soraiból kinevelni, sem arra nem képes felkészülni, hogy a szocializmust előbbre vigye.”

A KISZ-nek az államszervezethez való viszonyát elvi síkon az Ifjúsági Törvény rendezi. Ennek értelmében a KISZ jogosult az egész magyar ifjúság érdekeinek képviselőjére és védelmére. A KISZ az ifjúság érdekeit kétféle módon közvetíti az állami szervek felé. Egyrészt áttételesen, a párton keresztül, másrészt a törvényben rögzített jogosítványok alapján közvetlenül is képviseli azokat.

Az érdekképviselő mechanizmusának a meglévő jogi szabályozás ellenére még központi szinten is vannak problémái, amelyek abból is fakadnak, hogy az ifjúsági szervezet elsősorban az általános gazdasági és politikai döntések *kialakításánál* képes az érdekérvényesítésre. Ott, ahol — e döntések természeténél fogva — az ifjúsági érdek eleve csak mint részérdek jelenhet meg. Ezzel szemben az általános gazdasági-politikai elhatározások *végrehajtásánál*, az ágazati döntéseknél nem vagy nem megfelelően működnek a képviselői mechanizmusok. Holott az itt születő intézkedések már közvetlenül befolyásolják, gyakran meghatározzák egyes ifjúsági csoportok munka- és életkörülményeit. Ilyeneknek tekintem többek között a pályakezdők helyzetével, a családalapító fiatalok és a diákok szociális körülményeivel, az oktatáspolitikával összefüggő kérdéseket, vagy akár — hogy egy aktuális gondot említsek — a közlekedési költségek növekedését, amely különösen kedvezőtlenül érinti a bejáró diákokat.

Az érdekérvényesítést gátló — és az érdekérvényesítés jelenlegi mechanizmusából adódó — korlát az is, hogy nem biztosított a lehetőség arra, hogy a

KISZ, érdekképviselési funkcióját gyakorolva, az államhatalmi és államigazgatási szervek rendszerét minden szinten befolyásolhassa. Ilyenformán továbbra is elsődleges marad a párton keresztül megvalósuló közvetett érdekvédelem.

A KISZ az ifjúság számára a társadalomépítésbe való mozgalmi bekapcsolódást — helyesen — üzemi, intézményi szervezetrendszerével biztosítja. A társadalmi javak elsődleges elosztásában rendelkezik is az érdekképviselés alapvető eszközeivel. Azonban a javak újrafelosztása során, a területi szinteken csak részben megoldott az érdekképviselés. Hazánkban a tanácstestületek elsősorban a területi érdekek képviselésére szerveződnek, míg a KISZ a fiatal korosztály érdekeinek megjelenítésére hivatott. Jelenleg a fiatal tanácsstagok a testületben nem mint az ifjúsági szervezet, hanem mint egy-egy tanácsstagi választókerület képviselői vannak jelen, s megválasztásuk is egy hallgatólagos társadalmi megállapodás eredménye.

Meggyőződésem szerint a társadalom érdektagoltságának az állami intézményrendszer valamennyi elemében meg kell jelennie. Az ifjúsági szövetség funkcióit akkor képes teljeskörűen érvényesíteni, ha a törvényben biztosított jogaival a népképviselési rendszerben is élhet. Megfontolandónak tartom a választási rendszer olyan irányú továbbfejlesztését, amelyben a KISZ képviselői a választó körzetektől független országos, illetve területi listán indulnának. Egy ilyen szisztémában a KISZ saját jogán képviselhetné az ifjúságot a tanácsrendszerben és az országgyűlésben is.

A KISZ és a szakszervezetek viszonyában az együttműködés mellett egyre inkább meg kell jelennie a jó értelemben vett verseny elemeinek is. Eddig a dolgozó fiatalok egyéni érdekeit — a KISZ jelzőszerepe mellett — a szakszervezetek képviselték és védték, a KISZ az ifjúság kollektíváinak képviselését vállalta magára. De egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a KISZ nem szorítkozhat csupán erre. Az egyéni érdekvédelemre is vállalkoznia kell. A szakszervezetek ugyanis nem számolnak eléggé a fiatalok speciális érdekeivel, s így azok gyakran háttérbe szorulnak. Ezért, véleményem szerint, a KISZ-nek számos területen a szakszervezetével azonos értékű jogosítványokra és az érdekképviselés intézményes rendszerének megerősítésére kell törekednie.

A KISZ politikai rendszerben betöltött szerepének változásai megkövetelik azt, hogy a szervezet e szerep ellátásának *belső feltételeit* megteremtse.

Az ifjúsági szövetség is — mint minden más szervezet — társadalmi meghatározottsága mellett viszonylagos önállósággal rendelkezik. Az, hogy a KISZ e viszonylagos önállóságával hogyan él, befolyásolja a tagságához és a bázisát jelentő ifjúsághoz való viszonyát.

A KISZ számára helyzetéből, társadalmi meghatározottságából fakadó és megalakulásától kezdve alapvető kérdés az, hogy hogyan tud megfelelni a társadalom és az ifjúság igényeinek egyaránt. Számos leegyszerűsítő — és ezért veszélyes — nézet kínál csodareceptet és ígér fájdalom- és konfliktusmentes megoldást erre a valós problémára.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a KISZ akkor képes funkcióit eredményesen ellátni, ha tevékenysége beilleszkedik a társadalmi fejlődés fő áramába, s ha vissza is hat az őt meghatározó társadalmi folyamatokra, alakítja társa-

dalmi környezetét. Ezáltal teremthet jobb vagy rosszabb körülményeket saját tevékenysége és az ifjúság számára. A KISZ története során ez a társadalmi kölcsönhatás sohasem volt konfliktusmentes. A kor kihívásaira az ifjúsági szövetség nem mindig találta meg a megfelelő időben a megfelelő választ. Hivatásának ellátásában időnként egyensúlyzavar lépett fel: tevékenységében a politika végrehajtásának túlsúlya érvényesült és az ifjúság érdekeinek képviselője gyakran háttérbe szorult. Erre — s ezt be kell vallanunk — nem mindig a politikai követelmények kényszerítették.

Az ifjúsági szövetség történetéből levonható következtetés, hogy a KISZ funkciózavarai, az ifjúsághoz és a társadalomhoz való viszonyának ellentmondásai akkor jelentkeztek, ha nem volt adekvát programja, ha nem volt képes az ifjúság érdekeit és értékeit közvetíteni a társadalom számára; nem vette számba az ifjúság strukturáltságát; tevékenysége elvesztette élő mozgalmi jellegét és szervezeti élete nem a demokrácia, hanem a bürokrácia iskolája volt. Amikor az új igények iránt érzéketlennek mutatkozott, nem biztosította a cselekvés, a közéletben való részvétel, a társadalmi környezet befolyásolásának lehetőségét a fiatalok számára. Ilyenkor veszített népszerűségéből, csökkent az ifjúságra gyakorolt hatásának objektív lehetősége, s így a társadalmi értékek közvetítésére való képessége is gyengült. Mindebből következően a KISZ csak akkor tud megfelelni a társadalmi követelményeknek, ha megfelel a mindenkori ifjúság igényeinek is.

A KISZ X. kongresszusa a fiatalok és a társadalom igényeire reagálva fogalmazta meg a nyolcvanas évek első felének fő teendőit, az ifjúsági szövetség feladatait. Az előzőekben érzékeltetett felfogást érvényesítve hangsúlyozta a kongresszus a KISZ társadalmi-politikai szerepének növelésével, a politikai intézményrendszerben elfoglalt helyének hatékonyabbá tételével kapcsolatos feladatokat. Olyan átfogó program kialakítására törekedett, amely körvonalazza a társadalom előtt álló feladatokból való részvállalás tartalmát, irányát.

Ezek közül szeretném megemlíteni a fontosabbakat:

— A KISZ-nek alapfunkcióiból következően továbbra is kötelessége a marxizmus—leninizmus szellemében nevelni a fiatalokat, de ehhez elengedhetetlen, hogy vállalja az ifjúság körében élő nézetek, a felvetődő kérdések tisztázását, szükség esetén a nyílt vitát.

— Az ifjúsági szövetség politikai tevékenységében továbbra is meghatározó elem a párt politikája melletti elkötelezettség. Ez az elkötelezettség ugyanakkor feltételezi a nyíltabb politizálást, a fiatalok véleményének, érdekeinek következetes képviselését és érvényesítését a helyi és országos politikai döntésekben egyaránt.

— Az ifjúságnak érdeke, a KISZ-nek kötelessége, hogy felszabadítsa a fiatalok energiáit a társadalom előtt álló társadalmi-gazdasági feladatok megoldására, hogy elősegítse a fiatalok aktív, érdemi részvételét a társadalmi folyamatok befolyásolásában.

— A KISZ-nek demokratikusabbá, nyíltabbá kell tennie saját munkáját. Ez feltételezi a KISZ-szervezetek önállóságának, öntevékenységének és kezdeményezőkézségének kibontakoztatását. Mindez egyben új követelményeket támaszt az ifjúsági vezetőkkel szemben is, nagyobb érzékenységet a tagság problémái iránt, határozott kiállást és a meggyőzés képességét.

— A politikai és szervezeti egység nem jelenthet egyformaságot, egysíkúságot. A KISZ céljainak megvalósításában minden réteg és korosztály a maga sajátosságainak megfelelően vehet részt.

Az elmúlt, alig több mint egy évben több nagy jelentőségű döntés született, melyek a kongresszusi határozatok végrehajtását szolgálják. A legfontosabbak ezek közül a KISZ Központi Bizottsága rétegaprogramjai, a tizenéves diákifjúság és az egyetemi-főiskolai hallgatók mozgalmi életének megújítására, továbbá a szervezeti élet demokratizálására (a közvetlen választás kísérletei, a vezetők visszahívhatóságának gyakorlati érvényesítése) tett lépések, valamint a műszaki-technikai haladás meggyorsításában való szerepvállalás.

A kongresszusi feladatok végrehajtása hozzájárul a KISZ társadalmi-politikai szerepének mind teljesebb ellátásához. Azt a tényt, hogy a KISZ a magyar ifjúság egyetlen és egységes politikai szervezete, sokan arra használják fel, hogy úgymond „bebizonyítsák”, már csak ezért sem képes és nem is lehet képes megfelelő hatást és befolyást gyakorolni az ifjúságra. Véleményem szerint ezek a nézetek nem a valóságos okokban keresik a választ a KISZ és az ifjúság tömegei közötti viszony problémáira. Az, hogy a KISZ az ifjúság egyetlen politikai szervezete, jól ismert történelmi okok következménye. A kommunista ifjúsági szervezet által a szocialista politikai rendszerben betöltött szerepnek nem az a lényegi sajátossága, hogy monopolhelyzetben legyen, hanem az, hogy politikai hegemoniával rendelkezzen az ifjúság körében.

A KISZ-nek — mint a magyar ifjúság egyetlen politikai szervezetének — számot kell vetnie azzal, hogy nem fedi le teljesen az ifjúság mozgását, sokirányú közösségi szerveződését. A meglévő intézmények is csak részben szolgálják a fiatalok sajátos élethelyzetéből adódó igényeit, érdeklődését, s aktivitásigényének kielégítését. Mindez megjelenik az ún. spontán ifjúsági törekvésekben, csoportosulásokban is. Mivel a meglévő intézmények csak lassan reagálnak az újonnan megjelenő törekvésekre, ezért a fiatalok sokszor önmaguk alakítják ki a társas együttlét — újszerűsége miatt gyakran idegenkedéssel fogadott — formáit és kereteit. Ezért fennáll annak a veszélye is, hogy pozitív társadalmi hatások hiányában alközösségek születnek, s tagjaik között deviáns magatartásminták terjednek. Ez is indokolja annak végiggondolását, hogy a KISZ mellett más ifjúsági mechanizmusok is működjenek a fiatalok igényeinek teljesebb kielégítésére.

Emlékeztetni szeretnék az 1970-es ifjúságpolitikai határozat elvi álláspontjára, mely szerint a párt annak kinyilvánítása mellett, hogy a KISZ a magyar ifjúság egyetlen politikai tömegszervezete, támogat minden olyan kezdeményezést, amely szélesíti az ifjúság szocialista nevelésének bázisát, növeli közéleti, társadalmi tevékenységének lehetőségét. Szükség van olyan, érdeklődési területekre épülő ifjúsági egyesületek, klubok, tevékenységi formák létrehozására és fejlesztésére — szakmai, sport, kulturális, honvédelmi, turisztikai jellegűekre —, amelyek a KISZ politikai befolyásával speciális tevékenységet folytatnak, a KISZ-tagok és a KISZ-en kívüli fiatalok értelmes kezdeményezéseit egyaránt felkarolva.

Egy ilyen szerkezetű ifjúságpolitikai mechanizmus egyebek között módot adna arra is, hogy már a KISZ-ben megismerkedjenek a fiatalok a politikai irányítás közvetítéses mechanizmusával, hogy a KISZ-tagok politikai felelős-

séget vállaljanak más ifjúsági formációkban, egyesületekben végzett tevékenységükért.

Mindemellett a KISZ a jelenlegi intézményszerű rendszerben is úgy tölthet be hegemon politikai szerepet, úgy lehet képes szervezeti erejénél lényegesen nagyobb politikai befolyást gyakorolni az ifjúság körében, ha közelebb kerül a fiatalokhoz, ha tevékenységében jobban differenciál a különböző ifjúsági rétegek és korosztályok között. Ha nem csupán nekik, hanem velük és általuk hozza létre szervezeteit és valósítja meg célkitűzéseit.

Összefoglalva az elmondottakat: arra kell törekednünk, hogy a társadalom és az ifjúság igényei, valamint az ifjúsági szövetség tevékenysége között összhang legyen. A KISZ mai programja és felfogása arra irányul, hogy tükrözze a társadalmi szükségleteket, az ifjúsági szövetség belső fejlődése pedig a társadalmi, politikai, gazdasági reformfolyamat kibontakozását szolgálja és erősítse. Egyszóval elő kell segítenie, hogy az ifjúság ne csak társadalmilag gondozott, hanem jelentőségének megfelelően a társadalmat alakító, politikáját formáló, és éppen ezért azzal azonosuló társadalmi erő legyen.

Meggyőződésem szerint csak ez a felfogás teheti alkalmassá a KISZ-t arra, hogy az aktív társadalmi tevékenységbe bekapcsolódó korosztályok és ezen keresztül az új nemzedék részese lehessen annak a társadalmi közmegegyezésnek, amelynek állandó megújítása társadalmunk fejlődésének alapfeltétele, és amely ma már az ifjúság nélkül elképzelhetetlen.

BARABÁS JÁNOS

Ifjúság és ideológia

I. BEVEZETŐ

Az MSZMP KB mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság megbízásából egy munkabizottság vitaanyagot készített *Az ifjúság társadalomépítésbe való bekapcsolódásának politikai, ideológiai konfliktusai* munkacímrel. A jelen referátum a bizottságban végzett munka egy közbülső fázisának néhány tapasztalatát, szemléleti kereteit kívánja közreadni és vitára bocsátani. Választott munkacímünk fogalomhasználatáról meg kell jegyeznünk, hogy a „társadalomépítésbe való bekapcsolódás” fogalmát helyesebbnek tartjuk, mint a közhasználatú „társadalmi beilleszkedés” terminust, mert az előbbi kifejezés a folyamat aktív jellegét hangsúlyozza. Előre kell bocsátanunk azt is, hogy a referátum a vitaanyag készítése során felhalmozódott tapasztalatoknak — terjedelmi okokból — csak egy igen kis és szükségképpen leegyszerűsített hányadát tudja bemutatni. Az a kép, amit felrajzolunk, nem alapul külön empirikus felmérésen, és nem foglal magában kvantifikálható adatokat, sőt nem áll szükségképpen összhangban az ifjúság társadalmi szerkezetének teljességével sem. Ugyanakkor minden lehetséges esetben szeretnénk törekedni az ifjúsági rétegek szerinti differenciáltság bemutatására.

A vitaanyag készítésének az a célja, hogy kiemelje az ifjúság ideológiai, politikai formálódásának legfontosabb jellemző vonásait, szintereit és tendenciajellegű problémáit, tárja fel azokat az összefüggéseket, amelyek a jelenségeket meghatározzák, mutassa meg e jelenségek helyét és szerepét a társadalomépítésbe való bekapcsolódás fő folyamataiban, s kísérelje meg ajánlások megfogalmazását a bemutatott jelenségek értelmezésére, kezelésére, a politikai cselekvés és a nevelés továbbfejlesztésének szükséges lépéseire.

Az a kiindulópontunk, hogy az ifjúság, noha társadalmi, biológiai jellegzetességei folytán sajátos csoportnak tekintendő, nem rendelkezik önálló politikai nézetekkel, nincs önmaga által „szervesen” termelt ideológiája, ami politikai törekvéseket is jelentene egyben. Ugyanakkor vannak a „felnőtt” társadalomtól átvett, és az ifjúság prizmáján keresztül megszürt és felerősített eszméi. Vagyis a társadalomban ható eszméket sajátítja át a társadalom intézményeinek, szervezeti-közösségi formáinak, valamint a sajátos ifjúsági szubkultúrát hordozó mozgalmaknak, csoportosulási formáknak a közvetíté-

sével, sajátos ideológiai konfigurációkat hoz létre; az átvett ideológiákat sajátos módon szervezi.

A referátum a fő figyelmet a „szocialista társadalmi célokkal, viszonyokkal való azonosulás” folyamatának, konfliktusainak szenteli. Természetesen itt azok a közvetítők, közvetítések — azok a „rész-azonosulások” — az igazán érdekesek, amelyek útján eljuthatunk ehhez. Magát az azonosulás fogalmát Pataki Ferenc értelmezésében igyekszünk kezelni, aki szerint az azonosság-tudat „azt tükrözi, hogy az egyén miképpen észleli, éli át és írja le tulajdon társadalmi minőségét, vagyis pszichikusan miként képezi le önmagát, mint a társadalmi viszonyrendszernek különös, egyedi hordozóját”. Az ifjúságot tehát nemcsak az identifikációs folyamat passzív tárgyaként igyekszünk vizsgálni, hanem számba kell vennünk mint az össztársadalmi viszonyok módosító, megújító, aktív alanyát is.

II. TÁRSADALMI VISZONYAINK KONFLIKTUSKÉPZŐ TÉNYEZŐI AZOKBAN A KÖZÖSSÉGI STRUKTÚRÁKBAN, AMELYEKBE A FIATALOK BELESZÜLETNEK

1. *Az integráció és a dezintegráció együttes és ellentmondásos tendenciái jelennek meg a családi szocializációban.* A család — a maga ellentmondásos változásaival és konfliktusaival — a szocializáció talán legfontosabb meghatározója, amely sajátos életvitelével az adott osztályba, rétegbe, társadalmi csoportba szocializál. A család elég markánsan jelöli ki a mobilizációs és továbbtanulási lehetőségeket, átörökíti az esélykülönbségeket, és alapvetően járul hozzá az új, az alapított család életének anyagi feltételeihez is. Értékközvetítési és modelladási funkciójában (családtípusonként különböző mértékben) nehézségekkel küzd, bár a fiatalok — noha egy adott életszakaszban nagy hányaduk szembefordul a szülők mintáival — saját felnőtt életükben, különösen családi viszonyaik alakításában már jobban közelítenek a szülői ház modelljéhez. A családi szerkezet vajúdása ellenére, a vizsgálatok tanúsága szerint, a család mint életkeret természetes és kívánatos a fiatalok számára is. Ma már elenyészőek körükben a hatvanas években néhány értelmiségi csoportnál jelentkező, politikai alternatívákat is hordozó ideológiák a családi formával szemben. Ma a fiatalok maguk is önálló, harmonikus család alapítására törekednek. Mint új családalapítók és lakásépítők azonban — elsősorban a szülők anyagi helyzetétől és részben saját társadalmi rétegüktől függően nagy szóródással — számos nehézséget kényszerülnek leküzdeni. Ezek nagymértékben nyomot hagynak azonosulásuk módján, mértékén és ütemén is.

Folytatódik az a több évtizedes folyamat, amely — egy tradicionális családmodellhez képest — általában csökkenti a családi élet integráltságát és intenzitását. Ugyanakkor az utóbbi években a család új jelentőséghez is jut, szerepének egy részét visszanyeri, illetve új módon gyakorolja. Mindez egyelőre az igények, a családdal szemben ismét nyomatékosan megfogalmazott követelmények, tehát az ideológiai szféra területén érhető tetten (például a gyermekszám alakulása és a gyerekek nevelése iránti családi felelősség új hangsúlya stb.), de néhány anyagi-tárgyi feltétel közvetlenül is ebbe az irányba

kezd hatni. A család nevelési funkciói is ezt a kettősséget mutatják. Tovább tart az a folyamat, amelynek során a gyermek nevelésében egyre inkább a család „mellé lép” a társadalom a maga intézményes és informális alakulataival. Ez a folyamat azonban mintha lelassult volna: részben az intézmények elégtelen működése, részben azonban a természetes arányok és az együttműködés sürgető szükséglete miatt egyre több szó esik a család meghatározó szerepéről. Egyfelől tagadhatatlan a családi kohézió lazulása; a családon belül gyakran tapasztalhatóak generációs konfliktusok, olykor egyenesen kommunikációképtelenség is; a családok bomlásának aránya növekszik. Másfelől az utóbbi néhány év kitermelte a családi közösség erősödésének társadalmi szükségletét és már itt-ott néhány feltételét is.

2. Az iskola szerepéről az azonosulási folyamatban a tényleges jelentőségénél jóval kisebb súllyal szólok, kerülni igyekezővén a lehetséges átfedést más előadásokkal. A képzési rendszer által kibocsátott munkaerő szakmai összetétele szükségszerűen tér el a gazdaság munkaerő-szükségletének arányaitól. Az iskola bizonyos mértékig kénytelen engedni az előnyösebb, magasabb presztízsű szakmákban túlképzést szülő társadalmi nyomásnak, így részben feleslegesen terhel egyes területeken, bizonyos szakmai ágazatokban pedig képtelen enyhíteni a munkaerő krónikus hiányát. A fiatalok közel fele még így sem abban a szakmában szerez képzettséget, amit eredetileg el akart sajátítani. Így az egyoldalú szakmai specializáció vonalán mozgó képzés eleve negatívan hat az azonosulási folyamatra. További gondot jelent, hogy az iskola működéséből fakadó nem szándékolt hatások sokszor hatékonyabbak a tanulók beállítódásának alakításában, mint a szándékoltak. Hatásuk nemcsak semlegesíti a tudatos nevelőhatásokat, hanem rombolja a „hivatalos” csatornák és fórumok hitelét. Az iskola nem biztosít a szóbeli hatásokkal egyenrangú pedagógiai jelentőséget a tanulók tevékenységét szervező munkának, a szervezett tapasztalatszerzésnek, a diákönkormányzatnak, a demokratizmus érdemi intézményeinek, az életben spontán szerzett tapasztalatok feldolgozásának, a mindennapi életben termelődő konfliktusok kezelésének.

A nevelés célrendszere általában megfelelően tükrözi a szocialista társadalmi célokból fakadó követelményeket. Az iskolai nevelés konkrét feladatrendszerében azonban elvontan és időtlenül fogalmazódnak meg e követelmények. A nevelési célok és a képzés tartalma egy túlságosan leegyszerűsített társadalomképet, sematikus és idealizált közösségi és személyiségi modellt követ. A tananyag — különösen a szocialista társadalmi viszonyok megismerésében — elvont ideológiai paneleket nyújt a valóságos viszonyok történelmileg konkrét elemzése és az azokban való eligazodás konstruktív segítése helyett.

3. A fiatalok *munkához való viszonyát* úgy tudjuk befolyásolni, ha az e viszonyt meghatározó tényezőkben tudunk változást elérni. Az az általános társadalmi gond, hogy bérrendszerünk inkább teljesítmény-visszatartásra, mint kiugró teljesítmények produkálására ösztönöz, erősebben sújtja a fiatalokat, mint más korosztályokat. A munka tartalma, jellege az a tényező, ami a leg erősebben befolyásolja a fiatalok azonosulását munkájukkal, és a leginkább befolyásolja azt a folyamatot, amelynek során a munka a legemberibb szükségletté válik. Amennyiben a munka tartalmában, jellegében pozitív elemek dominálnak (például irányító, szellemi, alkotó, autonóm, perspektivikus stb.), akkor a személyiségértékek kiteljesedése gyorsabb lehet. Ha a munkában a

negatív elemek kerülnek túlsúlyba (nehéz, csak végrehajtó, nem autonóm perspektívátlan, rosszul fizetett stb.), akkor ez egyfajta leszűkült, szinte vegetatív életvitelt eredményezhet, vagy valamivel jobb feltételek között a magánszférába fordulást, vagy a kommersz szórakozás keresését, esetleg mindezeket együtt. Vagyis éppen életünket alapvetően meghatározó jellege miatt a munka — egyes szélsőséges esetekben — a többszörösen hátrányos helyzet kialakulásának, konzerválódásának erős tényezője lehet.

Milyen munkát szeretnének a fiatalok? Egyes felmérések szerint igényeik viszonylag kis periódusonként (életszakaszakra értve ezt) módosulnak. A 15 és 30 év közötti 15 évet három periódusra osztva azt látjuk, hogy a legifjabb harmadban levők számára a legfontosabb, hogy munkahelyük a továbbtanulás lehetőségét megadja, s csak ezután következnek a munkahely jellemzői. A középső harmadban levőknel az igények sorrendje: a jó munkakör, a beleszólási lehetőség az ügyek intézésébe, a családalapítás anyagi megvalósításának lehetősége. A felső harmadban levő fiataloknál a sorrend: jó fizetés, jó munkakör, beleszólási lehetőség, lakásszerzés lehetősége.

Minden korcsoportú pályakezdőnek szembe kell néznie azzal, hogy kezdetben nem olyan munkát fog kapni, amelyet szeretne, vagy amilyenre képes, hanem az átlagosnál kevésbé bonyolult, kevésbé kulturált, nehezebb munkakörülmények között elvégzendő munkát, amelynek anyagi és erkölcsi elismerése is alacsonyabb az átlagosnál. Vagyis többé-kevésbé minden fiatalnak számolnia kell azzal, hogy „aktív helykeresésre” van szükség, a neki megfelelő munkáért is meg kell küzdenie, képességét és érdemességét a neki meg nem felelő munkák elvégzésével is bizonyítania kell.

4. A *településtípusok* különbségei által előidézett esélykülönbségekkel, illetve a lakóhelyi élet hatásaival kapcsolatban csupán három gondolatot említek. Az *egyik*: a kedvezőtlen feltételekkel rendelkező falvakban élő fiatalok tanulási, továbbtanulási esélyei lényegesen rosszabbak, mint az urbanizációs fejlődés magasabb szintjén levő községek hasonló társadalmi helyzetű fiataljaié. A *másik*: a városi új lakótelepek kialakításának bizonyos objektív és szubjektív anomáliái, a társadalmi együttélés intézményeinek kialakulatlansága miatt mind a közösségfejlődés, mind a tanulás és a munkába állás feltételei különbségteremtő tényezőkké váltak. És végül a *harmadik*: míg a munkahelyi demokrácia intézményrendszere és abban a fiatalok részvétele többé-kevésbé kialakult — bár nem mindig hatékonyan —, addig a fiataloknak a lakóhelyükkel összefüggő kérdésekben kevésbé van szabályozott részvételi lehetőségük.

Talán az eddigiekből külön magyarázat nélkül is kitűnt, miért tartjuk helyes megoldásnak, ha elsőként azokat a közösségi struktúrákat tekintjük át, amelyekben a társadalmi, közösségi célokkal való azonosulás folyamata lezajlik. Arra törekedtünk, hogy a különböző közösségi struktúrák konfliktusai, működési zavarai közül elsősorban azokra utaljunk, amelyeknek politikai, illetve ideológiai hatásai vannak. Sajnos nincs módunk e helyütt a társadalmi-politikai szervezetek-intézmények, valamint az informális mező, a barátok, a társaság hatásának még érintőleges bemutatására sem.

III. AZ IFJÚSÁG KÖRÉBEN JELENTKEZŐ NÉHÁNY OLYAN IDEOLÓGIAI, POLITIKAI KÉRDÉSRŐL, AMELYEK A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUSSAL VALÓ AZONOSULÁSI FOLYAMATOT ÉRINTIK

Az ifjúság körében jelentkező ideológiai jelenségeknél nem könnyű és talán nem is lehet homogén és koherens nézetrendszereket megfeleltetni az ifjúság szociális csoportjainak. Éppígy az ifjúsági közvélemény és a közerkölcsök keresztmetszetét sem ismerjük pontosan. Egy tipológia megrajzolásának nehézsége nemcsak abból fakad, hogy milyen típusokat és milyen arányokkal ábrázoljunk, hanem abból is, hogy nehéz elválasztani egymástól a meglehetősen különböző — mégis az ideológiai gyűjtőnév által összefoglalt — olyan jelenségeket, mint az ún. „*nagy*” ideológiák (amelyek a felnőtt társadalomban forgalomban vannak és osztály- és rétegspecifikusan azonosíthatók); a *csoporttudati képződmények* (például diákság, szakmunkástanulók), a *divat által hordozott szokások* (nem egy esetben ideológiai jelentéstartalmat is közvetítve, például punkok, diszkósok) és az ifjúsági *közvéleményi reakciók*, illetve ezek különféle arányú kombinációi. Valóságos magatartásszabályozó ereje pedig mindezek eltért arányú kombinációjának van. Az ifjúság ideológiai tipológiáját adni azért sem könnyű, mert azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek között a fiatalok élnek, és amelyek főbb ellentmondásait már érintettük, nemcsak az ifjúság nem képes szerves, önmaga által kitermelt társadalmi tudatformákban feldolgozni, hanem sok esetben a mai magyar társadalom egésze sem. Azt valljuk, hogy az ideológiáknak általában vannak érvényes és vannak hamis tudati elemei. Nem tartjuk az ideológiát sem eleve végső igazságnak, sem eleve hamis tudati képződménynek. Valóságos érdekeknek is lehetnek hamis tudati tükrözései.

1. *Az ifjúságnál ható „nagy” ideológiákról.* Mindezt egy olyan, nem ellentmondásmentes folyamatban kell vizsgálnunk, amelyben a marxizmus—leninizmus — igaz egyenlőtlen — térnyerése jellemző határainkon belül, és a marxista—leninista válaszokat kereső gondolkodás tér- és orientációvesztése érzékelhető a nyugati világban. Így nem véletlen, hogy korunkban a marxizmussal konkurráló ideológiák egymáshoz való viszonyát semmiképpen sem jellemzi a nyílt konfrontáció, a kimondott pro vagy kontra érvelésmód. Jelentős vívmányunkkal, a népi-nemzeti egységgel jól összefér az irányzatoknak ez a megnevezetlen, ki nem mondott küzdelme. Ugyanakkor ez a helyzet sajátos hatásokat vált ki mind az ideológiai, mind pedig az oktató munkában. Ez utóbbinál elsősorban azokra a fiatalokra gondolunk, akik spontán világnézettel vagy kevésbé tudatos világnézettel élnek. Az ő számukra, a tudatosság orientációs bázisának hiányában, a marxizmus mint „hivatalos” ideológia jelenik meg. „Hivatalos”, mint ami rászorul a hatósági támogatásra, mint ami az államhatalmi eszközök preferenciája által létezik és nem a társadalmi érdekek kifejezőjeként. Ezzel szemben tételeződik a „nem hivatalos”, ami ezért és ezáltal autentikus, mint ami magánhasználatra való. A legális marxizmusnak ez az értékdevalvációja együtt jár minden olyan nem marxista és antimarxista nézet felértékelődésével az egyetemi ifjúság egy része szemében, amelyek magukat nem hivatalosként tüntetik fel.

2. A vallásosságról. Az állam és az egyházak rendezett, kiegyensúlyozott viszonya a magyar politikai stabilitás egyik fontos összetevője. Becslések, illetve bizonyos felmérések szerint Magyarországon általában és tartósan csökken az egyházak befolyása. Nem lehet ugyanezt elmondani a *vallás* befolyásának csökkenéséről. Az ifjúság körében szerzett tapasztalatok semmiképpen sem engedik meg, hogy ezt állítsuk. Több példa mutatja az egyház erős törekvését ifjúsági befolyásának növelésére. Elemzésre érdemes kérdés, hogy melyek azok a motívumok, amelyek a 20. század harmadik harmadában egy fiatal embert Magyarországon a vallás irányába tolnak, vagy a valláshoz vonzanak. Megemlítek néhány lehetséges motívumot.

Ma is *etikai motívuma* a vallás társadalmi hatásának, hogy a vallás erkölcs hagyomány által szentesített normái stabil magatartásszabályozó erőt jelentenek, s ezek „örök”, időtlen érvényességük révén főleg a zártabb, falusias közösségek szerkezetében érvényesülnek. A valósághoz való megismerő viszony, az *ismeretelméleti motívum* szempontjából a vallás ott jelent fogódzót, ahol a tudomány fehér foltot hagy, illetőleg — és ez bizonyára jelentősebb —, ahol a szaktudományos és a filozófiai magyarázat feldolgozása komolyabb szellemi erőfeszítést igényel. A közvetlen, gyakorlati szükségletekhez kötődő gondolkodás és ennek igénytelensége szívesen megelégszik a külső erő, az isteni teremtés magyarázatával. További, aktuálisan és állandóan ható motívuma a különféle vallásokkal való ismerkedésnek, hogy a *művészeti alkotások jelentékeny része nem interpretálható* enélkül.

A vallásosság hatásának tartósságát a fiataloknál nem lehet a maradvány-problémák közé utalni, hanem látni kell, hogy bizonyos belső motívumok is újratermelik azt. Mindezek az etikai, ismeretelméleti és ehhez hasonló motívumok önmagukban persze nem, vagy csak a létezőnél csekélyebb mértékben tennék virulens jelenséggé a vallásosságot, ha ez nem társadalmi gyökereken nyugodna. Egyrészt nyilvánvaló, hogy nincs ma Magyarországon kockázatmentesebb megnyilvánulása a fennállóval való szembenállás fiatalokra oly jellemző kifejezési vágyának, mint a vallásosság. Másrészt, és ez a lényegesebb, megjelenik ebben a vallásosságban a *közösségkeresés*, a közösség, a társaság, a meghallgatás, az emberi figyelem iránti vágy, amelyet a formális intézmények oly kevésbé tudnak kielégíteni.

És végül egy megjegyzés: meggyőződésünk és mindennapi tapasztalatunk, hogy vannak a vallásos etikának olyan normái, amelyek közelebb visznek a szocializmus eszméihez és gyakorlatához, mint egy cinikus, nihilista, kívülálló ateizmus.

3. A felnőtt társadalom részéről gyakran éri az a vád az ifjúságot, hogy *közömbös* a világnézeti, politikai kérdésekkel szemben. Véleményünk szerint ez a sommásan és tévesen ítélő állítás elvonatkoztatott értékítélete megfogalmazásánál a valóságos társadalmi feltételektől, amelyek között a mai ifjúság él, és végül is egy látszat alapján túláltalánosít. A mai ifjúság éppúgy a politikai-társadalmi konfliktusok világában él, mint a korábbi nemzedékek, és tudatosítja is azokat, éppúgy mint elődei. Ami változott, az a társadalmi alap, s ennek természete jelentősen különbözik mondjuk az 1945 és 1960 közötti évek ifjú nemzedékének társadalmi talajától. Ezzel szükségszerűen együtt jár, hogy a tudatosítás formái és fogalmai mások. A mai társadalmi alap nem kapcsolja ki a közéleti, politikai szférát az ifjúsági életből, de az erről való gondolkodás

formáinál az ifjúság jobban kötődik a közvetlen, empirikusan is érzékelhető problémákhoz, konfliktusokhoz és ezek kifejezési formáihoz, mint ahogy ez a szocializmus—kapitalizmus politikai alternatíváit felvető, és ennek megfelelően szükségképpen erőteljesebben osztálykategóriákban politizáló időszakra volt jellemző. Tehát ifjúságunk saját perspektívanehezégein, munkahelyi beilleszkedési konfliktusain keresztül kapcsolódik makrotársadalmi viszonyainkhoz, mondhatjuk, hogy „induktív” úton; és kevésbé meggyőző számára, ha „deduktív” tézisekből kiinduló politizálással találkozik, amit egyesek számon kérnek tőle, megfelelkezve történelmi vívmányainknak — például a társadalmi különbségek osztályellentétként való megjelenése megszűnésének — a politikai gondolkodásmódra gyakorolt hatásáról.

4. Néhány „nagy” ideológiai tendencia felvázolása után szükségesnek tartjuk, hogy az ifjúság társadalmi magatartását közvetlenebbül jellemző — de jóval pontatlanabb kategóriákat használó — osztályozást is megkíséreljünk. Ez az osztályozás megítélésünk szerint a mai magyarországi szocializmussal való azonosulás szempontjait jobban előtérbe állítja. Hat, nehezen elhatárolható és egymásba át- meg átfonódó, világnézeti típust szeretnénk hipotetikusan felvázolni, amelyben, megítélésünk szerint, a világnézet mint „társadalmi profil” mércéje is, eredménye is az identifikációs folyamatnak. Egyfelől az azonosulás módja, üteme, sikerei és kudarcai hatására alakulnak ki a felvázolt típusok, és ennyiben érzékenyen jelzik is az identifikáció eredményességét, másfelől pedig a világnézeti, erkölcsi karakter rögződése egyik szubjektív alapfeltétele lesz a további identifikáció jó vagy rossz esélyeinek.

Hangsúlyozzuk, hogy nem „filozófiák”, hanem „magatartások” típusairól lesz szó, olyanokról, amelyeknek van világnézeti összetevőjük is. Mindemellett továbbra is valljuk, hogy nem is a tipizálás az elsődleges, hanem a részvétel, a tényleges tevékenység minősítése. A szocializmusban, közös vállalkozásunkban való cselekvő részvételt kell igényelnünk elsősorban és nem valamiféle, pusztán verbális ideológiai azonosulást. Ifjúságunkról lévén szó, talán mégsem felesleges egy ilyen kísérlet, amely szükségképpen metaforákkal dolgozik.

a) *Pragmatikus-practicista* (Az „iparkodó”). A valóságos világ kereteiben gondolkodó, józan, „mindennapi materializmus” jellemzi, amely az elméleti, világnézeti kérdéseket elutasítja, de életét a létező anyagi-társadalmi viszonyok bázisán, azok között előrejutva tervezi és szervezi. Ezt a világnézeti orientációt különösen a fiatal munkások és hivatalnokok-alkalmazottak preferálják. Jellemzői a kisebb világnézeti és politikai érzékenység és érdeklődés, ugyanakkor a realitásérzék, a kiegyensúlyozottság; valamint a rend, a stabilitás vágya. Az egyszer már kiismert, adott viszonyrendszerben akar előrejutni saját, józan morálja szerint, és óvatos az adott viszonyok bármely változását illetően. Ebben ma nyilván része van a legfőbb vívmányként értékelt létbiztonsággal való elégedettségnek, de a „kisember” bizalmatlan tartózkodásának is a „nagy szavakkal”, a „hözöngésekkel”, a „fentről jövő ígéretekkel” szemben. Mindezzel együtt a gyakorlatban ez a világnézeti-erkölcsi arculat igen jól esélyekkel rendelkezik egy viszonylag harmonikus identifikációra — annak ellenére, hogy néhány deklarált értékünkkel („közéletiség”, „forradalmiság”, „társadalmi felelősség”) kevésbé azonosul, illetve egyszerűen nem tud mit kezdeni.

b) *Az ünnepnapi hívő* (A „hagyományhű”). Társadalmi magatartását az előbb vázolt materialisztikus-prakticista típussal szinte azonos jegyek jellemzik, de életét a „kettős igazság” jegyében rendezi be. Mindennapjaiban gyakorlatilag függetleníti magát a vallástól, életvitelének szervezésébe nem „kalkulálja be” a transzcendens erőket, és nagyon is józanul mérlegeli az anyagi valóság adta lehetőségeket — de érzelmi-erkölcsi biztonságot, némi ünnepi emelkedettséget, a „nagy” kérdésekkel való szembesülés ritka alkalmait, a hagyományok szépségét keresi és találja a változó rendszerű vallásgyakorlásban.

A társadalmi gyakorlatba jól beilleszkedik. Identifikációját sokkal kevésbé rontja a szintén vallásos családi környezet és az iskola „kettős nevelése”, mint amennyire javítja az, hogy számtalan szocializációs mintát, visszaigazolást lát maga körül a társadalomban, és amekkora belső elégtételt talál abban, hogy minden irányban „teljesíti kötelességét”.

A vallásos környezetben, paraszt vagy elsőgenerációs munkáscsaládban nevelkedett fiatalok; a családok egy részében a vallást továbbhagyományozó édesanya mellett felnőtt „középosztálybeli”, adminisztrátor lányok tartoznak főleg ebbe a típusba. (A mindennapi tapasztalatok szerint az 1. és a 2. típus számtalan egymásba való átmenetével együtt — jellemzi ifjúságunk számszerű többségét.)

c) *Intenzíven vallásos* (A, „hívő”). Életvitelének, éntudatának központi eleme a vallás. A hit kitölti mindennapjait, megszabja erkölcsi normáit is. Legigazibb közösségének a hívők közösségét, legfontosabb társadalmi kapcsolatának az egyházához, olykor szektájához, olykor hozzá hasonlókból álló baráti köréhez való kötődését érzi. Zárt értékrendje miatt a „nagy társadalomba” való kapcsolódása, azzal való identifikációja konfliktusos, de szűkebb környezetében, kiscsoportjában többnyire talál visszaigazolást. A fiatalok körében — úgy tűnik — nem rétegspecifikus az eloszlása. Noha az idősebeknél kisebb arányban, de valamennyi ifjúsági rétegben vannak csekély számban képviselői.

d) *Vulgáris-„hedonista”* (Az „élvező”). Sokféle, egymással is ellentétes megjelenési formában az életvitel középpontjában a tudatos és kizárólagos öröm- és kikapcsolódás-keresés áll. Az értékekből (mind a transzcendens, mind a társadalmi értékekből, egyáltalán a „szellem” világából) kiábrándult, azokat nem érti, vagy mögöttük képmutatást gyanít. A „kellemesség”, a „mindenről elfelejtkezés”, az „izgalom” segítségével igyekszik kilépni a mindennapokból ha már — perspektívák és értékek híján — nem tud túllépni rajtuk. A „narkós”, a „digó”, a zenekarok „sleppje” tulajdonképpen mind ennek a világnézetnek a különböző szociális háttérrel rendelkező magatartáskonkvenciája. A „csöves” eléggé eltérő altípus, hiszen nem élvezzi az életet, hanem „kivonul” belőle. Noha általában nagyon szoros kortárscsoporthoz kötődik, identifikációs válságát ez csak többszörözi. Szocializációs mintáit a divatimporból veszi. A „nagy társadalommal” és általában a családdal is konfliktusos viszonyban él, hiszen jellemző attitűdje a „másság”, a fennálló konszenzusok elutasítása. A törésmentes identifikációra való esélyei igen rosszak.

e) *Politizáló*. Noha igen ellentétes politikai nézetek formájában jelentkezhet, e típus képviselőinek alapvető világnézeti élménye a marxizmus volt, mint gondolkodásmód, és mint egyfajta emberi magatartás hívőjele. Ennek megfelelően életmodelljét a társadalmi cselekvésre való törekvés; a nagykö-

zösség, a nagypolitika iránti érdeklődés és felelősség; a világ alakításának vágya; a társadalmi viszonyok meghaladásának igénye jellemzi. Az igazán éles politikai-ideológiai frontok tulajdonképpen ezen a csoporton belül húzódnak, hiszen ennek az életvitelnek a szerves része az ideológiatermelés, a nagy kérdésekről való vita igénye. Noha azért adott kérdésekben nagy politikai szakadék és számtalan indulat választja el a csoport tagjait egymástól, valójában az erkölcsi-világnézeti habitus szempontjából jobban hasonlítanak egymásra, mint esetleges politikai szövetségeikre. „Ellenzéki” vagy „kormánypárti” állásfoglalásaik ellenére bizonyos hallgatólagos értékconszenzus, egy közös nyelv össze is kapcsolja őket, noha természetesen az értékek megvalósításának politikai programjáról, a megvalósulás szintjének értékeléséről valóban lényegesen különböző koncepciójuk van.

Ma mindez tipikusan a fiatal és a leendő értelmiség világnézeti arculata, és az „értelmiségivé válás”, az „értelmiségbe illeszkedés” értelmében vett szocializációra a legkülönbözőbb „pártállások” esetében is egyaránt jó feltételeket teremt. (Ez persze nem egyenlő a „hivatalos” társadalommal való identifikációval.)

f) *Individuálisztikus-pesszimista* (A „rezignált”). Alapélménye a személyiség és a világ szükségszerűvé mitizált konfliktusa. Értékrendjének központi eleme az én kibontakoztatása volna, ami vagy a társadalmi lehetőségek, vagy a „szürke középser” értetlenségének falába ütközik. A gyakran valóságos társadalmi frusztráció itt nem a végül is berendezkedő praktícizmussal, nem is a cselekvés útjait keresve oldódik fel, hanem az én-kultusszal, a tudatos ideológiává kidolgozott „polgármegvetéssel”, az egyetemessé nagyított világfájdalommal, az önsorsrontással, a tényleges lehetőségeknél is rosszabb szociális vagy érzelmi helyzet választásával. Noha ez a világnézeti habitus szükségszerűen csak egy szűkebb csoportra lehet jellemző, érdemes rá felfigyelni az értelmiségi lét perifériáján élő, értelmiségi-főiskolás ambíciókkal rendelkező, de bejutni nem tudó, vagy onnan lecsúszó fiatalok köreiből, mint az identifikációt súlyosan veszélyeztető, egyben az identifikáció kudarcát is jelző mentalitásra.

Mint ebből a szükségképpen leegyszerűsített tipológiaféleségből is kiderült, az a véleményünk, ha egy fiatal világnézetét a hagyományos „idealista”, „materialista”, avagy „vallásos”, „marxista” kategóriákkal jellemeznénk, ez azt a jámbor hitet tükrözné, hogy a fiatalok körében jelentkező világnézeti áramlatok egy koordinátatengely mentén elrendezhetők, amelynek egyik felén az „idealista”, a másik felén a „materialista” világnézet szerepelne, szélső értékeit pedig a „vakbuzgó vallásos” és a „marxista” jelentenék. A „materialista” és az „idealista” kategóriák ugyan kétségkívül valami fontosat ragadnak meg a világlátás legmélyén, annak legfilozofikusabb síkjából, de a társadalmi magatartás szintjén nem feltétlenül az idealista, illetve materialista világnézet között húzódik meg a legélesebb határvonal, hanem sokkal inkább a különböző altípusok között. Ezért azt hisszük, hogy a fiatalok körében felbukkanó világnézeti áramlatok tipizálásának akkor van bármilyen értelme, akkor utalhat az azonosulás tényleges szintjére és esélyeire, ha a világnézeti különbségeket az eltérő világszemléleten alapuló társadalmi mentalitások, „társadalmi profilok” különbségeinek fogjuk fel. Ezért valljuk azt, hogy egyrészt a tipizálásban a materialista—idealista dichotómia ma már tarthatatlan, másrészt pedig

az idealizmus és a marxizmus között meglevő világnézeti front ma már nem jelent egyszersmind politikai frontot is.

A többi referátummal való esetleges átfedések elkerülése, illetve időhiány miatt a fiatalok gyakorlati, politikai tagoltságáról nem kívánunk ez alkalommal szólni. Egyetlen lényeges megjegyzést tennénk. Ne kövessük el azt a hibát, hogy összemossa beszélünk a politikum és az ideologikum témáiról. Nem szabad elhítenünk például azt, hogy mondjuk a politikai értéktagoltság azonos a fiatalok által hordozott politikummal. Megítélésünk szerint a politikum megragadása pusztán gyakorlati kérdés, a hatalom gyakorlásába való „bebocsáttatás” kérdése. Erről még nagyon keveset tudunk, illetve csak azt a gondolatot tudjuk ismételni, hogy a mai ifjú nemzedék tagjai többségének nincs valóságos viszonya a társadalom valóságos politikai tagoltságához.

IV. A TÁRSADALOMÉPÍTÉSBE VALÓ BEKAPCSOLÓDÁS KONFLIKTUSAINAK FŐBB OKAI ÉS FORRÁSAI

A magyar lakosság politikai közhangulatát azzal az ellentmondással is jellemezhetjük, hogy egyfelől létezik a hazai társadalmi viszonyoknak egy külső nemzetközi felértékelése, ami nagyfokú nemzetközi tekintélyben nyilvánul meg. Ezt megerősíti egy viszonylagosan jó állampolgári közérzet: a szocialista ország állampolgárának elégedettsége az ország vezetésével. Azt mondhatnánk, hogy a „nagy egész” elfogadottsága és elfogadása áll az egyik póluson, és ez áll szemben reflektálatlanul, feloldatlanul és ezért ellentmondásban a másik, a mikroszervezetekben zajló élet pólusaival (a munkahelyi, a lakóhelyi, a családtagi, a középiskolai stb. minőséggel). Lényegesen rosszabb közérzetet vált ki ez a mikroszerkezeti viszonyrendszer, mint a makroszervezet, és annak külső felértékelése. Ez az ellentmondás konkrét folyamatokban nyilvánul meg a fiataloknál, és az azonosulási folyamat lassítója és fékezője.

Végigtekintve azokat a mikro- és makroközösségeket, amelyek a fiatalokra életútjuk különböző szakaszaiban ideológiai-politikai hatást gyakorolnak, valamint az ifjúság körében jelentkező olyan ideológiai és politikai jelenségeket, amelyek a szocializmussal való azonosulási folyamatot érintik, arra a következtetésre juthatunk, hogy az ideológiai-politikai azonosulás konfliktusainak okai döntően egyetlen, jól elkülöníthető fő ok következményei; ez pedig a *szocializmust célként tételező társadalom viszonylagos fejletlensége*. Ez az ellentmondás jelenik meg például a társadalom elfogadott eszményeihez képest, vagy éppen az emberek többségének vágyaihoz képest, továbbá a társadalomnak önmagáról — az intézményes nevelés-oktatás, véleményformálás kereteiben — felrajzolt képéhez viszonyítva, sőt több, a mindennapi tudat szintjén preferált érték tekintetében, az ellentétes ideológiára szervezett társadalmak nem kis csoportjához képest is.

Néhány, ha úgy tetszik különös konfliktus-ot és -forrást szeretnék még megemlíteni, rámutatva ezzel a vitaanyagot kidolgozó munkabizottság ajánlásainak fő irányaira, tartalmára is.

1. Változó (fejlődő) társadalmi viszonyaink belső ellentmondásai, ellentétei; ezek felismerésének és kezelésének konfliktusai a politikai és a társadalmi mechanizmusban.

Az átmeneti viszonyok körülményei között maga a változás ténye nem volna baj az azonosulás szempontjából, ha megvolna a lehetőség az ezzel a *változással való azonosulásra* is. Erre az ifjúságnak igen nagy szüksége van. Az ifjúság számára, amely életkoránál fogva mindig a változás pártján áll a változatlansággal szemben, értelmetlen és céltalan a lezárt, a befejezett, a kész szocializmusképet hangsúlyozni, ami ma elég gyakori mind a propagandában, mind pedig a nevelőmunkában. Olyan szocializmusképet tud az ifjúság elfogadni, amely a változás és a tudatos változtatás mozzanatain alapul, és ennek csak alárendelt kiegészítője az egyébként szükséges állandóság.

Jelentős konfliktusforrás a társadalom türelmetlensége, intoleranciája a felnövekvő nemzedék elfogulatlan változtatási igényével szemben. Ez a motívum jelen volt ugyan minden korábbi társadalomban is, de azok ilyen értelmű tehetetlensége megfelelt az önmaguk „örökkévalóságát” is tartalmazó „önarcképüknek”. Tehát adekvát volt; míg a mi körülményeink között megjelenő konzerváló reflexek ideológiailag, társadalmilag nem koherensek, sőt a marxizmus egyik alapértékének éles gyakorlati tagadásai.

2. Igen jelentős konfliktusok hordozója a szocialista demokrácia mai állapotában tükröződő problémacsoport. Kevés a fiatalok által megélhető olyan aktus, amely az ügyek alakításában, eldöntésében való részvétel élményét adja. Miközben az ifjúság közeleti aktivitásának serkentése úgyszólván sohasem gyengülő igény és felszólítás, amikor a fiatalok — persze mindig csak egy kisebb hányaduk — a politika színpadára lépnek, akkor igen valószínű, hogy ellenkezést, megbotránkozást váltanak ki.

Egyik hibás körünk tehát, hogy a politikai szféra igényli a társadalom konfliktustűrő képességének növekedését, de minden konfliktustól irtózva szorítja vissza a gyakorlatban a konfliktustűrő képességet növelő tevékenységeket, intézményeket, és növeli ezzel a konfliktusok mélységét, élességét és felhalmozódásuk veszélyét.

Az újrainduló gazdasági reformfolyamat megerősítése és kiterjesztése a társadalmi, politikai és kulturális szféra egészére komoly szövetségesre tárlhat az ifjúságban. Ezáltal is törekedhetünk az ifjúság jelentős része által átélt, cselekvésben gátolt állapot felszámolására.

3. A társadalom bizonyos integrációs zavarait is meg kell említenünk az azonosulás konfliktusforrásai között. A hivatalos társadalom és a spontán csoportok, közösségek közötti integráció csikorog, dögög, késlekedve normalizálódik. Minden, ami hivatalos, legalizált, bevett szokás a családi, az iskolai, a lakóhelyi, a munkahelyi struktúrában, idegenkedik és ellenáll a még nem hivatalossal, a nem legálissal szemben. Gyakran teszi lehetetlenné az alulról felfelé szerveződő mozgalmak kibontakozását, az öntevékeny ifjúsági életet, a közösségi élet különböző színtereit.

Ezért az ifjúságpolitika újragondolása során figyelmet kell fordítanunk arra, hogy a jelenlegi és a távlati értékrendi heterogenitást és a változásokat is tudomásul véve szükséges a fiatalokat orientálni a társadalmi viszonyainkat korszerűsítő értékek irányába. A társadalmi és tömegszervezeteknek, mozgalmaknak, érdekképviselőtük markáns megerősítésével párhuzamosan, tö-

rekedniük kell saját belső viszonyaik demokratizálására, és arra, hogy az öntevékenységnek mindenütt nagyobb teret biztosítsanak. Legyenek képesek a progresszív tartalmú, spontán, alulról jövő kezdeményezéseket integrálni. Az 1970-es ifjúságpolitikai határozat intenciója alapján — a KISZ politikai egységét megőrizve és annak befolyásoló irányításával — szükség van új ifjúsági mechanizmusokra. A legkülönfélébb társadalmi szervezeteknek, tömegszervezeteknek, tömegmozgalmaknak ki kellene alakítaniuk ifjúsági tagozataikat, szervezeteiket.

Ifjúságpolitikánk stílusa és e mögött szemlélete, meggyőződése nem lehet paternalista, jótékonykodó, atyáskodó, ajándékozó vagy éppen nosztalgikus. A kívánatos stílus a beavatás, a közös teherviselés, a partnerkapcsolat elvein alapulhat. Gondoskodnunk kell a vezető funkciókban való folyamatos és harmonikus nemzedékváltás intézményes feltételeiről is.

4. Szükséges, hogy a természeti és a társadalmi lét, az emberi pszichikum új kérdéseire gyorsabban és meggyőzőbben szülessenek meg a dialektikus és történelmi materializmus új válaszai. Az oktatásnak, az ismeretterjesztésnek, a tömegtájékoztatásnak hitelesebben kell adaptálnia a tudomány eredményeit.

5. Itt is utalunk az objektív konfliktus-okokra és -forrásokra: a pályaválasztás, az oktatás, a nevelés, a képzés, a pályakezdés gondjaira, a perspektíva-nehézségekre, a bér- és jövedelemproblémákra, a lakáshoz jutás feszítő problémáira. Meggyőződésünk szerint ezekben a szférákban érdemi, érzékelhető külön intézkedések formájában kell javítani a pályakezdő és a családalapítás előtt álló fiatalok helyzetét.

6. Az ifjúság nem tud ideológia nélkül élni. A szocializmus messzi távlata lehet ideológia, de a szocializmus mint közvetlenül előttünk álló „holnap”, a mai, napról napra bonyolultabb, kuszáltabb viszonyok között nehezen szolgálhat ideológiai alapul. A feladat azért az, hogy közbülső távlatot adjunk. *Egyrészt*, meg kell kezdenünk a szocializmus mint közösségi társadalom konkrét programjainak kidolgozását a századvégig tartó időszakra, a fiatalok cselekvő részvételével. *Másrészt*, lépéseket kell tennünk egy új, szocialista magyar nemzeti tudat és öntudat kialakítása érdekében. Ehhez szépen, kohéziót teremtően és gazdagon kell szólnunk a hazáról és a nemzetről, valamint önismeretünket erősítő módon kell definiálnunk a magyar szocialista fejlődés, a magyar út sajátosságait. Munkánk mindennapi végzése mellett ezzel tehetjük a legnagyobb szolgálatot a szocializmus és a béke nemzetközi ügyének is.

RADICS KATALIN

Értelmiség és társadalomformálás

Az utóbbi években megjelent széles körű kutatási anyag, nagyszámú politikai dokumentum és sajtóközlemény gazdag információt nyújt az értelmiségi réteg számszerű növekedéséről, származás szerinti és foglalkozásbeli át-retegződéséről, arról a differenciálódásról, mely az új társadalmi környezet, a mesterségbeli tudás és annak elismertsége, valamint számtalan más tényező következménye.

Közismertek azok a konfliktusok, egzisztenciális és tudati bizonytalanságok is, amelyek a munkába állás, pályakezdés — sokszor ellentétes előjelű — nehézségeiből adódnak, és amelyek az egyes értelmiségi nemzedékek képzettségének, vezetésben, irányításban való részvételének egyenlőtlenségeire vezethetők vissza. A jövedelmek alacsony szintje és nivelláltsága, a lakásszerzés, egzisztenciateremtés nehézségei fájdalmasan közismert feszültségteremtő tényezők a fiatal értelmiségiek között.

E konfliktusok mindegyikének megvan az egyszerű, feladattá fogalmazható, kézenfekvőnek látszó feloldási receptje: alacsonyak a keresetek — fel kell emelni a pályakezdők keresetét; sok fiatalnak nincs lakása — lakáshoz kell juttatni a fiatalokat; sok fiatal nem végez képzettségének megfelelő munkát — a szaktudásnak megfelelő munkát kell adni a fiataloknak; kevés fiatal kap vezetői megbízatást — vezetői megbízást kell adni az arra alkalmasoknak. Jogosak a kifogások és végső soron helyesek a feladatok is. Ezen a módon, a célok ilyen megfogalmazásával azonban csak nagyon kis részben enyhíthetők a konfliktusok. Elemzések sora és gyakorlati tapasztalatok tömege mutatja, hogy a probléma jól van megfogalmazva, a kérdést azonban másképp kell föltenni. Strukturális változásokra, más irányban található feszültségkiváltó tényezők módosítására van szükség ahhoz, hogy érzékelhető elmozdulást érjünk el bármelyik konfliktus vonatkozásában. A gondok — ahogy Kolosi Tamás egy cikkében olvashatjuk — értelmiségi problémaként mutatkoznak meg, azonban kiváltó okaik és ezért enyhítésük, megoldásuk lehetőségei is a gazdasági és társadalmi élet legkülönbözőbb területein, mechanizmusai között keresendők. Annál is fontosabb ezt leszögezni, mert megvan a veszélye annak, hogy ha az értelmiséggel — közelebbről: a fiatal értelmiséggel — foglalkozó kutatás és a velük kapcsolatos politikai magatartás e konfliktusokat és kézenfekvőnek látszó megoldásukat állítja a középpontba, könnyen hozzájárulhat egy negatív alapokon körvona-

lazódó réteg- és csoporttudat, valamint kölcsönös elégedetlenség kialakításához a fiatal értelmiség és a politikai döntéshozók között.

A konfliktusok és az ellentétüket parafrázáló feladatok szembeállítására nemcsak hatástalan, de paternalista modell is sugall: a gondok enyhítését egyoldalúan a döntésre jogosultak intézkedéseitől várja. A feszültségek enyhítésének azokat a módjait érdemes inkább keresni, amelyek a lehetőségek alapos ismeretére és a fiatalok döntési jogára, kockázatvállalási hajlamára, képességeik önálló megmérésére alapozódnak. Vannak már jelei egy ilyen felfogásnak — a korlátozott lehetőségek ellenére — a lakásprobléma kezelésében, az új vállalkozási formák beindulása kapcsán, s mindenképpen ilyen irányban kell elmozdulni a munkaerő-gazdálkodás átalakításakor is.

Azoknak a konfliktusoknak a talaján, amelyeket a szociológiai és politikai elemzések kiemelnek, egy sor ismert szemlélet és magatartásmód születik: az apolitikus, kiábrándult, szakmába visszahúzódó magatartástól kezdve, az anyagi igények második gazdaságbeli kielégítésén keresztül, a vezetői, esetleg politikai-funkcionáriusi karrier felé törekvésig. Ezek a magatartástípusok és pályaképek, kiváltó okaikkal együtt, megismerésre, vizsgálatra érdemesek. Az értelmiségi szereppel, másrészt a szocialista társadalom meghatározó jegeivel azonban legfeljebb csak másodlagosan, külsődlegesen függenek össze.

E tekintetben sajátos kétarcúságot lehet megfigyelni a történettudományi és szociológiai leírásokban. A felszabadulás előtti korszak értelmiségét, a réteg típusait társadalomelméleti fogalmakban értelmezik. Történetileg is konkrétan, szinte dramaturgikus pontossággal rajzolódik ki a korszak értelmiségének szereposztása, világosan feltárul az úri és polgári középosztály, majd később a népi—paraszti és szocialista—munkás értelmiség viszonya a társadalom alapvető osztályaihoz, s az egész értelmiség beleépül a társadalomfejlődés Kelet-Európára jellemző, szövevényes, felemás, polgári és történeti-rendi jegyeket felmutató típusába. A felszabadulás utáni korszak értelmiségének leírásakor statisztikai kiindulóponttá soványodnak a társadalmi osztály- és réteggülönbségek, a szakképzettség jellege válik látszólag meghatározóvá, úgy tűnik, mintha a vezető-irányító funkció differenciálatlan csoportképző jegy lenne, formális jegyek alapján minősítik a közéleti szerepvállalást, a döntések előkészítésében játszott szerepet.

Szakszerű és meggyőző leírások állnak rendelkezésünkre egy-egy ágazatban dolgozó értelmiségi csoportok — így például a pedagógusok, az orvosok vagy az építésszek — társadalmi helyzetéről, szerepéről; kezdjük fölfedezni, mi volna a funkciója a községek, falvak értelmiségének; de csak kezdetleges vagy formális mondanivalónk van arról, hogy mit jelent a szocializmus iránt elkötelezett értelmiségnek lenni, milyen politikai magatartás és társadalmi elvárásrendszer kedvez az ország alapvető osztályainak valódi érdekeit kifejező értelmiség — Gramsci értelmezésében: „organikus értelmiség” — kialakulásának és mind nagyobb számban való újratermelődésének. Ez a kérdés bizonyára a korábbi időszakokban sem volt elméletileg tisztázva, egyes periódusokban azonban — így a negyvenes évek második felében vagy a hatvanas években — a társadalmi környezet által nyújtott lehetőségek élményszerűen magától értetődő kereteket kínáltak az értelmiség számára a társadalomfejlődés irányába mutató és az egyén számára is sikert, érzékelhető felemelkedést jelentő tevékenységhez. A mai lelassult gazdasági fejlődés közepette ezek a

keretek és a követendő értékek nem ilyen nyilvánvalóak, választásukat sokszor akadályozzák, gátolják a már említett konfliktusok.

Gramsci szerint amikor a gazdasági termelés egyik funkciójának a talaján egy-egy alapvető társadalmi csoport megszületik, egyúttal szervesen megteremti saját organikus értelmiségi rétegét is. E réteg legfontosabb feladata, hogy „megszervezze a társadalmat általában, beleértve az intézmények egész bonyolult szervezetét az államszervezetig bezárólag, hiszen szükségképpen a legkedvezőbb feltételeket kell megteremtenie saját osztályának terjeszkedéséhez”.

Eltérőek a vélemények a tekintetben, hogy egyáltalán van-e értelme a szocializmus körülményei közepette, az osztály jellegű különbségek elmosódása idején organikus értelmiségről beszélni; s ha ilyen réteg meghatározható, megegyezik-e a köznapi értelemben értett vagy formális jegyekkel definiálható elkötelezett értelmiséggel.

Egyes álláspontok szerint pusztán azáltal, hogy egy ország értelmisége szocialista társadalmi körülmények között nevelkedik, a szocialista rendszer iskoláiba jár és jelentős részben munkás- vagy parasztszármazású, automatikusan szocialista értelmiséggé válik. Eszerint a mai fiatal értelmiség egészében organikus értelmiséget alkotna. Van olyan vélemény, hogy ilyen körülmények között értelmetlenné válik az organikus és tradicionális értelmiség megkülönböztetése, mivel a tradicionális értelmiség, legalábbis a kifejezés egyik értelmében, nem termelődik újra. A maga sematikusságában egyszerű, tetszetős, de verbális szinten mozgó, hamis felfogás ez; könnyen nekiütközhet egy vele ellentétes valóságnak.

Van olyan vélemény is, amely ugyan betű szerint Gramsci szavaiból indul ki, mégsem tűnik igaznak. Ez a nézet a politikai hatalom csúcsaiba beépült, fontos politikai szerepeket vállaló tisztségviselőket tekinti organikus értelmiségeinek. E vélemény alapján véve ugyanolyan típusú hibára épül, mint az előbbi álláspont. Ahelyett, hogy a valós társadalmi viszonyok tartalmi, lényeges elemzését kísérelné meg, kényelmesen tökéletesnek tételezi a politikai tevékenységet folytatók kiválasztásának mechanizmusait, a végeredményt formálisan rögzíti, s nem vizsgálja, milyen történelmi körülmények között, a társadalmi intézményrendszer és az egyéni képességek, törekvések milyen korlátai közepette sikerült érvényre juttatni azt az *objektív* igényt, hogy a kiválasztott csoport csakugyan alkalmas legyen arra, hogy a legkedvezőbb feltételeket teremtsen meg saját osztályának életéhez. A hatalomba való beépülést *önmagában* nem tekinthetjük értéknek, és nem meghatározó jegy annak eldöntésében, hogy egy csoport kielégítően látja-e el a társadalom megszervezésének, az intézmények kialakításának feladatát. Ugyanígy nem érték *önmagában* és nem *adekvát* csoportszervező erő a hatalommal való szembenállás, a hatalommal való *szembeszegülés* sem. Az azonban, hogy nem *önmagában* érték és nem *adekvát* csoportszervező erő, nem azt jelenti, hogy ténylegesen, a valóságban ne történhetne meg társadalmi csoportszerveződés ilyen nem *adekvát* bázisokon, s természetesen azt sem, hogy a hatalom vagy a hatalommal szemben álló erők ne képviselhetnének értékeket.

Szeretnék néhány — általam fontosnak tartott — szempontot fölvetni annak a megítéléséhez, hogy kik is alkotják egy szocialista társadalom organikus értelmiségét általában, és különösen abban az időszakban, amikor a szo-

cialista tulajdonviszonyok megteremtődtek, fő vonásaikban kialakultak a rendszer alapintézményei, valamilyen módon beindultak gazdasági, társadalmi, politikai mechanizmusai.

Látszólag triviális megállapítással kezdem. Az értelmiség szakfunkcióját és egyéb (kultúrateremtő, műtúráközvetítő, társadalomkritikai) funkcióit csak akkor fejtheti ki, ha *specializált szaktudásának lényege szerint* kapcsolódik bele a gyakorlati társadalmi életbe, s annak építésében, szervezésében a maga módján részt vesz. Természetesen ez a mód szakmánként, értelmiségi csoportonként nagyon is különböző. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a vállalati közgazdász a vállalaton kívül, az agronómus a mezőgazdaság anyagi és intézményi keretein kívül nem tudja szakfunkcióját ellátni. A művészet és a társadalomtudományok lényegéhez — úgy gondolom — nem tartozik ilyen szorosan hozzá az intézményi környezet, itt az átütő erejű műalkotás, a lényeges, új tudományos ismereteket hozó kutatási produktum az az elsődleges tényező, amely az író íróvá, a kutatót tudóssá avatja; az esztétikai értéket képviselő műalkotások rendeződnek azután irodalmi irányzattá, a módszertani és elméleti újdonságok tudományos iskolává. A művészeti élet keretei vagy a tudományos intézetek, kutatásszervezési mechanizmusok nem pótolják a jó műalkotást vagy az új ismereteket.

A specializált értelmiségi szaktudás lényege szerinti munkavégzés legmegfelelőbb egyéni motivációja a *munkára, szakágra orientálódás*. Nagyon egyszerűen szólva ez azt jelenti, hogy sokféle céllal, megfontolásból, magatartással lehet értelmiségi munkát végezni (anyagi előnyökért, egy-egy intézmény kereteinek vonzásában, vezetői funkciók, karrier reményében), ezek közül az organikus értelmiség lét első feltételének — még nem megkülönböztető jegyének! — a munkára, szakágra orientálódást tartom és alapvető értéknek kezelem. Váriné Szilágyi Ibolya fiatal értelmiségi csoportokról írott könyvében is értéknek emelte ki ezt az orientációt, és azt is kimutatta, hogy a pályaválasztás idején, munkába állás előtt a vizsgált csoportok többségének irányultságát ez jellemezte.

Az értelmiségi munka kereteiként működő intézmények, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai mechanizmusok, anyagi és egyéb feltételek történelmileg kialakult állapotokat tükröznek; s annál valószínűbb, hogy történetileg nézve csupán első lehetséges — hogy úgy mondjam: kipróbálás alatt álló — konstrukciói a szocialista tulajdonformák alapján létrejövő társadalmi struktúráknak és intézményeknek, minél több változással, átalakulással járt közegükben e tulajdonformák uralkodóvá válása. Ezeknek az intézményeknek és mechanizmusoknak a hibái, helyenkénti kezdetlegességük és kialakulatlanságuk magát a munkavégzést, így az értelmiségi munka kibontakozását is akadályozzák. Ahhoz tehát, hogy a modern termelőerők kibontakozzanak, s ennek következtében a társadalom minden tagja számára lehetőleg több jusson annál, mint amennyi szükségéhez elegendő, a termelési viszonyokat, mechanizmusokat és intézményeket olyanná kell tenni, hogy kialakuljanak a hatékony és szabad munkavégzés feltételei. Nyugodtan vállalhatjuk a gazdaságcentrikusság vádját, nem jár káros tudati vagy erkölcsi következményekkel, ha az értelmiség kívánatos értékrendjében ma a munkára irányultság után a *hatékony és értékeket termelő*, a társadalom anyagi erőt gyarapító tevékenységet helyezzük.

Az értelmiségi számára ennek az értéknek egyszerre kell jelentenie a szaktevékenység magas szintű gyakorlati ellátását és — ezt szeretném kiemelni — az intézmények, társadalmi struktúrák, mechanizmusok átlátását, célszerű megváltoztatásukra való törekvést. Sokféleképpen és foglalkozástípusonként különbözőképpen merül fel ez az igény az értelmiségek részéről s a társadalmi környezet részéről. Közgazdasági szemléletet és ismereteket igényelünk például a műszaki értelmiségtől, és szervezőképességük s vitakészségük hiányosságairól panaszkodnak a tervező munkára oktatott építészek.

A különböző értelmiségi szaktevékenységekben a hatékony és értékeket teremtő munka mint érték sokféle közvetítéssel jelenhet meg s kerülhet konfliktusba régi és új tudati, magatartásbeli beidegződésekkel, viselkedésmintákkal. Minden termelő és értékekkel gazdálkodó tevékenység kibontakozását akadályozza a tulajdonosi tudat kialakulatlansága vagy hiánya: az uralmi szakszerűség régi vonásaival és a bürokratikus szakszerűség újabb keletű elemeivel ütközhet össze például az irányító, hivatali posztokat ellátók magatartásában; az orvos esetében viszont egybeesik a tradicionális attitűddel.

Politikai téren irányváltással is járhat olyan erők jelentkezése, amelyek más, esetleg igen régi értékeket helyeznek a hatékonyság elé. Az egyenlőség szocialista eszményének előtérbe kerülése módosulásokkal járt a politikában is. A szakemberek egy ideje a hatékonysági követelmények és az egyenlőségeszmény összeegyeztetésére olyan megoldást keresnek — úgy gondolom, adekvátabb formában —, hogy szociálpolitikává, adópolitikává transzformálják, s így a gazdaságpolitikától elválasztott metszetben kezeljék az egyenlőség etikai elvét.

A hatékony munka értékének egy újabb keletű, politikailag nem védhető megsértése az a felfogás, amely szerint a demokratikus szabadságjogok egyes, kivált értelmiségiek számára fontos fajtáinak gyakorlása mint érték előbbre helyeződne a társadalom zöme számára értéket teremtő, konszolidált körülmények közt végzett munkához képest. Ez az értéktévesztés veszélyes és felelőtlen; a rengeteg szellemi és fizikai munkával nehezen elért és még tovább munkát igénylő teljesítményt áldozna fel egyébként fontos, de ebben a vonatkozásban kétségtelenül másodrendű értékekért.

Eddig sem követtem szigorúan tudományos kifejtésmódot, ezért talán megengedhető, hogy a tárgyalat nagyon általános értékmozzanatok után egészen köznapi és konkrét példákhoz folyamodjak. A szociológia ugyan nem birkózott még meg az organikus értelmiség értelmezésével, de a közvéleményben véleményem szerint kirajzolódott már a mai értelmiség néhány ideáltípusa. Ezek az ideáltípusok természetüknél fogva nem esnek egybe az organikus értelmiségi csoportokkal, hiszen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a közvélemény érzelmileg olyan típusokhoz kötődjék, amelyek egy-egy osztály érdekeit fejezik ki. Mégis talán megengedhető, hogy sorra vegyünk néhány ideáltípust, mivel az ezekben testet öltő értékek és törekvések részben egybeesnek az imént tárgyalt értékekkel — ezért, ha e típusok nem is azonosíthatóak az organikus értelmiséggel, legalábbis rendelkeznek organikus vonásokkal, s közelebb vihetnek az organikus értelmiség körülírásához.

A hatvanas évekből ered a „nehéz emberek” megnevezés, de máig élő a típus. Kovács András filmjének elsődleges művészi értéke érzékeny téma-választásában, realizmusában rejlik — sokan bizonyára nem emlékeznek a

hősök találmányaira, kálváriájának részleteire, csak arra, hogy makacsul újra- és újrakezdték a harcot az intézmények, viszonyok, érdekek szorító hálójában, mert gondolatukat fontosnak, hasznosnak és a társadalom érdekében levőnek tartották. Számos ehhez hasonló esetet mutatott be a televízióban Vitray Tamás is, s e riportok során kiderült az a nagyon figyelemreméltó tény is, hogy a közönség értékeli ugyan a nagy gazdasági teljesítményeket, mégis a legmelegebb együttérzés azokat a szellemi és gyakorlati teljesítményeket kísérte, amelyek az ember, különösen a gyerekek betegségeinek, fogyatékosságainak enyhítését szolgálták. A hős e riportokban is küszködik a főhatósággal, a tanáccsal, az előírásokkal, a bürokráciával.

A szakemberé mellett a vezetők ideáltípusa is megragadható. Országszerete ismerik és becsülik egy-két világszínvonalon termelő ipari és mezőgazdasági üzemünk vezetőjét, akinek az arcképéhez hozzátartozik a konfliktusos vállalása lefelé és fölfelé egyaránt, a kérlelhetetlen törekvés a hatékonyságra, a munkafegyelem szigorú betartása, a teljesítményelv érvényesítése.

Végül kétségkívül az utóbbi tíz-húsz év terméke a társadalomtudósok, mégpedig főképp az ún. „kemény” társadalomtudományi ágakat művelők presztízsének meredek emelkedése, kiemelkedő képviselőik ismertté válása. Számos jel utal arra, hogy a merész, szemnyitogató társadalomkritika váltja ki ezt a figyelmet, és állítja szerzőjét, markáns képviselőjét az érdeklődés előterébe.

Érdeemes volna egyszer azt is megvizsgálni szociológiai eszközökkel, hogy ezek az értelmiségi ideáltípusok milyen társadalmi csoportok körében népszerűek. A társadalomtudós ideáltípusa minden bizonnyal városi, értelmiségi körben hat inkább eszményként, ugyanebben a közegben azonban keveset tudnak például arról, hogy az agrárértelmiség hallatlan számszerű és minőségi emelkedésének, a termelőszövetkezetek működési mechanizmusának milyen nagy szerepe van a magyar mezőgazdaság kiváló eredményeiben — vagyis hogy a munkavégzés eredményét tekintve jó dolog agrárértelmiséginek lenni. A termelőüzemek, közintézmények dolgozói viszont valószínűleg inkább a művészet, a tömegtájékoztató híradásai alapján alkották meg a körülményekkel küszködő, a szakember értelmiségiek, a „nehéz emberek” ideáltípusát, mint saját, mindennapi tapasztalataikból.

Az egyetemi felvételi arányokból és a jelentkezők származásbeli megoszlásából következtetni lehet arra, hogy egy-egy ideáltípus kik között és milyen mértékben jelent vonzerőt, kik vállalkoznak egy előreláthatólag ezekéhez hasonló pálya végigjárására.

Megkíséreltem körülírni azokat az alapvető vonásokat, amelyek mentén az organikus értelmiség kirajzolódhat. Inkább elméleti kiindulás ez, és nem egy szociológiailag meghatározható csoport, réteg meghatározása, hiszen ez utóbbihoz az érdekek és érvényesülési feltételeik sokkal konkrétabb megközelítésére lenne szükség — ami a jelen előadásnál sokkal nagyobb igényű feladat.

Azok közül kerülhetnek ki az organikus értelmiség képviselői, akik, szakadásuknak megfelelően, a gyakorlati társadalmi életbe kapcsolódnak be, és elsősorban munkájuk, szakáguk felé orientálódnak, ez jelent számukra értéket. A jó szakemberhez képest az a többlet jellemzi őket, hogy tevékenységükkel igyekeznek megteremteni a hatékony és értékeket teremtő, értelmes és eredményes munka intézményi, strukturális, művelődési és civilizációs

feltételeit a gazdasági, társadalmi és politikai élet számukra elérhető területein. Gyakorlati tevékenységük vagy elméleti munkásságuk révén tehát *társadalomformálók*.

Az ilyen tevékenység feltételezi az új iránti érzékenységet, kreativitást; felelősségtudatra, küzdeni tudásra épül, és semmi esetre sem ígér konfliktusok nélküli életpályát. Az ilyen értékeket képviselő összeütközésbe kerülhet a feletteseivel és a beosztottaival, szembekerülhet tevékenységét gátló intézményi struktúrákkal, sőt intézmények és mechanizmusok hiányával is. Ne féljünk kimondani azt sem, hogy konfliktusba kerülhet a politikai hatalom különböző szintjeinek képviselőivel, a politikai intézményrendszerrel is. Esetenként összeütközhet a politikai hatalom azon képviselőivel is, akik ugyanezeket az értékeket vallják maguk is, a politikusnak azonban „szakmája” szerint a legkülönbözőbb társadalmi csoportok érdekeinek összeegyeztetését kell megoldania, és a megoldási lehetőségek nem mindig egyeznek meg az általa optimálisnak tartott lépésekkel, inkább a legkisebb veszteséggel járó kompromisszumot jelentik.

Ennek fényében tehát hibás az a felfogás is, amely szerint az organikus értelmiség szükségképpen csak a hatalmon kívül helyezkedhet el, és hatalmon kívüli társadalmi erőként gyakorolhat nyomást a döntéshozókra. Ha a szocializmus viszonyai között mégis ilyen helyzet alakul ki, az annak a következménye, hogy a szocialista társadalom gazdasági, társadalmi, politikai struktúráinak és intézményeinek a fejlesztése huzamosan nem biztosította az értelmes és eredményes munka feltételeit, s ez — a termelő tevékenység visszaesésén túl — hosszú bizalmi és értékválsághoz és a szerepek tisztázatlanságához vezet.

A hatalmon kívüliség különböző álláspontok képében enyhébb formában is jelentkezik. Ideáltípusként megfogalmazódott a társadalmi rendszerbe nem integrálódó, független értelmiségi alakja, aki nem lép kompromisszumra — esetleg konfliktusba sem kerül — a tevékenységét korlátozni akaró hatalommal. Ez az ideáltípus a „gondolkodói státusú”, az intézményi kötöttségektől gyakorlati tevékenységében tényleg szabadabb társadalomtudós vagy művész helyzetének nem megalapozott általánosítása és kivetítése az értelmiség egészére. Nem számol azonban azzal, hogy — ha nem is kötelező konkrét alakba lépni az intézményekkel és képviselőikkel — az író és a társadalomtudóst szemléletének objektivitása, kutatásának, alkotásának tárgya köti kompromisszumoknál is nagyobb erővel a gyakorlathoz, a társadalmi rendszerhez.

Az organikus értelmiségivé válás — a fentebb körvonalazódott értékek képviseletének értelmében — nemcsak szándék és képesség, hanem lehetőség kérdése is. A magyar értelmiségnek foglalkozáscsoportonként, munkahely- és településtípusonként, nemzedékenként különböző adottságai, lehetőségei és korlátai vannak az organikus értelmiségivé váláshoz.

Szerencsés körülmények és jó politika következménye, hogy a mezőgazdasági üzemek kedvező terepet jelentenek ehhez. A falusi művelődési és civilizációs feltételek elmaradottsága és a falusi, vidéki értelmiség társadalmi szerepének tisztázatlansága miatt azonban az agrárértelmiség egyelőre szűk körből toborzódik.

Az ipari termelővállalatok, illetve az ipar egészéről elmondható, hogy kritikus időszakot él át, ha azokat a körülményeket tekintjük, amelyek ki-

hatnak az organikus értelmiség képződésére is. A nyolcvanas években fog eldőlni, sikerül-e a külső körülmények szorítása ellenére olyan strukturális módosításokat kidolgozni, bevezetni és — a stabilitás megőrzésével — a strukturális átalakításokat gyakorlattá tenni, amelyek biztosítják a képzettségnek megfelelő és értelmes munka feltételeit, de amelyek egyszersmind megkívánják az ezekre a pályákra kerülőktől a nagyobb rugalmasságot, az eddigi biztonságra törekvés egyes elemeinek feladását is igénylik.

Csak egyet emelek még ki a többi ágazat és értelmiségi foglalkozási csoport közül. Nem látom kirajzolódni, hogy milyen is lenne az organikus vonásokkal rendelkező pedagógus-értelmiségi típusa. Pedagógus értékeket és értékes pedagógusokat ismerek, de nem tudom, milyennek kellene lennie azoknak az oktatási intézményeknek, ahol a legeredményesebben dolgozhatnak — az óvodától az egyetemekig. Gramsci pedig joggal állította, hogy az értelmiségi funkció komplexitása objektív módon mérhető az egyes államokban azon, hogy miképp alakul az iskolák száma és hierarchikus tagozódása, s azon is, hogy az oktatás megfelelő felkészítést, kereteket ad-e ahhoz, hogy az organikus értelmiség minél nagyobb számban képződjön.

Konferenciánk témája szempontjából fontos rámutatni arra, hogy láthatóan kevésbé kedvezőek a feltételek általában a fiatal értelmiség, különösen egyes fiatal értelmiségi csoportok organikussá válásához. Az irányító posztok betöltött volta, a lelassult fejlődés átélése, történelmi fordulatok élményének hiánya, valamint a bevezetőben említett konfliktusok és bizonytalanságok nem kedveznek a társadalomformálás igényének felkeltéséhez. Pedig az alkotó energiát felszabadító erőket meg kell találni a nehezebb körülmények között is.

Végül: feltehető a kérdés, hogy az organikus értelmiség előbbieken körvonalazott jegyeit figyelembe véve, milyen egy szocialista ország jó értelmiségpolitikája, milyen legyen a magyar értelmiségpolitika. Egy szocialista ország számára jó, sőt nélkülözhetetlen, hogy minél nagyobb számú elkötelezett értelmiségi tevékenykedjen, dolgozzon benne. E csoport létezése, aktivitása érzékelhető a tevékenységükben megnyilvánuló ötletekben, a kísérletekben, a változások kezdeményezésében, és mindez szükségképpen, elkerülhetetlenül konfliktusokkal jár. Működésük eredménye pedig a gazdasági, társadalmi, politikai élet javulása, bár ez nem minden szakaszban jár együtt a javak érzékelhető növekedésével is. A politikának úgy kell a különböző társadalmi erők és csoportok érdekeit összeegyeztetnie, hogy abból az alapvető osztályok érdekeit képviselő értelmiségiek számára kiderüljön munkájuk szükségessége, az általuk képviselt érdekek prioritása. Ennek feltétele, hogy a politikai hatalom, a vezetés minden szintjén is minél több organikus értelmiségi működjön, hogy a politikai döntések előkészítésében minél több organikus értelmiségi vegyen részt, s hogy a döntések feltételeiről, végső alakulásuk okairól részletes s pontos tájékoztatást kapjon minden nemzedék, így a fiatal értelmiség is.

Összefoglaló a tanácskozás vitacsoportjainak munkájáról

Az alábbi összefoglaló a tanácskozás plénumán, illetve négy vitacsoportjában elhangzott mintegy 50 hozzászólásról kíván áttekintést nyújtani.

A tanácskozás arra a feladatra vállalkozott, hogy az ifjúságpolitika előtt álló stratégiai szintű programalkotás számára kiemelje a leglényegesebb kérdésköröket, és segítséget nyújtson egy elméletileg is megalapozott, reális helyzetkép kialakításához.

A szervezők — mérlegelés után — úgy döntöttek, hogy eltérnek a tematikus szekciók kialakításának a hasonló jellegű tanácskozásokon szokásos gyakorlatától, és négy párhuzamos vitacsoportban biztosítanak lehetőséget az észrevételek megfogalmazására, a felvetett gondolatok szembesítésére és megvitatására.

A konferencia záróplénumán a vitavezetők tömören összefoglalták az egyes vitaszekciókban az elhangzott hozzászólásokat. A viták lejegyzett anyagának feldolgozása során azonban lehetőség nyílt arra is, hogy egybevevünk olyan véleményeket is, amelyek ugyan más-más szekcióban hangzottak el, és a helyszínen közvetlenül nem szembesülhettek, tartalmukban azonban egymást megerősítik, vagy éppen ellenkezőleg, ugyanabban a témakörben eltérő álláspontot képviselnek.

A továbbiakban a mintegy 400 oldal terjedelemben lejegyzett szerteágazó vitát az áttekintése során kirajzolódott főbb tartalmi csomópontok köré rendezve összegezzük. Úgy gondoljuk, hogy ezen a módon a szekciók munkájának egészéről, e munka súlypontjairól, eredményeiről teljesebb képet adhatunk, mintha szekciók vagy az egyes hozzászólások szerint tagolnánk az összefoglalót.

1

Az előadásokban felvetett gondolatokra reagálva élénk eszmecsere zajlott arról, hogy elkülönülnek-e, elkülönülhetnek-e valóságosan az ifjúság problémái a társadalom egészén belül, illetve melyek az ifjúság helyzetének tényleges, megragadható sajátosságai.

A hozzászólásokból lényegében nem egymással vitázó álláspontok rajzolódtak ki, inkább egybehangzóan felhívták a figyelmet egy, a gyakorlatban lé-

tező és érvényesülni képes szemlélet, az ifjúság helyzetének egyoldalú, leegyszerűsített kezelése veszélyeire.

Az ifjúság egy sor sajátossága magának az emberi társadalomnak a létezésével egyidős. Az ifjúságnak mint életkori csoportnak éppen a szocializációs folyamatban való részvétel az egyik jellemzője. Ennek során magától értetődő módon kritikusan viszonyul a társadalom addig felhalmozott eredményeihez, értékeihez. Ez tréfásan néha úgy is megfogalmazódik, hogy aki fiatalként nem állt szemben valamilyen módon a fennálló társadalmi intézményekkel, később aligha válik a társadalmi viszonyokat elfogadó „becsületes, tisztas állampolgárrá”. Ezt a fajta szembenállást tehát természetesnek kell elfogadni.

Egy leegyszerűsítő szemlélet alapján azonban az ilyen természetes jelenségeket is aktuális társadalmi feszültségként állítják be, és éppen ez tereli el a figyelmet a valóságos gondokról.

Mindazok a problémák, amelyek az értelmes alkotómunka igényével, az életkörülmények javításával, a társadalmi folyamatok alakításában való tényleges részvétel megteremtésével kapcsolatosak, nem kezelhetők speciálisan ifjúsági metszetben, mert így kiszakadnak valóságos összefüggéseikből.

Így például nem egyszerűen a fiatalok számára nélkülözhetetlen az alkotó jellegű szakmai tevékenység feltételeinek biztosítása. A munka hatékonyabbá tétele, az ehhez szükséges ösztönzők megtalálása a társadalom egészének megoldást sürgető gondja, éppúgy, mint például a lakáskérdés.

A döntésekben, a különböző fórumokon nem önmagában a fiatalok részvételét kell biztosítani vagy speciális ifjúsági fórumot teremteni, hiszen maguknak a fiataloknak a törekvései is az osztálytársadalmi demokratikus intézményrendszer alakítására, továbbfejlesztésére irányulnak.

Az „ifjúsági kérdés” általában a társadalom perspektíva-keresésének felerősödésekor kerül előtérbe. A jelenlegi időszakot ez kétségtelenül jellemzi. Emellett azonban az is tény, hogy a társadalomban zajló folyamatok közül némelyik érzékenyebben érinti a fiatalokat, mint más csoportokat, és ezáltal el nem hanyagolható feszültségek halmozódnak fel.

A fiataloknak a társadalom egészében elfoglalt helyzete úgy is jellemezhető, hogy az új generáció az apák társadalomszerkezete felől a saját társadalomszerkezete felé tart. Mivel e folyamat tartalma alapvetően meghatározza az életésélyeket, így a mobilitás jellegénél fogva elsősorban „ifjúsági kérdés”.

Az elmúlt években lezajlott kutatás eredményeire hivatkozva egy hozzászólás rámutatott, hogy a rétegtképző társadalmi tényezők közül — főként amiatt, hogy az anyagi-társadalmi helyzet a családon keresztül átöröklődik — az életszínvonal mint differenciáló tényező a 30 év alatti korcsoportokban az átlagosnál erőteljesebben érvényesül.

Egy „önálló” ifjúsági érdek konstruálása azonban hamis, és ezért az ilyen megközelítés nem is képes orientáló funkciót ellátni a problémák megoldásában.

Az ifjúság csoportjainak érdekei, szükségletei sajátosan összefonódnak a társadalom más csoportjainak érdekeivel, törekvéseivel, anélkül, hogy teljes egészében azonosak lennének azokkal. Az összefonódások feltárása mellett éppen ezeknek a sajátosságoknak a megjelenítése a feladat a kutatás és az ifjúságpolitika gyakorlata számára egyaránt.

Többen is hangsúlyozták, hogy az ifjúság jelentős része nemcsak érintettként érdekelt fontos társadalmi reformfolyamatok kibontakozásában, hanem éppen helyzete és képzettsége révén számottevő mértékben cselekvő alanya lehet a megújítási törekvéseknek. Ezt azonban — a fiatalok politikai eszközökkel történő megnyerése nélkül — önmagában semmiféle automatizmus nem biztosítja.

2

A fiatalok *életesélyeinek* alakulásával, *pályakezdésével*, munkahelyi-szakmai problémáival foglalkozó észrevételek szinte mindegyike tartalmában azonos irányba mutatott, megerősítő jellegű volt. A hozzászólók egy része — főként a társadalomstatistikát művelő szakemberek — a köztudatban is élő kép tényekkel történő alátámasztására, e kép árnyalására vagy az okok keresésére vállalkozott.*

Elemezték, hogy a 30 éven aluliak kereseti helyzetének az elmúlt évtizedben tapasztalható, más társadalmi csoportokéhoz mért relatív romlása olyan társadalmi tényezőkkel hozható összefüggésbe, mint a női keresők, illetve szellemi foglalkozásuk nagyobb arányú létszámnövekedése, a GYES igénybevétele, illetve a fiatal családokban az eltartottak nagyobb száma, a szakmasztruktúra változása az alacsonyabb bérezésű könnyebb munkák irányába, illetve a nyereségnek és prémiumnak az elért bérekhez igazodó konstrukciói.

Több hozzászólás — fontos kérdésköröket érintve — hangsúlyozottan csak arra vállalkozott, hogy a további elemzőmunka, és a gondolatérlelő viták szükségességére hívja fel a figyelmet.

Tény, hogy számos alapvető kérdés megvilágításához ma még hiányoznak a tudományos eredmények, és ezeket csak egy hosszabb távú kutatási időszak alatt lehet kiérlelni. De egy szélesebb kitekintést nyújtó, sokirányú tapasztalatokat egybevető és összegző vitára, a kutatók és gyakorlati szakemberek párbeszédére feltétlenül szükség van.

A fiatalok egzisztenciális helyzetével összefüggésben vetődtek fel az elosztási rendszerre, illetve a gazdaság működésének egészére vonatkozó észrevételek, amelyek rámutattak, hogy ez a téma nem közelíthető meg a gazdaság egészének működését meghatározó alapfolyamatok átgondolása nélkül.

Számos súlyos probléma — például a lakással vagy az ifjúság anyagi életkörülményeivel kapcsolatos kérdések — szorosan összefüggnek a társadalmi elosztási rendszer szerkezetével, az újratermelés egész folyamatával. Gyakori az az érvelés, hogy csak egy adott nagyságú összeg elosztásának módját lehet alakítani. Ezzel szemben felvethető, hogy magának az elosztásnak a módja egyúttal az összeg nagyságát is befolyásolhatja. Az elosztásra kerülő nemzeti

* Itt hívjuk fel a figyelmet két, közvetlenül a tanácskozást megelőzően, a KSH gondozásában megjelent kiadványra: az *Ifjúság és Társadalom — Tanulmányok* (KSH 1982) című, 11 tanulmányt tartalmazó kötet az ifjúságra vonatkozó legfrissebb társadalomstatistikai adatokat rendszerezi, illetve elemzi (a kiadvány rövid ismertetését lásd folyóiratunk 658—661. oldalán); az *Ifjúságstatistikai adatok tartalmi katalógusa* pedig a korábban különböző helyeken publikált adatok lelőhely szerinti csoportosítását adja.

jövedelem is növelhető, ha másképpen osztják fel, ha az erőforrásokat másképpen allokálják.

A felszólalók közül szinte mindenki érintette a lakáshoz jutás — fiatal családok számára különösen nyomasztó — nehézségeit, hozzátéve, hogy csak komplex, a társadalmi feltételrendszer minden vonatkozását áttekintő módon lehet megközelíteni ezt a köztudatban is régóta előtérben álló kérdést.

Volt hozzászóló, aki követendő útnak vélte a lakásszerzés munkahelyhez szorosabban kötődő intézményes formáinak kialakítását, más a lakásépítés jelenleginél erőteljesebb felfuttatását egy olyan összefüggésben tartotta megfontolandónak, hogy az képes lenne felszívni az egyes munkaszervezetekben feleslegessé váló munkaerőt.

Az Embertani Intézet által végzett vizsgálatok eredményeire hivatkozó hozzászólás nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a fiatalok testi-biológiai fejlődésének kérdései sem kerülhetnek kívül az ifjúságpolitika látókörén. Annál kevésbé, mivel ezek is szorosan a gazdasági-szociális tényezők függvényében alakulnak. A gyerekek életmódját, fejlődését (a táplálkozástól a fizikai terhelésig) befolyásoló intézményeknek hosszabb távon átgondolt és összehangolt munkával kell működniük az új generációk testi és lelki egészségének biztosítása érdekében.

A generációváltás demográfiai vonatkozásait érintő hozzászólás a népesség korösszetételének alakulására, a fiatal korcsoportok számszerű arányának csökkenésére hívta fel a figyelmet.

A *pályakezdés* kérdéseiről többen is hangsúlyozták, hogy az itt jelentkező problémák alapja a szakképzettség hasznosulása, illetve ennek hiányzó feltételei.

A hetvenes évekre teljesen új követelményeket támaztó változások mentek végbe a gazdaságban, aminek következtében korábban is meglevő problémák kiéleződtek, és jóval erőteljesebben fogalmazódtak meg.

Magukat a fiatalokat tekintve is lényeges átalakulások játszódtak le. Mivel egyidejűleg zajlik az önálló életfeltételek megteremtése és a pályakezdés, ez fokozott mértékben terheli meg a fiatalokat, és a hetvenes és nyolcvanas években lényegesen nagyobb visszaesést hoz az életszínvonal és életkörülmények tekintetében a fiataloknak korábban, a családban élvezett helyzetéhez képest, mint például az ötvenes években. Ez is magyarázza, hogy miért került a pályakezdők problémája egyre inkább előtérbe. Az életszínvonal javulásával általánossá vált egy életstandard, amiből az is következik, hogy a fiatalok is nagyobb csapásnak érzik, ha ezt az átlagot önerőből nem tudják elérni.

A megelőző időszakhoz képest ma a gazdaság és a foglalkoztatás jászpek-tívái sem felhőtlenek, egyfajta orientációs bizonytalanság ezen a területen is érzékelhető. Emellett a fiatalok lényegesen magasabb szintű képzettsége a hetvenes évektől előtérbe helyezi a képzettség hasznosításának kérdéseit.

A nyolcvanas-kilencvenes évek jelentik azt az időszakot, amikorra olyan gyerekek kerülnek a középfokú képzési rendszerbe, akiknek már szülei is túlnyomó többségben rendelkeznek képzettséggel. Ezáltal minőségileg más-fajta helyzetbe kerül maga a képzés, és alapjaiban más beállítottságot eredményez a képzettség hasznosítása iránt.

A megszerzett képzettség hasznosíthatósága nagyon jelentős konfliktusforrás lehet, nem egyszerűen arról van szó, hogy kap-e alkotó feladatot a

munkahelyén a pályakezdő. Az önálló, hasznos munka végzésének hiánya az alapvető társadalmi integráció zavarainak forrásává válhat.

Reformról szólva gyakran csak egy összeg gazdasági léptékű gazdaságpolitikát értünk ezen, holott ettől elválaszthatatlan a vállalatok belső reformja, a szervezeti rend korszerűsítése, a vezetési kultúra kialakítása, a szakmai lehetőségek szélesítése.

Egy-egy, éppen a gazdaság reformját szolgáló — üzemben belüli — szervezeti változás önmagában nem biztosítja, hogy éppen a fiatalok helyzete javuljon. Sőt, ilyenkor sokszor éppen a pályakezdők kerülhetnek hátrányos helyzetbe, mivel nekik nincs olyan nélkülözhetetlen szakmai tapasztalatuk, gyakorlatuk, amelyre egy munkaszervezeten belüli racionalizálás építhető.

A szekciók vitájában több helyen is megfogalmazódott, hogy az alacsony bérek miatt jövedelemkiegészítő tevékenységre kényszerülő pályakezdőket ez a kényszer elsősorban szakmai fejlődésükben hátráltatja.

Az életkorhoz vagy a munkahelyen töltött évek számához igazodó keresetnövekedés egyértelműen hátrányos a fiatal munkavállalók számára.

Az önálló életkezdés, a létfenntartás gondjain túl a pályakezdők számára elsődleges kérdés az információszerzés nehézsége. A tudományos pályán elindulók sajátos gondja, hogy a szakmai-tudományos közeletben az információszerzés-informálódás olyan rendszere működik, amelyen leginkább a kezdők rekednek kívül, pedig ez szoros összefüggésben van a szakemberré válás folyamataival. A fiatal kutatók rendkívül nehezen jutnak hozzá olyan alapvető információkhoz (például empirikus adatfelvételek eredményeihez), amelyek nélkülözhetetlenek a tudományos eredmények kiérleléséhez. Ahhoz, hogy az elkövetkező évtizedekre is biztosítható legyen a tudományos káderutánpótlás, hogy a mai pályakezdő kutatók megfelelő felkészültséggel vegyenek majd részt a társadalmi folyamatok elemzésében, a döntési alternatívák kimunkálásában, a korábbinál nagyobb figyelemmel kellene fordulni a fiatal kutatók, ezen belül is a társadalomtudományokkal foglalkozók felé.

A szakmai-munkahelyi előrejutás, a *vezetővé válás* kérdéskörét érintő észrevételek között elhangzott, hogy a jelenlegi helyzet a politikai-történelmi változások lenyomatát is őrzi, és e nem folyamatos vezető kiválasztódás egyes korcsoportok számára igen kevés lehetőséget biztosít a vezető pozíciókba kerülésre.

A vezetők és irányítók létszámukat tekintve is népes csoportot képviselnek. Emellett közismert, hogy a nyolcvanas évtized során alapvetően demográfiai okok miatt bekövetkezik egy jelentős mértékű vezetői generációváltás. Ez olyan „történelmi pillanat”, amely talán lehetővé teszi a munkahelyi szervezetekben levő hierarchikus tagolódás újragondolását. A jelenlegi állapot egy növekedésre orientált korszak fejlesztési elképzeléseit tükrözi, amivel szemben egy racionálisabb gazdálkodás igénye előbb-utóbb ki fogja kényszeríteni az újraértékelést. Felvetődött, hogy vajon az új generációk vezető pozícióba lépése összeköthető-e a munkahelyi szervezetek jelenlegi túlhierarchizáltságának ésszerű csökkentésével. Természetesen ezt a szervezeti kérdést csak a vezetői munka egészének összefüggéseiben érdemes felvetni.

Ameddig a jövedelmek és a társadalmi presztízs túlnyomórészt a beosztás, a hierarchiában elfoglalt hely függvénye, addig a fiatalok alapvetően érde-

keltek a hierarchia fenntartásában. Olyan perspektívát kell tehát teremteni — többek között a fiatalok számára is —, amely nemcsak a vezetővé válás útján teszi lehetővé a jövedelemnövelést és a szakmai presztízs megszerzését.

3

Az ifjúságpolitika gyakorlatát, annak egyes mozzanatait érintő, értékelő észrevételek is megfogalmazódtak a vitákban. Elhangzott olyan vélemény, hogy a hetvenes évek elejének ifjúságpolitikai gyakorlata — amely jelentős részben juttatási formákkal próbálta megragadni az ifjúság sajátos igényeit — hatástalannak bizonyult. Az ifjúsági törvény megfogalmazása utáni években, 1974-től egyre inkább az volt jellemző, hogy egy sor problémára, ami az ifjúság körében felmerült, a leggyorsabb reagálási módokat választottuk, például a különféle utalványok és kedvezmények rendszerének kialakítását. Csak az ehhez szükséges pénzügyi források kimerülésével kezdett erősödni az a meggyőződés, hogy a problémák kezelésének nem ez az igazi módja, és hogy az érdekelték maguk is aktívan bekapcsolhatók a megoldások keresésének folyamatába.

Egy másik felszólalás keretében hangot kapott, hogy a pártnak a XII. kongresszuson megfogalmazott dokumentumai az ifjúságról nem nyújtanak a valóságos differenciáltságot megfelelően tükröző képet, márpedig az ifjúság sajátos belső rétegezettségét is feltáró kép nélkülözhetetlen előfeltétele a hatékony ifjúságpolitikai munkának.

Többen is úgy vélték, hogy az ifjúságról alkotott összkép túlságosan diák-, illetve fiatal értelmiség-centrikus, mivel elsősorban e rétegek problémáit állítja előtérbe.

E témakörben zömmel az ifjúságpolitika helyi-intézményi gyakorlatát érintő észrevételek hangzottak el. Ezek szerint a tevékenység sokszor alig jelent többet a közvetlenül a fiataloknak vagy az ifjúsági szervezetnek nyújtott anyagi támogatásnál, amelyért nem egy helyen társadalmi munkát vagy egyéb tevékenységet is „elvárnak”. A tényleges gyakorlati tevékenységnek, az ifjúságpolitikai munkának az ilyenfajta „pénzbeni megváltására” való törekvés igen gyakran párosul a tényleges partneri viszony hiányával.

Az ifjúságpolitika alapelveiben megfogalmazódik az osztálytársadalmi felelősség és egyúttal a párt-, állami és társadalmi szervek közötti munkamegosztás igénye. A gyakorlatban azt kellene elérni, hogy ezen belül saját feladataikat mindezek a szervek elvégezzék. A nevelőmunkát, a törődést nem lehet pénzben kifizetni, bár sok helyen úgy vélik, hogy a klubépítéssel vagy az ifjúsági rendezvények támogatásával „letudták” a magukét.

Néhány felszólaló hiányolta az ifjúságpolitika több mint egy évtizedes törekvéseinek, eredményeinek kritikus elemzését, a párt ifjúságpolitikájának komplex értékelését. Az is megfogalmazódott, hogy egy ilyen értékelő elemzés hiányában túlságosan is a KISZ került az ifjúságpolitikára vonatkozó értékelések centrumába. Ez azonban aránytalanságokat eredményezett, részben azért, hogy a valóságosnál nagyobb szerepet és felelősséget tulajdonítva az ifjúsági szervezetnek, a működését meghatározó lényeges összefüggések maradtak figyelmen kívül, másrészt ezáltal a KISZ tevékenységére vonatkozó megalapozottan kritikus vélemények nem kaptak kellő hangsúlyt.

Vitázva azzal a szemlélettel, amely szerint az ifjúság szükségletei csak más társadalmi csoportok szükségleteinek rovására elégíthetők ki, fontos elvként fogalmazódott meg — és a résztvevők egyetértésével találkozott —, hogy a felnőtté válás folyamatához kötődő érdekek sok esetben nem közvetlenül vagy nem egyszerűen csak a fiatal korosztályok érdekei. Ennek szem előtt tartásával az az ifjúságpolitikai, illetve érdekképviseleti gyakorlat lehet hatékony, amely képes az ifjúsági csoportok saját problémáit úgy megragadni, hogy azokat társadalompolitikai problémákká transzformálva más társadalmi érdekekkel való összhangjukat felmutatja.

4

A szekciókban a hozzászólások tekintélyes része az ifjúság mai helyzetének értékelésén túl azokkal a társadalmi intézményi mechanizmusokkal foglalkozott, amelyek kiemelkedő szerepet játszanak az ifjúság formálódásában.

A *szocializáció* vált általánosan használt gyűjtőfogalmává mindazoknak az észrevételeknek, amelyek a családnak, az oktatási intézményrendszernek, a tömegkommunikációnak a felnövekvő generációk társadalmi magatartására, világnézetére, értékorientációjára gyakorolt befolyását, ezzel kapcsolatos felősségét, illetve funkciózavarait elemezték.

Kutatási eredmények is megerősítik a korai — kisgyerekkori — szocializáció jelentőségét, jelzést adva a családi nevelés jól ismert zavarairól, hiányosságairól — a szülők munkacentrikus életvitele miatt magukra maradó gyerekekről, akik a „felnőtt-hiány” következtében a technikai-tárgyi környezetben inkább biztonságban érzik magukat, mint a személyes kapcsolatok világában.

A szülő-gyerek kapcsolat — kényszerű okok miatt — rendkívüli mértékben leszűkül, s a szülők egy része a személyes kötődést úgy próbálja pótolni, hogy értékes játékokkal, technikai eszközökkel igyekszik körülvenni a gyereket. Ez észlelhető nyomot hagy a gyerek szocializációjában. Több ezer (10—12 évesek által készített) rajz elemzése során aránytalanul kis számban találtak olyan képeket, ahol a gyerekek társas környezetben vagy szüleik társaságában ábrázolták volna önmagukat.

Elkerülhetetlen, hogy a korábban egyértelműen családi funkciók egy részét társadalmi intézmények — elsősorban az iskola — vegyék át, ugyanakkor az erre hivatott intézmények sem tudják megfelelően biztosítani a személyiségben rejlő képességek, lehetőségek kibontakozásának feltételeit. Sokkal inkább a tömegességből fakadó személytelenség, a szocializációs folyamat túlszabályozottsága, emellett egyfajta szűkkörűen értelmezett és túlzott teljesítménycentrikusság jellemzi tevékenységüket.

A további szociológiai kutatások számára is meggyőző tanulságai vannak annak a vizsgálatnak, amely a fiatalok továbbtanulásában — az eddig az apák szerepét előtérbe állító megközelítésekkel szemben — rámutatott az anyák iskolai végzettségének, illetve általában az anyák szerepének a gyerekek továbbtanulási törekvéseit alapvetően befolyásoló jelentőségére. A kutatók számszerűleg is megragadható kapcsolatot kerestek a szülők és gyermekeik iskolai végzettsége között. A nagyüzemi környezetben folytatott vizsgálat adatai a következő összefüggéseket tárták fel: az apák szerepe más vizsgálatokhoz hasonlóan 17 százalékos arányt mutatott, az anyák iskolai tanul-

mányainak években mért hossza azonban meglepően nagy, mintegy 74 százalékos arányban determinálta a gyerek tanulmányi idejének hosszát.

A plenáris ülés egyik előadásában felvázolt magatartás-típológiával kapcsolatban elhangzott megjegyzés hiányolta a hasonló, a „felnőttek” társadalmi magatartás-típusait megragadó kísérletet. Pedig a fiatalok és a felnőtt korosztályok magatartás-típusainak egymásra vetítésével lehetne érvényes képet kialakítani az értékátadás folyamatáról és a lezajló orientációváltozásokról.

Úgy tűnik — fejtette ki az egyik hozzászóló —, hogy a társadalmi célok, normák, értékek átadására hivatott intézmények és személyek nem számolnak eléggé az azonosulásra kínált minták, a tudatot befolyásoló mechanizmusok szükségszerű változásával, elavulásával. Korábbi korszak(ok) eszményei élnek (vagy vegetálnak) tovább az oktatásban. A tankönyvek sokszor még mindig csak a harcoló forradalmár, a mártír példaképét kínálják a fiataloknak.

Eközben az iskolai osztályokban a hagyományos szerepek közül is nem egy háttérbe szorul vagy eltűnni látszik. Az iskolai osztályközösségek életét a különböző szerepek, ezek alakulása is igen nagy mértékben befolyásolja. Alig létezett valaha osztály olyan — klasszikusnak mondható — szerepek nélkül, mint az eminens, az élsportoló, a stréber vagy az osztály bohóca. Tapasztalatok alapján azonban úgy tűnik, hogy az utóbbi évtizedben mintha ezek a hagyományos szerepkörök igencsak átalakultak volna, és a mai osztályközösségekben egy másfajta értékszemlélet élne, más értékrendszer befolyásolná a presztízs-hierarchia alakulását. Például a fiatalok fogyasztási, sőt, „fogyasztói” szokásai már a gyerekkorban kialakulnak, és ez érzékelhető az iskolai gyerekközösségben is.

Nem elhanyagolható kérdés, hogy vajon a gyerekek közvetlen környezetében vezető funkciót viselő személyek vagy formálisan is a gyerekek, a fiatalok által választott vezetők mennyiben képviselnek azonosulásra alkalmas magatartásmintát, személyiség-modellt. A mitizált, emberfeletti tulajdonságokkal lefestett vezetőkkel, így az általuk képviselt célokkal sem lehet igazán azonosulni, pedig a tanárokhoz, a mesterekhez vagy a mozgalmi vezetőkhez fűződő személyes kötődések alapvetően fontosak az értékátadás hatékonysága szempontjából is.

Igen korán — már a kisiskolás korban — tapasztalható egyfajta „kettős könyvelés” kialakulása, azaz a gyerekek sajátos reagálása a deklarált normák (egyfajta „hivatalos értékrend”) és a ténylegesen tapasztalt valóság közötti szakadásra, illetve az iskola és család egymásnak ellentmondó elvárására.

Szintén nem „specifikusan ifjúsági kérdés”, hogy a társadalmi-politikai közéletben kibontakozó tényleges folyamatok, törekvések esetenként rejtetten, burkolt formákban (vagy egyáltalán nem) jelennek meg az érintettek előtt, ezért szinte lehetetlenné válik, hogy azonosuljanak e célkitűzésekkel, törekvésekkel.

A résztvevők közül senki nem vitatta az *iskolának* a szocializáció folyamatában játszott alapvető szerepét.

Elhangzott olyan megállapítás, hogy félrevezető és korszerűtlen az a szemlélet, amely az ifjúságpolitikát és annak intézményi hátterét, általában az ifjúság problémáit, elkülönítetten kezeli az oktatási rendszertől.

Az iskola a legnagyobb állami intézményrendszer, amely a szocializáció folyamatára hatást gyakorol. Az egyik alapvető probléma alighanem éppen az, hogy ma az iskola „csak” állami intézményrendszer és nem társadalmi intézményrendszer.

Ameddig ez az intézményrendszer nem erősíti meg a közvetett és közvetlen társadalmi kontrollt saját működése felett — amíg nem biztosítja a szülők, pedagógusok, diákok részvételét a problémák felismerésében és megoldásában, és nem csak országos szinten, hanem az egyes iskolákban is —, addig nem lehet hozzáférközni a legalapvetőbb kérdésekhez sem, mert ezek nem általában léteznek, hanem az egyes konkrét iskolákban.

A személyiség alakulása sem általában, hanem egy éppen adott iskola körében, életében zajlik.

Ma az iskolát érintő reformok kialakításából következetesen kirekesztődik a diákság, a pedagógusok valódi részvételének hiánya miatt pedig sok, tartalmában korszerű kezdeményezéssel szemben is bizalmatlanság tapasztalható a pedagógusok körében.

Elmondható, hogy az oktatási intézményrendszer megújítása átfogó és valóságosan közös érdeke diákoknak és tanároknak. E megújulásnak azonban nem elsősorban tantervi módosításokat kell jelentenie, hanem alapvetően az irányítási rendszer reformjára van szükség. A jelenlegi oktatásügyi irányítás egy meghatározott iskolatípus kezelésére képes. Egy olyan iskolatípusra, ahol az alternativitás, a különbözőség, az átlagtól való eltérés csak mint szabályozott — a kísérletre szóló „pecséttel” rendelkező — kivétel jelenhet meg. Ezt az iskolatípust képes irányítani az oktatásügy, de nem képes katalizátora lenni az oktatás megújítási folyamatának.

Egyre inkább érezhető, hogy társadalmunk jelenlegi problémáinak döntő részét nem lehet az eddig kialakított eszközökkel kezelni, és ez vonatkozik az iskolaügyre is.

Az eddigi megújítási stratégia lényegében politikai és adminisztratív jellegű stratégia volt. Ma azonban egy olyan, jellegében eltérő stratégiára van szükség, amely szervesen magába foglalja az innováció lehetőségét, azt, hogy az iskolák önmagukat megújíthassák. Az egyes helyi szintű eredményeket pedig nem kell feltétlenül és azonnal az egész oktatásügy számára kötelező érvényű normává fogalmazni.

Az ifjúság jelentős, tenniakaró rétegeit mozgósíthatná cselekvésre egy olyan — a rövid távú célkitűzések megfogalmazására is gondot fordító — program, amely ebben a szférában is kibontakoztatná az egyre sürgetőbbé váló reformokat, elfogadva, hogy a szocialista társadalom fontos, értékékként fenntartandó törekvése az, hogy az iskola nem csupán gazdasági szükségleteket kielégítő, hanem az emberi képességek kibontakozását is szolgáló intézmény legyen.

Az érdekképviselő intézményes mechanizmusait, működésének jellemzőit, változásának tendenciáit érintő hozzászólások között fogalmazódott meg annak a törekvésnek a kritikája, amely az ifjúság számára valamiféle elkülönített „ifjúságspecifikus demokrácia” létrehozását tartja lehetségesnek.

A KISZ helyzetét, szerepét, megítélését érintő hozzászólások többnyire a tüneteket sorakoztatták egymás mellé, az okok és teendők helyett inkább a jelenségek megfogalmazása kapott nagyobb hangsúlyt.

Több hozzászóló szerint az utóbbi években jelentős létszámú ifjúsági csoportokban — főként a tizenévesek és a diákság körében — sok jel mutat arra, hogy erősödtek a fenntartások a KISZ-szel szemben, de elmondható, hogy általában a társadalmi, érdekképviseleti intézményekkel szemben is. Ez egyrészt a kritika fokozódásában érzékelhető, másrészt pedig abban, hogy gyakoribbá vált körükben a szervezetektől való elfordulás, a spontán módon alakuló csoportközösségek felé orientálódás.

Igen sok kulturális jellegű mozgalom, kezdeményezés indult el, és él ma is ilyen spontán módon létrejött csoportformákban, zömmel az egyetemista-főiskolás fiatalok körében. Ezek olykor szakmailag is igen értékes tevékenységeknek nyújtottak keretet, s emellett sikeresen reagáltak a fiatalok — hivatalos intézmények által ki nem elégített — közösség iránti szükségleteire. Mindezek ellenére az intézmények többsége nem fordít kellő figyelmet rájuk, és elmondható, hogy megítélésük sem egységes. Vannak olyan tapasztalatok, hogy a hivatalos képviseleti intézményeken kívül meginduló kezdeményezések tartalmuktól függetlenül nemegyszer indokolatlan félelmet, bizalmatlanságot váltanak ki a helyi vezetésben, és a tanácsstalanság vagy esetenként megalapozatlan politikai minősítés tartósan eltávolíthatja az érintett fiatalokat az intézmények által képviselt törekvésektől.

Elhangzott, hogy nem csupán a KISZ tevékenységéből, hanem általában a társadalmi szervezetekéből hiányzik a mozgalmi jelleg; azonban az ifjúsági szervezet semmilyen körülmények között nem tekinthet el éppen saját tagjainak erre irányuló fokozott igényeitől.

Egy mozgalmi típusú szerveződési formába a spontán kezdeményezések is szervesen beépülhetnek. Természetesen vannak olyanok is, amelyeknek az integrálódására nem kerül sor.

Az egyik hozzászóló a KISZ-szervezetek tevékenységét vizsgáló kutatás tényeit idézte: a KISZ választási rendszerének működésére nem az jellemző, hogy alulról fölfelé választanak a vezetőket, hanem egy olyan „agyonegyeztetett” kiválasztási mechanizmus működik, amely sokszor akadálya a természetesebb vezető kiválasztódásnak.

A vezetők és a tagság viszonyában sok a formális elem, a tagok részéről többnyire csak passzív elfogadást jelent. Hiányoznak a politikai tevékenységben való részvétel motivumai, elsősorban a döntések tényleges befolyásolásának lehetősége nem megfelelő. A KISZ-vezetők gyakran szorosabban kötődnek a munkahely, iskola, az úgynevezett „befoglaló környezet” vezetéséhez, mint az őket megválasztó KISZ-tagsághoz.

A ma érvényben levő választási rendszer működése során a tagok a kiválasztásra ténylegesen alig gyakorolnak befolyást. Így a vezetők számára a „felfelé igazodás” kényszerei a meghatározóbbak. Mindezek a jelenségek és okaik elválaszthatatlanok a jelenlegi — szervezeten belüli — tömeges érdektelenség sokszor passzív tüneteitől.

Azt kellene megvizsgálni, hogy a KISZ, érdekképviseleti szerepének erősítésével összefüggésben, milyen módon tudna koordináló szerepet játszani az érdekképviselet különböző csatornáin érkező jelzések összefoglalásában, egyeztetésében, közvetítésében. Ez a törekvés magában foglalná azt is, hogy

az egyesületek és hasonló szerveződések mellett a fiatalok helyi, spontán kezdeményezéseit is be kellene csatolni ebbe a mechanizmusba.

Az intézményrendszert általánosan érintő megjegyzésként hangzott el, hogy ma még rendkívül fejletlen, hiányos a lokális szintű érdekképviseleti demokrácia intézményrendszerének kiépültsége. Nem egy hozzászóló utalt a lakóterületeken létrehozandó érdekképviselet szükségességére, a KISZ-nek ezen a téren feltáratlan teendőire, lehetőségeire.

A politikai kultúra alakulásának kedvező jelensége — fogalmazódott meg egy hozzászólásban —, hogy a társadalom tagjai érdekeik sérelme esetén panaszaikkal egyre kevésbé a korábban mindenhatónak vélt tömegkommunikációs eszközökhöz fordulnak, sokkal inkább a megoldásban valóban illetékes szerveket keresik meg. Az egyes szerkesztőségekhez természetesen — a fenti tendencia ellenére is — nagy számban érkeznek jelzések, célszerű lenne minél többet hasznosítani ezekből az információkból az ifjúságpolitikai munka számára.

A vezetőképző intézmények tapasztalatairól szóló felszólalás jelezte a vezetők, a leendő vezetők gyakran esetleges kiválasztásából adódó következményeket, és felhívta a figyelmet arra, hogy az elméleti ismeretek leértékelődnek a vezetőképzésben részt vevők körében.

6

Végül a hozzászólások egy elkülöníthető vonulata, bár eltérő arányokban, de külön is érintette az *egyes ifjúsági rétegek* sajátos helyzetét.

Volt olyan észrevétel, amely az ifjúságra jellemző törekvések feltérképezésére a jelenleg legalkalmasabb módszernek a kisebb létszámú, de reprezentánsnak tekinthető csoportok alaposabb tanulmányozását tartja. Többen felhívták a figyelmet arra, hogy egyes, néha kifejezetten deviánsnak tekinthető jelenségek nagyobb hangsúlyt kapnak a kelletnél, miközben a közvélemény százezres nagyságrendű ifjúsági csoportok problémáiról alig, vagy egyáltalán nem vesz tudomást. Ilyen — érdemtelenül kevés — figyelem és törődés jut a bejáró fiataloknak, akik a jelenlegi érdekképviseleti rendszer hatóköréből helyzetüknél fogva szinte teljesen kimaradnak. Többen utaltak az üzemekben dolgozó fiatalok egyre erősödő, és nagyrészt még feltáratlan belső differenciáltságára.

Az egyik hozzászólás — a településszerkezetnek a fiatalok életfeltételeit meghatározó jelentőségéből kiindulva — felhívta a figyelmet arra, hogy a munka- és életlehetőségek keresése nyomán a nagyvárosba áramló fiatalok a városok infrastrukturális elmaradottsága miatt nem tudják kihasználni a városi életforma előnyeit. A települések egyenlőtlen helyzete és fejlesztése hozzájárul az egyes csoportok — köztük fiatalok — hátrányos, peremhelyzetének kialakulásához.

A fiatal értelmiség problémái a konferencia programjában is kiemelt helyet kaptak.

Szó esett az értelmiséggé válásban szerepet játszó felsőfokú képzés, például a tanítóképzés helyzetéről. A hallgatók társadalmi összetételének változásával a képzés rövid időtartama és a szakmai képzés, az értelmiség szerepre

szocializálás megnövekedett feladatai egyre komolyabb ellentmondásba kerülnek egymással.

Ugyanilyen ellentmondásos és újszerű gondokat jelent a felkészítésben, hogy az agrárszakembereket képző intézményekben növekszik a városi fiatalok aránya.

A fiatal értelmiség helyzete a társadalom szerkezetének — az egyes társadalmi csoportok életesélyeit befolyásoló — alakulása kapcsán is megfogalmazódott. Nem egyszerűen azzal lehet jellemezni helyzetüket, hogy a fiatal értelmiség rosszabbul keres, mint az azonos korú más rétegek, vagy hogy támogató családi háttér hiányában nehezebben jut lakáshoz. Az az alapkérdés, hogy e fiatal értelmiségieknek milyen életesélyeik vannak arra, hogy pályafutásuk során a mai felnőtt értelmiségiek státusába jussanak.

A diplomások számának — ezen belül is különösen a főiskolát végzettek arányának — igen nagy mértékű növekedését összevetve gazdasági struktúránk és a létező hierarchiák merevségével, becslés alapján állítható, hogy — ha csak alapvető gazdasági-társadalmi folyamatok nem módosulnak — a ma fiatal értelmiségiek közel fele csak megöregedni fog, anélkül, hogy a mai felnőtt értelmiség társadalmi státusát elérné. Ez a helyzet persze a rétegen belüli konkurrenciaharcot is kiélezheti.

A fiatal értelmiséggel foglalkozó előadásban elhangzottak mintegy kiegészítéseként fogalmazódott meg, hogy a szakmai vagy elsősorban a szakmához kötődő értelmiségi funkciók mellett társadalmi igény van a helyi, érdekkifejező, érdekképviseleti funkció, szerepvállalási készség erősítésére, illetve formáinak kialakítására is.

Ugyanígy nélkülözhetetlen az értelmiség — a szocialista céloknak elkötelezett fiatal értelmiség — legaktívabb csoportjainak szerepvállalása olyan társadalmi aktivitás formálásában, amely demokratikus keretek között mozgalmi jelleggel képes az öntevékenységet, a meglévő energiákat kibontakoztatni.

(Összeállította: *Tóth Éva*)

A szekcióvezetők beszámolója a vitacsoportok munkájáról

A tanácskozás záró plenáris ülésén a vitacsoportok vezetői rövid értékelő összefoglalást adtak az egyes vitacsoportok munkájáról.

HÉTHY LAJOS (az 1. vitacsoport munkájáról):

Vitacsoportunkban inkább a helyzetfeltárás dominált, talán kevésbé sikerült a „konstruktív végszavak megfogalmazásának” kitűzött feladatát elvégezni. Ugyanakkor a helyzetfeltárásnak is megvan a maga jelentősége. Egyrészt azért, mert minden cselekvési program kialakításához szükség van reális helyzetfeltárára, másrészt véleményem szerint pillanatnyilag abban a fázisban tartunk, amikor az ifjúság helyzetének megítélésével kapcsolatban alapvető kérdésekről is vita folyik. (Példaként csak a KISZ szerepére vonatkozó, itt elhangzott különböző véleményekre utalnék.)

A vitacsoportban a hozzászólások nagy része az ifjúság szempontjából nagyon jelentős kérdések, az anyagi-gazdasági létfeltételek és a munkafeltételek problémái köré összpontosult. E területen a helyzetet a hozzászólók súlyosnak ítélték. Ugyanakkor több hozzászóló hangsúlyozta, hogy olyan anyagi-gazdasági problémákról van szó, amelyek *nem specifikusan* az ifjúságra vonatkoznak, de amelyek az ifjúságot más társadalmi rétegeknél, csoportoknál érzékenyebben érintik. Nyilvánálónak tűnik, hogy az anyagi-gazdasági lehetőségek beszűkülése, várható rosszabbodása egyike azoknak a tényezőknek, amelyek ezt előidézték.

Az ifjúság anyagi helyzetét és perspektíváit számottevően befolyásolja, hogy a fiataloknak körülbelül harmincéves korukig kell viselni a családalapítás anyagi terheinek jó részét, ugyanakkor ezekben az években a legalacsonyabb a fiatalok jövedelme. Az elmúlt időszakban viszonylag jól fel lehetett oldani azt a feszültséget, amely az alacsony bérek és az éppen ebben az életkorban esedékes, a családalapítással összefüggő fokozott anyagi terhek között keletkezett, mert volt egy jelentős gazdasági és életszínvonal-növekedés. Alapvető kérdés az, hogy egy stagnálási időszakban hogyan kezelhetők ezek a feszültségek. Azt hiszem, megfogalmazhatunk egy olyan álláspontot, hogy az ifjúságra vonatkoztatva az életszínvonal megőrzésének célkitűzése nem azt jelenti, hogy a fiatalok anyagi javakkal való ellátottságának szintje stagnál, hanem azt, hogy az új generációkat „fel kell hozni” az ellátottság-

nak, az életkörülményeknek arra a szintjére, ahol ma az idősebb generációk állnak.

A résztvevőkben a vita nyomán az a meggyőződés alakult ki, hogy a felmerült problémák jelentős része túlmutat az ifjúságon, és azok, bár vannak ifjúsági vonatkozásaik, egészségben nem specifikusan ifjúságiak, hanem a társadalmi-gazdasági problémák szélesebb körébe ágyazódnak. Ugyan sajátosan jelentkeznek az ifjúság számára, de a társadalom egészét érintik. Ha például problémaként merül fel, hogy tudunk-e értelmes, alkotó munkát biztosítani a fiatalok számára, az is kérdés, hogy vajon az idősebb generációk számára mennyiben tudjuk ezt megtenni. Felmerült, hogy a fiatalok munkájukkal, erőfeszítéseikkel arányosan többletjövedelemhez tudnak-e jutni; kérdés, hogy általában mennyire tudjuk ezt biztosítani. Problémaként vetődött fel, hogy gondok adódhatnak az ifjúság foglalkoztatása területén, akár a teljes foglalkoztatásról, akár a hatékony foglalkoztatásról beszélünk; úgy vélem, ez is olyan kérdés, amely a társadalom egészére vonatkoztatható. A KISZ-szel kapcsolatban elhangzott problémákhoz is kapcsolódik, hogy az ifjúság intézményes érdekképvisellete mennyire funkcionál hatékonyan; a reális megítéléshez azonban látni kell, hogy hasonló kérdések feltehetőek az intézményes érdekvédelem más területeivel kapcsolatban is.

Ami a cselekvési program kialakítását illeti, ezért sem lenne szerencsés az ifjúságon túlmutató általános társadalmi problémák esetében valamiféle „ifjúsági csomagterv” kidolgozása. Sokkal inkább arra van szükség, hogy az ifjúság képviselői a meglévő vagy a jelenleginél jobban működő csatornákon jelezzék ennek a társadalmi csoportnak a sajátos igényeit, problémáit. Külön program kidolgozására olyan területeken van szükség, ahol a gondok erőteljesebben érintik az ifjúsági csoportokat, mint más társadalmi rétegeket, és ahol meglévő erőforrásokkal lehet sikert elérni. Tipikusan ilyennek tűnik a lakásprobléma, amelyet a kidolgozásra kerülő új szociálpolitikai koncepció keretei között is el kell helyezni.

Az egész tanácskozás a komplex problémakezelés igényét hangsúlyozta; jelezte, hogy olyan mélységű és összetettségű problémákról van szó, ahol minden leegyszerűsítő megállapítás veszélyes. Ha azonban cselekvési programot akarunk kidolgozni, akkor bizonyos súlypontokat mégis ki kell alakítanunk. Ma az látszik fő kérdésnek, hogy az ifjúság számára a társadalom mennyiben tudja a boldogulás, az anyagi boldogulás és az értelmes munka, az ügyek intézésébe való érdemi beleszólás perspektíváját nyújtani. Úgy gondolom, ha cselekvési programot akarunk megfogalmazni, ebben a *perspektíva* kérdésének központi szerepet kell szánunk.

VUKOVICH GYÖRGY (a 2. vitacsoport munkájáról):

Az életkörülményekkel kapcsolatos hozzászólások közül az egyik kiemelésre érdemes szempont a pályakezdők és a fiatal családok anyagi-jövedelmi viszonyainak alakulása. Különböző statisztikai elemzések alapján közismert, hogy a fiatalok jövedelmi viszonyai relatíve elmaradtak az átlagtól, és ez a lemaradás az utóbbi időben fokozódott. Az egyik legproblematisabbnak a

fiatal, gyermeket nevelő családok jövedelmi színvonala látszik, éspedig minél több gyermeket nevelnek, annál inkább. Azt hiszem, ez olyan tény, ami-
re mindenképpen oda kell figyelni. Továbbá a pályakezdők esetében (külö-
nösen az értelmiségi fiataloknál) a kedvezőtlen jövedelmi viszonyok gyakran
odavezetnek, hogy a fiatalok elhagyják eredeti szakmájukat vagy olyan jö-
vedelemkiegészítő tevékenységre kényszerülnek, amelyek erőiket és energiái-
kat meghaladják, ennek különböző káros következményei ismertek. A laká-
helyzet mint központi probléma szintén felmerült a vitacsoport ülésein. A la-
káshelyzet alakulásában az új rendelkezések alapján várható változások a
fiatalok helyzetét nagymértékben kedvezőbbé tehetnék. Ugyanakkor felme-
rült a vitában, hogy a lakáshoz jutás megkönnyítése nem old meg automa-
tikusan sok más egyéb, a fiatalok körében jelentkező problémát, és nem he-
lyes a fiatalokkal kapcsolatos minden nehézséget a lakáshelyzetre vissza-
vezetni.

Többen érintették a vitában a regionális különbségeket is. Tulajdonkép-
pen ma már a lakóhely sokkal inkább determinálja a családok társadalmi-
gazdasági helyzetét, mint minden egyéb. A korábbinál nagyobb mértékben
kellene érvényesíteni ezt a nézőpontot is az ifjúság helyzetének vizsgálatá-
ban.

Felvetődtek demográfiai kérdések is, hiszen ismert, hogy a különböző né-
pesség-előrejelzések alapján a fiatalság, tehát annak a korintervallumnak a
létszáma, amelyet ifjúságnak nevezünk, a jövőben csökkenni fog, és az ifjú-
ságpolitikának ezt is figyelembe kell vennie. Mindez persze része annak a
komplex problémának, amely a népesedési kérdések teljes vetületét is ma-
gába foglalja, de tény az, hogy a jövőben a harminc vagy harmincöt éven
aluliak abszolút száma csökkenni fog, mégpedig 2000-ig elég jelentős mér-
tékben.

A pályakezdést és annak egyes zavarait illetően megfogalmazódott, hogy a
bajok tulajdonképpen nem a pályakezdekskor, hanem már jóval előbb, egé-
szén fiatal korban kezdődnek. Az oktatás és nevelés lehetőségeit és felelőssé-
gét ezzel összefüggésben is elemezni kell. Vizsgálati adatok mutatják, hogy
már gyermekkorban (a tíz-tizenkét éves kor közötti időszakban) kialakul az
eredménycentrikus viselkedés: csak maga az eredmény jelent értéket, az erő-
feszítés, a hozzá vezető út nem érték. Úgy tűnik, ebben az időszakban a csa-
lád sem játssza igazán jól szocializációs szerepét. A családok erősen fogyasz-
táscentrikus szemlélete a pályakezdő ifjúságnál már a beilleszkedéskor is
nehézségeket okoz.

Figyelmet érdemlő gondolat hangzott el a jövőképre vonatkozóan is. Nem
jó az a jövőkép, amely nem aktivizál. Olyan jövőképre van szükség, amely-
kért érdemes ténylegesen is tenni, dolgozni, és tudományos megalapozottság-
gal, társadalmi konszenzussal ki kell jelölni azt az utat is, amelyik ehhez a
jövőhöz elvezet. Ezt, a feltételekkel is számoló utat, politikát az ifjúság ma-
gáéának tudja majd elfogadni.

Többen említették, hogy jelenképünk talán túlságosan is racionális, és
nincs-e olyan veszély, hogy a hitet, az érzelmeket, a pátoszt valamiképp hát-
térbe szorítjuk, noha ennek éppen az ifjúság életében és az értékátadásban
kitüntetett szerepe van.

Véleményem szerint valami azért hiányzott a vitából. A diagnózis készítésekor a problémákra igyekeztünk koncentrálni, a figyelmet ezekre irányítani. A pozitívumok valahogy mintha hiányoztak volna a képből. Érdemes lenne pedig ezeket is elemezni, tanulságaikat megfogalmazni.

●

KNOPP ANDRÁS (a 3. vitacsoport munkájáról):

Mielőtt összefoglalnám a vita általam legfontosabbnak ítélt néhány mozzanatát, néhány általánosabb észrevételt szeretnék tenni. Utólag bizonyos hiányérzetem van a tematikánkkal kapcsolatban is. Megítélésem szerint nem kapott kellő súlyt az egész vitában az oktatási rendszer problematikája. Ehhez képest nagyobb hangsúlyok estek a KISZ-re, még a tömegkommunikációra is, pedig az egész szocializációs folyamat priméren meghatározó intézményrendszere az iskola.

A másik hiányérzetem inkább szemléleti gondokkal kapcsolatos. A nemzeti problematika szinte teljesen hiányzott az ifjúsággal összefüggő kérdések tárgyalásakor, és ez sokkal lényegesebb annál, semmint pusztán tematikai hiánynak tekinthetnénk. Elég sok kérdés halmozódott fel a nemzeti problematika kapcsán, a történelmi ismereteken túl az egész identitás-problémában. Úgy vélem, a továbbiakban — a kutatásokban és a következő ilyen konferenciákon is — ennek megfelelő súlyt kellene adni. Sok minden szól e mellett, még bizonyos internacionális mozzanatok is, amelyek az ifjúsági szubkultúrát erősen befolyásolják.

A mi vitacsoportunkban 15 hozzászólás hangzott el, és benyomásom szerint — bár nem volt összehasonlítási alapom — élénk és jó vita volt.

A szekcióban számos érdekes elméleti kérdés is felvetődött, amelyeket csak felsorolászerűen tudok említeni.

Ezek közül az egyik a kultúraelmélet egészével kapcsolatban azt a kérdést fogalmazta meg, hogy egy tradicionális kultúra-felfogással egyáltalán leírható-e egy ilyen diszkontinuus, rétegzett társadalom, vagy akár csak egy belsőleg is differenciált réteg, mint az ifjúság problémái. Arra hívta fel a figyelmet, hogy sokkal differenciáltabb, komplexebb, az életmód, a fogyasztás fogalmaival kiegészített kultúrafogalom kialakítására van szükség, ha el akarjuk kerülni az egyoldalúságokat.

Több hozzászólásban ie elhangzottak fontos történelmi adalékok a szocializmuskép alakulásáról. Volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy az érdekviszonyok kutatásánál az ifjúság esetében a tágabb — tehát a nem közvetlenül az ifjúság anyagi érdekelttségével összefüggő — érdekviszonyokat is kutatni kell.

Azzal a klasszifikációval kapcsolatban, amit Barabás János előadása tartalmazott, elhangzott egy olyan igény, hogy a felnőtt társadalom hasonló jellegű tipizálására is szükség lenne, legalábbis ahhoz, hogy ezt a klasszifikációt értékelni lehessen.

Elhangzottak fontos észrevételek az oktatással kapcsolatban is. Ezeket is elméleti kérdéseknek tekintem, bár számos gyakorlati vonatkozásuk van. Megfogalmazódott, hogy az oktatási rendszer átalakításába az eddigieknél sokkal jobban be kellene vonni az ifjúságot is. Az oktatási rendszer egészét

illetően alapkérdés, hogy az oktatási rendszer irányítása hogyan fog alakulni, mennyiben marad az iskola kizárólag állami intézmény és mennyire válik társadalmi intézménnyé is egyúttal. Ancsel Éva előadásához kapcsolódva figyelemreméltó szempontok hangzottak el az iskola autoritárius jellegéről, abban az értelemben, hogy a mi iskolánk sokszor nem egyszerűen oly módon autoritárius, hogy az egyes pedagógus autoritárius, hanem maga az iskola autoritárius a pedagógussal és a gyermekkel szemben is. Mindez felveti az oktatásirányítás egészének problémáit is: mennyire tudja tolerálni az oktatásirányítás az eltérőt, a kísérletet, mindazt, ami nem illik bele a működő rendszerbe — s ezt a kérdést ki lehet terjeszteni a művelődés egész stratégiájára is. Olyan műveltségképet és olyan társadalomképet sugall-e az iskola, ahol a felnőttek mindent tudnak és mindent meg tudnak válaszolni, vagy hagyunk nyitva kérdéseket és hagyunk feladatokat a felnövekvő nemzedékek tagjai számára is?

Az elméleti kérdések sorába tartozónak tekintem az egyik hozzászólásnak azt a mozzanatát is, amivel egy kicsit polemizálni szeretnék, és ami arra is felhívja a figyelmet, hogy sok mindent nem teljesen azonos értékrend alapján értékelünk — ami persze nem baj, csak bizonyos alapkérdések értelmezésénél a konszenzus alapvető kérdés. Az egyik hozzászóló felvetette, hogy hogyan képzeljük el a „modern szocialista társadalmat”. Elképzelése szerint ez egy olyan dichotóm struktúra, amelyben van egy potens társadalomtest az egyik oldalon, a másik oldalon pedig egy potens államtest. Egyik sem impotens, s e kettőnek a szerveződése (elsősorban persze a társadalom szerveződéséről volt szó) lenne az alapmodellje a modern szocialista társadalomnak. Én úgy érzem, hogy a modern szocialista társadalomnak ez a képe sok szempontból visszafelé mutat, elméletileg a marxi szocializmusképtől visszafelé, pontosan Adam Shmith és a manchesteri liberalizmus felé, az államnak és társadalomnak valami hasonló viszonyát feltételezték. Lukács György meggyőzően mutatja ki, hogy a fiatal Hegel, jénai korszakában, Adam Shmith-t olvasva, hogyan jutott túl ezen és hogyan haladta meg az állam és társadalom effajta dichotómiáját; majd hogyan került át ez a gondolat Hegel közvetítésével a marxizmusba, egy egészen más irányba — az állam társadalmi funkcióinak társadalmasítása és általában az állam feletti társadalmi kontroll irányába — mutatva. A modern szocializmus ehhez a marxi felfogáshoz kötődik, és története is azt mutatja, hogy nincs okunk feltételezni, hogy nem ilyen irányban fog mozogni és megvalósulni.

A fent jelzett modell keretében a KISZ vonatkozásában felvetődött a KISZ „monopolhelyzetével” szemben egy plurálisabb ifjúsági mechanizmus-rendszer kialakításának igénye, amire más vonatkozásban még visszatérek.

Vitacsoportunkban fontos ajánlások hangzottak el. Az oktatással kapcsolatban megfogalmazódott, hogy a középfokú oktatás — de az egyetemi oktatás is — sokkal jobban készítse fel a fiatalokat választott hivatásuk gyakorlására.

A KISZ-szel kapcsolatban lényeges szempontként hangzott el a KISZ lakóhelyi — ezen belül elsősorban lakótelepi — szerveződésének fontossága. Eddig jórészt figyelmen kívül maradtak ezek a területek.

Az egyik felszólaló szavá tette, hogy a pártkongresszusoknak az ifjúságra vonatkozó határozatai túlságosan egysíkúak, és kérte, hogy differenciáltabb,

a gondokat és a feladatokat realisabban tükröző megfogalmazások kerüljenek ezekbe a dokumentumokba.

Végül fontos ajánlásnak tartom, hogy a sajtóirányítás valamennyi szervének küldjük meg a jelen konferencia teljes anyagát.

A KISZ-szel kapcsolatban hangzott el a legtöbb szenvedélyes és figyelemreméltó szempont és észrevétel. Többen szoltak az ifjúságkutatásnak nem túlságosan fejlett kezdeti stádiumáról. De elhangzott az is, hogy az ifjúságkutatás tízévnnyi múltra visszatekintő, szolid eredményeket felmutató területe a kutatásnak. A kutatási eredmények alkalmazása azonban messze elmarad a lehetőségektől. Én itt bizonyos szempontból föl szeretném menteni az érintetteket: a kutatási eredmények alkalmazása ma nemcsak az ifjúságkutatás gondja. A társadalomtudományi kutatások vonatkozásában az alkalmazás sebessége más területeken is kívánnivalót hagy maga után.

Elég sok észrevétel hangzott el a KISZ-szel kapcsolatban is elsősorban azon gondolatok mentén, amelyeket az előadások tartalmaztak. Nagy hangsúlyt kapott a KISZ munkájában a mozgalmi jelleg csökevényes volta, illetve hiánya.

Számos részletkérdésre nem tudok kitérni; két kérdésre szeretnék még utalni. Az egyik a KISZ monopolhelyzetével kapcsolatosan elhangzott észrevételek. Figyelemreméltó dolgokat vetettek fel több vonatkozásban is, jelezve, hogy az egyetemek, főiskolák életébe ma már több más társadalmi szövetség (Közgazdasági Társaság, Jogászszövetség, Hazafias Népfront) is kezd beépülni, és ennek pozitív vonásait emelték ki. Ezek minden bizonnyal pozitív jelenségek. A többféle ifjúsági mechanizmus kialakításának sürgetése is egy lehetséges szempont, és azt hiszem, vizsgálni kell ennek további lehetőségeit. De nem teljesen felel meg ennek a törekvésnek, ha valaki ehhez azt fűzi hozzá, hogy a KISZ nem kulcskérdés, elvégre is nem tömöríti az ifjúság többségét. Szerintem éppen ezért lehet kulcskérdés! A „többféle ifjúsági mechanizmus” kérdését, ezeknek a szervezeteknek a reális helyét és funkcióját akár az egyetemeken, akár a főiskolákon csak a KISZ vonatkozásában, vagy a KISZ-szel együtt lehet felelősen megvitatni.

A másik dolog, amire röviden reflektálok, a „spontán egyetemi mozgalmakkal” kapcsolatos kérdés. Mivel a vita a másik szekcióban folyt, csak egy dologra térek ki ezzel kapcsolatban. A spontán egyetemi mozgalmak megítélése és az ezekhez való viszonyunk valóban kulcskérdés. A vitamódszereket illetően és kutatásetikai szempontból — ezt joggal hangsúlyozta szekciónk egyik felszólalója — azonban nem lehet elfogadni, hogy valaki le nem zárt, épp hogy csak megkezdett kutatások, jórészt tisztázatlan fogalmak alapján meszszenenő elméleti konzekvenciákat próbál előadni.

Ezekhez a mozgalmakhoz való viszonyunk maga is fontos része, eleme a problémának. Nagyon kell vigyázni arra, hogy az „ellenzéki” jelszóval ne dobálózunk felelőtlenül. Bármennyire tisztában vagyunk azzal, hogy ezeknek a mozgalmaknak a gyökerei jórészt az egyetemi oktatás belső problémáiban, elmentmondásaiban, belső feszültségeiben, illetve a KISZ — s általában az ifjúsági mozgalom — problémáiban gyökereznek, azokkal függenek össze; az, hogy mi ezekre hogyan tudunk reagálni, jelzi a társadalom konfliktustűrő képességét, s ez a társadalom innovációs képességének is egy fontos mutatója. Ha képtelenek vagyunk ilyen típusú konfliktusokat megfelelően kezelni, és különböző jelzőkkel áttolunk ifjúsági csoportokat más oldalra, ez saját céljaink szempontjából súlyos hiba lehet. — Hozzáteszem, hogy az ellenzékiiség

nem annyira definiálatlan, mint ahogy a hozzászóló véli; de ha definiáljuk, akkor egy okkal több, hogy az ún. „spontán egyetemi mozgalmakat” ne minősítsük ellenzéki mozgalmaknak. Egy „spontán egyetemi mozgalomban” vagy akcióban való részvétel, meg néhány „szamizdat” elolvasása önmagában senkit sem tesz ellenzékivé.

Végül: az előadások kapcsán többen utaltak arra a lenini megállapításra, hogy minden nemzedék sajátos módon jut el a szocializmushoz. A jelenlegi helyzetben ennek a megállapításnak van egy másik lehetséges parafrazeálása. A kérdés ti. úgy is feltehető, hogy eljut-e minden nemzedék a szocializmushoz? Ne tekintsük automatizmusnak ezt sem! A mi feladatunk az, hogy valóban eljusson, s az előadások és a vita is valamiféle kategorikus imperatívusként való megfogalmazását sugallja ennek a problémának. A szekciónkban lezajlott vitának ez a legnagyobb tanulsága.

●
HALAY TIBOR (a 4. vitacsoport munkájáról):

A vitacsoportban egy tucat hozzászólás hangzott el, élénk vita volt, amely nem korlátozódott a szekcióülés hivatalos részére, a szünetekben, a folyosókon is folytatódott.

Néhány hozzászólás közvetlenül kapcsolódott az előadásokhoz: így érdekes vita volt az értelmiség szakfunkciókhoz kötéséről, az értelmiség és a szövetségi politika kérdéséről, illetve az értelmiség egy részének a politikacsinálás integráns részeként játszott szerepéről.

Több hozzászólás foglalkozott a társadalmat strukturáló mechanizmusokkal és a társadalom szerkezetébe való betagolódással. A kérdés úgy fogalmazódott meg, hogy melyek az ifjúság társadalm szerkezetbe való beilleszkedésének, a strukturáló mechanizmusban való részvételének specifikumai. Míg a felnőttek egy adott társadalmi helyzetben vannak, addig az ifjúság mozgásban, úton van, keresi a helyét a struktúrában, vagyis számára az esély a fő kérdés. A mobilitás sajátosan ifjúsági problémaként is megjelenezik.

Az ifjúságpolitika számára fontos megjegyzés volt az a gondolat, hogy mi egy sajátos ifjúsági tematikát erőltetünk vagy késztetünk az ifjúságra, holott az ifjúság maga is az osztálytársadalmi kérdések iránt érdeklődik, ezekre reagál, illetve ezek megoldásába kíván bekapcsolódni. Ugyanakkor a tömegkommunikációban, a publicisztikában olyan gyakorlat tapasztalható, hogy az osztálytársadalmi kérdéseket valami sajátos ifjúsági megközelítésben kezelik, úgy mond csak „saját ifjúsági problémáknak” adnak hangot.

Felvetődött a vitában, hogy megközelítésünk túlságosan értelmiségi és diákcentrikus. Ezt az egyoldalúságot ellensúlyozza egy felszólalás, amely egy budapesti textilüzemben dolgozó fizikai munkás fiatalok problémáit vázolta, amelyekből jórészt ugyanazokra az általánosítható következtetésekre jutott, mint a más ifjúsági rétegeket vizsgáló felszólalások.

A vitában több szó esett a spontán ifjúsági mozgalmakról. Az ifjúságkutatás egy részteként foglalkozik ezekkel is, köztük a spontán egyetemi mozgalmakkal. A kutatás még kezdeti stádiumban van, az eddig elkészített

interjúkból korántsem lehet még következtetéseket levonni. Csak egy-két év múlva várhatóak a kutatások első eredményei.

A KISZ-szel szemben itt is elhangzottak bírálatok, de ezzel összefüggésben az is, hogy gyakran a politikai rendszerünk egészét, annak működését érintő bírálatok a KISZ-re vonatkoztatva összpontosulnak, s így mintegy gyűjtőhelyévé válnak a különböző kritikáknak.

A fiatalok a KISZ-szel kapcsolatban gyakran megfogalmazzák a döntésben való részvétel, az alulról felépített érdekképviselő követelményét. A fiatalok számára vonzóak az alulról szerveződő, nem bürokratikus, a vitákat vállaló szervezetek, és ha ezekkel szemben bizalmatlanságot éreznek, ez további kohéziót adhat nekik.

A felszólalók rámutattak, hogy a KISZ az egész ifjúságért felelős, a KISZ-en kívüli fiatalokért is, és keresnie kell az ifjúság különböző csoportjaiban a legmegfelelőbb tevékenységi formákat.

A vitában megfogalmazódott, hogy a fiatalokat mindenkor jellemezte a dinamizmus, kritikus, bizonyos „opozíciós” vonás, amit nem szabad elharmarkodottan politikailag minősíteni, rögtön besorolni valahova. Biztatjuk a fiatalot és a felnőttet véleménymondásra, támogatjuk a társadalomkritikát, a kutatót és a valóságfeltárót állítjuk a társadalom elé, mint a kreatív ember mintaképét, így hát tudnunk kell megfelelően fogadni ezt a kritikát, és elválasztani, megkülönböztetni az egyébként létező ellenzéki eszkedéstől.

Megfogalmazást nyert a vitacsoportban az az igény is, hogy az ifjúságpolitika végül is akkor létezik, ha a helyzet értékelését tényleges intézkedések követik.

Az ifjúságpolitika és a társadalom különböző területein kibontakozó reformpolitika — akár például az oktatási reformok, az intézmények működési reformja, a szociálpolitika prioritásainak hosszú távra szóló kialakítása — szorosan összekapcsolódnak. Az ifjúság mozgósítható a cselekvési program megvalósítására. Ezt szekciónk kiemelt ajánlásaként is hangsúlyoznám.

HUSZÁR ISTVÁN

Zárszó

Talányos korban élünk. S az elméleti tanácskozás tapasztalatai alapján is hangoztatható annak a meggyőződésnek, hogy a kor talánya megfejthető. Felelős, helyzetismeretünket gazdagító, a megoldások útjait-módjait kereső-kutató, a sehová nem vezető, úttalan jeremiáákat kerülő tanácskozás a megoldásra váró feladvány, rejtély, rejtvény megfejtését jelentő fő soraiban jó néhány kockát kitölthet. Így ad, adhat segítséget ahhoz, hogy az ifjúságpolitika mai és távlati feladatait igényesen tudjuk meghatározni. Azon is elgondolkozhatunk, hogy ennek szolgálatában kell-e és miben az ifjúságkutatás mai programját változtatni és kiegészíteni.

Mindenképpen új módon kell megközelíteni a kutatásban csakúgy, mint a gyakorlatban a képesség, a képzettség, a szakma és a munkamegosztás adott rendszerében betöltött munkahely egybeesésének és elválásának problémáit. Nem lehet elégséges, hogy itt még mindig a képzettség és a foglalkozás kongruenciáját-inkongruenciáját vizsgáljuk. Soha nem létezhet olyan ideális társadalmi állapot, amikor akár megközelítőleg is egybeeshet képesség, képzettség, szakma, munkahely, beosztás, vagy ezek közül bármelyik pár. Nem tagadva, hogy nagy inkongruenciák súlyos problémákat tükrözhetnek az iskolarendszer és a társadalmi szükségletek kapcsolatában, mégis: nagyobb belső mobilitásra van szükség foglalkozások, beosztások között. Olyan oktatás-fejlesztést látszik célszerűnek preferálni, amelyben kiemelt hangsúlyt kap a képességek fejlesztése, maximálisan konvertálható tudást és széles alpműveltséget ad, s megtanít tanulni, megtanít arra, miként lehet más képességet is kibontakoztatni, mint amire az éppen adott munkakörben elsősorban szükség van; miként lehet sikerrel életpályát korrigálni. S így társadalmilag tudjuk csökkenteni azt a reálisnak látszó veszélyt, hogy egész nemzedékek számára szűküljenek a mobilitási esélyek.

A fiatalok pályakezdését ma az a tendencia jellemzi, hogy a magasabb képzettség egyre kevésbé biztosítja a magasabb kereset elérését. A pályakezdők kereseti szintjének lemaradása az átlagkeresetektől annál nagyobb, és az átlagkeresetek szintjére való eljutás időszaka annál hosszabb, minél magasabb képzettséggel lépnek munkába a fiatalok. Elvileg megállapítható, a kutatási és statisztikai adatokból egyértelműen kiderül, hogy az ifjúság körében nem érvényesül a képzettséget is megfelelően honoráló, teljesítmény szerinti differenciált bérezés elve. Ha ez az állapot fennmaradna, felvetődik a kérdés, hogy nem néptelenednek-e el egyes magasabb kvalifikációt igénylő pályák?

A fiatalok továbbtanulása a sokoldalú társadalmi áldozatvállalás mellett is igen jelentős teherrel járó családi beruházásnak számít, különösen a hátrányos helyzetű családokban. Ezért e családok egyre inkább visszatartják a fiatalokat — főleg a fiúkat — a pályakezdés során meg nem térülő továbbtanulástól.

Ennek fényében is behatóbban vizsgálnunk kell az érdekviszonyok, elosztási elvek mélyebb vonulatait. Nézzük meg, hogyan tudjuk bérrendszerünket olyan módon fejleszteni, hogy orientatív szerepe a pályaválasztásnál, iskoláztatásnál fokozódjék. (Ha jól végiggondoljuk, ebből is kiolvasható, mint megannyi mai problémánál, hogy az ifjúságpolitika „igényei” összhangban vannak a gazdasági-társadalmi fejlődés sürgető és egyébként napirenden levő igényeivel.) Folytathatnám: a fizetést még jobban el kell választani a hierarchiában elfoglalt helytől. Ne csak vezető beosztásban lehessen magasabb keresethez jutni. Válaszolni kell a gyakorlatban például olyan kérdésre, hogy a beosztott mérnök kereshet-e többet, mint a munkahelyi vezető?

Az ifjúságpolitika intézményrendszerét sok szempontból értékelhetjük kritikusan. Sok helyütt, többféleképpen vita tárgya a KISZ szerepe, tevékenységének kitapintható gyengéi. De a nyíregyházi tanácskozássra találóan illik a Németh László-i jellemzés: „Bíráló és megbírált nem ellenfél, hanem szövetséges, sőt családtag. Dolguk egy közös ügy összehangolt szolgálata.”

A párt Központi Bizottságának 1970-es ifjúságpolitikai határozatában megfogalmazott alapelvek általában időtállóan bizonyultak. Nézetem szerint a gondok nem abból származnak, hogy „a KISZ a párt ifjúsági szervezete”, nem abból, hogy „a KISZ a magyar ifjúság egyetlen és egységes politikai tömegszervezete”. Ezt az alapállást ma és a nyolcvanas évekre is megfelelő politikai platformnak fogadhatjuk el.

Ugyanakkor a KISZ-nek — és természetesen a politikai intézményrendszer más elemeinek is — tartalmi és formai szempontból sok-sok új feladat megoldására kell alkalmasabbá válnia, meg kell újulnia, hogy a kor követelményeinek megfelelően tudjon reagálni az ifjúság és társadalom problémáira. Alkalmasabbá kell válnia az ifjúság sokféleképpen rétegzett, eltérő és ütköző érdekviszonyainak feltárására és kifejezésére. Ki kell munkálni a KISZ és a KISZ-en kívüli ifjúsági szervezetek és mozgalmak illeszkedési mechanizmusát, hogy a társadalmi identifikációs folyamatok szervezeti keretei teljesebbé, átfogóbbá váljanak.

Ezekből is leszűrhető: a következő időszak hatékony ifjúságpolitikai programja csak az ifjúságpolitikai gondolkodás nagyfokú kiszélesítésével, elvontságának felszámolásával, a gazdasági és társadalompolitikai programokban való szervezettebb beépítésével alakítható ki. Túl kell lépni azon az állásponton, hogy „az ifjúságpolitika fő célja és tartalma az ifjúság szocialista nevelése.” Az ifjúságpolitikának persze teljesíteni kell ezt a feladatot is, de ezzel együtt az ifjúságpolitika fő célja és tartalma a szocialista társadalomfejlődés folytonosságának biztosítása, a fiatal nemzedékek önálló felnőtté válásának, a társadalomépítésbe való bekapcsolódásának gazdasági, szociálpolitikai, szervezeti és kulturális hatása révén. Vagyis az ifjúságpolitika nem, nem egyszerűen az ifjúságra irányul, hanem mindenekelőtt azokra a makrotársadalmi folyamatokra, amelyek sokoldalúan meghatározzák a felnőtté válás társadalmi folyamatát, és amelyek a nemzedékek egymásutánosságának folyamatában maguk is változnak. Az ifjúságpolitika a párt társadalompolitikájának

stratégiai eleme, de eleme, ezért csak egy hosszabb távú társadalompolitikai program keretében ragadhatók meg az ifjúságpolitikai feladatok. Az ifjúságpolitika szerves beilleszkedése a szélesebb gazdasági és társadalompolitikai programokba tehát nem azt jelenti, hogy az ifjúság társadalmi helyzetének javítására szükségessé vált lépéseknek lehetőségeket keresünk az azoktól függetlenül kidolgozott programok keretei között. Ma gyakran és főleg ezt tesszük.

Ha nem tárjuk föl elég mélyen a makrofolyamatok hatását az új nemzedékek felnötté válására és a nemzedékek egymásutánosságán keresztül vezető visszahatásokat, bármiféle társadalmi tervezés eredményessége teljesen illuzórikus lesz. E bonyolult összefüggésrendszer megfelelő tanulmányozása viszont a fejlesztés rendkívül fontos és hatékony tartalék lehetőségeit nyitja meg a társadalomépítés számára.

A Központi Bizottság 1970-es állásfoglalása alapelveit ma is érvényesnek ítélem meg. Ezek az alapelvek azonban sok tekintetben és érthetően rendkívül elvontak, a gyakorlati munka számára keveset mondanak. Ezért a konkrét politikai cselekvést ma már, a mai körülmények között nem orientálhatják megfelelően. Szükség van konkrétabb újrafogalmazásukra, valamint az elmúlt 12 év tapasztalatainak elemzésére, értékelésére is. A hetvenes években tett ifjúságpolitikai lépéseket részben a hozott politikai döntés vezérelte, részben pedig befolyásolták a menet közben nagymértékben megváltozott gazdasági-társadalmi feltételek. A hetvenes évek első felében tett jelentős gazdasági és szociálpolitikai lépések a közben megváltozott feltételek miatt megmaradtak az érintett korosztályoknak szóló különintézkedéseknek. És hangsúlyozom: nem mindig az a jó ifjúságpolitika, amikor direkt módon érintett korosztályokra irányul. Vagyis nem épülhettek be ezek az intézkedések eléggé az alapvető gazdasági és szociálpolitikai mechanizmusokba. Az ifjúságpolitika önálló szervezeti bázisának kiépítése hosszú időn keresztül együtt járt az ifjúságpolitika elkülönülésével, ezek működése mindmáig nem illeszkedik szervesen a párt és államirányítás alapmechanizmusába.

A hetvenes évek végére számos, az ifjúság helyzetét jellemző probléma újratermelődött, és felerősödtek az ifjúság körében egyes, a közvéleményt irritáló jelenségek is. Az utóbbi egy-két évben viszont több olyan politikai állásfoglalás született, amely a korábnál mélyebben tartalmaz ifjúságpolitikai elemeket a társadalompolitika, ifjúságpolitika koherenciájában. Ez a gyakorlat jó alapot nyújt az ifjúságpolitika szervesebb továbbépítéséhez, társadalompolitikai keretbe történő beépítéséhez.

A tanácskozás két napjának elménye mondatja velem: minden felelős fórum és szervezet meggyőződéssel vallja, hogy „a merész gyürkőzés már félig győzés”, és tudjuk: „tusa nélkül csatát nem nyerünk”. Tusára, merész gyürkőzésre vagyunk készek együttesen társadalmunk jövőjéért a győzelem jó reményében.

A KSH Ifjúságstatisztikai Közlemények sorozat új kiadványa

A Központi Statisztikai Hivatal 1982-ben megjelentette az Ifjúságstatisztikai Közlemények sorozat *Ifjúság és Társadalom* című tanulmánykötetét. A kiadványban közreadott tanulmányok *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások* MTA tárcaszintű kutatási főirány megbízásából készültek. A tanulmányokat a Központi Statisztikai Hivatal Ifjúsági Szakmai Munkaközösségének tagjai készítették; saját munkaterületükön fellelhető, az ifjúságra vonatkozó információk alapján állították össze. Ezek a tanulmányok képezték *Az ifjúság társadalmi helyzetének főbb jellemzői* címmel 1982. május 24—25-én megrendezett vitaulés előzetes anyagait, amelyeket a szerzők a vita után véglegesített formában publikáltak.

A Központi Statisztikai Hivatal már korábban is gyűjtött és adott közre az ifjúság helyzetére vonatkozó statisztikai adatközléseket, elemzéseket, ezek azonban többnyire csak egy-egy kérdéskört mutattak be. Ennek a kötetnek az ad külön jelentőséget, hogy az ifjúság helyzetét meghatározó különböző jellegű tényezőket, illetve azok alakulását bemutató elemzések együtt kerülnek közlésre.

A tanulmánykötet elsősorban az ifjúság társadalmi helyzetével foglalkozó állami és társadalmi szervek, valamint az ifjúságkutatásban érdekelt szakemberek munkájához kíván társadalomstatisztikai információkat nyújtani.

A kötet közreadói kezdeményezték és biztosították, hogy a kiadvány a Nyíregyházán rendezett tanácskozás színhelyén kerüljön terjesztésre.*

A továbbiakban témakörök szerint ismertetjük a kötetben szereplő tanulmányokat és röviden összefoglaljuk a belőlük levonható általános következtetéseket.

1. Népesedés.

A témakörhöz két tanulmány kapcsolódik, az első Kamarás Ferenc: *Az ifjúság szerepe a főbb népesedési folyamatok alakításában* című írása. Bizonyított tény, hogy a kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági fejlődéshez az is szükséges, hogy a népesedésszám alakulásában ne legyenek túlzott ingadozások, továbbá, hogy biztosítva legyen a népesség folyamatos utánpótlása.

* Ugyanezen munkaközösség tagjai készítették az *Ifjúságstatisztikai adatok tartalmi katalógusa* című jelentős kiadványt, amely fontos segédanyag az ifjúságkutatáshoz. A kötet szintén Nyíregyházán került az érdeklődő olvasók elé.

E folyamatok kulcsszereplője maga a pályakezdő ifjúság, számukra alapvető kérdés, hogy milyen anyagi-szociális körülmények között vállalják a család-alapítást. A hetvenes évek népesedéspolitikai intézkedései hozzájárultak a termékenység javulásához (tehát nemcsak a születések előbbre hozását eredményezték), azonban hosszabb távon az ilyen egyszeri beavatkozástól nem várhatunk tartós eredményt. Ahhoz, hogy a jövőben elkerülhessük a népese-
dési folyamatok kedvezőtlen alakulását, és az ezzel együtt járó kedvezőtlen következményeket, újabb népesedéspolitikai intézkedésekre van szükség, és ami még ennél is lényegesebb, ezeknek az intézkedéseknek és a gondoskodásnak folyamatosnak kell lennie, igazodni a mindenkori szükségletekhez.

Népesedési kérdésekhez kapcsolódik Oroszi Zsuzsa *Adalékok a házasság-stabilitás, válás okainak kutatásához két longitudinális vizsgálat eredményei alapján* című tanulmánya. Magyarország — az öngyilkosság és az alkoholi-
zmus mellett — a válásban is a világ élvonalához tartozik. Ha a jelenlegi korszecifikus válási arányok tartósan fennmaradnának, az először házasuló nők átlagos életkorától (21 év) kezdve 60 éves korukig a házasságok 41 száza-
léka bomlana fel. A tanulmány a válások témakörét vizsgálva arra keresi a választ, hogy van-e és mi a szerepe a házasság megromlásában, a válásban az önálló lakáshoz jutás esélyének, illetve a lakáshoz jutás időpontjának; a házasságkötés idején fennálló terhességnek; és a házasfelek — különböző szociológiai jellemzők szempontjából való — heterogenitásának.

2. A foglalkoztatottság

Ezzel a kérdéssel dr. Lakatos Miklós *A dolgozó ifjúság foglalkoztatottsági összetételének alakulása az 1970-es és 1980-as népszámlálási adatok alapján* című tanulmánya foglalkozik. A pályakezdő fiatalok helyzetének alakulásában az egyik leglényegesebb kérdés, hogy milyenek a társadalmi munkameg-
osztásba való beilleszkedés feltételei. Az újonnan munkába lépők között egyre jobban növekedett a magasabb iskolai végzettségűek aránya, ezzel egy-
idejűleg csökkent a szellemi pályára kerülők hányada. Ez a tény számos ellent-
mondás meglétére mutat rá; nem kívánatos, hogy e folyamat tartós tenden-
ciává alakuljon.

Hasonlóan kedvezőtlen tendencia figyelhető meg a pályakezdők körében: a segédmunkásság újratermelődése, a rétegen belül maradásuk aránya főleg a városi segédmunkásság egyes csoportjaiban növekszik.

Kedvezőnek tekinthetjük viszont azt a jelenséget, hogy észrevehetően fo-
kozódott a fiataloknak a mezőgazdaságba való beáramlása.

3. Iskolai végzettség

Szénaí Márta *Az ifjúság helyzete az oktatás tükrében* című tanulmánya rá-
mutat, hogy az elmúlt három évtizedben állandóan nőtt a pályakezdők iskolai
végzettségi szintje és a hatvanas évek végéig a munkába állás során a pályakez-
dőket kamatoztatni is tudták a magasabb képzettségből származó előnyöket.
A hetvenes években viszont megállt ez a kedvező irányú folyamat, sőt bi-
zonyos fokú visszaesés történt. Ez is szerepet játszhat abban, hogy az elkövet-
kező két évtizedben az előrejelzések szerint az iskolai végzettség nagyon mér-
sékelt ütemű növekedésére számíthatunk csupán. Ebből két igen lényeges
következtetés adódik: a jövőben a pályakezdő generációk számára nem kell
növelni a magasabb iskolai végzettséget igénylő munkahelyek számát, és a

jövőben a különböző társadalmi csoportba tartozó fiatalok iskolázási esélyeiben levő különbségeket az oktatás kiterjesztése révén nem lehet csökkenteni.

4. Társadalmi mobilitás

A fiatalok életpályaesélyeinek egyenlőtlenségével Keleti András: *A fiatalok társadalmi mobilitásának néhány jellemzője* című tanulmánya foglalkozik. Hogyan alakultak a fiatalok nemzedékek közötti mobilitási esélyei a harmincas évektől a hetvenes évek elejéig? A háború előtti időszaktól a hatvanas évek közepéig a fiatal férfiak és nők nemzedékek közötti mobilitási esélyei egyenlőbbé váltak, az esélyegyenlőtlenségek kezdeti erőteljes csökkenése azonban a hetvenes évek elejére a fiatal férfiak vonatkozásában megtorpant; a nőknél viszont a mobilitási viszonyok egyenlőbbé válásának tendenciája nem tört meg. Szembetűnő a vezető és értelmiségi réteg zártabbá, valamint a mezőgazdasági fizikai réteg nyitottabbá válásának tendenciája.

5. Jövedelem, fogyasztás

A kötet ebben a témakörben három tanulmányt ad közre: Rédei Mária *A fiatalok fogyasztásának színvonala és szerkezete*; Salamin Pálné *A fiatalok keresete és jövedelme*, valamint Salamin Pálné—Rédei Mária *Adalékok a gyermekes családok helyzetének vizsgálatához* címmel írt anyagait.

Az utóbbi két évtizedben a fiatalok keresetének, illetve jövedelmének növekedése elmaradt az idősebb korosztályokétól. A helyzet további romlásának elkerülése érdekében az elosztási viszonyokban olyan mechanizmusokat kell kialakítani, amely megszünteti ezt az elmaradást, és legalább a jövedelemnövekedés tekintetében helyreállítja a fiatalok és idősebbek között korábban kialakult kereseti, jövedelmi arányokat.

A különböző társadalmi csoportba tartozó fiatalok jövedelmi helyzetében meglévő különbségek önmagukban véve nem eredményeznek túlzott társadalmi különbségeket. Társadalmi jellegű feszültséget inkább az okoz, hogy a pályakezdő korban elérhető keresetek nagysága jelentősen eltér a különböző réteghelyzetű fiatalok között. A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok — ha a munkában töltött évek során elért kereseteket összevetjük — 37 éves korukra érik utol a fizikai foglalkozású fiatalokat.

A pályakezdő szellemi foglalkozású fiatalok jövedelmi szempontból kritikus életszakaszban, meglehetősen kedvezőtlen helyzetben vannak. Elkerülhetetlenül megnő a család segítő szerepe, amelynek eredményeként az eltérő családi háttér miatt differenciálódik (rétegezettebbé válik) a szellemi foglalkozású fiatalok csoportja.

A fogyasztási szokásokat illetően a fiataloknál kisebbek a rétegek szerinti különbségek, mint az idősebb korosztályokban.

6. Lakáshelyzet

Ujvári József *A fiatalok lakáshelyzetéről* című tanulmánya szerint hosszabb távon semmiképpen sem tekinthető indokoltnak, hogy a fiatalok lakáshoz jutási esélyei fokozatosan romoljanak. Ezért szükségszerű a legutóbbi évtizedben kialakult kedvezőtlen tendencia megállítása. Minél kedvezőbb helyzetű társadalmi csoportot nézünk, annál kedvezőbbek a lakáshoz jutási lehetőségek, tehát itt is nagy szerepe van a családi háttérnek.

7. Életmód

A pályakezdők életmódját jelentős mértékben meghatározza az a tény, hogy a magyar társadalom életmódja meglehetősen munkacentrikus, tekintve, hogy hazánkban viszonylag sok időt fordítunk a keresőmunkára. Ebből adódan nem látszik célszerűnek, hogy a pályakezdők egyre kedvezőtlenebbé váló anyagi helyzetüket kizárólag többletmunkaidő ráfordításával tegyék kedvezőbbé.

A hatvanas évek eleje óta hierarchikus különbségek alakultak ki az egyes társadalmi csoportok között a munkaidő és a szabad idő egymáshoz viszonyított arányában, és ez a differenciálódás a korábbiakhoz képest teljesen új jelenség. Ezek a különbségek ugyanakkor jelenleg a pályakezdők vonatkozásában nem olyan élesek, mint az idősebb generációk körében.

Az eddig tárgyalt tényezők területi különbségeivel foglalkozik Halmi Nándorné dr. — Kovácsné Lenkei Zsuzsa: *A 30 éven aluliak népességterületi helyzete, ellátottsága, a fiatal népesség aránya szerint* című tanulmánya.

Keleti András

Megjelenés előtt áll

TANULMÁNYOK A POLITIKAI RENDSZER VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL

című kiadványsorozat I. kötete:

A SZOCIALISTA DEMOKRÁCIA FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSEI

Az MSZMP KE Társadalomtudományi Intézetének kiadványa

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay u. 16. 1065)

Összeállítás az ifjúsággal foglalkozó irodalomból

Az ifjúságkutatási program keretében — a kutatómunka megalapozásának nélkülözhetetlen részeként — sor kerül egy olyan ifjúságszociológiai bibliográfia összeállítására, amely összegyűjti és tematikus bontásban rendszerezi az ifjúság helyzetével foglalkozó, 1981-ig publikált társadalomtudományi irodalmat. Ez a terjedelmes, több száz oldalas (mintegy 2500 tételt tartalmazó), várhatóan még 1983 során megjelenő bibliográfia kifejezetten a további kutatómunka céljait szolgálja, de a különböző szintű ifjúságpolitikai döntések előkészítését szolgáló elemzések, vita- és háttéranyagok készítőinek is rendelkezésére áll majd.

A jelenlegi összeállítás a tanácskozás által is felkeltett vagy megerősített érdeklődést szeretné szolgálni az ifjúság helyzetével foglalkozó és közérdeklődésre számot tartó írásk listába szedésével.

Az összeállítás igen eltérő műfajú, terjedelmű, illetve jellegű anyagokat sorakoztat egymás mellé. A konferencia főbb témaköréhez való kapcsolódás, a tárgyalt téma jelentősége, a viszonylagos frissesség és a könnyen hozzáférhetőség volt a válogatás alapvető szempontja. Ezen a módon is szeretnénk segítséget nyújtani az ifjúságpolitika területén dolgozó gyakorlati szakemberek számára mindennapi munkájukhoz, illetve az érdeklődőknek a további tájékozódáshoz.

Az MSZMP KB 1970-es ifjúságpolitikai állásfoglalását, és az ehhez kapcsolódó legalapvetőbb dokumentumokat közli az *Ifjúságpolitikai dokumentumok* 1—2. kötete (Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1971). Hasonló címmel jelent meg a KISZ KB Agitációs és Propaganda Osztályának kiadványaként az *Ifjúságpolitikai Dokumentumok* 1—2. kötete (Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1976); majd 1981 tavaszán jelent meg a sorozat 3. kötete, amely a KISZ KB Intéző Bizottságának, valamint Titkárságának határozatait, állásfoglalásait, tájékoztatóit közli időrendben, függelékében pedig megtalálható az ifjúság életével kapcsolatos — állami szervek által hozott — határozatok és döntések címjegyzéke.

Az 1981—1985. években kiemelt kutatási főirány keretei között szerveződik az ifjúságkutatási program *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások* címmel. E kutatási főirány tervdokumentációját közli és a főirány működési kereteiről nyújt tájékoztatást a Társadalomtudományi Közlemények 1981/3. száma. A Társadalomtudományi Közlemények 1982/1.

számában pedig a Társadalomtudományi Intézet Ifjúság és Társadalom Csoportjának 1981—1985 közötti kutatási terve olvasható.

Az ifjúság társadalmi helyzetét tényszerűen mutatja be két, haszonnal forgatható statisztikai kiadvány: *A 16—29 éves fiatalok helyzetének főbb jellemzői* (Statisztikai Időszaki Közlemények, Budapest, KSH 1978.); és *Az ifjúság demográfiai és foglalkozási jellemzői. Az 1980. évi népszámlálás 2⁰/₀-os képviselési mintája alapján.* (KSH Népesedéstatistikai Főosztálya, Budapest, KSH 1981.)

Változások tükrében — Tanulmányok az ifjúságról címmel jelent meg egy kötet 1981-ben az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat gondozásában (szerkesztette: Gál R.—Kozma T.)

A *Felnőttkor határán* címmel a Magyar Rádió és az Ifjúkommunista című lap közös beszélgetéssorozatát szervezett Kéri Elemér, Kolosi Tamás, Várnai Györgyi, Papp Zsolt, Schiffer Péter, valamint a szekesztők, Zeley László és Erdős Endre részvételével. Az egyes adások témái: 1. Közéletiség, politikai aktivitás. 2. Egyenlőségek, különbségek, esélyek. 3. Érdekvizonyaink és az ifjúság. 4. Pályakezdés, beilleszkedés. 5. Társak, klubok, társaságok. 6. Idők és erkölcsök. A rádió műsorában elhangzott beszélgetések szövege az Ifjúkommunista 1980/1—6. számaiban olvasható.

A téma egy-egy sajátos szempontú megközelítését adja *Surányi Bálint*nek *Az életpálya fordulópontjai és az oktatási rendszer* címmel a Szociológia 1979/2. számában megjelent tanulmánya, amely a társadalmi rétegződés, iskolázottság, életmód és az életpálya alakulásának összefüggéseit elemzi, 16—29 éves fiatalok helyzetére vonatkozó felmérés alapján; és *Illés Ivánnak* a Valóság 1981/11. számában *Nemzedékek nyomában* című cikke, amelyben az egyes nemzedékeket kikovácsoló társadalomtörténeti fordulópontoknak a statisztikai adatokban is fellelhető nyomait keresi, a különböző vezetői korcsoportok helyzetének egybevetésével.

Iskola — oktatási rendszer

Az iskolarendszer hosszú idő óta áll a viták középpontjában. Több kötetre való tanulmány és vitacikk jelent meg csak az utóbbi néhány évben is. Ezeknek csak egy töredékét képviselik az alábbiak:

Kozma Tamás: Az oktatás távlati fejlesztésének területi feltételei (Közgazdasági Szemle, 1980/12.) a tervezéssel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja.

A Társadalmi Szemle 1979/3. száma az iskolarendszer alapjairól és az iskolával kapcsolatos tennivalókról folytatott kerekasztal-beszélgetés szövegét közli.

Ferge Zsuzsa—Gazsó Ferenc: A közoktatási rendszer társadalmi funkciói és funkciózavarai (Társadalomtudományi Közlemények, 1981/1.)

Gazsó Ferenc—Pataki Ferenc: Elvek és javaslatok a közoktatás fejlesztéséhez (Szociológia, 1980/2.)

Csanádi Gábor—Ladányi János: Az általános iskolai rendszer belső rétegződéséről (Valóság, 1980/3.)

Deák Zs.—Forray R. K.—Kozma T.: Általános iskoláink a nyolcvanas években címmel fogalmazta meg a fejlesztés egyik lehetséges útját a Társadalmi Szemle 1981/6. számában.

Bálint Mária: Bielefeld: mintaiskola, avagy kísérleti minta címmel az iskola-kísérletek számára fogalmaz meg tanulságokat a Világosság 1982/6. számában.

Lukács Sándor: Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években (Valóság, 1982/8.) A tanulmány történeti adalékokat nyújt az iskolaüggyel kapcsolatos vitákhoz.

Szabó László Tamás: A „rejtett” tanterv (Adalékok az iskola tényleges hatásmechanizmusához) (Valóság, 1982/9.)

A *Mozgó Világ* 1980/12. számában *Andor Mihály*: Dolgozat az iskoláról című írásával indított vitát az oktatásügyről. A hozzászólások és további tanulmányok a lap 1981. évfolyamának 1—12. számaiban olvashatók, illetve 1982-ben is folyamatosan közlik ezeket.

Az ifjúság és kultúra, ifjúság és ideológia kérdéseiről szintén nagyszámú írás látott napvilágot.

Önálló kötet formájában jelent meg *Andrássy Mária—Vitányi Iván*: Ifjúság és kultúra című munkája, amely a fiatalok kulturális művészeti magatartásával foglalkozik. (Kossuth Könyvkiadó, 1979.)

A *Társadalmi Szemle* 1981/10. száma közli *Az ifjúság történelmi tudatáról, ismereteiről, szemléletéről* címmel a szerkesztőségben megrendezett beszélgetés szövegét.

Ifjúság és marxizmus címmel emlékezetes vita zajlott a Kritika hasábjain 1978-ban, amely a lap 1978/2—10. számaiban olvasható.

Pándi Lajos: Egy növekedés zavarai (Gondolatok a tudományos szocializmus oktatásáról) (Valóság, 1981/4.) A Valóság 1982/2. számában *Iván Géza* hozzászólása olvasható.

Józsa Péternek a Világosság 1979/2—3. számában *Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban* címmel jelent meg korábbi kutatás eredményeire támaszkodó elemzése.

Ifjúság—Haza—Internacionalizmus címmel jelentetett meg a Tankönyvkiadó egy tanulmánygyűjteményt 1979-ben (szerkesztette: Kovács Péter).

Kovács Árpád: Rekrutáció és a hallgatók világnézeti arculata (Egy empirikus vizsgálat eredményei a Pollack Mihály Műszaki Főiskolán) című elemzését a Szociológiai Füzetek 22. száma adja közre (Budapest 1981.).

A különböző *ifjúsági rétegek-csoportok* helyzetével foglalkozó irodalomból: *Csákó Mihály—Liskó Ilona*: Szakmunkásképzés és társadalmi mobilitás címmel a Valóság 1978/3. számában jelent meg tanulmány.

Laki László: A szakmunkásutánpótlás néhány társadalmi-gazdasági problémája (Társadalomtudományi Közlemények, 1979/2.)

Gazsó Ferenc: Az iparban dolgozó fiatalok társadalmi mobilitásának tendenciái néhány szocialista országban című tanulmánya, amely a Szociológia 1981/1. számában jelent meg, a nemzetközi együttműködés keretében készült elemzés összehasonlítható adatait értékeli.

Huszár Tibor: Szakemberképzés — értelmiségképzés (Valóság, 1980/8)

Váriné Szilágyi Ibolya: *Fiatal értelmiségiek a pályán* című könyvében pályakezdő orvosok és építészmérnökök körében több éven keresztül folytatott vizsgálat eredményeit elemzi. (Akadémiai Kiadó 1981.)

Kósa Erzsébet: *Házasság diákok a felsőoktatási intézmények nappali tagozatán* (Társadalomtudományi Közlemények, 1982/3.)

Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése címmel a Társadalomtudományi Közlemények 1982/3. számában olvasható tanulmány (összeállította: *Békés Zoltán*) annak az elemzésnek anyagaira épül, amelyet az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága 1981 decemberi ülésén megvitatott.

Huszár István: *A hátrányos helyzetűek Magyarországon* című, a Társadalmi Szemle 1981/6. számában megjelent elemzése a társadalmi hátrányoknak és újratermelődésüknek — a fiatalokat is érintő — összefüggéseit tárgyalja.

Egy történelmileg újnak tekinthető jelenséget jár körbe és mutat be *Csőregyháza Éva:* *Lakótelepi gyerekek* című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1978.)

A társadalmi *beilleszkedés zavarainak* okait, következményeit elemzik, illetve jellemző tüneteit tárják fel a *Bűnöző fiatalok — A bűnözés megelőzésének kérdései* címmel megjelent válogatott kriminálpszichológiai tanulmányok (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1977); és *Társadalmi beilleszkedési zavarok fiatalok körében* címmel a Statisztikai Kiadó 1978-ban megjelentetett kötete.

Hajnal László Gábor: *Csak a reggelek borzasztóak . . .* — című, fiatal alkoholistákról szóló cikke a *Kritika* 1980/6. számában jelent meg.

A hazai *szociográfia* műfaja is feltárta és a figyelem előterébe helyezte az ifjúság egyes csoportjainak problémáit, egyes jelenségeket. A Magyarország felfedezése című sorozatban megjelent *Holnapon innen — Tegnapon túl* című könyv szerzője, *Mátyus Aliz*, a textiliparban dolgozó fiatal lányok helyzetéről rajzol képet. (Szépirodalmi Könyvkiadó 1980.)

Végül az *ifjúsági szubkultúráról*, a nemzetközi zenei-kulturális-ideológiai áramlatokról, ezek alakulásáról ad áttekintést:

Kőbányai János: *A beat-mozgalom változásai* (Valóság, 1978/8.)

Gyulai László—Lukács János: *Jegyzet a discóról* (Kritika, 1979/1.)

Bonis László: *Rock a 70-es évek végén* (Valóság, 1979/6.)

Thoma László: *A lázadó kamasz — A szubkultúra és ellenkultúra kérdéséhez* (Kritika, 1982/4.)

A „punk” jelenségről szóló híradások közé tartozott *Kőbányai János:* *Biztosított és bőrnadrág* címmel a *Mozgó Világ* 1979/2. számában megjelent írása, amely „A hazai »punk« jelenségről” alcímmel olvasható.

Gyulai L.—Lukács J.: *A gyűlölet évei — a punktól az Új Hullámig* (Kritika, 1979/7.)

Fentiekben kívül egy önálló — új — rendszeresen megjelenő kiadványra hívjuk fel a figyelmet:

IFJÚSÁGI SZEMLE

címmel 1981-ben indult az *Ifjúkommunista* című lap vállalkozásaként egy negyedévenként megjelenő kiadvány, amelynek törekvése, hogy cikkeket, ta-

nulmányokkal, esszékkel, riportokkal és esettanulmányokkal adjon képet a társadalom egy sajátos rétegéről — az ifjúságról. Cikkeket ajánló összeállítás és külföldi lapok hasonló témájú írásaiból nyújtott válogatás egészíti ki az elemzéseket, tanulmányokat. Az eddig megjelent számok tartalmából:

Tudósklub az ifjúságról — az 1980. márciusi televíziós adás szövege (1981/2.)
D. Szepesi György: Gondolatok a VI. ötéves terv ifjúságpolitikai feladatairól (1981/4.)

Van-e ifjúsági közvélemény? (Beszélgetés a Rádióban) (1981/1.)

Emőd Péter: Az NSZK ifjúságpolitikájának alapjai (1981/2.)

Zétényi Zoltán: A fiatalok és a lakáshelyzet (1981/2.)

Egyed László: Beszélgetés a csöves klubokról (1981/3.)

Bod Péter Ákos: A világgazdasági fordulat és az új generáció (1981/4.)

Király B. István: Szövetkezetek a tanintézetekben (1981/4.)

Mihály Ildikó: Ingázó diákok életmódjáról (1981/1.)

Salamon Zoltán: Az egyetemisták életmódjáról (1981/2.)

Falussy Béla: A dolgozó fiatalok életmódjáról egy statisztikai vizsgálat tükrében (1981/4.)

További írások szólnak a pályakezdekről, a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődéséről, a fiatalok foglalkoztatásának alakulásáról, a politikai szimbólumoknak a szocializációban játszott szerepéről, a közösségek alakulásáról, létrejöttük feltételeiről.

(Összeállította: Tóth Éva)

A közeljövőben jelenik meg a Társadalomtudományi Intézet új kiadványa

Rétegződés-modell vizsgálat

című műhelytanulmány-sorozat első kötete:

ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK

Megrendelhető a Kossuth Könyvkiadó Terjesztési Főosztályán
(Budapest VI., Révay u. 16. 1065)

Idegen nyelvű összefoglalók

РЕЗЮМЕ

В начале сентября два отдела ЦК ВСРП и Институт общественных наук при ЦК ВСРП, ЦК ВКСМ и Сабольч-Сатмарский областной Комитет ВСРП провели двухдневное научное совещание в г. Ниредьхаза под названием: «Молодёжь и общество в 70-ые и 80-ые годы».

Целью совещания было: рассмотреть изменения в общественном положении молодёжи, происшедшие в 70-ые годы, а также ожидаемые в 80-ые годы изменения, сгруппировать научные результаты по теме и опыт политико-идеологической работы, содействовать подготовке программы молодёжной политики 80-ых годов. На совещании приняли участие более 300 человек: научные исследователи, занимающиеся молодёжью, лица, управляющие молодёжной политикой, пропагандисты, преподаватели и представители молодёжи.

В этом номере публикуем материалы лекций совещания и даём отчёт о последующих дискуссиях.

В своём главном реферате «Молодёжь и общество» *Иштван Хусар* говорил о новых требованиях к молодёжной политике. Новые общественные и экономические явления 80-ых годов испытывают способность всего общества к приспособлению и обновлению, глубоко трогают также всю молодёжь и видяют дифференцированно на отдельные её слои. Так как сегодняшнее молодое поколение выросло в эпоху динамического экономического и общественного развития, проблемы вытекающие из изменения условий, заставляют её врасплох. Они могут вызывать новые, специальные проблемы, касающиеся молодёжи, увеличивать расстояние между стремлениями и возможностями в области повышения квалификации и приобретения профессии, трудности устройства на работе и первого времени, недостатка признания высшего общего и специального образования, замедлять продвижение вперёд, увеличивать трудности обеспечения самостоятельного существования и таким образом могут увеличиваться проблемы ориентации отдельных групп молодёжи.

В настоящее время самая сложнейшая проблема молодёжи — квартирное положение. Трудности получения квартиры неблагоприятно влияют на потребительскую ориентацию молодёжи, их образ жизни, иногда на их профессиональную карьеру и даже на представление о будущем.

Политика и воспитание не могут относиться к молодёжи как единой группе, они должны учитывать её внутреннее расслоение и проблемы, касающиеся если не всей молодёжи, то значительных её групп. Решение проблем тех групп, которые находятся в особенно неблагоприятном положении является одной из главных задач общественной политики.

Необходимо обращать особое внимание на проблемы молодёжи в связи с созданием семьи и началом профессиональной карьеры, а также на идеологические проблемы и проблемы сознания. Значительная часть молодёжи вправе недосчитываться большей

самостоятельности, больших возможностей самостоятельности, они желают иметь не только квартиру и более высокий заработок, но и общество, которое обеспечивает возможность принятия социалистических идеалов и целей, обосновывающегося на личной заинтересованности.

Молодёжную политику нужно согласовать с реальностью 80-ых годов: можно реагировать на общественные изменения и сопровождающие их идеологические явления оффензивным образом, так можно показывать молодёжи перспективу, позитивное представление о будущем, способное мобилизовать их.

Янош Иллеш в своём реферате указал на то, что в неблагоприятном экономическом положении сокращаются ресурсы системы социально-политических институтов, поэтому необходимо установить новые приоритеты в поддержке. Сегодняшние требования экономического развития подчёркивают необходимость приоритета мероприятий, улучшающих положение молодой интеллигенции и молодёжи, начинающей профессиональную карьеру и создающей семью. Все эти точки зрения должны учитываться при долгосрочном планировании.

В настоящем положении осуществление полной занятости нельзя сваливать на предприятия, которые должны стремиться именно к рациональной экономии рабочей силой. Обеспеченность должно содержать государственным обеспечением. Необходимо найти новые формы обеспечения, т. к. сегодня уже мало возможности для создания новых рабочих мест.

Процесс реформирования должен стать составной частью постройки общества.

В последующую эпоху, требующую особые усилия, во всё большей степени молодёжь должна решением этих задач содействовать усилению стабильности общества и устранению накопления общественных напряжений.

Ференц Гажо в своём реферате сказал общественной структуры 70-ых годов и об ожидаемых тенденциях 80-ых годов, подчёркивая факторы, касающиеся молодёжи. Сегодня разделение общества на поколения выражено более чётко, чем раньше. Хотя молодёжь имеет специфическую социологическую характеристику, приводящую её к особому разделению интересов, она всё-таки не может рассматриваться как самостоятельный слой, ведь её внутреннее разделение определяется основной структурой общества. Без знания, происшедших в этой структуре процессов, молодёжная политика на молодых не может быть эффективной.

Заметной особенностью социальной структуры молодёжи является то, что доля тех, кто принадлежит интеллектуальным слоям, меньше среди молодёжи, чем в круги старших зарабатывающих поколений вопреки тому, что молодые, начинающие профессиональную карьеру, имеют более высокое образование, чем старшее поколение. Заслуживает особое внимание и тенденция феминизации интеллектуальных профессий. Это объясняется в значительной степени недостаточным заработком этих профессий. Чем выше образование требуется работе, тем дальше заработок молодых, начинающих профессиональную карьеру от среднего заработка и тем медленнее они достигают этого среднего уровня. Это негативно влияет на заинтересованность в приобретении образования.

Пути мобильности общества, характерные на 70-ые годы, модифицировались по сравнению с предыдущими десятилетиями. Мобильность в основном направляется от неквалифицированного труда к квалифицированному труду, от физической работы к интеллектуальной. В 80-ые годы необходимо увеличение возможностей на мобильность, чему может содействовать дальнейшая демократизация системы образования и всеобщее распространение среднего образования. Программа реформ системы образования само образование может соответствовать общественным интересам только учитываются особенности подрастающего поколения, вытекающие из общественных отношений.

Ференц Патаки в своей лекции занимался вопросами смены поколений. Проблематика соотношений между общественными поколениями пока недостаточно разработана в марксистской общественной науке. Хотя за кулисами этой проблематики лежат экономические и общественные процессы, но только из экономических и социологических анализов нельзя понимать идеологические и культурные направления, возникающие среди молодёжи.

Проблема поколений — вторичное напряжение в обществе, которое выдвинулось на первый план в относительно мирное, консолидационное время. В ситуациях общественной напряжённости относительно большая часть молодёжи активизируется не для представления интересов своего поколения, а кроме психологических и антропологических факторов их деятельность активизируется тем, что значительные группы концентрируются в учебных заведениях и это предрасполагает их на следование образцом; с другой стороны молодёжь всё большее время остаётся вне принуждений общественного разделения труда.

С точки зрения формирования поколений решителен период жизни между 15—25 годами. Те поколения, которые в это время переживают значительные изменения в обществе, легче себя определяют, более маркированно чётко разделяются от предыдущих и последующих поколений. Однако такое определение очень часто — и необоснованно — считает репрезентативной определённую группу данного поколения.

Декларация ценностей предыдущих эпох нуждается уже в оправдывании, для новых поколений, и это относится также к ценностям непосредственно революционной эпохи социализма. Каждое новое поколение должно сознательно сформировать своё отношение к действительности, свою систему отождествлений и неприятий тоже в условиях социализма. Необходимо дать возможность сознательного выбора молодому поколению, надеясь на притягательность перспективы социализма. Только так молодёжь может стать союзником в построении социализма.

Проблематикой ценностей занималась в своём докладе и *Ева Анчел*. Она установила, что развитие ценностей отстало от прочих процессов прогресса, однако нельзя непосредственным (директивным) образом ускорять процесс развития ценностей т. к. это имело бы скорее негативный эффект. Прошлые такие стремления причинили расхождение декларируемых и действительных ценностей, они неблагоприятно повлияли на общество, в том числе на молодёжь в отношении как сознания, так и чувств. Сегодняшняя неопределённость ценностей может объясняться с одной стороны историческими изменениями ведущих ценностей, с другой стороны тем, что мы имеем устаревшие и всё-таки активно действующие ценности, но в тоже время при осуществлении декларируемых позитивных ценностей часто сталкиваемся с препятствиями. Необходимо вселить в сознание как молодого, так и старшего поколений то, что хотя и бывает, что при настоящих условиях некоторые положительные ценности невозможно осуществлять, но это не должно означать отказ от них.

Ласло Варга—Шабян анализировал отношение молодёжи и ВКСМ, а также роль ВКСМ в политической системе общества. ВКСМ имеет важную роль в политической социализации молодёжи, и он представляет её интересы. Выполнение представительской функции в определённой степени препятствует тому, что механизмы представления интересов действуют неудовлетворительно при осуществлении общих политико-экономических решений и что эти механизмы не разработаны для решений на местном уровне. Возникает необходимость, чтобы ВКСМ представил молодёжь в системе советов и парламентов по своему праву. В работе ВКСМ до сих пор функция представления интересов молодёжи была часто отодвинута на задний план. Однако опыт показывает,

что ВКСМ и в осуществлении политики может отвечать общественным требованиям только тогда, если отвечает также потребностям молодёжи.

Так как ВКСМ единственная политическая организация молодёжи, она не может охватывать полностью разнообразные общественные организации молодых. Необходимо создать и поддержать и другие общественные механизмы, ВКСМ должен вместе с этим формировать молодёжь, чтобы она стала общественной силой, формирующей общество, политику и таким образом отождествлялась с ней.

Янош Барабаш рассказал об опыте рабочей комиссии, изучающей политико-идеологические конфликты молодёжи, возникающие при приобщении в постройке общества. Идеологические явления, возникающие среди молодёжи трудно систематизировать, т.к. они являются не формами общественного сознания, созданного молодёжью, а комбинацией разных идеологий групповых сознаний, общественных течений. Следовательно, идеологическая типизация молодёжи означает не разделение разных философий, действующих среди них, а такой формы поведения, отражающейся в реальной деятельности, которая имеет в своём составе также и мировоззрение. В докладе были отмечены главные типы мировоззрения, существующие среди молодёжи и было установлено, что эти типы возникают уже не соответственно обычной противоположности идеализма-материализма. Говоря о причинах конфликтов приобщения к постройке общества докладчик сказал, что в молодёжи довольство системой макроструктурных отношений сочетается с неудовольствием микроструктурой. Причина заключается в относительной неразвитости общества, имеющего целью построение социализма, многочисленные формы этого, проявляющиеся в личной жизни молодых, затрудняют отождествление молодёжи с общественными целями и приводят к конфликтам в ходе приспособления.

Каталин Радич в своём реферате анализировала особые общественные функции интеллигенции и подчеркнула необходимость создания органической интеллигенции, представляющей интересы основных общественных классов. Органический интеллигент является не только хорошим специалистом в своей профессии, но так же выполняет активную роль в формировании общества. Разные интеллигентские профессии дают неодинаковую возможность на формирование органической интеллигенции, но почти в каждой области мы найдём такие типы интеллигенции, имеющие органические черты, которые выступают в общественном мнении как типы идеала.

Деятельность органической интеллигенции тоже вызывает конфликты, но они способствуют развитию и важнейшим интересом общества является, чтобы как можно больше преданного, обязанного, органического интеллигента действовало в нём.

In early September, two departments of the Central Committee of the HSWP, the Institute for Social Sciences, the Central Committee of the Young Communist League and the party committee of HSWP of the Szabolcs Szatmár county held a two days long national theoretical discussion called „Youth and Society in the 70s and 80s”.

The aim of the discussion was to examine the changes in the social situation of youth and the changes to be expected in the 80s respectively, to sum up the scientific results of this theme and the experiences of the ideological-political work, to contribute to the preparation of the political program of youth of the 80s. More than 300 hundreds participated in the discussion: scientific researchers investigating the problems of youth, persons in charge of youth policy, propagandists, teachers and young people.

This issue of our periodical publishes the lectures delivered and gives information on the debate.

In his opening lecture entitled „Youth and Society” István *Huszár* spoke about the new requirements of youth policy. The new social and economic phenomena of the 1980s try the accomodating and renewing capacity of the whole society, deeply effect the youth too and excercise an differentiated influence on the individual strata. Since the young generations of our time have grown up in the period of a dynamic economic social development, they are unprepared for the present troubles resulted from the change of conditions. These troubles can increase the particular problems concerning youth, the distance between the aspirations and possibilities relating to continued study and acquiring a trade, the problems of finding a job and those of starting a career, the lack of recognition of higher general and professional qualifications, the slow promotion, the difficulties of selfsupporting creation of an existence: and by all these, the problems of orientation of the individual groups of youth can increase.

At the present time, the greatest problem of youth is the housing situation. The difficulties of getting a flat influence unfavourably the consumption orientation of youth, their way of life, frequently their professional career, even their future image as well.

The politics and education cannot treat the youth as a uniform group, they have to take into consideration their inner stratification as well as the problems, which albeit are not characteristic of the youth as a whole, notwithstanding effect large groups of young people. Among them, the solving of problems of groups being in the most disadvantageous situation is one of the main tasks of the social policy.

A special attention must be paid to the problems of founding a family and those of starting a career of youth. At the same time one has to deal to a

greater extent with the problems of ideology and consciousness as well. A significant part of youth miss with reason the greater independence, the greater possibilities of independent activity: they wish not only flat and greater income but at the same time they wish a society which provides an opportunity for becoming one with the socialist ideas and aims based on personal interests.

The youth policy must be brought into harmony with the reality of the 1980s: in this way one can in an offensive way respond to the social changes and to the concomitant phenomena of ideology and consciousness, in this way the youth can be given perspective, positive future image with mobilizing force.

János Illés in his lecture indicated the fact that in the unfavourable economic situation the resources of the social political institutional system decrease, therefore, concerning subventions, new priorities must be determined. The present requirements of economic development confirms that the measures aiming to improve the situation of young entries who are founding a family and that of young intellectuals must have priorities. All these viewpoint must be taken into consideration in the long-range planning.

In the present situation the realization of full employment cannot be shifted on the economic organizations where one has to strive exactly for the rational manpower management. The certainty of existence must be maintained by state provisions. In this, one has to search for new forms because today there are few opportunities for the creation of new working places.

The process of reform must be made the integrated part of the building of society.

In the forthcoming period which requires extra efforts, it will be more and more the duty of the young generations to contribute — by solving these tasks — to the strengthening of the social stability and to the prevention of increase of tensions.

Ferenc Gázó in his lecture spoke about the changes in social structure of the 1970s and about the expectable tendencies of the 1980s emphasizing the elements concerning youth. Today the distribution of generations become more distinct than earlier. Even if the youth has its own particular sociological characteristics which result in particular interest distribution, it cannot be considered as an independent stratum because its inner distribution is determined by the basic structure of the society. Without the recognition of the effects of processes taking place in the basic structure of the society on the youth, the youth policy cannot be effective.

It is a striking characteristic of the social structure of youth that the proportion of those who belongs to the intellectual strata is smaller than in the case of older wageearners in spite of the fact that the educational level of the young entries is higher than that of the older generations. The feminization of the intellectual professions is also a noteworthy tendency, in the background of which in a significant proportion the fact is to be found that these trades are disadvantageously remunerated. The higher the educational level required to perform a given type of work, the further the wages of young entries are from the group average wages and the slower they reach the average wages of their group. This influences negatively the interest in participation in studying.

The ways of mobility characteristic of the 1970s have changed as compared to the previous decade. The main tendency of mobility takes a direction from the unskilled work towards skilled one, as well as from the manual fields of work towards intellectual ones. In the years of 1980s the increase of chances of mobility is needed which can be encouraged by the further democratization of the educational system and by becoming general the secondary education. The reform program of the educational system as well as the education can only be in conformity with the social interests if they take into consideration the oncoming generations' characteristics resulting from their social relations.

Ferenc *Pataki* discussed the questions of succession of generations. The problem of relations of generations of the society is a less elaborated domain of the Marxist social science. Although in the background of this problem economic and social processes are to be found, notwithstanding the ideological and cultural tendencies appearing among youth cannot be understood merely by economic and sociological investigations.

The generational problem is a secondary tension in the society which comes into prominence in a relatively peaceful and more consolidated periods. In the case of social tensions, the young people get active in a relatively great number not as a representative of their generation, but their activity, besides psychological-anthropological factors, is on the one hand motivated by the fact that large groups of them concentrate in educational institutions which make them susceptible to follow a model, on the other hand, they in an increasingly longer period remain outside the pressures of social division of labour.

From the viewpoint of formation of generations, the period of life between 15 and 25 years has a crucial importance. Those generations which lived through great social tensions in this period can more easily define themselves, they separate themselves more sharply from the preceding and following generations. However these generation definitions frequently — and without reason — consider the particular groups of generation as representative.

The value declarations of the previous periods already require verification for the new generations and it is valid for the values of the immediate revolutionary period of socialism as well. Every new generation has to form consciously its own relation to reality, its system of refusals and identification under the conditions of socialism too. The possibility of conscious choice must be given to the young generations, having confidence in the attractiveness of the perspectives of socialism. Youth also can only in this way become and ally in building socialism.

Éva *Ancsel* in her lecture dealt also with the problem of values. She stated that the development of values has fallen behind the other processes of development, but the process of development of value cannot be accelerated in direct way because it should have instead a negative effect. The previous, such endeavours caused the deviation of the declared and practised values, they effected adversely the society and within it the consciousness and emotion of youth as well. The value uncertainty observed today can partly be attributed to the historical change of the leading values, partly to the fact that we have obsolete but nevertheless actively effective values and at the same time the realization of the declared positive values frequently meets with difficul-

ties. One has to make the young and older generations conscious of the fact that although it occurs that under the present conditions certain positive values cannot yet be realized, but it does not mean the abandonment of these values.

László *Sabján Varga* analysed the relation between youth and the Young Communist League as well as the role fulfilled by the YCL in the political system of society. The YCL has an important function in the socialization of youth, on the other hand the YCL represents the interests of youth. The fulfilment of function of interest representation is to a certain extent hindered by the fact that in the case of realization of general economic-political decisions the mechanisms of representation do not work in a satisfactory way, that the mechanism of interest representation is not worked out in relation to regional decisions. The necessity is raised that the YCL on its own right should represent the youth in the system of councils and in the national assembly. In the work of YCL so far, the function of interest representation of youth has often taken second place. However the experiences show that in the assertion of politics, the YCL can only meet the social requirements if it meets the requirements of youth too.

Because the YCL is the only political organization of youth, it cannot embrace completely the many-sided communal organizations of youth. It is necessary to establish, to support other communal mechanisms as well. It has to form the youth with all these, in order that the youth be a society moulding, politics forming and for this reason a social force which identifies itself with them.

János *Barabás* made known the experiences of work commission which investigated the political-ideological conflicts of participation of youth in building the society. It is difficult to systematize the ideological phenomena appearing among young people because they are not social consciousness formations produced by youth but the combinations of ideologies, group consciousnesses and public opinions. Accordingly, the ideological typifying of youth does not mean the separation of ideologies acting among them but behaviour forms manifesting themselves in real activities which have a component of general view of life. The lecture outlined the main types of general view of life to be observed among young people and stated that these types do not take form any more along the traditional idealistic-materialistic axis.

Speaking about the reasons of conflicts of participation in the building of society, he told that in the youth the contentment with the relations system of macro-structure of the country is coupled with the discontent with the micro-organization. The reason of this is the relative insufficient development of the society which postulates the socialism as aim, the numerous outward forms of which in the individual life of young people impede the youth to identify itself with social aims and the adaptation leads to conflicts.

Katalin *Radics* analysed in her lecture the particular social functions of intelligentsia and emphasized the necessity of formation of an organic intelligentsia representing the interests of the fundamental classes. The organic intellectual is not only a good export but in a broader sense it fulfils also an active social formation role. The different intellectual professions do not offer the same possibilities for the development of an organic intelligentsia, but almost in every territory one can find intellectual types showing organic

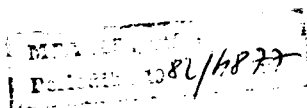
signs which function as ideal type in the public opinion. The activity of the organic intelligentsia brings about conflicts too but these conflicts promote the development and it is the vital interest of the society that as many as possible, committed, organic intellectuals should work in it.

СОДЕРЖАНИЕ

Молодёжь и общество в 70-ые и 80-ые годы	565
<i>Иштван Хусар</i> : Молодёжь и общество	567
<i>Янош Иллеш</i> : Общественно-экономические процессы и молодёжь	575
<i>Ференц Гажо</i> : Молодёжь в структуре нашего общества	579
<i>Ференц Патаки</i> : Смена поколений и социалистическое развитие	590
<i>Ева Анчел</i> : Изменение ценностей и молодёжь	602
<i>Ласло Варга–Шабян</i> : ВКСМ и молодёжь	607
<i>Янош Барабаш</i> : Молодёжь и идеология	615
<i>Каталин Радич</i> : Положение молодой интеллигенции	627
Обзор о работе дискуссионных групп на совещании (Составитель: <i>Ева Том</i>)	635
Отчёт руководителей дискуссий о работе дискуссионных групп	647
<i>Лайош Хетхи</i> о первой дискуссионной группе	647
<i>Дёрдь Вукович</i> о второй дискуссионной группе	648
<i>Андраш Кноп</i> о третьей дискуссионной группе	650
<i>Тибор Халаи</i> о четвёртой дискуссионной группе	653
<i>Иштван Хусар</i> : Заключительное слово	655
Новое издание в серии молодёжные статистические публикации Центрального Статистического Управления (<i>Андраш Келети</i>)	658
Библиография литературы о молодёжи (Составитель: <i>Ева Том</i>)	662

CONTENT

Youth and Society in the 1970s an 1980s	565
<i>István Huszár</i> : Youth and Society	567
<i>János Illés</i> : Economic-Social Processes and Youth	575
<i>Ferenc Gazsó</i> : Youth in the Structure of our Society	579
<i>Ferenc Pataki</i> : Succession of Generations and the Socialist Development	590
<i>Éva Ancsel</i> : Change of Values and Youth	602
<i>László Varga-Sabján</i> : Young Communist League and Youth	607
<i>János Barabás</i> : Youth and Ideology	615
<i>Katalin Radics</i> : The Situation of Young Intellectuals	627
Summary of the work of discussion-groups (Compiled by <i>Éva Tóth</i>)	635
Report of leaders of sections on the work of discussion-groups	647
<i>Lajos Héthy</i> : On the Work of discussion-group 1.	647
<i>György Vukovics</i> : On the Work of discussion-group 2.	648
<i>András Knopp</i> : On the Work of discussion-group 3.	650
<i>Tibor Halay</i> : On the Work of discussion-group 4.	653
<i>István Huszár</i> : Closing Speech	655
Central Statistical Office: New publication of Youth Statistical Proceedings (<i>András Keleti</i>)	658
Compilation of literature on youth. (Compiled by <i>Éva Tóth</i>)	662

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója.

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Telefon: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál, (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855 (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a kézbesítőknél.

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján.

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 5000 példányban, 9 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest — 82—4772.

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,- Ft